

Visų žalių proletarai, vienykitės!

**PARTIJOS ISTORIJOS INSTITUTAS prie LKP CK —
MARKSIZMO-LENINIZMO INSTITUTO prie TSKP CK FILIALAS**

K. MARKSAS

KAPITALAS

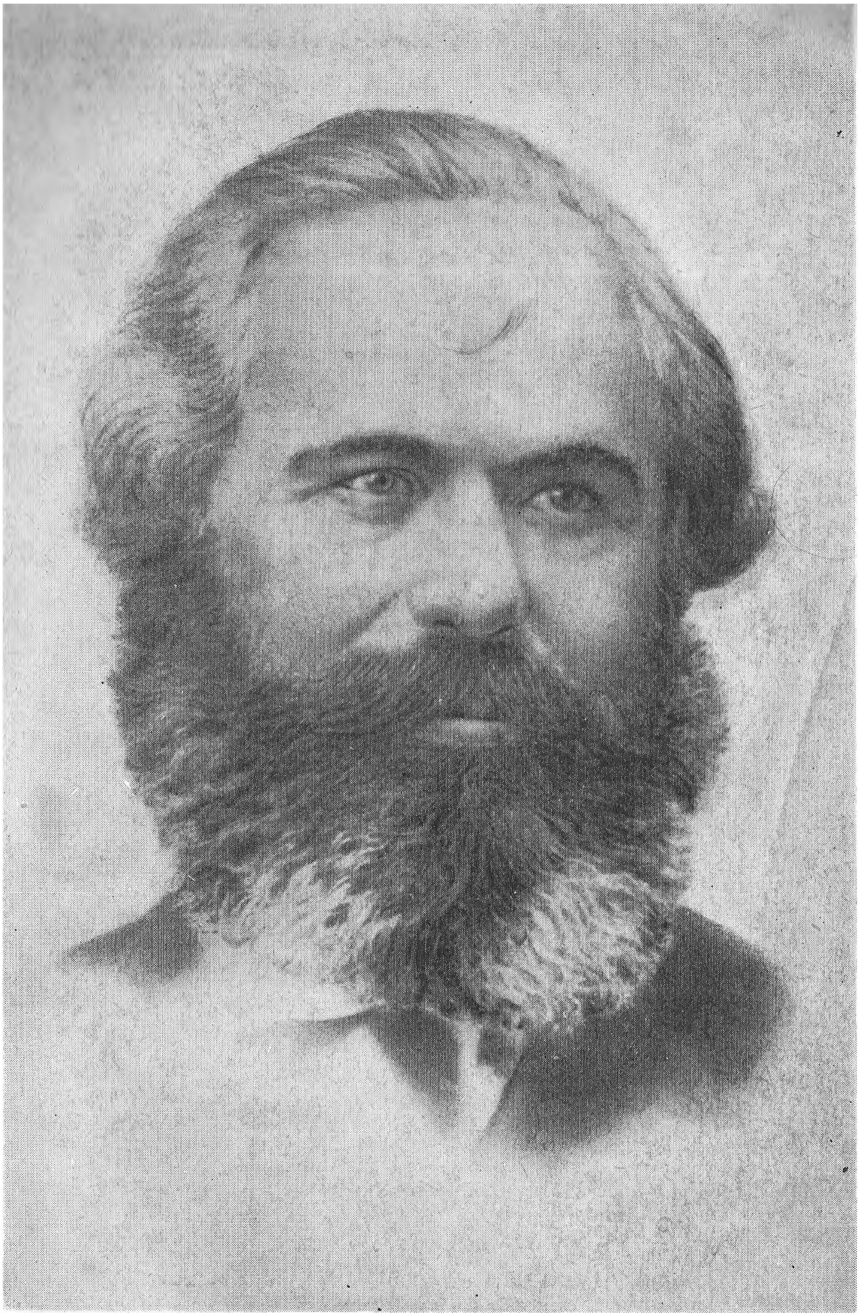
POLITINĖS EKONOMIJOS KRITIKA

PIRMASIS TOMAS

I KNYGA: KAPITALO GAMINIMO PROCESAS

**VALSTYBINĖ
POLITINĖS IR MOKSLINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA
Vilnius — 1957**

NUO MARKSIZMO-LENINIZMO INSTITUTO prie TSKP CK
LIETUVOS FILIALO

Ruošiant K. Markso «Kapitalo» I tomo vertimą į lietuvių kalbą pagrindu buvo paimtas vokiškasis originalo tekstas (Karl Marx, Das Kapital, Kritik der Politischen Ökonomie, herausgegeben von Friedrich Engels, Volksausgabe, 1932). Lygia greta buvo naudojamosi rusiškuoju «Kapitalo» I tomo vertimu (К. Маркс, Капитал, Критика политической экономии, перевод И. И. Степанова-Скворцова, проверенный и исправленный, Государственное издательство политической литературы, 1955). Atskirais atvejais, kai verčiant tam tikras teksto vietas iš vokiškojo originalo buvo susiduriama su sunkumais, nes lietuviškai perteikti sakiniai būtų sunkiai suprantami ir neaiškūs, buvo naudojamosi K. Markso redaguotu «Kapitalo» I tomo prancūziškuoju vertimu (Karl Marx, Le Capital, Traduit par J. Molitor, Paris 1928) ir taip pat F. Engelso redaguotu angliškuoju vertimu (Karl Marx, Capital, A Critique of Political Economy, translated by Samuel Moore and Edward Aveling, 1926).

Ruošiant K. Markso «Kapitalo» I tomo lietuviškąjį vertimą taip pat atsižvelgta į tai, kad V. I. Leninas kai kurias šio veikalų ištraukas cituoja savo veikaluose jo paties išverstas. Tokiais atvejais vertimas į lietuvių kalbą padarytas laikantis V. I. Lenino pateikto teksto.

K. Markso «Kapitalo» I tomo išnašose gausiai minimi įvairūs ekonominės minties istoriografijos šaltiniai ir pateikiami tų šaltinių bibliografiniai duomenys.

Atsižvelgiant į tai, kad ruošiant F. Engelso redagrotą «Kapitalo» angliškąjį leidimą bibliografiniai šaltinių duomenys buvo patikrinti ir buvo pašalinti į vokiškąjį originalą įsibrovę veikalų pavadinimų, išleidimo metų ir kiti netikslumai, o taip pat į tai, kad

rusiškajame 1955 m. leidime šie netikslumai, pasiremiant angliškąju leidimu, yra ištaisyti, «Kapitale» minimi šaltiniai lietuviškai paprastai pateikti pagal rusiškojo 1955 m. leidimo išnašas. Norint palengvinti lietuviškajam skaitytojui tų šaltinių studijavimą, išnašose greta šaltinių pavadinimų originalo kalba pateikiami tų veikalų rusiškų vertimų pavadinimai, kartu nurodant atitinkamus rusiškojo leidimo bibliografinius duomenis.

Ruošiant «Kapitalo» I tomo lietuviškąjį vertimą atsižvelgta į papildomus iš Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK gautus nurodymus dėl atskirų ištaisytinų rusiškojo leidimo vietų.

---

2 Wks. Markt. 16 Aug. 1867
Ministry of State, (held the leaf open) 1867

Dear Fred,

Here are lankos lankos (49.) The leaf
bookly corrected the leaf - Marktform -
kleinere einzelne 1/4 lankos
Markt 1/4 lankos einzelne zwei einzelne
Als dies beim Markt. Das ist was
Danke ist es, das das möglich war! Ich
Dine Briefbeilage für mich heute ist
immer noch die interessanteste Arbeit zu den
Büchern meines. Gebrauche von, full
of thanks!

Bestenfalls lankos Markt.

Die 15te mit lankos Markt Markt.

Adel, mein lieber, Markt Markt!

David H. Marks.

Markso 1867 m. rugpiūčio 16 d. laiško Engelsui faksimilė

(Sumažinta)

2 valanda nakties, 1867 m. rugpiūčio 16 d.

Brangusis Fredai!

Ką tik pabaigiau paskutinio lanko (49-jo) korektūrą. Priedas – apie vertės formas, – išspausdintas smulkiu šriftu, užima 1/4 lanko.

Pratarė taip pat išsiunčiau vakar, patikrintą. Taigi, šis tomas paruoštas. Tik Tau aš turiu būti dėkingas, kad tai buvo galimai Be Tavo pasilaikymo man aš jokiu būdu nebūčiau galėjęs atlikti viso didžiulio darbo trims tomams. Apkabiniu Tave, kupinas dėkingumo!

Pridėdu du švairius lankus.

Penkiolika svarų sterlingų gavau, už ką labai dėkingas.

Linkėjimų, mano brangusis, ištikimasis draugel

Tavo K. Marksas

SKIRIU

savo neužmirštamam draugui,

drašiam, ištikimam, kilniam, priešakiniam proletariato kovotojui

Vilhelmui Volfui

*Gimė Tarnau mieste 1809 m. birželio 21 d.
Mirė ištremtyje Mančesteryje 1864 m. gegužės 9 d.*

PIRMOJO LEIDIMO PRATARME

Kūriny, kurio pirmąjį tomą pateikiu publikai, yra mano 1859 metais išleisto veikalas «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» [«Dėl politinės ekonomijos kritikos»] tęsinys. Ilga pertrauka tarp veikalų pradžios ir jo tęsinio susidarė dėl ilgametės ligos, kuri ne kartą buvo nutraukusi mano darbą.

Paminėto ankstesniojo veikalų turinys yra reziumuotas pirmajame šio tomo skyriuje. Aš tai padariau ne vien tais sumetimais, kad veikalas būtų nuoseklesnis ir pilnesnis. Pats dėstymas yra pagerintas. Daugelis punktų, kurie ten tebuvo vos nužymėti, čia yra toliau išvystyti, kiek tai leido tyrinėjimo objektas, ir, atvirkščiai, teiginiai, kurie buvo ten plačiai išgildinti, čia tik trumpai tepaliesiti. Savaiame suprantama, kad poskyriai, skirti vertės ir pinigų teorijos istorijai, čia visiškai pašalinti. Tačiau su ankstesniuoju veikalų susipažinęs skaitytojas pirmojo skyriaus pastabose ras naujų šios teorijos istorijos šaltinių.

Kiekviena pradžia sunki,— tai yra teisinga kalbant apie kiekvieną mokslą. Ir šiuo atveju sunkiausia bus suprasti pirmąjį skyrių, ypač tą jo dalį, kuri apima prekės analizę. O kai dėl vertės substancijos ir vertės dydžio analizės, tai aš ją, kiek buvo galima, supopuliarinau¹. Vertės forma, kurios išbaigtas pavidalas yra piniginė forma, yra labai neturininga ir paprasta. Ir vis dėlto daugiau kaip

¹ Tai atrodė tuo labiau reikalinga, kad esminių nesusipratimų yra net tame prieš Sulcę-Deličą nukreipto F. Lasalio veikalų skyriuje, kur, kaip pareiškia autorius, pateikiama mano tyrinėjimo šiuo klausimu «dvasinė kvintesencija». Ta proga pasakytina: jei F. Lasalis visus bendruosius teorinius savo ekonominių veikalų teiginius, pvz., apie istorinį kapitalo pobūdį, apie ryšį tarp

2 000 metų žmogaus protas veltui stengėsi ją iširti, tuo tarpu kai išanalizuoti žymiai turiningesnes ir sudėtingesnes formas jam bent apytiksliai yra pavykę. Kodėl taip yra? Todėl, kad išsivysčiusį kūną lengviau tirti negu kūno ląstelę. Be to, analizuojant ekonomines formas negalima naudotis nei mikroskopu, nei cheminiais reagentais. Ir viena ir kita turi pakeisti abstrahavimo galia. Bet prekinė darbo produkto forma, arba prekės vertės forma, yra buržuazinės visuomenės ekonominės ląstelės forma. Nenusimanančiam jos analizė atrodys tiesiog kaip eilė įmantrių smulkmenų. Ir tai iš tikrųjų smulkmenos, bet tokios rūšies smulkmenos, su kuriomis, pvz., turi reikalo mikroanatomija.

Išskyrus poskyrį apie vertės formą, ši knyga nebus sunkiai suprantama. Aš, žinoma, turiu galvoje skaitytojus, kurie nori išmokti ko nors naujo, vadinasi, ir patys nori pagalvoti.

Fizikas arba stebi gamtos procesus ten, kur jie pasireiškia aiškiausia forma ir kur jie mažiausiai užtemdomi juos trukdančių įtakų, arba, jeigu tai galima, daro eksperimentus tokiomis sąlygomis, kurios užtikrina gryną proceso eigą. Šiame veikle mano tyrinėjimo objektas yra kapitalistinis gamybos būdas ir jį atitinkantieji gamybos ir mainų santykiai. Klasikinė šio gamybos būdo šalis lig šiol tebėra Anglija. Štai kodėl ji yra svarbiausia mano teorinių išvadų iliustracija. Bet jeigu vokiečių skaitytojas ims fariziejiškai traukyti pečius dėl tų sąlygų, kuriose yra Anglijos pramonės ir žemės ūkio darbininkai, arba optimistiškai guosis tuo, kad Vokietijoje padėtis yra toli gražu ne tokia bloga, tai aš turėsiu jam pasakyti: De te fabula narratur! [Apie tave čia kalbama!]

Savaime suprantama, čia svarbu ne aukštesnis ar žemesnis išsivystymo laipsnis tų visuomeninių antagonistų, kurie išplaukia iš natūralinių kapitalistinės gamybos dėsnių. Čia svarbu patys tie dėsniai, pačios tos tendencijos, kurios veikia ir reiškiasi su geležiniu būtinumu. Pramoniniu atžvilgiu labiau išsivysčiusi šalis parodo mažiau išsivysčiusiai šaliai tiksliai jos pačios ateities vaizdą.

Bet to maža. Ten, kur pas mus yra visiškai įsigalėjusi kapitalistinė gamyba, pvz., fabrikuose tikrąja šio žodžio prasme, padėtis yra žymiai blogesnė negu Anglijoje, nes nėra atsvaros fabriku įstatymų pavidalu. Visose kitose srityse mes, kaip ir kitos kontinentinės Vakarų Europos šalys, kenčiame ne tik dėl kapitalistinės gamybos išsivystymo, bet taip pat ir dėl nepakankamo jos išsivystymo. Greita šiuolaikinės epochos vargų mus slegia ištiesa eilė paveldėtų vargų, kylančių dėl to, kad pas mus vis dar laikosi senoviniai, atgyvenę gamybos būdai ir juos atitinkantieji pasenę visuomeniniai ir

---

gamybinių santykių ir gamybos būdo ir t. t. ir t. t., beveik pažodžiui, net ir mano sukurtą terminologiją, pasisavino iš mano veikalų, dargi nenurodydamas šaltinio,— tatau, žinoma, buvo padaryta propagandos sumetimais. Savaime suprantama, aš nekalbu apie atskiras jo teorijos detales ir jos praktinį taikymą, su kuo aš neturiu nieko bendro.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

*«Kapitalo» I tomo pirmojo vokiško leidimo viršelis
(Sumažinta)*

politiniai santykiai. Mes kenčiame ne tiktai nuo gyvųjų, bet ir nuo mirusiųjų. Le mort saisis le vif! [Mirusis griebia gyvą!!!]

Palyginti su Anglijos socialine statistika, Vokietijos ir kitų kontinentinės Vakarų Europos šalių socialinė statistika yra menka. Tačiau ji praskleidžia uždangą kaip tik tiek, kad būtų galima numanyti, jog po ja yra medūzos galva. Mūsų pačių padėtis sukeltų mums siaubą, jeigu mūsų vyriausybės ir parlamentai periodiškai skirtų komisijas, kaip yra daroma Anglijoje, ekonominėms sąlygoms tirti, jeigu toms komisijoms būtų suteikti tokie pat įgaliojimai tiesai atskleisti, kaip Anglijoje, jeigu pavyktų šiam tikslui surasti tokius pat kompetentingus, bešališkus ir ryžtingus žmones, kaip Anglijos fabriku inspektoriai, Anglijos gydytojai, kurie sudaro ataskaitas apie «Public Health» («visuomenės sveikatingumą»), kaip nariai Anglijos komisijų, tyrinėjusių moterų ir vaikų išnaudojimo sąlygas, būtų ir mitybos būklę ir t. t. Persėjui reikėjo neregimosios kepuraitės, kad jis galėtų persekioti pabaisas. Mes iki ausų įlendame į neregimąją kepuraitę, kad galėtume neigti patį pabaisų buvimą.

Nėra ko pasiduoti iliuzijoms. Kaip Amerikos nepriklausomybės karas XVIII šimtetyje nuskambėjo kaip aliarmo varpas Europos buržuazijai, taip Europos darbininkų klasės atžvilgiu tą patį vaidmenį suvaidino Amerikos pilietinis karas XIX šimtetyje. Anglijoje perversmo procesas yra jau visiškai juntamas. Pasiekęs tam tikrą pakopą, jis turi persimesti į kontinentą. Jis ten įgaus žiauresnes ar humaniškesnes formas, priklausomai nuo pačios darbininkų klasės išsivystymo lygio. Tuo būdu nepriklausomai nuo bet kurių aukštesnių motyvų gyvybiškiausias dabar viešpataujančių klasių interesus liepia pašalinti visas tas darbininkų klasės vystymąsi varžančias kliūtis, kurios gali būti įstatymiškai kontroliuojamos. Todėl, tarp kita ko, aš šiame tome ir paskyriau tiek daug vietos Anglijos fabriku įstatymų istorijai, jų turiniui ir rezultatams. Kiekviena nacija turi ir gali mokytis iš kitų. Tiesa, visuomenė, net ir apčiuopusi savo vystymosi natūralinį dėsnį,— o galutinis šio veikalo tikslas yra atrasti ekonominį šiuolaikinės visuomenės judėjimo dėsnį,— negali nei peršokti per natūralias vystymosi fazes, nei jų panaikinti dekretais. Bet ji gali sutrumpinti ir palengvinti gimdymo kančias.

Keletas žodžių galimiems nesusipratimams išvengti. Kapitalisto ir žemvaldžio figūras aš piešiu toli gražu ne šviesiomis spalvomis. Bet čia apie asmenis kalbama tik tiek, kiek jie yra ekonominių kategorijų įkūnijimas, tam tikrų klasinių santykių ir interesų atstovai. Mano požiūris yra tas, kad į ekonominės visuomeninės formacijos vystymąsi aš žiūriu kaip į natūralų-istorinį procesą; todėl mano požiūriu, mažiau negu bet kuriuo kitu požiūriu, galima atskirą asmenį laikyti atsakingu už tas sąlygas, kurių produktas socialinė prasme jis pasilieka, kad ir kaip jis subjektyviai būtų iškilęs viršum jų.

Politinės ekonomijos srityje laisvas mokslinis tyrinėjimas susiduria ne tiktai su tais priešais, su kuriais jis susiduria visose kitose

artimo. Savotiškas politinės ekonomijos nagrinėjamos medžiagos pobūdis sukėlė į kovą prieš laisvą mokslinį tyrinėjimą įirtingiausias, žemiausias ir šlykščiausias žmogaus sielos aistras — privatinio intereso furiją. Pavyzdžiui, aukštoji anglikonų bažnyčia greičiau atleis už pasikėsinimą prieš 38 iš 39 jos tikėjimo straipsnių, negu už pasikėsinimą į 1/30 jos piniginių pajamų. Mūsų laikais pats ateizmas yra culpa levis lengva nuodėmė, palyginti su tradicinių nuosavybės santykių kritika. Tačiau ir čia pažanga neabejotina. Aš, pvz., nurodysiu pastarosiomis savaitėmis paskelbtą Mėlynąją knygą: «Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions». Anglijos karūnos atstovai užsienyje čia visai nedviprasmiškai pareiškia, kad Vokietijoje, Prancūzijoje, — žodžiu tariant, visose kultūringose Europos kontinento valstybėse, — radikalus esamųjų kapitalo ir darbo santykių pasikeitimas yra tiek pat juntamas ir toks pat neišvengiamas, kaip ir Anglijoje. Tuo pačiu metu anapus Atlanto vandenyno ponas Ueidas, Jungtinių Šiaurės Amerikos Valstybių viceprezidentas, viešame mitinge pareiškė: panaikinus vergovę, į dienotvarkę iškyla radikalus kapitalo santykių ir žemės nuosavybės santykių pakeitimas. Tokie yra laiko ženklai, kurių nepaslėpsi nuo akių nei po purpuro mantija, nei po juodu abitu. Žinoma, tie ženklai nereiškia, kad rytoj įvyks stebuklas. Tačiau jie rodo, kad jau pačios viešpataujančiosios klasės pradeda justi, jog dabartinė visuomenė — ne kietas kristalas, bet kintamas ir nuolat besikeičiąs organizmas.

Antrasis šio veikalo tomas bus skirtas kapitalo cirkuliacijos procesui (II knyga) ir kapitalistiniam procesui kaip visumai (III knyga), baigiamasis, trečiasis tomas (IV knyga) — ekonominių teorijų istorijai.

Aš džiaugsiuos kiekvienu mokslinės kritikos nurodymu. O dėl prietarų vadinamosios viešosios nuomonės, kuriai aš niekuomet nesu daręs nuolaidų, tai mano devizas, kaip ir anksčiau, tebėra didžiojo florencijiečio žodžiai:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti! [Eik savo keliu, ir tegu žmonės sau šnekai!]

Karl̄s Marksas

Londonas, 1867 m. liepos 25 d.

ANTROJO LEIDIMO PABAIGOS ŽODIS

Pirmiausia aš turiu pirmojo leidimo skaitytojams nurodyti pakeitimus, padarytus antrajame leidime. Į akis krinta aiškesnis knygos suskirstymas. Papildomos pastabos visur pažymėtos kaip antrojo leidimo pastabos. Kai dėl paties teksto, tai svarbiausia yra štai kas:

I skirsnio 1-sis poskyris — su didesniu moksliniu griežtumu išvesta vertė iš analizės lygčių, kuriomis reiškiasi kiekviena mainomoji vertė, taip pat ryškiai išdėstytas pirmajame leidime tik paliestas sąryšis tarp vertės substancijos ir jos dydžio nustatymo visuomeniškai būtinu darbo laiku. I skirsnio 3-sis poskyris («Vertės forma») visiškai perdirbtas: tai buvo reikalinga jau dėl to, kad pirmajame leidime išdėstymas buvo pateiktas du kartus. Šia proga galiu pasakyti, kad tai dukart išdėstyti mane paskatino mano draugas dr. L. Kugelmanas iš Hanoverio. Aš jį aplankiau 1867 m. pavasarį, kai iš Hamburgo atėjo pirmieji bandomieji atspaudai, ir jis mane įtikino, kad daugumai skaitytojų reikia papildomo, didaktiškesnio vertės formos išaiškavimo. — Paskutinis pirmojo skirsnio poskyris: «Prekinis fetišizmas ir t. t.» yra žymia dalimi pakeistas. III skirsnio 1-sis poskyris («Verčių matas») kruopščiai peržiūrėtas, nes šis poskyris pirmajame leidime buvo parašytas nerūpestingai, — skaitytojams buvo nurodomas išdėstymas, kuris jau pateiktas veikalė «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859. Žymiai perdirbtas VII skirsnis, ypač antroji dalis.

Būtų bergždžias darbas nurodyti visus dalinius, dažnai grynai stilistinius teksto pakeitimus. Jų yra visoje knygoje. Tačiau, peržiūrėdamas Paryžiuje išeinantį prancūziškąjį vertimą, aš dabar įsitikinu, kad kai kurias yokiškojo originalo dalis vietomis reikėtų gerokai perdirbti, vietomis stilistiniu atžvilgiu žymiai pataisyti, taip pat

kruopščiai pašalinti atsitiktines klaidas. Bet tam aš neturėjau laiko, nes tik 1871 m. rudenį, būdamas užsiėmęs kitais neatidėtiniais darbais, gavau pranešimą, kad knyga išspauduota ir antrojo leidimo spausdinimas turi prasidėti jau 1872 m. sausio mėn.

Supratimas, kurio greit susilaukė «Kapitalas» plačiuosiuose Vokietijos darbininkų klasės sluoksniuose,— yra geriausias atlyginimas už mano darbą. Ponas Majeris, Vienos fabrikantas, žmogus, kuris ekonominiiais klausimais laikosi buržuazinio požiūrio, vienoje brošiūroje, pasirodžiusioje prancūzų-prūsų karo metu, išdėstė visiškai teisingą mintį, kad įžymus gabumas teoriškai mąstyti, kuris buvo laikomas paveldimu vokiečių turtu, visiškai išnyko vadinamųjų išmoksintųjų klasių tarpe, bet užtat iš naujo atgyja Vokietijos darbininkų klasėje.

Vokietijoje politinė ekonomija iki šio laiko buvo užsieninis mokslas. Gustavas fon Giulichas savo knygoje «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc.», būtent dviejuose pirmuosiuose šio veikalo tomuose, išėjusiuose 1830 metais, žymia dalimi jau išaiškino tas istorines sąlygas, kurios trukdė pas mus vystytis kapitalistiniam gamybos būdai, vadinasi, ir formuoti šiuolaikinei buržuazinei visuomenei. Taigi, nebuvo gyvybingos dirvos politinei ekonomijai. Pastaroji buvo įvežama iš Anglijos ir Prancūzijos kaip gatava prekė; vokiškieji politinės ekonomijos profesoriai liko mokiniams. Teorinė svetimos tikrovės išraiška jų rankose virto rinkiniu dogmų, kurias jie aiškino juos supančio smulkiaburžuazinio pasaulio dvasia, t. y. aiškino neteisingai. Negalėdami visiškai nuslopinti savo mokslinio bejėgiškumo jausmo ir nemalonaus supratimo, kad tenka būti mokytojais iš tikrųjų jiems svetimoje sferoje, jie pasistengė prisidengti išoriniu literatūrinio-istorinio mokslingumo gausumu arba skolinimuisi visiškai pašalinės medžiagos iš vadinamųjų kameralinių mokslų,— iš to kratinio įvairiausių žinių, kurių skaitstyklos ugnį turi praeiti kiekvienas vilčių kupinas kandidatas į vokiškuosius biurokratus.

Nuo 1848 m. kapitalistinė gamyba sparčiai išsivystė Vokietijoje ir šiuo metu jau pergyvena savo spekuliacinio suklestėjimo karštligę. Bet mūsų mokslininkams profesionalams likimas tebėra nemaloningas. Kol jie galėjo bešališkai domėtis politine ekonomija, Vokietijos tikrovėje nebuvo šiuolaikinių ekonominių santykių. O kai šitie santykiai atsirado, tatai įvyko tokiomis sąlygomis, kurios nebeleidžia bešališkai juos tyrinėti buržuazinio akiračio rėmuose. Kadangi politinė ekonomija yra buržuazinė, t. y. kadangi ji į kapitalistinę santvarką žiūri ne kaip į istoriškai laikiną išsivystymo pakopą, bet, atvirkščiai, kaip į absoliutinę ir galutinę visuomeninės gamybos formą, ji gali likti mokslinė tiktai tol, kol klasių kova yra paslėptinėje būklėje arba pasirodo tik pavieniais pasireiškimais.

Paimkime Angliją. Jos klasikinė politinė ekonomija priklauso neišsivysčiusios klasių kovos laikotarpiui. Paskutinis didysis anglų

klasikinės politinės ekonomijos atstovas, Rikardo, galų gale sąmoningai paima savo tyrinėjimo pradiniu tašku klasinių interesų, darbo užmokesčio ir pelno, pelno ir žemės rentos priešingumą, naiviai laikydamas šį priešingumą natūraliniu visuomeninio gyvenimo dėsniu. Bet tuo buržuazinis politinės ekonomijos mokslas pasiekė savo kraštutinę ribą. Dar Rikardo gyvam esant ir priešingai jam pasirodė buržuazinės politinės ekonomijos kritika Sismondžio asmenyje¹.

Sekančiam laikotarpiui, nuo 1820 iki 1830 metų, Anglijoje yra būdingas mokslinis pagyvėjimas politinės ekonomijos srityje. Tai buvo Rikardo teorijos vulgarizavimo ir paplitimo laikotarpis ir tuo pačiu metu jos kovos su senąja mokykla laikotarpis. Vyko puikūs turnyrai. Tai, kas tuo metu ekonomistų buvo atlikta, yra mažai žinoma Europos kontinente, nes polemika daugiausia yra išsklaidyta žurnalų straipsniuose, atsitiktinėse brošiūrose ir pamfletuose. To meto aplinkybės paaiškina bešališką tos polemikos pobūdį, nors, kaip išimtis, Rikardo teorija jau tuomet buvo panaudojama kaip įrankis buržuaziniam ūkiui pulti. Iš vienos pusės, pati stambioji pramonė buvo ką tik išėjusi iš vystyklų; tai matyti jau iš tos aplinkybės, kad tiksliai 1825 metų krize prasideda periodinės jos šiuolaikinio gyvenimo apytakos. Iš antros pusės, klasinė kova tarp kapitalo ir darbo buvo nustumta į antraeilę vietą: politinėje srityje ją buvo nustelbusios rietenos tarp susitelkusių apie Šventąją sąjungą vyriausybių ir feodalų, iš vienos pusės, ir buržuazijos vadovaujamų liaudies masių — iš antros; ekonominėje srityje ją buvo nustelbę vaidai tarp pramoninio kapitalo ir aristokratinės žemėvaldos, kurie Prancūzijoje slėpėsi už smulkiosios ir stambiosios žemėvaldos interesų priešingumo, o Anglijoje nuo grūdų įstatymų išleidimo atvirai prasiverždavo. Šios epochos Anglijos politinės ekonomijos literatūra primena ekonominę audros ir veržimosi laikotarpį Prancūzijoje po dr. Kenės mirties, tačiau primena tik ta prasme, kuria bobų vasara primena pavasarį. 1830 metais kilo krizė, kuri viską iš karto nulėmė.

Buržuazija Prancūzijoje ir Anglijoje išsikovojo politinę valdžią. Pradedant nuo to momento klasių kova, praktinė ir teorinė, įgauna vis aiškiau išreikštas ir grėsmingesnes formas. Išmušė mokslinės buržuazinės ekonomijos mirties valanda. Dabar pasidarė svarbu ne tai, teisinga ar neteisinga yra viena ar kita teorema, bet tai, ar ji kapitalui naudinga ar žalinga, paranki ar neparanki, suderinama su policiniais sumetimais ar ne. Nesavanaudiškas tyrinėjimas užleidžia vietą samdomų rašėvų kautynėms, bešališkus mokslinius tyrinėjimus pakeičia nešvarios sąžinės ir piktų ketinimų apologetika. Beje, pretenzingi traktatukai, kuriuos leido Anti-Corn Law League [Lyga kovai prieš grūdų įstatymus] su fabrikantais Kobdeniu ir Braitu priešakyje, vis dėlto savo polemika prieš žemvaldžių aristokratiją turėjo

¹ Zr. mano veikalą «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, 39 psl. [K. Маркс: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 47, 48 psl.].

tam tikrą reikšmę, jei ne mokslinę, tai bent istorinę. Bet nuo sero Roberto Pillo laikų fritrederiniai įstatymai ištraukė iš vulgariosios ekonomijos ir šį paskutinį geluonį.

Kontinentinė 1848 metų revoliucija atsiliepė ir Anglijai. Žmonės, kurie vis dar pretendavo į mokslinę reikšmę ir nesitenkino viešpataujančiųjų klasių paprastų sofistų bei sikofantų vaidmeniu, stengėsi suderinti kapitalo politinę ekonomiją su proletariato reikalavimais, kurių jau nebebuvo galima ignoruoti. Iš čia tas lėkštas sinkretizmas, kurio geriausias atstovas yra Džonas Stiuartas Milis. Tai — «buržuazinės» politinės ekonomijos bankrotas, kurį meistriškai jau yra išaiškinęs savo «Politinės ekonomijos apybraižose pagal Milį» didysis rusų mokslininkas ir kritikas N. Cernyševskis.

Taigi, Vokietijoje kapitalistinis gamybos būdas pribrendo tik tuo metu, kai Prancūzijoje ir Anglijoje jo antagonistinis pobūdis jau buvo išryškėjęs triukšminguose istoriniuose mušiuose, kai Vokietijos proletariatas jau turėjo daug aiškesnę teorinę klasinę sąmonę, negu Vokietijos buržuazija. Taigi, vos tik atsirado sąlygos, kuriomis buržuazinis politinės ekonomijos mokslas atrodė esąs galimas, jis jau vėl pasidarė nebegalimas.

Tokiomis sąlygomis jo atstovai pasidalijo į dvi stovyklas. Vieni, išmintingi praktikai, pasipelnymo žmonės, susitelkė apie paviršutiniškiausio, todėl ir sėkmingiausio vulgariosios ekonominės apologetikos atstovo Bastijos vėliavą. Kiti, profesoriškai didžiuodamiesi savo mokslo vertingumu, pasekė Džonu Stiuartu Miliu, mėgindami sutaikinti tai, kas nesutaikinama. Vokiečiai buržuazinės politinės ekonomijos smukimo laikotarpiu, kaip ir klasikiniu jos laikotarpiu, liko tik užsienio mokiniai, pasekėjai ir gerbėjai, smulkūs stambių užsienio firmų prekių išnešiotojai.

Taigi, savitas Vokietijos visuomenės istorinis vystymasis pašalina čia bet kurią galimybę toliau originaliai vystyti «buržuazinę» politinę ekonomiją, bet nepašalina galimybės ją kritikuoti. Jei tokia kritika iš viso atstovauja kuriai nors klasei, tai ji gali atstovauti tik tai klasei, kurios istorinis pašaukimas yra įvykdyti perversmą kapitalistiniame gamybos būde ir galutinai panaikinti klases, t. y. ji gali atstovauti tik proletariatui.

Mokyti ir nemokyti Vokietijos buržuazijos atstovai iš pradžių mėgino nutylėti «Kapitalą», kaip jiems tai buvo pavykę mano anksčiau minėtų veikalų atžvilgiu. Bet kai tik ši taktika jau nebeatitiko laiko aplinkybių, jie, dėdamiesi kritikuoją mano knygą, spausdino patarimus «buržuazinei sąžinei nuraminti», bet darbininkų spaudoje — žr., pvz., Jozefo Dicgeno straipsnius laikraštyje «Volksstaat» — sutiko puikius priešininkus, kuriems jie iki šios dienos nedavė atsakymo¹.

¹ Ištižę vokiečių vulgariosios ekonomijos plepiai plūsta mano veikalų stiliumi ir išdėstymo būdą. Apie literatūrinius «Kapitalo» trūkumus aš galiu spręsti geriau, negu bet kas kitas. Vis dėlto šių ponų ir jų publikos malonumui ir jiems pamokyti aš pacituosiu anglų ir rusų nuomonę. Mano pažiūroms visiškai prie-

Puikus «Kapitalo» vertimas rusų kalba pasirodė 1872 m. pavasarį Peterburge. 3000 egzempliorių leidimas šiuo metu yra jau beveik išpirktas. Dar 1871 metais p. N. Ziberis, politinės ekonomijos profesorius Kijevo universitete, savo veikale «Теория ценности и капитала Д. Рикардо» («D. Rikardo vertės ir kapitalo teorija») parodė, kad mano vertės, pinigų ir kapitalo teorija savo pagrindiniais bruožais yra būtinas tolesnis Smito — Rikardo mokymo išvystymas. Skaitant šią vertingą knygą, Vakarų Europos skaitytoją ypač stebina nuoseklus laikymasis grynai teorinio požiūrio.

«Kapitale» panaudotas metodas buvo blogai suprastas, kaip tai jau įrodo viena kitai prieštaraujančios jo charakteristikos.

Antai, Paryžiaus «Revue Positiviste» prikiša man, iš vienos pusės, tai, kad aš politinę ekonomiją nagrinėjau metafiziškai, o iš antros pusės, — atspėkite, ką? — tai, kad aš apsiribojęs vien kritine dabarties analize, užuot rašęs receptus (kontinius?) ateities laboratorijai. Dėl kaltinimo metafiziškumu prof. Ziberis pastebi: «Kiek čia kalbama apie pačią *teoriją*, Markso metodas yra deduktyvinis visos anglų mokyklos metodas, ir tiek jo trūkumus, tiek ir teigiamybes turi taip pat geriausiai ekonomistai-teoretikai» [Н. Зибер: «Теория ценности и капитала Д. Рикардо», 170 psl.]. Ponas M. Blokas — «Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du «Journal des Économistes», juillet et août 1872» — randa, kad mano metodas yra analitinis, ir tarp kita ko sako: «Šiuo veikalu p. Marksas įrodė, kad jis yra vienas iš įžymiausiųjų analitinių protų» [7 psl.]. Vokiečių recenzentai šaukia, suprantama, apie hegelinę sofistiką. Peterburgo «Вестник Европы» («Europos Žinynas») straipsnyje, skirtame išimtinai «Kapitalo» metodui (1872 m. gegužės numeris, 427—436 psl.), sako, kad mano tyrinėjimo metodas yra griežtai realistinis, o dėstymo metodas, deja, vokiškai dialektinis. Jis rašo: «Pažiūrėti, sprendžiant iš išviršinės dėstymo formos, Marksas yra didelis filosofas idealistas ir būtent «vokiškąja», t. y. blogąja šio žodžio prasme. O iš tikrųjų jis yra nepalyginti didesnis realistas, negu visi jo pirmtakai ekonominės kritikos srityje. . . Idealistu jokių būdu negalima jo pavadinti». Aš negaliu geriau atsakyti p. autoriui, kaip keliomis ištraukomis iš jo paties kritikos; be to, šios ištraukos gali būti įdomios kai kuriems mano skaitytojams, nesuprantantiems rusiškojo originalo.

Šišką «Saturday Review» savo straipsnelyje ryšium su pirmuoju vokišku leidimu rašo: «Išdėstymas net sausiausiems ekonominiams klausimams teikia savotišką žavumą (charm)». «С.-Петербургские Ведомости» («S Peterburgo Žinios») 1872 m. balandžio 20 d. numeryje tarp kita ko pastebi: «Jo veikalo išdėstymas (išskyrus kai kurias per daug specialias detales) pasižymi aiškumu, populiarumu ir, nepaisant dalyko aukšto moksliskumo, nepaprastu gyvumu. Šiuo atžvilgiu autorius. . . toli gražu nėra panašus į daugumą vokiečių mokslininkų, kurie. . . savo veikalus rašo tokia miglota ir sausa kalba, nuo kurios paprastieji mirtin-giesiems braška galva». Siuolaikinės vokiečių nacionalinės-liberalinės profesori-nės literatūros skaitytojams braška ne galva, o visai kas kita.

Pateikęs citatą iš mano pratarinės veikalui «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, IV—VII psl., kur aš esu išdėstęs materialistinį savo metodo pagrindą, autorius toliau rašo:

«Marksui viena tėra svarbu: susekti dėsnį tų reiškinių, kurios jis tyrinėja. Ir svarbus jam ne vien tikslai dėsnis, kuris juos valdo, kol jie turi tam tikrą formą ir kol jie taip santykiauja tarpusavyje, kaip kad matome šiuo metu. Jam, be to, dar svarbus jų kitimo, jų vystymosi, t. y. perėjimo iš vienos formos į kitą, iš vienos tarpusavio santykių sistemos į kitą, dėsnis. O atradęs šį dėsnį, jis smulkiau nagrinėja padarinius, kuriais šis dėsnis reiškiasi visuomenės gyvenime. . . Sutinkamai su tuo Marksui terūpi viena: tiksliau moksliniu tyrinėjimu įrodyti tam tikrų visuomeninių santykių sistemų būtinumą ir kiek galint teisingiau konstatuoti faktus, kurie jam yra išeities ir atramos taškai. Jam visiškai pakanka, jeigu jis, įrodinėdamas dabartinės santvarkos būtinumą, kartu įrodo būtinumą ir kitos santvarkos, į kurią neišvengiamai turi pereiti pirmoji, vis tiek, ar žmonės tuo tikri ar netiki, ar jie tai suvokia ar nesuvokia. Marksas į visuomeninį judėjimą žiūri kaip į natūralų-istorinį procesą, valdomą dėsnių, ne tikslai nepriklausančių nuo žmonių valios, sąmonės ir ketinimų, bet, priešingai, nulemiančių jų valią, sąmonę ir ketinimus. . . Jeigu sąmoningas elementas kultūros istorijoje vaidina tokį priklausomą vaidmenį, tai savaime suprantama, kad kritika, kurios objektas yra pati kultūra, visų mažiausiai gali remtis kuria nors sąmonės forma arba kuria nors jos išdava. T. y. ne idėja, o vien tikslai išorinis reiškinys gali jai būti išeities taškas. Kritikos dalykas bus lyginti, gretinti ir tikrinti faktą ne su idėja, bet su kitu faktu. Jai svarbu tikslai, kad abu faktai būtų kiek galint tiksliau iširti ir kad jie tikslai būtų, vienas antro atžvilgiu, įvairūs vystymosi momentai, be to, dar svarbu, kad ne mažiau tiksliai būtų iširta visa tam tikrų būvių eilė, jų nuoseklumas ir sąryšis tarp įvairių vystymosi pakopų. . . Kai kuriems skaitytojams čia gali kilti ir toks klausimas. . . juk bendrieji ekonominio gyvenimo dėsniai yra tie patys, vis tiek, ar jie taikomi dabarties ar praeities gyvenimui? Bet kaip tikslai Marksas neigia. Tokių bendrų dėsnių jis nepripažįsta. . . Jo nuomone, priešingai, kiekvienas istorijos laikotarpis turi savo dėsnius. . . Bet kai tik gyvenimas užbaigė vieną išsivystymo laikotarpį, išėjo iš vienos stadijos ir įžengė į kitą, jį pradeda valdyti jau kiti dėsniai. Žodžiu tariant, ekonominis gyvenimas šiuo atveju mums pateikia reiškinį, visiškai panašų į tą, kurį mes matome kitose biologinių reiškinių srityse. . . Atidi šio (ekonominio) gyvenimo vidinės santvarkos ir jo reiškinių veiksmingos būklės ypatybių analizė ne kartą įtikino daugelį tyrinėtojų, jau nuo keturiasdešimtųjų metų, kad ta senųjų ekonomistų pažiūra į ekonominio dėsnių prigimtį, jog pastarasis esąs tos pačios rūšies kaip fizikos ir chemijos dėsniai, yra neteisinga. . . Gilesnė reiškinų analizė parodė, kad socialiniai organizmai vienas nuo kito skiriasi ne mažiau, kaip botaniniai ir zoologiniai organizmai. . . Todėl tas pats reiškinys, dėl šių

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ.

СОЧИНЕНІЕ,

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ИЗДАНИЕ Н. П. ПОЛЯКОВА.

1872

*«Kapitalo» I tomo pirmojo rusiško leidimo viršelis
(Sumažinta)*

organizmų struktūros skirtingumo, jų organų įvairiarūšiškumo, skirtingų sąlygų, kuriose šiems organams tenka funkcionuoti ir t. t., gali įvairiose išsivystymo pakopose. . . priklausyti nuo visiškai skirtingų dėsnių. Marksas, pvz., atsisako pripažinti, kad gyventojų skaičiaus dėsnis yra tas pats visada ir visur, visiems laikams ir visoms vietoms. Jis, priešingai, teigia, kad kiekvienas išsivystymo laipsnis turi savąjį gyventojų skaičiaus dėsnį. . . Tai, kas vyksta ekonominiame gyvenime, priklauso nuo ekonominių jėgų gamybinio pajėgumo laipsnio. . . Esant skirtingam gamybiniam pajėgumui, ir jo padariniai bus skirtingi, o su jais kartu ir dėsniai, kurie juos valdo. Tuo būdu užsibrėžęs tikslą — ištirti ir išaiškinti kapitalistinę ūkio santvarką, Marksas tikslai griežtai moksliskai suformulavo tikslą, kurį turi turėti kiekvienas tikslus ekonominio gyvenimo tyrinėjimas. . . Jo mokslinę vertę sudaro išaiškinimas tų specifinių dėsnių, kurie valdo atitinkamo socialinio organizmo atsiradimą, gyvavimą, vystymąsi, mirtį ir jo pasikeitimą kitu, aukštesniu. Ir šią vertę Markso knyga iš tikrųjų turi».

Autorius, taip vykusiai apibrėžęs tai, ką jis vadina mano tikruoju metodu, ir taip palankiai pažiūrėjęs į mano paties šio metodo taikymo būdus, tuo pačiu apibrėžė ne ką kita, kaip dialektinį metodą.

Zinoma, dėstymo būdas formaliai negali nesiskirti nuo tyrinėjimo būdo. Tyrinėjimas turi detalai įsisavinti medžiagą, išanalizuoti įvairias jos vystymosi formas, ištirti jų vidinį sąryšį. Tikslai po to, kai šis darbas baigtas, gali būti kaip reikiant pavaizduotas tikrasis judėjimas. Jei tai pavyko ir medžiagos gyvenimas buvo idealiai atvaizduotas, tai gali atrodyti, kad prieš mus yra apriorinė konstrukcija.

Mano dialektinis metodas ne tikslai iš pagrindų skiriasi nuo hegelinio, bet yra tiesioginė jo priešybė. Hegeliui mąstymo procesas, kurį jis, pavadinęs idėja, paverčia net savarankišku subjektu, yra demiurgas [kūrėjas, sutvėrėjas] tikrovės, kuri yra vien jo išviršinis pasireiškimas. O man, atvirkščiai, idealybė yra ne kas kita, kaip materialybė, perkelta į žmogaus galvą ir joje pertvarkyta.

Mistifikuojančią Hegelio dialektikos pusę aš sukritikavau beveik prieš 30 metų, tuo metu, kai ji dar tebebuvo madoje. Bet kaip tik tada, kai aš ruošiau pirmąjį «Kapitalo» tomą, rėksmingi, pretenzingi ir riboti epigonai, kurie dabar duoda toną apsišvietusioje Vokietijoje, įsisavino manierą tretiruoti Hegelį, kaip Lesingo laikais šaunusis Mozė Mendelsonas tretiravo Spinozą, būtent — kaip «negyvą šunį». Dėl to aš atvirai pasisakiau esąs šio didžiojo mąstytojo mokinys ir skirsnyje apie vertės teoriją vietomis net koketavau Hegeliui būdinga kalba. Mistifikacija, kurią patyrė dialektika Hegelio rankose, anaipol nesukliudė tam, kad kaip tik jis pirmasis davė išbaigtą ir sąmoningą jos bendrųjų judėjimo formų vaizdą. Hegelio dialektika stovi ant galvos. Reikia ją pastatyti ant kojų, kad po mistiniu apvalkalu būtų galima atskleisti racionalųjį grūdą.

Savo mistifikuota forma dialektika pasidarė vokiška mada, nes atrodė, kad ji garbinanti esamąją padėtį. Savo racionalių pavidalų dialektika sukelia buržuazijai ir jos ideologams-doktrinieriams tik apmaudą ir siaubą, nes į pozityvų dabarties supratimą ji tuo pačiu metu įjungia ir jos neigimo, jos būtino žlugimo supratimą; kiekvieną susidariusią formą ji nagrinėja judėjime, vadinasi, taip pat ir iš jos laikinumo pusės, ji niekam nenusilenkia ir pačia savo esme yra kritinė ir revoliucinė.

Pilną prieštaravimų kapitalistinės visuomenės judėjimą praktiškai buržua apčiuopiamiausiai pajunta šiuolaikinės pramonės išeinamo periodinio ciklo svyravimuose, kurių apogėjus yra visuotinė krizė. Krizė vėl artėja, nors ji dar tebėra savo parengiamosiose stadijose, ir dėl savo veikimo srities visapusiškumo, dėl savo veikimo intensyvumo ji įkals dialektiką net į naujos šventosios prūsiškosios Vokietijos imperijos iškilėlių galvas.

Karlas Marksas

Londonas, 1873 m. sausio 24 d.

Londres 19 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre.

Cher Citoyen,

J'approuve à votre idée de publier la traduction de *Kapital* en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employé et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français toujours impatient de conclure, averti de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne s'abuse parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien dire: n'est-ce pas? mais il est nécessaire de prémunir les lecteurs sérieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ce n'est seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Prenez, cher Citoyen, l'assurance de mes
sentiments dévoués.

Karl Marx.

Markso laiško Lašatruī — «Kapitalo» prancūziškojo vertimo leidėjui
faksimilė
(Sumažinda)

PRANCŪZIŠKOJO LEIDIMO PRATARMĖ

Piliečiui Morisui Lašatruui.

Brangus pilietil!

Aš labai pritariu jūsų idėjai išleisti «Kapitalo» vertimą periodiškai išeinančiais sąsiuviniais. Tokia forma veikalas bus prieinamesnis darbininkų klasei, o tai man yra svarbiausias sumetimas.

Tokia yra priešakinė medalio pusė. Bet yra ir atvirkštinė pusė: tyrinėjimo metodas, kuriuo aš naudojuosi ir kuris lig šiol nebuvo taikomas ekonominiams klausimams, gerokai apsunkina skaityti pirmuosius skirsnius. Galima būkštauti, kad prancūziškajai publikai, kuri visada nekantriai siekia galutinių išvadų ir trokšta sužinoti, koks yra bendrųjų principų sąryšis su ją betarpiškai jaudinančiais klausimais, išnyks domėjimasis knyga, jei, pradėjusi skaityti, ji negalės iš karto toliau tęsti.

Cia aš galiu tik vienu padėti: tiesos trokštančiam skaitytojui iš pat pradžių nurodyti šį sunkumą ir jį įspėti. Moksle nėra plataus vieškelio [route royale], ir tiktai tie gali pasiekti žerėnčias jo viršūnes, kurie nebijo pavargti, kopdami stačiais jo takais.

Teikitės, brangusis pilietil, priimti mano atsidavimo užtikrinimą.

Karlas Marksas

Londonas, 1872 m. kovo 18 d.

PRANCŪZIŠKOJO LEIDIMO PABAIGOS ŽODIS

Ponas Z. Rua prižadėjo pateikti kiek galint tikslesnį ir net pažodinį vertimą. Jis savo uždavinį sąžiningai atliko. Bet kaip tik jo sąžiningumas ir tikslumas privertė mane pakeisti redakciją, kad padaryčiau ją prieinamesnę skaitytojui. Šie pakeitimai, kuriuos kartais teko daryti paskubomis, nes knyga ėjo sąsiuviniais, ne visada buvo padaryti vienodai kruopščiai ir dėl to atsirado stiliaus nelygumų.

Bet kartą pradėjęs šį tikrinimo darbą, aš pasijutau priverstas jį išplėsti ir pagrindiniam originalo tekstui (antrasis vokiškas leidimas) — vienas vietas padaryti paprastesnes, kitas papildyti, duoti papildomą istorinę arba statistinę medžiagą, pridėti kritines pastabas ir t. t. Kad ir kokie būtų šio prancūziškojo leidimo literatūriniai trūkumai, jis turi atskirą mokslinę vertę greta originalo, ir todėl juo turi naudotis ir skaitytojai, mokantieji vokiečių kalbą.

Zemiau aš dedu ištraukas iš antrojo vokiško leidimo pabaigos žodžio, kuriose kalbama apie politinės ekonomijos vystymąsi Vokietijoje ir apie šiame veikalė naudojamą metodą.

Karlas Marksas

Londonas, 1875 m. balandžio 28 d.

TREČIOJO LEIDIMO PRATARMĖ

Marksui nebuvo lemta pačiam paruošti spaudai šį trečiąjį leidimą. Galingas mąstytojas, prieš kurio didingumą šiuo metu lenkiasi net jo priešininkai, mirė 1883 m. kovo 14 d.

Man, Markso asmenyje praradusiam žmogų, su kuriuo mane siejo glaudžiausia keturiasdešimties metų draugystė, geriausią draugą, kuriam aš turiu būti dėkingas daugiau, negu tai galima išreikšti žodžiais,— man dabar tenka pareiga išleisti tiek šį trečiąjį pirmojo tomo leidimą, tiek ir antrąjį tomą, kurį Marksas yra palikęs rankraščio pavidalu. Apie tai, kaip aš atlikau šios pareigos pirmąją dalį, aš čia ir atsiskaitau skaitytojui.

Iš pradžių Marksas buvo numatęs perdirbti didesnę pirmojo tomo teksto dalį, aiškiau suformuluoti kai kuriuos teorinius teiginius, prijungti prie jų naujus, papildyti istorinę ir statistinę medžiagą naujaisiais šių laikų duomenimis. Liga ir reikalas atlikti galutinę antrojo tomo redakciją privertė jį nuo to atsisakyti. Teko pakeisti vien tai, kas būtinausia, padaryti tik tuos papildymus, kurie jau buvo per tą laiką išėjusiame prancūziškajame leidime («Le Capital», par Karl Marx, Paris, Lachâtre, 1873).

Po Markso mirties likusių knygų tarpe buvo surastas vokiškas «Kapitalo» egzempliorius, kurio atskirose vietose yra taisyčių ir nurodymų į prancūziškąjį leidimą; taip pat atsirado prancūziškas egzempliorius, kuriame Marksas buvo tiksliai sužymėjęs vietas, panaudotinas naujame leidime. Šie pakeitimai ir papildymai, išskyrus nedaugelį išimčių, liečia tik paskutinę knygos dalį, skyrių «Kapitalo kaupimo procesas». Šio skyriaus tekstas lig šiol buvo mažiausiai keičiamas, palyginti su pirminiais knygos metmenimis, o pirmesnieji jos skyriai buvo nuodugnai perdirbti. Dėl to stilius čia buvo

gyvenimą, vientiesnis, bet kartu su tuo mažiau apdorotas, pasitaikydavo anglicizmų, neaiškių vietų, išdėstyme kai kur buvo spragų, o atskiri svarbūs momentai tebuvo prabėgomis nužymėti.

Kai dėl stiliaus, tai Marksas pats kruopščiai peržiūrėjo ir ištaisė kai kuriuos poskyrius ir tuo pačiu, taip pat ir gausiais žodiniiais nurodymais, davė man kriterijų, kiek reikia šalinti angliškus techninius posakius bei kitus anglicizmus. Intarpus ir papildymus Marksas, veikliausiai, dar būtų perdirbęs, pakeisdamas sklandžią prancūzų kalbą savo, glausta vokiečių kalba. Aš turėjau pasitenkinti paprastu jų perkėlimu į atitinkamas knygos vietas, tik stengdamasis, kad jie kiek galint derintųsi su pagrindiniu tekstu.

Taigi, šiame trečiajame leidime aš nesu pakeitęs nė vieno žodžio, dėl kurio aš nebuvo visiškai tikras, kad jį būtų pakeitęs ir pats autorius. Žinoma, man nė į galvą nebuvo atėję įvesti į «Kapitalą» tą paplitusį žargoną, kuriuo kalba vokiečių ekonomistai, — tą nesąmonę, pagal kurią, pvz., *darbdaviu* [*Arbeitgeber*] vadinamas tas, kuris už grynus pinigus gauna svetimą darbą, o *darbgaviu* [*Arbeitnehmer*] — tas, iš kurio už užmokestį atimamas jo darbas. Prancūzai kasdieniniame gyvenime taip pat vartoja žodį «travail» «darbo» prasme. Bet, žinoma, prancūzai laikytų pamišėliu tokį ekonomistą, kuris sumanytų pavadinti kapitalistą *donneur de travail* [darbdavys], o darbininką — *receveur de travail* [darbgavys].

Lygiai taip pat aš laikiau neleistinu knygoje visur vartojamus angliškuosius pinigų, mato ir svorio vienetus pakeisti naujais vokiškaisiais jų ekvivalentais. Kai pasirodė «Kapitalo» pirmasis leidimas, įvairių mato ir svorio vienetų Vokietijoje buvo beveik tiek, kiek metuose yra dienų; be to, buvo dvi markių rūšys (imperinė markė tuomet teegzistavo tik ją 30-ųjų metų gale išradusio Zetberio galvoje), dvi guldenų rūšys ir mažiausia trys talerių rūšys, kurių viena sudarė «naujuosius du trečdalius». Gamtos mokslė viešpatavo metriniai, pasaulinėje rinkoje — angliškieji mato ir svorio vienetai. Tokiomis sąlygomis naudojimas angliškaisiais matavimo vienetais buvo visiškai natūralus knygoje, kuri savo faktinius duomenis turėjo imti beveik vien tik iš Anglijos pramoninių santykių srities. Šie pastarieji sumetimai tebegalioja ir iki šio laiko, tuo labiau, kad atitinkami santykiai pasaulinėje rinkoje beveik nepasikeitė ir kaip tik svarbiausiose pramonės šakose — geležies ir medvilnės pramonėje — ir dabar beveik išimtinai tebeviešpatuoja angliškieji mato ir svorio vienetai.

Baigiant keletas žodžių apie Markso naudotą citavimo metodą, kuris ne visai buvo suprstas. Kai reikalas liečia grynai faktinį duomenų išdėstymą ir aprašymus, citatos, pvz., iš angliškujų Mėlynujų knygų, yra, savaime suprantama, paprastas pasirėmimas dokumentais. Kitaip yra, kai cituojamos teorinės kitų ekonomistų pažiūros. Čia citata teturi nustatyti, kur, kada ir kieno buvo pirmą kartą aiškiai išdėstyta viena ar kita vystymosi eigoje atsiradusi ekonominė mintis.

Be to, čia norima nurodyti tik viena: kad atitinkama ekonominė pažiūra turi reikšmės mokslo istorijai, kad ji sudaro daugiau ar mažiau adekvatinę ekonominių savo meto sąlygų teorinę išraišką. Čia visiškai nekalbama apie tai, ar atitinkama pažiūra autoriaus požiūriu turi absoliutinę ar santykinę reikšmę, ar ji teturi jam tik istorinę reikšmę. Taigi, šios citatos sudaro tik nenufrūkstamą, iš ekonomikos mokslo istorijos pasiskolintą teksto komentarą ir nustato atskirų, svarbiausiųjų ekonominės teorijos laimėjimų datas ir autorius. Ir toks darbas buvo labai reikalingas moksle, kurio istorikai lig šiol tepasižymėjo tendencingu, beveik karjeristiniu nemokšišku. Dabar bus galima taip pat suprasti, kodėl Marksas, sutinkamai su antrojo leidimo pabaigos žodžiu, tik labai retai cituoja vokiečių ekonomistus.

Aš tikiuosi, kad antrąjį tomą pavyks išleisti 1884 metais.

Fridrichas Engelsas

Londonas, 1883 m. lapkričio 7 d.

ANGLIŠKOJO LEIDIMO PRATARME

Nėra reikalo įrodinėti, kad «Kapitalo» išleidimas anglų kalba yra reikalingas. Veikiau atvirksčiai, reikėtų laukti paaiškinimų, kodėl šis angliškasis leidimas buvo lig šiol atidedamas, nors šioje knygoje vystomos teorijos tiek Anglijos, tiek ir Amerikos periodinėje spaudoje ir einamojoje literatūroje jau keleri metai yra nuolat svarstomos, puolamos ir ginamos, aiškinamos ir iškraipomos.

Kai netrukus po «Kapitalo» autoriaus mirties 1883 metais pasidarė aišku, kad šio veikalio išleidimas anglų kalba yra iš tikrųjų reikalingas, misteris Semiuelis Muras — senas Markso ir šių eilučių autoriaus draugas, kuris su šia knyga susipažinęs, gal būt, geriau negu bet kas kitas, — sutiko atlikti jos vertimą, kurį siekė paskelbti literatūriniai Markso testamentą vykdytojai. Iš savo pusės, aš turėjau sulyginti rankraštį su originalu ir padaryti tokius pakeitimus, kuriuos laikysiu reikalingais. Tačiau kada paaiškėjo, kad profesiniai misterio Muro užsiėmimai trukdo jam užbaigti vertimą taip greitai, kaip mes visi to norėjome, mes mielai priėmėme dr. Evelingo pasiūlymą atlikti dalį darbo. Kartu misis Eveling, jauniausioji Markso dukterė, pasisiūlė sutikrinti citatas ir atkurti originalų tekstą gausių ištraukų, kurias Marksas buvo paėmęs iš anglų autorių bei Mėlynųjų knygų ir išvertęs į vokiečių kalbą. Šį darbą ji atliko pilnutinai, išskyrus nedaugelį neišvengiamų išimčių.

Dr. Evelingas yra išvertęs šias knygos dalis: 1) X skirsnį (Darbo diena) ir XI skirsnį (Pridedamosios vertės norma ir masė); 2) VI skyrių (Darbo užmokestis, XIX—XXII skirsniai); 3) nuo XXIV skirsnio 4-jo paragrafo (Aplinkybės, apsprendžiančios kaupimo dydį ir t. t.) iki knygos pabaigos, įskaitant čia paskutinę XXIV skirsnio dalį, XXV skirsnį ir visą VIII skyrių (XXVI—XXXIII skirsniai);

4) abi autoriaus pratarinės*. Visą likusią knygos dalį išvertė misteris Muras. Taigi, kiekvienas iš vertėjų atsako tik už savo dalį darbo, o bendra atsakomybė už visą darbą tenka man.

Viso mūsų darbo pagrindu padėtą trečiąjį vokišką leidimą aš paruošiau 1883 metais, pasinaudodamas autoriaus paliktais užrašais, kur nurodyta, kurios antrojo leidimo vietos turi būti pakeistos pažymėtomis vietomis iš 1873 metais paskelbto prancūziškojo teksto¹. Antrojo leidimo tekste tokiu būdu atsiradę pakeitimai, aplamai imant, sutampa su tais pakeitimais, kuriuos pats Marksas yra nužymėjęs eilėje savo ranka surašytų nurodymų angliškajam vertimui, numatytam maždaug prieš dešimt metų išleisti Amerikoje, bet neįvykdytam svarbiausia dėl to, kad nebuvo visiškai tinkamo vertėjo. Rankraštį, kuriame buvo šie nurodymai, mūsų žiniai perdavė mūsų senas draugas p. F. A. Zorgė iš Hobokeno, Niudžersi valstijos. Jame nužymėta dar keletas papildomų intarpų iš prancūziškojo leidimo; bet kadangi šis rankraštis yra daugeliu metų senesnis negu paskutiniai nurodymai trečiajam vokiškam leidimui, aš tariasi turįs teisę pasinaudoti juo tik atskirais atvejais ir ypač tada, kai jis mums padėdavo įveikti tam tikrus sunkumus. Daugumoje sunkių vietų prancūziškasis tekstas taip pat buvo mums nurodymas, ką pats autorius buvo pasiryžęs paaukoti, kai verčiant kas nors iš pilnutinai reikšmingo originalo teksto turėjo būti paaukota.

Tačiau yra vienas sunkumas, nuo kurio mes negalėjome apsaugoti skaitytojo. Tai — kai kurių terminų vartojimas kitokia prasme, negu kad jie vartojami ne tiktai kasdieniniame gyvenime, bet ir įprastinėje politinėje ekonomijoje. Bet tai buvo neišvengiama. Kiekvienas naujas tam tikro mokslo požiūris sukelia revoliuciją to mokslo specialioje terminologijoje. Geriausiai tai parodo chemija, kur visa terminologija iš pagrindų keičiasi maždaug kas dvidešimt metų; joje vargu ar galima rasti bent vieną organinį junginį, kuris nebūtų turėjęs daugybės įvairiausių pavadinimų. Politinė ekonomija komercinio ir pramoninio gyvenimo terminus paprastai imdavo tokius, kokie jie buvo, ir jais operuodavo, visiškai nepastebėdama, kad ji tuo pačiu apriboja save siauru šiais terminais išreiškiamų sąvokų ratu. Pavyzdžiui, klasikinė politinė ekonomija aiškiai žinojo, kad pelnas ir renta tėra tik sudėtinės dalys, tik dalys tos neapmokėtos produkto dalies, kurią darbininkas turi atiduoti savo įmonininkui (nes įmonininkas pirmasis ją pasisavina, nors nėra paskutinis, vienintelis jos savininkas). Tačiau net klasikinė politinė ekonomija neišėidavo už bendrai priimtų pažiūrų į pelną ir rentą ribų, niekad netyrinėjo šios neapmokėtosios produkto dalies (kurią Marksas pavadino pridamuoju

* «Kapitalo» I tomo angliškojo leidimo, kaip ir prancūziškojo leidimo, skirinių numeracija nesutampa su vokiškųjų leidimų skirinių numeracija. *Red.*

¹ «Le Capital», par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement révisée par l'auteur. Paris, Lachâtre, Šiame vertime, ypač paskutinėje knygos dalyje, palyginti su antruoju vokišku leidimu, yra žymių pakeitimų ir papildymų.

produktu) išlaisvinti, kaip visumos. Todėl ji niekad nepasiekdavo aiškaus supratimo jos kilmės, jos prigimties ir dėsnių, reguliuojančių vėlesnį jos vertės paskirstymą. Lygiai taip pat visa gamyba, išskyrus žemės ūkį ir amatus, be jokio skirtumo apimama manufaktūros terminu. Tuo pačiu nusitrina skirtumas tarp dviejų stambių ir iš esmės skirtingų ekonominės istorijos laikotarpių: tikraja to žodžio prasme manufaktūros, besiremiančios rankinio darbo pasidalijimu, laikotarpio ir šiuolaikinės pramonės, besiremiančios mašinų naudojimu, laikotarpio. Todėl savaime suprantama, kad teorija, žiūrinti į šiuolaikinę kapitalistinę gamybą tik kaip į laikiną žmonijos ekonominės istorijos stadiją, turi vartoti terminus, skirtingus nuo tų terminų, kuriuos yra įpratę vartoti autoriai, žiūrintieji į šią gamybos formą kaip į amžiną ir galutinę.

Bus ne pro šalį tarti keletą žodžių apie autoriaus naudojamą citavimo metodą. Daugumoje atvejų citatos jam yra, kaip įprasta, dokumentiniai įrodymai tekste padarytiems teigimams paremti. Tačiau daugeliu atvejų ekonomistų veikalų ištraukos cituojamos, norint parodyti, kada, kur ir kieno buvo pirmą kartą aiškiai išdėstytas tam tikras teiginys. Tai daroma tais atvejais, kai cituojamas teiginys yra svarbus kaip daugiau ar mažiau adekvatinė išraiška visuomeninės gamybos ir mainų sąlygų, kurios viešpatavo tam tikru metu. Ir tuomet citata pateikiama visiškai nepriklausomai nuo to, ar išdėstomas teiginys sutampa su paties Markso nuomone arba, kitais žodžiais tariant, ar jis turi bendrą reikšmę. Tuo būdu šios citatos papildoma tekstą lydimuoju, iš mokslo istorijos paimtu komentaru.

Mūsų vertimas apima tik pirmąją šio veikalo knygą. Bet ši pirmoji knyga yra žymia dalimi išbaigta visuma ir dvidešimt metų galiojo kaip savarankiškas veikalas. 1885 metais mano išleista Vokietijoje antroji knyga yra neabejotinai nepilna be trečiosios knygos, kuri gali būti išspausdinta ne anksčiau kaip 1887 m. pabaigoje. Kai iš spaudos išeis trečiosios knygos vokiškasis originalas, tada bus laikas pagalvoti apie abiejų knygų angliškojo leidimo paruošimą.

Kontinente «Kapitalas» dažnai vadinamas «darbininkų klasės biblija». Niekas iš tų, kurie pažįsta darbininkų judėjimą, neims neigti, kad šiame veikle padarytos išvados diena iš dienos vis daugiau tampa pagrindiniais didžiojo darbininkų klasės judėjimo principais ne tikai Vokietijoje ir Šveicarijoje, bet ir Prancūzijoje, Olandijoje, Belgijoje, Amerikoje ir net Italijoje ir Ispanijoje; kad darbininkų klasė visur šias išvadas vis daugiau pripažįsta tiksliausia savo padėties ir savo lūkesčių išraiška. Pagaliau ir Anglijoje kaip tik šiuo metu Markso teorijos daro didžiulę įtaką socialistiniam judėjimui, kuris «apsišvietusių» žmonių tarpe ne mažiau plinta, negu darbininkų klasės eilėse.

Bet tai dar ne viskas. Sparčiai artėja tas laikas, kai nuodugnus Anglijos ekonominės padėties tyrinėjimas pasirodys esąs būtinas nacionalinis reikalas. Šios šalies pramoninės sistemos veikimas, ku-

ris neįmanomas be nuolatinio ir spartaus gamybos plėtimo, vadinasi, ir be rinkų plėtimo, artėja prie mirties taško. Prekybos laisvė baigė savo resursus; net Mančesteris abejoja šia savo buvusia ekonomine evangelija¹. Sparčiai besivystanti kitų šalių pramonė visur stoja Anglijos gamybai skersai kelio, ir ne tikta rinkose, kurios yra apsauginių muitų ginamos, bet ir laisvosiose rinkose ir net šiapus Lamanšo. Jei gamybinis pajėgumas auga geometrine progresija, tai rinkos plečiasi geriausiu atveju — aritmetine progresija. Nuo 1825 iki 1867 m. nuolat besikartojantis sustingimo, suklestėjimo, perprodukcijos ir krizės dešimties metų ciklas, atrodo, iš tikrųjų liovėsi kartojęsis, bet tik tam, kad nugramzdintų mus į didžiausios nevilties — permanentinės ir chroniškos depresijos klampynę. Išsiilgtas suklestėjimo laikotarpis nenori ateiti. Mums tik pradėjus pastebėti simptomus, tarytum rodančius jo artėjimą, tie simptomai tuojau pat vėl išnyksta. Tuo tarpu kiekviena ateinanti žiema mums iš naujo visu platumu iškelia klausimą: «Ką daryti su bedarbiais?» Ir nepaisant to, kad bedarbių skaičius metai iš metų didėja, niekas negali į šį klausimą atsakyti; ir mes beveik galime apskaičiuoti tą momentą, kai bedarbiai, netekę kantrybės, paims savo likimą į savo pačių rankas. Neabejotina, kad tokiu momentu turi būti išgirstas balsas žmogaus, kurio teorija yra visą jo gyvenimą trukusio Anglijos ekonominės istorijos ir padėties tyrinėjimo rezultatas ir kurį tas tyrinėjimas atvedė į išvadą, kad bent Europoje Anglija yra vienintelė šalis, kur yra galimybė įvykdyti neišvengiamą socialinę revoliuciją vien taikiomis ir legaliomis priemonėmis. Žinoma, jis niekad neužmiršdavo pridurti, jog vargu ar galima laukti, kad Anglijos viešpataujančiosios klasės be «maišto vergovei ginti» paklustų šiai taikiai ir legaliai revoliucijai.

Fridrichas Engelsas

1886 m. lapkričio 5 d.

¹ Siandien vakare įvykusiame kvartaliniame Mančesterio prekybos rūmų susirinkime kilo karšta diskusija prekybos laisvės klausimu. Buvo pasiūlyta tokia rezoliucija: «Po 40 metų trukusių tuščių lūkesčių, kad kitos nacijos prekybos laisvės klausimu seks Anglijos pavyzdžiu, rūmai yra tos nuomonės, kad atėjo laikas peržiūrėti savo poziciją» Rezoliucija buvo atmesta tik vieno balso dauguma: 21 balsas — už ir 22 balsai — prieš. «Evening Standard» — 1886 m. lapkričio 1 d.

KETVIRTOJO LEIDIMO PRATARMĖ

Ketvirtajam leidimui aš laikiau reikalingu nustatyti kiek galint galutinę tiek paties teksto, tiek ir pastabų redakciją. Trumpai nurodysiu, kaip aš atlikau šį uždavinį.

Dar kartą sulyginęs prancūziškąjį leidimą ir rankraštines Markso pastabas, aš iš jo paėmiau dar keletą papildymų vokiškajam tekstui. Jie yra 80 psl. (trečiojo leidimo 88 psl.) [šio tomo 108—109 psl.], 458—460 psl. (trečiojo leid. 509—510 psl.) [šio tomo 439—441 psl.], 547—551 psl. (trečiojo leid. 600 psl.) [šio tomo 521—524 psl.], 591—593 psl. (trečiojo leid. 644 psl.) [šio tomo 559—561 psl.] ir 596 psl. (trečiojo leid. 648 psl.) [šio tomo 563—564 psl.], 79 pastaboje. Be to, prancūziškojo ir angliškojo leidimų pavyzdžiu, aš padariau tekste (ketvirtojo leid. 461—467 psl.) [šio tomo 441—446 psl.] ilgą pastabą dėl kalnų pramonės darbininkų (trečiojo leid. 509—515 psl.). Kiti smulkūs taisymai yra grynai techninio pobūdžio.

Be to, aš padariau keletą papildomų paaiškinamųjų pastabų, ir būtent ten, kur, kaip man atrodė, to reikalavo pasikeitusios istorinės sąlygos. Visos šios papildomos pastabos paimitos į laužtinius skliaustus ir pasirašytos mano inicialais*.

Reikėjo pilnutinai patikrinti gausias citatas pasinaudojant tuo metu išėjusiu angliškuoju leidimu. Jauniausioji Markso duktė, Eleonora, buvo apsiėmusi visas cituotąsias vietas sulyginti su originalais, kad citatos iš angliškųjų šaltinių, kurios sudaro didžiąją daugumą, būtų pateiktos ne kaip atgalinis vertimas iš vokiškojo teksto, bet kaip angliškojo originalo tekstas. Tuo būdu, ketvirtajame leidime aš turėjau atsižvelgti į šį tekstą. Betikrinant kai kur buvo rasta ma-

* Slame leidime laužtiniai skliaustai pakeisti riestiniais. *Red.*

žų netikslumų: klaidingai nurodyti puslapiai, o tai paaiškinama iš dalies apsirikimais perrašant iš sąsiuvinų, iš dalies per tris leidimus susikaupusiomis korektūros klaidomis; neteisingai padėtos kabutės arba daugtaškiai, o tai neišvengiama masiškai cituojant iš sąsiuvinų su išrašais; kai kuriais atvejais verčiant citatą parinktas ne visai vykęs žodis; kai kurios vietos cituotos iš senų sąsiuvinų, surašytų Paryžiuje 1843—1845 metais, kai Marksas dar nemokėjo anglų kalbos ir anglų ekonomistus skaitė prancūziškajame vertime; ten, kur dėl dvigubo vertimo citatos prasmė įgavo kiek kitokį atspalvį,— pvz., citatos iš Stiuarto, Juro ir t. t.,— aš pasinaudojau angliškuoju tekstu. Tokio pobūdžio smulkių netikslumų bei trūkumų yra ir daugiau. Palyginęs ketvirtąjį leidimą su ankstesniaisiais, skaitytojas įsitikins, kad visas šis kruopštus patikrinimo procesas nepadarė knygoje jokio paminėti verto pakeitimo. Tik vienos citatos visiškai nepavyko surasti, būtent iš Ričardo Džonso veikalo (ketvirtojo leidimo 562 psl. [šio tomo 534 psl.], 47 pastaba); Marksas, matyti, apsiriko pateikdamas knygos antraštę*. Visų kitų citatų įrodomoji galia visiškai išliko arba net sustiprėjo jų dabartiniu tikslesniu pavidalu.

Bet čia aš esu priverstas grįžti prie vienos senos istorijos.

Man asmeniškai tėra žinomas tik vienas atsitikimas, kada buvo suabejota Markso pateiktos citatos teisingumu. Bet kadangi šis abejojimas dėl citatos buvo kartojamas ir po Markso mirties, aš negaliu čia to nutylėti.

Berlyno laikraštyje «Concordia», Vokietijos fabrikantų sąjungos organe, 1872 m. kovo 7 d. pasirodė anoniminis straipsnis: «Kaip cituoja Karlas Marksas». Čia su didžiausiu moraliniu pasipiktinimu ir neparlamentiniais posakiais teigiama, kad citata iš Gladstono 1863 m. balandžio 16 d. pasakytos biudžetinės kalbos (citata įdėta Tarptautinės darbininkų asociacijos Steigiamajame manifeste 1864 metais ir pakartota «Kapitale», I t., ketvirtojo leid. 617 psl., trečiojo leid. 671 psl. [šio tomo 582 psl.]) esanti suklastota. Stenografinėje (tariamai oficialioje) «Hansardo» ataskaitoje nesą nieko panašaus į Markso cituojamą frazę: «šis svaiginantis turto ir galios didėjimas... visiškai apsiriboja nuosavybę turinčiomis klasėmis». «Bet šios frazės niekur Gladstono kalboje nėra. Joje pasakyta kaip tik priešingai (ir toliau riebiu šriftu): **Marksas formaliai ir iš esmės pralgalvojo šią frazę**».

Marksas, kuriam šis laikraščio «Concordia» numeris buvo atsiųstas gegužės mėn., atsakė anonimui laikraštyje «Volksstaat», birželio 1 d. numeryje. Kadangi jis negalėjo prisiminti, iš kurios laikraštinės ataskaitos jis buvo paėmęs savo citatą, jis apsiribojo tuo, kad iš pradžių pateikė visiškai analogines citatas iš dviejų angliškųjų leidinių ir paskui pacitavo laikraščio «Times» ataskaitą, pagal kurią

* Marksas neapsirikio pateikdamas knygos antraštę, bet netiksliai nurodė puslapi: vietoj 37 jis nurodė 36 (žr. šio tomo 534 psl.). *Red.*

Gladstonas yra pasakęs: «Tokia yra mūsų šalies padėtis turto požiūriu. Turlu prisipažinti, kad aš beveik su nerimu ir sielvartu žiūrėčiau į šį svaiginantį turto ir galios didėjimą, jei būčiau tikras, kad jis apsiriboja tik pasiturinčiomis klasėmis. Tuo tarpu šie faktai neduoda jokių žinių apie dirbančiųjų gyventojų padėtį. Turto ir galios didėjimas, kurį aš ką tik pavaizdavau, remdamasis, mano manymu, tiksliais duomenimis, visiškai apsiriboja nuosavybę turinčiomis klasėmis».

Taigi, Gladstonas čia sako, kad jam būtų labai gaila, jei taip būtų, bet iš tikrųjų kaip tik taip yra: šis svaiginantis galios ir turto didėjimas visiškai apsiriboja nuosavybę turinčiomis klasėmis. O kai dėl tariamai oficialaus «Hansardo», tai Marksas toliau sako: «Ponas Gladstonas buvo tiek protingas, jog iš šios atgaline data pakeistos savo kalbos redakcijos išmetė vietą, neabejotinai kompromituojančią jį kaip Anglijos izdo kanclerį; beje, Anglijoje tai įprastinė parlamentinė tradicija, o visiškai ne Laskeriuko išradimas, nukreiptas prieš Bebelį».

Bet anonimas vis smarkiau ir smarkiau įpyksta. Savo atsakyme («Concordia», liepos 4 d.), nušalindamas visus antrųjų rankų šaltinius, jis droviai pareiškia, kad yra «paproty» cituoti parlamentines kalbas tik pagal stenografinę ataskaitą; bet, tikina jis toliau, laikraščio «Times» ataskaita (kurioje yra «prigalvota» frazė) ir «Hansardo» ataskaita (kur tos frazės nėra) «pagal turinį visiškai sutampa», «Times» ataskaitoje taip pat yra pareiškimas, «tiesiog priešingas tai pagarsėjusiai Steigiamojo manifesto vietai», be-to, šis ponas rūpestingai nutyli tą faktą, kad toje ataskaitoje greta šio tariamai «priešingo» pareiškimo yra kaip tik «pagarsėjusi vieta». Nepaisant viso to, anonimas jaučia, kad jis yra įkliuvęs ir kad tik nauja gudrybė gali jį išgelbėti. Savo straipsnyje, kuris, kaip ką tik buvo parodyta, yra persunktas «įžūlaus melo», jis gausiai vartoja smarkiausius plūstamus žodžius, kaip kad: «mala fides», «nedorumas», «melagingos citatos», «ši melaginga citata», «įžūlus melas», «visiškai suklasota citata», «šis suklastojimas», «tiesiog begėdiška» ir t. t. Bet tuo pačiu metu jis stengiasi ginčijamą klausimą nepastebimai perkelti į naują plotmę ir todėl žada «kitame straipsnyje parodyti, kokią reikšmę mes (t. y. «nemelagingas» anonimas) skiriame Gladstono žodžių turiniui». Tarytum ši neautoritetinga jo nuomonė kuriuo nors būdu liestų reikalą! Šis antras straipsnis pasirodė laikraštyje «Concordia» liepos 11 d.

Marksas dar kartą atsakė laikraščio «Volksstaat» rugpiūčio 7 d. numeryje, pacituodamas atitinkamą ataskaitos vietą iš 1863 m. balandžio 17 d. «Morning Star» ir «Morning Advertiser». Pagal abu šiuos šaltinius Gladstonas yra pasakęs, kad jis su nerimu ir t. t. žiūrėtų į šį svaiginantį turto ir galios didėjimą, jei manytų, kad jis apsiriboja tik pasiturinčiomis klasėmis (classes in easy circumstances), bet šis didėjimas visiškai apsiriboja tik nuosavybę turinčiomis klasėmis

(entirely confined to classes possessed of property). Taigi, ir šiose ataskaitose pažodžiui kartojama frazė, kurią Marksas, esą, «prigalvojęs». Toliau Marksas, lygindamas laikraščio «Times» ir «Hansardo» tekstus, dar kartą nustato, kad frazės, kurios autentiškumą visiškai aiškiai įrodo trijų kitų rytą išėjusių vienas nuo kito nepriklausomų laikraščių ataskaitų pažodinis sutapimas šiuo punktu, nėra «Hansardo» ataskaitoje, kuri kalbėtojo pagal žinomąjį «paproty» buvo peržiūrėta, kad Gladstonas ją, Markso žodžiais tariant, «atgaline data yra išvogęs»; pagaliau, Marksas pareiškia, kad jis neturi laiko tolesnei polemikai su anonimu. Bet pastarajam, matyti, jau visiškai užteko ir to, ką jis buvo gavęs, bent Marksui «Concordia» numerių daugiau nebesiūsdavo.

Incidentas atrodė galutinai baigtas ir užmirštas. Tiesa, nuo to laiko iš žmonių, turėjusių ryšių su Kembridžo universitetu, mus vieną ar du kartus pasiekė paslaptingi gandai apie baisią literatūrinę nuodėmę, kurią Marksas, esą, padaręs «Kapitale»; tačiau, nepaisant kruopščiausių ieškojimų šia kryptimi, ničnieko aiškaus nepavyko nustatyti. Bet štai 1883 m. lapkričio 29 d., praslinkus 8 mėnesiams po Markso mirties, laikraštyje «Times» pasirodė laiškas, datuotas Trinity College, Cambridge, ir pasirašytas Sedlio Teiloro, kuriame šis žmogelis, dirbęs smulkiame kooperatyve, mums visai netikėtai pagaliau išaiškino ne tik tai Kembridžo liežuvavimą, bet ir laikraščio «Concordia» anonimą.

«Atrodo ypač keista,— rašo žmogelis iš Triniti koledžo,— kad profesoriui Brentano (tuomet vadovavusiam katedrai Breslavlyje, o dabar Štrasburge) pavyko... iškelti aikštėn tą mala fides, kuri neabejotinai padiktavo citatą iš Gladstono kalbos (Steigiamajame) Internacionalo manifešte. Ponas Karlas Marksas... mėginęs ginti citatą, meistriškais Brentano smūgiais buvo greitai sutriuškintas, tačiau net tampomas merdėjimo traukulių (deadly shifts) turėjo drąsos teigti, kad p. Gladstonas laikraščio «Times» 1863 m. balandžio 17 d. numeryje įdėtą savo kalbos ataskaitą pakeitęs, prieš išspausdinant ją «Hansardo» leidinyje, ir kad jis išmetęs vieną vietą, aiškiai kompromituojančią jį kaip Anglijos izdo kanclerį. Kai Brentano, smulkiai sulygindamas tekstus, įrodė, kad laikraščio «Times» ir «Hansardo» ataskaitos sutampa, absoliučiai pašalindamos tą prasmę, kuri Gladstono žodžiams buvo suteikta mikliai ištrauktomis atskiro mis citatomis, tuomet Marksas, prisidengdamas laiko stoka, atsisakė nuo tolesnės polemikos!»

Tad štai kur šuo pakastas! Štai kaip buvo išaukštinta Kembridžo gamybinėje-kooperatinėje fantazijoje anoniminė p. Brentano kampanija laikraštyje «Concordia»! Štai kaip stovėjo jis, tas Vokietijos fabrikantų sąjungos šventas Jurgis, kaip mosikavo jis špaga, smogdamas «meistriškus smūgius», kai prie jo kojų gulėjo «greitai sutriuškintas», «merdėjimo traukulių» tampomas pragaro slibinas Marksas!

Ir, vis dėlto, visas šis mūsų aprašymas Ariosto stiliumi tėra skirtas mūsų švento Jurgio gudrybei užmaskuoti. Čia jau nekalbama apie «prigalvotą melą», apie «suklastojimą», bet sakoma tik apie «miklų citatų ištraukimą» (craftily isolated quotation). Visas klausimas perkeliamas į kitą plotmę, ir šventas Jurgis su savo Kembridžo ginklanešiu labai gerai supranta, kodėl taip daroma.

Eleonora Marks atsakė Teilorui mėnraštyje «To-Day» (1884 m. vasaris), nes «Times» atsisakė priimti jos straipsnį. Polemikos esmę ji suvedė į vieną vienintelį klausimą, dėl kurio buvo ginčijamasi, būtent: Ar Marksas «prigalvojo» inkriminuojamą frazę, ar ne? Į tai ponas Sedlis Teiloras atsakė, kad, jo nuomone, ginče tarp Markso ir Brentano «klausimas, ar yra ta frazė p. Gladstono kalboje ar ne, vaidino visiškai antraeilį vaidmenį», palyginti su klausimu, «ar citata pateikta siekiant Gladstono mintį perteikti ar ją iškreipti». Jis toliau sutinka, kad laikraščio «Times» ataskaitoje «iš tikrųjų yra žodinis prieštaravimas», bet visas kitas kalbos turinys, išaiškintas teisingai, t. y. liberaline-gladstonine prasme, parodo, ką p. Gladstonas *norėjo* pasakyti («To-Day», 1884 m. kovas). Čia komiškiausia tai, kad mūsų žmogelis iš Kembridžo atkakliai cituoja kalbą ne pagal «Hansardą», kas, anot anoniminio Brentano, yra «papatys», bet pagal «Times», kurio ataskaita, anot to paties Brentano, «neišvengiamai yra nerūpestinga». Kitaip ir būti negali. Juk «Hansarde» fatališkos frazės iš viso nėra!

Eleonora Marks tame pačiame mėnraščio «To-Day» numeryje visiškai lengvai sunaikino šią argumentaciją. Viena iš dviejų. Arba p. Teiloras yra skaitęs 1872 m. polemiką, tai jis dabar «meluoja», ir jį melą sudaro ne tiktai «prigalvojimas» to, ko nebuvo, bet ir «neigimas» to, kas buvo. Arba jis visai nėra skaitęs tos polemikos, tai jis turėjo tylėti. Šiaip ar taip, jis jau nebedrįso palaikyti savo bičiulio Brentano kaltinimo, kad Marksas «prigalvojęs» citatą. Atvirksčiai, Marksas dabar kaltinamas jau nebe tuo, kad jis «prigalvojęs», bet tuo, kad jis išmetęs vieną svarbią frazę. Bet iš tikrųjų ta frazė yra pacituota Internacionalo Steigiamojo manifesto 5 puslapyje keliomis eilutėmis anksčiau tos, kuri esanti «prigalvota». O kai dėl «prieštaravimo» Gladstono kalboje, tai kas gi kitas, jei ne Marksas, kalba («Kapitalo» 618 psl., 105 pastaba, trečiojo leidimo 672 psl. [šio tomo 583 psl.]) apie «pasikartojančius pasipiktinimą keliančius prieštaravimus 1863 ir 1864 metų biudžetinėse Gladstono kalbose!» Tik jis nemėgina à la Sedlis Teiloras ištirpdyti šių prieštaravimų liberaliniame skaisčiaširdiškume. Baigiamoji E. Marks atsakymo reziumė yra tokia: «Priešingai, Marksas nepraleido nieko, kas verta paminėti, ir absoliučiai nieko «neprigalvojo». Bet jis atkūrė ir išgelbėjo nuo užmaršties tam tikrą Gladstono kalbos frazę, kuri neabejotinai buvo pasakyta, bet kuri kažkokiu būdu sugebėjo išgaruoti iš «Hansardo» ataskaitos».

Po to nusiramino ir p. Sedlis Teiloras. Rezultatas viso to profesoriaus žygio, užtrukusio du dešimtmečius ir apėmusio dvi didžiules šalis, buvo tas, kad daugiau jau niekas nebedrįso paliesti Markso literatūrinio sąžiningumo. Reikia manyti, kad ateityje p. Sedlis Teiloras su tokiu pat nepasitikėjimu žiūrės į literatūrinę p. Brentano ataskaitą apie savo pergales, kaip p. Brentano — į «Hansardo» popiežišką neklaidingumą.

F. Engelsas

Londonas, 1890 m. birželio 25 d.

PIRMOJI KNYGA
KAPITALO GAMINIMO PROCESAS

PIRMASIS SKYRIUS

PREKĖ IR PINIGAI

PIRMASIS SKIRSNIS

PREKĖ

1. DU PREKĖS VEIKSNIAI: VARTOJAMOJI VERTĖ IR VERTĖ (VERTĖS SUBSTACIJA, VERTĖS DYDIS)

Turtas visuomenių, kuriose viešpatauja kapitalistinis gamybos būdas, pasireiškia kaip «didžiulė prekių sanauja»¹, o atskira prekė — kaip elementari jo forma. Dėl to mūsų tyrinėjimas prasideda nuo prekės analizės.

Prekė pirmiausia yra išorinis dalykas, daiktas, kuris savo savybėmis patenkina kuriuos nors žmogaus poreikius. Šių poreikių prigimtis, — ar jie, pvz., sukeliama skrandžio ar fantazijos, — reikalauja ne kiek nekeičia². Čia taip pat svarbu ne tai, kaip būtent tam tikras daiktas patenkina žmogaus poreikį: ar betarpiškai, kaip pragyvenimo priemonė, t. y. kaip vartojimo reikmuo, ar aplinkiniu keliu, kaip gamybos priemonė.

Kiekvieną naudingą daiktą, kaip, pvz., geležį, popierių ir t. t., galima nagrinėti dviem požiūriais: kokybės atžvilgiu ir kiekybės atžvilgiu. Kiekvienas toks daiktas yra daugelio savybių visuma ir dėl to gali būti naudingas įvairiomis savo pusėmis. Atskleisti šias įvairias puses, vadinasi, ir įvairius daiktų vartojimo būdus, yra istorinio išsivystymo reikalas³. Tą patį reikia pasakyti ir apie suradimą

¹ *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, 3 psl. [*К. Маркс*: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 13 psl.].

² «Noras apima poreikį; tai dvasios apetitas, kuris yra jai tiek pat natūralus, kaip alkis kūnui. . . didesnė dalis (daiktų) turi vertę dėl to, kad patenkina dvasios poreikius» *Nicholas Barbon*: «A Discourse concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations etc.» London 1696, 2, 3 psl.

³ «Daiktai turi jiems būdingą vidinę savybę (vertue — taip *Barbonas* specifiskai pažymi vartojamąją vertę), kuri visur išlieka ta pati; pvz. magneto savybė pritraukti geležį» (*N Barbon*: «A Discourse concerning coining the new money lighter etc.» London 1696, 6 psl.). Magneto savybė pritraukti geležį tapo naudinga tik tada, kai su jos pagalba buvo atrastas magnetinis poliarumas.

visuomeniškų matų naudingųjų daiktų kiekybei. Prekių matų skirtingumą iš dalies apsprendžia skirtinga pačių matuojamųjų daiktų prigimtis, o iš dalies matai yra sutartiniai.

Daikto naudingumas daro jį vartojamąja verte⁴. Bet tas naudingumas nekabo ore. Prekės kūno savybių sąlygojamas, jis neegzistuoja be šio pastarojo. Todėl prekės kūnas, kaip, pvz., geležis, kviečiai, deimantas ir pan., pats yra vartojamoji vertė, arba gėrybė. Šis jo pobūdis nepriklauso nuo to, ar daug ar maža darbo reikia žmogui panaudoti jo vartojamosioms savybėms pasisavinti. Nagrinėjant vartojamasias vertes, visada turimas galvoje kiekybinis jų apibrėžtumas, pvz., tuzinas laikrodžių, uolektis audeklo, tona geležies ir pan. Prekių vartojamosios vertės sudaro atskiros disciplinos — prekių mokslo objektą⁵. Vartojamoji vertė realizuojama tik ją vartojant. Vartojamosios vertės sudaro medžiaginį turto turinį, kad ir kokia būtų visuomeninė jo forma. Toje visuomenės formoje, kurią mes nagrinėsime, jos kartu medžiagiškai išreiškia mainomąją vertę.

Mainomoji vertė pirmiausia pasireiškia kaip kiekybinis santykis, kaip proporcija, kuria vienos rūšies vartojamosios vertės mainomos į kitos rūšies vartojamasias vertes⁶, — santykis, kuris nuolat kinta priklausomai nuo laiko ir vietos. Todėl mainomoji vertė atrodo esanti kažkas atsitiktinio ir visiškai santykinio, o vidinė, pačiai prekei savybinga mainomoji vertė (valeur intrinsèque) atrodo esanti kažkoks contradictio in adjecto [nesąmonė]⁷. Panagrinėkime dalyką smulkiau.

Tam tikra prekė, pvz., vienas kvarteris kviečių, mainoma į x batų tepalo, arba į y šilko, arba į z aukso ir t. t., vienu žodžiu — į kitas prekes įvairiausiomis proporcijomis. Vadinasi, kviečiai turi ne vieną vienintelę o daugelį mainomųjų verčių. Bet kadangi ir x batų tepalo,

⁴ «Kiekvieno daikto natūralinę vertę [natural worth] sudaro jo galėjimas patenkinti žmogaus gyvenimo būtinuosius poreikius arba tarnauti jo patogumams» (*John Locke*: «Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, «Works» leid., London 1777, II t., 28 psl.). XVII šimtetyje mes anglų rašytojų veikaluose dažnai dar randame «worth» vartojamajai vertei pažymėti ir «value» mainomajai vertei pažymėti: tai visiškai atitinka dvasią anglų kalbos, kuri mėgsta betarpiškai duotus daiktus išreikšti germanų kilmės žodžiais, o reflektuotus — romanų kilmės žodžiais.

⁵ Buržuazinėje visuomenėje viešpatauja fictio juris [juridinė fikcija], kad, esą, kiekvienas žmogus, kaip prekių pirkėjas, turi enciklopedinių žinių apie prekes.

⁶ «Vertė yra tas santykis, kuriuo vienas daiktas mainomas į kitą, tam tikras vieno produkto kiekis į tam tikrą kito produkto kiekį» (*Le Trosne*: «De l'intérêt social», «Physiocrates». Daire leid., Paris 1846, 889 psl.).

⁷ «Niekas negali turėti vidinės mainomosios vertės» (*N. Barbon*: «A Discourse concerning coining the new money lighter etc.». London 1696, 6 psl.), arba, kaip sako Betleris:

«The value of a thing
is just as much as it will bring».

[Daiktas yra vertas lygiai tiek, kiek jis atneš.]

ir y šilko, ir z aukso ir t. t. sudaro kvarterio kviečių mainomąją vertę, tai x batų tepalo, y šilko, z aukso ir t. t. turi būti viena kitą atstojančios arba vienodo dydžio mainomosios vertės. Iš to išeina, pirma, kad tos pačios prekės įvairios mainomosios vertės išreiškia kažką vienodo ir, antra, kad mainomoji vertė aplamai gali būti tik kažkokio nuo jos skirtingo turinio išreiškimo būdas, tik jo «pasireiškimo forma».

Paimkime, toliau, dvi prekes, pvz., kviečius ir geležį. Kad ir koks būtų jų mainų santykis, jį visada galima išreikšti lygtimi, kurioje esamas kviečių kiekis prilyginamas tam tikram geležies kiekiui, pvz.: 1 kvarteris kviečių = a centnerių geležies. Ką mums sako ši lygtis? Kad dviejuose skirtinguose daiktuose — 1 kvarteryje kviečių ir a centnerių geležies — yra lygaus dydžio kažkas bendro. Vadinasi, abu šie daiktai yra lygūs kažkam trečiam, kuris pats savaime nėra nei vienas nei antras iš jų. Taigi, kiekvienas iš jų dviejų, kiek jis yra mainomoji vertė, turi būti suvedamas į šį trečią.

Iliustruojame tai paprastu geometriniu pavyzdžiu. Kad būtų galima nustatyti ir lyginti visų tiesialinijinių figūrų plotus, pastarosios kertamos į trikampius. Pats trikampis suvedamas į išraišką, visiškai skirtingą nuo matomos jo figūros, — į pusę pagrindo ir aukštinės sandaugos. Lygiai taip pat ir prekių mainomąsias vertes reikia suvesti į kažką joms bendro, kurio kiekybinės atmainos jos yra.

Tas bendra negali būti geometrinės, fizinės, cheminės arba kokios nors kitos natūralinės prekių savybės. Į kūnines jų savybes aplamai gali būti atsižvelgiama tik tiek, kiek jos daro prekes naudingas, t. y. daro jas vartojamosiomis vertėmis. Tačiau, iš antros pusės, yra aišku, kad prekių mainų santykį apibūdina kaip tik abstrahavimasis nuo jų vartojamųjų verčių. Prekių mainų santykio ribose viena vartojamoji vertė reiškia lygiai tiek pat, kiek ir kiekviena kita, jei tik jos turima reikiama proporciia. Arba, kaip sako senis Barbonas: «Viena prekių rūšis yra tokia pat gera, kaip ir kita, jeigu jų mainomosios vertės yra lygios. Tarp daiktų, turinčių lygias mainomąsias vertes, nėra jokio skirtumo arba skirtingumo»⁸. Kaip vartojamosios vertės prekės skiriasi pirmiausia savo kokybe, kaip mainomosios vertės jos gali skirtis tik savo kiekybe, vadinasi, jos neturi savyje nė atomo vartojamosios vertės.

Jei paliksime nuošalyje prekių kūnų vartojamąją vertę, tai juose liks tik viena savybė, būtent ta, kad jie yra darbo produktai. Bet dabar ir pats darbo produktas įgauna visiškai naują pavidalą. Iš tikrųjų, jei mes abstrahavomės nuo jo vartojamosios vertės, tai mes

⁸ «Viena prekių rūšis yra tokia pat gera, kaip ir kita, jeigu jų mainomosios vertės yra lygios. Tarp daiktų, turinčių lygias mainomąsias vertes, nėra jokio skirtumo arba skirtingumo... Šimto svarų sterlingų vertės geležies arba švino kiekis turi tokia pat mainomąją vertę, kaip šimto svarų sterlingų vertės sidabro arba aukso kiekis» (*N. Barbon: «A Discourse concerning coining the new money lighter etc.»*. London 1696, 53 ir 7 psl.)

kartu abstrahuojomės ir nuo jo kūninių sudėtinių dalių bei formų, kurios daro jį vartojamąja vertę. Dabar tai jau nebe stalas, arba namas, arba verpalai, arba kuris nors kitas naudingas daiktas. Visos jautliais suvokiamos savybės jame išblėso. Lygiai taip pat dabar tai jau nebe staliaus, arba dailidės, arba verpėjo darbo, arba apštamal tam tikro gamybinio darbo produktas. Kartu su naudingų darbo produkto pobūdžiu išnyksta naudingas jame esančių darbo rūšių pobūdis, vadinasi, taip pat išnyksta įvairios konkrečios šių darbo rūšių formos; pastarosios viena nuo kitos daugiau nebesiskiria, bet visos suvedamos į vienodą žmogaus darbą, į abstraktų žmogaus darbą.

Dabar išnagrinėkime šį darbo produktų residuum [likutį]. Nuo jų nieko neliko, išskyrus visiems bendrą iliuzorinį daiktiškumą, paprastą skirtumų neturinčio žmogaus darbo kondensatą, t. y. žmogaus darbo jėgos sunaudojimą, vis tiek kokia bebūtų jos sunaudojimo forma. Visi šie daiktai dabar teišreiškia tai, kad juos gaminant sunaudota žmogaus darbo jėga, sukauptas žmogaus darbas. Kaip šios jiems visiems bendros visuomeninės substancijos kristalai, jie yra vertės, prekių vertės.

Pačiame prekių mainų santykiyje jų mainomoji vertė mums iškilo kaip kažkas visiškai nepriklausomo nuo jų vartojamųjų verčių. Jei mes iš tikrųjų abstrahuosimės nuo darbo produktų vartojamosios vertės, tai gausime jų vertę tokią, kokia ji ką tik buvo apibrėžta. Tuo būdu tas bendra, kas reiškiasi prekių mainų santykiyje arba jų mainomojoje vertėje, ir yra jų vertė. Tolesnė tyrinėjimo eiga mus sugrąžins prie mainomosios vertės kaip prie būtino vertės išreiškimo būdo arba būtinos jos pasireiškimo formos; ir vis dėlto vertė iš pradžių turi būti išnagrinėta nepriklausomai nuo šios formos.

Taigi, vartojamoji vertė, arba gėrybė, tik dėl to turi vertę, kad joje sudaiktintas, arba materializuotas, abstraktus žmogaus darbas. Tad kaip matuoti jos vertės dydį? Aišku, joje esančio darbo, šios «vertės kuriančios substancijos» kiekiu. Paties darbo kiekis matuojamas jo trukme, darbo laiku, o darbo laiko mastas savo ruožtu yra tam tikros laiko dalys, kaip: valanda, diena ir t. t.

Jei prekės vertę apsprendžia jos pagaminimo metu sunaudotas darbo kiekis, tai galėtų atrodyti, kad prekės vertė yra tuo didesnė, kuo tingesnis arba mažiau įgudęs yra ją gaminantis žmogus, nes tuo daugiau laiko jam reikia prekei pagaminti. Bet tas darbas, kuris sudaro verčių substanciją, yra vienodas žmogaus darbas, tos pačios žmogaus darbo jėgos sunaudojimas. Visa visuomenės darbo jėga, kuri reiškiasi prekių pasaulio vertėmis, čia išskyla kaip ta pati žmogaus darbo jėga, nors ji ir susideda iš nesuskaitomos daugybės individualinių darbo jėgų. Kiekviena šių individualinių darbo jėgų yra ta pati žmogaus darbo jėga, kaip ir kitos, jeigu ji turi visuomeninės vidutinės darbo jėgos pobūdį ir funkcionuoja kaip tokia visuomeninė vidutinė darbo jėga, vadinasi, tam tikrai prekei pagaminti

reikalauja tik vidutiniškai būtino arba visuomeniškai būtino darbo laiko. Visuomeniškai būtinas darbo laikas yra tas darbo laikas, kuris reikalingas kuriai nors vartojamai vertei pagaminti esamomis visuomeniškai normaliomis gamybos sąlygomis ir esant vidutiniam toje visuomenėje įgudimo ir darbo intensyvumo lygiui. Pavyzdžiui, Anglijoje, įvedus garines audimo stakles, tam tikram vėpalų kiekiui paversti audiniu reikėjo, gal būt, tik pusės to darbo, kuris anksčiau tam reikalui buvo sunaudojamas. Žinoma, Anglijos rankinis audėjas ir po to tam pavertimui sunaudodavo tiek pat darbo laiko, kaip anksčiau, bet dabar individualinės jo darbo valandos produkte buvo tik pusė visuomeninės darbo valandos, ir todėl to produkto vertė dvigubai sumažėjo.

Taigi, tam tikros vartojamosios vertės dydį apsprendžia tik darbo kiekis arba darbo laiko kiekis, visuomeniškai būtinas jai pagaminti⁹. Kiekviena atskira prekė šiuo atveju teturi reikšmės tik kaip vidutinis savo rūšies egzempliorius¹⁰. Todėl prekės, kuriose yra lygūs darbo kiekiai, arba kurios gali būti pagamintos per tą patį darbo laiką, turi vienodą vertės dydį. Vienos prekės vertė santykinai su kiekvienos kitos prekės verte taip, kaip darbo laikas, būtinas pirmajai pagaminti, su darbo laiku, būtinu antrajai pagaminti. «Kaip vertės, visos prekės tėra tikrai tam tikri sustingusio darbo laiko kiekiai»¹¹.

Vadinasi, prekės vertės dydis liktų pastovus, jei tai prekei pagaminti būtinas darbo laikas būtų nekintamas. Bet darbo laikas kinta su kiekvienu darbo gamybinio pajėgumo pakitimu. Darbo gamybinį pajėgumą apsprendžia įvairios aplinkybės, tarp kita ko, vidutinis darbininkų įgudimo laipsnis, mokslo išsivystymo lygis ir technologinio jo pritaikymo laipsnis, visuomeninė gamybos proceso kombinacija, gamybos priemonių dydis ir efektyvumas ir, pagaliau, gamtinės sąlygos. Pvz., tas pats darbo kiekis palankiais metais pasireiškia 8 bušeliais kviečių, nepalankiais — tik 4 bušeliais. Tas pats darbo kiekis turtinguose rūdynuose duoda daugiau metalo, negu neturtinguose rūdynuose ir t. t. Deimantai retai tepasitaiko žemės plutoje, ir todėl jų suradimas vidutiniškai reikalauja daug darbo laiko. Vadinasi, nedideliame jų kiekyje yra įdėta daug darbo. Džekobas

⁹ 2-jo leid. pastaba. «Jų (vartojimo reikmenų) vertę, kai jie mainomi vienas į kitą, apsprendžia darbo kiekis, būtinais reikalingas ir paprastai sunaudojamas jiems pagaminti» («Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.». London, 36 psl.). Šio puikaus praėjusiojo šimtmečio anonimino veikalo išleidimo laikas nepažymėtas. Bet iš jo turinio matyti, kad jis pasirodė Jurgio II laikais, maždaug 1739 ar 1740 metais.

¹⁰ «Visi tos pačios rūšies produktai sudaro, griežtai sakant, vieną masę, kurios kaina yra apsprendžiama bendrai, neatsižvelgiant į ypatingas aplinkybes» (*Le Trosne*: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 893 psl.).

¹¹ *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin. 1856, 6 psl. [*К. Маркс*: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., 1933, 16 psl.]

abejoja, kad auksas būtų kada nors apmokamas pagal jo pilną vertę. Dnr labiau pagrįstai galima tai pasakyti apie deimantus. Pagal Išvogę 1823 metais viso Brazilijos deimantų kasyklų aštuoniasdešimt metų kasimo produkto kaina riet nebuvo pasiekusi Brazilijos cukraus arba kavos plantacijų vidutinės 1½ metų produkto kainos, nors pirmajame buvo žymiai daugiau darbo, vadinasi, ir vertės. Esant turtingesniems kasykloms, tas pats darbo kiekis pasireiškė didesniu deimantų kiekiu, vadinasi, jų vertė sumažėtų. Jei sunaudojant nedaug darbo pavyktų anglį paversti deimantais, deimanto vertė galėtų kristi žemiau plytų vertės. Aplamai imant, kuo didesnis yra darbo gamybinis pajėgumas, tuo mažesnis yra tam tikram gaminiui pagaminti būtinas darbo laikas, tuo mažesnė yra kristalizuota jame darbo masė, tuo mažesnė yra jo vertė. Atvirkščiai, kuo mažesnis yra darbo gamybinis pajėgumas, tuo didesnis yra tam tikram gaminiui pagaminti būtinas darbo laikas, tuo didesnė yra jo vertė. Tad prekės vertės dydis kinta tiesiog proporcingai toje prekėje įkūnyto darbo kiekiui ir atvirkščiai proporcingai joje įkūnyto darbo gamybiniam pajėgumui.

Daiktas gali būti vartojamoji vertė ir nebūdamas verte. Taip būna, kai jo naudingumas žmogui nėra sukurtas darbu. Tokie yra: oras, plėšiniai, natūralinės pievos, miškas ir t. t. Daiktas gali būti naudingas ir būti žmogaus darbo produktas nebūdamas preke. Tas, kuris savo darbo produktu patenkina savo paties poreikį, sukuria tik vartojamąją vertę, bet ne prekę. Kad pagamintų prekę, jis turi pagaminti ne šiaip vartojamąją vertę, bet vartojamąją vertę kitiems, visuomeninę vartojamąją vertę. {Ir ne tik aplamai kitiems. Dalis viduramžių valstiečio pagamintų grūdų buvo kaip duoklė atiduodama senjorui, dalis — kaip dešimtinė kunigams. Bet nei duoklės grūdai, nei dešimtinės grūdai nevirsdavo preke dėl to, kad jie buvo pagaminti kitiems. Kad pasidarytų preke, produktas per mainus turi būti perduotas tam, kam jis yra vartojamoji vertė} ^{11a}. Pagaliau, joks daiktas negali būti vertė, nebūdamas vartojimo reikmenimi. Jeigu jis neteikia naudos, tai ir jame esantis darbas nėra naudingas, nėra laikomas darbu ir todėl nesukuria jokios vertės.

2. DVEJOPAS PREKĖSE ESANČIO DARBO POBŪDIS

Iš pradžių prekė mums buvo kaip kažkas dvejojo: kaip vartojamoji vertė ir mainomoji vertė. Vėliau pasirodė, kad ir darbas, kiek jis yra išreikštas verte, jau nebeturi tų požymių, kurie jam priklauso kaip vartojamųjų verčių kūrėjui. Aš esu pirmas kritiškai įrodęs šią

^{11a} {4-jo leid. pastaba. Aš įdėjau skliaustuose paimtus žodžius, nes jų nešant labai dažnai kildavo nesusipratimas, kad, esą, pagal Marksą, kiekvienas produktas, kurį suvartoja ne tas, kuris jį pagaminė, yra prekė.— F. E.}

dvejopą prekėje esančio darbo prigimtį¹². Kadangi šis taškas yra iš-eities taškas, nuo kurio priklauso politinės ekonomijos supratimas, tai mes jį čia plačiau nušviesime.

Paimkime dvi prekes, pvz., vieną švarką ir 10 uolekčių audeklo. Tarkime, kad pirmojo vertė yra dvigubai didesnė už pastarųjų vertę, tad jei 10 uolekčių audeklo = ω , tai švarkas = 2ω .

Svarkas yra vartojamoji vertė, kuri patenkina tam tikrą poreikį. Jam sukurti buvo būtina tam tikra gamybinės veiklos rūšis. Pastarąją apsprendžia jos tikslas, operacijų pobūdis, objektas, priemonės ir rezultatas. Darbą, kurio naudingumas tuo būdu reiškiasi jo produkto vartojamąja verte, arba tuo, kad jo produktas yra vartojamoji vertė, mes trumpai pavadinsime naudinguoju darbu. Šiuo požiūriu darbas visuomet nagrinėjamas siejant jį su jo naudingumu efektu.

Kaip švarkas ir audeklas yra kokybiškai skirtingos vartojamosios vertės, lygiai taip pat kokybiškai skirtingi yra jų buvimą sąlygojantieji darbai: siuvimas ir audimas. Jei šie daiktai nebūtų kokybiškai skirtingos vartojamosios vertės, vadinasi, ir kokybiškai skirtingų naudingojo darbo rūšių produktai, tai jie aplamai negalėtų stovėti vienas priešais kitą kaip prekės. Svarkas nemainomas į švarką, tam tikra vartojamoji vertė — į tą pačią vartojamąją vertę.

Įvairių vartojamųjų verčių, arba prekių kūnų, visuomoje pasireiškia visuma naudingųjų darbų, tokių pat įvairių, besidalijančių į tiek pat įvairių rūšių, pavidalų, grupių, porūšių ir atmainų, žodžiu tariant — pasireiškia visuomeninis darbo pasidalijimas. Jis yra prekinės gamybos buvimo sąlyga, nors, atvirkščiai, prekinė gamyba nėra darbo visuomeninio pasidalijimo buvimo sąlyga. Senovės indų bendruomenėje darbas visuomeniškai pa'alytas, bet jo produktai nepasidaro prekėmis. Arba paimkime artimesnį pavyzdį: kiekviename fabrike darbas sistemingai padalytas, bet tas padalijimas vyksta darbininkams nemainant savo individualinio darbo produktų. Tiktai savarankiškų, vienas nuo kito nepriklausomų privačių darbų produktai stovi vienas priešais kitą kaip prekės.

Taigi, kiekvienos prekės vartojamojoje vertėje yra tam tikra, tikslinga gamybinė veikla, arba naudingas darbas. Vartojamosios vertės negali stovėti viena priešais kitą kaip prekės, jeigu jose nėra kokybiškai skirtingų naudingojo darbo rūšių. Visuomenėje, kurios produktai aplamai įgauna prekių formą, t. y. prekių gamintojų visuomenėje, šis kokybinis skirtingumas naudingojo darbo rūšių, kurios čia atliekamos nepriklausomai viena nuo kitos, kaip privatus savarankiškų gamintojų reikalas, išsivysto į daugianarę sistemą, į visuomeninį darbo pasidalijimą.

Beje, švarkui vis tiek, kas jį nešioja, ar pats siuvėjas ar siuvėjo užsakytojas. Abiem atvejais jis funkcionuoja kaip vartojamoji vertė.

¹² *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, 12, 13 ir kt. psl. [*K. Маркс*: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII t., I d. 1933, 21, 22, 23 ir kt. psl.]

Tiek pat mažai kelčia santykį tarp švarko ir jį gaminančio darbo tas faktas, kad sluvimo darbas pasidaro atskira profesija, savarankiška darbo visuomeninio pasidalijimo grandimi. Ten, kur to reikalavo drabužių poreikis, žmogus siuvo ištisus tūkstantmečius, kol iš žmogaus pasidarė sluvėjas. Tačiau švarkas, audeklas ir aplamai bet kuris medžiaginio turto elementas, kuris nerandamas gamtoje gatavu pavidalu, visuomet turi būti kuriamas specialia, tikslinga gamybine veikla, pritaikančia tam tikras gamtos medžiagas tam tikriems žmogaus poreikiams. Vadinasi, darbas kaip vartojamųjų verčių kūrėjas, kaip naudingasis darbas, yra nuo bet kurių visuomeninių formų nepriklausoma žmonių egzistavimo sąlyga, amžina, natūrali būtinybė: be jo nebūtų galima medžiagų apykaita tarp žmogaus ir gamtos, t. y. nebūtų galimas pats žmogaus gyvenimas.

Vartojamosios vertės: švarkas, audeklas ir t. t., žodžiu, prekių kūnai, yra dviejų elementų junginys — gamtos medžiagos ir darbo. Atskaičius švarke, audekle ir t. t. esančių visų skirtingų naudingųjų darbų sumą, visuomet pasilieka tam tikras materialinis substratas, kuris yra duotas gamtos, žmogui visiškai neprisidedant. Žmogus savo gamyboje tegali veikti tik taip, kaip veikia pati gamta, t. y. tegali keisti tik medžiagų formas¹³. Maža to. Pačiame formavimo darbe jį nuolat remia gamtos jėgos. Vadinasi, darbas nėra vienintelis jo gaminamų vartojamųjų verčių, medžiaginio turto šaltinis. Darbas yra turto tėvas, kaip sako Viljamas Petis, žemė — jo motina.

Dabar pereikime nuo prekės kaip vartojimo reikmens prie prekės kaip vertės.

Pagal mūsų prielaidą švarkas turi dvigubai didesnę vertę, negu audeklas. Bet tai tėra kiekybinis skirtumas, kuris tuo tarpu mūsų nedomina. Todėl mes priminsime, kad jei vieno švarko vertė yra lygi dvigubai 10 uolekčių audeklo vertei, tai 20 uolekčių audeklo turi tokį pat vertės dydį, kaip vienas švarkas. Kaip vertės, švarkas ir audeklas yra daiktai, turintieji vienodą substanciją, yra objektyvios vienodo darbo išraiškos. Bet siuvimas ir audimas yra kokybiškai skirtingos darbo rūšys. Tačiau esti tokių visuomeninių santvarkų, kuriose tas pats žmogus pakaitomis siuva ir audžia ir kur, vadinasi, abi šios skirtingos darbo rūšys tėra to paties individo darbo atmainos, o ne visiškai atskiros įvairių individų funkcijos,— visiškai taip

¹³ «Visi visatos reiškiniai, ar jie bus žmogaus rankos ar bendrųjų gamtos dėsnių sukurti, nėra tikra nauja kūryba, o tik materijos pertvarkymas. Jungimasis ir skilimas — štai vieninteliai elementai, kuriuos visuomet iš naujo atranda žmogaus protas, analizuodamas atgaminimo idėją; taip yra ir su vertės (vartojamosios vertės, nors, polemizuodamas čia su fiziokratais, Veris pats gerai nežino, apie kurią vertės rūšį jis kalba) ir turtų atgaminimu, kai žemė, oras ir vanduo lauke pavirsta augalu, arba kai su žmogaus rankos pagalba lipnios vabzdžių išskyros pavirsta šilku, arba atskiri metalo gabalėliai susijungia ir sudaro laikrodžio mechanizmą» (*Pietro Verri: «Meditazioni sulla Economia Politica»* (pirmą kartą išspausdinta 1773 metais) italų ekonomistų *Custodi* leidinyje, Parte Moderna, XV t., 21, 22 psl.).

pat, kaip švarkas, kurį mūsų siuvėjas šiandien siuva, ir kelnės, kurias jis darys rytoj, tesudaro to paties individualinio darbo variacijas. Toliau, kasdieninis patyrimas rodo, kad mūsų kapitalistinėje visuomenėje, priklausomai nuo darbo paklausos kintančios krypties, tam tikra žmogaus darbo dalis pakaitomis siūloma čia siuvimo forma, čia audimo forma. Žinoma, tas darbo formos pakitimas neįvyksta be tam tikro trynimosi, bet jis turi įvykti. Jei paliksime nuošalyje tam tikrą gamybinės veiklos pobūdį, vadinasi, ir naudingą darbo pobūdį, tai jame pasilieka tik viena,—kad jis yra žmogaus darbo jėgos sunaudojimas. Tiek siuvimas, tiek ir audimas, nepaisant kokybinio šių gamybinės veiklos rūšių skirtumo, yra gamybinis žmogaus smegenų, raumenų, nervų, rankų ir t. t. sunaudojimas ir šia prasme — tas pats žmogaus darbas. Tai tik dvi skirtingos žmogaus darbo jėgos sunaudojimo formos. Žinoma, pati žmogaus darbo jėga turi būti daugiau ar mažiau išsivysčiusi, kad ji viena ar kita forma galėtų būti sunaudojama. Bet prekės vertėje yra tiesiog žmogaus darbas, aplamai žmogaus darbo sunaudojimas. Kaip buržuazinėje visuomenėje generolas arba bankininkas vaidina stambų, o šiaip žmogus labai menką vaidmenį¹⁴, lygiai taip pat čia yra su žmogaus darbu. Jis yra naudojimas paprastos darbo jėgos, kurią, vidutiniškai imant, turi fizinis organizmas kiekvieno paprasto žmogaus, neturinčio jokio specialaus pasiruošimo. *Paprastasis vidutinis darbas*, nors ir būdamas skirtingo pobūdžio įvairiose šalyse ir įvairiose kultūros epochose, vis dėlto kiekvienoje tam tikroje visuomenėje yra kažkas apibrėžto. Sudėtingesnis darbas tereiškia tik *pakeltą laipsniū* arba, veikiau, *padaugintą* paprastąjį darbą, tad mažesnis sudėtingojo darbo kiekis yra lygus didesniam paprastojo darbo kiekiui. Patyrimas rodo, kad toks sudėtingojo darbo suvedimas į paprastąjį vyksta nuolat. Prekė gali būti sudėtingiausio darbo produktas, bet jos *vertė* daro ją lygią paprastojo darbo produktui, vadinasi, ir ji pati tėra tam tikras paprastojo darbo kiekis¹⁵. Įvairios proporcijos, kuriomis įvairios darbo rūšys suvedamos į paprastąjį darbą kaip į jų matavimo vienetą, visuomeninio proceso yra nustatomos gamintojams nežinant ir todėl pastariesiems atrodo, kad jas nustato paprotys. Paprastumo sumetimais mes tolesniame dėstyme nagrinėsime kiekvieną darbo jėgos rūšį betarpiškai kaip paprastąjį darbo jėgą,—dėl to mums nereikės kiekvienu atskiru atveju kartoti sudėtingojo darbo suvedimo į paprastąjį operacijos.

Vadinasi, kaip švarko ir audeklo vertėse yra abstrahuoti jų vartojamųjų verčių skirtumai, taip ir šiose vertėse esančiame darbe yra

¹⁴ Plg. *Hegel*: «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, 250 psl., 190 § [*Гегель*: «Философия права». Сочинения, VII т., Союзгиз, 1934, 190 §, 218 psl.]

¹⁵ Skaitytojas turi atkreipti dėmesį į tai, kad čia kalbama ne apie darbo užmokesį, arba vertę, kurią darbininkas gauna, pvz., už vieną darbo dieną, bet apie prekių vertę, kurioje sudaiktinama jo darbo diena. Darbo užmokesčio kategorija šioje mūsų dėstyto pakopoje mums aplamai dar neegzistuoja.

abstrahuoti naudingų jo formų — siuvimo ir audimo — skirtumai. Vartojamosios vertės — švarkas ir audeklas — tėra tikslingos gamybinės veiklos junginiai su gelumbe ir verpalais, tuo tarpu kai vertės — švarkas ir audeklas — yra ne daugiau kaip vienodi darbo kondensatai; lygiai taip pat ir šiose vertėse esančiose darbo sąnaudose turi reikšmės ne gamybinis jų santykis su gelumbe ir verpalais, o tik žmogaus darbo jėgos sunaudojimas. Kaip tik dėl savo kokybiškai skirtingų ypatybių siuvimas ir audimas yra vartojamąsias vertes — švarką ir audeklą — kuriantieji elementai; švarko ir audeklo vertės substancija jie tėra tik tiek, kiek, abstrahuojantis nuo ypatingų jų savybių, jie turi vienodą savybę, žmogaus darbo savybę.

Tačiau švarkas ir audeklas yra ne tik aplamai vertės, bet ir tam tikro dydžio vertės: pagal mūsų prielaidą švarkas turi dvigubai didesnę vertę, negu 10 uolekčių audeklo. Iš kur šis jų verčių dydžio skirtumas? Priežastis yra ta, kad audekle tėra pusė to darbo, kuris yra švarke, tad pastarajam pagaminti reikia naudoti darbo jėgą dvigubai ilgesnį laiką, negu pirmajam pagaminti.

Todėl, jei prekės vartojamosios vertės atžvilgiu svarbu yra tik toje prekėje esančio darbo kokybė, tai vertės dydžio atžvilgiu svarbu yra tik darbo kiekis, be to, pastarasis turi būti išreikštas žmogaus darbu, jau neturiniu jokios kokybės. Pirmuoju atveju svarbu tai, kaip vyksta darbas ir ką jis pagamina, antruoju atveju — tai, kiek darbo sunaudojama ir kiek laiko jis trunka. Kadangi prekės vertės dydis teisėreikia toje prekėje esančio darbo kiekį, tai tam tikra proporcija paimtos prekės visada turi būti vienodo dydžio vertės.

Jei visų naudingųjų darbo rūšių, reikalingų, pvz., vienam švarkui pagaminti, gamybinis pajėgumas pasilieka nekintamas, tai švarkų vertės dydis auga proporcingai jų kiekiui. Pvz., jei vienas švarkas reiškia x darbo dienų, tai 2 švarkai reiškia $2x$ darbo dienų ir t. t. Bet tarkime, kad vienam švarkui pagaminti būtinas darbas dvigubai padidėja arba perpus sumažėja. Pirmuoju atveju vieno švarko vertė yra tokia, kokią anksčiau turėjo du švarkai, antruoju atveju dviejų švarkų vertė tėra tokia, kokią anksčiau turėjo vienas švarkas, nors abiem atvejais nauda, kurią teikia švarkas, lieka nepasikeitusi, lygiai kaip lieka nepasikeitusi ir jame esančio naudingojo darbo kokybė. Bet jam pagaminti sunaudotas darbo kiekis pasikeitė.

Didesnis vartojamosios vertės kiekis savaime yra didesnis medžiaginis turas: du švarkai yra daugiau, negu vienas. Dviem švarkais galima aprenkti du žmones, vienu — tik vieną ir t. t. Vis dėlto augančią medžiaginio turto masę gali atitikti tuo pačiu metu vykstantis turto vertės dydžio mažėjimas. Šis priešingas judėjimas kyla iš darbo dvejopo pobūdžio. Žinoma, gamybinis pajėgumas visuomet yra naudingojo, konkretaus darbo gamybinis pajėgumas ir faktiškai

apsprendžia tik tikslingos gamybinės veiklos per tam tikrą laiko tarpą efektyvumo laipsnį. Vadinasi, naudingasis darbas pasirodo esąs čia turtingesnis, čia skurdesnis produktų šaltinis tiesiog proporcingai jo gamybinio pajėgumo augimui ar mažėjimui. Priešingai, gamybinio pajėgumo pasikeitimas savaime nė kiek nepaliečia prekės vertėje esančio darbo. Kadangi gamybinis pajėgumas priklauso konkrečiai naudingajai darbo formai, tai jis, žinoma, nebegali paliesti darbo tuo atveju, kai abstrahuojamasi nuo konkrečios naudingosios jo formos. Vadinasi, tas pats darbas per lygius laiko tarpus visuomet sukuria lygaus dydžio vertes, kad ir kaip kitėtų jo gamybinis pajėgumas. Bet šiomis sąlygomis jis per lygius laiko tarpus teikia skirtingus vartojamųjų verčių kiekius: daugiau, kai gamybinis pajėgumas auga, mažiau, kai jis smunka. Tas pats gamybinio pajėgumo kitimas, kuris didina darbo vaisingumą, vadinasi, ir jo teikiamų vartojamųjų verčių masę, mažina, kaip mes matome, šios padidėjusios bendros masės vertės dydį, jeigu jis sumažina jai pagaminti būtiną darbo laiko kiekį. Ir atvirkščiai.

Bet koks darbas, iš vienos pusės, yra žmogaus darbo jėgos sunaudojimas fiziologine žodžio prasme,— ir kaip toks vienodas, arba abstraktusis, žmogaus darbo sudaro prekių vertę. Iš antros pusės, bet koks darbas yra žmogaus darbo jėgos sunaudojimas tam tikra tikslinga forma, ir kaip toks konkretus naudingas darbas jis sukuria vartojamąsias vertes¹⁶.

¹⁶ 2-jo leid. pastaba. Norėdamas įrodyti, «kad vien darbas yra galutinis ir realus matas, kuriuo mes galime įvertinti ir tarpusavyje lyginti visų prekių vertes visais laikais», A. Smitas rašo: «Visais laikais ir visose vietose lygūs darbo kiekiai darbininkui visuomet turėjo tą pačią vertę. Būdamas normalios sveikatos, jėgos ir veiklumo, turėdamas vidutinį įgudimą, jis visuomet turi paaukoti tokį pat kiekį savo ramybės, savo laisvės ir savo laimės» («Wealth of Nations», I t., V sk.). [Plg. Адам Смит: «Исследование о природе и причинах богатства народов». Соцэкономиз, 1935, 35 ir 32 psl.] Iš vienos pusės, A. Smitas čia (bet ne visur) supainioja tai, kad vertę apsprendžia prekei pagaminti sunaudotas darbo kiekis, su tuo, kad paties darbo vertė apsprendžia prekių vertes, ir todėl stengiasi įrodyti, kad lygūs darbo kiekiai visuomet turi tą pačią vertę. Iš antros pusės, jis jaučia, kad darbas, kadangi jis reiškiasi prekių verte, reiškia tik darbo jėgos sunaudojimą, bet tą sunaudojimą jis ir vėl vaizduoja tik kaip ramybės, laisvės ir laimės paaukojimą, nematydamas, kad šiame sunaudojime yra taip pat ir normali gyvybinė veikla. Tiesa, prieš jo akis buvo šiuolaikinis samdomasis darbininkas.—Siuo klausimu kur kas labiau vykusiai samprotauja 9-oje pastaboje cituotasis anoniminis A. Smito pirmtakas: «Žmogus panaudojo savaitei šiam vartojimo reikmeniui pagaminti... ir tas, kuris mainais jam duoda kurį nors kitą reikmenį, geriausiai įvertins, koks reikmuo yra lygiavertis pirmajam reikmeniui, jei apskaičiuos, kuriam reikmeniui jis sunaudojo tiek pat darbo [labour] ir laiko. Iš tikrųjų tai reiškia, kad darbas, kuris vieno žmogaus per tam tikrą laiką buvo sunaudotas tam tikram reikmeniui pagaminti, mainomas į kito žmogaus darbą, kuris per tą patį laiką buvo sunaudotas kitam reikmeniui pagaminti» («Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.», 39 psl.).

{4-jo leid. pastaba. Anglų kalba turi tą pranašumą, kad joje yra du skirtingi žodžiai dviem skirtingoms darbo pusėms pažymėti. Darbas, sukuriąs

3. VERTĖS FORMA, ARBA MAINOMOJI VERTE

Prekės atsiranda vartojamųjų verčių arba prekių kūnų forma, kaip knd geležis, audeklas, kviečiai ir t. t. Tai yra primityvi natūralinė jų forma. Bet prekėmis jos pasidaro tik dėl savo dvejojo pobūdžio, tik dėl to, kad jos kartu yra ir vartojimo reikmenys ir vertės reiškekėjai. Vadinasi, jos yra prekės, arba turi prekinę formą, tik tiek, kiek jos turi šią dvigubą formą — natūralinę formą ir vertės formą.

Prekių vertė [Werthgegenständlichkeit] tuo skiriasi nuo našlės kvikli, kad nežinoma, iš kurios pusės prie jos prieiti. Tiesiog priešingai jutiminiam grubiam prekių kūnų apčiuopiamumui [Gegenständlichkeit] jų vertė [Werthgegenständlichkeit] neįeina nė atomas gamtinės medžiagos. Jūs galite kiekvieną atskirą prekę čiupinėti ir apžiūrinėti, daryti su ja, kas jums patinka, ji, kaip vertė [Werthding], pasilieka neapčiuopiama. Bet jei mes prisiminsime, kad prekės turi vertę [Werthgegenständlichkeit] tik tiek, kiek jos yra tos pačios visuomeninės vienybės — žmogaus darbo — išraiškos, kad dėl to jų vertė yra grynai visuomeninio pobūdžio, tai mums pasidarys savaime suprantama, kad ir reikštis ji tegali tik visuomeniniu vienos prekės santykiu su kita. Iš tikrųjų, mes remiamės mainomąja verte, arba prekių mainų santykiu, kad apčiuoptume jose slypinčią vertę. Dabar mes turinie sugrįžti prie šios vertės pasireiškimo formos.

Kiekvienas žino — net jeigu jis nieko daugiau nežino, — kad prekės turi joms visoms bendrą vertės formą, sudarančią nepaprastai ryškų kontrastą margoms natūralinėms jų vartojamųjų verčių formoms, būtent: turi piniginę vertės formą. Mums čia tenka atlikti tai, ko buržuazinė politinė ekonomija nė nemėgino atlikti, būtent — parodyti šios piniginės formos kilmę, t. y. susekti prekių vertės santykyje esančios vertės išraiškos išsivystymą nuo jos paprasčiausio, vos pastebimo pavidalo iki akinančios piniginės formos. Drauge su tuo išnyks ir pinigų mįslingumas.

Paprasčiausias vertės santykis, matyti, yra prekės vertės santykis su kurios nors kitos — vis vien, kurios būtent — rūšies prekės verte. Tuo būdu santykis tarp dviejų prekių verčių teikia paprasčiausią vienos prekės vertės išraišką.

A. Paprasta, atskira arba atsitiktinė vertės forma

x prekės $A = y$ prekės B , arba: x prekės A turi y prekės B vertę.
(20 uolekčių audeklo = 1 švarkut, arba: 20 uolekčių audeklo turi vieno švarko vertę.)

---

vartojamąsias vertes ir kokybiškai apibrėžtas, vadinamas work priešingai žodžiui labour; darbas, sukuriąs vertę ir tik kiekybiškai matuojamas, vadinamas labour priešingai žodžiui work. Žr. angliškojo vertimo pastabą, 14 psl.— F. E.} [Siame tome žr. pirmojo skirsnio 4 past. Red.]

1) Du vertės išraiškos poliai: santykinė vertės forma ir ekvivalentinė forma

Bet kurios vertės formos paslaptis glūdi šioje paprastoje vertės formoje. Todėl jos analizė ir sudaro didžiausią sunkumą.

Dvi skirtingos prekės *A* ir *B*, mūsų pavyzdyje audeklas ir švarkas, aišku, čia vaidina du skirtingus vaidmenis. Audeklas išreiškia savo vertę švarku, švarkas yra priemonė šiam vertės išreiškimui. Pirmoji prekė vaidina aktyvų, antroji pasyvų vaidmenį. Pirmosios prekės vertė yra pateikta kaip santykinė vertė, arba pirmoji prekė turi santykinę vertės formą. Antroji prekė funkcionuoja kaip ekvivalentas, arba turi ekvivalentinę formą.

Santykinė vertės forma ir ekvivalentinė forma — tai santykiaujami, vienas kitą sąlygojantieji, neatskiriama momentai, bet tuo pačiu metu vienas kitą pašalinantieji arba priešingi kraštutinumai, t. y. vertės tos pačios išraiškos poliai; jos visuomet pasiskirsto tarp skirtingų prekių, kurias vertės išraiška susieja tarpusavio santykiu. Pvz., aš negaliu audeklo vertės išreikšti audeklu. 20 uolekčių audeklo = 20 uolekčių audeklo nėra vertės išreiškimas. Ši lygtis veikiau sako atvirkščiai: 20 uolekčių audeklo nėra kas kita, kaip 20 uolekčių audeklo, t. y. tam tikras vartojimo reikmens — audeklo — kiekis. Vadinasi, audeklo vertė gali būti išreikšta tik santykiniu būdu, t. y. kita preke. Todėl audeklo santykinė vertės forma numato, kad kuri nors kita prekė stovi priešais ją ekvivalentine forma. Iš antros pusės, šioji kita prekė, figūruojanti kaip ekvivalentas, tuo pačiu metu negali būti santykinė vertės forma. Ne ji išreiškia savo vertę. Ji tik pateikia medžiagos kitos prekės vertei išreikšti.

Tiesa, posakis 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, arba 20 uolekčių audeklo turi 1 švarko vertę, apima ir atvirkščią santykį: 1 švarkas = 20 uolekčių audeklo, arba 1 švarkas turi 20 uolekčių audeklo vertę. Bet man tuo būdu tenka apversti lygtį, kad galėčiau santykiniu būdu išreikšti švarko vertę, ir, jei aš tai darau, audeklas vietoj švarko pasidaro ekvivalentu. Vadinasi, ta pati prekė toje pačioje vertės išraiškoje tuo pačiu metu negali turėti abiejų formų. Dar daugiau: pastarosios poliariškai pašalina viena kitą.

Ar tam tikra prekė turi santykinę vertės formą ar jai priešingą ekvivalentinę formą, tai apsprendžia išimtinai ta vieta, kurią ji užima toje vertės išraiškoje, t. y. tai, ar ji yra prekė, kurios vertė išreiškiama, ar prekė, kuria išreiškiama vertė.

2) Santykinė vertės forma

a) Vertės santykinės formos turinys

Norint išaiškinti, koku būdu paprasta vienos prekės vertės išraiška glūdi dviejų prekių vertės santykyje, reikia pirmiausia išnagrinėti šį pastarąjį visiškai nepriklausomai nuo kiekybinės jo pusės.

Tačiau paprastai elgiamasi kaip tik atvirkščiai ir vertės santykis tarp lankomas tik proporcija, kuria tam tikri dviejų prekę rūšių kiekiai sulyginami vienas su kitu. Čia užmirštama, kad skirtingų daiktų dydžiai pasidaro kiekybiškai sulyginamais tik po to, kai jie yra suvesti į tą patį matavimo vienetą. Tik kaip vienodo matavimo vieneto išraiškos jie yra bendravardžiai, vadinasi, bendramačiai dydžiai¹⁷.

Ar 20 uolekčių audeklo = vienam švarkui, ar = 20, ar = x švarkų, kitais žodžiais tariant — ar tam tikras audeklo kiekis turi daugelio ar nedaugelio švarkų vertę, kiekviena tokia proporcija visuomet numato, kad audeklas ir švarkai kaip vertės dydžiai yra to paties matavimo vieneto išraiškos, yra tos pačios prigimties daiktai. Audeklas = švarkui yra šios lygties pagrindas.

Bet šios dvi viena su kita kokybiškai sulygintos prekės vaidina nevienodą vaidmenį. Tik audeklo vertė yra išreiškiama. O koku būdu? Santykiu su švarku kaip jos «ekvivalentu», kaip su tuo, į ką audeklas gali būti išmainytas. Šiame santykyje švarkas yra vertės buvimo forma, vertės įkūnijimas [Werthding], nes tik kaip toks jis yra tolygus audeklui. Iš antros pusės, tik čia iškyla aikštėn arba įgauna savarankišką išraišką paties audeklo vertės buvimas, nes tik kaip vertė audeklas gali santykiauti su švarku kaip su kažkuo lygiaverčiu arba su tuo, kas į jį gali būti mainoma. Pavyzdžiui, sviestinė rūgštis ir skruzdžių rūgštis propiloeteris yra skirtingos medžiagos. Tačiau abidvi jos susideda iš tų pačių cheminių elementų — anglies (C), vandenilio (H) ir deguonies (O) ir, be to, tuo pačiu procentiniu santykiu, būtent: $C_4H_8O_2$. Jei mes sviestinę rūgštį prilygintume skruzdžių rūgštis propiloeteriui, tai šioje lygtyje tatau reikštų, pirma, kad skruzdžių rūgštis propiloeteris yra tik $C_4H_8O_2$ buvimo forma ir, antra, kad sviestinė rūgštis taip pat susideda iš $C_4H_8O_2$. Tuo būdu, prilyginant skruzdžių rūgštis propiloeterį sviestinei rūgščiai būtų išreikšta cheminė jų substancija skirtingai nuo fizinės jų formos.

Jei mes sakome: kaip vertės, prekės yra paprasti žmogaus darbo kondensatai, tai mūsų analizė suveda prekes į abstrakčią vertę, bet nesuteikia joms vertės formos, kuri būtų skirtinga nuo jų natūralinės formos. Kitaip yra vienos prekės vertės santykyje su kitos prekės verte. Prekės kaip vertės pobūdis čia pasireiškia jos pačios santykiu su kita preke.

Kai, pvz., švarkas, kaip vertės įkūnijimas [Werthding], prilyginamas audeklui, jame esantis darbas prilyginamas audekle esančiam darbui. Žinoma, švarką pagaminantis siuvimo darbas yra kitos rūšies konkretus darbas, negu audeklą gaminantis audimo darbas. Bet pri-

¹⁷ Nedaugelis ekonomistų, kurie, kaip, pvz., S. Beilis, analizavo vertės formą, negalėjo prieiti jokio rezultato, iš vienos pusės, dėl to, kad jie painioja vertės formą su pačia verte, iš antros pusės, dėl to, kad, būdami grubaus praktiško buržuja įtakoje, jie iš pat pradžių kreipia dėmesį išimtinai į kiekybinį mainų santykio apibrėžtumą. «Disponavimas kiekiu... sudaro vertę» («Money and its Vicissitudes». London 1837, 11 psl.). Autorius S. Beilis.

lyginimas audimui faktiškai suveda siuvimą į tai, kas iš tikrųjų yra vienoda abiejose darbo rūšyse, į jiems bendrą žmogaus darbo pobūdį. Toliau šiuo aplinkiniu keliu patvirtinama, kad ir audimas, kadangi jis audžia vertę, nesiskiria nuo siuvimo, vadinasi, yra abstraktus žmogaus darbas. Tiktai skirtingų prekių ekvivalentiškumo išraiška parodo specifinį vertę sukuriiančio darbo pobūdį, nes skirtingas darbo rūšis, esančias skirtingose prekėse, ji iš tikrųjų suveda į tai, kas yra joms bendra,— į žmogaus darbą aplamai^{17a}.

Tačiau nepakanka išreikšti specifinį pobūdį to darbo, kuris sudaro audeklo vertę. Žmogaus darbo jėga tekamajame būvyje, arba žmogaus darbas, kuria vertę, bet pats darbas nėra vertė. Jis pasidaro vertė būdamas sustingusiame būvyje, turėdamas daiktinę formą. Tam, kad audeklo vertė būtų išreikšta kaip žmogaus darbo kondensatas, ji turi būti išreikšta kaip tam tikra «daiktybė», kuri daiktiškai yra skirtinga nuo paties audeklo ir tuo pačiu metu yra bendra jam su kita preke. Šis uždavinys jau išspręstas.

Audeklo vertės santykiyje su švarku švarkas figūruoja kaip kažkas kokybiškai vienodo su audeklu, kaip tos pačios rūšies daiktas, nes jis yra vertė. Todėl jis čia figūruoja kaip daiktas, kuriame pasireiškia vertė, arba kuris savo apčiuopiama natūraline forma yra vertė. Žinoma, švarko kaip prekės kūnas yra tik vartojamoji vertė. Švarkas lygiai taip pat neišreiškia vertės, kaip ir pirmas pasitaikęs audeklo gabalas. Tai tik įrodo, kad savo vertės santykio su audeklu ribose švarkas reiškia daugiau, negu už jo ribų,— panašiai kaip koks nors žmogus auksu išsiuvinėtu švarku reiškia daugiau, negu be jo.

Gaminant švarką, siuvimo darbo forma iš tikrųjų buvo sunaudota žmogaus darbo jėga. Vadinasi, jame yra sukauptas žmogaus darbas. Šiuo požiūriu švarkas yra «vertės reiškęjas», nors ši jo savybė nėra matoma net pro labiausiai ištrintas jo vietas. Ir savo vertės santykiyje su audeklu jis pasireiškia tik šiuo požiūriu, t. y. kaip įkūnyta vertė, kaip vertės kūnas [Werthkörper]. Nepaisant to, kad švarkas pasirodo užsagstytas visomis sagomis, audeklas jame atpažįsta sau giminingą puikią vertės sielą. Bet švarkas audeklo atžvilgiu negali būti vertė, jei tuo pačiu metu audeklui vertė nebus įgavusi švarko formos. Antai, individas *A* negali santykiauti su individu *B* kaip su jo didenybe, jei individui *A* didenybė nėra įgavusi kūniškojo individo *B* pavidalo,— kaip tik dėl to didenybei savybingi veido bruožai,

^{17a} 2-jo leid. pastaba. Vienas iš pirmųjų ekonomistų, kuris po Viljamo Pečio įžvelgė vertės prigimtį, garsusis Franklinas, sako: «Kadangi prekyba yra aplamai ne kas kita, kaip vieno darbo mainymas į kitą darbą, tai visų daiktų vertė teisingiausiai įvertinama darbu» («The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks». Boston 1836, II t., 267 psl.). Franklinas nesuprato, kad, įvertindamas visų daiktų vertę «darbu», jis abstrahuojasi nuo mainomųjų darbo rūšių skirtumų, vadinasi, suveda jas į vienodą žmogaus darbą. Nors jis to nežino, bet jis netyčia tai išreiškia. Iš pradžių jis kalba apie «vieną darbą», paskui apie «kitą darbą», pagaliau apie «darbą» be tolesnio apibrėžimo kaip apie visų daiktų vertės substanciją.

plaukai ir daug kas kita kinta kiekvieną kartą, kai pasikeičia šalies valdovas.

Vadinasi, tame vertės santykiyje, kuriame švarkas sudaro audeklo ekvivalentą, švarko forma vaidina vertės formos vaidmenį. Todėl audeklo kaip prekės vertė išreiškiama švarko kaip prekės kūnu, vienos prekės vertė — kitos vartojamąja verte. Kaip vartojamoji vertė audeklas yra daiktas, jutimiškai skirtingas nuo švarko; kaip vertė jis yra «panašus į švarką» ir todėl atrodo kaip švarkas. Tuo būdu audeklas įgauna vertės formą, skirtingą nuo natūralinės jo formos. Jo kaip vertės buvimas pasireiškia savo panašumu į švarką lygiai kaip aviškas krikščionies būdas savo panašumu į dievo avinėį.

Mes matome, kad visa tai, ką anksčiau yra mums pasakiusi prekių vertės analizė, pasakoja pats audeklas, kai tik jis pradeda bendrauti su kita preke, su švarku. Jis tik išreiškia savo mintis vien jam įprasta kalba, prekių kalba. Norėdamas pasakyti, kad darbas savo abstrakčia žmogaus darbo savybe sudaro jo paties, audeklo, vertę, jis sako, kad švarkas, kadangi jis yra jam lygiavertis ir, vadinasi, yra vertė, susideda iš to paties darbo, kaip ir jis, audeklas. Norėdamas pasakyti, kad kilnus jo vertės daiktiškumas [Werthgegenständlichkeit] yra skirtingas nuo jo šiurkštaus lininio kūno, jis sako, kad vertė atrodo kaip švarkas ir kad dėl to jis pats kaip daiktas, kuriame įkūnyta vertė [Werthding], yra kaip du vandens lašai panašus į švarką. Tarp kita ko pastebėsime, kad ir prekių kalba, be žydų kalbos, turi nemažą kitų daugiau ar mažiau taisyklingų tarmių. Pvz., vokiškas «Werthsein» ne taip tiksliai, kaip romanų veiksmožodis valere, valer, valoir, išreiškia tą faktą, kad prekės *B* prilyginimas prekei *A* yra pačios prekės *A* vertės išreiškimas. Paris vaut bien une messe! [Žinoma, Paryžius yra vertas mišių!]

Taigi, per vertės santykį natūralinė prekės *B* forma pasidaro prekės *A* vertės forma, arba prekės *B* kūnas pasidaro prekės *A* vertės veidrodžiu¹⁸. Prekė *A*, santykiaudama su preke *B* kaip su vertės kūnu, kaip su žmogaus darbo materializacija, daro vartojamąją vertę *B* medžiaga savo pačios vertei išreikšti. Prekės *A* vertė, būdama šiuo būdu išreikšta prekės *B* vartojamąja verte, turi santykinės vertės formą.

b) Kiekybinis vertės santykinės formos apibrėžtumas

Kiekviena prekė, kurios vertė turi būti išreikšta, yra tam tikro kiekio vartojimo reikmuo, pvz., 15 šefelių kviečių, 100 svarų kavos

¹⁸ Kai kuriais atžvilgiais žmogus primena prekę. Kadangi jis gimsta be veidrodžio rankose ir ne Fichtės pakraipos filosofu: «Aš esu aš», tai žmogus iš pradžių žiūri, kaip į veidrodį, tik į kitą žmogų. Tik santykiaudamas su žmogumi Povilu kaip su j save panašiu, žmogus Petras pradeda santykiauti su pačiu savimi kaip su žmogumi. Kartu ir Povilas kaip toks, visu savo povilišku kūniškumu, jam tampa «žmogaus» giminės pasireiškimo forma.

ir t. t. Šiame prekės kiekyje yra tam tikras žmogaus darbo kiekis. Vadinasi, vertės forma turi išreikšti ne tik aplamai vertę, bet kiekybiškai apibrėžtą vertę, arba vertės dydį. Todėl prekės *A* vertės santykiyje su preke *B*, audeklo su švarku, prekių rūšis «švarkas» ne tiktai kokybiškai sutapatinama su audeklu kaip aplamai vertės įkūnijimas [Werthkörper], bet tam tikram audeklo kiekiui, pvz., 20 uolekčių, prilyginamas tam tikras įkūnytos vertės, arba ekvivalento, kiekis, pvz., 1 švarkas.

Lygtis: «20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, arba: 20 uolekčių audeklo turi 1 švarko vertę» numato, kad viename švarke yra tiek pat vertės substancijos, kaip ir 20-yje uolekčių audeklo, kad abu šie prekių kiekiai kainuoja tokį pat darbą, arba vienodo ilgumo darbo laiką. Bet darbo laikas, reikalingas 20-iai uolekčių audeklo arba 1 švarkui pagaminti, kinta kaskart kintant audimo arba siuvimo gamybiniam pajėgumui. Mes dabar smulkiau išnagrinėsime tokio kitimo įtaką santykinę vertės dydžio išraiškai.

I. Tarkime, kad audeklo vertė kinta¹⁹, kai tuo tarpu švarko vertė lieka pastovi. Jei darbo laikas, reikalingas audeklui pagaminti, dvigubai padidėja, pvz., dėl žemės, kurioje auginami linai, derlingumo sumažėjimo, tai dvigubai padidėja ir audeklo vertė. Vietoj lygties 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui mes gauname, kad 20 uolekčių audeklo = 2 švarkams, nes 1 švarke dabar yra tik pusė to darbo laiko, kuris yra 20-yje uolekčių audeklo. Atvirkščiai, jei darbo laikas, reikalingas audeklui pagaminti, perpus sumažės, pvz., dėl audimo staklių patobulinimo, tai sutinkamai su tuo ir audeklo vertė perpus kris. Vadinasi, dabar mes turime: 20 uolekčių audeklo = 1/2 švarko. Nesikeičiant prekės *B* vertei, santykinė prekės *A* vertė, t. y. jos vertė, išreikšta preke *B*, kyla ir krinta tiesiog proporcingai prekės *A* vertei.

II. Tarkime, kad audeklo vertė yra pastovi, kai tuo tarpu švarko vertė kinta. Jei šiomis sąlygomis darbo laikas, reikalingas švarkui pagaminti, dvigubai padidėja, pvz., dėl menko vilnos prikarpimo, tai vietoj 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui mes dabar gauname: 20 uolekčių audeklo = 1/2 švarko. Priešingai, jei švarko vertė krinta perpus, tai 20 uolekčių audeklo = 2 švarkams. Nesikeičiant prekės *A* vertei, santykinė, preke *B* išreikšta jos vertė krinta arba kyia santykiu, atvirkščiai proporcingu *B* vertės kitimui.

Lygindami skirtingus I ir II atvejus, mes prieiname išvadą, kad tą patį santykinės vertės dydžio kitimą gali sukelti visiškai priešingos priežastys. Antai, iš lygties 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui gali būti gauta lygtis 20 uolekčių audeklo = 2 švarkams arba dėl to, kad audeklo vertė dvigubai padidėja, arba dėl to, kad švarko vertė krinta perpus; iš antros pusės, lygtis 20 uolekčių audeklo = 1/2 švarko

¹⁹ Žodis «vertė» čia, kaip ir kai kuriose vietose anksčiau, vartojamas kiekybiškai apibrėžtai vertei, t. y. vertės dydžiui, pažymėti.

gaunama iš tos pačios pirminės lygties arba dėl to, kad audeklo vertė porputis krinta, arba dėl to, kad švarko vertė dvigubai pakyla.

III. Tarkime, kad darbo kiekiai, reikalingi audeklui ir švarkui pagaminti, kinta vienu metu, ta pačia kryptimi ir ta pačia proporcija. Šiuo atveju lygtis 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui lieka nepasikeitusi, kad ir kaip besikeistų kiekvienos iš šių prekių vertė. Jų verčių pakitimą mes galime atskleisti tik lygindami su trečia preke, kurios vertė lieka pastovi. Jei visų prekių vertės vienu metu pakiltų arba kristų ta pačia proporcija, tai jų santykinės vertės liktų nepasikeitusios. Šiuo atveju tikrasis prekių verčių pakitimas pasireikštų tik tuo, kad per tą patį darbo laiką dabar aplamai būtų pagaminamas didesnis ar mažesnis prekių kiekis negu anksčiau.

IV. Tarkime, kad darbo laikas, reikalingas audeklui ir švarkui pagaminti, vadinasi, ir jų vertės, kinta vienu metu ta pačia kryptimi, bet skirtingu laipsniu, arba kinta priešinga kryptimi ir t. t. Visų galimų šios rūšies kombinacijų įtaką prekės santykinėi vertei apsprendžia tiesiog atskirų I, II ir III atvejų pritaikymas.

Kaip mes matome, tikrieji vertės dydžio pakitimai pakankamai aiškiai ir pilnutinai neatsispindi jų santykinėje išraiškoje, arba santykinės vertės dvydyje. Santykinė prekės vertė gali kitėti, nepaisant to, kad jos vertė lieka pastovi. Jos santykinė vertė gali likti pastovi, nepaisant to, kad jos vertė kinta, ir, pagaliau, vienu metu vykstantieji vertės dydžio ir šio vertės dydžio santykinės išraiškos pakitimai anaipso ne visuomet turi atitikti vienas kitą²⁰.

3) Ekvivalentinė forma

Mes matėme, kad, kai kuri nors prekė *A* (audeklas) išreiškia savo vertę skirtingos rūšies prekės *B* (švarko) vartojamąja verte, ji

²⁰ 2-jo leid. pastaba. Vulgarioji politinė ekonomija su jai įprastu įžvalgumu išnaudoja šį vertės dydžio ir jos santykinės išraiškos neatitikimą. Pavyzdžiui: «Tarkite tikrai, kad *A* krinta todėl, kad *B*, į kurią ji mainoma, kyla, nors dėl to prekei *A* pagaminti sunaudojama ne mažiau darbo negu anksčiau, ir jūsų visuotinis vertės principas susilaukia kracho... Jei mes tarėme, kad prekės *B* vertė prekės *A* atžvilgiu krinta dėl to, kad prekės *A* vertė prekės *B* atžvilgiu auga, tai mes tuo pačiu sunaikiname tą pagrindą, kuriuo Rikardo remia savo didįjį teiginį, kad prekės vertė visuomet apsprendžia toje prekėje įkūnyto darbo kiekis; nes jei prekės *A* gamybos kaštų pakitimas keičia ne tikrai jos pačios vertę prekės *B*, į kurią ji mainoma, atžvilgiu, bet taip pat keičia prekės *B* vertę prekės *A* atžvilgiu, nors darbo kiekis, reikalingas prekei *B* pagaminti, nė kiek nepasikeitė, tai grūva ne tik doktrina, kuri tikina, kad prekės vertę reguliuoja jai sunaudotas darbo kiekis, bet taip pat ir doktrina, pagal kurią tam tikros prekės gamybos kaštai reguliuoja jos vertę» (*J. Broadhurst: «Political Economy»*. London 1842, 11, 14 psi.).

Ponas Brodherstas galėtų su tokia pat teise pasakyti: įsižiūrėkite į skaičių santykius $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{50}$, $\frac{10}{100}$ ir t. t. Skaičius 10 lieka nepasikeitęs, ir, nepaisant to, santykinis jo dydis, jo dydis vardiklių 20, 50, 100 ir t. t. atžvilgiu, nuolat mažėja. Vadinasi, grūva didysis principas, pagal kurį sveikojo skaičiaus, pvz., 10, dydį «reguliuoja» jame esančių vienetų kiekis.

tuo pačiu metu šiai pastarajai suteikia savotišką vertės formą, ekvivalento formą. Prekė-audeklas savo vertės buvimą atskleidžia tuo, kad švarkas, neįgaudamas jokios vertės formos, skirtingos nuo jo kūno formos, yra lygiavertis jam — audeklui. Tuo būdu audeklas faktiškai išreiškia savo vertės buvimą tuo, kad švarkas betarpiškai gali būti į jį mainomas. Todėl ekvivalentinė kurios nors prekės forma yra betarpiško jos mainomumo į kitą prekę forma.

Jei viena prekių rūšis, pvz., švarkai, tarnauja kitai prekių rūšiai, pvz., audeklui, kaip ekvivalentas, jei tuo būdu švarkai įgauna būdingą savybę — turėti betarpiškai į audeklą mainomą formą, tai tuo anaipol dar nenurodomą ta proporcija, kuria švarkai ir audeklas gali būti mainomi vienas į kitą. Kadangi yra duotas audeklo vertės dydis, ta proporcija priklauso nuo švarkų vertės dydžio. Ar švarkas išreikštas kaip ekvivalentas, o audeklas kaip santykinė vertė, ar, atvirkščiai, audeklas kaip ekvivalentas, o švarkas kaip santykinė vertė, švarko vertės dydį, šiaip ar taip, apsprendžia darbo laikas, reikalingas jam pagaminti, vadinasi — nepriklausomai nuo jo vertės formos. Bet jei prekių rūšis «švarkas» užima ekvivalento vietą vertės išraiškoje, tos prekės vertės dydis, kaip toks, visiškai nebus išreikštas. Dar daugiau: vertės lygtyje jis figūruoja tik kaip tam tikras šio daikto kiekis.

Pavyzdžiui: 40 uolekčių audeklo «verti» — ko? Dviejų švarkų. Kadangi prekių rūšis «švarkas» čia vaidina ekvivalento vaidmenį ir švarkas kaip vartojamoji vertė priešpastatytas audeklui kaip vertės įkūnijimas [Werthkörper], tai pakanka tam tikro švarkų kiekio, kad būtų galima išreikšti tam tikrą audeklo vertės dydį. Todėl du švarkai gali išreikšti 40 uolekčių audeklo vertės dydį, bet jie niekad negali išreikšti savo pačių vertės dydžio, švarkų vertės dydžio. Paviršutiniškas supratimas šio fakto, — kad vertės lygtyje ekvivalentas visuomet turi tikrai tam tikro daikto, tam tikros vartojamosios vertės, paprasto kiekio formą, — suklaidino Beilį ir privertė jį, kaip ir daugelį iš jo pirmtakų bei pasekėjų, vertės išraišką laikyti tikrai kiekybiniu santykiu. Iš tikrųjų, ekvivalentinė prekės forma neturi jokio kiekybinio vertės apibrėžimo.

Pirmoji ypatybė, krintanti į akis nagrinėjant ekvivalentinę formą, yra ta, kad vartojamoji vertė pasidaro savo priešybės, vertės, išreikšimo forma.

Natūralinė prekės forma pasidaro vertės forma. Bet nota bene: prekei *B* (švarkui, arba kviečiams, arba geležiai ir t. t.) šis quid pro quo įvyksta tik ribose vertės santykio, į kurį su ja sueina bet kuri kita preke *A* (audeklas ir t. t.), — tik šio santykio rėmuose. Kadangi jokia prekė negali santykiauti su savimi kaip su ekvivalentu ir, vadinasi, savo natūralinės išorės negali padaryti savo pačios vertės išraiška, tai ji turi santykiauti su kita preke kaip su ekvivalentu, arba natūralinę kitos prekės išorę padaryti savosios vertės forma.

Kad būtų vaizdingiau, iliustruojame tai pavyzdžiais tų matų, kuriais matuojami prekių kūnai kaip tokie, t. y. kaip vartojamosios

vertės. Cukraus galva kaip fizinis kūnas turi tam tikrą sunkumą, svorį, bet cukraus galvos svorio betarpiškai negalima nei pamatyti nei pajusti. Todėl mes imame kelis geležies gabalus, kurių svoris yra iš anksto nustatytas. Kūniškoji geležies forma, pati savaime paimta, lygliai taip pat nėra sunkumo išraiškos forma, kaip ir kūniškoji cukraus galvos forma. Vis dėlto, norėdami išreikšti cukraus galvą kaip sunkumą, mes suvedame ją į svorio santykį su geležimi. Šiame santykyje geležis pasireiškia kaip kūnas, kuriame nėra nieko, išskyrus sunkumą. Todėl geležies kiekiai yra cukraus svorio matas ir cukraus fizinio kūno atžvilgiu tėra sunkumo įkūnijimas, arba sunkumo išraiškos forma. Šį vaidmenį geležis vaidina tik ribose to santykio, į kurį su ja sueina cukrus arba kuris nors kitas kūnas, kai ieškomas pastarojo svoris. Jei abu kūnai neturėtų sunkumo, jie negalėtų sueiti į šį santykį, ir vienas iš jų negalėtų išreikšti kito sunkumo. Metę juos ant svarstyklių lėkščių, mes iš tikrųjų įsitikinsime, jog kaip sunkumas jie abu yra tapatingi ir todėl, paimti tam tikra proporcija, turi tą patį svorį. Kaip kūnas geležis, būdamas svorio matas, cukraus galvos atžvilgiu yra tik sunkumas, taip mūsų vertės išraiškoje kūnas švarkas audeklo atžvilgiu yra tik vertė.

Tačiau čia ir baigiasi analogija. Cukraus galvos svorio išraiškoje geležis atstovauja natūralinei savybei, kuri yra bendra abiem kūnams, būtent, sunkumui, kai tuo tarpu švarkas audeklo vertės išraiškoje atstovauja ne natūralinei abiejų daiktų savybei, bet jų vertei,— kažkam grynai visuomeniškam.

Kadangi prekės, pvz., audeklo, santykinė vertės forma išreiškia jos vertės buvimą kaip kažką visiškai skirtingą nuo jos kūno ir pastarojo savybių, pvz., kaip kažką lygų švarkui, tai pati ši išraiška nurodo į tai, kad joje slypi tam tikras visuomeninis santykis. Kaip tik priešingo pobūdžio yra ekvivalentinė forma. Juk ją kaip tik sudaro tai, kad tam tikras prekės kūnas, sakysime, švarkas, tam tikras daiktas kaip toks, išreiškia vertę, vadinasi, iš pačios savo prigimties turi vertės formą. Tiesa, tai teisinga tik ribose to vertės santykio, kuriame prekė «audeklas» santykiauja su preke «švarkas» kaip su ekvivalentu²¹. Bet kadangi tam tikro daikto savybės nesukuriamos jo santykiu su kitais daiktais, o tik atsikleidžia tokiaame santykyje, tai atrodo, kad švarkas savo ekvivalentinę formą, savo savybę būti betarpiškai mainomam į kitas prekes turi iš prigimties, visiškai taip pat, kaip sunkumo savybę arba savybę sulaikyti šilumą. Iš čia ekvivalentinės formos mįslingumas, nustebinąs buržuazinę grubią ekonomisto pažiūrą tik tada, kai ši forma stovi priešais jį gatavu pavidalu — kaip pinigai. Tada ekonomistas mėgina nusikratyti mistiniu aukso ir sidabro pobūdžiu, pakišdamas į jų vietą ne tokias įspūdingas prekes

²¹ Tokie santykiaujami pibibrėžimai aplamai yra kažkas labai savotiška. Pavyzdžiui, šis žmogus yra karalius tik dėl to, kad kiti žmonės laiko save jo pavaldiniais. O jie, atvirksčiai, galvoja, kad jie — pavaldiniai dėl to, kad jis karalius.

ir vis su didesniu ir didesniu malonumu išvardydamas sąrašą tos prekių prastuomenės, kuri savo laiku vaidino prekinio ekvivalento vaidmenį. Jis nenujaučia, kad jau paprasčiausia vertės išraiška: 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, leidžia įspėti ekvivalentinės formos mįslę.

Ekvivalentu esančios prekės kūnas visuomet pasireiškia kaip žmogaus abstrakčiojo darbo įkūnijimas ir visuomet yra tam tikro naudingojo, konkrečiojo darbo produktas. Tuo būdu šis konkretus darbas pasidaro žmogaus abstrakčiojo darbo išraiška. Jei, pvz., švarkas yra ne daugiau kaip daiktas, kuriame realizuotas abstraktusis žmogaus darbas, tai ir siuvimo darbas, kuris faktiškai jame realizuojasi, yra ne daugiau kaip žmogaus abstrakčiojo darbo realizavimo forma. Audeklo vertės išraiškoje siuvimo darbo naudingumas pasireiškia ne tuo, kad jis gamina drabužį, vadinasi,— ir žmones*, bet tuo, kad jis gamina daiktą, kuriame mes matome vertę, t. y. darbo kondensatą, kuris nieku nesiskiria nuo audeklo vertėje sudaiktinto darbo. Kad būtų galima pasidaryti šitokį vertės veidrodį, pats siuvimas neturi atspindėti savimi nieko kito, išskyrus savo abstrakčią savybę būti žmogaus darbu aplamai.

Siuvimo forma, kaip ir audimo forma, sunaudojama žmogaus darbo jėga. Vadinasi, abi šios veiklos rūšys turi bendrą žmogaus darbo pobūdį ir tam tikrais atvejais, pvz., kai gaminama vertė, turi būti nagrinėjamos tiktai šiuo požiūriu. Čia nėra nieko mistiško. Bet prekės vertės išraiškoje reikalas atrodo kitaip. Pavyzdžiui, norint išreikšti, kad audimas sukuria audeklo vertę ne savo konkrečia audimo forma, o savo bendrąja savybe — kaip žmogaus darbas,— audimui priešpastatomas siuvimas, konkretusis darbas, sukuriantis audeklo ekvivalentą, priešpastatomas kaip akivaizdi žmogaus abstrakčiojo darbo realizavimo forma.

Taigi, antroji ekvivalentinės formos ypatybė yra ta, kad konkretus darbas čia pasidaro savo priešybės, žmogaus abstrakčiojo darbo, pasireiškimo forma.

Bet kadangi šis konkretus darbas, siuvimas, čia pasireiškia kaip paprasta skirtumų neturinčio žmogiškojo darbo išraiška, tai jis šia forma yra tolygus kitam darbui, audekle esančiam darbui; todėl, nepaisant to, kad jis, kaip bet kuris kitas prekes gaminantis darbas, yra privatus darbas, jis vis dėlto yra darbas betarpiškai visuomenine forma. Kaip tik todėl jis pasireiškia produktu, kuris betarpiškai gali būti mainomas į kitą prekę. Tuo būdu trečioji ekvivalentinės formos ypatybė yra ta, kad privatus darbas pasidaro savo priešybės forma, t. y. darbu betarpiškai visuomenine forma.

Abi ekvivalentinės formos ką tik išnagrinėtos ypatybės mums pasidarys dar apčiuopiamesnės, jei mes kreipsimės į didįjį tyrinėtoją,

* Žinomo vokiečių priežodžio «Kleider machen Leute» perfrāzavimas. *Red.*

pirmą kartą analizavusį vertės formą, kaip ir daug mąstymo formų, visuomeninių formų ir gamtos formų. Aš turiu galvoje Aristotelį.

Aristotelis pirmiausia aiškiai nurodo, kad piniginė prekės forma yra tik tolesnis vertės paprastosios formos, t. y. vienos prekės vertės išreiškimo bet kuria kita preke, išsivystymo pavidalas, nes jis sako:

«5 guoliai = 1 namui» («Κλίνας πέντε ἀντὶ οἰκίας»)

«nesiskiria» nuo:

«5 guoliai = tokiam ir tokiam pinigų kiekiui»
(«Κλίνας πέντε ἀντὶ... ὅσου αἱ πέντε κλίνας»)

Toliau, jis supranta, kad vertės santykis, kuriuo išreiškiama ši vertė, savo ruožtu rodo, kad namas ir guolis kokybiškai sutapatinami ir kad šie jutimiškai skirtingi daiktai be tokios jų esmių tapatybės negalėtų vienas su kitu santykiauti kaip bendramačiai dydžiai. «Mūsų,— sako jis,— negali būti be lygybės, o lygybės be bendramatiškumo» («οὐτ' ἰσότης μὴ οὐσης συμμετρίας»). Bet čia jis susiduria su sunkumais ir toliau vertės formos nebeanalizuoja. «Tačiau tikrovėje nėra galima («τῆ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον»), kad tokie skirtingi daiktai būtų bendramačiai», t. y. kokybiškai lygūs. Toks prilyginimas tegali būti tik kažkas svetimo tikrajai daiktų prigimčiai, vadinasi, tik «dirbtinis metodas praktiniam poreikiui patenkinti».

Taigi, Aristotelis pats mums parodo, kas būtent jam neleido daryti tolesnę analizę: tai — vertės sąvokos nebuvimas. Kas yra tas vienoda, t. y. ta bendra substancija, kurią sudaro namas guoliams guolių vertės išraiškoje? Nieko panašaus «tikrovėje negali būti»,— sako Aristotelis. Kodėl? Guolių atžvilgiu namas yra kažkas lygaus, kadangi jis atstovauja tam, kas juose abiejuose — ir guolyje ir name — iš tikrųjų yra vienodo. O tai — žmogaus darbas.

Bet to fakto, kad prekių verčių forma visos darbo rūšys išreiškiamos kaip vienodas ir, vadinasi, lygiareikšmis žmogaus darbas,— šio fakto Aristotelis pačioje vertės formoje negalėjo surasti, nes Graikijos visuomenė rėmėsi vergų darbu ir, vadinasi, jos natūralinė bazė buvo žmonių ir jų darbo jėgų nelygybė. Lygybė ir lygiareikšmiškumas visų darbo rūšių, kadangi ir kiek jos yra žmogaus darbas aplamai,— ši vertės išraiškos paslaptis gali būti iššifruota tik tada, kai žmonių lygybės idėja jau yra įgavusi liaudies prietaro tvirtumą. O tai galima tik tokioje visuomenėje, kur prekinė forma yra visuotinė darbo produkto forma, vadinasi, kur žmonių kaip prekių savininkų tarpusavio santykis yra viešpataujantis visuomeninis santykis. Aristotelio genijus pasireiškia kaip tik tuo, kad prekių vertės išraiškoje jis atranda lygybės santykį. Tik istorinės ribos tos visuomenės, kurioje jis gyveno, sutrukdė jam atskleisti, kas būtent yra «tikrovėje» šis lygybės santykis.

4) *Paprastoji vertės forma kaip visuma*

Paprastąją prekęs vertės formą sudaro tos prekęs vertės santykis su skirtinga nuo jos preke, arba jos mainų santykis su šia pastarąja. Prekęs *A* vertė kokybiškai reiškiasi prekęs *B* galėjimu būti tarpinškai mainoma į prekę *A*. Kiekybiškai ji reiškiasi prekęs *B* tam tikro kiekio galėjimu būti mainomu į atitinkamą prekęs *A* kiekį. Kitaip tariant: prekęs vertė įgauna savarankišką išraišką, kai prekęs pasireiškia kaip «mainomoji vertė». Kai mes šio skirsnio pradžioje, žymėdami kaip įprasta, sakėme: prekęs yra vartojamoji vertė ir mainomoji vertė, tai, tiksliai sakant, tas buvo neteisinga. Prekęs yra vartojamoji vertė, arba vartojimo reikmuo ir «vertė». Šią savo dvilypę prigimtį ji parodo, kai jos vertė įgauna savą, nuo natūralinės jos formos skirtingą išraiškos formą, būtent mainomosios vertės formą; be to, prekęs, nagrinėjant ją izoliuotai, niekad neturi šios formos, bet visuomet ją turi tik vertės santykyje, arba mainų santykyje, su kita, skirtinga nuo jos preke. Jei mes tai atsimename, tai aukščiau nurodytas netikslus žodžių vartojimas neatveda į klaidas, o tėra tik naudingas sutrumpinimui.

Mūsų analizė parodė, kad prekęs vertės forma, arba jos vertės išraiška, išplaukia iš prekių vertės prigimties, o ne atvirkščiai, ne vertė ir vertės dydis išplaukia iš jos kaip mainomosios vertės išreikškimo būdo. Bet kaip tik taip vaizduojasi reikalą, iš vienos pusės, merkantilstai ir šiuolaikiniai jų gėrbėjai kaip Ferjė, Ganilis ir t. t.²², iš antros pusės — jų antipodai, šiuolaikiniai laisvosios prekybos komivojažeriai kaip Bastija su kompanija. Merkantilstai svorio centrą perkelia į kokybinę vertės išraiškos pusę, t. y. į ekvivalentinę prekęs formą, kurios išbaigtinė išraiška yra pinigai, — šiuolaikiniai laisvosios prekybos idėjų skleidėjai, kurie savo prekes turi realizuoti už bet kurią kainą, priešingai, svarbiausią dėmesį kreipia į kiekybinę vertės santykinės formos pusę. Vadinasi, jiems ir prekęs vertė ir jos vertės dydis egzistuoja tik būdami išreikšti prekių mainų santykyje, t. y. tiktai einamojo prekių kainininko skiltyse. Škotas Makleodas, kurio profesinė pareiga yra kuo didesniu mokslingumu kiekiu dailinti rutinines Lombardstrito bankininkų pažiūras, yra vykusį sintezę tarp prietaringų merkantilstų ir laisvosios prekybos idėjų apsišvietusių skleidėjų.

Detaliau išnagrinėję prekęs *A* vertės išreikškimą, glūdintį tos prekęs vertės santykyje su preke *B*, mes pamatėme, kad šio santykio ribose natūralinė prekęs *A* forma tėra vartojamosios vertės pavidalas, o natūralinė prekęs *B* forma — tik vertės forma, arba vertės pavidalas. Tuo būdu, prekęje paslėptas vidinis vartojamosios vertės ir vertės priešingumas reiškiasi išoriniu priešingumu, t. y. dviejų

²² 2-jo leid pastaba.— F. L. A. Ferrier (muitinės subinspektorius): «Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce», Paris 1805, ir Charles Ganilh: «Des Systèmes de l'Économie politique etc.», 2-sis leid., Paris 1821.

prekių santykiu, kuriame viena prekė — toji, *kurios* vertė turi būti išreikšta, — betarpiškai vaidina tik vartojamosios vertės vaidmenį, o kita prekė — toji, *kuria* verte išreiškiama, — betarpiškai vaidina tik mainomosios vertės vaidmenį. Vadinasi, paprastoji prekės vertės forma yra paprastoji toje prekėje glūdinčio vartojamosios vertės ir vertės priešingumo pasireiškimo forma.

Visose visuomeninėse sanklodose darbo produktas yra vartojimo reikmuo, bet tiktai viena istoriškai apibrėžta vystymosi epocha darbo produktą paverčia preke, — būtent toji, kuriai esant darbas, sunaudotas naudingam reikmeniui pagaminti, stoja kaip «daiktinė» šio reikmens savybė, — t. y. kaip jo vertė. Iš to išeina, kad paprastoji prekės vertės forma tuo pačiu metu yra paprastoji prekinė darbo produkto forma, kad dėl to prekinės formos vystymasis sutampa su vertės formos vystymusi.

Jau iš pirmo žvilgsnio yra aiškus nepakankamumas vertės paprastosios formos, šios užuomazginės formos, kuri, tik išėjusi eilę metamorfozių, subręsta iki kainos formos.

Prekės *A* vertės išreiškimas kokia nors preke *B* skiria prekės *A* vertę tiktai nuo tos prekės vartojamosios vertės ir dėl to stato prekę tik į vieną mainų santykį — į santykį su kuria nors atskira, nuo jos pačios skirtinga prekių rūšimi; bet jis neišreiškia kokybinės jos tapatybės ir kiekybinio proporcingumo su visomis kitomis prekėmis. Paprastąją santykinę vienos prekės vertės formą atitinka atskira ekvivalentinė kitos prekės forma. Pavyzdžiui, švarkas santykinėje audeklo vertės išraiškoje turi ekvivalentinę formą, arba betarpiško mainomumo formą, tiktai šios atskiros prekės rūšies, audeklo, atžvilgiu.

Tuo tarpu atskira vertės forma savaimė pereina į pilnesnę. Nors šia forma vienos prekės *A* vertė išreiškiama tik viena kitos rūšies preke, tačiau čia yra vis vien, kokia būtent yra ši prekė: ar švarkas, ar geležis, ar kviečiai ir t. t. Tai pačiai prekei sueinant į vertės santykius čia su viena, čia su kita prekių rūšimi, atsiranda jos vertės įvairios paprastos išraiškos^{22a}. Galimų jos vertės išraiškų skaičių apriboja tik skirtingų nuo jos prekių rūšių skaičius. Tuo būdu pavienė prekės vertės išraiška pavirsta eile įvairių paprastų tos prekės vertės išraiškų, be to, ši eilė gali būti visuomet didinama.

B. Pilna, arba išplėstinė, vertės forma

z prekės *A* = u prekės *B*, arba = v prekės *C*, arba = w prekės *D*,
arba = x prekės *E*, arba = ir t. t.

(20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, arba = 10 svarų arbatos, arba = 40 svarų kavos, arba = 1 kvarteriui kviečių, arba = 2 uncijoms aukso, arba = 1/2 tonos geležies, arba = ir t. t.)

^{22a} 2-jo leid. pastaba. Pavyzdžiui, Homero raštuose vieno daikto vertė išreiškiama visa eile skirtingų daiktų.

1) Išplėstinė santykinė vertės forma

Tam tikros prekės, pvz., audeklo, vertė dabar yra išreikšta daugybe kitų prekių pasaulio elementų. Kiekvienas kitas prekės kūnas pasidaro audeklo vertės veidrodžiu²³. Tuo būdu tik dabar pati ši vertė iš tikrųjų pasireiškia kaip skirtumų neturintio žmogiškojo darbo kondensatas. Nes ją sudarantis darbas dabar yra visiškai aiškiai išreikštas kaip darbas, lygiareikšmis bet kuriam kitam žmogaus darbui, nepriklausomai nuo to, kokią pastarasis turi natūralinę formą, laigi, ar jis yra sudaiktinamas švarke, ar kviečiuose, ar geležyje, ar aukse ir t. t. Todėl audeklas dėl savo vertės formos dabar sueina į visuomeninį santykį ne tiktai su tam tikra atskira prekių rūšimi, bet ir su visu prekių pasauliu. Kaip prekė, jis yra to pasaulio pilietis. Tuo pačiu metu begalinė prekės vertės išraiškų eilė parodo, kad prekės vertė yra abejinga tai ypatingai vartojamosios vertės formai, kuria ji pasireiškia.

Pirmojoje formoje: 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, gali atrodyti paprastas atsitiktinumas tas faktas, kad šios dvi prekės tam tikru kiekybiniu santykiu gali būti mainomos viena į kitą. Priešingai, antrojoje formoje tuojau pat matyti joje slypintis pagrindas, kuris iš esmės yra skirtingas nuo atsitiktinio pasireiškimo ir apsprendžia šį pastarąjį. Audeklo vertės dydis pasilieka vienodas nepriklausomai nuo to, ar jis išreiškiamas švarku, kava ar geležim ir t. t.,— kitomis be galo įvairiomis prekėmis, priklausančiomis įvairių įvairiausiems savininkams. Atsitiktinis dviejų individualinių prekių savininkų santykis atkrinta. Darosi aišku, kad ne mainai reguliuoja prekės vertės dydį, bet, atvirkščiai, prekės vertės dydis reguliuoja tos prekės mainų santykius.

²³ Štai dėl ko kalbama apie švarkinę audeklo vertę, jei audeklo vertė išreiškiamą švarkais,— apie jo grūdinę vertę, jei ji išreiškiamą grūdais, ir t. t. Kiekviena tokia išraiška pasako, kad švarko, grūdų ir t. t. vartojamojoje vertėje pasireiškia ne kas kita, kaip audeklo vertė. «Kiekvienos prekės vertė nurodo tos prekės mainų santykį... Mes galime apie ją kalbėti... kaip apie grūdinę vertę, gelumbinę vertę ir pan. priklausomai nuo to, su kuria kita preke ji lyginama; tuo būdu esama tūkstančių skirtingų vertės rūšių,— lygiai tiek vertės rūšių, kiek yra prekių, ir visos jos vienodai realios ir vienodai nominalios» («A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions». London 1825, 39 psl.). S. Beilis, autorius šio anonimino veikalų, kuris savo laiku Anglijoje sukėlė daug triukšmo, įsivaizduoja, kad, nurodydamas į šias margas santykinės tos pačios prekės vertės išraiškas, jis panaikino bet kurią galimybę apibrėžti vertės sąvoką. Kad jis, nepaisant savo ribotumo, vis dėlto apčiuopė pažeidžiamas Rikardo teorijos vietas, įrodo tas susierzinimas, su kuriuo jį užpuolė Rikardo mokykla, pvz., laikraštyje «Westminster Review».

2) Ypatinga ekvivalentinė forma

Kiekviena prekė: švarkas, arbata, kviečiai, geležis ir t. t., audeklo vertės išraiškoje vaidina ekvivalento, t. y. vertės kūno, vaidmenį. Tam tikra natūralinė kiekvienos iš šių prekių forma yra dabar ypatinga ekvivalentinė forma greta daugelio kitų. Lygiai taip pat įvairios tam tikros, konkrečios naudingojo darbo rūšys, glūdinčios įvairiuose prekių kūnuose, dabar tėra tik ypatingos žmogaus darbo aplamai realizavimo ir pasireiškimo formos.

3) Pilnos, arba išplėstinės, vertės formos trūkumai

Pirma, santykinė prekės vertės išraiška nėra išbaigtinė, nes tos prekės vertės išraiškų eilė niekad nepasibaigia. Grandinė, kurios grandis sudaro vertės lygtys, visuomet gali būti pratęsta įjungiant kiekvieną naujai pasirodančią prekių rūšį, teikiančią medžiagos naujai vertės išraiškai. Antra, tokia grandinė sudaro margą išskaidytų ir skirtingų vertės išraiškų mozaiką. Pagaliau, jei,— o taip ir turi atsitikti,— šia išplėstine forma yra išreikšta kiekvienos prekės santykinė vertė, tai santykinė kiekvienos prekės vertės forma įgauna begalinę vertės išraiškų eilę, skirtingą nuo kiekvienos kitos prekės vertės santykinės formos. Savo ruožtu, vertės išplėstinės santykinės formos trūkumai atsispindi ir ją atitinkančioje ekvivalentinėje formoje. Kadangi natūralinė kiekvienos atskiros prekių rūšies forma čia yra ypatinga ekvivalentinė forma greta nesuskaitomų kitų ypatingų ekvivalentinių formų, tai aplamai egzistuoja tik apribotos ekvivalentinės formos, iš kurių kiekviena pašalina visas kitas. Lygiai taip pat tam tikra, konkreiti, naudinga darbo rūšis, glūdinti kiekviename ypatingame prekiniam ekvivalente, tėra ypatinga, vadinasi, neabsoliuti, žmogaus darbo pasireiškimo forma. Tiesa, žmogaus darbas savo pilnutinę arba tošalinę pasireiškimo formą įgauna šių ypatingų pasireiškimo formų visumoje. Bet vis dėlto čia jis neturi vieningos pasireiškimo formos.

Beje, išplėstinė santykinė vertės forma susideda tik iš pirmosios formos paprastųjų santykinųjų vertės išraiškų, arba lygčių, sumos, pvz.:

$$\begin{aligned} 20 \text{ uolekčių audeklo} &= 1 \text{ švarkui,} \\ 20 \text{ uolekčių audeklo} &= 10 \text{ svarų arbatos ir t. t.} \end{aligned}$$

Bet kiekvienoje iš šių lygčių yra ir jai tapatinga atvirkščia lygtis:

$$\begin{aligned} 1 \text{ švarkas} &= 20 \text{ uolekčių audeklo,} \\ 10 \text{ svarų arbatos} &= 20 \text{ uolekčių audeklo ir t. t.} \end{aligned}$$

Iš tikrųjų: jei kas nors savo audeklą išmaino į daugelį kitų prekių ir, vadinasi, išreiškia jo vertę eile kitų prekių, tai daugelis kitų prekių savininkų būtinai turi taip pat išmainyti savo prekes į audeklą, vadinasi, turi savo skirtingų prekių vertes išreikšti ta pačia trečiaja preke, audeklu. Taigi, apverskime eilę: 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, arba = 10 svarų arbatos, arba = ir t. t., t. y. išreikškime tik tą atvirkščią santykį, kuris, iš esmės imant, jau yra šioje eilėje, tada gausime:

C. Visuotinė vertės forma

1 švarkas	=	} 20 uolekčių audeklo.
10 svarų arbatos	=	
40 svarų kavos	=	
1 kvarteris kviečių	=	
2 uncijos aukso	=	
1/2 tonos geležies	=	
x prekės A	=	
ir t. t.		

1) Pakeistinis vertės formos pobūdis

Prekės dabar išreiškia savo vertes: 1) paprastai, nes jos išreiškia jas viena vienintele preke, ir 2) vienodai, nes išreiškia jas ta pačia preke. Jų vertės forma yra paprasta ir joms visoms bendra, vadinasi, yra visuotinė.

I ir II forma buvo tepasiekusios tai, kad tam tikros prekės vertė buvo išreiškiamą kaip kažkas skirtingo nuo tos prekės vartojamosios vertės, arba jos prekės kūno.

Pirmoji forma teikė tokias vertės lygtis: 1 švarkas = 20 uolekčių audeklo, 10 svarų arbatos = 1/2 tonos geležies ir t. t. Švarko vertė išreiškiamą kaip kažkas lygaus audeklui, arbatos vertė — kaip kažkas lygaus geležiai ir t. t. Bet šie kažkas, lygūs audeklui ir geležiai, šios švarko ir arbatos vertės išraiškos yra tarpusavyje tokios pat skirtingos, kaip audeklas ir geležis. Praktikoje, matyti, ši forma pasitaiko tik pirmosiose mainų užuomazgose, kai darbo produktai tepaverčiami prekėmis tik išimtinuose ir atsitiktiniuose mainų aktuose.

Antroji forma pilniau negu pirmoji atskiria prekės vertę nuo jos pačios vartojamosios vertės, nes, pvz., švarko vertė čia stovi priešais natūralinę jo visų galimų pavidalų formą kaip kažkas lygaus audeklui, lygaus geležiai, lygaus arbatai ir t. t., — lygaus bet kam, tik ne pačiam švarkui. Iš antros pusės, čia tiesiog negali būti kokios nors prekių vertės bendros išraiškos, nes kiekvienoje atskiros prekės vertės išraiškoje visos kitos prekės pasireiškia tik ekvivalentų forma. Išplėstinė vertės forma pirmą kartą faktiškai atsiranda tada, kai kuris nors darbo produktas, pvz., gyvuliai, jau nebe kaip išimtis, bet įprastiniu būdu mainomas į įvairias kitas prekes.

Mūsų naujai gautoji III forma prekių pasaulio vertes išreiškia ta pačia iš jo išskirta prekių rūšimi, pvz., audeklu, ir tuo būdu atvaizduoja visų prekių vertes per jų lygybę su audeklu. Kaip kažkas lygaus audeklui, kiekvienos prekės vertė dabar skiriasi ne tik nuo savosios vartojamosios vertės, bet ir nuo bet kurios vartojamosios vertės ir kaip tik dėl to pasireiškia kaip kažkas bendro su visomis kitomis prekėmis. Vadinasi, tiktai ši forma tikrai nustato santykius tarp prekių kaip verčių, arba leidžia joms viena kitos atžvilgiu pasireikšti kaip mainomosioms vertėms.

Abi pirmesnės formos kiekvienos prekės vertę išreiškia arba vienatele skirtingos rūšies preke, arba daugelio nuo jos skirtingų prekių eile. Abiem atvejais įsigyti vertės formą yra, taip sakant, privatus atskiros prekės reikalas, ir tą reikalą ji atlieka be kitų prekių pagalbos. Pastarosios jos atžvilgiu vaidina tik pasyvių ekvivalento vaidmenį. Priešingai, visuotinė vertės forma teatsiranda tik kaip bendras viso prekių pasaulio reikalas. Tam tikra prekė tik todėl įgauna visuotinę vertės išraišką, kad kartu su ja visos kitos prekės savo vertę išreiškia tuo pačiu ekvivalentu, ir kiekviena naujai pasirodanti prekių rūšis turi taip pat daryti. Kartu pasidaro aišku, kad prekių vertė [Werthgegenständlichkeit], kadangi ji yra tų daiktų grynai «visuomeninė būtis», taip pat gali būti išreikšta tik visapusišku visuomeniniu jų santykiu, kad todėl prekių vertės forma turi būti visuomeniškai reikšminga forma.

Savo lygybės audeklui forma visos prekės dabar pasirodo esančios ne tiktai kokybiškai lygios, t. y. apamai vertės, bet tuo pačiu metu pasirodo esančios kiekybiškai palyginami verčių dydžiai. Kadangi jos savo verčių dydžius atspindi toje pačioje medžiagoje — audekle, tai tie verčių dydžiai atsispindi tarpusavyje. Pavyzdžiui, 10 svarų arbatos = 20 uolekčių audeklo, ir 40 svarų kavos = 20 uolekčių audeklo. Vadinasi, 10 svarų arbatos = 40 svarų kavos. Arba: viename svare kavos tėra ketvirtadalis to vertės substancijos, darbo, kiekio, kuris yra 1 svare arbatos.

Visuotinė santykinė prekių pasaulio vertės forma iš šio pasaulio pašalintai prekei-ekvivalentui, audeklui, suteikia visuotinio ekvivalento pobūdį. Natūralinė jo paties forma pasidaro visam prekių pasauliui bendru vertės pavidalu, vadinasi, audeklas darosi tinkamas būti betarpiškai mainomu į visas kitas prekes. Kūniška jo forma laikoma matomu bet kurio žmogiškojo darbo įkūnijimu, jo visuotiniu visuomeniniu apvaskalu. Audimas, privatus darbas, gaminantis audeklą, kartu turi visuotinę ir visuomeninę formą, lygybės su visomis kitomis darbo rūšimis formą. Nesuskaičiuojamos lygtys, iš kurių susideda visuotinė vertės forma, audekle realizuotą darbą pakaitomis prilygina visoms darbo rūšims, kurios yra kiekvienoje kitoje prekėje, ir tuo pačiu audimą daro visuotine žmogaus darbo apamai pasireiškimo forma. Tuo būdu prekių vertėje sudaiktintas darbas įgauna ne tiktai neigiamą išraišką kaip darbas, kurio visos konkrečios tikrųjų

darbo rūšių formos ir naudingosios jų savybės yra abstrahuotos, bet aiškiai iškyla ir teigiama jo paties prigimtis. Pastarąją sudaro tai, kad visos tikrosios darbo rūšys yra suvestos į bendrą joms žmogaus darbo pobūdį, į žmogaus darbo jėgos sunaudojimą.

Visuotinė vertės forma, kuri darbo produktus atvaizduoja tiesiog kaip skirtumų neturintį žmogiškojo darbo kondensatą, pačia savo sandara parodo, kad ji yra visuomeninė prekių pasaulio išraiška. Tuo būdu ji atskleidžia, kad šio pasaulio ribose visuotinis žmogiškas darbo pobūdis sudaro specifinį visuomeninį jo pobūdį.

2) *Vertės santykinės formos ir ekvivalentinės formos išsivystymo santykis*

Vertės santykinės formos išsivystymo laipsnį atitinka ekvivalentinės formos išsivystymo laipsnis. Tačiau — ir tai svarbu pažymėti — ekvivalentinės formos išsivystymas tėra tik vertės santykinės formos išsivystymo išraiška ir rezultatas.

Paprastoji, arba pavienė, santykinė prekės vertės forma kitą prekę daro vieninteliu ekvivalentu. Išplėstinė santykinės vertės forma, — tai vienos prekės vertės išreiškimas visomis kitomis prekėmis, — pastarosioms suteikia įvairių ypatingų ekvivalentų formą. Pagaliau viena ypatinga prekių rūšis įgauna visuotinio ekvivalento formą, nes ją visos kitos prekės daro medžiaga savo vieningai, visuotinei vertės formai.

Tuo pačiu laipsniu, kuriuo aplamai išsivysto vertės forma, išsivysto ir priešingumas tarp abiejų jos polių — vertės santykinės formos ir ekvivalentinės formos.

Jau pirmojoje formoje: 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, yra tas priešingumas, bet ji jo nefiksuoja. Priklausomai nuo to, kaip mes skaitysime šią lygtį, iš kairės į dešinę ar atvirkščiai, kiekvienas iš abiejų prekinių polių, ir audeklas ir švarkas, pakaitomis pasirodys čia vertės santykinė forma, čia ekvivalentinė forma. Čia dar gana sunku nustatyti poliarinį priešingumą.

II formoje tik viena kuri nors prekių rūšis visuomet gali pilnutinai išplėtoti savo santykinę vertę, arba ji pati išplėstinę santykinę vertės formą tik todėl ir tik tiek teturi, kiek visos kitos prekės stovi priešais ją ekvivalentine forma. Čia jau nebegalima perstatyti abiejų vertės lygties dalių, pvz., 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, arba = 10 svarų arbatos, arba = 1 kvarteriui kviečių ir t. t., nepakeičiant bendro jos pobūdžio, nepaverčiant jos iš pilnos visuotinė vertės forma.

Pagaliau, paskutinė forma, III forma, prekių pasauliui suteikia visuotinę ir visuomeninę santykinę vertės formą dėl to ir tiek, kiek visos jam priklausiančios prekių rūšys — išskyrus vieną — čia pašalintos iš visuotinės ekvivalentinės formos. Todėl viena prekė, audeklas, turi tokią formą, kuri įgalina ją būti betarpiškai mainoma

į visas kitas prekes, arba turi betarpiškai visuomeninę formą, dėl to ir tiek, kiek visos kitos prekės neturi šios formos²⁴.

Atvirkščiai, prekė, figūruojanti kaip visuotinis ekvivalentas, neturi prekių pasaulio vertės vieningos, vadinasi, ir visuotinės santykinės formos. Jei audeklas ar aplamai kuri nors prekė, turinti visuotinio ekvivalento formą, kartu dalyvautų ir visuotinėje santykinėje vertės formoje, tai ji pati sau turėtų būti ekvivalentas. Tada mes gautume: 20 uolekčių audeklo = 20 uolekčių audeklo,— tautologiją, kuria neišreiškiami nei vertė, nei vertės dydis. Norint išreikšti santykinę visuotinio ekvivalento vertę, mums reiktų apversti III formą. Visuotinis ekvivalentas neturi bendros su visomis kitomis prekėmis vertės santykinės formos, o jo vertė reiškiasi santykinai begaline visų kitų prekių kūnų eile. Tuo būdu išplėstinė santykinė vertės forma, arba II forma, pasirodo esanti specifinė santykinė prekės-ekvivalento vertės forma.

3) Perėjimas iš vertės visuotinės formos į piniginę formą

Visuotinė ekvivalentinė forma yra aplamai vertės forma. Vadinasi, ją gali turėti kiekviena prekė. Iš antros pusės, kuri nors prekė turi visuotinę ekvivalentinę formą (III formą) tik tada ir tiek, kada ir kiek ji, kaip ekvivalentas, yra visų kitų prekių iš savo tarpo išstumiama. Ir tiktai nuo to momento, kai tokį išstūmimą galutinai patiria kuri nors viena specifinė prekių rūšis,— tiktai nuo to momento vieninga santykinė prekių pasaulio vertės forma įgauna objektyvų tvirtumą ir visuotinį visuomeninį reikšmingumą.

Specifinė prekių rūšis, su kurios natūraline forma visuomeniškai suauga ekvivalentinė forma, pasidaro pinigine preke arba funkcionuoja kaip pinigai. Prekių pasaulyje vaidinti visuotinio ekvivalento

²⁴ Visuotinio betarpiško mainomumo forma iš pirmo žvilgsnio į ją iš tikrųjų neparodo, kad ji yra priešaringa prekės forma, taip pat neatskiriama susijusi su betarpiškumo pobūdžio neturinčia mainomumo forma, kaip teigiamas magneto polius yra susijęs su neigiamu jo poliumi. Todėl taip pat leistina įsivaizduoti, kad visoms prekėms tuo pačiu metu galima uždėti betarpiško mainomumo antspaudą, kaip leistina įsivaizduoti, kad visus katalikus galima padaryti popiežiais. Smulkiajam buržua, kuris prekinę gamybą laiko žmogaus laisvės ir asmeninės nepriklausomybės nec plus ultra, būtų, žinoma, nepaprastai pageidaujama pašalinti su šia forma susijusius trūkumus, o ypač tą prekių trūkumą, kad jos negali būti betarpiškai mainomos. Šios filisterinės utopijos aprašymas ir sudaro prudoninį socializmą, kuris, kaip aš esu parodęs kitoje vietoje, nepasižymi net originalumu, o tik pakartoja tai, ką kur kas anksčiau ir geriau yra pasakę Grėjus, Brėjus ir kt. Tai mūsų laikais tokiais išminčiais nekliudo tam tikruose sluoksniuose puikauti «science» [«mokslo»] vardu. Nė viena mokykla taip nesišvaistė žodžiu «science», kaip prudoninė, nes

«Wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein».

[«Pritrūkus sąvokų,
Žodžiu jas galima pakeist». *Gėtė*: «Faustas».]

valdmenį pasidaro specifine visuomenine jos funkcija, vadinasi, visuomeniniu jos monopolium. Šią privilegijuotą vietą tarp prekių, kurios II formoje figūravo kaip ypatingi audeklo ekvivalentai, o III formoje santykinę savo vertę visos išreiškėdavo audeklu, istoriškai išsikovojo tam tikra prekė, būtent — auksas. Todėl III formoje vietoj prekės «audeklas» padėsime prekę «auksas». Gausime:

D. Piniginė forma

20 uolekčių audeklo =	}	2 uncijoms aukso
1 švarkas =		
10 svarų arbatos =		
40 svarų kavos =		
1 kvarteris kviečių =		
1/2 tonos geležies =		
x prekės A =		

Pereinant iš I formos į II formą ir iš II formos į III formą įvyksta esminiai pakitimai. Priešingai, IV forma tesiskiria nuo III formos tiksliai tuo, kad dabar visuotinio ekvivalento formą vietoj audeklo turi auksas. Auksas IV formoje vaidina tokį pat vaidmenį, kaip audeklas III formoje, — visuotinio ekvivalento vaidmenį. Pažangą tesudaro tai, kad betarpiško visuotinio mainomumo forma, arba visuotinio ekvivalento forma, dabar dėl visuomeninio įpročio galutinai yra suaugusi su specifine natūraline prekės «auksas» forma.

Auksas stovi priešais kitas prekes kaip pinigai tik dėl to, kad jis jau anksčiau yra stovėjęs priešais jas kaip prekė. Panašiai kaip visos kitos prekės, jis funkcionavo ir kaip ekvivalentas — kaip atskiras ekvivalentas pavieniuose mainų aktuose ir kaip ypatingas ekvivalentas greta kitų prekių-ekvivalentų. Pamažėliais jis siauresniuose ar platesniuose sluoksniuose ėmė funkcionuoti kaip visuotinis ekvivalentas. Kai tik jis išsikovojo šios vietos monopolį išreiškiant prekių pasaulio vertes, jis pasidarė pinigine preke, ir tik pradėdamas nuo to momento, kai jis jau pasidarė tokia pinigine preke, IV forma ima skirtis nuo III formos, kitaip tariant — visuotinė vertės forma pavirsta pinigine forma.

Paprastasis santykinis prekės, pvz., audeklo, vertės išreiškimas preke, jau funkcionuojančia kaip pinigine prekė, pvz., auksu, yra kainos forma. Vadinasi, audeklo «kainos forma» yra šitokia:

20 uolekčių audeklo = 2 uncijoms aukso,

arba, jei 2 svarai sterlingų sudaro monetinį dviejų uncijų aukso pavadinimą,

20 uolekčių audeklo = 2 svarams sterlingų.

Piniginės formos supratimo sunkumą tesudaro visuotinės ekvivalentinės formos, vadinasi, apamai vertės visuotinės formos, III formos, supratimo sunkumas. III forma retrospektyviai suvedama

į II formą, į išplėstinę vertės formą, o konstituojuantis šios pastarosios elementas yra I forma : 20 uolekčių audeklo = 1 švarkui, arba x prekės $A = y$ prekės B . Todėl paprastoji prekinė forma yra piniginės formos užuomazga.

4. PREKINIS FETISIZMAS IR JO PASLAPTIS

Iš pirmo žvilgsnio prekė atrodo esanti labai paprastas ir trivialis daiktas. Jos analizė parodo, kad tai yra labai painus daiktas, pilnas metafizinių įmantrybių ir teologinių gudrybių. Kaip vartojamoji vertė, ji neturi savyje nieko mįslingo, ar mes ją nagrinėsime tuo požiūriu, kad ji savo savybėmis tenkina žmogaus poreikius, ar tuo požiūriu, kad ji įgyja tas savybes kaip žmogaus darbo produktas. Savime suprantama, kad žmogus savo veikla keičia gamtos medžiagų formas tam tikra jam naudinga kryptimi. Pvz., medžio forma kinta, kai iš jo daromas stalas. Ir vis dėlto stalas lieka medis — paprastas, jutimais suvokiamas daiktas. Bet kai tik jis pasidarо preke, jis pavirsta jutiminiu-antjutiminiu daiktu. Jis ne tiktai visomis savo keturiomis kojomis stovi ant grindų, bet visų kitų prekių akivaizdoje atsisoja ant galvos, ir ši jo medinė galva sukelia įmantrybių, kuriose yra kur kas daugiau nuostabaus, negu tai, jei stalas savo iniciatyva pradėtų šokti²⁵.

Tuo būdu mistinių prekęs pobūdį sukelia ne jos vartojamoji vertė. Jo taip pat nesukelia vertės apibrėžimų turinys. Nes, pirma, kad ir kokios skirtingos bebūčių atskiros naudingojo darbo arba gamybinės veiklos rūšys, fiziologijos atžvilgiu tai, šiaip ar taip, žmogaus organizmo funkcijos, ir kiekviena tokia funkcija, kad ir koks bebūčių jos turinys ir jos forma, savo esme yra žmogaus smegenų, nervų, raumenų, jutimo organų ir t. t. naudojimas. Antra, tai, kas sudaro vertės dydžio apibrėžimo pagrindą, būtent, tokio naudojimo trukmė, arba darbo kiekis, net betarpiškai, apčiuopiamai skiriasi nuo darbo kokybės. Kokios bebūčių visuomeninės sanklodos, tas darbo laikas, kuris reikalingas pragyvenimo reikmenims pagaminti, turėjo dominti žmones, kad ir nevienodu laipsniu, įvairiose išsivystymo pakopose²⁶. Pagaliau, jei tik žmonės, vienaip ar kitaip, dirba vienas kitam, jų darbas taip pat įgauna visuomeninę formą.

²⁵ Priminsime, kad Kinija ir stalai pradėjo šokti kaip tik tokiu metu, kai visas kitas pasaulis, matyti, buvo visiškoje rimtyje — pour encourager les autres [kitiems paskatinti].

²⁶ 2-jo leid. *pastaba*. Senovės germanai žemės morgeno dydį matuodavo vienos dienos darbu; iš čia morgeno pavadinimai: Tagwerk (taip pat Tagwanne) (jurnale arba journalis, terra journalis, journalis arba diornalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmahd, Mannshauet ir t. t. Zr. *Georg Ludwig von Maurer*: «Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, u.s.w. Verfassung etc.». München 1854, 129 ir sek. psl. [Plg. *Георг Людвиг Маурер*: «Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти». В. Коршо vert. М. 1880, 135 ir sek. psl.].

Taigi, iš kur atsiranda mįslingas darbo produkto pobūdis, kai tik darbo produktas įgauna prekinę formą? Aišku, iš pačios šios formos. Skirtingų žmogaus darbo rūšių vienodumas įgauna daiktinę visiems darbo produktams vienodos savybės — vertės — formą; žmogaus darbo jėgos sąnaudų matavimas jų trukme įgauna darbo produktų vertės dydžio formą; pagaliau, tie gamintojų santykiai, kuriuose realizuojasi visuomeninis jų darbo apibrėžimas, įgauna darbo produktų visuomeninio santykio formą.

Vadinasi, prekinės formos slėpiningumą sudaro vien tai, kad ji yra veidrodis, kuris žmonėms atspindi visuomeninį jų pačių darbo pobūdį kaip daiktinį pačių darbo produktų pobūdį, kaip visuomenines šių daiktų savybes, kurios jiems iš prigimties yra būdingos; todėl ir visuomeninis gamintojų santykis su visuminių darbu jiems atrodo kaip už jų esąs visuomeninis daiktų santykis. Bet per tokį quid pro quo darbo produktai pasidaro prekėmis, jutiminiais-antjutiminiais, arba visuomeniniais, daiktais. Antai, šviesinis daikto poveikis regimajam nervui suvokiamas ne kaip subjektyvus paties regimojo nervo dirginimas, o kaip objektyvi ne akyse esančio daikto forma. Bet esant regimiesiems suvokimams, šviesą iš tikrųjų atmuša vienas daiktas, išorinis kūnas, kitam daiktui, akiai. Tai — fizinis santykis tarp fizinių daiktų. Tuo tarpu prekinė forma ir tas darbo produktų vertės santykis, kuriuo ji reiškiasi, visiškai nieko bendro neturi su fizine daiktų prigimtimi ir iš jos išplaukiančiais daiktų santykiais. Tai — tik tam tikras visuomeninis pačių žmonių santykis, kuris jų akyse įgauna fantastinę santykio tarp daiktų formą. Norint tam rasti analogiją, mums tektų įsibrauti į miglotas religinio pasaulio sritis. Čia žmogaus smegenų produktai įsivaizduojami kaip savarankiškos būybės, galinčios savaime gyvuoti, esančios tam tikruose santykiuose su žmonėmis ir vienos su kitomis. Tas pat vyksta prekių pasaulyje su žmogaus rankų produktais. Tai aš vadinu fetišizmu, kuris yra savybingas darbo produktams, jei tik jie gaminami kaip prekės, ir kuris, vadinasi, yra neatskiriamas nuo prekinės gamybos.

Kaip jau parodė pirmesnė analizė, ši fetišinį prekių pasaulio pobūdį sukelia savotiškas visuomeninis prekes gaminančio darbo pobūdis.

Vartojimo reikmenys aplamai pasidaro prekėmis tik todėl, kad jie yra vienas nuo kito nepriklausomai atliekamų privačių darbų produktai. Šių privačių darbų kompleksas sudaro visuminį visuomenės darbą. Kadangi gamintojai tarpusavyje sueina į visuomeninį kontaktą tik mainydami savo darbo produktus, tai ir specifiskai visuomeninis jų privačių darbų pobūdis pasireiškia tiktai šių mainų rėmuose. Kitaip tariant, atskiri privatūs darbai faktiskai realizuojasi kaip visuminio visuomeninio darbo grandys tik per tuos santykius, kuriuos mainai nustato tarp darbo produktų, o per juos ir tarp pačių gamintojų. Todėl pastariesiems visuomeniniai jų privačių darbų santykiai atrodo esą tai, kas jie iš tikrųjų yra, t. y. atrodo esą ne betarpiškai

visuomeniniai pačių asmenų santykiai jų darbe, bet, veikiau, daiktiniai asmenų santykiai ir visuomeniniai daiktų santykiai.

Tik savo mainų rėmuose darbo produktai įgauna visuomeniškai vienodą vertės realumą, kuris yra atskirtas nuo jų kaip vartojamųjų verčių jutiminio realumo. Tas darbo produkto susiskaldymas į naudingą daiktą ir į vertę įkūnijanti daiktą praktikoje įvyksta tik tada, kai mainai jau yra pakankamai paplitę ir įgavę tokią reikšmę, kad naudingus daiktus galima gaminti specialiai mainams, todėl į daiktų turimą vertės pobūdį jau atsižvelgiama juos gaminant. Nuo šio momento privatūs gamintojų darbai iš tikrųjų įgauna dvejopą visuomeninį pobūdį. Iš vienos pusės, kaip tam tikri naudingi darbai, jie turi tenkinti tam tikrą visuomeninį poreikį ir tuo būdu pateisinti save kaip visuminio darbo sudedamąsias dalis, kaip natūraliai išaugusios darbo visuomeninio pasidalijimo sistemos grandis. Iš antros pusės, jie tenkina tik įvairius savųjų gamintojų poreikius, nes kiekviena atskira naudingojo privataus darbo rūšis gali būti išmainyta į bet kurią kitą atskirą naudingojo privataus darbo rūšį ir, vadinasi, yra lygiareikšmė pastarajai. Viena nuo kitos to to coelo [visais atžvilgiais] skirtingų darbo rūšių lygybę tegali sudaryti tik tikrųjų jų skirtumų abstrahavimas, jų suvedimas į tą bendrą joms pobūdį, kurį jos turi kaip žmogaus darbo jėgos sunaudojimas, kaip abstraktusis žmogaus darbas. Privačių gamintojų smegenys šį dvejopą visuomeninį gamintojų privačių darbų pobūdį teatspindi tokiomis formomis, kurios pasireiškia praktiniame gyvenime, produktų mainuose: vadinasi, visuomeniškai naudingą privačių jų darbų pobūdį smegenys atspindi ta forma, kad darbo produktas turi būti naudingas, bet ne pačiam gamintojui, o kitiems žmonėms; visuomeninį skirtingų darbo rūšių lygybės pobūdį — ta forma, kad šie materialiai skirtingi daiktai, darbo produktai, yra vertės.

Vadinasi, žmonės savo darbo produktus sugretina kaip vertes ne dėl to, kad tie daiktai jiems tėra daiktiniai žmogaus vienuarūšio darbo apvalkalai. Atvirkščiai. Per mainus lygindami įvairius savo produktus vieną su kitu kaip vertes, žmonės lygina įvairias savo darbo rūšis vieną su kita kaip žmogaus darbą. Jie to nesupranta, bet jie tai daro²⁷. Tuo būdu vertės kaktoje neparašyta, kas ji per viena. Dar daugiau: vertė kiekvieną darbo produktą paverčia visuomeniniu hieroglifu. Vėliau žmonės stengiasi įspėti to hieroglifo prasmę, įsiskverbti į savo pačių visuomeninio produkto paslaptį, nes vartojimo reikmenų kaip verčių apibrėžimas yra lygiai taip pat visuomeninis žmonių produktas, kaip ir kalba. Vėlesnis mokslo atradimas, kad darbo produk-

²⁷ 2-jo leid. pastaba. Todėl, kai Galianis sako: vertė yra santykis tarp dviejų asmenų — «La Ricchezza è una ragione tra due persone», — tai jis turėtų pridėti: daiktiniu apvalkalu pridengtas santykis (*Galiani: «Della Moneta», 221 psl., Custodi rinkinio: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica» III t. Parte Moderna. Milano 1803).*

tnl, kadangi jie yra vertės, tėra daiktinės sunaudoto jiems pagaminti žmogaus darbo išraiškos, sudaro epochą žmonijos vystymosi istorijoje, bet jis anaip tol neišsklaido daiktinės darbo visuomeninio pobūdžio regimybės. Tik šios ypatingos formos gamybos, prekinės gamybos, atžvilgiu yra teisinga, kad specifiškai visuomenini vienas nuo kito nepriklausančių privačių darbų pobūdį sudaro jų kaip apilai žmogaus darbo lygybė ir tai, kad darbo produktai įgauna vertės pobūdį. Tuo tarpu prekinės gamybos santykių pagautiems žmonėms šios pastarosios specialiosios ypatybės — tiek prieš, tiek ir po nurodytojo atradimo — atrodo turinčios visuotinę reikšmę, panašiai kaip oro savybės — jo fizinė kūniška forma — tebeegzistuoja, nepaisant to, kad mokslas suskaidė orą į jo pagrindinius elementus.

Zmones, besimainančius produktais, praktiškai pirmiausia domina klausimas: kiek svetimų produktų galima gauti už savo produktą, t. y. kokiomis proporcijomis tarpusavyje mainomi produktai? Kai tos proporcijos pasiekia tam tikrą tvirtumą ir dėl to darosi įprastinės, tuomet atrodo, kad jas sąlygoja pati darbo produktų prigimtis. Pavyzdžiui, vienos tonos geležies ir dviejų uncijų aukso vertės lygybė suvokiama visiškai taip pat, kaip tas faktas, kad svaras aukso ir svaras geležies turi vienodą svorį, nepaisant fizinių ir cheminių šių kūnų savybių skirtingumo. Iš tikrųjų darbo produktų kaip verčių pobūdis įsigali tik juos realizuojant kaip tam tikro dydžio vertes. Verčių dydis nuolat kinta, nepriklausomai nuo produktais besimainančių asmenų noro, numatymo ir veiklos. Pastarųjų akyse visuomeninis jų pačių judėjimas įgauna formą daiktų judėjimo, kurio jie yra kontroliuojami, užuot jį kontroliavę. Reikalinga visiškai išsivysčiusi prekinė gamyba, kad iš paties patyrimo galėtų išaugti mokslinis supratimas, jog atskiri privatūs darbai, kurie atliekami nepriklausomai vienas nuo kito, bet visapusiškai tarp savęs susiję kaip natūraliai išaugusio darbo visuomeninio pasidalijimo grandys, nuolat tam tikromis proporcijomis yra suvedami į savo visuomeninį matą. Tokiam moksliniam supratimui atsirasti reikalinga visiškai išsivysčiusi prekinė gamyba dėl to, kad produktams pagaminti visuomeniškai būtinas darbo laikas tik prievarta skinasi sau kelią per atsitiktinius ir nuolat svyruojančius privačių darbų produktų mainų santykius kaip reguliuojantis gamtos dėsnis, veikias tarytum traukos dėsnis, kai ant galvos griūva namai²⁸. Todėl tai, kad vertės dydį apsprendžia darbo laikas, yra paslaptis, kuri glūdi po matomu prekių santykinių verčių judėjimu. Šios paslapties atidengimas pašalina iliuziją, kad, esą,

²⁸ «Ką besakyti apie dėsnį, kuris gali skintis sau kelią tik per periodines revoliucijas? Tai ir yra gamtos dėsnis, kuris remiasi jo veiksmo paliečiamų žmonių nesąmoningumu» (*Friedrich Engels*: «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie», «Deutsch-Französische Jahrbücher», herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. Paris 1844). [Pig. Ф. Энгельс: «Очерки критики политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, II т 1931, 309 psl.]

darbo produktų vertės dydis nustatomas grynai atsitiktinai, bet jis anaipol nepašalina daiktinės jos formos.

Mąstymas apie žmogaus gyvenimo formas, vadinasi, ir mokslinė šių formų analizė, aplamai pasirenka tikrajam jų vystymuisi priešingą kelią. Jis prasideda post festum [atgaline data], t. y. remiasi gatavais vystymosi proceso rezultatais. Formos, kurios darbo produktams uždeda prekės antspaudą ir kurios dėl to yra prekinės cirkuliacijos prielaidos, suspėja įgauti natūralinių visuomeninio gyvenimo formų tvirtumą jau prieš tai, kai žmonės daro pirmą mėginimą suvokti ne istorinį šių formų pobūdį,— atvirksčiai, pastarosios jiems jau yra įgavusios nepajudinamumo pobūdį,— o tik jų turinį. Tuo būdu tik prekių kainų analizė atvedė į vertės dydžio nustatymą, ir tik bendroji pinigine prekių išraiška įgalino fiksuoti jų kaip verčių pobūdį. Bet ta pati išbaigtinė prekių pasaulio forma — pinigine jo forma — po daiktais slepia visuomeninį privačių darbų pobūdį, vadinasi, ir visuomeninius privačių darbininkų santykius, užuot atskleidusi tuos santykius visu grynumu. Kai aš sakau: švarkas, batas ir t. t. santykiauja su audeklu kaip visuotinis žmogaus abstrakčiojo darbo įkūnijimas, tai šio posakio absurdiškumas bado akis. Bet kai švarkų, batų ir pan. gamintojai šias prekes sugretina su audeklu arba — kas reikalo nekeičia — su auksu ir sidabru kaip visuotiniu ekvivalentu, tai savo privačių darbų santykiavimą su visuminiu visuomeniniu darbu jie įsivaizduoja kaip tik šia absurdiška forma.

Tokios rūšies formos kaip tik ir sudaro buržuazinės ekonomijos kategorijas. Tai — visuomeniškai reikšmingos, vadinasi, objektyvios mąstymo formos [Gedankenformen] šio istoriškai apibrėžto visuomeninio gamybos būdo — prekinės gamybos — gamybiniais santykiams. Visas prekių pasaulio mistiцизмas, visi stebuklai ir vaiduokliai, kurie, viešpataujant prekinėi gamybai, migla apgaubia darbo produktus,— visa tai nedelsiant išnyksta, kai tik mes pereiname prie kitų gamybos formų.

Kadangi politinė ekonomija mėgsta robinzonadas²⁹, tai tegu ir pasirodo Robinzonas pirmiausia savo saloje. Kad ir kokie kuklūs yra jo įpročiai, jis vis dėlto turi patenkinti įvairius poreikius ir dėl to turi atlikinėti įvairius naudingus darbus: dirbti įrankius, gaminti baldus, prijaukinti lamą, žvejoti, medžioti ir t. t. Mes jau nekalbame čia apie maldą ir pan., nes mūsų Robinzonas joje randa malonumo ir į tokią

²⁹ 2-jo leid. pastaba. Net Rikardo negalėjo išsiversti be savos robinzonados. «Pirmykštį žvejį ir pirmykštį medžiotoją jis, kaip tikruosius prekių savininkus, tuojau pat priverčia mainyti žuvis ir laukinius žvėris bei paukščius proporcingai šiose mainomosiose vertėse sudaiktintam darbo laikui. Kartu jis nukrypsta į tą anachronizmą, kad pirmykštis medžiotojas ir pirmykštis žvejys savo darbo įrankiams įkainoti griebiasi atsiskaitomųjų lentelių, kurios buvo vartojamos Londono biržoje 1817 metais. Matyti, «pono Oueno paralelogramos» yra vienintelė visuomenės forma, kurią jis žinojo, išskyrus buržuazinę» (Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» Berlin 1859. 38, 39 psl.). [Plg. K. Маркс: «К критике политической экономии». Соц. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 47 psl.]

veiklą žiūri kaip į poilsį. Nepaisant gamybinių jo funkcijų įvairumo, jis žino, kad visos jos tėra įvairios to paties Robinzono veiklos formos, vadinasi, tik įvairios žmogaus darbo rūšys. Reikalo verčiamas, jis turi tiksliai skirstyti savo darbo laiką įvairioms funkcijoms. Ar daugiau ar mažiau vietos užims visoje jo veikloje viena ar kita funkcija, tai priklauso nuo to, ar daugiau ar mažiau sunkumų jam teks įveikti tam tikram naudingam efektui pasiekti. To jį moko patyrimas, ir mūsų Robinzonas, per laivo sudužimą išgelbėjęs laikrodį, didžiąją buhalterijos knygą, rašalą ir plunksną, tuojau pat, kaip tikras anglas, pradeda vesti savo paties apskaitą. Jo inventoriuje išvardijami jo turimi vartojimo reikmenys, įvairios jiems gaminti reikalingos operacijos, pagaliau darbo valandos, kurias jis vidutiniškai turi sunaudoti šiems įvairiems produktams pagaminti. Visi santykiai tarp Robinzono ir daiktų, kurie sudaro jo paties pasigaminą turtą, čia yra tokie paprasti ir permatomi, kad net p. Maksas Virtas galėtų juos suprasti be ypatingo proto įtempimo. Ir vis dėlto juose jau esama visų esminių vertės apibrėžimų.

Bet palikime šviesią Robinzono salą ir persikelkime į niūrius Europos viduramžius. Vietoj nepriklausomo žmogaus mes čia randame žmones, kurie visi yra priklausomi,— baudžiauninkai ir feodalai, vasalai ir siuzerenai, pasauliečiai ir dvasininkai. Visuomeniniams materialinės gamybos santykiams asmeninė priklausomybė yra čia būdinga tokiu pat laipsniu, kaip ir kitoms, šiuo pagrindu sukurtoms gyvenimo sferoms. Bet kaip tik dėl to, kad asmeninės priklausomybės santykiai sudaro šios visuomenės pagrindą, darbai ir produktai neturi įgauti skirtingos nuo jų realumo fantastinės formos. Jie įeina į visuomeninio gyvenimo apytaką kaip natūraliniai patarnavimai ir natūralinės prievolės. Betarpiškai visuomeninę darbo formą čia sudaro natūralinė jo forma, jo ypatingumas, o ne jo visuotinumai, kaip prekybine gamyba besiremiančioje visuomenėje. Lažinis darbas, kaip ir prekybą gaminantis darbas, taip pat yra laiku matuojamas, bet kiekvienas baudžiauninkas žino, kad tarnaudamas savo ponui jis sunaudoja tik tam tikrą savo asmeninės darbo jėgos kiekį. Dešimtinė, kurią jis turi sumokėti dvasininkui, yra kažkas nepalyginti aiškesnio negu tas palaiminimas, kurį jis gauna iš dvasininko. Tuo būdu kad ir kaip mes bevertintume tas charakterines kaukes, su kuriomis viduramžių žmonės pasirodo vienas kito atžvilgiu, šiaip ar taip, yra neabejotina, kad visuomeniniai žmonių santykiai jų darbe čia pasireiškia kaip jų pačių asmeniniai santykiai ir nėra apvelkami daiktų, darbo produktų, visuomeninių santykių drabužiu.

Norint iširti bendrąjį, t. y. betarpiškai suvisuomenintą, darbą, mums nėra reikalo grįžti prie tos pirmąsios jo formos, kurią mes aptinkame visų kultūringų tautų istorijos slenkstyje³⁰. Artimesnį

³⁰ 2-jo leid. pastaba. «Pastaruoju metu paplito juokingas prietaras, kad pirmąsios bendruomeninės nuosavybės forma esanti specifiskai slaviška ir net

pavyzdį mums teikia kaimiška patriarchalinė gamyba valstiečių šeimos, kuri savo suvartojimui gamina grūdus, augina gyvulius, gamina verpalus, audeklą, drabužius ir t. t. Šiai šeimai šie įvairūs daiktai yra įvairūs jos šeiminio darbo produktai, bet vienas kito atžvilgiu jie nėra prekės. Įvairūs šiuos produktus sukuriantieji darbai: dirvos įdirbimas, gyvulių auginimas, verpimas, audimas, siuvimas ir t. t., yra natūraline savo forma visuomeninės funkcijos, nes tai yra funkcijos šeimos, kurioje, panašiai kaip prekinėje gamyboje, yra joje patijome natūraliai išaugęs darbo pasidalijimas. Lyties ir amžiaus skirtumai, taip pat ir metų laikams besikeičiant kintančios gamtinės darbo sąlygos reguliuoja darbo pasidalijimą tarp šeimos narių ir kiekvieno atskiro šeimos nario darbo laiką. Bet individualinių darbo jėgų sunaudojimo matavimas laiku patiems darbams jau nuo pat pradžių suteikia visuomeninį pobūdį, nes individualinės darbo jėgos čia nuo pat pradžių funkcionuoja tik kaip šeimos visuminės darbo jėgos organai.

Pagaliau, pajvairinimui, įsivaizduokime sąjungą laisvų žmonių, dirbančių bendromis gamybos priemonėmis ir sąmoningai naudojančių daugelį savo individualinių darbo jėgų kaip vieną visuomeninę darbo jėgą. Visi robinzoninio darbo apibrėžimai čia pasikartoja, bet visuomeniniu, o ne individualiniu mastu. Visi Robinzono darbo produktai buvo išimtinai asmeninis jo produktas ir, vadinasi, betarpiškai vartojimo reikmenys jam pačiam. Visas laisvų žmonių sąjungos darbo produktas yra visuomeninis produktas. Šio produkto dalis vėl naudojama kaip gamybos priemonės. Ji lieka visuomeninė. Bet kitą dalį sąjungos nariai sunaudoja kaip pragyvenimo reikmenis. Todėl ji turi būti paskirstyta tarp jų. Šio paskirstymo būdas keisis pagal ypatingą paties visuomeninio-gamybinio organizmo pobūdį ir atitinkamą istorinį gamintojų išsivystymo lygį. Tik norėdami išvesti paralelę su prekinė gamyba, mes tarsime, kad kiekvieno gamintojo pragyvenimo reikmenų dalį apsprendžia jo darbo laikas. Darbo laikas šiuo atveju vaidintų dvejopą vaidmenį. Visuomeniškai planingas jo paskirstymas nustato tinkamą santykį tarp įvairių darbo funkcijų ir įvairių poreikių. Iš antros pusės, darbo laikas kartu yra individualinio gamintojų dalyvavimo visuminiame darbe matas, vadinasi, ir individualiai sunaudojamos viso produkto dalies matas. Visuomeni-

---

išimtinai rusiška forma. Tai — pirmą kartą forma, kurią mes galime rasti pas romėnus, germanus, keltus; ištisas tokios rūšies formų, iš dalies jau sugriautu pavidalu, kaleidoskopas iki šiol dar aptinkamas pas indus. Kruopštesnis Azijos, ypač indų bendruomeninės nuosavybės formų studijavimas parodytų, kaip iš įvairių pirmą kartą bendruomeninės nuosavybės formų išplaukia įvairios jos irimo formos. Tuo būdu, pvz., įvairūs originalūs romėnų ir germanų privatinės nuosavybės tipai gali būti išvesti iš įvairių indų bendruomeninės nuosavybės formų (*Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, 10 psl.*). [Plg. *К. Маркс: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 19—20 psl.*]

nlai žmonių santykiai su jų darbais ir jų darbo produktais čia lieka permatomai aiškūs tiek gamyboje, tiek ir paskirstyme.

Prekių gamintojų visuomenei, kurios būdingą visuomeninį-gamybinį santykį sudaro tai, kad čia darbo produktai jiems yra prekės, t. y. vertės, ir kad jų privatūs darbai šia daiktine forma tarpusavyje santykiauja kaip vienodas žmogaus darbas,— tokiai visuomenei tinkamiausia religijos forma yra krikščionybė su jos abstraktaus žmogaus kultu, ypač savo buržuazinėmis atmainomis, kaip protestantizmas, deizmas ir t. t. Esant senovės Azijos, antikiniam ir t. t. gamybos būdams, produkto virtimas preke, vadinasi, ir žmonių kaip prekių gamintojų buvimas vaidina antraeilį vaidmenį, kuris betgi darosi tuo žymesnis, kuo toliau yra nužengęs bendruomeninės santvarkos smukimas. Tikrąja šio žodžio prasme prekybinės tautos egzistuoja, kaip Epikuro dievai, tik tarplanetinėse senovės pasaulio erdvėse arba kaip žydai Lenkijos visuomenės porose. Šitie visuomeniniai-gamybiniai senovės organizmai yra nepalyginti paprastesni ir aiškesni negu buržuazinis, bet jie remiasi arba nesubrendimu individualinio žmogaus, dar neatitrikusio nuo natūralinių-giminių ryšių su kitais žmonėmis bambagyslės, arba betarpiškais viešpatavimo ir pajungtumo santykiais. Jų egzistavimo sąlyga yra žema darbo gamybinio pajėgumo išsivystymo pakopa ir atitinkamas žmonių santykių ribotumas materialinio gyvenimo gamybos procese, vadinasi, visų jų santykių tarpusavyje ir su gamta ribotumas. Šis tikrasis ribotumas ideališkai atsispindi gamtą dievinančiose senovės religijose ir liaudies tikėjimuose. Aplamai religinis tikrojo pasaulio atspindys gali išnykti tik tada, kai žmonių praktinio kasdieninio gyvenimo santykiai nuolat reikšis permatomais ir protingais jų ryšiais tarpusavyje ir su gamta. Visuomeninio gyvenimo proceso, t. y. gyvenimo gamybos materialinio proceso, santvarka tik tada nusimes mistinę miglotą skraistę, kai ji pasidarys laisvos visuomeninės žmonių sąjungos produktu ir bus sąmoningai, planingai jų kontroliuojama. Bet tam reikalingas tam tikras materialinis visuomenės pagrindas arba eilė tam tikrų materialinių egzistavimo sąlygų, kurios savo ruožtu pačios yra natūraliai išaugę ilgo ir kankinamo istorinio vystymosi produktas.

Tiesa, politinė ekonomija analizavo³¹ — nors ir nepakankamai — vertę ir vertės dydį ir atskleidė šiose formose glūdintį turinį. Bet ji nė

³¹ Kad rikardinė vertės dydžio analizė — o tai yra geriausia vertės dydžio analizė — yra nepakankama, bus parodyta trečiojoje ir ketvirtojoje šio veikalo knygoose. Kai dėl vertės aplamai, tai klasikinė politinė ekonomija niekur aiškiai ir visiškai sąmoningai neskiria darbo, kaip jis reiškiasi verte, nuo to paties darbo, kiek jis įsikūnija produkto vartojamojoje verteje. Žinoma, faktiškai ji tai skiria, nes pirmuoju atveju nagrinėja darbą kiekybiniu, antruoju — kokybiniu požiūriu. Bet jai nė į galvą neateina, kad grynai kiekybinis darbo rūšių skirtingumas numato kokybinę jų vienybę arba lygybę, vadinasi, jų suvedimą į abstraktųjį žmogaus darbą. Pvz., Rikardo pareiškia sutinkąs su šiais Destiut-de-Trasi žodžiais:

karto net nebuvo iškėlusį klausimo: kodėl tas turinys įgauna tokią formą, kitaip tariant — kodėl darbas reiškiasi verte, o darbo trukmė, kaip jo matas,— darbo produkto vertės dydžiu³²? Formulės, kurių

«Kadangi yra visiškai aišku, kad mūsų fiziniai ir dvasiniai sugebėjimai yra mūsų vienintelis pirminis turtas, tai šių sugebėjimų naudojimas, tam tikros rūšies darbas, yra mūsų pirminis lobis. Tiksliai šis naudojimas sukuria visus daiktus, kuriuos mes vadiname turtu... Taip pat aišku, kad visi šie daiktai tėra juos sukūręs darbas, ir jeigu jie turi vertę arba net dvi skirtingas vertes, tai ji atsiranda tiksliai iš juos sukuriantčio darbo vertės» (*Ricardo: «The Principles of Polit. Econ.»*, 3-sis leid. London 1821, 334 psl.). [Plg. Д. Рикардо: «Начала политической экономии и т. д.» Соцэкономиз, 1935, 178 psl.] Mes tik pažymėsime, kad Rikardo priskiria Destiutiui savąjį gilesnį klausimo supratimą. Tiesa, iš vienos pusės, Destiutą turtas, kad visi turtą sudarantieji daiktai «atstovauja juos sukūrusiam darbui», bet, iš antros pusės, jis teigia, kad jų «dvi skirtingos vertės» (vartojamoji ir mainomoji) yra gaunamos iš «darbo vertės». Tuo pačiu jis patenka į banalybę vulgariosios politinės ekonomijos, kuri vienos prekės (šiuo atveju darbo) vertę taria esant tam, kad, tuo būdu, vėliau su jos pagalba būtų nustatyta kitų prekių vertė. O Rikardo jį skaito šitaip: ir vartojamojoje ir mainomojoje vertėje esama darbo (o ne darbo vertės). Bet jis pats taip blogai skiria dvejopą darbo būdį, kurio ir esama dvejopu pavidalu, kad per ištisą skirsnį: «Value and Riches, their Distinctive Properties» [«Vertė ir turtas, jų skiriamosios ypatybės»], turi užsiiminėti tokio pono, kaip Z. B. Sėjus, banalybėmis. Todėl galų gale jis taip pat yra labai nustebintas, kad nors Destiutas kartu su juo ir pripažįsta darbą vertės šaltiniu, vis dėlto, apibrėždamas vertės sąvoką, jis tuo pačiu metu pasirodo sutariąs su Sėjumi.

³² Vienas iš pagrindinių klasikinės politinės ekonomijos trūkumų yra tas, kad iš prekės ir, skyrium imant, prekių vertės analizės jai niekad nebuvo pavykę išvesti vertės formos, kuri ją kaip tik ir daro mainomąja verte. Kaip tik geriausiųjų savo atstovų A. Smito ir Rikardo asmenyje ji vertės formą gvildena kaip kažką visiškai abejingą ir ret išorinio prekės prigimties atžvilgiu. Priežastis yra ne tik ta, kad vertės dydžio analizė patraukia visą jos dėmesį. Ši priežastis glūdi giliau. Darbo produkto vertės forma yra abstrakčiausia, bet ir bendriausia forma buržuazinio gamybos būdo, kuris kaip tik jos yra apibūdinamas kaip ypatingas visuomeninės gamybos tipas, taigi apibūdinamas ir istoriškai. O jei į buržuazinį gamybos būdą žiūrėsime kaip į amžiną natūralinę visuomeninės gamybos formą, tai neišvengiamai liks nepastebėtos ir vertės formos specifinės ypatybės, vadinasi, prekės formos ypatybės, o tolesniame vystymesi — pinigų formos, kapitalo formos ir kt. ypatybės. Todėl mes matome, kad ekonomistai, kurie vieningai pripažįsta vertės dydžio matavimą darbo laiku, laikosi nepaprastai margų ir prieštaraujančių pažiūrų į pinigus, t. y. į visuotinį ekvivalentą išbaigtiniu jo pavidalu. Pvz., ypač ryškiai tai matyti tyrinėjant bankininkystę, kur su įprastiniais paplitusiais pinigų apibrėžimais toli nenuvažiuosi. Priešingai tam todėl ir pasirodė restauruotoji merkantilinė sistema (Ganilis ir kt.), kuri vertę telaišo tik visuomenine forma arba, geriau pasakius, jokios substancijos neturinčiu šios formos atspindžiu.— Kartą visiems laikams pastebėsiu, kad klasikine politine ekonomija aš laikau visą politinę ekonomiją, pradedant nuo V. Pečio, kuri tyrinėja vidinį buržuazinį gamybos santykių sąryšį. Priešingai jai vulgarioji ekonomija tūpčioja tik išorinio tariamo sąryšio srityje, kaskart iš naujo gromuliuoja medžiagą, kuri mokslinės politinės ekonomijos jau seniai yra išgvildenta, siekdama duoti buržuazijai priimtina, taip sakant, aiškinimą grubiausių ekonominio gyvenimo reiškinių ir juos pritaikyti naminiams buržuazų poreikiams. Šiaip ji apsiriboja tuo, kad pedantiškai sistematizuoja banalias ir pasitenkinimo savimi kupinas buržuazinių gamybos veikėjų pažiūras apie jų pačių pasaulį kaip apie geriausią iš pasaulių ir šias pažiūras skelbia kaip amžinas tiesas.

laktoje parašyta, kad jos priklauso tokiai visuomeninei formacijai, kur gamybos procesas viešpatauja žmonėms, o ne žmogus gamybos procesui,— šios formulės jos buržuazinei sąmonei atrodo esančios tokia savaime suprantama, natūrali būtinybė, kaip ir pats gamybinis darbas. Todėl ji ikiburžuazines visuomeninio gamybinio organizmo formas traktuoja maždaug taip, kaip bažnyčios tėvai ikirikščioniškąsias religijas³³.

Ligi kokie laipsnio prekių pasauliui savybingas fetišizmas, arba daiktinė visuomeninių darbo apibrėžimų regimybė, suklaidina kai kuriuos ekonomistus, parodo, tarp kita ko, nuobodus ir beprasmiškas

³³ «Ekonomistai samprotauja nuostabiū būdu. Jiems teegzistuoja dvi institutų rūšys — dirbtiniai ir natūraliniai. Feodalizmo institutai yra dirbtiniai institutai, buržuazijos institutai — natūraliniai. Siuo atžvilgiu jie panašūs į teologus, kurie taip pat nustato dvi religijų rūšis. Kiekviena religija, išskyrus tą, kurią jie patys išpažįsta, yra žmonių išmonė, tuo tarpu kai jų pačių religija yra dievo apreiškimas.— Taigi, kadaise buvo istorija, bet dabar jos nebėra» (*Karl Marx: «Misére de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère par M. Proudhon», 1847, 113 psl.*). [Pig. K. Маркс: «Нишета философия». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 4 т., 1955, 142 psl.] Iš tiesų juokingas yra p. Bastija, kuris įsivaizduoja, kad senovės graikai ir romėnai gyvenę išimtinai plėšimu. Juk jeigu žmonės iš-tisus šimtmečius gyvena plėšimu, tai nuolatos turi būti kažkas, ką galima plėšti. Kitaip tariant — plėšimo objektas turi būti nenutrūkstamai atgaminamas. Todėl reikia manyti, kad ir pas graikus bei romėnus vyko koks nors gamybos procesas, buvo kokia nors ekonomika, kuri lygiai taip pat sudarė materialinę jų pasaulio bazę, kaip buržuazinė ekonomika — šiuolaikinio pasaulio bazę. Arba, gal būt, Bastija nori pasakyti, kad vergų darbu besiremiantis gamybos būdas tuo pačiu remiasi plėšimo sistema? Tuo atveju jis stoja į pavojingą kelią. Bet jei toks minties milžinas, kaip Aristotelis, klydo įvertindamas vergų darbą, tai kokiu būdu gali pasirinkti teisingą kelią įvertindamas samdomąjį darbą toks nykštukas-ekonomistas, kaip Bastija? — Aš pasinaudoju šia proga, kad trumpai atremčiau tą priekaištą, kurį, pasirodžius mano veikalui «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859 [«Dėl politinės ekonomijos kritikos»], man padarė Amerikos vokiečių dienraštis. Mano pažiūra, kad tam tikras gamybos būdas ir jį visuomet atitinkantieji gamybiniai santykiai, žodžiu tariant — ekonominė visuomenės struktūra sudaro realią bazę, ant kurios iškyla juridinis ir politinis antstatais ir kurią atitinka tam tikros visuomeninės sąmonės formos», kad «materialinio gyvenimo gamybos būdas ap-lamai sąlygoja socialinį, politinį ir dvasinį gyvenimo procesą» [*K. Маркс: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 6 psl.*], — visa tai, dienraščio nuomone, yra teisinga šiuolaikinio pasaulio atžvilgiu, kur viešpatauja materialiniai interesai, bet negali būti taikoma nei viduriniams amžiams, kai viešpatavo katalikybė, nei Atėnams arba Romai, kur viešpatavo politika. Pirmiausia stebina tai, kaip kas nors galėtų manyti, kad šios visuotiniai paplitusios frazės apie vidurinius amžius ir antikinį pasaulį bent kam nors liko nežinomos. Šiaip ar taip, yra aišku, kad nei viduriniai amžiai negalėjo gyventi katalikybė, nei antikinis pasaulis — politika. Atvirksčiai, tas būdas, kuriuo tose epochose buvo gaunami pragyvenimo reikmenys, paaiškina, kodėl vienu atveju svarbiausią vaidmenį vaidino politika, kitu — katalikybė. Be to, nereikia turėti ypatingai gilių žinių, pvz., iš Romos respublikos istorijos, kad būtų galima žinoti, jog paslėptą jos varomąją jėgą sudaro žemės nuosavybės istorija. Iš antros pusės, dar Don Kichotas turėjo skaudžiai nukentėti dėl savo klaidos, kai įsivaizdavo, jog keliaujančioji riterija yra vienodai suderinama su visomis ekonomi-nėmis visuomenės formomis.

jų ginčas dėl gamtos vaidmens mainomosios vertės kūrimo procese. Kadangi mainomoji vertė yra tam tikras visuomeninis būdas išreikšti darbui, kuris buvo sunaudotas daiktui pagaminti, tai mainomojoje vertėje, savaime suprantama, yra ne daugiau gamtos duotos medžiagos, negu, pvz., vekselių kurse.

Kadangi prekinė forma yra labiausiai visuotinė ir mažiausiai išsivysčiusi buržuazinės gamybos forma,— dėl to ji atsiranda anksti, nors pirmesnėse epochose ir nėra tokia viešpataujanti, vadinasi, būdinga, kaip mūsų laikais,— tai atrodo, kad fetišinį jos pobūdį galima dar palyginti lengvai įveikti. Bet konkretesnėse formose išnyksta net šis tariamas paprastumas. Iš kur atsiranda monetarinės sistemos iliuzijos? Iš to, kad ji nematė, jog auksas ir sidabras kaip pinigai reiškia visuomeninį gamybinį santykį, bet žiūrėjo į juos kaip į gamtinius keistų visuomeninių savybių daiktus. O paimkite šiuolaikinę politinę ekonomiką, kuri taip išdidžiai ir paniekinamai žvelgia į monetarinę sistemą: argi jos fetišizmas nesidaro apčiuopiamas, kai tik ji pradeda tyrinėti kapitalą? Ar seniai yra išnykusi fiziokratų iliuzija, kad žemės renta išauganti iš žemės, o ne iš visuomenės?

Tačiau nenorėdami užbėgti už akių, mes čia apsiribosime dar vienu pačią prekinę formą liečiančiu pavyzdžiu. Jei prekės galėtų kalbėti, jos pasakytų: gal būt, mūsų vartojamoji vertė domina žmones. Mūsų, kaip daiktų, ji neliečia. Bet tai, kas priklauso mūsų daiktinei prigimčiai, yra vertė. Mūsų pačių kaip daiktų-prekių cirkuliacija tai įrodo. Mes santykiuame tarpusavyje tiktai kaip mainomosios vertės. Dabar pasiklausykime, kaip ši prekės siela kalba ekonomisto lūpomis: «Vertė (mainomoji vertė) yra daiktų savybė, turtas (vartojamoji vertė) yra žmogaus savybė. Šia prasme vertė būtinai numato mainus, o turtas — ne»³⁴. «Turtas (vartojamoji vertė) yra žmogaus atributas, vertė yra prekių atributas. Žmogus arba visuomenė yra turtingi; perlas arba deimantas yra vertingi. . . Perlas arba deimantas turi vertę kaip perlas arba deimantas»³⁵. Iki šiol dar nėra vienas chemikas perle ir deimante nėra atradęs mainomosios vertės. Tačiau ekonomistai — šios cheminės medžiagos atradėjai, ypatingai pretenduojantieji į kritinį minties gilumą, yra tos nuomonės, kad daiktų vartojamoji vertė nepriklausanti nuo jų daiktinių savybių, tuo tarpu kai vertė jiems esanti savybinga kaip daiktams. Ši jų įsitikinimą sutvirtina toji nuostabi aplinkybė, kad daiktų vartojamoji vertė žmonėms realizuojasi be mainų, t. y. betarpiškame santykiyje tarp daikto ir žmogaus, tuo tarpu kai vertė gali realizotis tik mainuose, t. y. tam tikrame visuomeniniame procese. Kaip čia neprisisimus ge-

³⁴ «Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London 1821, 16 psl.

³⁵ S. Bailey: «A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», 165 psl.

---

raširdžio Dogberio, kuris naktinį sargą Sikolį pamoko, kad «graži lašorė yra aplinkybių dovana, o mokėjimą skaityti ir rašyti duodanti gamta»³⁶.

³⁶ «Observations» autorius ir S. Beilis kaltina Rikardo tuo, kad jis nepastebėjęs santykinio mainomosios vertės pobūdžio ir ją pavertęs kažkuo absoliučiu. Iš tikrųjų yra atvirkščiai: tą tariamąjį santykinumą, kurį turi šie daiktai, pvz., deimantas, perlas, kaip mainomosios vertės, jis suvedė į po jų išore glūdintį tikrąjį santykį, į jų kaip paprastų žmogaus darbo išraiškų santykinumą. Jei rikardininkai Beiliui atsakė šiurkščiai, bet neįtikinančiai, tai tik dėl to, kad paties Rikardo teorijoje jie nerado nurodymo apie vidinį ryšį tarp vertės ir vertės formos, arba mainomosios vertės.

ANTRASIS SKIRSNIS MAINŲ PROCESAS

Prekės pačios negali vykti į rinką ir mainytis. Vadinas, mes turime kreiptis į jų saugotojus, į prekių savininkus. Prekės yra daiktai ir dėl to yra bejėgės prieš žmogų. Jei jos savo noru neina, jis gali panaudoti jėgą, t. y. paimti jas³⁷. Kad tie daiktai galėtų tarpusavyje santykiauti kaip prekės, prekių savininkai turi tarpusavyje santykiauti kaip asmenys, kurių valia valdo tuos daiktus: tuo būdu vienas prekių savininkas tik pagal kito valią, vadinas, kiekvienas iš jų tik pagal vieną jiems abiem bendrą valios aktą, gali pasisavinti svetimą prekę, perleisdamas savo prekę. Vadinas, jie vienas kitą turi pripažinti privačiais savininkais. Šis teisinis santykis, kurio forma yra sutartis,— vis vien, ar ji įstatymo patvirtinta ar ne,— yra valios santykis, kuriame atsispindi ekonominis santykis. Šio teisinio arba valios santykio turinys yra duotas paties ekonominio santykio³⁸. Čia asmenys egzistuoja vienas kitam tik kaip prekių atstovai, t. y. kaip prekių savininkai. Tyrinėjimo eigoje mes aplamai pamatysime, kad charakterinės ekonominės asmenų kaukės — tai tik įkūnijimai

³⁷ XII amžiuje, kuris taip išgarsėjo savo dievobaimingumu, tarp prekių dažnai pasitaikydavo labai delikatus daiktai. Pavyzdžiui, vienas to meto prancūzų poetas tarp prekių, buvusių Landi turguje, greta medžiagų, batų, odų, žemės ūkio padargų, kailių ir pan. taip pat išvardija «femmes folles de leur corps» [paleistuves].

³⁸ Prudonas iš pradžių semiasi savo teisingumo, «justice éternelle» [«amžino teisingumo»], idealą iš prekinę gamybą atitinkančių teisiųjų santykių; tuo jis, tarp kita ko, teikia visiems filisteriams tokį paguodžiamą įrodymą, kad prekinės gamybos forma esanti tokia pat amžina, kaip teisingumas. Paskui jis, atvirkščiai, stengiasi sutinkamai su tuo teisingumo idealu pertvarkyti tikrąją prekinę gamybą ir ją atitinkančią tikrąją teisę. Ką mes pasakytume apie chemiką, kuris, užuot tyrinėjęs tikruosius medžiagų apykaitos dėsnius ir jais pasiremdamas sprendęs tam tikrus uždavinius, panorėtų pertvarkyti medžiagų apykaitą pagal «naturalité» ir «affinité» [«natūralumo» ir «giminingumo»] «amžinas idėjas»? Kai mums sako, kad lupikavimas prieštarauja «justice éternelle» [«amžinam teisingumui»], «équité éternelle», «mutualité éternelle» [«amžinai teisybei», «amžinai meilei»] ir kitoms «vérités éternelles» [«amžinoms tiesoms»], tai ar mes apie lupikavimą bent kiek daugiau sužinome, negu žinojo dar bažnyčios tėvai, sakydami, kad lupikavimas prieštarauja «grâce éternelle», «foi éternelle», «volonté éternelle de Dieu» [«amžinam mielaširdingumui», «amžinam tikėjimui», «amžinai dievo valiai»]?

ekonominių santykių, kurių atstovai šie asmenys yra vienas kito atžvilgiu.

Prekių savininką skiria nuo jo prekės kaip tik ta aplinkybė, kad prekei kiekvienas kitas prekės kūnas tėra tik jos pačios vertės pasireiškimo forma. Įgimtas leveleris [lygintojas] ir cinikas; prekė visuomet yra pasiruošusi ne tik sielą, bet ir kūną išmainyti su bet kuria kita preke, nors ši pastaroji turėtų dar mažiau patrauklią išvaizdą, negu Maritorna. Ši prekės neturimą sugebėjimą suvokti konkrečias kitų prekių kūno savybes prekių savininkas papildo savo paties penkais ir net didesniu kiekiu jutimų. Jam pačiam jo prekė neturi betarpiškos vartojamosios vertės. Kitaip jis nebūtų jos išnešęs į rinką. Ji turi vartojamąją vertę kitiems. Savininkui visą jos betarpišką vartojamąją vertę tesudaro tai, kad ji išreiškia mainomąją vertę ir, vadinasi, yra mainų priemonė³⁹. Todėl savininkas siekia perleisti savo prekę už kitą prekę, kurios vartojamoji vertė yra jam reikalinga. Visos prekės nėra vartojamosios vertės savo savininkams ir yra vartojamosios vertės savo nesavininkams. Vadinasi, jos nuolat turi keliauti iš rankų į rankas. Bet tas perėjimas iš rankų į rankas sudaro jų mainus, o mainant jos tarpusavyje santykiauja kaip vertės ir yra realizuojamos kaip vertės. Vadinasi, prekės turi realizuotis kaip vertės prieš tai, kai jos galės realizuotis kaip vartojamosios vertės.

Iš antros pusės, prieš tai, kai prekės galės realizuotis kaip vertės, jos turi įrodyti savo vartojamosios vertės buvimą, nes joms sunaudotas darbas įskaitomas tik tiek, kiek jis sunaudotas kitiems naudinga forma. Bet tik mainai gali parodyti, ar darbas iš tikrųjų yra naudingas kitiems, taigi, ar jo produktas patenkina kitų poreikius.

Kiekvienas prekių savininkas nori savo prekę perleisti tiktai už tokias prekes, kurių vartojamoji vertė patenkina jo poreikį. Tiek mainai yra jam grynai individualinis procesas. Iš antros pusės, jis savo prekę nori realizuoti kaip vertę, t. y. ją realizuoti už bet kurią kitą tos pačios vertės prekę, nepriklausomai nuo to, ar jo paties prekė turi vartojamąją vertę kitų prekių savininkams ar ne. Tiek mainai jam yra visuotinis visuomeninis procesas. Bet tas pats procesas vienu metu negali visiems prekių savininkams būti tiktai individualinis ir tiktai visuotinis visuomeninis procesas.

Atidžiau įsižiūrėję, mes pamatysime, kad kiekvienam prekių savininkui kiekviena svetima prekė vaidina ypatingą jo prekės ekvivalento vaidmenį, ir dėl to jo paties prekė — visuotinio visų kitų prekių ekvivalento vaidmenį. Bet kadangi tą patį daro visi prekių savininkai,

³⁹ «Nes kiekvienos gėrybės vartojimas yra dvejopas.— Pirmasis yra savybingas daiktui kaip tokiam, antrasis — ne; antai, sandalai gali tikti kojoms apauti ir mainams. Viena ir kita yra sandalų vartojamosios vertės, nes netgi tas, kuris sandalus maino į ką nors jam reikalingą, pvz., į maistą, naudojami sandalais kaip sandalais. Bet tai nėra natūralus jų vartojimo būdas. Nes jie egzistuoja ne mainams» (*Aristoteles*: «De Republica», I kn., 9 sk.). [Plg. «Политика Аристотеля», S. A. Zebeliovo vert., S. Peterburgas, 1911, 23 psl.]

tai nėra viena prekė nėra visuotinis ekvivalentas, todėl prekės neturi ir vertės visuotinės santykinės formos, kuria jos galėtų sutapti kaip vertės ir būti sulyginamos kaip vertės dydžiai. Tuo būdu jos apamai stovi viena priešais kitą ne kaip prekės, o tik kaip produktai, arba vartojamosios vertės.

Šioje keblioje padėtyje mūsų prekių savininkai samprotauja kaip Faustas: «Pradžioje buvo veiksmas». Ir jie jau veikė prieš pradėdami samprotauti. Prekių prigimties dėsniai pasireiškia įgimtu prekių savininkų instinktu. Jie savo prekes gali lyginti vieną su kita kaip vertes, vadinasi, ir kaip prekes, tik siedami jas santykiu su kuria nors kita preke, tik priešpastatydami jas kuriai nors kitai prekei kaip visuotiniam ekvivalentui. Tai parodė prekės analizė. Bet tik visuomeninis veiksmas gali tam tikrą prekę paversti visuotiniu ekvivalentu. Todėl visuomeninis visų kitų prekių veikimas išskiria iš jų tarpo vieną tam tikrą prekę, kuria visos jos išreiškia savo vertes. Tuo būdu natūralinė šios prekės forma pasidaro visuomeniškai pripažinta ekvivalento forma. Su nurodytojo visuomeninio proceso pagalba visuotinio ekvivalento funkcija pasidaro specifine visuomenine išskirtosios prekės funkcija. Šitaip pastaroji pasidaro — pinigais. «*Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt*». «*Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus*» (Apocalypse) [«Jie turi vieną sumanymą ir atiduos savo galybę ir valdžią žvėriui». «Ir kad niekas negalėtų pirkti ar parduoti, kaip tik kas turi žvėries žymę ar vardą, ar jo vardo skaitmenį». Apreiškimas, prsk. 17, 13 ir prsk. 13, 17].

Piniginis kristalas yra būtinas produktas mainų proceso, kuriam įvairūs darbo produktai faktiškai prilyginami vienas kitam ir tuo pačiu faktiškai paverčiami prekėmis. Istorinis mainų plitimo ir gilėjimo procesas išvysto prekių prigimtyje slypintį priešingumą tarp vartojamosios vertės ir vertės. Reikalas duoti apyvartai išorinę šio priešingumo išraišką veda į prekių vertės savarankiškos formos atsiradimą ir tol neduoda ramybės, kol šis uždavinys nėra galutinai išsprendžiamas prekės susidvejinimu į prekę ir pinigus. Vadinasi, tuo pačiu mastu, kuriuo vyksta darbo produktų virtimas prekėmis, vyksta ir prekių virtimas pinigais⁴⁰.

Iš vienos pusės, betarpiški produktų mainai turi paprasto vertės išreiškimo formą, o iš antros pusės, jos dar neturi. Ši forma, kaip mes esame matę, buvo: x prekės $A=y$ prekės B . O produktų betarpiškų

⁴⁰ Mes dabar galime prideramai įvertinti gudrybes smulkiaburžuazinio socializmo, kuris nori įamžinti prekinę gamybą ir tuo pačiu metu pašalinti «priešingumą tarp pinigų ir prekės», t. y. pašalinti pačius pinigus, nes jie egzistuoja tik kaip sudėtinė šio priešingumo dalis. Lygiai taip pat būtų galima pašalinti popiežių, tuo pačiu metu išsaugant katalikybę. Smulkiau apie tai žr. mano veikalą «*Zur Kritik der Politischen Oekonomie*» 61 ir sek. psl. [K. Маркс: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., т. 1., 1933, 69 ir sek. psl.].

mainų forma yra šitokia: x vartojimo reikmens $A=y$ vartojimo reikmens B ⁴¹. Čia daiktai A ir B iki mainant nėra prekės, prekėmis jie pasidaro tik tai mainų dėka. Pirmoji prielaida, būtina tam, kad vartojimo reikmuo potencialiai pasidarytų mainomąja verte, yra ta, kad esamas vartojimo reikmuo savo savininkui nustoja buvęs vartojamąja verte, kai jo turima tokiu kiekiu, kuris viršija betarpiškus savo savininko poreikius. Daiktai, kaip tokie, žmogaus atžvilgiu yra išoriški ir dėl to gali būti perleidžiami. Kad šis perleidimas pasidarytų tarpusavis, žmonės teturi tylomis santykiauti vienas su kitu kaip su privačiais šių perleidžiamųjų daiktų savininkais, vadinasi, ir kaip su nepriklausomais vienas nuo kito asmenimis. Tačiau šitokio tarpusavio svetimumo santykio nėra pirmąkart bendruomenės narių tarpe, vis vien, ar ji turėtų patriarchalinės šeimos, ar senovės indų bendruomenės, ar inkų valstybės ir t. t. formą. Prekių mainai prasideda ten, kur baigiasi bendruomenė, jos sąlyčio su svetimomis bendruomenėmis arba svetimų bendruomenių nariais taškuose. Bet jei daiktai pavirto prekėmis išoriniuose bendruomenės santykiuose, tai jie dėl grįžtamojo veikimo pasidaro prekėmis ir jos viduje. Iš pradžių kiekybinis jų mainų santykis yra visiškai atsitiktinis. Jie gali būti mainomi tik dėka to, kad savininkai nori vienas kitam juos perleisti. Tuo tarpu svetimų vartojimo reikmenų pareikalavimas pamažu didėja. Nuolatinis mainų kartojimas juos daro reguliariu visuomeniniu procesu. Todėl ilgainiui bent dalį darbo produktų pradedama gaminti turint galvoje mainų reikmes. Nuo šio momento, iš vienos pusės, įsigali daikto naudingumo betarpiškam vartojimui atsiskyrimas nuo jo naudingumo mainams. Jo vartojamoji vertė atsiskiria nuo jo mainomosios vertės. Iš antros pusės, tas kiekybinis santykis, kuriuo mainomi daiktai, darosi priklausomas nuo pačios jų gamybos. Įprotis juos fiksuoja kaip vertės dydžius.

Betarpiškuose produktų mainuose kiekviena prekė betarpiškai yra mainų priemonė savo savininkui ir ekvivalentas savo nesavininkui,— tačiau tik tiek, kiek pastarajam ta prekė yra vartojamoji vertė. Vadinasi, mainomas dalykas dar neįgauna jokios vertės formos, kuri būtų nepriklausoma nuo jo paties vartojamosios vertės, arba nuo besimainančių asmenų individualinių poreikių. Bet tokios formos būtinumas vystosi bedidėjant į mainų procesą stojančių prekių skaičiui ir įvairumui. Uždavinyš atsiranda kartu su jo išsprendimo priemonėmis. Prekių apyvarta, kurioje prekių savininkai savuosius gaminius maino į įvairius kitus gaminius ir juos prilygina vieną kitam, niekad nevyksta taip, kad skirtingos įvairių prekių savininkų prekės jų apyvartos ribose kartu nebūtų mainomos į tą pačią trečią prekę ir

⁴¹ Tol, kol mainomi ne du skirtingi vartojimo reikmenys, bet, kaip tą dažnai būna laukinių tarpe, už tą patį dalyką kaip ekvivalentas siūloma chaotiška įvairių įvairiausių daiktų masė, tol net betarpiški produktų mainai tebėra tik savo užuomazgoje.

nebūtų jai prilyginamos kaip vertės. Tokia trečia prekė, pasidarydama ekvivalentu kitoms įvairioms prekėms, betarpiškai, kad ir siaurose ribose, įgauna visuotinę, arba visuomeninę, ekvivalento formą. Ši visuotinė ekvivalento forma pasirodo ir išnyksta kartu su tuo trumpalaikiu visuomeniniu kontaktu, kuris sukėlė jos atsiradimą. Pakaitomis ir trumpam laikui šią formą įgauna čia viena, čia kita prekė. Bet prekių mainams besivystant, ji tvirtai suauga tik su tam tikromis prekių rūšimis, arba kristalizuojasi pinigų forma. Su kuria būtent prekių rūšimi ji suauga, tai pradžioje yra atsitiktinis dalykas. Tačiau, aplamai ir ištisai paėmus, dvi aplinkybės vaidina čia lemiamą vaidmenį. Pinigų forma suauga arba su svarbiausiais dalykais, kurie per mainus gaunami iš šalies ir kurie iš tikrųjų yra pirmykštė vietinių produktų mainomosios vertės pasireiškimo forma, arba — su vartojimo reikmeniu, kuris yra svarbiausias vietinio perleidžiamo turto elementas, kaip, pvz., gyvuliai. Klajoklių tautos pirmosios vysto pinigų formą, kadangi visas jų turtas turi judamą, vadinasi, betarpiškai perleidžiamą formą ir kadangi jų gyvenimo būdas jas nuolat atveda į sąlytį su svetimomis bendruomenėmis ir tuo skatina produktų mainus. Žmonės neretai patį žmogų vergo pavidalu paversdavo pirmine pinigine medžiaga, bet žemės jie niekad nepaversdavo šia medžiaga. Tokia idėja tegalėjo atsirasti tik jau issivysčiusioje buržuazinėje visuomenėje. Ji atsirado tik paskutiniame XVII šimtmečio trečdalyje, o mėginimas faktiškai ją įgyvendinti, nacionaliniu mastu, buvo pirmą kartą padarytas šimtui metų praslinkus, Prancūzijos buržuazinės revoliucijos metu.

Prekių mainams vis labiau išardant savo siauras lokalines ribas ir prekės vertei dėl to išaugant į aplamai žmogaus darbo materializaciją, pinigų formą įgauna tos prekės, kurios iš prigimties yra ypač tinkamos visuomeninei visuotinio ekvivalento funkcijai atlikti, būtent taurieji metalai.

Kad «auksas ir sidabras iš prigimties nėra pinigai, bet pinigai iš prigimties yra auksas ir sidabras»⁴², įrodo šių metalų natūralių savybių sutapimas su pinigų funkcijomis⁴³. Bet tuo tarpu mes žinome tik vieną pinigų funkciją: būti prekių vertės pasireiškimo forma, arba medžiaga, kuria visuomeniškai reiškiasi prekių verčių dydžiai. Adekvatine vertės pasireiškimo forma, arba abstrakčiojo ir, vadinasi, vienodo žmogaus darbo materializacija, tegali būti tokia materija, kurios visi egzemplioriai turi vienodą kokybę. Iš antros pusės, kadangi vertės dydžių skirtumas yra grynai kiekybinio pobūdžio, tai

⁴² *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 135 psl. [Pig. *К. Маркс*: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 139 psl.] «Brangieji metalai... iš prigimties yra pinigai» (*Galiani*: «Della Moneta», *Custodi* rinkinyje, Parte Moderna, III т., 137 psl.).

⁴³ Smulčiau apie tai žr. mano ką tik cituotame veikalė, skyrius «Taurieji metalai».

piniginė prekė turi tikti grynai kiekybiniam skirtumams, t. y. turi turėti tokias savybes, kad ją būtų galima dalyti į kiek norint smulkių dalių ir vėl iš šių dalių sudėti. Auksas ir sidabras iš prigimties turi šias savybes.

Piniginės prekės vartojamoji vertė pasidaro dvejopa. Greta savo ypatingos vartojamosios vertės, priklausančios jai kaip prekei,—pvz., auksas tinka dantims plombuoti, yra žaliava prabangos daiktams ir t. t.,—ji įgauna formalią vartojamąją vertę, išplaukiančią iš specifinių visuomeninių jos funkcijų.

Kadangi visos kitos prekės tėra ypatingi pinigų ekvivalentai, o pinigai — visuotinis jų ekvivalentas, tai jos kaip ypatingos prekės santykiauja su pinigais kaip su visuotine preke⁴⁴.

Mes jau esame matę, kad piniginė forma tėra tam tikroje prekėje sustingęs visų kitų prekių santykių su ja atspindys. Vadinasi, tas faktas, kad pinigai yra prekė⁴⁵, gali atrodyti atrodymas tik tam, kuris remiasi gatava jų forma, kad galėtų juos analizuoti atgaline data. Mainų procesas suteikia prekei, kurią jis paverčia pinigais, ne jos vertę, o tikrai specifinę jos vertės formą. Šių dviejų apibrėžimų supainiojimas atvedė į tai, kad aukso ir sidabro vertę buvo pradėta laikyti įsivaizduojama⁴⁶. Kadangi pinigai tam tikrose jų funkcijose gali būti pakeisti paprastais pinigų ženklais, tai iš to kilo kita klaida,—kad pinigai tėra tik ženklai. Iš antros pusės, šioje klaidoje jaučiamas neaiškus spėjimas, kad piniginė daiktų forma jiems patiems yra kažkas išorinio ir kad ji tėra tik už jos slypinčių žmonių santykių

⁴⁴ «Pinigal yra visuotinė prekė» (*Verri*: «Meditazioni sulla Economia Politica», 16 psl.).

⁴⁵ «Patys savaime auksas ir sidabras, kuriems mes galime duoti bendrą tauriųjų metalų pavadinimą, yra... prekės... kurių vertė čia kyla, čia krinta... Tauriųjų metalų vertę tada galima pripažinti aukščiausia, kai už nedidelį jų svorį galima gauti didžiulę daugybę žemės ūkio arba pramoninių ir t. t. šalies produktų» («A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchanges, as they stand in relation to each other. By a Merchant». London 1695, 7 psl.). «Sidabras ir auksas, tiek monetų, tiek ir ne monetų pavidalu, nors ir vartojami kaip visų kitų daiktų matas, vis dėlto yra prekės ne mažesniu laipsniu kaip vynas, aliejus, tabakas, drabužiai ar medžiaga» («A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc.». London 1689, 2 psl.). «Karalystės kapitalo ir turto negali sudaryti tik pinigai, tai pat auksas ir sidabro negalima pašalinti iš prekių skaičiaus» («The East India Trade a most Profitable Trade». London 1677, 4 psl.).

⁴⁶ «Kaip metalai, auksas ir sidabras turi savo vertę anksčiau, negu jie pasidaro monetomis» (*Galiani*: «Della Moneta»). Lokas sako: «Visuotinis žmonių susitarimas suteikė sidabruvi dėl jo savybių, kurios daro jį tinkamą pinigų vaidmeniui atlikti, įsivaizduojamą vertę». Priešingai, Lo sako: «Kokiu būdu įvairios nacijos galėtų tam pačiam daiktui suteikti įsivaizduojamą vertę?.. ir kokiu būdu ši įsivaizduojama vertė galėtų išsilaikyti?» Kaip blogai jis pats yra supratęs reikalo esmę, parodo šie jo žodžiai: «Sidabras buvo mainomas pagal tą vartojamąją vertę, kurią jis turėjo, t. y. pagal savo tikrąją vertę; dėl savo paskirties būti pinigais jis dar įgavo papildomą vertę (une valeur additionnelle)» (*Jean Law*. «Considérations sur le numéraire et le commerce», *E. Daire* leid.: «Economistes Financiers du XVIII siècle», 469, 470 psl.).

pasireiškimo forma. Šia prasme kiekviena prekė būtų tik ženklas, nes kaip vertė ji tėra daiktinis jai sunaudoto žmogaus darbo apvalkalas⁴⁷.

Tačiau, skelbiant paprastais ženklais tas visuomenines savybes, kurias tam tikro gamybos būdo pagrindu įgauna daiktai, arba tas daiktines savybes, kurias to gamybos būdo pagrindu įgauna visuomeniniai darbo apibrėžimai, šios savybės tuo pačiu skelbiamos savavališku žmogaus proto produktu. Tokia buvo mėgiama XVIII amžiaus švietėjų maniera, kurią jie vartojo tam, kad bent laikinai galėtų nuplėšti paslaptį skraistę nuo tų mįslingų formų, kurias turėjo žmonių santykiai ir kurių atsiradimo dar nemokėta išaiškinti.

Kaip jau buvo anksčiau pažymėta, ekvivalentinėje prekės formoje nėra tos prekės vertės dydžio kiekybinio apibrėžimo. Jei mes teži- nome, kad auksas yra pinigai, t. y. betarpiškai gali būti mainomas į visas kitas prekes, tai mes anaipol dar nežinome, kokią vertę sudaro, pvz., 10 svarų aukso. Kaip ir kiekviena kita prekė, auksas savo vertės dydį gali išreikšti tik santykinai, tik kitomis prekėmis. Jo paties vertę apsprendžia jam pagaminti reikalingas darbe laikas ir ta vertė reiškiasi tuo kiekvienos kitos prekės kiekiu, kuriame susikristalizavo tiek pat darbo laiko⁴⁸. Toks aukso santykinio vertės dydžio

⁴⁷ «Pinigai yra jų (prekių) ženklas» (*V. de Forbonnais: «Eléments du Commerce», naujas leid., Leyde 1766, II t., 143 psl.*). «Kaip ženklas jie yra prekių pritraukiami» (ten pat, 155 psl.). «Pinigai yra daikto ženklas ir atstovas» (*Montesquieu: «Esprit des Lois». Oeuvres. London 1767, II t., 3 psl.*). [Plg. *Монтескье: «О духе законов». Vertė Gornfeldas, red. Kovalevskis. S. Peterburgas, 1900, 385 psl.*] «Pinigai nėra paprastas ženklas, nes jie patys yra turtas; jie — ne verčių atstovai, jie patys vertė» (*Le Trosne: «De l'intérêt social», 910 psl.*). «Kai mes atkreipiame dėmesį į vertės sąvoką, tai į patį daiktą žiūrime tik kaip į ženklą, ir jis turi reikšmę ne pats savaime, o kaip tai, ko jis yra vertas» (*Hegel: «Philosophie des Rechts», 100 psl.*). [Plg. *Гегель: «Философия права». Соцэгрнз, 1934, 63 §, 87 psl.*] Pažiūrą, kad pinigai tėra tik paprasti ženklai, o taurieji metalai turi tik įsivaizduojamą vertę, žymiai anksčiau už ekonomistus buvo paskleidę teisininkai, kurie, atlikdami liokajų tarnybą karališkajai valdžiai, jos teisę klastoti monetas per visus vidurinius amžius grindė Romos imperijos tradicijomis ir tomis pinigų sąvokomis, kurios yra išdėstytos pandektuose. «Niekas nedrįsta ir neturi abejoti,—sako viename 1346 metų dekretu ištikimas teisininkų mokinys Filipas Valua,—kad tiktai mums ir mūsų karališkajai didenybei priklauso teisė... kalti monetas, aprūpinti pinigais ir leisti visokius potvarkius dėl monetų, teisė leisti jas į apyvartą, ir, be to, tokia kaina, kokia mums patinka ir kokia mūsų laikoma naudinga». Tai buvo romėnų teisės dogma, kad imperatorius dekretuoja pinigų vertę. Buvo įsakmiai uždrausta elgtis su pinigais kaip su preke «Niekam neturi būti leista pirkti pinigų, nes, sukurti visiems naudotis, jie neturi būti prekė». Gerus šiuo klausimu paaiškinimus duoda *G. F. Pagnini: «Saggio sopra il giusto pregio delle cose», 1751, Custodi rink., Parte Moderna, II t. Beje, antrojeje savo veikalo dalyje Panjinis polemizuoja su ponais teisininkais.*

⁴⁸ «Jei kas nors iš Peru kasyklų gali gauti ir pristatyti į Londoną unciją sidabro sunaudodamas tiek pat laiko, kiek jam yra reikalinga bušeliui grūdų pagaminti, tai pirmasis šių produktų sudarys natūralinę antrojo kainą; ir jei dėl naujų turtingesnių kasyklų atradimo su tokiomis pat išlaidomis bus galima gauti dvi uncijas sidabro, kaip anksčiau vieną, tai caeteris paribus [kitoms sąlygoms esant lygioms] bušelis grūdų kainuos 10 šilių, jci jis anksčiau kainavo

nustatymas faktiškai įvyksta jo gamybos vietoje, betarpiškoje mainų prekyboje. Kai tik jis stoja į cirkuliaciją kaip pinigai, jo vertė jau yra apibrėžta. Jeigu jau paskutiniaisiais XVII šimtmečio dešimtmečiais pinigų analize buvo nustatyta, kad pinigai yra prekė, tatau vis dėlto tebuvo tik analizės pradžia. Sunkumą sudaro ne tai, kaip suprasti, jog pinigai yra prekė, o tai, kaip išaiškinti, koku būdu ir kodėl prekė pasidaro pinigais⁴⁹.

Mes esame matę, kaip jau paprasčiausioje vertės išraiškoje, x prekės $A = y$ prekės B , susidaro iliuzija, tarytum daiktas, kuriuo išreiškiamas kito daikto vertės dydis, ekvivalentinę savo formą turi nepriklausomai nuo šito prekių santykio, turi ją kaip kažkokią jam iš prigimties būdingą visuomeninę savybę. Mes išnagrinėjome, kaip ši iliuzija stiprėja. Ji pasirodo užbaigta, kai tik visuotinė ekvivalento forma suauga su natūraline vienos tam tikros prekių rūšies forma, arba susikristalizuoja pinigų forma. Čia susidaro įspūdis, tarytum ši prekė pasidaro pinigais ne dėl to, kad visos kitos prekės ja išreiškia savo vertes, o, atvirkščiai; tarytum visos kitos prekės ja išreiškia savo vertes dėl to, kad ji — pinigai. Tarpininkaujamas judėjimas išnyksta savo paties rezultate ir nepalieka jokio pėdsako. Prekėms nė kiek neprisidedant, jos gatavą savo vertės pavidalą suranda įkūnytą už jų ir greta jų egzistuojančioje prekėje. Šie daiktai — auksas ir sidabras — tuo pačiu pavidalu, kuriuo jie išeina iš žemės gelmių, kartu pasirodo esą betarpiškas bet kurio žmogiškojo darbo įkūnijimas. Iš čia magiškas pinigų pobūdis. Šioje visuomenės santvarkoje, kurią mes dabar nagrinėjame, žmonių santykiai visuomeniniame gamybos procese yra grynai atomistiniai. Dėl to jų gamybiniai santykiai įgauna daiktinį pobūdį, nepriklausomą nuo jų kontrolės ir sąmoningos individualinės veiklos. Tai visų pirma pasireiškia tuo, kad jų darbo produktai aplamai įgauna prekių formą. Tuo būdu piniginio fetišo mįslė aplamai yra prekinio fetišo mįslė; piniguose ji tik smarkiau krinta į akis ir veikia apakinančiai.

5 šilingus» (*William Petty*: «A Treatise on Taxes and Contributions». London 1667, 31 psl.).

⁴⁹ Ponas profesorius Rošeris mus pamoko: «Klaidingi pinigų apibrėžimai gali būti suskirstyti į dvi svarbiausias grupes: apibrėžimai, laikantieji pinigus kažkuo daugiau, ir apibrėžimai, laikantieji pinigus kažkuo mažiau negu prekė. Paskui eina margas veikalų apie pinigų katalogas, iš kurio yra aišku, kad tikroji pinigų teorijos istorija visiškai nėra suprasta. Baigiama pamokomąja išvada: «Beje, negalima neigti, kad dauguma naujaisių ekonomistų nepakankamai dėmesio skiria ypatybėms, skiriančioms pinigus nuo kitų prekių» (taigi, ar pinigai yra kažkas daugiau ar kažkas mažiau negu prekė?)... «Atsižvelgiant į tai, pusiau merkantilistinė Ganilio ir kt. reakcija turi šioj tokį pagrindą» (*Wilhelm Roscher*: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3-sis leid., 1858, 207—210 psl.). «Daugiau — mažiau — nepakankamai — atsižvelgiant į tai — šioks toks!» Tai vadinama sąvokų apibrėžimu! Ir tokius eklektinius profesorinius plepalus p. Rošeris kukliai vadina politinės ekonomijos «anatominiu-fiziologiniu metodu» [42 psl.]. Beje, mokslas jam turi būti dėkingas už vieną atradimą, būtent. kad pinigai — «maloni prekė» [206 psl.].

TREČIASIS SKIRSNIS

PINIGAI ARBA PREKIŲ CIRKULIACIJA

1. VERČIŲ MATAS

Siame veikle paprastumo dėlei aš visur darau prielaidą, kad piniginė prekė yra tik auksas.

Pirmoji aukso funkcija yra pateikti prekių pasauliui medžiagą jų vertei išreikšti, t. y. išreikšti prekių vertes kaip bendravardžius, kokybiškai vienodus ir kiekybiškai palyginamus, dydžius. Tuo būdu jis funkcionuoja kaip visuotinis verčių matas, ir tik dėl šios funkcijos auksas — ši specifinė ekvivalentinė prekė — pirmiausia pasidaro pinigais.

Ne pinigai daro prekes bendramates. Atvirkščiai. Kaip tik dėl to, kad visos prekės kaip vertės yra sudaiktintas žmogaus darbas ir, vadinasi, pačios savaime yra bendramatės,— kaip tik dėl to visos jos ir gali bendrai matuoti savo vertes ta pačia specifine preke, tuo būdu paversdamos šią pastarąją joms bendru vertės matu, t. y. pinigais. Pinigai kaip vertės matas yra būtina prekėms imanentinio vertės matu,— darbo laiko,— pasireiškimo forma⁵⁰.

Prekės vertės išreiškimas auksu: x prekės $A = y$ piniginės prekės, yra piniginė prekės forma, arba jos kaina. Dabar pakanka tik vienos lygties: 1 tona geležies = 2 uncijoms aukso, kad geležies vertę būtų galima pateikti visuomeniškai reikšminga forma. Šiai lygčiai

⁵⁰ Klausimas, kodėl pinigai betarpiškai neatstovauja pačiam darbo laikui, kodėl, pvz., popierinis piniginis ženklas neatstovauja x valandų darbui, suvedamas tiesiog į klausimą, kodėl prekinės gamybos pagrindu darbo produktai turi pasidaryti prekėmis, nes prekėms savybinga forma numato būtiną jų susidvejinimą į prekes ir piniginę prekę; arba — į klausimą, kodėl privatusis darbas negali būti laikomas betarpiškai visuomeniniu darbu, t. y. savo paties priešybe. Kitoje vietoje aš smulkiai išnagrinėjau lėkštą utopizmą tokio projekto, kaip «darbo pinigai» prekinės gamybos pagrindu («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 61 ir sek. psl.). [K. Маркс: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 69 ir sek. psl.] Čia dar pažymėsiu, kad, pvz., Oueno «darbo pinigai» turi su «pinigais» tiek pat maža bendro, kaip, sakysime, teatro bilietas. Ouenas numato betarpiškai suvisuomenintą darbą, t. y. prekinę gamybą diametraliai priešingą gamybos formą. Darbo kvitas tik konstatuoja individualinį gamintojo dalyvavimą bendrame darbe ir jo individualinę pretenziją į vartojimui skirtą bendro produkto dalį. Bet Ouenas nė nemanė tarti esant prekinę gamybą ir tuo pačiu metu siekti piniginiiais fokusais pašalinti būtinas jos sąlygas.

Jau nebereikia žengti petys į petį kitų prekių vertės lygčių eilėje, nes ekvivalentinė prekė, auksas, jau turi pinigų pobūdį. Todėl visuotinė santykinė prekių vertės forma dabar vėl įgauna pirmąsį savo pavaldą — paprastąją, arba atskirą, santykinę vertės formą. Iš antros pusės, išplėstinė santykinė vertės išraiška, arba begalinė santykinų vertės išraiškų eilė, pasidaro specifiškai santykinė piniginės prekės vertės forma. Bet ši eilė dabar jau yra visuomeniškai duota prekių kainose. Skaitykite iš dešinės į kairę bet kurio kainininko duomenis, ir jūs rasite, kad pinigų vertės dydis išreikštas visomis galimomis prekėmis. Bet užtat pinigai neturi kainos. Kad galėtų dalyvauti šioje vieningoje santykinėje visų kitų prekių vertės formoje, jie turėtų patys su savimi santykiu kaip su savo pačių ekvivalentu.

Prekių kaina, arba piniginė forma, kaip ir bet kuri jų vertės forma, yra kažkas skirtingo nuo jutimais suvokiamos realios kūniškos jų formos, vadinasi, yra tik ideali, tik įsivaizduojama forma. Geležies, audeklo, kviečių ir t. t. vertė egzistuoja, nors ir nematomu pavidalu, pačiuose šiuose daiktuose; ją išreiškia šių daiktų lygybė su auksu, jų santykis su auksu, santykis, kuris, taip sakant, jų tik įsivaizduojamas. Todėl prekių saugotojas turi paskolinti joms savo liežuvį arba pakabinti ant jų popierines korteles, kad būtų galima pranešti išoriniam pasauliui jų kainas⁵¹. Kadangi prekių verčių išreiškimas auksu yra idealinis, tai šiai operacijai taip pat gali būti pritaikytas tik mintyse įsivaizduojamas, arba idealinis, auksas. Kiekvienas prekių savininkas žino, kad jis savo prekių dar toli gražu nėra pavertęs tikroju auksu, jei jis yra joms suteikęs kainos formą, arba mintyse įsivaizduojamo aukso formą, ir kad jam nereikia nė trupučio tikrojo aukso, kad galėtų išreikšti auksu ištisus milijonus prekių verčių. Vadinasi, savo vertės mato funkciją pinigai atlieka tik kaip mintyse įsivaizduojami, arba idealiniai, pinigai. Ši aplinkybė sukėlė absurdiškiausias pinigų teorijas⁵². Nors vertės mato funkciją atlieka tik mintyse įsivaizduojami pinigai, kaina visiškai priklauso nuo

⁵¹ Laukiniai ir puslaukiniai čia savo liežuvį naudoja kiek kitaip. Kapitonas Paris pasakoja apie Bafino įlankos vakarinės pakrantės gyventojus: «Šiuo atveju (mainant produktus)... jie laišo jį (pasiūlytą jiems daiktą) du kartus, o po to, matyti, laiko santorį esant sudarytą jų pasitenkinimui» Panašiai rytinių eskimų tarpe pirkėjas, gaudamas daiktą, visuomet jį aplaišo. Tuo būdu, jei šiaurėje liežuvis yra pasisavinimo organas, tai nėra nieko nuostabaus, kad pietuose pilvas yra laikomas sukaupto turto organu; antai, kafras turtingą žmogų įvertina pagal jo pilvo storumą. Kaip matome, kafrai yra labai sumanūs žmonės: tuo tarpu kai Anglijos oficiali 1864 metų sanitarinė ataskaita skundžiasi tuo, kad žymiai darbininkų klasės daliai trūksta riebalinių medžiagų, tais pačiais metais kažkoks daktaras Harvėjus, nors jis ir neatrado kraujo apytakos, padarė savo karjerą šarlataniškais receptais, žadėjusiais buržuazijai ir aristokratijai galimumus nuskratyti riebalų pertekliumi.

⁵² Zr. *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». «Theorien von der Masseinheit des Geldes», 53 ir sek. psl. [*K. Маркс*: «К критике политической экономии» «Теории единицы измерения денег». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I d., 1933. 62 ir sek. psl.]

realios piniginės medžiagos. Vertė, t. y. kiekis žmogaus darbo, esančio, pvz., vienoje tonoje geležies, išreiškiama mintyse įsivaizduojamu piniginės prekės kiekiu, kuriame yra tiek pat darbo. Vadinasi, sprendžiant pagal tai, ar auksas, sidabras ar varis yra vertės matas, tonos geležies vertė išreiškiama visiškai skirtingomis kainomis, arba visiškai skirtingais aukso, sidabro arba vario kiekiais.

Jei dvi skirtingos prekės, pvz., auksas ir sidabras, lygia greta yra vertės matai, tai visų prekių kainos įgauna dvi skirtingas išraiškas: kainas auksu ir kainas sidabru; ir vienos ir kitos greta apsibranta, kol pasilieka nepasikeitęs aukso ir sidabro vertės santykis, pvz. = 1 : 15. Bet kiekvienas šio vertės santykio pasikeitimas pažeidžia esantį santykį tarp prekių kainų auksu ir jų kainų sidabru ir tuo būdu faktiškai įrodo, kad vertės matu dvilypumas prieštarauja jo funkcijai⁵³.

Prekės, kurių kainos nustatytos, visos pasireiškia tokia forma: *a* prekės $A=x$ aukso; *b* prekės $B=z$ aukso; *c* prekės $C=y$ aukso ir t. t., kur *a*, *b*, *c* yra tam tikros prekių rūšių *A*, *B*, *C* masės, o *x*, *z*, *y* — tam tikros aukso masės. Tuo būdu prekių vertės pavirto mintyse įsivaizduojamais įvairaus dydžio aukso kiekiais, t. y., nepaisant mar-go savo prekių kūrų įvairumo, pavirto bendravardžiais dydžiais,

⁵³ 2-jo leid. pastaba. «Ten, kur pagal įstatymą kaip pinigai, t. y. kaip vertės matas, lygiagrečiai funkcionuoja ir auksas ir sidabras, visuomet daromi tušti mėginimai žiūrėti į juos kaip į tą pačią medžiagą. Iš tikrųjų, jei tariama, kad ta pačia proporcija paimtuose sidabre ir aukse visuomet turi būti sudaiktintas tas pats darbo laikas, tai tuo pačiu tariama, kad sidabras ir auksas yra ta pati medžiaga ir kad tam tikra mažiau vertingo metalo, sidabro, masė sudaro ne-kintamą tam tikros aukso masės dalį. Pradedant nuo Eduardo III viešpatavimo ir iki pat Jurgio II laikų Anglijos pinigų istoriją sudaro eilė sutrikimų, kuriuos yra sukėlusios kolizijos tarp įstatymo nustatyto aukso vertės santykio su sidabro verte ir tikrųjų jų vertės svyravimų. Čia per aukštai buvo vertinamas auksas, čia — sidabras. Metalas, kuris buvo įvertintas per daug žemai, buvo išimamas iš cirkuliacijos, perlydomas ir išvežamas į užsienį. Tuomet įstatymas vėl keitė abiejų metalų verčių santykį, bet ir naujoji nominali vertė greitai sueidavo į tokį pat konfliktą su tikroju verčių santykiu, kaip senoji.— Mūsų laikais labai nedidelis ir trumpalaikis aukso vertės smukimas, palyginti su sidabru, ryšium su Indijos ir Kinijos paklausa sidabru, sukėlė Prancūzijoje tokį pat, be to, didžiulio masto, reiškinį: sidabras buvo išvežamas ir auksas ėmė jį išstumti iš cirkuliacijos. Per 1855, 1856 ir 1857 metus aukso įvežimas į Prancūziją viršijo aukso išvežimą iš Prancūzijos 41 580 000 sv. st., tuo tarpu kai sidabro išvežimas viršijo jo įvežimą 14 704 000 sv. st. Iš tikrųjų, šalyse, kur abu metalai yra įstatymo pripažinti vertės matai ir dėl to abu turi būti priimami vykdant mokėjimus, nors kiekvienas žmogus savo nuožiūra gali mokėti auksu arba sidabru,— tokiose šalyse metalas, kurio vertė kyla, įgyja ažio ir, panašiai kaip kiekviena kita prekė, matuoja savo kainą metalu, kuris įvertintas perdėtai aukštai, tuo tarpu kai vien tik šis pastarasis yra vertės matas. Šioje srityje visą istorinį patyrimą tiesiog sudaro tai, kad visur, kur pagal įstatymą dvi prekės atlieka vertės matu funkciją, faktiškai vertės matu vaidmenį įtvirtina sau tik viena iš jų» (*Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 52, 53 psl.). [*Plg. K. Маркс*: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I d., 1933, 61 psl.]

aukso dydžiais. Kaip tokie įvairūs aukso kiekiai, jie lyginami tarpusavyje ir matuojami vienas kitu, be to, atsiranda techninis būtinumas suvesti juos į kurią nors fiksuotą aukso kiekį kaip jų mato vienetą. Pats šis mato vienetas, dalijant jį toliau į kartotines dalis, išsivysto į mastą. Auksas, sidabras, varis, dar prieš pavirsdami pinigais, jau turi tokį mastą metalo svorio matų pavidalu: pavyzdžiui, jei mato vienetas yra svaras, tai, iš vienos pusės, jis toliau dalijasi į uncijas ir t. t., iš antros pusės, jungiant svarus, gaunami centneriai ir t. t.⁵⁴ Todėl, esant bet kuriai metalinių pinigų cirkuliacijai, duotieji svorio masto pavadinimai visuomet sudaro ir pirminius piniginio masto, arba kainų masto, pavadinimus.

Kaip verčių matas ir kainų mastas, pinigai atlieka dvi visiškai skirtingas funkcijas. Kaip visuomeninis žmogaus darbo įkūnijimas, jie yra verčių matas, kaip fiksuotas metalo svoris — kainų mastas. Kaip vertės matas, jie tarnauja tam, kad būtų galima įvairių įvairiausių prekių vertes paversti kainomis, paversti mintyse įsivaizduojamais aukso kiekiais; kaip kainų mastas, jie matuoja šiuos aukso kiekius. Verčių matu prekės matuojamos kaip vertės; priešingai, kainų mastas matuoja įvairius aukso kiekius vienu jo kiekiu, o ne aukso vieno kiekio vertę kitu jo kiekio svoriu. Kainų mastui tam tikras aukso svoris turi būti fiksuotas kaip matavimo vienetas. Čia, kaip ir esant bet kuriems kitiems bendravardžių dydžių matų apibrėžimams, lemiamą reikšmę turi matų santykio pastovumas. Vadinasi, kainų mastas savo funkciją atlieka tuo geriau, kuo pastoviau tas pats aukso kiekis yra matavimo vienetas. Verčių matu auksas gali būti tik todėl, kad jis pats yra darbo produktas ir, vadinasi, potencialiai kintama vertė⁵⁵.

Pirmiausia yra aišku, kad aukso vertės pasikeitimas jokių būdu negali sutrukdyti jam funkcionuoti kaip kainų mastui. Kad ir kaip besikeistų aukso vertė, tam tikrų jo kiekių verčių santykis pasilieka tas pats. Jei aukso vertė net 1 000 kartų sumažėtų, 12 uncijų aukso, kaip ir anksčiau, turėtų dvylika kartų didesnę vertę negu viena uncija aukso, o nustatant kainas svarbu yra tik įvairių aukso kiekių tarpusavio santykis. Kadangi, iš antros pusės, aukso vertei kritus arba pakilus, vienos jo uncijos svoris pasilieka nepasikeitęs, tai lieka nepasikeitusios ir uncijos atskiros dalys; vadinasi, auksas kaip

⁵⁴ 2 jo leid. pastaba. Toji keista aplinkybė, kad Anglijoje uncija aukso kaip piniginis masto vienetas negali būti išreikšta sveiku dalių skaičiumi, paaiškinama šitaip: «Mūsų monetinė sistema iš pradžių buvo pritaikyta tik sidabru naudoti, todėl uncija sidabro visuomet gali būti padalyta į tam tikrą sveiką monetų skaičių; o kadangi auksas tik vėliau buvo įvestas į vien sidabru pritaikytą monetinę sistemą, tai iš uncijos aukso negalima nukalti sveiko monetų skaičiaus» (*Maclaren: «History of the Currency»*. London 1858 16 psl.).

⁵⁵ 2-jo leid. pastaba. Anglų autorių veikaluose viešpatuoja neįsivaizduojama sąvokų painiava: «verčių matas» (measure of value) ir «kainų mastas» (standard of value). Nuolat painiojamos pačios tos funkcijos, vadinasi, ir jų pavadinimai.

fiksuotas kainų mastas visuomet vienodai tarnauja, kad ir kaip besikeistų jo vertė.

Aukso vertės pasikeitimas taip pat netrukdo jam funkcionuoti kaip vertės matui. Jis tuo pačiu metu paliečia visas prekes ir todėl caeteris paribus [kitoms sąlygoms esant lygioms] nekeičia jų tarpusavio santykinių verčių, nepaisant to, kad šios pastarosios reiškiasi čia aukštesnėmis, čia žemesnėmis aukso kainomis, negu jos reiškėsi anksčiau.

Tiek prekės vertę išreiškiant kurios nors kitos prekės vartojamąją vertę, tiek ir įvertinant prekes auksu, turima galvoje tik viena: kad tam tikru laiku pagaminti tam tikrą aukso kiekį atsieina tam tikrą darbo kiekį. Kai dėl prekių kainų judėjimo aplamai, tai jam taikytini aukščiau išgvildinti paprastojo santykinio vertės išreiškimo dėsniai.

Esant nekintamai pinigų vertei, bendras prekių kainų pakilimas tegali įvykti tik su ta sąlyga, jei kyla prekių vertės; esant nekintamai prekių vertei,— jei mažėja pinigų vertė. Atvirkščiai. Esant nekintamai pinigų vertei, visos prekių kainos gali mažėti tik su ta sąlyga, jei mažėja prekių vertės; esant nekintamoms prekių vertėms,— jei kyla pinigų vertė. Iš to anaipol neišplaukia, kad pinigų vertės pakilimas visuomet sukelia proporcingą prekių kainų kritimą, o pinigų vertės kritimas — proporcingą prekių kainų pakilimą. Tai yra teisinga tik tų prekių atžvilgiu, kurių vertė lieka nepasikeitusi. Pavyzdžiui, tokios prekės, kurių vertė kyla kartu su pinigų verte ir ta pačia proporcija, išlaiko savo kainas nepasikeitusias. Jei jų vertė kyla lėčiau arba sparčiau, negu pinigų vertė, tai jų kainų kritimą arba pakilimą apsprendžia skirtumas tarp jų vertės judėjimo ir pinigų vertės judėjimo ir t. t.

Grįžkime prie kainos formos nagrinėjimo.

Dėl eilės įvairių priežasčių piniginiai tam tikrų metalo kiekių svorio pavadinimai pamažu atsiskiria nuo savo pirminių svorio pavadinimų. Tų priežasčių tarpe istoriškai lemiamos buvo šios: 1) Užsieninių pinigų įvedimas mažiau išsivysčiusiose tautose. Pavyzdžiui, senovės Romoje aukso ir sidabro monetos iš pradžių cirkuliavo kaip užsieninės prekės. Žinoma, tų užsieninių pinigų pavadinimai skiriasi nuo vietinių svorio vienetų pavadinimų. 2) Turtams bėsimvystant, mažiau taurių metalų iš jo vertės mato funkcijos išstumia tauresnysis metalas: varį išstumia sidabras, sidabrą — auksas, kad ir kaip ši tvarka beprieštarautų poetinei aukso ir sidabro amžių chronologijai⁵⁶. Pvz., svaras sterlingų buvo piniginis tikro svoro sidabro pavadinimas. Bet auksui išstumus sidabrą kaip vertės matą, tą patį pavadinimą pradėta taikyti ir aukso kiekiui, kuris, gal būt, sudaro $\frac{1}{15}$ svoro ir t. t. priklausomai nuo aukso ir sidabro vertės santykio. Svaras kaip piniginis pavadinimas ir kaip įprastinis tam tikro aukso kiekio svorio

⁵⁶ Beje, ir ši chronologija ne visose tautose aptinkama.

pavadinimas dabar atsiskyrė⁵⁷. 3) Per ištisą eilę amžių viešpatavusieji kunigaikščiai nepaliaujamai klastojo monetas, dėl ko nuo pirminių piniginių monetų svorio iš tikrųjų beliko vien tik pavadinimai⁵⁸.

Šių istorinių procesų dėka metalo svorio piniginių pavadinimų atsiskyrimas nuo įprastinių jų svorio pavadinimų pasidaro liaudiniu įpročiu. Kadangi piniginis mastas, iš vienos pusės, yra visiškai sąlyginis, o, iš antros pusės, turi būti visuotinai pripažįstamas, tai jį galų gale reguliuoja įstatymas. Tauriojo metalo tam tikro kiekio svoris, pvz., uncija aukso, oficialiai dalijamas į tam tikras dalis, kurioms per legalų jų krikštą suteikiami tam tikri pavadinimai, pvz., svaras, taleris ir t. t. Dabar piniginio mato tikrąja to žodžio prasme vienietą jau sudaro kiekviena tokia dalis, savo ruožtu dalijama į naujas dalis, kurioms įstatymas suteikia jų pavadinimus: šilingas, pensas ir t. t.⁵⁹. Šiaip ar taip, tam tikrų metalo kiekių svoris, kaip ir anksčiau, pasilieka metalinių pinigų mastu. Keičiasi tik dalijimo į dalis būdas ir tų dalių pavadinimai.

Taigi, kainos, arba aukso kiekiai, kuriais ideališkai pavirsta prekių vertės, dabar išreiškiamos piniginiiais pavadinimais, arba įstatymiškai pripažintais auksinio mato skaičiuojamaisiais pavadinimais. Vadinas, užuot pasakius, kad vienas kvarteris kviečių yra lygus vienai uncijai aukso, Anglijoje pasakys, kad jis yra lygus 3 sv. st. 17 šil. 10¹/₂ penso. Tuo būdu su piniginių pavadinimų pagalba prekės pasako, kiek jos yra vertos, ir pinigai yra skaičiuojamieji pinigai kiekvieną kartą, kai reikia kurį nors daiktą fiksuoti kaip vertę, t. y. pinigine forma⁶⁰.

Daikto pavadinimas jo prigimties atžvilgiu yra kažkas visiškai išorinio. Aš ničnieko nežinau apie tam tikrą žmogų, jei nežinau, kad jis vadinamas Jokūbu. Taip pat ir piniginiuose pavadinimuose svaras, taleris, frankas, dukatas ir t. t. išnyksta bet kokia vertės santykio žymė. Paimiava aiškinant slėpiningą šių kabalistinių ženklų prasmę yra tuo didesnė, kad piniginiai pavadinimai tuo pačiu metu išreiškia

⁵⁷ 2-jo leid. pastaba. Pavyzdžiui, anglų svaras šiuo metu sudaro mažiau kaip trečdaliį pirminio savo svorio, škotų svaras prieš pat susivienijimą — tik ¹/₃₆, prancūzų livras — ¹/₇₄, ispanų maravedis — mažiau kaip ¹/₁₀₀₀, portugalų rėjas — dar smulkesnę trupmeną.

⁵⁸ 2-jo leid. pastaba. «Monetos, kurių pavadinimai dabar tėra idealiniai, yra kiekvienos nacijos seniausios monetos, bet kadaise jos visos buvo realios, ir kaip tik dėl to, kad jos buvo realios, jomis buvo skaičiuojama» (*Galiani*: «Della Moneta», 153 psl.).

⁵⁹ 2-jo leid. pastaba. Ponas Dovydas Urkartas savo «Familiar Words» vadinama pasibaisėtina (1) tą faktą, kad šiuo metu svaras (svaras sterlingų), angliškojo pinigų mato vienėtas, yra lygus maždaug ¹/₄ uncijos aukso: «Tai — mato klastojimas, — sako jis, — o ne mato nustatymas». Siame aukso svorio «neteisingame pavadinime» jis, kaip ir visur, įžvelgia klastojančią civilizacijos ranką.

⁶⁰ 2-jo leid. pastaba. «Paklausus Anacharsį, kuriam tikslui helėnai naudoja pinigus, jis atsakė: skaičiavimui» (*Athenaeus*: «Deipnosophistarum [libri quindecim]», IV kn., 49-sis tomas, 2-sis Schweighäuser leid., 1802 [120 psl.]).

ir prekių vertę ir tam tikrą duoto metalo svorio, piniginio masto, da-
lį⁶¹. Iš antros pusės, yra būtina, kad vertė, skirtingai nuo margų savo
įvairumu prekių pasaulio kūnų, išsivystytų į šią iracionaliai daiktinę,
bet tuo pačiu metu tik visuomeninę formą⁶².

Kaina yra piniginis prekėje sudaiktinto darbo pavadinimas. Va-
dinasi, ekvivalentiškumas prekės ir to pinigų kiekio, kurio pavadini-
mas yra jos kaina, yra paprasta tautologija, kaip ir aplamai santykinė
prekės vertės išraiška visuomet yra dviejų prekių ekvivalentiškumo
išraiška⁶³. Bet jei kaina kaip prekės vertės dydžio rodiklis tuo pačiu
metu yra tos prekės mainų santykio su pinigais rodiklis, tai iš to
neišplaukia priešingas teiginys, kad prekės mainų santykio su pini-
gais rodiklis būtinai turi būti jos vertės dydžio rodiklis. Tarkime,
kad vienodo dydžio visuomeniškai būtinas darbas reiškiasi 1 kvar-
teriu kviečių ir 2 sv. st. (apie 1/2 uncijos aukso). 2 sv. st. yra pinigine
kvarterio kviečių vertės dydžio išraiška, arba jo kaina. Bet jei aplin-
kybės leidžia šiam kvarteriui nustatyti 3 sv. st. kainą arba verčia
nustatyti jam 1 sv. st. kainą, tai, matyti, 1 sv. st. yra per mažą, o
3 sv. st. per didelę kviečių vertės dydžio išraiška,— vis dėlto šiuo
atveju ir 1 sv. st. ir 3 sv. st. yra kviečių kainos, nes, pirma, jie yra
tų kviečių vertės forma, pinigai, ir, antra, tų kviečių mainų santykio

⁶¹ 2-jo leid. pastaba. «Kadangi pinigai, kaip kainų mastas, pasireiškia tais
pačiais skaičiuojamaisiais pavadinimais, kaip ir prekių kainos, taigi, pvz., uncija
aukso visiškai taip pat, kaip ir tonos geležies vertė, išreiškiami 3 sv. st. 17 šil.
10 1/2 penso, tai šie jų skaičiuojamieji pavadinimai laikomi jų monetų kaina.
Iš čia kilo keistas įsivaizdavimas, kad auksas (arba sidabras) išreiškia savo
vertę savo paties medžiaga ir, skirtingai nuo visų kitų prekių, fiksuotą kainą
gauna iš valstybės. Tam tikrų aukso kiekių svorio skaičiuojamųjų pavadinimų
fiksavimas yra laikomas šių kiekių svorio vertės fiksavimu» (*Karl Marx: «Zur
Kritik der Politischen Oekonomie», 52 psl.*). [Plg. *K. Marksa: «К критике пол-
тической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 60 psl.*]

⁶² Plg. «Pinigų matavimo vieneto teorijas» knygoje «Zur Kritik der Poli-
tischen Oekonomie», 53 ir sek. psl. [*«К критике политической экономии». Соч.
К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 62 ir sek. psl.*]. Visos fantazijos
apie «monetų kainos» pakėlimą arba sumažinimą suvedamos į tai, kad valstybinės
valdžios aktu įstatymo nustatyti piniginiai pavadinimai būtų perkelti nuo įsta-
ymo nustatytų aukso arba sidabro svorio dalių į didesnes arba mažesnes svorio
dalis, kad, pvz., būtų galima iš 1/4 uncijos aukso kalti 40 šilingų vietoj 20.
Visas tokias fantazijas, kiek jos nėra grubios finansinės machinacijos, nukreiptos
prieš valstybės ir privačius kreditorius, o turi tikslą atrasti ekonominius «stebuk-
lingus vaistus», jau yra visapusiškai išnagrinėjęs Petis savo veikale «Quantul-
umcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax», 1682. Petis taip
visapusiškai išanalizavo klausimą, kad net jo betarpiški pasekėjai, seras Dedlis
Norsas ir Džonas Lokas, jau nekalbant apie vėlesnius, galėjo tik vulgarizuoti
jo mintis. «Jei tautos turta,— tarp kita ko sako jis,— būtų galima dešimteriopai
padidinti karaliaus potvarkiu, tai būtų nuostabu, kodėl tokie potvarkiai jau labai
seniai nėra mūsų vyriausybės išleisti» (ten pat, 36 psl.).

⁶³ «Arba teks pripažinti, kad milijonas pinigais yra vertas daugiau, negu
tokia pat vertė prekėmis» (*Le Trosne: «De l'intérêt social», 919 psl.*), vadinasi,
kad «tam tikrą vertę yra verta daugiau, negu kita jai lygi vertė».

su pinigais rodikliai. Esant nepasikeitusioms gamybos sąlygoms arba nepasikeitusiai darbo gamybiniam pajėgumui, vienam kvarteriui kviečių atgaminti turi būti sunaudota tiek pat visuomeninio darbo laiko, kiek ir anksčiau. Ši aplinkybė nepriklauso nei nuo kviečių gamintojų, nei nuo kitų prekių savininkų valios. Tuo būdu prekės vertės dydis išreiškia būtiną, pačiam prekės kūrimo procesui imanentinį jos santykį su visuomeniniu darbo laiku. Vertės dydžiui pavirstant kaina, šis būtinas santykis pasireiškia kaip tam tikros prekės mainų santykis su už jos esančia pinigine preke. Bet šiame mainų santykyje gali pasireikšti tiek prekės vertės dydis, tiek ir tos vertės padidėjimas ar sumažėjimas, kuris yra susijęs su prekių perleidimu esančiomis sąlygomis. Vadinasi, kainos ir vertės dydžio kiekybinio nesutapimo galimumas, arba kainos nukrypimo nuo vertės dydžio galimumas, jau glūdi pačioje kainos formoje. Ir tai nėra šios formos trūkumas,— atvirkščiai, tai daro ją adekvatine forma tokio gamybos būdo, kuriam esant taisyklė gali skintis sau kelią per padriką chaosą tik kaip aklai veikiantis vidutinių skaičių dėsnis.

Bet kainos forma ne tik prileidžia, kad yra galimas kiekybinis vertės dydžio ir kainos, t. y. vertės dydžio ir jo paties piniginės išraiškos, nesutapimas,— ji gali slėpti savyje kokybinį prieštaravimą, dėl ko kaina aplamai nustoja buvusi vertės išraiška, nors pinigai tėra tik prekių vertės forma. Daiktai, kurie savaime nėra prekės, pvz., sąžinė, garbė ir t. t., gali jų savininkams pasidaryti pardavimo objektu ir, tuo būdu, savo kainos dėka įgauti prekių formą. Vadinasi, daiktas formaliai gali turėti kainą, neturėdamas vertės. Kainos išraiška čia yra tariama, kaip tam tikri dydžiai matematikoje. Iš antros pusės, tariama kainos forma,— pvz., kaina nekultivuotos žemės, kuri neturi vertės, nes joje nėra sudaiktintas žmogaus darbas,— gali slėpti savyje tikrąjį vertės santykį arba santykį, kuris yra jo išvestinė.

Kaina, kaip ir aplamai santykinė vertės forma, išreiškia prekės, pvz., tonos geležies, vertę tuo būdu, kad tam tikras ekvivalento kiekis, pvz., viena uncija aukso, betarpiškai gali būti išmainyta į geležį, tačiau iš to anaipol neišplaukia priešinga: kad geležis, savo ruožtu, betarpiškai gali būti išmainyta į auksą. Taigi, kad galėtų tikroviškai pasireikšti kaip mainomoji vertė, prekė turi atsipalaiduoti nuo savo natūralinio kūno, pavirsti iš mintyse įsivaizduojamo aukso tikroju aukso, nors šis esmės pakeitimas būtų jam liūdnesnis, negu hegelinei «sąvokai» perėjimas iš būtinumo į laisvę, negu omarui savo kiauto nusimetimas arba šv. Jeronimui nusikratymas senuoju Adomu⁶⁴. Greta realaus savo pavidalo, pvz., geležies, prekė gali kainoje turėti

⁶⁴ Jeigu Jeronimui jaunystėje buvo labai sunku tramdyti savo materialinį kūną, kaip tai rodo jo kova dykumoje su gražių moterų vaizdais, tai suaugusiam jam taip pat sunku buvo įveikti savo dvasinį kūną. «Aš įsivaizdavau,— pasakojo jis, pavyzdžiui,— stovįs prieš pasaulio teisėją». «Kas tu esi?»— paklausė balsas. «Aš esu krikščionis». «Meluoji,— sugriaudė pasaulio teisėjas,— tu tiktai ciceronininkas».

idealinį vertės pavidalą, arba mintyse įsivaizduojamą aukso pavidalą, bet ji tuo pačiu metu negali būti tikra geležis ir tikras auksas. Kad būtų galima suteikti jai kainą, pakanka prilyginti jai mintyse įsivaizduojamą auksą. Bet ji turi būti pakeista tikru auksu, kad savo savininkui galėtų suvaidinti visuotinio ekvivalento vaidmenį. Jei, pvz., geležies savininkas susidurtų su kurios nors visų pageidaujamos prekės savininku ir jam nurodytų, kad geležies kaina jau yra piniginė forma, tai jo sutiktasis linksmuolis atsakytų, žinoma, tą patį, ką danguje atsakė šv. Petras Dantei, kuris jam buvo paskaitęs tikėjimo formulę:

«Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa».

[«Šios monetos sudėtis ir svoris yra gerai žinomi, bet pasakyk, ar jos esama tavo piniginėje».]

Kainos forma numato, kad prekės perleidžiamos už pinigus ir kad toks perleidimas yra būtinas. Iš antros pusės, auksas tik dėl to funkcionuoja kaip idealinis vertės matas, kad jis jau mainų procese cirkuliuoja kaip pinigine prekė. Tuo būdu jau idealiniame verčių matelypi skambi moneta.

2. CIRKULIACIJOS PRIEMONĖ

a) Prekių metamorfozė

Mes esame matę, kad prekių mainų procese glūdi prieštaringi ir vienas kitą pašalinantieji santykiai. Prekės vystymasis nepašalina šių prieštaravimų, bet sukuria formą jų judėjimui. Toks ir yra aplamai tas metodas, kuriuo išsprendžiami tikrieji prieštaravimai. Pavyzdžiui, tai, kad vienas kūnas tolydžio krinta ant kito ir tolydžio nuo jo tolsta, yra prieštaravimas. Elipsė yra viena iš judėjimo formų, kurioje šis prieštaravimas tuo pačiu metu ir pasireiškia ir išsprendžia.

Kadangi mainų procesas perkelia prekes iš rankų, kur jos nėra vartojamosios vertės, į rankas, kur jos yra vartojamosios vertės, tai šis procesas yra visuomeninė medžiagų apykaita. Vienos naudingosios darbo rūšies produktas stoja į kitos naudingosios darbo rūšies produkto vietą. Prekė, pasiekusi tašką, kur ji yra vartojamoji vertė, iškrinta iš prekių mainų sferos ir pereina į vartojimo sferą. Mus čia domina tik pirmoji sfera. Todėl mes visą procesą tenagrinėsime tik formos atžvilgiu, vadinasi, tik prekių formų kaitą, arba metamorfozę, kuri tarpininkauja visuomeninei medžiagų apykaitai.

Visiškai nepatenkinamą šios formų kaitos supratimą sąlygoja, jau nepaisant to, kad pati vertės sąvoka yra visai neaiški, ta aplinkybė, kad kiekvienas prekės formos pakitimas įvyksta mainant dvi

prekes: paprastą prekę ir piniginę prekę. Kai dėmesys skiriamas tik tiam medžiaginiam momentui, prekių mainams į auksą, išleidžiama iš akių kaip tik tai, ką pirmiausia reikėtų matyti, būtent tai, kas vyksta su prekės forma. Išleidžiama iš akių, kad auksas, žiūrint į jį tik kaip į prekę, dar nėra pinigai ir kad kitos prekės savo kainomis pačios išreiškia savo santykį su auksu kaip su jų pačių piniginiu pavidalu.

Į mainų procesą prekės stoja nepaauksuotos, necukruotos, tokios, kokios jos yra atsiradusios. Mainų procesas sukelia prekės susidvejinimą į prekę ir pinigus — išorinis priešingumas, kuriuo prekės išreiškia joms imanentinį priešingumą tarp vartojamosios vertės ir vertės. Šiame priešingume prekės kaip vartojamosios vertės stovi priešais pinigus kaip mainomąją vertę. Tačiau kartu ir viena ir kita šio priešingumo pusė yra prekė, t. y. vartojamosios vertės ir vertės vienybė. Bet ši skirtumų vienybė kiekviename iš abiejų polių pasireiškia priešingai, todėl ji kartu išreiškia jų tarpusavio santykį. Prekė realiai yra vartojamoji vertė: jos vertės buvimas tik ideališkai pasireiškia kaina, išreiškiančia jos santykį su auksu, kuris stovi priešais ją kaip realus jos vertės pavidalas. Atvirkščiai, aukso medžiaga tevaidina vertės materializacijos, t. y. pinigų, vaidmenį. Todėl auksas realiai yra mainomoji vertė. Jo vartojamoji vertė kol kas tik ideališkai pasireiškia eile santykinių vertės išraiškų, kuriomis jis santykiauja su priešais jį stovinčiomis prekėmis kaip su realių savo vartojamųjų formų visuma. Šios priešingos prekių formos yra tikrosios jų mainų proceso judėjimo formos.

Nueikime dabar paskui kurį nors prekių savininką, kad ir paskui mūsų seną pažįstamą, audeklo audėją, į mainų proceso areną, į prekių rinką. Jo prekės, 20 uolekčių audeklo, kaina yra apibrėžtas dydis. Ši kaina yra 2 sv. st. Jis išmaino audeklą į 2 sv. st. ir, kaip senoviškų pažiūrų žmogus, šiuos 2 sv. st. vėl išmaino į šeimininę tos pačios kainos bibliją. Audeklas jam tėra prekė, tėra vertės reiškęjas; audeklas perleidžiamas mainais į auksą, jo vertės įkūnijimą, ir iš šio pavidalo vėl pavirsta kita preke, biblija, kuri betgi pateks į audėjo namus jau kaip vartojimo reikmuo ir ten tenkins sielą išganancio skaitymo poreikį. Tuo būdu prekės mainų procesas įvyksta dviejų priešingų ir viena kitą papildančių metamorfozių — prekės pavirtimo pinigais ir jos pavirtimo atgal iš pinigų į prekę — pavidalu⁶⁵. Prekių metamorfozės momentai tuo pačiu metu yra prekių savininko santoriai — pardavimas, prekės mainai į pinigus; pirkimas, pinigų mainai į prekę, ir šių abiejų aktų vienybė: pardavimas pirkimui.

⁶⁵ «'Εκ δὲ τοῦ...πυρὸς ἀνταμειβεσθαι πάντα, φησὶν ὁ Ἡράκλειτος, καὶ πῦρ ἀπάντων, ὡσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσοί». [«Iš .. ugnies atsiranda viskas,— sako Heraklitas,— ir ugnis iš visko, panašiai kaip iš aukso — prekės ir iš prekių — auksas»] (*F. Lassalle: «Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln».* Berlin 1858, I t., 222 psl.). Lasalio pastaba šiai vietai, 224 psl., 3 past., neteisingai išaiškina pinigų kaip vien tik vertės ženklą.

Jei audėjas savo dėmesį atkreips tik į galutinį prekybinio santorio rezultatą, tai pasirodys, kad jis vietoj audeklo turi bibliją, vietoj pirminės savo prekės turi kitą tos pačios vertės, bet kitokio naudingumo prekę. Analoginiu būdu jis įsigyja ir visus kitus jam reikalingus pragyvenimo reikmenis ir gamybos priemonės. Jo požiūriu visas procesas tik tarpininkauja jo darbo produkto mainams į svetimo darbo produktą, tarpininkauja produktų mainams.

Taigi, prekės mainų procesas įvyksta šitokios formų kaitos pavidalu:

Prekė — Pinigai — Prekė.
Pr — P — Pr.

Savo medžiaginio turinio atžvilgiu šis judėjimas yra *Pr — Pr*, prekės mainai į prekę, visuomeninio darbo medžiagų apykaita, kurios galutiniame rezultate pasibaigia ir pats procesas.

Pr — P. Pirmoji prekės metamorfozė, arba pardavimas. Prekės vertės persikėlimas iš prekės kūno į aukso kūną yra, kaip aš tai esu jau pavadinęs kitoje vietoje, prekės salto mortale. Jei jis nepavyksta, tai nusivilia kaip tik ne pati prekę, bet jos savininkas. Visuomeninis darbo pasidalijimas pastarojo darbą padaro tiek pat vienpusišką, kiek įvairiapusiški yra jo poreikiai. Kaip tik dėl to jo produktas jam tėra tik mainomoji vertė. Visuotinę, visuomeniškai reikšmingą ekvivalentinę formą jis įgauna tik piniguose, bet pinigai yra svetimoje kišenėje. Kad būtų galima juos iš ten ištraukti, prekę pirmiausia turi būti vartojamoji vertė pinigų savininkui, vadinasi, jai pagaminti sunaudotas darbas turi būti sunaudotas visuomeniškai naudinga forma, arba turi būti tikra darbo visuomeninio pasidalijimo grandis. Bet darbo pasidalijimas yra natūraliai išaugęs gamybinis organizmas, kurio gijos yra nuaustos ir toliau audžiamos be prekių gamintojų žinios. Gal būt, prekę yra produktas naujos darbo rūšies, skirtos naujai atsiradusiam poreikiui patenkinti arba net jam pirmą kartą savo atsakomybe sužadinti. Tam tikra darbo operacija, kuri dar vakar buvo viena iš daugelio to paties prekių gamintojo funkcijų, šiandien, gal būt, nutraukia tą ryšį, atsiskiria kaip kažkas savarankiško ir kaip tik dėl to siunčia į rinką savo dalinį produktą kaip savarankišką prekę. Sąlygos šiam atsiskyrimo procesui gali būti pakankamai ir nepakankamai pribrendusios. Šiandien tam tikras produktas patenkina tam tikrą visuomeninį poreikį. Rytoj jį, gal būt, visiškai ar iš dalies išstums iš jo vietos kitas panašios rūšies produktas. Ir jei net tam tikro prekių gamintojo, pvz., mūsų audėjo, darbas yra patentuota darbo visuomeninio pasidalijimo grandis, tai tas anaipol dar neužtikrina, kad kaip tik jo 20 uolekčių audeklo turės vartojamąją vertę. Jei visuomeninis audeklo poreikis, kuris, kaip ir visa kita, turi ribas, jau yra šio audėjo konkurentų patenkintas, mūsų bičiulio produktas pasirodys esąs perteklinis, nereikalingas, vadinasi, ir be naudos. Zinoma, dovanotam arkliai nieks į dantis nežiūri, bet mūsų audė-

Jam atvyko į rinką visiškai ne tam, kad dalytų dovanas. Tačiau tarkime, kad jo produktas faktiškai turi vartojamąją vertę ir, vadinasi, tai prekė pritraukia pinigus. Tada kyla klausimas, kiek būtent pinigų? Tiesa, atsakymas jau iš anksto yra nurodytas prekės kaina, jos vertės dydžio rodikliu. Mes čia paliekame nuošalyje galimas grynai subjektyvias prekių savininko apskaičiavimų klaidas, kurias tuojau pat objektyviai ištaiso rinka. Tarkime, kad gamintojas savo produktui yra sunaudojęs tik vidutinį visuomeniškai būtiną darbo laiką. Vadinasi, prekės kaina tėra tik piniginis joje sudaiktinto visuomeninio darbo kiekio pavadinimas. Bet be mūsų audėjo leidimo ir jam nežinant pradėjo irti tradicinės gamybinės audeklo audimo sąlygos. Tai, kas vakar neabejotinai buvo darbo laikas, visuomeniškai būtinas audeklo uolekčiai pagaminti, šiandien nustojo buvęs toks, ir pinigų savininkas energingai demonstruoja mūsų bičiuliui šią aplinkybę, nurodydamas jam į įvairių jo konkurentų paskirtas kainas. Jo nelaimėi pasaulyje yra daug audėjų. Pagaliau, tarkime, kad kiekviename rinkoje esančiame audeklo gabale yra tik visuomeniškai būtinas darbo laikas. Vis dėlto bendroje šių gabalų sumoje gali būti per daug sunaudoto darbo laiko. Jei rinkos viduriai nepajėgia absorbuoti viso audeklo kiekio normalia 2 šil. už uolektį kaina, tai tas įrodo, kad per didelė viso visuomenės darbo laiko dalis sunaudota audeklo audimo forma. Rezultatas gaunamas toks pat kaip ir tuo atveju, jei kiekvienas atskiras audėjas būtų savo individualiniam produktui sunaudojęs daugiau darbo laiko, negu visuomeniškai būtina. Čia galioja posakis: «Kartu pagautas, kartu ir pakartas». Visas audeklas funkcionuoja rinkoje tik kaip viena prekė, kiekvienas jo gabalas — tik kaip atitinkama šios vienos prekės dalis. Ir iš tikrųjų, kiekvienos individualinės uolekties vertė tėra vienodo žmogiškojo darbo to paties visuomeniškai nustatyto kiekio materializacija*.

Kaip matome, prekė mėgsta pinigus, bet «the course of true love never does run smooth» [«tikroji meilė niekad nevyksta sklandžiai»]. Tokiu pat gaivališku atsitiktinumu, kuriuo pasižymi kokybinė visuomeninio-gamybinio organizmo struktūra, pasižymi ir jo kiekybinė struktūra, atskleidžianti savo membra disjecta [suskaidytus narius] darbo pasidalijimo sistemoje. Tuo būdu mūsų prekių savininkai atranda, kad tas pats darbo pasidalijimas, kuris juos daro nepriklausomais privačiais gamintojais, tuo pačiu metu visuomeninės gamybos procesą ir jų pačių santykius šiame procese daro nepriklausomus nuo

* 1878 m. lapkričio 28 d. laiške N. F. Danielsonui (Nikolajui—onui) Marksas šį sakinį pasiūlė ištaisyti šitaip: «Ir iš tikrųjų, kiekvienos individualinės uolekties vertė tėra materializacija tam tikros dalies to visuomeninio darbo kiekio, kuris sunaudotas visam uolekčių kiekiui pagaminti» (Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XXVII т., 1935, 18 psl.) Analoginė pataisa padaryta,— tiesa, ne jo, Markso, ranka,— «Kapitalo» I tomo 2-jo vokiškojo leidimo egzemplioriuje, kuris priklausė Marksui. Red.

jų pačių, kad asmenų vieno nuo kito nepriklausomumą papildo visapusiško daiktinio priklausomumo sistema.

Darbo pasidalijimas paverčia darbo produktą preke ir dėl to daro būtiną jo pavirtimą pinigais. Tuo pačiu metu darbo pasidalijimas daro atsitiktiniu dalyku tai, ar pavyks šis esmės pakeitimas. Bet čia mes turime išnagrinėti reiškinį grynu jo pavidalu, vadinasi, turime tarti jį vykstant normaliai. Beje, jei šis procesas aplamai įvyksta, t. y. jei prekė pasirodo parduota, tai visuomet įvyksta formos pasikeitimas, nors nenormaliais atvejais vykstant šiam formos pasikeitimui vertės dydis — bекitėjanti substancija — gali būti apkarpytas arba pakeltas.

Vienam prekių savininkui auksas pavaduoja jo prekę, kitam — prekę pavaduoja jo auksą. Jutimais suvokiamą reiškinį sudaro tai, kad prekė ir auksas, 20 uolekčių audeklo ir 2 sv. st., persikelia iš rankų į rankas arba iš vietos į vietą, t. y. mainomi vienas į kitą. Bet į ką mainoma prekė? Į visuotinį jos pačios vertės pavidalą. O į ką mainomas auksas? Į ypatingą savo vartojamosios vertės pavidalą. Kodėl auksas stovi priešais audeklą kaip pinigai? Todėl, kad audeklo kaina, 2 sv. st., t. y. piniginis jo pavadinimas, jau išreiškia jo santykį su auksu kaip su pinigais. Pirminė prekinė forma numetama perleidžiant prekę, vadinasi, tuo momentu, kai prekės vartojamoji vertė iš tikrųjų pritraukia prie savęs auksą, kuris prekės kainoje buvo tik atstovaujamas. Todėl prekės kainos, arba tik idealinės jos vertės formos, realizavimas tėra, iš antros pusės, tik idealinės pinigų vartojamosios vertės realizavimas, — prekės pavirtimas pinigais kartu yra pinigų pavirtimas preke. Tuo būdu šis vieningas procesas yra dvipusis: vienas jo poliūs — iš prekių savininko pusės — pardavimas, priešingas poliūs — iš pinigų savininko pusės — pirkimas. «Pardavimas yra pirkimas», $Pr - P$ kartu yra $P - Pr$ ⁶⁶.

Iki šiol mes težinome tik vieną ekonominį santykį tarp žmonių — prekių savininkų santykį, kuriame prekių savininkai pasisavina svetimą darbo produktą tik perleisdami savo pačių produktą. Vadinasi, vienas prekių savininkas gali stovėti priešais kitą kaip pinigų savininkas tiktai dėl to, kad jo darbo produktas iš prigimties turi piniginę formą, t. y. sudaro piniginę medžiagą, auksą ir t. t., arba dėl to, kad jo paties prekė jau pakeitė odą, nusimetė pirminę savo vartojamąją formą. Žinoma, kad galėtų funkcionuoti kaip pinigai, auksas kuriame nors taške turi stoti į prekių rinką. Šis taškas yra ties jo gaminimo šaltiniu, — ten, kur jis kaip betarpiškas darbo produktas mainomas į kitą tos pačios vertės darbo produktą. Bet, pradėdant

⁶⁶ «Kiekvienas pardavimas kartu yra pirkimas» (*Dr. Quesnay: «Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans. «Physiocrates», Daire leid., I dalis, Paris 1846, 170 psl.*), arba, kaip sako Kenė savo veikale «Maximes», «parduoti — reiškia pirkti». [Zr. «Maximes du docteur Quesnay», publiées par Dupont de Nemours, «Physiocrates», E. Daire leid., I dalis, Paris 1846, 392 psl.]

Šiuo momentu, jis nepaliamojamai išreiškia realizuotas prekių kainas⁶⁷. Jei paliksime nuošalyje aukso mainus į prekę ties aukso gaminimo šaltiniu, tai kiekvieno prekių savininko rankose auksas yra perleistas šio prekės atsiskyres pavidalas, prekės pardavimo, arba pirmosios jos metamorfozės $Pr - P$, produktas⁶⁸. Idealiniais pinigais, arba vertės matu, auksas pasidaro todėl, kad visos prekės juo matuodavo savo vertes ir tuo būdu darė jį mintyse įsivaizduojama jų vartojamosios formos priešybe, jų vertės pavidalu. Realiais pinigais jis pasidaro todėl, kad prekės per visapusišką jų perleidimą daro jį tikrai atsiskyrusia nuo jų arba pakeistine jų vartojamosios vertės forma, vadinasi, tikruoju jų vertės pavidalu. Kaip vertės pavidalas, prekė nusimeta bet kurią savo natūraliai susidariusios vartojamosios vertės žymę, bet kurią ją sukūrusio kokybiškai ypatingo naudingosio darbo žymę, ir pavirsta vienalyte visuomenine skirtumų neturinčio žmogiškojo darbo materializacija. Iš pinigų negalima pažinti, kurios rūšies prekė jais pavirto. Savo pinigine forma viena prekė atrodo visiškai taip pat, kaip ir bet kuri kita. Pinigai gali būti mėšlas, nors mėšlas anaipol nėra pinigai. Tarkime, kad tie du auksinai, už kuriuos mūsų audejas yra pardavęs savo prekę, yra pakeistinė kvarterio kviečių forma. Audeklo pardavimas, $Pr - P$, kartu yra jo pirkimas, $P - Pr$. Bet kaip audeklo pardavimas šis procesas pradeda judėjimą, kuris baigiasi šio akto priešybe, biblijos pirkimu; o kaip audeklo pirkimas tas pats procesas užbaigia judėjimą, prasidėjusį nuo šio akto priešybės — nuo kviečių pardavimo. $Pr - P$ (audeklas — pinigai), pirmoji judėjimo $Pr - P - Pr$ (audeklas — pinigai — biblija) fazė, kartu yra $P - Pr$ (pinigai — audeklas), t. y. paskutinė kito judėjimo $Pr - P - Pr$ (kviečiai — pinigai — audeklas) fazė. Pirmoji prekės metamorfozė, jos pavirtimas iš prekinės formos į pinigus, visuomet kartu yra antroji priešinga kurios nors kitos prekės metamorfozė, tos kitos prekės pavirtimas atgal iš piniginės formos į prekę⁶⁹.

$P - Pr$. Antroji, arba baigiamoji, prekės metamorfozė — pirkimas. Kadangi pinigai yra visų kitų prekių nuo jų atsiskyres pavidalas, arba visuotinio jų perleidimo produktas, tai jie yra absoliučiai perleidžiama prekė. Jie visas kainas skaito atvirksčia kryptimi ir tuo būdu atsispindi visų prekių kūnuose kaip medžiagoje, kuri leidžia išreikšti pačių pinigų pavirtimą preke. Kartu kainos, tie įsimylėję žvilgsniai, kuriuos prekės meta į pinigus, pastariesiems nurodo ribą, iki kurios jie sugeba įgauti naują pavidalą, būtent jų pačių kiekį. Kadangi prekė, pavirsdama pinigais, kaip tokia išnyksta, tai iš pinigų

⁶⁷ «Už vienos prekės kainą galima sumokėti tik kitos prekės kaina» (*Mercier de la Rivière*: «L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», «Physiocrates», Daire leid., II dalis, 554 psl.).

⁶⁸ «Norint turėti šiuos pinigus, iš pradžių reikia parduoti» (ten pat, 543 psl.).

⁶⁹ Išimtį sudaro, kaip jau buvo aukščiau paminėta, aukso arba sidabro gamintojas, kuris savo produktą maino prieš tai jo nepardavęs.

negalima spręsti, kaip būtent jie pateko į savininko rankas arba kas būtent jais pavirto. «Non olet» — «pinigai nekvepia», kad ir kokia būtų jų kilmė. Jei, iš vienos pusės, pinigai atstovauja parduotai prekei, tai, iš antros pusės, jie atstovauja prekėms, kurias galima pirkti⁷⁰.

P — Pr, t. y. pirkimas, kartu yra pardavimas, arba *Pr — P*; vadinasi, paskutinė tam tikros prekės metamorfozė kartu yra pirmoji kurios nors kitos prekės metamorfozė. Mūsų audėjui jo prekės gyvenimo kelias baigiasi biblija, kuria jis pavertė savo gautus 2 sv. st. Bet biblijos pardavėjas iš audėjo gautus 2 sv. st. paverčia degtine. *P — Pr*, baigiamoji proceso *Pr — P — Pr* (audeklas — pinigai — biblija) fazė, kartu yra *Pr — P*, pirmoji *Pr — P — Pr* (biblija — pinigai — degtinė) fazė. Kadangi prekių gamintojas į rinką pristatė tik vienpusišką produktą, jis paprastai jį parduoda žymiais kiekiais; tuo tarpu įvairiapusiški jo poreikiai verčia jį realizuotą kainą, arba gautą piniginę sumą, nuolat skaidyti tarp gausių pirkimų. Tuo būdu vienas pardavimas atveda į daugelį įvairių prekių pirkimo aktų. Taigi, baigiamoji vienos prekės metamorfozė sudaro kitų prekių pirkimų metamorfozių sumą.

Jei mes dabar išnagrinėsime pilnutinę kurios nors prekės, pvz., audeklo, metamorfozė, tai mes pirmiausia pamatysime, kad ši metamorfozė susideda iš dviejų priešingų ir vienas kitą papildančių judėjimų: *Pr — P* ir *P — Pr*. Šie du priešingi prekės pavirtimai iš vienos formos į kitą įvyksta dviem priešingais visuomeniniais prekių savininko aktais ir atsispindi dviejuose priešinguose ekonominiuose šio pastarojo vaidmenyse. Kaip pardavimo agentas, jis tampa pardavėju, kaip pirkimo agentas — pirkėju. Bet kadangi kiekvieno savo pavirtimo iš vienos formos į kitą metu prekė kartu turi abi savo formas — prekinę ir piniginę, — kurios tik išsidėsto priešinguose poliuose, tai priešais tą patį prekių savininką, kiek jis yra pardavėjas, stovi kitas kaip pirkėjas, o kiek jis yra pirkėjas, priešais jį stovi kitas kaip pardavėjas. Panašiai kaip ta pati prekė iš eilės du kartus priešinga kryptimi pavirsta iš vienos formos į kitą — iš prekės pavirsta pinigais ir iš pinigų preke, — lygiai taip pat tas pats prekių savininkas keičia pardavėjo vaidmenį į pirkėjo vaidmenį. Vadinasi, pirkimas ir pardavimas yra ne tvirtai fiksuoti vaidmenys, bet vaidmenys, kurie prekinės cirkuliacijos procese nuolat pereina iš vieno asmens kitam.

Savo paprasčiausia forma pilnutinė prekės metamorfozė numato keturis kraštutinius taškus ir tris personae dramatis [veikiančiuosius asmenis]. Iš pradžių prekė stovi priešais pinigus kaip prieš savo vertės pavidalą, kuris «anapus», svetimoje kišenėje, turi savo daiktiškai apčiuopiamą realumą. Vadinasi, priešais prekių savininką stovi pini-

⁷⁰ «Jei pinigai mūsų rankose atstovauja daiktams, kuriuos mes galime panorėti pirkti, tai kartu jie atstovauja daiktams, kuriuos mes pardavėme už šiuos pinigus» (*Mercier de la Rivière*: «L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 586 psl.).

jų savininkas. Kai tik prekė pavirsta pinigais, pastarieji pasidaro trumpalaikė ekvivalentinė jos forma, kurios vartojamoji vertė arba turinys egzistuoja «šiapus», kituose prekių kūnuose. Pinigai, baigiamasis pirmojo prekės pavirtimo iš vienos formos į kitą taškas, kartu yra antrojo pavirtimo iš vienos formos į kitą išieities taškas. Vadinasi, pardavėjas pirmajame proceso akte yra pirkėjas antrajame akte, kur pilsais jį kaip pardavėjas stovi trečias prekių savininkas⁷¹.

Abi prekės metamorfozės judėjimo priešingų kryptių fazės sudaro apytaką: prekinė forma, prekinės formos nusimetimas, grįžimas į prekinę formą. Šiaip ar taip, pati prekė čia apibrėžiama priešingai. Išieities taške ji savo savininkui nėra vartojamoji vertė, baigiamajame taške ji savo savininkui yra vartojamoji vertė. Lygiai taip pat pinigai iš pradžių pasirodo kaip tvirtas vertės kristalas, kuriuo pavirstu prekė, o paskui išsisklaido kaip tiesiog ekvivalentinė prekės forma.

Dvi metamorfozės, sudarančios vienos prekės apytaką, tuo pačiu metu yra priešingos dalinės kitų dviejų prekių metamorfozės. Ta pati prekė (audeklas) pradeda savo pačios metamorfozių eilę ir kartu užbaigia pilnutinę kitos prekės (kviečių) metamorfozę. Pirmojo savo pavirtimo iš vienos formos į kitą metu, pardavimo akte, ji pati asmeniškai stoji abiejuose šiuose vaidmenyse. O pavirtusi auksine lėlyte, kurios pavidalu ji pati nueina bet kurio prekės kūno kelią, ji kartu užbaigia pirmąją kurios nors trečios prekės metamorfozę. Tuo būdu apytaka, kurią atlieka kiekvienos prekės metamorfozių eilė, neatskiriama susipina su kitų prekių apytakomis. Visas šis procesas yra prekių cirkuliacija.

Prekių cirkuliacija ne tik formaliai, bet ir iš esmės skiriasi nuo betarpiškų produktų mainų. Iš tikrųjų, įsiziūrėkime į ką tik aprašytąjį procesą. Audėjas neabejotinai išmainė audeklą į bibliją, savo prekę — į svetimą. Bet šis reiškinys kaip toks egzistuoja tik jam pačiam. Biblijos pardavėjas, verčiau pasirenkęs kaitinantį gėrimą negu šaltą šventumą, visiškai negalvojo apie tai, kad jam teks bibliją išmainyti į audeklą; lygiai taip pat audėjas visiškai nežino, kad į jo audeklą yra išmainyti kviečiai ir t. t. Asmens *B* prekė pakeičia asmens *A* prekę, bet *A* ir *B* savo prekių tarpusavyje nemaino. Faktiškai gali atsitikti, kad *A* ir *B* tarpusavyje perka vienas iš kito, bet toks ypatingas santykis anaipol neišplaukia iš prekių cirkuliacijos bendrų sąlygų. Iš vienos pusės, mes čia matome, kaip prekių mainai išardo individualines ir lokales betarpiškų produktų mainų ribas ir išvysto apštamai žmogiškojo darbo medžiagų apykaitą. Iš antros pusės, čia išsivysto sudėtinga visuma visuomeninių ryšių, kurie veikiančių asmenų negali būti kontroliuojami ir kurie turi gamtos nustatytų santykių pobūdį. Audėjas tik todėl gali parduoti audeklą, kad valstietis jau

⁷¹ «Taigi, čia yra... keturi baigiamieji taškai (termes) ir trys kontrahentai, iš kurių vienas stoji du kartus» (*Le Trosne*: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 909 psl.).

yra pardavęs kviečius; degtinės mėgėjas tik todėl gali parduoti bibliją, kad audejas yra pardavęs audeklą; degtindaris tik todėl gali parduoti savo gaivinantį gėrimą, kad kitas yra pardavęs amžinos gyvasties gėrimą ir t. t.

Dėl to cirkuliacijos procesas neužsibaigia, kaip betarpiški produktų mainai, vartojamosioms vertėms pasikeitus vietomis ir savininkais. Pinigai neišnyksta nuo to, kad jie pabaigoje iškrinta iš šios prekės metamorfozių eilės. Jie vėl ir vėl nusėda tose cirkuliacijos proceso vietose, kurias išlaisvina prekės. Pavyzdžiui, pilnutinėje audeklo metamorfozėje: audeklas, pinigai, biblija, iš pradžių audeklas iškrinta iš cirkuliacijos, pinigai užima jo vietą, paskui biblija iškrinta iš cirkuliacijos, ir pinigai vėl užima jos vietą. Dėl to, kad viena prekė pakeičia kitą, prie trečio asmens rankų prilimpa piniginė prekė⁷². Cirkuliacija tolydžio prakaituoja pinigais.

Nieko negali būti banalesnio už dogmą, kad, esą, prekinė cirkuliacija būtina sudaro pusiausvyrą tarp pardavimų ir pirkimų, kadangi kiekvienas pardavimas tuo pačiu metu yra pirkimas, ir vice versa [atvirkščiai]. Jei tuo norima pasakyti, kad tikrai įvykusių pardavimų skaičius yra lygus pirkimų skaičiui, tai čia yra tuščia tautologija. Tačiau ši dogma turi galvoje kažką daugiau: ja norima įrodyti, kad, esą, pardavėjas paskui save atveda į rinką savo pirkėją. Pardavimas ir pirkimas yra identiškas aktas kaip dviejų poliariškai priešingų asmenų — prekių savininko ir pinigų savininko — tarpusavio santykis. Bet, kaip to paties asmens veiksmai, jie yra du poliariškai priešingi aktai. Tuo būdu pardavimo ir pirkimo tapatybė numato, kad prekė neteikia naudos, kai ji, mesta į alcheminę cirkuliacijos retortą, iš jos neišeina pinigų pavidalu, prekių savininko nėra parduodama, vadinasi, pinigų savininko nėra nuperkama. Toliau ši tapatybė numato, kad mainų procesas, jei jis pavyksta, yra tam tikra prekės gyvenimo pertrauka, tam tikras laikotarpis, kuris gali būti ilgesnis ar trumpesnis. Kadangi pirmoji prekės metamorfozė tuo pačiu metu yra pardavimas ir pirkimas, tai šis dalinis procesas kartu yra savarankiškas procesas. Pirkėjas turi prekę, pardavėjas turi pinigus, t. y. prekę, turinčią cirkuliacijai tinkamą formą nepriklausomai nuo to, ar ji anksčiau ar vėliau faktiškai vėl pasirodys rinkoje. Niekas negali parduoti, jei kas nors kitas nepirks. Bėg niekas neprivalo tuojau pirkti tik dėl to, kad jis pats yra kažką pardavęs. Prekių cirkuliacija išardo laiko, erdvės ir individualines produktų mainų ribas kaip tik dėl to, kad čia esančią betarpišką savojo darbo produkto perleidimo ir mainais už jį svetimo produkto gavimo tapatybę ji suskaldo į du priešingus aktus — pardavimą ir pirkimą. Jei procesai, stovintieji vienas priešais kitą kaip visiškai savarankiški, sudaro tam tikrą vidinę vienybę, tai tas kaip tik ir reiškia, kad vidinė jų vienybė realizuojasi išorinių

⁷² 2-jo leid. pastaba. Kad ir kaip šis reiškinys krinta į akis, daugumoje atvejų jo nepajėgia pastebėti ekonomistai, ypač fritrederis vulgaris.

prekės ir pinigų judėjime. Kai iš vidaus nesavarankiškų, t. y. vienas kitą papildančių, procesų išorinis atsiskyrimas pasiekia tam tikrą tašką, tai jų vienybė pasireiškia prievartingai — krizės forma. Prekei iminentinis priešingumas tarp vartojamosios vertės ir vertės, priešingumas privataus darbo, kuris tuo pačiu metu turi pasireikšti kaip betarpiškas visuomeninis darbas, priešingumas atskiro konkretaus darbo, kuris tuo pačiu metu turi tik abstraktaus visuotinio darbo reikšmę, priešingumas tarp daiktų personifikavimo ir asmenų sudaiktinimo — tai iminentinis prieštaravimas prekės metamorfozės priešingumuose įvairiai išsivysčiusias savo judėjimo formas. Vadinas, jau šiose formose glūdi krizių galimumas — tačiau tiktai galimumas. Šio galimumo pavirtimas tikrove reikalauja ištisos visumos santykių, kurių nepaprastosis prekinės cirkuliacijos rėmuose dar visai nėra⁷³.

Kaip tarpininkas prekių cirkuliacijos procese, pinigai įgyja cirkuliacijos priemonės funkciją.

b) Pinigų cirkuliacija

Formų kaita, kuria vyksta medžiaginiai darbo produktų mainai, $P - P - Pr$, numato, kad ta pati vertė, kaip prekė sudarydama procesą išeities tašką, prekės pavidalu vėl sugrįžta į tą patį tašką. Tuo būdu šis prekių judėjimas yra apytaka. Iš antros pusės, ta pati forma palaikina pinigų apytaką. Jos rezultatas yra nuolatinis pinigų tolimas nuo jų išeities taško, o ne grįžimas į pastarąjį. Tol, kol prekė parduoto rankose išlieka pakeistiniu savo pavidalu, pinigų pavidalu, ši prekė yra savo pirmosios metamorfozės stadijoje, t. y. ji yra atlikusi tik pirmąją savo cirkuliacijos pusę. Kai procesas — pardavimas pirklui — yra baigtas, tai pinigai savo ruožtu yra pasitraukę iš pirminto savo savininko rankų. Tiesa, jei audejas, pirkęs bibliją, vėl parduos audeklą, tai ir pinigai vėl sugrįš į jo rankas. Bet jie sugrįš ne dėl pirmųjų 20 uolekčių audeklo cirkuliacijos, kuri, priešingai, juos iš nudėjo rankų perkėlė į biblijos parduoto rankas. Pinigai sugrįš tik

⁷³ Plg. mano pastabas apie Džemsą Milį: «Zur Kritik der Politischen Ökonomie», 74—76 psl. [K. Маркс: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 81—83 psl.]. Du punktai čia yra būdingi ekonominės apologetikos metodui. Pirmą, prekių cirkuliacijos ir betarpiškų produktų mainų sutapatinimas tiesiog abstrahuojantis nuo jų skirtumų. Antra, mėginimas neigti prieštaravimus, kurie yra savybingi kapitalistiniam gamybos procesui, suvedant visus santykius tarp kapitalistinių gamybos agentų į paprastus, iš prekinės cirkuliacijos išplaukiančius santykius. Tuo tarpu prekių gamyba ir prekių cirkuliacija yra reiškiniai, būdingi įvairių įvairiausiems gamybos būdams, nors jų apimtis ir reikšmė toli gražu nėra vienodos. Vadinas, mes nieknieko nežinome apie tam tikrų gamybos būdų differentia specifica [būdingas ypatybes] ir todėl nieko negalime apie jas spręsti, jei mes nežinome tik visiems tiems bendras abstrakčias prekinės cirkuliacijos kategorijas. Jokiam mokslė, išskyrus politinę ekonomiką, nėra taip pretenzingai skelbiamos elementariausios banalybės. Pavyzdžiui, Zanas Batistas Sėjus imasi spręsti apie krizes, težinodamas tik viena,— kad prekė yra produktas.

dėl to, kad naujoji prekė atnaujina arba pakartoja vis tą patį cirkuliacijos procesą, kuris baigiasi tuo pačiu rezultatu, kaip ir pirmasis. Vadinasi, judėjimo forma, kurią prekių cirkuliacija betarpiškai suteikia pinigams, yra nuolatinis jų tolimas nuo išeities taško, jų perėjimas iš vieno prekių savininko rankų į kito rankas, arba jų cirkuliacija (currency, cours de la monnaie).

Pinigų cirkuliacija yra nuolatinis monotoniškas to paties proceso pasikartojimas. Prekė visada yra pardavėjo pusėje, pinigai — visada yra pirkėjo pusėje kaip pirkimo priemonė. Jie funkcionuoja kaip pirkimo priemonė, realizuodami prekės kainą. Bet, realizuodami šią pastarąją, pinigai perkelia prekę iš pardavėjo rankų į pirkėjo rankas ir tuo pačiu metu patys pereina iš pirkėjo rankų į pardavėjo rankas, kad tą patį procesą pakartotų su kuria nors kita preke. Tas faktas, kad ši vienpusiška pinigų judėjimo forma atsiranda iš prekės dvi-pusiškos judėjimo formos, lieka užmaskuotas. Pati prekinės cirkuliacijos prigimtis sukelia kaip tik priešingą regimybę. Pirmoji prekės metamorfozė atrodo ne tik kaip pinigų judėjimas, bet ir kaip pačios prekės judėjimas; atvirkščiai, antroji prekės metamorfozė atrodo tik kaip pinigų judėjimas. Pirmojoje savo cirkuliacijos pusėje prekė pasikeičia vieta su pinigais. Kartu prekė kaip vartojamoji vertė išskrinta iš cirkuliacijos sferos ir pereina į vartojimo sferą⁷⁴. Jos vietą užima prekės vertės įkūnijimas, arba piniginė jos skraistė. Antrąją cirkuliacijos pusę prekė išsina jau ne savo natūraliniu pavidalu, o savo auksiniu apvalkalu. Tuo būdu judėjimo nenutrūkstumas yra būdingas tiktai pinigams: tas pats judėjimas, kuris prekęs atžvilgiu suskyla į du priešingus procesus, tas pats judėjimas, kaip pačių pinigų judėjimas, visuomet yra tas pats procesas, kuriame pinigai keičiasi vietomis vis su naujomis ir naujomis prekėmis. Todėl reikalas ima atrodyti taip, tarytum prekinės cirkuliacijos rezultata, vienos prekės pakeitimą kita, sukelia ne jos pačios formų kaita, bet pinigų kaip cirkuliacijos priemonės funkcija; tarytum kaip tik cirkuliacijos priemonės išjudina prekes, kurios savaime yra nejudamos, perkelia jas iš rankų, kuriose jos nėra vartojamosios vertės, į rankas, kuriose jos turi vartojamąją vertę, ir, be to, visuomet pačių pinigų judėjimui priešinga kryptimi. Pinigai nuolat pašalina prekes iš cirkuliacijos sferos, stodami į jų vietą cirkuliacijoje ir tuo pačiu toldami nuo savo pačių išeities taško. Todėl, nors pinigų judėjimu tesireiškia tik prekių cirkuliacija, išoriniu atžvilgiu prekių cirkuliacija, atvirkščiai, atrodo esanti tik pinigų judėjimo rezultatas⁷⁵.

⁷⁴ Net tuo atveju, jei prekė vėl ir vėl parduodama,— reiškiny, kuris mums kol kas dar neegzistuoja,— tai vis dėlto nuo galutinio savo pardavimo momento ji iš cirkuliacijos sferos pereina į vartojimo sferą, kad čia galėtų tarnauti kaip pragyvenimo reikmuo arba gamybos priemonė.

⁷⁵ «Jie (pinigai) neturi kitokio judėjimo, išskyrus tą, kuris jiems yra produktų suteiktas» (*Le Trosne*: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 885 psl.).

Iš antros pusės, pinigams cirkuliacijos priemonės funkcija yra savybinga tik todėl, kad jie yra atsiskyrusi nuo prekių ir pasidariusi savarankiška jų vertė. Todėl jų kaip cirkuliacijos priemonės judėjimas iš tikrųjų yra tik pačios prekės formos judėjimas. Vadinasi, jis turi ir regimai atsispindėti pinigų cirkuliacijoje. Pavyzdžiui, audeklas iš pradžių savo prekinę formą paverčia savo pinigine forma. Antrasis jo pirmosios metamorfozės *Pr* — *P* poliuis, t. y. piniginė forma, toliau pasidaro pirmuoju paskutinės jo metamorfozės *P* — *Pr*, jo pavirtimo atgal į bibliją, polium. Bet kiekvienas iš šių abiejų formos pasikeitimų vyksta mainant prekę ir pinigus, jiems tarpusavyje pasikeičiant vietomis. Tie patys pinigai [Geldstücke] ateina pardavėjui kaip perleistas prekės pavidalas ir apleidžia jį kaip absoliučiai perleidžiamas prekės pavidalas. Jie du kartus keičiasi vietomis. Pirmoji audeklo metamorfozė atneša tuos pinigus [Geldstücke] į audėjo kišenę, antroji — juos vėl iš ten ištraukia. Tuo būdu abu priešingi tos pačios prekės formos pasikeitimai atsispindi atvirkščia kryptimi vykstančiame dvikartiniame pinigų pasikeitime vietomis.

Priešingai, jei esama tik vienpusiškių prekės metamorfozių — paprastų, vis vien, ar pirkimo ar pardavimo aktų, — tai tie patys pinigai tik vieną kartą keičia savo vietą. Antrasis jų pasikeitimas vietomis visuomet išreiškia antrąją prekės metamorfozė, prekės pavirtimą atgal iš pinigų. Dažname tų pačių pinigų [Geldstücke] pasikeitimų vietomis pasikartojime atsispindi ne tik vienos kurios nors prekės metamorfozių eilė, bet aplamai viso prekių pasaulio nesuskaitomų metamorfozių susipynimas. Beje, savaime suprantama, kad visa tai teliečia tik čia išnagrinėtą paprastosios prekinės cirkuliacijos formą.

Kiekviena prekė, žengdama savo pirmąjį žingsnį cirkuliacijos procese, pirmą kartą pakeisdama savo formą, iškrinta iš cirkuliacijos sferos, į kurią jos vieton nuolat stoja nauja prekė. Atvirkščiai, pinigai kaip cirkuliacijos priemonė nuolat yra cirkuliacijos sferoje, nuolat slankioja joje. Iš čia kyla klausimas, kiek pinigų ši sfera nuolat absorbuoja.

Kiekvienoje šalyje kasdien vyksta gausios, vienalaikės ir, vadinasi, erdviškai greta egzistuojančios vienpusiškos prekių metamorfozės, arba, kitaip tariant, tiktai pardavimai iš vienos pusės, tiktai pirkimai — iš antros. Savo kainomis prekės jau yra prilygintos tam tikriems, mintyse įsivaizduojamiems pinigų kiekiams. Kadangi čia išnagrinėtoji betarpiška cirkuliacijos forma visuomet fiziškai prekę ir pinigus priešpastato vieną kitam — pirmąją pardavimo poliuję, antrosios priešingame pirkimo poliuję, — tai prekių pasaulio cirkuliacijos procesui būtinų cirkuliacijos priemonių masė jau yra tų prekių kainų sumos apspręsta. Iš tikrųjų, pinigai realiai yra tik ta aukso suma, kuri ideališkai jau išreikšta prekių kainų suma. Vadinasi, šių sumų lygybė yra savaime aiški. Tačiau mes žinome, kad prekių vertėms nesikeičiant jų kainos kinta kintant paties aukso (piniginės medžiagos) vertei: proporcingai kyla, jei aukso vertė krinta, ir,

atvirksčiai, krinta, jei ji kyla. Kartu su tokiu prekių kainų sumos kilimu arba kritimu turi tokia pat proporcija didėti arba mažėti cirkuliuojančių pinigų masė. Šiaip ar taip, cirkuliacijos priemonių masės kitimo priežastis čia glūdi pačiuose piniguose, tik ne jų kaip cirkuliacijos priemonės funkcijoje, o jų vertės mato funkcijoje. Iš pradžių prekių kaina kinta atvirksčiai proporcingai pinigų vertės kitimui, o paskui cirkuliacijos priemonių masė kinta tiesiog proporcingai prekių kainos kitimui. Visiškai toks pat reiškinys įvyktų, jeigu, pvz., ne aukso vertė sumažėtų, o sidabras jį pakeistų kaip vertės matas, arba, atvirksčiai, jei ne sidabro vertė pakiltų, o auksas išstumtų sidabrą iš vertės mato funkcijos. Pirmuoju atveju sidabro turėtų cirkuliuoti daugiau, negu anksčiau cirkuliavo aukso, antruoju — aukso mažiau, negu anksčiau cirkuliavo sidabro. Abiem atvejais pasikeistų piniginių medžiagos vertė, t. y. kaip verčių matas funkcionuojančios prekės vertė; dėl to pasikeistų ir prekių verčių išreikšimas kainomis, vadinasi,— masė cirkuliuojančių pinigų, kurie tarnauja šioms kainoms realizuoti. Mes jau esame matę, kad prekių cirkuliacijos sferoje yra plyšys, pro kurį tenai prasiskverbia auksas (sidabras ir apleičiamoji piniginių medžiaga) kaip duotos vertės prekė. Šios vertės buvimas jau numatomas pinigams funkcionuojant kaip vertės matui, t. y. nustatant kainas. Pavyzdžiui, jei sumažėja paties vertės mato vertė, tai tas pirmiausia pasireiškia pakitimu kainos tų prekių, kurios mainomos į tauriųjų metalų kaip į prekę betarpiškai ties pastarojo gamtinio šaltiniu. Tačiau žymi dalis kitų prekių, ypač žemutinėse buržuazinės visuomenės išsivystymo pakopose, ilgą laiką būtų tebevertinama pagal tą pasenusią vertės mato vertę, kuri dabar jau yra iliuzorinė. Bet prekėms vienai su kita sueinant į vertės santykius, viena prekė užkrečia kitą, ir prekių aukso ar sidabro kainos pamažu išsilygina sutinkamai su proporcijomis, kurias apsprendžia pačios prekių vertės, kol, pagaliau, visos prekių vertės bus vertinamos sutinkamai su nauja piniginių metalo verte. Kartu su šiuo išsilyginimo procesu nepaliaujamai didėja kiekis tauriųjų metalų, kurie įplaukia pakeisdami betarpiškai į juos išmainytas prekes. Todėl visiškai tokiu pat mastu, kuriuo prekių tarpe plinta šios naujos, ištaisytos kainos, arba kuriuo prekių vertės vertinamos nauja, kritusia ir iki tam tikro taško toliau krintančia metalo verte, tokiu pat mastu jau esama papildomos tauriojo metalo masės, kuri yra būtina šioms naujoms kainoms realizuoti. Vienpusiškas stebėjimas faktų, kurie sekė po naujų aukso ir sidabro telkinių atradimo, XVII ir ypač XVIII šimtmečiuose atvedė į neteisingą išvadą, kad esą, prekių kainos pakilo dėl to, jog didesnis aukso bei sidabro kiekis pradėjo funkcionuoti kaip cirkuliacijos priemonė. Toliau mes aukso vertę laikysime duotu dydžiu, koks jis faktiškai ir yra kainų nustatymo momentu.

Taigi, esant tokiai prielaidai, cirkuliacijos priemonių masę apsprendžia realizuotųjų prekių kainų suma. Jei mes toliau tarsime, kad kiekvienos prekių rūšies kaina yra duota, tai prekių kainų suma,

matyti, priklausys nuo cirkuliacijoje esančių prekių masės. Iš tikrųjų, nereikia ypatingai laužyti sau galvos, norint suprasti, kad jei 1 kvarteris kviečių kainuoja 2 sv. st., tai 100 kvarterių kainuos 200 sv. st., 200 kvarterių — 400 sv. st. ir t. t., vadinasi, kartu su kviečių mase turi augti ir masė tų pinigų, kurie parduodant kviečius keičiasi su jais vieta.

Jei mes tarsime, kad prekių masė yra duota, tai cirkuliacijoje esančių pinigų masė didės arba mažės kartu su prekių kainų svyravimais. Ji kyla ir krinta priklausomai nuo to, didėja ar mažėja prekių kainų suma dėl prekių kainų kitimo. Be to, visiškai nėra būtina, kad tuo pačiu metu kiltų arba kristų visų prekių kainos. Tam tikro svarbiausiųjų prekių skaičiaus kainų pakilimo vienu atveju, jų kainų sumažėjimo kitu atveju pakanka tam, kad būtų žymiai pakelta arba sumažinta realizuotina visų cirkuliuojančių prekių kainų suma, vadinasi, kad į cirkuliacijos sferą būtų įtraukta daugiau ar mažiau pinigų. Ar prekių kainų pakitimas atspindi tikrąjį jų vertės pakitimą ar tik rinkos kainų svyravimus, jo įtaka cirkuliacijos priemonių masei abiem atvejais yra vienoda.

Tarkime, kad yra duotas tam tikras skaičius tarpusavyje nesusijusių, vienalaikių ir, vadinasi, erdviškai greta esančių pardavimų, arba dalinių metamorfozių, pvz., 1 kvarterio kviečių, 20 uolekčių audeklo, 1 biblijos, 4 galonų degtinės. Jei kiekvienos iš šių prekių kaina yra 2 sv. st., vadinasi, realizuotina kainų suma yra 8 sv. st., tai į cirkuliaciją turi stoti pinigų masė, kuri būtų lygi 8 sv. st. Bet jei tos pačios prekės sudaro aukščiau mūsų iširtos metamorfozių eilės grandis: 1 kvarteris kviečių — 2 sv. st.— 20 uolekčių audeklo — 2 sv. st.— 1 biblija — 2 sv. st.— 4 galonai degtinės — 2 sv. st., tai tie patys 2 sv. st. verčia visas šias prekes vieną po kitos cirkuliuoti, iš eilės realizuodami jų kainas,— vadinasi, šie 2 sv. st. realizuoja 8 sv. st. kainų sumą, kad pagaliau ilsėtųsi smuklininko rankose. Jie atlieka keturias apyvartas. Šis pakartotinis tų pačių pinigų [Geldstücke] pasikeitimas vietomis išreiškia dvigubą prekės formos pasikeitimą, jos judėjimą per dvi priešingas cirkuliacijos stadijas ir tuo pačiu metu įvairių prekių metamorfozių susipynimą⁷⁶. Priešingos ir viena kitą papildančios šio proceso fazės faktiškai negali vykti greta erdvėje, bet turi sekti viena paskui kitą tik laike. Todėl tam tikri laiko tarpai sudaro jų trukmės matą, t. y. tų pačių pinigų vienetų [Geldstücke] apyvartų per tam tikrą laiką skaičiumi yra matuojamas pinigų cirkuliacijos greitis. Tarkime, kad aukščiau nurodytų keturių prekių cirkuliacijos procesas truko, pvz., vieną dieną. Tada realizuotina kainų suma sudarys 8 sv. st., tų pačių pinigų vienetų [Geldstücke] apyvartų per dieną skaičius — 4 ir cirkuliuojančių pinigų

⁷⁶ «Tik produktai verčia juos (pinigus) judėti ir cirkuliuoti... Jų (t. y. pinigų) judėjimo greitis atstoja jų kiekybę. Kilus reikalui, jie pereina iš rankų į rankas, nė minutės nesustodami» (*Le Trosne: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846. 915, 916 psl.*).

masė — 2 sv. st. Tuo būdu cirkuliacijos procesui per tam tikrą laikotarpą:

$$\frac{\text{prekių kainų suma}}{\text{bendravidžių piniginių vienetų [Geldstücke] apyvartų skaičiaus}} = \text{masei pinigų,}$$

funkcionuojančių kaip cirkuliacijos priemonės. Šis dėsnis turi visuotinę reikšmę. Kiekvienos šalies cirkuliacijos procesas per tam tikrą laikotarpą apima, iš vienos pusės, daugybę susiskaidžiusių, vienalaikių, lygiagrečiai vykstančių pardavimo (atitinkamai pirkimo) aktų, arba dalinių metamorfozių, kuriuose tie patys pinigai [Geldstücke] tik vieną kartą tekečia vietą, arba featlieka vieną apyvartą; iš antros pusės, tas pats procesas apima visumą daugelio, iš dalies lygiagrečių, iš dalies tarp savęs susipinančių metamorfozių eilių su daugiau ar mažiau gausiomis grandimis, kuriose tie patys pinigai [Geldstücke] atlieka didesnę ar mažesnę apyvartų skaičių. Tačiau bendras visų cirkuliacijoje esančių bendravidžių piniginių vienetų apyvartų skaičius duoda atskiro vieneto apyvartų vidurkį, arba vidutinį pinigų cirkuliacijos greitį. Žinoma, pinigų masė, kuri, pvz., dieninio cirkuliacijos proceso pradžioje paleidžiama į jį, apsprendžia tuo pačiu metu ir viena greta kitos cirkuliuojančių prekių kainų suma. Bet proceso ribose kiekvienas pinigų vienetas pasidaro, taip sakant, atsakingas už kitus. Jei vienas iš jų paspartina savo cirkuliacijos greitį, tai tuo pačiu jis sulėtina kito cirkuliacijos greitį, be to, pastarasis gali net visiškai iškristi iš cirkuliacijos sferos, nes ši sfera įstengia absorbuoti tik tokią aukso masę, kuri, padauginus ją iš jos atskirų elementų apyvartų vidurkio, yra lygi realizuotinių kainų sumai. Todėl, augant pinigų [Geldstücke] apyvartų skaičiui, mažėja cirkuliacijoje esanti jų masė. Mažėjant jų apyvartų skaičiui, auga jų masė. Kadangi esant tam tikram vidutiniam cirkuliacijos greičiui pinigų masė, kuri gali funkcionuoti kaip cirkuliacijos priemonė, yra duota, tai tereikia paleisti į cirkuliaciją tam tikrą, pvz., vieno svoro vertės, banknotų skaičių, kad būtų galima išimti iš jos lygiai tiek pat aukso soverenu, — visiems bankams gerai žinomas fokusas.

Jei aplamai pinigų cirkuliacija pasireiškia tik prekių cirkuliacijos procesas, t. y. jų apytaka priešingomis metamorfozėmis, tai pinigų cirkuliacijos greičiu pasireiškia prekių formų kaitos greitis, nepaliaujamas vienos metamorfozių eilės susipynimas su kita, šios medžiagų apykaitos smarkumas, greitas prekių išnykimas iš cirkuliacijos sferos ir toks pat greitas jų pakeitimas naujomis prekėmis. Tuo būdu pinigų cirkuliacijos greičiu pasireiškia priešingų ir viena kitą tarpusavyje papildančių fazių — vartojamojo prekės kūno pavirtimas į vertės kūną ir vertės kūno pavirtimas atgal į vartojamąjį kūną, t. y. abiejų procesų: pardavimo ir pirkimo, tekamoji vienybė. Atvirkščiai, pinigų cirkuliacijos lėtėjimu pasireiškia šių procesų pasidalinimas ir atskyrimas dviejų priešingų polių pavidalu, t. y. formų kaitos, vadinasi, ir medžiagų apykaitos sustojimas. Žinoma, iš pačios

cirkuliacijos negalima pamatyti, dėl ko atsiranda šis sustojimas. Cirkuliacija tik parodo patį šio reiškinio buvimą. Įprastinė pažiūra, išplaukianti iš to, kad pinigų cirkuliacijai sulėtėjus, pinigai visuose cirkuliacijos periferijos taškuose vis rečiau pasirodo ir išnyksta, natūraliai prieina išvadą, jog pats šis reiškinys paaiškinamas nepakanamu cirkuliacijos priemonių kiekiu⁷⁷.

Tuo būdu, bendrą kiekį pinigų, per tam tikrą laiko tarpą funkcionuojančių kaip cirkuliacijos priemonės, apsprendžia, iš vienos pusės, visų cirkuliuojančių prekių kainų suma, o iš antros pusės, didesnis ar mažesnis jų priešingomis kryptimis vykstančių cirkuliacijos procesų greitis, o nuo to priklauso, kuri bendros kainų sumos dalis gali būti realizuota tais pačiais pinigų vienetais [Geldstücke]. Bet pati ši prekių kainų suma priklauso tiek nuo kiekvienos atskiros prekių rūšies masės, tiek ir nuo jos kainos. Bet šie trys veiksniai: kainų judėjimas, cirkuliuojančių prekių masė ir pagaliau pinigų cirkuliacijos greitis, gali kitėti įvairiomis kryptimis ir įvairiomis proporcijomis; todėl realizuotina kainų suma, vadinasi, ir jos sąlygota cirkuliacijos priemonių masė taip pat gali kitėti įvairiomis kombinacijomis. Čia pažymėsime tik tas iš galimų jų kombinacijų, kurios prekių kainų istorijoje vaidina svarbiausią vaidmenį.

Nesikeičiant prekių kainoms, cirkuliacijos priemonių masė gali augti, jei didėja cirkuliuojančių prekių masė arba mažėja pinigų

⁷⁷ «Kadangi pinigai... yra įprastinis pirkimų ir pardavimų matas, tai kiekvienas, kuris turi ką nors parduoti, bet neranda pirkėjo, tuojau yra linkęs manyti, kad grynųjų pinigų stoka valstybėje arba srityje yra priežastis, dėl kurios jis negali realizuoti savo prekių, ir tuo būdu visi skundžiasi «pinigų stoka»; tačiau tai — didelis nesusipratimas... Iš tikrųjų, ko nori tie, kurie šaukia, reikalaudami padidinti pinigų kiekį?.. Nuomininkas (farmer) skundžiasi... jis galvoja, kad, jei šalyje būtų daugiau pinigų, jis savo produktus galėtų parduoti geromis kainomis... Tuo būdu, jis, matyti, yra reikalingas ne pinigų, o geros kainos savo grūdams ir gyvuliams, kuriuos jis norėtų parduoti, bet negali... Tad kodėl jis negali gauti geros kainos?.. 1) Arba todėl, kad šalyje aplamai esama per daug grūdų ir gyvulių, ir tuo būdu rinkoje dauguma žmonių, kaip ir jis, siekia parduoti, tuo tarpu kai nedaugelis tenori pirkti; 2) arba todėl, kad sumažėjo įprastinis realizavimas išvežant į užsienį... 3) arba todėl, kad mažėja suvartojimas, nes, pvz., gyventojai, dėl nuskurdimo, jau nebegali vartojimo reikmenims išleisti tiek, kiek išleisdavo anksčiau. Tuo būdu, ne grynųjų pinigų kiekio padidinimas galėtų padėti fermeriui parduoti jo produktus, bet pašalinimas vienos iš tų trijų priežasčių, kurios iš tikrųjų slepia rinką... Pirklys ir krautuvininkas reikalingi pinigų ta pačia prasme, t. y. dėl sustingimo rinkoje jie negali realizuoti prekių, kuriomis prekiauja. Nacija labiausiai klesti tuomet, kai turiai greitai pereina iš rankų į rankas» (*Sir Dudley North: «Discourses upon Trade». London 1691, 11—15 psl., įvairiose vietose*). Visi šarlataniški Herenšvando išradimai suvedami į tai, kad, esą, prieštaravimai, kuriuos sukelia pati prekės prigimtis ir kurie dėl to pasi-reiškia prekių cirkuliacijoje, gali būti pašalinti didinant cirkuliacijos priemonių kiekį. Bet jei toks aiškinimas, kad gamybos ir cirkuliacijos proceso sustojimai įvyksta dėl cirkuliacijos priemonių stokos, tėra paplitusi iliuzija, tai iš to anaipol dar neišplaukia, kad tikroji cirkuliacijos priemonių stoka, pvz., dėl oficialių machinacijų «regulation of currency» [cirkuliacijos priemonių reguliavimo] srityje savo ruožtu negalėtų sukelti sustingimo.

cirkuliacijos greitis arba abidvi šios aplinkybės veikia kartu. Atvirkščiai, cirkuliacijos priemonių masė gali mažėti, jei mažėja prekių masė arba didėja jų cirkuliacijos greitis.

Visuotinai kylant prekių kainoms, cirkuliacijos priemonių masė gali likti nepasikeitusi, jei cirkuliuojančių prekių masė mažėja ta pačia proporcija, kuria auga jų kaina, arba pinigų cirkuliacijos greitis didėja proporcingai kainų augimui, o cirkuliuojančių prekių masė lieka pastovi. Cirkuliacijos priemonių masė gali mažėti, jei prekių masė mažėja arba cirkuliacijos greitis didėja sparčiau negu kainos.

Esant bendram prekių kainų sumažėjimui, cirkuliacijos priemonių masė gali likti nepasikeitusi, jei prekių masė didėja ta pačia proporcija, kuria krinta jų kaina, arba jei pinigų cirkuliacijos greitis mažėja ta pačia proporcija, kaip kainos. Cirkuliacijos priemonių masė gali didėti, jei prekių masė auga arba cirkuliacijos greitis mažėja sparčiau, negu krinta prekių kainos.

Įvairių veiksmų variacijos gali viena kitą tarpusavyje kompensuoti tokiu būdu, kad, nepaisant nuolatinio jų kitimo, bendra realizuotina prekių kainų suma lieka pastovi, dėl to lieka pastovi ir cirkuliuojanti pinigų masė. Todėl, ypač nagrinėjant palyginti ilgus laikotarpius, kiekvienoje šalyje cirkuliuojanti pinigų masė rodo pastovesnį vidutinį lygį ir žymiai mažesnius nukrypimus nuo šio vidutinio lygio, negu iš pirmo žvilgsnio būtų galima laukti; išimtį sudaro laikotarpiai smarkių sukrėtimų, kuriuos periodiškai sukelia pramonės ir prekybos krizės, rečiau pačių pinigų vertės pakitimai.

Dėsnis, pagal kurį cirkuliacijos priemonių kiekį apsprendžia cirkuliuojančių prekių kainų suma ir vidutinis pinigų cirkuliacijos greitis⁷⁸, gali būti dar šitaip išreikštas: esant tam tikrai prekių verčių

⁷⁸ «Nacijos prekybai reikia tam tikro kiekio arba proporcijos pinigų: didesnis ar mažesnis palyginti su tuo pinigų kiekis pakenktų prekybai. Visiškai taip pat, kaip mažmeninėje prekyboje yra būtinas tam tikras fardingų kiekis, kad būtų galima iškeisti sidabrinės monetos arba atlikti tokius mokėjimus, kurie negali būti atlikti net su smulkiausių sidabrinių monetų pagalba... Ir panašiai kaip prekybai reikalingų fardingų skaičių apsprendžia pirkėjų skaičius arba jų pirkimo aktų dažnumas, o be to — ir tai pirmiausia — smulkiausios sidabrinės monetos vertė, lygiai taip pat mūsų prekybai reikalingų piniginių monetų (auksinių ir sidabrinių) kiekį apsprendžia mainų aktų dažnumas ir mokėjimų dydis» (*William Petty: «A Treatise on Taxes and Contributions», London 1667, 17 psl.*). Jumo teoriją gynė prieš Dž. Stiuartą ir kt. A. Jungas savo veikalė «Political Arithmetic», London 1774, kuriame yra atskiras skirsnis: «Prices depend on quantity of money» [«Kainos priklauso nuo pinigų kiekio»], 112 ir sek. psl. Savo knygoje «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 149 psl. [plg. K. Markso: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 151 psl.], aš darau šią pastabą: «Klausimą dėl cirkuliacijoje esančio monetų kiekio jis (A. Smitas) tyloomis pašalina, visiškai neteisingai laikydamas pinigus paprasta preke». Tai liečia tik tas A. Smito veikalo vietas, kur jis pinigus nagrinėja ex officio. Tačiau kai kuriais atskirais atvejais, pvz., kritikuodamas ankstyvesnes politinės ekonomijos sistemas, jis išdėsto teisingą pažiūrą: «Piniginių monetų kiekį kiekvienoje šalyje apsprendžia joje cirkuliuojančių prekių vertė... Tam tikroje šalyje per metus perkamų ir parduodamų prekių vertė reikalauja tam tikro

sumai ir tam tikram vidutiniam jų metamorfozių greičiui, cirkuliuojančių pinigų arba piniginės medžiagos kiekis priklauso nuo tos piniginės medžiagos vertės. Iliuzija, kad reikalas vyksta kaip tik atvirkščiai, kad prekių kainas apsprendžianti cirkuliacijos priemonių masė, o šią pastarąją savo ruožtu apsprendžianti tam tikroje šalyje esančios piniginės medžiagos masė⁷⁹, pirmųjų jos atstovų pažiūrose yra susijusi su ta absurdiška hipoteze, kad į cirkuliacijos procesą prekės stojančios be kainos, o pinigai be vertės, o paskui šiame procese tam tikra prekių kratinio dalis esanti mainoma į atitinkamą metalo krūvos dalį⁸⁰.

pinigų kiekio, kad jos galėtų cirkuliuoti ir būtų paskirstytos tarp atitinkamų vartotojų, ir neįgalina panaudoti papildomo pinigų kiekio. Cirkuliacijos kanalas būtinai įtraukia į save sumą, pakankamą jam pripildyti, ir niekad nesutalpina daugiau kaip šita suma» («Wealth of Nations», IV kn., I sk.) [A. Смит: «Богатство народов». Соцэкиз, 1935, II t., 18 ir 19 psl.]. Panašiai A. Smitas pradeda savo veikalą ex officio darbo pasidalijimo apoteoze, o paskutinėje knygoje apie valstybės pajamų šaltinius, kur jis tik prabėgomis nagrinėja darbo pasidalijimo klausimą, jis atkuria jo mokytojui A. A. Fergusonui priklausantį darbo pasidalijimo pasmerkimą.

⁷⁹ «Žinoma, kiekvienos nacijos prekių kainos turi augti didėjant aukso ir sidabro kiekiui, kuris cirkuliuoja tautoje; vadinasi, jei kurios nors nacijos turimas aukso ir sidabro kiekis sumažėja, tai visų prekių kainos turi kristi proporcingai tokiame pinigų kiekio sumažėjimui» (*Jacob Vanderlint: «Money answers all Things», London 1734, 5 psl.*). Smulkiau palyginus Vanderlinto veikalą ir Jumo «Essays», man neliko jokios abejonės, kad Jumas žinojo ir panaudojo šį — aplamai imant, labai žymų — Vanderlinto veikalą. Pažiūra, kad cirkuliacijos priemonių masė apsprendžianti kainas, taip pat aptinkama Barbono ir dar žymiai ankstyvesnių rašytojų veikaluose. «Jokio nepatogumo,— sako Vanderlintas,— negali kilti dėl nevaržomos prekybos, o tik — labai didelė nauda . . . nes, jei nacijų turimų pinigų kiekis laisvosios prekybos įtakoje mažės, o tam turėtų būti užkirstas kelias muitų mokesčiais ir įvežimo uždraudimais, tai tų nacijų šalyse, kurioms tokiu atveju plauks pinigai, visų prekių kainos neišvengiamai turės augti tokiu mastu, kuriuo tose šalyse didės pinigų kiekis. Ir . . . mūsų manufaktūrų gaminių ir visų kitų prekių kainos greitai tiek kris, kad prekybos balansas vėl pakryps mūsų naudai ir tuo būdu pinigai vėl įplauks mums atgal» («Money answers all Things», 43, 44 psl.).

⁸⁰ Savaime aišku, kad kiekvienos atskiros prekių rūšies kaina sudaro visų cirkuliuojančių prekių kainų sumos elementą. Bet visiškai nesuprantama, kuriuo būdu tarpusavyje nebendramatės vartojamosios vertės savo bendra mase gali būti mainomos į tam tikroje šalyje esančią aukso ir sidabro masę. Jei, drąsiai fantazuodami, prekių pasaulį laikysime viena vienintele visumine preke, kurioje kiekviena atskira prekė sudarys tik atitinkamą jos dalį, tai gausime labai įdomų tokios rūšies aritmetinį apskaičiavimą: visuminė prekė = x centnerių aukso, prekė A = atitinkamai visuminės prekės daliai = tokiai pat atitinkamai x centnerių aukso daliai. Kaip tik tai ir sako Monteskjė: «Jei mes visai aukso ir sidabro masei, kuri yra pasaulyje, prilyginsime visų jame esančių prekių sumą, tai mums bus aišku, kad kiekvienas atskiras gaminytis arba prekė galės būti prilygintas tam tikram visų pinigų kiekiui Tarkime, kad pasaulyje tėra viena vienintelė gaminių arba prekių rūšis, arba kad tėra viena tokia prekė, kuri perkama, ir kad ji lygiai taip pat gali būti dalijama, kaip pinigai. Tuomet atitinkama šios prekės dalis atitiks visos pinigų masės tam tikrą dalį: pusė visų prekių — pusė visų pinigų masės. . . prekių kainų nustatymas iš esmės visuomet priklausys nuo santykio tarp prekių visumos ir piniginių ženklų visumos» (*Montesquieu: «Esprit des*

c) Moneta. Vertės ženklas

Iš pinigų kaip cirkuliacijos priemonės funkcijos atsiranda jų monetinė forma. Aukso svorio dalis, ideališkai egzistuojanti kainoje arba piniginiame prekių pavadinime, turi cirkuliacijos procese prekių atžvilgiu stoti kaip bendravardis aukso gabalas arba moneta. Kaip ir kairių masto nustatymas, monetų kalimas patenka į valstybės rankas. Tais įvairiais nacionaliniais mundieriais, kuriais dėvi auksas ir sidabras kaip monetas ir kuriuos jie vėl nusiima, pasirodydami pasaulinėje rinkoje, reiškiasi pasidalijimas tarp prekių cirkuliacijos vidinės arba nacionalinės sferos ir pasaulinės rinkos visuotinės sferos.

Vadinasi, auksinė moneta ir aukso lydiniai skiriasi tarp savęs tik išore, ir auksas nuolat gali būti paverčiamas iš vienos formos į kitą⁸¹.

Lois», Oeuvres. London 1767, III t., 12, 13 psl.). [Monteskė: «О духе законов», XXII kn., VII sk., 389 psl., Kovalevskio red. vertimas, S. Peterburgas, 1900.] Kaip šią teoriją toliau vystė Rikardo ir jo mokiniai Džemsas Milis, lordas Overstonas ir kt., plg. «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 140—146 psl. ir 150 ir sek. psl. [K. Маркс: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I d., 1933, 142—148, 152 ir sek. psl.].—Ponas Džonas Stiuartas Milis su jam būdinga eklektine logika įsigudrina tuo pačiu metu laikytis ir savo tėvo Džemso Milio, ir tiesiog priešingų pažiūrų. Pvz., jei palyginsime jo vadovo: «Principles of Political Economy» [«Politinės ekonomijos pagrindai»] tekstą su pratarne (1-jo leid.), kur jis pats kalba apie save kaip apie šiuolaikinį A. Smitą, tai nežinosime, kuo daugiau stebėtis — ar to žmogaus naivumu ar naivumu publikos, kuri palaikė jį A. Smitu, nors tarp jo ir pastarojo yra maždaug toks pat santykis, kaip tarp generolo Viljamsso Karso iš Karso ir hercogo Vellingtono. Originaliniai p. Džono Stiuarto Milio tyrinėjimai politinės ekonomijos srityje, nepažįstamieji nei patatumu, nei turiningumu, visi ištiesai tilpo 1844 metais pasirodžiusioje jo brošiūrėlėje: «Some Unsettled Questions of Political Economy». Lokas tiesiog sako, kad tai, jog auksas ir sidabras neturi vertės, yra susiję su tuo, kad jų vertę apsprendžia jų kiekybė. «Kadangi žmonės susitarė auksui ir sidabru teikti įsivaizduojamą vertę. . . vidinė šių metalų vertė yra ne kas kita, kaip jų kiekybė» («Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, Works, 1777 leid., II t., 15 psl.).

⁸¹ Savaimė suprantama, visiškai ne mano uždavinys yra nagrinėti tokias detales, kaip monetų kalimo kaštai ir pan. Kai dėl romantiško sikofanto Adomo Miulerio, kuris žavisi «dovanai» monetas kalančios Anglijos vyriausybės «kilniu dosnumu», tai pakanka jam priešpastatyti šią sero Dedlio Norso nuomonę: «Sidabras ir auksas, kaip ir kitos prekės, turi savo potvynius ir atoslūgius. Gavus iš Ispanijos tam tikrą jų kiekį. . . jie nugabenami į Tauerį ir ten iš jų kalamos monetos. Netrukus po to atsiranda aukso arba sidabro lydinių paklausa išvežimui. Jei pasirodytų, kad metalo lydinių nėra, nes atsitiko taip, kad visi jie panaudoti monetoms kalti, ką tada veiktų? Aišku, vėl suldyti monetas; tai nepadaro jokio nuostolio, nes metalo savininkams kalimas nieko nekainuoja. Tik nacija turi nuostolio ir turi savo pinigus švaistyti vėjais. Jei pirklys (pats Norsas buvo vienas iš stambiausių Karolio II laikų pirklių) turėtų mokėti už monetų kalimą, jis be rimto pagrindo nesiųstų savo sidabro į Tauerį, ir kaltiniai pinigai tuo atveju neabejotinai turėtų aukštesnę vertę negu sidabro lydiniai» (North: «Discourses upon Trade». London 1691, 18 psl.).

Kelias, į kurį stoja auksas, išėjęs iš pinigų kalyklos, galų gale veda jį į lydomąjį tigelį. Būtent, cirkuliacijoje auksinės monetos nulyla, viena daugiau, kita mažiau. Auksinės monetos pavadinimas ir jos aukso substancijos kiekis, jos nominalusis ir jos realusis turinys pamažu pradeda skirtis. Bendravardės auksinės monetos įgauna skirtingą vertę, nes jos dabar turi skirtingą svorį. Auksas kaip cirkuliacijos priemonė nukrypsta nuo aukso kaip kainų masto ir kartu nustoja buvęs tikrasis ekvivalentas prekių, kurių kainas jis realizuoja. Iš to kylančių konfliktų istorija sudaro pinigų kalimo istorijos turinį viduriniais amžiais ir naujaisiais laikais iki pat XVIII šimtmečio. Natūralią cirkuliacijos proceso tendenciją, siekiančią auksinę monetos būti paversti aukso regimybė, t. y. padaryti iš monetos tik oficialaus metalinio jos turinio simbolį, jau yra pripažinę net patys šiuolaikiniai įstatymai: pastarieji nustato tą metalo netekimo laipsnį, kuris auksinę monetą daro netinkamą cirkuliuoti, t. y. ją demonetizuoja.

Jei pati pinigų cirkuliacija atskiria realųjį monetos turinį nuo nominaliojo jos turinio, atskiria jos kaip metalo egzistavimą nuo funkcionalinio jos egzistavimo, tai joje jau slypi galimybė metalinius pinigus jų kaip monetos funkcijoje pavaduoti kitos medžiagos ženklais arba paprastais simboliais. Sidabrinių ir varinių ženklų kaip auksinės monetos pakaitalų vaidmuo istoriškai paaiškinamas, iš vienos pusės, techniniais sunkumais kalti visiškai mažus aukso arba sidabro svorio kiekius ir, iš antros pusės, ta aplinkybe, kad mažiau taurūs metalai anksčiau už tauresnius — sidabras anksčiau už auksą, varis anksčiau už sidabrą — buvo vertės matas ir, vadinasi, jau cirkuliuojo kaip pinigai tuo momentu, kai tauresnis metalas juos nuvertė nuo sosto. Jie pavaduoja auksą tose prekinės cirkuliacijos sferose, kur monetos cirkuliuoja kuo greičiausiai, vadinasi, kuo greičiausiai nusidėvi, t. y. ten, kur smulkiausio masto pirkimo ir pardavimo aktai nuolat atsinaujina. Siekdamas sutrukdyti šiems aukso palydovams įsigalėti vietoj paties aukso, įstatymas nustato labai žemą mokėjimų dydį, kurio ribose jų priėmimas vietoj aukso yra privalomas. Tos atskiros sferos, kuriose cirkuliuoja įvairios monetų rūšys, žinoma, tarp savęs susipina. Smulkūs metaliniai pinigai pasirodo greta aukso trupmeninėms smulkiausių auksinių monetų dalims išmokėti; auksas nuolat stoja į šios mažmeninės cirkuliacijos sritį ir taip pat nuolat yra iš ten išmetamas iškeičiant jį į smulkius metalinius pinigus⁸².

⁸² «Jei sidabrinių monetų niekad nėra daugiau, negu reikia smulkiems mokėjimams, tai jų niekad negalima sukaupti tokiais kiekiais, kurių pakaktų stambesniems mokėjimams. . . Aukso panaudojimas atliekant stambius mokėjimus taip pat neišvengiamai atveda į jo panaudojimą mažmeninėje prekyboje: tie, kurie turi auksinių monetų, jomis apmoka ir smulkius pirkinius ir kartu su pirktąja preke gauna gražos sidabru; tuo būdu tas sidabro perteklius, kuris priešingu atveju susikauptų pas mažmenininką, iš jo yra paimamas ir išsklaidomas bendroje cir-

Metalinį sidabrinių ir varinių ženklų turinį savavališkai nustato įstatymas. Cirkuliacijoje jie nusidėvi dar greičiau negu auksinė moneta. Todėl jų kaip monetos funkcija faktiškai pasidaro visiškai nepriklausoma nuo jų svorio, t. y. nuo bet kurios vertės. Monetinis aukso buvimas galutinai atsiskiria nuo jo vertės substancijos. Dėl to daiktai, santykinai neturintieji jokios vertės,— popierėliai, įgalinami funkcionuoti vietoj jo kaip monetos. Metaliniuose piniginiuose ženkluose grynai simbolinis jų pobūdis iki tam tikro laipsnio dar yra paslėptas. Popieriniuose piniguose jis pasireiškia visiškai aiškiai. Kaip matome, ce n'est que le premier pas qui coûte [sunkus tikrai pirmasis žingsnis].

Mes čia turime galvoje tik valstybinius popierinius pinigus su priverstiniu kursu. Jie betarpiškai išauga iš metalinės cirkuliacijos. Atvirkščiai, kreditiniams pinigams reikalingos sąlygos, kurios mums, kol mes esame paprastosios prekinės cirkuliacijos ribose, dar yra visiškai nežinomos. Prabėgomis tepažymėsime, kad, panašiai kaip popieriniai pinigai tikrąja to žodžio prasme atsiranda iš pinigų kaip cirkuliacijos priemonės funkcijos, natūralines kreditinių pinigų šaknis sudaro pinigų kaip mokėjimo priemonės funkcija⁸³.

Popierinius ženklus, kuriuose išspausdinti piniginiai jų pavadinimai, pavyzdžiui, 1 sv. st., 5 sv. st. ir t. t., valstybė iš šalies meta į cirkuliacijos procesą. Kadangi jie iš tikrųjų cirkuliuoja vietoj bendravardžių aukso sumų, jie savo judėjimu atspindi tik pačios pinigų cirkuliacijos dėsnius. Specifinis popierinių pinigų cirkuliacijos dėsnis gali atsirasti tik iš jų santykio su aukso, tik iš to, kad jie yra pastarojo atstovai. Ir šis dėsnis suvedamas tiesiog į tai, kad popierinių pinigų leidimas turi būti apribotas tuo jų kiekiu, kuriuo iš tik-

---

kuliacijoje. Bet jei sidabro visuomet būtų pakankamai tam, kad būtų galima realizuoti smulkius pirkinius, nepanaudojant aukso, tai mažmenininkas už smulkius pirkinius gautų vien tik sidabrą, ir pastarasis neišvengiamai pradėtų kauptis jo rankose» (*David Buchanan: «Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain»*. Edinburgh 1844, 248, 249 psl.).

⁸³ Finansų mandarinas Van Mao-Inas leido sau pateikti dangaus sūnui projektą, kuris užmaskuota forma siekė paversti Kinijos valstybines asignacijas keičiamaisiais banknotais. Asignacinio komiteto 1854 m. balandžio mėn. ataskaitoje jis už tai buvo atitinkamai išbartas. Ar jis gavo atitinkamą skaičių bambukinės lazdos smūgių, nepranešama. «Komitetas,— sakoma ataskaitos pabaigoje,— atidžiai apsvarstė jo projektą ir priėjo išvadą, kad jame viskas nukreipta pirklių naudai ir nieko nežadama karūnos naudai» («Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China», iš rusų kalbos vertė dr. K. Abelis ir F. A. Meklenburgas, I d., Berlin 1858, 47 ir sek. psl.). Apie tai, kad auksinės monetos dėl cirkuliacijos nuolat netenka metalo, vienas iš Anglijos banko «governor'ų» [direktorių] savo, kaip liudytojo, parodymuose lordų rūmų komisijai («bankų aktų» klausimu) yra pareiškęs štai ką: «Kasmet nauja suverenų (turima galvoje ne politinius suverenų, bet «sovereign» — svoro sterlingų pavadinimą) grupė darosi pernelyg lengvasvorė. Tie iš jų, kurie per metus cirkuliuojo kaip pilnasvoriai, nusidėvėdami suspėja per tą laiką pakankamai netekti svorio, kad ateinančiais metais nulenktų svarstyklių lėkštę prieš save» (House of Lords' Committee 1848, Nr. 429).

rijų cirkuliuotų jų simboliškai atstovaujamas auksas (arba sidabras). Tiesa, aukso kiekis, kurį gali absorbuoti cirkuliacijos sfera, nuolat svyruoja, čia pakildamas aukščiau už tam tikrą vidutinį lygį, čia nusmukdamas žemiau jo. Tačiau tam tikros šalies cirkuliacijos priemonių masė niekad nenusmunka žemiau tam tikro minimumo, kuris gali būti empiriškai nustatytas. Ta aplinkybė, kad ši minimali masė nepaliaujamai keičia savo sudėtines dalis, t. y. kaskart susideda vis iš kitų aukso dalelių, žinoma, neturi jokios įtakos jos dydžiui ir nuolatiniam jos buvimui cirkuliacijos sferoje. Todėl ji gali būti pakeičiama popieriniais simboliais. Tačiau, jei mes šiandien popieriniais pinigais visiškai prisotinsime visus cirkuliacijos kanalus, tai rodyt dėl kurių nors svyravimų prekinėje cirkuliacijoje jie gali pasirodyti perpildyti. Prarandama bet koks saikas. Bet jei popieriniai ženklai peržengė savo saiką, t. y. tą bendravardžių auksinių monetų kiekį, kuris iš tikrųjų galėtų būti cirkuliacijoje, tai, jau nekalbant apie bendro jų diskreditavimo pavojų, jie prekių pasaulyje dabar tėra atstovai to aukso kiekio, kuris aplamai gali būti jų atstovaujamas, t. y. to kiekio, kurį apsprendžia imanentiniai prekių pasaulio dėsniai. Jei, pvz., tam tikra popierinių ženklų masė atstovauja 2 uncijoms aukso vietoj 1 uncijos, tai faktiškai 1 sv. st. pasidaro piniginiu pavadinimu, sakysime, $\frac{1}{8}$ uncijos vietoj $\frac{1}{4}$ uncijos aukso. Rezultatas gaunamas toks pat, kaip tuo atveju, jei būtų pasikeitusi aukso kaip kainų mato funkcija. Todėl tos pačios vertės, kurios anksčiau reikšėsi 1 sv. st. kaina, dabar reiškiasi 2 sv. sterlingų kaina.

Popieriniai pinigai yra aukso ženklai, arba pinigų ženklai. Jų santykį su prekių vertėmis tesudaro tai, kad pastarosios ideališkai išreikštos tais pačiais aukso kiekiais, kurie popieriniuose piniguose įgauna jutimais suvokiamą simbolinę išraišką. Popieriniai pinigai tikrai tiek yra vertės ženklai, kiek jie yra tam tikrų aukso kiekių atstovai, o aukso kiekiai, kaip ir bet kurie kiti prekių kiekiai, kartu yra vertės kiekiai⁸⁴.

Pagaliau kyla klausimas, kodėl gi auksas gali būti pavaduojamas jo paties ženklų, kurie neturi jokios vertės? Tačiau, kaip mes esame matę, jis tiek tegali būti pavaduojamas, kiek jis savoje monetės, arba cirkuliacijos priemonės, funkcijoje izoliuojasi, įgauna

⁸⁴ 2-jo leid. pastaba. Kaip neaiškiai supranta įvairias pinigų funkcijas net geriausieji rašytojai pinigų klausimu, parodo, pvz., ši vieta iš Fullartono veikalo: «Kiek tai liečia mūsų vidaus prekybą, visas tas pinigų funkcijas, kurias paprastai atlieka auksinės ir sidabrinės monetos, taip pat sėkmingai galėtų atlikti cirkuliacija nekeičiamųjų banknotų, kurie teturi įstatymo nustatytą fiktyvią ir sąlyginę vertę. Tai — faktas, kurio, aš manau, niekas neims neigti. Tokios rūšies vertė pilnutinai galėtų patenkinti poreikius, kuriuos šiuo metu patenkina pilnavertės monetos, ir net galėtų atlikti verčių ir kainų mato funkciją, jei tik į cirkuliaciją leidžiamų bilietų kiekis neišeitų už atitinkamų ribų» (Fullarton: «Regulation of Currencies», 2-sis leid., London 1845, 21 psl.). Vadinasi, kadangi piniginė prekė cirkuliacijoje gali būti pavaduojama paprastų vertės ženklų, ji nėra reikalinga nei kaip verčių matas, nei kaip kainų mastas!

savarankiškumo. Tiesa, šios funkcijos atsiskyrimo nebūna atskirų auksinių monetų atžvilgiu, nors jis ir pasireiškia tuo, kad nudilusios monetos tebeprisilieka cirkuliacijoje. Aukso gabalai prisilieka tik monetomis, arba tik cirkuliacijos priemone, tiksliai tol, kol jie iš tikrųjų yra cirkuliacijoje. Bet tai, kas negali būti taikoma atskirų auksinių monetų atžvilgiu, gali būti taikoma tai minimaliai aukso masei, kuri popierinių pinigų gali būti pavaduojama. Ši masė nuolat yra cirkuliacijos sferoje, nepaliaujamai funkcionuoja kaip cirkuliacijos priemonė ir todėl egzistuoja vien tik kaip šios funkcijos reiškinys. Vadinasi, jos judėjimas tėra nuolatinis prekės metamorfozės $Pr-P$ — P — Pr priešingų procesų pavirtimas vieno kitu, metamorfozės, kurioje prekės atžvilgiu jos vertės pavidalas pasirodo tik tam, kad tuojau pat vėl išnyktų. Savarankiškas prekės mainomosios vertės išreiškimas čia tėra trumpas momentas. Vieną prekę tuojau pavaduoja kita. Todėl procese, kuriame pinigai nuolat pereina iš vienu rankų į kitas, užtenka grynai simbolinio pinigų buvimo. Funkcinis pinigų buvimas, taip sakant, absorbuoja materialinį jų buvimą. Kaip akimirkinis objektyvizuotas prekių kainų atspindys, jie tėra savo pačių ženklai ir todėl gali būti paprastų ženklų pavaduojami⁸⁵. Tik reikia, kad pinigų ženklas turėtų savo paties objektyvinį-visuomeninį reikšmingumą, ir popierinis simbolis jį įgauna per priverstinį kursą. Ši valstybinė prievarta galioja tik tam tikros visuomenės ribose, arba vidinės cirkuliacijos sferoje, bet užtat tik čia pinigai pilnutinai ištirpsta savo, kaip cirkuliacijos priemonės, arba monetos, funkcijoje ir, vadinasi, popierinių pinigų pavidalu gali turėti nuo savo metalinės substancijos iš išorės atskirtą ir grynai funkcionalinį buvimą.

3. PINIGAI

Prekė, kuri funkcionuoja kaip vertės matas ir dėl to taip pat funkcionuoja, betarpiškai ar per savo pavaduotojus, ir kaip cirkuliacijos priemonė, yra pinigai. Todėl auksas (arba sidabras) yra pinigai. Auksas funkcionuoja kaip pinigai, iš vienos pusės, tais atvejais, kai jis turi stoti savo auksiniu (arba sidabrinu) kūniškumu, vadinasi, kaip piniginė prekė, t. y. ten, kur jis stoja ne grynai idealiskai,— kaip vertės mato funkcijoje,— ir ne kaip kažkas, kas savo atstovų gali būti pavaduojamas — kaip cirkuliacijos priemonės

⁸⁵ Iš to, kad auksas ir sidabras, kiek jie funkcionuoja kaip monetos, t. y. išimtinai kaip cirkuliacijos priemonė, pasidaro savo pačių ženklais. Nikolas Barbonas išveda vyriausybės teisę «to raise money» [«kelti pinigų vertę»], t. y. vadinti, pvz., sidabro kiekį, kuris iki šiol buvo vadinamas grašiu, didesnio sidabro kiekio pavadinimu, sakysime — taleriu, ir tuo būdu mokėti kreditoriams grašius vietoj talerių. «Moneta nusidėvi ir darosi lengvesnė, dažnai pereidama iš rankų į rankas... Prekyboje žmonės kreipia dėmesį į pavadinimą ir kursą, o ne į sidabro kiekį... «Vyriausybės autoritetas iš metalo gabalo daro pinigus» (N Barbon: «A Discourse concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations etc.». London 1696, 29, 30, 25 psl.).

funkcijoje. Iš antros pusės, auksas (arba sidabras) funkcionuoja kaip pinigai tais atvejais, kai jo funkcija — nepriklausomai nuo to, ar jis šią funkciją atlieka pats, savo paties persona, ar per savo pavaduotojus,— įtvirtina jam vienintelio vertės pavidalo, arba vienintelio adekvatinio mainomosios vertės buvimo, vaidmenį, priešingai visoms kitoms prekėms, kurios stoja tik kaip vartojamosios vertės.

a) Lobių sudarymas

Nepalaujama prekių dviejų priešingų metamorfozių apytaka, arba nuolatinė pardavimo ir pirkimo aktų kaita, pasireiškia nenu-trūkstant pinigų cirkuliacija, arba jų cirkuliacijos perpetuum mobile [nepalaujamai veikiančio mechanizmo] funkcija. Pinigai darosi imobiliški arba, kaip sako Buagilberas, iš meuble pavirsta immeuble [iš kilnojamosios gėrybės nekilnojamąja], iš monetos pinigais, kai tik nutrūksta metamorfozių eilė ir kai pardavimo jau nebetpapildo betarpiškai po jo vykstantis pirkimas.

Pati prekinė cirkuliacija jau nuo pirmųjų savo vystymosi užuomazgų sukelia būtinumą ir aistringą siekimą sulaukyti pas save pirmosios metamorfozės produktą — pakeistinį prekės pavidalą, arba auksinę jos lėlytę⁸⁶. Prekę parduodama ne tam, kad būtų galima pirkti kitas prekes, o tam, kad prekinė forma būtų pakeista pinigine. Šis formos pakeitimas iš paprastos tarpinės grandies, vykstant medžiagų apykaitai, pasidaro savitiksliu. Perleistasis prekės pavidalas sutinka kliūtis, kurios trukdo jam funkcionuoti kaip absoliučiai perleidžiamam prekės pavidalui arba tik kaip trumpalaikei piniginei tos prekės formai. Tuo būdu pinigai sustingsta lobio pavidalu, ir prekių pardavėjas tampa lobių sudarytoju.

Kaip tik pradiniu prekinės cirkuliacijos laikotarpiu pinigais virsta tik vartojamųjų verčių perteklius. Tuo būdu auksas ir sidabras patys savaime pasidaro visuomenine pertekliaus, arba turto, išraiška. Ši naivi lobių sudarymo forma įamžinama tokiose tautose, kur tradicinį ir savo pačių vartojimui tenkinti skirtą gamybos būdą atitinka tvirtai nusistovėjęs poreikių kompleksas. Tai mes matome, pvz., azijiečių, ypač indų tarpe. Vanderlintas, kuris įsivaizduoja, jog prekių kainas apsprendžianti tam tikroje šalyje esančio aukso ir sidabro masė, stato sau klausimą, kodėl indų prekės yra tokios pigios? Atsakymas: todėl, kad indai užkasa savo pinigus. Nuo 1602 iki 1734 m.,— sako jis,— jie užkasė 150-iai mil. sv. st. sidabro, kuris iš pradžių buvo atvežtas iš Amerikos į Europą⁸⁷. Nuo 1856 iki 1866 m.,

⁸⁶ «Turtas pinigais yra ne kas kita, kaip... turtas produktais, kurie paversti pinigais» (*Mercier de la Rivière*: «L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», «Physiocrates», Daire leid., I dalis, Paris 1846, 573 psl.). «Produktais išreikšta vertė pakeitė tik savo formą» (ten pat, 486 psl.).

⁸⁷ «Kaip tik dėl to įpročio jie savo gėrybes ir gaminius atiduoda tokiomis žemomis kainomis» (*Vanderlint*: «Money answers all Things». London 1734, 95, 96 psl.).

t. y. per vieną dešimtmetį, Anglija išvežė į Indiją ir Kiniją (metalas, eksportuotas į Kiniją, žymia savo dalimi vėl siunčiamas į Indiją) 120-iai mil. sv. st. sidabro, kuris prieš tai buvo išmainytas į Australijos auksą.

Prekinei gamybai esant labiau išsivysčiusiai, kiekvienas prekių gamintojas turi užsitikrinti nervus rerum, tam tikrą «visuomeniškai pripažintą įkaitą»⁸⁸. Jo poreikiai nepaliaujamai vėl ir vėl atsinaujina ir nepaliaujamai verčia jį pirkti svetimas prekes, tuo tarpu kai jo paties prekės gaminimas ir pardavimas reikalauja laiko ir priklauso nuo atsiktinumo. Kad galėtų pirkti neparduodamas, jis iš pradžių turėjo parduoti nepirkdamas. Atrodo, kad ši operacija, jeigu ją įsivaizduosime kaip bendrą taisyklę, pati sau prieštarauja. Tačiau ties savo gamybos šaltiniu taurieji metalai betarpiškai mainomi į kitas prekes. Čia esama pardavimo (iš prekių savininkų pusės) be pirkimo (iš aukso ar sidabro savininkų pusės)⁸⁹. Ir vėlesnieji pardavimai be juos papildančių pirkimo aktų tik tarpininkauja tolesniam tauriųjų metalų pasiskirstymui tarp visų prekių savininkų. Tuo būdu visuose cirkuliacijos taškuose susidaro įvairiausio dydžio aukso ir sidabro lobiai. Kartu su galimybe išlaikyti prekę kaip mainomąją vertę arba mainomąją vertę kaip prekę pabunda aukso troškimas. Prekinei cirkuliacijai besiplečiant, auga valdžia pinigų, šios absoliučiai visuomeninės turto formos, visuomet esančios kovinėje parengtyje. «Aukšas — nuostabus daiktas! Tas, kas jo turi, yra viešpats visko, ko panorės. Su aukso pagalba galima net vėles į rojų nuvesti» (Kolumbas, laiške iš Jamaikos, 1503 m.). Kadangi iš pinigų išorės negalima sužinoti, kas būtent pavirto jais, tai pinigais pavirsta viskas: tiek prekės, tiek ir ne prekės. Viskas virsta pirkimo-pardavimo objektu. Cirkuliacija pasidaro milžiniška visuomenine retorta, į kurią viskas įtraukiama tam, kad iš ten išeitų piniginio kristalo pavidalu. Šiai alchemijai negali atsispirti net šventųjų palaikai, jau nekalbant apie mažiau grubius res sacrosanctae, extra commercium hominum [šventuosius daiktus, pašalintus iš žmonių prekybinės apyvartos]⁹⁰. Panašiai kaip piniguose išdyla visi kokybiniai prekių skirtumai, taip jie, savo ruožtu, kaip radikalusis leveleris, išdildo bet kuriuos skir-

⁸⁸ «Pinigai yra įkaitas» (*John Bellers: «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality»*. London 1699, 13 psl.).

⁸⁹ Pirkimas tikrąja šio žodžio prasme numato, kad auksas ir sidabras jau yra pakeistinė prekės forma, t. y. pardavimo produktas.

⁹⁰ Henrikas III, krikščioniškiausias Prancūzijos karalius, plėšia iš vienuolynų ir t. t. jų šventas relikvijas, kad pastarąsias paverstų sidabru. Yra žinoma, kokį vaidmenį Graikijos istorijoje suvaidino fokijiečių įvykdytas lobių pagrobimas iš Delfų šventyklos. Kaip žinoma, senovės tautų prekybos dievas gyvena šventyklose. Pastarosios buvo «šventieji bankai». Finikiečiai, prekybinė tauta par excellence, laikė pinigus perleistu visų daiktų pavidalu. Todėl buvo visiškai natūralu, kad merginos, kurios per meilės deivės šventes atsiduodavo svetimšaliams, kaip atlyginimą gautą monetą aukodavo deivei.

tumus⁹¹. Bet pinigai patys yra prekė, išorinis daiktas, kuris gali pasidaryti private bet kurio žmogaus nuosavybe. Tuo būdu visuomeninė jėga pasidaro privataus asmens privačia jėga. Todėl antikinė visuomenė smerkia pinigus kaip elementą, kuris griaua visą ekonominę ir moralinę jos gyvenimo santvarką⁹². Siuolaikinė visuomenė, kuri dar savo vaikystėje «ištraukė Plutoną už plaukų iš žemės gelmių»⁹³, sveikina auksą kaip puikų savo gyvenimo pagrindinio principo įkūnijimą.

Prekė kaip vartojamoji vertė patenkina tam tikrą poreikį ir sudaro tam tikrą medžiaginio turto elementą. Bet prekės vertė matuoja tos prekės patraukiamosios galios laipsnį visų medžiaginio turto elementų atžvilgiu, vadinasi, matuoja visuomeninį savo savininko

91

«Auksas! metalas
Blizgantis, gražus, vertingas...
Aukso čia pakanka tam,
Kad visa, kas juodžiausia, padarytume balčiausia,
Kas niekšiška — žavingu, kiekvieną nuodėmę —
Teisybe, kas žema — kilniu,
Bailį — drąsiu narsuoliu,
Visa, kas sena — ir jaunu, ir guviu!
O dievai, man kam gi visa tai?
Nemirtingieji! Kam? sakykite. Tai
Nuo altorių jis jūsų atbaidys tarnus,
Ligoniams jis atims pagalvius jų...
Taip, šis sukčius blizgantis pradės
Daryti įžadus ir griauti juos,
Prakeiktąjį jis laimins, prieš piktžaidę
Jis žmones paklupdys
Ir plėšikus gaubs pagarba,
Apdovanojimais, keliaklupsčiavimu,
Aukštai į suolus juos sodindamas
Senatorių. Jaunikių pasenusiai
Jis našlei duos...
Eik iš čia... žeme prakeiktoji,
Visų žmonių tu sugulove».

(*Šekspyras*: «Atėnų Timonas») [IV veiksmas, III scena.]

92

...pinigai! Pagundos didesnės nėra
Mirtingajam. Tvirčiausius siaubia jie miestus,
Išgriauna, o taip pat ir iš gimtų namų
Išvaro vyrus; sunkias pinigų nuodai
Žmonių gerųjų sielonių ir piktų darbų
Sužadina aistras; jie moko papročius
Nepaisyti gerų, pagundai pasiduot
Ir padarumo peržengti visas ribas.

(*Sofoklis*: «Antigonė») [A. Venclovos liet. vert., Sofoklis, Tragedijos, 1939 m., 224 psl.]

⁹³ «Ἐπιζούσης τῆς πλεονεξίας ἀνάγειν ἐκ τῶν μυγῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν Πλούτωνα» [«Gobšumas tikėjosi ištraukti už plaukų iš žemės gelmių patį Plutoną»] (*Athenaeus*: «Deipnosophistarum» [libri quindecim, VI kn., 23 sk., Schweighäuser, 1802, II t., 397 psl.]).

turtą. Barbariškai primityviam prekių savininkui, net Vakarų Europos valstiečiui, vertė yra neatskiriama nuo vertės formos, ir todėl aukso ir sidabro lobių didinimas jam sutampa su vertės didinimu. Tiesa, pinigų vertė kinta, ar dėl paties piniginio metalo vertės pakitimo, ar dėl prekių vertės pakitimo. Tačiau tai netrukdo tam, kad, pirma, 200 uncijų aukso visuomet turi savyje daugiau vertės negu 100 uncijų, 300 — daugiau negu 200 ir t. t.; kad, antra, metalinė natūralinė aukso forma pasilieka visuotine ekvivalentine visų prekių forma, betarpiškai visuomenišku bet kurio žmogiškojo darbo įkūnijimu. Siekimas kaupti lobius iš prigimties yra besaikis. Kokybiškai arba pagal savo formą pinigai neturi ribų, t. y. jie yra visuotinis medžiaginio turto atstovas, nes jie betarpiškai gali būti paversti bet kuria preke. Bet tuo pačiu metu kiekviena reali pinigų suma yra kiekybiškai apribota ir todėl yra ribotos galios pirkimo priemonė. Šis prieštaravimas tarp kiekybinės pinigų ribos ir kokybinio jų neribotumo verčia lobių sudarytoją vis iš naujo imtis siziifiško kaupimo darbo. Jam išeina taip pat, kaip pasaulio užkariautojui, kuris su kiekviena nauja šalimi teuzkariauja tik naują sieną.

Norint išlaikyti pas save auksą kaip pinigus, t. y. kaip lobių sudarymo elementą, reikia sutrukdyti jam cirkuliuoti arba neleisti jam kaip pirkimo priemonei ištirpti vartojimo reikmenyse. Vadinas, lobių sudarytojas savo kūno poreikius paaukvoja aukso fetišui. Jis rimtai žiūri į atsižadėjimo evangeliją. Tačiau, iš antros pusės, jis iš cirkuliacijos gali pinigų pavidalu išimti tik tai, ką jis duoda cirkuliacijai prekių pavidalu. Kuo daugiau jis gamina, tuo daugiau jis gali parduoti. Todėl darbštumas, taupumas ir šykštumas yra pagrindinės jo dorybės; daug parduoti, mažai pirkti — čia yra visa jo politinė ekonomija⁹⁴.

Greta betarpiškos lobio formos išsivysto estetinė jo forma, turėjimas auksinių ir sidabrinių prekių kaip prabangos dalykų. Pastarasis auga kartu su buržuazinės visuomenės turto augimu. «Soyons riches ou paraissons riches» [«Būkime turtingi arba atrodykime esą turtingi»] (Didro). Tuo būdu, iš vienos pusės, susidaro vis labiau ir labiau besiplečianti rinka auksui ir sidabru, nepriklausanti nuo piniginės pastarųjų funkcijos, iš antros pusės — paslėptinis pinigų pasiūlos šaltinis, kuris ypač intensyviai funkcionuoja visuomeninių audrų laikotarpiais.

Metalinės cirkuliacijos ekonomijoje lobių sudarymas atlieka įvairias funkcijas. Pirmutinė jo funkcija atsiranda iš auksinių ir sidabrinių monetų cirkuliacijos sąlygų. Mes jau esame matę, kad nuolatiniai prekinės cirkuliacijos dydžio svyravimai, kainų ir cirkuliacijos greičio svyravimai yra susiję su nepaliaujamais cirkuliacijoje esan-

⁹⁴ «Kiek galint daugiau didinti visų prekių pardavėjų skaičių, kiek galint daugiau mažinti pirkėjų skaičių — toks yra pagrindinis klausimas, į kurį suvedamos visos politinės ekonomijos priemonės» (Verri: «Meditazioni sulla Economia Politica», italų ekonomistų *Custodi* leidinyje, Parte Moderna, XV t., 52 psl.).

čios pinigų masės potvyniais ir atoslūgiais. Vadinasi, yra reikalinga, kad ta pinigų masė galėtų plėstis ir siaurėti. Čia pinigai turi būti pritraukiami kaip monetos, čia monetos turi būti atstumiamos kaip pinigai. Kad tikrai cirkuliuojanti pinigų masė visuomet reikiamai prisotintų cirkuliacijos sferą, aukso ir sidabro kiekis, kuris yra tam tikroje šalyje, turi būti didesnis už tą kiekį, kuris yra reikalingas monetinei funkcijai faktiškai atlikti. Ši sąlyga įvykdoma pinigams pavirstant lobiu. Lobių rezervuarai kartu yra atvedamieji ir nuvedamieji kanalai cirkuliacijoje esantiems pinigams; to dėka pastarieji niekad neperpildo savo cirkuliacijos kanalų⁹⁵.

b) Mokėjimo priemonė

Mūsų išnagrinėtoje betarpiškoje prekinės cirkuliacijos formoje tas pats vertės dydis visuomet buvo dukart: prekės pavidalu viename poliuje, pinigų pavidalu priešingame poliuje. Todėl prekių savininkai tarpusavyje sueidavo į kontaktą tik kaip esančių tarpusavių ekvivalentų atstovai. Tačiau besivystant prekinėi cirkuliacijai, vystosi santykiai, kuriems esant prekių perleidimas laiko atžvilgiu atsiskiria nuo jų kainos realizavimo. Čia užteks nurodyti tik elementariausius iš šių santykių. Vienai prekių rūšiai pagaminti reikia ilgesnio, kitai — trumpesnio laiko. Įvairių prekių gaminimas yra susijęs su įvairiais metų laikais. Viena prekė gimsta prie pat savo rinkos, kita turi atlikti kelionę į tolimą rinką. Todėl vienas prekių savininkas gali kaip pardavėjas stoti anksčiau, negu kitas stas kaip pirkėjas. Dažnai besikartojant tiems patiems santoriams tarp tų pačių asmenų, prekių pardavimo sąlygas reguliuoja jų gamybos sąlygos. Iš antros pusės, naudojimasis tam tikra prekių rūšimi, pvz., namais, parduodamas tam tikram laiko tarpui. Tokiais atvejais pirkėjas tik suėjus terminui tikrai gauna prekės vartojamąją vertę. Todėl jis perka prekę anksčiau, negu ją apmoka. Vienas prekių savininkas parduoda esamą

⁹⁵ «Kad nacija galėtų vesti savo prekybą, yra būtina tam tikra metalinių pinigų (of specific money) suma, kuri gali varijuoti, čia didėdama, čia mažėdama priklausomai nuo aplinkybių. . . Šie pinigų potvyniai ir atoslūgiai patys savaime kompensuojasi ir išsilygina, politikams visiškai nesikišant. Kibirai dirba pakaitomis: kai yra mažai pinigų, iš lydinų kalamos monetos, kai yra mažai lydinų, monetos sulydomos atgal į lydinius» (*Sir D North: «Discourses upon Trade». London 1691, Postscript., 3 psl.*). Džonas Stiuartas Milis, ilgą laiką tarnavęs Ost-Indijos kompanijoje, patvirtina, kad Indijoje sidabriniai papuošalai vis dar betarpiškai tebefunkcionuoja kaip lobiai. «Sidabriniai papuošalai gabenami į pinigų kalyklą, kai palūkanų norma yra aukšta; jie sugrįžta atgal, kai palūkanų norma krinta» (Dž. St. Milio pasisakymas leidinyje «Reports on Bankacts 1857», Nr. 2084 ir 2101). Pagal vieną parlamentinį 1864 metų dokumentą dėl aukso ir sidabro importo į Indiją ir jų eksporto iš ten, 1863 metais aukso ir sidabro importas viršijo eksportą 19 367 764 sv. st. Per aštuonerius pastaruosius metus iki 1864 m. tauriųjų metalų importo perteklius palyginti su jų eksportu sudarė 109 652 917 sv. st. Per šį šimtmetį Indijoje monetų buvo nukalta žymiai daugiau kaip 200 000 000 sv. st. sumai.

prekę, o kitas perka, stodamas tik kaip pinigų atstovas arba kaip būsimų pinigų atstovas. Pardavėjas tampa kreditoriumi, pirkėjas — skolininku. Kadangi čia pasikeitė prekės metamorfozė, arba prekės vertės formos vystymasis, tai ir pinigai įgyja kitą funkciją. Jie pasidaro mokėjimo priemone⁹⁶.

Kreditoriaus ir skolininko vaidmenys čia atsiranda iš paprastosios prekinės cirkuliacijos. Pastarosios formos pakitimas uždeda šį naują antspaudą pardavėjui ir pirkėjui. Vadinas, iš pradžių tai visiškai tokie pat, tų pačių cirkuliacijos agentų pakaitomis atliekami trumpalaikiai vaidmenys, kaip pardavėjo ir pirkėjo vaidmenys. Tačiau čia jų priešingumas jau nuo pat pradžių neturi tokio nekalto pobūdžio ir parodo sugebėjimą tvirčiau kristalizuotis⁹⁷. Bet tie patys vaidmenys gali atsirasti ir nepriklausomai nuo prekinės cirkuliacijos. Pavyzdžiui, antikiniame pasaulyje klasių kova daugiausia vystosi kovos tarp kreditoriaus ir skolininko forma ir Romoje pasibaigia žlugimu skolininko-plebėjo, kurį pakeičia vergas. Viduriniais amžiais ta pati kova pasibaigia žlugimu skolininko-feodalo, kuris netenka savo politinės valdžios kartu su jos ekonominės bazės netekimu. Tačiau piniginė forma, — o juk kreditoriaus santykiai su skolininku turi piniginių santykių formą, — čia teatspindi savimi tik giliau glūdinčių ekonominių gyvenimo sąlygų antagonizmą.

Bet grįžkime prie prekinės cirkuliacijos sferos. Ekvivalentų, prekę ir pinigų, pasirodymas vienu laiku abiejuose pardavimo proceso poliuose yra sustojęs. Dabar pinigai funkcionuoja, pirma, kaip vertės matas nustatant pardodamos prekės kainą. Sutarties nustatyta tos prekės kaina yra matas, pagal kurį nustatoma pirkėjo prievolė, t. y. ta piniginė suma, kurią jis turi sumokėti tam tikru terminu. Antra, pinigai funkcionuoja kaip idealinė pirkimo priemonė. Nors jie egzistuoja tik pirkėjo piniginio įsipareigojimo pavidalu, jie realizuoja prekės perėjimą iš rankų į rankas. Tik suėjus mokėjimo terminui, mokėjimo priemonė iš tikrųjų stoja į cirkuliaciją, t. y. pereina iš pirkėjo rankų į pardavėjo rankas. Cirkuliacijos priemonė pavirto lobiu dėl to, kad cirkuliacijos procesas nutrūko pirmojoje fazėje, t. y. pinigai, tas pakeistinis prekės pavidalas, buvo išimti iš cirkuliacijos. Mokėjimo priemonė stoja į cirkuliaciją, bet tik po to, kai prekė iš jos jau yra išėjusi. Pinigai jau nebetarpininkauja procesui. Jie savarankiškai jį užbaigia kaip absoliutus mainomosios vertės buvimas, arba kaip visuotinę prekę. Pardavėjas pavertė prekę pinigais, kad pasta-

⁹⁶ Liuteris skiria pinigus kaip pirkimo priemonę ir pinigus kaip mokėjimo priemonę. «Tu darai man dvigubą nuostolį, — čia aš negaliu sumokėti, o ten negaliu pirkti» (*Martin Luther: «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen»*, Wittenberg 1540).

⁹⁷ Apie santykius tarp skolininkų ir kreditorių XVIII amžiaus pradžios Anglijos pirklių tarpe: «Čia, Anglijoje, pirklių tarpe viešpatauja tokia žiaurumo dvasia, kurios nėraime jokioje kitoje visuomenėje ir jokioje kitoje pasaulio šalyje» (*«An Essay on Credit and the Bankrupt Act»*, London 1707, 2. psl.).

raisiais galėtų patenkinti kurį nors poreikį, lobių sudarytojas,— kad galėtų konservuoti prekę pinigine forma, skolininkas-pirkėjas,— kad galėtų sumokėti. Jeigu jis nesumokės, jo turtas bus priverstiniu būdu parduotas. Taigi, dabar, dėl visuomeninio būtinumo, kuris atsiranda iš paties cirkuliacijos proceso santykių, prekės vertės pavidalas — pinigai — pasidaro pardavimo savitiksliu.

Pirkėjas pinigus paverčia atgal į prekę anksčiau, negu jis yra pavertęs prekę į pinigus, t. y. jis antrąją prekės metamorfozę atlieka anksčiau negu pirmąją. Pardavėjo prekę cirkuliuoja, bet kartu realizuoja savo kainą tik privatinio-teisinio titulo pinigams gauti pavidalu. Ji pavirsta vartojamąja verte anksčiau, negu suspėja pavirsti pinigais. Pirmoji jos metamorfozė įvyksta tik vėliau⁹⁸.

Kiekvienu atitinkamu cirkuliacijos proceso laikotarpiu pasižadėjimai, kurių mokėjimo terminas sueina, atstovauja sumai kainų tų prekių, dėl kurių pardavimo jie atsirado. Tokiai kainų sumai realizuoti reikalinga pinigų masė pirmiausia priklauso nuo mokėjimo priemonių cirkuliacijos greičio. Ją sąlygoja dvi aplinkybės: toks kreditorių ir skolininkų santykių susipynimas, kad *A*, gaudamas pinigų iš savo skolininko *B*, sumoka juos savo kreditoriui *C* ir t. t., ir laiko tarpų tarp įvairių mokėjimo terminų ilgumas. Vieno paskui kitą sekančių mokėjimų, arba įvykstančių papildomų pirmųjų metamorfozių, grandinė iš esmės skiriasi nuo mūsų anksčiau išnagrinėto metamorfozių eilių susipynimo. Cirkuliacijos priemonių judėjimas ne tik išreiškia ryšį tarp pardavėjų ir pirkėjų, pats tas ryšys atsiranda tik cirkuliacijos priemonių judėjime ir kartu su juo. Priešingai, mokėjimo priemonių cirkuliacija išreiškia visuomeninį ryšį, jau prieš tai buvusį gatavų pavidalu.

Pardavimų vienalaikiškumas ir jų buvimas greta vienas kito apriboja galimybę kompensuoti monetų masę didinant jų cirkuliacijos greitį. Atvirkščiai, tos pačios aplinkybės sudaro naują mokėjimo priemonių ekonomijos svertą. Mokėjimams besikoncentruojant toje pačioje vietoje, savaime išsivysto specialios įstaigos ir būdai jiems tarpusavyje padengti. Tokį vaidmenį vaidino, pvz., virements [skolų pervedimai] viduramžių Lijone. Bereikia tarpusavyje sugretinti skolinius reikalavimus asmens *A* asmeniui *B*, asmens *B*

⁹⁸ 2-jo leid. pastaba. Iš šios citatos, paimtos iš 1859 metais pasirodžiusio mano veikalų, skaitytojas pamatys, kodėl tekste neatsižvelgta į priešingą formą: «Atvirkščiai, procese *P—Pr* pinigai gali būti perleisti kaip tikroji pirkimo priemonė ir tuo būdu prekės kaina gali būti realizuota anksčiau, negu bus realizuota pinigų vartojamoji vertė arba anksčiau, negu bus perleista prekę. Tai esti, pvz., plačiai paplitusioje prenumeratos formoje, taip pat ir toje užpirkimų formoje, kurią, pvz., praktikuoja Anglijos vyriausybė, supirkinėdama opiją iš Indijos rajotų. . . Tačiau šitaip pinigai veikia jau mums žinoma pirkimo priemonės forma. . . Žinoma, kapitalas taip pat avansuojamas pinigų forma. . . Tačiau šis požiūris yra už paprastosios cirkuliacijos akiračio ribų» («Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859 119, 120 psl.). [Plg. *K. Marks*: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 124 psl.]

asmeniui *C*, asmens *C* asmeniui *A* ir t. t., kad jie tam tikrose ribose būtų tarpusavyje panaikinti kaip teigiami ir neigiami dydžiai. Išmokėti tereikės tik po šios operacijos pasiliekančių skolų balansą. Kuo didesnė yra mokėjimų koncentracija, tuo santykinai mažesnis yra balansas, vadinasi, tuo mažesnė yra cirkuliuojančių mokėjimo priemonių masė.

Pinigų kaip mokėjimo priemonės funkcijoje glūdi betarpiškas prieštaravimas. Tiek, kiek mokėjimai išsilygina, pinigai tik ideališkai funkcionuoja kaip skaičiuojamieji pinigai, arba kaip vertės matas. O tiek, kiek reikia vykdyti tikrus mokėjimus, pinigai stoja ne kaip cirkuliacijos priemonė, ne kaip tiktai laikina ir tarpininkaujanti medžiagų apykaitos forma, bet kaip individualinis visuomeninio darbo įkūnijimas, kaip savarankiškas mainomosios vertės buvimas, arba kaip absoliuti prekė. Šis prieštaravimas su ypatinga jėga pasirodo tuo pramonės ir prekybos krizių momentu, kuris vadinamas pinigine krize⁹⁹. Pastaroji tėra galima tik ten, kur vieno paskui kitą sekančių mokėjimų grandinė ir dirbtinė jų išlyginimo sistema yra visiškai išsivysčiusios. Esant visuotiniams šio mechanizmo veikimo sutrikimams, kad ir iš ko jie bekiltų, pinigai staiga ir betarpiškai iš grynai idealinio skaičiuojamųjų pinigų pavidalo pavirsta skambiomis monetomis. Dabar jie jau nebegali būti pavaduoti paprastomis prekėmis. Prekės vartojamoji vertė netenka savo reikšmės, o prekės vertė išnyksta pačios prekės vertės formos akivaizdoje. Dar vakar buržuai, apsvaigę nuo pramonės klestėjimo, žiūrėjo į pinigus pro šviečiamosios filosofijos šydą ir skelbė juos tuščia regimybė: «Tiktai prekė yra pinigai». «Tiktai pinigai yra prekė!» — klykia dabar tie patys buržuai visoje pasaulinėje rinkoje. Kaip elnias trokšta šviežio vandens, taip buržuazinė siela dabar trokšta pinigų, šio vienintelio turto¹⁰⁰. Krizės metu priešingumas tarp prekės ir jos vertės pavidalo, pinigų, išauga į absoliutų prieštaravimą. Todėl neturi reikšmės ir tai, kokia čia yra pinigų pasireiškimo forma. Ar tenka mokėti auksu ar

⁹⁹ Šią piniginę krizę, kuri tekste apibūdinama kaip atskira bet kurios bendros pramonės ir prekybos krizės fazė, reikia skirti nuo specialios rūšies krizės, kuri taip pat vadinama pinigine krize, bet kuri gali kilti savarankiškai, darydama pramonei ir prekybai tik grįžtamąjį poveikį. Tai tokios krizės, kurių centras yra piniginis kapitalas, ir dėl to betarpiška jų sfera yra bankai, biržos, finansai. {*Markso pastaba 3-jam leidimui.*}

¹⁰⁰ «Šis staigus perėjimas nuo kreditinės sistemos į monetarinę prie praktinės panikos prideda teorinę baimę, ir cirkuliacijos agentai dreba neatskleidžiamos savo pačių santykių paslapties akivaizdoje» (*Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie»*. Berlin 1859, 126 psl.). [Plg. *K. Маркс: «К критике политической экономии»*. Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII t., I d., 1933, 130 psl.] «Vargšai sėdi be darbo, nes turtingieji nepajėgia duoti jiems darbo dėl pinigų stokos, nors ir dabar jie turi tą pačią žemę, tas pačias darbo jėgas pragyvenimo reikmenims ir drabužiams gaminti, kurias jie turėjo anksčiau; bet tai juk sudaro tikrąjį nacijos turtą, o ne pinigai» (*John Bellers: «Proposals for Raising a College of Industry»*. London 1696, 3 psl.).

kreditiniais pinigais, pvz., banknotais,— nuo to pinigų badas pasilieka toks pat¹⁰¹.

Jei mes dabar išnagrinėsime bendrą sumą pinigų, tam tikrą laiką tarpą esančių cirkuliacijoje, tai pasirodys, kad ji — esant tam tikram cirkuliacijos priemonių ir mokėjimo priemonių judėjimo greičiui — yra lygi realizuotinių prekių kainų sumai plius suma mokėjimų, kuriems suėjo terminas, minus tarpusavyje išsilyginantieji mokėjimai ir, pagaliau, minus skaičius apyvartų, kuriose tie patys pinigai [Geldstück] pakaitomis funkcionuoja čia kaip cirkuliacijos priemonė, čia kaip mokėjimo priemonė. Pavyzdžiui, valstietis parduoda savo grūdus už 2 sv. st., kurie tuo būdu yra cirkuliacijos priemonė. Mokėjimo terminui suėjus, jis tais pačiais 2 sv. st. apmoka audeklą, kurį anksčiau jam yra pristatęs audejas. Čia vis tie patys 2 sv. st. dabar funkcionuoja kaip mokėjimo priemonė. Paskui audejas perka bibliją už grynus pinigus, ir tie patys 2 sv. st. vėl funkcionuoja kaip cirkuliacijos priemonė, ir t. t. Todėl net tuo atveju, kai yra duotos kainos, pinigų cirkuliacijos greitis ir mokėjimų ekonomija, vis dėlto masė pinigų, esančių tam tikrą laikotarpį, pvz., vieną dieną, cirkuliacijoje, jau nebesutampa su cirkuliuojančių prekių mase. Cirkuliuoja pinigai, atstovaujantieji tokioms prekėms, kurios seniai jau yra išimtos iš cirkuliacijos proceso. Cirkuliuoja prekės, kurių piniginis ekvivalentas pasirodys tik ateityje. Iš antros pusės, kiekvieną dieną prisiimamos ir padengiamos mokėjimo prievolės yra visiškai nebendramačiai dydžiai¹⁰².

¹⁰¹ Stai kaip tokius momentus išnaudoja «amis du commerce» [«prekybos bičiuliai»]: «Vienu tokiu atveju (1839 metais) vienas senas gobšus bankininkas (iš Siti) kilstelėjo dangtelį pulto, prie kurio jis sėdėjo savo kabinete, ir, parodęs savo bičiuliui banknotų pokelius, su neslepiaumu džiaugsmu pareiškė, jog čia yra 600 000 sv. st., kuriuos jis buvo sulaikęs pas save, kad paaštrintų pinigų poreiklavimą, bet šiandien pat po trijų valandų paleisiąs juos į apyvartą» («The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844». London 1864, 81 psl.). Pusiau oficialus organas «The Observer» 1864 m. balandžio 24 d. numeryje rašo: «Skleidžiama visa eilė labai keistų gandų apie tas priemones, kurių imtasi, siekiant sukelti banknotų trūkumą... Nors spėjimas, kad tikrai imtasi tokios rūšies priemonių, atrodo abejotinas, vis dėlto nurodyti gandai buvo taip plačiai paplitę, kad iš tikrųjų juos verta paminėti».

¹⁰² «Per tam tikrą dieną atliekamų pardavimų arba sudaromų sutarčių višuma nepaveiks kaip tik tą dieną cirkuliuojančių pinigų kiekio, bet didžiule dauguma atveju pasireikš visa eilė įvairių įvairiausių vekselių tokiai pinigų sumai, kuri stos į cirkuliaciją tik vėlesniu, daugiau ar mažiau tolesniu laiku... Šiandien išduoti vekseliai ir šiandien sudaryti kredito santoriai nei savo kiekiu, nei bendra suma, nei terminų ilgumu visiškai neturi būti kurio nors atžvilgiu panašūs į tuos vekselius, kurie bus išduoti, į tuos kredito santorius, kurie bus sudaryti rytoj ar artimiausiomis dienomis; daugelis iš šiandien išduotų vekselių ir šiandien sudarytų kredito santorių suėjus mokėjimo terminui išsilygins su daugeliu įsipareigojimų, kurių atsiradimas yra susijęs su eile pirmesnių visiškai neapibrėžtų datų; vekseliai, išduoti 12, 6, 3 mėnesiams arba 1 mėnesiui, dažnai tarpusavyje sutampa ir tuo būdu padidina masę įsipareigojimų, kurių terminas sueina tą pačią dieną» («The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England». Edinburgh 1845, 29, 30 psl., įvairiose vietose).

Kreditiniai pinigai betarpiškai atsiranda iš pinigų kaip mokėjimo priemonės funkcijos, be to, skoliniai pasižadėjimai už parduotas prekes, savo ruožtu, pradeda cirkuliuoti, perkeldami skolos reikalavimus iš vieno asmens kitam. Iš antros pusės, besiplečiant kreditui, plečiasi ir pinigų kaip mokėjimo priemonės funkcija. Kaip mokėjimo priemonė pinigai įgauna savas egzistavimo formas, kuriomis jie ir susiranda vietą stambių prekybinių santorių sferoje, tuo tarpu kai auksinės ir sidabrinės monetos nustumiamos daugiausia į smulkiosios prekybos sferą¹⁰³.

Esant tam tikram prekinės gamybos išsivystymo lygiui ir mastui, pinigų kaip mokėjimo priemonės funkcija išeina už prekinės cirkuliacijos sferos ribų. Pinigai pasidaro visuotine sutarčių preke¹⁰⁴. Rentos, mokesčiai ir pan. iš mokėjimų natūra pavirsta piniginiiais mokėjimais. Koku dideliu laipsniu tokį pavirtimą sąlygoja bendras gamybos proceso pobūdis, parodo, pvz., dukart sužlugęs Romos imperijos mėginimas imti visus mokesčius pinigais. Pasibaisėtina Prancūzijos valstiečių skurdą Liudviko XIV laikais, kurį taip iškalbingai pasmerkė Buagilberas, maršalas Vobanas ir kt., sukėlė ne tik mokesčių didumas, bet ir jų pavertimas iš natūrinių mokesčių piniginiiais¹⁰⁵. Jei, iš antros pusės, natūrinė žemės rentos forma, kuri Azijoje kartu

¹⁰³ Kaip pavyzdį, kokį menką vaidmenį grynai prekybinėse operacijose vaidina tikrieji pinigai, mes čia pateikiame vicnos iš stambiausiųjų Londono prekybinių firmų (Morisonas, Dilonas ir Ko) duomenis apie metines pinigines jos įplaukas ir mokėjimus. Jos 1856 metų operacijas, apimančias daugelį milijonų svarų sterlingų, mes proporcingai sumažiname ir suvedėme į 1 000 000 sv. st. mastą.

Įplaukos		Išmokos	
Terminuoti bankininkų ir pirklių vekseliai	533 596 sv. st.	Terminuoti vekseliai	302 674 sv. st.
Pareikštiniai bankininkų ir t. t. čekiai	357 715 „ „	Cekiai Londono bankininkų vardu	663 672 „ „
Provincijos bankų banknotai	9 627 „ „	Anglijos banko banknotai	22 743 „ „
Anglijos banko banknotai	68 554 „ „	Auksas	9 427 „ „
Auksas	28 089 „ „	Sidabras ir varis	1 484 „ „
Sidabras ir varis	1 486 „ „		
Pašto perlaidos	933 „ „		
Iš viso 1 000 000 sv. st.		Iš viso 1 000 000 sv. st.	

(«Report from the Select Committee on the Bankacts». July 1858, LXXI psl.).

¹⁰⁴ «Komerčinės apyvartos pobūdis pasikeitė taip, kad vietoj prekių mainų į prekes, arba vietoj jų tiekimo ir gavimo dabar vyksta pardavimas ir mokėjimai. Dabar visi santoriai... suvedami į grynai pinigines operacijas» («An Essay upon Public Credit», 3-sis leid., London 1710, 8 psl.).

¹⁰⁵ «Pinigai pasidarė visų daiktų budeliu». Finansinis menas yra «retorta, kurioje didžiulis gėrybių ir pragyvenimo reikmenų kiekis paverčiamas garais, siekiant gauti šį pražūtingą ekstraktą». «Pinigai skelbia karą visai žmonių giminei» (Boisguillebert: «Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs», Daire leid., «Economistes français». Paris 1843, I t., 413, 419, 417 psl.).

yra svarbiausias valstybinių mokesčių elementas, remiasi ten gamybiniais santykiais, atgaminamais tokiu pat nekintamu pavidalu, kaip gamtiniai santykiai, tai ši mokėjimų forma, veikiant grįžtamajai įtakai, savo ruožtu palaiko senąją gamybos formą. Ji yra viena iš paslaptinių Turkijos imperijos išsilaikymo priemonių. Jei užsienio prekyba, kurią Europa primetė Japonijai, šioje pastarojoje sukels natūrinės rentos pavirtimą pinigine, tai pavyzdinčiai Japonijos žemdirbystės kultūrai ateis galas. Šios kultūros buvimo siauros ekonominės sąlygos sužlugs.

Kiekvienoje šalyje nusistovi tam tikri bendri mokėjimų terminai. Iš dalies šie mokėjimų terminai remiasi gamtinėmis, su metų laikų kaita susijusiomis gamybos sąlygomis — kitus atgaminimo ciklišku mo veiksniais mes paliekame nuošalyje. Šie terminai taip pat reguliuoja ir tuos mokėjimus, kurių betarpiškai nesukelia prekinė cirkuliacija, kaip, pvz., mokesčiai, rentos ir t. t. Pinigų masė, kuri tam tikromis metų dienomis yra reikalinga šiems po visą šalį išskaidytiems mokėjimams, sukelia periodines, bet visiškai paviršutiniškas perturbacijas mokėjimo priemonių ekonomijoje¹⁰⁶. Iš mokėjimo priemonių cirkuliacijos greičio dėsnio išplaukia, kad masė mokėjimo priemonių, reikalingų visiems periodiniams mokėjimams, koks bebūtų jų šaltinis, yra atvirkščiai proporcinga mokėjimų laikotarpių ilgumui¹⁰⁷.

¹⁰⁶ «1824 m. sekminių antrąją dieną,— pasakoja p. Kreigas 1826 metų parlamentinei tyrimo komisijai,— Edinburge buvo tokia milžiniška banknotų paklausa, kad apie 11 valandą mes savo žinioje nebeturėjome nė vieno banknoto. Mes iš eilės kreipėmės į įvairius bankus, norėdami pasiskolinti keletą banknotų, bet nieko negalėjome gauti, ir daugelį operacijų teko atlikti su «slips of paper» [«popieriaus gabalėliais», neįformintais bankiniais bonais]. Bet jau apie 3 valandą po pietų visi banknotai sugrįžo į tuos bankus, iš kurių jie buvo išėję. Jie tik perėjo per keletą rankų». Nors vidutinis skaičius banknotų, tikrai cirkuliuojančių Škotijoje, nesiekia ir 3 mil. sv. st., vis dėlto tomis metų dienomis, kai vykdomi įvairūs mokėjimai, paleidžiami į apyvartą visi bankininkų turimi banknotai, t. y.— apytikriai — 7 mil. sv. st. sumai. Šiais atvejais banknotai atlieka vieną vienintelę ir specifinę funkciją ir, ją atlikę, nedelsiant sugrįžta atgal į tuos bankus, iš kurių jie yra išėję (*John Fullarton*: «Regulation of Currencies», 2-sis leid., London 1845, 86 psl., pastaba). Paaiškinimui pridursime, kad Fulartono veikalo pasirodymo metu Škotijoje indėlininkams buvo išduodami ne čekiai, o tikrai banknotai.

¹⁰⁷ Į klausimą: «Jei per metus reikėtų atlikti mokėjimų 40 mil. sumai, tai ar užtektų šių 6 mil. (auksu) visoms apyvartoms bei apytakoms, kurių šiuo atveju pareikalautų prekyba?», Petis su įprastu jam meistriškumu atsako: «Aš atsakau: taip. Jei apyvartos vyktų tokiais trumpais terminais, kaip, pvz., savaitė, o taip ir esti tų vargingųjų amatininkų ir darbininkų gyvenime, kurie gauna ir moka pinigus kiekvieną šeštadienį, tai 40 mil. sumos mokėjimams pakaktų $\frac{40}{62}$ milijono. Bet jei apyvartos vyktų metų ketvirčiais, kaip kad paprastai yra sumokant rentą ir mokesčius, tai reikėtų 10 milijonų. Vadinasi, turint galvoje, kad, aplamai imant, mokėjimų terminai sudaro vidurkį tarp 1 savaitės ir 13 savaičių, mes turėsim sudėti 10 mil. ir $\frac{40}{62}$ mil. ir paimti pusę, kuri sudarys $5\frac{1}{2}$ mil. Tuo būdu, jei mes turėtume $5\frac{1}{2}$ mil., mums užtektų pinigų» (*William Petty*: «Political Anatomy of Ireland» 1672, išl. London 1691, 13, 14 psl.).

Pinigų kaip mokėjimo priemonės vystymasis sukelia būtinumą kaupti pinigus prieš sueinant mokėjimų terminams. Tuo metu, kai lobių sudarymas, kaip savarankiška turtėjimo forma, nyksta kartu su buržuazinės visuomenės vystymusi, jis, lobių sudarymas, atvirksčiai, kartu su pastarosios vystymusi auga mokėjimo priemonių rezervinio fondo forma.

c) Pasauliniai pinigai

Išeidami už cirkuliacijos vidinės sferos ribų, pinigai nusimeta savo šioje sferoje įgytas lokales kainų masto formas — monetų, smulkųjų metalinių pinigų, vertės ženklų formas — ir vėl atgauna savo pradinę tauriųjų metalų lydinių formą. Pasaulinėje prekyboje prekių vertė realizuojasi universaliai. Todėl ir savarankiškas jų vertės pavidalas čia stovi priešais jas kaip pasauliniai pinigai. Tik pasaulinėje rinkoje pinigai pilnutinai funkcionuoja kaip prekė, kurios natūralinė forma kartu yra betarpiškai visuomeninė žmogaus darbo in abstracto realizavimo forma. Jų egzistavimo būdas darosi adekvatinis jų sąvokai.

Vidinės cirkuliacijos sferoje tik viena kuri nors prekė gali būti vertės matas, vadinasi, ir pinigai. Pasaulinėje rinkoje viešpatauja dvejopas vertės matas — auksas ir sidabras¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Iš čia yra aiškus absurdiškumas visokių įstatyminių priemonių, kurios liepia nacionaliniams bankams kaupti tik tą taurųjį metalą, kuris kaip pinigai funkcionuoja šalies viduje. Visiems yra žinomos, pvz., «malonios kliūtys», kurias Anglijos bankas tuo būdu yra sudaręs savosios veiklos kelyje. Aple didžiulias istorines aukso ir sidabro santykinės vertės kitimo epochas žr. *Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie»*, 136 ir sek. psl. [*K. Маркс: «К критике политической экономии»*. Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 139 ir sek. psl.]. *2-jo leid. priedas*. Seras Robertas Pilis buvo 1844 metų bankų aktu siekė pašalinti šią negerovę, leisdamas Anglijos bankui emituoti sidabro (lydiniais) garantuotus banknotus, tačiau sidabro atsarga anaipol neturėjo viršyti aukso atsargos ketvirtadalio. O sidabro vertė nustatoma pagal jo rinkos kainą (auksu) Londono rinkoje. *4-jo leid. priedas*. Mes vėl gyvename aukso ir sidabro santykinės vertės smarkaus kitimo epochą. Maždaug prieš 25 metus aukso ir sidabro vertės santykis buvo = $15\frac{1}{2} : 1$, dabar jis apytikriai = $22 : 1$, ir sidabro vertė palyginti su auksu vis dar tebekrinta. Iš esmės tai padarins to, kad įvyko abiejų metalų gavybos būdo perversmas. Anksčiau auksas buvo gaunamas beveik išimtinai plauant auksingus aliuvinius klodus, t. y. auksingų uolinių dūlėjimo produktus. Dabar šis metodas jau pasirodo esąs nepakankamas ir jį antraeilę vietą nustumia betarpiškas pačių auksingo kvarco gyslų eksploatavimas — metodas, kuris, tiesa, buvo žinomas dar senovės pasauliui (*Diodoras*, III, 12—14 [«Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek», III kn., 12—14 §. Stuttgart 1828, 258—261 psl.]), bet iki šiol tebuvo praktikuojamas kaip šalutinis. Iš antros pusės, ne tik buvo atrasti nauji milžiniški sidabro klodai Vakarų Amerikos Uoliniuose kalnuose, bet geležinkelių dėka buvo palengvintas priėjimas prie jų ir prie Meksikos sidabro kasyklų; dėl to pasidarė galima nenutrūkstamai pristatyti šiuolaikinių mašinų ir kuro, vadinasi, žymiai išplėsti sidabro gavybos mastą ir sumažinti kaštus. Tačiau šie du metalai rūdos gyslose aptinkami nepaprastai įvairia forma. Auksas paprastai pasitaiko grynuolių pavidalu, bet užtat nepaprastai menkais, kvarce išsiskaidžiusiais kiekiais; todėl visa gyslos masė turi būti sugrūsta, o po to auksą tenka išplauti arba išgauti gyvsidabriu. Tuo

Pasauliniai pinigai funkcionuoja kaip visuotinė mokėjimo priemonė, visuotinė pirkimo priemonė ir absoliučiai visuomeninė turto įplamai (universal wealth) materializacija. Vyrauja mokėjimo priemonės, tarnaujančios atsiskaitymams pagal tarptautinius balansus, funkcija. Iš čia merkantilinės sistemos lozungas — prekybos balansas¹⁰⁹. Tarptautine pirkimo priemone auksas ir sidabras iš esmės yra tada, kai staiga sutrinka įprastinė medžiagų apykaitos tarp įvairių nacijų pusiausvyra. Pagaliau jie funkcionuoja kaip absoliučiai visuomeninė turto materializacija ten, kur reikalas liečia ne pirkimą arba mokėjimą, bet turto perkėlimą iš vienos šalies į kitą, ir kur tas perkėlimas prekybine forma yra negalimas arba dėl prekių rinkos

būdu iš 1 000 000 gramų kvarco gaunama vos 1—3, labai retai 30—60 gramų aukso. Sidabras retai aptinkamas grynuolių pavidalu, bet užtat tokiose rūdose, kurios palyginti lengvai yra atskiriamos nuo likusios gyslos masės ir dažniausiai turi žymų, nuo 40 iki 90 procentų, sidabro kiekį; arba jo nedideliais kiekiais esama vario, švino ir panašiose rūdose, kurias jau dėl šių metalų yra verta eksploatuoti. Jau iš to matyti, jog tuo metu, kai auksui gauti sunaudojamas darbas veikia yra padidėjęs, darbas sidabrui gauti yra žymiai sumažėjęs, tad pastarojo vertės kritimas paaškinamas visiškai natūraliai. Šis vertės kritimas pasireiškė dar didesniu kainos kritimu, jei sidabro kaina ir šiuo metu nebūtų dirbtinėmis priemonėmis palaikoma tam tikrame lygyje. Bet Amerikos sidabro klodai kol kas labai menku mastu tėra prieinami eksploatavimui, ir todėl yra visiškai pagrindas manyti, kad sidabro vertė dar ilgą laiką mažės. Ta pačia kryptimi veikia santykinis sidabro paklausos mažėjimas vartojimo reikmenims ir prabangos dalykams dėl masyviojo sidabro pakeitimo pasidabrinimu, aliuminiu ir pan. Iš čia yra aiškus visas utopizmas bimetalinių svajonių apie tai, kad įvedus priverstinį internacionalinį kursą, sidabro vertė būsimai pakelta iki pirmesnio santykio su aukso verte 1 : 15^{1/2}. Veikliau sidabras pasaulinėje rinkoje turės vis labiau ir labiau netekti savos pinigų savybės.— F. E.}

¹⁰⁹ Priešininkai merkantilinės sistemos, kuri pasaulinės prekybos tikslu laiko prekybos balansų skirtumų padengimą auksu ir sidabru, savo ruožtu visiškai nesuprato, kokia yra pasaulinių pinigų funkcija. Kad klaidingame tarptautinio tauriųjų metalų judėjimo supratime tik atsispindi klaidingas supratimas dėl pinigų, reguliuojančių cirkuliacijos priemonių masę,— tai aš plačiai parodyčiau, kalbėdamas apie Rikardo («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 150 ir sek. psl.). [K. Marks: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1933, 152 ir sek. psl.] Jo klaidinga dogma: «Nepalankus prekybos balansas atsiranda vien dėl cirkuliacijos priemonių pertekliaus... Monetų išvežimas sąlygojamas jų pigumo ir yra nepalankaus balanso ne pasekmė, o priežastis» — aptinkama jau Barbono veikale: «Prekybos balanso išlyginimas (jei toks įvyksta) nėra tos šalies pinigų išvežimo priežastis, bet tas išvežimas įvyksta dėl tauriųjų metalų lydinių vertės įvairiose šalyse skirtingumo» (N. Barbon: «A Discourse concerning coining the new money lighter». London 1696, 59 psl.). Mak-Kuločas savajame «The Literature of Political Economy, a classified catalogue», London 1845, giria Barboną už tai, kad jis jau anksčiau už Rikardo išdėstė tas pačias mintis, bet sumaniai vengia bent vienu žodžiu paminėti tai, kad tos absurdiškos «currency principle» prielaidos Barbono veikale dar pasireiškia naiviausia forma. Šio katalogo nekritiškumas ir net jo nesąžiningumas pasiekia savo apogėjų skyriuose, kurie yra skirti pinigų teorijos istorijai; čia Mak-Kuločas šnuodegiauja prieš lordą Overstoną (eksbankininką Loidą) kaip jo sikofantas, vadindamas jį «facile princeps argentariorum» [«pripažintu bankininkų kunigaikščiu»].

nepalankios konjunktūros, arba dėl to, kad pačiam turto perkėlimo tikslui atitinkamu atveju yra reikalinga piniginė forma¹¹⁰.

Tiek vidinei cirkuliacijai, tiek ir cirkuliacijai pasaulinėje rinkoje kiekvienai šaliai yra reikalingas tam tikras rezervinis fondas. Vadinasi, lobbio funkcijos iš dalies atsiranda iš pinigų kaip cirkuliacijos priemonės ir mokėjimo priemonės funkcijos vidaus rinkoje, iš dalies iš jų kaip pasaulinių pinigų funkcijos^{110a}. Pastarajam vaidmeniui visuomet reikalinga tikra piniginė prekė, auksas ir sidabras visu jų materialumu, dėl ko Džemsas Stiuartas auksą ir sidabrą skirtingai nuo grynai lokalinių jų pavaduotojų aiškiai apibūdina kaip money of the world [pasaulinius pinigus].

Aukso ir sidabro srovė juda dviem kryptimis. Iš vienos pusės, prasidėjusi nuo savo šaltinių, ji išsilieja po visą pasaulinę rinką, kur, įvairių nacionalinės cirkuliacijos sferų įvairių laipsniu įsiurbiamą, įeina į vidinius jų cirkuliacijos kanalus, pakeičia nusidėvėjusias auksines ir sidabrines monetas, teikia medžiagos prabangos dalykams ir sustingsta lobių pavidalu¹¹¹. Šis pirmasis judėjimas vyksta per tiesioginius prekęse realizuoto nacionalinio darbo mainus į tauriuosiuose metaluose realizuotą darbą tų šalių, kurios gamina auksą ir sidabrą. Bet, iš antros pusės, auksas ir sidabras nuolat persikelia ten ir šen tarp įvairių nacionalinių cirkuliacijos sferų, šiame savo judėjime sekdami paskui nepaliaujamus vekselių kurso svyravimus¹¹².

¹¹⁰ Pavyzdžiui, teikiant subsidijas, pinigines paskolas karams vesti arba siekiant padėti bankams atnaujinti mokėjimus grynaisiais ir pan., vertė yra reikalinga kaip tik pinigine forma.

^{110a} 2-jo leid. pastaba. «Iš tikrųjų, vargu ar galima norėti labiau įtikinančio įrodymo, kad lobių sudarymo mechanizmas šalyse, kuriose vyksta metalinių pinigų cirkuliacija, įgalina padengti visas būtinas internacionalines prievolės bent kiek žymiai nepanaudojant bendrojo cirkuliacijos fondo, negu tas lengvumas, su kuriuo Prancūzija, vos atsigavusi nuo niokojančio užsienio įsiveržimo smūgių, pajėgė per 27 mėnesius išmokėti apie 20 milijonų [svarų sterlingų] kontribuciją, kurią jai buvo uždėjusios sąjunginės valstybės, ir, be to, žymią šios kontribucijos dalį ji išmokėjo metaliniais pinigais, nepatyrusi jokio bent kiek žymesnio savo vidinės piniginės cirkuliacijos susiaurėjimo arba sutrikimo ir net nepatyrusi jokių nerimą keliančių vekselių kurso svyravimų» (Fullarton: «Regulation of Currencies», 2-sis leid., London 1845, 141 psl.). {4-jo leidimo pastaba. Dar įstabesni pavyzdį teikia lengvumas, su kuriuo ta pati Prancūzija 1871—1873 metais sugebėjo per 30 mėnesių išmokėti daugiau kaip dešimt kartų didesnę kontribucijos sumą, ir vėl žymia dalimi metaliniais pinigais.— F. E.}

¹¹¹ «Pinigai pasiskirsto tarp įvairių nacijų pagal tai, kiek pastarosioms jų reikia... būdami visur prekių pritraukiami» (Le Trosne: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 916 psl.). «Kasyklos, nenutrūkstamai teikiančios auksą ir sidabrą, jų duoda pakankamai tam, kad kiekviena nacija būtų aprūpinta jai būtinu kiekiu» (J. Vanderlint: «Money answers all Things». London 1734, 40 psl.).

¹¹² «Vekselių kursai kyla ir krinta kas savaitė ir kasmet tam tikrais momentais yra ypač palankūs vienai nacijai, kitais momentais tiek pat palankūs jos varžovėms» (N. Barbon: «A Discourse concerning coining the new money lighter». London 1696, 39 psl.).

Išsivysčiusios buržuazinės gamybos šalys apriboja masiškai nusikaupusius bankų rezervuaruose lobius specifinėms jų funkcijoms būtinu minimumu¹¹³. Neskaitant tam tikrų išimčių, pernelyg dideli palyginti su vidutiniu lygiu lobių rezervuarai rodo prekinės cirkuliacijos sustingimą, arba prekių metamorfozių srovės nutrūkimą¹¹⁴.

¹¹³ Šios įvairios funkcijos gali tarpusavyje sueiti į pavojingą konfliktą, kai tik prie jų prisideda funkcija būti fondu, užtikrinančiu banknotų keitimą.

¹¹⁴ «Pinigų kiekis, viršijęs tai, kas yra absoliučiai būtina vidaus prekybai, yra negyvas kapitalas ir šaliai, kuri jį turi, neduoda jokie pelno, jie tiesiog išvežami ir vėl įvežami per užsienio prekybą» (*John Bellers: «Essays about the Poor»*. London 1699, 13 psl.). «Bet kas įvyks, jei mes turėsime per daug monetų? Tokiu atveju mes galėsime sunkiausias iš jų vėl sulydyti ir paversti prabangiais auksiniais ar sidabriniais indais, lėkštelėmis ar apyvokos daiktais; arba kaip prekes nusiųsti jas ten, kur jos yra reikalingos ir yra jų paklausa; arba paskolinti jas už palūkanas tiems, kas moka aukštą palūkanų normą» (*W. Petty: «Quantulumcunque concerning Money»*, 1682, 39 psl.). «Pinigai — yra ne daugiau kaip politinio kūno taukai, dėl ko jų perteklius daro jį nepaslankų, o trūkumas jam sukelia ligą; ... panašiai kaip taukai palengvina raumenų judėjimą, maitina esant maisto trūkumui, užpildo tuštumas ir pagražina kūną, lygiai taip pat pinigai lengvina valstybės veiklą, įveža iš užsienio maisto produktus, kai šalies viduje yra brangymetis, apmoka skolos reikalavimus... ir visa pagražina; beje, — ironiškai užbaigia autorius, — pastarasis dalykas daugiausia liečia tuos pavienius asmenis, kurie pinigų yra pertekę» (*W. Petty: «Political Anatomy of Ireland»* 1672, išl. London 1691, 14 psl.).

ANTRASIS SKYRIUS

PINIGŲ VIRTIMAS KAPITALU

KETVIRTASIS SKIRSNIS

PINIGŲ VIRTIMAS KAPITALU

I. BENDROJI KAPITALO FORMULĖ

Prekinė cirkuliacija yra kapitalo išėities taškas. Istorinės jo atsiradimo prielaidos yra prekinė gamyba ir išsivysčiusi prekinė cirkuliacija, prekyba. Pasaulinė prekyba ir pasaulinė rinka pradeda XVI šimtmetyje naująją kapitalo istoriją.

Jei mes paliksime nuošalyje medžiaginį prekinės cirkuliacijos turinį, įvairių vartojamųjų verčių mainus, ir nagrinėsime tik šio proceso sukeltąs ekonomines formas, tai mes pamatysime, kad pinigai yra paskutinis šio proceso produktas. Šis paskutinis prekinės cirkuliacijos produktas yra pirmoji kapitalo pasirodymo forma.

Istoriškai kapitalas visur stoja priešais žemės nuosavybę iš pradžių pinigų forma, kaip piniginis turtas, kaip pirklinis ir lupikiškasis kapitalas¹. Bet nėra net reikalo žvelgti atgal į kapitalo atsiradimo istoriją, norint įsitikinti, jog pinigai yra pirmoji jo pasirodymo forma. Ši istorija kasdien vyksta mūsų akyse. Kiekvienas naujas kapitalas, pirmą kartą pasirodydamas scenoje, t. y. prekių, darbo ar pinigų rinkoje, visuomet pasirodo pinigų pavidalu,— pinigų, kurie tam tikrų procesų eigoje turi pavirsti kapitalu.

Pinigai kaip pinigai ir pinigai kaip kapitalas iš pradžių vieni nuo kitų skiriasi tik nevienoda cirkuliacijos forma.

Betarpiška prekinės cirkuliacijos forma yra $Pr - P - Pr$, prekės pavirtimas į pinigus ir pinigų pavirtimas atgal į prekę, pardavimas pirkimui. Bet greta šios formos mes aptinkame kitą, specifiškai nuo

¹ Priešingumas tarp žemės nuosavybės valdžios, kuri remiasi asmeninio pajungtumo ir viešpatavimo santykiais, ir beasmenės pinigų valdžios gerai išreikštas dviejose prancūzų patarlėse: «Nulle terre sans seigneur». — «L'argent n'a pas de maître» [«Nėra žemės be pono». — «Pinigai neturi pono»].

Jos skirtingą formą $P - Pr - P$, pinigų pavirtimą į prekę ir prekės pavirtimą atgal į pinigus, pirkimą pardavimui. Pinigai, kurie savo judėjime išeina šį pastarąjį ciklą, pavirsta kapitalu, pasidaro kapitalu ir jau pagal savo paskirtį yra kapitalas.

Įsižiūrėkime arčiau į cirkuliaciją $P - Pr - P$. Panašiai kaip paprastoji prekinė cirkuliacija ji išeina dvi priešingas fazes. Pirmoji fazė, $P - Pr$, pirkimas, yra pinigų pavirtimas į prekę. Antroji fazė, $Pr - P$, pardavimas,— prekės pavirtimas atgal į pinigus. Abi fazės kartu sudaro vieningą procesą, kuriame pinigai mainomi į prekę ir paskui ta pati prekė vėl mainoma į pinigus, prekė perkama pardavimui, arba, paliekant nuošalyje formalius skirtumus tarp pirkimo ir pardavimo,— už pinigus perkama prekė ir už prekę pinigai². Rezultatas, kuriuo baigiasi visas procesas, yra pinigų mainai į pinigus, $P - P$. Jei aš už 100 sv. st. perku 2 000 sv. medvilnės ir šiuos 2 000 sv. medvilnės vėl parduodu už 110 sv. st., tai galų gale aš tik išmainiau 100 sv. st. į 110 sv. st., pinigus į pinigus.

Pirmiausia yra aišku, kad cirkuliacijos procesas $P - Pr - P$ būtų visiškai absurdiškas ir tuščias, jei kas nors panorėtų šiuo aplinkiniu keliu tam tikrą piniginę vertę išmainyti į tą pačią piniginę vertę, pvz., 100 sv. st. į 100 sv. st. Nepalyginti paprastesnis ir tikresnis būtų metodas lobių sudarytojo, kuris savo 100 sv. st. laiko pas save, užuot juos patikėjęs cirkuliacijos pavojams. Iš antros pusės, kai pirklys parduoda savo už 100 sv. st. pirtą medvilnę, tai nepriklausomai nuo to, ar jis už ją gauna 110 sv. st., ar 100 sv. st., ar net tiktai 50 sv. st., visais atvejais jo pinigai išeina savotišką ir originalų kelią, visiškai skirtingą negu paprastojoje prekinėje cirkuliacijoje, kai, pvz., valstietis parduoda grūdus ir už gautus pinigus perkasi drabužį. Taigi, pirmiausia mes turime apibūdinti formų skirtumą tarp apytakų $P - Pr - P$ ir $Pr - P - Pr$. Kartu išryškės ir turinio skirtumas, kuris slypi po šiais formų skirtumais.

Iš pradžių pažiūrėsime, kas yra bendra abiejose šiose formose.

Abi apytakos suskyla į tas pačias dvi priešingas fazes: $Pr - P$, pardavimas, ir $P - Pr$, pirkimas. Kiekvienoje iš abiejų fazių stovi vienas priešais kitą tie patys du daiktiniai elementai — prekė ir pinigai, ir tie patys du asmenys su tomis pačiomis charakterinėmis ekonominėmis kaukėmis — pirkėjas ir pardavėjas. Kiekviena iš abiejų apytakų yra tų pačių priešingų fazių vienybė, ir abu kartus šiai vienybei tarpininkauja trys kontrahentai, iš kurių vienas tik parduoda, antras tik perka, o trečias pakaitomis perka ir parduoda.

Šias abi apytakas $Pr - P - Pr$ ir $P - Pr - P$ jau iš pat pradžių skiria atvirkštinis tų pačių priešingų cirkuliacijos fazių eiliškumas. Paprastoji prekinė cirkuliacija prasideda pardavimu ir baigiasi

² «Už pinigus perkamos prekės ir už prekes perkami pinigai» (*Mercier de la Rivière*: «L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», «Physiocrates», Daire leid., II d., 543 psl.).

pirkimu, pinigų kaip kapitalo cirkuliacija prasideda pirkimu ir baigiasi pardavimu. Ten prekė, čia pinigai sudaro judėjimo išėities tašką ir baigiamąjį tašką. Pirmojoje formoje visame procese tarpininko vaidmenį vaidina pinigai, antrojoje, atvirksčiai,— prekė.

Cirkuliacijoje $Pr - P - Pr$ pinigai galų gale pavirsta preke, kuri tarnauja kaip vartojamoji vertė. Vadinasi, pinigai išleidžiami galutinai. Atvirksčiai, priešingoje formoje $P - Pr - P$ pirkėjas tik tam sunaudoja pinigus, kad gautų pinigų kaip pardavėjas. Pirkdamas prekę, jis meta pinigus į cirkuliaciją, kad juos vėl iš ten išimtu parduodamas tą pačią prekę. Jis paleidžia iš rankų pinigus tik turėdamas nuslėptą norą juos vėl atgauti. Todėl pinigai čia tik avansuojami³.

Formoje $Pr - P - Pr$ tie patys pinigai du kartus keičia savo vietą. Pardavėjas juos gauna iš pirkėjo ir sumoka kitam pardavėjui. Visas procesas, prasidedas pinigų gavimu už prekę, baigiasi pinigų atidavimu už prekę. Atvirksčiai vyksta procesas formoje $P - Pr - P$. Čia ne tie patys pinigai, bet ta pati prekė du kartus keičia savo vietą. Pirkėjas ją gauna iš pardavėjo rankų ir vėl ją perduoda į kito pirkėjo rankas. Kaip paprastojoje prekinėje cirkuliacijoje dvikartinis tų pačių pinigų vietos pakeitimas sukelia galutinį jų perėjimą iš vienu rankų į kitas, taip čia dvikartinis tos pačios prekės vietos pakeitimas sukelia pinigų sugrįžimą į pradinį jų tašką.

Pinigų sugrįžimas į pradinį jų tašką nepriklauso nuo to, ar prekė parduodama brangiau, negu ji buvo piršta. Si aplinkybė turi įtakos tik sugrįžtančios pinigų sumos dydžiui. Pats sugrįžimo reiškinys įvyksta tuo metu, kai pirktoji prekė vėl parduodama, t. y. kai apytaka $P - Pr - P$ pilnutinai įvyksta. Vadinasi, čia mes aptinkame jultmais suvokiamą skirtumą tarp pinigų kaip kapitalo cirkuliacijos ir jų tiesiog kaip pinigų cirkuliacijos.

Apytaka $Pr - P - Pr$ yra visiškai pasibaigusi, kai tik pinigai, gauti pardavus vieną prekę, absorbuojami perkant kitą prekę. Ir jei pinigai čia vis dėlto sugrįš į pradinį tašką, tai tik atnaujinant ar pakartojant visą procesą. Jei aš kvarterį grūdų parduodu už 3 sv. st. ir už šiuos 3 sv. st. perku drabužį, tai tuos 3 sv. st. aš galutinai išleidžiu. Aš su jais jau nebeturiu nieko bendro. Jie priklauso drabužių prekybininkui. O jei aš parduočiau antrą kvarterį grūdų, tai pinigai man grįžtų atgal, bet ne dėl pirmojo santorio, o tik dėl jo pakartojimo. Pinigai vėl nuo manęs pasitrauktų, jei aš šį santorį atvesčiau iki galo, įvykdydamas naują pirkimą. Vadinasi, cirkuliacijoje $Pr - P - Pr$ pinigų sunaudojimas nieko bendro neturi su jų sugrįžimu. Priešingai, cirkuliacijoje $P - Pr - P$ pinigų sugrįžimą sąlygoja pats jų sunaudojimo būdas. Nesant šio sugrįžimo, visą operaciją reikia

³ «Kai daiktas perkamas turint tikslą jį perparduoti, tai čia sunaudotoji suma vadinama avansuotais pinigais; o jei daiktas perkamas ne perpardavimui, pinigai gali būti pavadinti išleistais» (*James Steuart: «Works»* etc., edited by General Sir James Steuart, his son. London 1805, I t., 274 psl.).

pripažinti nepavykusia arba procesą nutrūkusiu ir dar nepasibaigusiu, nes trūksta jo antrosios fazės — pardavimo, kuris papildo ir užbaigia pirkimą.

Apytakos $Pr - P - Pr$ išieities taškas yra viena prekė, o baigiamasis taškas kita prekė, kuri iš cirkuliacijos išseina į vartojimą. Tuo būdu vartojimas, poreikių patenkinimas, žodžiu tariant — vartojamoji vertė yra galutinis šios apytakos tikslas. Priešingai, apytakos $P - Pr - P$ išieities taškas yra pinigai, ir ji galų gale sugrįžta į tą patį tašką. Todėl jos skatinamasis motyvas, jos nulemiantis tikslas yra pati mainomoji vertė.

Paprastojoje prekinėje cirkuliacijoje abu kraštutiniai taškai turi tą pačią ekonominę formą. Abu jie — prekės. Ir, be to, lygios vertės prekės. Bet užtat jos yra kokybiškai skirtingos vartojamosios vertės, pvz., grūdai ir drabužis. Produktų mainai, įvairių medžiagų, kuriomis pasireiškia visuomeninis darbas, mainai čia sudaro judėjimo turinį. Kitaip yra cirkuliacijoje $P - Pr - P$. Iš pirmo žvilgsnio ji atrodo esanti nereikalinga dėl savo tautologiškumo. Abu kraštutiniai taškai turi tą pačią ekonominę formą. Abu jie — pinigai, vadinasi, nėra kokybiškai skirtingos vartojamosios vertės, nes pinigai yra kaip tik toks pakeistinis prekių pavidalas, kuriame išnyko visos ypatingos pastarųjų vartojamosios vertės. Iš pradžių išmainyti 100 sv. st. į medvilnę, o paskui vėl tą medvilnę išmainyti į 100 sv. st., t. y. aplinkiniu keliu pinigus į pinigus, tą patį į tą patį, — tokia operacija atrodo esanti tokia pat be tikslo, kaip ir absurdiška⁴. Viena pinigų suma aplamai gali tik savo dydžiu skirtis nuo kitos pinigų sumos. Todėl procesas $P - Pr - P$ savo turinį įgyja ne dėl kokybinio skirtumo

⁴ «Pinigai nemainomi į pinigus», — sušunka Mersjė de la Rivjeras merkantilistų adresu («L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», «Physiocrates», Daire leid., 486 psl.). Viename veikalė, kuris ex professo [specialiai] nagrinėja «prekybą» ir «spekuliaciją», mes skaitome: «Kiekviena prekyba yra skirtingų daiktų mainai; ir naudos (pirkliui?) atsiranda kaip tik dėl to skirtingumo. Vieno svaro duonos mainymas į vieną svarą duonos neduotų jokios naudos... iš čia naudingas kontrastas tarp prekybos ir lošimo, kuris tėra pinigų mainymas į pinigus» (*Th. Corbet*: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained» London 1841, 5 psl.). Nors Korbetas nepastebi, kad $P - P$, pinigų mainymas į pinigus, yra ne tik prekybiniam kapitalui, bet ir aplamai kiekvienam kapitalui būdinga cirkuliacijos forma, jis bent pripažįsta, kad ši vienos prekybos rūšies, būtent spekuliacijos, forma sutampa su lošimu; bet štai pasirodo Mak-Kuločas ir mano, kad pirkimas pardavimui yra spekuliacija ir kad tuo būdu skirtumas tarp spekuliacijos ir prekybos visiškai išnyksta. «Kiekvienas santoris, kuriame vienas individas perka produktą, turėdamas tikslą jį vėl parduoti, faktiškai yra spekuliacija» (*Mac Culloch*: «A Dictionary Practical etc. of Commerce». London 1847. 1009 psl.). Žymiai naivesnis yra Pinto — Amsterdamo biržos Pindaras: «Prekyba yra lošimas (šį teiginį jis paima iš Loko), ir, žinoma, lošiant su tuo, kas nieko neturi, negalima išlošti. Todėl, jei kas nors per ilgą laiką visuomet ir iš visų išloštų, jis turėtų savo noru gražinti didesnę savo laimikio dalį, kad būtų galima iš naujo pradėti lošimą» (*Pinto*: «Traité de la circulation et du crédit». Amsterdam 1771, 231 psl.).

tarp savo kraštutinių taškų,— nes jie abu yra pinigai,— o tik dėl jų kiekybinio skirtumo. Šio proceso rezultatas yra tas, kad iš cirkuliacijos paimama daugiau pinigų, negu iš pradžių buvo į ją mesta. Pvz., už 100 sv. st. pirкта medvilnė vėl parduodama už 100+10 sv. st., arba 110 sv. st. Todėl pilnutinė nagrinėjamojo proceso forma yra šitokia: $P - Pr - P'$, kur $P' = P + \Delta P$, t. y. lygu iš pradžių avansuotai sumai plius tam tikras prieauglis. Šį prieauglį, arba pradinės vertės perviršį, aš vadinu pridedamąja verte (surplus value). Tuo būdu iš pradžių avansuotoji vertė ne tiktai išlieka cirkuliacijoje, bet ir keičia joje savo dydį, prijungia prie savęs pridedamąją vertę, arba pati padidėja [verwerthet sich]. Ir kaip tik šis judėjimas paverčia ją kapitalu.

Tiesa, gali būti, kad procese $Pr - P - Pr$ abu kraštutiniai taškai, Pr ir Pr , pvz., grūdai ir drabužis, yra kiekybiškai skirtingos vertės. Valstietis gali parduoti savo grūdus aukščiau jų vertės arba pirkti drabužį žemiau jo vertės. Iš antros pusės, drabužių prekybininkas gali jį apgauti. Bet pačiai šiai cirkuliacijos formai tokie vertės skirtumai yra kažkas visiškai atsitiktinio. Ši cirkuliacijos forma, priešingai procesui $P - Pr - P$, nė kiek nepraranda savo prasmės ir reikšmės, jei abu kraštutiniai taškai, pvz., grūdai ir drabužis, yra vienas kito atžvilgiu ekvivalentūs. Atvirkščiai, jų verčių lygybė čia yra normalios proceso eigos sąlyga.

Pardavimo pirkimui kartojimo arba atnaujinimo, taip pat kaip ir paties šio proceso matas ir tikslas yra už šio proceso ribų esantis galutinis rezultatas, kurį sudaro vartojimas, tam tikrų poreikių patenkinimas. Priešingai, pirkimo pardavimui atveju pradžia ir pabaiga yra tas pat, būtent pinigai, mainomoji vertė, ir jau vien dėl to tas judėjimas yra begalinis. Šiaip ar taip, iš P gauta $P + \Delta P$; iš 100 sv. st.— 100+10 sv. st. Bet nagrinėjant vien kokybinio požiūriu, 110 sv. st. yra tas pat, kas ir 100 sv. st., būtent pinigai. Ir kiekybinio požiūriu 110 sv. st. yra tokia pat ribota vertės suma, kaip ir 100 sv. st. Jei šie 110 sv. st. būtų sunaudoti kaip pinigai, jie netektų savo vaidmens. Jie nustotų buvę kapitalas. Išimti iš cirkuliacijos, jie sustingtų lobio pavidalu ir nepadidėtų nė vienu fatingu, net jei išgulėtų iki paskutinio teismo dienos. Vadinasi, jei kalbama apie vertės didėjimą, tokio didėjimo reikalingumas yra savybingas tiek 110 sv. st., tiek ir 100 sv. st., nes abi šios sumos yra mainomosios vertės ribotos išraiškos, ir, vadinasi, jos turi tą patį pašaukimą — tiesiog plečiant savo dydį, siekti pasidaryti turtu. Tiesa, vieną momentą iš pradžių avansuotoji 100 sv. st. vertė skiriasi nuo 10 sv. st. pridedamosios vertės, kuri jai priaugo cirkuliacijoje, bet tas skirtumas tuojau pat vėl išnyksta. Procesui pasibaigus gaunamas ne dvigubas rezultatas: vienoje pusėje pradinė 100 sv. st. vertė, antroje pusėje 10 sv. st. pridedamoji vertė, bet vieninga 110 sv. st. vertė. Pastaroji turi visiškai tokią pat formą, tinkamą vėl pradėti savaiminio augimo procesą, kaip ir pirmieji 100 sv. st. Judėjimas užsibaigia pinigais, kurie vėl sudaro

lokio pat judėjimo pradžia⁵. Vadinas, pabaiga kiekvienos atskiros apytakos, kurioje pirkimas vyksta pardavimui, jau pati savaime sudaro naujos apytakos pradžia. Paprastoji prekinė cirkuliacija — pardavimas pirkimui — yra priemonė galutiniam, už cirkuliacijos ribų esančiam tikslui pasiekti, — vartojamosioms vertėms pasisavinti, poreikiams patenkinti. Priešingai, pinigų kaip kapitalo cirkuliacija yra savitiksli, nes savaiminis vertės augimas realizuojasi tik šio nuolat atsinaujinančio judėjimo ribose. Todėl kapitalo judėjimas nežino ribų⁶.

Kaip sąmoningas šio judėjimo atstovas, pinigų savininkas tampa kapitalistu. Jo asmuo arba, tiksliau sakant, jo kišenė — štai tas laškas, iš kur išeina ir kur sugrįžta pinigai. Objektyvus šios cirkuliacijos turinys — vertės augimas — yra subjektyvus jo tikslas, ir kiek didėjantis abstraktaus turto pasisavinimas yra vienintelis skatinamasis jo operacijų motyvas, tiek jis funkcionuoja kaip kapitalistas,

⁵ «Kapitalas... dalijasi į pradinį kapitalą ir pelną, kapitalo prieauglį... nors praktikoje pats šis pelnas tuojau pat vėl prijungiamas prie kapitalo ir kartu su juo paleidžiamas į cirkuliaciją» (F. Engels: «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie», leidinyje «Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx». Paris 1844, 99 psl.). [Ф. Энгельс: «Очерки критики политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, II т., 1931, 306 psl.]

⁶ Aristotelis chrematistikai priešpastato ekonomiką. Jam išeities taškas yra ekonomika. Kadangi pastaroji yra įgijimo menas, ji apsiriboja gyvenimui būtinų arba namams ir valstybei naudingų gėrybių įgijimu. «Tikrasis turtas (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) susideda iš tokių vartojamųjų verčių; nes geram gyvenimui būtinas tokios rūšies nuosavybės kiekis nėra neribotas. Tačiau yra kitokios rūšies įgijimo menas, kuris paprastai ir visiškai teisingai vadinamas chrematistika; pagal ją atrodo, kad pastarajai nėra turto ir nuosavybės ribų. Prekinė prekyba (ἡ καπηλική) pažodžiui reiškia mažmeninę prekybą, ir Aristotelis šią formą ima todėl, kad joje lemiamą vaidmenį vaidina vartojamoji vertė) iš prigimties nepriklauso chrematistikai, nes čia mainai teapima jiems patiems (pirkėjams ir pardavėjams) būtinus reikmenis». Todėl, — sako jis toliau, — pradinė prekinės prekybos forma buvo mainų prekyba, bet jai besiplečiant būtinai atsiranda pinigai. Išradus pinigų, mainų prekyba neišvengiamai turėjo išsivystyti į καπηλική, į prekinę prekybą, o ši pastaroji, prieštaraudama savo pradinei tendencijai, pavirto chrematistika, pinigų darymo menu. Chrematistika toliau skiriasi nuo ekonomikos tuo, kad «jai cirkuliacija yra turto šaltinis (ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημάτων μεταβολῆς). Ji visa remiasi pinigais, nes pinigai yra šios rūšies mainų pradžia ir pabaiga (τὸ γὰρ νόμισμα στοιχείον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Kaip tik todėl ir turtas, kurio siekia chrematistika, yra neribotas. Juk ir kiekvienas menas, kuris nėra priemonė kuriam nors tikslui, bet pats, kaip toks, yra galutinis aukščiausias tikslas, yra neribotas savo siekimu vis arčiau ir arčiau prieiti prie šio galutinio tikslo, kai tuo tarpu toks menas, kuris tesiekia būti tik priemone tam tikram tikslui, jau nėra neribotas, nes pats tas tikslas nustato jam ribas. Panašiai ir su chrematistika. Pastaroji nežino ribų savo tikslui, bet jos tikslas yra absoliutus turtėjimas. Ekonomika, o ne chrematistika, turi ribą... pirmoji laiko savo tikslu kažką skirtingo nuo pačių pinigų, antroji tesiekia juos padidinti... Abiejų formų, pereinančių viena į kitą, suplakimas kai kam davė progos žiūrėti į pinigų išsaugojimą ir jų kiekio didinimą iki begalybės kaip į galutinį ekonomikos tikslą» (Aristoteles: «De Republica», Bekker leid., I kn., 8 ir 9 sk., įvairiose vietose). [Plg. «Политика Аристотеля». I kn., 22—26 psl., įvairiose vietose. Zebelio vertimas, S. Peterburgas, 1911.]

t. y. kaip įsamenintas, valią ir sąmonę turįs kapitalas. Todėl į vartojamąją vertę niekad negalima žiūrėti kaip į betarpišką kapitalisto tikslą⁷. Lygiai taip pat ne vienkartinio pelno gavimas yra jo tikslas, bet nepaliaujamas pelno judėjimas⁸. Šis absoliutus siekimas turtėti, šis aistringas vaikymasis vertės⁹ yra bendras ir kapitalistui ir lobių sudarytojui, bet jei lobių sudarytojas tėra pamišęs kapitalistas, tai kapitalistas yra racionalus lobių sudarytojas. Tą nepaliaujamą vertės didinimą, kurį lobių sudarytojas stengiasi pasiekti gelbėdamas¹⁰ pinigų nuo cirkuliacijos, išvalgesnis kapitalistas pasiekia kiekvieną kartą iš naujo patikėdamas juos cirkuliacijai^{10a}.

Tos savarankiškos formos — piniginės formos, — kurias prekių vertė įgauna paprastosios cirkuliacijos procese, tik tarpininkauja prekių mainams ir išnyksta galutiniame judėjimo rezultate. Priešingai, cirkuliacijoje $P - Pr - P$ ir prekė ir pinigai funkcionuoja tik kaip skirtingi pačios vertės egzistavimo būdai: pinigai kaip visuotinis, prekė — kaip ypatingas, taip sakant, užmaskuotas jos egzistavimo būdas¹¹. Vertė nuolat pereina iš vienos formos į kitą, tačiau niekad šiame judėjime nedingdama, ir tuo būdu pavirsta automatiškai veikiančiu subjektu. Fiksuojant atskiras pasireiškimo formas, kurias savaime auganti vertė pakaitomis įgauna savo gyvenimo apytakoje, gaunami tokie apibrėžimai: kapitalas yra pinigai, kapitalas yra prekė¹². Tačiau iš tikrųjų vertė čia pasidaro subjektu tam tikro proceso, kuriame ji, nuolat keisdama piniginę formą į prekinę ir at-

⁷ «Ne prekės (čia vartojamosios vertės prasme) yra galutinis pramoninio kapitalisto tikslas... pinigai yra jo galutinis tikslas» (*Th. Chalmers: «On Political Economy etc.»*, 2-sis leid., London 1832, 165, 166 psl.).

⁸ «Pirklys beveik visiškai nevertina jau gauto pelno, bet jo žvilgsnis visuomet nukreiptas į būsimą pelną» (*A. Genovesi: «Lezioni di Economia Civile»* (1765). Italų ekonomistų *Custodi* leidinys, Parte Moderna, VIII t., 139 psl.).

⁹ «Nenumaišinama pelno alstra, auri sacra fames [prakeiktas aukso troškimas] visuomet apsprendžia kapitalistų veiklą» (*Mac Culloch: «The Principles of Political Economy»*, London 1830, 179 psl.). Savaime suprantama, šis požiūris nėra kiek netrukdo Mak-Kulochui ir Ko teorinių keblumų metu, pvz., nagrinėjant perprodukciją, ta patį kapitalistą paversti geru miesčioniu, kuriam tereikia tik vartojamųjų verčių ir kurį kankina tikrai vilko apetitas batams, skrybėlėms, kiaušiniams, kartūnui ir kt. vartojamosioms vertėms, betarpiškai susijusioms su šeimoms poreikiams.

¹⁰ «Σώζειν» [«gelbėti»] — būdingas graikų posakis lobių kaupimui pažymėti. Lygiai taip pat angliškai «to save» kartu reiškia ir «gelbėti» ir «taupyti».

^{10a} «Ta begalybė, kurios daiktai nepasiekia, judėdami viena kryptimi, jų yra pasiekiami per apytaką» (*Galiani [«Della Moneta»*, II kn., leid. «Scrittorei Classici Italiani di Economia Politica», *Custodi* leid., III t., Milano 1803, 156 psl.).

¹¹ «Ne pati materija yra kapitalas, bet tos materijos vertė» (*J. B. Say: «Traité de l'Économie Politique»*, 3-sis leid., Paris 1817, I t., 428 psl.).

¹² «Cirkuliuojantieji pinigai [currency] (1), panaudoti gamybos tikslams, yra kapitalas» (*Macleod: «The Theory and Practice of Banking»*, London 1855, I t., 1 sk., 55 psl.). «Kapitalas — tai prekės» (*James Mill: «Elements of Political Economy»*, London 1821, 74 psl.).

virškščiai, pati keičia savo dydį, atstumia save kaip pridedamąją vertę nuo savęs kaip pradinės vertės, savaime auga. Nes tas judėjimas, kuriame ji prisijungia pridedamąją vertę, yra jos pačios judėjimas, vadinasi, jos augimas yra savaiminis augimas. Ji dėl to įgavo magišką sugebėjimą kurti vertę, kad ji pati yra vertė. Ji pagimdo gyvus vaikus arba bent deda auksinius kiaušinius.

Kaip savaime augantis subjektas tokio proceso, kuriame ji čia įgauna, čia nusimeta piniginę ir prekinę formas ir tuo pačiu metu nuolat išlieka ir auga šitaip besikeisdama, vertė yra pirmiausia reikalinga savarankiškos formos, kuri konstatuotų jos tapatybę su ja pačia. Ir šią formą ji turi tik pinigų pavidalu. Todėl pinigai yra kiekvieno vertės savaiminio augimo proceso išeities ir baigiamasis taškas. Ji buvo 100 sv. st., dabar ji 110 sv. st. ir t. t. Bet patys pinigai čia tevaidina tik vienos iš vertės formų vaidmenį, nes jų čia yra dvi. Neįgavę prekinės formos, pinigai negali pasidaryti kapitalu. Tuo būdu pinigai prekių atžvilgiu čia nestoja polemiskai kaip vykstant lobių kaupimui. Kapitalistas žino, kad bet kurios prekės, kad ir kokiais driskiais jos beatrodytų, kad ir koks biauirus būtų jų kvapas, yra iš tikrųjų ir realiai pinigai, iš vidaus apipiaustyti žydai, ir, be to, stebuklinga priemonė iš pinigų daryti daugiau pinigų.

Jei paprastojoje cirkuliacijoje prekių vertė jų vartojamosios vertės atžvilgiu įgaudavo ne daugiau kaip savarankišką pinigų formą, tai čia ji staiga stoja kaip savaime besivystanti, savaime judanti substancija, kuriai prekės ir pinigai tėra tiktai formos. Maža to. Užuoť išreiškusi prekių santykį, ji dabar stoja, taip sakant, į privatų santykį pati su savimi. Ji skiria save kaip pradinę vertę nuo savęs kaip pridedamosios vertės, panašiai kaip dievas tėvas skiriasi nuo paties savęs kaip dievo sūnaus, nors abu jie yra to paties amžiaus ir iš tikrųjų tik vienas asmuo. Nes tik 10 sv. st. pridedamosios vertės dėka avansuotieji 100 sv. st. pasidaro kapitalu, ir kai tik jie pasidaro kapitalu, kai tik sūnus gimsta, o per sūnų ir tėvas, tuojau pat vėl išnyksta tarp jų skirtumas, ir abu yra viena: 110 sv. st.

Tuo būdu vertė pasidaro savaime judančia verte, savaime judančiais pinigais, ir kaip tokia ji yra kapitalas. Ji išeina iš cirkuliacijos sferos, vėl į ją įeina, joje save išlaiko ir padaugina, grįžta atgal padidėjusi ir vis iš naujo pradeda tą pačią apytaką¹³. $P - P'$, pinigai, gimdantieji pinigus, — money which begets money, — taip aprašo kapitalą pirmieji jo aiškintojai, merkantilistai.

Pirkti, norint parduoti, arba, tiksliau sakant, pirkti, norint parduoti brangiau, $P - Pr - P'$, iš pirmo žvilgsnio yra tik vienai kapitalo rūšiai — pirkliniam kapitalui — savybinga forma. Bet ir pramoninis kapitalas yra pinigai, kurie pavirsta preke ir paskui prekių

¹³ «Kapitalas... nepaįiaujamai dauginanti save vertė» (Sismond: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», I t., 88, 89 psl.). [Plg. Симонд де Сисмонди: «Новые начала политической экономии», I т., Соцэргиз, 1936, 185 psl.]

pardavimu atgal pavirsta didesniu pinigų kiekiu. Aktai, kurie vyksta už cirkuliacijos sferos protarpyje tarp pirkimo ir pardavimo, nė kiek nekeičia šios judėjimo formos. Pagaliau, palūkanas duodančiame kapitalo cirkuliacija $P-Pr-P'$ pasireiškia sutrumpintu pavidalu, savo rezultatu be tarpininkaujančios grandies, pasireiškia, kalbant lapidariniu stiliumi, kaip $P-P'$, kaip pinigai, kurie yra lygūs didesnam pinigų kiekiui, kaip vertė, kuri yra didesnė už save.

Tuo būdu $P-Pr-P'$ iš tikrųjų yra kapitalo, kaip jis betarpiškai pasireiškia cirkuliacijos sferoje, bendroji formulė.

2. BENDROSIOS FORMULĖS PRIĖŠTARAVIMAI

Ta cirkuliacijos forma, kuria piniginė lėlytė pavirsta kapitalu, prieštarauja visiems anksčiau išdėstytiems dėsniams apie prekęs, vertės, pinigų ir pačios cirkuliacijos prigimtį. Nuo paprastosios prekinės cirkuliacijos ją skiria atvirkščias tų pačių dviejų priešingų procesų, pardavimo ir pirkimo, eiliškumas. Tačiau kokiu stebuklu toks grynai formalus skirtumas gali pertvarkyti pačią šio proceso prigimtį?

Maža to: šis atvirkščias eiliškumas egzistuoja tik vienam iš trijų tarpusavyje prekiaujančių kontrahentų. Kaip kapitalistas, aš perku prekę iš A ir paskui ją parduodu B ; kaip paprastas prekių savininkas, aš prekę parduodu B ir paskui vėl perku prekę iš A . Kontrahentams A ir B šis skirtumas neegzistuoja. Jie stoja tik kaip prekių pirkėjas arba pardavėjas. Aš pats kiekvieną kartą jų atžvilgiu esu paprastas pinigų savininkas arba prekių savininkas, pirkėjas arba pardavėjas. Abiem eiliškumo atvejais aš vieno asmens atžvilgiu esu tik pirkėjas, kito atžvilgiu — tik pardavėjas: vieno atžvilgiu — tik pinigai, kito atžvilgiu — tik prekė, bet nei vieno atžvilgiu nesu kapitalas arba kapitalistas arba atstovas kažko tokio, kas būtų daugiau negu pinigai arba prekė, kažko tokio, kas galėtų daryti kurį nors kitą poveikį, išskyrus tą, kuris savybingas pinigams arba prekėms. Man pirkimas iš A ir pardavimas B sudaro vieną nuoseklų eiliškumą. Bet ryšys tarp šių dviejų aktų tik man teegzistuoja. A nė kiek nerūpi mano santoris su B ir B nė kiek nerūpi mano santoris su A . Jei aš savo kontrahentams panorėčiau išaiškinti tą ypatingą mano nuopelną, kad aš apvertęs santorių eiliškumą, tai jie man įrodytų, kad aš klystu paties eiliškumo klausimu, kad santoris kaip visuma nėra prasidėjęs pirkimu ir nėra pasibaigęs pardavimu, bet, atvirkščiai, yra prasidėjęs pardavimu ir pasibaigęs pirkimu. Iš tikrųjų: pirmasis mano aktas, pirkimas, A požiūriu buvo pardavimas, antrasis mano aktas, pardavimas, B požiūriu buvo pirkimas. Nesitenkindami tuo, A ir B dar pareikš, kad visas šis eiliškumas yra visiškai bereikalingas, kad tai buvo triukas. A tiesiog parduos prekę B , o B tiesiog pirsks ją iš A . Drauge su tuo visas santoris pavirsta vienpusišku įprastinės prekinės cirkuliacijos aktu, A požiūriu — pardavimu, B požiūriu — pirkimu.

Tuo būdu, apvertę aktų eiliškumą, mes anaip tol neišėjome iš paprastąsias prekinės cirkuliacijos sferos: todėl mes turime išnagrinėti klausimą, ar pačios šios sferos prigimtis leidžia į ją įeinančioms vertėms savavilingai augti, vadinasi, pridedamajai vertei susidaryti.

Paimkime cirkuliacijos procesą ta jo forma, kuria jis pasireiškia kaip paprasti prekių mainai. Ši forma esti visais tais atvejais, kai abu prekių savininkai vienas iš kito perka prekes ir, mokėjimo terminui suėjęs, suveda tarpusavio piniginių reikalavimų balansą. Pinigai čia tarnauja kaip skaičiuojamieji pinigai išreikšti prekių vertėms jų kainomis, bet priešais pačias prekes jie nestovi daiktine forma. Aišku, kiek tai liečia vartojamąją vertę, laimėti gali abu tarpusavyje mainantieji asmenys. Abu perleidžia prekes, kurios jiems kaip vartojamosios vertės yra be naudos, ir gauna prekes, kurios jiems reikalingos vartojimui. Tačiau santorio naudingumas gali tuo net neapsiriboti. Galimas daiktas, kad *A*, parduodantis vyną ir perkantis grūdus, per tam tikrą darbo laiką pagamina daugiau vyno, negu jo per tą patį darbo laiką galėtų pagaminti grūdų augintojas *B*, ir atvirkščiai: *B*, auginantis grūdus, per tą patį darbo laiką pagamina daugiau grūdų, negu jų galėtų pagaminti vynuogininkas *A*. Tuo būdu *A* už tą pačią mainomąją vertę gauna daugiau grūdų, o *B* daugiau vyno, negu būtų gavęs kiekvienas iš jų, jei jie abu, nesigriebdami mainų, turėtų patys sau gaminti ir vyną ir grūdus. Vadinasi, vartojamosios vertės atžvilgiu galima pasakyti, kad «mainai yra santoris, kuriame laimi abi pusės»¹⁴. Kitaip yra su mainomąja verte. «Žmogus, turintis daug vyno, bet neturintis grūdų, sudaro santorį su žmogumi, kuris turi daug grūdų, bet neturi vyno, ir tarp jų vyksta 50 dydžio vertės kviečių mainai į tą pačią 50 dydžio vertę vyno pavidalu. Šie mainai nėra mainomosios vertės padidėjimas nei vienam, nei kitam, nes jau prieš mainant kiekvienas iš jų turėjo vertę, lygią tai, kurią gauna per šią operaciją»¹⁵. Dalykas nėra nesikeičia nuo to, kad tarp prekių stoja pinigai kaip cirkuliacijos priemonė ir kad pirkimo aktas regimai atsiskiria nuo pardavimo akto¹⁶. Prekių vertė pasireiškia jų kainomis anksčiau, negu jos stoja į cirkuliaciją, vadinasi, ji yra cirkuliacijos prielaida, bet ne jos rezultatas¹⁷.

Nagrinėdami procesą abstrakčiai, t. y. palikdami nuošalyje aplinkybes, kurios neišplaukia iš imanentinių paprastosios prekinės cirkuliacijos dėsnių, mes čia, neskaitant vienos vartojamosios vertės

¹⁴ «Mainai yra nuostabus santoris, kuriame abu kontrahentai laimi — visuo met (I)» (*Destutt de Tracy: «Traité de la Volonté et de ses effets»*. Paris 1826, 68 psl.) Ta pati knyga vėliau išėjo antrašte «*Traité d'Économie Politiques*».

¹⁵ *Mercier de la Rivière: «L'ordre naturel et essentiel», «Physiocrates», Daire leid., II d., 544 psl.*

¹⁶ «Šiaip jau yra visiškai tas pat, ar viena šių abiejų verčių yra pinigai ar abi yra paprastos prekės» (*Mercier de la Rivière, ten pat, 543 psl.*).

¹⁷ «Ne kontrahentai nustato vertę; pastaroji yra nustatyta anksčiau, negu jie sudaro santorį» (*Le Trosne: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 906 psl.*).

pukeltimo kita, aptiksime tik prekių metamorfozę, t. y. paprastą prekės formos pasikeitimą. Ta pati vertė, t. y. tas pats kiekis sudaiktinto visuomeninio darbo, pasilieka to paties prekių savininko rankose iš pradžių jo prekės pavidalu, paskui pinigų, kuriais prekė yra pavirtusi, pavidalu, pagaliau vėl prekės, į kurią pinigai yra atgal pavirtę, pavidalu. Toks formos pasikeitimas nekeičia vertės dydžio. Pakitimas, kurį šiame procese patiria pati prekės vertė, apsiriboja piniginės jos formos pakitimu. Iš pradžių ji egzistuoja kaip pardavimui pasiūlytos prekės kaina, paskui kaip pinigų suma, kuri betgi jau anksčiau buvo išreikšta kainoje, pagaliau kaip ekvivalentinės prekės kaina. Ši formų kaita pati savaime taip pat nekeičia vertės dydžio, kaip penkių svarų banknoto iškeitimas į soverenus, pussoverenius ir šilingus. Ir kadangi prekės cirkuliacija teatveda tik į jos vertės formos pakitimą, ji atveda, šiam reiškiniui vykstant grynu pavidalu, į ekvivalentų mainus. Net vulgarioji politinė ekonomija, nors ji visiškai nesupranta, kas yra vertė, kiekvieną kartą, kai ji mėgina, kiek tai jai yra prieinama, išnagrinėti šį reiškinį grynu pavidalu, spėja, kad paklausa ir pasiūla viena kitą padengia, t. y. kad jų įtaka aplamai nustoja reikškusis. Vadinasi, jei vartojamosios vertės atžvilgiu abu kontrahentai gali laimėti, tai iš mainomosios vertės jie negali abu laimėti. Čia veikiau galioja taisyklė: «Kur yra lygybė, ten nėra naudos»¹⁸. Nors prekės ir gali būti parduodamos nuo jų verčių nukrypstančiomis kainomis, bet toks nukrypimas yra prekių mainų dėsnio pažeidimas¹⁹. Savo grynu pavidalu prekių mainai yra ekvivalentų mainai ir, vadinasi, jie nėra priemonė praturtėti iš vertės padidėjimo²⁰.

Todėl už mėginimų žiūrėti į prekių cirkuliaciją kaip į pridemosios vertės šaltinį paprastai slypi quid pro quo, vartojamosios vertės painiojimas su mainomąja verte. Pavyzdžiui, Kondiljakas sako: «Netiesa, kad vykstant prekių mainams lygi vertė mainoma į lygią vertę. Atvirkščiai, kiekvienas iš dviejų kontrahentų visuomet atiduoda mažesnę vertę mainais į didesnę. . . Jei žmonės iš tikrųjų mainytų tik lygias vertes, tai nė vienam iš kontrahentų nebūtų jokios naudos. Iš tikrųjų abu gauna arba bent turi gauti naudos. Kodėl? Daiktų vertė priklauso grynai nuo jų santykio su mūsų poreikiais. Kas vienam yra daugiau, kitam yra mažiau, ir atvirkščiai. . . Juk negalima tarti, kad mes teiksime pardavimui daiktus, reikalingus mūsų pačių vartojimui. . . Mes norime atiduoti mums nereikalingą daiktą, kad gau-

¹⁸ «Dove è egualità, non è lucro» (*Galiani: «Della Moneta», Custodi rinkinio IV t.: [«Scrittori Classici Italiani di Economia Politica»], Parte Moderna, 244 psl.*).

¹⁹ «Mainai pasidaro nenaudingi vienai iš abiejų pusių, kai kuri nors pašalinė aplinkybė sumažina ar per daug padidina kainą; tuomet lygybė pažeidžiama, bet dėl šios pašalinės priežasties, o ne dėl pačių mainų» (*Le Trosne: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 904 psl.*).

²⁰ «Mainai pačia savo prigimtimi yra lygybės sutartis, kuri sudaroma tarp vienos vertės ir kitos jai lygios vertės. Vadinasi, jie nėra priemonė turtėti, nes čia duodama lygiai tiek, kiek gaunama» (*Le Trosne, ten pat, 903 psl.*).

lume reikalingą; mes norime duoti mažiau mainais į daugiau... Vieniškai natūralu buvo prieiti išvadą, kad vykstant mainams lygi vertė atiduodama už lygią vertę tais atvejais, kai abiejų išmainytų daiktų vertė yra lygi tam pačiam pinigų kiekiui... Bet reikia turėti galvoje ir kitą dalyko pusę; kyla klausimas: ar ne perteklių mes abu mainome į kiekvienam iš mūsų reikalingą daiktą²¹. Kaip matome, Kondiljakas ne tik suplaka vartojamąją vertę ir mainomąją vertę, bet su tikru vaikišku naivumu pakeičia visuomenę su išsivysčiusia prekybine gamyba tokia santvarka, kuriai esant gamintojas pats gamina savo pragyvenimo reikmenis ir meta į cirkuliaciją tik perteklių, kuris lieka patenkinus savo poreikius²². Nepaisant to, Kondiljako argumentą dažnai kartoja šiuolaikiniai ekonomistai, būtent tais atvejais, kai išsivysčiusią prekių mainų formą, prekybą, reikia pavaizduoti kaip pridedamosios vertės sukūrimo šaltinį. «Prekyba,— sakoma, pvz.,— prijungia vertę prie produktų, nes tie patys produktai vartotojo rankose turi daugiau vertės, negu gamintojo rankose, ir todėl prekyba turi būti laikoma tiesiogine žodžio prasme (strictly) gamybos aktu»²³. Bet prekės neapmokamos du kartus: vieną kartą jų vartojamoji vertė, antrą kartą jų vertė. Ir jei prekės vartojamoji vertė yra naudingesnė pirkėjui negu pardavėjui, tai pinigine jos forma yra naudingesnė pardavėjui negu pirkėjui. Argi priešingu atveju jis parduotų prekę? Todėl mes su tokia pat teise galime pasakyti, kad pirkėjas tiesiogine žodžio prasme (strictly) atlieka «gamybos aktą», kai jis, pvz., pirklio kojines paverčia pinigais.

Jei mainomos lygios mainomosios vertės prekės arba prekės ir pinigai, t. y. ekvivalentai, tai, aišku, niekas iš cirkuliacijos negauna didesnės vertės, negu paleidžia į ją. Tokiu atveju pridedamoji vertė nesusidaro. Bet savo gryna forma prekių cirkuliacijos procesas sąlygoja ekvivalentų mainus. Tačiau tikrovėje procesai nevyksta grynu pavidalu. Todėl tarsime, kad mainomi ne ekvivalentai.

Šiaip ar taip, prekių rinkoje tik prekių savininkas stovi priešais prekių savininką, ir ta valdžia, kurią šie asmenys turi vienas kito atžvilgiu, tėra jų prekių valdžia. Medžiaginis prekių skirtingumas yra medžiaginis mainų pagrindas, jis sąlygoja prekių savininkų

²¹ *Condillac*: «Le Commerce et le Gouvernement» (1776), Daire et Molinari leid. rinkinyje «Mélanges d'Economie politique», Paris 1847, 267 ir 291 psl.

²² Todėl Le Tronas visiškai teisingai atsako savo draugui Kondiljakui: «Išsivysčiusioje visuomenėje aplamai nėra jokio pertekliaus» [«De l'intérêt social», 907 psl.]. Tuo pačiu metu jis jį erzina savo pastaba, kad «jei abu besimainantieji gauna vienodą plusą palyginti su tuo, ką jie atiduoda, tai jie abu gauna lygiai» [ten pat, 904 psl.]. Kaip tik dėl to, kad Kondiljakas dar neturi nė mažiausio supratimo apie mainomosios vertės prigimtį, jis pasirodo esąs tinkamiausias vadovas p. profesoriui Vilhelmui Rošeriui, pastarajam kuriant savo vaikiškas sąvokas. Žr. jo «Die Grundlagen der Nationalökonomie», dritte Auflage, 1858.

²³ *S. P. Newman*: «Elements of Political Economy». Andover and New York 1835, 175 psl.

tarpusavio priklausomumą, nes nė vienas iš jų neturi savo paties vartojimo reikmens ir turi kito vartojimo reikmenį. Neskaitant šio medžiaginio prekių vartojamųjų verčių skirtingumo, tarp pastarųjų tėra vienas skirtumas: skirtumas tarp natūralinės jų formos ir jų pakeistinės formos, tarp prekęs ir pinigų. Tuo būdu prekių savininkai vienas nuo kito skiriasi tik kaip pardavėjai, prekių savininkai, ir kaip pirkėjai, pinigų savininkai.

Tarkime dabar, kad pardavėjas turi kažkokią neišaiškinamą privilegiją parduoti prekę aukščiau jos vertės, už 110, kai jos vertė yra 100, t. y. su nominaliu 10% kainos priedu. Tuo būdu pardavėjas gausna pridėdamąją vertę — 10. Bet po to, kai jis buvo pardavėjas, jis pasidarė pirkėju. Trečiasis prekių savininkas su juo dabar susitinka kaip pardavėjas ir savo ruožtu naudojasi privilegija parduoti prekę 10% brangiau. Kaip pardavėjas mūsų prekių savininkas laimėjo 10, kad kaip pirkėjas netektų tų pačių 10²⁴. Aplamai imant, faktiškai išėjo taip, kad visi prekių savininkai parduoda vienas kitam savo prekes 10% aukščiau jų vertės, o tai yra visiškai tas pat, kaip ir parduodant prekes pagal jų vertę. Toks visuotinis nominalus prekių kainos priedas turi tokią pat reikšmę, kaip, pvz., prekių verčių matavimas sidabru vietoj aukso. Piniginiai prekių pavadinimai, arba kainos, kyla, bet jų verčių santykiai lieka nepasikeitę.

Tarkime, atvirkščiai, kad pirkėjas turi privilegiją nusipirkti prekes žemiau jų vertės. Čia net nėra reikalo priminti, kad pirkėjas savo ruožtu pasidarys pardavėju. Prieš pasidarydamas pirkėju jis jau buvo pardavėjas. Kaip pardavėjas jis jau neteko 10% pirma, negu jis laimės 10% kaip pirkėjas²⁵. Viskas pasilieka po senovei.

Taigi, pridėamosios vertės susidarymas, todėl ir pinigų pavirtimas kapitalu negali būti išaiškintas nei tuo, kad pardavėjai parduoda savo prekes aukščiau jų vertės, nei tuo, kad pirkėjai jas perka žemiau jų vertės²⁶.

Problema nė kiek nepasidarys paprastesnė, jei mes kontrabandos keliu į ją įvesime svetimus jai santykius, jei mes, pvz., kartu su pulkininku Torensu pasakysime: «Tikrąją paklausą sudaro vartotojų

²⁴ «Didėjant nominaliai produkto vertei... pardavėjai nepasidaro turtingesni... nes lygiai tiek, kiek jie laimi kaip pardavėjai, jie netenka kaip pirkėjai» («The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.». London 1797, 66 psl.).

²⁵ «Jei pardavėjai būtų priversti parduoti už 18 livrų tokį produktų kiekį, kurio vertė iš tikrųjų yra 24 livrai, tai, kai tik jie panaudotų gautuosius pinigus pirkimui, jie savo ruožtu gautų už 18 livrų tai, už ką reikėtų sumokėti 24 livrus» (*Le Trosne*: «De l'intérêt social», «Physicrates», Daire leid., Paris 1846, 897 psl.).

²⁶ «Joks pardavėjas paprastai negali kelti savo prekių kainos, nebūdamas priverstas atitinkamai mokėti brangiau už kitų pardavėjų prekes; dėl tos pačios priežasties joks vartotojas paprastai negali mokėti pigiau už visa, ką jis perka, nebūdamas priverstas atitinkamai mažinti kainą tų prekių, kurias jis parduoda» (*Mercier de la Rivière*: «L'ordre naturel et essentiel», «Physiocrates», Daire leid., II d., 555 psl.).

pagėjumas ir palinkimas (!) tiek per tiesioginius, tiek ir per netiesioginius mainus duoti už prekes tam tikrą didesnę kiekį visų kapitalo sudėtinių dalių, negu kainuoja jų pagaminimas»²⁷. Cirkuliacijoje gamintojai ir vartotojai stovi priešais vienas kitą tik kaip pardavėjai ir pirkėjai. Teigti, kad pridėjamoji vertė gamintojams atsiranda dėl to, kad vartotojai apmoka prekes aukščiau jų vertės, tereiškia užmaskuotu būdu kartoti paprastą teiginį, kad, esą, prekių savininkas, kaip pardavėjas, turi privilegiją pardavinėti prekes su kainos priedu. Pardavėjas arba pats yra pagaminęs savo prekę arba yra jos gamintojų atstovas, bet lygiai taip pat ir pirkėjas arba pats yra pagaminęs jo pinigais išreikštas prekes arba yra jų gamintojų atstovas. Vadinasi, gamintojas stovi priešais gamintoją. Juos teskiria tai, kad vienas perka, tuo tarpu kai kitas parduoda. Mes nenužengsime nė žingsnio toliau, tardami, kad prekių savininkas kaip gamintojas parduoda prekę aukščiau jos vertės, o kaip vartotojas moka už prekes aukščiau jų vertės²⁸.

Todėl nuoseklūs grynėjai iliuzijos, kad, esą, pridėjamoji vertė atsiranda iš nominalaus kainos priedo, arba iš pardavėjo privilegijos parduoti prekę per brangiai, laikosi prielaidos, jog egzistuoja klasė, kuri tiktai perka neparduodama, vadinasi, tiktai vartoja negaminama. Tokios klasės egzistavimas tuo požiūriu, kurį mes kol kas esame pasiekę, t. y. paprastosios cirkuliacijos požiūriu, dar negali būti išaiškintas. Bet užbėkime į priekį. Pinigai, už kuriuos nuolat perka tokia klasė, turi nuolat jai plaukti iš pačių prekių savininkų, ir, be to, be mainų, veltui, kurios nors teisės arba įteisintos prievartos pagrindu. Pardavinėti tokiai klasei prekes aukščiau vertės — reiškia tik susigrąžinti dalį veltui atiduotų pinigų²⁹. Antai, Mažosios Azijos miestai mokėjo senovės Romai kasmetinę piniginę duoklę. Už šiuos pinigus Roma pirkdavo iš jų prekių, ir pirkdavo jas per brangiai. Mažosios Azijos gyventojai apgaudinėjo romėnus, per prekybą išviliodami iš savo užkariautojų dalį jiems sumokėtos duoklės. Ir vis dėlto apgautais likdavo Mažosios Azijos gyventojai. Už jų prekes jiems, šiaip ar taip, mokėdavo jų pačių pinigais. Tai joks metodas praturtėti arba pridėdamajai vertei kurti.

Taigi, laikykimės prekių mainų ribose, kur pardavėjas yra pirkėjas ir pirkėjas — pardavėjas. Gal būt, mes dėl to atsidūrėme keblioje

²⁷ R. Torrens: «An Essay on the Production of Wealth». London 1821, 349 psl.

²⁸ «Mintis, kad pelną sumoka vartotojai, be abejonės, yra visiškai absurdiška. Kas yra tie vartotojai?» (G. Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, 183 psl.).

²⁹ «Jei kas nors stokoja paklausos, ar p. Maltus jam patars duoti pinigų kitam asmeniui, kad tas pastarasis pirtų iš jo prekes?» — klausia pasipiktinęs rikardininkas Maltų, kuris, kaip ir jo mokinys kunigas Calmersas, aukština ekonominę grynų pirkėjų, arba vartotojų, klasės reikšmę. Zr. «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.». London 1821, 55 psl.

padėtyje, kad žiūrėjome į asmenis tik kaip į, personifikuotas [ikūnytas] kategorijas, o ne kaip į individus.

Prekių savininkas *A* gali būti toks sukta, kad visuomet apgautą savo kolegas *B* ir *C*, tuo tarpu kai šie pastarieji, kad ir kažin kaip norėdami, nepajėgia atsirevanšuoti. *A* parduoda *B* 40 sv. st. vertės vyno ir per šiuos mainus gauna 50 sv. st. vertės grūdų. *A* savo 40 sv. st. pavertė 50 sv. st., iš mažesnio pinigų kiekio padarė didesnį jų kiekį ir savo prekę pavertė kapitalu. [sižiūrėkime į dalyką atidžiau. Iki mainų *A* rankose buvo vyno už 40 sv. st. ir *B* rankose grūdų už 50 sv. st., o iš viso buvo 90 sv. st. vertė. Po mainų mes turime tą pačią bendrą 90 sv. st. vertę. Cirkuliuojanti vertė nė atomu nepadidėjo, pasikeitė tik jos pasiskirstymas tarp *A* ir *B*. Tai, kas vienai pusei čia yra pridedamoji vertė, kitai yra trūkstama vertė, pliusas vienam yra minusas kitam. Tas pats pasikeitimas įvyktų, jei *A*, neprisidengdamas mainų forma, tiesiog pavogtų iš *B* 10 sv. st. Pasidaro aišku, kad cirkuliuojančių verčių sumos negalima padidinti jokiu jų pasiskirstymo pakeitimu, panašiai kaip žydas nė kiek nepadidina savo šalies tauriųjų metalų kiekio, parduodamas karalienės Onos laikų fatingą už ginėją. Visa bet kurios šalies kapitalistų klasė negali pelnytis savo pačios sąskaita³⁰.

Kaip besisuktum, o faktas pasilieka faktas: mainant ekvivalentus neatsiranda jokios pridedamosios vertės ir mainant neekvivalentus taip pat neatsiranda jokios pridedamosios vertės³¹. Cirkuliacija, arba prekių mainai, nesukuria jokios vertės³².

Todėl suprantama, kodėl mūsų pagrindinės kapitalo formos analizėje, tos jo formos, kuria kapitalas apsprendžia ekonominę šiuolaikinės visuomenės organizaciją, mes tuoj tarpu visiškai neliečiame populiariausių ir, taip sakant, prieštvaninių kapitalo formų, t. y. prekybinio kapitalo ir lupikiškojo kapitalo.

³⁰ Destiut-de-Trasi, nepaisant to, o, gal būt, kaip tik dėl to, kad jis yra Membre de l'Institut [instituto narys], laikėsi priešingos pažiūros. Pramonės kapitalistai, sako jis, gauna pelną dėka to, kad «jie visas prekes parduoda brangiau, negu kainavo jų pagaminimas. Tad kam jie parduoda jas? Pirmiausia, vienas kitam» («Traité de la Volonté et de ses effets». Paris 1826, 239 psl.).

³¹ «Dviejų lygių verčių mainai nedidina ir nemažina bendros visuomenėje esančių verčių masės. Nelygių verčių mainai... taip pat nė kiek nekeičia visuomeninių... verčių sumos, nors jie prideda vieno turtui tai, ką paima iš kito turto» (*J. B. Say*: «Traité de l'Economie Politique». Paris 1817, II t., 443, 444 psl.). Sėjus beveik pažodžiui ima šį teiginį iš fiziokratų ir, žinoma, nė kiek nesirūpina iš jo išplaukiančiomis išvadomis. Kaip plačiai jis savo paties «vertei» padidinti išnaudojo jo laikais beveik visiškai užmirštus fiziokratų veikalus, aiškėja iš šio pavyzdžio. «Garsusis» monsieur Sėjus teiginys: «Produktai perkami tik produktais» (ten pat, II t., 441 psl.), fiziokrato originale skamba: «Produktai apmokami tik produktais». (*Le Trosne*: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846, 899 psl.)

³² «Mainai apamai neprideda produktams jokios vertės» (*F. Wayland*: «The Elements of Political Economy». Boston 1843, 169 psl.).

Prekybiniame kapitale tikrąja to žodžio prasme forma $P - Pr - P'$, pirkliai, norint parduoti brangiau, pasireiškia gryniausiu pavidalu. Iš antros pusės, visas jo judėjimas vyksta cirkuliacijos sferose ribose. Bet kadangi iš pačios cirkuliacijos negalima išaiškinti pinigų virtimo kapitalu, pridėdamosios vertės susidarymo, tai prekybinis kapitalas atrodo esąs negalimas, kol mainomi ekvivalentai³³; todėl jo buvimas gali būti išvestas tik kaip rezultatas to, kad perkančius ir parduodančius prekių gamintojus abipusiškai apgauna parazitais tarp jų įsikverbiančias pirklys. Šia prasme Franklinas sako: «Karas yra plėšimasis, prekyba yra apgavimas»³⁴. Kad prekybinio kapitalo savaiminį augimą būtų galima išaiškinti kitaip negu prekių gamintojų paprastu apgavimu, yra reikalinga ilga eilė tarpinių grandžių, kurios mums čia dar neegzistuoja, nes tuo tarpu vienintelė mūsų prielaida yra prekinė cirkuliacija ir paprasti jos momentai.

Tai, ką mes esame pasakę apie prekybinį kapitalą, dar labiau taisyklina lupikiškajam kapitalui. Prekybiniame kapitale abu kraštutiniai taškai, — pinigai, kurie mesti į rinką, ir padidėję pinigai, kurie palinami iš rinkos, — yra bent susiję pirkimu ir pardavimu, yra cirkuliacijos judėjimo tarpininkaujami. Lupikiškajame kapitale forma $P - Pr - P'$ yra sutrumpinta, kraštutiniai taškai jungiasi be jokios tarpinės grandies: $P - P'$, pinigai, kurie mainomi į didesnę pinigų kiekį, yra pačiai pinigų prigimčiai prieštaraujanti forma ir dėl to prekių mainų požiūriu yra neišaiškinama. Todėl Aristotelis sako: «Yra dviejų rūšių chrematistika: viena yra susijusi su prekyba, kita su ekonomika; pastaroji yra būtina ir gerbtina, pirmoji remiasi cirkuliacija ir dėl to teisėtai smerkiama (nes ji remiasi ne daiktų prigimtimi, o tarpusavio apgavimu). Tuo būdu lupikavimas yra teisėtai visų neapkenčiamas, nes čia patys pinigai yra pasipelnymo šaltinis ir naudojami ne tam tikslui, kuriam jie buvo išrasti. Juk jie atsirado prekių mainams, o palūkanos daro iš pinigų naujus pinigus. Iš to ir jų pavadinimas («τόκος», «palūkanos» ir «pagimdytas»). Nes pagimdytieji yra panašūs į tėvus. Bet palūkanos yra pinigai iš pinigų, todėl iš visų pasipelnymo šakų šita yra labiausiai priešinga prigimčiai»³⁵.

Betirdami mes atskleisime, kad ir palūkanas duodantis kapitalas, panašiai kaip prekybinis kapitalas, yra išvestinė forma, o kartu

³³ «Jei viešpatautų nekintami ekvivalentai, prekyba būtų negalima» (*G. Odyke*: «A Treatise on Political Economy». New York 1851, 66—69 psl.). «Skirtumo tarp realiosios vertės ir mainomosios vertės pagrindą sudaro faktas — būtent tas, kad daikto vertė skiriasi nuo vadinamojo ekvivalento, kuris prekyboje už jį yra duodamas, t. y. kad tas ekvivalentas nėra ekvivalentas» (*F. Engels*: «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie», leid. «Deutsch-Französische Jahrbücher» Paris 1844, 95, 96 psl.). [*Ф. Энгельс*: «Очерки критики политической экономии» Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, II т., 1931, 302 psl.]

³⁴ *Benjamin Franklin*, Works, II т., Sparks leid., «Positions to be examined concerning National Wealth», 376 psl.

³⁵ *Aristoteles*: «De Republica», I kn., 10 sk. [17 psl.]. [Plg. «Политика Аристотеля». I kn., 28 psl., 23 §. Zebeliovo vertimas, S. Peterburgas, 1911.]

su tuo mes pamatysime, kodėl jie istoriškai atsirado anksčiau už šiuolaikinę pagrindinę kapitalo formą.

Kaip mes matome, prididamoji vertė negali atsirasti iš cirkuliacijos; vadinasi, tam, kad ji atsirastų, už cirkuliacijos turi įvykti kažkas tokio, ko nematyti pačiame cirkuliacijos procese³⁶. Bet ar gali prididamoji vertė atsirasti iš kur nors kitur, o ne iš cirkuliacijos? Cirkuliacija yra prekių savininkų visų tarpusavio santykių suma. Už cirkuliacijos ribų prekių savininkas yra santykyje tik su savo paties preke. Vertės atžvilgiu šis santykis apsiriboja tuo, kad prekę yra tam tikras kiekis paties savininko darbo, kuris matuojamas pagal tam tikrus visuomeninius dėsnius. Tas darbo kiekis pasireiškia jo prekės vertės dydžiu, o kadangi vertės dydis pasireiškia skaičiuojamaisiais pinigais, tai tas darbo kiekis pasireiškia prekės kaina, kuri yra, pvz., 10 sv. st. Bet jo darbas nepasireiškia prekės verte plius jo paties vertės perviršis, nepasireiškia kaina, kuri yra 10 ir tuo pačiu metu yra 11, nepasireiškia verte, kuri yra didesnė už save. Prekių savininkas savo darbu gali sukurti vertes, bet ne savaime augančias vertes. Jis gali pakelti prekės vertę, prijungdamas esamai vertei naują vertę tuo būdu, kad įdeda naują darbą, pvz., iš odos gamindamas batus. Ta pati medžiaga dabar turi daugiau vertės, nes joje dabar yra didesnis darbo kiekis. Todėl batai turi didesnę vertę negu oda, bet odos vertė pasiliko tokia, kokia ji buvo. Batų gaminimo metu ji neišaugo, neprisijungė pridamosios vertės. Vadinasi, prekių gamintojas negali didinti verbių už cirkuliacijos sferos, negali pinigų arba prekės paversti kapitalu, kartu nesueidamas į sąlytį su kitais prekių savininkais.

Taigi, kapitalas negali atsirasti iš cirkuliacijos ir taip pat negali atsirasti už cirkuliacijos. Jis turi atsirasti cirkuliacijoje ir kartu ne cirkuliacijoje.

Tuo būdu mes gavome dvejopą rezultatą.

Pinigų virtimas kapitalu turi būti atskleistas prekių mainų imantinių dėsnių pagrindu, t. y. išeities taškas mums turi būti ekvivalentų mainai³⁷. Mūsų pinigų savininkas, kuris tuo tarpu tėra kapita-

³⁶ «[Prastinėmis rinkos sąlygomis pelnas nėra mainų sukuriamas. Jei jis neegzistuoja anksčiau, jis negalėtų egzistuoti ir po šio santorio» (*Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth»*. Edinburgh 1836, 184 psl.).

³⁷ Po viso to, kas aukščiau išdėstyta, skaitytojas, žinoma, supranta, kad tai tereiškia viena: kapitalo susidarymas turi būti galimas ir tuo atveju, kai prekių kainos yra lygios jų vertėms. Jis negali būti išaiškintas pasiremiant prekių kainų nukrypimais nuo prekių verčių. Jei kainos iš tikrųjų nukrypsta nuo verčių, tai būtina iš pradžių suvesti jas į pastarąsias, t. y. palikti šią aplinkybę nuošalyje kaip visiškai atsitiktinę, kad galėtume gauti kapitalo susidarymo prekių mainų pagrindu reiškinį grynu pavidalu ir kad jį tiriant ši šalutinė aplinkybė, užtemdanti tikrąją procesą eiga, negalėtų mūsų suklaidinti. Beje, yra žinoma, kad toks suvedimas anaipol nėra vien tik mokslinė procedūra. Nuolatiniai rinkos kainų svyravimai, jų kilimas ir kritimas, kompensuojasi, vienas kitą panaikina ir patys savaime yra suvedami į vidutinę kainą kaip į vidinę

lsto lerva, turi pirkti prekes pagal jų vertę, parduoti jas pagal jų vertę ir vis dėlto iš šio proceso galų gale gauti daugiau vertės, negu jis į jį yra įdėjęs. Jo pavirtimas peteliške, tikru kapitalistu, turi įvykti cirkuliacijos sferoje ir tuo pačiu metu ne cirkuliacijos sferoje. Tokios yra problemos sąlygos. Hic Rhodus, hic salta! [Čia Rodosas, čia šoki!]

3. DARBO JĖGOS PIRKIMAS IR PARDAVIMAS

Pinigų, turinčių pavirsti kapitalu, vertės pasikeitimas negali įvykti pačiuose piniguose. Kaip pirkimo priemonė ir mokėjimo priemonė, jie tik realizuoja už juos perkamų arba jais apmokamų prekių kainą; kai tuo tarpu, sustingdami savo pačių forma, jie pavirsta nekinčiamą vertės dydžių suakmenėjimais³⁸. Šis pakitimas taip pat negali atsirasti iš antrojo cirkuliacijos akto, iš prekės perpardavimo, nes šis aktas tik paverčia prekę iš natūralinės jos formos vėl pinigine forma. Vadinasi, pakitimas turi įvykti pačioje prekėje, kuri perkama pirmajame akte $P-Pr$, o ne jos vertėje, nes mainomi ekvivalentai ir už prekę mokama pagal jos vertę. Tuo būdu pakitimas gali atsirasti tiktai iš jos vartojamosios vertės kaip tokios, t. y. tiktai iš jos vartojimo. Bet išgauti vertę iš prekės vartojimo mūsų pinigų savininkui pavyks tik tuo atveju, jeigu jam pasiseks cirkuliacijos sferos ribose, t. y. rinkoje, rasti tokią prekę, kurios pati vartojamoji vertė turėtų originalią savybę būti vertės šaltiniu,— tokią prekę, kurios faktinis vartojimas būtų darbo sudaiktinimo procesas, vadinasi, vertės kūrimo procesas. Ir pinigų savininkas randa rinkoje tokią specifinę prekę: tai — sugebėjimas dirbti, arba darbo jėga.

Darbo jėga arba sugebėjimu dirbti mes suprantame visumą fizinių ir dvasinių sugebėjimų, kuriuos turi organizmas, gyvas žmogaus asmuo, ir kuriuos jis paleidžia veikti kiekvieną kartą, kai gamina kurias nors vartojamas vertes.

Bet tam, kad pinigų savininkas galėtų rasti rinkoje darbo jėgą kaip prekę, turi būti įvykdytos įvairios sąlygos. Prekių mainai patys savaime neturi jokių kitų priklausomumo santykių, išskyrus tuos, kurie išplaukia iš jų pačių prigimties. O kadangi taip yra, tai darbo jėga gali pasirodyti rinkoje kaip prekę tik tuomet ir tik tiek, kuomet

---

savo normą. Si pastaroji yra kelrodinė žvaigždė, pvz., pirkliai arba pramonininkui kiekviename darbe, kuris numatytas ilgesniam laikui. Vadinasi, jis žino, kad, nagrinėjant ilgesnį laikotarpį kaip visumą, prekės iš tikrųjų parduodamos ne žemesnėmis ir ne aukštesnėmis, o kaip tik vidutinėmis jų kainomis. Jei nesuinteresuotas mąstymas aplamai jam rūpėtų, jis kapitalo susidarymo problemą turėtų šitaip iškelti: kaip gali atsirasti kapitalas, kai kainos yra reguliuojamos vidutinės kainos, t. y. galų gale prekės vertės? Aš sakau «galų gale», nes vidutinės kainos tiesiog nesutampa su prekių vertės dydžiais, kaip manė A. Smitas, Rikardo ir t. t.

³⁸ «Pinigų forma... kapitalas negamina pelno (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3-sis leid., London 1821, 267 psl.). [Pig. Д. Рикардо: «Начала политической экономии и податного обложения». Соцэкиз, 1935, 142 psl.]

ir kiek ją pateikia rinkai arba parduoda kaip prekę jos pačios savininkas, t. y. tas asmuo, kurio darbo jėga ji yra. Kad jos savininkas galėtų parduoti ją kaip prekę, jis turi turėti galimybę ją disponuoti, vadinasi, turi būti laisvas savo sugebėjimo dirbti savininkas, turi būti laisvas asmuo³⁹. Darbo jėgos savininkas ir pinigų savininkas susitinka rinkoje ir užmezga tarp savęs santykius kaip lygiateisiai prekių savininkai, kurie skiriasi tik tuo, kad vienas yra pirkėjas, o kitas — pardavėjas, vadinasi, abu yra juridiskai lygūs asmenys. Norint, kad šis santykis nuolat egzistuotų, reikia, kad darbo jėgos savininkas visuomet ją pardavinėtų tik tam tikram laikui, nes, jeigu jis parduotų ją visą ir iš karto visam laikui, jis kartu parduotų patį save, pavirstų iš laisvo žmogaus vergu, iš prekių savininko — preke. Kaip asmuo, jis nuolat turi santykiauti su savo darbo jėga kaip su savo nuosavybe, vadinasi, kaip su savo paties preke, o tai tegalima tik tuo atveju, jeigu jis visuomet tik laikinai, tik tam tikram laikui, leidžia pirkėjui disponuoti savo darbo jėga, naudoti ją, vadinasi, jeigu jis, perleisdamas darbo jėgą, neatsisako nuo nuosavybės teisės į ją⁴⁰.

Antroji esminė sąlyga, būtina tam, kad pinigų savininkas galėtų rinkoje rasti darbo jėgą kaip prekę, yra ta, kad darbo jėgos savininkas neturi turėti galimybės parduoti prekes, kuriose sudaiktintas jo darbas, ir, atvirkščiai, turi būti priverstas pardavinėti kaip prekę pačią savo darbo jėgą, kuri egzistuoja tik gyvame jo organizme.

Norint turėti galimybę pardavinėti kurias nors nuo savo darbo jėgos skirtingas prekes, reikia, žinoma, turėti gamybos priemonės, pvz., žaliavas, darbo įrankius ir t. t. Batų negalima padaryti, netu-

³⁹ Realinėse klasikinėse senovės enciklopedijose galima rasti absurdišką teigimą, jog antikiniame pasaulyje kapitalas buvo pilnutinai išsivystęs, — «trūko tik laisvo darbininko ir kredito sistemos». Ponas Momzenas savo «Romos istorijoje» taip pat patenka į vieną quid pro quo po kito.

⁴⁰ Todėl įvairūs įstatymai nustato maksimalų darbo sutarties laiką. Tautose, kuriose darbas yra laisvas, įstatymų kodeksai reguliuoja samdos sutarties nutraukimo sąlygas. Kai kuriose šalyse, ypač Meksikoje (iki Amerikos pilietinio karo taip pat nuo Meksikos atplėstose teritorijose, iš esmės imant, ir Dunojaus provincijose iki Kuzos perversmo), vergovė egzistuoja paslėptine forma, vadinamojo «peonažo» pavidalu. Užtraukus paskolas, kurios turi būti gražintos atodirbiais ir kurios pereina iš kartos į kartą, — ne tik atskiras darbininkas, bet ir visa jo šeima faktiškai tampa kito asmens ir jo šeimos nuosavybe. Chuareas panaikino «peonažą». Vadinamasis imperatorius Maksimilianas vėl įvedė jį dekretu, kuris Vašingtono atstovų rūmuose teisingai buvo pasmerktas kaip dekretas, atkuriant Meksikoje vergovę. «Ribotam laikui aš galiu perleisti kitam asmeniui naudotis atskirais mano fiziniais ir dvasiniais sugebėjimais, mano įvairiais veikimo sugebėjimais, nes, taip apribojus jų santykis su mano vientisyste ir visuotinybe pasidaro tik išorinis. Bet jei aš perleisčiau visą savo laiką, kuris konkrečiau pasidaro darbo procese, jei aš perleisčiau savo gamybinę veiklą kaip visumą, aš pačią šios veiklos esmę, savo visuotinę veiklą ir tikrovę, savo asmenybę padaryčiau kito nuosavybe» (*Hegel: «Philosophie des Rechts»* Berlin 1840, 104 psl., 67 §). [Plg. *Гегель: «Философия права»*. Сочинения, VII т., Соцэкгиз, 1934, 91 psl., 67 §.]

rint odos. Be to, dar reikalingi pragyvenimo reikmenys. Niekas, net «ateities muziką» kuriantis svajotojas, negali gyventi ateities produktais, vadinasi, negali gyventi sąskaita vartojamųjų verčių, kurių gamyba dar nebaigta: nuo pirmos savo pasirodymo žemėje dienos žmogus turi vartoti kasdien, vartoti pirma, negu jis pradeda gaminti, ir tuo metu, kai jis gamina. Jei produktai gaminami kaip prekės, tai, būnigus jų gamybą, jie turi būti parduoti ir, tik juos pardavus, jie gali tenkinti gamintojo poreikius. Prie gamybai būtino laiko prideda pardavimui būtinas laikas.

Taigi, pinigų savininkas gali savo pinigus paversti kapitalu tik tuo atveju, jeigu jis prekių rinkoje ras laisvą darbininką, laisvą dvejopa prasme: ta prasme, kad darbininkas yra laisvas žmogus ir disponuoja savo darbo jėga kaip savo preke ir kad, antra vertus, jis pardavimui neturi jokių kitų prekių, yra plikas kaip tilvikas, laisvas nuo visų daiktų, kurie yra būtini jo darbo jėgai praktiškai pritaikyti.

Klašimas, kodėl šis laisvas darbininkas stovi cirkuliacijos sferoje priešais pinigų savininką, nedomina pinigų savininko, kuris darbo rinką randa gatavu pavidalu kaip atskirą prekių rinkos skyrių. Ir mus jis tuo tarpu lygiai taip pat mažai tedomina. Mes teoriškai remiamės faktine padėtimi, taip pat kaip pinigų savininkas ja remiasi praktiškai. Šiaip ar taip, viena yra aišku. Gamta negamina vienoje pusėje pinigų arba prekių savininkų, o antroje pusėje tik savo pačių darbo jėgos savininkų. Šis santykis nėra nei pačios gamtos sukurtas, nei toks visuomeninis santykis, kuris būtų savybingas visiems istorijos laikotarpiams. Jis pats, matyti, yra pirmesnio istorinio vystymosi rezultatas, daugelio ekonominių perversmų produktas, išties cilsės senesnių visuomeninės gamybos formacijų žlugimo produktas.

Ir tos ekonominės kategorijos, kurias mes anksčiau nagrinėjome, taip pat turi savo istorijos pėdsakų. Produkto kaip prekės egzistavime slypi tam tikros istorinės prielaidos. Kad pasidarytų preke, produktas neturi būti gaminamas betarpiškai kaip pragyvenimo reikmuo pačiam gamintojui. Jei mes toliau ištirtume: kuriomis sąlygomis visi ar bent dauguma produktų įgauna prekės formą, tai mes atrastume, kad tai įvyksta tik visiškai specifinio, būtent kapitalistinio gamybos būdo pagrindu. Bet toks tyrinėjimas buvo visiškai nereikalingas analizuojant prekę. Prekinė gamyba ir prekinė cirkuliacija gali egzistuoti, nepaisant to, kad didžiulė produktų masė, betarpiškai skiriama savam vartojimui, nepavirsta prekėmis, ir, vadinasi, nepaisant to, kad visuomeninis gamybos procesas toli gražu dar ne visapusiškai yra pajungtas mainomosios vertės viešpatavimui. Kad produktas galėtų pavirsti preke, darbo pasidalijimas visuomenės viduje turi išsivystyti iki tokio laipsnio, kad vartojamosios vertės ir mainomosios vertės atsiribojimas, vos beprasidedantis esant

betarpiškai mainų prekybai, būtų visiškai užsibaigęs. Bet ši išsivystymo pakopa istoriškai yra bendra įvairiausioms visuomeninėms-ekonominėms formacijoms.

Jei mes sustosime ties pinigais, tai pamatysime, kad pinigams atsirasti turi būti tam tikras prekių mainų išsivystymo lygis. Įvairios pinigų formos — paprastasis prekinis ekvivalentas, arba cirkuliacijos priemonė, arba mokėjimo priemonė, lobis ir pasauliniai pinigai — rodo, žiūrint skirtingo vienos ar kitos funkcijos taikymo masto, palyginamojo vienos iš jų vyravimo, labai skirtingas visuomeninio gamybos proceso pakopas. Vis dėlto, kaip rodo patyrimas, pakanka palyginti menkai išsivysčiusios prekinės cirkuliacijos, kad galėtų susidaryti visos šios formos. Kitaip yra su kapitalu. Istorinių jo egzistavimo sąlygų anaipol nesukuria vien tik prekinė ir piniginė cirkuliacija. Kapitalas atsiranda tik ten, kur gamybos priemonių ir pragyvenimo reikmenų savininkas randa rinkoje laisvą darbininką kaip savo darbo jėgos pardavėją, ir jau vien tik ši istorinė sąlyga apima ištisą istorijos laikotarpį. Todėl kapitalas nuo pat savo atsiradimo skelbia ateinant visuomeninio-gamybinio proceso epochą⁴¹.

Šią savotišką prekę, darbo jėgą, mes turime dabar smulkiau išnagrinėti. Kaip ir visos kitos prekės, ji turi vertę⁴². Kas pastarąją apsprendžia?

Darbo jėgos, kaip ir kiekvienos kitos prekės, vertę apsprendžia darbo laikas, būtinas šiam specifiniam prekybos objektui pagaminti, vadinasi, ir jam atgaminti. Kadangi darbo jėga yra vertė, ji pati atstovauja tik tam tikram joje sudaiktinto visuomeninio vidutinio darbo kiekiui. Darbo jėga egzistuoja tik kaip gyvo individo sugebėjimas. Todėl gyvo individo egzistavimas yra jos gaminimo prielaida. Jei individas egzistuoja, darbo jėgos gaminimą sudaro paties individo atgaminimas, jo gyvenimo palaikymas. Savo gyvenimui palaikyti gyvam individui reikia tam tikros pragyvenimo reikmenų sumos. Tuo būdu darbo jėgos gaminimui būtinas darbo laikas yra darbo jėgos vertė yra vertė pragyvenimo reikmenų, būtinų jos savininko gyvenimui palaikyti. Bet darbo jėga realizuojasi tik išoriškai pasireikšdama, jos veikimas pasirodo tik darbe. Jos veikimo procese, darbe, sunaudojamas tam tikras žmogaus raumenų, nervų, smegenų ir t. t. kiekis, kuris vėl turi būti kompensuotas. Tas didesnis sunau-

⁴¹ Kapitalistinei epochai būdinga tai, kad darbo jėga pačiam darbininkui įgauna jam priklausiančios prekės formą, ir todėl jo darbas įgauna samdomojo darbo formą. Iš antros pusės, tik pradėdant šiuo momentu, prekinė darbo produktų forma įgauna visuotinį pobūdį.

⁴² «Žmogaus, taip pat kaip ir visų kitų daiktų, vertė (value or worth) yra jo kaina, t. y. tokia kaina, kuri mokama už jo jėgos naudojimą» (*Th. Hobbes: «Leviathan», «Works», Molesworth leid., London 1839—1844, III t., 76 psl.*). [*Plg. T. Гоббс: «Левияфан». S. Peterburgas, 1868, 59 psl.*]

dofimas reikalingas didesnio kompensavimo⁴³. Darbo jėgos savininkas, dirbęs šiandien, turi turėti galimybę rytoj pakartoti tą patį procesą tomis pačiomis jėgos ir sveikatos sąlygomis. Vadinasi, pragyvenimo reikmenų suma turi būti pakankama tam, kad dirbantį individą kaip tokį būtų galima palaikyti normalaus gyvenimo būklėje. Patys tie natūraliniai poreikiai, kaip kad: maistas, drabužiai, kuras, butas ir t. t., yra skirtingi priklausomai nuo vienos arba kitos šalies klimatinių bei kitų gamtos ypatybių. Iš antros pusės, vadinamųjų būtinų poreikių dydis, lygiai kaip ir jų patenkinimo būdai, patys yra istorinis produktas ir daugiausia priklauso nuo kultūrinio šalies lygio, tarp kita ko žymiu laipsniu ir nuo to, kokiomis sąlygomis, vadinasi, su kokiais įpročiais ir gyvenimo pretenzijomis susiformavo laisvų darbininkų klasė⁴⁴. Taigi, priešingai kitoms prekėms, darbo jėgos vertės apibrėžimas apima istorinį ir moralinį elementą. Tačiau nuskirtoje šalyje ir atskiru laikotarpiu darbininkui būtinų pragyvenimo reikmenų vidutinė apimtis ir sudėtis yra pastovi.

Darbo jėgos savininkas yra mirtingas. Vadinasi, kad jis nuolat pasirodytų rinkoje, kaip to reikalauja nuolatinis pinigų virtimas kapitalu, darbo jėgos pardavėjas turi įamžinti save, «kaip įamžina save klekvienas gyvas individas, t. y. daugindamasis»⁴⁵. Darbo jėgos, kurios išnyksta iš rinkos dėl nusidėvėjimo ir mirties, turi būti nuolat pavaduojamos bent tokiu pat nauju darbo jėgų kiekiu. Todėl suma pragyvenimo reikmenų, būtinų darbo jėgai gaminti, apima pragyvenimo reikmenis tokių pavaduotojų, t. y. darbininkų vaikų, ir tuo būdu prekių rinkoje įamžinama šių savotiškų prekių savininkų rasė⁴⁶.

Norint bendrąją žmogaus prigimtį taip pertvarkyti, kad ji gautų pasiruošimą ir įgūdžių tam tikroje darbo šakoje, kad pasidarytų išsivysčiusia ir specifine darbo jėga, reikalingas tam tikras išmokslinimas arba ugdymas, kuris savo ruožtu kainuoja didesnę ar mažesnę prekių ekvivalentų sumą. Darbo jėgos išmokslinimo kaštai yra įvairūs priklausomai nuo darbo jėgos kvalifikacijos. Vadinasi, šie apmokymo kaštai, visiškai nedideli paprastai darbo jėgai, įeina į sumą verčių, sunaudojamų jai pagaminti.

Taigi, darbo jėgos vertę sudaro tam tikros pragyvenimo reikmenų sumos vertė. Todėl ji kinta, šių pragyvenimo reikmenų vertei

⁴³ Senovės Romos villicus, vadovavęs, kaip ekonomas, vergams, dirbusiems žemės ūkyje, gaudavo mažesnę išlaikymą negu juodadarbiai, «nes jam tekdavo ne toks sunkus darbas» (*Th. Mommsen. «Römische Geschichte», 1856, 810 psl.*). [*Теодор Моммзен: «История Рима». Соэжгиз, 1936, 787 psl.*]

⁴⁴ Plg. W. Th. Thorntons: «Overpopulation and its Remedy». London 1846.

⁴⁵ Petis.

⁴⁶ Jo (darbo) natūralinę kainą... sudaro toks būtinų pragyvenimo ir patogumo reikmenų (comforts) kiekis, kuris pagal tos šalies klimato sąlygas ir jos gyvenimo įpročius yra būtinas pačiam darbininkui išlaikyti ir tam, kad jis turėtų galimybę išlaikyti tokią šeimą, kuri sugeba užtikrinti nemažėjančią darbo pasiūlą rinkoje» (*R. Torrens: «An Essay on the External Corn Trade». London. 1815. 62 psl.*). Žodis «darbas» čia neteisingai įdėtas vietoj «darbo jėga».

kintant, t. y. kintant darbo laiko dydžiui, reikalingam jiems pagaminti.

Dalis pragyvenimo reikmenų, pvz., maisto produktai, kuras ir t. t., suvartojama kasdien ir todėl taip pat kasdien turi būti atnaujinama. Kiti pragyvenimo reikmenys, kaip drabužiai, baldai ir t. t., suvartojami per ilgesnius laiko tarpus, todėl ir per ilgesnius laiko tarpus turi būti atnaujinami. Vienos prekės perkamos arba apmokamos kasdien, kitos kas savaitę, kartą per ketvirtį metų ir t. t. Bet kad ir kaip pasiskirstytų šių išlaidų suma, pvz., per metus, ji turi būti padengta iš įprastinių, diena iš dienos gaunamų vidutinių pajamų. Jei prekių masė, kasdien reikalinga darbo jėgai gaminti, = A , masė prekių, reikalingų kas savaitę, = B , reikalingų kas ketvirtis metų, = C ir t. t., tai kasdieninis tų prekių vidurkis = $\frac{365A + 52B + 4C}{365}$ ir t. t.

365

Tarkime, kad šioje vidutiniškai kiekvieną dieną būtinų prekių masėje yra 6 valandos visuomeninio darbo; tuomet darbo jėgoje kasdien yra sudaiktinama pusė visuomeninio vidutinio darbo dienos, t. y. reikalinga pusė darbo dienos darbo jėgai kasdien gaminti. Šis darbo kiekis, reikalingas darbo jėgai kasdien gaminti, sudaro dieninę darbo jėgos vertę, arba kasdien atgaminamos darbo jėgos vertę. Jei pusė vidutinio visuomeninio darbo dienos reiškiasi 3 šilingų arba vieno talerio aukso mase, tai taleris yra kaina, atitinkanti dieninę darbo jėgos vertę. Jei darbo jėgos savininkas kasdien ją parduoda už vieną talerį, tai jos pardavimo kaina yra lygi jos vertei, ir mūsų spėjimu pinigų savininkas, kankinamas troškimo paversti savo talerį kapitalu, iš tikrųjų sumoka šią vertę.

Žemiausią, arba minimalią, darbo jėgos vertės ribą sudaro vertė tos prekių masės, be kurios kasdieninio įplaukimo darbo jėgos turėtojas, žmogus, negali atnaujinti savo gyvenimo proceso, t. y.— fiziškai būtinų pragyvenimo reikmenų vertė. Jei darbo jėgos kaina krinta iki to minimumo, tai ji krinta žemiau savo vertės, nes tokiomis sąlygomis darbo jėga gali išsilaikyti ir vystytis tik skurdžiu pavidalu. Bet kiekvienos prekės vertę apsprendžia tas darbo laikas, kuris yra reikalingas normalios kokybės prekei pagaminti.

Būtų nepaprastai pigus sentimentalumas laikyti grubiu šį darbo jėgos vertės apibrėžimą, išplaukiantį iš pačios reikalo esmės, ir skųstis kaip kad Rosis: «Nagrinėti sugebėjimą dirbti (puissance de travail), abstrahuojantis nuo pragyvenimo reikmenų, palaikančių darbininkus gamybos proceso metu, reiškia nagrinėti savo prasiimanymą (être de raison). Kas sako darbas, kas sako sugebėjimas dirbti, tuo pačiu metu sako darbininkas ir jo pragyvenimo reikmenys, darbininkas ir darbo užmokestis»⁴⁷. Kas sako — sugebėjimas dirbti, nesako — darbas, sakant — sugebėjimas virškinti maistą, nepasakoma — maisto virškinimas. Tam, kad šis pastarasis procesas galėtų

⁴⁷ Rossi: «Cours d'Économie Politique». Bruxelles 1842, 370 psl.

Jvykti, nepakanka, kaip žinoma, turėti gerą skrandį. Kas kalba apie sugebėjimą dirbti, tas nesiabstrahuoja nuo tam sugebėjimui palaikyti būtinų pragyvenimo reikmenų, nes to sugebėjimo vertę kaip tik ir išreiškia šių pragyvenimo reikmenų vertė. Bet jei darbininko sugebėjimas dirbti nesuranda sau pirkėjo, jis jam neduoda jokios naudos. Maža to, tokiu atveju jis laiko žiauriu prigimtinu būtinumu tą faktą, kad jo sugebėjimas dirbti pareikalavo tam tikro pragyvenimo reikmenų kiekio jam pagaminti ir vėl iš naujo jų reikalauja jam atgaminti. Tada jis kartu su Sismondžiu daro šį atradimą: «Sugebėjimas dirbti... yra niekas, jeigu jis neparduotas»⁴⁸.

Savotiška šios specifinės prekės, darbo jėgos, prigimtis tarp kita ko pasireiškia tuo, kad, sudarius sutartį tarp pirkėjo ir pardavėjo, jos vartojamoji vertė faktiškai dar nepereina į pirkėjo rankas. Jos vertė, panašiai kaip bet kurios kitos prekės vertė, buvo nustatyta anksčiau, negu ji stėjo į cirkuliaciją, nes tam tikras visuomeninio darbo kiekis jau buvo sunaudotas darbo jėgai gaminti, o jos vartojamąją vertę sudaro tik vėlesnis jėgos pasireiškimas. Tuo būdu jėgos perleidimas ir tikrasis jos pasireiškimas, t. y. jos, kaip vartojamosios vertės, buvimas atsiskiria vienas nuo kito laiko atžvilgiu. Bet parduodant tokias prekes, kurių vartojamosios vertės formalus perleidimas laiko atžvilgiu atsiskiria nuo jos pardavimo ir faktinio perdavimo pirkėjui, pirkėjo pinigai paprastai funkcionuoja kaip mokėjimo priemonė⁴⁹. Visose šalyse, kuriose viešpatauja kapitalistinis gamybos būdas, darbo jėga apmokama tik po to, kai ji jau funkcionavo per jos pirkimo sutarties nustatytą laiką, pvz., kiekvienos savaitės pabaigoje. Tuo būdu darbininkas visur avansuoja kapitalistui savo darbo jėgos vartojamąją vertę; jis leidžia pirkėjui vartoti savo darbo jėgą dar prieš pastarajam sumokant jos kainą, žodžiu tariant — darbininkas visur kredituoja kapitalistą. Kad šis kreditas nėra tuščias prasimanymas, parodo ne tik tai, jog kapitalisto bankrutavimo atveju kreditorius netenka darbo užmokesčio⁵⁰, bet ir visa

⁴⁸ *Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», I t., 113 psl. [Plg. *Сисмонди*: «Новые начала политической экономии», I t., Соцэкгиз, 1936, 197 psl.]

⁴⁹ «Kiekvienas darbas apmokamas tik jį baigus» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demant etc.», [London 1821], 104 psl.). «Komerčinis kreditas turėjo atsirasti tuo momentu, kai darbininkas — pirmasis gamybos kūrėjas — buvo įgalintas savo santaupų dėka laukti užmokesčio už savo darbą iki savaitės, dviejų savaitių, mėnesio, metų ketvirčio ir t. t. pabaigos» (*Ch. Ganih*: «Des Systèmes de l'Economie politique», 2-sis leid., Paris 1821, II t., 150 psl.).

⁵⁰ «Darbininkas... skolina savo gamybinį pajėgumą (industry)», bet,— gudriai priduria *Storchas*,— jis «nieku nerizikuoja», išskyrus «savo uždarbį netekimą, .. nes darbininkas į gamybą neįneša nieko materialaus» (*Storch*: «Cours d'Economie Politique», Petersbourg 1815, II t., 36, 37 psl.). [Plg. *Генрих Шторх*: «Курс политической экономии или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие». V. Vernadskio vertimas. S. Peterburgas, 1881, I t., 3 kn., II sk., 193 psl.]

eilė ilgesnį laiką trunkančių faktų⁵¹. Tačiau pats prekių mainių pobūdis nesikeičia nuo to, ar pinigai funkcionuoja kaip pirkimo priemonė ar kaip mokėjimo priemonė. Darbo jėgos kaina, panašiai kaip nuomos mokesčiai už naudojimąsi namais, yra nustatyta sudarant sutartį, nors tik vėliau bus realizuota. Darbo jėga jau parduota, nors už ją tik vėliau bus sumokėta. Bet norint iširti šį santykį grynų jo pavidalu, naudinga laikinai padaryti prielaidą, kad darbo jėgos savininkas kartu su jos pardavimu visuomet gauna ir sutartimi su-lygtą kainą.

⁵¹ Štai pavyzdys. Londone yra dviejų rūšių kepyklos: «full priced», parduodančios duoną pagal pilną jos vertę, ir «undersellers», parduodančios ją žemiau vertės. Pastaroji kategorija apima daugiau kaip 3/4 bendro kepejų skaičiaus (XXXII psl. vyriausybės komisaro H. S. Tremenhro pateiktame «Report» dėl «Grievances complained of by the journeymen bakers etc.» London 1862). Šios undersellers parduoda beveik vien tik duoną, kuri yra falsifikuota alūno, muilo, potašo, kalkių, Derbiširo akmens miltų priemaišomis bei kitais tokiais pat mašiniais, maistingais ir sveikais ingredientais. (Zr. aukščiau cituotą Mėlynąją knygą, taip pat ir «Committee of 1855 on the Adulteration of Bread» ataskaitą ir dr. Heselio veikalą «Adulterations Detected», 2-sis leid., London 1861.) Seras Džonas Gordonas savo parodymuose 1855 metų komitetui yra pareiškęs, kad «dėl tokio falsifikavimo varguolis, kurio dienos maistą sudaro 2 svarai duonos, iš tikrųjų dabar negauna nė ketvirtosios dalies šio duonos maistingųjų medžiagų kiekio, jau nekalbant apie jo sveikatai žalingus falsifikavimo padarinius». Į klausimą, kodėl gi «žymi darbininkų klasės dalis», puikiai žinodama apie šį falsifikavimą, vis dėlto perka alūną, akmens miltus ir t. t., Tremenhiras (anot. aukščiau minėtos ataskaitos, XLVIII psl.) atsako, kad darbininkai «priversti imti pas savo kepeją arba savo «chandler's shop» [krautuvelėje] tokią duoną, kokią teiksis jiems pasiūlyti». Kadangi už darbą mokama tik darbo savaitės pabaigoje, tai ir jie, savo ruožtu, «gali tik savaitės pabaigoje mokėti už duoną, kurią jų šeimos yra suvartojusios per savaitę», ir, priduria Tremenhiras, pasiremdamas liudytojų parodymais, «neabejotinai nustatyta, kad duona su tokiomis priemaišomis specialiai gaminama tokios rūšies klientams» («It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner»). «Daugelyje Anglijos (ir ypač — Skotijos) žemės ūkio apygardų darbo užmokestis išmokamas kartą per dvi savaites ir net kartą per mėnesį. Esant tokiems ilgiems išmokėjimo terminams, žemės ūkio darbininkas yra priverstas pirkti prekes kreditan... Jis turi mokėti aukštesnes kainas ir jis faktiškai yra pririštas prie tam tikro krautuvininko, kuris parduoda jam skolon. Antai, Horningsheme Uiltse, kur darbo užmokestis išmokamas kartą per mėnesį, jam atsieina 2 šil. 4 pensai stonas [14 svarų] tokių pat miltų, kuriuos jis kitoje vietoje galėtų pirkti po 1 šil. 10 pensų už stoną» («Sixth Report» on «Public Health» by «The Medical Officer of the Privy Council etc.», 1864, 264 psl.). «Peizlio ir Kilmarnoko (Vakary Skotija) rankiniai kartūno margintojai 1853 metais per streiką pasiekė, kad išmokėjimo terminas būtų sutrumpintas nuo vieno mėnesio iki 14 dienų» («Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853», 34 psl.). Tolesniu, labai maloniu darbininko teikiamu kapitalistui kredito išsivystymu galima laikyti metodą daugelio Anglijos anglies kasyklų savininkų, kurie darbininkui moka pasibaigus mėnesiui, o per tą laiką duoda jam avansus, dažnai prekėmis, už kurias darbininkas yra priverstas mokėti aukščiau jų rinkos kainos (Trucksystem). «Anglies pramonininkų (coal masters) tarpe pasidarė įprasta mokėti kartą per mėnesį ir duoti darbininkams avansus kiekvienos savaitės pabaigoje. Avansas duodamas krautuvelėje (būtent tommy-shop, t. y. pačiam įmonės savininkui priklausančioje krautuvelėje); darbininkai gauna pinigus vienoje jos dalyje ir tuojau pat juos atiduoda kitoje dalyje» («Children's Employment Commission, 3rd Report». London 1864, 38 psl., Nr. 192).

Mes dabar susipažinome su tuo, kaip nustatoma vertė, kurią pinigų savininkas sumoka šios savotiškos prekės, darbo jėgos, savininkui. Jos vartojamoji vertė, kurią pinigų savininkas savo ruožtu gauna mainų metu, pasirodys tik darbo jėgos tikrojo panaudojimo procese, jos vartojimo procese. Visus šiam procesui būtinus daiktus, kaip žaliavos ir pan., pinigų savininkas perka prekių rinkoje ir sumoka už juos pilną kainą. Darbo jėgos vartojimo procesas tuo pačiu metu yra prekės ir pridėamosios vertės gaminimo procesas. Darbo jėgos, kaip ir bet kurios kitos prekės, vartojimas vyksta už rinkos, arba cirkuliacijos sferos, ribų. Todėl palikime šią triukšmingą, visuomenės paviršiuje esančią, visiems ir kiekvienam atdarą sferą ir kartu su pinigų savininku ir darbo jėgos savininku nusileiskime į slėpiningąs gamybos gelmes, prie kuriųėjimo parašyta: No admittance except on business. [Pašaliniams įeiti draudžiama.] Čia mes susipažinsime ne tik su tuo, kaip kapitalas gamina, bet ir su tuo, kaip jis pats yra gaminamas. Pelno gavimo paslaptis turi pagaliau atsiskleisti.

Cirkuliacijos, arba prekių mainų, sfera, kurios rėmuose vyksta darbo jėgos pirkimas ir pardavimas, yra tikras prigimtinių žmogaus teisių rojus. Čia viešpatauja tik laisvė, lygybė, nuosavybė ir Bentamas. Laisvė! Nes prekės, pvz., darbo jėgos, pirkėjas ir pardavėjas klauso tik savo laisvosios valios paliepiamų. Jie sudaro sutartį kaip laisvi, lygiateisiai asmenys. Sutartis yra tas galutinis rezultatas, kuriame jų valios įgauna savo bendrą juridinę išraišką. Lygybė! Nes jie tarpusavyje santykiauja tik kaip prekių savininkai ir maino ekvivalentą į ekvivalentą. Nuosavybė! Nes kiekvienas disponuoja tik tuo, kas jam priklauso. Bentamas! Nes kiekvienas iš jų rūpinasi tik savimi: Vienintelė jėga, kuri juos sujungia draugėn ir susieja santykiu, tai — kiekvieno siekimas savo naudos, savanaudiškumas, privatinis interesas. Bet kaip tik dėl to, kad kiekvienas rūpinasi tik savimi ir niekas nesirūpina kitu, visi jie dėl iš anksto nustatytosios daiktų harmonijos arba visų gudriausiai apvaizdai vadovaujant realizuoja tik savo tarpusavio naudą, savo bendrą gerovę, savo bendrą interesą.

Atsisveikindami su šia paprastosios cirkuliacijos, arba prekių mainų, sfera, iš kurios fritrederis vulgaris semiasi visas savo pažiūras, sąvokas, visus savo kriterijus, spręsdamas apie kapitalo ir samdomojo darbo visuomenę, — atsisveikindami su šia sfera, mes pastebime, kad pradeda kiek keistis mūsų dramatis personae [veikiančiųjų asmenų] fizionomijos. Buvęs pinigų savininkas žengia priešakyje kaip kapitalistas, darbo jėgos savininkas eina paskui jį kaip jo darbininkas; vienas reikšmingai šypsosi ir yra kupinas noro imtis reikalų; kitas velkasi paniuręs, spirdamasis kaip žmogus, kuris rinkoje pardavė savąjį kailį ir dėl to ateityje nemato jokios perspektyvos, išskyrus vieną: kad tas kailis bus išdirbamas.

TREČIASIS SKYRIUS
ABSOLIUTINĖS
PRIDEDAMOSIOS VERTĖS
GAMINIMAS

PENKTASIS SKIRSNIS

DARBO PROCESAS IR VERTĖS DIDINIMO PROCESAS

1. DARBO PROCESAS

Darbo jėgos naudojimas — tai pats darbas. Darbo jėgos pirkėjas ją panaudoja priversdamas dirbti jos pardavėją. Dėl to pastarasis tampa actu [iš tikrųjų] veikimu pasireiškiančia darbo jėga, darbininku, tuo tarpu kai anksčiau jis tokiu buvo tik potentia [potencijoje]. Kad galėtų savo darbą išreikšti prekėmis, jis turi jį pirmiausia išreikšti vartojamosiomis vertėmis, daiktais, kurie tarnauja vieniems arba kitiems poreikiams patenkinti. Vadinasi, kapitalistas verčia darbininką gaminti kurią nors specialią vartojamąją vertę, kurią nors konkretų daiktą. Ta aplinkybė, kad vartojamosios vertės, arba gėrybės, gaminamos kapitalistui ir jam kontroliuojant, nė kiek nekeičia tos gamybos bendros prigimties. Todėl darbo procesą iš pradžių reikia išnagrinėti nepriklausomai nuo bet kurios konkrečios visuomeninės formos.

Darbas pirmiausia yra procesas, vykštąs tarp žmogaus ir gamtos, procesas, kuriame žmogus savo paties veikla tarpininkauja medžiagų apykaitai tarp savęs ir gamtos, ją reguliuoja ir kontroliuoja. Gamtos medžiagos atžvilgiu jis pats veikia kaip gamtos jėga. Norėdamas pasisavinti gamtos medžiagą tam tikra forma, tinkama jo paties gyvenimui, jis paleidžia veikti savo kūnui priklausančias prigimtines jėgas: rankas ir kojas, galvą ir pirštus. Šitokiu būdu veikdamas išorinę gamtą ir ją keisdamas, jis tuo pačiu metu keičia ir savąją prigimtį. Jis išvytsto pastarojoje slypinčius sugebėjimus ir šių jėgų veikimą pajungia savajai valdžiai. Mes čia nenagrinėsime pirmųjų gyvulinių instinktyvių darbo formų. Palyginti su tokia visuomenės būkle, kai darbininkas stoja prekių rinkoje kaip savos darbo jėgos pardavėjas, ta būklė, kai žmogaus darbas dar nebuvo išsivadavęs iš primityvios, instinktyvios savo formos, priklauso

pramykščiams laikams. Mes turime galvoje darbą tokia forma, kuria jam priklauso vien tik žmogui. Voras atlieka operacijas, primenančias mūdėjo operacijas, ir bitė savo vaškinių narvelių statyba gali sugėdinti kai kuriuos žmones architektus. Bet ir blogiausias architektas iš pat pradžių skiriasi nuo geriausios bitės tuo, kad, prieš statydamas narvelį iš vaško, jis jau yra pastatęs jį savo galvoje. Darbo proceso pabaigoje gaunamas rezultatas, kuris jo pradžioje jau buvo darbininko vaizduotėje, t. y. jau egzistavo kaip idėja. Darbininkas skiriasi nuo bitės ne tiktai tuo, kad keičia gamtos daiktų formą: veikdamas gamtos daiktus, jis tuo pačiu metu įvykdo savo sąmoningą tikslą, kuris kaip dėsnis apsprendžia jo veiksmų būdą ir kuriam jis turi pajungti savo valią. Ir tas pajungimas nėra atskiras aktas. Neskaitant įtempimo tų organų, kuriais atliekamas darbas, per visą darbo laiką yra būtina tikslinga, atidumu pasireiškianti valia, ir, be to, būtina tuo labiau, kuo mažiau darbas savo turiniu ir atlikimo būdu yra darbininkui patrauklus, vadinasi, kuo mažiau jis patenkina darbininką kaip jo fizinių ir intelektualinių jėgų pasireiškimas.

Paprastieji darbo proceso momentai yra šie: tikslinga veikla, arba pats darbas, darbo objektas ir darbo priemonės.

Žemė (ekonominiu požiūriu prie jos priklauso ir vanduo), pramykštėje būklėje aprūpinanti žmogų maistu, gatavais pragyvenimo reikmenimis¹, egzistuoja kaip visuotinis žmogaus darbo objektas, žmogui nė kiek neprisidedant. Visi daiktai, kuriuos darbas išplėšia iš betarpiško jų ryšio su žeme, yra gamtos duoti darbo objektai. Pavyzdžiui, žuvis, kuri žvejojant atskiriama nuo savo gyvenimo slichijos — vandens, — medis, kuris kertamas pirmykščiam miške, rūda, kuri kasama iš žemės gelmių. Priešingai, jei pats darbo objektas jau buvo, taip sakant, pirmesnio darbo perfiltruotas, tai mes jį vadiname žaliava, pvz., jau iškasta rūda, kuri dabar plaunama. Kiekviena žaliava yra darbo objektas, bet ne kiekvienas darbo objektas yra žaliava. Darbo objektas yra žaliava tik ta sąlyga, jei darbas jį tam tikru būdu jau yra pakeitęs.

Darbo priemonė yra daiktas arba kompleksas daiktų, kuriuos darbininkas deda tarp savęs ir darbo objekto ir kuriais jis nukreipia savo veikimą į tą objektą. Jis naudojami mechaninėmis, fizinėmis, cheminėmis daiktų savybėmis tam, kad sutinkamai su savo tikslu priverstų jas kaip savo valdžios įrankius veikti kitus daiktus².

¹ «Atrodo, — ir iš tikrųjų taip yra, — tarytum savaime augantieji žemės produktai, kurių yra ribotas kiekis ir kurie egzistuoja visiškai nepriklausomai nuo žmogaus, yra gamtos duoti lygiai taip pat, kaip jaunam žmogui kad duodama nedidelė pinigų suma, kad jis galėtų pradėti dirbti ir sukurti savo laimę» (James Steuart: «Principles of Political Economy», išl. Dublin 1770, I-t., 116 psl.).

² «Protas yra toks pat gudrus, kaip ir galingas. Gudrumą aplamai sudaro tarpininkaujama veikla, kuri, priversdama daiktus sutinkamai su jų prigimtimi veikti vienas kitą ir būti tarpusavyje apdirbamiems, nors ji pati betarpiškai

Objektas, kurį darbininkas betarpiškai įvaldo,— mes paliekame nuošalyje gatavų pragyvenimo reikmenų, pvz., vaisių, pasiėmimą, nes čia tikslai darbininko kūno organai ir yra darbo priemonės,— yra ne darbo objektas, bet darbo priemonė. Taigi, pačios gamtos duotas objektas pasidaro jo veikimo organu, kurį jis prijungia prie savo kūno organų, tuo būdu padidindamas, priešingai biblijai, prigimtinių jo ilgį. Būdama pirminiu jo maisto sandėliu, žemė taip pat yra ir pirminis jo darbo priemonių arsenalas. Ji teikia jam, pvz., akmenis, kuriais jis naudojasi mėtymui, trynimui, spaudimui, piovimui ir t. t. Pati žemė yra darbo priemonė, bet jos kaip darbo priemonės funkcionavimas žemdirbystėje savo ruožtu reikalauja kaip prielaidos visos eilės kitų darbo priemonių ir palyginti aukšto darbo jėgos išsivystymo³. Aplačiai imant, kai darbo procesas yra bent kiek išsivystęs, jis reikalauja jau apdirbtų darbo priemonių. Seniausiuose žmogaus urvuose mes aptinkame akmeninių įrankių ir akmeninių ginklų. Greta apdirbto akmens, medžio, kaulų ir kriauklių svarbiausią vaidmenį, kaip darbo priemonė, pirmosiose žmonijos istorijos pakopose vaidina prijaukinti, vadinasi, darbu jau pakeisti, žmogaus išauginti gyvuliai⁴. Darbo priemonių vartojimas ir sukūrimas, nors tai užuomazgine forma ir yra savybinga kai kurioms gyvulių rūšims, yra būdingi specifiškai žmogaus darbo procesui, ir todėl Franklinas apibūdina žmogų kaip «a toolmaking animal», kaip gyvulį, gaminantį įrankius. Tokią pat svarbą, kokią kaulų liekanų sandara turi išnykusių gyvulių rūšių organizacijai tirti, darbo priemonių liekanos turi išnykusioms visuomeninėms-ekonominėms formacijoms tirti. Ekonominės epochos skiriasi ne tuo, kas gaminama, bet tuo, kaip gaminama, kokiomis darbo priemonėmis⁵. Darbo priemonės yra ne tikslai žmogaus darbo jėgos išsivystymo matas, bet ir rodiklis tų visuomeninių santykių, kuriems esant vyksta darbas. Pačių darbo priemonių tarpe mechaninės darbo priemonės, kurių visumą galima pavadinti gamybos kaulų ir raumenų sistema, sudaro žymiai būdingesnius skiriamuosius tam tikros visuomeninės gamybos epochos požymius, negu tokios darbo priemonės, kurios tetarnauja tik darbo objektams išlaikyti ir kurių visumą, aplačiai imant, galima pavadinti gamybos indų sistema,

---

nesikiša į šį procesą, vis dėlto realizuoja tik savo tikslą» (*Hegel: «Encyclopädie». I dalis. «Die Logik». Berlin 1840, 382 psl.*). [Plg. *Гегель: «Энциклопедия философских наук». Часть I. «Логика». Госиздат, 1929, 318—319 psl.*]

³ Menkame, aplačiai imant, veikale «*Théorie de l'Economie Politique*, Paris 1815» [I t., 266 psl.], Ganiilis, polemizuodamas su fiziokratais, vykusiai išvardija ilgą eilę darbo procesų, sudarančių žemdirbystės tikrąją to žodžio prasme prielaidą.

⁴ Veikale «*Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*» (1766) [Oeuvres, Daire leid., I tomas] Tiurgo gerai išaiškina prijaukintų gyvulių reikšmę kultūros pradmenims.

⁵ Iš visų prekių prabangos dalykai tiesiogine to žodžio prasme turi mažiausią reikšmę technologiškai lyginant įvairias gamybos epochas.

kaip, pvz., vamzdžiai, statinės, pintinės, ąsočiai ir t. t. Tik cheminėje gamyboje jie vaidina svarbų vaidmenį^{5a}.

Be tų daiktų, su kurių pagalba darbas veikia darbo objektą ir kuri dėl to vienu ar kitu būdu tarnauja kaip veikimo laidininkai, prie darbo proceso priemonių platesne prasme priklauso visos materialinės sąlygos, kurios yra būtinos tam, kad procesas aplamai galėtų vykti. Tiesiog tos sąlygos neįeina į jį, bet be jų jis yra arba visiškai neįgalimas, arba jis gali tik netobulai vykti. Tokios rūšies visuotinė darbo priemonė ir vėl yra pati žemė, nes ji duoda darbininkui locus standi [vietą, kurioje jis stovi], o jo procesui — veikimo sritį (field of employment). Tokios rūšies darbo priemonės, bet jau prieš tai darbo proceso paveiktos, yra, pavyzdžiui, darbo pastatai, kanalai, keliai ir t. t.

Taigi, darbo procese žmogaus veikla su darbo priemonės pagalba atlieka iš anksto nubrėžtą darbo objekto pakeitimą. Procesas užgęsta produkte. Darbo proceso produktas yra vartojamoji vertė, gautos medžiaga, kuri formos pakeitimu yra pritaikyta žmogaus poreikiams. Darbas susijungė su darbo objektu. Darbas sudaiktintas, o objektas perdirbtas. Tai, kas darbininkui reiškėsi kaip judėjimas [Unruhe], dabar produkte pasirodo kaip nejudanti savybė [ruhende Eigenschaft], būties forma. Darbininkas verpė, ir produktas yra verpalai.

Jei žiūrėsime į visą procesą jo rezultato — produkto — požiūriu, tai ir darbo priemonė ir darbo objektas abu pasirodo kaip gamybos priemonės⁶, o pats darbas — kaip gamybinis darbas⁷.

Kai viena vartojamoji vertė produkto pavidalu išeina iš darbo proceso, į pastarąjį kaip gamybos priemonės įeina kitos vartojamosios vertės, pirmesnių darbo procesų produktai. Ta pati vartojamoji vertė, būdama vieno darbo proceso produktas, yra gamybos priemonė kitam darbo procesui. Todėl produktai yra ne tik tai darbo proceso rezultatas, bet tuo pačiu metu ir jo sąlyga.

Išskyrus gavybinę pramonę, kuri savo darbo objektą randa gamtoje,— kaip kalnakasyba, medžioklė, žvejyba ir t. t. (žemdirbystė tik tiek, kiek čia pirmą kartą įdirbami plėšiniai),— visos pramonės šakos turi reikalą su tokiu objektu, kuris yra žaliava, t. y. darbo

^{5a} 2-jo leid. pastaba. Kad ir kaip mažai istorijos mokslas iki šiol tepažįsta materialinės gamybos vystymąsi, vadinasi, viso visuomeninio gyvenimo, todėl ir visos tikrosios istorijos pagrindą, vis dėlto bent priešistoriniai laikai skirstomi į laikotarpius pasiremiant gamtos mokslų, o ne vadinamaisiais istorijos tyrinėjimais, pagal įrankių ir ginklų medžiagą: akmens amžius, bronzos amžius, geležies amžius.

⁶ Atrodo, paradoksalu būtų vadinti, pvz., žuvį, kuri dar nepagauta, gamybos priemone žvejybai. Bet iki šiol dar neišrastas būdas gaudyti žuvis vandenyse, kuriuose jų nėra.

⁷ Šis gamybinio darbo apibrėžimas, gaunamas paprastojo darbo proceso požiūriu, yra visiškai nepakankamas kapitalistiniame gamybos procesui.

objektas, darbo proceso jau perfiltruotas, ir kuris pats jau yra darbo produktas. Pavyzdžiui, sėkla žemdirbystėje. Gyvūnai ir augalai, kurie paprastai laikomi gamtos produktais, yra, gal būt, ne tiktai pereitų metų darbo produktai, bet šiuolaikinėmis savo formomis jie yra ir produktai pakitimų, vykusių per daugelį kartų žmogui kontroliuojant, jam panaudojant savo darbą. O ypač jeigu kalbėsime apie darbo priemones, tai net paviršutiniškiausias žvilgsnis pastebi milžiniškoje jų daugumoje ankstesniojo darbo pėdsakus.

Žaliava gali sudaryti svarbiausią produkto substanciją arba tik kaip pagalbinė medžiaga dalyvauti jį sukuriant. Pagalbinė medžiaga arba suvartojama darbo priemonių, kaip, pvz., anglis garo mašinos, tepalas rato, šienas darbinio arklio, arba ji prijungiama prie žaliavos, kad medžiagiškai ją pakeistų,— kaip, pvz., chloras prie nebalintos drobės, anglis prie geležies, dažai prie vilnos,— arba padeda patį darbą atlikti, kaip, pvz., medžiagos, kurios panaudojamos darbo patalpai apšviesti ir apšildyti. Cheminėje gamyboje tikrąja to žodžio prasme skirtumas tarp pagrindinės medžiagos ir pagalbinės medžiagos išnyksta, nes nė viena iš panaudotų žaliavų nepasirodo iš naujo kaip produkto substancija⁸.

Kadangi kiekvienas daiktas turi daugelį savybių ir dėl to gali būti įvairiai panaudotas, tai tas pats produktas gali būti žaliava įvairiausiuose darbo procesuose. Pavyzdžiui, grūdai yra žaliava mašininkui, krakmolo gamintojui, degindariui, gyvulių augintojui ir t. t. Kaip sėkla jie pasidaro žaliava savo pačių gamybai. Lygiai taip pat anglis išeina iš kalnų pramonės kaip produktas ir įeina į ją kaip gamybos priemonė.

Tas pats produktas tame pačiame darbo procese gali būti darbo priemonė ir žaliava. Pavyzdžiui, penimi gyvuliai yra apdirbamoji žaliava ir tuo pačiu metu priemonė trašoms gaminti.

Produktas, kuris egzistuoja vartojimui gatava forma, gali vėl pasidaryti žaliava kitam produktui, kaip, pvz., vynuogės — žaliava vynui. Arba darbas duoda savo produktą tokių formų, kada jis gali būti vėl panaudotas tik kaip žaliava. Žaliava šiame būvyje vadinama pusfabrikačiu, o tiksliau reikėtų ją vadinti tarpiniu fabrikatu [Stufenfabrikat], kaip, pvz., medvilnė, gijos, verpalai ir t. t. Nors pati būdama produktu, pirminė žaliava turi betgi dar pereiti visą eilę įvairių procesų, kuriuose ji nuolat kintančiu pavidalu kiekvieną kartą iš naujo funkcionuoja kaip žaliava, kol, pagaliau, pasieks paskutinį darbo procesą, iš kurio ji jau išeina gatavo vartojimo reikmens arba gatavos darbo priemonės pavidalu.

⁸ Storchas išveda skirtumą tarp žaliavos tikrąja to žodžio prasme, kaip «matière», ir pagalbinių medžiagų, kaip «matériaux» [H. Storch: «Cours d'Économie Politique». Paris 1815, I t., 6 sk., II kn., 288 psl. Plg. Г. Шторх: «Курс политической экономии», I t., II kn., 6 sk., 129 psl. Vernadskio red. vertimas. S. Peterburgas, 1881]. Serbiuljė pagalbines medžiagas vadina «matières instrumentales» [Cherbuliez: «Richesse ou Pauvreté», Paris 1841, 14 psl.]

Taigi, ar tam tikra vartojamoji vertė yra žaliava, darbo priemonė ar produktas, tai visiškai priklauso nuo tam tikros jos funkcijos darbo procese, nuo tos vietos, kurią ji jame užima, ir, pasikeitus šiai vietai, kinta ir jos apibrėžimas.

Taigi, stodami kaip gamybos priemonės į naujus darbo procesus, produktai netenka produkto pobūdžio. Jie čia jau funkcionuoja tiksliai kaip materialiniai gyvojo darbo veiksniai. Verpėjas laiko verpstę tik priemone, kuria jis verpia, linus — tik objektu, kurį jis verpia. Žinoma, negalima verpti be verpimo medžiagos ir be verpstės. Todėl manoma, kad šie produktai turi būti pradedant verpti. Bet ta aplinkybė, kad linai ir verpstė yra ankstesniojo darbo produktai, pašalinus šiam procesui yra toks pat bereikšmis dalykas, kaip maitinimosi aktui neturi reikšmės ta aplinkybė, kad duona yra valstiečio, malūnininko, kepėjo ir t. t. ankstesniojo darbo produktas. Atvirkščiai. Jei gamybos priemonės darbo procese ir atskleidžia savo kaip ankstesniojo darbo produktų pobūdį, tai jos atskleidžia jį tik dėl savo trūkumų. Peilis, kuris nepiauna, verpalai, kurie nuolat trūksta, ir t. t. ryškiai primena peilių gamintoją *A* ir verpėją *B*. Vykusiai pagamintame produkte dingsta bet kuris pėdsakas to, kad sukuriant jo vartojamąsias savybes yra dalyvavęs ankstesnysis darbas.

Mašina, kuri darbo procese neveikia, yra nenaudinga. Be to, ją griaunamai veikia natūralinė medžiagų apykaita. Geležis rūdija, medis pūva. Verpalai, kurie nebus panaudoti audimui arba mezgimui, yra sugadinta medvilnė. Gyvasis darbas turi apimti šiuos daiktus, prikelti juos iš numirusiųjų, iš tik galimų vartojamųjų verčių pavirsti juos tikrosiomis ir veikiančiomis. Darbo liepsnos paliesti, jo asimiliuoti kaip savasis kūnas, pašaukti darbo procese atlikti funkcijas, atitinkančias jų idėją ir paskirtį, jie nors ir suvartojami, bet suvartojami tikslingai, kaip elementai kurti naujoms vartojamosioms vertėms, naujiems produktams, kurie kaip pragyvenimo reikmenys gali įeiti į individualinio vartojimo sferą arba kaip gamybos priemonės į naują darbo procesą.

Taigi, jei turimi produktai yra ne tiktai darbo proceso rezultatai, bet ir jo egzistavimo sąlygos, tai, iš antros pusės, jų stojimas į darbo procesą, t. y. jų kontaktas su gyvuoju darbu, yra vienintelė priemonė šiems ankstesniojo darbo produktams kaip vartojamosioms vertėms išlaikyti ir realizuoti.

Darbas suvartoja medžiaginius savo elementus, savo objektą ir savo priemones, suėda juos, ir dėl to jis yra vartojimo procesas. Šis gamybinis vartojimas tuo skiriasi nuo individualinio vartojimo, kad pastarajame produktai suvartojami kaip gyvo individo pragyvenimo reikmenys, pirmajame — kaip darbo,— veikimu pasireiškiančios darbo jėgos,— pragyvenimo reikmenys. Dėl to individualinio vartojimo produktas yra pats vartotojas, o gamybinio vartojimo rezultatas yra nuo vartotojo skirtingas produktas.

Kiek darbo priemonės ir darbo objektas patys jau yra produktai, darbas suvartoja produktus produktams kurti, arba panaudoja produktus kaip produktų gamybos priemones. Bet, panašiai kaip darbo procesas iš pradžių vyksta tik tarp žmogaus ir žemės, egzistuojančios jam neprisidedant, taip ir dabar darbo procese vis dar dalyvauja tokios gamybos priemonės, kurias gamta yra davusi ir kurios nėra gamtos medžiagos sujungimas su žmogaus darbu.

Darbo procesas, kaip mes jį esame atvaizdavę paprastais ir abstrakčiais jo momentais, yra tikslinga veikla vartojamosioms vertėms kurti, to, kas gamtos duota, pasisavinimas žmogaus poreikiams, visuotinė medžiagų apykaitos tarp žmogaus ir gamtos sąlyga, amžina natūralinė žmogaus gyvenimo sąlyga, ir dėl to jis nėra priklausomas nuo bet kurios šio gyvenimo formos, bet, priešingai, yra vienodai bendras visoms visuomeninėms jo formoms. Todėl mums nereikėjo nagrinėti darbininko jo santykiyje su kitais darbininkais. Žmogus ir jo darbas vienoje pusėje, gamta ir jos medžiagos antroje,— šito buvo pakankama. Kaip iš kviečių skonio negalima pažinti, kas juos išaugino, taip ir iš šio darbo proceso nematyti, kokiomis sąlygomis jis vyksta: ar po žiauriu vergų prižiūrėtojo rimbū, ar po nerimaujanti kapitalisto akimi, ar jį vykdo Cincinatas, įdirbęs savo kelis jurgius, ar akmeniu užmušęs žvėrį laukinis⁹.

Tačiau grįžkime prie mūsų kapitalisto in spe [kapitalisto perspektyvoje]. Mes jį palikome po to, kai jis prekių rinkoje nupirko visus darbo procesui reikalingus veiksnius: daiktinius veiksnius, arba gamybos priemones, ir asmeninį veiksni, arba darbo jėgą. Gudriu žinovo žvilgsniu jis pasirinko tokias gamybos priemones ir darbo jėgas, kurių reikia specialiai jo ūmonei: verpyklai, batų fabrikui ir t. t. Taigi, mūsų kapitalistas pradeda vartoti jo pirktą prekę, darbo jėgą, t. y. verčia darbo jėgos turėtoją, darbininką, savo darbu vartoti gamybos priemones. Žinoma, bendras darbo proceso pobūdis nesikeičia nuo to, kad darbininkas jį atlieka kapitalistui, o ne sau pačiam. Be to, tam tikras būdas, kuriuo gaminami batai arba verpiami verpalai, taip pat negali iš karto pasikeisti dėl kapitalisto įsikišimo. Pastarasis turi iš pradžių paimti darbo jėgą tokią, kokią jis ją randa rinkoje, vadinasi, ir darbą turi paimti tokį, koks jis išsivystė tuo laikotarpiu, kai dar nebuvo kapitalistų. Paties gamybos būdo pakitimas kaip darbo pajungimo kapitalui rezultatas gali įvykti tik vėliau ir dėl to tik vėliau turi būti nagrinėjamas.

⁹ Šiuo nepaprastai logišku pagrindu pulkininkas Torensas atidengia kapitalo pradžią — laukinio akmenyje. «Pirmajame akmenyje, kurį laukinis sviedžia į persekiojamą žvėrį, pirmojoje lazdoje, kurią jis pasiima, norėdamas pritraukti vaisius, kurių negali pasiekti rankomis, mes matome pasisavinant vieną dalyką, turint tikslą įsigyti kitą, ir tuo būdu atidengiamo kapitalo pradžią» (*R. Torrens: «An Essay on the Production of Wealth etc.»*, 70, 71 psl.). Šia pirma lazda [stock], reikia manyti, paaiškinama ir tai, kodėl anglų kalba stock yra kapitalo sinonimas.

Darbo procesas, kaip kapitalisto vykdomo darbo jėgos vartojimo procesas, turi dvi savotiškas ypatybes.

Darbininkas dirba kontroliuojamas kapitalisto, kuriam priklauso jo darbas. Kapitalistas prižiūri, kad darbas vyktų tinkama tvarka ir kad gamybos priemonės būtų vartojamos tikslingai, vadinasi, kad žaliava nebūtų eikvojama ir kad darbo įrankiai būtų rūpestingai naudojami, t. y. kad jie nusidėvėtų tik tiek, kiek to reikalauja jų naudojimas darbui.

Bet antra: produktas yra nuosavybė kapitalisto, o ne betarpiško gamintojo, ne darbininko. Kapitalistas sumoka, pvz., už dieną darbo jėgos vertę. Taigi, jos, kaip ir bet kurios kitos prekės,— pvz., arklio, kurį jis pasisamdo vienai dienai,— vartojimas per dieną priklauso jam. Prekės pirkėjui priklauso prekės vartojimas, ir darbo jėgos savininkas, atiduodamas savo darbą, faktiškai atiduoda tik savo parduotą vartojamąją vertę. Nuo to momento, kai jis įžengė į kapitalisto dirbtuvę, jo darbo jėgos vartojamoji vertė, t. y. jos vartojimas, darbas, priklauso kapitalistui. Nupirkdamas darbo jėgą, kapitalistas patį darbą kaip gyvą fermentą prijungė prie negyvų, taip pat jam priklausančių produkto sukūrimo elementų. Jo požiūriu darbo procesas tėra jo pirktos prekės, darbo jėgos, vartojimas, bet jis ją gali vartoti tik tuo atveju, jei prie jos prijungia gamybos priemones. Darbo procesas yra procesas tarp daiktų, kuriuos pirko kapitalistas, tarp jam priklausančių daiktų. Todėl šio proceso produktas jam priklauso lygiai taip pat, kaip jo vyninėje vykstančio rūgimo proceso produktas¹⁰.

2. VERTĖS DIDINIMO PROCESAS

Produktas — kapitalisto nuosavybė — yra tam tikra vartojamoji vertė: verpalai, batai ir t. t. Bet nors, pvz., batai kai kuriuo atžvilgiu sudaro visuomeninės pažangos bazę ir nors mūsų kapitalistas yra ryžtingas progresistas, jis vis dėlto gamina batus ne jų pačių dėlei. Esant prekinėi gamybai, vartojamoji vertė aplamai nėra daiktas

¹⁰ «Produktai pasisavinami anksčiau, negu jie pavirsta kapitalu; šis pavirstimas kapitalu jų neišgelbėja nuo tokio pasisavinimo» (*Cherbuliez*: «Riche ou pauvre», išl. Paris, 1841, 53, 54 psl.). «Parduodamas savo darbą už tam tikrą pragyvenimo reikmenų kiekį (approvisionnement), proletaras visiškai atsisako nuo bet kurios produkto dalies. Produktų pasisavinimas lieka toks pat, koks jis buvo anksčiau; minėtoji sutartis jo nė kiek nekeičia. Produktas priklauso išimtinai kapitalistui, kuris pateikė žaliavas ir approvisionnement. Tai — griežta išvada iš pasisavinimo dėsnių, kurio pagrindinis principas buvo, atvirkščiai, išimtinė kiekvieno darbininko nuosavybės teisė į savo produktą» (ten pat, 58 psl.). «Jei darbininkai dirba už darbo užmokestį, tai kapitalistas yra ne tiktai kapitalo (čia turimos galvoje gamybos priemonės), bet ir darbo (of the labour also) savininkas. Jei į kapitalo sąvoką, kaip tai paprastai daroma, įtraukiama tai, kas mokama darbo užmokesčio pavidalu, tai absurdiška kalbėti apie darbą atskirai nuo kapitalo. Žodis kapitalas šia prasme apima ir viena ir antra, ir kapitalą ir darbą» (*James Mill*: «Elements of Political Economy etc.», London 1821, 70, 71 psl.).

«qu'on aime pour lui-même» [kuris pats savaiame mėgstamas]. Vartojamosios vertės čia aplamai gaminamos tik dėl to, kad jos yra materialinis mainomosios vertės substratas, jos reiškėjai, ir tik tiek, kiek jos tuo yra. Ir mūsų kapitalistas siekia dvejopo tikslo. Pirmia, jis nori pagaminti vartojamąją vertę, turinčią mainomąją vertę, pardavimui skirtą reikmenį, prekę. Ir, antra, jis nori pagaminti prekę, kurios vertė yra didesnė už jai pagaminti reikalingų prekių verčių sumą, didesnė už gamybos priemonių ir darbo jėgos, kurioms jis prekių rinkoje avansavo savuosius pinigus, verčių sumą. Jis nori pagaminti ne tik vartojamąją vertę, bet ir prekę, ne tik vartojamąją vertę, bet ir vertę, ir ne tik vertę, bet ir pridėjamąją vertę.

Iš tikrųjų, kadangi čia kalbama apie prekynę gamybą, tai, aišku, mes iki šiol tenagrinėjome tik vieną proceso pusę. Kaip pati prekė yra vartojamosios vertės ir vertės vienybė, taip ir prekės gamybos procesas turi būti darbo proceso ir vertės kūrimo proceso vienybė.

Taigi, išnagrinėkime dabar gamybos procesą ir kaip vertės kūrimo procesą.

Mes žinome, kad kiekvienos prekės vertę apsprendžia prekės vartojamojoje vertėje materializuoto darbo kiekis, t. y. darbo laikas, visuomeniškai būtinas jai pagaminti. Tai liečia ir produktą, kurį mūsų kapitalistas yra gavęs kaip darbo proceso rezultatą. Vadinasi, pirmiausia reikia apskaityti šiame produkte sudaiktintą darbą.

Tarkime, kad tai bus, pvz., verpalai.

Verpalams gaminti pirmiausia reikalinga atitinkama žaliava, pvz., 10 sv. medvilnės. Kokia yra medvilnės vertė, šito čia nereikia gvildinti, nes kapitalistas ją yra pirkęs rinkoje pagal jos vertę, pvz., už 10 šil. Medvilnės kainoje darbas, reikalingas jai pagaminti, jau yra išreikštas kaip vidutinis visuomeninis darbas. Tarkime toliau, kad verpsčių, kurios atstovauja visoms čia naudojamoms darbo priemonėms, šuvarkota perdurbant medvilnę toks kiekis, kurio vertė yra 2 šil. Jei 12 šil. aukso kiekis sudaro 24 darbo valandų, arba dviejų darbo dienų, produktą, tai iš to pirmiausia išplaukia, kad verpaluose yra sudaiktintos 2 darbo dienos.

Ta aplinkybė, kad medvilnė pakeitė savo formą ir kad šuvarkota verpsčių kiekis visiškai išnyko, neturi mūsų suklaidinti. Pavyzdžiui, jei 40 sv. verpalų vertė = 40 sv. medvilnės vertei + visos verpstės vertė, t. y. jei reikalingas vienodas darbo laikas vienai ir kitai šios lygties daliai pagaminti, tai, pagal bendrą vertės dėsnį, 10 sv. verpalų sudaro 10 sv. medvilnės ir $\frac{1}{4}$ verpstės ekvivalentą. Šiuo atveju tas pats darbo laikas vieną kartą yra įkūnytas verpalų vartojamojoje vertėje, kitą kartą — medvilnės ir verpstės vartojamosiose vertėse. Vadinasi, vertei visiškai nesvarbu, ar ji pasireiškia verpalais, verpste ar medvilne. Ta aplinkybė, kad verpstė ir medvilnė, užuot ramiai gulėjusios viena šalia kitos, verpimo procese susijungia, o tai keičia jų vartojamąsias formas ir paverčia jas verpalais, lygiai

taip pat neturi įtakos jų vertei, kaip ir jų pakeitimas per paprastuosius mainus ekvivalentiniu verpalų kiekiu.

Medvilnei pagaminti reikalingas darbo laikas yra dalis darbo laiko, reikalingo tam, kad iš šios žaliavos būtų pagaminti verpalai, ir todėl jis yra verpaluose. Lygiai taip pat yra su darbo laiku, reikalingu pagaminti tam verpsčių kiekiui, kuriam nenusidėvėjus ir kurio nesuvaržotus medvilnė negali būti paversta verpalais¹¹.

Taigi, kadangi turima galvoje verpalų vertė, pastariesiems pagaminti reikalingas darbo laikas, tai įvairius specialius, laiko ir erdvės atžvilgiu vienas nuo kito atskirtus darbo procesus, kurie turi būti atlikti pačiai medvilnei ir suvartotoms verpstėms pagaminti, o pasakui iš medvilnės ir verpsčių verpalams pagaminti, mes galime nagrinėti kaip įvairias viena po kitos sekančias to paties darbo proceso fazes. Visas verpaluose esantis darbas yra ankstesnysis darbas. Ta aplinkybė, kad darbo laikas, reikalingas verpalų sukūrimo elementams pagaminti, jau yra praėjęs ir liečia būtajį atliktinį laiką, tuo tarpu kai darbas, betarpiškai sunaudotas baigiamajam procesui, verplimui, yra arčiau esamojo laiko, yra paprastas būtasis laikas, neturi visiškai jokios reikšmės. Jei namams pastatyti yra reikalingas tam tikras darbo kiekis, pvz., 30 darbo dienų, tai bendras namuose įkūnytą darbo laiko kiekis nesikeičia nuo to, kad 30-ji darbo diena stoji į gamybą praėjus 29 dienoms po pirmosios. Ir todėl darbo laiką, esantį darbo medžiagoje ir darbo priemonėse, mes galime nagrinėti visiškai taip, lyg jis būtų sunaudotas tik ankstesnėje verpimo proceso stadijoje dar prieš tą darbą, kuris buvo verpimo forma prijungtas baigoje.

Taigi, gamybos priemonių, medvilnės ir verpsčių, vertės, išreikštos 12 šil. kaina, sudaro verpalų vertės, arba produkto vertės, sudėtinės dalis.

Bet čia turi būti įvykdytos dvi sąlygos. Pirma, medvilnė ir verpstės iš tikrųjų turi būti panaudotos vartojamajai vertei pagaminti. Mūsų atveju iš jų turi būti pagaminti verpalai. Vertei yra vis tiek, kuri vartojamoji vertė yra jos reiškėjas, bet jos reiškėjas, šiaip ar taip, turi būti kuri nors vartojamoji vertė. Antra, laikomasi prielaidos, kad sunaudotas tik darbo laikas, būtinas esamomis visuomeninėmis gamybos sąlygomis. Vadinasi, jei 1 sv. verpalų suverpti tebuvo reikalingas tik 1 sv. medvilnės, tai 1 sv. verpalų sukurti gali būti suvartotas tik 1 sv. medvilnės. Taip pat yra ir su verpstėmis. Jei kapitalistui kiltų fantazija naudoti auksines verpstes vietoj geležinių, tai į verpalų vertę vis dėlto įeity tik visuomeniškai būtinas darbas, t. y. darbo laikas, būtinas geležinėms verpstėms pagaminti.

¹¹ «Prekių vertei turi įtakos ne tik tai joms pagaminti betarpiškai sunaudotas darbas, bet ir gamybos procese dalyvaujantiems įrankiams, instrumentams ir pastatams sunaudotas darbas» (*Ricardo: «The Principles of Political Economy», 3-sis leid., London 1821, 16 psl.*). [*Д. Рикардо: «Начала политической экономии». Соцэгниз, 1936, 12 psl.*]

Dabar mes žinome, kurių verpalų vertės dalį sudaro gamybos priemonės, medvilnė ir verpstės. Ji yra 12 šil., arba dviejų darbo dienų materializacija. Vadinasi, dabar kalbama apie tą vertės dalį, kurią pats verpėjo darbas prijungia prie medvilnės.

Mes turime dabar išnagrinėti šį darbą visiškai kitokiu požiūriu, negu nagrinėjant darbo procesą. Ten buvo kalbama apie tikslingą veiklą, reikalingą medvilnei paversti verpalais. Kuo tikslingesnis yra darbas, tuo geresni, kitoms sąlygoms esant lygioms, yra verpalai. Verpėjo darbas buvo specifiškai skirtingas nuo kitų gamybinio darbo rūšių, ir šis skirtingumas pasireiškėdavo subjektyviai ir objektyviai, ypatingu verpimo tikslu, ypatingu jo operacijų pobūdžiu, ypatinga jo gamybos priemonių prigimtimi, ypatinga jo produkto vartojamąja verte. Medvilnė ir verpstės yra verpimo darbo egzistavimo reikmenys, bet su jomis negalima gaminti graižtvotų patrankų. Priešingai, kadangi verpėjo darbas sukuria vertę, t. y. yra vertės šaltinis, jis ne kiek nesiskiria nuo patrankų grėžiko darbo arba, kas šiuo atveju mums yra arčiau, nuo tų medvilnės augintojo ir verpsčių gamintojo darbų, kurie realizuoti verpalų gamybos priemonėse. Tik šio tapatingumo dėka medvilnės auginimas, verpsčių gamyba ir verpimas gali sudaryti tos pačios bendros vertės, verpalų vertės, dalis, kurios tik kiekybiškai skiriasi viena nuo kitos. Čia jau kalbama ne apie darbo kokybę, ne apie jo savybes ir turinį, o tiktai apie jo kiekybę. Pastarąją lengva apskaityti. Tarkime, kad verpimo darbas yra paprastasis darbas, vidutinis visuomeniškas darbas. Vėliau mes pamatysime, kad priešinga prielaida dalyko nėra keičia.

Darbo proceso metu darbas nuolat pereina iš dinaminės formos [Unruhe] į statinę formą, iš judėjimo formos į daiktiškumo formą [Gegenständlichkeit]. Pasibaigus vienai valandai, verpimo judėjimas pasireiškia tam tikru verpalų kiekiu, ir, vadinasi, tam tikras darbo kiekis, viena darbo valanda, pasirodo sudaiktinta medvilnėje. Mes sakome: darbo valanda, t. y. verpėjo gyvybinės jėgos sunaudojimas per vieną valandą, nes verpimo darbas čia tik tiek turi reikšmės, kiek jis yra darbo jėgos sunaudojimas, o ne dėl to, kad jis yra specifinis verpimo darbas.

Ir štai lemiamą reikšmę turi tai, kad proceso metu, t. y. medvilnės pavertimo verpalais metu, būtų sunaudojamas tiktai visuomeniškai būtinas darbo laikas. Jei, esant normalioms, t. y. visuomeniškai vidutinėms, gamybos sąlygoms, a sv. medvilnės per vieną darbo valandą turi būti paversta b sv. verpalų, tai 12 valandų darbo diena bus galima laikyti tik tokią darbo dieną, kuri $12 \times a$ sv. medvilnės paverčia į $12 \times b$ sv. verpalų. Nes tiktai visuomeniškai būtinas darbo laikas įskaitomas į vertę kuriantį laiką.

Tiek pats darbas, tiek ir žaliava bei produktas čia pasirodo visiškai kitokioje šviesoje, negu tikrąja to žodžio prasme darbo proceso požiūriu. Žaliava čia tik tiek turi reikšmės, kiek ji absorbuoja tam tikrą darbo kiekį. Dėl to absorbuojimo ji iš tikrųjų pavirsta ver-

palais, nes darbo jėga buvo sunaudota ir prie jos prijungta verpimo forma. O produktas, verpalai, dabar tėra tik medvilnės absorbuoto darbo matas. Jei per vieną valandą suverpta $1\frac{2}{3}$ sv. medvilnės, arba paversta į $1\frac{2}{3}$ sv. verpalų, tai 10 sv. verpalų parodo 6 absorbuotas darbo valandas. Tam tikri, patyrimu nustatomi produkto kiekiai dabar išreiškia tik tam tikrus darbo kiekius, tam tikrą sustingusio darbo laiko masę. Jie tėra vienos valandos, dviejų valandų, vienos dienos visuomeninio darbo materializacija.

Ta aplinkybė, kad darbas yra kaip tik verpimo darbas, jo medžiaga — medvilnė, o produktas — verpalai, čia lygiai taip pat neturi reikšmės, kaip ir ta aplinkybė, kad pats darbo objektas jau yra produktas, vadinasi, žaliava. Jei darbininkas dirbtų ne verpykloje, bet anglies kasykloje, tai darbo objektas, anglis, būtų gamtos duotas. Ir vis dėlto tam tikras iš klodų iškirstas anglies kiekis, pvz., vienas centneris, išreikštų tam tikrą absorbuoto darbo kiekį.

Vykstant darbo jėgos pardavimui buvo tariama, kad dieninė jos vertė = 3 šil., kad pastaruosiuose įkūnytos 6 darbo valandos ir kad, vadinasi, šis darbo kiekis yra reikalingas tam, kad būtų pagaminta vidutinė darbininko pragyvenimo reikmenų suma vienai dienai. Jei mūsų verpėjas per vieną darbo valandą paverčia $1\frac{2}{3}$ sv. medvilnės į $1\frac{2}{3}$ sv. verpalų¹², tai per 6 valandas jis 10 sv. medvilnės pavers į 10 sv. verpalų. Vadinasi, verpimo proceso metu medvilnė absorbuoja 6 darbo valandas. Tas pats darbo laikas reiškiasi 3 šil. aukso kiekiu. Taigi, pačiu verpimu medvilnei prijungta 3 šil. vertė.

Pažiūrėkime dabar į bendrą produkto, šių 10 sv. verpalų, vertę. Juose sudaiktinta $2\frac{1}{2}$ darbo dienos: 2 dienos yra medvilnėje ir verpslūse, $\frac{1}{2}$ darbo dienos absorbuota verpimo proceso metu. Tas pats darbo laikas reiškiasi 15 šil. aukso kiekiu. Vadinasi, šių 10 sv. verpalų kaina, atitinkanti jų vertę, yra 15 šil., 1 sv. verpalų kaina — 1 šil. ir 6 pensai.

Mūsų kapitalistas yra sumišęs. Produkto vertė yra lygi avansuotojo kapitalo vertei. Avansuotoji vertė nepadidėjo, nepagamino jokios pridėamosios vertės, vadinasi, pinigai nepavirto kapitalu. Šių 10 sv. verpalų kaina yra 15 šil., ir taip pat 15 šil. buvo išleista prekių rinkoje produkto kūrimo elementams, arba, o tai yra tas pat, darbo proceso veiksniams: 10 šil. medvilnei, 2 šil. suvartotam verpsčių kiekiui ir 3 šil. darbo jėgai. Įvykęs verpalų vertės padidėjimas nieko nepadedą, nes jų vertė yra tiktai suma verčių, kurios anksčiau buvo paskirstytos tarp medvilnės, verpsčių ir darbo jėgos, o juk iš tokios paprastos esamų verčių sudėties niekad negali atsirasti pridėamoji vertė¹³. Visos šios vertės dabar yra sukoncentruotos viename daikte,

¹² Skaičiai čia visiškai savavališki.

¹³ Tai yra pagrindinis teiginys, kuriuo remiasi fiziokratų mokymas apie bet kurio nežemdirbinio darbo neproduktyvumą, ir jis profesiniam ekonomistui yra nesugriaunamas. «Šis būdas priskirti vienam daiktui daugelio kitų daiktų

bet jos taip pat buvo sukoncentruotos ir 15 šil. piniginiėje sumoje, prieš jai susiskaidant dėl trijų prekių pirkimo.

Pats savaime šis rezultatas nestebina. Vieno svoro verpalų vertė yra 1 šil. 6 pensai, ir todėl už 10 sv. verpalų mūsų kapitalistas turėtų prekių rinkoje sumokėti 15 šil. Ar jis nusipirks gatavus namus rinkoje ar pats juos statys, nė viena iš šių operacijų nepadidins namams įsigyti sunaudotų pinigų kiekio.

Kapitalistas, kuris šį tą nusimano apie vulgariąją ekonomiją, gal būt, pasakys, kad jis avansavo savo pinigų, norėdamas padaryti iš jų didesnį pinigų kiekį. Bet juk kelias į pragarą yra gerais norais grįstas, ir jis lygiai taip pat gerai galėtų sumanyti gauti pinigų negamindamas¹⁴. Jis pradeda grasinti. Kitą kartą jau jo nebeapgaus. Ateityje jis nusipirks rinkoje gatavas prekes, užuot jas gaminęs. Bet jei visi jo broliai kapitalistai padarys tą patį,— tai kaip jis ras tuomet prekių rinkoje? O maitintis pinigais jis negali. Jis griebiasi pamokymų. Reikia atsižvelgti į jo susilaikymą. Jis savo 15 šil. galėtų iššvaistyti. Užuot taip padaręs, jis sunauduoja juos produktyviai ir pagamino iš jų verpalus. Bet užtat jis turi dabar verpalų vietoj sąžinės graužimo. Jam visiškai nepritinka patekti į vaidmenį lobių sudarytojo, kuris mums pademonstravo, prie ko veda asketizmas. Be to, kur nieko nėra, ten ir imperatorius netenka savo teisių. Kad ir koks būtų jo išsižadėjimo nuopelnas, nėra nieko, kuo būtų galima specialiai už jį mokėti, nes iš proceso išeinančio produkto vertė yra lygi tiksliai į šį procesą mestų prekių verčių sumai. Tad tegu jis nusiramina tuo, kad dorybė yra dorybės atlyginimas. Bet vietoj to kapitalistas darosi įkyresnis. Verpalai jam nereikalingi. Jis juos pagamino pardavimui. Na, ką gi, tegu jis juos parduoda arba, kas yra dar paprasčiau, tegu ateityje gamina daiktus tik savo paties vartojimui — receptas, kurį kartą jam jau buvo išrašęs naminis jo gydytojas Mak-Kulochas kaip išmėgintą priemonę prieš perprodukcijos epidemiją. Bet kapitalistas užsispyrusiai stoja piestu. Argi darbininkas kuria produktus tik savo rankomis, argi jis iš nieko kuria prekes? Argi ne jis, kapitalistas, davė jam medžiagos, kurioje ir su kurios pagalba darbininkas tik ir tegalėjo įkūnyti savo darbą? O kadangi didesnė visuomenės dalis susideda iš tokių skurdžių, tai ar jis savo gamybos priemonėmis, savo medvilne ir savo verpstėmis nėra pada-

---

vertę, pvz., audėklui — audėjo suvartotų reikmenų vertę, dėti sluoksniais, taip saktant, ant vienos vertės keletą verčių, veda į tai, kad ji atitinkamai išsipučia... Zodis sudėtis labai gerai vaizduoja tą būdą, kuriuo susidaro darbo produktų kaina: ši kaina tėra daugelio suvartotų ir draugėn sudėtų verčių suma: bet sudėti nereiškia dauginti» (*Mercier de la Rivière*: «L'ordre naturel et essentiel etc.», «Physiocrates», Daire leid., II dalis, 599 psl.).

¹⁴ Pvz., 1844—1847 metais jis išėmė iš gamybinių įmonių dalį savo kapitalo, kad galėtų spekuliuoti geležinkelių akcijomis. Taip pat Amerikos pilietinio karo metu jis uždarė fabriką ir išmetė fabriko darbininkus į gatvę, kad galėtų lošti Liverpulio medvilnės biržoje.

Į ką nepaprastos paslaugos visuomenei ir pačiam darbininkui, kurį jis, be to, dar aprūpino pragyvenimo reikmenimis? Ir ar nereikia jam patalpinti šios paslaugos? Bet argi darbininkas, iš savo pusės, nepadarė jami paslaugos, paversdamas medvilnę ir verpstes verpalais? Be to, čia svarbu visai ne paslaugos¹⁵. Paslauga yra ne kas kita, kaip vienos arba kitos vartojamosios vertės — ar tai prekės, ar tai darbo naudingas veikimas¹⁶. Bet juk kalbama apie mainomąją vertę. Kapitalistas sumokėjo darbininkui 3 šil. vertę. Darbininkas gražino jami tikslų ekvivalentą pavidalu 3 šil. vertės, kuri yra prijungta medvilnei, gražino jam vertę už vertę. Mūsų bičiulis, kuris tik ką didžiausiu buvo kapitalu, staiga įgauna kuklią savo paties darbininko išvaizdą. Argi jis pats nedirbo? Neatliko verpėjo priežiūros ir stebėjimo darbo? Ir argi šis jo darbas, savo ruožtu, nekuria vertės? Bet čia jo paties overlooker [prižiūrėtojas] ir jo manager [direktorius] gūždėjo pečiais. Tačiau jis linksmai šypsodamasis jau vėl įgavo pirmąjį savo veido išraišką. Jis visais šiais nusiskundimais tiesiog mus mulkino. Visa tai nė skatiko neverta. Šiuos ir panašius tuščius išanklinėjimus ir kvailas gudrybes jis palieka politinės ekonomijos profesoriams, kuriems, tiesą sakant, už tai ir mokama. O pats jis — žmogus praktikas, kuris nors ir ne visuomet apgalvoja, ką jis sako tuo atveju, kai tai neliečia jo reikalų, bet visuomet žino, ką jis veikia savo reikalų sferoje.

Panagrinėkime smulkiau. Dieninė darbo jėgos vertė buvo 3 šil. todėl, kad joje pačioje sudaiktinta pusė darbo dienos, t. y. todėl, kad pragyvenimo reikmenys, kurie kasdien reikalingi darbo įėjai gaminti, kainuoja pusę darbo dienos. Bet ankstesnysis darbas, kuris yra darbo jėgoje, ir tas gyvasis darbas, kurį ji gali atlikti, kasdieniniai koštiniai jai išlaikyti ir kasdieninis jos sunaudojimas — tai du visiškai skirtingi dydžiai. Pirmasis apsprendžia jos mainomąją vertę, antrasis sudaro jos vartojamąją vertę. Ta aplinkybė, kad darbininko gyvenimui 24 valandas palaikyti pakanka pusės darbo dienos, nė kiek

¹⁵ «Girkis, puošk ir dailink... Bet tas, kuris ima daugiau arba geriau (negu jis yra davęs), tas yra lupikautojas, ir tai reiškia, kad ne paslauga, bet žalos jis padarė savo artimui, kaip tai esti vagiant ir plėšiant. Ne visa tai yra paslauga ir labdara artimui, kas vadinama paslauga ir labdara. Nes svetimautoja ir svetimautojas vienas kitam daro didelę paslaugą ir teikia malonumo. Raitelis padaro didelę raitelišką paslaugą žudikui ir padegėjui, padėdamas jam plėšti keliuose ir užpulti šaį ir žmones. Popiežininkai daro mūsiškiams didžią paslaugą, nes jie ne visus skandina, degina, žudo, pūdo kalėjimuose, bet kai kuriuos palieka gyvus ir juos tremia arba atima iš jų tai, ką jie turi. Pats velnias savo tarnams padaro didžią neišmatuojamą paslaugą... Žodžiu tariant, pasaulis yra pilnas didžių, puikių, kasdieninių paslaugų ir labdarų» (*Martin Luther: «An die Pfartherrn, wider den Wucher zu predigen etc.»*. Wittenberg 1540 [8—9 psl.]).

¹⁶ Ta proga aš savo veikalė «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1869, 14 psl., darau pastabą: «Suprantama, kokią «paslaugą» turi daryti «paslaugovas» (service) kategorija tokios rūšies ekonomistams, kaip Z. B. Sėjus ir F. Basilija» [*К. Маркс: «К критике политической экономии»*. Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I d., 1933, 23 psl.].

nekliudo tam, kad darbininkas dirbtų ištisą dieną. Vadinasi, darbo jėgos vertė ir ta vertė, kurią darbo jėga sukuria darbo procese, yra du skirtingi dydžiai. Kapitalistas, pirkdamas darbo jėgą, turėjo galvoje šį vertės skirtumą. Jos naudinga savybė, jos sugebėjimas gaminti verpalus arba batus, tik todėl buvo *conditio sine qua non* [neišvengiama sąlyga], kad vertei sukurti būtina sunaudoti darbą naudinga forma. Bet lemiama reikšmę turėjo specifinė šios prekės vartojamoji vertė, jos savybė būti vertės šaltiniu, be to,— didesnės vertės, negu ji pati turi. Tai yra ta specifinė paslauga, kurios iš jos laukia kapitalistas. Ir čia jis veikia pagal amžinus prekių mainų dėsnius. Iš tikrųjų, darbo jėgos pardavėjas, kaip ir bet kurios kitos prekės pardavėjas, realizuoja jos mainomąją vertę ir perleidžia jos vartojamąją vertę. Jis negali gauti pirmos, neatiduodamas antros. Darbo jėgos vartojamoji vertė, pats darbas, taip pat nepriklauso jos pardavėjui, kaip parduoto aliejaus vartojamoji vertė — aliejaus prekybininkui. Pinigų savininkas apmokėjo dieninę darbo jėgos vertę, todėl jam priklauso jos naudojimas per dieną, visos dienos darbas. Ta aplinkybė, kad dieninis darbo jėgos išlaikymas kainuoja tik pusę darbo dienos, tuo tarpu kai darbo jėga gali veikti, dirbti ištisą dieną, kad dėl to vertė, kuri yra sukuriama naudojant darbo jėgą per vieną dieną, yra dvigubai didesnė už dieninę jos pačios vertę, yra ypatinga laimė pirkėjui, bet jokių būdu nėra skriauda pardavėjui.

Mūsų kapitalistas yra iš anksto numatęs šį casus, der ihn lachen macht [kazusą, kuris kaip tik ir privertė jį šypsotis]. Dėl to darbininkas randa dirbtuvėje būtinas gamybos priemones ne tiktai šešių valandų, bet ir dvylikos valandų darbo procesui. Jeigu 10 sv. medvilnės absorbavo 6 darbo valandas ir pavirto 10 sv. verpalų, tai 20 sv. medvilnės absorbuos 12 darbo valandų ir pavirs 20 sv. verpalų. Išnagrinėjime prailginto darbo proceso produktą. Šiuose 20 sv. verpalų dabar sudaiktintos 5 darbo dienos: 4 sudaiktintos suvartotame medvilnės ir verpsčių kiekyje, vieną absorbavo medvilnė verpimo proceso metu. Bet 5 darbo dienų išraiška auksu yra 30 šil., arba 1 sv. st. 10 šil. Vadinasi, tokia yra šių 20 sv. verpalų kaina. Svaras verpalų, kaip ir anksčiau, kainuoja 1 šil. 6 pensus. Bet į procesą paleistų prekių verčių suma buvo 27 šil. Verpalų vertė yra 30 šil. Produkto vertė išaugo $\frac{1}{9}$ palyginti su jam pagaminti avansuota verte. Tuo būdu 27 šil. pavirto 30 šil. Jie davė 3 šil. pridėdamąją vertę. Pagaliau triukas pavyko. Pinigai pavirto kapitalu.

Visos problemos sąlygos yra išspręstos, ir prekių mainų dėsniai nėra niekaip pažeisti. Ekvivalentas buvo mainomas į ekvivalentą. Kapitalistas kaip pirkėjas apmokėjo kiekvieną prekę — medvilnę, verpses, darbo jėgą — pagal jos vertę. Paskui jis padarė tai, ką daro kiekvienas kitas prekių pirkėjas. Jis suvartojo jų vartojamąją vertę. Darbo jėgos vartojimo procesas, kuris tuo pačiu metu yra ir prekės gaminimo procesas, davė produktą, 20 sv. verpalų, kurių vertė yra 30 šil. Dabar kapitalistas sugrįžta į rinką, kurioje jis anksčiau pirkė

prekę, ir parduoda prekę. Jis parduoda svarą verpalų po 1 šil. 6 pen-
nia, nè vienu skatiku ne brangiau ir ne pigiau už jo vertę. Ir vis dėlto
jis gauna iš cirkuliacijos 3 šil. daugiau, negu iš pradžių buvo į ją
puleidęs. Visas šis procesas, jo pinigų pavirtimas kapitalu, kartu
vyksta ir cirkuliacijos sferoje ir ne joje. Vyksta cirkuliacijoje — nes
šis procesą sąlygoja darbo jėgos pirkimas prekių rinkoje. Ne cirkula-
cijoje — nes pastaroji tik paruošia vertės didinimo procesą, bet jis
vyksta gamybos sferoje. Tuo būdu «tout pour le mieux dans le meil-
leur des mondes possibles» [«viskas kuo geriausiai sekasi šiame ge-
rčiausiam iš pasaulių»].

Paversdamas pinigus prekėmis, kurios yra medžiaginiai naujo
produkto elementai, arba darbo proceso veiksniai, prijungdamas prie
nogyvo jų daiktiškumo gyvąją darbo jėgą, kapitalistas paverčia ver-
tę — ankstesnįjį, sudaiktintą, negyvąjį darbą — kapitalu, savaime
nugančia verte, įdvasinta pabaisa, kuri pradeda «dirbti» als hätt' es
Leib' im Leibe [tarytum meilės aistros veikiamą].

Jei mes dabar palyginsime vertės kūrimo procesą ir vertės
didinimo procesą, tai pasirodys, kad vertės didinimo procesas yra ne
kas kita, kaip vertės kūrimo procesas, pratęstas toliau tam tikro
taško. Jei vertės kūrimo procesas trunka tik iki to taško, kuria-
me kapitalo apmokėta darbo jėgos vertė yra pakeičiama nauju ekvi-
valentu, tatau yra paprastas vertės kūrimo procesas. O jei ver-
tės kūrimo procesas pratęsimas toliau to taško, tai jis pasidaro
vertės didinimo procesu.

Toliau, jei mes palyginsime vertės kūrimo procesą su darbo
procesu, tai pamatysime, kad pastarąjį sudaro vartojamąsias vertes
gaminantis naudingas darbas. Čia judėjimas nagrinėjamas kokybi-
niu požiūriu, ypatingo jo pobūdžio, tikslo ir turinio požiūriu. Vertės
kūrimo procese tas pats darbo procesas pasirodo vien tik kieky-
biniu požiūriu. Čia yra svarbu tik tas laikas, kuris reikalingas dar-
bui jo operacijoms atlikti, arba tik ilgumas laikotarpio, per kurį nau-
dingai sunaudojama darbo jėga. Ir prekės, kurios įeina į darbo pro-
cesą, čia įgauna reikšmės jau ne kaip tikslingai veikiančios darbo
jėgos funkcionaliai apibrėžti medžiaginiai veiksniai. Jos apskaito-
mos tik kaip tam tikri sudaiktinto darbo kiekiai. Ir darbas, ar jis
yra gamybos priemonė ar jis darbo jėgos prijungiamas, yra ap-
skaitomas tik pagal jo laiko kiekį. Jis sudaro tiek ir tiek valandų, dienų
ir t. t.

Tačiau jis įskaitomas tik tiek, kiek vartojamajai vertei pagaminti
sunaudotas laikas yra visuomeniškai būtinas. Tuo daug kas pasakyta.
Darbo jėga turi funkcionuoti normaliomis sąlygomis. Jei verpimo
mašina yra visuomeniškai viešpataujanti darbo priemonė verpiant,
tai darbininkui negalima duoti senovinio ratelio. Jis turi gauti nor-
malios kokybės medvilnę, o ne šlamštą, kuris kas minutę nutrūksta.
Abiem atvejais jam tektų sunaudoti vienam svarui verpalų pagaminti
daugiau darbo laiko, negu visuomeniškai būtinas laikas, bet tas

perviršinis laikas nesukurtų vertės arba pinigų. Tačiau normalus materialinių darbo veiksmų pobūdis priklauso ne nuo darbininko, bet nuo kapitalisto. Antra sąlyga yra normalus pačios darbo jėgos pobūdis. Toje specialybėje, kurioje ji panaudojama, ji turi turėti nusistojusį vidutinį įgudimo, pasiruošimo ir spartumo laipsnį. Bet mūsų kapitalistas darbo rinkoje pirko normalios kokybės darbo jėgą. Ši jėga turi būti naudojama įprastiniu vidutiniu įtempimo laipsniu, visuomeniškai įprastiniu intensyvumo laipsniu. Kapitalistas tai prižiūri taip pat rūpestingai, kaip ir tai, kad nė viena minutė nebūtų leidžiama veltui, be darbo. Jis pirko darbo jėgą tam tikram laikui. Jis nori gauti tai, kas jam priklauso. Jis nenori, kad jį apvaginėtų. Pagaliau — ir tam atvejui tas pats ponas turi savąjį code pénal [baudžiamąjį kodeksą] — neturi būti netikslingo žaliavos ir darbo priemonių vartojimo, nes išeikvota žaliava ir išeikvotos darbo priemonės yra be reikalo sunaudoti sudaiktinto darbo kiekiai, vadinasi, jos neiškaitomos ir jos nedalyvauja kuriant produkto vertę¹⁷.

Taigi, jau anksčiau iš prekės analizės išvestas skirtumas tarp darbo, kiek jis sukuria vartojamąją vertę, ir to paties darbo, kiek jis sukuria vertę, dabar pasireiškia kaip skirtumas tarp įvairių gamybos proceso pusių.

¹⁷ Tai — viena iš tų aplinkybių, kurios pabrangina vergove besiremiančią gamybą. Darbininkas, vykusių senovės žmonių pasakymu, čia tik kaip instrumentum vocale [turintis kalbą įrankis] skiriasi nuo gyvulio kaip instrumentum semivocale [balsą turinčio įrankio] ir nuo negyvojo darbo įrankio kaip nuo instrumentum mutum [nebylojo įrankio]. Bet pats darbininkas duoda pajusti gyvuliui ir darbo įrankiui, kad jis nėra su jais lygus, kad jis yra žmogus. Blogai su jais elgdamasis ir con amore [savo malonumui] juos gadindamas, jis įsisąmonina skiriamą nuo jų. Todėl ekonominis tokio gamybos būdo principas yra naudoti tik grubiausias, griozdiškiausias darbo įrankius, kurie kaip tik dėl savo grubumo ir griozdiškumo sunkiau leidžiasi gadinami. Todėl prie Meksikos įlankos esančiose vergovinėse valstybėse iki pilietinio karo pradžios buvo paplitę senovės kinų konstrukcijos plūgai, kurie rausė žemę, kaip kiaulė arba kurmis, nedarydami vagų ir jos neapversdami. Plg. *J. E. Cairnes: «The Slave Power»*. London 1862, 46 ir sek. psl. Savo veikale «Sea Board Slave States» Olmstedas tarp kita ko pasakoja: «Man čia rodė įrankius, kuriais pas mus nė vienas sveiko proto žmogus neapsunkintų savo darbininko, kuriam jis moka darbo užmokestį; nepaprastas jų sunkumas bei griozdiškumas, mano nuomone, daro darbą bent 10 procentų sunkesnį palyginti su tais įrankiais, kurie pas mus paprastai vartojami. Bet mane tikino, kad, vergams taip nerūpestingai ir grubiai su jais elgiantis, negalima jiems duoti lengvesnių ir ne tokių grubių įrankių ir kad tie įrankiai, kuriuos mes paprastai duodame savo darbininkams, gaudami iš to naudos, neišliktų nė vienos dienos Virginijos javų laukuose, nors jos dirva yra lengvesnė ir ne tokia akmenuota kaip mūsų. Lygiai taip pat, man paklausus, kodėl visose fermose arkliai yra pakeisti asilėnais, pirmas ir, žinoma, įtikinamiausias buvo tas argumentas, kad arkliai negalėtų pakelti to, kaip su jais visuomet elgiasi negrai; arkliai nuo to visuomet greitai pervargsta arba susižaloja, tuo tarpu kai asilėnai pakelia mušimus ir maisto trūkumą ir dėl to bent kiek rimčiau nenukenčia, neperšąla ir nesuserga, jei nesirūpinama jų priežiūra arba jeigu jie pervarginami darbu. Beje, bereikia man tik priėiti prie lango to kambario, kuriame aš rašau, ir beveik kiekvieną kartą aš matau taip elgiantis su gyvuliais, kad už tokį elgimąsi kiekvienas fermeris šiaurėje tuojau išvytų darbininką» [46, 47 psl.].

Kaip darbo proceso ir vertės kūrimo proceso vienybė, gamybos procesas yra prekių gaminimo procesas; kaip darbo proceso ir vertės didinimo proceso vienybė, jis yra kapitalistinis gamybos procesas, kapitalistinė prekinės gamybos forma.

Jau anksčiau buvo pažymėta, kad vertės didinimo procesui visiškai nesvarbu, ar kapitalisto pasisavintas darbas bus paprastas, visuomeniškai vidutinis ar sudėtingesnis darbas, aukštesnio lyginamojo svorio darbas. Darbas, kuris palyginti su visuomeniškai vidutiniu darbu turi aukštesnio, sudėtingesnio darbo reikšmę, yra pasireiškiančios tokios darbo jėgos, kurios sukūrimas reikalauja didesnių kaštų, kurios gaminimas reikalauja ilgesnio darbo laiko ir kuri dėl to turi aukštesnę vertę negu paprasto darbo jėga. Jei šios jėgos vertė yra aukštesnė, tai ji dėl to ir pasireiškia aukštesniu darbu ir dėl to per lyglus laiko tarpus ji susidaidina palyginti aukštesnėse vertėse. Tačiau, koks bebūtų laipsnio skirtumas tarp verpėjo darbo ir auksakalio darbo, toji darbo dalis, kuria darbininkas auksakalys tik padengia savosios darbo jėgos vertę, kokybiškai nieku nesiskiria nuo tos papildomos darbo dalies, kuria jis sukuria pridėdamąją vertę. Ir šiuo atveju pridėdamoji vertė gaunama tik dėl to, kad sunaudota kiekybiškai daugiau darbo, kad ilgiau truko to paties darbo procesas: vienu atveju verpalų gamybos procesas, antru atveju — juvelyrinės gamybos procesas¹⁸.

¹⁸ Skirtumas tarp sudėtingojo ir paprastojo darbo, tarp «skilled» [kvalifikuoto] ir «unskilled labour» [nekvalifikuoto darbo], iš dalies remiasi tiesiog iliuzijomis arba bent skirtumais, kurie labai seniai nustojo buvę realūs ir tebeegzistuoja tik kaip tradiciniai konvencionalumai; iš dalies — bejėgiškesne tam tikrų darbininkų klasės sluoksnių padėtimi, dėl kurios jie negali, kaip kiti, priversti, kad už jų darbo jėgą būtų mokama pagal jos vertę. Atsitiktinės aplinkybės čia vaidina tokį didelį vaidmenį, kad tos pačios darbo rūšys keičiasi vietomis. Ten, pvz., kur darbininkų klasės fizinės jėgos yra susilpnintos ir palyginti išsekintos, kaip tai matome visose išsivysčiusios kapitalistinės gamybos šalyse, tie grubūs darbai, kurie reikalauja didelės raumenų jėgos, aplamai imant, užima aukštesnę pakopą palyginti su žymiai sudėtingesniais darbais, kurie nusunkina ligi paprastojo darbo pakopos, pvz., bricklayer'io (mūrininko) darbas Anglijoje užima žymiai aukštesnę pakopą, negu damasto audinių audėjų darbas. Iš antros pusės, fustian cutter'io (multino kirpėjo) darbas, nors jis reikalauja didelio fizinio įtempimo ir, be to, yra labai nesveikas, figūruoja kaip «paprastasis darbas». Beje, nereikia įsivaizduoti, kad vadinamasis «skilled labour» [kvalifikuotas darbas] kiekybiniu atžvilgiu užima žymią vietą nacionaliniame darbe. Lengas apskaičiuoja, kad Anglijoje (ir Uelse) daugiau kaip 11 milijonų gyvena iš paprastojo darbo. Atėmus vieną milijoną aristokratų ir pusantro milijono pauperių, valkatų, nusikalėlių, asmenų, gyvenančių iš prostitucijos, ir t. t., iš 18 mil. gyventojų, kurie buvo šalyje jo veikalo pasirodymo metu, lieka 4 650 000 vidurinės klasės žmonių, čia įskaitant smulkiuosius rentininkus, valdininkus, rašytojus, dailininkus, mokyklų mokytojus ir t. t. Norėdamas gauti šiuos 4 2/3 mil., jis prie vidurinės klasės dirbančiosios dalies, be bankininkų ir t. t., priskiria visus geriau apmokamus «fabrikų darbininkus». Net ir bricklayer'iai [mūrininkai] patenka į «sudėtingojo darbo darbininkų» kategoriją. Po to jam lieka minėtieji 11 mil. (S. Laing: «National Distress etc.». London 1844 [51—52 psl.]). «Didelė klasė, kuri mainais

Iš antros pusės, kiekviename vertės kūrimo procese aukštesnis darbas visuomet turi būti suvedamas į visuomeniškai vidutinį darbą, pvz., viena aukštesnio darbo diena į x dienų paprastojo darbo¹⁹. Vadinasi, mes išvengsime bereikalingos operacijos ir supaprastinsime analizę, jei mes laikysimės prielaidos, kad kapitalo naudojamas darbininkas atlieka paprastąjį visuomeniškai vidutinį darbą.

į maistą negali duoti nieko, išskyrus paprastąjį darbą, sudaro pagrindinę tautos masę» (*James Mill* straipsnyje «Colony». «Supplement to the Encyclopaedia Britannica» [*Encyclopaedia Britannica* priedas], 1831, 8 psl.).

¹⁹ «Kai kalbama apie darbą kaip vertės matą, tai būtinai numatomas tam tikros rūšies darbas... jo santykį su kitomis darbo rūšimis galima lengvai nustatyti» («*Outlines of Political Economy*». London 1832, 22, 23 psl.).

SESTASIS SKIRSNIS
**PASTOVUSIS KAPITALAS
 IR KINTAMASIS KAPITALAS**

Įvairūs darbo proceso veiksniai įvairiai dalyvauja kuriant produkto vertę.

Darbininkas prijungia darbo objektui naują vertę, prijungdamas prie jo tam tikrą darbo kiekį, nepriklausomai nuo to darbo konkretaus turinio, tikslo ir techninio pobūdžio. Iš antros pusės, sunaudotų gamybos priemonių vertės mes vėl randame produkto vertės sudėlinių dalių pavidalu, pvz., medvilnės ir verpsčių vertę — verpalų vertėje. Vadinasi, gamybos priemonių vertė išlieka, persikeldama į produktą. Šis persikėlimas įvyksta darbo procese, gamybos priemonėms pavirstant produktu. Jis vyksta darbui tarpininkaujant. Bet kuo būdu?

Darbininkas tuo pačiu metu neatlieka dvigubo darbo: pirma, kad savo darbu prijungtų medvilnei vertę, o antra, kad išlaikytų senąją medvilnės vertę, arba, kas yra tas pat, kad į produktą, į verpalus, perkeltų vertę medvilnės, kurią jis perdirba, ir verpsčių, kuriomis jis dirba. Senąją vertę jis išlaiko tiesiog prijungdamas naują vertę. Bet kadangi naujos vertės prijungimas darbo objektui ir senųjų verčių išlaikymas produkte yra du visiškai skirtingi rezultatai, kuriuos darbininkas pasiekia tuo pačiu metu, nors jis tuo metu atlieka tik vieną darbą, tai tas rezultato dvejojumas, matyti, gali būti paaiškintas tik dvejomis paties jo darbo pobūdžiu. Tuo pačiu metu darbas, dėl vienos savo savybės, turi kurti vertę, o dėl kitos savybės turi išlaikyti arba perkelti vertę.

Kuriuo būdu kiekvienas darbininkas prijungia darbo laiką, vadinasi, ir vertę? Visuomet tik savo specialaus gamybinio darbo forma. Verpėjas darbo laiką prijungia tik verpdamas, audėjas — tik ausdamas, kalvis — tik kaldamas. Ir tik dėl tos tikslingos formos, kuria jie apilamai prijungia darbą, taigi, ir naują vertę, dėl verpimo, audimo, kalimo, gamybos priemonės — medvilnės ir verpstės, verpalai ir audimo staklės, geležis ir priekalas — pasidaro elementais produktui, naujai vartojamajai vertei, kurti²⁰. Senoji jų vartojamosios vertės

²⁰ «Darbas sukuria naują kūrinių vietą jo sunaikinto» («An Essay on the Political Economy of Nations». London 1821, 13 psl.).

forma išnyksta, bet tik tam, kad iškiltų nauja vartojamosios vertės forma. Bet jau nagrinėjant vertės kūrimo procesą pasirodė, kad jeigu vartojamoji vertė tikslingai sunaudojama naujai vartojamajai vertei gaminti, tai darbo laikas, būtinas sunaudotai vartojamajai vertei sukurti, sudaro dalį darbo laiko, būtino naujai vartojamajai vertei sukurti, t. y. sudaro darbo laiką, kuris iš sunaudotų gamybos priemonių perkeliamas į naują produktą. Vadinasi, darbininkas išlaiko sunaudotų gamybos priemonių vertes arba perkelia jas į produktą kaip pastarojo vertės sudėtinės dalis ne dėl to, kad jis aplamai prijungia savo darbą, o dėl to, kad prijungiamas darbas yra specialaus naudingo pobūdžio, dėl to, kad jis turi specifinę gamybinę formą. Kaip tokia tikslinga gamybinė veikla — verpimas, audimas, kalimas,— darbas vien savo prisilietimu prikelia gamybos priemones iš numirusiųjų, įkvepia joms sielą, paverčia jas darbo proceso veiksniais ir susijungia su jomis į produktus.

Jei specifinis gamybinis darbininko darbas nebūtų verpimas, tai jis medvilnės nepaverstų verpalais, vadinasi, ir medvilnės bei verpsčių vertės neperkeltų į verpalus. Priešingai, jei tas pats darbininkas pakeis profesiją ir pasidarys staliu, tai jis, kaip ir pirma, per savo darbo dieną atitinkamai medžiagai prijungs vertę. Vadinasi, jis savo darbu ją prijungia ne todėl, kad pastarasis yra verpimo darbas arba staliaus darbas, bet todėl, kad jis yra abstraktus, visuomeninis darbas aplamai, ir tam tikrą vertės dydį jis prijungia ne dėl to, kad jo darbas yra specialaus naudingo turinio, o dėl to, kad jis trunka tam tikrą laiką. Tuo būdu savo abstrakčia bendra savybe, kaip žmogaus darbo jėgos sunaudojimas, verpėjo darbas prijungia medvilnės ir verpsčių vertei naują vertę, o savo konkrečia, specialia, naudinga savybe, kaip verpimo procesas, jis perkelia į produktą šių gamybos priemonių vertę ir tuo būdu išlaiko jų vertę produkte. Todėl tuo pačiu metu atliekamo darbo rezultatas yra dvejopas.

Paprastu kiekybiniu darbo prijungimu prijungiama nauja vertė, o prijungto darbo kokybės dėka senosios gamybos priemonių vertės išlieka produkte. Šis dvipusiškas to paties darbo veikimas, kaip to darbo dvejopo pobūdžio pasekmė, aiškiai pasireiškia įvairiuose reiškiniuose.

Tarkime, kad kuris nors išradimas įgalina verpėją per 6 valandas suverpti tiek medvilnės, kiek anksčiau buvo suverpiama per 36 valandas. Kaip tikslinga ir naudinga gamybinė veikla, jo darbas šešis kartus padidino savo pajėgumą. Jo produktas yra šešeriopai didesnis: 36 sv. vietoj 6 sv. verpalų. Bet šie 36 sv. medvilnės dabar absorbuoja tik tiek darbo laiko, kiek anksčiau absorbuodavo 6 sv. Prie jų prijungiama naujo darbo šešis kartus mažiau, negu naudojant senuosius metodus, ir todėl prijungiamas tik vienas šeštadalio tos vertės, kuri buvo prijungiama anksčiau. Iš antros pusės, produkte, 36 sv. verpalų, dabar yra šešeriopai didesnė medvilnės vertė. Per 6 verpimo valandas išlaikyta ir perkelta į produktą šešis kartus di-

daugiau žaliavos vertė, nors tam pačiam žaliavos kiekiui dabar prijungta mažesnis kartus mažesnė nauja vertė. Tai parodo, kaip ta darbo sąlyga, kurios dėka jis to paties nedalomo proceso metu išlaiko vertę, iš esmės skiriasi nuo tos jo sąlygos, kurios dėka jis kuria vertę. Kuo daugiau būtinojo darbo laiko verpimo operacijos metu įeina į tą patį medvilnės kiekį, tuo didesnė yra medvilnei prijungiamą naują vertė, bet kuo didesnis medvilnės svarų kiekis per tą patį darbo laiką yra suverpiamas, tuo didesnė yra produkte išlaikoma senoji vertė.

Tarkime, atvirkščiai, kad verpimo darbo našumas liko nepasikeitęs, vadinasi, norint vieną svarą medvilnės paversti verpalais, verpėjui reikalingas toks pat laiko kiekis, kaip ir anksčiau. Bet tarkime, kad pasikeitė pačios medvilnės mainomoji vertė, tarkime, kad jos vieno svaro kaina šešis kartus padidėjo ar sumažėjo. Abiem atvejais verpėjas prie to paties medvilnės kiekio prijungia vis tą patį darbo laiką, vadinasi, vis tą pačią vertę, ir abiem atvejais jis per vienodą laiką pagamina vis tą patį verpalų kiekį. Tačiau toji vertė, kurią jis iš medvilnės perkelia į verpalus, į produktą, vienu atveju yra šešis kartus mažesnė, kitu atveju šešis kartus didesnė, negu buvo anksčiau. Tas pat bus ir tuo atveju, jei darbo priemonės pabrangs arba atpigs, bet, kaip ir anksčiau, taip pat tarnaus darbo procese.

Jei techninės verpimo proceso sąlygos lieka nepasikeitusios ir taip pat nė kiek nepasikeičia atitinkamų gamybos priemonių vertė, tai verpėjas per vienodą darbo laiką, kaip ir anksčiau, sunaudoja vienodus, savo vertės nekeičiančius žaliavos ir mašinų kiekius. Vertė, kurią jis išlaiko produkte, tokiu atveju yra tiesiog proporcinga tai naujai vertei, kurią jis prijungia. Per dvi savaites jis prijungia du kartus daugiau darbo negu per vieną savaitę, vadinasi, ir du kartus didesnę vertę, ir tuo pačiu metu jis sunaudoja du kartus daugiau medžiagos, sudarančios du kartus didesnę vertę, ir nudėvi du kartus daugiau mašinų, sudarančių du kartus didesnę vertę; tuo būdu, jis dviejų savaičių produkte išlaiko du kartus didesnę vertę negu vienos savaitės produkte. Esant tam tikroms nesikeičiančioms gamybos sąlygoms, darbininkas išlaiko tuo didesnę vertę, kuo didesnę vertę jis prijungia; bet jis išlaiko didesnę vertę ne dėl to, kad jis prijungia didesnę vertę, o dėl to, kad jis ją prijungia esant nesikeičiančioms ir nuo jo paties darbo nepriklausančioms sąlygoms.

Zinoma, santykinė prasme galima pasakyti, kad darbininkas senąsias vertes visuomet išlaiko ta pačia proporcija, kuria jis prijungia naują vertę. Ar medvilnė pabrangs nuo 1 šil. iki 2 šil. ar atpigs iki 6 pensų, darbininkas vienos valandos produkte visuomet išlaiko du kartus mažesnę medvilnės vertę negu dviejų valandų produkte, kad ir kaip ta vertė besikeistų. Toliau, jei keičiasi jo paties darbo našumas, jei jis kyla arba krinta, tai jis, pvz., per vieną darbo valandą suverpia daugiau ar mažiau medvilnės negu anksčiau ir sūtinamai su tuo vienos darbo valandos produkte išlaiko didesnę ar mažesnę

medvilnės vertę. Bet, šiaip ar taip, jis per dvi darbo valandas išlaiko du kartus didesnę vertę negu per vieną darbo valandą.

Vertė, paliekant nuošalyje grynai simbolinį jos išreiškimą vertės ženklui, egzistuoja tik kaip viena arba kita vartojamoji vertė, vienas arba kitas daiktas. (Pats žmogus, žiūrint į jį tik kaip į darbo jėgos buvimą, yra gamtos objektas, daiktas, nors ir gyvas, sąmoningas daiktas, o pats darbas yra materialinis šios jėgos pasireiškimas.) Todėl, jei prarandama vartojamoji vertė, prarandama ir vertė. O gamybos priemonės nepraranda savo vertės kartu su savo vartojamąja verte, nes darbo procese jos pradinę savo vartojamosios vertės formą praranda iš tikrųjų tiksliai tam, kad produkte įgytų kitos vartojamosios vertės formą. Bet kad ir kaip vertei yra svarbu egzistuoti kurios nors vartojamosios vertės pavidalu, jai, kaip parodo prekių metamorfozė, yra nesvarbu, kuria vartojamąja verte ji egzistuoja. Iš to išeina, kad darbo procese vertė tik tiek pereina iš gamybos priemonių į produktą, kiek gamybos priemonės kartu su savo savarankiška vartojamąja verte praranda ir savo mainomąją vertę. Jos perteikia produktui tik tą vertę, kurią jos praranda kaip gamybos priemonės. Bet šiuo atžvilgiu įvairūs materialiniai darbo proceso veiksniai veikia įvairiai.

Anglis, kuria kūrenama mašina, išnyksta pilnutinai, lygiai kaip ir tepalas, kuriuo tepama rato ašis ir t. t. Dažai ir kitos pagalbinės medžiagos išnyksta, bet pasireiškia produkto savybėmis. Žaliava sudaro produkto substanciją, bet pakeičia savo formą. Vadinasi, žaliava ir pagalbinės medžiagos netenka tos savarankiškos formos, kuria jos buvo stojusios į darbo procesą kaip vartojamosios vertės. Kitaip yra su darbo priemonėmis tikrąja to žodžio prasme. Įrankis, mašina, fabriko pastatas, statinė ir t. t. darbo procese tarnauja tik tol, kol jie išlaiko savo pirminę formą, kol jie rytoj gali stoti į darbo procesą ta pačia forma, kaip ir vakar. Kaip savo gyvenimo, darbo proceso, metu jie produkto atžvilgiu išlaiko savo savarankišką formą, taip jie išlaiko ją ir po savo mirties. Mašinų, įrankių, fabriko pastatų ir t. t. lavonai, kaip ir anksčiau, tebeegzistuoja atskirai nuo produktų, kuriuos sukurti jie padėjo. Jei mes dabar išnagrinėsime visą periodą, per kurį tokia darbo priemonė tarnauja nuo jos įžengimo į dirbtuvę dienos ir iki tos dienos, kai ją išmes į laužą, tai pamatysime, kad per tą periodą darbas yra visiškai suvartojęs jos vartojamąją vertę, todėl jos mainomoji vertė ištiesai perėjo į produktą. Pavyzdžiui, jei verpimo mašina per 10 metų yra atgyvenusi savo amžių, tai visa jos vertė per dešimties metų darbo procesą yra perėjusi į 10 metų produktą. Vadinasi, darbo priemonės gyvenimo periodas apima didesnę ar mažesnę nuolat vėl iš naujo su jos pagalba besikartojančių darbo procesų skaičių. Darbo priemonės padėtis yra tokia pat, kaip ir žmogaus. Kiekvieno žmogaus gyvenimas kasdien darosi 24 valandomis trumpesnis. Bet žmogaus kaktoje neparašyta, kiek jo gyvenimo dienų jau atgyventa. Tačiau tai gyvybės draudimo bendrovėms nekluduoja daryti labai tikras ir, kas yra dar svarbiau, joms labai nau-

Ilginas išvadas iš žmogaus gyvenimo vidutinio ilgumo. Tas pat ir su darbo priemonėmis. Iš patyrimo yra žinoma, kiek laiko vidutiniškai gali tvirti tam tikra darbo priemonė, pvz., tam tikros rūšies mašina. Tarkime, kad darbo procese ji savo vartojamąją vertę išlaiko tik 10 dienas. Tokiu atveju ji vidutiniškai kiekvieną darbo dieną praranda $\frac{1}{10}$ savo vartojamosios vertės ir dėl to dienos produktui perteikia $\frac{1}{10}$ savo vertės. Šiuo būdu apskaičiuojamas visų darbo priemonių nusidėvėjimas, pvz., kasdieninis jų vartojamosios vertės praradimas, ir lyginamam su tuo kasdieninis jų vertės perkėlimas į produktą.

Iš to visiškai aiškiai matyti, kad gamybos priemonė niekad neatiduoda produktui daugiau vertės, negu ji netenka darbo procese dėl jos pačios vartojamosios vertės sunaikinimo. Jei gamybos priemonė neturėtų vertės ir dėl to neturėtų ko netekti, t. y. jei ji pati nebūtų žmogaus darbo produktas, tai ji produktui neperteiktų jokios vertės. Ji tarnautų vartojamosios vertės sukūrimui, nedalyvaudama kuriant naudomąją vertę. Taip yra su visomis gamybos priemonėmis, kurios yra gamtos duotos, žmogui neprisidedant: su žeme, vėju ir vandeniu, geležimi rūdyne, medžiu miške ir t. t.

Cia mums iškyla kitas įdomus reiškinys. Tarkime, kad mašinos vertė yra, pvz., 1 000 sv. st., ir tarkime, kad ji nusidėvi per 1 000 dienų. Šiuo atveju $\frac{1}{1000}$ mašinos vertės dalis kasdien pereina iš jos pačios į jos dienos produktą. Tuo pačiu metu visa mašina, nors ir mažėjanti pajėgumu, tebefunkcionuoja darbo procese. Tuo būdu pasirodo, kad vienas darbo proceso veiksnys, viena gamybos priemonė, ištiesi dalyvauja darbo procese, bet tik iš dalies — vertės didinimo procese. Skirtumas tarp darbo proceso ir vertės didinimo proceso čia atsispindi jų materialiniuose veiksmuose, nes ta pati gamybos priemonė kaip darbo proceso elementas ištiesi įeina į tą patį gamybos procesą, o kaip vertės kūrimo elementas įeina dalimis²¹.

²¹ Čia kalbama ne apie darbo priemonių, mašinų, pastatų ir t. t. taisyms. Mašina, kuri taisoma, funkcionuoja ne kaip darbo priemonė, o kaip darbo medžiaga. Ne ja dirbama, bet ji pati apdirbama, siekiant pašalinti jos vartojamosios vertės trūkumus. Tokius taisyms darbus mes, turėdami galvoje savo tikslą, visada galime vaizduotis įjungtus į tą darbą, kuris reikalingas darbo priemonėms gaminti. Tekste kalbama apie tokį nusidėvėjimą, kurio negali išgydyti joks gydytojas ir kuris pamažėliais atveda prie mirties, apie «tokį nusidėvėjimą, kurio negalima laikas nuo laiko pataisyti ir kuris, jei tai būtų, pvz., peilis, galų gale jį atvestų į tokį stovį, kad peilių gamintojas pasakytų, jog jis nevertas taisyms». Tekste mes matėme, kad mašina, pvz., ištiesi įeina į kiekvieną atskirą darbo procesą, bet tik dalimis į vienalaikį vertės didinimo procesą. Todėl mes galime tinkamai įvertinti šitokį sąvokų supainiojimą: «Ponas Rikardo apie mašinų gamintojo darbo dalį, sunaudotą kojinių mašinai pagaminti, sako», kad ji yra, pvz., poros kojinių vertėje. «Tačiau visas darbas, kuris pagamina kiekvieną porą kojinių... apima visą mašinų gamintojo darbą, o ne jo dalį; nes nors viena mašina gamina daug porų, bet nė viena iš šių porų negali būti pagaminta be visų mašinos dalių pagalbos» («Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London 1821, 54 psl.). Autorius, nepaprastai patenkintas savimi «wiseacre»

Iš antros pusės, gamybos priemonė, atvirkščiai, gali visa įeiti į vertės didinimo procesą, nors į darbo procesą įeina tik jos dalis. Tarkime, kad verpiant iš 115 sv. medvilnės kasdien atkrinta 15 sv., kurie sudaro ne verpalus, o tik devil's dust [vėlnio dulkes]. Tačiau, jei šios 15 sv. pabiros yra normalios, jei jos, esant vidutiniškoms medvilnės perdirbimo sąlygoms, yra nepašalinamos, tai vertė šių 15 sv. medvilnės, kurie nesudaro jokio verpalų elemento, visiškai taip pat įeina į verpalų vertę, kaip ir vertė tų 100 sv., kurie sudaro verpalų medžiagą. Kad būtų galima pagaminti 100 sv. verpalų, tenka 15 sv. medvilnės vartojamąją vertę paversti dulkėmis. Vadinasi, šios medvilnės žuvinas yra verpalų pagaminimo sąlyga. Kaip tik todėl ji ir perteikia savo vertę verpalams. Tai liečia visas darbo proceso atliekas, bent tiek, kiek šios atliekos vėl nesudaro naujų gamybos priemonių, vadinasi, naujų savarankiškų vartojamųjų verčių. Antai, didžiuliuose Mančesterio mašinų fabrikuose galima matyti geležies atliekų kalnus, kuriuos drožlių pavidalu yra nudrožusios ciklopinės mašinos; vakare jos didžiuliais vežimais gabenamos iš fabriko į geležies lydymo gamyklą, iš kur kitą dieną vėl grįžta į fabriką masyvinės geležies pavidalu.

Gamybos priemonės tikrai tiek perkelia vertę į naują produkto formą, kiek jos darbo proceso metu netenka savo vertės jos senųjų vartojamųjų verčių forma. Maksimumą to, kiek jų vertė gali netekti darbo procese, aišku, apriboja tas pradinis vertės dydis, kuriuo jos stoja į darbo procesą, arba darbo laikas, reikalingas joms pačioms pagaminti. Todėl gamybos priemonės niekad negali prijungti produktui didesnės vertės už tą, kurią jos turi nepriklausomai nuo darbo proceso, kuriam jos tarnauja. Kokia naudinga bebūtų tam tikra darbo medžiaga, tam tikra mašina, tam tikra gamybos priemonė, vis dėlto, jei jos kainuoja 150 sv. st., sakysime, 500 darbo dienų, jos niekad neprijungs daugiau kaip 150 sv. st. tam bendram produktui, kuriam sukurti jos tarnauja. Jų vertę apsprendžia ne tas darbo procesas, į kurį jos įeina kaip gamybos priemonė, o tas darbo procesas, iš kurio jos išeina kaip produktas. Darbo procese jos tarnauja tik kaip vartojamoji vertė, kaip naudingų savybių daiktas, ir todėl jos neperteiktų produktui jokios vertės, jei neturėtų vertės dar prieš stodamos į procesą²².

[«gudruolis»], savo painiojime ir kartu savo polemikoje tėra teisus tik ta prasme, kad nei Rikardo, nei bet kuris kitas ekonomistas nei iki jo, nei po jo griežtai neekyrė abiejų darbo pusių ir todėl, kaip ir reikėjo laukti, neišanalizavo skirtingo jų vaidmens kuriant vertę.

²² Todėl lengva suprasti visą paikumą vulgariojo Z. B. Sėjaus, kuris pridedamąją vertę (palūkanas, pelną, rentą) nori išvesti iš tų «services productifs» [«produktivių patarnavimų»], kuriuos gamybos priemonės: žemė, įrankiai, odos ir t. t. savo vartojamosiomis vertėmis atlieka darbo procese. Ponas Vilhelmas Rošeris, kuris niekad neužmiršta juodu ant balto suregistruoti miklius apologetinius prasimanymus, sušunka: «Z. B. Sėjus (Traité, I t., 4 sk.) labai teisingai pa-

Tuo metu, kai gamybinis darbas gamybos priemonės paverčia naujo produkto sukūrimo elementais, su jų verte vyksta savotiškas žmonių persikėlimas. Iš suvartoto kūno ji persikelia į naujai susiformavusiam kūnui. Bet šis žmonių persikėlimas vyksta tarytum tikrajam darbui nedalyvaujant. Darbininkas negali prijungti naujo darbo, vadinasi, negali kurti naujos vertės, neišlaikydamas senųjų verčių, nes jis kas kartą turi prijungti darbą tam tikra naudinga forma, o jo prijungti naujingo forma jis negali, nepaversdamas produktų naujo produkto gamybos priemonėmis ir tuo pačiu neperkeldamas jų vertės į naują produktą. Vadinasi, išlaikyti vertę prijungiant vertę yra prigimtinė veikimo pasireiškiančios darbo jėgos — gyvojo darbo — savybė, gamtos dovana, nieko nekainuojanti darbininkui, bet daug duodanti kapitalistui, būtent, išlaikanti jam esamą kapitalo vertę^{22a}. Kol reikalai gerai klojasi, kapitalistas per daug yra įsigilinęs į pelno gavimą, kad pastebėtų šią nemomą darbo dovaną. Priverstinės darbo proceso pertraukos, krizės, verčia kapitalistą ryškiai ją pajusti²³.

1) Reikėtų: «Aliejinės pagamintoji vertė, atskaičius visus kaštus, juk sudaro kažką naujo, iš esmės skirtingo nuo to darbo, kuriuo buvo sukurta pati aliejinė» (1) (Die Grundlagen der Nationalökonomie, 3-sis leid., 1858, 82 psl., pastaba). Labai teisingai «Aliejus», aliejinės pagamintas, yra kažkas labai skirtingo nuo darbo, kurį reikėjo atlikti statant aliejinę. O «vertė» ponas Rošeris laiko tokį dalyką, kaip «aliejus», nes «aliejus» turi vertę, o kadangi «gamtoje» aptinkama mineralinio aliejaus, nors palyginti ir «nelabai daug», tai jis, be abejonės, ta proga daro kitą pastabą: «Ji (gamta!) beveik visiškai negamina mainomųjų verčių!» [Ten pat, 79 psl.]. Rošerio gamtai su mainomąja verte išeina tas pat, kas kvailai merginai su vaiku, kuris «buvo juk visai mažas». Tas pats «mokslininkas» («savant sérieux») aukščiau minėtąja proga dar pastebi: «Rikardo mokykla paprastai į darbo sąvoką įjungia ir kapitalą kaip «sutaupyta darbą». Tai negudru (!), nes (!) kapitalo savininkas (!) juk (!) vis dėlto (!) atliks daugiau (!) negu paprastąjį (?) gaminimą (?) ir (??) jo (ko?) išlaikymą: būtent (!?) susilaikymą nuo savo malonumo, už ką jis, pvz. (III), reikalauja palūkanų» (ten pat). Koks «gudrus» šis politinės ekonomijos «anatominis-fiziologinis metodas», kuris «vertę» išveda stačiai iš «reikalavimo»!

^{22a} «Iš visų žemės ūkio gamybos įrankių žmogaus darbas... yra toks, iš kurio ūkininkas daugiausia gali laukti, kad sugrįš jo įdėtas kapitalas. Abu likusieji — darbinų gyvulių skaičius ir... vežimai, plūgai, kastuvai ir t. t. — nieko nereiškia, nesungus jų su tam tikru kiekiu pirmojo» (Edmund Burke: «Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795», išl. London 1800, 10 psl.).

²³ «Times» laikraštyje, 1862 m. lapkričio 26 d., vienas fabrikantas, kurio verpykloje dirba 800 darbininkų ir kas savaitė vidutiniškai suvartojama 150 gniutulų Ost-Indijos medvilnės arba beveik 130 gniutulų Amerikos medvilnės, skundžiasi publikai dėl kaštų, kuriuos kasmet sukelia darbo sustojimas jo fabrike. Jis skaičiuoja, kad jie siekia 6 000 sv. st. Tarp šių neproduktyvių kaštų esama daug tokių pozicijų, kurios mūsų čia nedomina, pvz.: žemės renta, mokesčiai, draudimo premijos, algos metams pasamdytiems darbininkams, manager [direktoriui], buhalterui, inžinierui ir t. t. Bet vėliau jis priskaičiuoja 150 sv. st. už anglį, kad laikas nuo laiko būtų galima apšildyti fabriką ir paleisti garo mašiną, be to, priskaičiuoja darbo užmokestį darbininkams už nereguliarų darbą palaikant «parengtyje» visus mašinų įrengimus. Pagaliau, 1 200 sv. st. priskaičiuoja už mašinų gedimą, nes «oras ir gamtinės griausmosios įtakos nesiliauja

Aplamai yra suvartojama gamybos priemonių vartojamoji vertė, kadangi darbas, ją suvartodamas, sukuria produktus. Jų vertė iš tikrųjų nėra suvartojama²⁴, todėl ir negali būti atgaminama. Ji išlieka, bet ne todėl, kad su ja pačia darbo procese vyksta kuri nors operacija, o todėl, kad ta vartojamoji vertė, kurioje ji iš pradžių egzistavo, nors ir išnyksta, bet išnyksta tik kitoje vartojamojoje vertėje. Todėl gamybos priemonių vertė vėl pasireiškia produkto verte, bet, tiksliai kalbant, nėra atgaminama. Pagaminama nauja vartojamoji vertė, kurioje vėl pasirodo sena mainomoji vertė²⁵.

Kitaip yra su subjektyviu darbo proceso veiksmu, su veikimu pasireiškiančia darbo jėga. Tuo metu, kai darbas dėl jo tikslingos formos perkelia gamybos priemonių vertę į produktą ir tuo pačiu ją išlaiko, kiekvienas jo judėjimo momentas sukuria papildomą vertę, naują vertę. Tarkime, kad gamybos procesas nutrūksta tame taške, kuriame darbininkas yra pagaminęs savo paties darbo jėgos vertės ekvivalentą, kai jis, pvz., šešių valandų darbu yra prijungęs 3 šil. vertę. Ši vertė sudaro produkto vertės perviršį palyginti su tomis pastarosios sudėtinėmis dalimis, kurios yra atsiradusios iš gamybos priemonių vertės. Tai yra vienintelė šiame procese atsiradusi nauja vertė, vienintelė paties šio proceso pagaminta produkto vertės dalis. Žinoma, ji padengia tik tuos pinigus, kuriuos kapitalistas yra avansavęs pirkdamas darbo jėgą ir kuriuos pats darbininkas yra sunaudojęs pragyvenimo reikmenims. Šių sunaudotųjų 3 šil. atžvilgiu naujoji 3 šil. vertė yra tik pirmųjų atgaminimas. Bet ji atgaminata ne tik tai tariamai, o iš tikrųjų kaip gamybos priemonių vertė. Vienos vertės padengimas kita čia įvyksta sukuriant naują vertę.

veikusios dėl to, kad garo mašinos liovėsi judėjusios». Ir jį tiesiog pažymi, kad 1 200 sv. st. suma yra tokia maža tik dėl to, kad mašinos jau yra labai nusidėvėjusios.

²⁴ «Gamybinis suvartojimas: kai prekės suvartojimas sudaro dalį gamybos proceso... Šiais atvejais nėra jokio vertės suvartojimo» (*S. P. Newman: «Elements of Political Economy».* Andover and New York 1835, 296 psl.).

²⁵ Viena mė Siaurės Amerikos vadove, kuris susilaukė, gal būt, 20 leidimų, mes skaitome: «Visiškai nesvarbu, kuria forma kapitalas naujai pasirodo». Po ilgo išvardijimo įvairiausių gamybos elementų, kurių vertė naujai pasirodo produkte, pabaigoje sakoma: «Įvairūs maisto produktai, drabužiai ir butas, kurie yra reikalingi žmogaus egzistavimui ir jo komfortui, taip pat kinta. Jie laikas nuo laiko suvartojami, ir jų vertė iš naujo pasirodo nauja kūniška ir protinė žmogaus jėga, sudaranti naują kapitalą, kurį galima iš naujo panaudoti gamyboje» (*F. Wayland: «The Elements of Political Economy».* Boston 1843, 31, 32 psl.). Jau nekalbėdami apie visus kitus keistumus, pastebėsime, kad, pvz., ne duonos kaina, o kraują kuriantieji jos elementai vėl pasirodo atnaujintoje jėgoje. O kaip jėgos vertė, priešingai, vėl pasirodo ne pragyvenimo reikmenys, bet jų vertė. Tie patys pragyvenimo reikmenys, net jeigu jie kainuotų du kartus mažiau, pagamins visiškai tiek pat raumenų, kaulių ir t. t., — trumpai sakant, visiškai tokia pat jėga, bet ne tokios pat, ne anksčiau buvusios vertės jėga. Šis «vertės» pavertimas «jėga» ir visas tas fariziejiškas neaiškumas pridengia mėginimą — žinoma, tuščią — išvesti pridėjamąją vertę iš paprasto avansuotųjų verčių sugrįžimo fakto.

Tačiau mes jau žinome, kad darbo procesas vyksta toliau to taško, kuriame atgaminamas ir prijungiamas prie darbo objekto vien tik darbo jėgos vertės ekvivalentas. Vietoj 6 valandų, kurių tam būtų užtekę, procesas trunka, pvz., 12 valandų. Vadinasi, veikdama darbo jėga ne tik atgamina savo pačios vertę, bet pagamina dar vertės perviršį. Ši pridedamoji vertė sudaro produkto vertės perviršį palyginti su produktui sukurti sunaudotų elementų verte, t. y. palyginti su gamybos priemonių ir darbo jėgos verte.

Atvaizdavę tuos įvairius vaidmenis, kuriuos įvairūs darbo proceso veiksniai vaidina sukuriant produkto vertę, mes tuo pačiu apibūdinome įvairių kapitalo sudėtinių dalių funkcijas jo paties vertės augimo procese. Visos produkto vertės perviršis palyginti su produktų kuriant dalyvaujančių elementų verčių suma yra padidėjusios kapitalo vertės perviršis palyginti su pradine avansuotąja kapitalo verte. Gamybos priemonės, iš vienos pusės, darbo jėga — iš antros, nėra tik įvairios pradinės kapitalo vertės buvimo formos, vertės, kuri nusimetė savo piniginę formą ir pavirto darbo proceso veiksniais.

Taigi, toji kapitalo dalis, kuri pavirsta gamybos priemonėmis, t. y. žaliava, pagalbinėmis medžiagomis ir darbo priemonėmis, gamybos procese nekeičia savo vertės dydžio. Todėl aš ją vadinu pastoviąja kapitalo dalimi, arba, trumpiau sakant, pastoviuoju kapitalu.

Priešingai, toji kapitalo dalis, kuri yra paversta darbo jėga, gamybos procese keičia savo vertę. Ji atgamina savo pačios ekvivalentą ir, be to, pagamina perviršį, pridedamąją vertę, kuri, savo ruožtu, gali kitėti, būti didesnė arba mažesnė. Iš pastovaus dydžio ši kapitalo dalis nepaliojama virsta kintamu dydžiu. Todėl aš ją vadinu kintamąja kapitalo dalimi, arba, trumpiau sakant, kintamuoju kapitalu. Tos pačios kapitalo sudėtinės dalys, kurios darbo proceso požiūriu skiriasi kaip objektyvūs ir subjektyvūs veiksniai, kaip gamybos priemonės ir darbo jėga, vertės augimo proceso požiūriu skiriasi kaip pastovusis kapitalas ir kintamasis kapitalas.

Pastoviojo kapitalo sąvoka anaip tol nepašalina jo sudėtinių dalių vertės revoliucijos. Tarkime, kad svaras medvilnės šiandien kainuoja 6 pensų ir kad rytoj dėl nepakankamo medvilnės derliaus jos kaina pakyla iki 1 šil. Senoji medvilnė, kuri tebeapdirbama, yra nupirktą 6 pensų kaina, bet dabar ji produkto vertei prijungia 1 šil. dydžio vertės dalį. O jau suverpta medvilnė, kuri, gal būt, jau cirkuliuoja rinkoje verpalų pavidalu, prijungia produktui taip pat dvigubai didesnę dydį negu jos pradinė vertė. Tačiau mes matome, kad šie vertės kitimai nė kiek nėra susiję su medvilnės vertės augimu pačiame verpimo procese. Jei senoji medvilnė dar nebūtų stojusi į darbo procesą, ją dabar būtų galima parduoti po 1 šil. vietoj 6 pensų. Atvirkščiai: kuo mažiau darbo procesų ji yra perėjusi, tuo tikresnis yra toks rezultatas. Todėl spekuliacijos taisyklė yra tokia: esant tokioms vertės revoliucijoms, reikia spekuliuoti žaliava jos mažiausiai apdirbta forma, t. y. geriau verpalais, negu audiniais, ir geriau pačia

medvilne, negu verpalais. Vertės pakitimas čia atsiranda tame procese, kuriame gaminama medvilnė, o ne tame procese, kuriame ji funkcionuoja kaip gamybos priemonė ir, vadinasi, kaip pastovusis kapitalas. Nors prekės vertę apsprendžia toje prekėje esantis darbo kiekis, bet pats tas kiekis yra visuomeniškai apsprendžiamas. Jei kinta prekei pagaminti visuomeniškai būtinas darbo laikas,— o tas pats medvilnės kiekis, pvz., esant nepalankioms sąlygoms, sudaro didesnį darbo kiekį, negu esant palankioms,— tatai daro grįžtamą poveikį senajai prekei, kuri visuomet tėra tik atskiras savo rūšies egzempliorius²⁶, kurio vertė visada matuojama visuomeniškai būtinu darbu, vadinasi, visada matuojama darbu, kuris būtinas tuo metu esamomis visuomeninėmis sąlygomis.

Gamybos procese jau dalyvaujančių darbo priemonių, mašinų ir t. t. vertė, todėl ir ta vertės dalis, kurią jos perteikia produktui, gali kitėti lygiai taip pat, kaip žaliavos vertė. Jei, pvz., dėl naujo išradimo tam tikros rūšies mašinos gali būti atgaminamos sunaudojant mažiau darbo, tai senosios mašinos daugiau ar mažiau nuvertėja ir dėl to jos į produktą perkelia palyginti mažesnę vertę. Bet ir šiuo atveju vertės pakitimas atsiranda už ribų to gamybos proceso, kuriame mašina funkcionuoja kaip gamybos priemonė. Šiame procese ji niekad neperteikia didesnės vertės už tą, kurią ji turi nepriklausomai nuo šio proceso.

Panašiai kaip gamybos priemonių vertės kitimas, nors jis savo grįžtamą poveikį ir daro joms jau stojus į gamybos procesą, vis dėlto nekeičia jų kaip pastoviojo kapitalo pobūdžio, lygiai taip pat pastoviojo ir kintamojo kapitalo santykio kitimas nepaliečia funkcionalinio jų skirtingumo. Pavyzdžiui, techninės darbo proceso sąlygos gali pasikeisti tiek, kad ten, kur anksčiau 10 darbininkų su 10 mažos vertės įrankių perdirbdavo palyginti nedidelį žaliavos kiekį, dabar 1 darbininkas su brangia mašina perdirba šimtą kartų didesnį žaliavos kiekį. Šiuo atveju pastovusis kapitalas, t. y. naudojamų gamybos priemonių verčių masė, labai žymiai išauga, o kintamoji kapitalo dalis, kuri yra avansuota darbo jėgai, labai žymiai krinta. Tačiau šis pakitimas liečia tik pastoviojo ir kintamojo kapitalo dydžių santykį, arba tą santykį, kuriuo visas kapitalas suskyla į pastoviąsias ir kintamąsias sudėtines dalis, bet nė kiek neliečia skirtumo tarp pastoviojo ir kintamojo kapitalo.

---

²⁶ «Visi tos pačios rūšies produktai sudaro, tikrai sakant, vieną masę, kurios kaina yra apsprendžiama apamai, nepriklausomai nuo ypatingų atskiro atvejo sąlygų» (*Le Trosne*: «De l'intérêt social», «Physiocrates», Daire leid., Paris 1846; 893 psl.).

SEPTINTASIS SKIRSNIS

PRIDEDAMOSIOS VERTĖS NORMA

I. DARBO JĖGOS IŠNAUDOJIMO LAIPSNIS

Avansuoto kapitalo K pagaminta gamybos procese pridedamoji vertė, arba avansuotos kapitalo K vertės prieauglis, pirmiausia pasireiškia kaip produkto vertės perviršis palyginti su produkto gamybos elementų verčių suma.

Kapitalas K suskyla į dvi dalis: į piniginę sumą c , sunaudotą gamybos priemonėms, ir į kitą piniginę sumą v , sunaudotą darbo jėgai; c yra pastoviuoju kapitalu paversta vertės dalis, v — kintamuoju kapitalu paversta vertės dalis. Vadinasi, pradžioje $K = c + v$,

pvz., avansuotasis 500 sv. st. kapitalas = $\underbrace{410}_{c}$ sv. st. + $\underbrace{90}_{v}$ sv. st.

Gamybos proceso pabaigoje gaunama prekė, kurios vertė = $\underbrace{c}_{c} + \underbrace{v}_{v} + \underbrace{m}_{m}$,

kur m yra pridedamoji vertė, pvz., 410 sv. st. + 90 sv. st. + 90 sv. st. Pradinis kapitalas K pavirto K' , iš 500 sv. st. į 590 sv. st. Skirtumas tarp abiejų = m , 90 sv. st. dydžio pridedamajai vertei. Kadangi gamybos elementų vertė yra lygi avansuotojo kapitalo vertei, tai iš tikrųjų paprasta tautologija yra teigimas, kad produkto vertės perviršis palyginti su jo gamybos elementų verte yra lygus avansuotojo kapitalo vertės prieaugliui, arba lygus pagamintai pridedamajai vertei.

Tačiau ši tautologija turi būti smulkiau apibrėžta. Tai, kas lyginama su produkto verte, yra ji kuriant sunaudotų gamybos elementų vertė. Bet mes jau esame matę, kad panaudoto pastoviojo kapitalo dalis, susidedanti iš darbo priemonių, perteikia produktui tik dalį savo vertės, tuo tarpu kai likusi dalis išlieka pirmesne savo buvimo forma. Kadangi pastaroji dalis kuriant vertę nevaizina jokie vaidmens, tai mes čia galime palikti ją nuošalyje. Jos įtraukimas į skaičiavimą nieko nepakeistų. Tarkime, kad $c = 410$ sv. st. susideda iš žaliavos už 312 sv. st., pagalbinių medžiagų už 44 sv. st. ir mašinų, kurios nusidėvi procese, už 54 sv. st.; o iš tikrųjų naudojamų mašinų vertė yra 1 054 sv. st. Produkto vertei gaminti mes laikome avansuota tik šią 54 sv. st. vertę, kurią mašinos praranda dėl savo

funkcionavimo ir dėl to perteikia ją produktui. Jei mes ištrauktume į skaičiavimą ir tuos 1 000 sv. st., kurie tebeegzistuoja savo pirmesne forma,— kaip garo mašina ir t. t.,— tai mes turėtume juos ištraukti į skaičiavimą abiejose pusėse, avansuotosios vertės pusėje ir produkto vertės pusėje^{26a}, ir mes tuo būdu gautume resp. [atitinkamai] 1 500 sv. st. ir 1 590 sv. st. Skirtumas, arba pridedamoji vertė, kaip ir anksčiau, būtų 90 sv. st. Todėl ten, kur iš dėstymo bendro sąryšio neišplaukia priešinga, mes pastoviuoju kapitalu, avansuotu vertei gaminti, visada suprantame tikrai gamyboje sunaudotų gamybos priemonių vertę.

Padarę tokias prielaidas, grįžtame prie formulės $K=c+v$, kuri pavirsta $K'=c+v+m$, dėl ko K ir pavirsta K' . Mes žinome, kad pastoviojo kapitalo vertė tik naujai pasirodo produkte. Vadinasi, procese iš tikrųjų naujai pagamintoji vertė skiriasi nuo visos produkto vertės, gautos iš proceso, todėl ji yra lygi ne $c+v+m$, arba ne

$\underbrace{c}_{c} + \underbrace{v}_{v} + \underbrace{m}_{m}$ 410 sv. st. + 90 sv. st. + 90 sv. st., kaip iš pirmo žvilgsnio atrodo, bet

$v+m$, arba 90 sv. st. + 90 sv. st., t. y. ne 590 sv. st., bet 180 sv. st. Jei c , pastovusis kapitalas, būtų = 0, kitaip tariant — jei būtų tokių pramonės šakų, kuriose kapitalistui netektų naudoti jokių pagamintų gamybos priemonių, nei žaliavos, nei pagalbinių medžiagų, nei darbo įrankių, o tikrai gamtos duotas medžiagas ir darbo jėgą, tai jokia pastoviosios vertės dalis nebūtų perkeliama į produktą. Mūsų 410 sv. st. pavyzdyje šis produkto vertės elementas atkristų, bet naujai pagamintoji 180 sv. st. vertė, kurioje yra 90 sv. st. pridedamosios vertės, pasilikty visiškai tokio pat dydžio, kaip ir tuo atveju,

jei c sudarytų didžiulę vertės sumą. Mes turėtume $K=0+v=v$, ir K' , savo vertę išaukęs kapitalas, $=v+m$, $K'-K$, kaip ir anksčiau, $=m$. Atvirkščiai, jei m būtų = 0, kitaip tariant, jei darbo jėga, kurios vertė avansuojama kintamojo kapitalo pavidalu, gamintų tikrai ekvivalentą, tai $K=c+v$ ir K' (produkto vertė) $=c+v+0$, ir todėl $K=K'$. Avansuotasis kapitalas savo vertę nepadidėtų.

Iš tikrųjų mes jau žinome, kad pridedamoji vertė yra tiesiog pasekmė to vertės pakitimo, kuris įvyksta su v , su kapitalo dalimi, paversta darbo jėga, kad, vadinasi, $v+m=v+\Delta v$ (v plius v prieauglis). Tačiau tikrąjį vertės pakitimą ir santykį, kuriuo kinta vertė, užtemdo ta aplinkybė, kad dėl besikeičiančios savo sudėtinės dalies

^{26a} «Jei mes panaudoto pagrindinio kapitalo vertę skaičiuosime kaip viso avansuotojo kapitalo dalį, tai mes metų pabaigoje tokio kapitalo vertės likutį turėsime skaičiuoti kaip metinių įplaukų dalį» (*Malthus*: «Principles of Political Economy», 2-sis leid., London 1836, 269 psl.).

padidėjimo padidėja ir visas avansuotasis kapitalas. Anksčiau jis buvo = 500, dabar jis = 590. Vadinasi, proceso jo grynu pavidalu analizė reikalauja, kad mes visiškai paliktume nušalyje tą produkto vertės dalį, kurioje tik naujai pasirodo pastovioji kapitalo vertė, t. y. kad mes pastovųjį kapitalą c prilygintume nuliui ir, tuo būdu, prilygintume tą matematikos dėsnį, su kurio pagalba ji operuoja pastovius ir kintamais dydžiais, kai pastovus dydis yra susijęs su kintamui tik per sudėtį ir atimtį.

Kitas sunkumas kyla iš pradinės kintamojo kapitalo formos. Antai, aukščiau pateiktame pavyzdyje $K' = 410$ sv. st. pastoviojo kapitalo + 90 sv. st. kintamojo kapitalo + 90 sv. st. pridamosios vertės. Tačiau 90 sv. st. yra duotas, vadinasi, pastovus dydis, ir todėl

yra absurdiška laikyti juos kintamu dydžiu. Bet 90 sv. st., arba 90 sv. st. kintamojo kapitalo, čia iš tikrųjų yra tik simbolis to proceso, per kurį pereina ši vertė. Darbo jėgai pirkti avansuota kapitalo dalis yra tam tikras sudaiktinto darbo kiekis, vadinasi, toks pat pastovus vertės dydis, kaip nupirkto darbo jėgos vertė. Bet pačiame gamybos procese vietoj avansuotųjų 90 sv. st. iškyla veikianti darbo jėga, vietoj negyvojo — gyvasis darbas, vietoj nejudamo — tekantis dydis, vietoj pastovaus — kintamas dydis. Rezultatas yra atgaminimas v plius v prieauglis. Kapitalistinės gamybos požiūriu visas šis procesas yra savaiminis darbo jėga paverstos pradinės pastoviosios vertės judėjimas. Pastarajai priskiriamas visas procesas ir jo rezultatas. Todėl jei 90 sv. st. kintamojo kapitalo formulė, arba suvaimė auganti vertė, atrodo esanti kažkas prieštaringo, tai ji tikrai išreiškia prieštaravimą, kuris yra imanentinis kapitalistinei gamybai.

Pastoviojo kapitalo prilyginimas nuliui iš pirmo žvilgsnio daro keistą įspūdį. O jis nuolat vyksta kasdieniniame gyvenime. Pavyzdžiui, jei norima apskaičiuoti Anglijos pelną iš medvilnės pramonės, tai pirmiausia atskaitoma medvilnės kaina, kuri sumokėta Jungtinėms Valstybėms, Indijai, Egiptui ir t. t., t. y. prilyginama nuliui ta kapitalo vertė, kuri tiesiog naujai pasirodo produkto vertėje.

Žinoma, pridamosios vertės santykis ne tikai su ta kapitalo dalimi, iš kurios ji betarpiškai atsiranda ir kurios vertės pakitimas ji yra, bet ir su visu avansuotuoju kapitalu turi savo didelę ekonominę reikšmę. Todėl mes trečiojoje knygoje plačiai nagrinėjame šį santykį. Norint vieną kapitalo dalį padidinti paverčiant ją darbo jėga, reikia kitą kapitalo dalį paversti gamybos priemonėmis. Kad kintamasis kapitalas galėtų funkcionuoti, reikia tam tikromis proporcijomis, atitinkančiomis tam tikrą techninį darbo proceso pobūdį, avansuoti pastovųjį kapitalą. Tačiau ta aplinkybė, kad cheminiam procesui yra reikalingos retortos bei kiti indai, nė kiek netrukdo analizuojant abstrahuoti pačią retortą. Kadangi vertės kūrimas ir vertės kitimas nagrinėjami kaip tokie, t. y. grynu pavidalu, gamybos

priemonės, šie medžiaginiai pastoviojo kapitalo atstovai, tiekia tik medžiagą, kurioje turi būti fiksuojama tekamoji vertė kurianti jėga. Kaip tik dėl to ir neturi jokios reikšmės tos medžiagos prigimtis,— vis tiek, ar tai bus medvilnė ar geležis. Neturi reikšmės ir tos medžiagos vertė. Reikalinga tik tai, kad tos medžiagos masės būtų pakankamai absorbuoti darbo kiekiui, kuris turi būti sunaudotas gamybos proceso metu. Jei ta masė duota,— ar pakils jos vertė ar kris, arba ji neturės jokios vertės, kaip kad žemė ir jūra,— tai nė kiek nepalies vertės kūrimo ir vertės kitimo proceso²⁷.

Taigi, pirmiausia mes prilyginsime nuliui pastoviąją kapitalo dalį. Tuomet avansuotasis kapitalas $c+v$ suvedamas į v , o produkto

vertė $c+v+m$ suvedama į naujai pagamintą vertę $v+m$. Jei duota naujai pagamintoji vertė = 180 sv. st., kurioje yra per visą gamybos procesą trunkantis darbas, tai mes turime atimti kintamojo kapitalo vertę = 90 sv. st., kad gautume pridedamąją vertę = 90 sv. st. Skaičius 90 sv. st. = m čia išreiškia absoliutinį pagamintos pridedamosios vertės dydį. O santykinį jos dydį, t. y. proporciją, kuria išaugo kintamasis kapitalas, apsprendžia, aišku, pridedamosios vertės santykis su kintamuoju kapitalu, arba jis išreiškiamas trupmena $\frac{m}{v}$. Vadi-

nasi, aukščiau pateiktame pavyzdyje ji bus išreikšta $\frac{90}{90} = 100\%$. Šį santykinį kintamojo kapitalo augimą, arba santykinį pridedamosios vertės dydį, aš vadinu pridedamosios vertės norma²⁸.

Mes jau esame matę, kad darbininkas per vieną darbo proceso dalį pagamina tik savo darbo jėgos vertę, t. y. jam būtinų pragyvenimo reikmenų vertę. Kadangi jis gamina esant tokiems santykiams, kurie remiasi visuomeniniu darbo pasidalijimu, tai jis savo pragyvenimo reikmenis gamina ne betarpiškai, bet tam tikros ypatingos prekės, pvz., verpalų, forma, gamina vertę, lygią jo pragyvenimo reikmenų vertei arba tiems pinigams, už kuriuos jis tuos reikmenis perka. Toji jo darbo dienos dalis, kurią jis tam sunaudoja, bus didesnė ar mažesnė priklausomai nuo jo vidutinių kasdieninių pragyvenimo reikmenų vertės, t. y. nuo to vidutinio darbo laiko, kuris kasdien reikalingas jiems pagaminti. Jei kasdieninių darbininko pragyvenimo reikmenų vertėje vidutiniškai yra įkūnytos 6 sudaiktintos darbo valandos, tai darbininkas turi vidutiniškai dirbti po 6 valandas per dieną, kad pagamintų tą vertę. Jei jis dirbtų ne kapitalistui, bet sau,

²⁷ 2-jo leid. pastaba. Savaiame suprantama, kad, kaip sako Lukrecijus, «nil posse creari de nihilo». Iš nieko negalima nieko sukurti. [Titus Lucretius Carus: «De rerum natura», I kn., 155—156 eil.] «Vertės kūrimas» yra darbo jėgos pavertimas darbu. Savo ruožtu, darbo jėga pirmiausia yra gamtos medžiaga, pertvarkyta į žmogaus organizmą.

²⁸ Lygiai taip pat, kaip anglai sako «rate of profits», «rate of interest» [«pelno norma», «palūkanų norma»] ir t. t. Iš 3-ios knygos skaitytojas pamatys, kad lengva suprasti pelno normą, jei yra žinomi pridedamosios vertės dėsniai. Atvirkščia eile negalima suprasti ni l'un, ni l'autre [nei vieno, nei kito].

nuvyrantiškai, jis turėtų, kitoms sąlygoms esant lygioms, kaip ir ankčiau, vidutiniškai dirbti tokią pat paros dalį, kad pagamintų savo darbo jėgos vertę ir tuo būdu įsigytų pragyvenimo reikmenis, kurie yra būtini jo paties išsilaikymui, arba nuolatiniam atgaminimui. Bet kadangi per tą darbo dienos dalį, per kurią jis pagamina dieninę darbo jėgos vertę, sakysime 3 šil., jis pagamina tik ekvivalentą tos vertės, kurią jam jau yra sumokėjęs kapitalistas^{28a}, t. y. naujai sukurtąją vertę padengia tik avansuotą kintamąją kapitalo vertę, tai šis vertės gaminimas yra tiesiog atgaminimas. Taigi, tą darbo dienos dalį, per kurią vyksta šis atgaminimas, aš vadinu būtinuoju darbo laiku, o per tą laiką sunaudojamą darbą — būtinuoju darbu²⁹. Darbininkams būtinu dėl to, kad jis nepriklauso nuo visuomeninės jų darbo formos. Kapitalui ir kapitalistiniam pasauliui būtinu dėl to, kad nuolatinis darbininko egzistavimas yra jų bazė.

Antrasis darbo proceso periodas,— tas, per kurį darbininkas jau dirba už būtinąjo darbo ribų,— nors ir reikalauja iš jo darbo, darbo jėgos sunaudojimo, tačiau nesukuria jokios vertės darbininkui. Jis sukuria pridėdamąją vertę, kuri vilioja kapitalistą visu kūrimo iš nieko žavumu. Šią darbo dienos dalį aš vadinu pridėdamuoju darbo laiku, o per ją sunaudotą darbą — pridėdamuoju darbu (surplus labour). Kiek vertės pažinimui aplamai yra svarbu žiūrėti į ją tiesiog kaip į sustingusį darbo laiką, tiesiog kaip į sudaiktintą darbą, tiek pat svarbu yra pridėamosios vertės pažinimui žiūrėti į ją tiesiog kaip į sustingusį pridėdamąjį laiką, tiesiog kaip į sudaiktintą pridėdamąjį darbą. Tiktai ta forma, kuria šis pridėdamasis darbas išspaudžiamas iš betarpiško gamintojo, iš darbininko, skiria vieną nuo kitos ekonominės visuomenės formacijos, pvz., vergove besiremiančią visuomenę nuo samdomojo darbo visuomenės³⁰.

^{28a} {3-jo leid. pastaba. Autorius čia naudoja paplitusią ekonominę kalbą. Priminsime, kad, kaip parodyta 137 psl. [šio tomo 159—160 psl.], iš tikrųjų ne kapitalistas «avansuoja» darbininką, bet darbininkas kapitalistą.— F. E.}

²⁹ Lig šiol mes šiame veikalė žodžiais «būtinasis darbo laikas» žymėjome tą darbo laiką, kuris yra visuomeniškai būtinas tam tikrai prekei pagaminti. Dabar mes juos vartosime ir to darbo laiko atžvilgiu, kuris yra būtinas pagaminti tokiai specifinei prekei, kaip darbo jėga. Tų pačių termini technici [techninių terminų] vartojimas skirtinga prasme yra nepatogus, bet visiškai to išvengti nepavyksta jokiam moksle. Plg., pvz., aukštąją ir elementariąją matematiką.

³⁰ Ponas Vilhelmas Tukididas Rošeris su tikrai gotšedišku genialumu atranda, kad, jei pridėdamoji vertė arba pridėdamasis produktas ir su jais susijęs kaupimas dabartiniu metu susidaro dėl kapitalisto «taupumo», kapitalisto, kuris «už tai reikalauja, pvz., palūkanų», tai «žemutinėse kultūros pakopose», priešingai... «stipresnieji verčia silpnesniuosius būti taupiais» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3-sis leid., 1858, 82, 78 psl.). Taupyti darbą? ar nesamą produktų perteklių? Greta tikro nemokšiško apologetinė baimė sąžiningai analizuoti vertę ir pridėdamąją vertę ir bijojimas staiga gauti policiniu požiūriu viliojančiai nepatikimą rezultatą,— štai kas verčia Rošerį ir Ko daugiau ar

Kadangi kintamojo kapitalo vertė yra lygi jo pirktos darbo jėgos vertei, kadangi šios darbo jėgos vertė apsprendžia būtinąją darbo dienos dalį, o pridedamąją vertę, savo ruožtu, apsprendžia perviršinė darbo dienos dalis, tai iš to išeina: pridedamoji vertė santykiauja su kintamuoju kapitalu, kaip pridedamasis darbas santykiauja su būtinuoju darbu, arba pridedamosios vertės norma $\frac{m}{v} = \frac{\text{pridedamasis darbas}}{\text{būtinasis darbas}}$. Abi proporcijos skirtinga forma išreiškia tą patį santykį: vienu atveju sudaiktinto darbo forma, antru atveju tekamojo darbo forma.

Todėl pridedamosios vertės norma tiksliai išreiškia laipsnį, kuriuo kapitalas išnaudoja darbo jėgą, arba laipsnį, kuriuo kapitalistas išnaudoja darbininką^{30a}.

Pagal mūsų padarytą prielaidą produkto vertė buvo = $\frac{c}{c+v} + \frac{m}{v}$ = 410 sv. st. + 90 sv. st. + 90 sv. st., avansuotasis kapitalas buvo = 500 sv. st. Kadangi pridedamoji vertė = 90, o avansuotasis kapitalas = 500, tai, įprastiniu būdu skaičiuodami, gautume, kad pridedamosios vertės norma (kuri painiojama su pelno norma) = 18%, — santykis, kuriu žemas lygis sugraudintų poną Kerį bei kitus harmonijos skelbėjus. O iš tikrųjų pridedamosios vertės norma yra lygi ne $\frac{m}{K}$, arba $\frac{m}{c+v}$, bet $\frac{m}{v}$, vadinasi, ne $\frac{90}{500}$, bet $\frac{90}{90} = 100\%$ — daugiau kaip penkis kartus didesnė už tariamąjį išnaudojimo laipsnį. Nors šiuo atveju mes nežinome nei absoliutinio darbo dienos dydžio, nei periodo, kurį trunka darbo procesas (diena, savaitė ir t. t.), nei, pagaliau, skaičiaus darbininkų, kuriuos vienu metu paleidžia veikti 90 sv. st. kintamasis kapitalas, vis dėlto pridedamosios vertės norma $\frac{m}{v}$, kadangi ji gali būti paversta į $\frac{\text{pridedamasis darbas}}{\text{būtinasis darbas}}$, tiksliai parodo dviejų darbo dienos sudėtinių dalių tarpusavio santykį. Jis yra lygus 100%. Vadinasi, darbininkas vieną pusę dienos dirbo sau, o kitą pusę kapitalistui.

mažiau padorius motyvus, kuriais kapitalistas teisina jau esančios pridedamosios vertės pasisavinimą, paversti pridedamosios vertės atsiradimo pagrindimu.

^{30a} 2-jo leid pastaba. Tiksliai išreikšdama darbo jėgos išnaudojimo laipsnį, pridedamosios vertės norma anaipol negali išreikšti išnaudojimo absoliutinio dydžio. Pavyzdžiui, jei būtinasis darbas = 5 valandoms ir pridedamasis darbas = 5 valandoms, tai išnaudojimo laipsnis = 100%. Išnaudojimo laipsnis čia matuojamas 5 valandomis. O jei būtinasis darbas = 6 valandoms ir pridedamasis darbas = 6 valandoms, tai 100% išnaudojimo laipsnis lieka nepasikeitęs, tuo tarpu kai išnaudojimo dydis išauga 20% — nuo 5 iki 6 valandų.

Taigi, pridedamosios vertės normos skaičiavimo metodas, trumpai sakant, yra toks: imame visą produkto vertę ir prilyginame nuliui (nėra) turinčiąją kapitalo vertę, kuri tik naujai pasirodo šio produkto vertėje. Ilekanti vertės suma yra vienintelė vertė, kuri yra iš tikrųjų naujai pagaminta prekės kūrimo procese. Jei pridedamoji vertė duota, tai mes, norėdami surasti kintamąjį kapitalą, atimame ją iš šios naujai pagamintos vertės. O jei duotas kintamasis kapitalas ir mes ieškome pridedamosios vertės, tai mes darome atvirkščiai. Jei duoti ir pridedamoji vertė ir kintamasis kapitalas, tai belieka tik atlikti būtinąją operaciją, apskaičiuoti pridedamosios vertės santykį su kintamuoju kapitalu, $\frac{m}{v}$.

Nors šis metodas yra labai paprastas, vis dėlto atrodo bus tikslinga pateikti kelis pavyzdžius, įgalinančius skaitytojus susipažinti su šiuo jiems neįprastu suvokimo būdu, kuris sudaro šio metodo pagrindą.

Pirmiausia pavyzdys su 10 000 miulverpsčių verpykla, kurioje 18 amerikinės medvilnės verpiami verpalai Nr. 32 ir kiekviena verpsle per savaitę pagaminama po 1 sv. verpalų. Pabiros sudaro 6%. Taigi, kas savaitę 10 600 sv. medvilnės perdirbama į 10 000 sv. verpalų ir 600 sv. pabirų. 1871 m. balandžio mėn. svaras šios medvilnės kainavo $7\frac{3}{4}$ penso, t. y. 10 600 sv.— apvaliu skaičium 342 sv. st. Šios 10 000 verpsčių, įskaitant parengiamuosius įrengimus ir garo mašiną, kainuoja po 1 sv. st. kiekviena, vadinasi, 10 000 sv. st. Kasmetinis jų nusidėvėjimas sudaro 10% = 1 000 sv. st., arba 20 sv. st. per savaitę. Fabriko pastato nuomojimas — 300 sv. st., arba 6 sv. st. per savaitę. Anglis (4 sv. per valandą vienai arklio jėgai, esant 100-ai arklio (indikatorinių) jėgų ir 60-čiai valandų per savaitę, įskaitant ir pastato apkūrenimą) — 11 tonų per savaitę, po 8 šil. 6 pensus tona, kainuoja apvaliu skaičium $4\frac{1}{2}$ sv. st. per savaitę; dujos — 1 sv. st. per savaitę, tepalas — $4\frac{1}{2}$ sv. st. per savaitę, vadinasi, visos pagalbinės medžiagos — 10 sv. st. per savaitę. Taigi, pastovioji vertės dalis yra 378 sv. st. per savaitę. Darbo užmokestis sudaro 52 sv. st. per savaitę. Verpalų kaina, kai svaras kainuoja $12\frac{1}{4}$ penso, sudarys už 10 000 svarų 510 sv. st.; vadinasi, pridedamoji vertė: 510 sv. st.— 430 sv. st. = 80 sv. st. Pastoviąją 378 sv. st. dydžio kapitalo dalį mes prilyginame nuliui, nes ji nedalyvauja savaitinės vertės kūrimo. Pasilieka kassavaitinė naujai pagaminta vertė — 132 =

$$= \underbrace{52}_v \text{ sv. st.} + \underbrace{80}_m \text{ sv. st. Tuo būdu pridedamosios vertės norma} = \frac{80}{52} = 153\frac{11}{13} \%.$$

Esant vidutiniškai dešimties valandų darbo dienai gauname: būtinasis darbas = $3\frac{31}{33}$ valandos ir pridedamasis darbas = $6\frac{2}{33}$ valandos³¹.

³¹ 2-jo leid. pastaba. Verpyklos pavyzdyje, kuris pateiktas pirmajame leidime ir liečia 1860 metus, buvo kai kurių faktinių klaidų. Tekste pateiktus visiška tikslus duomenis man pranešė vienas Mančesterio fabrikantas.— Reikia

Džekobas, darydamas prielaidą, kad kviečių kaina yra 80 šil. už kvarterį ir vidutinis derlius — 22 bušeliai iš akro, vadinasi, kad vienas akras duoda 11 sv. st., pateikia 1815 metams šį apskaičiavimą, kuris turi rimtų trūkumų,— nes jame iš anksto yra atliktas įvairių pozicijų tarpusavio padengimas,— bet yra pakankamas mūsų tikslui:

Vertės gaminimas 1 akru

Sėkla (kviečiai)	1 sv. st. 9 šil.	Dešimtinės, duoklės ir mokesčiai	1 sv. st. 1 šil.
Trąšos	2 sv. st. 10 šil.	Renta	1 sv. st. 8 šil.
Darbo užmokestis	3 sv. st. 10 šil.	Nuomininko pelnas ir palūkanos	1 sv. st. 2 šil.
Iš viso	7 sv. st. 9 šil.	Iš viso	3 sv. st. 11 šil.

Pridedamoji vertė, visuomet darant tą prielaidą, kad produkto kaina = jo vertei, čia pasiskirsto tarp įvairių rubrikų: pelnas, palūkanos, dešimtinės ir t. t. Šios rubrikos mums nerūpi. Mes jas sudedame ir gauname 3 sv. st. 11 šil. pridėjamąją vertę. Tuos 3 sv. st. 19 šil., kuriuos kainuoja sėkla ir trąšos, mes prilyginame, kaip pastoviąją kapitalo dalį, nuliui. Pasilieka avansuotasis 3 sv. st. 10 šil. kin-tamasis kapitalas, vietoj kurio buvo pagaminta nauja vertė — $3 \text{ sv. st. } 10 \text{ šil.} + 3 \text{ sv. st. } 11 \text{ šil.}$ Tuo būdu $\frac{m}{v}$ sudaro $\frac{3 \text{ sv. st. } 11 \text{ šil.}}{3 \text{ sv. st. } 10 \text{ šil.}}$ daugiau kaip 100%. Darbininkas daugiau kaip pusę savo darbo dienos panaudoja gaminimui pridėdamosios vertės, kurią įvairūs asmenys įvairiu pagrindu pasiskirsto tarp savęs^{31a}.

2. PRODUKTO VERTĖS ISREISKIMAS SANTYKINĖMIS PRODUKTO DALIMIS

Dabar grįžkime prie to pavyzdžio, kuris mums parodė, kaip kapitalistas iš pinigų daro kapitalą. Jo verpėjo būtinasis darbas sudaro 6 valandas, pridėdamasis darbas tiek pat, todėl darbininko išnaudojimo laipsnis yra 100%.

Dvylikos valandų darbo dienos produktas yra 20 sv. verpalų 30 šil. vertės. Ne mažiau kaip $\frac{8}{10}$ šių verpalų vertės (24 šil.) sukūrė tik naujai pasirodanti sunaudotų gamybos priemonių vertė (20 sv. medvilnės 20 šil., verpstės ir t. t. 4 šil.), arba $\frac{8}{10}$ šių verpalų vertės susideda iš pastoviojo kapitalo. Likusios $\frac{2}{10}$ yra nauja 6 šil. vertė, kuri atsirado verpimo proceso metu ir kurios pusė padengia avansuo-

pažymėti, kad Anglijoje senoji arkljo jėga buvo apskaičiuojama pagal cilindro diametrą, o naujoji apskaičiuojama pagal tikrąją jėgą, kurią parodo indikatorius.

^{31a} Pateiktieji apskaičiavimai tėra iliustracija Drauge su tuo mes remiamės prielaida, kad kainos = vertėms. III knygoje pamatysime, kad ši lygybė net vidutinėms kainoms ne taip paprastai susidaro.

10) 10 dieninę darbo jėgos vertę, arba kintamąjį kapitalą, o kita pusė sudaro 3 šil. pridedamąją vertę. Vadinasi, visa šių 20 sv. verpalų vertė susidaro šiuo būdu:

$$\text{verpalų vertė } 30 \text{ šil.} = \overbrace{24 \text{ šil.}}^c + \overbrace{3 \text{ šil.}}^v + \overbrace{3 \text{ šil.}}^m$$

Kadangi visa ši vertė įsikūnija visame produkte = 20 sv. verpalų, tai ir įvairius vertės elementus būtų galima išreikšti santykinėmis produkto dalimis.

Jei 30 šil. vertė egzistuoja 20 sv. verpalų pavidalu, tai $\frac{8}{10}$ šios vertės, arba jos pastovioji 24 šil. dydžio dalis, egzistuoja $\frac{8}{10}$ -siose produkte, t. y. 16 sv. verpalų pavidalu. Iš jų $13\frac{1}{3}$ sv. atstovauja žaliavos — suverptos medvilnės 20 šil. vertei, o $2\frac{2}{3}$ sv. atstovauja sunaudotų pagalbinių medžiagų ir darbo priemonių, verpsčių ir t. t. 4 šil. vertei.

Taigi, $13\frac{1}{3}$ sv. verpalų atstovauja visai medvilnei, sunaudotai visam produktui, 20-iai sv. verpalų, atstovauja viso produkto žaliavai, ir nieko daugiau. Nors juose iš viso yra $13\frac{1}{3}$ sv. medvilnės $13\frac{1}{3}$ šil. vertės, bet jų papildoma $6\frac{2}{3}$ šil. vertė sudaro medvilnės, sunaudotos likusiems $6\frac{2}{3}$ sv. verpalų, ekvivalentą. Dalykas atrodo taip, tarytum iš pastarųjų $6\frac{2}{3}$ sv. būtų išpešta visa medvilnė ir tarytum visa medvilnė, kuri sunaudota visam produktui, būtų įsprausta į $13\frac{1}{3}$ sv. verpalų. Bet užtat šiuose $13\frac{1}{3}$ sv. verpalų dabar nėra nė krislelio nei sunaudotųjų pagalbinių medžiagų bei darbo priemonių vertės, nei verpimo procese sukurtos naujos vertės.

Lygiai taip pat tolesni $2\frac{2}{3}$ sv. verpalų, kuriuose yra pastoviojo kapitalo likutis (=4 šil.), yra ne kas kita kaip visam produktui, 20-iai sv. verpalų, sunaudotų pagalbinių medžiagų ir darbo priemonių vertė.

Tuo būdu, $\frac{8}{10}$ produkto, arba 16 sv. verpalų, nagrinėjami savo kūniška forma, kaip vartojamoji vertė, kaip verpalai, nors ir yra tokiu pat laipsniu verpimo darbo darinys, kaip ir kitos produkto dalys, vis dėlto, šiame sąryšyje nagrinėjami, neturi savyje verpimo darbo, to darbo, kuris absorbuotas paties verpimo proceso metu. Dalykas atrodo taip, tarytum jie neverpiami būtų pavirtę verpalais ir tarytum jų verpalų forma būtų gryniausias mirażas. Iš tikrųjų, jei kapitalistas juos parduos už 24 šil. ir už pastaruosius vėl pirks savo gamybos priemones, darosi aišku, kad 16 sv. verpalų — tai tik perrengtos medvilnė, verpstės, anglis ir t. t.

Atvirkščiai, likusios $\frac{2}{10}$ produkto, arba 4 sv. verpalų, dabar yra ne kas kita, kaip nauja dvylikos valandų verpimo proceso metu pagaminta 6 šilingų vertė. Jose buvusi sunaudotų žaliavų bei darbo priemonių vertė jau yra pašalinta ir įjungta į pirmųjų 16 sv. verpalų sudėtį. 20-yje sv. verpalų įkūnytas verpimo darbas yra sukonzentruotas $\frac{2}{10}$ -siose produkto. Dalykas atrodo taip, tarytum verpėjas 4 sv. verpalų būtų priverpęs iš oro arba iš tokios medvilnės ir tokiomis

verpstėmis, kurios, būdamos gamtos duotos, be žmogaus darbo pagalbos, jokios vertės produktui neprijungia.

Tuo būdu, iš šių 4 sv. verpalų, kuriuose yra visa dienišio verpimo proceso metu naujai pagaminta vertė, viena pusė tėra vertė, padengianti sunaudotos darbo jėgos vertę, t. y. tiksliai 3 šil. dydžio kintamąjį kapitalą, o kiti 2 sv. verpalų — tiksliai 3 šil. dydžio pridedamąją vertę.

Kadangi verpėjo 12 darbo valandų susidaktina 6 šilinguose, tai 30 šil. verpalų vertėje yra sudaiktinta 60 darbo valandų. Jos yra 20-yje sv. verpalų, iš kurių $\frac{8}{10}$, arba 16 sv., yra materializacija dar prieš prasidėjus verpimo procesui praėjusių 48 darbo valandų, t. y. to darbo, kuris sudaiktintas verpalų gamybos priemonėse, o $\frac{2}{10}$, arba 4 sv., yra materializacija 12 darbo valandų, sunaudotų pačiame verpimo procese.

Anksčiau mes esame matę, kad verpalų vertė yra lygi sumai naujos vertės, sukurtos verpalų gaminimo metu, plius vertė, kuri jau anksčiau buvo jų gamybos priemonėse. Dabar mes matome, kaip funkcijos ar sąvokos atžvilgiu skirtingos produkto vertės sudėtinės dalys gali būti išreikštos santykinėmis paties produkto dalimis.

Šis produkto — gamybos proceso rezultato — suskilimas į produkto kiekį, kuris tėra gamybos priemonėse esantis darbas, arba pastovioji kapitalo dalis, į kitą kiekį, kuris tėra gamybos procese prijungtas būtinas darbas, arba kintamoji kapitalo dalis, ir į trečią, paskutinį produkto kiekį, kuris tėra tame pačiame procese prijungtas pridedamas darbas, arba pridedamoji vertė, — šis suskilimas yra tiek pat paprastas, kiek ir svarbus, kaip parodys tolesnis jo pritaikymas painioms ir dar neišspręstoms problemoms.

Mes dabar nagrinėjome visą produktą kaip gatavą dvylikos valandų darbo dienos rezultatą. Bet mes galėtume jį stebėti ir jo atsiradimo procese ir vis dėlto pateikti dalinius produktus kaip funkcionaliai skirtingas produkto dalis.

Verpėjas per 12 valandų pagamina 20 sv. verpalų, vadinasi, per vieną valandą $1\frac{2}{3}$ sv., o per 8 valandas $13\frac{1}{3}$ sv., t. y. dalinį produktą, sudarantį visą per vieną darbo dieną suverptos medvilnės vertę. Lygiai taip pat dalinis sekančių 1 valandos 36 minučių produktas = $2\frac{2}{3}$ sv. verpalų ir todėl jis sudaro per 12 darbo valandų sunaudotų darbo priemonių vertę. Lygiai taip pat verpėjas per sekančią 1 valandą ir 12 minučių pagamina 2 sv. verpalų = 3 šil. — produkto vertę, lygią visai naujai vertei, kurią jis sukuria per 6 būtinojo darbo valandas. Pagaliau per paskutines $\frac{6}{5}$ valandas jis ir vėl pagamina 2 sv. verpalų, kurių vertė yra lygi pridedamai vertei, pagamintai pusę dienos sudarančiu jo pridedamuoju darbu. Šį apskaičiavimo būdą Anglijos fabrikantas naudoja savo reikalams ir jis, pvz., pasakys, kad per pirmąsias 8 valandas, arba $\frac{2}{3}$ darbo dienos, jis tiesiog atgauna savo medvilnę ir t. t. Mes matome, kad formulė yra teisinga, kad iš tikrųjų tai yra tiesiog pirmoji formulė, nukelta iš erdvės, kur gatavos produkto dalys guli viena šalia kitos, į laiką, kur jos seka

viena paskui kitą. Bet ši formulė gali būti lydima ir barbariškiausių valzdučių, ypač tose galvose, kurios praktiškai tiek pat suinteresuotos vertės augimu, kiek ir tu, kad apie jį būtų pateikta iškraipyta teorinė pažlūra. Antai, galima įsivaizduoti, kad, pvz., mūsų verpėjas per pirmąsias savo darbo dienos 8 valandas pagamina, arba padengia, medvilnės vertę, per sekančią 1 valandą ir 36 minutes — sunaudotų darbo priemonių vertę, per sekančią 1 valandą ir 12 minučių — darbo užmokesčio vertę ir tik garsiąją «paskutinę valandą» jis skiria fabrikantui, pridedamosios vertės gaminimui. Tuo būdu verpėjui priskiriamas dvigubas stebuklas: pirma, išeina, kad jis gamina medvilnę, verpstes, garo mašiną, anglį, tepalą ir t. t. tuo pačiu momentu, kai jis su jų pagalba verpia, ir, antra, kad jis iš vienos tam tikro intensyvumo laipsnio darbo dienos daro penkias tokias dienas. Štai, pvz., mūsų mlveju žaliavos ir darbo priemonių gamyba reikalauja $\frac{24}{6}$, t. y. 4-ių dvylikos valandų darbo dienų, ir jų pavertimas verpalais — dar vienos dvylikos valandų darbo dienos. Kad grobuoniškumas tiki tokiais stebuklais ir kad jis nepasigenda doktrinierių-sikofantų, kurie pasiūlytų juos įrodyti, — tai parodo šis istoriškai pagarsėjęs pavyzdys.

3. SENIORO «PASKUTINĖ VALANDA»

Vieną gražų 1836 m. rytą Nasau V. Senioras, žinomas dėl savo ekonominių žinių ir savo puikaus stiliaus, kaip koks Klaurenas anglų ekonomistų tarpe, buvo pakviestas iš Oksfordo į Mančesterį, kad čia pasimokyti politinės ekonomijos, užuot jos mokęs Oksforde. Fabrikantai pasirinko jį kovotoju prieš neseniai išleistąjį Factory Act [fabrikų aktą] ir prieš dar toliau siekiančią agitaciją už dešimties valandų darbo dieną. Su įprastiniu praktiniu įžvalgumu jie pamatė, kad ponas profesorius «wanted a good deal of finishing» [dar gerokai reikalingas galutinio apdorojimo]. Todėl jie išrašė jį į Mančesterį. Ponas profesorius, savo ruožtu, papuošė savo stiliumi pamokas, kurias jis iš fabrikantų gavo Mančesteryje, ir išleido pamfletą: «Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture». London 1837. Čia, tarp kita ko, galima rasti šias pamokomas vietas:

«Veikiant dabartiniam įstatymui, nė vienas fabrikas, kuriame dirba jaunesni kaip 18 metų asmenys, negali dirbti daugiau kaip $11\frac{1}{2}$ valandos per dieną, t. y. po 12 valandų per 5 pirmąsias savaitės dienas ir 9 valandas šeštadienį. Sekanti analizė (1) parodo, kad tokiam fabrike visas grynasis pelnas kyla iš paskutinės valandos. Fabrikantas sunaudoja 100 000 sv. st.: 80 000 sv. st. fabriko pastatams ir mašinoms, 20 000 sv. st. žaliavai ir darbo užmokesčiui. Padariusi prielaidą, kad kapitalas per metus daro vieną apyvartą ir kad bendrasis pelnas sudaro 15%, metinė šio fabriko prekių apyvarta turi sudaryti 115 000 sv. st. vertę. . . Kiekvienas iš 23 darbo pusvalandžių kasdien pagamina $\frac{5}{115}$, arba $\frac{1}{23}$, šių 115 000 sv. st. Iš šių $\frac{23}{23}$, sudarančių visą 115 000 sv. st. sumą (constituting the whole 115 000 sv. st.),

$^{20}/_{23}$, t. y. 100 000 iš 115 000 sv. st., tiesiog padengia kapitalą; $^{1}/_{23}$, arba 5 000 sv. st. iš 15 000 sv. st., sudarančių bendrąjį pelną (1); padengia fabriko ir mašinų nusidėvėjimą. Likusios $^{2}/_{23}$, t. y. du paskutiniai kiekvienos dienos pusvalandžiai, pagamina grynąjį 10% pelną. Todėl jei fabrikas, nesikeičiant kainoms, galėtų dirbti 13 valandų vietoj $11\frac{1}{2}$, tai, padidinus apyvartinį kapitalą apytikriai 2 600 sv. st., grynasis pelnas daugiau kaip dvigubai padidėtų. Iš antros pusės, jei darbo diena būtų 1 val. sutrumpinta, išnyktų grynasis pelnas, o jei $1\frac{1}{2}$ val., išnyktų ir bendrasis pelnas³².

Ir tai ponas profesorius vadina «analize»! Jei jis iš tikrųjų patikėjo fabrikantų aimanavimu, kad darbininkai didesnę dienos dalį sunaudoja gamybai, vadinasi, pastatų, mašinų, medvilnės, anglies ir t. t. vertės atgaminimui, arba padengimui, tai jam nereikėjo jokios analizės. Jis tiesiog galėjo atsakyti: Gerbiamieji ponai! Jeigu jūs nustatysite, kad būtų dirbama 10 valandų vietoj $11\frac{1}{2}$, tai, kitoms sąlygoms esant lygioms, kasdieninis medvilnės, mašinų ir t. t. suvartojimas sumažės $1\frac{1}{2}$ valandos. Vadinasi, jūs laimėsite lygiai tiek, kiek jūs prarandate. Ateityje jūsų darbininkai avansuotajai kapitalo vertei atgaminti, arba padengti, sunaudos $1\frac{1}{2}$ valandos mažiau. O jei Senioras nebūtų patikėjęs jų žodžiais ir kaip nusimanantis asmuo būtų pripažinęs, kad yra būtina speciali analizė, tai jis pirmiausia būtų turėjęs paprašyti ponus fabrikantus, kad klausimu, liečiančiu išimtinai gryojo pelno santykiu su darbo dienos dydžiu, jie nesu-

³² Senior: «Letters on the Factory Act etc.». London 1837, 12, 13 psl. Mes nesustojame ties kai kuriais kuriozais, kurie neliečia mūsų tikslo, pvz., ties teigimu, kad, esą, fabrikantai priskaito prie pelno, brutto arba netto, bendrojo arba gryojo, nudažytų mašinų ir t. t. vertės, t. y. vienos iš kapitalo sudėtinių dalių, padengimą. Taip pat nesustojame ties tuo, ar skaičiai yra teisingi ar neteisingi. Kad jie yra verti ne daugiau kaip vadinamoji «analizė», įrodė Leonardas Horneris veikale «A Letter to Mr. Senior etc.». London 1837 [30—42 psl.]. Leonardas Horneris, vienas iš 1833 metų komisijos fabriky būklei tirti narys ir fabriky inspektorius, iš esmės imant, fabriky cenzorius iki 1859 m., padarė nemirštamas paslaugas Anglijos darbininkų klasei. Visą savo gyvenimą jis kovojo ne tiktai su įtūžusiais fabrikantais, bet ir su ministrais, kuriems buvo nepalyginti svarbiau skaičiuoti fabrikantų «balsus» žemuosiuose rūmuose, negu skaičiuoti «darbo rankų» valandas fabrike.

³² *pastabos priedas*. Jau nekalbant apie turinio neteisingumą, Senioro pateiktas išdėstymas yra painiotinis. Jis iš tikrųjų tenorėjo pasakyti štai ką: fabrikantas verčia darbininką kasdien dirbti $11\frac{1}{2}$, arba $^{23}/_{2}$ valandos. Kaip ir atskira darbo diena, visas metinis darbas susideda iš $11\frac{1}{2}$, arba $^{23}/_{2}$ valandos (padaugintų iš darbo dienų skaičiaus metuose). Darant tokią prielaidą, $^{23}/_{2}$ darbo valandos pagamina 115 000 sv. st. metinį produktą; $^{1}/_{2}$ darbo valandos pagamina 115 000 sv. st. $\times ^{1}/_{23}$; $^{20}/_{23}$ darbo valandos pagamina 115 000 sv. st. $\times ^{20}/_{23}$ = 100 000 sv. st., t. y. jos tepadengia avansuotąjį kapitalą. Pasilieka $^{3}/_{2}$ darbo valandos, kurios pagamina 115 000 sv. st. $\times ^{3}/_{23}$ = 15 000, t. y. bendrąjį pelną. Iš šių $^{3}/_{2}$ darbo valandos $^{1}/_{2}$ darbo valandos pagamina 115 000 sv. st. $\times ^{1}/_{23}$ = 5 000 sv. st., t. y. pagamina tik tiek, kiek reikia fabriko ir mašinų nusidėvėjimui padengti. Paskutiniai du darbo pusvalandžiai, t. y. paskutinė darbo valanda, pagamina 115 000 sv. st. $\times ^{2}/_{23}$ = 10 000 sv. st., t. y. grynąjį pelną. Tekste Senioras paskutines $^{2}/_{23}$ produkto paverčia pačios darbo dienos dalimis.

vertę į vieną margą krūvą mašinų ir fabriky pastatų, žaliavos ir darbo, bet teiktųsi išskirti pastovųjį kapitalą, kurį sudaro fabriky pastatal, mašinos, žaliava ir t. t., į vieną pusę, o darbo užmokesčiui panaudojį kapitalą — į antrą pusę. Jei tuomet būtų pasirodę, pvz., kad, fabrikantų apskaičiavimais, darbininkas atgamina, arba padengia, darbo užmokestį per $\frac{2}{2}$ darbo valandos, arba per vieną valandą, tai mūsų analitikas būtų turėjęs toliau tęsti:

Jūsų duomenimis, darbininkas per priešpaskutinę valandą pagamina savo darbo užmokestį, o per paskutinę — jūsų pridedamąją vertę, arba grynąjį pelną. Kadangi lygiais laiko tarpais jis pagamina lygias vertes, tai priešpaskutinės valandos produktas turi tokią pat vertę, kaip ir paskutinės valandos produktas. Toliau, darbininkas pagamina vertę tik esant tai sąlygai, jeigu jis sunaudoja darbą ir jo darbo kiekis matuojamas jo darbo laiku. Pastarasis, jūsų duomenimis, sudaro $11\frac{1}{2}$ valandos per dieną. Vieną šių $11\frac{1}{2}$ valandos dalių jis panaudoja savo darbo užmokesčiui pagaminti, arba padengti, kitą dalį — jūsų grynajam pelnui pagaminti. Nieko daugiau jis per darbo dieną nedaro. O kadangi, pagal jūsų teigimą, jo darbo užmokestis ir jo gaminama pridedamoji vertė yra vienodo dydžio vertės, tai jis, matyti, savo darbo užmokestį pagamina per $5\frac{3}{4}$ valandos ir jūsų grynąjį pelną — per likusias $5\frac{3}{4}$ valandos. Toliau, kadangi per dvi verpimo valandas pagaminto produkto vertė yra lygi sumai jo darbo užmokesčio vertės plus jūsų grynasis pelnas, tai ši verpalų vertė turi būti matuojama $11\frac{1}{2}$ darbo valandos: priešpaskutinės valandos produktas turi būti matuojamas $5\frac{3}{4}$ -siomis darbo valandos, paskutinės valandos produktas — ditto [taip pat]. Dabar mes prieiname keblų punktą. Taigi, dėmesio! Priešpaskutinė darbo valanda yra tokia pat paprasta darbo valanda kaip ir pirmoji. Ni plus, ni moins [Ne daugiau ir ne mažiau]. Tad kuriuo gi būdu verpėjas per vieną darbo valandą gali pagaminti verpalų vertę, sudarantią $5\frac{3}{4}$ darbo valandos? Iš tikrųjų jis tokio stebuklo ir nedaro. Ta vartojamoji vertė, kurią jis pagamina per vieną darbo valandą, yra tam tikras verpalų kiekis. Tų verpalų vertė matuojama $5\frac{3}{4}$ -siomis darbo valandos, iš kurių $4\frac{3}{4}$ jau yra, jam neprisidedant, gamybos priemonėse, medvilnėje, mašinose ir t. t., kurios sunaudotės per valandą, o $\frac{1}{4}$, arba vieną valandą, jis pats prijungė. Bet jeigu jo darbo užmokestis pagaminamas per $5\frac{3}{4}$ valandos, o per vieną verpimo valandą pagamintuose verpaluose taip pat yra $5\frac{3}{4}$ darbo valandos, tai nėra jokių burtų tam, kad naujoji vertė, jo pagaminta per $5\frac{3}{4}$ verpimo valandos, yra lygi vienos verpimo valandos produkto vertei. Bet jūs visiškai klystate, manydami, kad, esą, jis bent vieną savo darbo dienos dalelytę sunaudoja medvilnės, mašinų ir t. t. vertėms atgaminti arba «padengti». Jau dėl to, kad jo darbas iš medvilnės ir verpsčių daro verpalus, jau dėl to, kad jis verpia, medvilnės ir verpsčių vertė savaimė pereina į verpalus. Tai yra jo darbo kokybės, o ne kiekybės padarinys. Žinoma, per vieną valandą jis perkels į verpalus didesnę medvilnės

ir t. t. vertę, negu per $\frac{1}{2}$ valandos, bet tik dėl to, kad per 1 valandą jis suverps daugiau medvilnės, negu per $\frac{1}{2}$ valandos. Taigi, supras-
kite, jūsų teigimas, kad, esą, darbininkas per priešpaskutinę valandą
pagamina savo darbo užmokesčio vertę, o per paskutinę valandą —
grynąjį pelną, tereiškia tai, kad verpaluose, kurie yra dviejų jo darbo
dienos valandų produktas, ar tai bus pirmosios ar paskutinės valan-
dos, yra įkūnyta $1\frac{1}{2}$ darbo valandos,— lygiai tiek pat, kiek turi visa
jo darbo diena. O teigimas, kad jis per pirmąsias $5\frac{3}{4}$ valandos paga-
mina savo darbo užmokestį, o per paskutines $5\frac{3}{4}$ valandos — jūsų
grynąjį pelną, tereiškia tai, kad pirmąsias $5\frac{3}{4}$ valandos jūs apmoka-
te, o paskutinių $5\frac{3}{4}$ valandos neapmokate. Aš kalbu apie darbo apmo-
kėjimą, o ne apie darbo jėgos apmokėjimą, tiesiog kalbėdamas jūsų
žargonu. Dabar, gerbiamieji ponai, jeigu jūs palyginsite darbo laiko,
kurį jūs apmokate, ir darbo laiko, kurio jūs neapmokate, santykį, tai
jūs pamatysite, kad jis yra lygus pusės dienos santykiui su puse die-
nos, t. y. 100%, o tai, be abejonės, yra labai gera palūkanų norma.
Taip pat nė kiek netenka abejoti, kad jeigu jūs savo «rankas» priver-
site dirbti 13 valandų vietoj $11\frac{1}{2}$ ir perviršines $1\frac{1}{2}$ valandos tiesiog
prijungsite prie pridedomojo darbo, o tai būtų visiškai pagal jūsų
skonį, tai pridedomasis darbas padidės nuo $5\frac{3}{4}$ valandos iki $7\frac{1}{4}$ va-
landos, ir todėl pridedomosios vertės norma pakils nuo 100% iki
 $126\frac{2}{23}\%$. Bet jūs esate pernelyg beprotiški sangvinikai, jeigu tiki-
tės, kad, pridėjus $1\frac{1}{2}$ valandos, ji padidės nuo 100% iki 200% ir net
daugiau kaip iki 200%, t. y. kad ji «padidės daugiau kaip dvigubai».
Iš antros pusės,— žmogaus širdis yra nuostabus daiktas, ypač jei
žmogus savo širdį nešioja piniginiėje,— jūs pernelyg niūrūs pesimis-
tai, jeigu jūs būkštaujate, kad, sutrumpinus darbo dieną nuo $11\frac{1}{2}$ iki
 $10\frac{1}{2}$ valandos, išnyks visas jūsų grynasis pelnas. Anaiptol ne. Kitoms
sąlygoms esant lygioms, pridedomasis darbas sumažės nuo $5\frac{3}{4}$ iki
 $4\frac{3}{4}$ valandos, o tai vis dar tebeduoda labai padorią pridedomosios
vertės normą, būtent $82\frac{14}{23}\%$. Bet jūsų lemtinga «paskutinė valan-
da», apie kurią jūs pasakojate pasakų daugiau, negu chiliaistai apie
pasaulio pabaigą, yra «all bosh» [visiški niekai]. Jos netekimas iš jų-
sų neatims «grynojo pelno» ir iš jūsų panaudojamų darbui abiejų ly-
čių vaikų neatims «sielos skaistumo»^{32a}.

^{32a} Jei Senioras įrodė, kad nuo «paskutinės darbo valandos» priklauso fab-
rikantų grynasis pelnas. Anglijos medvilnės pramonės egzistavimas ir Anglijos
padėtis pasaulinėje rinkoje, tai dr. Endrius Juras [žr. «The Philosophy of Manu-
factures». London 1835, 406 psl.] be to dar, savo ruožtu, įrodė, kad jeigu jau-
nesni kaip 18 metų amžiaus fabrikuose dirbantieji vaikai ir paaugliai nebus
užrakinami pilnoms 12 valandų šiltoje ir tyroje, dorovingoje fabriko patalpų
atmosferoje, bet bus «viena valanda» anksčiau išstumiami į nejuokų ir pasilei-
dusį išorinį pasaulį, tai dykinėjimas ir nedorybė jiems atims visą jų sielos ra-
mybę. Nuo 1848 m. fabriky inspektoriai savo pusmetinėse «Reports» [ataskai-
tose] nepaliamajam erzina fabrikantus «paskutine», «lemtinga valanda» Antai,
p. Hauelas savo 1855 m. gegužės 31 d. fabriky ataskaitoje sako: «Jeigu šis

Kai iš tikrųjų išmuš jūsų «paskutinė valandėlė», prisiminkite Oksfordo profesorių. O tuo tarpu iki malonaus pasimatymo geresniau pasaulyje. Addio! .³³ Senioro 1836 metais atrasta «paskutinė valanda» rado atgarsį 1848 m. balandžio 15 d. Londono žurnale

«Anglovingas apskaičiavimas (jis cituoja Seniorą) būtų teisingas, tai pasirodytų, kad klekvienas medvilnės fabrikas Jungtinėje karalystėje nuo 1850 m. dirbo nuostolingai» («Reports of the Inspection of Factories for the half year, ending 30th April 1855», 19, 20 psl.). 1848 metais, parlamentui priėmus dešimties valandų biūtį, tarp Dorseto ir Somerseto grafysčių išsklaidytų kaimo linų verpyklų fabrikantai prievarta išgavo iš kai kurių darbininkų, kuriuos lietė darbo dienos normavimas, kontrpeticiją, kurioje, tarp kita ko, sakoma: «Mes, prašytojai-tėvai, manome, kad papildomos dykinėjimo valandos rezultatas gali būti tik tas, jog demoralizuos mūsų vaikus, nes dykinėjimas yra visų nedorybių motina». Ta proga 1848 m. spalio 31 d. fabriky ataskaita pažymi: «Linų verpyklose, kuriose dirba šių dorovingų švelnių tėvų vaikai, atmosfera yra tiek prisisunkusi dulkių ir žaliavos pluoštelių, kad be galo nemalonu išbūti verpykloje nors tik 10 minučių, nes jūs to negalite padaryti, nepatirdamas nepaprastai skausmingo pojūčio, kadangi jūsų akis, ausis, nosį ir burną greit pripildo debesys linų dulkių, nuo kurių nėra jokio išsigelbėjimo. Pats darbas, dėl karštligiško mašinų greičio, atkalauja nenuilstamo mitrumo ir judėjimo nesilpnėjančio dėmesio kontrolėje, ir atrodo, kad yra kiek žiauru priversti tėvus vartoti žodį «tingėjimas», kalbant apie savuosius vaikus, kurie, atskaičius laiką valgymui, 10 pilnų valandų yra pritrakinti prie tokių darbo, tokioje atmosferoje... Sie vaikai dirba ilgiau, negu žemės ūkio samdiniai kaimyniniuose kaimuose... Tokius negailestingus kaltinimus «dykinėjimu ir nedorybė» reikia pasmerkti kaip gryniausią šventeivystę ir begėdiškiausią veidmainystę... Toji visuomenės dalis, kuri maždaug prieš dvyliką metų piktinosi tuo pasitikėjimu savimi, su kuriuo, pasiremiant aukštojo autoriteto sankcija, viešai ir visiškai rimtai buvo skelbiama, kad visas fabrikanto «grynasis pelnas» susidaręs iš darbo «paskutinės valandos» ir todėl darbo dienos sutrumpinimas viena valanda panaikinsiąs visą grynąjį pelną,— toji visuomenės dalis, sakome mes, vargiai patikės savo akimis, pamačiusi, kad originalus atradimas apie «paskutinės valandos» teigiamybes nuo to laiko tiek patbulintais, kad jis dabar vienodu mastu apima ir «moralę» ir «pelną», taigi, jei vaikų darbo laiko ilgumas bus sumažintas iki 10 pilnų valandų, tai kartu su savininkų grynuoju pelnu išnyks ir vaikų dorovė, nes ir viena ir antra priklauso nuo tos paskutinės, tos «fatalios valandos» («Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848», 101 psl.). Paskui ta pati fabriky ataskaita pateikia pavyzdžius šių ponų fabrikantų «moralės» ir «dorybės», tų pinklių, gudrybių, viliojimų, grasinimų, klastojimų ir t. t., kuriuos jie panaudodavo tam, kad nedaugelį visiškai užguitų darbininkų priverstų pasirašyti tokias peticijas, o paskui parlamentui įsiūlytų tas peticijas kaip ištisos pramonės šakos, ištisų grafysčių peticijas.— Šiuolaikinei vadinamojo ekonomikos «mokslo» būklei nepaprastai būdingas yra tas faktas, kad nei pats Senioras,— kuris, reikia pripažinti jo garbei, vėliau energingai stjo už fabriky įstatymus,— nei jo pirminiai ir vėlesnieji priešininkai negalėjo susigaudyti klaidingose «originalaus atradimo» išvadose. Jie tiesiog apeliavo į faktus ir patyrimą. Why ir wherefore [kaip ir kodėl] — jiems liko paslaptis.

³³ Tačiau ponas profesorius vis dėlto iš savo išvykos į Mančesterį turėjo šlokią tokią naudą. Veikale «Letters on the Factory Act» visas grynasis pelnas — «pelnas» ir «palūkanos» ir net «something more» [«kažkas daugiau»] — priklauso nuo vienos neapmokėtos darbininko darbo valandos! Prieš metus, savo veikale «Outlines of Political Economy», parašytame Oksfordo studentų ir apsišvietusių filisterių naudai, Senioras, polemizuodamas prieš rikardinį vertės apibrėžimą darbo laiku, «atrado», kad pelnas, esą, atsiranda iš kapitalisto darbo.

«Economist», kuriame Džemsas Vilsonas, vienas iš svarbiausių ekonomikos mokslo mandarinų, ją vėl iškelė savo polemikoje prieš įstatymą dėl dešimties valandų darbo dienos.

4. PRIDEDAMASIS PRODUKTAS

Tą produkto dalį ($\frac{1}{10}$ dalis 20 sv. verpalų, arba du svarai verpalų 2 poskyrio pavyzdyje), kuria reiškiasi pridedamoji vertė, mes vadiname pridedamuoju produktu (surplus produce, produit net). Kaip pridedamosios vertės normą apsprendžia jos santykis ne su visa kapitalo suma, o tik su kintamąja jo sudėtine dalimi, taip ir pridedamojo produkto lygį apsprendžia jo santykis ne su visu likusiu produktu, o tik su ta produkto dalimi, kuria reiškiasi būtinasis darbas. Kaip pridedamosios vertės gaminimas yra lemiamas kapitalistinės gamybos tikslas, taip ir turto laipsnis matuojamas ne absoliučiu produkto dydžiu, bet santykiniu pridedamojo produkto dydžiu³⁴.

Suma būtinąjo darbo ir pridedamojo darbo, laiko tarpų, per kuriuos darbininkas gamina jo darbo jėgą padengiančią vertę ir pridėdamąją vertę, sudaro absoliutinį jo darbo laiko dydį — darbo dieną (working day).

o palūkanos — iš jo asketizmo, iš jo «abstinence» [«susilaikymo»]. Pats prasimanytas buvo senas, bet žodis «abstinence» [«susilaikymas»] buvo naujas. Ponas Rošeris teisingai jį išvertė į vokiečių kalbą žodžiu «Enthaltung» [«susilaikymas»]. Bet su lotynų kalba mažiau susipažinę jo tautiečiai — Virtai, Sulcai ir kitokie Micheliai — perrenge jį vienuolio rūbais, paversdami «susilaikymą» žodžiu «Entsagung» [išsižadėjimas].

³⁴ «Zmogui, turinčiam 20 000 sv. st. kapitalą, kuris kasmet duoda jam 2 000 sv. st. pelno, visiškai nesvarbu, ar jo kapitalas teikia darbo 100 ar 1 000 žmonių, ar pagamintos prekės parduodamos už 10 000 ar už 20 000 sv. st., jei tik tai jo gaunamas pelnas visais atvejais nesmunka žemiau 2 000 sv. st. Ar ne toks yra taip pat realus ištisos nacijos interesas? Jei tik tai jos realios grynosios pajamos, jos renta ir pelnas, nesikeičia, tai jokios reikšmės neturi, ar tą naciją sudaro 10 ar 12 milijonų žmonių» (*Ricardo: «The Principles of Political Economy», 3-sis leid., London 1821, 416 psl.*). [*Д. Рикардо: «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935. XXVI sk., 222 psl.*] Gerokai anksčiau už Rikardo Arturas Jungas, pridedamojo produkto fanatikas, aplamai plepus, kritinės dvasios neturintis rašytojas, kurio reputacija yra atvirksčiai proporcinga jo nuopelnams, tarp kita kò, rašė «Kokią naudą gautų šiuolaikinė valstybė iš ištisos provincijos, kurios žemę, senovės romėnų pavyzdžiu, dirbtų smulkūs, nepriklausomi valstiečiai, nors ir dirbtų geriausiu būdu? Kokį tikslą tai pasiektų, išskyrus vien tik tą, kad čia būtų gaminami žmonės («the mere purpose of breeding men»), o tai savaime neturi jokio tikslo» («is a most useless purpose») (*Arthur Young: «Political Arithmetic etc.» London 1774, 47 psl.*).

³⁴ *pastabos priedas* Keistas atrodo «stiprus polinkis... vaizduoti grynąsias pajamas (net wealth) esant naudingas darbininkų klasei... tačiau aišku, kad naudingos jos gali būti ne dėl savo grynumo» (*Th. Hopkins: «On Rent of Land etc.» London 1828, 126 psl.*).

AŠTUNTASIS SKIRSNIS

DARBO DIENA

1. DARBO DIENOS RIBOS

Mes rėmėmės prielaida, kad darbo jėga perkama ir parduodama pagal jos vertę. Jos vertę, kaip ir kiekvienos kitos prekės vertę, apsprendžia jai pagaminti būtinas darbo laikas. Vadinasi, jei darbininko pragyvenimo reikmenims, kuriuos jis kasdien vidutiniškai suvartoja, pagaminti reikia 6 valandų, tai vidutiniškai jis turi dirbti po 6 valandas per dieną, kad galėtų kasdien pagaminti savo darbo jėgą, arba atgaminti vertę, kuri gaunama ją parduodant. Tokiu atveju būtinai jo darbo dienos dalis yra 6 valandos ir todėl, kitoms sąlygoms esant lygioms, ji yra apibrėžtas dydis. Bet tai mums dar neparodo pilnos darbo dienos dydžio.

Tarkime, kad linija a — b atvaizduoja būtinojo darbo laiko trukmę, arba ilgumą, lygų, sakysime, 6 valandoms. Priklausomai nuo to, ar darbas bus pratęstas už ab ribų 1, 3 ar 6 valandomis ir t. t., mes gausime 3 skirtingas linijas:

Darbo diena I

a — b — c ,

Darbo diena II

a — b — c ,

Darbo diena III

a — b — c ,

atvaizduojančias tris skirtingas darbo dienas — 7, 9 ir 12 valandų. Linija bc , kuri yra linijos ab tęsinys, atvaizduoja pridedamojo darbo ilgumą. Kadangi darbo diena = $ab + bc$, arba ac , tai ji keičiasi kartu su kintamu dydžiu bc . Kadangi ab yra apibrėžtas dydis, tai bc santykis su ab visuomet gali būti išmatuotas. Jis darbo dienoje I yra $1/6$, darbo dienoje II — $3/6$ ir darbo dienoje III — $6/6$ ab. Toliau, kadangi santykis $\frac{\text{pridedamasis darbo laikas}}{\text{būtinasis darbo laikas}}$ apsprendžia pridedamosios vertės normą, tai pastaroji yra apibrėžta šiuo santykiu. Trijose aukščiau pateiktose darbo dienose ji atitinkamai yra $16\frac{2}{3}$, 50 ir 100%. Atvirkščiai, vien tik pridedamosios vertės norma mums neduotų darbo dienos dydžio. Pvz., jeigu ji būtų lygi 100%, tai darbo

diena galėtų trukti 8, 10, 12 valandų ir t. t. Ji nurodytų tai, kad dvi darbo dienos sudėtinės dalys, būtinas darbas ir pridedamasis darbas, didumu yra lygios, bet neparodytų, kokio dydžio yra kiekviena iš šių dalių.

Taigi, darbo diena yra ne pastovus, o kintamas dydis. Tiesa, vieną iš jos dalių apsprendžia pačiam darbininkui nuolat atgaminti būtinas darbo laikas, bet bendras jos dydis kinta kartu su pridedamojo darbo ilgumu, arba jo trukme. Todėl darbo diena gali būti apibrėžta, bet pati savaime ji — neapibrėžtas dydis³⁵.

Tuo būdu, nors darbo diena yra ne pastovus, bet tekamasis dydis, vis dėlto, iš antros pusės, ji gali kilti tik tam tikrose ribose. Tačiau minimalios jos ribos negali būti apibrėžtos. Tiesa, jei mes tarsime, kad linija bc , kuri yra linijos ab tęsinys, arba pridedamasis darbas, $=0$, tai mes gausime minimalią ribą, būtent tą dienos dalį, kurią darbininkas būtinai turi dirbti savo egzistavimui palaikyti. Bet esant kapitalistiniam gamybos būdui, būtinas darbas visuomet sudaro tik dalį jo darbo dienos, todėl darbo diena niekad negali sumažėti iki šio minimumo. Užtat darbo diena turi maksimalią ribą. Ji negali būti prailginta už tam tikros ribos. Ši maksimali riba yra apsprendžiama dvejopai. Pirmą, ją apsprendžia fizinė darbo jėgos riba. Žmogus per parą, kurios natūrali trukmė yra 24 valandos, gali sunaudoti tik tam tikrą gyvybinės jėgos kiekį. Antai, arklis tegali dirbti diena iš dienos tik po 8 valandas. Tam tikrą dienos dalį jėga turi ilsėtis, miegoti, kitą dienos dalį žmogus turi tenkinti kitus fizinius poreikius — maitintis, praustis, rengtis ir t. t. Be šių grynai fizinių ribų darbo dienos ilginimas susiduria su moralinio pobūdžio ribomis: darbininkui reikalingas laikas tenkinti intelektualiniams bei socialiniams poreikiams, kurių apimtį bei kiekį apsprendžia bendra kultūros būklė. Todėl darbo dienos kitimas svyruoja tarp fizinių ir socialinių ribų. Bet tiek vienos, tiek ir kitos ribos yra labai lanksčios ir atveria plačiausias galimybes. Pvz., mes aptinkame 8, 10, 12, 14, 16, 18 valandų darbo dieną, t. y. įvairiausio ilgumo darbo dieną.

Kapitalistas pirkto darbo jėgą pagal dieninę jos vertę. Vieną darbo dieną jam priklauso darbo jėgos vartojamoji vertė. Tuo būdu jis gavo teisę priversti darbininką dirbti jam vieną darbo dieną. Bet kas yra darbo diena?³⁶ Šiaip ar taip, tai kažkas mažiau už paprastą 24 valandų dieną. Kiek mažiau? Kapitalistas turi savo pažiūrą į šią

³⁵ «Darbo diena — neapibrėžtas dydis; ji gali būti ilga arba trumpa» («An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxes etc.». London 1770, 73 psl.).

³⁶ Šis klausimas yra nepalyginti svarbesnis, negu garsusis sero Roberto Pilio pateiktas Birmingamo prekybos rūmams klausimas: «Kas yra svaras sterlingų?» — klausimas, kuris galėjo būti iškeltas tik todėl, kad Pilis taip pat menkai nusimanė apie pinigų prigimtį, kaip «little shilling men» iš Birmingamo [žodžių žaismas: «devalvacijos šalininkai» ir kartu «žmonės, kurie nėra skatiko neverti»].

ultima Thule [kraštutinę ribą], į būtiną darbo dienos ribą. Kaip kapitalistas, jis tėra personifikuotas kapitalas. Jo siela yra kapitalo siela. Todėl kapitalas turi tik vieną vienintelį gyvenimo siekimą — siekimą didinti savo vertę, kurti pridėjamąją vertę, savo pastoviaja dalimi, gamybos priemonėmis, absorbuoti kuo didesnę pridėdamojo darbo vertę³⁷. Kapitalas — tai negyvas darbas, kuris, kaip vampyras, tik tuomet atgyja, kai įsiurbia gyvąjį darbą, ir yra gyvas tuo labiau, kuo daugiau gyvojo darbo jis įsiurbia. Laikas, per kurį darbininkas dirba, yra tas laikas, per kurį kapitalistas vartoja jo pirktąją darbo jėgą³⁸. Todėl darbininkas vartoja kapitalisto žinioje esantį laiką sau, tai jis apvagia kapitalistą³⁹.

Taiigi, kapitalistas remiasi prekių mainų dėsnium. Kaip ir kiekvienas kitas pirkėjas, jis stengiasi iš savo prekės vartojamosios vertės gauti kuo didesnę naudą. Bet staiga pasigirsta darbininko balsas, kuris iki šiol slopinę gamybos proceso triukšmas bei užesys:

Prekė, kurią aš tau pardaviau, skiriasi nuo kitos prekių prastuomenės tuo, kad jos vartojimas kuria vertę, ir, be to, didesnę vertę, negu ji pati kainuoja. Kaip tik todėl tu ją ir pirkai. Tai, kas tau yra kapitalo vertės didėjimas, man yra bereikalingas darbo jėgos sunaudojimas. Mes su tavimi rinkoje žinome tik vieną dėsni: prekių mainų dėsnį. Prekės vartojimas priklauso ne pardavėjui, kuris perleidžia prekę, o pirkėjui, kuris ją įsigyja. Todėl tau priklauso dieninės mano darbo jėgos vartojimas. Bet panaudodamas tą kainą, už kurią aš kasdien ją parduodu, aš kasdien turiu ją atgaminti, kad paskui vėl ją parduočiau. Jau nekalbant apie natūralinį nusidėvėjimą dėl senatvės ir t. t., aš turiu turėti galimybę dirbti rytoj su tokia pat normalia jėga, sveikata ir budrumu, kaip šiandien. Tu nuolat man skelbi «taupumo» ir «susilaikymo» evangeliją. Gerai. Aš noriu, panašiai kaip protingas, taupus šeimininkas, išsaugoti vienintelį savo turtą — darbo jėgą ir susilaikyti nuo bet kokio beprotiško jos eikvojimo. Aš kasdien ją paleisiu veikti, paversiu ją judėjimu, darbu tik tiek, kiek tai nekenkia jai egzistuoti normalų laiką ir normaliai vystytis. Nerišotai ilgindamas darbo dieną, tu gali per vieną dieną paleisti veikti didesnę mano darbo jėgos kiekį, negu aš galėčiau atkurti per tris dienas. Tiek, kiek tu tuo būdu laimi darbo, aš prarandu darbo

³⁷ «Kapitalisto uždavinys yra sunaudojant kapitalą gauti kuo didesnę darbo vertę» (*J. G. Courcelle-Seneuil: «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2-sis leid., Paris 1857, 63 psl.*).

³⁸ «Praradimas vienos darbo valandos per dieną daro didžiulį nuostolį prekybinei valstybei». «Matome šios karalystės darbininkų varguomenę, ypač manufaktūrinę prastuomenę, nepaprastai daug suvartojant prabangos dalykų; kartu jie suvartoja ir savo laiką — o tai yra pragaištingiausias iš visų suvartojimo rūšių» (*«An Essay on Trade and Commerce etc.».* London 1770, 47 ir 163 psl.).

³⁹ «Jei darbininkas, atsipalaidavęs nuo darbo, minutėlę ilsisi, gobši ekonomija, su nerimu sekanti jį, pradeda teigti, kad jis ją apvaginėja» (*N. Linguet: «Théorie des lois civiles etc.».* London 1767, II t., 466 psl.).

substancijos. Mano darbo jėgos naudojimas ir jos grobstymas — tai visiškai skirtingi dalykai. Jei vidutinis laikotarpis, per kurį vidutinis darbininkas gali gyventi esant protingam darbo mastui, yra 30 metų, tai mano darbo jėgos vertė, už kurią tu diena po dienos man sumoki, = $\frac{1}{365 \times 30}$, arba $\frac{1}{10950}$ visos jos vertės. Bet jei tu ją suvartoji per 10 metų, tai tu kasdien man sumoki $\frac{1}{10950}$ vietoj $\frac{1}{3650}$ visos jos vertės, t. y. tik $\frac{1}{3}$ dieninės jos vertės, ir tuo būdu kasdien iš manęs vagi $\frac{2}{3}$ mano prekės vertės. Tu man moki už vienos dienos darbo jėgą, nors suvartoji trijų dienų darbo jėgą. Tai prieštarauja mūsų sutarčiai ir prekių mainų dėsniui. Taigi, aš reikalauju normalaus ilgumo darbo dienos ir jos reikalauju, apeliuodamas ne į tavo širdį, nes piniginiuose reikaluose nėra jokio minkštaširdiškumo. Tu gali būti pavyzdingas pilietis, net gyvulių globojimo draugijos narys ir, be to, turėti šventumo reputaciją, bet tas daiktas, kuriam tu mano atžvilgiu atstovauji, neturi širdies krūtinėje. Jei atrodo, kad joje kažkas plaka, tai yra tiesiog mano širdies plakimas. Aš reikalauju normalios darbo dienos, nes, kaip kiekvienas kitas pardavėjas, aš reikalauju savo prekės vertės⁴⁰.

Mes matome, kad, nepaisant labai lanksčių darbo dienos ribų, pati prekių mainų prigimtis darbo dienai nenustato jokių ribų, todėl nestato jokių ribų ir pridedamajam darbui. Kapitalistas vykdo savo teisę kaip pirkėjas, kai siekia kiek galint prailginti darbo dieną ir, jei būtų galima, iš vienos darbo dienos padaryti dvi. Iš antros pusės, specifinė parduotos prekės prigimtis sąlygoja pirkėjo vykdomo jos vartojimo ribą, ir darbininkas vykdo savo teisę kaip pardavėjas, kai siekia apriboti darbo dieną tam tikru normaliu dydžiu. Vadinasi, čia gaunama antinomija, teisė priešpastatoma teisei, drauge su tuo jas abi lygiu mastu sankcionuoja prekių mainų dėsnis. Dviem lygioms teisėms susiduriant, nulemia jėga. Tuo būdu, kapitalistinės gamybos istorijoje darbo dienos normavimas pasireiškia kaip kova už darbo dienos ribas,— kova tarp visuminio kapitalisto, t. y. kapitalistų klasės, ir visuminio darbininko, t. y. darbininkų klasės.

2. NENUMALSINAMAS PRIDEDAMOJO DARBO TROŠKIMAS. FABRIKANTAS IR BOJARINAS

Kapitalas pridedamojo darbo neišrado. Visur, kur dalis visuomenės turi gamybos priemonių monopolį, darbininkas, laisvas ar nelisvas, prie jam pačiam išsilaikyti būtino darbo laiko turi prijungti

⁴⁰ Londono statybos darbininkų didelio streiko metu, 1860—1861 metais, kai darbininkai reikalavo sutrumpinti darbo dieną iki 9 valandų, jų komitetas paskelbė pareiškimą, beveik sutampantį su mūsų darbininko kalba. Jame ne be ironijos nurodoma, kad visų gobšiausias iš «building masters» [statybos rangovų], kažkoks seras M. Pito, turi «šventumo reputaciją». (Tas pats Pito po 1867 m. baigė taip pat, kaip ir Štrusbergas!)

pervyršinį darbo laiką, kad pagamintų pragyvenimo reikmenis gamybos priemonių savininkui⁴¹, ar tas savininkas būtų Atėnų καλός καγαθός [aristokratas], etruskų teokratas, civis romanus [Romos pilietis], normanų baronas, Amerikos vergvaldys, Valachijos bojarinas, šiuolaikinis lendlordas ar kapitalistas⁴². Tačiau yra aišku, kad jei kurioje nors visuomeninėje-ekonominėje formacijoje vyraujančią reikšmę turi ne produkto mainomoji vertė, bet jo vartojamoji vertė, tai pridedamąjį darbą apriboja didesnis ar mažesnis poreikių skaičius, o iš paties gamybos pobūdžio neišplaukia beribis pridedamojo darbo potencialis. Besaikis darbas senovėje atrodo pasibaisėtinas tais atvejais, kai dalykas liečia mainomosios vertės gavimą savarankiška pinigine forma — aukso bei sidabro gavyboje. Dirbantįjį žudantis prievartinis darbas čia yra oficiali besaikio darbo forma. Pakanka paskaityti Diodorą Sicilietį⁴³. Tačiau senovės pasauliui tai yra išimtis. Bet vos tik lautas, kuriose gamyba vyksta dar palyginti žemomis vergovinio, lažnio ir t. t. darbo formomis, pradeda įtraukti pasaulinė rinka, kurioje viešpatauja kapitalistinis gamybos būdas ir kuri šios gamybos produktų pardavimą į užsienį laiko svarbiausiu interesu, tai prie barbariško vergovės, baudžiavos ir t. t. siaubo prisideda civilizuotas besaikio darbo siaubas. Todėl negrų darbas pietinėse Amerikos sąjungos valstijose buvo nuosaukaus patriarchalinio pobūdžio tol, kol gamybos tikslas daugiausia buvo betarpiškas savų poreikių tenkinimas. Bet medvilnės eksportui pasidarant gyvybiniu šių valstijų interesu, besaikis negro darbas, atskirais atvejais pasiekiantis tai, kad jo gyvybė buvo suvartojama per septynerius darbo metus, pasidarė apskaitytos ir apskaitančios sistemos veiksmu. Čia svarbu buvo jau nebe tai, kad iš jo būtų išspausť tam tikras naudingų produktų kiekis. Svarbu buvo gaminti pačią pridedamąją vertę. Tas pat vyko su lažiniu darbu, pvz., Dunojaus kunigaikštijose.

Nenumalšinamą pridedamojo darbo troškimą Dunojaus kunigaikštijose palyginti su tokiu pat troškimu Anglijos fabrikuose yra

⁴¹ «Tie, kurie dirba, . . . iš tikrųjų maitina ir pensininkus, vadinamus turtininkais, ir pačius save» (*Edmund Burke: «Thoughts and Details on Scarcity»*, London 1800, 2, 3 psl.).

⁴² Savo veikale «Römische Geschichte» [5-sis leid 1853 m., 74 psl.] Niburas daro labai naiviają pastabą: «Nėra ko slėpti, kad tokie kūriniai, kaip etruskų, kurie dėl savo skeveldromis stebina, verčia manyti, kad mažosiose (I) valstybėse yra buvę ponai ir vergai». Žymiai giliau yra pastebėjęs Sismondis, kad «Briunello nėriniai» leidžia manyti, kad yra buvę savininkai ir samdomieji darbininkai.

⁴³ «Negalima neužjaučiant jų baisaus likimo žiūrėti į šiuos nelaiminguosius (dirbančius aukso kasyklose tarp Egipto, Etiopijos ir Arabijos), neturinčius galimybes pasirūpinti bent savo kūno švara arba pridengti nuogumą. Nes čia nerodoma jokios malonės ir pasigailėjimo ligoniams, ligotiems, seneliams, moters silpnumui. Visi turi dirbti, botago smūgių verčiami, ir tikrai mirtis daro galą jų kančioms ir vargui» («Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek» [Stuttgart 1828], 3 kn., 13 sk. [260 psl.]).

ypatingai svarbu, nes pridedamasis darbas esant lažui turi savarankišką, apčiuopiamai suvokiamą formą.

Tarkime, kad darbo diena susideda iš 6 valandų būtinojo darbo ir 6 valandų pridedamojo darbo. Tokiu atveju laisvas darbininkas kas savaitę teikia kapitalistui 6×6, arba 36 valandas pridedamojo darbo. Tai būtų tas pat, jeigu jis 3 dienas per savaitę dirbtų sau ir 3 dienas per savaitę dirbtų veltui kapitalistui. Bet šis darbo laiko suskilimas nėra pastebimas. Pridedamasis darbas ir būtinas darbas susilieja draugėn. Todėl aš tą patį santykį galėčiau, pvz., išreikšti taip, kad darbininkas kiekvieną minutę dirba 30 sekundžių sau ir 30 sekundžių kapitalistui ir t. t. Kitaip yra su lažiniu darbu. Būtinasis darbas, kurį atlieka, pvz., Valachijos valstietis savo egzistavimui palaikyti, erdviškai yra atskirtas nuo jo pridedamojo darbo bojarinui. Pirmąjį darbą jis atlieka savo lauke, antrąjį — pono dvare. Todėl abi darbo laiko dalys egzistuoja savarankiškai, viena šalia kitos. Lažinio darbo forma pridedamasis darbas yra tiksliai atskirtas nuo būtinojo darbo. Aišku, tas pasireiškimo formos skirtumas nėra keičia pridedamojo darbo ir būtinojo darbo kiekybinio santykio. Trys pridedamojo darbo dienos per savaitę pasilieka trimis dienomis darbo, kuris nesukuria jokio ekvivalento pačiam darbininkui, ar šis darbas bus vadinamas lažiniu ar samdomuoju darbu. Bet kapitalisto nenumalšinamas pridedamojo darbo troškimas pasireiškia siekimu neribotai ilginti darbo dieną, o bojarino — paprasčiau: betarpišku vaikymusi lažo dienų⁴⁴.

Tačiau lažas, kuris Dunojaus kunigaikštijose buvo susijęs su natūrinėmis rentomis ir kitais baudžiavos atributais, buvo pagrindinė duoklė, sumokama viešpataujantjai klasei. Ten, kur buvo lažas, jis retai kildavo iš baudžiavos, atvirkščiai, dažniausiai baudžiava kildavo iš lažo^{44a}. Taip buvo Rumunijos provincijose. Pirmykštis jų gamybos būdas rėmėsi bendruomenine nuosavybe, skirtinga nuo slaviškosios ir ypač nuo indiškiosios formos. Dalį žemių bendruomenės nariai savarankiškai dirbo kaip laisvą privatinę nuosavybę, kitą da-

⁴⁴ Tai, kas toliau išdėstyta, liečia Rumunijos provincijų padėtį, kokia ji buvo susidariusi iki perversmo, įvykusio po Krymo karo.

^{44a} {3-jo leid. pastaba. Tai taip pat liečia ir Vokietiją, ypač Ost-Elbės Prūsiją. XV amžiuje vokiečiai valstietis, nors ir turėjo beveik visur atlikti tam tikras produktų ir darbo prievoleles, bet, aplamai imant, buvo, bent faktiškai, laisvas žmogus. Vokiečiai kolonistai Brandenburge, Pomeranijoje, Silezijoje ir Rytų Prūsijoje net juridiškai buvo pripažįstami laisvais. Bajorijos pergalė valstiečių kare padarė tam galą. Ne tik tai nugalėtieji Pietų Vokietijos valstiečiai vėl pasidarė baudžiauninkais, bet jau nuo XVI amžiaus vidurio laisvieji Rytų Prūsijos, Brandenburgo, Pomeranijos ir Silezijos, o netrukus ir Slezvigo-Holšteino valstiečiai buvo nustumti ir paversti baudžiauninkais. (Maurer: «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland». Erlangen 1862—1863, IV t.—Meitzen: «Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866». Berlin 1873.—Hanssen: «Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein.»—F. E.)

Ij — ager publicus [bendruomenės lauką] — jie dirbo drauge. Šio bendro darbo produktai iš dalies buvo rezervinis fondas nederlių bei kitų atsitiktinumų atvejui, iš dalies valstybinis fondas karo, religijos išlaidoms bei kitoms bendruomenės išlaidoms padengti. Ilgainiui karių ir dvasininkų diduomenė kartu su bendruomenės nuosavybe užurpavo ir su ja susijusias prievoles. Laisvųjų valstiečių darbas jų bendruomenės žemėje pavirto lažiniu darbu bendruomenės žemės užgrobėjams. Drauge su tuo išsivystė baudžiaviniai santykiai, tačiau tikrai faktiškai, o ne juridiskai, kol pasaulio «išlaisvintoja» Rusija jų neįteisino, prisidengdama baudžiavos panaikinimu. Lažinių darbų kodeksas, kurį 1831 metais paskelbė Rusijos generolas Kiseliovas, buvo, žinoma, pačių bojarinų padiktuotas. Tuo būdu Rusija vienu smūgiu užkariavo Dunojaus kunigaikštijų magnatus ir susilaukė visos Europos liberaliųjų kretinų pritariamųjų plojimų.

Pagal «Règlement organique», kaip vadinamas šis lažinių darbų kodeksas, kiekvienas Valachijos valstietis, be daugybės iki smulkmenų išvardytų natūrinių prievolių, dar privalėjo vadinamajam žemės savininkui atidirbti: 1) dvylika darbo dienų aplanai; 2) vieną lauko darbų dieną ir 3) vieną malkų vežimo dieną. Iš viso 14 dienų per metus. Tačiau su giliu nusimanymu apie politinę ekonomiką kodekso autoriai paėmė darbo dieną ne paprastąją jos prasme, bet kaip darbo dieną, būtiną vidutiniam dienos produktui pagaminti; o vidutinis dienos produktas gudragalviškai nustatytas taip, kad joks ciklopas su juo nesusidorotų per 24 valandas. Todėl pats «reglamentas» sausais žodžiais su tikrai rusiška ironija išaiškina, kad 12 darbo dienų reikia suprasti kaip 36 dienų rankinio darbo produktą; lauko darbų diena reiškia tris dienas ir malkų vežimo diena taip pat tris dienas. Iš viso 42 lažo dienos. Bet čia prisideda vadinamoji «*Jobagie*», t. y. patarnavimai, atliekami žemvaldžiui nepaprastais atsitikimais, kuriuos sukelti gamybos reikalai. Kiekvienas kaimas «*Jobagie*» atlikimui kasmet turi pristatyti tam tikrą darbo jėgos kontingentą, atitinkantį gyventojų skaičių. Šis papildomas lažinis darbas nustatomas 14 dienų kiekvienam Valachijos valstiečiui. Tuo būdu privalomasis lažinis darbas kasmet sudaro 56 darbo dienas. O žemdirbystės metus Valachijoje dėl blogo klimato tesudaro 210 dienų, iš kurių 42 dienų tenka sekmadieniams bei šventadieniams, vidutiniškai 30 dienų bauriam orui, iš viso atkrinta 70 dienų. Tuo būdu pasilieka 140 darbo dienų. Lažinio darbo santykis su būtinuoju darbu — $\frac{56}{84}$, arba $66\frac{2}{3}$ procento, išreiškia žymiai mažesnę pridedamosios vertės normą už tą, kuri reguliuoja Anglijos žemės ūkio arba fabrių darbininko darbą. Tačiau tai yra tik įstatymo nustatytas lažinis darbas. O «*Règlement organique*» su dar didesniu «liberalizmu», negu Anglijos fabrių įstatymai, sugėbėjo palengvinti galimybę jam pačiam apeiti. Padaręs iš 12 dienų 54, jis ir vėl nominalių kasdieninių kiekvienos iš 54 lažo dienų darbą nustato taip, kad paskesnėms dienoms neišvengiamai tenka šioks toks priedas. Pavyzdžiui, per vieną dieną turi būti nuvalytas nuo

piktžolių tokio dydžio žemės sklypas, kad šiai operacijai atlikti, ypač kukurūzų lauke, iš tikrųjų reikia dvigubai daugiau laiko. Įstatymo nustatytą dienos darbą kai kuriems žemės ūkio darbams galima išaiškinti taip, tarytum jis prasideda gegužės, o baigiasi spalio mėnesį. Moldavijai nuostatai yra dar griežtesni: «Dvylika lažo dienų pagal «Règlement organique»,— sušunka vienas nuo pergalės apsvaigęs bojarinas,— sudaro 365 dienas per metus!»⁴⁵.

Jei Dunojaus kunigaikštijų «Règlement organique» teigiama forma išreiškė nenumalšinamą pridedamojo darbo troškimą, kurį įteisina kiekvienas paragrafas, tai Anglijos Factory Acts [fabrikų aktai] yra neigiama to paties troškimo išraiška. Sie įstatymai pažaboja kapitalo siekimą neribotai siurbti darbo jėgą, nustatydami, kad valstybė, ir, be to, valstybė, kurioje viešpatauja kapitalistas ir lendlordas, priverstinai apriboja darbo dieną. Jau nekalbant apie augantį darbininkų judėjimą, kuris kasdien darosi vis grėsmingesnis, fabrikinio darbo apribojimas buvo padiktuotas to paties būtinumo, kuris privertė pilti guano į Anglijos laukus. Tas pats aklas grobuoniškumas, kuris vienu atveju alino žemę, kitu atveju iš pagrindų griovė gyvybinę nacijos jėgą. Epidemijos, kurios periodiškai kartojosi, bylojo čia taip pat aiškiai, kaip kareivių ūgio mažėjimas Vokietijoje ir Prancūzijoje⁴⁶.

Dabar (1867 m.) veikiąs 1850 metų Factory Act [fabrikų aktas] nustato vidutinę savaitinę 10 valandų dieną, būtent per pirmąsias 5 savaitės dienas po 12 valandų, nuo 6 valandos ryto iki 6 valandos vakaro,— be to, iš šio laiko tarpo $\frac{1}{2}$ valandos pagal įstatymą skiriama pusryčiams ir 1 valanda pietums, taigi, lieka $10\frac{1}{2}$ darbo valandos,— ir šeštadienį 8 valandos, nuo 6 valandos ryto iki 2 valandos popiet, be to, $\frac{1}{2}$ valandos skiriama pusryčiams. Pasilieka 60 darbo

⁴⁵ Kitas smulkmenas galima rasti E. Regnault veikale: «Histoire politique et sociale des principautés danubiennes». Paris 1855 [304 ir sek. psl.].

⁴⁶ «Aplamai imant, vidutinio ūgio viršijimas liudija iki tam tikro laipsnio apie organinės būtybės klestėjimą. Žmogaus kūno dydis mažėja, jeigu jo gerovei kenkia fizinės ar socialinės sąlygos. Visose Europos šalyse, kur yra konskripcija, nuo jos įvedimo laiko vidutinis suaugusio vyro ūgis ir bendras jo tinkamumas karinei tarnybai sumažėjo. Iki revoliucijos (1789 m.) Prancūzijoje pėstininkui minimumas buvo 165 cm, 1818 metais (kovo 10 d. įstatymas) — 157, pagal 1832 m. kovo 21 d. įstatymą — 156 cm. Prancūzijoje vidutiniškai daugiau kaip pusė šaukiamųjų į kariuomenę pripažįstami netinkamais dėl nepakankamo ūgio ir fizinių trūkumų. Saksonijoje karinis matas 1780 metais buvo 178 cm, dabar 155 cm. Prūsijoje dabar 157 cm. Dr. Majerio duomenimis, paskelbtais 1862 m. gegužės 9 d. laikraštyje «Bayrische Zeitung», Prūsijoje per 9 metų laiko tarpą vidutiniškai iš 1000 naujokų 716 buvo pripažįstami netinkamais karinei tarnybai: 317 dėl nepakankamo ūgio ir 399 dėl fizinių trūkumų... 1858 metais Berlynas negalėjo pateikti reikiamo naujokų kontingento: pritrūko 156 žmonių» (J. v. Liebig: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7-sis leidimas, 1862, I t., 117, 118 psl.). [Plg. Ю Лубух: «Химия в приложении к земледелию и физиологии растений», prof. Iljenkovo vertimas, 2-sis leid., Maskva 1870, 83 psl.]

valandų, po 10¹/₂ pirmosioms penkioms savaitės dienoms, 7¹/₂ — penktinei savaitės dienai⁴⁷. Paskirti specialūs kontrolieriai, kurie tikrini, kad šis įstatymas būtų vykdomas; jie yra vidaus reikalų ministerijai betarpiškai pavaldūs fabriky inspektoriai, kurių ataskaitas parlamentas turi skelbti kas pusmetį. Tuo būdu jie teikia nuolatinius ir oficialius statistinius duomenis apie kapitalistinį pridedamojo darbo troškimą.

Paklauskime valandėlę fabriky inspektorių⁴⁸.

«Fabrikantas, kuris griebiasi apgaulės, pradeda darbą ketvirčiu valandos — kartais daugiau, kartais mažiau negu ketvirčiu valandos — anksčiau kaip 6 valandą ryto ir baigia jį ketvirčiu valandos — kartais daugiau, kartais mažiau — vėliau kaip 6 valandą vakaro. Jis atima po 5 minutes nuo pusryčiams skirto pusvalandžio pradžios ir pabaigos ir apkarpo po 10 minučių pietums skirtos valandos pradžią ir pabaigą. Šeštadienį darbas pas jį baigiamas ketvirčiu valandos — kartais daugiau, kartais mažiau negu ketvirčiu valandos — vėliau kaip antrą valandą popiet. Tuo būdu jis laimi:

Iki 6 valandos ryto	15 minučių	Iš viso per 5 dienas: 300 minučių
Po 6 valandos vakaro	15 „	
Iš pusryčių laiko	10 „	
Iš pietų laiko	20 „	
	<u>60 minučių</u>	

Šeštadieniais:

Iki 6 valandos ryto	15 minučių	Visas savaitinis laimėjimas: 340 minučių
Iš pusryčių laiko	10 „	
Po 2 valandos popiet	15 „	

⁴⁷ 1850 metų fabriky akto istorija pateikiama dėstant toliau šį skirsnį.

⁴⁸ Laikotarpį nuo stambiosios pramonės atsiradimo Anglijoje iki 1845 m. apie liečiu tik kai kuriose vietose ir susipažinimui su juo nurodau skaitytojui knyga: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» von Friedrich Engels, Leipzig 1845 [Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 т., 1955]. Kaip giliai Engelsas suprato kapitalinio gamybos būdo dvasią, parodo Factory Reports [fabriky inspektorių ataskaitos], Reports on Mines [kalny pramonės inspektorių ataskaitos] ir t. t., kurios pasirodė po 1845 m.; o kaip nuostabiai jis atvaizdavo darbininkų klases padėtyje su visomis jos detalėmis, parodo kad ir labai paviršutiniškas jo veikalo palyginimas su oficialiomis «Children's Employment Commission» [«Vaiky darbo tyrimo komisija»] (1863—1867) ataskaitomis, kurios pasirodė 18—20 metų vėliau. Pastarosios kalba kaip tik apie tas pramonės šakas, kuriose fabriky įstatymai dar nebuvo įvesti iki 1862 m., iš dalies dar ir dabar nėra įvesti. Tuo būdu toje padėtyje, kurią atvaizdavo Engelsas, iš šalies nepadaryta bent kiek rimtesnių pakeitimų. Savo pavyzdžius aš daugiausia imu iš laisvosios prekybos laikotarpio po 1848 m., iš to rojiško laikotarpio, apie kurį taip pasakiškai daug yra prisiklausę vokiečiai iš tiek pat pagyruoniškų, kiek ir mcksliniu atžvilgiu skurdžių laisvosios prekybos idėjų skleidėjų.— Beje, Anglija čia figūruoja pirmoje vietoje tik dėl to, kad ji — klasikinė kapitalistines gamybos atstovė ir kad tik ji ir turi nenutrūkstamą oficialią svarstomų dalyky statistiką.

Tai sudaro 5 valandas 40 minučių per savaitę, kas, padauginus iš 50 darbo savaitių, atskaičius 2 savaites šventėms ir atsitiktinėms darbo pertraukoms, duoda 27 darbo dienas»⁴⁹.

«Jei darbo diena kasdien prailginama 5 minutėmis už normalaus ilgumo ribų, tai susidarys $2\frac{1}{2}$ darbo dienos per metus»⁵⁰. «Papildoma valanda per dieną, gaunama tuo būdu, kad truputis laiko paglemžiamas tai čia, tai ten, daro iš 12 mėnesių per metus 13»⁵¹.

Krizės, kurių metu gamyba nutrūksta ir darbas vyksta tik «nepilną laiką», tik keletą dienų per savaitę, žinoma, nè kiek nekeičia siekimo ilginti darbo dieną. Kuo labiau sumažėja operacijų skaičius, tuo daugiau turi būti gaunama pelno iš kiekvienos operacijos. Kuo mažiau laiko gali trukti darbas, tuo ilgesnis turi būti pridedamasis darbo laikas. Štai ką praneša fabriku inspektorai apie 1857—1858 metų krizės laikotarpį:

«Gali atrodyti nenuoseklumu pati besaikio darbo galimybė tokiu metu, kai prekyba vyksta taip blogai, bet bloga jos būklė skatina nesąžiningus žmones pažeisti įstatymą; jie tuo būdu užtikrina sau papildomą pelną. . .» «Tuo pačiu metu,— sako Leonardas Horneris,— kai 122 mano apygardos fabrikai visiškai nustojo egzistavę, 143 neveikia, o visi kiti dirba nepilną laiką, įstatymo nustatytas darbo laikas kaip ir anksčiau pažeidinėjamas»⁵². «Nors,— sako p. Haelas,— dauguma fabriku dėl blogos reikalų būklės dirba tik pusę laiko, aš gaunu vis toki pat skaičių skundų dėl to, kad kasdien iš darbininkų paglemžiama (snatched) $\frac{1}{2}$ arba $\frac{3}{4}$ valandos, o tai daroma kėsinantįs į laiką, kurį įstatymas yra užtikrinęs valgymui ir poilsiui»⁵³.

Tas pats reiškinys mažesniu mastu kartojasi baisios medvilnės krizės metu nuo 1861 iki 1865 m.⁵⁴.

«Jei mes aptinkame darbininkus dirbant pietų valandomis ar kuriuo nors kitu įstatymo uždraustu laiku, tai pasiteisinimui mums kartais sakoma, kad, esą, jie jokia būdu nenori pasitraukti iš fabriko ir kad reikia griebtis prievartos, norint priversti juos nutraukti darbą (mašinų ir t. t. valymą), ypač šeštadienį popiet. Bet jei «rankos» pasilieka fabrike mašinoms sustojus, tatau įvyksta tik dėl to, kad tarp 6 valandos ryto ir 6 valandos vakaro, įstatymo nustatytomis

⁴⁹ «Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories», «Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859», 4, 5 psl.

⁵⁰ «Reports of the Insp. of Fact. for the half year, October 1856», 35 psl.

⁵¹ «Reports etc. 30th April 1858», 9 psl.

⁵² Ten pat, 43 psl.

⁵³ Ten pat, 25 psl.

⁵⁴ «Reports etc. for the half year ending 30th April 1861». Žr. Priedą Nr. 2: «Reports etc. 31st October 1862», 7, 52, 53 psl. Pažeidimai čia padažnėja antroje 1863 m. pusėje. Plg. «Reports etc. ending 31st October 1863», 7 psl.

darbo valandomis, joms neiškiriama laiko tokiems darbams atlikti»⁵⁵.

«Papildomas pelnas, gaunamas iš besaikio darbo, trunkančio ilgiau už įstatymo nustatytąjį laiką, daugeliui fabrikantų yra per didelė pagunda, kad jie galėtų jai atsispirti. Jie tikisi, kad jų nesugaus, ir apskaičiuoja, kad, net susekus, menkos piniginės pabaudos ir teismo išlaidos vis dėlto užtikrins jiems galų gale pasipelnymą»⁵⁶. «Tais atvejais, kai papildomas laikas laimimas gausėjančiomis per dieną smulkiais vagystėmis («a multiplication of small thefts»), inspektoriai, norėdami gauti įstatymo pažeidimo įrodymą, susiduria su beveik neįveikiamais sunkumais»⁵⁷. Šias «smulkias vagystes», kurias kapitalas daro darbininkų pietų laiko ir jų poilsio laiko sąskaita, fabrikų inspektoriai vadina «petty pilferings of minutes», minučių vogimu⁵⁸, «snatching a few minutes», minučių paglemžimu⁵⁹ arba, techniniu darbininkų posakiu, «nibbling and cribbling at meal times» [valgymui skirto laiko išplėšimas ir išgrandymas]⁶⁰.

Mes matome, kad šioje atmosferoje ne paslaptis, jog pridedamąją vertę sukuria pridedamasis darbas. «Jei jūs man leistumėte,— pasakė man vienas didžiai garbingas fabrikantas,— priversti dirbti kasdien tik 10 minučių ilgiau už nustatytą laiką, jūs įdėtumėte man

⁵⁵ «Reports etc. 31st October 1860», 23 psl. Su koku fanatizmu, kaip parodo fabrikantai teisme, jų fabrikuose dirbančios rankos priešinasi bet kuriai fabriko darbo pertraukai, liudija šis kuriozas. 1836 m. birželio pradžioje Diusberio (Jorkširas) magistratui (taikos teisėjui) buvo pranešta, kad ties Betliu esančių 8 didelių fabriku savininkai pažeidė fabriku įstatymą. Dalis šių ponų buvo kaltinami tuo kad jie vertė penkis 12—15 metų amžiaus berniukus dirbti nuo penktadienio 6 valandos ryto iki šeštadienio 4 valandos popiet, neduodami jiems jokio poilsio, išskyrus laiką valgymui ir vieną valandą miegui vidurnaktį. Ir šie vaikai buvo priversti nenutrūkstamai dirbti 30 valandų «shoddy hole», taip vadinamas tas urvas, kuriame plėšomi vilnoniai skudurai ir kuriame oras yra tiek prisisunkęs dulkių, nuošukų ir t. t., kad net suaugusieji darbininkai yra priversti nuolat užsirišti burną nosinėmis, kad apsaugotų savo plaučius Ponai kaltinamieji vietoj priesaikos davė patikinimų,— kaip kvakeriai, jie buvo per daug skrupulingai religingi žmonės, kad prisiektų,— kad, būdami didžiai mielaširdingi, jie galėtų leisti vargšams vaikams 4 valandas miegoti, bet tie užsispyrėliai jokiū būdu nenori gulti į lovą Ponams kvakeriams buvo uždėta 20 sv. st. pabauda. Draidenas yra numatęs šiuos kvakerius, rašydamas:

«Fox full fraught in seeming sanctity,
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!»

[Lapė, kupina šventeiškumo, kuri bijo dievagotis, bet meluos kaip velnias, kuri dievobaimingai dairosi pasninkaujančiu žvilgsniu ir nenusidės, kol nesukalbės poterių!]

⁵⁶ «Reports etc. 31st October 1856», 34 psl.

⁵⁷ Ten pat, 35 psl.

⁵⁸ Ten pat, 48 psl.

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ Ten pat.

į kišenę po 1 000 sv. st. per metus»⁶¹. «Laiko atomai yra pelno elementai»⁶².

Siuo atžvilgiu nėra nieko būdingesnio, kaip žymėjimas žodžiais «full timers» [«pilnalaikiai»] darbininkų, dirbančių pilną laiką, ir «half timers» [«puslaikiai»] — vaikų iki 13 metų amžiaus, kuriems teleidžiama dirbti tik po 6 valandas⁶³. Darbininkas čia yra ne kas kita, kaip personifikuotas darbo laikas. Visi individualiniai skirtumai suvedami į skirtumą tarp darbininko, dirbančio pilną laiką, ir darbininko, dirbančio pusę laiko.

3. ANGLIJOS PRAMONĖS ŠAKOS BE ĮSTATYMINIŲ ISNAUDOJIMO RIBŲ

Siekimą ilginti darbo dieną, tikrai vilkišką gobšumą pridėjusiam darbui mes iki šiol stebėjome tokioje srityje, kurioje besaikiai piktnaudžiavimai, — jų, kaip sako vienas buržuazinis anglų ekonomistas, nepralenka net ispanų žiaurumai Amerikos raudonodžių atžvilgiu⁶⁴, — pagaliau sukėlė reikalą uždėti kapitalui įstatyminio reguliavimo grandines. Pažvelkime dabar į kai kurias gamybos šakas, kuriose darbo jėgos siurbimas arba ir dabar dar yra nieku nesuvaržytas, arba dar visai neseniai nebuvo nieku suvaržytas.

«Ponas Broutonas, grafystės taikos teisėjas, kaip mitingo, įvykusio 1860 m. sausio 14 d. Notingemo miesto halėje, pirmininkas, pareiškė, kad nėrinių gamyboje dirbančios miesto gyventojų dalies tarpe viešpatauja toks skurdo ir vargo laipsnis, koks niekur kitur civilizuoatame pasaulyje nesutinkamas. . . 2, 3, 4 valandą ryto 9—10 metų vaikai yra ištraukiami iš jų nešvarių lovų ir verčiami vien už skurdų maistą dirbti iki 10, 11, 12 valandos nakties, dėl ko jų kūno nariai darosi sustingę, kūnas džiūsta, veido bruožai įgauna bukaprotišką išraišką, ir visa jų žmogiškoji būtybė sustyra darydamasi nebyliai sustingusi, į kurią vien tik pažiūrėjus siaubas ima. Mes nesistebime, kad p. Maletas ir kiti fabrikantai protestavo prieš bet kurias diskusijas. . . Sistema, kurią aprašė kunigas p. Montegiu Velpis, tai — neribotos vergovės, vergovės socialiniu, fiziniu, moraliu ir intelektualiniu atžvilgiais sistema. . . Ką galima pasakyti

⁶¹ «Reports etc. 31st October 1856», 48 psl.

⁶² «Moments are the elements of profit», «Reports of the Insp. etc. 30th April 1860», 56 psl.

⁶³ Posakis turi oficialią pilietybės teisę tiek fabrike, tiek ir fabriku atskaitose.

⁶⁴ «Gobšumas fabrikantų, vykdančių vaikantis pelno tokius žiaurumus, kuriuos vargu ar pralenkė ispanų žiaurumai Amerikos užkariavimo metu vaikantis aukso» (*John Wade: «History of the Middle and Working Classes», 3-sis leid., London 1835, 114 psl.*). Teorinėje šios knygos dalyje, savo rūšies politinės ekonomijos apybraižoje, yra šis tas savo metui originalaus, pavyzdžiui, pažiūra į prekybincis krizes. Kai dėl istorinės dalies, tai ji yra begėdiškas plagiatas iš *Sir M. Eden* veikalų: «History of the Poor», London 1799.

miestą, kuris ruošia viešą mitingą, norėdamas prašyti, kad vyrų darbo laikas būtų apribotas 18 valandų per parą!.. Mes protestuojame prieš Virginijos ir Karolinos plantatorius. Bet argi jų prekyba negrais su visais botago ir prekiavimo gyva žmogaus mėsa balsumais yra šlykštesnė negu šis lėtas žmonių žudymas, kuris vykdomas diena iš dienos, kad kapitalistų naudai būtų gaminami vualiai bei apykaklės?»⁶⁵.

Stafordširo puodų dirbtuvės (Pottery) per pastaruosius 22 metus buvo trijų parlamentinių ištyrimų objektas. Šių ištyrimų rezultatai išdėstyti p. Skriveno ataskaitoje, kuri 1841 metais buvo pateikta «Children's Employment Commissioners», dr. Grinhau 1860 metų ataskaitoje, paskelbtoje Privy Council [Slaptosios tarybos] medicinos valdininko įsakymu (Public Health, 3rd Report, I, 112—113), ir, pagaliau, p. Londžo 1863 metų ataskaitoje, įdėtoje 1863 m. birželio 13 d. leidinyje «First Report of the Children's Employment Commission». Mano uždaviniui išspręsti užtenka iš 1860 ir 1863 metų ataskaitų paimti kai kuriuos parodymus tų vaikų, kurie patys buvo išnaudojami. Iš vaikų būklės galima spręsti apie suaugusiųjų, ypač merginų ir moterų, būklę, dargi tokioje pramonės šakoje, palyginti su kuria medvilnės verpimas ir pan. gali atrodyti labai malonus ir sveikas užsiėmimas⁶⁶.

Viljamas Vudas, devynerių metų, «pradėjo dirbti, kai jam buvo 7 metai ir 10 mėnesių». Iš pradžių jis «ran moulds» (nešdavo į džiovyklą pagaminatą prekę formose ir paskui atgal atnešdavo tuščias formas). Jis per visą savaitę kasdien ateina 6 valandą ryto ir baigia maždaug 9 valandą vakaro. «Aš visą savaitę kasdien dirbu iki 9 valandos vakaro. Taip, pvz., buvo per pastarąsias 7—8 savaites». Taigi, penkiolika darbo valandų septynerių metų vaikui! Dž. Merėjus, dvylikos metų berniukas, parodo: «I run moulds and turn jigger» («aš nunešu formas ir suku ratą»). «Aš ateinu 6 valandą, kartais 4 valandą ryto. Aš dirbau visą paskutinę naktį iki šios dienos 8 valandos ryto. Aš nebuvo atsigulęs nuo priešpaskutinės nakties. Be manęs, išlisą paskutinę naktį dirbo 8 ar 9 kiti berniukai. Išskyrus vieną, visi šilandien iš ryto vėl atėjo. Aš gaunu 3 šil. 6 pensus per savaitę. Man nieko neprideda, kai aš dirbu visą naktį be pertraukos. Paskutinę savaitę aš dirbau dvi naktis». Fernihau, dešimties metų berniukas: «Aš ne visuomet gaunu pilną valandą pietums, dažnai — tik pusvalandį, taip būna kiekvieną ketvirtadienį, penktadienį ir šeštadienį»⁶⁷.

⁶⁵ «London Daily Telegraph», 1860 m. sausio 17 d.

⁶⁶ P[ilg. Engels: «Lage der arbeitenden Klasse in England» Leipzig 1845, 249—251 psl.] Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 т., 1955. 430—432 psl.]

⁶⁷ «Children's Employment Commission, First Report etc. 1863». Priedas, 16, 19, 18 psl.

Dr. Grinhau pareiškimu, Stok-epon-Trento ir V.ilstentono puodninkystės apygardose žmonės gyvena nepaprastai trumpai. Nepaisant to, kad iš vyresnių kaip 20 metų amžiaus vyrų Stoko apygardoje puodų dirbtuvėse dirba tik 30,6%, o V.ilstentone tik 30,4%, pirmojoje apygardoje daugiau kaip pusė, o antrojoje apie $\frac{2}{5}$ bendro skaičiaus šio amžiaus vyrų, miršančių nuo krūtinės ligų, yra puodžiai. Dr. Butroidas, gydytojas, praktikuojantis Henlyje, pareiškia: «Kiekviena sekanti puodžių karta yra mažesnio ūgio ir silpnesnio kūno sudėjimo negu ankstesnioji». Lygiai taip pat kitas gydytojas, p. Mak-Binas, sako: «Nuo to laiko, kai aš pradėjau praktikuoti puodžių tarpe, į akis krintąs šios klasės išsigimimas pasireiškia spartėjančiu ūgio ir svorio mažėjimu». Šie parodymai paimti iš dr. Grinhau 1860 m. ataskaitos⁶⁸.

Iš 1863 m. komisijos narių ataskaitos mes paimame štai ką. Dr. Dž. T. Arledžas, vyriausiasis šiaurinio Stafordširo ligoninės gydytojas, sako: «Kaip klasė, puodžiai, vyrai ir moterys, yra... išsigimstantieji gyventojai tiek fiziniu, tiek ir moraliniu atžvilgiu. Paprastai jie yra mažaugiai, blogo kūno sudėjimo ir dažnai turi iškrypusią krūtinės ląstą. Jie prieš laiką pasensta ir neilgai gyvena; jie flegmatiški ir mažakraujai, jų organizmo silpnumas reiškiasi atkakliais dispepsijos priepuoliais, kepenų ir inkstų veiklos sutrikimais ir reumatu. Bet daugiausia jie yra linkę į krūtinės susirgimus: į plaučių uždegimą, džiovą, bronchitą ir astmą. Viena šios pastarosios forma yra jiems būdinga ir yra žinoma puodžių astmos, arba puodžių džiovos, pavadinimu. Skrofula, pakenkianti liaukoms, kaulams ir kitoms kūno dalims, yra liga, kuria serga daugiau kaip du trečdaliai puodžių. Jei šios apygardos gyventojų išsigimimas (degenerescence) dar nesiekia didesnio masto, tatau paaiškinama vien tik naujų elementų atplūdžiu iš kaimyninių kaimiškųjų apygardų ir vedybomis su sveikesniais gyventojais». Ponas Čarlzas Parsonsas, neseniai prieš tai buvęs tos ligoninės gydytojas ordinatorius, viename laiške komisijos nariui Londžui, tarp kita ko, praneša štai ką: «Aš galiu kalbėti tik pasiremdamas asmeniniais stebėjimais, o ne statistiniais duomenimis, bet aš galiu jus užtikrinti, kad man kaskart kildavo pasipiktinimas matant šiuos nelaimingus vaikus, kurių sveikata paaukojama jų tėvų ir darbdavių gobšumui». Jis išvardija puodžių susirgimų priežastis ir, pereidamas prie svarbiausios iš jų, užbaigia «long hours» («ilgomis darbo valandomis»). Komisijos ataskaita reiškia viltį, kad «manufaktūra, viso pasaulio akyse užimanti tokią įžymią padėtį, daugiau nesitaikstys su tuo gėdingu faktu, kad įžymūs jos laimėjimai yra susiję su darbininkų, kurių darbo ir sumanumo dėka pasiekti tokie stambūs rezultatai, fiziniu išsigimimu, įvairiomis kūno kančiomis ir per ankstyva mirtimi»⁶⁹. Tai, kas čia

⁶⁸ «Public Health. 3rd Report etc.», 102, 104, 105 psl.

⁶⁹ «Children's Employment Commission. 1863», 22, 24 ir XI psl.

pasakyta apie Anglijos puodų dirbtuves, liečia ir Škotijos puodų dirbtuves⁷⁰.

Degtukų manufaktūra atsirado 1833 metais, kai buvo išrastas būdas pritvirtinti fosforą prie degtuko. Nuo 1845 m. ji ėmė sparčiai vystytis Anglijoje ir iš tankiai apgyventų Londono dalių paplito Mančesteryje, Birmingame, Liverpulyje, Bristolyje, Norviče, Niukestlyje, Glazgove, visur skleisdama ir mėšlungišką žandikaulių sutraukimą, kurį vienas Vienos gydytojas dar 1845 metais apibūdino kaip specifinę degtukų gamyboje dirbančių darbininkų ligą. Pusė darbininkų — tai jaunesni kaip 13 metų amžiaus vaikai ir jaunesni kaip 18 metų paaugliai. Žalingas šios manufaktūros poveikis darbininkų sveikatai ir baurios jos sąlygos yra tiek žinomos, kad tik pati nelaimingiausioji darbininkų klasės dalis — pusiau badojančios našlės ir t. t.— atiduoda jai savo vaikus, «apdriskusius, pusiau gyvus nuo bado, užguitus, negavusius jokio auklėjimo vaikų»⁷¹. Iš tų liudytojų, kuriuos apklausė komisijos narys Uaitas (1863 m.), 270 nebuvo pasiekę 18 metų amžiaus, 50 buvo jaunesni kaip 10 metų, 10 buvo tik 8 metų ir 5 tik 6 metų amžiaus. Darbo diena, kurios ilgumas svyruoja tarp 12—14 ir 15 valandų, naktinis darbas, nereguliarus valgymui skirtos pertraukos, be to, valgyti daugiausia tenka fosforu užnuodytose dirbtuvėse. Dantė būtų priėjęs išvadą, kad visi baisiausiai jo fantazijos nupiešti pragaro paveikslai yra šioje manufaktūros šakoje pralenkti.

Apmušalų fabrike grubesnės rūšys marginamos mašinomis, dailesnės — rankiniu būdu (block printing). Visų gyviausiai gamyba vyksta nuo spalio pradžios iki balandžio pabaigos. Šiuo laikotarpiu darbas dažnai trunka, ir beveik be pertraukos, nuo 6 valandos ryto iki 10 valandos vakaro ar net iki vėlyvos nakties.

J. Ličas parodo: «Pereitą žiemą (1862 m.) iš 19 merginų 6 nebeatėjo į darbą, nes jos susirgo dėl pervargimo. Kad jos neužmigty, aš nuolat turiu ant jų rėkti». V. Defis: «Dėl nuovargio vaikai dažnai negalėjo laikyti akių atmerktų; iš tikrųjų ir mums patiems tai dažnai vos pavykdavo». Dž. Laitbornas: «Man 13 metų. . . Pereitą žiemą mes dirbome iki 9 valandos vakaro, o užpereitą iki 10 valandos. Pereitą žiemą aš beveik kas vakarą rėkdavau nuo skausmų kojose, kuriose buvo atsiradusios opos». Dž. Epsdenas: «Kai mano berniukui buvo 7 metai, aš kasdien jį nešiodavau ten ir atgal ant nugaros per sniegą, ir jis paprastai dirbo po 16 valandų! . . . Dažnai aš atsiklaupdavau, kad jį pamaitinčiau, kol jis stovėjo prie mašinos, nes jam negalima buvo nei pasitraukti nuo jos, nei jos sustabdyti». Smitas, vieno Mančesterio fabriko kompanionas ir valdytojas: «Mes (jis turi galvoje tas «rankas», kurios «mums» dirba) dirbame be pertraukos valgymui, ir tuo būdu 10½ valandos darbo diena iš tikrųjų baigiasi

⁷⁰ Children's Employment Commission. 1863», XLVII psl.

⁷¹ Ten pat, LIV psl.

4¹/₂ valandos vakaro, o toliau visa yra viršvalandžiai»⁷². (Įdomu būtų žinoti, nejaugi ir ponas Smitas nė karto nevalgo per 10¹/₂ valandos?) «Mes (vis tas pats Smitas) retai baigiame anksčiau kaip 6 valandą vakaro (jis turi galvoje: baigiame «mūsų» gyvųjų mašinų, kurias sudaro darbo jėga, vartojimą), tad mes (įterum Crispinus [vėl Krispinas]) iš tikrųjų ištikus metus dirbame viršvalandžius... Vaikai ir suaugusieji (152 vaikai ir jaunesni kaip 18 metų amžiaus paaugliai ir 140 suaugusiųjų) vienodai dirbo per 18 mėnesių vidutiniškai mažiausia po 7 dienas ir 5 valandas per savaitę, arba po 78¹/₂ valandos. Per 6 savaites, pasibaigusias šių metų (1863 m.) gegužės 2 d., vidurkis buvo didesnis — 8 dienos arba 84 valandos per savaitę! Ir vis dėlto tas pats ponas Smitas, ypatingai mėgstantis pluralis majestatis [kalbąs apie save, kaip apie didybę, mes], šypsodamasis priduria: «mašininis darbas lengvas». O fabrikantai, naudojantieji block printing [rankinį marginimą], sako: «Rankinis darbas sveikesnis už mašininį». Aplamai imant, ponai fabrikantai su pasipiktinimu pasisako prieš pasiūlymą: «sustabdyti mašinas bent valgymo metu». Štai ką ta proga sako ponas Otlėjus, Boro (Londone) apmušalų fabriko direktorius: «Įstatymas, kuris leistų įvesti darbo dieną nuo 6 valandos ryto iki 9 valandos vakaro, mums (!) būtų labai pageidautinas, bet Factory Act [fabrikų akto] nustatyta darbo diena nuo 6 valandos ryto iki 6 valandos vakaro mums (!) netinka... Mes sustabdome mašinas pietų metu (koks kilniaširdiškumas!). Šis sustabdymas nedaro bent kiek rimtesnio popieriaus ir dažų nuostolio». «Bet,— užjaučiamai priduria jis,— aš puikiai suprantu, kad su tuo susijęs nuostolis neteikia ypatingo maionumo». Komisijos ataskaita naiviai mano, kad kai kurių «vadovaujančiųjų firmų» baimė netekti laiko, t. y. laiko, per kurį pasisavinamas svetimas darbas, ir tuo būdu «netekti pelno», dar nėra pakankamas pagrindas tam, kad vaikams, nesukakusiems 13 metų amžiaus, ir jaunesniems kaip 18 metų paaugliams per 12—16 valandų «būtų atimami pietūs» arba kad jie būtų aprūpinami pietumis tokiu būdu, kaip darbo priemonės aprūpinamos pagalbinėmis medžiagomis: garo mašina — vandeniu ir anglimi, vilna — muilu, ratai — tepalu ir t. t., t. y. paties gamybos proceso metu»⁷³.

⁷² Tai nereikia laikyti pridėjamuoju darbo laiku mūsų vartojama žodžio prasme. Šie ponai į 10¹/₂ valandos darbo dieną žiūri kaip į normalią darbo dieną, kurioje, vadinaisi, yra ir normalus pridėdamasis darbas. Po to prasideda «viršvalandžiai», kurie apmokami kiek geriau. Vėliau mes dar pamatysime, kad darbo jėgos panaudojimas vadinamosios normalios dienos metu apmokamas žemiau vertės, tad «viršvalandžiai» yra ne kas kita, kaip kapitalistų gudrybė, kurios jie griebiasi, siekdami išspausti daugiau «pridėdamojo darbo»; beje, tai nesikeičia net ir tuo atveju, jei darbo jėga, naudojama per «normalią dieną», iš tikrųjų pilnutinai apmokama.

⁷³ «Children's Employment Commission: 1863», Parodymai, 123, 124, 125, 140 ir LİV psl.

Nė vienoje Anglijos pramonės šakoje (mes paliekame nuošalyje mašininę duonos gamybą, kuri dar tik pradeda skintis sau kelią) neliklo tokio senovinio ir,— tuo galima įsitikinti, skaitant Romos Imperijos poetus,— net ikirikščioniško gamybos būdo, kaip duonos kepime. Bet kapitalas, kaip jau anksčiau pažymėta, iš pradžių yra neįėjingas techniniam pobūdžiui to darbo proceso, kurį jis įvaldo. Iš pradžių jis ima jį tokį, kokį užtinka.

Neįtikimą duonos falsifikavimą, ypač Londone, pirmą kartą atskleidė žemųjų rūmų komitetas savo ataskaitoje «Apie maisto produktų falsifikavimą» (1855—1856 metais) ir dr. Heselio veikalas «Adulterations detected»⁷⁴. Šio atskleidimo padarinys buvo 1860 m. rugpjūčio 6 d. įstatymas «for preventing the adulteration of articles of food and drink» [«dėl maisto ir gėrų falsifikavimo sutrukdymo»], įstatymas, neturėjęs jokios įtakos, nes jis, žinoma, yra labai švelnus kiekvienam fritrederiui, kuris, pirkdamas ir parduodamas falsifikuotas prekes, ketina «to turn an honest penny» [«uždirbti kapeiką sąžiningu darbu»]⁷⁵. Pats komitetas gana naivia forma išreiškė savo įsitikinimą tuo, kad prekybos laisvė, iš esmės imant, reiškia prekyvimą falsifikuotomis arba, kaip sąmojingai sako anglai, «s sofistikuotomis medžiagomis». Ir iš tikrųjų, tokios rūšies «s sofistika» moka geriau už Protagorą daryti iš balto juoda ir iš juodo balta ir geriau už cleatus ad oculos [akivaizdžiai] demonstruoti viso, kas realu, iluzoriškumą⁷⁶.

Siaip ar taip, komitetas atkreipė publikos dėmesį į jos «duoną knsdienę», o tuo pačiu ir į duonos kepimą. Tuo pačiu metu viešose mitinguose ir parlamentui siunčiamose peticijose pasigirdo Londono kepėjų-pameistrių nusiskundimai dėl besaikio darbo ir t. t. Šie nusiskundimai buvo tokie primygtiniai, kad ponas H. S. Tremenhilas, buvęs taip pat daug kartų minėtos 1863 metų komisijos narys,

⁷⁴ Alūnas, sutrintas į smulkius miltelius arba sumaišytas su druska, yra normalus prekybos objektas, turintis būdingą pavadinimą «baker's stuff» [kepėjų milteliai].

⁷⁵ Kaip žinoma, suodžiai yra labai energinga grynanglio forma ir sudaro trečdali medžiagą, kurią kapitalistiniai kaminkrėčiai Anglijoje parduoda žemės nuomininkams. 1862 metais viename teismo procese Britanijos «juryman» [prisiekusiajam] teko spręsti, ar tokie suodžiai, kuriuose be pirkėjo žinios primaišyta 90% dulkių ir smėlių, bus «tikri» suodžiai «komercine» žodžio prasme ar «falsifikuoti» suodžiai «įstatymine» prasme. «Amis du commerce» [prekybos bičiuliai] nusprendė, kad tai — «tikri» komerciniai suodžiai, ir nepatenkino žemės nuomininko ieškinio; pastarasis, be to, turėjo sumokėti teismo išlaidas.

⁷⁶ Prancūzų chemikas Sevaljė straipsnyje apie prekių «s sofistikuavimus» [falsifikavimus] daugeliui iš 600 su viršum jo nagrinėjamų produktų priskaito iki 10, 20, 30 įvairių falsifikavimo būdų. Jis priduria, kad nežino visų būdų ir mini ne visus būdus, kuriuos žino. Cukrui jis nurodo 6 falsifikavimo būdus Provanso aliejui 9, sviestui 10, druskai 12, pienui 19, duonai 20, degtinei 23, miltams 24, šokoladui 28, vynui 30, kavai 32 ir t. t. Net gailiausiai dievui nepavyko išvengti šio likimo. Zr. *Rouard de Card*: «De la falsification des substances sacramentelles». Paris 1856.

buvo paskirtas karališkuoju tardymo komisaru. Jo ataskaita⁷⁷ drauge su liudytojų parodymais sujaukino publiką — ne jos širdį, o jos skrandį. Tiesa, biblijoje išmanančiam angliui buvo gerai žinoma, kad žmogus, jei tik jis iš dievo malonės nėra nei kapitalistas, nei lendlordas ir jei neturi sinekūros, yra pašauktas savo veido prakaite valgyti savo duoną, bet jis nežinojo, kad jis kasdien savo duonoje turi suvalgyti tam tikrą kiekį žmogaus prakaito, sumaišyto su pūliais, voratinkliais, negyvais tarakonais ir supuvusiomis vokiškėmis mielėmis, jau nekalbant apie alūną, smėlį ir kitas nemažiau malonias mineralines priemaišas. Todėl, nepaisant jos šventenybės «prekybos laisvės», «laisvam» iki to laiko duonos kepimui buvo nustatyta valstybinių inspektorių priežiūra (1863 m. parlamento sesijos pabaigoje), be to, tuo pačiu parlamento aktu buvo uždrausta jaunesniems kaip 18 metų kepejams-pameistriams dirbti tarp 9 valandos vakaro ir 5 valandos ryto. Pastarasis punktas ryškiau, negu ištisi tomiai, byloja apie besaikį darbą šioje pramonės šakoje, iš kurios dvelkia toks patriarchalumas.

«Londono kepejo-pameistrio darbas paprastai prasideda 11 valandą nakties. Tuo metu jis užminko tešlą,— nepaprastai varginanti procedūra, trunkanti nuo $\frac{1}{2}$ iki $\frac{3}{4}$ valandos, priklausomai nuo kėpio dydžio ir kokybės. Paskui jis gula ant minkomosios lentos, kuri kartu yra ir dangtis duonkubiliui, kuriame užminkoma tešla, ir dvejetui valandų užmiega, vieną miltuotą maišą padėjęs po galva ir kitu užsiklojęs. Po to prasideda skubus ir nenutrūkstamas keturių valandų darbas: reikia minkyti tešlą, sverti ją, suteikti jai formą, dėti į krosnį, išimti iš krosnies ir t. t. Kepyklos temperatūra svyruoja tarp 75 ir 90 laipsnių [Farenheito, arba 24—32 laipsnių Celsijaus], o nedidelėse kepyklose ji veikia yra aukštesnė, negu žemesnė. Kai duona, bulkutės ir t. t. yra iškeptos, prasideda duonos paskirstymas, ir žymi dalis darbininkų, baigę tik ką aprašytąjį sunkų naktinį darbą, dienos metu išnešioja duoną pintinėse arba išvežioja vežimėliuose iš vieno namo į kitą, o tarpais kai kada dar atlieka kurį nors darbą kepykloje. Priklausomai nuo metų laiko ir įmonės dydžio, darbas baigiamas tarp pirmos ir šeštos valandos po pietų, tuo tarpu kita dalis pameistrių dirba kepykloje iki vėlaus vakaro»⁷⁸. «Sezono metu Londone pameistriai, kurie dirba kepyklose, gaminančiose «pilnos kainos» duoną Vestende, darbą pradeda reguliariai 11 valandą nakties ir su viena arba dviem labai trumpomis pertraukomis kepa duoną iki 8 valandos ryto. Paskui jie iki 4, 5, 6 ir net 7 valandos vakaro išnešioja duoną, o kartais ir kepa biskvitus kepykloje. Baigus darbą, ateina miego laikas, kuris trunka ne daugiau kaip 6 valandas, dažnai tik 5 ir 4 valandas. Penktadienį darbas visuomet pradedamas anksčiau,

⁷⁷ «Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeyman Bakers etc.», London 1862, ir «Second Report etc.», London 1863.

⁷⁸ Ten pat, «First Report etc.», VI psl.

pvz., 10 valandą vakaro, ir tęsiasi be pertraukos, čia paruošiant duoną, čia ją išnešiojant, iki šeštadienio 8 valandos vakaro, o dažniausiai iki sekmadienio 4 arba 5 valandos ryto. Net pirmą dieną kepyklose, parduodančiose duoną «pilna kaina», sekmadieniais 4—5 valandas vykdomas paruošiamasis darbas sekančiais dienai... Dar ilgesnė yra darbo diena pameistrių, dirbančių pas «underselling masters» (parduodančius duoną žemiau pilnos kainos), o tokie sudaro, kaip buvo aukščiau pažymėta, daugiau kaip $\frac{3}{4}$ Londono kepėjų; bet jų darbas yra beveik vien kepykla apribotas, nes jų šeiminkai parduoda duoną tik savo parduotuvėse, neskaitant smulkių krautuvių, į kurias jie ją pristato. Savaitės pabaigoje, ... t. y. pradedant ketvirtadieniu, darbas čia pradedamas 10 valandą vakaro ir tęsiasi tik su nedidele pertrauka iki vėlyvos nakties iš šeštadienio į sekmadienį⁷⁹.

Kai dėl «underselling masters», tai net buržuazinis požiūris pripažįsta, kad «neapmokėtas pameistrių darbas (the unpaid labour of the men) sudaro jų konkurencijos pagrindą»⁸⁰. Ir «full priced baker» [kepėjas, parduodąs duoną pilna kaina] įskundžia tyrimo komisijai savo «underselling» [parduodančius žemesne kaina] konkurentus kaip svetimo darbo vagis ir falsifikatorius. «Jie turtingai gyvena tik dėl to, kad apgaudinėja publiką ir išspaudžia iš savo pameistrių 18 valandų darbo, apmokėdami tik už 12 valandų darbą»⁸¹.

Duonos falsifikavimas ir parduodančių duoną žemiau pilnos kainos kepėjų kategorijos atsiradimas,— abu šie reiškiniai išsivysto Anglijoje nuo XVIII šimtmečio pradžios, t. y. nuo to laiko, kai verslo cehinis pobūdis suiro ir už nominalaus meistro-kepėjo nugaros iškilo kapitalistas malūnininko arba miltų prekybininko asmenyje⁸². Tuo buvo padėtas pagrindas kapitalistinei gamybai, neribotam darbo dienos ilginimui ir naktiniams darbams, nors šie pastarieji net Londone rimtai paplito tik nuo 1824 m.⁸³

Po to, kas aukščiau pasakyta, bus suprantama, kodėl komisijos ataskaitoje pameistriai-duonkepiai priskiriami prie trumpai gyvenančių darbininkų kategorijos; laimingai išvengę pavojaus tapti baisingo vaikų mirtingumo auka, to baisingo mirtingumo, kuris visoms

⁷⁹ Ten pat, LXXI psl.

⁸⁰ *George Read: «The History of Baking»*. London 1848, 16 psl.

⁸¹ Report (First) etc. Evidence. «Full priced baker's» Cizmeno parodymas, 108 psl.

⁸² *George Read: «The History of Baking»*. London 1848. XVII amžiaus pabaigoje ir XVIII amžiaus pradžioje factors [agentai], kurie prasiskverbė į visokius verslus, oficialiai buvo kvalifikuojami kaip «public nuisances» («visuomeninė nelaimė»). Pavyzdžiui, Grand Jury [prisiekusiųjų teismas] Somerseto grafystėje įvykusios taikos teisėjų metų ketvirtos sesijos metu pateikė žemesiems rūmams memorandumą, kuriame, tarp kita ko, sakoma: «Šie Blekuelio Holo agentai yra visuomeninė nelaimė ir jie daro žalą drabužių prekybai ir, kaip kenkėjai, turi būti likviduoti» («The Case of our English Wool etc.», London 1685, 6, 7 psl.).

⁸³ First Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc. London 1862, VIII psl.

darbininkų klasės kategorijoms yra normalus reiškinys, jie retai tesulaukia 42 metų amžiaus. Ir vis dėlto kepėjų verslui visuomet yra kandidatų perteklius. Šaltiniai, iš kurių Londonas semiasi šių «darbo jėgų», yra Škotija, Anglijos vakarinės žemės ūkio apygardos ir Vokietija.

1858—1860 metais pameistriai-duonkečiai savo lėšomis organizavo Airijoje eilę didelių mitingų agitacijai prieš darbą naktį ir sekmadieniais. Publika su tikrai airišku karštumu stoji į jų pusę, kaip tai buvo, pvz., 1860 metais gegužės mitinge Dubline. Šio judėjimo rezultatas buvo sėkmingas vien dieninio darbo įvedimas Ueksforde, Kilkennyje, Klonmele, Uoterforde ir t. t. «Limerike, kur, kaip žinoma, samdomųjų pameistrių kančios yra neapsakomai didelės, šis judėjimas sužlugo dėl kepyklų šeiminkų, ypač dėl kepėjų-malūnininkų pasipriešinimo. Limeriko pavyzdys sukėlė traukimąsi Enise ir Tipereryje. Korke, kur viešas pasipiktinimas labiausiai pasireiškė, šeiminkai sužlugdė judėjimą, pasinaudodami savo galia ir išmesdami pameistrius į gatvę. Dubline šeiminkai griežčiausiai pasipriešino ir, persekiodami agitacijai vadovavusius pameistrius, privertė kitus nusileisti ir sutikti su darbu naktį ir sekmadieniais»⁸⁴. Airijoje iki dantų apsiginklavusios Anglijos vyriausybės komisija maldaujanti krepiausi į nepermaldaujamus Dublino, Limeriko, Korke ir t. t. kepyklų šeiminkus. «Komitetas mano, kad darbo laikas yra apribotas gamtinių įstatymų, kurių negalima nebaudžiamai pažeisti. Grasinami savo darbininkams atleidimu, šeiminkai verčia juos pažeisti religinius įsitikinimus, neklausti šalies įstatymų, negerbti viešosios nuomonės (visa tai liečia darbą sekmadieniais), tuo būdu sėdami nesantaikos tarp kapitalo ir darbo sėklą, ir rodo pavyzdį, kuris yra pavojingas religijai, dorovei ir viešajai tvarkai. . . Komitetas mano, kad darbo dienos ilginimas virš 12 valandų yra uzurpatorinis įsiveržimas į darbininko šeiminių ir privatų gyvenimą ir sukelia pragaištingus moralinius rezultatus, kad tai yra kišimasis į žmogaus šeimos buitį ir trukdymas jam atlikti savo šeimines pareigas kaip sūnui, broliui, vyrui ir tėvui. Ilgiau kaip 12 valandų trunkantis darbas turi tendenciją griauti darbininko sveikatą, prieš laiką sendinti ir sukelti ankstyvą mirtį ir tuo būdu atneša nelaimę darbininkų šeimoms, kurioms atimama («are deprived») šeimos galvos vykdoma globa ir parama kaip tik tuo metu, kai ji yra labiausiai reikalinga»⁸⁵.

Mes ką tik susipažinome su Airija. Anapus sąsiaurio, Škotijoje, žemės ūkio darbininkas, artojas, su pasipiktinimu nurodo į savo 13—14 valandų darbą, labai žiauraus klimato sąlygomis, esant viršvalandiniam keturių valandų darbui sekmadieniais (ir tai toje šalyje, kurioje taip švenčiamas sekmadienis!)⁸⁶; tuo pačiu metu Londono

⁸⁴ «Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861».

⁸⁵ Ten pat.

⁸⁶ Viešas žemės ūkio darbininkų 1866 m. sausio 5 d. mitingas Lesueide ties Glazgovo (žr. «Workman's Advocate», 1866 m. sausio 13 d.). Sudarymas 1865 m.

Grand Jury [prisiekusiųjų teisme] kaip kaltinamieji stojo trys geležinkelio darbininkai: keleivinių traukinių konduktorius, mašinistas ir signalizuotojas. Didelė geležinkelio katastrofa šimtus keleivių nužudė ir aną pasaulį. Traukinio katastrofos priežastis buvo geležinkelio darbininkų nerūpestingumas. Jie vienbalsiai pareiškia prisiekusiųjų akivaizdoje, kad prieš 10—12 metų jų darbas tetruko tik 8 valandas per parą. O per pastaruosius 5—6 metus darbo laikas prailgintas iki 14, 18 ir 20 valandų, o esant ypatingai dideliame keleivių antplūdžiui, pvz., ekskursijų sezono įkarštyje, jis dažnai trunka be pertraukos 40—50 valandų. Bet jie, geležinkelio darbininkai, yra paprasti žmonės, o ne ciklopai. Tam tikru momentu jų darbo jėga nustoja veikusi. Juos apima sustingimas, jų smegenys nustoja veikti, akys nustoja mačiusios. Didžiai «respectable British Jurymen» [«respektabilūs Britanijos prisiekusis»] į šiuos parodymus tikėjo nuosprendžiu, perduodančiu juos sekančiam prisiekusiųjų teismui už manslaughter (nužudymą), ir papildomame punkte švelniai išreiškia dievobaimingą pageidavimą, kad ponai geležinkelio darbininkai ateityje būtų dosnesni, pirkdami reikalingą «darbo jėgų» kiekį, ir parodytų daugiau «susilaikymo» arba «išsizadėjimo» arba «taupumo» iščiulpdami pirtąją darbo jėgą⁸⁷.

paalgoje žemės ūkio darbininkų tredjuniono, pirmiausia Skotijoje, yra istorinis vykis. Vienoje iš labiausiai engiamų žemdirbinių Anglijos apygardų, Bekingemšire, samdomieji darbininkai 1867 m. kovo mėn. suruošė didelį streiką, siekdamį, kad savaitinis darbo užmokestis būtų pakeltas nuo 9—10 iki 12 šil. (Iš to, kas anksčiau pasakyta, matyti, kad Anglijos žemės ūkio proletariato judėjimas, visiška palaužtas nuo to laiko, kai buvo nuslopintos energingos jo demonstracijos po 1830 metų ir ypač kai buvo įvestas naujas įstatymas dėl beturčių, vėl prasideda ketiasdešimtais metais, kol, pagaliau, 1872 metais jis pradeda naują epochą. II knygoje aš grįžtu prie šio dalyko, lygiai kaip ir prie Mėlynųjų knygų apie Anglijos žemės ūkio darbininko padėį, pasirodžiusių po 1867 m. 3-jo leid. priedas.)

⁸⁷ «Reynolds' Newspaper», 1866 m. sausio 20 d. Tas pats savaitraštis kiekvename numeryje su «sensational headings» [«sensacinėmis antraštėmis»] praneša apie ištisą eilę naujų geležinkelio katastrofų: «Fearful and fatal accidents», «Appalling tragedies» [«Baisūs ir pražūtingi atsitikimai», «Baisios tragedijos»] ir t. t. Į tai vienas Siaurės Stafordo geležinkelio linijos darbininkas atsakė šitaip: «Visiems žinoma, kokius padarinius sukelia mašinisto ar kūriko kad ir valandėlės dėmesio nusilpimas. Bet ar gali būti kitaip, kai neribotai ilginamas darbo laikas, nepaisant labai žiaurios oro, kai visiškai nėra pertraukų ir poilsio? Paimkime šį kasdien besikartojantį pavyzdį: perėitą pirmadienį kūrikas pradėjo darbą anksti rytą. Jis jį baigė praslinkus 14 valandų 50 minučių. Jis nesuspėjo nė arbatos atsigerti, kai vėl buvo pašauktas į darbą... Tuo būdu jis be pertraukos dirbo 29 valandas 15 minučių. Kitas savaitės dienas jis dirbo šitaip: trečiadienį — 15 valandų; ketvirtadienį — 15 valandų 35 minutes; penktadienį — 14½ valandos; šeštadienį — 14 valandų 10 minučių, iš viso 88 valandas 30 minučių per savaitę. Po to nesunku įsivaizduoti jo nusistebėjimą, kai jam buvo sumokėta tik už 6 darbo dienas. Jis buvo naujokas ir paprašė išaiškinti jam, kaip yra suprantama darbo diena. Atsakymas: 13 valandų, t. y. 78 valandos per savaitę. Bet kaipgi tuomet su papildomų 10 valandų 30 minučių apmokėjimu? Po ilgų ginčų jam pavyko gauti 10 pensų atlyginimą». (Ten pat. 1866 m. vasario 4 d. numeris.)

Štai marga visų profesijų, amžių ir lyčių darbininkų minia. Ji mus persekioja atkakliau, negu nužudytųjų vėlės persekiojo Odiseja. Norint spręsti apie juos išvarginantį besaikį darbą, pakanka trumpai į juos žvilgtelėti, nė nepažiūrint į Mėlynąsias knygas, kurias jie laiko po pažastimi. Paimkime iš šios margos minios dvi figūras: modistę ir kalvį; ryškus kontrastas tarp jų geriausiai įrodo, kad kapitalui visi žmonės yra lygūs.

Paskutinę 1863 m. birželio savaitę visi Londono laikraščiai įdėjo žinutę su «sensational» [«sensacine»] antrašte «Death from simple overwork» («Mirtis dėl paprasto persidirbimo»). Buvo kalbama apie 20-ies metų modistės Meri-En Uokli mirtį; ji dirbo labai respublikioje madų dirbtuvėje, kurią eksploatavo viena ponija simpatišku vardu Elizė. Čia vėl atsiskleidė sena, dažnai pasikartojanti istorija⁸⁸ apie tai, kad šios merginos dirba vidutiniškai po 16½ valandos per parą, o sezono metu dažnai dirba be pertraukos 30 valandų, be to, jas apleidžianti «darbo jėga» palaikoma laikas nuo laiko gurkšteliant cheroso, portveino arba kavos. Buvo kaip tik sezono įkarštis. Reikėjo kilmingoms ledi paruošti puošnius apdarus baliui ką tik importuotos Uelso princesės garbei. Meri-En Uokli dirbo be pertraukos 26½ valandos kartu su kitomis 60 merginų, po 30 žmonių kambaryje, kuriame buvo vos ⅓ reikalingo oro kubinio tūrio, be to, miegoti jos turėjo po dvi vienoje lovoje vienoje iš tų dvokiančių lindynių, kuriose miegamasis alitveriamas lentinėmis pertvaromis⁸⁹. Ir tai buvo viena

⁸⁸ Plg. *F. Engels*: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, 253, 254 psl. [*Ф. Энгельс*: «Положение рабочего класса в Англии». Соц. К. Маркса и Ф. Энгельса. 2 t., 1955, 433—436 psl.].

⁸⁹ Dr. Lizbis, Board of Health [sanitarinės valdybos] gydytojas, tuo metu pareiškė: «Suaugusiojo miegamajame turi būti minimumas 300 kubinių pėdų oro, o gyvenamajame kambaryje — minimumas 500 kubinių pėdų». Štai ką sako dr. Ričardsonas, vyriausiasis vienos Londono ligoninės gydytojas: «[vairios siuvėjos: modistės, rūbų siuvėjos, baltinių siuvėjos, yra pasmerktos trejopoms nelaimėms: besaikiam darbui, oro trūkumui ir maisto trūkumui arba virškinimo sutrikimui. Aplamai imant, šios rūšies darbas labiau tinka moterims, negu vyrams. Bet šio verslo nelaimę sudaro tai, kad ji, ypač sostinėje, yra monopolizavę kokie 26 kapitalistai, kurie, panaudodami iš kapitalo kylančias spaudimo priemones (that spring from capital), išspaudžia iš darbo ekonomiją (force economy out of labour; jis turi galvoje: taupo kaštus, švaistydami darbo jėgą). Jų valdžią savo kailiu patiria visa ši darbininkų klasė. Jei siuvėjai yra pavykę įsigyti kad ir nedidelį klientų skaičių, tai konkurencija verčia ją plūktis namie, kad galėtų išsaugoti šiuos klientus, ir tokiu pat besaikiu darbu ji priversta kankinti savo padėjėjas. Jei taip verstis nesisėks arba jeigu jai nepavyks įsitaisyti savarankiškai, ji kreipiasi į kurią nors įmonę, kur dirbti tenka ne mažiau, bet užtat uždarbis yra tikresnis. Tuo būdu ji pavirsta tikra verge, kurią blaško šen bei ten kad ir mažiausia visuomeninė banga; arba ji turi badauti namie mažyčiame kambaryje arba beveik badauti; arba ji vėl turi dirbti po 15, 16 ir net 18 valandų per parą tokiam ore, kuriuo vos tegalima kvėpuoti, ir vartoti maistą, kurio, jeigu jis ir geras būtų, organizmas nesuvirškina dėl tyro oro stokos. Štai kokiomis aukomis minta džiova, kuri yra ne kas kita, kaip liga dėl blogo oro» (*Dr. Richardson*: «Work and Overwork», «Social Science Review», 1863 m. liepos 18 d.).

Ma geriausiųjų Londono madų dirbtuvių. Meri-En Uokli susirgo penk-
 Indienį, o mirė sekmadienį, net nepasirūpinusi, dideliam ponios Elizės
 misistebėjimui, užbaigti paskutinę balinę suknelę. Gydytojas, ponas
 Keizas, per vėlavai pašauktas prie jos mirties patalo, davė parodymus
 «Coroner's Jury» [prisiekusieji lavonams apžiūrėti] šiais sausais žo-
 džiais: «Meri-En Uokli mirė dėl besaikio darbo perpildytoje dirb-
 tuvėje ir dėl to, kad ji miegojo per ankštame, blogai vėdinamame
 miegamajame». Priešingai, «Coroner's Jury», norėdami duoti
 gydytojui gero elgesio pamoką, atsakydami į jo parodymus,
 pareiškė: «Velionė mirė nuo širdies smūgio, bet yra pagrindas
 tarti, kad jos mirtį galėjo pagreitinti persidirbimas perpildytoje
 dirbtuvėje ir t. t.». Mūsų «baltieji vergai», sušuko ta proga «Mor-
 ning Star», ponų fritrederių Kobdeno ir Braito organas, «mūsų
 baltieji vergai nusidirba iki grabo ir žūva ir miršta be jokio
 triukšmo»⁹⁰.

«Nusidirbti iki mirties — štai kas yra dienotvarkėje ne tiktai
 madų dirbtuvėse, bet ir tūkstantyje vietų, tikriau — kiekvienoje vietoje,
 kur reikalai gerai klojasi... Tebūnie mums leista pavyzdžiu pa-
 leikti kalvį. Jei tikėsime poetais, tai pasaulyje nėra stipresnio, džiug-
 gesnio, linksmesnio žmogaus, kaip kalvis. Jis kelia auštant ir prieš
 lekant saulei skelia kibirkštis; nėra kito žmogaus, kuris taip valgytų,
 gertų ir miegotų, kaip jis. Turint galvoje vien fizines sąlygas, tai,
 saikingai dirbant, kalvio padėtis iš tikrųjų yra kuo palankiausia. Bet
 elkime paskui jį į miestą ir žvilgterėkime į tą darbo našta, kuri už-
 krauta ant jo stiprių pečių,— žvilgterėkime į tą vietą, kurią jis
 užima mūsų šalies mirtingumo lentelėse. Merilebone (viename iš
 didžiausių Londono miesto kvartalų) kalvių mirtingumas kasmet
 sudaro 31 vienam tūkstančiui, o tai 11 viršija Anglijos suaugusiųjų

⁹⁰ «Morning Star», 1863 m. birželio 23 d. «Times» pasinaudojo proga Ame-
 rikos vergvaldžiams apginti prieš Braitą ir t. t. «Labai daug kas iš mūsų ma-
 no,— sako «Times»,— kad tol, kol mes patys darbu nukankiname iki mirties mūsų
 jaunas moteris, panaudodami bado rykštę vietoj botago zvimimo, vargu ar mes
 turime teisę plyšoti prieš tas šeimas, kurių nariai gimė vergvaldžiais ir bent ge-
 rai maitina savo vergus ir reikalauja iš jų tik «saikingo darbo» («Times», 1863 m.
 liepos 2 d.). Torių laikraštis «Standard» tokiu pat būdu koneveikė kunigą Niune-
 ną Holą: «Jis atskiria nuo bažnyčios vergvaldžius, bet meldžiasi su padoriais
 žmonėmis, kurie už šunišką užmokestį verčia Londono vežikus ir omnibusų kon-
 duktorius ir t. t. dirbti tik po 16 valandų per parą». Pagaliau pasigirdo balsas
 orakulo, p. Tomo Karleilio, apie kurį aš jau 1850 metais rašiau: «Genijus nuėjo
 velniop, o kultas liko». [Plg. K. Marks: «Т. Карлейль: Современные памфле-
 ты». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, VIII т., 1930, 282 psl.] Trumpame
 alegoriniame pasakojime jis vienintelį didį šiuolaikinės istorijos įvykį, Amerikos
 pilietinį karą, suveda į tą aplinkybę, kad Petras iš Šiaurės visomis jėgomis sten-
 giasis praskelti pakaušį Povilui iš Pietų, kadangi Petras iš Šiaurės samdo savo
 darbininką «padieniui», o Povilas iš Pietų «iki gyvos galvos» («Macmillan's Ma-
 gazine» Ilias Americana in nuce. 1863 m. rugpjūtis). Taip sprogo, pagaliau, torių
 simpatijų miesto,— bet anaipatol ne kaimol — samdomiesiems darbininkams mui-
 lo burbulas. Šių simpatijų branduolys vadinasi vergovė!

vyrų mirtingumo vidurkį. Užsiėmimas, kuris yra beveik instinktyvus žmogaus menas, pats savaime nepeiktinas, dėl besaikio darbo darosi žmogui pragaištingas. Jis gali daryti tiek ir tiek kūjo smūgių per dieną, tiek ir tiek žingsnių, daryti tiek ir tiek kvėpavimo judesių, nudirbti tokį ir tokį darbą ir vidutiniškai išgyventi, sakysime, 50 metų. Jis verčiamas daryti tiek ir tiek smūgių daugiau, daryti tiek ir tiek žingsnių daugiau, tiek ir tiek dažninti kvėpavimą, ir tai, drauge paėmus, kasdien verčia jį vienu ketvirčiu didinti savo gyvybinių jėgų sunaudojimą. Jis šia kryptimi daro mėginimą, ir rezultatas yra toks, kad per ribotą laikotarpį jis atlieka vienu ketvirčiu daugiau darbo ir miršta teturėdamas 37 metus vietoj 50»⁹¹.

4. DIENINIS IR NAKTINIS DARBAS. PAMAINŲ SISTEMA

Vertės didinimo proceso atžvilgiu pastovusis kapitalas, gamybos priemonės, teegzistuoja tam, kad absorbuotų darbą ir su kiekvienu darbo lašu absorbuotų atitinkamą pridedamojo darbo kiekį. Joms šito nedarant, bevaisis jų egzistavimas kapitalistui yra savo rūšies nuostolis, nes visą laiką, kol gamybos priemonės nenaudojamos, jos yra be reikalo avansuotas kapitalas; šis nuostolis darosi teigiamas, kai tik nutrauktos gamybos atnaujinimas pareikalauja papildomų sąnaudų. Darbo dienos ilginimas už natūralios dienos ribų, ilginimas nakties sąskaita veikia tik kaip paliatyvas, tik iki tam tikro laipsnio malšina vampyrišką gyvojo darbo kraujo troškimą. Todėl savintis darbą per visas 24 paros valandas yra imanentinis kapitalistinės gamybos siekimas. Bet kadangi fiziškai negalima dieną ir naktį siurbti tas pačias darbo jėgas, tai, norint įveikti fizines kliūtis, yra reikalinga dieną ir naktį siurbiamų darbo jėgų kaita, leidžianti naudoti įvairius metodus, pvz., ji gali būti organizuota taip, kad dalis darbininkų personalo vieną savaitę dirba dieną, kitą savaitę — naktį ir t. t. Kaip žinoma, tokia pamainų sistema, toks pamainų kaitaliojimo ūkis, viešpatavo Anglijos medvilnės pramonės ir t. t. pilnakraujės jaunatvės klestėjimo laikotarpyje ir šiuo metu, tarp kita ko, klesti Maskvos gubernijos medvilnės fabrikuose. Kaip sistema, šis 24 valandų gamybos procesas ir dabar egzistuoja daugelyje iki šiol dar «laisvų» Didžiosios Britanijos pramonės šakų, tarp kita ko Anglijos, Uelso ir Škotijos aukštakrosnėse, kalvėse, geležies valcavimo gamyklose bei kitose metalo apdirbimo manufaktūrose. Darbo procesas čia trunka po 24 valandas ne tik tai kiekvieną dieną iš 6 šiokiadienių, bet daugumoje atvejų apima taip pat ir sekmadienio paros 24 valandas. Darbininkai yra vyrai ir moterys, abiejų lyčių suaugusieji ir vaikai. Vaikų ir paauglių amžius apima visas pereinamąsias pakopas

⁹¹ Dr. Richardson: «Work and Overwork», «Social Science Review», 1863 m. liepos 18 d.

nuo 8 (kartais nuo 6) iki 18 metų⁹². Kai kuriose šakose merginos ir moterys dirba naktį kartu su vyrų personalu⁹³.

Jau nekalbant apie bendrus žalingus naktinio darbo padarinius⁹⁴, nonnutrūkstamas, visą parą besitęsiantis gamybos procesas teikia nepaprastai patogią progą nominalios darbo dienos riboms peržengti. Pavyzdžiui, aukščiau paminėtose pramonės šakose, reikalaujančiose didelio įtempimo, oficiali darbo diena kiekvienam darbininkui daugiausia yra 12 naktinių arba dieninių valandų. Bet viršvalandinis darbas, išeinąs už šių ribų, daugeliu atvejų, tariant anglų oficialios ataskaitos žodžiais, yra «tikrai baisus» («truly fearful»)⁹⁵. «Joks žmogaus protas,— sakoma ataskaitoje,— negali įsivaizduoti tos daugybės darbo, kurią, pagal liudytojų parodymus, atlieka 9—12 metų berniukai, ir po to neprieiti tos neišvengiamos išvados, kad toks tėvų ir darbdavių piktnaudžiavimas valdžia toliau nebegali būti pakenčiamas»⁹⁶.

«Vien ta aplinkybė, kad berniukai aplamai verčiamj dirbti pakaitomis čia dieną, čia naktį, veda į gėdingą darbo dienos ilgimą

⁹² «Children's Employment Commission». «Third Report». London 1864, IV, V, VI psl.

⁹³ «Stafordšire ir pietų Uelse jaunos merginos ir moterys dirba akmens anglių šachtose ir prie koksavimo krosnių ne tiktai dieną, bet ir naktį. Parlamentui pateiktose ataskaitose dažnai buvo pažymima, kad ši praktika yra susijusi su rimtomis ir visuotinal žinomomis negerovėmis. Moterims, dirbančioms kartu su vyrais ir vos besiskiriančioms nuo jų savo drabužiais, purvinoms ir suodinoms, gresia pavojus prarasti savo dorovinį veidą, nes jos netenka savigarbos, o tai yra neišvengiamas nemoteriško jų užsiėmimo padarinys» (ten pat, 194, XXVI psl. Plg. Fourth Report (1865), 61, XIII psl.). Tas pat ir stiklo fabrikuose.

⁹⁴ «Atrodo natūralu,— pastebi vienas plieno fabrikantas, kurio įmonėje naudojamas naktinis vaikų darbas,— kad paaugliai, dirbantieji naktį, neturi galimybės nei dieną miegoti, nei tinkamai pailsėti, o yra priversti visą sekančią dieną slankioti be poilsio» («Children's Employment Commission. Fourth Report», 63, XIII psl.). Štai ką, tarp kita ko, sako vienas gydytojas apie svarbią saulės šviesos įtaką organizmo išsilaikymui ir vystymuisi: «Šviesa betarpiškai veikia kūno audinius, kuriems ji suteikia tvirtumo ir stangrumo. Normalaus šviesos kiekio negaunančių gyvulių raumenys darosi suglebę ir netenka stangrumo, nervų jėga, nesant jaudinančių stimulių, praranda savo tonusą, ir viso to, kas auga, vystymasis sustoja... Kai dėl vaikų, tai jų sveikatai ypatingai svarbi yra gausi dienos šviesa ir betarpiškas saulės spindulių veikimas per tam tikrą dienos dalį. Šviesa padeda suvirškinti maistą į gerą plastinį kraują ir stiprina naujai susidariusias skaidulas. Ji taip pat veikia kaip dirgiklis į regėjimo organus ir tuo būdu sukelia intensyvesnę smegenų įvairių funkcijų veiklą». Ponas V. Strendžas, vyriausiasis Usterio «General Hospital» gydytojas, iš kurio veikalo «Apie sveikatą» (1864 m.) mes imame šią ištrauką, laiške tyrimo komisijos nariui p. Uaitui praneša: «Anksčiau aš turėjau galimybę stebėti Lankašire, kaip fabriku vaikų veikia naktinis darbas, ir, priešingai įprastiniam kai kurių darbdavių teigimui, aš griežtai tvirtinu, kad šis darbas greitai padaro žalą vaikų sveikatai». («Children's Employment Commission. 4th Report», 284, 55 psl.). Vien ta aplinkybė, kad panašūs dalykai iš viso gali būti rimto svarstymo objektas, geriausiai įrodo, kaip kapitalistinė gamyba veikia kapitalistų ir jų pakalikų «smegenų funkcijas».

⁹⁵ Ten pat, 57, XII psl.

⁹⁶ Ten pat (4th Report, 1865), 58, XII psl.

ties reikalų pagyvėjimo metu, tiek ir normalios jų eigos metu. Šis ilginimas daugeliu atvejų yra ne tiktai žiaurus, bet tiesiog neįtikimas. Laikas nuo laiko neišvengiamai atsitinka, kad dėl vienos arba kitos priežasties neateina kas nors iš berniukų, kurie turi pakeisti baigusius darbą. Tokiu atveju vienas arba keli iš esančių berniukų, jau baigusį savo darbo dieną, turi pavaduoti neatvykusius. Ši sistema yra tiek visuotinai žinoma, kad vienos geležies valcavimo gamyklos direktorius į mano klausimą, kuriuo būdu užpildomos neatvykusių berniukų vietos, atsakė: «Juk aš žinau, kad tai jums taip pat gerai žinoma, kaip ir man»,— ir nė kiek nesvyruodamas pripažino pažymėtąjį faktą»⁹⁷.

«Vienoje geležies valcavimo gamykloje, kur nominali darbo diena trunka nuo 6 valandos ryto iki 5¹/₂ valandos vakaro, vienas berniukas kas savaitę dirbo keturias naktis mažiausia iki sekančios dienos 8¹/₂ valandos vakaro. . . ir taip 6 mėnesius». «Kitas, devynerių metų amžiaus, kartais dirbo iš eilės tris dvylikos valandų pamainas, o dešimties metų amžiaus — iš eilės dvi dienas ir dvi naktis». «Trečias berniukas, kuriam dabar 10 metų, tris naktis iš eilės dirbo nuo 6 valandos ryto iki 12 valandos nakties, o kitas naktis — iki 9 valandos vakaro». «Ketvirtas, kuriam dabar 13 metų, ištisą savaitę dirbo nuo 6 valandos vakaro iki sekančios dienos 12 valandos, o kartais tris pamainas vieną po kitos, pavyzdžiui, nuo pirmadienio ryto iki antradienio nakties». «Penktas, kuriam dabar 12 metų, dirbo Steivlio keitau liejykloje dvi savaites nuo 6 valandos ryto iki 12 valandos nakties; jis jau nebegali dirbti tokio darbo». Džordžas Elinsvortas, devynerių metų: «Aš čia atėjau pereitą penktadienį. Mes turėjome pradėti darbą sekančią dieną trečią valandą ryto. Todėl aš čia buvau visą naktį. Aš gyvenau už 5 mylių nuo čia. Miegojau ant grindų, pasiklojęs odinį žiurstą ir užsiklojęs trumpu švarkeliu. Sekančias dvi dienas aš ateidavau 6 valandą ryto. Taip! Silta vietelė! Prieš stodamas čia, aš ištisus metus dirbau prie aukštakrosnės. Tai buvo labai didelė gamykla kaime. Mano darbas šeštadienį taip pat prasidėdavo nuo 3 valandos ryto, bet aš galėjau bent eiti miegoti į namus, nes gyvenau netoli. Kitomis dienomis aš pradėdavau darbą nuo 6 valandos ryto, o baigdavau 6 ar 7 valandą vakaro» ir t. t.⁹⁸.

⁹⁷ Ten pat.

⁹⁸ Ten pat, XIII psl. Šių «darbo jėgų» išsilavinimo lygis neišvengiamai turėjo būti toks, koks jis atrodo šiuose dialoguose su vienu iš tyrimo komisijos narių: Jeremija Heinsas, 12 metų: «. . . keturi kart keturi aštuoni, bet keturi ketvertai (4 fours) šešiolika. . . Karalius jam yra tas, kuris turi visus pinigus ir visą auksą (A king is him that has all the money and gold). Mes turime karalių; sako, kad jis karalienė, ją vadina princese Aleksandra. Sako, kad ji ištekėjo už karalienės sūnaus. Princėsė — tai vyras». V. Terneris, dvylikos metų: «Aš gyvenau ne Anglijoje. Manau, kad yra tokia šalis, bet nieko iki šiol apie ją nežinojau». Džonas Morisas, keturiolikos metų: «Aš girdėjau, kad dievas sukūrė pasaulį ir kad visi žmonės nuskendo, išskyrus vieną; aš girdėjau, kad tas žmogus bu-

Paklauskime dabar, kaip pats kapitalas vaizduoja šią 24 valandų sistemą. Jis, žinoma, nutyli šios sistemos nesaikingumus, piktumudžiavimą ja, siekiant «žiauriai ir neįtikimai» prailginti darbo dieną. Jis tekalba apie šią sistemą tik «normalia» jos forma.

Štai ką sako ponai Neiloras ir Vikersas, plieno fabrikantai, naudojantieji nuo 600 iki 700 darbininkų, iš kurių tik 10% nėra sukakę 18 metų amžiaus, be to, iš pastarųjų tarpo tik 20 berniukų dirba naklinėje pamainoje: «Berniukai visai nekenčia nuo karščio. Temperatūra, tur būt, siekia 86—90° [Farenheito; 30—32 laipsnius Celsijaus]. . . Kalvėje ir valcavimo dirbtuvėje rankos dirba pamainomis dieną ir naktį, priešingai, visose kitose dirbtuvėse darbas vien tik dieninis, nuo 6 valandos ryto iki 6 valandos vakaro. Kalvėje dirbama nuo 12 valandos iki 12 valandos. Tam tikras rankų skaičius nuolat dirba

vo mažas paukštelis». Viljamas Smitas, penkiolikos metų: «Dievas sukūrė vyrą; vyras sukūrė moterį». Eduardas Teiloras, penkiolikos metų: «Nieko nežinau apie Londoną». Henris Metjumenas, septyniolikos metų: «Keletą kartų esu buvęs bažnyčioje. . . Vienas vardas, kurį jie skelbia, tai kažkoks Jėzus Kristus, bet kitų vardu išvardyti negaliu, ir apie jį nieko negaliu pasakyti. Jis nebuvo nužudytas, bet mirė, kaip miršta visi žmonės. Jis savotiškai skyrėsi nuo kitų žmonių, nes buvo savotiškai religingas, o kiti nereligingi» («He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others is n't» (ten pat, 74, XV psl.). «Velnias — gera būtybė. Aš nežinau, kur jis gyvena». «Kristus buvo blogas žmogus» («The devil is a good person. I don't know where he lives». «Christ was a wicked man»). «Si mergaitė (10 metų) vietoj God [dievas] taria Dog [šuo] ir nežinojo karalienės vardo» («Children's Employment Commission. 5th Report», 1866, 55 psl., Nr 278). Tokia pat sistema, kaip minėtoje metalo manufaktūrose, viešpatuoja stiklo ir popieriaus fabrikuose. Popieriaus fabrikuose, kuriuose popierius gaminamas mašinomis, naktinis darbas, kaip bendrasis taisyklė, taikomas visiems procesams, išskyrus skudurų rūšavimą. Kai kuriais atvejais naktinis darbas pamainų dėka be pertraukos tęsiamas visą savaitę, paprastai nuo sekmadienio nakties iki sekančio šeštadienio 12 valandos nakties. Dieninės pamainos darbininkų personalas kas savaitę dirba penkias dienas po 12 valandų ir vieną dieną — 18 valandų, o naktinės pamainos personalas — 5 naktis po 12 valandų ir vieną naktį — 6 valandas. Kitais atvejais kiekviena pamaina pamainų pasikeitimo dienomis dirba po 24 valandas ir viena po kitos pakaitomis. Viena pamaina dirba 6 valandas pirmadienį ir 18 šeštadienį, kad išeitų pilnos 24 valandos. Kai kuriais atvejais įvesta tarpinė sistema, kuriai esant visi prie popieriaus gaminimo mašinų dirbantieji darbininkai kiekvieną savaitės dieną dirba po 15—16 valandų. «Ši sistema,— sako tyrimo komisijos narys Lordas,— lyg ir apima visą 12 valandų ir 24 valandų pamainų sistemos blogį. Esant šiai naklinio darbo sistemai, dirba jaunesni kaip 13 metų vaikai, jaunesni kaip 18 metų paaugliai ir moterys. Kartais, esant dvylikos valandų sistemai, jiems tenka dirbti dvyliką pamainą, 24 valandas, kad būtų pavaduoti nesantieji darbininkai. Liudytojai parodo, kad berniukai ir mergaitės labai dažnai paliekami viršvalandiniam darbui, kuris neretai užtrunka iki 24 ir net iki 36 nepertraukiamo darbo valandų. «Nepertraukiamame ir neįtikamame» glazūravimo «procesu» galima sutikti dvylikos metų mergaites, kurios dirba ištisą mėnesį po 14 valandų per parą «be jokio reguliaraus poilsio arba darbo pertraukos, išskyrus dvi, daugiausia tris pusvalandžio pertraukas valgymui». Kai kuriuose fabrikuose, kuriuose visiškai panaikintas reguliarus naktinis darbas, viršvalandžių ilgumas pasiekia baisingą mastą, ir «tai dažnai nesūvariausiuose, įkaitintoje temperatūroje vykstančiuose ir monotoniškiausiuose procesuose» («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», XXXVIII ir XXXIX psl.).

naktį, nepereidamas iš naktinio darbo į dieninį. . . Mes nemanome, kad dieninis ir naktinis darbas skirtingai veiktų sveikatą (ponų Neiloro ir Vikerso?), ir, tur būt, žmonės miega geriau, kai poilsis prasideda tuo pačiu metu, negu kai poilsio laikas keičiasi. . . Apie 20 berniukų, jaunesnių kaip 18 metų, dirba naktinėje pamainoje. . . Mes negalime išsiversti (not well do) be jaunesnių kaip 18 metų amžiaus berniukų naktinio darbo. Mūsų argumentas prieš tai — gamybos kaštų padidėjimas. Įgudusių rankų ir skyrių vadovų surasti nelengva, o berniukų galima gauti kiek nori. . . Žinoma, turint galvoje negausų pas mus dirbančių berniukų skaičių, naktinio darbo apribojimas mums neturėtų esminės svarbos arba reikšmės»⁹⁹.

Ponas Dž. Elis as nuo firmos ponai Džonas Braun as ir Ko,— plieno ir geležies valcavimo gamyklos, kuriose dirba 3 000 vyrų ir paauglių, o dalis net sunkiųjų darbų gaminant plieną ir geležį atliekama «pamainomis dieną ir naktį»,— pareiškia, kad sunkiomis plieno gamyklų sąlygomis dviem suaugusiems tenka vienas arba du paaugliai. Jų įmonėje yra 500 paauglių iki 18 metų amžiaus ir iš jų 170, arba apie 1/3, jaunesni kaip 13 metų. Dėl projektuoto įstatymo pakeitimo p. Elis as sako: «Aš nemanau, kad būtų labai peiktina (very objectionable), jei uždraustų priversti 18 metų amžiaus nesukakusius asmenis dirbti daugiau kaip 12 valandų per parą. Bet aš nemanau, kad būtų galima pateikti kurių nors įrodymų, jog naktiniame darbe būtų galima išsiversti be vyresnių kaip 12 metų paauglių. Mes veikiau sutiktume su įstatymu, aplamai draudžiančiu naudoti vaikų, nesukakusių 13 metų arba net 15 metų amžiaus, darbą, negu su tokiu įstatymu, kuris draustų pas mus jau dirbančių paauglių naktinį darbą. Dieninėje pamainoje dirbantieji paaugliai turi pakaitomis dirbti ir naktinėje pamainoje, nes suaugusieji darbininkai negali nepertraukiamai dirbti naktimis; tai griaunamai veiktų jų sveikatą. Tačiau mes manome, kad naktinis darbas su savaitės tarpu nedaro žalos. (Ponai Neiloras ir Vikersas, gindami savo įmonės interesus, atvirksčiai, manė, kad ne nepertraukiamas, o kaip tik periodiškai besikeičiantis naktinis darbas gali padaryti žalos.) Mes matome, kad žmonės, dirbantieji naktinį darbą pakaitomis su dieniū, yra tokie pat sveiki, kaip tie, kurie dirba tiktai dieną. . . Mes pasisakome prieš jaunesnių kaip 18 metų paauglių naktinio darbo uždraudimą dėl to, kad tai padidintų kaštus, bet tai ir yra vienintelis pagrindas. (Koks naivus cinizmas!) Mes manome, kad šis kaštų padidėjimas viršytų tai, ką gali pakelti įmonė (the trade), nepakenkdama savo pelnui. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear! Kokia kisieliška frazeologija!) Darbas čia retas, ir šitaip reguliuojant jis galėtų pasidaryti nepakankamas» (t. y. Elis as, Braun as ir Ko galėtų pateikti į fatališką padėtį: pilnutinai apmokėti darbo jėgos vertę)¹⁰⁰.

⁹⁹ «Fourth Report etc. 1865», 79, XVI psl.

¹⁰⁰ Ten pat, 80, XVI psl.

«Ponų Kemelio ir Ko plieno ir geležies gamyklos «Ciklopas» volkia tokiu pat stambiu mastu, kaip ir aukščiau minėtų Džono Bruno ir Ko įmonė. Direktorius-tvarkytojas įteikė vyriausybės komisijos nariui Uaitui savo, kaip liudytojo, raštiškus parodymus, bet paskui nusprendė, jog tikslinga nuslėpti rankraštį, kuris jam buvo grąžintas peržiūrėti. Tačiau p. Uaitas turi gerą atmintį. Jis labai gerai atsimena, kad šiems ponams ciklopams vaikų ir paauglių naktinio darbo uždraudimas yra «negalimas dalykas; tai būtų tolygu jų gamyklų uždarymui», ir tai dar turint galvoje, kad jų įmonėje yra kiek daugiau kaip 6% paauglių iki 18 metų ir tik 1% jaunesnių kaip 13 metų!»¹⁰¹.

Ponas E. F. Sandersonas nuo firmos Broliai Sandersonai ir Ko, plieno, geležies valcavimo gamyklos ir kalvės Eterklife, šiuo klausimu pasisako šitaip: «Didelių sunkumų sukeltų jaunesnių kaip 18 metų paauglių naktinio darbo uždraudimas; didžiausią sunkumą sudarytų kaštų padidėjimas, kurį neišvengiamai sukeltų vaikų darbo pakeltimas suaugusiųjų vyrų darbu. Aš negalėčiau pasakyti, kiek tai atsieity, bet, tur būt, kaštų padidėjimas nebūtų toks žymus, kad fabrikantas galėtų pakelti plieno kainą, vadinasi, nuostolis tektų jam, nes darbininkai (kokie užsispyrę žmonės!), žinoma, atsisakytų jį priimti». Ponas Sandersonas nežino, kiek jis moka vaikams, bet «tai, tur būt, sudaro nuo 4 iki 5 šil. vienam žmogui per savaitę. . . Berniukų darbas yra toks, kad jam aplamai («generally», žinoma, ne visuomet «atskirai imant») visiškai pakanka paauglių jėgos, todėl didesnė suaugusiųjų darbininkų jėga neduotų jokios naudos, kuri galėtų kompensuoti nuostolius, arba tai būtų tik nedaugeliu atveju, kai tenka turėti reikalą su labai sunkiu metalu. Suaugusiems darbininkams, savo ruožtu, nepatiktų, jei jie savo žinioje neturėtų berniukų, nes suaugusieji vyrai mažiau paklusnūs. Be to, berniukai turi pradėti dirbti nuo mažens, kad išmokytų darbo. Paauglių darbo apribojimas vien tik dieniniu darbu sutrukdytų pasiekti šį tikslą». Bet kodėl gi? Kodėl paaugliai negalėtų mokyti savo «amato» dieną? Jūsų argumentai? «Todėl, kad suaugusieji darbininkai, dirbantieji pakaitomis vieną savaitę dieną, kitą savaitę naktį, būdami per visą tą laiką atskirti nuo savo pamainos paauglių, netektų pusės to pelno, kurį jie galėtų iš jų gauti. Būtent, tas vadovavimas, kurį iš jų gauna paaugliai, apskaitomas kaip pastarųjų darbo užmokesčio dalis, ir tai duoda suaugusiems darbininkams galimybę pigiau gauti paauglių darbą. Kiekvlenas suaugęs darbininkas netektų pusės savo pelno». Kitaip tariant: ponai Sandersonai turėtų atitinkamą suaugusiųjų darbininkų darbo užmokesčio dalį mokėti iš savo kišenės, užuot ją apmokėję naktiniu paauglių darbu. Tokiu atveju ponų Sandersonų pelnas kiek sumažėtų, ir tai Sandersonams yra geras argumentas, kodėl paaugliai

¹⁰¹ «Fourth Report etc. 1865», 82, XVII psl.

savo amato neturi mokyti dieną¹⁰². Be to, jei reguliarių naktinį darbą ištiesai užkrautų suaugusiems, kuriuos dabar pakeičia paaugliai, jie to neišlaikytų. Trumpai tariant, sunkumai būtų tokie dideli, kad jie, veikiausiai, atvestų į visišką naktinio darbo panaikinimą. «Kai dėl pačios plieno gamybos,— sako E. F. Sandersonas,— tatai nesudarytų jokio skirtumo, bet!». . . Bet ponai Sandersonai turi kuo pasirūpinti ir be plieno gamybos. Plieno gamyba — tai tiktai pagrindas pelnui gaminti. Lydomosios krosnys, valcavimo dirbtuvės ir t. t., pastatai, mašinos, geležis, anglis ir t. t. turi svarbesnį reikalą, negu virsti plienu. Jie egzistuoja tam, kad absorbuotų pridedamąjį darbą, o, žinoma, jie jo absorbuos daugiau per 24 valandas, negu per 12 valandų. Iš tikrųjų, pagal dievo ir žmonių įstatymus jų turėjimas duoda Sandersonams teisę į tam tikro rankų skaičiaus darbo laiką per ištiesą parą; jie praranda savo, kaip kapitalo, pobūdį ir dėl to Sandersonams yra grynas nuostolis, kai tik nutrūksta jų darbo absorbavimo funkcija. «Bet tokiu atveju susidarytų nuostolis dėl to, kad labai brangios mašinos pusę laiko neveiktų, ir mes būtume priversti padvigubinti patalpų dydį ir mašinų kiekį tam, kad būtų galima pagaminti tokį pat produktų kiekį, kokį mes galime pagaminti esant dabartinei sistemai, o tai padvigubintų kaštus». Bet kodėl kaip tik šie Sandersonai pretenduoja į privilegiją palyginti su kitais kapitalistais, kuriems leista dirbti tiktai dieną ir kurių pastatai, mašinos, žaliavos naktį «neveikia»? «Tai tiesa,— atsako E. F. Sandersonas visų Sandersonų vardu,— tai tiesa, kad šis nuostolis, susidarantis dėl mašinų neveikimo, liečia visas įmones, kuriose dirbama tik dieną. Bet lydomųjų krosnių naudojimas mūsų atveju sudarytų nepaprastų nuostolių. Jeigu jos visą laiką kūrenamos, tai eikvojamas kuras (vietoj darbininkų gyvybės, kuri eikvojama dabartiniu metu), o jeigu jos gesinamos, tai sugaištama laiko ugniai iš naujo įkurti ir reikalingai temperatūrai gauti (tuo tarpu kai net aštuonerių metų vaikams netenkant laiko miegui visa sandersoninė kompanija laimi darbo laiko), be to, ir pačios krosnys nukentėtų dėl temperatūros pasikeitimų» (tuo tarpu kai tos pačios krosnys nė kiek nenukenčia nuo dieninio ir naktinio darbo kaitos)¹⁰³.

¹⁰² Mūsų kupinu refleksijos ir rezonuojančiu metu žmogus, kuris nemoka nurodyti gero pagrindo bet kam, net blogiausioms ir klaidingiausioms mintims ir poelgiams, turi jau būti labai menko proto žmogus. Visa tai, kas pasaulyje sugadinta, sugadinta gerais pagrindais (*Hegel: «Encyklopadie»*. I dalis. «Die Logik». Berlin 1840, 249 psl.). [*Гегель: «Энциклопедия философских наук»*. Pirmoji dalis. «Логика». Antrasis skyrius, 121 §. Госиздат. 1929, 212 psl.]

¹⁰³ «Children's Employment Commission. 4th Report etc.», 1865, 85, XVII psl. Į tokius pat švelnius vieno iš ponų stiklo fabrikantų samprotavimus, kad, esą, nustatyti vaikams «reguliarių laiką pietums» negalima, nes tai sukeltų tam tikro krosnių išspinduliuojamos šilumos kiekio «gryną praradimą» arba «išaikvojimą», tyrimo komisijos narys Uaitas, visiškai nepanašus į Jurą, Seniorą ir t. t. ir į jų niekingus vokiškuosius pakalikus kaip Rošeris ir kiti, kurie yra sujaudinti kapitalistų «susilaikymo», «išsižadėjimo» ir «taupumo» išleidžiant savo pinigų ir

5. KOVA UZ NORMALIĄ DARBO DIENĄ. PRIVERSTINIAI ĮSTATYMAI DĖL DARBO DIENOS ILGINIMO NUO XIV ŠIMTMEČIO VIDURIO IKI XVII ŠIMTMEČIO PABAIGOS

«Kas yra darbo diena?» Kokio ilgumo yra tas laikas, per kurį kapitalas gali vartoti darbo jėgą, kurios dieninę vertę jis apmoka? Iki kurių ribų gali būti prailginta darbo diena virš darbo laiko, būtino pagal darbo jėgai atgaminti? Į šiuos klausimus, kaip mes esame matę, kapitalas atsako: darbo diena turi pilnas 24 valandas per parą, atskaitant tą nedaugelį poilsio valandų, be kurių darbo jėga darosi absoliučiai netinkama savo tarnybai atnaujinti. Pirmiausia yra aišku tai, kad darbininkas per visą savo amžių yra ne kas kita, kaip darbo jėga, kad dėl to visas laikas, kuris yra jo žinioje, iš prigimties ir pagal teisę yra darbo laikas ir, vadinasi, ištiesai priklauso kapitalo savaiminio augimo procesui. Kai dėl laiko, būtino žmogui šviestis, intelektualiai vystytis, socialinėms funkcijoms atlikti, draugiškai bendrauti, būtino laisvam fizinių ir intelektualinių jėgų veikimui, net sekmadieniui švęsti — nors tai ir būtų šalyje, kurioje taip švenčiami sekmadieniai¹⁰⁴, — visa tai yra vien tušti niekai! Bet be galo akiai

limur-tamerlaniško jų «išlaidumo» cikvojant žmogaus gyvybę, atsako šitaip: «Jei ir bus išiekojamas tam tikras papildomas šilumos kiekis palyginti su dabartiniu dėl to, kad bus užtikrintas reguliarus pietų laikas, tai toks išiekojimas, net plintgine verte išreikštas, jokiū būdu negali būti lyginamas su gyvybinės jėgos išiekojimu («the waste of animal power»), kuris vyksta dabar karalystėje dėl to, kad vaikai, dirbantieji stiklo fabrikuose ir esantieji augimo laikotarpyje, neturi laisvo laiko ramiai pavalyti ir maistui suvirškinti» (ten pat, XLV psl.). Ir tai 1865, «pažangos metais!» Jau nekalbant apie tai, kiek reikia jėgos sunaudoti sunkumams kilnoti ir nešioti, vaikas, nepertraukiamai dirbdamas savo darbą butelius ir flintglasą gaminančiuose fabrikuose, turi per 6 valandas padaryti 15—20 (anglų) mylių! O darbas dažnai trunka 14—15 valandų! Daugelyje stiklo fabriky vlespatauja tokia pat šešių valandų pamainų sistema, kaip Maskvos verpyklose. Per savaitinį darbo laiką ilgiausias nepertraukiamas poilsis trunka 6 valandas. Bet iš to reikia atskaityti laiką, reikalingą tam, kad būtų galima nueiti iki fabriko ir atgal, nusiprausti, apsirengti, pavalyti, o visa tai reikalauja laiko. Tuo būdu tikrovėje pasilieka tik visiškai trumpas laikas poilsiui. Jei nesutrumpinsime miegui skirto laiko, tai nėra kada pažaisti ir pakvėpuoti tyru oru, o tai ypač reikalinga vaikams, dirbantiems tokį įtemptą darbą tokioje karštoje atmosferoje... Bet ir trumpą vaiko miegą naktį drumsčia rūpinimasis nepramiegoti, dieną — pamokantis išorinis triukšmas. Ponas Uaitas pateikia atvejų, kai vienas paauglys dirbo 36 valandas be pertraukos, kai dvylikos metų berniukai dirba iki 2 valandos nakties, o paskui miega fabrike iki 5 valandos ryto (3 valandas!), kad paskui vėl imtųsi dieninio darbo! Darbo kiekis, — sako bendros ataskaitos redaktoriai Tremenhiras ir Tefnelis, — kurį berniukai, mergaitės ir moterys atlieka dieninės arba naktinės pamainos metu (spell of labour), yra tiesiog pasakiškas» (ten pat, XLIII ir XLIV psl.). O tuo tarpu «išsižadėjimo kupinas» stiklo pramonės kapitalas, svirduliuodamas nuo portveino, grįžta, gal būt, vėlai naktį iš klubo namo ir idlotiškai niūniuoją sau: «Britons never, never shall be slaves!» [Britai niekad, niekad nebus vergai!]

¹⁰⁴ Pvz., įvairiose Anglijos kaimiškose vietovėse iki šiol vienur kitur dar pasitaiko, kad kuris nors darbininkas nuteisiamas kalėti už tai, kad, dirbdamas modelyje prie savo namų, jis pažeidžia sekmadienio šventumą. Tas pats darbininkas baudžiamas už sutarties laužymą, jei sekmadienį, kad ir religiniais motyvais,

siekdamas pridedamojo darbo, būdamas vilkiškai godus jam, kapitalas pažeidžia ne tiktai moralines, bet ir grynai fizines maksimalias darbo dienos ribas. Jis uzurpuoja laiką, būtiną kūnui augti, vystytis ir jam sveikam išlaikyti. Jis pagrobia laiką, darbininkui būtiną tam, kad galėtų naudotis tyru oru ir saulės šviesa. Jis apkarpo pietų laiką ir, kiek galėdamas, įjungia jį į patį gamybos procesą, taigi, maistas duodamas darbininkui kaip paprastai gamybos priemonei, panašiai kaip garo katilui duodama anglis ir mašinoms — taukai arba tepalas. Sveiką miegą, būtiną gyvybinei jėgai atkurti, atnaujinti ir atgaivinti, kapitalas suveda į tiek valandų sustingimo, kiek jų būtinai reikia, kad būtų galima atgaivinti iki kraštutinės ribos išsekintą organizmą. Tuo būdu ne normalus darbo jėgos išsaugojimas čia apsprendžia darbo dienos ribas, bet, atvirkščiai, kiek galint didesnis kasdieninis darbo jėgos sunaudojimas, kad ir koks skausmingai prievartinis ir kankinamas jis būtų, stato ribas darbininko poilsui. Kapitalas neklausia apie darbo jėgos gyvenimo ilgumą. Jį domina tik tas darbo jėgos maksimumas, kurį galima paleisti veikti per darbo dieną. Tą tikslą jis pasiekia trumpindamas darbo jėgos gyvenimą, kaip gobšus ūkininkas pasiekia žemės pajamingumo padidėjimą grobuoniškai alindamas dirvą.

Tuo būdu kapitalistinė gamyba, kuri iš esmės yra pridedamosios vertės gamyba, pridedamojo darbo absorbavimas, ilginama darbo dieną veda ne tiktai į sunykimą žmogaus darbo jėgos, kuriai atimamos normalios moralinės ir fizinės vystymosi ir veikimo sąlygos. Ji veda į priešlaikinį pačios darbo jėgos išsekimą ir mirimą¹⁰⁵. Tam tikram laikui ji prailgina gamybinį darbininko laiką, bet tai ji pasiekia sutrumpindama jo gyvenimą.

Bet darbo jėgos vertę sudaro vertė tų prekių, kurios reikalingos darbininko atgaminimui arba darbininkų klasės dauginimuisi. Tuo būdu, jei nenatūralus darbo dienos prailginimas, kurio neišvengiamai siekia kapitalas, neribotai trokšdamas savaimingai augti, sutrumpi-

---

nenueis į metalurgijos, popieriaus arba stiklo fabriką. Ortodoksinis parlamentas yra kurčias sekmadienio šventumo pažeidimui, jei jis įvyksta kapitalo «vertės didinimo procese». Viena memorandume (1863 m. rugpiūtis), kuriame Londono padieniai darbininkai, dirbantieji žuvų ir paukščių prekyboje, reikalauja panaikinti darbą sekmadieniais, sakoma, kad jų darbas per pirmąsias 6 savaitės dienas vidutiniškai trunka po 15 valandų kasdien, o sekmadienį 8—10 valandų. Iš to paties memorandumo matyti, kad šį «sekmadienio darbą» kaip tik skatina įmantrus aristokratinių šventeičių iš Ekzeterio Holio smaguriavimas. Sie «šventieji», kurie yra tokie uolūs «in cute curanda» [rūpindamiesi savo fizine gerove], parodo savo krikščionišką sielą tuo nusižeminimu, su kuriuo jie pakelia trečiųjų asmenų besaikį darbą, kančias ir badą. Obsequium ventris istis perniciosis est [smaguriavimas jiems (darbininkams) yra žymiai pragaištingesnis].

¹⁰⁵ «Pirmesnėse ataskaitose mės pateikėme įvairių patyrusių fabrikantų atsiliepimų apie tai, kad viršvalandžiai... neabejotinai veda į priešlaikinį žmogaus darbo jėgos išsekimą» («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», 64, XIII psl.).

nu atskirų darbininkų gyvenimo laikotarpį, o kartu ir jų darbo jėgos funkcionavimo laiką, tai atsiranda būtinumas sparčiau atkurti nudėvėtas darbo jėgas, t. y. į darbo jėgos atgaminimą turi įeiti didesni išlaidėvėjimo kaštai; visiškai taip pat, kaip kasdien atgamintina mašinos vertės dalis yra tuo didesnė, kuo sparčiau nusidėvi mašina. Todėl, atrodytu, kad paties kapitalo interesus skatina nustatyti normalią darbo dieną.

Vergvaldys perka savo darbininką lygiai taip pat, kaip jis perka savo arklį. Kartu su vergu jis praranda kapitalą, kuris turi būti kompensuojamas naujomis išlaidomis vergų rinkoje. Bet «kad ir kokią fatališkai griaunamą įtaką Georgijos ryžių laukai ir Misisipios darytų žmogaus organizmui, vis dėlto šis žmogaus gyvybės grėšimas nėra toks didelis, kad jo nebūtų galima kompensuoti iš paaugusių Virginijos ir Kentukio negrų telkimo vietų. Ekonominiai sumetimai, kurie galėtų būti tam tikra žmoniško elgesio su vergu garantija, nes jie savininko interesą sutapatina su vergo išsaugojimu, įvedus vergų prekybą, atvirksčiai, pavirsta kuo negailestingiausio elgesio su vergu priežastimi, nes, jei galima jį kompensuoti nauju, iš svetimų negrų telkimo vietų atgabentų vergu, jo gyvenimo ilgumas pasidaro mažiau svarbus, negu jo našumas tol, kol jis tęsiasi. Todėl tų šalių, į kurias įvežami vergai, vergovinio ūkio taisyklė yra tokia: veiksmingiausios ekonomijos esmė yra ta, kad iš žmonių-gyvulių (human cattle) būtų galima per kiek galint trumpesnį laiką išspausti kiek galint didesnę darbo masę. Kaip tik tropinių kultūrų analize, kuriose metinis pelnas dažnai yra lygus visam plantacijų kapitalui, negrų gyvybė aukojama kuo negailestingiausiu būdu. Vestindijos žemdirbystė, kuri jau keletą šimtmečių yra pasakiškų turtų šaltinis, surijo milijonus afrikiečių rasės žmonių. Ir mūsų laikais Kuboje, kur pajamos skaičiuojamos milijonais ir kur plantatoriai yra kunigaikščiai, žymi vergų dalis kasmet tiesiog išnaikinama ne tik dėl neišsivaizduojamai prasto maisto ir nepaliaujamo begalinio kankinimo, bet ir dėl lėto kamavimo besaikiu darbu ir miego bei poilsio stoka»¹⁰⁶.

Mutato nomine de te fabula narratur! [Pakeistu vardu apie tave da pasakojama!] Pakeiskime vergų prekybą darbo rinka, Kentukį ir Virginiją — Airiją ir žemdirbinėmis Anglijos, Škotijos ir Uelso apygardomis, Afriką — Vokietijai! Mes matėme, kaip besaikis darbas nuslaibia Londono kepėjų eiles, tačiau Londono darbo rinka visuomet yra perpildyta vokiškųjų ir kitų kandidatų į mirtį kepimo versle. Kaip mes matėme, puodininkystė yra viena iš pramonės šakų, kurioje darbininkų gyvenimo amžius yra trumpiausias. Bet ar dėl to yra puodžių trūkumas? Džozajus Uedžvudas, šiuolaikinės puodininkystės išradėjas, savo kilme paprastas darbininkas, 1785 metais pareiškė bendruomenių rūmams, kad visoje gamyboje dirba nuo 15 iki 20

¹⁰⁶ J. E. Cairnes: «The Slave Power». London 1862, 110, 111 psl.

tūkstančių žmonių¹⁰⁷. 1861 metais vien šios pramonės centrų — miegusių gyventojų skaičių Didžiojoje Britanijoje sudarė 101 302 žmonės. «Medvilnės pramonė jau egzistuoja 90 metų. . . Per laikotarpį, apimančią tris anglų rasės kartas, ji surijo devynias medvilnės darbininkų kartas»¹⁰⁸. Tiesa, atskirose karštligiško pakilimo epochose darbo rinkoje būdavo rimtas darbo jėgos trūkumas. Pvz., taip buvo 1834 metais. Bet čia ponai fabrikantai pasiūlė Poor Law Commissioners [įstaigoms beturčių reikalams] žemdirbinių apygardų «gyventojų perteklių» siųsti į šiaurę, pareikšdami, «kad ji absorbuos ir suvartos fabrikantai»¹⁰⁹. Tokie buvo tikri jų žodžiai. «Poor Law Commissioners sutikimu į Mančesterį buvo nusiųsti agentai. Šiems agentams buvo paruošti ir įteikti žemės ūkio darbininkų sąrašai. Fabrikantai puolė į biurus, ir, jiems pasirinkus tai, ko jiems reikėjo, ištisos šeimos buvo išgabentos iš Anglijos pietų. Šie žmonių kroviniai buvo pristatyti su kortelėmis, kaip prekių ryšuliai, kanalais ir vežimais; kai kurie atvyko pėsti, daugelis paklydo kelyje ir pusiau išbadėję bastėsi po manufaktūrines apygardas. Tai išsivystė į tikrą prekybos šaką. Bendruomenių rūmai tai laikys beveik neįtikimu dalyku. Tokia reguliari prekyba, toks spekuliacijavimas žmonių mėsa nenutrūkstamai tęsėsi, ir Mančesterio agentai pirkė ir pardavinėjo žmones Mančesterio fabrikantams taip pat reguliariai, kaip negrai pardavinėjami medvilnės plantatorių pietinėse valstijose. . . 1860 metai yra kulminacinis medvilnės pramonės taškas. . . Vėl trūko darbo rankų. Fabrikantai vėl kreipėsi į žmonių mėsos pardavimo agentus. . . ir pastarieji išnaršė visas Dorseto kopas, Devono kalvas, Uiltso lygumas, bet gyventojų perteklius jau buvo surytas». «Bury Guardian» gailiai aimanavo, kad, sudarius Anglijos—Prancūzijos prekybos sutartį, galėtų būti absorbuota 10 tūkstančių papildomų rankų, o netrukus jų prireiktų dar 30—40 tūkstančių. Po to, kai žmonių mėsa prekiavusieji agentai ir subagentai 1860 metais gana nesėkmingai išnaršė žemdirbines apygardas, fabrikantų deputacija kreipėsi į p. Viljersą, Poor Law Board [aukščiausiosios įstaigos beturčių reikalams] pirmininką, prašydama vėl leisti jiems imti į fabrikus našlaičius ir beturčių vaikus iš darbo namų¹¹⁰.

¹⁰⁷ John Ward: «History of the Borough of Stoke-upon-Trent». London 1843, 42 psl.

¹⁰⁸ Ferendo kalba bendruomenių rūmuose 1863 m. balandžio 27 d.

¹⁰⁹ «Ji absorbuos ir suvartos fabrikantai. Taip pažodžiui skambėjo medvilnės fabrikantų pareiškimas» (ten pat).

¹¹⁰ Ten pat. Nepaisant viso savo paslaugumo fabrikantų atžvilgiu, Viljersas «įstatymo» buvo priverstas atmesti jų pretenzijas. Tačiau šie ponai vietinių beturčių globos įstaigų paslaugumo dėka pasiekė savo tikslą. Fabriky inspektorius p. A. Redgreivas tikina, kad šį kartą «sistema», kuriai esant našlaičiai ir pauperių vaikai «pagal įstatymą» laikomi mokiniais (apprentices), «nebuvo susieta su pirmesniais piktnaudžiavimais» (apie tuos «piktnaudžiavimus» žr. Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845 [Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 т., 1955]),—

Aplamai imant, patyrimas parodo kapitalistui, kad nuolat yra tam tikras gyventojų perteklius, t. y. gyventojų perteklius palyginti su kiekvienu tam tikru momentu esamu kapitalo poreikiu didinti savo vertybę, nors šis gyventojų perteklius ir susideda iš sunykusių, greitai atgyvenančių, viena kitą išstumiančių, taip sakant, prieš subręstamui nuskinamų žmonių kartų¹¹¹. Iš antros pusės, sumaniam stebėti patyrimas parodo, kaip sparčiai ir kaip giliai kapitalistinė gamyba, kuri istoriniu požiūriu tik vakar yra gimusi, jau suspėjo išnaudoti pakirsti tautos gyvybinę jėgą, kaip pramoninių gyventojų išnaikinimą sulėtina tik nuolatinis nepaliestų gyvybingų kaimo elementų absorbavimas ir kaip net kaimo darbininkai jau pradeda išmirti,

noru, žinoma, vienu atveju «piktnaudžiavimas šia sistema buvo padarytas iš žemdirbių Škotijos apygardų į Lankaširą ir Ceširą atgabentų mergaičių ir jaunų moterų atžvilgiu». Esant šiai «sistemai», fabrikantas sudaro su beturčių prieglaudos administracija sutartį tam tikram laikui. Jis privalo teikti vaikams maistą, drabužius ir butą ir truputį primokėti jiems pinigais. Keistai skamba sekanti p. Redgreivo pastaba, ypač atsižvelgiant į tai, kad net Anglijos medvilnės pramonės klestėjimo metų tarpe 1860 metai išsiskiria ir kad darbo užmokestis buvo palyginamai nepaprastai aukštą lygį, nes nepaprasta darbininkų paklausa susidūrė su Anglijos gyventojų sumažėjimu, iki tol nematyta emigracija iš žemdirbių Anglijon ir Škotijos apygardų į Australiją ir Ameriką, su ryškiu gyventojų sumažėjimu kai kuriose žemdirbinėse Anglijos apygardose, o tai iš dalies buvo sėkmingai pakeičto gyvybinės jėgos susilpninimo padarinys, o iš dalies padarins to, kad prekyautojai žmonių mėsa jau buvo panaudoję visą gyventojų perteklių. Ir, nepaisant viso to, p. Redgreivas sako: «Vis dėlto šios rūšies darbas (beturčių prieglaudų vaikų darbas) naudojamas tik tada, kai negalima rasti jokio kito, nes jis brangus (high-priced labour). Paprastai paauglio nuo 13 metų darbo užmokestis yra apie 4 šil. per savaitę; bet duoti maistą, drabužius ir butą 50 ar 100 tokių paauglių, aprūpinti juos medicinine pagalba ir tinkama priežiūra, o, be to, dar truputį primokėti jiems pinigais,— tam 4 šil. žmogui per savaitę nepakanka» («Reports of the Insp. of Factories for 30th April 1860», 27 psl.). Ponas Redgreivas užmiršta mums pasakyti, kuriuo būdu pats darbininkas visa tai gali suteikti savo vaikams už jų 4 šil. darbo užmokestį, jei fabrikantas negali to padaryti 50-čiai ar 100-ai berniukų, kurie gyvena kartu ir yra bendrai išlaikomi ir prižiūrimi. Kad būtų išvengta neteislingų išvadų, kurios gali būti padarytos pasiremiant tekstu, aš turiu dar pastebėti, kad nuo to laiko, kai Anglijos medvilnės pramonei buvo taikomas 1850 m. fabričių aktas, sureguliuojęs darbo dieną ir t. t., ją reikia laikyti pavyzdinga Anglijos pramone. Anglijos medvilnės darbininkas stovi visais atžvilgiais aukščiau už kontinentinį, savo likimo draugą. «Prūsijos fabričių darbininkas dirba mažiausia 10 valandų per savaitę daugiau negu angliškasis jo brolis, o jeigu jis dirba pas save namie prie nuosavų audimo staklių, tai atkrinta ir ši papildomų darbo valandų riba» («Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1855», 103 psl.). Aukščiau minėtasis fabričių inspektorius Redgreivas po 1851 m. pramonės parodos nuvyko į kontinentą, konkrečiai imant, į Prancūziją ir Prūsiją, kad iširtų padėtį šių šalių fabrikuose. Štai ką jis sako apie Prūsijos fabričių darbininką: «Jis gauna darbo užmokestį, pakankamą įsigyti tam prastam maistui ir tam mažičiam komfortui, prie kurio jis yra pripratęs ir kuriuo pasitenkina... Jis gyvena blogiau ir dirba daugiau negu angliškasis jo brolis» («Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1853», 85 psl.).

¹¹¹ «Nuo besaikio darbo žmonės miršta nepaprastai greitai; bet žūvančiųjų vietos tuojau vėl užpildomos, ir dažnas veikėjų keitimasis nedaro jokio pasikeitimo scenoje» («England and America». London 1833, I t., 55; autorius — E. G. Ueikfildas).

nepaisant tyro oro ir neribotai jų tarpe viešpataujančio principle of natural selection [gamtinės atrankos principo], kurio dėka išlieka gyvi tiktai sfpriausieji individai¹¹². Jei kapitalas turi tokį «gerą pagrindą» neigti šiuolaikinės darbininkų kartos kančias, tai būsimojo žmonijos išsigimimo ir pagaliau neišvengiamo jos išmirimo perspektyva tiek pat maža! daro įtakos praktinei jo veiklai, kiek samprotavimai apie galimą žemės nukritimą ant saulės. Darydamas bet kurią spekuliaciją su akcijomis, kiekvienas žino, kad perkūnas kada nors vis dėlto trenks, bet kiekvienas tikisi, kad jis trenks ant jo artimo galvos jau po to, kai jam pačiam pavyks surinkti aukso lietu ir jį paslėpti saugioje vietoje. Après moi le déluge! [Po manęs kad ir tvanas!] — štai kiekvieno kapitalisto ir kiekvienos kapitalistinės nacijos lozungas. Todėl kapitalas yra negailestingas darbininko sveikatos ir gyvybės atžvilgiu visur, kur visuomenė jo nepriverčia kitaip elgtis¹¹³. Į nusiskundimus dėl fizinio ir dvasinio luošinio, priešlaikinės mirties, kankinimų besaikiu darbu jis atsako: kaip gali mus graužti šitos kančios, jeigu jos didina mūsų malonumą (pelną)? Bet, aplamai ir ištiesai imant, tai ir nepriklauso nuo geros ar piktos atskiro kapitalisto valios. Laisvojoje konkurencijoje imanentiniai kapitalistinės gamybos dėsniai atskiro kapitalisto atžvilgiu veikia kaip išorinis priverstinis įstatymas¹¹⁴.

¹¹² Zr. «Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863». Paskelbta Londone 1864 metais. Si ataskaita kalba kaip tik apie žemės ūkio darbininkus. «Seterlendo grafystė buvo vaizduojama tokia, kur daug kas rimtai pagerinta, tačiau neseniai atliktas tyrinėjimas parodė, kad šios grafystės apygardose, kurios kadaise taip išgarsėjo vyrų grožiu ir kareivių drąsa, gyventojai yra išsigimę į silpną ir sunykusią rasę. Sveikiausiose pajūrio vietovėse, esančiose kalvų pašlaitėse, jų vaikų veidai yra tokie sulyse ir išbalę, kokie jie galėtų būti tik puvėsingoje kurio nors Londono užkampio atmosferoje» (*Thornion: «Overpopulation and its Remedy»*. London 1846, 74, 75 psl.). Jie iš esmės panašūs į tuos 30 000 «gallant Highlanders» [«šaunių kalniečių»], kuriuos Glazgovas sugrūda į vieną krūvą kartu su prostitutėmis ir vagimis savo wynds ir closes [lindynėse ir urvuose].

¹¹³ «Nors gyventojų sveikatingumas yra toks svarbus nacionalinio kapitalo elementas, turėsime, deja, pripažinti, kad kapitalistai visai nėra linkę saugoti ir vertinti šį lobį... Domėtis darbininkų sveikata fabrikantai buvo priversti» («Times», 1861 m. lapkričio 5 d.). «Vest Raidingo vyrai pavirto gelumbininkais visai žmonijai... Darbo žmonių sveikata buvo paaukota, ir per keletą kartų rasė būtų visiškai išsigimusi, jei nebūtų įvykusi reakcija. Vaikų darbo valandos buvo apribotos ir t. t.» («Report of the Registrar General for October 1861»).

¹¹⁴ Todėl mes, pvz., matome, kad 1863 m. pradžioje 26 firmos, turinčios dideles puodų dirbtuves Stafordshire, tame tarpe ir D. Uedžvudas su sūnumis, specialiaame memorandume prašo, kad «valstybė prievartos būdu įsikištų». «Konkurencija su kitais kapitalistais» niekaip neleidžianti jiems «laisvanoriškai» apriboti vaikų darbo laiką ir t. t. «Todėl kad ir kaip mes skystumės dėl aukščiausių minėtos blygybės, jos nebūtų galima pašalinti fabrikantams tarpusavyje kaip nors susitariant... Atsižvelgdami į visas šias aplinkybes, mes įsitikinome, kad reikalingas priverstinis įstatymas» («Children's Employment Commission. 1st Report, 1863», 322 psl.).

¹¹⁴ *pastabos priedas*. Dar ryškesnį pavyzdį mums pateikia visai nesena praėtis. Aukštos medvilnės kainos karštilgiško reikalų pagyvėjimo laikotarpiu

Normalios darbo dienos nustatymas yra daugiaamžės kovos tarp kapitalisto ir darbininko rezultatas. Bet šios kovos istorijoje pasirodo dvi priešingos kryptys. Pvz., palyginkime mūsų laikų Anglijos fabriku įstatymus su Anglijos darbininkų statutais pradadant nuo XIV ir iki XVIII amžiaus vidurio ¹¹⁵. Kai šiuolaikinis fabriku įstatymas priverstinai sutrumpina darbo dieną, tie statutai stengiasi priverstinai ją prailginti. Ir iš tikrųjų, pretenzijos užuomazginėje būklėje esančio kapitalo, kai jis tik atsiranda ir, vadinasi, savo teise įdirbti pakankamą pridedamojo darbo kiekį tuo tarpu užtikrina ne vien tik ekonominių santykių jėga, bet ir valstybinės valdžios parama,— šios pretenzijos atrodo nepaprastai kuklios, sugretinant jas su tomis nuolaidomis, kurias jis, niurnėdamas ir priešindamasis, turi daryti subrendimui amžiuje. Prireikė amžių tam, kad «laisvas» darbininkas dėl kapitalistinio gamybos būdo išsivystymo savo noru sutiktu, t. y. visuomeninių sąlygų būtų priverstas, už įprastinių pragyvenimo reikmenų kainą pardavinėti visą aktyvųjį savo gyvenimo laiką, net patį sugebėjimą dirbti,— pardavinėti savo pirmgimystę už lėkštę kvailenės. Todėl labai natūralu, kad tas darbo dienos prailginimas, kurį kapitalas nuo XIV amž. vidurio iki XVII amž. pabaigos stengiasi su valstybės prievartos pagalba primesti pilnamečiams darbininkams, maždaug sutampa su tomis darbo laiko ribomis, kurias antroje XIX amžiaus pusėje valstybė kai kur nustato vaikų kraujui pavirsti kapitalu. Tai, kas dabar, pvz., Masačuzeto valstijoje, iki šiol labiausiai Šiaurės Amerikos respublikos valstijoje, paskelbta įstatymine jaunesnių kaip 12 metų vaikų darbo riba, Anglijoje dar XVII amžiaus viduryje buvo normali žydinčios sveikatos amatininkų, alpių žemės ūkio bernų ir milžinų-kalvių darbo diena¹¹⁶.

pankatinio Blekberno medvilnės audimo fabriku savininkus, jiems tarpusavyje sualtrus, savo fabrikuose tam tikram laiko tarpui sutrumpinti darbo laiką. Šis laiko tarpas pasibaigė maždaug lapkričio pabaigoje (1871 m.). Tuo tarpu turtingesnieji fabrikantai, kurių įmonėse verpimas buvo jungiamas su audimu, šio susitarimo sąlygotą gamybos sumažinimą panaudojo tam, kad išplėstų savo įmones ir tuo būdu smulkiųjų įmonininkų sąskaita gautų didelį pelną. Tokiomis keblionis aplinkybėmis smulkieji įmonininkai kreipėsi į fabriku darbininkus, ragindami juos rimtai agituoti už devynių valandų darbo dieną ir žadėdami jiems piniginių paramą šiam tikslui!

¹¹⁵ Šie darbininkų statutai, kuriuos mes tuo pačiu metu randame ir Prancūzijoje, Niderlanduose ir t. t., Anglijoje buvo formaliai panaikinti tik 1813 metais, jau po to, kai juos seniai buvo panaikinę patys gamybiniai santykiai.

¹¹⁶ «Nė vienas jaunesnis kaip 12 metų amžiaus vaikas jokiam fabrike neturi dirbti daugiau kaip 10 valandų per dieną» («General Statutes of Massachusetts», 63, 12 sk.). (Šie nuostatai buvo išleisti 1836—1858 metais). «Dešimties valandų darbas per dieną visuose medvilnės, vilnonių audinių, šilko, popieriaus, tekstilės, linų apdirbimo fabrikuose ir geležies bei vario gaminių gamyklose turi būti laikomas įstatymo nustatyta darbo diena. Toliau nustatoma, kad nuo šiol nė vienas mažametis, dirbantis kuriame nors fabrike, neturi būti sulaikomas darbu arba priverčiamas dirbti daugiau kaip 10 valandų per dieną arba 60 valandų per savaitę ir kad nuo šiol nė vienas mažametis, kuriam nesukako 10 metų amžiaus, neturi būti priimamas kaip darbininkas į jokių fabriku šios valstijos

Betarpiškas pagrindas išleisti pirmąjį «Statute of Labourers» [«Darbininkų statutą»] (23-tieji Eduardo III viešpatavimo metai, 1349) (ne priežastis, nes tokios rūšies įstatymai leidžiami per ištisus šimtmečius, nepaisant to, kad šis pagrindas išnyko) buvo didysis maistas, kuris tiek sumažino gyventojų skaičių, kad, anot vieno rašytojo-toriorio, «sunkumas surasti darbininkų protingomis kainomis (t. y. kainomis, kurios jų samdytojams paliktų protingą kiekį pridedamojo darbo) iš tikrųjų pasidarė nepakenčiamas»¹¹⁷. Todėl įstatymas pradėjo priverstinai diktuoti protingą darbo užmokestį, lygiai kaip ir darbo dienos ribas. Pastarasis punktas, kuris mus čia ir tedomina, priverstinis darbo dienos nustatymas, pakartotas 1496 metų statute (Henriko VII laikais). Visų amatininkų (artificers) ir žemės ūkio darbininkų darbo diena nuo kovo iki rugsėjo turėjo trukti — nors to niekad ir nepavyko įgyvendinti praktikoje — nuo 5 valandos ryto iki 7—8 valandos vakaro, bet kartu valgymui skirtą laiką sudarė 1 valanda pusryčiams, 1½ valandos pietums ir dar ½ valandos pavakariams, t. y. kaip tik du kartus daugiau už laiką, kurį nustato šiuo metu veikiantis fabriky aktas¹¹⁸. Žiemą darbas turėjo trukti su tomis pačiomis pertraukomis nuo 5 valandos ryto iki sutemstant. Elžbietos 1562 m. statutas visiems darbininkams, «pasamdytiems tiek padieniui, tiek ir pasavaičiui», nekeičia darbo dienos ilgumo, bet stengiasi pertraukų laiką apriboti 2½ valandos vasarai ir 2 valandomis žiemai. Pietūs turi trukti tik vieną valandą, o «popietinis pusvalandžio miegas» leidžiamas tik nuo gegužės vidurio iki rugpiūčio vidurio. Už kiekvieną pasišalinimo valandą iš darbo užmokesčio atskaitomas 1 pensas. Tačiau praktikoje sąlygos darbininkams buvo žymiai palankesnės negu pagal statutus. Viljamas Petis, politinės ekonomijos tėvas ir tam tikra prasme statistikos išradėjas, viename veikalė, kurį jis paskelbė paskutiniame XVII amžiaus trečdalyje, sako: «Darbininkai (labouring men,

ribose» («State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc.», 1 ir 2 §. 1851 m. kovo 11 d. įstatymas). «Draudžiama versti dirbti bet kuriame fabrike 12—15 metų amžiaus nepilnamečius daugiau kaip 11 valandų per dieną, arba anksčiau kaip 5 valandą ryto ir vėliau kaip 7½ valandos vakaro» («Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.», 39 sk., 23 §, 1857 m. liepos 1 d.).

¹¹⁷ «Sopnisms of Free Trade», 7-sis leid., London 1850, 206 psl. Beje, tas pats toris priduria: «Parlamentiniai aktai, reguliavusieji darbo užmokestį darbininkų nenaudai ir darbo samdytojų naudai, buvo išlikę per ilgą 464 metus trukusį laikotarpį. Gyventojų skaičius išaugo. Dabar šie įstatymai pasidarė neberekalingi ir apsunkiną» (ten pat, 206 psl.).

¹¹⁸ Dėl šio statuto Dž. Ueidas teisingai pastebi: «Iš 1496 metų statuto išeina, kad išlaidos maistui buvo laikomos ekvivalentinėmis ⅓ amatininko pajamų ir ½ žemės ūkio darbininko pajamų, o tai parodo, kad tuo metu darbininkų padėtis buvo labiau nepriklausoma negu dabar, kai žemės ūkio ir manufaktūrų darbininkų maistas sudaro stambesnę jų darbo užmokesčio dalį» (*J. Wade: «History of the Middle and Working Classes»*, 3-sis leid., London 1835, 24, 25, 577 psl.). Kai dėl nuomonės, kad, esą, šis skirtumas paaiškinamas skirtumu tarp maisto ir drabužių kainos dabar ir tuomet, tai ją paneigia kad ir visai paviršutiniškas susipažinimas su «Chronicon Preciosum etc.». By Bishop Fleetwood. 1-sis leid. London 1707, 2-sis leid. London 1745.

(tuo metu iš tikrųjų žemės ūkio darbininkai) dirba po 10 valandų per dieną ir valgo 20 kartų per savaitę, būtent tris kartus per dieną Mokedieniais ir du kartus sekmdieniais; iš to yra aišku, kad jeigu jie panorėtų papasninkauti penktadienį vakare ir pietums sunaudoti $1\frac{1}{2}$ valandos, tuo tarpu kai dabar jie sunaudoja jiems 2 valandas, nuo 11 iki 1 valandos, t. y. jeigu jie $\frac{1}{20}$ laiko daugiau dirbtų ir tiek pat mažiau suvartotų, tai to pakaktų aukščiau minėtojo mokesčio $\frac{1}{10}$ daliai padengti¹¹⁹. Ar neteisus buvo dr. Endrius Juras, kai jis anūkė, kad 1833 metų dvylikos valandų bilis yra grįžimas į praeities taisybę? Žinoma, statutų nuostatai ir tie, apie kuriuos mini Petis, lėčia ir «apprentices» (mokiniai). Bet kokia būtent buvo vaikų darbo padėtis dar XVII amžiaus pabaigoje, apie tai galima spręsti iš šio skundo: «Mūsų jaunuoliai čia Anglijoje nieko neveikia iki to laiko, kol jie stoja mokiniais, todėl jiems, žinoma, reikia daug laiko — septynerių metų,— kad pasidarytų geri amatininkai». Priešingai, Vokietijoje girinama už tai, kad ten vaikai nuo lopšio nors «šiek tiek pratinauti prie darbo»¹²⁰.

Dar per didesnę XVIII amžiaus dalį, iki stambiosios pramonės epochos, Anglijos kapitalui nepavykdavo, sumokant savaitinę darbo įmogos vertę, užgrobti visą darbininko savaitę,— beje, išimtį sudaro žemės ūkio darbininkai. Ta aplinkybė, kad darbininkai visą savaitę

¹¹⁹ W. Petty: «Political Anatomy of Ireland», 1672, 1691 leid., 10 psl.

¹²⁰ «A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry». London 1689, 13 psl. Makolėjus, suklastojęs Anglijos istoriją vėgų ir buržuazijos interesais, šitaip deklamuoja: «Įprotis prieš laiką priversti vaikus dirbti. . . XVII amžiuje viešpatavo tuometiniam pramonės būvlui beveik neįtikimu laipsniu. Norvike, svarbiausiame vilnonių audinių pramonės centre, šešerių metų vaikas buvo lūdkomas darbingu. Įvairūs ano meto rašytojai — jų tarpe daugelis buvo laikomi nepaprastai padoriais — su «exultation» (pasigėrėjimu) mini tokį faktą, kad šiame mieste vien tik berniukų ir mergaičių darbu sukuriamas toks turtas, kuris per metus sudaro 12 000 sv. st. virš jų išlaikymo. Kuo nuodugniau mes nagrinėjame praeities istoriją, tuo daugiau randame pagrindo nesutikti su nuomone tų, kurie mūsų amžių laiko galinčių sukelti naujų socialinių nelaimių. . . Tai, kas nuja, yra šias nelaimes atskleidžiantis apsišvietimas ir jas gydantis humaniškuumas» («History of England», I t., 419 psl.). Makolėjus taip pat galėtų papasakoti apie tai, kad «didžiai padorūs» XVII amžiaus amis du commerce [prekybos bičiuliai] su «exultation» [pasigėrėjimu] pasakoja apie tai, kaip vienoje beturčių prieglaudoje Olandijoje buvo priverstas dirbti 4 metų vaikas, ir šis «vertu mūse en pratique» [praktikoje panaudotos dorybės] pavyzdys figūruoja visuose humaniškuumo atstovų à la Makolėjus (Makolėjaus tipo) raštuose iki A. Smito laikų. Tiesa, atsiradus manufaktūrai, skirtingai nuo amatų, pasireiškia žymės vėgų išnaudojimo, kuris iki tam tikro laipsnio seniai egzistavo valstiečių tarpe ir tuo labiau buvo išsivystęs, kuo sunkesnė buvo žemdirbį slegianti priespauda. Kapitalo tendencija yra aiški, bet patys faktai dar yra tokio išimtinio pobūdžio, kaip dvigalvių vaikų gimimas. Kaip tik todėl ateities nujautimo kupini «amis du commerce» [prekybos bičiuliai] su «exultation» [pasigėrėjimu] šiuos faktus amžininkams ir palikuonims pamokyti vaizdavo kaip vertus ypatingo dėmesio ir nuostabėjimo ir rekomendavo jais sekti. Tas pats škotų sikofantas ir gražbylys Makolėjus sako: «Dabartiniu metu mes girdime tik apie regresą, o matome mes tik progresą». Kokios akys, o svarbiausia, kokios ausys!

galėjo gyventi už keturių dienų darbo užmokestį, jiems neatrodė pakankamu pagrindu ir kitas dvi dienas dirbti kapitalistui. Vienos krypties anglų ekonomistai, tarnavusieji kapitalui, kuo įnirtingiausiai puolė darbininkus už tokią užsispyrimą; kitos krypties ekonomistai gynė darbininkus. Pvz., paklausykime polemikos tarp Postiltveito, kurio prekybos žodynas tuo metu buvo toks pat garsus, kaip dabartiniu metu analoginiai Mak-Kulocho ir Mak-Gregoro raštai, ir aukščiau cituoto «Essay on Trade and Commerce» autoriaus¹²¹.

Postiltveitas tarp kita ko sako: «Baigdamas šias negausias pastabas, aš negaliu neatkreipti dėmesio į banalią frazę, kurią tenka girdėti iš daugelio, kad, esą, darbininkas (industrious poor), per 5 dienas galėdamas pakankamai uždirbti savo pragyvenimui, nepanorės dirbti pilnų 6 dienų. Todėl daroma išvada, kad reikia su mokesčių pagalba arba kuriais nors kitais būdais pabranginti net būtinus pragyvenimo reikmenis, siekiant priversti amatininkus ir manufaktūrų darbininkus be pertraukos dirbti šešias dienas per savaitę. Aš turiu paprašyti leisti man laikytis kitokios nuomonės, negu šie didieji politikai, kurie laužo ietis už amžiną šios karalystės darbininkų vergovę («the perpetual slavery of the working people»); jie užmiršta patarlę «all work and no play» (darbas, nekaitaliojamas su žaidimu, bukina). Ar anglai nesididžiuoja gabumais ir įgudimu savo amatininkų ir manufaktūrų darbininkų, kurie iki šiol užtikrindavo Britanijos prekėms visuotinį kreditą ir gerą vardą? Kam mes už tai turime būti dėkingi? Veikiausiai niekam kitam, kaip tik tam būdui, kuriuo mūsų darbininkai, būdami džiugaus charakterio, moka linksmintis. Jeigu jie būtų priversti iš eilės dirbti ištisus metus, visas šešias dienas per savaitę, diena iš dienos atlikti tą patį darbą, argi tai neatbukintų jų gabumų ir nepaverstų jų iš guvių ir miklių žmonių bukagalvais ir apatiškais; ir ar neprarastų mūsų darbininkai, tokios amžinos vergovės slegiami, savo reputacijos, ar jie galėtų ją išlaikyti?.. Kokio įgudimo būtų galima laukti iš taip žiauriai nukamuotų gyvulių (hard driven animals)?.. Daugelis iš jų per 4 dienas atlieka tiek darbo, kiek prancūzas atlieka per 5 arba 6 dienas. Bet jei anglai turi pasidaryti amžiniais sunkaus darbo slegiamais darbininkais, tai ga-

¹²¹ Iš visų darbininkų kaltintojų pikčiausias yra tekste minėtasis anonimis «An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.». London 1770, autorius. Jau anksčiau jis tokiu pasireiškė savo veikale «Considerations on Taxes». London 1765. Prie tokių reikia priskirti ir Polonijų Arturą Jungą, nepsakomą plepį statistikoje. Darbininkų gynėjų tarpe išsiskiria: Džekobas Vanderlintas veikale «Money answers all things», London 1734; pastorius Natenielis Forsteris, teologijos daktaras, veikale «An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London 1767; dr. Praisas ir ypatingai Postiltveitas — tiek viename jo «Universal Dictionary of Trade and Commerce» priede, tiek ir veikale «Great Britain's Commercial Interest explained and improved», 2-sis leid., London 1755. Pačius faktus konstatuoja daugelis kitų ano meto rašytojų, tarp kita ko Džozajus Tekeris.

Ilma būkštauti, kad jie išsigims (degenerate) dar labiau negu prancūzai. Jei mūsų tauta yra garsi savo kariniu naršumu, tai argi mes nesakome, kad už tai mes turime būti dėkingi, iš vienos pusės, geram angliškam rostbfui ir pudingui, kurie sudaro jos maistą, o iš antros pusės, ir nemažesniu laipsniu, konstitucinei mūsų laisvės dvasiai? O kodėl didesnis mūsų amatininkų ir manufaktūrų darbininkų gabumų, energijos ir įgudimo laipsnis negalėjo atsirasti dėka tos laisvės, kuriai esant jie savaip linksminasi? Aš tikiuosi, kad jie niekad nepraras nei šių privilegijų, nei šių gerųjų gyvenimo sąlygų, iš kurių vienodai kyla tiek jų darbo įgudimas, tiek ir jų drąsa»¹²².

I tai «Essay on Trade and Commerce» autorius atsako šitaip:

«Jei savaitės septintos dienos šventimas laikomas dievo nustatytu dalyku, tai tuo numatoma, kad savaitės kitos dienos priklauso darbui (jis, kaip mes tuoju pamatysime, nori pasakyti: kapitalui), ir tai, kad jėga priverčiama vykdyti šį dievo įsakymą, negali būti vadinama žiaurumu. . . Kad žmonija, aplamai imant, iš prigimties yra linkusi į ramybę ir tinginystę, tuo mus įtikina lemtingas patyrimas, įgytas iš elgesio mūsų manufaktūrų prastuomenės, kuri vidutiniškai dirba ne daugiau kaip 4 dienas per savaitę, išskyrus pragyvenimo reikmenų pabrangimo atvejus. . . Tarkime, kad bušelis kviečių sudaro visus darbininko pragyvenimo reikmenis, kad jis kainuoja 5 šil. Ir kad darbininkas savo darbu uždirba vieną šilingą per dieną. Tokiu atveju jam tenka dirbti tik 5 dienas per savaitę ir tik 4 dienas, jei bušelis kainuoja 4 šil. Bet kadangi šioje karalystėje darbo užmokeskis yra daug aukštesnis palyginti su pragyvenimo reikmenų kaina, tai manufaktūros darbininkas, kuris dirbo 4 dienas, turi pinigų perteklių, už kurį jis savaitės likutį gali gyventi dykinėdamas. . . Tikiuosi, aš esu pakankamai pasakęs, kad išaiškinau, jog saikingas 6 dienų darbas per savaitę nėra vergovė. Mūsų žemės ūkio darbininkai dirba kaip tik 6 dienas per savaitę, ir pagal visus požymius — tai laimingiausieji darbininkai (labouring poor)¹²³; olandai po tiek pat dienų dirba manufaktūrose ir, atrodo, yra labai laiminga tauta. Prancūzai elgiasi taip pat, kiek tam nekliudo gausios šventės, kurios nutraukia darbo dienas. . .¹²⁴ Bet mūsų prastuomenė tvirtai įsikėlė į galvą mintį, kad, esą, jai, kaip anglams iš gimimo, priklauso privilegija naudotis didesne laisve ir nepriklausomybe negu (darbininkams) bet kurioje kitoje Europos šalyje. Kiek ši idėja daro įtakos

---

¹²² *Postlethwayt*. Ten pat. «First Preliminary Discourse», 14 psl.

¹²³ «An Essay on Trade and Commerce etc.». London 1770. Jis pats 96 puslapyje pasakoja, kas jau 1770 metais sudarė Anglijos žemės ūkio darbininkų «laimę». «Jų darbo jėga («their working powers») visada iki aukščiausio laipsnio įtempta («on the stretch»); jie negalėtų nei gyventi blogiau, negu gyvena («they cannot live cheaper than they do»), nei dirbti daugiau» («nor work harder»).

¹²⁴ Kapitalo genezėje protestantizmas vaidina svarbų vaidmenį jau dėl to, kad jis beveik visas tradicines šventes paverčia darbo dienomis.

mūsų kareivių drąsumui, ji, gal būt, duoda kiek naudos; bet kuo mažiau ja yra apsikrėtę manufaktūrų darbininkai, tuo geriau jiems patiems ir valstybei. Darbininkai niekad neturėtų laikyti savęs nepriklausomais nuo savo viršininkų («independent of their superiors»). . . . Nepaprastai pavojinga pataikauti prastuomenei prekybinėje valstybėje, kaip kad mūsų, kurioje, gal būt, $\frac{7}{8}$ visų gyventojų teturi nedidelę nuosavybę arba visai jos neturi. . . .¹²⁵ Visiško pasveikimo nebus tol, kol mūsų pramoninė varguomenė nepaklus būtinumui dirbti 6 dienas už tokią pat sumą, kurią ji dabar uždirba per 4 dienas»¹²⁶. Tuo tikslu, lygiai kaip ir «tingėjimui, ištvirkimui ir romantiškiems svaičiojimams apie laisvę išrauti», ditto [taip pat] «mokesčiams vargingųjų naudai sumažinti, verslumo dvasiai paskatinti ir darbo kainai manufaktūrose sumažinti», mūsų ištikimasis kapitalo Ekartas siūlo išmėgintą priemonę — darbininkus, kurie naudojami viešąja labdaryste, t. y. pauperius, uždaryti į «idealius darbo namus» (an ideal workhouse). «Tokie namai turi būti paversti siaubo namais» (house of terror)¹²⁷. Šiuose «siaubo namuose», šiame «workhouse» [darbo namų] «ideale» darbas turi trukti «14 valandų per parą, į tą valandų skaičių betgi įskaitant laiką valgymui, tad lieka pilnų 12 darbo valandų»¹²⁸.

Dvylikos valandų darbo diena «ideal workhouse» [«idealiuose darbo namuose»], 1770 metų siaubo namuose! Sešiasdešimt trejiems metams praslinkus, 1833 metais, kai Anglijos parlamentas keturiose pramonės šakose nuo 13 iki 18 metų amžiaus vaikų darbo dieną sutrumpino iki 12 pilnų darbo valandų, buvo galima pamanyti, kad išmušė paskutinė Anglijos pramonės valanda! 1852 metais, kai L. Bonapartas, siekdamas įsiteikti buržuazijai, sumanė pasikėsinti į įstatymo nustatytą darbo dieną, Prancūzijos darbininkų masės vienu balsu pareiškė: «Įstatymas, sutrumpinantis darbo dieną iki 12 valandų, yra vienintelė gėrybė, kuri mums liko iš respublikos įstatymų!»¹²⁹. Ciuriche vyresnių kaip 10 metų vaikų darbas apribotas

¹²⁵ «An Essay on Trade and Commerce etc.». London 1770, 15, 41, 55, 57, 96, 97 psl.

¹²⁶ Ten pat, 69 psl. Dar 1734 metais Džekobas Vanderlintas išaiškino, kad visų kapitalistų nusiskundimų darbininkų tingėjimu paslaptį tiesiog sudaro tai, kad jie už tokį pat darbo užmokestį norėtų gauti 6 darbo dienas vietoj 4.

¹²⁷ Ten pat, 242 psl.: «Tokiai idealios darbo namus reikia padaryti «siaubo namais», o ne vargingųjų prieglauda, kur jie gauna gausiai pavalgyti, šiltus ir padorius drabužius ir kur labai mažai dirbama».

¹²⁸ «In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour» (ten pat) [260 psl.] «Prancūzai,— sako jis,— juokiasi iš mūsų entuziastiškų idėjų apie laisvę» (ten pat, 78 psl.).

¹²⁹ «Jie daugiausia prieštaravo prieš darbą, trunkantį daugiau kaip 12 valandų per dieną, nes įstatymas, nustatantis tokią darbo dieną, yra vienintelė gėrybė, kuri jiems liko iš respublikos įstatymų» (Reports of Insp. of Fact. 31st Octob. 1856, 80 psl.). Prancūzijos 1850 m. rugsėjo 5 dienos įstatymas dėl dvylikos valandų darbo dienos, buržuazijos interesais pakeistas laikinosios vyriausy-

12 valandų; Aargau mieste nuo 13 iki 16 metų amžiaus vaikų darbas 1862 metais buvo sutrumpintas nuo 12½ iki 12 valandų; Austrijoje nuo 14 iki 16 metų amžiaus vaikams darbas 1860 metais ditto [taip pat] buvo sutrumpintas iki 12 valandų¹³⁰. Kokia «pažanga nuo 1770 metų», su «exultation» [pasigėrėjimu] būtų sušukęs Makolėjus!

«Siaubo namai» pauperiams, apie kuriuos 1770 metais kapitalistinė siela tik svajojo, praėjus keleriems metams iškilo milžiniškų «darbo namų» patiems manufaktūrų darbininkams pavidalu. Tie namai buvo vadinami fabriku. Bet šį kartą idealas nublanko palyginti su tikrove. . .

6. KOVA UŽ NORMALIĄ DARBO DIENĄ. PRIVERSTINIS ĮSTATYMINIS DARBO LAIKO APRIBOJIMAS. ANGLIJOS 1833—1864 METŲ FABRIKŲ ĮSTATYMAI

Po to, kai kapitalui prireikė išties šimtmečių, kad prailgintų darbo dieną iki normalių maksimalių jos ribų, o paskui ir už tų ribų, iki natūralios dvylikos valandų dienos ribos¹³¹, paskutiniame XVIII amžiaus trečdalyje atsiradus stambiajai pramonei, prasidėjo staigus, tarytum lavina visas kliūtis griaunantis judėjimas šioje srityje. Visokios ribos, kurias nustato papročiai ir gamta, amžius ir lytis, dienos ir nakties kaita, buvo sugriautos. Netgi dienos ir nakties kvokos, kurios yra valstietišškai paprastos senuosiuose statutuose, pnsidarė tokios neaiškios; jog vienas Anglijos teisėjas dar 1860 metais

bės 1848 m. kovo 2 dienos dekreto naujasis leidimas, veikia visų be skirtumo dirbtuvių atžvilgiu. Iki šio įstatymo darbo diena Prancūzijoje nebuvo apribota. Jos ilgumas fabrikuose buvo 14, 15 ir daugiau valandų. Zr. «Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848. Par Mr. Blanqui». Ponui Blanki,— ekonomistui, o ne revoliucionieriui,— vyriausybė buvo pavedusi paruošti anketą apie darbininkų padėtį.

¹³⁰Ir darbo dienos sureguliuavimo atžvilgiu Belgija pasirodo esanti pavyzdinė buržuazinė valstybė. Lordas Hovardas de Ueldenas, Anglijos pasiuntinys Briuselyje, 1862 m. gegužės 12 d. praneša Anglijos Foreign Office [užsienio reikalų ministerijai]: «Ministras Rožjė man pareiškė, kad vaikų darbas nėra kurio nors būdu apribotas nei bendrųjų įstatymų, nei vietinių nutarimų; kad vyriausybė per pastaruosius trejus metus kiekvienoje sesijoje puoselėjo mintį pateikti rūmams įstatymo projektą šiuo reikalu, bet visuomet sutikdavo neveikiamą kliūtį dėl egoistinės baimės, su kuria žiūrima į bet kurį įstatymą, prieštaraujantį visiškoms darbo laisvės principui»

¹³¹ «Be abejonės, tenka labai apgailestauti, kad kuri nors žmonių klasė turi kamuotis bedirbdama po 12 valandų kasdien. Jei prisikačiuosime čia laiką, sugaištama valgymui ir vaikščiėjimui į dirbtuvę ir atgal, tai susidarys iš tikrųjų 14 iš 24 paros valandų. . . Aš tikiuosi, kad, jau nekalbant apie sveikatą, niekas neims neigti, jog moraliniu požiūriu toks visiškas dirbančiųjų klasių laiko absorbavimas, be pertraukos vykstantis pradėdant nuo ankstyvo 13 metų amžiaus, o «laisvosiose» pramonės šakose dar nuo žymiai ankstyvesnio amžiaus, yra nepaprastai žalingas ir sudaro didžiulę blygybę. . . Viešosios dorovės vardan, siekiant išugdyti sveikus gyventojus, siekiant užtikrinti tautos daugumai galimumą protingai naudotis gyvenimu, būtina primygtinai reikalauti, kad visose pramonės šakose dalis kiekvienos darbo dienos liktų poilsui ir laisvalaikiiui» (Leonardas Horneris leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841»).

turėjo parodyti tikrai talmudišką išmintį, kad «teismine tvarka» išaiškintų, kas yra diena ir kas yra naktis¹³². Kapitalas kėlė savo orgijas.

Kai tik darbininkų klasė, gamybos trenksmo apkurtinta, šiek tiek atsigavo, ji ėmė priešintis, ir pirmiausia stambiosios pramonės tėvyneje, Anglijoje. Tačiau per tris dešimtmečius jos išsikovojamoms nuolaidos buvo grynai nominalios. Nuo 1802 iki 1833 metų parlamentas išleido 5 darbo aktus, bet buvo toks gudrus, kad nevojavo nė skatiko jiems priverstinai įvykdyti, reikalingam valdininkų personalui ir t. t.¹³³. Jie pasiliko negyva raidė. «Faktas yra tai, kad iki 1833 m. akto vaikai ir paaugliai buvo verčiami dirbti («were worked») visą naktį, visą dieną arba ir dieną ir naktį ad libitum [samdytojų nužiūra]¹³⁴.

Tik nuo to laiko, kai pasirodė 1833 m. fabriky aktas, kuris apima medvilnės, vilnos, linų ir šilko fabrikus, prasideda normali darbo diena šiuolaikinei pramonei. Niekas geriau neapibūdina kapitalo dvasios, kaip Anglijos fabriky įstatymų istorija nuo 1833 iki 1864 metų!

1833 m. įstatymas skelbia, kad paprasta darbo diena fabrikė turi prasidėti 5½ valandos ryto ir pasibaigti 8½ valandos vakaro. Šio 15 valandų laikotarpio ribose įstatymas leidžia naudotis paauglių (t. y. nuo 13 iki 18 metų amžiaus asmenų) darbu bet kuriuo dienos metu, tačiau su ta būtina sąlyga, kad tas pats šio amžiaus asmuo nedirbtų daugiau kaip 12 valandų per dieną, išskyrus kai kuriuos specialiai numatytus atvejus. Akto 6-sis punktas nustato, «kad kiekvieną dieną kiekvienam asmeniui, kurio darbo laikas yra apribotas, turi būti skirta bent 1½ valandos valgymui». Buvo draudžiama naudoti iki 9 metų amžiaus vaikų darbą, išskyrus vieną atvejį, kuris bus žemiau paminėtas; 9—13 metų amžiaus vaikų darbas buvo apribotas 8 valandomis per dieną. Naktinis darbas, t. y. pagal šį įstaty-

¹³² Žiūrėk: «Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860».

¹³³ Luji-Filipo, buržua karaliaus, režimui yra nepaprastai būdinga ta aplinkybė, kad vienintelis jo laikais išleistas 1841 m. kovo 22 d. fabriky įstatymas niekad nebuvo įgyvendintas. Bet ir šis įstatymas liečia tik vaikų darbą. Jis nustato aštuonias darbo valandas 8—12 metų amžiaus vaikams, dvylika valandų 12—16 metų vaikams ir t. t., be to, daro daugybę išimčių, kurios leidžia naktinį darbą net aštuonerių metų vaikams. Prižiūrėti, kaip šis įstatymas taikomas, ir priversti jį vykdyti buvo pavesta «amis du commerce» [prekybos bičiulių] gerai valiai,— ir tai šalyje, kur kiekviena pelė yra policijos kontroliuojama. Tikslai nuo 1853 metų viename vieninteliame departamente, Département du Nord [Siaurės Departamente], įsteigiama apmokama vyriausybinių inspektoriaus tarnyba. Prancūzijos visuomenės vystymuisi nemažiau būdinga aplamai yra ta aplinkybė, kad Luji-Filipo įstatymas iki 1848 m. revoliucijos buvo vienintelis įstatymas šioje srityje, nors Prancūzijos įstatymų leidybos fabrikas savo tinklu apraizgo visas gyvenimo puses!

¹³⁴ «Reports of Insp. of Fact. 30th April 1860», 51 psl.

ma darbas tarp 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro ir 5 $\frac{1}{2}$ valandos ryto, buvo uždraustas visiems asmenims nuo 9 iki 18 metų amžiaus.

Įstatymų leidėjams buvo taip svetima kėsintis į kapitalo vykdomą laisvą suaugusiųjų darbo jėgos siurbimą arba, kaip jie tai vadino, į «darbo laisvę», kad jie sugalvojo specialią sistemą, siekdami užtikrinti kelią tokiems baisingiems fabriky akto padariniams.

«Didžiulė fabrikinės sistemos, kaip ji yra organizuota dabartiniu metu, blogybė,— sakoma pirmojoje komisijos centrinės tarybos 1833 m. birželio 25 d. ataskaitoje,— yra ta, kad ji sukelia būtinumą ilginti vaikų darbą iki suaugusiųjų darbo dienos kraštutinių ribų. Vienintelė priemonė prieš šią blogybę,— nesigriebiant suaugusiųjų darbo apribojimo, kuris sukeltų dar didesnę blogybę negu ta, kurią manoma pašalinti,— yra planas įvesti dvi vaikų pamainas». Šis «planas» ir buvo įgyvendintas Relaisssystem pavadinimu («System of Relays»; Relay angliškai, kaip ir prancūziškai, reiškia pašto arklių koliną įvairiose stotyse); čia viena nuo 9 iki 13 metų vaikų pamainą įkinkoma į darbą, pvz., nuo 5 $\frac{1}{2}$ valandos ryto iki 1 $\frac{1}{2}$ valandos popietę, kita pamaina — nuo 1 $\frac{1}{2}$ valandos po pietų iki 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro ir t. t.

Atlyginant už tai, kad ponai fabrikantai kuo įžūliausiai ignoruodavo visus per pastaruosius 22 metus išleistus įstatymus dėl vaikų darbo, pilulė, kurią jiems dabar reikėjo nuryti, ir šį kartą buvo paauksinta. Parlamentas nutarė, kad nuo 1834 m. kovo 1 d. nė vienas jaunesnis kaip 11 metų vaikas, nuo 1835 m. kovo 1 d. nė vienas jaunesnis kaip 12 metų vaikas ir nuo 1836 m. kovo 1 d. nė vienas jaunesnis kaip 13 metų vaikas neturi dirbti fabrike daugiau kaip 8 valandas! Šis «liberalizmas», toks nuolaidus «kapitalo» atžvilgiu, turėjo būti tuo labiau vertinamas, kad dr. Farė, seras A. Karleilis, seras B. Brodis, seras Č. Belas, misteris Gutris ir t. t.,— trumpai sakant, įžymiausieji Londono physicians [terapeutai] ir surgeons [chirurgai] savo, kaip liudytojų, parodymuose žemųjų rūmų akivaizdoje pareiškė, kad «periculum in moral» [«delsti yra pavojinga!】 Dr. Farė tuo klausimu pasisakė net dar griežčiau: «Įstatymai vienodai yra reikalingi siekiant išvengti per ankstyvos mirties, kuriomis formomis ji bebūtų sukeliama, o šį būdą (fabrikinį būdą) reikia, žinoma, pripažinti vienu iš žiauriausiųjų jos sukėlimo būdų»¹³⁵. Tas pats «reformuotasis» parlamentas, kuris, kupinas švelnaus jausmo ponams fabrikantams, jaunesnius kaip 13 metų vaikus dar ištisiems metams uždarė į 72 valandų per savaitę fabrikinio darbo pragarą, emancipacijos įsaku, kuris taip pat laisvę duodavo atskirais lašais, uždraudė

¹³⁵ «Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it» [«Report of the select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories». London 1831—1832, 602 psl.]

plantatoriams ateityje versti negrus-vergus dirbti daugiau kaip 45 valandas per savaitę!

Tačiau kapitalas, būdamas visiškai nepatenkintas, dabar pradėjo triukšmingą keletą metų trukusią agitaciją. Ji daugiausia vyko dėl amžiaus tų asmenų kategorijų, kurios vaikų vardu turėjo dirbti ne daugiau kaip 8 valandas ir kurioms buvo įvedamas tam tikra prasme privalomas mokymas. Pagal kapitalistinę antropologiją vaikų amžius pasibaigdavo jiems sukakus 10 metų arba, daugiausia, 11 metų. Kuo labiau artėjo fabriky akto visiško įgyvendinimo laikas, lemtin-gieji 1836 metai, tuo įnirtingiau siautėjo fabrikantų šunauja. Jiems iš tikrųjų pavyko taip įbauginti vyriausybę, kad ji 1835 metais pasiū-lė vaikų amžiaus ribą sumažinti nuo 13 iki 12 metų. Tuo tarpu grės-mingai didėjo pressure from without [spaudimas iš šalies]. Žemie-siems rūmams neužteko drąsos. Jie atsisakė mesti 13 metų vaikus po kapitalo Džagernauto ratais daugiau kaip 8 valandoms per dieną, ir 1833 metų aktas pilnai įsigaliojo. Jis nebuvo keičiamas iki 1844 m. birželio mėn.

Per tą dešimtmetį, kai šis aktas pradžioje iš dalies, o paskui pilnu mastu reguliavo fabriky darbą, oficialiose fabriky inspektorių ataskaitose gausu nusiskundimų, kad jo negalima įvykdyti. Kadangi 1833 metų įstatymas leido ponams kapitalistams penkiolikos valandų laiko tarpo nuo 5½ valandos ryto iki 8½ valandos vakaro ribose savo nuožiūra nustatyti tą valandą, kada kiekvienas «paauglys» ir kiekvienas «vaikas» turi pradėti, pertraukti ir užbaigti savo dvylikos valandų arba aštuonių valandų darbą, taip pat leido jiems savo nuo-žiūra nustatyti įvairiems asmenims įvairias valandas valgymui, tai šie ponai greitai išrado naują «Relaissystem», pagal kurią darbo arkliai tam tikrose stotyse nekeičiami, o tose keilimo stotyse vėl ir iš naujo įkinkomi. Mes smulkiau nesustojame ties šios sistemos puiku-mu, nes prie jos turėsime vėliau grįžti. Bet ir iš pirmo žvilgsnio aišku, kad ši sistema naikino ne tik tai viso fabriky akto dvasią, bet ir pačią jo raidę. Kaip galėtų fabriky inspektoriai, esant tokiai sudėtingai buhalterijai, taikomai kiekvienam atskiram vaikui ir kiekvienam pa-augliui, priversti fabrikantus laikytis įstatymo nustatyto darbo laiko ir skirti įstatymines valgymo pertraukas? Seniau buvę žiaurūs ir skandalingi dalykai netrukus vėl pradėjo nebaudžiamai žydėti dau-gumoje fabriky. Pasitarime, dalyvaujant vidaus reikalų ministrai (1844 m.), fabriky inspektoriai įrodė, kad esant naujai išgalvotai Relaissystem neįmanoma jokia kontrolė¹³⁶. Tuo tarpu aplinkybės smarkiai pasikeitė. Fabriky darbininkai, ypač nuo 1838 metų, dešim-ties valandų bilį padarė savo ekonominiu lozungu, panašiai kaip chartija pasidarė jų politiniu rinkimų lozungu. Net toji fabrikantų dalis, kuri fabrikinę gamybą sureguliuojo pagal 1833 metų aktą, už-vertė parlamentą memorandumais apie nedorą «konkurenciją» «klas-

¹³⁶ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849», 6 psl.

„Ingujų brolių», kuriems didesnis jų įžūlumas arba palankesnės vie-
linės sąlygos leidžia pažeisti įstatymą. Be to, kad ir kaip atskiri fabri-
kantai norėtų leisti savo gobšumui nežabotai veikti, fabrikantų klasės
teologai ir politiniai vadai rekomendavo kitaip elgtis ir kitaip kal-
bėtis su darbininkais. Jie buvo pradėję kampaniją už grūdų įstatymų
panaikinimą ir pergalei pasiekti buvo reikalingi darbininkų pagala-
bai. Todėl jie buvo pažadėję ne tikrai padvigubinti duonos kepalų
kvorį, bet ir priimti dešimties valandų bilį laisvosios prekybos tūk-
stantmečio karalystės prieglobstyje¹³⁷. Vadinasi, jie jau visai nebuvo
sūinteresuoti kovoti prieš priemonę, kuri teturėjo įgyvendinti 1833
metų aktą. Pagaliau, toriai, kurių švenčiausiam interesui, žemės ren-
tai, grėسė pavojus, filantropiško pasipiktinimo persunktais kaltinimais
užpuolė savo priešų «niekšišką elgesį»¹³⁸.

Taip atsirado papildomas 1844 m. birželio 7 d. fabriky aktas. Jis
įsigaliojo 1844 m. rugsėjo 10 dieną. Jis paima įstatymo apsaugon
naują darbininkų kategoriją, būtent: moteris nuo 18 metų. Jos visais
atžvilgiais buvo prilygintos paaugliams: jų darbo laikas apribotas
12 valandų, naktinis darbas uždraustas ir t. t. Vadinasi, įstatymų lei-
dėjai pirmą kartą buvo priversti tiesiog ir oficialiai išplėsti įstatymi-
nę kontrolę ir pilnamečių darbui. 1844—1845 metų fabriky atskaitoje
ironiškai sakoma: «Mums neteko susidurti nė su vienu atveju,
kad suaugusios moterys skųstųsi šiuo įsiveržimu į jų teises»¹³⁹. Jau-
nesnių kaip 13 metų vaikų darbo diena buvo sutrumpinta iki 6½, o
tam tikromis sąlygomis iki 7 valandų per dieną¹⁴⁰.

Siekdamas pašalinti neteisingos Relaisssystem piktnaudžiavimus,
įstatymas, tarp kita ko, nustatė šias svarbias detaalias taisykles: «Vai-
kų ir paauglių darbo diena turi būti skaičiuojama nuo to laiko, kai
kuris nors vaikas ar paauglys iš ryto pradeda dirbti fabrike». Tuo
būdu, jei, pvz., *A* pradeda darbą 8 valandą ryto, o *B* 10 valandą, tai
darbo diena darbininkui *B* turi baigtis tą pačią valandą, kaip ir *A*
darbininkui. Darbo dienos pradžia turi būti nustatoma pagal kurį
nors viešą laikrodį, pvz., pagal artimiausią geležinkelio laikrodį, su
kuriuo turi būti derinamas ir fabriky varpas. Fabrikantas turi iška-
blinti fabrike stambiu šriftu išspausdintą tvarkaraštį, kuriame turi
būti nurodytos darbo dienos pradžios, pabaigos ir pertraukų valan-
dos. Vaikų, pradedančių savo darbą iki 12 valandos ryto, negalima
vėl verstti dirbti po pirmos valandos po pietų. Tuo būdu popietinėje
pamainoje negali būti tie vaikai, kurie buvo rytinėje pamainoje. Tos
1½ valandos, kurios duodamos valgymui, turi būti suteikiamos

¹³⁷ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», 98 psl.

¹³⁸ Leonardas Horneris net oficialiai vartoja posakį «nefarious practices»
(niekšiškas elgesys) («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1859», 7 psl.).

¹³⁹ «Reports etc. for 30th. Sept. 1844», 15 psl.

¹⁴⁰ Aktas leidžia naudotis vaikų darbu po 10 valandų per dieną tais atve-
jais, kai jie dirba ne kasdien, o tik kas antrą dieną. Aplamai imant, ši išlyga
ilką nepanaudota.

visiems įstatymo apsaugoje esantiems darbininkams tuo pačiu dienos metu, be to, bent 1 valanda turi būti suteikiama iki trijų valandų po pietų. Vaikai arba paaugliai, dirbantieji iki 1 valandos, neturi dirbti daugiau kaip 5 valandas, jeigu jiems nesuteikiamas bent pusvalandis valgymui. Vaikai, paaugliai arba moterys bet kurios pertraukos valgymui metu neturi pasilikti fabriko patalpoje, kurioje vyksta kuris nors darbo procesas, ir t. t.

Mes esame matę, kad šie smulkmeniški nuostatai, kurie darbo laiką, jo ribas, pertraukas reguliuoja su karšku vienodumu, pagal varpo skambinimą, anaipol nebuvo parlamentinių prasimanimų produktas. Jie palaipsniui vystėsi iš esamų santykių kaip natūraliniai šiuolaikinio gamybos būdo dėsniai. Jų suformulavimas, oficialus pripažinimas ir valstybės įvykdytas jų paskelbimas buvo ilgos klasių kovos rezultatas. Vienas iš artimiausių jų padarinių buvo tas, kad praktika pajungė ir suaugusiųjų fabriku darbininkų vyrų darbo dieną tiems patiems apribojimams, nes daugumoje gamybos procesų yra būtinas vaikų, paauglių ir moterų bendradarbiavimas. Todėl, aplamai ir ištiesai imant, 1844—1847 metų laikotarpiu dvylikos valandų darbo diena visuotinai ir vienodai galiojo visose pramonės šakose, kurias lietė fabriku įstatymai.

Tačiau fabrikantai tokios rūšies «progresą» leido ne be kompensacijos «regreso» pavidalu. Jiems primygtinai reikalaujant, žemieji rūmai fabriku darbe naudojamų vaikų minimalų amžių sutrumpino nuo 9 iki 8 metų, siekdami užtikrinti kapitalui «papildomą fabrikinų vaikų pasiūlą»¹⁴¹, kuri jam pridera pagal visus dievo ir žmonių įstatymus.

1846—1847 metai sudaro epochą ekonominėje Anglijos istorijoje. Grūdų įstatymų panaikinimas, įvežamųjų miltų medvilnei bei kitoms žaliavoms panaikinimas, prekybos laisvės paskelbimas įstatymų leidybos kelrodine žvaigždė! Žodžiuariant, buvo prasidėjusi tūkstantmečio karalystė. Iš antros pusės, čartistų judėjimas ir agitacija už dešimties valandų darbo dieną tais pačiais metais pasiekė aukščiausiąjį savo tašką. Jie susirado sąjungininkus keršto troškusių torių tarpe. Nepaisant fanatiško laisvosios prekybos klatingos armijos su Braitu ir Kobdenu priešakyje pasipriešinimo, bilis dėl dešimties valandų darbo dienos, dėl kurio taip ilgai buvo kovojama, parlamento buvo priimtas.

Naujasis 1847 m. birželio 8 d. fabriku aktas nustatė, kad nuo 1847 m. liepos 1 d. įsigalioja parengiamasis darbo dienos sutrumpinimas iki 11 valandų «paaugliams» (nuo 13 iki 18 metų) ir visoms darbininkėms, o nuo 1848 m. gegužės 1 d.— galutinis tų pačių darbininkų kategorijų darbo dienos apribojimas 10 valandų. Visais ki-

¹⁴¹ «Kadangi sumažinus jų darbo laiką padidės darbu reikalingų vaikų skaičius, tai buvo nutarta, kad papildoma vaikų nuo 8 iki 9 metų amžiaus pasiūla gautų padengti padidėjusią paklausą» («Reports etc. for 30th Sept. 1844», 13 psl.).

Įtals atžvilgiais šis aktas buvo 1833 ir 1844 metų įstatymų pataisytas papildymas.

Kapitalas griebėsi parengiamojo žygio, siekdamas sutrukdyti vienašališką akto įgyvendinimą nuo 1848 m. gegužės 1 d. Ir, be to, patys darbininkai, tarytum patyrimo pamokyti, turėjo padėti sugriauti jų pačių reikalą. Momentas buvo vykusiai parinktas. «Reikia prisiminti, kad dėl baisios 1846—1847 metų krizės fabriku darbininkus slėgė didelis vargas, nes daugelis fabriku tedirbo nepilną laiką, kiti visiškai buvo sustoję. Dėl to žymaus darbininkų skaičiaus būklė buvo labai sunki, daugelis buvo įsiskolinę. Todėl buvo galima pakankamai tvirtai tikėtis, kad jie verčiau sutiks su ilgesne darbo diena, kad galėtų pildinti praeityje turėtus nuostolius, gal būt, sumokėti skolas, arba išpirkti iš lombardo savo baldus, arba pakeisti nauja parduotąją savo mantą, arba įsigyti sau ir savo šeimai naujus drabužius»¹⁴². Ponai fabrikantai pamėgino natūralų šių aplinkybių veikimą sustiprinti visuotiniu darbo užmokesčio sumažinimu 10%. Tai buvo, taip saktant, laisvosios prekybos naujos eros pašventinimas. Paskui, kai tik darbo diena buvo sutrumpinta iki 11 valandų, darbo užmokestis buvo toliau sumažintas 8 $\frac{1}{3}$ % ir paskui du kartus daugiau sumažintas, kai tik darbo diena buvo galutinai sutrumpinta iki 10 valandų. Todėl visur, kur tik aplinkybės leido, darbo užmokestis buvo sumažintas mažiau, o ten 25%¹⁴³. Kaip tik tokiomis vykusiai parengtomis aplinkybėmis darbininkų tarpe buvo pradėta agitacija už 1847 m. akto panaikinimą. Apgaudinėjimas, gundymas, grasinimas — nė vienos iš šių priemonių nebuvo atsisakyta, bet viskas buvo veltui. Jei ir pavyko surinkti pusę tuzino peticijų, kuriose darbininkai skundėsi, kad «tas aktas juos engia», tai patys prašytojai žodinio apklausimo metu pareiškėdavo, kad jų parašai buvo prievarta išgauti. «Juos engia, tai tiesa, bet kažkas kitas, o ne fabriku aktas»¹⁴⁴. Bet jei fabrikantams nepavyko priversti darbininkus kalbėti jiems pageidaujama dvasia, tuo garsiau jie patys darbininkų vardu pradėjo šūkauti spaudoje ir parlamente. Fabriku inspektorius jie vaizdavo kaip kokius Konvento komisarus, kurie nelaimingus darbininkus negailestingai aukoja savo chimerau apie pasaulio pagerinimą. Bet ir šis manevras nepavyko. Fabriku inspektorius Leonardas Horneris asmeniškai ir per savo padėjėjus surinko gausius liudytojų parodymus Lankaširo fabrikuose. Apie

¹⁴² «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», 16 psl.

¹⁴³ «Aš įsitikinau, kad žmonėms, kurie gaudavo 10 šil. per savaitę, buvo atskaitytas 1 šil., pasiremiant visuotiniu darbo užmokesčio sumažinimu 10%, o paskui dar 1 šil. 6 pensai, pasiremiant darbo laiko sutrumpinimu,— iš viso 2 šil. 6 pensai,— ir, nepaisant to, dauguma tvirtai buvo už dešimties valandų bilį» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», 16 psl.).

¹⁴⁴ «Pasirašydamas peticiją, aš kartu parciškiau darąs kažką blogo.— Bet kodėl gi jūs tokiu atveju ją pasirašėte? — Todėl, kad, man atsisakius, būčiau buvęs išmestas į gatvę.— Prašytojas iš tikrųjų jautėsi esąs «engiamas», bet visai ne fabriku akto» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», 102 psl.).

70% apklaustųjų darbininkų pasisakė už 10 valandų darbo dieną, žymiai mažesnis skaičius už 11 valandų ir visiškai nežymi mažumą už senąją 12 valandų dieną¹⁴⁵.

Kitas «palankus» manevras buvo — priversti suaugusius darbininkus vyrus dirbti 12—15 valandų, o paskui paskelbti šį faktą kaip geriausią tikrųjų proletarinių norų išreiškimą. Bet «negailėstingasis» fabriky inspektorius Leonardas Horneris kur buvęs, kur nebuvęs ir vėl čia pasirodė. Viršvalandžius dirbančių darbininkų dauguma pareiškė, kad «jie kur kas verčiau sutiktų dirbti po 10 valandų už mažesnį darbo užmokestį, bet jiems neliko nieko kito: jų tarpe yra tiek daug bedarbių, tiek daug verpėjų priversti dirbti paprastais picers [prisukėjais], kad, jiems atsisakius nuo ilgesnės darbo dienos, jų vietas tuojau pat užimtų kiti, tad jiems klausimas iškilo štai kaip: arba dirbti ilgesnį laiką — arba atsidurti gatvėje»¹⁴⁶.

Parengiamasis kapitalo žygis pasibaigė nesėkmingai, ir įstatymas dėl dešimties valandų darbo dienos įsigaliojo 1848 m. gegužės 1 d. Tuo tarpu visiškas sužlugimas čarlistų partijos, kurios vadai buvo įkalinti ir kurios organizacija buvo sudaužyta, išklibino Anglijos darbininkų klasės pasitikėjimą savo jėgomis. Netrukus po to Paryžiaus birželio sukilimas ir kruvinasis jo nuslopinimas suvienijo tiek kontinentinėje Europoje, tiek ir Anglijoje vienu bendru nuosavybės, religijos, šeimos ir visuomenės gelbėjimo lozungu visas viešpatuojančiųjų klasių frakcijas: žemvaldžius ir kapitalistus, biržos vilkus ir krautuvinius, protekcionistus ir fritrederius, vyriausybę ir opoziciją, kunigus ir laisvamanius, jaunas paleistuves ir senas vienuoles! Darbininkų klasė visur buvo keikiama, persekiojama, jai buvo taikomas «loi des suspects» [«įstatymas prieš įtartinus»]. Taigi, ponai fabrikantai galėjo nesivaržyti. Jie atvirai sukilo ne tik prieš dešimties valandų įstatymą, bet ir prieš visus įstatymus, kurie, pradant nuo 1833 metų, siekė šiek tiek pažaboti «laisvą» darbo jėgos siurbimą. Tai buvo Proslavery Rebellion [maištas vergovei ginti] miniatiūroje, kuris daugiau kaip dvejus metus buvo vykdomas su cinišku nesivaržymu, su teroristine energija, ir taip elgtis buvo tuo labiau paprasta, kad pakėlęs maištą kapitalistas nieku nerizikavo, išskyrus savo darbininko kailį.

Norint suprasti, kas vyko toliau, reikia prisiminti, kad 1833, 1844 ir 1847 metų fabriky aktai visi trys turi įstatymo galią tiek,

¹⁴⁵ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», 17 psl. Tuo būdu p. Hornerio apygardoje buvo apklausti 10 270 suaugusiųjų darbininkų vyrų 181 fabrike. Jų parodymus galima rasti priede prie fabriky inspekcijos ataskaitos už pusmetį, pasibaigiantį 1848 m. spalio mėn. Šie liudytojų parodymai ir kitais atžvilgiais duoda vertingos medžiagos.

¹⁴⁶ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848». Zr. paties Leonardo Hornerio surinktus parodymus Nr.Nr. 69, 70, 71, 72, 92, 93, taip pat inspektoriaus padėjėjo A. surinktus parodymus Nr.Nr. 51, 52, 58, 59, 62, 70 «priede». Net vienas fabrikantas atvirai pasisakė. Zr. ten pat Nr. 14, kuris eina po Nr. 265 [37 psl.].

klek nė vienas iš jų nedaro kurių nors pakeitimų kituose, kad nė vienas iš jų neapriboja vyresnių kaip 18 metų darbininkų vyrų darbo dienos ir kad nuo 1833 metų penkiolikos valandų laiko tarpas nuo 6 $\frac{1}{2}$ valandos ryto iki 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro liko teisėta «diena», kurios ribose įstatymo nurodytomis sąlygomis kaip tik ir turėjo būti tvarkomas paauglių ir moterų iš pradžių dvylikos valandų, o vėliau dešimties valandų darbas.

Fabrikantai kai kuriose vietose pradėjo nuo to, kad atleido dalį, kai kuriais atvejais pusę jų įmonėse dirbančių paauglių ir darbininkų ir vietoj to vėl įvedė beveik užmirštą suaugusiųjų darbininkų vyrų ūkinių darbą. Įstatymas dėl dešimties valandų darbo dienos, tikino jį, neduodąs jiems kitokios išieities!¹⁴⁷

Antras žingsnis lieti įstatymo nustatytas valgymo pertraukas. Paklauskime, ką sako fabriku inspektoriai: «Nuo to laiko, kai darbo diena buvo apribota dešimčia valandų, fabrikantai teigia, nors praktikoje jie iš savo nuomonės dar nedaro kraštutinių išvadų, kad jį pakankamai vykdo įstatymo nurodymą, jei, pvz., nuo 9 valandos ryto iki 7 valandos vakaro truncančio darbo metu jie valgymui duoda vieną valandą iki 9 valandos ryto ir $\frac{1}{2}$ valandos po 7 valandos vakaro, tuo būdu suteikdami darbininkams 1 $\frac{1}{2}$ valandos valgymui. Kai kuriais atvejais jie dabar suteikia pusvalandį arba visą valandą pletums, bet kartu primygtinai teigia, kad jie visiškai neprivalo kurią nors šių 1 $\frac{1}{2}$ valandos dalį įtraukti į dešimties valandų darbo dieną»¹⁴⁸. Tuo būdu ponai fabrikantai teigė, kad, esą, pedantiškai tikslūs 1844 m. akto nuostatai dėl valgymui skirto laiko teidžia darbininkams valgyti ir gerti iki jiems ateinant į fabriką ir išėjus iš jo, t. y. tik pas save namie! Na, o kodėl darbininkams ir nepapietavus iki 9 valandos ryto? Tačiau karūnos teisininkai nutarė, kad įstatymo nustatytas valgymo laikas «turi būti suteikiamas tikros darbo dienos pertraukų metu ir kad neteisėta yra versti dirbti be pertraukos 10 valandų iš eilės, nuo 9 valandos ryto iki 7 valandos vakaro»¹⁴⁹.

Po šių nekaltų demonstracijų kapitalas, ruošdamas maištą, padarė žingsnį, kuris atitiko 1844 metų įstatymo raidę ir, vadinasi, buvo legalus.

Zinoma, 1844 metų įstatymas uždraudė, kad 8—13 metų vaikai, kurie dirbo iki 12 valandos dienos, būtų verčiami vėl dirbti po 1 valandos dienos. Bet jis nė kiek nereguliavo 6 $\frac{1}{2}$ valandos darbo tų vaikų, kurių darbo laikas prasidėdavo dieną 12 valandą arba vėliau! Todėl aštuonerių metų vaikai, pradėjusieji darbą dieną 12 valandą, galėjo būti naudojami darbui nuo 12 iki 1 valandos, kas sudaro 1 valandą, nuo 2 valandos iki 4 valandos po pietų, kas sudaro 2 valandas, ir nuo 5 iki 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro, kas sudaro 3 $\frac{1}{2}$ valandos,

¹⁴⁷ «Reports etc. for 31st October 1848», 133, 134 psl.

¹⁴⁸ «Reports etc. for 30th April 1848», 47 psl.

¹⁴⁹ «Reports etc. for 31st October 1848», 130 psl.

iš viso įstatymo nustatytos 6 $\frac{1}{2}$ valandos! Arba dar geriau. Norint vaikų darbo naudojimą suderinti su darbu suaugusiųjų darbininkų vyrų, dirbusių iki 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro, fabrikantams tereikėjo neduoti vaikams darbo iki 2 valandos po pietų, o paskui laikyti juos fabrike be jokių pertraukų iki 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro! «Ir dabar jau aiškiai pripažįstama, kad paskutiniu metu, dėl gobšaus fabrikantų siekimo leisti mašinas veikti ilgiau kaip 10 valandų per parą, Anglijoje įsigalėjo praktika versti abiejų lyčių 8—13 metų vaikus dirbti, išėjus iš fabriko visiems paaugliams ir moterims, vien su suaugusiais vyrais iki 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro»¹⁵⁰. Darbininkai ir fabričių inspektoriai protestuodavo, vadovaudamiesi higienos ir moralės sumetimais. Bet kapitalas atsakydavo:

«Man tekrantie
Visi darbai manieji ant galvos.
Teisingo teismo noriu. Pabaudą
Ir skolą pagal sutartį temoka».

Iš tikrųjų, statistikos duomenimis, 1850 m. liepos 26 d. pateiktas žemiesiems rūmams, 1850 m. liepos 15 d. 3 742 vaikams 257-uose fabrikuose, nepaisant visų protestų, buvo taikoma ši «praktika»¹⁵¹. Bet ir to negana! Grobuoniška kapitalo akis atrado, kad 1844 metų aktas neleidžia penkių valandų darbo iki pietų be bent 30 minučių pertraukos poilsui, tačiau nieko panašaus nenustato dėl popietinio darbo. Todėl ji pareikalavo ir pasiekė laimę versti aštuonerių metų vaikus-darbininkus ne tiktai nusikamuoti bedirbant, bet ir badauti nepaliamajam nuo 2 valandos po pietų iki 8 $\frac{1}{2}$ valandos vakaro!

«Taip, krūtinę; juk taip čia parašyta!»¹⁵²

Tačiau šis šeilokiškas prisirišimas prie 1844 m. įstatymo raidės, kiek jis reguliuoja vaikų darbą, turėjo tik paruošti atvirą maištą prieš tą patį įstatymą, kiek jis reguliuoja «paauglių ir moterų» darbą. Reikia prisiminti, kad «neteisingos Relaisssystem» panaikinimas yra svarbiausias šio įstatymo tikslas ir svarbiausias jo turinys. Fabrikantai pradėjo savo maištą paprastu pareiškimu, kad 1844 m. akto punktai, draudžiantieji savavališką paauglių ir moterų darbo jėgos

¹⁵⁰ «Reports etc. for 31st October 1848», 42 psl.

¹⁵¹ «Reports etc. for 31st October 1850», 5, 6 psl.

¹⁵² Kapitalo prigimtis yra lygiai ta pati, tiek kai jis yra neišsivysčiusių formų, tiek ir išsivysčiusių formų. Įstatymų kodekse, kurį prieš pat Amerikos pilietinį karą vergvaldžių įtaka buvo primetusi Naujosios Meksikos teritorijai, sakoma: «Darbininkas, kapitalistui nupirkus jo darbo jėgą, yra jo (kapitalisto) pinigai» («The labourer is his (the capitalist's) money»). Tokia pat pažiūra buvo paplitusi Romos patricijų tarpe. Pinigai, jų paskolinti skolininkui-plebėjui, pasidarę pragyvenimo reikmenimis, pavirsta skolininko mėsa ir krauju. Vadinas, ta «mėsa ir kraujas» buvo «jų pinigai». Iš čia yra atsiradęs šeilokiškas 10 lentelių įstatymas! Lengės hipotezė, kad, esą, kreditoriai-patricijai laikas nuo laiko anapus Tiberio ruošdavo šventines puotas, kuriose buvo pateikiama virta skolininkų mėsa, lieka taip pat neįrodyta, kaip Daumerio hipotezė apie krikščionių komuniją.

naudojimą laisvai pasirinktais trumpais penkiolikos valandų fabriko dienos tarpais, buvo «palyginti nekenksmingi (comparatively harmless) tol, kol darbo laikas buvo apribotas 12 valandų. Veikiant dešimties valandų darbo dienos įstatymui, jie yra nepakenčiamas netolsingumas» (hardship)¹⁵³. Todėl jie visiškai šaltakraujiškai pakelbė inspektoriams, kad nenori paisyti įstatymo raidės ir ketina nuvo valdžia vėl įvesti senąją sistemą¹⁵⁴. Tai būsią naudinga patiems darbininkams, kurie yra blogų patarimų suvedžioti, nes «įgalins mokėti jiems didesnę darbo užmokestį». «Tai — vienintelė priemonė, veikiant dešimties valandų įstatymui, išlaikyti pramoninį Didžiosios Britanijos vyravimą»¹⁵⁵. «Galimas daiktas, kad, esant pamainų sistemai, kiek sunkoka atskleisti įstatymo pažeidimus, bet kas iš to? (what of that?) Nejaugi didžiuosius šios šalies pramonės interesus leistina laikyti antraeilium dalyku, kad tik fabriku inspektoriams ir jų padėjėjams nesuseridarytų šiek tiek daugiau rūpesčių (some little trouble)?»¹⁵⁶

Zinoma, visos šios gudrybės nė kiek nepadėjo. Fabriku inspektoriai pradėjo kelti teisme bylas. Bet netrukus vėliau reikalų ministrų serą Džordžą Grėjų užgriuvo tokia daugybė fabrikantų peticijų, kad jis 1848 m. rugpiūčio 5 dienos aplinkraščiu rekomendavo inspektoriams «aplaimi nekelti bylų dėl akto raidės pažeidimų, kol nebūs įrodyta, kad Relaisssystem piktnaudžiaujama tuo būdu, jog verčiama paauglius ir moteris dirbti daugiau kaip 10 valandų». Po to fabriku inspektorius Dž. Stiuartas leido taikyti vadinamąją pamainų sistemą fabriko dienos penkiolikos valandų laikotarpyje visai Skotijai, kur ji vėl, kaip ir anksčiau, suklestėjo. Priešingai, Anglijos fabriku inspektoriai pareiškė, kad ministru nepriklausanti diktatoriška valdžia stabdyti įstatymų veikimą, ir toliau kėlė teisme bylas prieš proslavery rebels [maištaujančius vergovei ginti].

Tačiau kokia nauda yra traukti teisman, jei teismai, county magistrates¹⁵⁷, darydavo išteisinamuosius nuosprendžius? Tuose teismuose posėdžiavo ponai fabrikantai, kad patys save teistų. Pateiksime pavyzdį. Kažkoks Eskridžas, medvilnės verpimo firmos Keršo, Liz ir Ko atstovas, pateikė savo apygardos fabriku inspektoriumi jo fabriku skirtą Relaisssystem schemą. Gavęs neigiamą atsakymą, jis iš pradžių nesiėmė jokių tolesnių žygių. Keliems mėnesiams praslinkus, kažkoks individas Robinzono vardu, taip pat medvilnės

¹⁵³ «Reports etc. for 30th April 1848», 28 psl.

¹⁵⁴ Tai tarp kitų pareiškė ir filantropas Ešvortas kvakeriškai šlykščiaime balske Leonardui Horneriui («Reports etc. April 1849», 4 psl.).

¹⁵⁵ «Reports etc. for 31st October 1848», 138 psl.

¹⁵⁶ Ten pat, 140 psl.

¹⁵⁷ Sie «county magistrates», «great unpaid» [«didicji neapmokamieji»], kaip juos vadina V. Kobetas, yra kažkas panašaus į neapmokamus taikos teisėjus, kurie parenkami iš grafysčių garbingųjų žmonių. Iš tikrųjų jie yra viešpataujančiųjų klasių patrimonialiniai teismai.

verpyklos savininkas ir jei ne Penktadienis, tai, šiaip ar taip, Eskridžo giminaitis, stoji prieš taikos teisėją Stokporte, kaltinamas tuo, jog įvedęs pas save pamainų sistemą, tapatingą tai, kurią sugalvojo Eskridžas. Posėdžiavo keturi teisėjai, jų tarpe 3 medvilnės verpyklų savininkai, vis su tuo pačiu neišvengiamu Eskridžu priešakyje. Eskridžas išteisino Robinzoną ir pareiškė, kad tai, kas yra teisėta Robinzonui, teisinga ir Eskridžui. Pasiremdamas savo paties sprendimu, kuris įsigaliojo, jis ir savo fabrike tuojau pat įvedė šią sistemą¹⁵⁸. Žinoma, jau vien šių teismų sudėtis buvo atviras įstatymo pažeidimas¹⁵⁹. «Tokios rūšies teisminiai farsai,— sušunka inspektorius Hauelas,— šaukte šaukia, kad reikia tam padaryti galą. . . viena iš dviejų: arba pritaikykite įstatymą šiems nuosprendžiams, arba paveskite daryti sprendimus mažiau ydingam tribunolui, kuris savo sprendimus suderintų su įstatymu. . . visais tokiais atvejais. Tenka aistringai siekti, kad teisėjo pareigos būtų apmokamos!»¹⁶⁰

Karūnos teisininkai paskelbė, kad fabrikantų duotas 1848 m. akto išaiškinimas yra absurdiškas, bet visuomenės gelbėtojai nesidavė suklaidinami. «Po to, kai aš pamėginau priversti vykdyti įstatymą, iškeldamas 10 bylų 7 įvairiose teismų apygardose,— praneša Leonardas Horneris,— ir tik vienu atveju susilaukiau magistratų (taikos teisėjų) paramos, . . . aš manau, kad yra tuščias darbas toliau kelti bylas už įstatymo apėjimus. Toji akto dalis, kuri buvo surašyta siekiant suvienodinti darbo valandas, . . . Lankašire jau nebeegzistuoja. Be to, nei aš, nei mano padėjėjai neturime jokių priemonių įsitikinti, ar iš tikrųjų fabrikuose, kuriuose viešpatauja vadina moji Relaissystem, paaugliai ir moterys neverčiami dirbti daugiau kaip 10 valandų. . . 1849 m. balandžio pabaigoje jau 118 fabriklų mano apygardoje dirbo pagal šį metodą, ir jų skaičius pastaruuju metu labai smarkiai auga. Aplamai imant, jie dabar dirba 13½ valandos, nuo 6 valandos ryto iki 7½ valandos vakaro; kai kuriais atvejais jie dirba 15 valandų, nuo 5½ valandos ryto iki 8½ valandos vakaro»¹⁶¹. Jau 1848 m. gruodžio mėn. Leonardas Horneris turėjo sąrašą 65 fabrikantų ir 29 fabriklų prižiūrėtojų, kurie vienbalsiai pareiškė, kad, esant šiai Relaissystem, jokia kontrolės sistema negali sutrukdyti kuo plačiausiai panaudoti besaikį darbą¹⁶². Čia tie patys vaikai ir paaugliai perkeliama iš verpyklos į audimo dirbtuvę ir t. t.,

¹⁵⁸ «Reports etc. for 30th April 1849», 21, 22 psl. Plg. tokius pat pavyzdžius ten pat, 4, 5 psl.

¹⁵⁹ Viljamo IV 1 ir 2 įstatymu, 24 §, 10 psl., kuris yra žinomas kaip sero Džono Hobhauzo fabriku aktas, draudžiama bet kuriam medvilnės verpyklos arba audimo fabriko savininkui, taip pat ir tokio savininko tėvui, sūnui arba broliui, eiti taikos teisėjo pareigas tais atvejais, kai klausimas liečia fabriklų įstatymą. [«Reports etc. for 30th April 1849», 22 psl., pastaba.]

¹⁶⁰ «Reports etc. for 30th April 1849» [22 psl.].

¹⁶¹ Ten pat, 5 psl.

¹⁶² «Reports etc. for 31st October 1849», 6 psl.

Ši jie per 15 valandų perkeliami (shifted) iš vieno fabriko į kitą¹⁶³. Kaip galima kontroliuoti tokią sistemą, «kuri piktnaudžiauja žodžiu mainais, kad be galo įvairiai maišytų darbininkus, kaip kortas, ir kasdien taip nustatinėtų įvairių asmenų darbo ir poilsio valandas, kad ta pati pilna darbininkų grupė niekad nedirbtų toje pačioje vietoje ir tuo pačiu laikul»¹⁶⁴

Tačiau net visiškai paliekant nuošalyje tikrai besaikį darbą, ši nulinamoji Relaisystem buvo toks kapitalo fantazijos darinys, kurio tikslas nebuvo pralenkęs ir Furjė savo humoristinėse «courtes séances» [trumpų darbo seansų] apybraižose, tik su tuo skirtumu, kad skatinimas dirbti čia pavirto kapitalo vykdomu skatinimu. Pažiūrėkime į tas fabrikantų sukurtas schemas, kurias valdžiai ištikimoji spauda išgarsino kaip pavyzdį to, «kas gali būti padaryta esant protingam rūpestingumui ir metodiškumui laipsniui» («what a reasonable degree of care and method can accomplish»). Darbininkų personalas buvo kartais skirstomas į 12—15 kategorijų, kurių sudėtinės dalys, savo ruožtu, nuolat buvo keičiamos. Per fabriko dienos penkiolikos valandų laikotarpį kapitalas pritraukdavo darbininką čia 30-iai minučių, čia valandai, paskui atstumdavo jį, kad paskui jį vėl pritrauktų į fabriką ir vėl atstumtų, gainiodamas jį tai šen, tai ten visiškai trumpiems ir suplėšytiems laiko tarpeliams, bet nepaleisdamas jo iš savo valdžios, kol dešimties valandų darbas nebus pilnutinai baigtas. Kaip teatro scenoje, tie patys veikėjai turėjo pakaitomis vaidinti įvairių aktų įvairiose scenose. Tačiau kaip aktorius priklauso scenai per visą vaidinimą, taip darbininkai dabar priklausė fabrikui per visas 15 valandas, neskaitant laiko, reikalingo nueiti į fabriką ir sugrįžti atgal. Tuo būdu poilsio valandos pavirsdavo priverstinio dykinėjimo valandomis, kurios jaunas darbininkus varė į smuklę, o jaunas darbininkes į paleistuvystės namus. Kiekviena nauja išmonė, kurią kapitalistas kasdien sugalvodavo, stengdamasis, kad jo mašinos veiktų 12 arba 15 valandų, nedidinant darbininkų personalo, atveddavo į tai, kad darbininkas turėjo praryti savo pietus čia per vieną, čia per kitą laiko tarpelį. Agitacijos už dešimties valandų darbo dieną metu fabrikantai šaukė, kad darbininkų minia kreipiasi su peticijomis, tikėdamasi už dešimties valandų darbą gauti dvylikos valandų darbo užmokestį. Dabar jie apvertė medalį. Jie mokėjo dešimties valandų darbo užmokestį už disponavimą darbo jėgomis per dvylika ir penkiolika valandų¹⁶⁵. Štai čia ir buvo šuo pakastas; tai buvo fabrikantinis dešimties valandų įstatymo išleidimas! Tai buvo vis tie patys švelniakalbiai,

¹⁶³ «Reports etc. for 30th April 1849», 21 psl.

¹⁶⁴ «Reports etc. for 1st December 1848», 95 psl.

¹⁶⁵ Zr. «Reports etc. for 30th April 1849», 6 psl., ir platų shifting system [perkėlimų sistemos] aiškinimą, kurį fabrikų inspektoriai Hauelas ir Sondersas duoda leidinyje «Reports etc. for 31st October 1848». Zr. taip pat peticiją prieš shift system [perkėlimų sistemą], kurią Eštono ir apylinkių dvasininkija 1849 m. pavaršį įteikė karalienei.

humaniškumu trykštantieji fritrederiai, kurie agitacijos prieš grūdų įstatymus metu ištisus 10 metų tiksliai iki kapeikos apskaičiuodavo darbininkams, kad, esant laisvam grūdų įvežimui ir panaudojant Anglijos pramonės turimus išteklius, visiškai pakaktų dešimties valandų darbo tam, kad būtų galima praturtinti kapitalistus¹⁶⁶.

Dvejus metus trukusį kapitalo maištą pagaliau apvainikavo sprendimas vieno iš keturių aukštųjų Anglijos teismų, Court of Exchequer [išdo teismo], kuris vienoje iš jo nagrinėtų bylų 1850 m. vasario 8 d. padarė sprendimą, kad, nors fabrikantai ir veikdavo prieš 1844 m. akto prasmę, bet pačiame šiame akte yra tam tikri žodžiai, kurie daro jį beprasmišką. «Šiuo sprendimu dešimties valandų dienos įstatymas buvo panaikintas»¹⁶⁷. Daugybė fabrikantų, kurie iki šiol bijojo taikyti Relaisssystem paaugliams ir darbininkams, dabar jos griežėsi abiem rankomis¹⁶⁸.

Bet po šios, atrodytų, galutinės kapitalo pergalės tuojau pat įvyko persilaužimas. Iki šiol darbininkai priešinosi pasyviai, nors tas pasipriešinimas buvo atkaklus ir jis kasdien atsinaujindavo. Dabar jie pradėjo garsiai protestuoti grėsminguose mitinguose Lankšire ir Jorkšire. Vadinasi, tariamasis dešimties valandų įstatymas — paprasta apgavystė, parlamentinė suktybė, jis niekad neegzistavo! Fabrikų inspektoriai primygtinai įspėdavo vyriausybę, kad klasinis antagonizmas pasidarė nepaprastai įtemptas. Murmėji net dalis fabrikantų: «Prieštaringi teismų sprendimai sudarė visiškai nenormalią ir anarchinę padėtį. Vienas įstatymas Jorkšire, kitas įstatymas Lankšire, trečias įstatymas kurioje nors Lankširo parapijoje, ketvirtas betarpiškoje jo kaimynystėje. Didelių miestų fabrikantas turi galimybę apeiti įstatymą, kaimiškų vietovių fabrikantas nesuranda personalo, reikalingo Relaisssystem'ui ir ypač darbininkų perkėlimui iš vieno fabriko į kitą ir t. t.». O lygybė išnaudojant darbo jėgą — kapitalui yra pirmoji žmogaus teisė.

Tokiomis aplinkybėmis tarp fabrikantų ir darbininkų buvo pasiektas kompromisas, gavęs parlamento sankciją naujame papildomajame 1850 m. rugpiučio 5 d. fabrikų akte. «Paauglių ir moterų» darbo diena buvo prailginta per pirmąsias 5 savaitės dienas nuo 10 iki 10½ valandos ir apribota šeštadienį 7½ valandos. Darbas turi vykti laiko tarpo nuo 6 valandos ryto iki 6 valandos vakaro ribose¹⁶⁹

¹⁶⁶ Plg., pvz., R. H. Greg: «The Factory Question and the Ten Hours' Bill». [London] 1837.

¹⁶⁷ F. Engels: «Die englische Zehnstundenbill» (mano leistame laikraštyje «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue». Aprilheft 1850, 13 psl.). [Ф. Энгельс: «Английский билль о десятичасовом рабочем дне». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 7 т., 1956, 253 psl.] Tas pats «aukštasis» teismas Amerikos pilietinio karo metu taip pat atrado žodinį kabluką, kuris įstatymą prieš piratų laivų apginklavimą paverė tiesiogine priešybe.

¹⁶⁸ «Reports etc. for 30th April 1850».

¹⁶⁹ Žiemą šį laiką tarpą buvo leidžiama pakeisti laiko tarpu nuo 7 valandos ryto iki 7 valandos vakaro.

nu 1½ valandos valgymo pertraukomis, kurios darbininkams turi būti suteikiamos tuo pačiu metu ir pagal 1844 m. nuostatus ir t. t. Tuo metu visiems laikams buvo panaikinama Relaisssystem¹⁷⁰. Vaikų darbu liko galioti 1844 m. įstatymas.

Viena fabrikantų kategorija šį kartą, kaip ir anksčiau, užtikrino naują ypatingas senjorines teises į proletarijų vaikus. Tai buvo šilko fabrikantai. 1833 metais jie grėsmingai šaukė, kad «jeigu jiems bus atimta laisvė versti bet kurio amžiaus vaikus dirbti po 10 valandų per dieną, tai tuo pačiu bus sustabdyti jų fabrikai» (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works). Jie, esą, negali nupirkti pakankamo skaičiaus vyrų kaip 13 metų vaikų. Ir jie išgavo pageidaujamą privilegiją. Vėliau tyrinėjant paaiškėjo, kad jų iškeltasis pagrindas buvo grynas melas¹⁷¹, bet tai jiems nesutrūkdė ištisą dešimtmetį po 10 valandų per dieną verpti šilko siūlus iš mažų vaikų kraujo, vaikų, kuriuos rinkėdavo statyti ant kėdžių, kad jie galėtų atlikti savo darbą¹⁷². Nors 1844 m. aktas jiems «pagrobė» «laisvę» jaunesnius kaip 11 metų vaikus darbe naudoti daugiau kaip 6½ valandos per dieną, bet užtat jis užtikrino jiems privilegiją 11–13 metų vaikus darbe naudoti po 10 valandų per dieną ir panaikino kitiems fabrikuose dirbantiems vaikams nustatytą privalomą mokyklos lankymą. Šį kartą buvo iškeltas toks pagrindas: «Audinio plonumas reikalauja pirštų jautrumo, o tai gali būti įsigyta tik anksti stojant į fabriką»¹⁷³. Dėl jautrių pirštų buvo žudomi vaikai, kaip raguočiai pietų Rusijoje skerdziami dėl odos ir taukų. Pagaliau 1850 metais privilegija, kuri buvo suteikta 1844 metais, buvo palikta tiktai šilkinėsių siūlių sukimo ir vyniojimo mašinoms; bet, siekiant padengti savo «laisvės» netekusio kapitalo nuostolius, 11–13 metų vaikų darbo laikas buvo prailgintas nuo 10 iki 10½ valandos. Pagrindas: «Darbas šilko fabrikuose yra lengvesnis negu kituose fabrikuose ir jokia būdu nedaro tokios žalos sveikatai»¹⁷⁴. Oficialus medicininis ištyrimas vėliau parodė, kad, atvirkščiai, «mirtingumo vidurkis šilko gamybos apygardose yra nepaprastai didelis, o gyventojų moterų tarpe jis net didesnis negu Lankaširo medvilnės gamybos apygardose»¹⁷⁵. Nepaisant fabriky inspektorių

---

¹⁷⁰ «Šis (1850 m.) įstatymas buvo rezultatas kompromiso, dėl kurio darbininkai atsisakė nuo dešimties valandų įstatymo teikiamos naudos, pasirinkdami tą pranašumą, kurį teikė vienlaikė darbo pradžia ir pabaiga tiems, kurių darbas buvo apribotas» («Reports etc. for 30th April 1852», 14 psl.).

¹⁷¹ «Reports etc. for 30th Sept. 1844», 13 psl.

¹⁷² Ten pat.

¹⁷³ «The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories» («Reports etc. for 30th Sept. 1844», 20 psl.).

¹⁷⁴ «Reports etc. for 31st October 1861», 26 psl.

¹⁷⁵ «Reports etc. for 31st October 1861», 27 psl. Aplamai imant, fizinė būklė darbininkų, kuriems taikomas fabriky įstatymas, žymiai pagerėjo. Visi gydytojų atsiliepimai šiuo atžvilgiu sutampa, ir įvairius laikotarpius liečiantieji mano

protestų, kurie buvo kartojami kas pusmetis, šie skandalingi dalykai tebesitęsia iki šiol¹⁷⁶.

1850 metų įstatymas tikrai «paaugliams ir moterims» pakeitė penkiolikos valandų laiko tarpą nuo 5¹/₂ valandos ryto iki 8¹/₂ valandos vakaro į dvylikos valandų laiko tarpą nuo 6 valandos ryto iki 6 valandos vakaro. Tuo būdu tai nelietė vaikų, kuriuos vis dar buvo galima išnaudoti ¹/₂ valandos iki to laiko tarpo pradžios ir 2¹/₂ valandos jam pasibaigus, nors bendras jų darbo laikas neturėjo būti ilgesnis kaip 6¹/₂ valandos. Svarstant įstatymą, fabriky inspektorai pateikė parlamentui statistinių duomenų apie gėdingus piktnaudžiavimus, kuriuos sukelia ši anomalija. Bet veltui. Slaptai buvo ketinama panaudojant vaikus klestėjimo metais vėl prailginti suaugusiųjų darbininkų darbo dieną iki 15 valandų. Sekančių 3 metų patyrimas parodė, kad toks mėginimas turėjo sužlugti dėl suaugusiųjų darbininkų vyrų pasipriešinimo¹⁷⁷. Todėl 1850 m. aktas buvo pagaliau 1853 metais papildytas draudimu «naudoti vaikų darbą iš ryto iki paauglių ir moterų darbo pradžios ir vakare jiems baigus darbą». Pradedant nuo to laiko, 1850 metų fabriky aktas reguliavo jam pavaldžiose pramonės šakose, išskyrus nedaugelį išimčių, visų darbininkų darbo dieną¹⁷⁸.

stebėjimai mane tuo įtikino. Nepaisant to ir paliekant nuošalyje nepaprastai didelį vaikų mirtingumą pirmaisiais jų gyvenimo metais, oficialios dr. Grinhau ataskaitos rodo nepalankią sveikatos būklę fabriky apygardose palyginti su žemės ūkio apygardomis, kuriose sveikatos būklė yra normali. Tam įrodyti, tarp kita ko, pateikiu šią lentelę iš jo 1861 m. ataskaitos:

Pramonėje dirbančių suaugusių vyrų procentas	Mirtingumas nuo plaučių susirgimų kiekvienoms 100 000 vyrų	Apygardų pavadinimas	Mirtingumas nuo plaučių susirgimų kiekvienoms 100 000 moterų	Pramonėje dirbančių suaugusių moterų procentas	Moterų užsiėmimai
14,9	598	Vižanas	644	18,0	Medvilnė
42,6	708	Blekberna	734	34,9	Tas pat
37,3	547	Hallfaksas	564	20,4	Vilna
41,9	611	Bredfordas	603	30,0	Tas pat
31,0	601	Meklsfildas	804	26,0	Silkas
14,9	588	Likas	705	17,2	Tas pat
36,6	721	Stok-epon-Trentas	665	19,3	Molio dirbiniai
30,4	726	Vulstentonas	727	13,9	Tas pat
—	305	Ašluonos sveltos žemės ūkio apygardos	340	—	—

¹⁷⁶ Yra žinoma, su kokių pasipriešinimu Anglijos «fritrederiai» atsisakė įvesti apsauginius miltus šilko manufaktūrai. Apsauga prieš įvežimą iš Prancūzijos dabar pakeičiama tuo, kad Anglijos fabrikuose dirbantieji vaikai paliekami be apsaugos.

¹⁷⁷ «Reports etc. for 30th April 1853», 31 psl.

¹⁷⁸ Didžiausio Anglijos medvilnės pramonės suklestėjimo metais, 1859 ir 1860 metais, kai kurie fabrikantai, viliodami aukštu darbo užmokesčiu už viršvalandžius, pamėgino palenksti suaugusius verpėjus vyrus ir t. t., kad jie sutiktų

Nuo pirmojo fabriky akto paskelbimo iki šio laiko praėjo pusė šimtmečio¹⁷⁹.

1845 metais išleistame «Printworks' Act» (Įstatyme dėl kartūno marginimo fabriky ir t. t.) įstatymų leidėjai pirmą kartą išėjo už savo pradinės veikimo sferos ribų. Nepasitenkinimas, su kuriuo kapitalistas padarė šią naują «beprotystę», dvelkia iš kiekvienos akto eilutės. Vaiky nuo 8 iki 13 metų ir moterų darbo dieną jis apriboja 10 valandų, nuo 6 valandos ryto iki 10 valandos vakaro, nenustatydamas jokios įstatyminės valgyimo pertraukos. Jis leidžia berniukus nuo 13 metų kamuoti darbu laisva nuožiūra ištisai dieną ir naktį¹⁸⁰. Tai parlamentinis abortas¹⁸¹.

Vis dėlto principas pasiekė lemiamą pergalę, laimėdamas stambiosios pramonės šakose, kurios yra specifinis šiuolaikinio gamybos būdo darinys. Nuostabus šių šakų išsivystymas 1853—1860 metų laikotarpiu, vykęs lygia greta su fiziniu ir moraliniu fabriky darbininkų atgimimu, privertė ir akliausius praregėti. Patys fabrikantai, iš kurių per pusę šimtmečio trukusį pilietinį karą žingsnis po žingsnio buvo likvojamas įstatyminis darbo dienos apribojimas ir reguliavimas, pagyruoniškai nurodydavo į kontrastą tarp šių pramonės šakų ir tų laimuojuoju sričių, kurios dar liko «laisvos»¹⁸². «Politinės ekonomijos» fariziejai idėją apie būtinumą įstatymiškai reguliuoti darbo dieną pasiskubino paskelbti nauju būdingu jų «mokslo» laimėjimu¹⁸³. Lengva suprasti, kad po to, kai fabriky magnatai buvo priversti

nuo darbo dienos prailginimu. Verpėjai, dirbantieji prie rankinių verpimo mašinų ir prie selfaktorių, padarė galą šiam eksperimentui, įtelkdami savo šeiminiškams memorandumą, kuriame, tarp kita ko, rašoma: «Reikia tiesiog pasakyti, kad mūsų gyvenimas yra mums našta, ir kol mes esame pririšami prie fabriky beveik dviem dienoms per savaitę (20 valandų) daugiau negu kiti darbininkai, mes šalyje jaučiame esą helotai ir darome sau priekaištą, kad jam žiname tokią sistemą, kuri tikrai ir moraliskai kenkia mums patiems ir mūsų vaikams... Todėl mes šiuo pagarbiai pranešame jūsų žiniai, kad, pradėdant nuo pirmosios naujųjų metų dienų, mes nedirbsime nė vienos minutės daugiau kaip 60 valandų per savaitę, nuo 6 valandos iki 6 valandos, atskaičius įstatymo nustatytas 1½ valandos pertraukimas» («Reports etc. for 30th April 1860», 30 psl.).

¹⁷⁹ Apie šio įstatymo pažeidimo priemones, kurias duoda jo paties redakcija, dr. parlamentinę ataskaitą: «Factory Regulations Acts» (1859 m. rugpjūčio 6 d.) ir ten pat Leonard Horner: «Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent».

¹⁸⁰ «Paskutinį pusmetį (1857 m.) mano apygardoje 8 metų ir vyresni vaikai faktiskai kankinami nuo 6 valandos ryto iki 9 valandos vakaro» («Reports etc. for 31st October 1857», 39 psl.).

¹⁸¹ «Printworks' Act [įstatymas dėl kartūno marginimo fabriky] pripažįstama nepatenkinamu tiek savo nuostatais dėl mokymo, tiek ir nuostatais dėl darbo apsaugos» («Reports etc. for 31st October 1862», 52 psl.).

¹⁸² Pvz., taip pasisako E. Poteris laiške laikraščiui «Times» 1863 m. kovo 24 d. «Times» jam primena fabrikantų maištą prieš dešimties valandų įstatymą.

¹⁸³ Taip pasisako, tarp kita ko, p. V. Niumarčas, Tuko «History of Prices» bendradarbis ir leidėjas. Nejaugi tai mokslo pažanga: daryti bailias nuolaidas veltajai nuomonei?

pasiduoti neišvengiamybei ir susitaikinti su ja, kapitalo pasipriešimo jėga pamažu silpnėjo, o darbininkų klasės puolimo jėga, priešingai, augo, gausėjant jos sąjungininkams betarpiškai nesuinteresuotų visuomenės sluoksnių tarpe. Tuo paaiškinama palyginti sparti pažanga nuo 1860 metų.

Dažymo ir balinimo įmonėse¹⁸⁴ 1850 metų fabriky aktas pradėjo veikti 1860 metais, nėrinių ir kojinių fabrikuose — 1861 metais. «Vaičių darbo komisijos» pirmosios ataskaitos (1863 m.) rezultatas buvo tas, kad tas pats likimas ištiko visas molio dirbinių manufaktūras (ne tiktai puodininkystės įmones), degtukų, pistonų, šovinių gamybą, apmušalų fabrikus, multino kirpimą (fustian cutting) ir daugelį procesų, kurie bendrai vadinami «finishing» (galutinė apretūra). 1863 metais «balinimo įmonėse atvirame ore»¹⁸⁵ ir kėpyklose pradėjo veikti

¹⁸⁴ 1860 metais išleistasis aktas dėl balinimo ir dažymo įmonių nustato, kad darbo diena nuo 1861 m. rugpjūčio 1 d. bus laikinai sutrumpinta iki 12, o nuo 1862 m. rugpjūčio 1 d. galutinai sutrumpinta iki 10 valandų, t. y. iki 10½ valandos šeštadieniais ir 7½ valandos šeštadienį. Bet kai atėjo nelemti 1862 metai, pasikartojė senasis farsas. Ponai fabrikantai kreipėsi į parlamentą, prašydami dar tik vienerius metus pakeisti paauglių ir moterų dvylikos valandų darbą... «Esant šiuolaikinei pramonės būklei (medvilnės bado metu) darbininkams labai naudinga, jeigu jiems bus leidžiama dirbti 12 valandų per parą ir gauti kiek galint didesnę darbo užmokestį... Šia dvasia paruoštą bilį jiems jau buvo pavykę pateikti žemesiems rūmams. Įstatymo projektas sužlugdo dėl Skotijos balinimo įmonių darbininkų agitacijos» («Reports etc. for 31st October 1862», 14, 15 psl.). Kapitalas, kurį tuo būdu sumušė tie patys darbininkai, kurių vardu jis, jo tikinimu, yra kalbėjęs, dabar per juridinius akinius pamatė, kad 1860 m. aktas, panašiai kaip visi parlamentiniai «darbo apsaugos» aktai, surašytas prasme užtemdančiais išsireiškimais, duoda pagrindo netaikyti jo darbininkų «calendarers» [presuolų] ir «finishers» [apretūrininkų] kategorijoms. Anglijos jurisdikcija, visada ištikimas kapitalo tarnas, per «Common Pleas» [civilinio teismo] rūmus sankcionavo šią teisinę sukybę. «Tai sukėlė didelį nepasitenkinimą darbininkų tarpe, ir tenka labai apgailestauti, kad aiškūs įstatymų leidėjų ketinimai paverčiami niekais tuo pagrindu, kad žodžiai yra nepakankamai apibrėžti» (ten pat, 18 psl.).

¹⁸⁵ «Balinimo įmonės atvirame ore» atsipalaidavo nuo 1860 m. įstatymo dėl «balinimo įmonių» veikimo, padarydamos melagingą pareiškimą, kad moterys naktį jose nedirbančios. Melą atskleidė fabriky inspektorai, o tuo pačiu metu darbininkų petijijos sukrėtė idilines parlamento pažiūras apie «balinimo įmonės atvirame ore» kaip apie «kvapias gaivinamąsias pievas». Šiose atvirame ore esančiose balinimo įmonėse yra džiovyklų, kuriose temperatūra siekia 90—100 laipsnių Farenheito [32—38 laipsniai Celsijaus] ir kuriose daugiausia dirba merginos. Yra net techninis posakis «cooling» (atvėsimas), kuriuo pažymimas išėjimas laikas nuo laiko iš džiovyklos į gryną orą «Džiovykloje 15 merginų, karštis 80—90 laipsnių [27—32 laipsniai Celsijaus] drobei, 100 [38 laipsniai Celsijaus] ir daugiau laipsnių batistui. Dvylika merginų laido ir sūdeda (batistą ir t. t.) mažame maždaug dešimties pėdų ilgio ir dešimties pėdų pločio kambaryje, kurio viduryje yra sandariai uždaryta krosnis. Merginos uždaru žiedu apsūpa krosnį, iš kurios veržiasi baisingas karštis ir greitai išdžiovinama laidytojoms paduodamą batistą. Valandų skaičius šioms «rankoms» nėra apribotas. Jei darbo daug, jos dirba iki 9 arba 12 valandos nakties daug dienų iš eilės» («Reports etc. for 31st October 1862», 56 psl.). Vienas gydytojas pareiškia: «Specialių valandų atvėsimui nėra, bet jei temperatūra darosi per daug aukšta arba darbininkų rankos darosi nešvarios nuo prakaito, joms leidžiama kelioms minutėms pasišalinti... Mano patyri-

darbo dienos aktai, iš kurių pirmas, tarp kita ko, draudžia vaikų, paaugusių ir moterų darbą nakties metu (nuo 8 valandos vakaro iki 6 valandos ryto), o antras — naudoti jaunesnių kaip 18 metų kepėjų-pašalininkų darbą tarp 9 valandos vakaro ir 5 valandos ryto. Mes dar dalyvavome prie vėlesnių minėtosios komisijos pasiūlymų, kurie gražiai atsiminti «laisvę» visoms svarbiosioms Anglijos pramonės šakoms, namkyrus žemdirbystę, kalnakasybą ir transporto pramonę^{185a}.

7. KOVA UŽ NORMALIĄ DARBO DIENĄ. ANGLIJOS FABRIKŲ ĮSTATYMŲ ĮTAKA KITOMS ŠALIMS

Skaitytojas atsimena, kad pridedamosios vertės gaminimas, arba pridedamojo darbo gavimas, sudaro specifinį kapitalistinės gamybos būdą ir tikslą nepriklausomai nuo tų paties gamybos būdo pakeitimų, kurie atsiranda dėl to, kad darbas yra pajungtas kapitalui. Jis atsimena, kad tuo požiūriu, kurį mes iki šiol dėstėme, tik savarankiškas ir, vadinasi, juridiskai pilnametis darbininkas kaip prekės pardavėjas sudaro santorį su kapitalistu. Todėl, jei mūsų istorinėje apybraižoje svarbiausią vaidmenį vaidina, iš vienos pusės, šiuolaikinė pramonė, o iš antros — fiziškai ir juridiskai nepilnamečių darbas, tai pirmoji mums turėjo reikšmę tiktai kaip ypatinga darbo siurbimo forma, antrasis — tiktai kaip ypatingai ryškus šio siurbimo pavyzdys. Tačiau, net neužbėgdami į priekį, remdamiesi vien tik istorinių faktų bendru sąryšiu, mes prieiname šias išvadas:

Pirma. Pramonės šakose, kurios vandens, garo ir mašinų pirmiausia buvo revoliucionizuotos, šiuose pirmuosiuose šiuolaikinio

gydant šių darbininkų ligas verčia mane konstatuoti, kad jų sveikatos būklė yra žymiai blogesnė už medvilnės verpėjų sveikatos būklę (o kapitalas savo peticijose parlamentui jas atvaizdavo, Rubenso stiliumi, trykštančias sveikatai). Ligos, kuriomis jos dažniausiai serga, yra džiova, bronchitas, gimdos ligos, baltosios formos isterija ir reumatas. Visos jos tiesiogiai ar netiesiogiai kyla, kaip aš manau, dėl pernelyg karšto jų dirbtuvių oro ir dėl trūkumo pakankamai šiltų drabužių, kurie, joms grįžtant namo, galėtų jas apsaugoti nuo drėgnos ir šaltos atmosferos žiemos mėnesiais» (ten pat, 56, 57 psl.). Dėl 1863 metų papildomo įstatymo, kuris priverstinai turėjo paliesti linksmo kupinus «balinimo įmonių atvirame ore» savininkus, fabriko inspektoriai pastebi: «Šis aktas ne tiktai nepašalina tikslo darbininkų darbo apsaugos prasme, darbo apsaugos, kurią jis tariamai jiems užtikrina, . . . jis ir suformuluotas taip, kad darbo apsauga prasideda tik tada, kai vaikai ir moterys aptinkami dirbant po 8 valandos vakaro, bet ir tokiu atveju šio įstatymo nustatomas įrodinėjimo metodas yra taip teisiškai supaprastintas, kad vargu ar gali būti nubausti jo pažeidėjai» (ten pat, 52 psl.). «Humanistiškų ir auklėjamųjų tikslų pasiekimo prasme šis aktas yra niekam tikęs. Vargu ar galima pavadinti humanišku tai, kad moterims ir vaikams leidžiama, arba — kas yra tas pat — kad jie verčiami dirbti po 14 valandų per parą, o gal būt, ir ilgiau, su valgymo pertraukomis arba be jų, kaip pakliūva, nedarant apribojimų amžiaus atžvilgiu, be lyties skirtumo ir nekrepiant dėmesio į visuomenišką balinimo dirbtuvių kaimynystėje gyvenančių šeimų pročius» («Reports etc. for. 30th April 1863», 40 psl.).

^{185a} (2-jo leidimo pastaba.) Nuo 1866 metų, kai aš parašiau šias eilutes, vėl prasidėjo reakcija.

gamybos būdo kūriniuose, medvilnės, vilnos, linų, šilko verpyklose ir audyklose, pirmiausia buvo patenkinamas kapitalo siekimas neribotai ir negailestingai ilginti darbo dieną. Materialinio gamybos būdo pakitimai ir juos atitinkantieji gamintojų socialinių santykių pakitimai¹⁸⁶ sukelia iš pradžių besaikį darbo dienos ribų pažeidimą, o jau paskui kaip reakciją sukelia visuomeninę kontrolę, kuri įstatymiškai apriboja darbo dieną su jos pertraukomis, ją reguliuoja ir suvienodina. Todėl pirmojoje XIX amžiaus pusėje įstatymai tik išimties būdu nustatydavo šią kontrolę¹⁸⁷. Bet vos tik ši kontrolė buvo įvedama naujojo gamybos būdo srityje, kurioje ji buvo pirmą kartą taikoma, pasirodydavo, kad ne tik tai daugelyje kitų gamybos šakų įsigalėjo tikras fabrikinis režimas, bet kad ir manufaktūrose, kuriose vyravo daugiau ar mažiau senoviniai gaminimo būdai, kaip, pvz., puodų dirbtuvėse, stiklo fabrikuose ir t. t., ir senoviniuose amaluose, kaip, pvz., kepėjų, ir, pagaliau, net susiskaidžiusiame vadinamajame darbe namie, kaip, pvz., vinių versle ir t. t.¹⁸⁸, kapitalistinis išnaudojimas jau seniai buvo įsigalėjęs taip pat, kaip ir fabrike. Todėl įstatymams reikėjo palaipsniui atimti jų išimtinį pobūdį arba — ten, kur jiems yra būdinga romėnų kazuistika, kaip kad Anglijoje, — įstatymų leidyba turėjo savo nuožiūra paskelbti fabriku (factory) kiekvienus namus, kuriuose dirbama¹⁸⁹.

Antra. Darbo dienos reguliavimo kai kuriose gamybos šakose istorija ir dar tebevykstanti kova už šį reguliavimą kitose šakose akivaizdžiai įrodo, kad izoliuotas darbininkas, darbininkas kaip «laisvas» savo darbo jėgos pardavėjas, tam tikroje kapitalistinės gamybos subrendimo pakopoje nė kiek nepajėgia pasipriešinti. Todėl normalios darbo dienos nustatymas yra ilgo, daugiau ar mažiau paslėpto pilietinio karo tarp kapitalistų klasės ir darbininkų klasės produktas. Kadangi kova prasideda šiuolaikinės pramonės sferoje, tai ji pirmą kartą įsiliepsnoja šios pramonės tėvynėje, Anglijoje¹⁹⁰. Anglijos fabri-

¹⁸⁶ «Kiekvienos iš šių dviejų klasių (kapitalistų ir darbininkų) elgesys buvo rezultatas tos atitinkamos padėties, kurioje jos buvo» («Reports etc. for 31st October 1848», 113 psl.).

¹⁸⁷ «Įmonės, kurioms buvo taikomi apribojimai, vienaip ar kitaip buvo susijusios su tekstilės prekių gamyba, kur naudojama garo arba vandens jėga. Dvi sąlygos buvo reikalingos, kad tam tikrai darbo šakai galėtų būti įvesta fabriku inspekcijos priežiūra: garo arba vandens jėgos naudojimas ir tam tikros rūšies pluošto perdirbimas» («Reports etc. for 31st October 1864», 8 psl.).

¹⁸⁸ Apie šios vadinamosios naminės pramonės padėtį nepaprastai gausią medžiagą teikia «Children's Employment Commission» paskutinės ataskaitos.

¹⁸⁹ «Paskutinės sesijos (1864 m.) aktai... liečia įvairias gamybos šakas, kurių gamybiniai metodai yra labai skirtingi; mechaninės jėgos naudojimas mašinoms varyti jau nebėra, kaip tai buvo anksčiau, būtina sąlyga, kad įmonė pagal įstatymą būtų laikoma «fabriku»» («Reports etc. for 31st October 1864», 8 psl.).

¹⁹⁰ Belgijoje, kontinentinio liberalizmo rojuje, šio judėjimo nė pėdsako nėra. Net jos anglies kasyklose ir metalo rūdynuose abiejų lyčių ir įvairaus amžiaus darbininkai naudojami visiškai «laisvai» bet kuriuo metu ir bet kurį laiką. Kiekvienam tūkstančiui žmonių, dirbančių šiose pramonės šakose, tenka 733 vy-

ky darbininkai buvo priešakiniai kovotojai ne tiktai Anglijos darbininkų klasės, bet ir aplamai šiuolaikinės darbininkų klasės, lygiai taip pat, kaip jų teoretikai pirmieji metė iššūkį kapitalo teorijai¹⁹¹. Todėl fabriko filosofas Juras pasmerkia kaip nenuplaunamą Anglijos darbininkų klasės gėdą tą aplinkybę, kad ji savo vėliavoje įrašė «fabrikų įstatymų vergovę», priešingai kapitalui, kuris narsiai kovojo už «visišką darbo laisvę»¹⁹².

Prancūzija lėtai velkasi paskui Angliją. Prirėikė Vasario revoliucijos, kad atsirastų dvylikos valandų įstatymas¹⁹³, kuris yra žymni daugiau nepatenkinamas negu angliškas jo originalas. Nepaisant to, prancūziškasis revoliucinis metodas turi ir savo ypatingų pranašumų. Vienu smūgiu jis visoms be išimties dirbtuvėms bei fabrikins diktuoja tą pačią darbo dienos ribą, tuo tarpu kai Anglijos įstatymai, tik aplinkybių spaudžiami, spyriuodamiesi pasiduoda čia vienu, čia kitame punkte ir yra tinkamiausiame kelyje kuriant vis naujas ir naujas juridines sukybes¹⁹⁴. Drauge su tuo Prancūzijos

1836 m. 88 moterys, 135 paaugliai ir 44 jaunesnės kaip 16 metų mergaitės; prie aukštesniųjų ir t. t. kiekvienam tūkstančiui — 668 vyrai, 149 moterys, 98 paaugliai ir 85 jaunesnės kaip 16 metų mergaitės. Prie to dar prisideda žemas darbo užmokestis už didžiulį subrendusių ir nesubrendusių darbo jėgų išnaudojimą, kurį vidutiniškai sudaro 2 šil. 8 pensai per dieną vyrams, 1 šil. 8 pensai moterims ir 1 šil. 2½ penso paaugliams. Užtat Belgija 1863 metais, palyginti su 1850 metais, beveik padvigubino jos išvežamos anglies, geležies ir t. t. kiekį ir vertę.

¹⁹¹ Kai Robertas Owenas pačioje šio amžiaus antrojo dešimtmečio pradžioje ne tiktai teoriškai pasisakė už darbo dienos apribojimo reikalingumą, bet ir iš tikrųjų įvedė dešimties valandų dieną savo fabrike Niu-Lenarke, šis bandymas buvo išjuoktas kaip komunistinė utopija.— visiškai taip pat, kaip buvo išjuokiamas jo «Gamybinio darbo sujungimas su vaikų auklėjimu» arba kaip buvo išjuokiamos kooperatinės darbininkų įmonės, kurios buvo atsiradusios jo iniciatyva. Tuo metu pirmoji utopija pasidarė fabriku įstatymu, antroji kaip oficiali frazė figuruoja kiekviename «Factory Act» [fabrikų akte], trečioji net tarnauja reakciniam šarlataniškumui pridengti.

¹⁹² *Ure* (prancūziškasis vertimas): «Philosophie des Manufactures». Paris 1836, II t., 39, 40, 67, 77 ir kt. psl.

¹⁹³ «Tarptautinio statistikos kongreso Paryžiuje, 1855 m.» *Compte Rendu* (ataskaitoje, 332 psl.) tarp kita ko sakoma: «Prancūzijos įstatymas, kuris fabrikuose ir dirbtuvėse darbo ilgumą apriboja 12 valandų per parą, nenustato šiam darbui tam tikrų pastovių valandų (laiko tarpų), nes tiktai vaikų darbu nustatomas laiko tarpas tarp 5 valandos ryto ir 9 valandos vakaro. Todėl dalis fabrikančių naudojasi teise, kurią jiems suteikia šis praigaistingas nutylijimas, kad priverstų dirbti be pertraukų diena iš dienos, gal būt. išskyrus sekmdienius. Jie tam naudoja dvi įvairias darbininkų pamainas, iš kurių nė viena dirbtuvėje neįbūna daugiau kaip 12 valandų, bet gamyba įmonėje vyksta dieną ir naktį. Įstatymo reikalavimai patenkinti, bet ar patenkinti humaniškuo reikalavimai?» Be «grailaunamos naktinio darbo įtakos žmogaus organizmui», taip pat pažymima, kokią «praigaistingą įtaką daro abiejų lyčių naktinis buvimas kartu tose pačiose įmonėse apšviestose dirbtuvėse».

¹⁹⁴ «Antai, mano apygardoje tame pačiame fabriko pastate tas pats fabrikančias, kaip balintojas ir dažytojas, privalo paklusti «Aktui dėl balinimo ir dažymo įmonių», kaip kartūno margintojas — «Printworks' Act» [«Įstatymui dėl kartūno marginimo fabriku»] ir kaip finisher (apretūrininkas) — «Factory Act» [«Fabrikų įstatymui»]. (Pono Bekerio pranešimas leid. «Reports etc. for 31st

įstatymas paskelbia principu tai, kas Anglijoje yra iškovota tiktaI vaikų, nepilnamečių ir moterų vardan ir ko tik pastaruoju metu pradedama reikalauti kaip visuotinės teisės¹⁹⁵.

Šiaurės Amerikos Jungtinės Valstybėse bet koks savarankiškas darbininkų judėjimas buvo paralyžiuojamas, kol dalį respublikos bjaurino vergovė. Baltųjų darbas negali išsivaduoti ten, kur juodųjų darbas pažymėtas gėdos ženklu. Bet vergovės mirtis tuojau pat pagimdė naują jauną gyvybę. Pirmasis pilietinio karo vaisius buvo agitacija už aštuonių valandų darbo dieną, agitacija, kuri septynmilias lokomotyvo žingsniais žengia nuo Atlanto iki Ramiojo vandenyno, nuo Naujosios Anglijos iki Kalifornijos. Visuotinis darbininkų kongresas Baltimorėje (1866 m. rugpiūčio 16 d.) pareiškia: «Pirmasis ir didysis šių laikų reikalavimas, kuris yra būtinas, siekiant išvaduoti šios šalies darbą iš kapitalistinės vergovės, yra reikalavimas išleisti įstatymą, kuris aštuonių valandų dieną pripažintų normalia darbo diena visose Amerikos sąjungos valstijose. Mes nutarėme įtempti visas savo jėgas šiam šlovingam rezultatui iškovoti»¹⁹⁶. Tuo pačiu metu (1866 m. rugsėjo pradžia) «Tarptautinis darbininkų asociacijos» kongresas Zenevoje, pagal Londono generalinės tarybos pasiūlymą, nutarė: «Preliminarinė sąlyga, be kurios visi tolesni mėginimai pagerinti darbininkų padėtį ir juos išvaduoti turi sužlugti, yra darbo dienos apribojimas. . . Mes siūlome 8 darbo valandas pripažinti įstatymine darbo dienos riba».

Tuo būdu darbininkų judėjimas, abipus Atlanto vandenyno instinktyviai išaugęs iš pačių gamybinių santykių, pateisina Anglijos fabriky inspektorius R. Dž. Sonderso pareiškimą: «Negalima visuomenės reformavimui imtis tolesnių žygių, tikintis kokio nors pasisekimo, jei prieš tai nebus apribota darbo diena ir nebus priverčiama griežtai laikytis nustatytų jos ribų»¹⁹⁷.

October 1861», 20 psl.) Išvardijęs įvairius šių įstatymų nuostatus ir iš to išplaukiančias komplikacijas, p. Bekeris sakė: «Mes inatome, kaip sunku užtikrinti šių trijų parlamentinių aktų vykdymą, jei fabriko savininkas panorės apelti įstatymą». Bet užtat ponams teisininkams tai jau tikrai užtikrina procesus.

¹⁹⁵ Antai, fabriky inspektorai pagaliau ryžtasi pasakyti: «Šie prieštaravimai (kapitalo prieš įstatyminį darbo laiko apribojimą) turi išnykti plataus darbo teisių principo akivaizdoje. . . Ateina momentas, kai šeimnininko teisė į jo darbininko darbą nustoja galios, ir darbininko laikas darosi jo nuosavybe net ir tuo atveju, kai jis dar nėra išsekęs» («Reports etc. for 31st October 1862», 54 psl.).

¹⁹⁶ «Mes, Dankerko darbininkai, pareiškiamo, kad esant dabartinei sistemai reikalaujamas darbo dienos ilgumas yra per didelis ir nepalieka darbininkui laiko ilsėtis ir lavintis, bet, priešingai, smukdo jį iki pavergimo būklės, kuri ne ką geresnė už vergovę («a condition of servitude but little better than slavery»). Todėl mes nusprendėme, kad darbo dienaI pakanka aštuonių valandų ir kad įstatymas turi jas pripažinti pakankamomis; mes raginame spaudą, šį galingą svertą, mums padėti. . . o visus, kurie atsisakys teikti tokią paramą, laikysime darbo reformos ir darbininkų teisių priešais» (Dankerko, Niujorko valstija, darbininkų nutarimai, 1866 m.).

¹⁹⁷ «Reports etc. for 31st October 1848», 112 psl. . . .

Tenka pripažinti, kad mūsų darbininkas iš gamybos proceso išeinu kiloks, negu buvo į jį stojęs. Rinkoje jis priešais kitų prekių savininkus stovėjo kaip prekės «darbo jėga» savininkas, t. y. kaip prekių savininkas priešais prekių savininkus. Sutartis, pagal kurią jis parduvinėjo kapitalistui savo darbo jėgą, taip sakant, juodu ant balto rodė, kad jis laisvai disponuoja savimi. Sudarius santorį pasirodė, kad jis visai nebuvo «laisvas agentas», kad laikas, kuriam jis laisvai gali parduoti savo darbo jėgą, yra laikas, kuriam jis priverstas ją parduoti¹⁹⁸, kad iš tikrųjų vampyras nepaleidžia jo tol, kol dar «siurbimui pasilieka bent vienas raumuo, viena gyslelė, vienas kraujo lašas»¹⁹⁹. Norėdami «apsiginti» nuo die Schlinge ihrer Qualen [savo kančių gyvatės], darbininkai turi susivienyti ir, kaip klasė, priversti valstybės įstatymą, galingą visuomeninę kliūtį, kurį jiems patieks trukdyti pagal laisvanorišką sutartį su kapitalu parduoti prazūtį ir vergovę save ir savo vaikus²⁰⁰. Vietoj prašmatnaus «neatimamų žmogaus teisių» katalogo stoja kukli įstatymo apribotos darbo dienos Magna Charta [didžioji chartija], kuri «pagaliau tiksliai nustato, kada baigiasi laikas, kurį darbininkas parduoda, ir kada pradeda laikas, kuris priklauso jam pačiam»²⁰¹. Quantum mutatus ab illo [Koks didžiulis pasikeitimas palyginti su tuo, kas yra buvę!]

¹⁹⁸ «Šie veiksmai (pvz., kapitalo manevrai 1848—1850 metais), be to, nenuknyčiamai įrodė neteisingumą taip dažnai daromų teigimų, kad, esą, darbininkai nereikalingi apgynimo ir į juos turi būti žiūrima kaip į agentus, visiškai laisvai disponuojančius vienintele savo nuosavybe, t. y. savo rankų darbu ir savo veido priekaitu» («Reports etc. for 30th April 1850», 45 psl.). «Laisvasis darbas, jei apimtai jį taip galima pavadinti, net laisvoje šalyje savo apgynimui reikalingas nepriš įstatymo rankos» («Reports etc. for 31st October 1864», 34 psl.). «Leisti... arba, kas yra tas pat, priversti... dirbti 14 valandų per parą su valgymu pertraukomis arba be jų ir t. t.» («Reports etc. for 30th April 1863», 40 psl.).

¹⁹⁹ Friedrich Engels: «Die englische Zehnstundenbill» (laikraštyje «Neue Rheinische Zeitung», Aprilheft, 1850, 5 psl.). [Ф. Энгельс: «Английский билль о десятичасовом рабочем дне». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 7 т., 1956 257 psl.]

²⁰⁰ Dešimties valandų bilis jam pavaldžiose pramonės šakose «išgelbėjo darbininkus nuo visiško išsigimimo ir apsaugojo jų fizinę sveikatą» («Reports etc. for 31st October 1859», 47 psl.). «Kapitalas (fabrikuose) niekad negali laikyti mašinos veikiančios ilgiau kaip apribotą laiko tarpą, nedarydamas žalos fabrike dirbančių darbininkų sveikatai ir dorovci, o darbininkai nepajėgia patys nuvęs apginti» (ten pat, 8 psl.).

²⁰¹ «Dar didesnė gerovė yra tai, kad, pagaliau, nustatoma aiški riba tarp lanko, priklausančio pačiam darbininkui, ir jo šeimnininko laiko (his master's time). Darbininkas dabar žino, kada baigiasi tas laikas, kurį jis parduoda, ir kada prasideda jo paties laikas, ir, iš anksto tai tiksliai žinodamas, jis gali pakirstyti savąsias minutes saviems tikslams» (ten pat, 52 psl.). «Padarę darbininką savojo laiko šeimnininku, jie (fabrikų įstatymai) suteikė jam moralinės jėgos, kuri, galimas daiktas, skatina jį pasiimti politinę valdžią» (ten pat, 47 psl.). Su santūria ironija ir labai atsargiais posakiais fabrikų inspektoriai nurodė, kad dabartinis įstatymas dėl dešimties valandų darbo dienos tam tikru lūpsniu ir kapitalistą išvadavo iš jo įgimto brutalumo, kuris yra savybingas jam kaip paprastam kapitalo įkūnijimui, ir davė jam laiko kiek «apsišviesti». Anksčiau «jmonininkas (master) neturėjo laiko niekam kitam, kaip tik pinigams, o darbininkas niekam kitam, kaip tik darbui» (ten pat, 48 psl.).

DEVINTASIS SKIRSNIS

PRIDEDAMOSIOS VERTĖS NORMA IR MASĖ

Šiame skirsnyje, kaip ir anksčiau, mes darome prielaidą, kad darbo jėgos vertė, vadinasi, toji darbo dienos dalis, kuri yra būtina darbo jėgai atgaminti arba jai išlaikyti, yra duotas, pastovus dydis.

Esant tokiai prielaidai, kartu su pridedamosios vertės norma yra duota ir toji jos masė, kurią atskiras darbininkas per tam tikrą laiko tarpą teikia kapitalistui. Pvz., jei būtinas darbas sudaro 6 valandas per dieną, o tai, išreiškiant aukso kiekiu, sudaro 3 šil., arba 1 talerį, tai 1 taleris yra dieninė darbo jėgos vertė, arba kapitalo vertė, avansuota darbo jėgai pirkti. Toliau, jei pridedamosios vertės norma = 100%, tai šis 1 talerio dydžio kintamasis kapitalas pagamina 1 talerio dydžio pridedamosios vertės masę, arba darbininkas kasdien teikia 6 valandų pridedamojo darbo masę.

Bet kintamasis kapitalas yra visų darbo jėgų, kurias tuo pačiu metu naudoja kapitalistas, visuminės vertės pinigine išraiška. Vadinasi, avansuoto kintamojo kapitalo vertė yra lygi vienos darbo jėgos vertės vidurkiui, padaugintam iš naudojamų darbo jėgų skaičiaus. Todėl, esant tam tikrai darbo jėgos vertei, kintamojo kapitalo dydis yra tiesiog proporcingas tuo pačiu metu dirbančių darbininkų skaičiui. Tuo būdu, jei dieninė vienos darbo jėgos vertė = 1 taleriui, tai reikia avansuoti 100 talerių kapitalą, kad būtų galima išnaudoti 100 darbo jėgų, ir n talerių kapitalą, kad būtų galima kasdien išnaudoti n darbo jėgų.

Lygiai taip pat, jei 1 talerio kintamasis kapitalas, dieninė vienos darbo jėgos vertė, kasdien pagamina 1 talerio pridedamąją vertę, tai 100 talerių kintamasis kapitalas kasdien pagamina pridedamąją vertę — 100, o n talerių kapitalas kasdien pagamina 1 talerio pridedamąją vertę $\times n$. Vadinasi, pagaminamos pridedamosios vertės masė yra lygi atskiro darbininko darbo dienos teikiamai pridedamajai vertei, padaugintai iš naudojamų darbininkų skaičiaus. Bet, toliau, kadangi atskiro darbininko pagaminamos pridedamosios vertės masė, esant tam tikrai darbo jėgos vertei, apsprendžia pridedamosios vertės norma, tai iš to išplaukia šis pirmasis dėsnis: pagamintos pridedamosios vertės masė yra lygi avansuoto kintamojo kapitalo dydžiui, padaugintam iš pridedamosios vertės normos, arba ją apsprendžia.

nuodėtingas santykis tarp to paties kapitalisto tuo pačiu metu išnaudojimų darbo jėgų skaičiaus ir atskiros darbo jėgos išnaudojimo laipsnio.

Taigi, jei pridėdamosios vertės masę mes pažymėsime M , atskiro darbininko vidutiniškai per dieną teikiamą pridėdamąją vertę — m , kasdien avansuojamą vienai darbo jėgai pirkti kintamąjį kapitalą — v , bendrą kintamojo kapitalo sumą — V , vidutinės darbo jėgos vertę — k , jos išnaudojimo laipsnį — $\frac{a'}{a}$ ($\frac{\text{pridedamasis darbas}}{\text{būtinasis darbas}}$) ir naudojamų darbininkų skaičių — n , tai mes gausime:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Mes visą laiką darome prielaidą, kad ne tiktai vidutinės darbo jėgos vertė yra pastovus dydis, bet kad ir kapitalisto naudojami darbininkai yra išreikšti vidutiniu darbininku. Esti išimtinių atvejų, kai pagaminama pridėdamoji vertė nedidėja proporcingai išnaudojamųjų darbininkų skaičiui, bet tada ir darbo jėgos vertė nelieka pastovi.

Todėl, gaminant tam tikrą pridėdamosios vertės masę, vieno valksnio sumažėjimas gali būti kompensuotas kito padidėjimu. Jei kintamasis kapitalas sumažėja ir tuo pačiu metu pridėdamosios vertės norma tokia pat proporcija padidėja, tai pagaminamos pridėdamosios vertės masė lieka nepasikeitusi. Jei, išliekant pirmesnėms prielaidoms, kapitalistui tenka avansuoti 100 talerių tam, kad kasdien išnaudotų 100 darbininkų, ir jei pridėdamosios vertės norma sudaro 10%, tai šis kintamasis kapitalas — 100 teikia 50 talerių, arba 100×3 darbo valandų, dydžio pridėdamąją vertę. Jei pridėdamosios vertės norma padvigubėja, arba darbo diena prailginama ne nuo 6 iki 9, o nuo 6 iki 12 valandų, tai perpus sumažintas kintamasis kapitalas, 50 talerių kapitalas, taip pat duoda 50 talerių, arba 50×6 darbo valandų, dydžio pridėdamąją vertę. Vadinas, kintamojo kapitalo sumažėjimas gali būti kompensuotas proporcingai padidinant darbo jėgos išnaudojimo laipsnį, arba dirbančių darbininkų skaičiaus sumažėjimas gali būti kompensuotas proporcingai prailginant darbo dieną. Tuo būdu, tam tikrose ribose, darbo pasiūla, kuri kapitalo gali būti atperstinai sukelta, nepriklauso nuo darbininkų pasiūlos²⁰². Atvirkščiai, pridėdamosios vertės normos sumažėjimas gaminamos pridėdamosios vertės masės nepakeičia, jei proporcingai išauga kintamojo kapitalo dydis arba dirbančių darbininkų skaičius.

²⁰² Šis elementarus dėsnis, matyti, yra nežinomas ponams iš vulgariosios ekonomijos stovyklos — šie išvirkštiniai Archimedai įsivaizduoja, jog tame, kad rinkos darbo kainas apsprendžia paklausa ir pasiūla, jie rade atramos tašką, ir, be to, ne tam, kad atperstų pasaulį, bet tam, kad jį sustabdytų.

Tačiau darbininkų skaičiaus, arba kintamojo kapitalo dydžio, kompensavimas didinant pridedamosios vertės normą arba prailginant darbo dieną susiduria su ribomis, kurių jis negali peržengti. Kokia bebūtų darbo jėgos vertė, ar darbo laikas, būtinas darbininkui išsilaikyti, sudaro 2 ar 10 valandų, šiaip ar taip, visuminė vertė, kurią darbininkas diena iš dienos gali pagaminti, visuomet yra mažesnė už vertę, kurioje sudaiktintos 24 darbo valandos, mažesnė už 12 šil. arba 4 talerius, jei tokia yra šių 24 sudaiktinto darbo valandų piniginė išraiška. Esant mūsų pirmesnei prielaidai, pagal kurią kasdien reikia 6 darbo valandų, kad būtų galima atgaminti pačią darbo jėgą, arba ją pirkti avansuotą kapitalo vertę, 500 talerių kintamasis kapitalas, kuris panaudoja 500 darbininkų, esant 100% pridedamosios vertės normai arba esant 12 valandų darbo dienai, kasdien pagamina 500 talerių, arba 6×500 darbo valandų, dydžio pridedamąją vertę. 100 talerių kapitalas, kasdien panaudojantis 100 darbininkų, esant 200% pridedamosios vertės normai arba esant 18 valandų darbo dienai, pagamina tik 200 talerių, arba 12×100 darbo valandų, dydžio pridedamosios vertės masę. Ir visa jo naujai sukurtoji vertė, avansuoto, kintamojo kapitalo ekvivalentas plus pridedamoji vertė, niekad, jokią dieną negali pasiekti 400 talerių, arba 24×100 darbo valandų, dydžio sumos. Absoliutinė vidutinės darbo dienos riba, kuri iš prigimties yra visada mažesnė už 24 valandas, sudaro absoliutinę ribą kintamojo kapitalo sumažėjimui kompensuoti padidinant pridedamosios vertės normą, arba išnaudojamųjų darbininkų skaičiaus sumažėjimui kompensuoti padidinant darbo jėgos išnaudojimo laipsnį. Šis apčiuopiamai aiškus antrasis dėsnis yra svarbus norint išaiškinti daugelį reiškinių, atsirandančių iš kapitalo tendencijos, apie kurią kalbėsime vėliau,—tendencijos kiek galint daugiau mažinti savo įmonėse dirbančių darbininkų skaičių, arba savo kintamąją sudėtinę dalį, paverčiamą darbo jėga, o tai prieštarauja kitai jo tendencijai — gaminti kiek galint didesnę pridedamosios vertės masę. Atvirkščiai. Jei panaudojamų darbo jėgų masė, arba kintamojo kapitalo dydis, padidėja, bet ne proporcingai pridedamosios vertės normos sumažėjimui, tai pagaminamos pridedamosios vertės masė sumažėja.

Trečiasis dėsnis išplaukia iš to, kad pagaminamos pridedamosios vertės masę apsprendžia du veiksniai — pridedamosios vertės norma ir avansuoto kintamojo kapitalo dydis. Jei duota pridedamosios vertės norma, arba darbo jėgos išnaudojimo laipsnis, ir darbo jėgos vertė, arba būtinojo darbo laiko dydis, tai savaime suprantama, kad kuo didesnis yra kintamasis kapitalas, tuo didesnė yra pagaminamos vertės ir pridedamosios vertės masė. Jei duota darbo dienos riba, taip pat ir būtinosios jos sudėtinės dalies riba, tai atskiro kapitalisto pagaminamos vertės ir pridedamosios vertės masė, aišku, priklauso vien tik nuo tos darbo masės, kurią jis paleidžia veikti. O jo paleidžiama veikti darbo masė esamų prielaidų sąlygomis priklauso

nuo darbo jėgos masės, arba nuo jo išnaudojamų darbininkų skaičiaus, o šį pastarąjį, savo ruožtu, apsprendžia kapitalisto avansuoto kintamojo kapitalo dydis. Vadinasi, esant tam tikrai pridamosios vertės normai ir tam tikrai darbo jėgos vertei, pagaminamos pridamosios vertės masės yra tiesiog proporcingos avansuotų kintamųjų kapitalų dydžiams. Bet mes jau žinome, kad kapitalistas savo kapitalą skirsto į dvi dalis. Vieną dalį jis sunaudoja gamybos priemonėms. Tai yra pastovioji jo kapitalo dalis. Kitą dalį jis paverčia gyvąja darbo jėga. Ši dalis sudaro jo kintamąjį kapitalą. To paties gamybos būdo pagrindu įvairiose gamybos šakose būna skirtingas kapitalo paskirstymas į pastoviąją ir kintamąją sudėtines dalis. Toje pačioje gamybos šakoje šis santykis kinta besikeičiant gamybos proceso techniniam pagrindui ir visuomeninei gamybos proceso kombinacijai. Tačiau kad ir kaip kapitalas besuskiltų į pastoviąją ir kintamąją sudėtinę dalį, ar pastaroji santykiaus su pirmąja kaip 1 : 2, ar 1 : 10, ar 1 : x, tai nė kiek nepaliečia tik ką išdėstyto dėsnio, nes nors pagal pirmesnę analizę pastoviojo kapitalo vertė ir vėl pasirodo produkto vertėje, bet neįeina į naujai pagamintąją vertę. Norint panaudoti 1 000 verpėjų, reikia, žinoma, daugiau žaliavos, verpsčių ir t. t., negu norint panaudoti 100 verpėjų. Bet tarkime, kad šių papildomų gamybos priemonių vertė pakyla, sumažėja arba lieka nepasikeitusi, tarkime, kad ji yra didelė ar maža,— ji, šiaip ar taip, nedaro jokios įtakos vertės didinimo procesui, vykdomam tų darbo jėgų, kurios šias gamybos priemones paleidžia veikti. Vadinasi, aukščiau konstatuotasis dėsnis įgauna tokią formą: įvairių kapitalų gaminamos vertės ir pridamosios vertės masės, esant tam tikrai darbo jėgos vertei ir vienodam jos išnaudojimo laipsniui, yra tiesiog proporcingos šių kapitalų kintamųjų sudėtinių dalių, t. y. gyvąja darbo jėga paverstų jų sudėtinių dalių, dydžiams.

Šis dėsnis aiškiai prieštarauja visam išorine reiškinių regimybe besiremiančiam patyrimui. Kiekvienas žino, kad medvilnės verpyklos savininkas, kuris procentiniu santykiu su visu naudojamuoju kapitalu naudoja palyginti daug pastoviojo ir mažai kintamojo kapitalo, negauna dėl to mažiau pelno, arba pridamosios vertės, negu kepyklos savininkas, kuris paleidžia veikti palyginti daug kintamojo ir mažai pastoviojo kapitalo. Šitam tariamam prieštaravimui išspręsti dar reikia daug tarpinių grandžių, panašiai kaip elementariosios algebros požiūriu reikia daug tarpinių grandžių, kad būtų galima suprasti, jog $\frac{0}{T}$ gali išreikšti tikrąjį dydį. Nors klasikinė ekonomija niekad šio dėsnio nebuvo suformulavusi, tačiau ji instinktyviai jo laikėsi, nes jis aplamai yra būtina vertės dėsnio pasekmė. Priverstinai abstrahuodama, ji mėgina išgelbėti jį nuo reiškinio prieštaravimų. Vėliau²⁰³ pamatysime, kaip Rikardo mokykla ant to suklypo. Vulgarioji

²⁰³ Smulkiau apie tai «Ketvirtojoje knygoje».

ekonomija, kuri «iš tikrųjų taip nieko ir neišmoko», čia, kaip ir visur, nusitveria už išorinės reiškinio regimybės priešingai reiškinio dėsniui. Ji mano, priešingai Spinozai, kad «nemokšiškumas yra pakankamas pagrindas».

Į darbą, kurį tam tikros visuomenės visuminis kapitalas diena iš dienos paleidžia veikti, galima žiūrėti kaip į vieną vienintelę darbo dieną. Pvz., jei darbininkų skaičius yra vienas milijonas, o vieno darbininko vidutinė darbo diena sudaro 10 valandų, tai visuomeninė darbo diena susideda iš 10 milijonų valandų. Jei šios darbo dienos ilgumas yra duotas, tai, nepriklausomai nuo to, ar jos ribas apsprendžia fizinės ar socialinės sąlygos, pridedamosios vertės masė gali būti padidinta tiktai padidinant darbininkų skaičių, t. y. gyventojų darbininkų skaičių. Gyventojų daugėjimas čia sudaro matematinę ribą visuminio visuomeninio kapitalo vykdomam pridedamosios vertės gaminimui. Atvirkščiai. Jei gyventojų skaičius yra duotas, šią ribą sudarys galimas darbo dienos prailginimas²⁰⁴. Sekančiame skirsnyje pamatysime, kad šis dėsnis turi reikšmės tik tai pridedamosios vertės formai, kurią mes iki šiol nagrinėjome.

Iš pirmesnio pridedamosios vertės gaminimo nagrinėjimo išplaukia, kad ne bet kuri pinigų ar vertės suma gali būti paversta kapitalu, o priešingai, šio pavirtimo prielaida yra tam tikras pinigų arba mainomųjų verčių minimumas atskiro pinigų arba prekių savininko rankose. Kintamojo kapitalo minimumas — tai toji suma, kurią kapitalistas turi išleisti pirkdamas vieną darbo jėgą, kuri diena iš dienos per ištusus metus naudojama pridedamajai vertei gauti. Jei tas darbininkas turėtų savų gamybos priemonių ir tenkintųsi darbininkišku gyvenimu, tai jam užtektų darbo laiko, būtino jo pragyvenimo reikmenims atgaminti, sakysime, 8 valandų per dieną. Vadinas, ir gamybos priemonių jam reiktų tiktai 8 darbo valandoms. Priešingai, kapitalistui, kuris be šių 8 valandų verčia jį dirbti dar, sakysime, 4 pridedamojo darbo valandas, reikia papildomos pinigų sumos papildomoms gamybos priemonėms įsigyti. Tačiau, darant tokią prielaidą, jam tektų naudoti jau du darbininkus, kad iš kasdien pasisavinamos pridedamosios vertės galėtų gyventi kaip darbininkas, t. y., kad galėtų patenkinti būtinuosius savo poreikius. Šiuo atveju jo gamybos tikslas būtų tiesiog palaikyti gyvybę, o ne didinti turtą; tuo tarpu, esant kapitalistinei gamybai, turimas galvoje pastarasis dalykas. Kad galėtų tik du kartus geriau gyventi už paprastą darbininką ir vėl paversti kapitalu pusę pagaminamos pridedamosios vertės, jam reiktų kartu su darbininkų skaičiumi aštuonis kartus padidinti avan-

²⁰⁴ «Visuomenės darbas, t. y. ūkyje sunaudojamas laikas (economic time), yra duotas dydis, sakysime, 10 valandų per dieną kiekvienam iš milijono gyventojų, arba dešimt milijonų valandų... Kapitalas turi savo augimo ribą. Šią ribą kiekvienu atitinkamu laikotarpiu sudaro tikrasis ūkyje sunaudoto laiko kiekis» («An Essay on the Political Economy of Nations». London 1821, 47, 49 psl.).

nuojamojo kapitalo minimumą. Žinoma, jis pats, panašiai kaip jo darbininkas, gali betarpiškai dalyvauti gamybos procese, bet tuomet jis taip pat bus tik kažkas tarpinio tarp kapitalisto ir darbininko, bus «smulkus savininkėlis». Tam tikras kapitalistinės gamybos lygis reikalauja, kad visą laiką, kurį kapitalistas funkcionuoja kaip kapitalistas, t. y. kaip personifikuotas kapitalas, jis galėtų panaudoti sveikintam darbuvi pasisavinti, todėl ir jam kontroliuoti bei šio darbo produktams parduoti²⁰⁵. Viduramžių cechai siekė prievarta sutrukdyti darbininkui-meistrui pavirsti kapitalistu, apribodami labai nežymiu mokymumu skaičių darbininkų, kuriuos atskiram meistrui buvo leista laikyti. Pinigų arba prekių savininkas tik tada tikrai pavirsta kapitalistu, kai gamybai avansuojamoji minimali suma žymiai viršija viduramžinį maksimumą. Čia, kaip ir gamtos moksle, pasitvirtina principumas to dėsnio, kurį Hegelis yra atradęs savo «Logikoje», kad «ryniai kiekybiniai pakitimai tam tikroje pakopoje pereina į kokybinius skirtumus»^{205a}.

Toji minimali vertės suma, kurią atskiras pinigų arba prekių savininkas turi turėti, kad pavirstų kapitalistu, kinta įvairiose kapitalistinės gamybos išsivystymo pakopose, o esant tam tikrai išsivystymo pakopai yra skirtinga įvairiose gamybos sferose priklausomai nuo

²⁰⁵ «Nuomininkas (farmer) negali orientuotis į savo paties darbą, o jeigu jis tai daro, tai, mano nuomone, jis nuo to pralaimi. Jo darbas turi būti — viso liko priežiūra: jis turi prižiūrėti savo kūrėją, kitaip darbo užmokestis pastarajam bus luščiai mokamas, nes javai nebus iškultiami; lygiai taip pat jis turi prižiūrėti savo šienpiovius, javų kirtėjus ir t. t.; jis turi nuolat apvaikštinėti savo aplyvarus; jis turi žiūrėti, kad čia nebūtų jokių trūkumų; o tai įvyktų, jeigu jis būtų pririštas prie vienos kurios nors vietos» («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer». London 1773, 12 psl.). Šis veikalas labai įdomus. Iš jo galima tirti «capitalist farmer» [«nuomininko-kapitalisto»] arba «merchant farmer» [«nuomininko-pirklio»], kaip jis tiesiog čia pavadintas, atsiradimą ir pasiklausti, kaip jis save atskiria prieš «small farmer» [«smulkų nuomininką»], kuriam, iš esmės imant, terūpi pragyvenimo reikmenys. «Kapitalistų klasė pradžioje iš dalies ir pagaliau visiškai atspalaiduoja nuo rankinio darbo būtinumą» («Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations. By the Rev. Richard Jones». Hertford 1852, Lecture III, 39 psl.). [Plg. Ричард Джонс: «Экономические сочинения». Соцэкиза, 1937, 316 psl.]

^{205a} Molekulinė teorija, kuri yra pritaikyta šiuolaikinėje chemijoje ir kurią pirmą kartą moksliskai išvystė Loranais ir Zeraras, remiasi kaip tik šiuo dėsniu. Šiojo leid. priedas. Paaiškindami šią pastabą, labai neaiškų asmenims, nežinančioms chemijos, nurodysime, kad autorius čia kalba apie angliavandenius, S. Zeraro iš pradžių 1843 metais pavadintus «homologinėmis eilėmis», kurių kiekviena turi savo sudėties algebrinę formulę Pavyzdžiui, parafino eilė: C_nH_{2n+2} ; normalių alkoholių eilė: $C_nH_{2n+2}O$; normalių riebalinių rūgščių eilė: $C_nH_{2n}O_2$ ir daugelis kitų. Pateiktuose pavyzdžiuose prie molekulinės formulės tiesiog kiekybiškai pridėdant CH_2 kaskart gaunamas kokybiškai skirtingas kūnas. Apie Markso per daug vertinamą Lorano ir Zeraro dalyvavimą nustatant šį svarbų faktą plg. Kopp: «Entwicklung der Chemie», München 1873, 709 ir 716 psl., ir Schorlemmer: «Rise and Progress of Organic Chemistry», London 1879, 54 psl.— F. E.}

ypatingų techninių jų sąlygų. Kai kurios gamybos šakos jau pačioje kapitalistinės gamybos pradžioje reikalauja tokio kapitalo minimumo, kuris tuo metu atskirų individų rankose dar nepasitaiko. Tai, iš vienos pusės, skatina suteikti valstybines subsidijas privatiems asmenims; kaip kad Prancūzijoje Kolbero epochoje ir kai kuriose Vokietijos valstybėse iki mūsų laikų, iš antros pusės — sudaryti bendroves, kurioms įstatymiškai suteikiamas monopolis tam tikrose pramonės ir prekybos šakose²⁰⁶ — tuos šiuolaikinių akcinių bendrovių pirmtakus.

Mes nesustosime ties detalėmis tų pakitimų, kurie įvyko santykiuose tarp kapitalisto ir samdomojo darbininko gamybos procese, vadinasi, nesustosime ties tolesniu paties kapitalo apibrėžimų plėtojimu. Tępažymėsime tik kai kuriuos svarbiausius momentus.

Vystydamasis gamybos procese, kapitalas ima komanduoti darbui, t. y. veikiančiąjį darbo jėgą, arba pačiam darbininkui. Personifikuotas kapitalas, kapitalistas, žiūri, kad darbininkas atliktų savo darbą tinkamai ir reikiamu intensyvumu.

Toliau besivystydamas kapitalas pasidarė priverstiniu santykiu, verčiančiu darbininkų klasę atlikti daugiau darbo, negu tai nustato siauras jos gyvenimo poreikių kompleksas. Ir skatindamas svetimą darbštumą, siurbdamas pridėjamąjį darbą ir išnaudodamas darbo jėgą, kapitalas savo energija, nepasotinamumu ir efektyvumu žymiai pralenkia visas ankstesnes gamybos sistemas, kurios rėmėsi tiesioginiu priverstiniu darbu.

Kapitalas pajungia sau darbą iš pradžių esant toms techninėms sąlygoms, kuriomis jis jį istoriškai randa. Vadinasi, jis ne iš karto pakeičia gamybos būdą. Todėl pridėamosios vertės gaminimas ta forma, kurią mes ligi šiol nagrinėjome, t. y. tiesiog ilginant darbo dieną, atrodė esąs nepriklausomas nuo bet kurio paties gamybos būdo pakitimo. Senoviškoje kepykloje jis buvo ne mažiau veiksmingas kaip šiuolaikinėje medvilnės verpykloje.

Jei mes gamybos procesą nagrinėjame darbo proceso požiūriu, tai darbininkas elgiasi su gamybos priemonėmis ne kaip su kapitalu, bet tiesiog kaip su savo tikslingos gamybinės veiklos priemonėmis ir medžiaga. Pvz., odos gamykloje jis elgiasi su oda tiesiog kaip su savo darbo objektu. Jis išdirba odą ne kapitalistui. Kitaip yra, kai mes gamybos procesą nagrinėjame vertės didinimo proceso požiūriu. Gamybos priemonės tuojau pat pavirsta svetimo darbo absorbavimo priemonėmis. Ir jau ne darbininkas naudoja gamybos priemones, bet gamybos priemonės naudoja darbininką. Ne jis suvartoja jas kaip medžiaginius savo gamybinės veiklos elementus, bet jos suvartoja jį kaip savo pačių gyvybės proceso fermentą, o kapitalo gyvybės procesą sudaro tik jo kaip savaimė augančios vertės judėjimas. Lydomo-

²⁰⁶ Tokios rūšies institutus Mārtynas Liuteris vadina «die Gesellschaft-Monopolia» [«bendrovė-monopolija»].

neabsorbuoja negyvojo darbo, kapitalistui yra «grynas nuostolis» («mere loss»). Todėl lydomosios krosnys ir gamybiniai pastatai pagrindžia tam tikrą «prelenciją» darbo jėgų «naktinį darbą». Paprastas pinigų pavirtimas materialiniais gamybos proceso veiksniais, gamybos priemonėmis, pastarąsias paverčia juridiniu titulu ir priverstiniu titulu svetimam darbui ir pridedamajam darbui. Pagaliau dar vienas pavyzdys mums parodys, kaip šis kapitalistinei gamybai savybingas ir ją apibūdinantis santykio tarp negyvojo ir gyvojo darbo, tarp vertės ir tos jėgos, kuri sukuria vertę, susikeitimas, net iškrypimas atsispindi kapitalistų galvose. Anglijos fabrikantų 1848—1850 metų maišto metu «linų ir medvilnės verpyklos Peizlyje šeimininkas, verpyklos, priklausančios vienai iš seniausiųjų ir garbingiausiųjų vakarinės Skotijos firmų, būtent, kompanijai Karleilis, sūnūs ir Ko, kuri egzistuoja nuo 1752 m. ir kuriai iš kartos į kartą vadovauja ta pati šeima»,— šis nepaprastai inteligentiškas džentelmenas 1849 m. balandžio 25 d. laikraštyje «Glasgow Daily Mail» parašė laišką²⁰⁷ antrašte «Relaissystem», kuriame, tarp kita ko, yra ši be galo naivi vieta: «Tad panagrinėkime tas negeroves, kurios kils dėl darbo laiko sutrumpinimo nuo 12 iki 10 valandų. . . Jos «reiškia» didžiausią žalą fabrikanto perspektyvoms ir nuosavybei. Jeigu jis (t. y. jo «rankos») dirbo 12 valandų ir bus apribotas 10 valandų, tai jo įmonėje kiekvienos 12 mašinų arba verpsčių sumažės iki 10 («then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10»), ir jeigu jis panorėtų parduoti savo fabriką, tai jos būtų vertinamos tiktai kaip 10, tad kiekvienas fabrikas visoje šalyje netektų vieno šeštadalio savo vertės»²⁰⁸.

Šioms paveldimai kapitalistinėms vakarinės Skotijos smegenims gamybos priemonių, verpsčių ir t. t. vertė taip neatskiriama susilieja su kapitalistine jų savybe savaime augti arba kasdien suryti tam tikrą svetimo neapmokamo darbo kiekį, jog firmos Karleilis ir Ko šeimininkas iš tikrųjų įsivaizduoja, kad parduodant fabriką jam bus apmokėta ne tiktai verpsčių vertė, bet ir jų vertės padidėjimas, ne tiktai darbas, esantis jose ir būtinas tos pačios rūšies verpstėms pagaminti, bet ir pridedamasis darbas, kuris su jų pagalba kasdien iškurbiamas iš šaunių vakarinių škotų Peizlyje; ir kaip tik dėl to, galvoja jis, dviem valandomis sutrumpinus darbo dieną, kiekvienių 12 verpimo mašinų pardavimo kaina sumažės iki 10 mašinų kainos dydžio!

²⁰⁷ «Reports of Insp. of Fact for 30th April 1849», 59 psl.

²⁰⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849», 60 psl. Fabrikų inspektorius Stjuartas, pats būdamas škotas ir, priešingai Anglijos fabrikų inspektoriams, galvodamas visiškai kapitalistiškai, tiesiog pareiškia, kad šis laiškas, kurį jis pridėjo prie savo ataskaitos, «yra visų naudingiausias iš pranešimų, kurie buvo padaryti bet kurio iš fabrikantų, naudojančių Relaissystem, ir jis ypatingai atkreipia dėmesį, kad būtų pašalinti neigiami nusistatymai ir prieštaravimai prieš šią sistemą».

KETVIRTASIS SKYRIUS

SANTYKINĖS
PRIDEDAMOSIOS VERTĖS
GAMINIMAS

DESIMTASIS SKIRSNIS

SANTYKINĖS PRIDEDAMOSIOS VERTĖS SĄVOKA

Tą darbo dienos dalį, kuri pagamina tik kapitalo apmokėtos darbo jėgos vertės ekvivalentą, mes iki šiol laikėme pastoviu dydžiu, ir ji esamomis gamybos sąlygomis ir esamoje ekonominio visuomenės išsivystymo pakopoje iš tikrųjų yra pastovus dydis. Virš šio būtinojo darbo laiko darbininkas gali dirbti 2, 3, 4, 6 ir t. t. valandas. Nuo to prailginimo masto priklauso pridedamosios vertės norma ir darbo dienos ilgumas. Tuo būdu, jei būtinasis darbo laikas yra pastovus, tai, priešingai, visa darbo diena yra kintamas dydis. Tarkime dabar, kad mums yra duoti tiek bendras darbo dienos ilgumas, tiek ir jos padalijimas į būtinąjį ir pridedamąjį darbą. Tarkime, kad, pvz., linija ac , a ————— b — c , išreiškia dvylikos valandų darbo dieną, atkarpa ab — dešimt valandų būtinojo darbo, atkarpa bc — dvi valandas pridedamojo darbo. Kyla klausimas: kuriuo būdu gali būti padidintas pridedamosios vertės gaminimas, kitaip tariant — kuriuo būdu gali būti prailgintas pridedamasis darbas nė kiek toliau neprailginant ac arba nepriklausomai nuo bet kurio tolesnio ac prailginimo?

Nepaisant to, kad darbo dienos ribos, ac , yra duotos, bc , matyti, gali būti prailginta jei ne pratęsimas už baigiamojo taško c , kuris tuo pačiu metu yra darbo dienos ac baigiamasis taškas, tai perkeltant pradinį tašką b priešinga kryptimi, a pusėn. Tarkime, kad linijoje a ————— b' — b — c atkarpa b' — b lygi pusei bc , arba lygi vienai darbo valandai. Jei mes dabar tarsime, kad, esant dvylikos valandų darbo dienai ac , taškas b nukeliamas iki b' , tai bc nusitęsia iki $b'c$ ilgio, pridedamasis darbas padidėja perpus, nuo 2 valandų iki 3, nors darbo diena, kaip ir anksčiau, pasilieka dvylikos valandų. Bet šis pridedamojo darbo pratęsimas nuo bc iki $b'c$, nuo 2 valandų iki 3, aišku, yra negalimas būtinajam darbui tuo pačiu metu nesumažėjus

nuo *ab* iki *ab'*, nuo 10 iki 9 valandų. Pridedamojo darbo prailginimą šiuo atveju atitiktų būtinojo darbo sutrumpinimas, arba dalis to darbo laiko, kurį darbininkas iki šiol faktiškai sunaudodavo sau, turėtų pavirsti darbo laiku, sunaudojamu kapitalisto naudai. Čia pasikeistų ne darbo dienos ilgumas, o ta proporcija, kuria pastaroji suskyla į būtinąjį ir pridedamąjį darbą.

Iš antros pusės, yra aišku, kad pats pridedamojo darbo dydis yra duotas, jei yra duoti darbo dienos ilgumas ir darbo jėgos vertė. Darbo jėgos vertė, t. y. darbo laikas, būtinas darbo jėgai pagaminti, apsprendžia jos vertei atgaminti būtiną darbo laiką. Jei viena darbo valanda reiškiasi aukso kiekiu, lygiu pusei šilingo, arba 6 pensams, ir jei dieninė darbo jėgos vertė sudaro 5 šil., tai darbininkas kasdien turi dirbti dešimt valandų, kad padengtų dieninę savo darbo jėgos vertę, kurią jam apmokėjo kapitalas, arba kad pagamintų jam kasdien būtinų pragyvenimo reikmenų vertės ekvivalentą. Šių pragyvenimo reikmenų vertė apsprendžia jo darbo jėgos vertę¹, jo darbo jėgos vertė, savo ruožtu, apsprendžia jo būtinojo darbo laiko dydį. Iš pridedamojo darbo dydis gaunamas atėmus būtinąjį darbo laiką iš visos darbo dienos. Atėmus dešimt valandų iš dvylikos, pasilieka dvi, ir esamomis sąlygomis, matyti, nėra jokios galimybės prailginti pridedamąjį darbą už šių dviejų valandų ribų. Žinoma, kapitalistas gali sumokėti darbininkui vietoj 5 šil. tik 4 šil. 6 pensus arba dar mažiau. Šiai 4 šil. 6 pensų vertei atgaminti užtektų 9 darbo valandų, ir, tuo būdu, iš 12 valandų darbo dienos pridedamajam darbui dabar tektų vietoj dviejų trys valandos, dėl to pati pridedamoji vertė pakiltų nuo 1 šil. iki 1 šil. 6 pensų. Tačiau tokį rezultatą būtų galima pasiekti tik sumažinus darbininko užmokesčių žemiau jo darbo jėgos vertės. Turėdamas iš viso 4 šil. 6 pensus, kuriuos jis pagamina per 9 valandas, jis turi vienu dešimtadaliu mažesnę pragyvenimo reikmenų kiekį negu anksčiau, ir dėl to vyksta tik susiaurintas jo darbo jėgos atgaminimas. Šiuo atveju pridedamasis darbas gali būti prailgintas tiktai pažeidžiant normalias jo ribas, jo sritis gali būti išplėsta tik vykdant uzurpatorinius užgrobimus būtinojo darbo laiko

¹ Vidutinio dieninio darbo užmokesčio vertę apsprendžia tai, ko reikia darbininkui, «kad gyventų, dirbtų ir daugintųsi» (*William Petty*: «Political Anatomy of Ireland», 1672, 64 psl.). «Darbo kainą visuomet apsprendžia būtinų pragyvenimo reikmenų kaina». Darbininkas negauna reikiamo užmokesčio, «jei darbininko gaunamas užmokeskis neduoda jam galimybės išmaitinti, sutinkamai su jo žemu gyvenimo lygiu ir jo kaip darbininko padėtimi, tokios didelės šeimos, kokią daugelis iš jų paprastai turi» (*J. Vanderlint*: «Money answers all Things». London 1734, 15 psl.). «Paprastas darbininkas kuris neturi nieko, išskyrus savo rankas ir amatą, gauna ką nors tik tuomet, kai jam pavyksta savo darbą parduoti kitiems... Visose darbo srityse turi būti ir iš tikrųjų yra taip, kad darbininko užmokeskis apribotas tuo, kas jam yra būtina gyvybei palaikyti» (*Turgot*: «Réflexions sur la formation et la distribution des richesses». Oeuvres, Daire leid., I t., 10 psl.). «Pragyvenimui būtinų reikmenų kaina iš tikrųjų yra lygi darbo pagaminimo kaštams» (*Malthus*: «Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated». London 1815, 48 psl., pastaba)

srityje. Nors šis pridedomojo darbo didinimo metodas vaidina labai svarbų vaidmenį tikrajame darbo užmokesčio judėjime, čia jis turl būti atmestas, nes pagal prielaidą visos prekės,— vadinasi, ir darbo jėga,— perkamos ir parduodamos pagal jų pilną vertę. Jei daroma tokia prielaida, tai darbo jėgai pagaminti arba jos vertei atgaminti būtino darbo laiko sumažėjimo priežastis gali būti ne darbininko darbo užmokesčio sumažėjimas žemiau jo darbo jėgos vertės, o tik pačios šios vertės sumažėjimas. Esant tam tikram darbo dienos ilgumui, pridedomojo darbo padidėjimas turi atsirasti dėl būtinojo darbo laiko sutrumpėjimo, o ne atvirksčiai,— ne būtinojo darbo laiko sutrumpėjimo dėl pridedomojo darbo padidėjimo. Tam, kad mūsų pavyzdyje būtinasis darbo laikas sumažėtų vienu dešimtadaliu, t. y. nuo 10 valandų iki 9, vadinasi, pridedamasis darbas padidėtų nuo 2 iki 3 valandų, darbo jėgos vertė turi iš tikrųjų sumažėti vienu dešimtadaliu.

Bet tokį darbo jėgos vertės sumažėjimą vienu dešimtadaliu, savo ruožtu, sąlygoja tai, kad tas pats pragyvenimo reikmenų kiekis, kuris anksčiau buvo pagaminamas per 10 valandų, dabar pagaminamas per 9 valandas. Bet tai neįmanoma nepakylant darbo gamybiniam pajėgumui. Pvz., tarkime, kad esamomis gamybos priemonėmis batsiuovys per 12 valandų darbo dieną gali pagaminti vieną porą batų. Kad jis per tą patį laiką galėtų pagaminti dvi poras batų, jo darbo gamybinis pajėgumas turi dvigubai padidėti, o jis negali dvigubai padidėti nepasikeitus jo darbo priemonėms ar metodams arba kartu vienam ir antram. Vadinasi, turi įvykti revoliucija jo darbo gamybinėse sąlygose, t. y. jo gamybos būdė, dėl to ir pačiame darbo procese. Darbo gamybinio pajėgumo pakilimu mes čia suprantame apamai bet kurį darbo proceso pakitimą, sutrumpinantį darbo laiką, visuomeniškai būtiną tam tikrai prekei pagaminti; tuo būdu, mažesnis darbo kiekis darosi pajėgus pagaminti didesnę vartojamosios vertės kiekį². Taigi, jei tyrinėdami pridemosios vertės gaminimą ta jos forma, kuria mes ją iki šiol nagrinėjome, gamybos būdą mes laikėme kažkuo duotu, tai dabar, norint suprasti pridemosios vertės gaminimą, kuris vyksta būtinąjį darbą paverčiant pridedamuoju darbu, visiškai nepakanka tarti, kad kapitalas įvaldo darbo procesą istoriškai paveldėta, esama jo forma ir tik padidina jo trukmę. Reikalingas yra perversmas techninėse ir visuomeninėse darbo proceso sąlygose, vadinasi, ir pačiame gamybos būde, kad pakiltų darbo gamybinis pajėgumas, kad dėl darbo gamybinio pajėgumo pakilimo sumažėtų darbo

² «Kai amatai tobulėja, tatai reiškia ne ką kita, kaip tik tai, kad atrandami nauji būdai, kurių dėka tam tikra prekė gali būti pagaminta mažesnio darbininkų skaičiaus arba (kas yra tas pats) per trumpesnį laiką negu anksčiau» (*Galiani: «Della Moneta», III t., rinkinyje Custodi: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica», Parte Moderna. Milano 1803, 158, 159 psl.*). «Gamybos kaštų ekonomija negali būti niekas kita, kaip tik gamybai sunaudojamo darbo kiekio ekonomija» (*Sismondii: «Etudes etc.», I t., 22 psl.*)

Jėgos vertė ir tuo būdu sutrumpėtų darbo dienos dalis, būtina tai vertei atgaminti.

Pridedamąją vertę, kuri pagaminama prailginant darbo dieną, m̄ vadinu absoliutinę pridėdamąją vertę. Priešingai, tą pridėdamąją vertę, kuri atsiranda dėl būtinąjo darbo laiko sutrumpinimo ir abiejų darbo dienos sudėtinių dalių santykio atitinkamo pakitimo, aš vadinu santykyne pridėdamąją vertę.

Kad būtų galima sumažinti darbo jėgos vertę, darbo gamybinis pajėgumas turi pakilti tose pramonės šakose, kurių produktai apsprendžia darbo jėgos vertę, t. y. arba priklauso prie įprastinių pragyvenimo reikmenų skaičiaus, arba gali pastaruosius atstoti. Bet prekės vertę apsprendžia ne tik tai kiekis to darbo, kuris prekei suteikia galutinę formą, bet taip pat kiekis darbo, kuris glūdi tos prekės gamybos priemonėse. Pavyzdžiui, bato vertę apsprendžia ne tik tai bulsiuvio darbas, bet ir odos, dermos, dervasiūlio ir t. t. vertė. Vadinasi, darbo jėgos vertę taip pat mažina darbo gamybinio pajėgumo pakilimas ir atitinkamas prekių atpigimas tose pramonės šakose, kurios teikia medžiaginius pastoviojo kapitalo elementus, t. y. darbo priemones ir darbo medžiagą, būtinoms pragyvenimo reikmenims gaminti. Priešingai, darbo gamybinio pajėgumo pakilimas tokiose gamybos šakose, kurios neteikia nei būtinų pragyvenimo reikmenų, nei gamybos priemonių jiems gaminti, darbo jėgos vertės nekeičia.

Zinoma, prekių atpigimas mažina darbo jėgos vertę tik pro tanto, t. y. tik sutinkamai su tuo, kiek ši prekė dalyvauja atgaminant darbo jėgą. Antai, marškiniams yra būtinas pragyvenimo reikmuo, bet tik vienas iš daugelio. Šios prekės atpigimas tik sumažina darbininko išlaidas marškiniams. Bet bendra būtinų pragyvenimo reikmenų suma susideda iš įvairių prekių, iš atskirų pramonės šakų įvairių įvairiausių produktų, ir kiekvienos tokios prekės vertė visuomet sudaro atitinkamą darbo jėgos vertės dalį. Ta darbo jėgos vertė mažėja kartu su jai atgaminti būtinu darbo laiku, kurio bendras sutrumpėjimas lygus sumai jo sutrumpėjimų visose aukščiau minėtose atskirose gamybos šakose. Šį bendrą rezultatą mes čia nagrinėjame taip, tarytum jis būtų betarpiškas rezultatas ir betarpiškas tikslas kiekvienu atskiru atveju. Kai atskiras kapitalistas, keldamas darbo gamybinį pajėgumą, atpigina savo prekę, pvz., marškinius, tai jis, gal būt, visai ir nesiekia tikslo pro tanto sumažinti darbo jėgos vertę, vadinasi, ir būtinąjį darbo laiką; tačiau tik tiek, kiek jis, galų gale, prisideda prie šio rezultato, jis prisideda prie pridėamosios vertės bendros normos padidėjimo³. Bendras ir būtinas kapitalo tendencijas reikia skirti nuo jų pasireiškimo formų.

³ «Kai fabrikantas, tobulindamas mašinas, dvigubai padidina jo gaunamo produkto kiekį... jis (galų gale) tik tiek telaimi, kiek jis to dėka gauna galimybę pigiau aprenkti darbininką... kiek, vadinasi, darbininkui dabar tenka mažesnė viso produkto dalis» (*Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth»*. London 1821, 168, 169 psl.).

10 K. Marksas. Kapitalas, I t.

Čia ne vieta nagrinėti, kuriuo būtent būdu imanentiniai kapitalistinės gamybos dėsniai pasireiškia išoriniame konkurencijos dėsniai ir todėl atskiro kapitalisto yra suvokiami kaip skatinamieji jo veiklos motyvai. Tačiau iš karto viena yra aišku: mokslinė konkurencijos analizė yra galima tik pažinus vidinę kapitalo prigimtį,— visiškai taip pat, kaip regimas dangaus kūnų judėjimas darosi suprantamas tik tam, kas žino jų tikrąjį, o ne jutimais suvokiamą judėjimą. Bet tam, kad būtų galima suprasti santykinės pridėamosios vertės gaminimą, ir, be to, pasiremiant vien tik jau pasiektais mūsų analizės rezultatais, reikia pažymėti štai ką.

Jei viena darbo valanda reiškiasi aukso kiekiu, lygiu 6 pensams, arba $\frac{1}{2}$ šil., tai per 12 valandų darbo dieną bus pagaminta 6 šil. vertė. Tarkime, kad, esant tam tikram darbo gamybiniam pajėgumui, per šias 12 darbo valandų pagaminama 12 prekės vienetų. Tarkime, kad kiekvienam prekės vienetui sunaudotų gamybos priemonių, žaliavos ir pan. vertė yra 6 pensai. Šiomis aplinkybėmis kiekviena atskira prekė kainuoja vieną šilingą, būtent: 6 pensai — gamybos priemonių vertė ir 6 pensai — perdirbimo metu joms naujai prijungta vertė. Tarkime dabar, kad kuriam nors kapitalistui pavyksta dvigubai padidinti darbo gamybinį pajėgumą ir dėl to per 12 valandų darbo dieną pagaminti šios rūšies prekęs ne 12, bet jau 24 vienetus. Jei gamybos priemonių vertė lieka nepasikeitusi, tai atskiro prekės vieneto vertė dabar sumažėja iki 9 pensų, būtent: 6 pensai — gamybos priemonių vertė ir 3 pensai — vertė, kurią pastarosioms naujai prijungė darbas. Nepaisant to, kad darbo gamybinis pajėgumas dvigubai padidėjo, darbo diena dabar, kaip ir anksčiau, tesukuria naują 6 šil. vertę, bet dabar ši pastaroji pasiskirsto dvigubai didesniai prekių kiekiui. Todėl kiekvienam atskiram produktui vietoj $\frac{1}{12}$ -sios šios bendrosios vertės tenka tik $\frac{1}{24}$ -ji tos vertės, 3 pensai vietoj 6 pensų, arba,— kas yra tas pat,— prie gamybos priemonių, joms pavirstant gatavu produktu, dabar prijungiamas, skaičiuojant kiekvienam prekės vienetui, pusvalandis darbo, o ne visa valanda, kaip buvo anksčiau. Individualinė šios prekės vertė dabar yra žemesnė už visuomeninę jos vertę, t. y. prekei pagaminti dabar reikia mažiau darbo laiko negu didžiulei masei tos pačios rūšies produktų, pagamintų esant vidutinėms visuomeninėms sąlygoms. Prekės vienetas vidutiniškai kainuoja 1 šil., arba išreiškia 2 visuomeninio darbo valandas; pasikeitusio gamybos būdo sąlygomis jis kainuoja tik 9 pensus, t. y. jame tėra $1\frac{1}{2}$ valandos darbo. Bet tikroji prekės vertė yra ne individualinė, o visuomeninė jos vertė, t. y. ši vertė matuojama ne tuo darbo laiko kiekiu, kurį prekei pagaminti šiuo atskiru atveju faktiškai sunaudoto jos gamintojas, o darbo laiku, visuomeniškai būtinu jai pagaminti. Vadinasi, jei kapitalistas, kuris panaudoja naują metodą, parduoda savo prekę pagal jos visuomeninę 1 šil. vertę, tai jis ją parduoda trim pensais bran-

Mano už individualinę jos vertę ir tuo būdu realizuoja papildomą pensų pridedamąją vertę. Iš antros pusės, dvylikos valandų darbo diena jam dabar reiškiasi 24 prekės vienetais vietoj pirmesnių 12. Vadinasi, kad galėtų parduoti vienos darbo dienos produktą, jis turi dabar savo prekėms du kartus padidinti realizavimą arba rinką. Kitoms sąlygoms esant lygioms, jo prekės gali išsikovoti didesnę rinką tik sumažindamos savo kainas. Todėl kapitalistas jam pardavinės aukščiau jų individualinės, bet žemiau jų visuomeninės vertės, pvz., po 10 pensų už vienetą. Tuo būdu jis iš kiekvieno vieneto vis dėlto išspaus papildomą 1 penso pridedamąją vertę. Ši pridedamosios vertės padidėjimą jis gaus nepriklausomai nuo to, ar jo prekė priklauso ar nepriklauso prie būtinų pragyvenimo reikmenų katalo, vadinasi, ar jo prekė įeina ar neįeina kaip apsprendžiantis momentas į bendrą darbo jėgos vertę. Vadinasi, nepriklausomai nuo to, ar pastarosios aplinkybės, kiekvienas atskiras kapitalistas yra suinteresuotas prekės atpiginiimu keliant darbo gamybinį pajėgumą.

Bet net ir šiuo atveju didesnis pridedamosios vertės gaminimas atitranda iš būtinojo darbo laiko sutrumpėjimo ir pridedamojo darbo atitinkamo pailgėjimo^{3a}. Tarkime, kad būtinasis darbo laikas yra lygus 10 valandų, t. y. dieninė darbo jėgos vertė yra lygi 5 šilingams, pridedamasis darbas — 2 valandoms, vadinasi, kasdien pagaminama pridedamoji vertė — 1 šilingui. Bet mūsų kapitalistas dabar pagamina 24 prekės vienetus, kuriuos jis parduoda po 10 pensų už vienetą, t. y. iš viso už 20 šil. Kadangi gamybos priemonių vertė yra lygi 12 šil., tai $12\frac{2}{5}$ prekės vieneto padengia tik avansuotą pastovųjį kapitalą. Dvylikos valandų darbo diena reiškiasi likusiais $9\frac{3}{5}$ vieneto. Kadangi darbo jėgos kaina = 5 šil., tai 6 prekės vienetais išsklaidomi būtinasis darbo laikas ir $3\frac{3}{5}$ vieneto — pridedamasis darbas. Būtinojo darbo ir pridedamojo darbo santykis, kuris vidutinėmis visuomeninėmis sąlygomis buvo 5 : 1, dabar sudaro tik 5 : 3. Tą patį rezultatą galima gauti ir šiuo būdu: Dvylikos valandų darbo dienos produkto vertė = 20 šil. Iš jų 12 šil. tenka gamybos priemonių vertei, kuri tik naujai pasirodo produkto vertėje. Vadinasi, pasilieka 8 šil. kaip piniginė išraiška vertės, kuria reiškiasi darbo diena. Ši piniginė išraiška yra didesnė negu tos pačios rūšies vidutinio visuomeninio darbo piniginė išraiška, nes pastarojo 12 valandų tesireiškia tik 5 šilingais. Nepaprastai aukšto gamybinio pajėgumo darbas funkcionuoja kaip padaugintas darbas, t. y. jis per lygus laiko tarpus sukuria didesnę vertę negu tos pačios rūšies vidutinis visuomeninis darbas. Bet mūsų kapitalistas dabar, kaip ir anksčiau, už dieninę

^{3a} «Zmogaus gaunamas pelnas priklauso ne nuo to, kad jis viešpatauja kitų žmonių darbo produktui, bet nuo to, kad jis viešpatauja pačiam tam darbui. Jėgu jis savo prekes gali parduoti aukštesne kaina, tuo tarpu kai jo darbininkų darbo užmokestis pasilieka nepasikeitęs, jis, matyti, gauna iš to naudos... Tuomet mažesnės dalies to, ką jis yra pagaminęs, pakanka, kad būtų galima pakeiči šį darbą veikti, ir, vadinasi, didesnė dalis lieka jam pačiam» («Outlines of Political Economy». London 1832, 49, 50 psl.).

darbo jėgos vertę sumoka tik 5 šilingus. Vadinasi, šiai vertei atgaminti darbininkui vietoj ankstesnių dešimties valandų dabar reikia tik $7\frac{1}{2}$ valandos. Todėl jo pridėdamasis darbas padidėja $2\frac{1}{2}$ valandos, jo pagaminta pridėdamoji vertė — nuo 1 šil. iki 3 šil. Tuo būdu kapitalistas, kuris naudoja tobulesnį gamybos būdą, pridėdamojo darbo pavidalu pasisavina didesnę darbo dienos dalį negu kiti tos pačios gamybos šakos kapitalistai. Jis atskiru atveju daro tą patį, ką, aplamai ir ištisai imant, daro visas kapitalas, gamindamas santykinę pridėdamąją vertę. Bet, iš antros pusės, ši papildoma pridėdamoji vertė išnyksta, kai tik naujasis gamybos būdas visuotinai paplinta ir kartu išnyksta skirtumas tarp pigiau gaminamos prekės individualinės vertės ir tos prekės visuomeninės vertės. Tas pats dėsniš, pagal kurį darbo laikas apsprendžia vertę ir kurį naują gamybos būdą įvedęs kapitalistas pajunta ta forma, kad jis turi parduoti savo prekę žemiau jos visuomeninės vertės,—tas pats dėsniš, kaip priverstinis konkurencijos dėsniš, verčia mūsų kapitalisto varžovus įvesti pas save naująjį gamybos būdą⁴. Taigi, bendrą pridėdamosios vertės normą visas šis procesas palies tik tada, kai darbo gamybinis pajėgumas pakils tokiose gamybos šakose ir, vadinaš, atpigins tokias prekes, kurios įeina į būtinų pragyvenimo reikmenų skaičių ir dėl to sudaro darbo jėgos vertės elementus.

Prekių vertė yra atvirkščiai proporcinga darbo gamybiniam pajėgumui. Tai liečia ir darbo jėgos vertę, nes ją apsprendžia prekių vertės. Priešingai, santykinė pridėdamoji vertė yra tiesiog proporcinga darbo gamybiniam pajėgumui. Ji didėja kylant darbo gamybiniam pajėgumui ir mažėja jam krintant. Vidutinė visuomeninė 12 valandų darbo diena, jei pinigų vertė lieka nepasikeitusi, visuomet pagamina tą pačią naują 6 šil. vertę, šiai vertės sumai kad ir bet kuriuo santykiu suskylant į darbo jėgos vertės ekvivalentą ir pridėdamąją vertę. Bet jei dėl darbo gamybinio pajėgumo pakilimo kasdieninių pragyvenimo reikmenų vertė, vadinasi, ir dieninė darbo jėgos vertė sumažėja nuo 5 iki 3 šil., tai pridėdamoji vertė padidėja nuo 1 iki 3 šil. Darbo jėgos vertei atgaminti anksčiau reikėjo 10, o dabar reikia tik 6 darbo valandų. Keturios darbo valandos atsipalaidavo ir gali būti prijungtos prie pridėdamojo darbo srities. Iš to kyla imanentinis kapitalo siekimas ir nuolatinė jo tendencija kelti darbo gamybinį pajėgumą, siekiant atpiginti prekes ir prekių atpiginimu atpiginti patį darbininką⁵.

⁴ «Jei mano kaimynas, su mažesniu darbo kiekiu gamindamas daugiau, gali parduoti pigiau, aš turiu stengtis parduoti taip pat pigiau, kaip jis. Tad kiekvienas metodas, įrankis ar mašina, įgalinantieji išsiversti su mažesniu rankų kiekiu ir, vadinasi, gaminti pigiau, sukelia kitiems, taip sakant, būtinumą lenktyniauti ar panaudojant tą patį metodą, įrankį ar mašiną, arba išrandant kažką panašaus į juos, kad visų sąlygos būtų lygios ir niekas negalėtų parduoti pigiau už savo kaimyną» («The Advantages of the East India Trade to England». London 1720, 67 psl.).

⁵ «Ta pačia proporcija, kuria mažinamos darbininko išlaidos, mažinamas ir jo darbo užmokestis, jei lygia greta pramonė atpalaiduojama nuo bet kurių

Kapitalistui, gaminančiam prekę, pastarosios absoliutinė vertė kaip tokia neturi reikšmės. Kapitalistą tedomina prekėje esanti ir ją parduodant realizuojama pridamoji vertė. Pridedamosios vertės realizavimas savaime numato avansuotosios vertės padengimą. Kadangi santykinė pridamoji vertė auga tiesiog proporcingai darbo gamybinio pajėgumo vystymuisi, tuo tarpu kai prekių vertė krinta atvirkščiai proporcingai šiam pastarajam,— kitaip tariant, kadangi tas pats procesas atpigina prekes ir didina jose esančių pridamąją vertę, tai tuo pačiu išsispredžia mįslė, kodėl kapitalistas, kuriam vien tik mainomosios vertės gaminimas terūpi, visą laiką stengiasi mažinti savo prekių mainomąją vertę,— prieštaravimas, kuriuo vienintelis iš politinės ekonomijos kūrėjų, Kenė, vargino savo priešininkus, ir šiuo klausimu jie jam taip ir nedavė atsakymo. «Jūs sutinkate,— sako Kenė,— kad kuo daugiau kaštų arba brangiai kainuojančių darbų pavyksta be žalos gamybai sutaupyti gaminant pramoninius produktus, tuo naudingesnis yra tas taupymas, nes jis mažina produktų kainą. Ir, nepaisant to, jūs manote, kad turto, atsirandančio iš pramonininkų darbo, gaminimas vyksta didinant jų gaminių mainomąją vertę⁶.

Tuo būdu, esant kapitalistinei gamybai, darbo ekonomija, gaunama dėl darbo gamybinio pajėgumo išvystymo⁷, anaipol neturi tikslo trumpinti darbo dieną. Jos tikslas tėra sutrumpinti darbo laiką, būtiną tam tikram prekių kiekiui pagaminti. Jei darbininkas dėl savo

nuvaržymų» («Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc.». London 1753, 7 psl.). «Pramonės interesai reikalauja, kad grūdai ir aplamai visokie pragyvenimo reikmenys pasidarytų kuo pigesni; nes tai, kas pabrangina juos, taip pat pabrangina ir darbą... visose šalyse, kur pramonė visiškai nėra varžoma, pragyvenimo reikmenų kaina turi veikti darbo kainą. Si pramonė visuomet mažinama, kai pragyvenimo reikmenys darosi pigesni» (ten pat, 3 psl.). «Darbo užmokestis mažinamas ta pačia proporcija, kuria auga gamybos jėgos. Tiesa, mašinos atpigina būtinus pragyvenimo reikmenis, bet jos taip pat atpigina ir darbininką» («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation». London 1834, 27 psl.).

⁶ «Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne et profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse que résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages». (*Quesnay: Dialogues sur le Commerce et sur les travaux des Artisans*, «Physiocrates», Dalre leid., Paris 1846, 188, 189 psl.)

⁷ «Tie spekuliantai, kurie varo tokią ekonomiką iš darbininkų darbo, jeigu jiems tenka ji apmokėti» (*J. N. Bidaut: «Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce»*, Paris 1828, 13 psl.). «[Pramonininkas visuomet stengsis taupyti laiką ir darbą» (*Dugald Stewart: Works*, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, VIII t., «Lectures on Political Economy», 318 psl.). «Jie (kapitalistai) suinteresuoti tuo, kad jų naudojamųjų darbininkų gamybinis pajėgumas būtų kuo didesnis. Todėl jie savo dėmesį skiria beveik išimtinai tam pajėgumui didinti» (*R. Jones: «Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations»*, Hertford 1852, Lecture III [39 psl.]). [Pig. Ричард Джонс: «Экономические сочинения». Соцэкиз, 1937, 316 psl.]

darbo gamybinio pajėgumo padidėjimo pradeda gaminti per valandą, sakysime, 10 kartų daugiau prekių negu anksčiau ir, vadinasi, kiekvienam prekių vienetui pagaminti sunaudoja dešimt kartų mažiau darbo laiko, tai visa tai nė kiek netrukdo versti jį dirbti dabar, kaip ir anksčiau, 12 valandų per dieną ir per 12 valandų gaminti 1 200 prekių vienetų vietoj 120. Kartu jo darbo diena net gali būti prailginta, ir jis dabar per 14 valandų gamins 1 400 vienetų ir t. t. Todėl tokios rūšies ekonomistų, kaip Mak-Kulochas, Juras, Senioras et tutti quanti [ir visų kitų į juos panašių], veikaluose jūs viename puslapyje skaitote, kad darbininkas turi būti dėkingas kapitalistui už gamybinių jėgų vystymą, trumpinantį būtinajį darbo laiką, o sekantiame puslapyje,— kad darbininkas šį savo dėkingumą turi įrodyti, ateityje dirbdamas 15 valandų per dieną vietoj 10. Esant kapitalistinei gamybai, darbo gamybinio pajėgumo vystymas siekia sutrumpinti tą darbo dienos dalį, per kurią darbininkas turi dirbti sau pačiam, ir kaip tik tuo būdu prailginti kitą darbo dienos dalį, per kurią darbininkas nemokamai dirba kapitalistui. Kiek šis rezultatas yra pasiekiamas ir neatpiginant prekių, paaiškės iš atskirų santykinės pridėamosios vertės gaminimo metodų, kuriuos nagrinėti mes dabar ir pradame.

VIENUOLIKTASIS SKIRSNIS

KOOPERACIJA

Kaip mes esame matę, kapitalistinė gamyba iš tikrųjų prasideda nuo to momento, kada tas pats individualinis kapitalas tuo pačiu metu samdo didesnį darbininkų skaičių, vadinasi, darbo procesas išplečia savo dydį ir teikia didesnį produkto kiekį. Didesnio darbininkų skaičiaus veikimas tuo pačiu metu, toje pačioje vietoje (arba, jeigu norite, toje pačioje darbo srityje), tai pačiai prekių rūšiai gaminti, tam pačiam kapitalistui komanduojuant, istoriškai ir logiškai sudaro kapitalistinės gamybos išėities tašką. Paties gamybos būdo atžvilgiu manufaktūra, pavyzdžiui, savo užuomazginiu pavidalu vargu ar skiriasi nuo cechinės amatininkų gamybos kuo kitu, kaip didesniu skaičiumi tuo pačiu metu to paties kapitalo samdomų darbininkų. Cechinio meistro dirbtuvė tiktai praplėsta.

Taigi, pradžioje skirtumas yra grynai kiekybinis. Kaip mes esame matę, tam tikro kapitalo pagaminama pridedamosios vertės masė yra lygi tai pridedamajai vertei, kurią teikia atskiras darbininkas, padauginus ją iš visų tuo pačiu metu dirbančių darbininkų skaičiaus. Šis skaičius pats savaime nėra niekaip pridedamosios vertės normos, arba darbo jėgos išnaudojimo laipsnio; kai dėl kokybinių darbo proceso pakitimų, tai jie, atrodo, apamai prekių vertės gaminimui neturi reikšmės. Tai išplaukia iš vertės prigimties. Jei viena dvylikos valandų darbo diena sudaiktinama 6 šilinguose, tai 1 200 tokių darbo dienų — 6 šilinguose $\times$ 1 200. Vienu atveju produkte įsikūnijo $12 \times 1\,200$, kitu atveju tik 12 darbo valandų. Vertės gaminime daugybė visuomet turi tiktai daugelio atskirų vienetų sumos reikšmę. Vadinasi, vertės gaminimo požiūriu yra visiškai tas pat, ar 1 200 darbininkų gamina kiekvienas atskirai ar jie yra suvienyti draugėn, komanduojuant tam pačiam kapitalui.

Beje, čia tam tikrose ribose vyksta modifikacija. Vertėje sudaiktintas darbas yra vidutinės visuomeninės kokybės darbas, t. y. vidutinės darbo jėgos pasireiškimas. Bet vidutinis dydis visuomet yra daugelio tos pačios rūšies įvairių individualinių dydžių vidurkis. Kiekvienoje pramonės šakoje individualinis darbininkas, Petras ar Povilas, daugiau ar mažiau nukrypsta nuo vidutinio darbininko. Šie individualiniai nukrypimai, matematikų kalba vadinami:

«paklaidomis», tarpusavyje išsilygina ir išnyksta, kai mes imame didesnį darbininkų skaičių. Zinomas sofistas ir sikofantas Edmundas Berkas, pasiremdamas savo kaip žemės nuomininko praktiniu patyrimu, net teigia, kad visi individualiniai darbo skirtumai išnyksta jau «tokiame menkame būryje», kaip 5 žemės ūkio samdiniai,— vadinasi, penki pirmi pasitaikiusieji suaugusio amžiaus žemės ūkio samdiniai anglai kartu, pagal Berką, per tą patį laiko tarpą atliks visiškai tokį pat darbą, kaip penki bet kurie kiti žemės ūkio samdiniai anglai⁸. Kaip ten bebūtų, yra aišku, kad didelio tuo pačiu metu dirbančių darbininkų skaičiaus visuminė darbo diena, padalyta iš darbininkų skaičiaus, savaime jau yra visuomeninio vidutinio darbo diena. Tarkime, kad vieno žmogaus darbo diena trunka, pvz., dvylika valandų. Tuomet dvylikos tuo pačiu metu dirbančių darbininkų darbo diena sudaro visuminę 144 valandų darbo dieną, ir nors kiekvieno iš šio tuzino darbininkų darbas daugiau ar mažiau nukrypsta nuo vidutinio visuomeninio darbo, nors dėl to atskiras darbininkas tam pačiam darbui sunaudoja kiek daugiau ar kiek mažiau laiko, kiekvieno atskiro darbininko darbo diena, būdama viena dvyliktoji visuminės 144 valandų darbo dienos, turi vidutinę visuomeninę kokybę. Bet kapitalistui, kuris samdo tuziną darbininkų, darbo diena egzistuoja tik kaip viso tuzino visuminė darbo diena. Kiekvieno atskiro darbininko darbo diena egzistuoja tik kaip atitinkama visuminės darbo dienos dalis, visiškai nepriklausomai nuo to, ar šie 12 žmonių dirba kartu ar visą jų darbų ryšį sudaro tik tai, kad jie dirba tam pačiam kapitalistui. O jeigu iš šių 12 darbininkų kiekviena pora dirbtų pas smulkųjį savininkėlį, tai tik atsitiktinai kiekvienas iš šių savininkėlių galėtų pagaminti vienodą vertės sumą, vadinasi, ir realizuoti bendrą pridėdamosios vertės normą. Šiomis sąlygomis bus individualinių nukrypimų. Jei darbininkas prekei pagaminti sunaudoja žymiai daugiau laiko, negu tai visuomeniškai yra būtina, jei individualiai jam būtinas darbo laikas žymiai nukrypsta nuo visuomeniškai būtino arba vidutinio darbo laiko, tai jo darbas negali būti laikomas vidutiniu darbu, o jo darbo jėga negali būti laikoma vidutine darbo jėga. Tokia darbo jėga arba visai negali būti parduota, arba bus parduota žemiau vidutinės darbo jėgos vertės. Tuo būdu numatamos tam tikras darbingumo minimumas, ir vėliau mes pama-

⁸ «Be abejonės, yra didelis skirtumas tarp įvairių žmonių darbo vertės priklausomai nuo jų jėgos, įgudimo ir sąžiningumo. Bet, pasiremdamas savo kruopščiais stebėjimais, aš esu visiškai tikras, kad bet kurie 5 žmonės kaip visuma pateiks tokį pat darbo kiekį, kaip ir kurie nors kiti penki žmonės, būdami mano nurodyto amžiaus. Tai reiškia, kad šių penkių žmonių tarpe vienas turi visas viso darbininko savybes, kitas yra blogas darbininkas, o likusieji trys yra vidutiniai darbininkai, arlėjantieji čia prie vieno, čia prie kito. Tuo būdu jau tokiame būryje, kaip 5 žmonės, jūs rasite pilną komplektą viso to, ką aplamai gali duoti penki žmonės» (*E. Burke: «Thoughts and Details on Scarcity».* London 1800, 15, 16 psl.). Plg., be to, Ketlė apie vidutinį individą.

tylme, kad kapitalistinė gamyba suranda būdą šiam minimumui mažuoti. Vis dėlto šis minimumas nukrypsta nuo vidutinio lygio, nepaisant to, kad už darbo jėgą reikia mokėti pagal vidutinę jos vertę. Todėl iš šešių smulkiųjų savininkėlių vieni gaus daugiau pridėtosios vertės, kiti mažiau, palyginti su bendra pridėtosios vertės norma. Nukrypimai išsilygins visai visuomenei, bet ne atskiram savininkėliui. Vadinasi, vertės augimo dėsnis apamai atskiram gamintojui pilnai realizuojasi tik tuo atveju, kai pastarasis gamina kaip kapitalistas, tuo pačiu metu naudoja daugelį darbininkų, t. y. jau nuo pat pradžios paleidžia veikti vidutinį visuomeninį darbą⁹.

Net ir nesikeičiant darbo būdai, žymaus darbininkų skaičiaus vleno metu naudojimas sukelia revoliuciją materialinėse darbo proceso sąlygose. Pastatai, kuriuose dirba daug žmonių, žaliavų sandėliai ir t. t., indai, įrankiai, aparatai ir t. t., kurie vienu metu ar pakaitomis tarnauja daugeliui,— žodžiu sakant, dalis gamybos priemonių darbo procese dabar naudojama bendrai. Iš vienos pusės, prekių, vadinasi, ir gamybos priemonių, mainomoji vertė nė kiek nekyla dėl didesnio jų vartojamosios vertės eksploatavimo. Iš antros pusės, bendrai naudojamų gamybos priemonių mastas didėja. Patalpa, kurioje dirba 20 audėjų prie 20 staklių, turi būti erdvesnė negu kambarys, kuriame dirba savarankiškas audėjas su dviem pameistrais. Bet pastatyti dirbtuvę 20-iai darbininkų yra pigiau negu pastatyti 10 dirbtuvių, kiekvieną 2 darbininkams; ir apamai masiškai koncentruotų ir bendrų gamybos priemonių vertė auga ne sutinkamai su tų gamybos priemonių apimtimi ir jų naudingumu efektu. Bendrai naudojamos gamybos priemonės perkelia mažesnę savo vertės sudėtinę dalį į produkto vienetą iš dalies dėl to, kad visa ta vertė, kurią jos atiduoda, vienu metu pasiskirsto tarp didesnės produktų masės, iš dalies dėl to, kad, palyginti su atskirai naudojamomis gamybos priemonėmis, jos įeina į gamybos procesą nors absoliučiai ir didesne, bet jų veikimo sferos atžvilgiu — santykinai mažesne verte. Kartu sumažėja ir toji vertės sudėtinė dalis, kuri tenka pastoviam kapitalui, vadinasi, proporcingai jos dydžiui sumažėja ir visuminė prekės vertė. Rezultatas gaunamas toks pat, kaip ir tuo atveju, jei prekių gamybos priemonės būtų gaminamos pigiau. Ši gamybos priemonių naudojimo ekonomija atsiranda tik dėl to, kad daugelio mažmenų darbo procese jos naudojamos bendrai. Gamybos priemonės įgauna šį visuomeninio darbo sąlygų arba visuomeninių darbo sąlygų pobūdį, skirtingai nuo pavienių savarankiškų darbininkų arba smulkiųjų savininkėlių suskaidytų ir palyginti brangių gamybos

⁹ Ponas profesorius Rošeris mums praneša apie savo atradimą, kad siuvėjas, dirbanti poniai profesorienei dvi dienas, atlieka daugiau darbo negu dvi siuvėjos, kartu dirbančios poniai profesorienei vieną dieną. [Roscher: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3-sis leid., 1858, 88—89 psl.] Ponas profesorius turėtų suprasti, kad kapitalistinės gamybos procesas nestebimas vaikų kambaryje ir aplinkybėmis, kur nėra svarbiausio veikėjo — kapitalisto.

priemonių, net ir tuo atveju, kai daugelį darbininkų vienija tik erdvės, o ne darbo bendrumas. Dalis darbo priemonių įgauna šį visuomeninį pobūdį net anksčiau, negu ji įgauna pats darbo procesas.

Gamybos priemonių ekonomiją apamai reikia nagrinėti dvejopu požiūriu. Pirmą, kiek ji atpigina prekes ir tuo sumažina darbo jėgos vertę. Antra, kiek ji keičia pridedamosios vertės santykį su visu avansuotuoju kapitalu, t. y. su jo sudėtinųjų dalių — pastoviosios ir kintamosios — verčių suma. Pastarasis punktas bus išnagrinėtas tik šio veikalo trečiosios knygos pirmajame skyriuje, kur išdėstymo vidinio nuoseklumo sumetimais mes nukeliame ir daug ką kita, kas priklauso čia paliestai temai. Analizės eiga reikalauja taip suskaldyti objektą, be to, tai atitinka ir kapitalistinės gamybos dvasią. Būtent, kadangi kapitalistinėje gamyboje darbo sąlygos stovi priešais darbininką kaip kažkas savarankiško, tai ir jų ekonomija atrodo esanti atskira operacija, kuri nė kiek neliečia darbininko ir, vadinasi, yra atskirta nuo metodų, keliančių individualinį jo našumą.

Toji darbo forma, kuriai esant daug asmenų planingai vienas šalia kito dalyvauja tame pačiame gamybos procese arba skirtinguose, bet tarpusavyje susijusiuose gamybos procesuose, vadinasi kooperacija¹⁰.

Panašiai kaip raitelių eskadrono puolimo jėga arba pėstininkų pulko pasipriešinimo jėga iš esmės skiriasi nuo sumos tų puolimo ir pasipriešinimo jėgų, kurias pajėgia išvystyti pavieniai raiteliai ir pėstininkai, taip ir mechaninė pavienių darbininkų jėgų suma skiriasi nuo to visuomeninio jėgos potencialo, kuris išsivysto, kai daug rankų vienu metu dalyvauja atliekant tą pačią nedalomą operaciją, pvz., kai reikia pakelti sunkumą, sukli suktuvą arba pašalinti iš kelio kliūtį¹¹. Visais tokiais atvejais kombinuoto darbo rezultatas pavienėmis pastangomis arba visai negali būti pasiektas, arba gali būti pasiektas tik tai per žymiai ilgesnį laiko tarpą, arba tik tai nykštukiniu mastu. Čia reikalas liečia ne tik tai individualinio gamybinio pajėgumo kėlimą su kooperacijos pagalba, bet ir sukūrimą naujo gamybinio pajėgumo, kuris pats savaime turi būti masinė jėga^{11a}.

Tačiau ir be to naujo jėgos potencialo, kuris atsiranda daugelį jėgų suliejus į vieną bendrą jėgą, daugumoje gamybinių darbų jau

¹⁰ «Concours des forces» [«jėgų sujungimas»] (*Destutt de Tracy*: «Traité de la Volonté et de ses effets». Paris 1826, 80 psl.).

¹¹ «Yra daugybė darbų tokių paprastų, kad jų negalima skirstyti į dalis, bet kuriuos galima atlikti tik tai kooperuojant daugelį darbo rankų. Toks, pvz., yra didelio rąsto įkėlimas į vežimą... ir apamai bet kuris darbas, kurį gali atlikti tik didelis kiekis rankų, tuo pačiu metu padedančių viena kitai toje pačioje operacijoje» (*E. G. Wakefield*: «A View of the Art of Colonization». London 1849, 168 psl.).

^{11a} «Jei vienas žmogus visiškai negali, o 10 žmonių tik nepaprastai įtempdami visas savo jėgas gali pakelti vienos tonos svorio sunkumą, tai šimtas žmonių tai padarys kiekvienam veikiant tik vienu pirštu» (*John Bellers*: «Proposals for Raising a College of Industry». London 1696, 21 psl.).

patu visuomeninis kontaktas sukelia lenktyniavimą ir savotišką gyvybinės energijos (animal spirits) pakilimą, didinantį individualinių atskirų asmenų gamybinį pajėgumą. Dėl to 12 asmenų, dirbdami kartu, per vieną bendrą 144 valandų darbo dieną pagamins žymiai didesnę visuminį produktą, negu dvylika izoliuotų darbininkų, dirbančių kiekvienas po 12 valandų, arba vienas darbininkas per dvylika iš eilės darbo dienų¹². Taip yra dėl to, kad žmogus pagal savo prigimtį yra, jei ir ne politinis, kaip manė Aristotelis¹³, tai, šiaip ar taip, visuomeninis gyvulys.

Nors daugelis tuo pačiu metu ir kartu dirba tą patį arba vienodą rūšies darbą, vis dėlto kiekvieno atskiro asmens individualinis darbas, kaip dalis visuminio darbo, gali sudaryti įvairias paties darbo proceso fazes, kurias darbo objektas kooperacijos dėka greičiau išdirba. Pvz., jei mūrininkai sudaro eilę, kad galėtų perduoti plytas nuo statomo pastato pamatų iki jo viršūnės, tai kiekvienas iš jų daro tą patį, ir vis dėlto atskiros jų operacijos sudaro nenutrūkstamą vienos bendros operacijos pakopas, atskiras jos fazes, kurias darbo proceso metu turi išeiti kiekviena plyta ir kurių dėka plyta, perleidama per 24 visuminio darbininko rankas, greičiau pristatoma į vietą negu tuo atveju, jeigu ją kilnotų dvi rankos pavienio darbininko, čia kopiančio į pastolius, čia nusileidžiančio žemyn¹⁴. Darbo objektas tą patį atstumą nueina per trumpesnį laiką. Iš antros pusės, darbo kombinavimas vyksta ir tuo atveju, kai, pvz., pastatą vienu metu pradeda statyti iš įvairių galų, nors kooperuojantieji darbininkai čia dirbtų tą patį arba vienodos rūšies darbą. Esant kombinuotai

¹² «Čia (t. y. kai vienas nuomininkas 300-uose akry naudoja tą patį darbininkų skaičių, kurį 10 nuomininkų naudoja 30-ye akry kiekvienas) žymus kartu dirbančių darbininkų skaičius taip pat teikia pranašumą, kurį sunku suprasti žmoniems, nesusipažinusiems su tuo praktikoje; iš tikrųjų, kas ims ginčyti, kad 1 žemtelis su 4, kaip 3 santykiu su 12; tačiau praktika parodo visai ką kita: rugiapiūtės metu ir atliekant daugelį kitų skubių darbų darbai vykdomi greičiau ir sparčiau, jei sujungiamas kartu žymus darbo jėgų skaičius: antai, per rugiapiūtę 2 vežėjai, 2 krovėjai, 2 padavėjai, 2 grėbėjai ir keli žmonės stirtose arba klojime atliks antra tiek darbo, kiek jo atliks toks pat skaičius darbo rankų, suskirstytų smulkiomis grupėmis (gangs) atskirose fermose» («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer». London 1773, 7, 8 psl.).

¹³ Aristotelio apibrėžimas iš tikrųjų reiškia, kad žmogus iš prigimties yra politinis pilietis. Šis apibrėžimas klasikinei senovei yra taip pat būdingas, kaip Franklino apibrėžimas, kad žmogus iš prigimties yra irankių kūrėjas, yra būdinamas jankių amžiu.

¹⁴ «Be to, reikia pažymėti, kad toks dalinis darbo pasidalijimas gali būti net ir tuo atveju, kai visi darbininkai dirba tą patį darbą. Pvz., mūrininkai, perduodantys plytas iš rankų į rankas į aukštus pastolius, visi atlieka tą patį darbą, ir vis dėlto tarp jų yra savotiškas darbo pasidalijimas, kurį sudaro tai, kad kiekvienas iš jų perkelia plytą tam tikru atstumu ir kad visi kartu pristato ją į vietą daug greičiau negu tuo atveju, jei kiekvienas iš jų atskirai kilnotų savo plytas į aukštus pastolius» (F. Skarbek: «Théorie des richesses sociales», 2-sis leid., Paris 1840, I t., 97, 98 psl.).

144 valandų darbo dienos, darbo objektas vienu rietu apdirbamas iš įvairių pusių, nes kombinuotas arba visuminis darbininkas turlakis ir rankas ir iš priekio ir iš užpakalio, ir tam tikru laipsniu jis yra visur esantis. Čia visuminio produkto užbaigimas vyksta greičiau negu tuo atveju, jei per dvylikos valandų darbo dieną dirbtų 12 daugiau ar mažiau izoliuotų darbininkų, kurie turi imtis savo darbo tik vienpusiškai. Tuo pačiu metu subręsta erdviškai skirtingos produkto dalys.

Mes pabrėžiame, kad daugelis vienas kitą papildančių darbininkų atlieka tą patį arba vienodos rūšies darbą, nes ši paprasčiausioji bendro darbo forma vaidina didelį vaidmenį ir labiausiai išsivysčiusiose kooperacijos formose. Jei darbo procesas yra sudėtingas, tai jau vien žymios kartu dirbančiųjų masės sujungimo faktas leidžia paskirstyti skirtingas operacijas tarp įvairių darbininkų, vadinasi, atlikti jas vienu metu ir tuo būdu sutrumpinti darbo laiką, būtiną visuminiam produktui pagaminti¹⁵.

Daugelyje gamybos šakų būna kritinių momentų, t. y. tam tikrų, pačios darbo proceso prigimties apsprendžiamų laiko tarpų, per kuriuos būtinai turi būti pasiekti tam tikri darbo rezultatai. Pvz., jei reikia apkirpti kaimenę avių arba nupiauti ir suvežti nuo tam tikro mėgenujų kiekio javus, tai gaunamo produkto kiekis ir kokybė priklausys nuo to, ar ši operacija bus pradėta ir baigta tam tikru laiku. Laiko tarpas, per kurį turi būti atliktas darbo procesas, čia yra iš anksto nustatytas, kaip, pvz., gaudant silkes. Atskiras žmogus iš paros negali išspausti daugiau kaip vieną, sakysime, 12 valandų darbo dieną, tuo tarpu kai, pvz., 100 žmonių kooperacija dvylikos valandų dieną išplečia į darbo dieną, turinčią 1 200 valandų. Darbo laiko trumpumą kompensuoja dydis darbo masės, kuri lemiamu momentu metama į darbo areną. Savalaikis rezultato gavimas čia priklauso nuo daugelio kombinuotų darbo dienų panaudojimo vienu metu, naudingo efekto dydis — nuo darbininkų skaičiaus; tačiau pastarasis visuomet yra mažesnis už skaičių tų darbininkų, kurie, dirbdami izoliuoti, per tą patį laiko tarpą galėtų atlikti tą patį darbą¹⁶. Tokios kooperacijos nebuvimas yra priežastis, dėl kurios Jungtinių Valstybių vakaruose kasmet žūva daugybė grūdų, o tose

¹⁵ «Kai reikia atlikti sudėtingą darbą, įvairios operacijos turi vykti vienu metu. Vienas daro viena, kitas — kita, ir visi kartu padeda pasiekti rezultatą, kuris vieno žmogaus pastangomis iš viso negalėtų būti pasiektas. Vienas iria, tuo tarpu kai antras vairuoja, trečias meta tinklą arba duria žuvį žeberklu, — ir žvejyba duoda rezultatą, kuris be tokio pastangų sujungimo (concours) nebūtų galimas» (*Destutt de Tracy: «Traité de la Volonté et de ses effets»*. Paris 1826, 78 psl.).

¹⁶ «Jų (žemdirbystės darbų) atlikimas lemiamu momentu yra nepaprastai svarbus» («An Inquiry into the Connection between the present Price etc.», 7 psl.). «Žemdirbystėje nėra svarbesnio veiksnio kaip laiko veiksnys» (*Liebig: «Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft»*, 1856, 23 psl.).

Ont-Indijos dalyse, kur Anglijos viešpatavimas sugriovė senąją bendruomenę, daugybė medvilnės¹⁷.

Kooperacija, iš vienos pusės, įgalina plėsti erdvinę darbo sferą, ir todėl tam tikruose darbo procesuose jos reikalauja jau pats darbo objektų išsidėstymas erdvėje; pvz., ji būtina vykdant nusausinimo darbus, statant užtvankas, atliekant drėkinimo darbus, kasant kanalus, tiesiant vieškelius, geležinkelius ir pan. Iš antros pusės, kooperacija leidžia santykinai, t. y. palyginti su gamybos mastu, erdviškai susiaurinti gamybos sritį. Ši erdvinė darbo sferos apribojimą, tuo pačiu metu plečiant darbo veikimo sferą, kas įgalina sutaupyti žymią dalį neproduktyvių gamybos kaštų (*faux frais*), sukelia darbininkų sutelkimas, įvairių darbo procesų suliejimas ir gamybos priemonių koncentravimas¹⁸.

Lyginant su vienodo dydžio atskirų individualinių darbo dienų suma, kombinuota darbo diena pagamina didesnes vartojamųjų vertybių mases ir todėl sumažina darbo laiką, būtiną tam tikram naudingam efektui pasiekti. Kiekvienu atskiru atveju toks gamybinio pajėgumo pakilimas gali būti pasiektas įvairiais būdais: arba didinant mechaninę darbo jėgą, arba erdviškai praplečiant jos veikimo sferą, arba gamybos areną erdviškai susiaurinant palyginti su gamybos mastu, arba kritiniu momentu panaudojant daug darbo per trumpą laiko tarpą, arba sužadinant atskirų darbininkų lenktyniavimą ir stipriant jų gyvybinę energiją, arba daugelio žmonių vienodos rūšies operacijoms suteikiant tolydumo ir daugiapusiškumo pavidalą, arba įvairias operacijas pradėdant vykdyti vienu metu, arba taupant gamybos priemones bendro jų naudojimo dėka, arba individualiniam darbuvi suteikiant vidutinio visuomeninio darbo pobūdį. Bet visais atvejais specifinis kombinuotos darbo dienos gamybinis pajėgumas yra visuomeninis darbo gamybinis pajėgumas, arba visuomeninio darbo gamybinis pajėgumas. Jis atsiranda iš pačios kooperacijos. Planingai bendradarbiaudamas su kitais, darbininkas

¹⁷ «Tolesnė blogybė yra tokia, kad jos vargiai kas galėtų laukti šalyje, kuri darbo eksportuoja daugiau negu bet kuri kita pasaulio šalis, išskyrus, gal būt, Kiniją ir Angliją,— būtent, kad negalima rasti pakankamo darbo rankų kiekio medvilnei surinkti. Dėl to žymi derliaus dalis lieka nesurinkta, o kita jo dalis surenkama nuo žemės, medvilnei jau nubyrėjus, vadinasi, ir netekus reikiamos spalvos ar iš dalies supuvus; tuo būdu, reikiamu metu laiku stokodamas darbo rankų, plantatorius faktiškai yra priverstas netekti didelės dalies to medvilnės derliaus, kurio Anglija taip nekantriai laukia» (Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861).

¹⁸ «Zemdirbystės pažangos dėka visas tas,— o, gal būt, ir dar didesnis,— kapitalo ir darbo kiekis, kuris kadaise buvo sunaudojamas paviršutiniškam 500 akry įdirbimui, dabar yra sutelktas nuodugnesniam 100 akry įdirbimui». Nors «naudojamo kapitalo ir darbo kiekio atžvilgiu erdvė ir sumažėjo (is concentrated), gamybos sfera išsiplėtė, palyginti su ta gamybos sfera, kurią anksčiau atskiras savarankiškas gamintojas valdė arba eksploatavo» (*R. Jones: «An Essay on the Distribution of Wealth On Rent»*. London 1831, 191 psl.). [Pig. Ричард Джонс: «Экономические сочинения». Соцэктгиз, 1937, 131 psl.]

išdildo savo individualines ribas ir išvysto savo padermės potencialias¹⁹.

Jei darbininkai, nebūdami kartu, aplamai negali stoti į betarpiško bendradarbiavimo procesą, jei dėl to jų kooperavimas priklauso nuo jų susitelkimo tam tikroje vietoje, tai reiškia, kad samdomieji darbininkai gali kooperuotis tik tuo atveju, kai tas pats kapitalas, tas pats kapitalistas juos panaudoja vienu metu, t. y. vienu metu perka jų darbo jėgas. Vadinasi, visuminė šių darbo jėgų vertė, arba darbininkų dienos, savaitės ir t. t. darbo užmokesčio suma, turi būti kapitalisto kišenėje sujungta anksčiau, negu pačios šios darbo jėgos bus sujungtos gamybos procese. Kad būtų galima iš karto apmokėti 300 darbininkų darbą, nors ir už vieną dieną, reikia sunaudoti daugiau kapitalo, negu jo reikėtų sunaudoti tam, kad būtų galima savaitę po savaitės apmokėti mažesnio darbininkų skaičiaus darbą per ištisus metus. Tuo būdu, kooperuojančių darbininkų skaičius, arba kooperacijos mastas, pirmiausia priklauso nuo dydžio to kapitalo, kurį atskiras kapitalistas gali sunaudoti darbo jėgai pirkti, t. y. nuo to, kuriuo mastu kiekvienas atskiras kapitalistas disponuoja daugelio darbininkų pragyvenimo reikmenimis.

Ir tai liečia ne tiksliai kintamąjį, bet ir pastovųjį kapitalą. Pavyzdžiui, kapitalistas, turintis 300 darbininkų, sunaudoja žaliavos 30 kartų daugiau, negu kiekvienas iš trisdešimties kapitalistų, turinčių po 10 darbininkų. Bendrai naudojamų darbo priemonių kiekis, tiek savo verte, tiek ir savo medžiagine mase, auga, tiesa, ne tokia proporcija, kaip samdomųjų darbininkų skaičius, tačiau vis dėlto labai žymiai. Tuo būdu žymios gamybos priemonių masės koncentracija atskirų kapitalistų rankose yra materialinė samdomųjų darbininkų kooperacijos sąlyga, o kooperacijos mastas, arba gamybos mastas, priklauso nuo šios koncentracijos laipsnio.

Iš pradžių tam tikras minimalus individualinio kapitalo dydis buvo būtinas tam, kad vienu metu išnaudojamų darbininkų skaičius, vadinasi, ir jų pagaminamos pridėamosios vertės masė būtų pakankami pačiam išnaudotojui nuo rankinio darbo atpalaiduoti, smulkiajam savininkėliui paversti kapitalistu ir tuo būdu kapitalistiniam santykiui formaliai sukurti. Dabar šis minimumas yra materialinė sąlyga daugeliui susiskaidžiusių, vienas nuo kito nepriklausomų individualinių darbo procesų pavirsti vienu kombinuotu visuomeniniu darbo procesu.

Lygiai taip pat iš pradžių kapitalo komandavimas darbui buvo tik formali pasekmė to, kad darbininkas dirba ne sau, o kapitalistui

¹⁹ «Atskiro žmogaus jėga yra visiškai menka, bet šių menkučių jėgų sujungimas sukuria bendrą jėgą, stambesnę negu šių visų dalinių jėgų suma, tad jau vien jėgų sujungimas gali sumažinti jų veikimo laiką ir padidinti jų veikimo sferą» (*Dž. R. Karlis*, past. *P. Verri* veikalui: «Meditazioni sulla Economia Politica» (pirmą kartą išleistas 1773 metais), italų ekonomistų *Custodi* leidinyje, *Parte Moderna*, XV t., 196 psl.).

ir, vadinasi, yra kapitalisto valdomas. Daugelio samdomųjų darbininkų kooperacijai besivystant, kapitalo komandavimas darosi būtinas pačiam darbo procesui atlikti, darosi tikrąja gamybos sąlyga. Kapitalisto komandavimas gamybos lauke dabar darosi toks pat būtinas, kaip generolo komandavimas kautynių lauke.

Kiekvienas betarpiškai visuomeninis arba bendras darbas, dirbamas palyginti stambiu mastu, yra daugiau ar mažiau reikalingas valdymo, kuris nustato harmoniją tarp individualinių darbų ir atlieka bendrąsias funkcijas, kylančias iš viso gamybinio kūno judėjimo skirtingai nuo savarankiškų jo organų judėjimo. Atskiras darbininkas pats sau dirguoja, bet orkestras yra reikalingas dirigento. Valdymo, priežiūros ir derinimo funkcijos pasidaro kapitalo funkcijomis, kai tik pastarajam pajungtas darbas pasidaro kooperatinis. Bet kaip specifinė kapitalo funkcija, valdymo funkcija įgauna tam tikras specifines būdingas ypatybes.

Pirmiausia, kapitalistinio gamybos proceso skatinamasis motyvas ir apsprendžiantis tikslas yra kuo didesnis savaiminis kapitalo vertės augimas²⁰, t. y. kuo didesnis pridedamosios vertės gaminimas ir, vadinasi, kuo didesnis kapitalisto vykdomas darbo jėgos išnaudojimas. Didėjant vienu metu dirbančių darbininkų masei, didėja ir jų pasipriešinimas, vadinasi, neišvengiamai didėja ir kapitalo spaudimas, siekiant nuslopinti tą pasipriešinimą. Kapitalisto vykdomas valdymas yra ne tik tai ypatinga funkcija, kylanti iš pačios darbo visuomeninio proceso prigimties ir įeinanti į šio darbo proceso sudėtį, jis kartu yra šio darbo visuomeninio proceso išnaudojimo funkcija ir kaip tokia ją sąlygoja nepašalinamas antagonizmas tarp išnaudotojo ir jo išnaudojimo žaliavos. Toliau, didėjant kiekiui gamybos priemonių, stovinčių priešais samdomąjį darbininką kaip svetima nuosavybė, didėja būtinumas kontroliuoti, ar jos tikslingai panaudojamos²¹. Toliau, samdomųjų darbininkų kooperacija yra tik vienu metu juos išnaudojančio kapitalo veikimo rezultatas. Jų funkcijų sąryšis, jų kaip

²⁰ «Pelnas... yra vienintelis gamybos tikslas» (*J. Vanderlint: «Money answers all Things»*. London 1734, 11 psl.).

²¹ Anglijos filisterių laikraštis «Spectator» 1866 m. birželio 3 d. numeryje praneša, kad bendrovėje «Wirework Company of Manchester» [Mančesterio kompanijoje vieni gamintai] įsteigus tarp kapitalistų ir darbininkų savotišką asociaciją, «pirmas rezultatas buvo staigus medžiagų eikvojimo sumažėjimas, o darbininkai suprato, kad jiems, kaip ir bet kuriems kitiems savininkams, nėra reikalo eikvoti savo turtą, o po lengvabūdiško skolinimo medžiagos eikvojimas yra, gal būt, didžiausias pramonės nuostolių šaltinis». Tas pats laikraštis atskleidžia šį esminį Rochdale cooperative experiments [Ročdelio kooperacinių bandymų] trūkumą: «They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters» («Jie parodė, kad darbininkų asociacijos gali sėkmingai valdovauti krautuvėms, fabrikams ir beveik visoms pramonės formoms, jie nepaprastai pagerino pačių darbininkų padėtį, bet jie visiškai nepalieka žymesnės vietos kapitalistams». Quelle horreur! [Kaip baisul])

gamybinio kolektyvinio kūno vieningumas glūdi už jų, kapitale, kuris juos suriša ir laiko kartu. Todėl jų darbų sąryšis stovi priešais juos ideališkai kaip planas, praktiškai — kaip kapitalisto autoritetas, kaip svetimos valios, pajungiančios jų veiklą savo tikslams, galia.

Tuo būdu savo turiniu kapitalistinis valdymas yra dvejojo pobūdžio sutinkamai su dvejopumu paties jam pajungto gamybinio proceso, kuris, iš vienos pusės, yra visuomeninis darbo procesas tam tikram produktui pagaminti, iš antros pusės — kapitalo vertės savaiminio augimo procesas. Savo forma kapitalistinis valdymas yra despotiškas. Besivystant kooperacijai platesniu mastu, ir šis despotizmas išvysto savotiškas, jam savybingas formas. Kaip jau esame matę, kapitalistas atspalaiduoja nuo rankinio darbo, kai tik jo kapitalas pasiekia tą minimalų dydį, kuriam esant pasidaro galima kapitalistinė gamyba tikrąja to žodžio prasme. Panašiai jis ir dabar betarpiškos ir nuolatinės atskirų darbininkų ir darbininkų grupių priežiūros funkcijas perduoda specialiai samdomųjų darbininkų kategorijai. Kaip armijai yra reikalingi kariniai vadai, lygiai taip pat ir darbininkų masei, sujungtai bendru darbu, komanduojuojant tam pačiam kapitalui, yra reikalingi pramoniniai karininkai (valdytojai, managers) ir puskarininkiai (meistrai, foremen, overlookers, contremaîtres), kapitalo vardu komanduojuojantieji darbo proceso metu. Priežiūros darbas įsigali kaip išimtinė jų funkcija. Lygindamas nepriklausomų valstiečių arba savarankiškų amatininkų gamybos būdą su vergove besiremiančiu plantatoriniu ūkiu, ekonomistas šį priežiūros darbą priskiria prie gamybos faux frais [neproduktyvių kaštų]^{21a}. Priešingai, nagrinėdamas kapitalistinį gamybos būdą, jis valdymo funkciją, kiek ji išplaukia iš pačios bendro darbo proceso prigimties, sutapatina su ta pačia funkcija, kiek ji išplaukia iš kapitalistinio, vadinausi, iš antagonistinio šio proceso pobūdžio²². Kapitalistas ne dėl to yra kapitalistas, kad jis valdo pramonės įmonę, — atvirkščiai, jis pasidaro pramonės vadovu dėl to, kad jis yra kapitalistas. Aukščiausia valdžia pramonėje pasidaro kapitalo atributu, panašiai kaip feodaliniėje epochoje aukščiausia valdžia kare ir teisme buvo žemės nuosavybės atributas^{22a}.

^{21a} Profesorius Kernsas, nurodęs į «superintendence of labour» [«darbo priežiūrą»] kaip į vergovinės gamybos pietinėse Šiaurės Amerikos valstijose būdingą bruožą, toliau sako: «Valstietis-savininkas (šiaurės), gaudamas visą savo darbo produktą, nėra reikalingas kitokių darbo akstinių. Priežiūra čia visiškai nereikalinga» (*Cairnes*: «The Slave Power». London 1862, 48, 49 psl.).

²² Seras Džemsas Stiuartas, kuris aplamai pasižymi tuo, kad mato būdingus visuomeninius įvairių gamybos būdų skirtumus, pažymi: «Kodėl gi stambios pramonės įmonės sugriauna smulkiąsias įmones (private industry), jei ne todėl, kad jos labiau priartėja prie vergovinio darbo paprastumo?» («Principles of Political Economy». London 1767, I t., 167, 168 psl.).

^{22a} Todėl Ogiustas Kontas ir jo mokykla lygiai taip pat galėtų įrodinėti amžiną feodalinių ponų būtinumą, kaip jie įrodinėjo ponų kapitalistų būtinumą.

Darbininkas tik tol yra savo darbo jėgos savininkas, kol jis kaip jos pardavėjas derasi su kapitalistu, bet jis gali perduoti tik tai, ką jis turi, tik savo individualinę, atskirą darbo jėgą. Ši aplinkybė nėra neklesnė nesikeičia nuo to, kad kapitalistas perka 100 darbo jėgų vietoj vienos, sudaro sutartį ne su vienu darbininku, o su šimtu vienas nuo kito nepriklausomų darbininkų. Kapitalistas gali panaudoti šį 100 darbininkų, neįvesdamas tarp jų kooperacijos. Vadinasi, jis apmoka 100 savarankiškų darbo jėgų vertę, o ne kombinuotos šimto darbininkų darbo jėgos vertę. Kaip nepriklausomi asmenys, darbininkai yra individai, suėję į tam tikrą santykį su tuo pačiu kapitalu, bet ne vienas su kitu. Jų kooperacija prasideda tik darbo procese, bet darbo procese jie jau nebeprisitaiko patys sau. Stoję į šią sritį, jie pasidarė kapitalo dalis. Kaip tarpusavyje besikooperuojantieji, kaip vieno veikiantio organizmo nariai, darbininkai patys yra tik ypatingas kapitalo egzistavimo būdas. Todėl tas gamybinis pajėgumas, kurį išvysto darbininkas kaip visuomeninis darbininkas, yra kapitalo gamybinis pajėgumas. Visuomeninis darbo gamybinis pajėgumas vystosi tik lyginamai, kai tik darbininkai pastatomi į tam tikras sąlygas, o kapitalas kaip tik ir stato juos į šias sąlygas. Kadangi visuomeninis darbo gamybinis pajėgumas kapitalui nieko nekainuoja, kadangi, iš kitos pusės, darbininkas jo neįvysto, kol pats jo darbas nepriklauso kapitalui, tai jis atrodo esąs gamybinis pajėgumas, priklausantis kapitalui iš jo prigimties, atrodo esąs kapitalui imanentinis gamybinis pajėgumas.

Apie milžinišką paprastosios kooperacijos veikimą liudija tie didžiuliai įrenginiai, kuriuos buvo pastatę senovės azijinės tautos, egiptiečiai, etruskai ir t. t. «Senovės laikais atsitikdavo, kad šios azijinės valstybės, padengusios išlaidas savo civiliniams ir kariškimams reikalams, pasirodydavo turinčios tam tikrą perteklių pragyvimo reikmenų, kuriuos jos galėdavo sunaudoti puikiems ir naudingsiems įrenginiams. Dėka to, kad jų valdžioje buvo beveik visų nežemdirbinių gyventojų darbo rankos. . . ir dėka to, kad teisė disponuoti tuo nurodytuojų pertekliumi priklausė išimtinai monarchui ir šventikams, jos turėjo išteklių pastatyti tiems didingiems monumentams, kuriais pripildė šalį. . . Perkelti milžiniškas statulas ir nepaprastai didelius akmens blokus, kurių transportavimas kelia nusistebėjimą, buvo besaikiškiausiu būdu eikvojamas beveik išimtinai žmogaus darbas. . . Tam užteko didelio darbininkų skaičiaus ir jų pastangų sutelkimo. Taip iš vandenyno gilumos iškyla galingi koraliniai rifai ir sudaro salas bei pastovią sausumą, nepaisant to, kad kiekvienas individualinis šio proceso dalyvis (depository) yra menkas, silpnas ir niekingas. Nežemdirbiniai azijinės monarchijos darbininkai galėjo panaudoti beveik vien tik savo individualines fizines jėgas, bet pats jų skaičius buvo jų jėga, ir vieningo šių masių valdymo galia padarė pradžių aukščiau minėtiems milžiniškiems įrenginiams. Tik dėka to, kad vieno arba nedaugelio asmenų rankose buvo

sukoncentruotos tos pajamos, iš kurių gyveno darbininkai, buvo galima atlikti tokius darbus»²³. Ši Azijos ir Egipto karalių arba etruskų teokratų ir pan. valdžia šiuolaikinėje visuomenėje atiteko kapitalistui ir nepriklausomai nuo to, ar šis pastarasis pasireiškia kaip atskiras kapitalistas ar kaip kombinuotas kapitalistas, kaip kad yra akcinėse bendrovėse.

Kooperacija darbo procese, kurią mes randame užuomazginėse žmonijos kultūros pakopose, pvz., medžiotojų tautose^{23a} arba žemdirbinėse indų bendruomenėse, remiasi, iš vienos pusės, bendra gamybos sąlygų nuosavybe, iš antros pusės — tuo, kad atskiras individas dar nėra nutraukęs bambagyslės, rišančios jį su gimine arba bendruomene, ir yra su ja susijęs taip pat glaudžiai, kaip atskira bitė su bičių aviliu. Viena ir kita skiria šią kooperaciją nuo kapitalistinės kooperacijos. Sporadinis kooperacijos panaudojimas stambiu mastu antikiniame pasaulyje, viduramžiais ir šiuolaikinėse kolonijose remiasi betarpiško viešpatavimo ir pajungtumo santykiais, dažniausiai vergove. Priešingai, kapitalistinė kooperacijos forma jau iš pat pradžių kaip prielaidą numato laisvą samdomąjį darbininką, parduodantį savo darbo jėgą kapitalui. Tačiau kapitalistinė kooperacijos forma istoriškai vystosi kaip priešybė valstiečių ūkiui ir nepriklausomai amatinei gamybai, vis tiek, ar ši pastaroji yra cehinės formos ar ne²⁴. Jų atžvilgiu kapitalistinė kooperacija pasireiškia ne kaip ypatinga istorinė kooperacijos forma, ne, pati kooperacija stovi priešais juos kaip kapitalistiniame gamybos procesui būdinga ir specifinę jo ypatybę sudaranti istorinė forma.

Panašiai kaip kooperacijos dėka padidėjęs visuomeninis darbo gamybinis pajėgumas atrodo esąs kapitalo gamybinis pajėgumas, — taip ir pati kooperacija atrodo esanti specifinė kapitalistinio gamybos proceso forma, priešingai išsiskaidžiusių nepriklausomųjų darbininkų arba smulkiųjų savininkėlių gamybos procesui. Tatai — pirmas pakitimas, kurį patiria pats darbo procesas dėl jo pajungimo kapitalui. Šis pakitimas vyksta stichiškai. Vienalaikis didesnio samdomųjų darbininkų skaičiaus naudojimas tame pačiame darbo procese, būdamas šio pakitimo sąlyga, sudaro kapitalistinės gamybos

²³ R Jones: «Textbook of Lectures etc.». Hertford 1852, 77, 78 psl. [Plg. Ричард Джонс: «Экономические сочинения». Сопэкгиз, 1937, 348, 349 psl.] Senovės Asirijos, Egipto ir pan. kolekcijos Londone bei kitose Europos sostinėse liudija apie šiuos kooperatinius darbo procesus.

^{23a} Lengė savo «Théorie des lois civiles», gal būt, ne be pagrindo medžioklę vadina pirmąja kooperacijos forma, o žmonių medžiojimą (karą) — viena iš pirmųjų medžioklės formų.

²⁴ Tiek smulkusis valstiečių ūkis, tiek ir nepriklausoma amatinė gamyba iš dalies sudaro feodalinio gamybos būdo bazę, o iš dalies, jam suirus, pasirodo greta kapitalistinės gamybos. Tuo pačiu metu jie yra ekonominis klasikinės visuomenės pagrindas didžiausio jos klestėjimo laikotarpiu, po to, kai pirmą kartą ryšių bendruomeninė nuosavybė jau buvo suirusi, o vergovė dar nebuvo suspėjusi bent kiek žymiai įvaldyti gamybos.

švelnios tašką. Jis sutampa su pačiu kapitalo buvimu. Dėl to, jeigu, iš vienos pusės, kapitalistinis gamybos būdas yra istorinė būtinybė darbo procesui virsti visuomeniniu procesu, tai, iš antros pusės, ši visuomeninė darbo proceso forma yra kapitalo naudojamas būdas pelningiau išnaudoti tą procesą, didinant jo gamybinį pajėgumą.

Aukščiau išnagrinėta savo paprastąja forma kooperacija sutampa su gamyba plačiu mastu, bet ji nesudaro jokios atskiros kapitalistinio gamybos būdo vystymosi epochos tvirtos, charakteringos formos. Geriausiu atveju ji vaidina apytikriai tokį vaidmenį dar amatinėse manufaktūros užuomazgose²⁵ ir toje stambiosios žemdirbystės formoje, kuri pagal savo tipą atitinka manufaktūrinį laikotarpį, iš esmės skirdamasi nuo valstiečių ūkio tik vienu metu naudojamų darbininkų masė ir sukoncentruotų gamybos priemonių dydžiu. Paprasčiau kooperacija visuomet yra viešpataujanti forma tose gamybos šakose, kur kapitalas operuoja plačiu mastu, o darbo pasidalijimas ir mašinos dar nevaicina žymaus vaidmens.

Kooperacija pasilieka pagrindinė kapitalistinio gamybos būdo forma, nors paprastuoju savo pavidalu ji pati tėra tik ypatinga forma greta kitų, labiau išsivysčiusių jos formų.

---

²⁵ «Argi įgudimo, darbštumo ir daugelio lenktyniavimo tame pačiame darbe sujungimas nėra būdas tam darbui patobulinti? Ir argi Anglija būtų galėjusi kuriuo nors kitu būdu išvystyti savo vilnos manufaktūrą iki tokio tobulumo laipsnio?» (*Berkeley: «The Querist»*. London 1750, 56 psl., 521 §).

DVYLIKTAJIS SKIRSNIS

DARBO PASIDALIJIMAS IR MANUFAKTŪRA

I. DVEJOPA MANUFAKTOROS KILMĖ

Darbo pasidalijimu besiremianti kooperacija savo klasikinę formą susikuria manufaktūroje. Kaip būdinga kapitalistinio gamybos proceso forma, ji viešpatauja tikroju manufaktūriniu laikotarpiu t. y. apytikriai nuo XVI šimtmečio vidurio iki XVIII šimtmečio paskutinio trečdaliu.

Manufaktūra atsiranda dvejopu būdu.

Pirmuoju atveju vienoje dirbtuvėje, tam pačiam kapitalistui komanduojančiam, sujungiami įvairių savarankiškų amatų darbininkai, per kurių rankas iš eilės turi pereiti produktas, kol jis bus galutinai išbaigtas. Antai, karieta iš pradžių buvo bendras didelio skaičiaus nepriklausomų amatininkų, kaip kad: račiaus, pakinktininko, siuvėjo šaltkalvio, varininko, tekintojo, pozumentininko, stikliaus, dažytojo lakuotojo, auksuotojo ir t. t. darbų produktas. Karietų manufaktūroje visus šiuos įvairius amatininkus jungia vienoje dirbtuvėje, kur jie bendrai ir vienu metu atlieka savo darbą. Žinoma, karietos negalima paausuoti anksčiau, negu ji padaryta. Bet jei vienu metu gaminama daug karietų, tai dalis jų nepaliaujamai gali būti auksuojama, tuomet tarpu kai kita dalis išeina ankstesnes gamybos proceso fazes. Tuomet tarpu mes dar nagrinėjame paprastąją kooperaciją, kuri savo žmoniu ir daiktų medžiagą randa gatavą. Bet greitai įvyksta esminis pakitimas. Siuvėjas, šaltkalvis, varininkas ir t. t., dirbdami vien tik karietų gamyboje, pamažu atpranta nuo savo senojo amato, o kartu netenka ir sugebėjimo dirbti savo amato darbą pilnu jo mastu. Iš antros pusės, vienpusiška jo veikla šios susiaurintos sferos ribose dabai įgauna kuo tikslingiausias formas. Iš pradžių karietų manufaktūroje buvo savarankiškų amatų kombinacija. Palaipsniui karietų gaminiams susiskaido į įvairias atskiras operacijas, iš kurių kiekviena išsiskirtalizuoja į išimtinę vieno darbininko funkciją ir kurių visuma atlieka tokių dalinių darbininkų sąjungą. Lygiai taip pat gelumbė: manufaktūra ir visa eilė kitų manufaktūrų atsirado iš įvairių amatų kombinacijų, komanduojančiam tam pačiam kapitalui²⁶.

²⁶ Norėdami nurodyti moderniškesnę šio manufaktūros susidarymo būdą pavyzdį, pateiksime šią citatą. Lijone ir Nime šilko verpimas ir šilko audima

Bet manufaktūra atsiranda ir priešingu būdu. Daugelis amatininkų, atliekančių tą patį arba vienodos rūšies darbą, pvz., gaminančių popierių, šriftus arba adatas, to paties kapitalo tuo pačiu metu panaudojami toje pačioje dirbtuvėje. Tai — kooperacija paprasčiausios formos. Kiekvienas iš šių amatininkų (gal būt, su vienu arba dviem pameistrais) pagamina visą prekę, t. y. iš eilės atlieka įvairias jai pagaminti būtinas operacijas. Jis dirba toliau savo senuoju amatininko būdu. Tačiau išorinės aplinkybės netrukus priverčia kitaip panaudoti darbininkų sutelkimą vienoje patalpoje ir jų darbų vienašališkumą. Pavyzdžiui, reikia tam tikru laiku patiekti didesnę gatavų prekių kiekį. Todėl darbas padalijamas. Užtuot pavedus tam pačiam amatininkui iš eilės atlikti įvairias operacijas, šios operacijos atskiriamos viena nuo kitos, izoliuojamos, išdėstomos erdvėje viena šalia kitos, be to, kiekviena iš jų pavedama atskiram amatininkui, ir visos drauge tuo pačiu metu atliekamos kooperuojančių darbininkų. Šis atskirtinis padalijimas kartojasi, atskleidžiamas jam būdingus pranašumus, ir pamažu kristalizuojasi į sistemingą darbo pasidalijimą. Iš daugelių operacijų atliekančio savarankiško amatininko individualinio produkto prekė pavirsta visuomeninio produkto amatininkų sąjungos, kurių kiekvienas nuolatos atlieka tik tą pačią dalinę operaciją. Tos pačios operacijos, kurios susiliedavo viena su kita kaip vokiškųjų cechų popieriaus gamintojo vienas po kito atliekami darbai; Olandijos popieriaus manufaktūroje virsta savarankiškomis ir čia jos vyksta vienu metu kaip daugelio kooperuojančių darbininkų dalinės operacijos. Adatas gaminantis Niurnbergo cecho meistras sudaro pagrindinį Anglijos adatų manufaktūros elementą. Bet tuo metu, kai Niurnbergo amatininkas iš eilės atlieka vieną po kitos, gal būt, 20 operacijų, Anglijos manufaktūroje vienu metu dirba 20 amatininkų, kiekvienas atlikdamas tik vieną iš 20 operacijų, kurios, didėjant patyrimui, dar toliau skaldomos, izoliuojamos ir paverčiamos išimtinėmis atskirų darbininkų funkcijomis.

Taigi, manufaktūra atsiranda, susidaro iš amatų, dveju būdu. Iš vienos pusės, ji remiasi kombinacija įvairių savarankiškų amatų,

---

«yra grynai patriarchalinio pobūdžio; šios pramonės šakos samdo daug moterų ir vaikų, bet nepervargina jų ir nepakerta jų sveikatos; darbininkai pasilieka savo puikiuosiuose Dromos, Varos, Izeros ir Vokliuzės slėniuose, veisdami šilkaverpius ir išvyniodami jų kokonus; ši gamyba niekad neįgauna tikrosios fabrikinės gamybos pobūdžio. Geriau įsižiūrėję... darbo pasidalijimo principu čia atrasime savotiškų ypatybių. Yra specialistų lenkėjų, šilkinų siūlų sukėjų, dažytojų, šilkutojų ir, pagaliau, audėjų; bet jie nesujungti toje pačioje dirbtuvėje ir nepriklauso nuo to paties šeimininko; visi jie dirba savarankiškai» (*A. Blanqui: «Cours d'Economie Industrielle. Recueilli par A. Blaise». Paris 1838—1839, 79 psl.*). Nuo to laiko, kai Blanki tai parašė, įvyko pasikeitimų, ir dalis darbininkų, kadaise nepriklausomų, dabar jau sujungta fabrikuose. *{4-jam leidimui.* O nuo to laiko, kai Marksas tai parašė, šiuose fabrikuose įsigalėjo mechaninės audimo staklės ir jos sparčiai išstumia rankines. Krefeldo šilko pramonė taip pat galėtų šį tą apie tai papasakoti.— *F. E.* }

kurie netenka savo savarankiškumo ir darosi vienpusiški ligi tokio laipsnio, kad jie sudaro viena kitą papildančias dalines operacijas tos pačios prekės gamybos procese. Iš antros pusės, manufaktūra remiasi vienos rūšies amatininkų kooperacija, suskaido tam tikrą individualinį amatą į įvairias atskiras jo operacijas, izoliuoja šias pastarąsias ir daro jas savarankiškas ligi tokio laipsnio, kad kiek viena iš jų pasidaro išimtinė atskiro darbininko funkcija. Todėl, iš vienos pusės, manufaktūra į gamybos procesą įveda darbo pasidalijimą arba išvysto jį toliau, iš antros pusės — ji kombinuoja amatus, kurie anksčiau buvo savarankiški. Tačiau koks bebūtų jos išėities taškas, galutinė jos forma visuomet yra ta pati: gamybinis mechanizmas, kurio organai yra žmonės.

Norint teisingai suprasti darbo pasidalijimą manufaktūroje, svarbu yra atkreipti dėmesį į šiuos momentus. Pirmiausia gamybos proceso suskaidymas į atskiras jo fazes šiuo atveju visiškai sutampa su amatinės veiklos suskaidymu į įvairias jos dalines operacijas. Ar tokia operacija yra sudėtinga ar paprasta, ji, šiaip ar taip, išlaiko amatinį savo pobūdį ir, vadinasi, priklauso nuo kiekvieno atskiro darbininko jėgos, miklumo, spartumo ir įgudimo, nuo jo mokėjimo valdyti savo įrankį. Amatas pasilieka baze. Ši siaura techninė bazė neduoda galimybės tikrai mokliškai suskaidyti gamybos procesą, nes kiekvienas dalinis procesas, per kurį pereina produktas, turėtų būti atliktas kaip dalinis amatinis darbas. Kaip tik dėl to, kad amatinis įgudimas tuo būdu pasilieka gamybos proceso pagrindu, kiekvienas darbininkas prisitaiko vien tik prie šios dalinės funkcijos atlikimo, ir jo darbo jėga visam jo gyvenimui pavirsta šios dalinės funkcijos organu. Pagaliau, šis darbo pasidalijimas jau pats savaime yra ypatinga kooperacijos rūšis, ir daugelis jo pranašumų išplaukia iš kooperacijos bendrosios esmės, o ne iš šios ypatingos jos formos.

2. DALINIS DARBININKAS IR JO ĮRANKIS

Pradėdami smulkesnę analizę, pirmiausia turime konstatuoti tą aiškų faktą, kad darbininkas, visą gyvenimą atliekantis tą pačią paprastą operaciją, visą savo kūną paverčia automatiškai vienpusišku jos organu ir dėl to jai sunaudoja mažiau laiko, negu amatininkas, pakaitomis vykdantis ištisą eilę operacijų. Bet kombinuotas visuminis darbininkas, sudarantis gyvąją manufaktūros mechanizmą, susideda vien tik iš tokių vienpusišku dalių darbininkų. Tuo būdu, palyginti su savarankišku amatu, čia per trumpesnę laiką pagaminama daugiau produkto, t. y. darbo gamybinis pajėgumas padidėja²⁷. Pats

²⁷ «Kuo labiau darbas sudėtingoje manufaktūroje yra suskaidytas į atskiras operacijas ir padalytas tarp įvairių dalinių darbininkų, tuo geriau ir intensyviau jis atliekamas ir tuo mažiau prarandama laiko ir darbo» («The Advantages of the East India Trade». London 1720, 71 psl.).

to dalinio darbo metodas tobulėja dėl to, kad tas darbas darosi sava-
 savarakiškas, išimtinė tam tikro darbininko funkcija. Nuolatinis tos pa-
 dalios nuodėlingos operacijos kartojimas ir dėmesio sutelkimas šioje
 srityje moko patyrimo būdu pasiekti ieškomą naudingą re-
 sultatą sunaudojant kuo mažiausiai jėgos. O kadangi įvairios darbi-
 ninkų kartos gyvena vienu metu ir dirba kartu tose pačiose manufak-
 torose, tai nurodytoju būdu įsigyti techniniai įgūdžiai tvirtėja, kau-
 pliai ir greitai perteikiami iš vienos kartos kitai²⁸.

Manufaktūra, dirbtuvės viduje atgamindama ir sistemingai iki
 maksimalių ribų išvystydama tradicinį amatų atsiskyrimą, kurį ji
 randa visuomenėje, tuo pačiu iš tikrųjų sukuria dalinių darbininkų
 vertuoziskumą. Iš antros pusės, jos vykdomas dalinio darbo pavertimu-
 sian žmogaus gyvenimo pašaukimu atitinka pirmesnių visuomenių
 atskleidimą padaryti amatus paveldimus, suteikti jiems sustingusias kas-
 tų formas arba cechų formas, jei tam tikros istorinės sąlygos sukelia
 individų kitimą, nesuderinamą su kastų buvimu. Kastos ir cechai at-
 skiranda veikiant tam pačiam gamtos dėsniai, kuris reguliuoja, pvz.,
 gyvūnų ir augalų suskildimą į rūšis ir atmainas,— tik su tuo skirtu-
 mu, kad tam tikroje išsivystymo pakopoje kastų paveldimumas arba
 cechų išimtinumas dekretuojamas kaip visuomenės įstatymas²⁹. «Da-
 kos musulnas savo plonumu, Koromandelio kartūnai bei kitos medžiau-
 gės savo puikumu ir dažų patvarumu dar niekad nebuvo pralenkti.
 Ir, vis dėlto, jie gaminami be kapitalo, be mašinų, be darbo pasidali-
 limo, juos gaminant nenaudojamas nė vienas iš tų metodų, kurie
 šiek tiek tokių pranašumų europinei gamybai. Audėjas ten — izoliuotas
 individas, gaminantis audinį pagal vartotojo užsakymą ir dirbantis
 paprasčiausios konstrukcijos staklėmis, kurios kartais tėra paprasti
 grubiai sukalti mediniai stovai. Jis dargi neturi jokio prietaiso met-
 menims įtempti, ir dėl to staklės visą laiką turi būti išštos visu savo
 ilgiu; todėl jos yra tokios griozdiškos ir užima tiek daug vietos, kad
 nebetelpa gamintojo troboje; dėl to pastarasis savo darbą turi dirbti
 lauke, kaskart jį nutraukdamas esant nepalankiam orui³⁰. Tik iš

²⁸ «Lengvas darbas yra... tik paveldėtas įgudimas» (*Th. Hodgskin: «Popu-
 lar Political Economy»*. London 1827, 48 psl.).

²⁹ «Amatai... Egipte taip pat pasiekė žymų tobulumo laipsnį. Nes tikta-
 lioje vienoje šalyje amatininkams anaipol nebuvo leidžiama imtis darbų, kuriais
 verčiasi kitos piliečių klasės, o jie turėjo verstis vien tik ta profesija, kurią
 įstatymas paveldimai pritvirtindavo jų giminei... Kitose tautose mes randame,
 kad amatininkai paskirsto savo dėmesį per daug įvairiems objektams... Čia jie
 mėgina dirbti žemę, čia imasi prekybos, čia verčiasi iš karto dviem arba trimis
 amatais. Laisvosiose valstybėse jie paprastai laksto į tautos susirinkimus...
 Priešingai, Egipte kiekvienas amatininkas, kuris kišasi į valstybės reikalus arba
 vlenu metu verčiasi keliais amatais, yra sunkiai baudžiamas. Tuo būdu niekas
 jam negali sukliudyti atsidėti savo profesijai... Be to, daugelį taisyklių pavel-
 dėję iš protėvių, jie uoliai stengiasi išrasti naujų pagerinimų» («Diodor's von
 Sicilien Historische Bibliothek», I kn., 74 sk., [117, 118 psl.]».

³⁰ «Historical and descriptive Account of British India etc.» by Hugh
 Murray, James Wilson etc. Edinburgh 1832, II t., 449 psl. Indų audimo staklės
 yra labai aukštos, nes metmenys jose įtempiami vertikaliai.

kartos į kartą sukauptas, sūnaus iš tėvo paveldimas specialus įgudimas suteikia indui, kaip ir vorui, jo virtuoziškumą. Ir vis dėlto, pa-lyginti su dauguma manufaktūrinių darbininkų, toks indų audėjas atlieka labai sudėtingą darbą.

Amatininkas, atliekantis vieną po kito įvairius dalinius procesus, iš kurių susideda produkto gaminimas, turi čia keisti vietą, čia įrankius. Perėjimai nuo vienos operacijos prie kitos nutraukia jo darbo eigą ir sudaro, taip sakant, tarpus jo darbo dienoje. Šie tarpai sumažėja, jeigu jis visą dieną nenutrūkstamai atlieka tą pačią operaciją, arba jie išnyksta tuo mastu, kuriuo mažėja jo operacijos kitimas. Didesnį darbo našumą čia sukelia arba didesnis darbo jėgos sunaudojimas per tam tikrą laiko tarpą, t. y. didėjantis darbo intensyvumas, arba darbo jėgos neproduktyvaus sunaudojimo sumažėjimas. Ir būtent, perviršinis jėgų sunaudojimas, kurį sukelia kiekvienas perėjimas iš rimties į judėjimą, kompensuojamas didesne kartą pasiektos normalios spartos darbo trukme. Iš antros pusės, nuolatinis darbo monotoniškumas silpnina dėmesio įtempimą ir energingumą, nes atima darbininkui tą poilsį ir malonumą, kuriuos sudaro pats veiklos pasikeitimo faktas.

Tačiau darbo gamybinis pajėgumas priklauso ne tiktai nuo darbininko virtuoziškumo, bet taip pat ir nuo jo įrankių tobulumo. Tos pačios rūšies įrankiai, pvz., piaunamieji, grėžiamieji, kertamieji, smogiamieji ir t. t. įrankiai, yra naudojami skirtinguose darbo procesuose, ir, iš antros pusės, tame pačiame darbo procese tas pats įrankis naudojamas skirtingoms operacijoms. Bet nuo to momento, kai įvairios darbo proceso operacijos viena nuo kitos atsiskyrė, be to, kiekviena dalinė operacija dalinio darbininko rankose įgavo jam labiausiai tinkamą, vadinasi, ir išimtinę formą,— nuo to momento atsiranda reikalas pakeisti įrankius, kurie anksčiau buvo naudojami įvairiems tikslams. Šio įrankių formos keitimo kryptis paaiškėja iš patyrimo, parodančio, kuriuos būtent sunkumus sukelia nepakeistos formos įrankių naudojimas. Darbo įrankių diferencijavimas, kurio dėka tos pačios rūšies įrankiai įgauna tvirtas formas, specialias kiekvienam specialiam naudojimui, ir jų specializavimas, kurio dėka kiekvienas toks atskiras įrankis pilnu mastu yra panaudojamas tik specifinio dalinio darbininko rankose,— tokios yra manufaktūros būdingos ypatybės. Vien tik Birmingame gaminama iki 500 rūšių plaktukų, iš kurių kiekvienas ne tiktai naudojamas specialiam gamybiniam procesui, bet dažnai tam tikra rūšių visuma naudojama atskiroms to paties proceso operacijoms. Manufaktūrinis laikotarpis supaprastina, pagerina ir gausina darbo įrankius, pritaikydamas juos išimtinėms specialioms dalinių darbininkų funkcijoms³¹. Tuo pačiu jis sudaro

³¹ Dėl augalų ir gyvūnų natūralinių organų Darvinas savo epochiniame veikalė «Rūšių kilmė» sako: «Organų kintamumo priežastį tais atvejais, kai tas pats organas atlieka skirtingus darbus, sudaro, gal būt, tai, kad čia gamtinė atranka ne taip rūpestingai palaiko ar slopina kiekvieną mažą formos nukrypimą, negu

visuotinė materialinių prielaidų mašinos, kuri yra daugelio paprastų funkcijų kombinacija.

Dulnis darbininkas ir jo įrankis sudaro paprastuosius manufaktūros elementus. Pažiūrėkime dabar į manufaktūrą kaip į visumą.

3. DVI MANUFAKTŪROS PAGRINDINĖS FORMOS: HETEROGENINĖ MANUFAKTŪRA IR ORGANINĖ MANUFAKTŪRA

Pagal savo vidinę sandarą manufaktūros skirstomos į dvi pagrindines formas, kurios, nors kartais ir sutinkamos mišriu pavidalu, tačiau yra iš esmės dvi skirtingos rūšys ir, manufaktūrai vėliau pavirštant stambiają mašininę pramonę, vaidina visiškai skirtingą vaidmenį. Ši dvejopą manufaktūros pobūdį apsprendžia pati gamintojo produkto prigimtis. Šis produktas gaunamas arba grynai mechaniskai sujungiant savarankiškus dalinius produktus, arba jis savo galutiną formą įgauna dėl nuoseklios eilės tarpusavyje susijusių procesų ir manipuliacijų.

Pvz., garvežys susideda daugiau kaip iš 5 000 savarankiškų dalių. Tačiau jis negali būti laikomas pirmosios rūšies manufaktūros, tikroja to žodžio prasme, pavyzdžiu, nes yra stambiosios pramonės gaminytis. Bet puikų pavyzdį mums teikia laikrodis, kuriuo jau Viljamas Petis iliustruoja manufaktūrinį darbo pasidalijimą. Iš Niurnbergo amatininko individualinio gaminio laikrodis pavirto ištisos dalinių darbininkų masės visuomeniniu produktu. Tie daliniai darbininkai yra: paruošėjas; darbininkas, gaminantis laikrodžio spyruoklėles; gaminantis ciferblatus; gaminantis plunksnes; darbininkas, gaminantis akmenis laikrodžiui; paletininkas; darbininkas, gaminantis rodyklės; darbininkas, gaminantis laikrodžio dėžutę; darbininkas, gaminantis sraigtus; auksuotojas, skirstant į daugelį specialybių; toliau darbininkas, gaminantis račiukus (be to, atskirai žalvario račiukus ir atskirai plieno račiukus); darbininkas, gaminantis švaistiklius; gaminantis prisukimo ir rodyklių perstatymo mechanizmą; *acheveur de pignon* (įvirtinantis račiukus švaistikliuose, poliruojantis nuožamblius ir t. t.); kakliukų gamintojas; *planteur de finissage* [angrenажистас] (įdedantis įvairius račiukus ir švaistiklius į mechanizmą); *finisseur de barillet* [darbininkas, išbaigiantis būgnelį spyruoklėlei] (įpiaunantis dantis, baigiantis gręžti skyles iki reikiamo dydžio, įvirtinantis reketo strektelės spyruoklėlę ir strektelę); darbininkas, gaminantis eigos detales, o, esant cilindrinei eigai, dar gaminantis cilindrų; gaminantis eiginis račiukus; darbininkas, gaminantis

tais atvejais, kai vienas organas esti skirtas tik tam tikram atskiram uždaviniui. Pvz., peiliai, skirti įvairių įvairiausiems daiktams pjauti, gali, aplamai imant, būti daugiau ar mažiau vienodos formos; bet jei įrankis yra skirtas vartoti kuriam nors vienam tikslui, jis, pradėdamas jį vartoti kitam tikslui, turi turėti ir kitą formą» [*Charles Darwin*: «*The Origin of Species*» etc. London 1859, 149 psl. Plg. *Чарльз Дарвин*: «*Происхождение видов*», К. А. Timiriazevo vertimas, Сельхозгиз, Москва—Leningradas, 1935, 246 psl.]

švytuokles; darbininkas, gaminantis raketę (mechanizmą, su kurio pagalba reguliuojamas laikrodis); planteur d'échappement [eigos nustatytojas] (darbininkas, gaminantis eigos mechanizmą tikrąja prasme); paskui repasseur de barillet (užbaigia būgnelio spyruoklėlėl montavimą ir strektelės montavimą); plieno poliruotojas; račiukų poliruotojas; sraigčių poliruotojas; ciferblato piešėjas; emaliuotojas (aptraukia emaliu varį); fabricant de pendants (darantis tik laikrodžio dėžutės būgnelį arba ašelę); finisseur de charnière [šarnyrininkas] (įstatantis žalvario štiftą į dėžutės šarnyrus ir t. t.); faiseur de secret (pritaiso prie dėžutės spyruoklėlę, atidarantią dangtelį); graveur [graviruotojas]; ciseleur [akintojas]; polisseur de boîte [laikrodžio dėžutės poliruotojas] ir t. t. ir t. t. ir, pagaliau, repasseur [montuotojas], galutinai surenkantis visą laikrodžio mechanizmą ir pateikiantis jį jau veikiantį. Tik nedaugelis laikrodžio dalių pereina įvairias rankas ir galų gale visi šie membra disjecta [atskiri nariai] sueina į vienas rankas, kurios juos ir sutelkia į vieną mechaninę visumą. Dėl grynai išorinio santykio tarp gatavo produkto ir įvairių jo sudėtinių dalių šioje gamyboje, kaip ir kitose į ją panašiose, daugelio dalinių darbininkų sujungimas vienoje dirbtuvėje yra tik atsitiktinis. Daliniai darbai, savo ruožtu, gali būti atliekami kaip atskiri savarankiški amatai; taip ir yra Vaadto ir Neušatelio kantonuose, tuo tarpu kai Zenevoje, pvz., yra stambios laikrodžių manufaktūros, vadinasi, ten yra betarpiška dalinių darbininkų kooperacija vadovaujant vienam kapitalui. Bet ir šiuo pastaruju atveju ciferblatai, spyruoklėlės ir dėžutės retai gaminami pačioje manufaktūroje. Kombinuotas manufaktūrinis gaminimo būdas čia yra pelningas tik išimtiniais atvejais, nes konkurencija tarp namie dirbančių darbininkų yra visų didžiausia, o gamybos susiskaidymas į daugybę heterogeninių procesų beveik atima galimybę bendrai naudoti darbo įrankius; tuo tarpu, esant erdviškai išsiskaidžiusiai gamybai, kapitalistas atpalaiduojamas nuo išlaidų fabrikų pastatams ir pan.³² Tačiau reikia pastebėti, kad padėtis ir

³² Zeneva 1854 metais pagamino 80 000 laikrodžių, o tai sudarė mažiau kaip vieną penktadalį Neušatelio kantono laikrodžių gamybos. So-de-Fonas, kurį galima laikyti viena laikrodžių manufaktūra, per metus pagamina dvigubai daugiau negu Zeneva. Nuo 1850 iki 1861 metų Zeneva pagamino 750 000 laikrodžių. Žr. «Report from Geneva on the Watch Trade» leidinyje «Reports by H. M's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.», Nr. 6, 1863. Jei nepriklausomumas atskirų procesų, į kuriuos suskyla sudėtingo produkto gamyba, jau pats savaime nepaprastai apsunkina tokių manufaktūrų pavirtimą mašinine stambiosios pramonės gamyba, tai laikrodžių gamyboje prie to dar prisideda dvi specialios kliūtys: sudėtinių elementų smulkumas ir delikatumas ir ta aplinkybė, kad laikrodžiams kaip prabangos dalykui yra būdingas nepaprastas formų įvairumas. Geriausios Londono firmos per ištisus metus vargu ar pagamina bent tuziną visiškai panašių laikrodžių. Vašerono ir Konstanteno laikrodžių fabrikas, sėkmingai panaudojantis mašinas, pagamina pagal didumą ir formą daugiausia 3—4 laikrodžių variantus.

Atų dalinių darbininkų, kurie dirba pas save namie, bet ne sau, o kapitalistui (Fabricant, établisseeur), visiškai skiriasi nuo padėties savarankiško amatininko, dirbančio vien savo užsakytojams³³.

Kita manufaktūros rūšis, išbaigtinė jos forma, gamina produktus, kurie išeina tarpusavyje susijusias vystymosi fazes, nuoseklią procesų; tokia yra, pvz., adatų manufaktūra, kurioje viela pereina per 72 ir netgi 92 specifinių dalinių darbininkų rankas.

Kadangi tokia manufaktūra kombinuoja pirmiau susiskaidžiuotus amatus, ji sumažina erdvišką atstumą tarp atskirų produkto gamybos fazių. Kartu sumažėja laikas, reikalingas produktui pereiti iš vienos stadijos į kitą, vadinasi, ir darbas, sunaudojamas šiems perėjimams³⁴. Tokiu būdu pasiekiamas didesnis gamybinis pajėgumas palyginti su amatu, be to, šiuo atveju gamybinio pajėgumo augimas išplaukia iš bendro kooperatinio manufaktūros pobūdžio. Iš antros pusės, manufaktūrai būdingas darbo pasidalijimo principas sukelia izoliavimą įvairių gamybos fazių, kurios atsiskiria viena nuo kitos savarankiškų atitinkamo skaičiaus amatinio pobūdžio dalinių darbų pavidalu. Ryšio tarp izoliuotų funkcijų nustatymas ir palaikymas reikalauja nuolat perkelti produktą iš vienu rankų į kitas, iš vieno proceso į kitą. Stambiosios pramonės požiūriu ši aplinkybė pasireiškia kaip manufaktūrai būdingas ribotumas, kuris didina kaštus ir kuris išplaukia iš paties manufaktūros principo³⁵.

Jei panagrinėsime tam tikrą kiekį žaliavos, pvz., skudurų popleriaus manufaktūroje arba vielos adatų manufaktūroje, tai pasirodys, kad ji įvairių dalinių darbininkų rankose išeina nuoseklią gamybos fazių skalę, kol, pagaliau, produktas įgauna galutinę savo formą. Bet jei mes dirbtuvę kaip visumą laikysime visuminiu mechanizmu, tai pasirodys, kad žaliava vienu metu yra visose gamybos fazėse. Iš dalinių darbininkų sudarytas visuminis darbininkas viena dalimi savo gausių, įrankiais apginkluotų rankų tempia vielą, tuo tarpu kai kitos jo rankos ir įrankiai tuo pačiu metu tiesina tą vielą, piausto ją, nusmailina galus ir t. t. Įvairių proceso stadijų išsidėstymas vienos rankai kitą laiko atžvilgiu pavirto erdvišku jų išsidėstymu viena šalia kitos. Todėl per tą patį laiko tarpą gaunama daugiau gatavų prekių³⁶. Nors šis vienalaikiškumas išplaukia iš bendros kooperatinės

³³ Iš laikrodžių gamybos, šio klasikinio heterogeninės manufaktūros pavyzdžio, yra labai patogu tirti aukščiau minėtąjį amatinės veiklos susiskaidymą ir iš jo išplaukiančią darbo įrankių diferenciaciją ir specializaciją.

³⁴ «Žmonėms taip glaudžiai išsidėstant, transportavimas turi būti kuo mažiausias» («The Advantages of the East India Trade», 106 psl.).

³⁵ «Įvairių gamybos stadijų, kurias produktas pereina manufaktūroje, izoliavimas, neišvengiamas naudojant rankinį darbą, nepaprastai padidina gamybos kaštus; nuostolis daugiausia susidaro dėl to, kad atskiri gamybiniai procesai erdviškai yra labai nutolę vienas nuo kito» («The Industry of Nations». London 1855, II d., 200 psl.).

³⁶ «Jis (darbo pasidalijimas) taip pat sukuria laiko ekonomiją, padalydamas darbą į įvairias operacijas, iš kurių kiekviena gali būti atliktama tuo pačiu

visuminio proceso formos, vis dėlto manufaktūra ne tiktai gatavu pavidalu randa kooperacijos sąlygas, bet iš dalies pati jas surikia, suskaidydama amatinę veiklą į sudėtinius elementus. Iš antros pusės, ji pasiekia šią visuomeninę darbo proceso organizaciją, tik priiškdamą tam tikrą darbininką prie tos pačios detalės.

Kadangi kiekvieno dalinio darbininko dalinis produktas tuo pačiu metu yra tik tam tikra to paties produkto išsivystymo pakopa, tai vienas darbininkas pristato kitam arba viena darbininkų grupė — kitai jų žaliavą. Vieno darbininko darbo rezultatas sudaro kito darbininko darbo išeities tašką. Tuo būdu čia vienas darbininkas betarpiškai duoda darbo kitiems. Darbo laikas, būtinas ieškomam naudingam efektui kiekviename daliniame procese pasiekti, nustatomas patyrimo, ir visuminis manufaktūros mechanizmas remiasi prielaida, kad per tam tikrą darbo laiką bus pasiektas tam tikras rezultatas. Tiktai šia sąlyga įvairūs, vienas kitą papildantieji darbo procesai gali vykti nenutrūkstamai, vienas greta kito laiko ir erdvės atžvilgiu. Aišku, kad šis betarpiškas atskirų darbų, vadinasi, ir darbininkų tarpusavio priklausomumas verčia kiekvieną iš jų savo funkcijai sunaudoti tik būtinąjį darbo laiką, ir dėl to susidaro visiškai kitoks darbo nenutrūkstamumas, vienodumas, taisyklingumas, tvarka³⁷ ir ypač intensyvumas, negu tai yra savarankiškame amale ir net paprastojoje kooperacijoje. Dėsnis, pagal kurį produktui pagaminti turi būti sunaudotas tiktai visuomeniškai būtinas darbo laikas, prekinės gamybos sąlygomis aplamai pasirciškia tik priverstinio išorinio konkurencijos spaudimo pavidalu, nes, paviršutiniškai išsireiškiant, kiekvienas atskiras gamintojas savo prekę turi parduoti rinkos kaina. Tuo tarpu manufaktūroje produkto tam tikro kiekio pagaminimas per tam tikrą darbo laiką darosi techninis paties gamybos proceso dėsnis³⁸.

Tačiau įvairios operacijos reikalauja nevienodo laiko ir dėl to per lygius laiko tarpus duoda skirtingus dalinių produktų kiekius. Vadinasi, jei kiekvienas darbininkas diena iš dienos nuolat turi atlikti tą pačią operaciją, tai skirtingoms operacijoms reikalingas skirtingas darbininkų skaičius, pvz., raidžių liejykloje 4 liejikams reikia 2 atskėlėjų ir vieno poliruotojo, nes liejikas per valandą nulieja

metu... Vykdam kartą visus įvairius darbo procesus, kuriuos atskiras žmogus turėtų atlikti iš eilės vieną po kito, susidaro, pvz., galimybė daugybę visiškai išbaigtų segtukų pagaminti per tokį laiką, kuris kitokiu atveju yra būtinas vien tam, kad būtų galima apipiaustyti arba nusmailinti vieną segtuką» (*Dugald Stewart, Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, VIII t., «Lectures on Political Economy», 319 psl.*).

³⁷ «Kuo daugiau įvairumo kiekvienos manufaktūros darbininkų [artists] tarpe... tuo tvarkingesnis ir reguliaresnis yra kiekvienas darbas, tuo mažesnis yra jam sunaudojamo laiko ir darbo kiekis» («The Advantages of the East India Trade». London 1720, 68 psl.).

³⁸ Beje, daugelyje gamybos šakų manufaktūrinės įmonės tik netobulai pasiekia šį rezultatą, nes manufaktūra nepajėgia tiksliai kontroliuoti bendrųjų cheminių bei fizinių gamybinio proceso sąlygų.

2 000 raidžių, atskėlėjas atskelia 4 000 raidžių, o poliruotojas nupoliuoja 8 000. Čia kooperacijos principas sugrįžta į paprasčiausią savo formą: į daugelio vienodą darbą atliekančių žmonių panaudojimą vienu metu, bet dabar šis principas išreiškia tam tikrą organinį santykį. Tuo būdu manufaktūrinis darbo pasidalijimas ne tikai supaprastina ir pagausina kokybiškai skirtingus visuomeninio visuminio darbininko organus, bet ir sukuria tvirtą matematinį santykį tarp kiekybinio šių organų dydžio, t. y. tarp santykinio darbininkų skaičiaus arba santykinio darbininkų grupių dydžio kiekvienoje iš šių specialių funkcijų. Kartu su kokybinio visuomeninio darbo proceso suskaidymu jis išvysto kiekybines to proceso normas ir proporcijas.

Jei tam tikram gamybos dydžiui patyrimo yra nustatytas tiksliausias skaičiaus santykis tarp įvairių dalinių darbininkų grupių, tai išplėsti gamybos mastą galima tik paėmus kiekvienos iš šių atskirų grupių darbininkų skaičiaus kartotinį³⁹. Prie to prisideda dar ta aplinkybė, kad tam tikrus darbus tas pats individas gali atlikti vienodai gerai, nepriklausomai nuo to, ar jie vykdomi dideliu ar mažu mastu; tokie yra, pvz., vyriausiosios priežiūros darbas, dalinių produktų perkėlimas iš vienos gamybos fazės į kitą ir t. t. Todėl šių darbų išskyrimas į atskirų darbininkų atliekamas savarankiškas funkcijas yra naudingas tik padidinant gamyboje dirbančių darbininkų skaičių, bet toks padidinimas turi tuo pačiu metu atitinkama proporcija paliesti visas grupes.

Kiekviena atskira grupė, tam tikras skaičius darbininkų, atliekančių tą pačią dalinę funkciją, susideda iš vienalyčių elementų ir sudaro atskirą visuminio mechanizmo organą. Tačiau kai kuriose manufaktūrose kiekviena atskira grupė jau yra suskaidytas darbo kūnas, tuo tarpu kai visuminis mechanizmas sudaromas pakartojant arba padauginant šiuos elementarius gamybinis organizmus. Kaip pavyzdį paimkime butelių manufaktūrą. Ji suskyla į tris iš esmės skirtingas fazes. Pirma, parengiamoji fazė: paruošimas šichtos, — sinelio, kalkių ir t. t. mišinio, — iš kurios gaunamas stiklas, ir šio mišinio sulydymas į skystą stiklo masę⁴⁰. Šioje pirmojoje, lygiai kaip ir baigiamojoje fazėje — butelių pašalinimas iš degimo krosnies, jų rūšiavimas, pakavimas ir pan. — dirba įvairūs daliniai darbininkai. Tarp šių dviejų fazių yra butelių gaminimas tikrąja to žodžio prasme, t. y. skystos stiklo masės pavertimas į butelius. Prie tos pačios

³⁹ «Kadangi patyrimas, žiūrint kiekvienos manufaktūros produkto ypatingos prigimties, parodė, koks turi būti naudingiausias gamybos paskirstymo į dalines operacijas būdas ir koks darbininkų skaičius yra reikalingas kiekvienai operacijai, tai visos tos įmonės, kurios nesilaiko tikslaus šio skaičiaus kartotinio, gamins su didesniais kaštais... Tai yra viena iš priežasčių, dėl kurių taip milžiniškai plečiamos pramonės įmonės» (*Ch. Babbage: «On the Economy of Machinery»*. London 1832, XXI sk., 172, 173 psl.).

⁴⁰ Anglijoje lydomoji krosnis atskiriama nuo stiklo krosnies, skirtos stiklo gaminių galutiniam apdirbimui, bet, pvz., Belgijoje ta pati krosnis naudojama abiem procesams.

stiklo krosnies angos dirba ištisa grupė, kuri Anglijoje vadinama «hole» [langas] ir kuri susideda iš vieno bottle maker [butelininko] arba finisher [išbaigėjo], vieno blower [pūtėjo], vieno gatherer [surinkėjo], vieno putter up [dėjiko] arba whetter off [šalmelių valytojo] ir vieno taker in [nešiotjo]. Šie penki daliniai darbininkai sudaro penkis atskirus organus vieningo darbo kūno, kuris gali funkcionuoti tiktai visas, t. y. tiktai kaip betarpiška penkių žmonių kooperacija. Visas kūnas yra paraližuotas, jei trūksta vieno iš penkių jo narių. Bet ta pati stiklo krosnis turi keletą angų,— Anglijoje, pvz., nuo 4 iki 6,— prie kiekvienos iš jų yra atsparus ugniai lydymasis puodas su skystu stiklu, prie kiekvieno puodo dirba atskira grupė, sudaryta iš tų pačių penkių specialybių. Kiekvienos atskiros grupės suskaidymas čia betarpiškai remiasi darbo pasidalijimu, tuo tarpu kai sąjunga tarp įvairių vienalyčių grupių yra paprastoji kooperacija, skirta tam, kad bendrai naudojant būtų ekonomiškiau eksploatuojama viena iš gamybos priemonių, šiuo atveju stiklo krosnis. Kiekviena tokia krosnis su savo 4—6 grupėmis sudaro tarytum savarankišką stiklo dirbtuvę, ir stiklo manufaktūra apima keletą tokios rūšies dirbtuvių kartu su prietaisais ir darbininkais pradinėms ir baigiamosioms gamybos fazėms.

Pagaliau, manufaktūra, kai kuriais atvejais pati atsiradama iš įvairių amatų kombinacijos, savo ruožtu, gali išsivystyti į įvairių manufaktūrų kombinaciją. Antai, Anglijoje stambios stiklo įmonės pačios gamina atsparius ugniai lydumuosius puodus, nes nuo pastarųjų kokybės žymiai priklauso, vykęs ar nevykęs bus produktas. Tam tikros gamybos priemonės manufaktūra čia yra susiejama su produkto manufaktūra. Atvirkščiai, tam tikro produkto manufaktūra gali būti susiejama su tokiomis manufaktūromis, kurioms pats tas produktas yra žaliava arba vėliau sujungiamas su šių manufaktūrų produktais. Pvz., flintglasto manufaktūra kartais jungiama su stiklo šlifavimo manufaktūra ir su žalvario liejimo manufaktūra,— pastaroji gamina metalinius aptaisus įvairiems stikliniams daiktams. Tokiu atveju viena su kita sujungtos įvairios manufaktūros sudaro daugiau ar mažiau erdviškai atskirtus vienos visuminės manufaktūros skyrius ir tuo pačiu metu vienas nuo kito nepriklausomus gamybos procesus, iš kurių kiekvienas turi savąjį darbo pasidalijimą. Nepaisant kai kurių kombinuotos manufaktūros teikiamų pranašumų, ji savo pagrindu nepasiekia tikro techninio vieningumo. Tas vieningumas atsiranda tiktai manufaktūrai pavirstant mašinine gamyba.

Manufaktūrinis laikotarpis, kuris prekėms gaminti būtino darbo laiko mažinimą greitai paskelbia savo sąmoningu principu⁴¹, sporadiškai išvysto ir mašinų naudojimą, ypač kai kuriuose elementariuose parengiamuosiuose procesuose, kuriems atlikti reikia didelio skai-

⁴¹ Tai, tarp kita ko, matyti iš V. Pečio, Džono Belerso, Endriaus Jarentono veikalų, iš «The Advantages of the East India Trade» ir Dž. Vanderlinto veikalų.

Atlais žmonių ir didelio jėgos sunaudojimo. Antai, popieriaus manufakturoje greitai buvo įrengti specialūs malūnai skudurams malti, o metalurgijoje — mašininės grūstuvės rūdai smulkinti⁴². Elementariaus formos mašina dar Romos imperijos laikais atsirado vandens malūno pavidalu⁴³. Amatinis laikotarpis taip pat paliko mums didžius atradimus: kompasą, paraką, knygų spausdinimą ir automatinį laikrodį. Bet ir po to mašina, aplamai ir ištiesai imant, vis tebevaidina tą antracilį vaidmenį, kurį Adomas Smitas skiria jai greta darbo pasidalijimo⁴⁴. Labai svarbų vaidmenį suvaidino sporadinis mašinų naudojimas XVII šimtmetyje, nes jis didiesiems to meto matematikams davė praktinius atramos taškus bei akstinus šiuolaikinei mechanikai sukurti.

Manufaktūriniam laikotarpiui specifiniu mechanizmu pasilieka visas visuminis darbininkas, sudarytas iš daugelio dalinių darbininkų. Vienos operacijos, kurias pakaitomis atlieka prekių gamintojas ir kurios jo darbo procese susilieja į vieną visumą, reikalauja iš jo įvairių sugebėjimų. Vienu atveju jis turi išvystyti daugiau jėgos, kitu atveju — daugiau mıklumo, trečiu — daugiau atidumo ir t. t., bet tas pats individas neturi visų šių savybių lygiu mastu. Po to, kai įvairios operacijos buvo atskirtos, kai jos pasidarė savarankiškos ir izoliuotos, darbininkai skirstomi, klasifikuojami ir grupuojami pagal jiems būdingus sugebėjimus. Tad jei įgimtos darbininkų ypatybės sudaro tą dirvą, kurioje išauga darbo pasidalijimas, tai, iš antros pusės, manufaktūra, kartą ją įvedus, išvysto darbo jėgas, kurios iš prigimties tinka tiktai vienpusiškomis specifinėms funkcijoms. Visuminis darbininkas dabar vienodu virtuoziškumo laipsniu turi visus gamintojo sugebėjimus ir kartu naudoja juos kuo ekonomiškiausiai, nes kiekvieną savo organą, individualizuotą atskiro darbininko arba atskiros darbininkų grupės pavidalu, jis naudoja vien tiktai jo specifinėms funkcijoms atlikti⁴⁵. Dalinio darbininko vienpusiškumas ir net

⁴² Dar XVI šimtmečio pabaigoje Prancūzijoje rūdai smulkinti ir plauti buvo naudojami grūstuvė ir sietas.

⁴³ Visa mašinų vystymosi istorija gali būti pasekama iš malūnų vystymosi istorijos. Angliškai fabrikas dar iki šiol tebevadinamas mill [malūnas]. Vokiškosios technologijos veikaluose pirmaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais mes taip pat sutinkame žodį Mühle [malūnas] žymėti ne tiktai gamtos jėgų varomoms malūnoms, o aplamai bet kuriai manufaktūrai, naudojančiai mechaninius aparatus.

⁴⁴ Kaip skaitytojas pamatys iš ketvirtosios šio veikalo knygos, A. Smitas nėra išskėlęs nė vieno naujo teiginio dėl darbo pasidalijimo. Kaip apibendrinantiam manufaktūrinio laikotarpio ekonomistui jam būdinga tai, kad jis akcentuoja darbo pasidalijimą. Besivystant stambiajai pramonei, antraeilis vaidmuo, kurį jis atkirdavo mašinoms, sukėlė Loderdelio, o vėlesnėje epochoje Juro prieštaravimus. Be to, A. Smitas painioja įrankių diferencijavimą, kuriame stambų vaidmenį vaidino patys daliniai manufaktūros darbininkai, su mašinų išradimu. Šioje pavairoje srityje atitinkamą vaidmenį suvaidino ne manufaktūriniai darbininkai, bet mokslininkai, amatininkai, net valstiečiai (Brindley) ir t. t.

⁴⁵ «Kadangi manufaktūroje darbas yra dalijamas į keletą skirtingų operacijų, iš kurių kiekviena reikalauja skirtingo įgudimo ir jėgos laipsnio, tai

tiesioginiai jo trūkumai sudaro jo pranašumą, kai tik jis tampa visuminio darbininko organu⁴⁶. Pripratimas prie vienpusiškos funkcijos paverčia jį instinktyviai tvirtai veikiančiu organu, o visuminio mechanizmo sąryšis verčia jį veikti taip reguliariai, kaip veikia atskira mašinos dalis⁴⁷.

Kadangi įvairios visuminio darbininko funkcijos gali būti paprastesnės ir sudėtingesnės, primityvesnės ir aukštesnio lygio, tai jo organams, individualinėms darbo jėgoms, yra reikalingas labai skirtingas apmokymo laipsnis, ir dėl to jie turi labai skirtingą vertę. Tuo būdu manufaktūra išvysto darbo jėgų hierarchiją, kurią atitinka darbo užmokesčių skalė. Jei, iš vienos pusės, individualinis darbininkas prisitaiko prie tos vienpusiškos funkcijos, su kuria jis yra surištas visą savo gyvenimą, tai, iš antros pusės, įvairios darbo operacijos tokiu pat mastu prisitaiko prie šios prigimtinių ir įsigytų sugebėjimų hierarchijos⁴⁸. Be to, kiekvienas gamybinis procesas reikalauja tam tikrų paprastų judesių, kuriuos vienodai gali atlikti kiekvienas žmogus. Ir tokie judesiai nutraukia dabar savo nepastovų ryšį su sudėtingesniais gamybinės veiklos momentais ir sustingsta atskirų išmintinių funkcijų pavidalu.

Todėl kiekviename savo įvaldytame amate manufaktūra sukuria kategoriją vadinamųjų neapmokytų darbininkų, kurie su amatinės gamybos organizacija buvo visiškai nesuderinami. Iki virtuoziško vystydama vienpusišką specialybę aplamai sugebėjimo dirbti sąskaita, ji pačią bet kurio išsilavinimo stoką paverčia tam tikra specialybe. Greita hierarchinių laipsnių atsiranda paprastas darbininkų skirstymas į apmokytus ir neapmokytus. Pastarųjų atžvilgiu apmokymo kaštai visiškai atkrinta, pirmųjų atžvilgiu jie, dėl jų funkcijų supa-

---

manufaktūros savininkas gali apsirūpinti kaip tik kiekvienai operacijai būtinu jėgos ir įgudimo kiekiu. O jei visą produkto gaminimo procesą atliktų vienas darbininkas, tai tas pats individas turėtų būti pakankamai įgudęs delikačiausioms ir pakankamai stiprus sunkiausioms operacijoms» (*Ch. Babbage: «On the Economy of Machinery»*. London 1832, XIX sk.).

⁴⁶ Pavyzdžiui, vienpusiškas raumenų išsivystymas, kaulų iškrypimas ir pan.

⁴⁷ Ponas V. Maršalas, vienos stiklo manufaktūros general manager [vyriausiasis valdytojas], labai gerai atsakė į tyrimo komisijos nario klausimą, kuriuo būdu palaikomas darbo intensyvumas darbininkų-paauglių tarpe. «Jie negali nepaisyti savo darbo,— pasakė jis:— pradėję dirbti, jie turi dirbti ir toliau; jie yra lyg tos pačios mašinos dalys» («Children's Employment Commission. Fourth Report 1865», 247 psl.).

⁴⁸ Dr. Juras savo stambiosios pramonės apoteozėje giliau suvokia specifinį manufaktūros pobūdį negu ankstesnieji, jo polemiam uždaviniui svetimi ekonomistai ir net negu jo amžininkai, kaip, pvz., matematikoje ir mechanikoje už jį pranašesnis Bebedžas, kuris, tiesą sakant, stambiają pramonę nagrinėja manufaktūriniu požiūriu. Juras sako: «Darbininkų pritaikymas kiekvienai daliai operacijai sudaro darbo pasidalijimo esmę. Iš antros pusės, jis šį pasidalijimą vadina «darbų pritaikymu skirtingiems individualiniams sugebėjimams» ir, pagaliau, visą manufaktūrinę sistemą jis apibūdina kaip «gradacijų sistemą pagal įgudimo laipsnį», kaip «darbo pasidalijimą pagal skirtingus įgudimo laipsnius» ir t. t. (*Ure: «Philosophy of Manufactures»*, 19—23 psl., įvairiose vietose).

prastėjimo, yra mažesni negu amatininkų atžvilgiu. Abiem atvejais krinta darbo jėgos vertė⁴⁰. Išimčių būna tuo atveju, kai darbo proceso suskaidymas sukuria naujų jungiamųjų funkcijų, kurių amatinėse gamyboje arba visiškai nebuvo, arba buvo ribotu mastu. Santykiu su darbo jėgos nuvertėjimas, kuris yra apmokymo kaštų nereikalingumo arba sumažėjimo rezultatas, betarpiškai reiškia žymesnį kapitalo vertės savaiminį augimą, nes visa, kas trumpina darbo jėgai atgaminti būtiną laiką, išplečia pridedamojo darbo sritį.

4. DARBO PASIDALIJIMAS MANUFAKTŪROS VIDUJE IR DARBO PASIDALIJIMAS VISUOMENĖS VIDUJE

Iš pradžių mes išnagrinėjome manufaktūros kilmę, paskui paminėtus jos elementus — dalinį darbininką ir jo įrankį, — pagaliau, — jo mechanizmą kaip visumą. Dabar trumpai paliesime santykį tarp darbo manufaktūrinio pasidalijimo ir darbo visuomeninio pasidalijimo, kuris sudaro bendrą bet kokios prekinės gamybos pagrindą.

Jei turėsime galvoje tik patį darbą, tai visuomeninės gamybos pasidalijimą į stambiąsias jos grupes, kaip žemės ūkis, pramonė ir t. t., galima pavadinti bendruoju [im allgemeinen] darbo pasidalijimu, šių gamybos grupių suskilimą į rūšis ir porūšius — specialiuoju [im besondren] darbo pasidalijimu, o darbo pasidalijimą dirbtuvės viduje — pavieniniu [im einzelnen] darbo pasidalijimu⁵⁰.

Darbo pasidalijimas visuomenės viduje ir atitinkamas individo pasidalijimas tam tikros profesijos sfera, kaip ir darbo pasidalijimas manufaktūros viduje, turi du priešingus vystymosi išeities taškus. Vienas ribose^{50a}, o toliau besivystant — giminės ribose, natūralinis

⁴⁰ «Kiekvienas amatininkas... gaudamas galimybę tobulintis darbe lavinant įvairius kryptimi... darosi pigesniu darbininku» (*Ure: «Philosophy of Manufactures»*, 19 psl.).

⁵⁰ «Darbo pasidalijimas, prasidėjęs įvairiausių profesijų atskyrimu, vyksta tik pasidalijimo į specialias grupes tų darbininkų, kurie gamina tą patį produktą, o tai yra manufaktūroje» (*Storch: «Cours d'Économie Politique»*, Paryžiaus leidimas, I t., 173 psl.). [Plg. *Г. Шторх: «Курс политической экономии»*, I. V. Vernadskio red. vert., I t., S. Peterburgas, 1881 m., 79 psl.] «Tautose, pakenkusiose tam tikrą civilizacijos pakopą, mes randame tris darbo pasidalijimo grupes: pirmoji, kurią mes pavadinsime bendrąja, yra gamintojų pasidalijimas į žemdirbius, pramonininkus ir prekybininkus — į šias tris svarbiausias nacionalinės gamybos šakas; antroji, kurią būtų galima pavadinti specialiąja, yra gamybos kiekvienos grupės pasidalijimas į rūšis... pagaliau, trečioji gamybos pasidalijimo grupė, kurią būtų galima pavadinti darbo atlikimo pasidalijimu arba darbo pasidalijimu tikrąja to žodžio prasme ir kuri susidaro atskirų amatų arba profesijų ribose... yra taikoma daugumoje manufaktūrų ir dirbtuvių» (*Skarbeck: «Théorie des richesses sociales»*, 2-sis leid., Paris 1840, I t., 84, 85 psl.).

^{50a} 3-jo leid. pastaba. Vėlesnieji nuodugnūs žmonijos pirmąsias būklės tyrimai atvedė autorių prie išvados, kad pradžioje ne šeima išsivystė į giminę, o, atvirkščiai, giminė buvo pirminė natūraliai susiformavusi kraujo giminystės remiančios žmonių visuomenės forma, vadinasi, šeimos įvairios formos išsivysto tik vėliau iš prasidėjusio gimininės sąjungos irimo. {*F. E.*}

darbo pasidalijimas atsiranda dėl lyties ir amžiaus skirtumų, t. y. grynai fiziologiniu pagrindu, ir jis plečia savo sferą besiplečiant visuomeniniam gyvenimui, didėjant gyventojų skaičiui, o ypač kylant konfliktams tarp įvairių giminių ir vienai giminei pajungiant kitą. Iš antros pusės, kaip aš jau anksčiau esu pastebėjęs, produktų mainai atsiranda tuose punktuose, kur sueina į sąlytį įvairios šeimos, giminės, bendruomenės, nes žmonijos kultūros užuomazgose ne atskiri individai, bet šeimos, giminės ir t. t. tarpusavyje sueina į santykius kaip savarankiški vienetai. Įvairios bendruomenės jas supančioje gamtoje randa įvairių gamybos priemonių ir įvairių pragyvenimo reikmenų. Todėl jos tarpusavyje skiriasi pagal gamybos būdą, gyvenimo būdą ir gaminamus produktus. Tai yra tie natūraliai susidarę skirtumai, kurie, bendruomenėms sueinant į sąlytį, sukelia tarpusavio produktų mainus, vadinasi, laipsnišką tų produktų vartimą prekiomis. Mainai nesukuria skirtumo tarp gamybos sferų, bet nustato ryšį tarp sferų, kurios jau yra skirtingos, ir paverčia jas daugiau ar mažiau viena nuo kitos priklausančiomis visuomeninės visuminės gamybos šakomis. Čia visuomeninis darbo pasidalijimas atsiranda per mainus tarp pradžioje skirtingų, bet viena nuo kitos nepriklausančių gamybos sferų. Ten, kur išeities tašką sudaro fiziologinis darbo pasidalijimas, atskiri betarpiškai tarpusavyje susijusios visumos organai atsiskiria vienas nuo kito, susiskaido,— be to, tam skaidymosi procesui svarbiausią postūmį duoda prekių mainai su svetimomis bendruomenėmis,— ir darosi savarankiški, išlaikydami tarpusavyje tik tą ryšį, kuris susidaro tarp įvairių darbų mainant jų produktus kaip prekes. Vienu atveju netenka savarankiškumo tai, kas anksčiau buvo savarankiška, kitu atveju darosi savarankiška tai, kas anksčiau buvo nesavarankiška.

Bet kurio išsivysčiusio darbo pasidalijimo, kuriam tarpininkauja prekių mainai, pagrindas yra miesto atsiskyrimas nuo kaimo⁵¹. Galima sakyti, kad visą ekonominę visuomenės istoriją reziumuoja šios priešybės judėjimas, priešybės, ties kuria betgi mes čia daugiau nebesustosime.

Kaip mes esame matę, darbo pasidalijimo manufaktūros viduje materialinė prielaida yra tam tikras skaičius vienu metu dirbančių darbininkų; darbo pasidalijimui visuomenės viduje tokį pat vaidmenį vaidina gyventojų skaičius ir jų tankumas, į kurį čia žiūrima kaip į žmonių susiteikimą toje pačioje dirbtuvėje⁵². Bet šis gyventojų tan-

⁵¹ Seras Džemsas Stiuartas geriau už kitus nušvietė šį momentą. Kaip mažai šiuo metu yra žinomas jo veikalas, pasirodęs dešimt metų anksčiau už Adomo Smito «Wealth of Nations» [«Tautų turtas»], matyti, tarp kita ko, iš to, kad Maltaus gerbėjai net nežino, jog pastarojo veikalo apie «gyventojų skaičiaus dėsnį» pirmasis leidimas, paliekant nuošalyje to veikalo grynai deklamacinę dalį, beveik ištisai nurašytas iš Stiuarto, o taip pat iš kunigų Uoleso ir Taunsendo.

⁵² «Reikalingas tam tikras gyventojų tankumas tiek tam, kad galėtų vystytis socialiniai santykiai, tiek ir tam, kad susidarytų tokia jų kombinacija, kuriai esant auga darbo našumas» (James Mill: «Elements of Political Econo-

klimas yra kažkas santykinio: Palyginti retai apgyventoje šalyje, turinčioje išvystytas susisiekimo priemones, yra didesnis gyventojų tankumas negu labiau apgyventoje šalyje, neturinčioje išvystytų susisiekimo priemonių; šia prasme Amerikos sąjungos šiaurinės valstijos yra tankiau apgyventos, negu, pvz., Indija⁵³.

Kadangi prekinė gamyba ir prekinė cirkuliacija yra bendra kapitalistinio gamybos būdo prielaida, tai manufaktūrinis darbo pasidalijimas reikalauja, kad darbo pasidalijimas visuomenės viduje jau būtų pasiekęs tam tikrą subrendimo laipsnį. Atvirkščiai, manufaktūrinis darbo pasidalijimas, savo ruožtu, daro įtakos visuomeniniam darbo pasidalijimui, jį toliau vystydamas ir skaidydamas. Vykstant darbo įrankių diferenciacijai, vis labiau ir labiau diferencijuojasi ir tos gamybos šakos, kuriose tie įrankiai gaminami⁵⁴. Kai pagal manufaktūros tipą organizuota gamyba apima pramonės šaką, kuri iki šiol buvo susijusi su kitomis kaip svarbiausioji arba šalutinė pramonės šaka ir kurioje dirbo tie patys gamintojai, tuojau įvyksta atskirimas ir tarpusavio izoliavimasis. Jei manufaktūra įvaldo atskirą tam tikros prekės gamybos pakopą, įvairios tos prekės gamybos pakopos pasidaro savarankiškais verslais. Aukščiau jau buvo nurodyta, kad ten, kur gatavas produktas yra grynai mechaninis dalinių produktų junginys, daliniai darbai, savo ruožtu, gali įgauti savarankiškumą atskirų amatų pavidalu. Kad būtų galima kuo pilniau įdiegti darbo pasidalijimą manufaktūros viduje, tam tikra gamybos šaka skaldoma,— priklausomai nuo jos žaliavų skirtingumo ir skirtingų formų, kurias gali įgauti ta pati žaliava,— į įvairias, iš dalies visiškai naujas manufaktūras. Antai, vien tik Prancūzijoje jau pirmojoje XVIII šimtmečio pusėje buvo audžiama daugiau kaip 100 rūšių įvairiausių šilkinų medžiagų, ir Avinjone, pvz., veikė įstatymas, pagal kurį «kiekvienas mokinys turėjo visiškai pasiskirti vienai gamybos rūšiai ir tuo pačiu metu nesimokyti daugelio produktų gamybos būdų». Teritorinis darbo pasidalijimas, kuris tam tikras gamybos šakas pritvirtina prie tam tikrų šalies sričių, gauna naują potėmį dėka manufaktūrinės gamybos, išnaudojančios visokias ypatybes⁵⁵. Manufaktūriniu laikotarpiu gausią medžiagą darbo

my». London 1821, 50 ps.). «Kai didėja darbininkų skaičius, ... visuomenės gamybinis pajėgumas didėja sudėtinga proporcija, gaunama padauginus darbininkų skaičiaus didėjimą iš darbo pasidalijimo tarp jų rezultato» (*Th. Hodgskin: «Popular Political Economy», 120 psl.*).

⁵³ Nuo 1861 metų dėl didelės medvilnės paklausos kai kuriuose gausiai apgyventuose Ost-Indijos rajonuose medvilnės gamyba buvo išplėsta ryžių gamybos sąskaita. Daugelyje vietų kilo badas, nes dėl susisiekimo priemonių trūkumo, t. y. dėl fizinio ryšio nebuvimo, nepakankama ryžių gamyba viename rajone negalėjo būti papildyta atvežant jų iš kitų rajonų.

⁵⁴ Antai, Olandijoje audimo šaudyklių gaminimas jau XVII šimtmetyje sudarė atskirą pramonės šaką.

⁵⁵ «Argi Anglijos vilnos pramonė nėra suskirstyta į įvairias dalis arba šakas, įsitvirtinusias tam tikrose vietose, kur visą gamybą ištisai arba daugiausia

pasidalijimui visuomenės viduje teikia pasaulinės rinkos išsiplėtimas ir kolonijinė sistema, be to, ir viena ir antra įeina į darbo visuomeninio pasidalijimo bendrųjų egzistavimo sąlygų kompleksą. Čia ne vieta tyrinėti, kuriuo būdu darbo pasidalijimas apima greta ekonominės visas kitas visuomenės sferas ir visur padeda pagrindą vystyti tam siauram profesionalizmui ir specializacijai, tam žmogaus parceliavimui, dėl kurio jau A. Fergusonas, A. Smito mokytojas, sūško: «Mes — helotų nacija, ir tarp mūsų nėra laisvų žmonių!»⁶⁶.

Tačiau, nepaisant gausių analogijų ir ryšio tarp darbo pasidalijimo visuomenės viduje ir darbo pasidalijimo dirbtuvės viduje, abu šie tipai skiriasi tarpusavyje ne tik laipsniu, bet ir iš esmės. Be abejonės, visų ryškiausiai ši analogija iškyla ten, kur vidinis ryšys apima skirtingas gamybos šakas. Pvz., gyvulių augintojas gamina kailius, odininkas paverčia juos odomis, batsiuovys paverčia odą batais. Kiekvienas čia pagamina tik naują gaminio pakopą, o gatavas daiktas savo galutiniais pavidalu yra kombinuotas šių atskirų darbų produktas. Čia dar prisideda įvairios darbo šakos, teikiančios gyvulių augintojui, odininkui ir batsiuviui jų gamybos priemones. Kas nors gali įsivaizduoti, panašiai kaip A. Smitas, kad, esą, toks visuomeninis darbo pasidalijimas tesiskiria nuo manufaktūrinio tik subjektyviai, būtent, tik stebėtojui, kuris manufaktūroje vienu žvilgsniu aprėpia įvairius erdviškai sujungtus dalinius darbus, tuo tarpu kal visuomeninėje gamyboje šį ryšį užtemdo tai, kad atskiros jos šakos išmėtytos dideliame plote, ir tai, kad kiekvienoje šakoje dirba didelis darbininkų skaičius⁶⁷. Bet kas sudaro ryšį tarp gyvulių augintojo, odininko ir batsiuvio nepriklausomų darbų? Ta aplinkybė, kad atitinkami jų produktai egzistuoja kaip prekės. Priešingai, kas yra bū-

sudaro tos šakos; plonosios gelumbės gaminamos Somersetsšire, storosios — Jorkšire, dvigubo platumo — Ekzetere, šilkas — Sedberyje, krepas — Norviče, pusvilnonės medžiagos — Kendele, antklodės — Uitnyje ir t. t.» (*Berkeley: «The Querist», 1750, 520 §*).

⁶⁶ A. Ferguson: «History of Civil Society». Edinburgh 1767, IV d., II sk., 285 psl.

⁶⁷ Tikrosiose manufaktūrose, sako jis, darbo pasidalijimas atrodo esąs didesnis, nes čia darbininkai, dirbantieji kiekvienoje iš įvairių darbo šakų, dažnai gali būti sujungiami toje pačioje dirbtuvėje, ir tuo būdu stebėtojo žvilgsnis visus iš karto aprėpia. Atvirkščiai, tokiose didelėse manufaktūrose (I), kurių paskirtis yra patenkinti plačiųjų gyventojų masių svarbiausius poreikius, kiekvienoje atskiroje darbo šakoje dirba toks didelis darbininkų skaičius, kad negalima visų jų sujungti toje pačioje dirbtuvėje... darbo pasidalijimas toli gražu ne taip ryškiai krinta į akis» (*A. Smith: «Wealth of Nations», I t., I sk.*) [*A. Смит: «Богатство народов». Соцэкрис, 1935, 9 psl.*]. Garsioji to paties skirsnio vieta, kuri prasideda žodžiais: «Pažvelkite į gyvenimo išteklius, kurie tenka civilizuotos ir klestinčios šalies paprastam amatininkui arba padiniam darbininkui...» [ten pat, rus. vert. 14 psl.] ir kurioje paskui plačiai aprašoma, kiek daug gamybos šakų jungia savo pastangas paprasto darbininko poreikiams patenkinti,— ši vieta beveik pažodžiui nurašyta iš B. de Mandevilio pastabų jo veikalui «Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits» (Pirmasis leidimas be pastabų 1706 m., su pastabomis 1714 m.).

dlnga darbo pasidalijimui manufaktūroje? Tas faktas, kad čia dalinis darbininkas negamina prekės⁵⁸. Tiktai bendras dalinių darbininkų produktas pavirsta preke^{58a}. Darbo pasidalijimui visuomenės viduje tarpininkauja įvairių darbo šakų produktų pirkimas ir pardavimas; o ryšiui tarp dalinių darbų manufaktūros viduje — įvairių darbo jėgų pardavimas tam pačiam kapitalistui, kuris jas naudoja kaip kombinotą darbo jėgą. Darbo manufaktūrinio pasidalijimo prielaida yra gamybos priemonių koncentracija vieno kapitalisto rankose, darbo visuomeninio pasidalijimo prielaida yra gamybos priemonių susiknaidymas tarp daugelio vienas nuo kito nepriklausomų prekių gamintojų. Manufaktūroje geležinis kiekybinio santykio arba nustatytų proporcijų dėsnis paskirsto tam tikras darbininkų mases tarp tam tikrų funkcijų; atvirkščiai, įnoringas atsitiktinumo ir savivalės žaismas nulemia prekių gamintojų ir jų gamybos priemonių pasiskirstymą tarp įvairių visuomeninio darbo šakų. Tiesa, įvairios gamybos sferos nuolat siekia pusiausvyros, nes, iš vienos pusės, kiekvienas prekių gamintojas turi gaminti vartojamąją vertę, t. y. tenkinti tam tikrą visuomeninį poreikį,— be to, šių poreikių dydžiai yra kiekybiškai skirtingi ir įvairūs poreikiai yra iš vidaus tarpusavyje susiję į vieną natūralinę sistemą,— iš antros pusės, prekių vertės dėsnis nuspėndžia, kokią visuomenės žinioje esančią darbo laiką dalį visuomenė gali sunaudoti kiekvienai tam tikrai prekių rūšiai pagaminti. Tačiau ši nuolatinė įvairių gamybos sferų tendencija pasiekti pusiausvyrą yra tik reakcija prieš nuolatinį šios pusiausvyros pažeidimą. Norma, kuri, esant darbo pasidalijimui dirbtuvės viduje, taikoma a priori [iš anksto] ir planingai, esant darbo pasidalijimui

⁵⁸ «Čia jau daugiau nebėra nieko, ką būtų galima pavadinti natūraliniu atlyginimu už individo darbą. Kiekvienas darbininkas pagamina tik dalį visuomenės, ir kadangi kiekviena dalis pati savaime neturi jokios vertės arba naudingumo, tai čia nėra nieko tokio, ką darbininkas galėtų paimti ir pasakyti: «Tai mano produktas, tai aš pasiilksiu sau» («Labour Defended against the Claims of Capital». London 1825, 25 psl.). Šio puikaus veikalo autorius yra aukščiausias elnotasis T. Hodskinas.

^{58a} 2-jo leid pastaba. Jankiai praktiškai pailiustravo šį skirtumą tarp darbo visuomeninio ir manufaktūrinio pasidalijimo. Vienas iš naujų mokesčių, sugalvotų Vašingtone pilietinio karo metu, buvo «visų pramoninių produktų» 6% mokesžas. Bet štai klausimas: kas yra pramoninis produktas? Įstatymų leidėjas atsako: kiekvienas daiktas yra produktas, «jeigu jis yra padarytas» (when it is made), o jis yra padarytas, jeigu jis yra gatavas pardavimui. Štai vienas iš daugelio pavyzdžių. Niujorko ir Filadelfijos manufaktūros anksčiau «darė» mokesčius su visomis jų dalimis. Bet kadangi skėtis yra visiškai skirtingų sudėtinių dalių mišrum compositum [junginys], tai šitų dalių gaminimas pamažu pasidūrė objektas specialių gamybos šakų, nepriklausomų viena nuo kitos ir išdėstytų įvairiose vietose. Daliniai jų produktai leidavo kaip savarankiškos prekės į skėčių manufaktūrą, kuri tik sujungia šias įvairias sudėtines dalis į vieną visumą. Jankiai tokios rūšies produktus pavadino «assembled articles» (surenkamaisiais gaminiais) — tai pavadinimas, kurį pastarieji iš tikrųjų užsitarnavo kaip mokesčių surinkimo punktai. Tuo būdu skėtis «surenka» 6% mokesčių nuo kiekvieno iš savo elementų kainos ir dar 6% nuo gatavo produkto kainos.

visuomenės viduje, veikia tik a posteriori [atgaline data], kaip vidinė, akla gamtos būtinybė, įveikianti chaotišką prekių gamintojų savivalę ir suvokiama tik rinkos kainų barometrinių svyravimų pavidalu. Darbo manufaktūrinio pasidalijimo prielaida yra visiškai kapitalisto autoritetas darbininkams, kurie tesudaro paprastus jam priklausančio visuminio mechanizmo narius; visuomeninis darbo pasidalijimas priešpastato vieną kitam nepriklausomus prekių gamintojus, nepripažįstančius jokio kito autoriteto, išskyrus konkurenciją, išskyrus tą prievartą, kuri yra jų tarpusavio interesų kovos rezultatas,— panašiai kaip gyvūnijos pasaulyje bellum omnium contra omnes [karas visų prieš visus] didesniu ar mažesniu laipsniu yra visų rūšių egzistavimo sąlyga. Todėl ta pati buržuazinė sąmonė, kuri manufaktūrinį darbo pasidalijimą, darbininko pritvirtinimą visam gyvenimui prie vienos kurios nors operacijos ir visišką dalinio darbininko pajungimą kapitalui garbina kaip darbo organizaciją, keliančią jo gamybinį pajėgumą,— ta pati buržuazinė sąmonė vienodai karštai koneveikia bet kurią sąmoningą visuomeninio gamybos proceso visuomeninę kontrolę ir reguliavimą kaip pasikėsinimą prieš neliečiamas individualinio kapitalisto nuosavybės teises, jo laisves ir apsisprendžiantį «genialumą». Labai būdinga, kad entuziastingi fabrikinės sistemos apologetai neranda prieš visuotinę visuomeninio darbo organizaciją slūpsinio prieštaravimo negu nurodymas, kad tokia organizacija visą visuomenę paverstų fabriku.

Jei kapitalistinio gamybos būdo visuomenėje darbo visuomeninio pasidalijimo anarchija ir darbo manufaktūrinio pasidalijimo despotija tarpusavyje viena kitą sąlygoja, tai, atvirkščiai, visuomenės ankstesnės formos, kuriose amatų atsiskyrimas natūraliai vystosi, paskui kristalizuojasi ir, pagaliau, yra įstatymo užtvirtinamas, teikia, iš vienos pusės, planingos ir autoritarinės visuomeninio darbo organizacijos vaizdą, iš antros pusės — daro visiškai negalimą darbo pasidalijimą dirbtuvės viduje arba išvysto jį tik nykštukiniu mastu, arba tik sporadiškai ir atsitiktinai⁵⁹.

Antai, pirmykštės smulkiosios indų bendruomenės, iš dalies išlikusios ir iki šiol, remiasi bendruomeniniu žemės valdymu, betarpišku žemdirbystės sujungimu su amatais ir tvirtu darbo pasidalijimu, kuris, įkuriant kiekvieną naują bendruomenę, galioja kaip gatavas gamybos planas ir schema. Kiekviena tokia bendruomenė yra pati save aprūpinanti gamybinė visuma, kurios gamybos sritis apima nuo 100 iki kelių tūkstančių akrų. Pagrindinė produktų masė gaminama betarpiškai pačios bendruomenės vartojimui, o ne kaip prekės, ir

⁵⁹ «Galima net laikyti bendra taisykle, kad kuo mažiau autoritetas apsprendžia darbo pasidalijimą visuomenės viduje, tuo smarkiau vystosi darbo pasidalijimas dirbtuvės viduje ir tuo labiau jis ten yra pajungtas vieno asmens autoritetui. Tuo būdu darbo pasidalijimo atžvilgiu autoritetas dirbtuvėje ir autoritetas visuomenėje yra atvirkščiai proporcingi vienas kitam» (*Karl Marx: «Misère de la philosophie»*, Paris 1847, 130, 131 psl.). [*К. Маркс: «Низщета философии»*, Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 4 т., 1955, 154 psl.]

todėl pati gamyba nepriklauso nuo to darbo pasidalijimo visoje Indijos visuomenėje, kuriam tarpininkauja prekių mainai. Tik produkto perteklius pavirsta preke, ir žymia savo dalimi tik valstybės rinkose, kuriai nuo neatmenamų laikų įplaukia tam tikras produkto kiekis natūrinės rentos pavidalu. Įvairiose Indijos dalyse yra įvairių bendruomenės formų. Paprasčiausio tipo bendruomenėse žemė dirbama bendrai ir produktas paskirstomas tarp atskirų narių, tuo tarpu kiti verpimu, audimu ir t. t. kiekviena šeima verčiasi savarankiškai kaip naminiu šalutiniu verslu. Greta šios masės, dirbančios vienodos rūšies darbą, mes randame: bendruomenės «galvą», jungiantį viename asmenyje teisėją, policijos viršininką ir mokesčių rinkėją; buhalterį, vedantį žemdirbystės operacijų sąskaitybą ir kadastruojantį bei registruojantį visa, kas su tuo yra susiję; trečiąjį valdininką, persekiojantį nusikaltėlius, apsaugantį svetimšalius keliautojus ir palydinį juos nuo kaimo iki kaimo; pasienietį, kuris saugo bendruomenės sienas nuo kaimyninių bendruomenių pasikėsinimo; vandens talpyklų prižiūrėtoją, kuris paskirsto bendruomeninių vandens talpyklų vandenį žemdirbystės reikalams; braminą, atliekantį religinio kulto funkcijas; mokytoją, smėlyje mokantį bendruomenės vaikus skaityti ir rašyti; kalendorinį braminą, kuris kaip astrologas nurodo mėnesį, piūties laiką ir aplamai palankų ir nepalankų laiką įvairiems žemdirbystės darbams; kalvį ir dailidę, kurie gamina ir taiso visus žemdirbystės padargus; puodininką, gaminantį indus visam kaimui; kirpėją; skalbėją, skalbiantį drabužius; sidabrininką ir, atskirais atvejais, poetą, kuris vienos bendruomenėse yra vietoj sidabrininko, o kitose — vietoj mokytojo. Šis tuzinas žmonių išlaikomas visos bendruomenės sąskaita. Jei gyventojų padaugėja, neįdirbtose žemėse įkuriamą naują bendruomenę senosios pavyzdžiu. Bendruomenės mechanizmas parodo planingą darbo pasidalijimą, bet manufaktūrinis jo pasidalijimas yra neįmanomas, nes kalviui, dailidei ir t. t. reikia lieka nekintama, ir geriausiu atveju, priklausomai nuo kaimų didumo, pasitaiko vietoj vieno du trys kalviai, puodininkai ir t. t.⁶⁰ Bendruomeninio darbo pasidalijimą reguliuojantis įstatymas čia veikia su nepalenkiamą gamtos dėsnio galia: kiekvienas atskiras amatininkas, pvz., kalvis ir t. t., visas su jo profesija susijusias operacijas atlieka griežtai nustatytu tradiciniu būdu, bet visiškai savarankiškai, nepripažindamas jokio autoriteto savo dirbtuvės ribose. Šių save aprūpinančių bendruomenių gamybinio mechanizmo paprastumas, bendruomenių, kurios nuolat atgamina save ta pačia forma ir, atsitiktinai būdamos sugriautos, vėl atsiranda toje pačioje vietoje, tuo pačiu pavadinimu⁶¹, paaiškina paslaptį azijinių visuomenių

⁶⁰ Papulkininkis *Mark Wilks*: «Historical Sketches of the South of India». London 1810—1817, I t., 118—120 psl. Gerą įvairių indų bendruomenių formų sugretinimą galima rasti *George Campbell* veikale: «Modern India». London 1852.

⁶¹ «Siomis paprastomis formomis... gyveno šalies gyventojai nuo neatmenamų laikų. Kaimų ribos keitėsi retai; ir nors patys kaimai dėl karo, bado arba

nekintamumo, sudarančio tokį ryškų kontrastą nuolatiniam Azijos valstybių suirimui bei susidarymui iš naujo ir greitai jų dinastijų kaitai. Politikos padebesijų sferoje vykstančios audros nepaliečia pagrindinių ekonominių šios visuomenės elementų struktūros.

Kaip jau buvo anksčiau minėta, cechų įstatymai, griežtai apribodami skaičių pameistrių, kuriems turėjo teisę duoti darbo vienas meistras, tuo pačiu planingai trukdė cechų meistrams pavirsti kapitalistais. Lygiai taip pat meistras galėjo laikyti pameistrius vien tik tame amate, kurio meistras jis pats buvo. Cechas uoliai gynė savo nuo pasikėsinimų, kuriuos darė pirklinis kapitalas,—ši cechų atžvilgiu buvusi vienintelė laisva kapitalo forma. Pirklys galėjo pirkti bet kurias prekes, bet ne darbą kaip prekę. Jis buvo toleruojamas tik kaip amatų produktų supirkėjas. Jei išorinės aplinkybės sukeldavo progresuojantį darbo pasidalijimą, tai esami cechai susiskaldydavo į padalinius arba greta esamų kūrėsi nauji cechai, tačiau nesujungdami įvairių amatų toje pačioje dirbtuvėje. Tuo būdu, nors cechinės organizacijos įvykdytas amatų atskyrimas, izoliavimas ir išvystymas buvo materialinė manufaktūrinio laikotarpio prielaida, vis dėlto pati cechinė organizacija buvo nesuderinama su manufaktūriniu darbo pasidalijimu. Aplamai ir ištisai imant, darbininkas suaugdavo su savo gamybos priemonėmis taip glaudžiai, kaip sraigė su savo kriaukle, ir, vadinasi, trūko pirmutinio manufaktūros pagrindo: gamybos priemonių, kaip kapitalo, stovinčio priešais darbininką, atskyrimo.

Tuo metu, kai darbo pasidalijimas visoje visuomenėje — ar jis vyksta tarpininkaujant prekių mainams ar nepriklausomai nuo jų — yra būdingas įvairiausioms visuomeninėms-ekonominėms formacijoms, manufaktūrinis darbo pasidalijimas yra visiškai specifinis kapitalistinio gamybos būdo darinys.

5. KAPITALISTINIS MANUFAKTŪROS POBŪDIS

Didesnio darbininkų skaičiaus sutelkimas, komanduojuant tam pačiam kapitalui, sudaro natūralinį tiek aplamai kooperacijos, tiek ir manufaktūros išcirties tašką. Savo ruožtu manufaktūrinis darbo pasidalijimas daro techninę būtinybę naudojamų darbininkų skaičiaus didėjimą. Dabar minimumą darbininkų, kuriuos turi naudoti atskiras kapitalistas, nustato esamas darbo pasidalijimas. Iš antros

---

epidemių dažnai nukentėdavo ir net būdavo galutinai nusiaubiami, vis dėlto jie naujai atsikurdavo, išsaugodami tuos pačius pavadinimus, tas pačias ribas, tuos pačius interesus ir net tas pačias šeimas, ir egzistavo toliau išstisus amžius. Valstybių žlugimas ar jų padalijimas mažai terūpi kaimo gyventojams; jei tik kaimas išliko sveikas, jiems vis vien, kieno valdžion jis pateko, kurio valdovo turi klausyti; vidinis ekonominis jų gyvenimas lieka nepasikeitęs» (*Th. Stamford Raffles*, buvęs Javos salos leitenantas-gubernatorius: «*The History of Java*», London 1817, I t., 285 psl.).

padidės, darbo tolesnio pasidalijimo pranašumai yra susiję su nauju darbininkų skaičiaus padidiniu, kurį galima realizuoti tik iš karto tam tikromis proporcijomis padidinus visas įvairias gamybinis grupes. Bet kartu su kintamąja kapitalo sudėtimi dalimi turi augti ir pavojioji jo dalis, ne tik bendrųjų gamybos sąlygų — pastatų, kronių ir t. t. — dydis, bet ypač žaliavos kiekis, kuris, be to, didėja žymiai sparčiau negu darbininkų skaičius. Masė žaliavų, kurias per tam tikrą laiką tarpą sunaudoja tam tikras darbo kiekis, didėja ta patia proporcija, kaip ir darbo gamybinio pajėgumo augimas dėl to darbo pasidalijimo. Tuo būdu atskiram kapitalistui būtino kapitalo minimalios sumos augimas, arba didėjantis visuomeninių pragyvenimo reikmenų ir gamybos priemonių pavirtimas kapitalu, yra dėsnis, kuris atsiranda iš paties techninio manufaktūros pobūdžio⁶².

Manufaktūroje, kaip ir paprastojoje kooperacijoje, funkcionuojantis darbo kūnas yra kapitalo egzistavimo forma. Iš daugelio individualinių dalinių darbininkų sudarytas visuomeninis gamybinis mechanizmas priklauso kapitalistui. Todėl iš įvairių darbo rūšių kombinacijos atsirandantis gamybinis pajėgumas atrodo esąs kapitalo gamybinis pajėgumas. Tikroji manufaktūra anksčiau buvusį savarankišką darbininką ne tik pajungia kapitalo komandavimui ir jo drausmei, bet sukuria dar ir hierarchinį paskirstymą pačių darbininkų tarpe. Tuo metu, kai paprastoji kooperacija atskirų asmenų darbo būdą palieka pagrindiniais bruožais nepakeistą, manufaktūra jį iš pagrindų revoliucionizuoja ir paveikia individualinę darbo jėgą iš pat pradžių. Manufaktūra darbininką suluošina, dirbtinai ugdydama jį ne tik vienpusišką įgudimą ir slopindama visus jo gamybinius polinkius ir gabumus. Antai, La Platos valstybėse gyvulus užmušamas tam, kad būtų gautas jo kailis arba taukai. Ne tik atskiri daliniai darbai paskirstomi tarp įvairių individų, bet ir pats individas padalijamas, paverčiamas automatinio tam tikro dalinio darbo įrankiu⁶³, ir tuo būdu įgyvendinama tikrovėje absurdiška Menenijaus

⁶² «Dar nepakanka to, kad visuomenėje būtų kapitalo (reikėjo pasakyti: pragyvenimo reikmenų ir gamybos priemonių), būtino tam tikram amatų padalinii; be to, yra būtina, kad tas kapitalas būtų sukauptas įmonininkų rankose pakankamai didelėmis masėmis, kurios įgalintų vykdyti gamybą stambiu mastu... Besivystant darbo pasidalijimui, tas pats skaičius dirbančių darbininkų reikalauja vis didesnių ir didesnių kapitalo sąnaudų įrankių, žaliavų ir t. t. pavidalu» (*Storch: «Cours d'Economie Politique», Paryžiaus leidimas, I t., 250, 251 psl.*). [Plg. *Г. Шторх: «Курс политической экономии», I т., I. V. Вернадского ред. vert., S. Peterburgas, 1881, 135 psl.*] «Gamybos įrankių koncentracija ir darbo pasidalijimas yra taip pat neatskiriami vienas nuo kito, kaip politikos srityje viešosios valdžios koncentracija ir privačių interesų susiskirstymas» (*Karl Marx: «Misère de la philosophie», Paris 1847, 134 psl.*). [Plg. *К. Маркс: «Нищета философии», Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 4 т., 1955, 156 psl.*]

⁶³ Dugaldas Stiuartas manufaktūrinius darbininkus vadina «living automats... employed in the details of the work» [«gyvais automatais... naudojamais dalinėms darbo operacijoms»] (*Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, VIII t., «Lectures on Political Economy», 318 psl.*).

Agripas pasakėčia, kuri vaizduoja žmogų tik kaip jo paties kūno dalį⁶⁴. Jei pradžioje darbininkas parduoda savo darbo jėgą kapitalui, nes jis neturi materialinių priemonių prekei gaminti, tai dabar pat individualinė jo darbo jėga negali būti panaudota tol, kol ji neparduota kapitalui. Ji gali funkcionuoti tik būdama susieta su kitomis, bet ši sąsaja realizuojasi tik darbo jėgą pardavus, kapitalisto dirbtuvėje. Neturėdamas galimybės daryti ką nors savarankiškai pagal savo įgimtus gabumus, manufaktūrinis darbininkas išvysto gamybinę veiklą jau vien tik kaip kapitalisto dirbtuvės priklausinys⁶⁵. Kaip išrinktosios tautos kaktose buvo parašyta, kad ji yra Jehovos nuosavybė, lygiai taip pat darbo pasidalijimas uždeda manufaktūriniam darbininkui kapitalo nuosavybės antspaūdą.

Žinių, apdairumo ir valios, kuriuos kad ir nežymiu mastu parodo savarankiškas valstietis arba amatininkas,— panašiai kaip laukinis įvairius viso karinio meno elementus išreiškia savo asmeniniu gudrumu ir miklumu,— čia reikalaujama tik iš visos dirbtuvės kaip visumos. Gamybos dvasinės potencijos išplečia savo mastą vienoje pusėje kaip tik dėl to, kad daugelyje kitų pusių jos visiškai išnyksta. Tai, ko netenka daliniai darbininkai, susitelkia priešais juos esančiame kapitale⁶⁶. Manufaktūrinis darbo pasidalijimo rezultatas yra tas, kad materialinio gamybos proceso dvasinės potencijos priešpastatomos darbininkams kaip svetima nuosavybė ir pavergianti juos jėga. Šis atsiskyrimo procesas prasideda paprastojėje kooperacijoje, kur kapitalistas atskiro darbininko atžvilgiu yra visuomeninio darbo kūno vieningumas ir valia. Jis toliau vystosi manufaktūroje, kuri luošina darbininką, paversdama jį daliniu darbininku. Jis užsibaigia stambiojoje pramonėje, kuri mokslą, kaip savarankišką gamybos potenciją, atskiria nuo darbo ir verčia jį tarnauti kapitalui⁶⁷.

Manufaktūroje visuminis darbininkas, vadinasi, ir kapitalas visuomeninio gamybinio pajėgumo atžvilgiu darosi turtingesnis dėl to, kad individualinis darbininkas gamybinio pajėgumo atžvilgiu darosi

⁶⁴ Koraly tarpe kiekvienas atskiras individas iš tikrųjų yra visos grupės skrandis. Bet jis teikia grupei maistingų medžiagų, o ne atima jas, kaip kad Romos patricijai iš plebejų.

⁶⁵ «Darbininkas, kuris yra įsisavinęs amatą visu jo mastu, visur gali verstis gamybine veikla ir gauti sau pragyvenimo reikmenų; atvirkščiai, antrasis (manufaktūrinis darbininkas) yra tik priklausinys, kuris atskirai nuo savo draugų neturi nei sugebėjimo dirbti, nei būtino tam savarankiškumo ir dėl to yra priverstas priimti tas sąlygas, kurias darbdavys teiks jam pasiūlyti» (*Storch: «Cours d'Economie Politique», Petersburg 1815 m. leidimas, I t., 204 psl.*). [Plg. Г. Шторх: «Курс политической экономии», I t., I. V. Vernadskio red. vert., S. Peterburgas, 1881, 78 psl.]

⁶⁶ A. Ferguson: «History of Civil Society». Edinburgh 1767, IV d., I sk., 281 psl.: «Pirmasis gali laimėti tai, ko antrasis neteko».

⁶⁷ «Mokslo žmogų nuo gamybinio darbininko skiria ištisa praraja, ir mokslas, užuot buvęs darbininko rankose priemonė jo paties gamybiniam pajėgumui didinti, beveik visur stato save priešais jį... Žinojimas pasidarė įrankiu, kuris gali atsiskirti nuo darbo ir stoti priešais jį» (*W. Thompson: «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth». London 1824, 274 psl.*).

vla skurdesnis: «Tamsumas yra ne tik prietarų, bet ir pramonės molina. Mąstymas ir vaizduotė linkę klysti; bet įpratimas tam tikru būdu judinti ranką arba koją nepriklauso nei nuo vieno, nei nuo kito. Todėl manufaktūros daugiausia klesti ten, kur labiausiai nuslopintas dvasinis gyvenimas, vadinasi, kur dirbtuvė gali būti laikoma mašina, kurios dalis sudaro žmonės»⁶⁸. Ir iš tikrųjų kai kurios manufaktūros XVIII amžiaus viduryje tam tikroms paprastoms operacijoms, kurios belgi buvo fabriko paslaptis, atlikti verčiau panaudodavo pusiau lillolus⁶⁹.

«Didesnės dalies žmonių protiniai sugebėjimai,— sako A. Smitas,— būtina formuojasi sutinkamai su įprastiniais jų darbais. Žmogus, kurio visas gyvenimas praeina jam atliekant nedaugelį paprastų operacijų... neturi progos lavinti savo nuovoką... Jis aplamai darosi toks atbukęs ir tamsus, koku tik begali tapti žmogiškoji būtybė». Pavaizdavęs dalinio darbininko bukumą, A. Smitas toliau rašo: «Jo sustingusio gyvenimo vienodumas pakerta, žinoma, ir jo dvasios tvirtumą... Jis dargi silpnina jo kūno veiklą ir daro jį nesugebantį įtempti bent kiek ilgesnį laiką savo jėgas kitam kuriam nors darbui, išskyrus tą dalinį darbą, prie kurio jis pripratintas. Tu būdu atrodo, jog savo miklumą ir įgudimą savo specialioje profesijoje jis yra įgijęs savo intelektualinių, socialinių ir karinių savybių kėskaita. Bet kiekvienoje pramoninėje ir civilizuotoje visuomenėje kaip tik į tokią būklę neišvengiamai turi patekti dirbantysis varguolis (the labouring poor), t. y. didžioji tautos masė»⁷⁰. Kad būtų galima užkirsti kelią visiškam tautos masės suluošimui, kuris yra darbo pasidalijimo rezultatas, A. Smitas rekomenduoja valstybinį liaudies švietimo organizavimą, beje, kuo atsargiausiomis, homeopatinėmis dozėmis. Visiškai nuosekliai tam prieštarauja jo prancūziškasis vertėjas ir komentatorius Z. Garnjė, kuris pirmosios prancūzų imperijos laikais, savaime suprantama, pavirto senatoriumi. Jo nuomone, liaudies švietimas prieštarauja pirmajam darbo pasidalijimo dėsniui; organizuodami liaudies švietimą, mes «pasmerktume

⁶⁸ A. Ferguson: «History of Civil Society». Edinburgh 1767, IV d., I sk., 280 psl.

⁶⁹ J. D. Tuckett: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population». London 1846, I t., 149 psl.

⁷⁰ A. Smith: «Wealth of Nations», V kn., I skyrius, II skirsnis [A. Smit: «Исследование о природе и причинах богатства народов», II t., Соцэкгиз, 1935, 303 psl.]. Kaip mokinys Fergiusono, kuris išnagrinėjo žalingus darbo pasidalijimo padarinius, A. Smitas visai aiškiai įsivaizdavo šį dalyką. Savo veikalo pradžioje, kur ex professo garbinamas darbo pasidalijimas, jis tik probėgomis nurodo jį kaip į visuomeninių nelygybių šaltinį. Tik penktojoje knygoje, skirtoje valstybės pajamoms, jis atkartoja Fergiusoną. Veikale «Misère de la philosophie» [«Filosofijos skurdas»] aš jau esu pasakęs visa, kas yra būtina pasakyti apie istorinį ryšį tarp Fergiusono, A. Smito, Lemontėjaus ir Sėjaus jiems kritikuojant darbo pasidalijimą; ten pat aš pirmą kartą pavaizdavau manufaktūrinį darbo pasidalijimą kaip specifinę kapitalistinio gamybos būdo formą. (Karl Marx: «Misère de la philosophie». Paris 1847, 122 ir sek. psl.). [K. Маркс: «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 4 t., 1955, 148—150 psl.]

išnykimui visą mūsų visuomeninę sistemą». «Fizinio darbo atsiskyrimas nuo protinio⁷¹,—sako jis,—kaip ir bet kuris kitas darbo pasidalijimas, darosi tuo ryškesnis ir griežtesnis, kuo labiau turtėja visuomenė (jis teisingai vartoja šį posakį kapitalui, žemės nuosavybei ir jų valstybei pažymėti). Šis darbo pasidalijimas, kaip ir kitos jo rūšys, yra ankstesnės pažangos rezultatas ir būsimos pažangos priežastis. . . Tad nejaugi vyriausybė turi trukdyti šiam darbo pasidalijimui ir stabdyti natūralią jo eigą? Nejaugi ji turi sunaudoti dalį valstybės pajamų eksperimentui, kurio tikslas būtų suraizgyti ir kartu sumaišyti dvi darbo klases, siekiančias atsidalyti ir atskirti?»⁷².

Tam tikras dvasinis ir fizinis suluošinimas yra neišvengiamas net esant darbo pasidalijimui visuomenės, kaip visumos, viduje. Bet kadangi manufaktūrinis laikotarpis šį visuomeninį įvairių darbo šakų skaidymą vykdo žymiai toliau ir kadangi, iš antros pusės, tik specifiskai manufaktūrinis darbo pasidalijimas paveikia individą iš pat gyvybinių jo pašaknų, tai pramoninei patologijai medžiagą ir akstiną pirmą kartą teikia taip pat manufaktūrinis laikotarpis⁷³.

«Žmogaus padalijimas vadinamas egzekucija, jeigu jam padarytas mirties nuosprendis, nužudymu, jeigu jis teismo nėra pasmerktas mirti. Darbo padalijimas yra tautos nužudymas»⁷⁴.

Darbo pasidalijimu besiremianti kooperacija, arba manufaktūra, iš pradžių yra stichinis, natūraliai išaugęs darinys. Bet kai tik ji bent kiek sutvirtėja ir pakankamai plačiai paplinta, ji darosi sąmoninga,

⁷¹ Fergiusonas jau veikale «History of Civil Society», Edinburgh 1767, IV d., I sk., 281 psl., sako: «Ir pats mąstymas šiame darbo pasidalijimų (of separations) amžiuje pasidaro atskira profesija».

⁷² G. Garnier, jo atlikto vertimo [Smito] V tomas, 4—5 psl.

⁷³ Ramadzinis, praktinės medicinos profesorius Padujeje, 1713 metais paskelbė savo veikalą: «De morbis artificum», kuris vėliau, 1781 metais, buvo išverstas į prancūzų kalbą ir 1841 metais vėl išspausdintas leidinyje «Encyclopédie des sciences médicales. 7-ème discours: Auteurs classiques». Stambiosios pramonės laikotarpis, žinoma, labai padidino jo darbininkų profesinių susirgimų katalogą. Žr. tarp kita ko: «Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonterel», Paris 1858, ir «Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind». 6 tomai. Ulm 1860. 1854 metais Society of Arts paskyrė komisiją pramoninei patologijai tirti. Šios komisijos surinktų dokumentų sąrašą skaitytojas ras kataloge «Twickenham Economic Museum». Labai svarbią medžiagą teikia oficialūs «Reports on Public Health». Žr. taip pat med. dr. Eduard Reich: «Ueber die Entartung des Menschen». Erlangen 1868.

⁷⁴ «To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not. . . the subdivision of labour is the assassination of a people» (D. Urquhart: «Familiar Words». London 1855, 119 psl.). Hegelis laikėsi labai eretišką požiūrį į darbo pasidalijimą. «Išmoksrintu žmogumi reikia pirmiausia laikyti tą, kuris gali padaryti visa, ką daro kiti»,—sako jis savo «Teisės filosofijoje» [Hegel: «Grundlinien der Philosophie des Rechts», 2-sis leid., Berlin 1840. 247 psl. Plg. Гегель: «Философия права», 1934, VII t., II sk., 187 §, 216 psl.]

planinga ir sisteminga kapitalistinio gamybos būdo forma. Tikrosios manufaktūros istorija parodo, kaip jai būdingas darbo pasidalijimas į gana tinkamas formas, iš pradžių grynai empiriškai, tarytum už volkančių asmenų nugaros, o vėliau, panašiai kaip cechiniai amatai, atglijasi pagal tradiciją išlaikyti kartą surastą formą ir, atskirais atvejais, išlaikyti ją per išitus šimtmečius. Jei ši forma pasikeičia, tai,— išskyrus visiškai antraeilius pasikeitimus,— visuomet tikrai kaip darbo įrankių revoliucijos rezultatas. Siuolaikinė manufaktūra, — aš čia nekalbu apie mašinų naudojimu besiremiančią stambiają pramonę,— arba savo disjecta membra poetae jau randa gatavų pavidalų tuose stambiuose miestuose, kur ji atsiranda, ir jai tenka tik surinkti tuos susiskaidžiusius narius,— pvz., drabužių manufaktūra,— arba pasidalijimo principas matomas kaip ant delno, reikalaujamas atskiras amatinės gamybos operacijas (pvz., knygrišystėje). Metodai ir išimtinai priskirti specialioms daliniams darbininkams. Tokiais atvejais nereikia nė savaitės patyrimo, kad būtų galima surinkti reikiamą proporciją tarp skaičiaus rankų, būtinų kiekvienai funkcijai atlikti⁷⁵.

Suskaidydamas amatinę veiklą, specializuodamas darbo įrankius, sukurdamas dalinius darbininkus, juos grupuodamas ir kombinuodamas į vieną visuminį mechanizmą, manufaktūrinis darbo pasidalijimas sukuria visuomeninių gamybos procesų kokybinį susiskaidymą ir kiekybinį proporcingumą, t. y. sukuria tam tikrą visuomeninio darbo organizaciją ir kartu išvysto naują, visuomeninį darbo gamybinį pajėgumą. Kapitalistinis darbo pasidalijimas, kaip specifiskai kapitalistinė visuomeninio gamybos proceso forma,— o tuo istoriniu pagrindu, kuriuo jis atsirado, jis ir tegali vystytis tikta kapitalistine forma,— tėra tik ypatingas metodas santykinai pridedamajai vertei gaminti arba darbininko sąskaita kapitalo savaiminiam augimui didinti,— kapitalo, kuris paprastai vadinamas visuomeniniu turtu, «Wealth of Nations» [«tautų turtu»] ir t. t. Jis ne tikta išvysto visuomeninį darbo gamybinį pajėgumą kapitalistui, o ne darbininkui, bet ir išvysto jį, luošindamas individualinį darbininką. Jis sukuria naujas kapitalo viešpatavimo darbui sąlygas. Todėl, jei, iš vienos pusės, jis ekonominiame visuomenės vystymesi yra istorinė pažanga ir būtinas vystymosi momentas, tai, iš antros pusės, jis yra civilizuoto ir išbulinto išnaudojimo įrankis.

Politinė ekonomija, kuri kaip savarankiškas mokslas atsiranda tik manufaktūriniu laikotarpiu, visuomeninį darbo pasidalijimą aplamai

⁷⁵ Naivus tikėjimas išradėjų genialumu, atskirų kapitalistų a priori rodomu darbo pasidalijimo srityje, dar išliko, matyti, tikta tarp vokiškųjų profesorių, tokių, kaip, pvz., ponas Rošeris, kuris kapitalistui skiria «diverse Arbeitslöhne» [«įvairius darbo užmokesčius»] kaip padėką už tai, kad iš pastarojo jupiteriškos galvos visiškai užbaigtu pavidalu iššoka darbo pasidalijimas. Didesnis ar mažesnis darbo pasidalijimas priklauso nuo piniginės dydžio, o ne nuo genialumo lalpsnio.

nagrinėja tik darbo manufaktūrinio pasidalijimo požiūriu⁷⁶, t. y. kaip priemonę sunaudojant tą patį darbo kiekį pagaminti daugiau prekių, vadinasi, kaip priemonę prekėms atpiginti ir kapitalo kaupimui paspartinti. Tiesiog priešingai šiam kiekybinės dalyko pusės ir mainomosios vertės pabrėžimui, klasikinės senovės rašytojai kreipia dėmesį vien tik į kokybinę pusę ir į vartojamąją vertę⁷⁷. Dėl visuomeninių gamybos šakų atsiskyrimo prekės geriau gaminamos, įvairūs žmonių polinkiai ir talentai gauna galimybę pasirinkti tinkamą veikimo sferą⁷⁸, o neapribojus veikimo sferos, jokiaje srityje nieko reikšmingo negalima atlikti⁷⁹. Tuo būdu ir produktas ir jo gamintojas tobulėja esant darbo pasidalijimui. Jei klasikinės senovės rašytojai kartais ir užsimena apie gaminamųjų produktų masės didėjimą, tai čia juos tedomina tik vartojamųjų verčių gausumas. Nė vienos eilutės nėra skirta mainomajai vertei, prekių atpigimui. Vartojamosios

⁷⁶ Senesnieji rašytojai, kaip, pvz., Petis, anoniminis «Advantages of the East India Trade» autorius ir kt., ryškiau negu A. Smitas nurodo kapitalistinį darbo manufaktūrinio pasidalijimo pobūdį.

⁷⁷ Naujųjų laikų autorių tarpe išimtį sudaro tik kai kurie XVIII šimtmečio rašytojai, kurie darbo pasidalijimo klausimu apsiriboja beveik vien senovės rašytojų kartojimu. Tokie yra Bekarija ir Džemsas Harisas. Bekarija rašo: «Kiekvienas iš savo patyrimo žino, kad, visuomet naudojant rankas ir protą vienodal darbo rūšiai ir tiems patiems produktams gaminti, žymiai lengviau pasiekiama didesnių ir geresnių rezultatų... negu tuo atveju, jei kiekvienas pats gamintų sau reikalingus daiktus... Tuo būdu, siekdami bendros ir individualinės naudos, žmonės yra susiskirstę į įvairias klases ir luomus» (*Cesare Beccaria*: «Elementi di Economia Publica», *Custodi* leid., Parte Moderna, XI t., 28 psl.). Džemsas Harisas, vėliau Malmsberio grafas, pagarsėjęs «Diaries» [«dienoraščiais»] apie savo kaip ambasadoriaus buvimą Peterburge, vienoje iš pastabų savo «Dialogue concerning Happiness», London 1741 (vėliau pakartotinai išleista leidinyje «Three Treatises etc.», 3-sis leid., London 1772), pats sako: «Visus visuomenės natūralumo įrodymus (būtent įrodymus, pagrįstus «užsiėmimų pasidalijimo» principu)... aš paėmiau iš Platono «Respublikos» antrosios knygos.

⁷⁸ Antai, «Odisėjoje», XIV giesmė, 228 eil., mes skaitome: «'Ἄλλος γὰρ τ'ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις» [«Žmonės visoki juk būna: viens tą yr pamėgęs, kits kita». J. Ralio vertimas. «Odisėja», Kaunas, 1948, 251 psl.], o Archilochas Seksto Empiriko veikale sako: «'Ἄλλος ἄλλψ ἐπ' ἔργῳ καρδίην ἰαίνειται» [«Vienas dalykas džiugina širdį vieno, kitas — kito»].

⁷⁹ «Πολλ' ἤπιστατο ἔργα, κακῶς δ' ἤπιστατο πάντα» [«Daug darbų jis mokejo, bet visus juos blogai mokejo»].—Atėnietis kaip prekių gamintojas jautė savo pranašumą prieš spartiečius, nes pastarieji karui turėjo tik žmonių, bet ne pinigų, ką Tukididas ir verčia Periklą pareikšti kalboje, raginančioje atėniečius į Peloponeso karą: «Σώμασι τε ἐτοιμότεροι οἱ αὐτοῦργοι τῶν ἀνδρῶπαν ἢ χρήμασι πολεμεῖν» [«Žmonės, gaminantieji savo vartojimui, vėčiau paaukos karui savo kūnus negu pinigų»] (*Tukididas*, I kn., 141 sk.). [Plg. *Фукидид*: «История Пелопоннеской войны», Кузнецово leid., Maskva 1887, I t., 135 psl.] Ir vis dėlto jų idealas, net materialinės gamybos srityje, buvo αὐταρξία [autarkija], prieštaraujanti darbo pasidalijimui: «παρ' ὧν γὰρ τὸ εὖ, παρὰ τούτων καὶ τὸ αὐταρξες» [«Iš kur atsiranda gerovė, iš ten ir savarankiškumas»]. Čia reikia turėti galvoje, kad net 30 tironų nuvertimo metu nebuvo nė 5000 atėniečių, kurie nebūtų turėję žemės nuosavybės.

vertės požiūris viešpatauja tiek veikaluose Platono⁸⁰, kuris darbo pasidalijimą laiko visuomenės suskilimo į luomus priežastimi, tiek ir veikaluose Ksenofonto⁸¹, kuris su jam būdingu buržuaziniu instinktu labiau priartėja prie darbo pasidalijimo dirbtuvės viduje. Kadangi Platono respublikoje darbo pasidalijimas yra pagrindinis valstybės

⁸⁰ Platonas darbo pasidalijimą bendruomenės viduje išveda iš individų poreikių įvairiapusiškumo ir jų gabumų vienpusiškumo. Pagrindinį jo teiginį sudaro tai, kad darbininkas turi prisitaikyti prie darbo, o ne darbas prie darbininko, - o pastarasis dalykas būtų neišvengiamas, jei darbininkas iš karto verstųsi kitiems profesijomis, t. y. vienoje iš jų atliktų šalutinį darbą. «Οὐ γάρ... ἐθέλει τὸ πρᾶτταμενον τῆν τοῦ πρᾶττοντος σχολὴν περιμένειν, ἀλλ' ἀνάγκη τὸν πρᾶττοντα τῶ πραττέμενῳ ἐπακολουθεῖν μὴ ἐν παρέργου μέρει. — Ἀνάγκη. — Ἐκ δὴ τούτων κλείω τε ἐπειτα γίγνεται καὶ κάλλιον καὶ ῥῆον ὅταν εἰς ἐν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πρᾶττη» [«Nes darbas neturi laukti gamintojo laisvalaikio, bet būtina, kad gamintojas savo darbą atliktų stropiai, o ne bet kaip.— Tai yra būtina.— Juk kiekvienas daiktas gaminamas lengviau ir geriau ir didesniu kiekiu, kai žmogus dirba tik vieną darbą, atitinkantį jo gabumus, ir tinkamu laiku, laisvii nuo bet kurių kitų užsiėmiųjų»] («Republica», I kn., Baier, Orelli etc. 2-sis leid.) [Plg Сочинения Платона, III d., prof. Karpovo vert., S. Peterbur-ма, 1863. «Политика, или государство», II kn., 117 psl.] Panašias mintis galima randame ir Tukidido raštuose, I kn., 142 sk.: «Jūreivystė yra tokia pat problema, kaip ir bet kuri kita, ir ja negalima verstis tarp kita ko, kaip šalutiniu užsiėmimu; veikiau atvirksčiai, ji nepakenčia greta savęs jokio kito šalutinio užsiėmimo» [Plg Фукидид: «История Пелопонесской войны», Кузнецово leid., Москва 1887, I t., 136 psl.] Jei darbas lauks darbininko, sako Platonas, tai kitiems gamybos momentas dažnai bus praleistas ir produktas bus sugadintas, «εργον καιρον βιάλλεται» [«darbo rezultatas žus»]. Tą pačią platoninę idėją mes randame Anglijos balinimo įmonių savininkų proteste prieš tą fabriky akto paragrafą, kuriuo visiems darbininkams buvo nustatoma tam tikra valanda pietums. Jų gamyba negali priderinti prie darbininkų, nes «įvairiose deginimo, plovimo, balinimo, kočiojimo, blizginimo ir dažymo operacijose darbo nutraukimas iš anksto sutartytu momentu yra negalimas be pavojaus sugadinti... Nustatyti visiems darbininkams tą pačią privalomą pietų pertrauką — reikštų sudaryti pavojų, kad vertingi produktai kartais gali būti sugadinti dėl neužbaigtų operacijų». Le platonisme où va-t-il se nicher! [Ir kur tik neslypi tas platonizmas!]

⁸¹ Ksenofontas pasakoja, jog gauti valgių nuo Persijos karaliaus stalo maionu ne tik dėl to, kad tai didelė garbė, bet ir dėl to, kad tie valgiai yra skanesni už kitus. «Ir tai nenuostabu, nes, kaip visos kitos specialybės yra ypač ištobulintoms stambiuosiuose miestuose, taip ir karališki valgiai yra nepaprastai puikiai išruošti Mažuose miestuose tas pats žmogus dirba lovas, duris, plūgus, stalus; kartais jis, be to, stato namus ir labai džiaugiasi turėdamas pakankamai šios rūšies užsakymų, būtinų jo gyvybei palaikyti. Visiškai neįmanoma, kad žmogus, dirbantis tokius įvairius darbus, viską darytų gerai. Bet stambiuose miestuose, kur kiekvienas darbininkas randa daugelį pirkėjų, jam pakanka mokėti vieną amatą, kad galėtų išsimaitinti. Kartais net nereikia mokėti viso amato; būna taip, kad vienas dirba tik vyriškus batus, kitas — tik moteriškus. Atskirais atvejais vienas tik siuva batus, kitas tik sukerpa jiems odą, arba vienas tik sukerpa drabužius, kitas tik sujungia medžiagos gabalus. Neišvengiama yra tai, kad atliekantis paprasčiausią darbą atlieka jį visų tobuliausiai. Tas pat ir su virėjo specialybe» (Xenophon: «Cyropaedia», VIII kn., 2 sk.). [Plg Ксенофонт: «Киро-педия», Кіејевас 1878, VIII kn., 2 sk., 259—260 psl.] Demesys čia nukreiptas vien tik į vartojamosios vertės kokybę, nors Ksenofontas jau žino, kad darbo pasidalijimo mastas priklauso nuo rinkos didumo.

principas, toji respublika tėra atėniška Egipto kastų santvarkos idealizacija; Egiptas ir kitiems rašytojams, Platono amžininkams, pvz., Izokratui⁸², buvo pramoninės šalies pavyzdys, ir šią savo reikšmę jis išlaiko net Romos imperijos laikų graikų akyse⁸³.

Tikroju manufaktūriniu laikotarpiu, t. y. laikotarpiu, kai manufaktūra yra viešpataujanti kapitalistinio gamybos būdo forma, visiškas savybingų jai tendencijų realizavimas susiduria su įvairiomis kliūtimis. Nors manufaktūra, kaip mes esame matę, greta hierarchinio darbininkų suskaidymo sukuria paprastą jų suskirstymą į apmokytus ir neapmokytus, pastarųjų skaičius pasilieka labai ribotas dėl vyraujančios pirmųjų reikšmės. Nors manufaktūra atskiras operacijas pritaiko įvairiems savo gyvųjų darbo organų subrendimo, jėgos ir išsilavinimo laipsniams ir, vadinasi, skina kelią moterų ir vaikų gamybiniam išnaudojimui, vis dėlto ši tendencija, aplamai ir ištisai imant, sužlunga dėl suaugusiųjų darbininkų vyrų, kurių įpročiams ji prieštarauja, pasipriešinimo. Nors amatinės veiklos suskaidymas sumažina apmokymo išlaidas, taigi, ir darbininko vertę, vis dėlto sunkesniems daliniams darbams ilgas apmokymo laikas pasilieka būtinas ir darbininkų jis uoliai ginamas net ten, kur jis nereikalingas. Pvz., mes matome, kad Anglijoje laws of apprenticeship [mokinystės įstatymai] su jų septynerių metų mokymo laiku pilnai galioja iki manufaktūrinio laikotarpio pabaigos ir panaikinami tik stambiajai pramonei spaudžiant. Kadangi amatinis įgudimas pasilieka manufaktūros pagrindas ir funkcionuojantis joje visuminis mechanizmas neturi objektyvaus, nuo darbininkų nepriklausomo skeleto, tai kapitalui nuolat tenka kovoti su darbininkų vykdomu subordinacijos pažeidimu. «Tokia yra žmogaus prigimties silpnybė,— sušunka mūsų mielasis Juras,— kad, kuo darbininkas labiau yra įgudęs, tuo jis yra daugiau savivališkas, tuo sunkiau yra pajungti jį drausmei ir, vadinasi, tuo didesnę žalą jis savo užgaidomis daro visuminiam mechanizmui»⁸⁴. Todėl per visą manufaktūrinį laikotarpį nesiliauja skundai dėl darbininkų nedrausmingumo⁸⁵. Ir jei mes net neturėtume to meto rašytojų parodymų, tai jau vien šie paprasti faktai, kad prade-

⁸² «Jis (Buziris) visus suskirstė į atskiras kastas... įsakė, kad tie patys žmonės visuomet dirbtų tą patį darbą, nes jis žinojo, kad tie, kurie dažnai keičia profesijas, nė vienos iš jų giliai neįsisavina; o tie, kurie nuolat dirba tą patį darbą, jį atlieka visų tobuliausiai. Ir iš tikrųjų, mes matome, kad profesijų ir amatų srityje egiptiečiai pralenkė savo varžovus daugiau, negu meistras pralenkia neapmokytą darbininką, ir karaliaus valdžiai bei valstybės santvarkai apsaugoti sukūrė tokius tobulus institutus, kad garsūs filosofai, pasisakydami šiuo klausimu, aukština Egipto valstybės santvarką labiau negu kurią nors kitą» (*Isocrates: «Busiris»*, 8 sk.).

⁸³ Plg. *Diodorus Siculus* [*«Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek»*, I kn., 1831 m.].

⁸⁴ *Ure: «Philosophy of Manufactures»*, 20 psl.

⁸⁵ Tai, kas pasakyta tekste, kur kas labiau yra taikytina Anglijai negu Prancūzijai, ir Prancūzijai daugiau negu Olandijai.

dant nuo XVI šimtmečio ir iki pat stambiosios pramonės epochos kapitalui nepavykdavo pajungti sau viso to darbo laiko, kuriuo disponuoja manufaktūrinis darbininkas, kad manufaktūros yra neilgamžės ir kartu su darbininkų imigracija ir emigracija pasitraukia iš vienos šalies, kad atsirastų kitoje,— jau vien šie faktai sako mums daugiau negu ištisos bibliotekos. «Tvarka turi būti įvesta vienokiu ar kitokiu būdu»,— 1770 metais ne kartą ragina mūsų cituotasis «Essay on Trade and Commerce» autorius. «Tvarkos»,— pakartoja, praslinkus 66 metams, dr. Endrius Juras,— «tvarkos» nebuvo manufaktūroje, kuri rėmėsi «scholastine darbo pasidalijimo dogma», ir «Arkraitas sukūrė tvarką».

Kartu manufaktūra nepajėgė nei apimti visuomeninės gamybos visa jos apimtimi, nei pertvarkyti jos iš pat pašakny. Ji išsiskirdavo kaip architektūrinė puošmena ant ekonomikos rūmų, kurių platus pamatas buvo miesto amatai ir kaimo šalutiniai verslai. Jos pačios klaura techninė bazė tam tikroje išsivystymo pakopoje ėmė prieštauti jos pačios sukurtiems gamybos poreikiams.

Vienas iš tobuliausių manufaktūros kūrinių buvo dirbtuvė, gamnanti pačius darbo įrankius, ypač sudėtingus mechaninius aparatus, kurie tuo metu jau buvo naudojami. «Tokia dirbtuvė,— sako Juras,— teikė darbo pasidalijimo su visomis gausiomis jo pakopomis vaizdą. Gražtas, kaltas, tekinimo staklės — kiekvienas turėjo savo darbininką, hierarchiškai vienu ar kitu būdu susijusį su kitais priklausomai nuo jo įgudimo laipsnio». Šis darbo manufaktūrinio pasidalijimo produktas, savo ruožtu, gamino mašinas. Pastarosios pašalina amalinį darbo tipą kaip pagrindinį visuomeninės gamybos principą. Tuo, iš vienos pusės, pašalinamas techninis pagrindas, kuriuo remiantis darbininkas ligi gyvos galvos buvo pritvirtinamas prie tam tikros dalinės funkcijos. Iš antros pusės, griūva tos kliūtys, kurias šis principas dar statė kapitalo viešpatavimui.

TRYLIKTASIS SKIRSNIS
MAŠINOS IR STAMBIOJI PRAMONĖ

1. MAŠINŲ VYSTYMASIS

Džonas Stiuartas Milis savo «Politinės ekonomijos pagrinduose» sako: «Abejotina, ar visi iki šiol padaryti mechaniniai išradimai palengvino bent vieno žmogaus darbą»⁸⁶. Bet kapitalistiniu būdu naudojamoms mašinoms toks tikslas visiškai ir nekeliamas. Panašiai kaip visi kiti darbo gamybinio pajėgumo išvystymo metodai, jos turl atpiginti prekes, sutrumpinti tą darbo dienos dalį, kurią darbininkas sunaudoja sau, ir tuo būdu prailginti kitą jo darbo dienos dalį, kurią jis veltui atiduoda kapitalistui. Mašinos yra priemonė pridėmajai vertei gaminti.

Manufaktūroje gamybos būdo perversmo išeities taškas yra darbo jėga, stambiojoje pramonėje — darbo priemonė. Todėl pirmiausia reikia iširti, koku būdu darbo priemonė iš įrankio pavirsta mašina, arba kuo skiriasi mašina nuo amatinio įrankio. Žinoma, čia kalbama tik apie stambius, bendrus, būdingus bruožus, nes visuomenės istorijos epochos, kaip ir žemės istorijos epochos, neatskiriamos viena nuo kitos abstrakčiomis griežtomis atribojimo linijomis.

Matematikai ir mechanikai — ir tai kartoja kai kurie anglų ekonomistai — sako, kad įrankis yra paprasta mašina, o mašina yra sudėtingas įrankis. Jie nemato tarp jų jokio esminio skirtumo ir net paprastus mechaninius prietaisus, kaip svertas, nuožulnioji plokštuma, sraigtas, pleištas ir t. t., vadina mašinomis⁸⁷. Iš tikrųjų, kiekviena mašina susideda iš tokių paprastų prietaisų, kad ir kaip jie būtų keičiami ir derinami. Tačiau ekonominiu požiūriu šis apibrėžimas yra visiškai netikęs, nes jame nėra istorinio elemento. Iš antros pusės, skirtumą tarp įrankio ir mašinos norima įžiūrėti tame, kad vartojant įrankį varomoji jėga yra žmogus, priešingai, mašinos varomoji jėga yra nuo žmogaus jėgos skirtinga gamtos jėga, pvz.,

⁸⁶ «It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being». Milis turėtų pasakyti: «of any human being not fed by other people's labour» [bent vieno žmogaus, negyvenančio iš svetimo darbo], nes mašinos, be abejonės, smarkiai padidino kilmingųjų dykinėtojų skaičių.

⁸⁷ Zr., pvz., Hutton: «Course of Mathematics» [London 1841—1843, I—II t.].

gyvulus, vanduo, vėjas ir t. t.⁸⁸ Bet tada jaučių traukiamas plūgas, naudojamas įvairiausiose gamybos epochose, būtų mašina, o Clausens circular loom [Klauseno žiedinės audimo staklės], kurias varo vleno darbininko ranka ir kurios mezga 96 000 akių per minutę, būtų paprastas įrankis. Maža to: tos pačios loom [audimo staklės] būtų įrankis, jei jos yra ranka varomos, ir — mašina, jei garo varomos. Kadangi gyvulių jėgos naudojimas yra vienas iš seniausiųjų žmogijos išradimų, tai atrodytų, kad mašininė gamyba buvo pirmesnė už mašininę gamybą. Kai Džonas Uaietas 1735 metais paskelbė apie savo verpimo mašiną, o kartu su ja — apie XVIII amžiaus pramonės revoliuciją, jis nei vienu žodžiu nepaminėjo apie tai, kad asilas, o ne žmogus varys šią mašiną, ir, nežūrint to, šis vaidmuo atiteko asilui. Mašina «verpti be pirštų» — taip skelbė jo programa⁸⁹.

Kiekvieną išvystytą mašinų visumą [entwickelte Maschinerie] sudaro trys iš esmės skirtingos dalys: mašina-variklis, perduodamasis mechanizmas, pagaliau, mašina-įrankis, arba darbo mašina. Mašina-variklis veikia kaip viso mechanizmo varomoji jėga. Ji arba pati gamina savo varomąją jėgą, kaip garo mašina, kalorinė mašina, elektromagnetinė mašina ir t. t., arba gauna impulsą iš šalies, iš kurios nors gatavos gamtinės jėgos, kaip vandens ratas iš krintančio vandens, vėjo malūno sparnas iš vėjo ir t. t. Perduodamasis mechanizmas, susidedantis iš smagračių, judamųjų velenų, dantračių, ekscentrikų, virbalų, transmisinių juostų, diržų, įvairių įvairiausios rūšies tarpinių prietaisų ir detalių, reguliuoja judėjimą, keičia, jei tai

⁸⁸ «Siuo požiūriu taip pat galima išvesti ryškią ribą tarp įrankio ir mašinos: kastuvą, kūjį, kaltą ir t. t., svertus ir sraigtus, kuriems, kad ir kaip tobulai jie būtų pagaminti, varomoji jėga yra žmogus... visus juos apima įrankio sąvoka; tuo tarpu plūgą su jį traukiančia gyvulio jėga, vėjo ir kt. malūnus tenka priskirti prie mašinų» (*Wilhelm Schulz: «Die Bewegung der Produktion»*, Zürich 1843, 38 psl.). Veikalas kai kuriais atžvilgiais vertas pagyrimo.

⁸⁹ Jau iki jo buvo naudojamos verpimo mašinos, nors labai netobulos, pirmiausia, matyti, Italijoje. Kritinė technologijos istorija aplamai parodytu, kaip mažai bet kuris XVIII šimtmečio išradimas priklauso vienam ar kitam atskiram individui. Bet iki šiol tokio veikalo nėra. Darvinas nukreipė mūsų dėmesį į gamtos technologijos istoriją, t. y. į susidarymą augalų ir gyvūnų organų, kurie augalų ir gyvūnų gyvenime vaidina gamybos įrankių vaidmenį. Ar neverta tokio pat dabiesio visuomeninio žmogaus gamybinių organų susidarymo istorija, šios kiekvienos atskiros visuomeninės organizacijos materialinės bazės istorija? Ir ar nebūtų lengviau ją parašyti, nes, kaip Viko yra pasakęs, žmonijos istorija tuo skiriasi nuo gamtos istorijos, kad pirmoji yra mūsų sukurta, o antroji nėra mūsų sukurta? Technologija atskleidžia aktyvų žmogaus santykį su gamta, betarpišką jo gyvenimo gamybos, o kartu ir visuomeninių jo gyvenimo sąlygų bei iš jų kylančių profinių vaizdinių gamybos procesą. Ne kiekviena religijos istorija, palieanti nuošalyje šią materialinę bazę, yra nekritinė. Iš tikrųjų yra žymiai lengviau analizuoti būdu rasti žemišką miglotų religinių vaizdinių branduolį negu, atvirkščiai, iš esamų realaus gyvenimo santykių išvesti juos atitinkančias religines formas. Pastarasis metodas yra vienintelis materialistinis, vadinasi, vienintelis mokslinis metodas. Abstraktaus gamtamokslinio materializmo, paliekancio nuošalyje istorijos procesą, trūkumai jau pastebimi abstrakčiose ir ideologinėse jo gnybėse pažiūrose, kai tik jie išdrįsta išeiti už savo specialybės ir ribų.

būtiną, jo formą, pvz., paverčia jį iš statmeno rotaciniu, paskirsto jį ir perkelia į darbo mašinas. Abi šios mechanizmo dalys yra: tik tam, kad varytų darbo mašiną, kuri to dėka pagauna darbo objektą ir jį fikslingai keičia. XVIII amžiaus pramonės revoliucija kaip tik prasideda nuo šios mašinos dalies — nuo darbo mašinos. Ir dabar kiekvieną kartą, kai amatinė arba manufaktūrinė gamyba pavirsta mašinine, išeilies taškas yra darbo mašina.

Jei mes atidžiau įsižiūrėsime į mašiną-įrankį, arba darbo mašiną tikrąja to žodžio prasme, tai mes, aplamai ir ištisai imant, pamatysime joje, nors dažnai ir labai pakeista forma, vis tuos pačius aparatus ir įrankius, kuriais dirba amatininkas ir manufaktūros darbininkas; bet tai jau nebe žmogaus įrankiai, o mechanizmo įrankiai, arba mechaniniai įrankiai. Mes pamatysime, kad arba visa mašina yra tik senojo amatinio įrankio daugiau ar mažiau pakeistas mechaninis variantas, kaip, pvz., mechaninės audimo staklės⁹⁰, arba prie darbo mašinos korpuso pritaisyti veikiantieji organai yra seni pažįstami, kaip, pvz., verpimo mašinos verpstės, kojinių mezgimo mašinos virbalai, gaterio piuklai, piovimos mašinos peiliai ir t. t. Šių įrankių skirtumas nuo tikrojo darbo mašinos kūno yra toks didelis, jog pasireiškia net vienu ir kitų gamyboje. Būtent, šie įrankiai daugiausia vis dar tebegaminami amatinio arba manufaktūriniu būdu ir tik paskui pritaikomi prie mašininiu būdu pagaminto darbo mašinos korpuso⁹¹. Taigi, darbo mašina yra toks mechanizmas, kuris, įgavęs atitinkamą judesį, savo įrankiais atlieka tas pačias operacijas, kurias anksčiau atlikdavo darbininkas tokiais pat įrankiais. Ar varomoji jėga eina iš žmogaus ar, savo ruožtu, iš mašinos — tai dalyko esmės nė kiek nekeičia. Po to, kai įrankis tikrąja to žodžio prasme yra perėjęs nuo žmogaus į mechanizmą, mašina užima paprasto įrankio vietą. Skirtumas tarp mašinos ir įrankio jau iš pirmo žvilgsnio krinta į akis, nors pirminis variklis vis dar tebėra pats žmogus. Darbo įrankių kiekis, kuriuo žmogus gali vienu metu veikti, yra apribotas natūralinių jo gamybos įrankių kiekiu, jo kūno organų kiekiu. Vokietijoje kažkaip buvo mėginta priversti verpėją varyti du verpiamuosius ratelius, t. y. dirbti kartu abiem rankomis ir abiem kojomis. Bet tai reikalavo per didelio įtempimo. Vėliau buvo išrastas pavaros varomas ratelis su dviem verpstėmis, bet tokie verpėjai-virtuozai, kurie tuo pačiu metu galėtų verpti du siūlus, buvo beveik tokia pat retenybė, kaip dvigalviai žmonės. Priešingai, dženi jau nuo pat savo

⁹⁰ Ypač pirminėje mechaninių audimo staklių formoje iš pirmo žvilgsnio galima atpažinti senovines audimo stakles. Siuolaikine savo forma jos yra žymiai pakeistos.

⁹¹ Apytikriai tik nuo 1850 metų vis didesnė ir didesnė darbo mašinų įrankių dalis Anglijoje pradeda gaminti mašininiu būdu, nors ir ne tų fabrikantų, kurie gamina pačias mašinas. Mašinos tokiems mechaniniams įrankiams gaminti yra, pvz., automatic bobbin-making engine [automatinė ričiavimo mašina], card-setting engine [karšimo juostų surinkimo mašina], mašinos skietams ir mielių bei vaterių verpstėms gaminti.

panalrodymo verpia 12—18 vėrpščių, kojinių mezgimo mašina iš karto mezza daugeliu tūkstančių virbalų ir t. t. Tuo būdu kiekis įrankių, kuriems vienu metu veikia ta pati darbo mašina, iš pat pradžių yra principuotas nuo tų organinių apribojimų, kurie varžo amatinį darbininko įrankį.

Daugelyje rankinių įrankių skirtumas tarp žmogaus kaip paprastos varomosios jėgos ir kaip darbininko, atliekančio darbą tiksliai prasme, įgauna jutimais suvokiamą formą. Pavyzdžiui, dirbant prie ratelio koja veikia tiktai kaip varomoji jėga, tuo tarpu kai ranka, dirbanti prie verpstės, peša ir suka, t. y. atlieka verpimo operaciją tikroja to žodžio prasme. Kaip tik šią pastarąją amatinio įrankio dalį pirmiausia ir pasigauna pramonės revoliucija, kuri iš pradžių paveda žmogui ne tik naują darbą — prižiūrėti mašiną ir savo rankomis išslyti jos klaidas, — bet ir grynai mechaninį varomosios jėgos vaidmenį. Priešingai, įrankiai, kuriuos žmogus iš pat pradžių veikė tik kaip paprastą varomoji jėga, — kaip, pvz., sukant girnų milinį⁹², mudojant siurblius, keliant ir nuleidžiant dumplių kotą, grūdant grūstuvėje ir t. t., — šie įrankiai pirmiausia reikalauja panaudoti gyvulius, vandenį, vėją⁹³ kaip varomąją jėgą. Iš dalies manufaktūriniu laikotarpiu, o pavieniais atvejais daug laiko prieš jį, šie įrankiai išvysto į mašinas, bet jie nerevoliucionizuoja gamybos būdo. Kad jie net savo amatine forma jau yra mašinos, tai išryškėja stambiosios pramonės laikotarpiu. Pvz., siurbliai, kuriais olandai 1836—1837 metais išpumpavo Harlemo ežerą, buvo sukonstruoti pagal paprastų siurblių principą, tik su tuo skirtumu, kad jų stūmoklius varė ne žmogaus rankos, o ciklopinės garo mašinos. Paprastos ir labai netobulos kalvės dumplės dar kartais ir dabar Anglijoje paverčiamos mechaninėmis dumplėmis, tiesiog sujungiant jų kotą su garo mašina. Ir net pati garo mašina tuo pavidalu, kuriuo ji XVII amžiaus pabaigoje, manufaktūriniu laikotarpiu, buvo išrasta ir išliko iki XVIII amžiaus 80-ųjų metų pradžios⁹⁴, nesukėlė jokios pramonės revoliucijos.

⁹² Mozė-egiptietis sako: «Neužiřiši nasrų jaučiu, kuliančiam klojime tavo įvyus» [«Biblija», Mozės V knyga, 25 prsk., 4 sak.]. Priešingai, krikščioniškėji vokiečių filantropai savo baudžiauninkams, kuriuos jie panaudodavo kaip varomąją jėgą malant, uždėdavo ant kaklo didelius medinius ratus, kad baudžiauninkai ranka negalėtų dėti miltų į burną.

⁹³ Iš dalies natūralinių krioklių stoka, iš dalies kova su vandens pertekliumi kitomis formomis privertė olandus panaudoti vėją kaip varomąją jėgą. Patalus vėjo variklius olandai perėmė iš Vokietijos, kur šis išradimas buvo sukėles tūlų kovą tarp bajorijos, kunigų ir imperatoriaus dėl to, kam iš jų trijų «priklauso» vėjas. Vokietijoje buvo sakoma, kad oras paverčias žmogų svetima nuosavybe [Luft macht eigen], o tuo tarpu kaip tik vėjas išvadavo Olandiją. Cia iš nuosavybe pavertė ne olandus, o žemę olandams. Jau 1836 metais Olandijoje veikė 12 000 vėjo variklių 6 000 arklio jėgų galingumo, kurie du trečdalius šalies ploto saugojo, kad jie vėl nepavirstų bala.

⁹⁴ Tiesa, ją jau buvo žymiai patobulinęs Uatas savo pirmąja, vadinamąja paprasto veikimo garo mašina, bet šia forma ji buvo pasilikusi paprasta vandens ir druskos tirpalo kėlimo mašina.

Atvirkščiai, kaip tik darbo mašinų sukūrimas padarė būtiną garo mašinos revoliuciją. Nuo to laiko, kai žmogus, užuot įrankiu veikęs darbo objektą, pradeda tiesiog kaip varomoji jėga veikti darbo mašiną, tas faktas, kad varomajai jėgai atstovauja žmogaus raumenys, jau yra atsitiktinė aplinkybė, jie gali būti pakeisti vėju, vandeniu, garu ir t. t. Tai, savaime suprantama, nereiškia, kad toks pakeitimas dažnai nereikalauja didelių techninių pakeitimų mechanizme, kuris iš pradžių buvo sukonstruotas orientuojantis vien tik į žmogaus varomąją jėgą. Šiuo metu visos mašinos, kurioms dar tenka skintis su kelią, kaip, pvz., siuvamosios mašinos, mašinos duonai paruošti ir t. t., jeigu jų paskirtis iš pat pradžių nepašalina mažo jų panaudojimo masto, yra taip gaminamos, kad joms vienodai tinka ir žmogaus ir grynai mechaninė varomoji jėga.

Mašina, kuri yra pramonės revoliucijos išeities taškas, darbininką, veikiantį tuo pačiu metu tik vienu įrankiu, pakeičia tokiu mechanizmu, kuris iš karto operuoja daugybe vienuodų arba vienerūšių įrankių ir yra varomas vienos varomosios jėgos, kad ir kokia būtų pastarosios forma⁹⁵. Čia mes turime mašiną, bet tuo tarpu tiktai kaip paprastą mašininės gamybos elementą.

Darbo mašinos apimties ir jos vienu metu veikiančių įrankių kiekio padidinimas reikalauja stambesnio varomojo mechanizmo, o šis mechanizmas, kad įveiktų savo paties pasipriešinimą, yra reikalingas galingesnės varomosios jėgos negu žmogaus varomoji jėga,—mes jau nekalbame apie tai, kad žmogus yra labai netobulas įrankis vienodam ir nenutrūkstamam judėjimui gaminti. Jei mes tarėme, kad žmogus jau veikia tiktai kaip paprasta varomoji jėga ir kad, vadinasi, jo įrankio vietą užėmė darbo mašina, tai gamtos jėgos gali jį pakeisti ir kaip varomąją jėgą. Iš visų manufaktūrinio laikotarpio paliktų stambių varomųjų jėgų arklio jėga buvo visų blogiausia iš dalies dėl to, kad arklys turi savo galvą, iš dalies dėl to, kad jis yra brangus ir tik ribotu mastu gali būti panaudojamas fabrikuose⁹⁶.

⁹⁵ «Sujungimas visų šių paprastų įrankių, varomų vieno bendro variklio, sudaro mašiną» (*Babbage: «On the Economy of Machinery»*. London 1832 [136 psl.]).

⁹⁶ 1861 m. sausio mėnesį Džonas Č. Mortonas Society of Arts [Amatų draugijoje] padarė pranešimą apie «žemdirbystėje naudojamas jėgas». Jame tarp kita ko sakoma štai kas: «Kiekvienas dirvos vienodumą padidinantis pagerinimas įgalina naudoti garo mašiną grynai mechaninei jėgai gaminti... Arklio jėgos reikia ten, kur kreivos gyvatvorės ir kitos kliūtys vienodus judesius daro negalimus. Tokių kliūčių kasdien vis daugiau pašalinama. Tose operacijose, kurios reikalauja palyginti daugiau valios ir mažiau fizinės jėgos, vienintelė jėga, kuri gali būti naudojama, yra žmogaus jėga, kaip jėga, nepalijaujama žmogaus proto vairuojama». Paskui p. Mortonas garo jėgą, arklio jėgą ir žmogaus jėgą suveda į garo mašinoms priimtą matavimo vienetą, t. y. į jėgą, įstengiančią pakelti 33 000 svarų į vienos pėdos aukštį per minutę, ir apskaičiuoja vienos garinės arklio jėgos kaštus: naudojant garo mašiną — 3 pensai, naudojant arklį — 5½ penso per valandą. Toliau, kad arklys būtų sveikas, jis neturi dirbti daugiau kaip 8 valandas per dieną. Naudojant garo jėgą žemei įdirbti, kiekvieną septynetą

Vis dėlto stambiosios pramonės vaikystės laikotarpiu arklys buvo naudojamas gana dažnai, ką liudija ne tik anų laikų agronomų rašiniai, bet ir iki šiol išlikęs būdas mechaninės jėgos dydį išreikšti arklio jėgomis. Kai dėl vėjo, tai jis perdaug nepastovus ir nesileidžia kontroliuojamas, o be to, vandens jėgos naudojimas Anglijoje, stambiosios pramonės tėvynėje, jau manufaktūriniu laikotarpiu turėjo vyraujančią reikšmę. Jau XVII amžiuje buvo pamėginta vienu vandens ratu varyti dvi stągiras, taip pat ir dvi malūno girtas. Bet perduodamojo mechanizmo apimties padidėjimas dabar suėjo į konfliktą su nepakankama vandens jėga, ir tai buvo viena iš tų aplinkybių, kurios paskatino tiksliau tirti trinties dėsnius. Lygiai taip pat varomosios jėgos veikimo nereguliarumas malūnuose, kurie buvo varomi stumiant ir traukiant svirtimis, atvedė į smagračio teoriją ir praktinį jo pritaikymą⁹⁷, kuris vėliau stambiojoje pramonėje ėmė vaidinti tokį svarbų vaidmenį. Tuo būdu manufaktūrinis laikotarpis vystė pirmuosius mokslinius ir techninius stambiosios pramonės elementus. Arkraito vaterinė verpimo mašina iš pat pradžių buvo vandens varoma. Tačiau ir vandens jėgos, kaip vyraujančios varomosios jėgos, naudojimas buvo susijęs su įvairiais sunkumais. Jos negalima buvo pagal norą didinti, jos trūkumo negalima buvo pašalinti; kartais ji išsekdavo ir, kas svarbiausia, ji buvo grynai lokalinio pobūdžio⁹⁸. Tik išradus antrąją Uato mašiną, vadinamąją dvigubo veikimo garo mašiną, buvo rastas pirmas variklis, kuris, suvartodamas anglį ir vandenį, pats gamina varomąją jėgą ir kurio galingumą visiškai kontroliuoja žmogus; variklis, kuris yra judamas ir pats yra kilnojimo priemonė, kuris, būdamas miesto, o ne kaimo, kaip, pvz., vandens ratas, kūriny, leidžia koncentruoti gamybą miestuose, užuot ją išsklaidžius — kaip, pvz., naudojant vandens ratą — kaime⁹⁹; variklis, universalus pagal savo techninį

arklių galima sumažinti bent 3 arkliais, be to, garo mašinos kaštai per visus metus nebus didesni už šių pašalintų arklių išlaikymo kaštus per tuos 3 arba 4 mėnesius, kai jie iš tikrųjų kaip reikiant ir naudojami. Pagaliau, tose žemdirbystės operacijose, kur galima panaudoti garo jėgą, gaunamas geresnės kokybės produktas, negu naudojant arklio jėgą. Norint atlikti garo mašinos darbą, tektų panaudoti 66 darbininkus su bendra 15 šil. darbo užmokesčio suma už valandą, o norint atlikti arklio darbą, tektų panaudoti 32 darbininkus su bendra 8 šil. užmokesčio suma už valandą.

⁹⁷ Faulhaberis, 1625. De Ko, 1688.

⁹⁸ Naujausias turbinų išradimas pramoninį vandens jėgos eksploatavimą atpalaiduoja nuo daugelio anksčiau buvusių apribojimų.

⁹⁹ «Pirmuoju tekstilės manufaktūrų egzistavimo metu fabriko buvimo vieta priklausė nuo to, ar yra tokia upė, kurios vandens kritimas būtų pakankamas sukurti vandens ratui; ir nors vandens varomų fabriku įrengimas buvo pirmas smūgis naminės pramonės sistemai, tačiau šie fabrikai, ... kurie būtina turėjo būti statomi prie upių ir dažnai žymiu atstumu vienas nuo kito, buvo veikiau kaimo, negu miesto sistemos elementas; ir tik įvedus garo jėgą vietoj vandens jėgos, atsiranda galimybė fabrikus telkti miestuose ir vietovėse, kur galima rasti pakankamą kiekį vandens ir anglies, būtinų garui gaminti. Garo mašina yra

pritaikymą ir savo buvimo vietoje atžvilgiu palyginti mažai priklausomas nuo vieno ar kitų lokalinių sąlygų. Didysis Uato genijus pasireiškia tuo, kad patentas, jo paimtas 1784 m. balandžio mėnesį, patelkdamas garo mašinos aprašymą, ją atvaizduoja ne kaip išradimą vien tik specialiems tikslams, bet kaip universalią stambiosios pramonės variklį. Jis čia užsimena apie mašinos panaudojimo būdus, iš kurių kai kurie, pvz., garinis kūjis, įvesti tik daugiau kaip po pusės šimtmečio. Tačiau jis abejojo, ar garo mašina gali būti panaudojama jūrų laivininkystėje. Jo įpėdiniai, Boltonas ir Uatas, Londono 1851 m. pramonės parodoje eksponavo milžinišką garo mašiną okeaniniams garlaiviams.

Tik po to, kai įrankiai iš žmogaus organizmo įrankių pavirto mechaninio aparato, darbo mašinos, įrankiais, mašina-variklis įgauna savarankišką formą, visiškai laisvą nuo tų apribojimų, kurie yra susiję su žmogaus jėga. Nuo šio laiko toji atskira darbo mašina, kurią mes iki šiol nagrinėjome, nusmunka iki paprasto mašininės gamybos elemento. Viena mašina-variklis dabar gali vienu metu varyti daug darbo mašinų. Didėjant vienu metu varomų darbo mašinų kiekiui, auga ir mašina-variklis, o kartu perduodamasis mechanizmas išauga į plačiai išsišakojusį aparatą.

Dabar mes turime skirti dviejų rūšių dalykus: daugelio vienodų mašinų kooperaciją ir mašinų sistemą.

Vienu atveju visą darbą atlieka ta pati darbo mašina. Ji vykdo visas tas įvairias operacijas, kurias amatininkas atlikdavo savo įrankiu, pvz., audėjas savo audimo staklėmis, arba kurias amatininkai iš eilės atlikdavo įvairiais įrankiais, vis vien, ar jie buvo savarankiški amatininkai ar vienos manufaktūros nariai¹⁰⁰. Pavyzdžiui, naujausioje pašto vokų manufaktūroje vienas darbininkas lankstė popierių lankstytuvu, kitas užtepė kljus, trečias atlenkdavo kampa, kuriam išspausdinama monograma, ketvirtas štampuodavo monogramą ir t. t., ir kiekvienoje iš šių dalinių operacijų kiekvienas atskiras vokus turėjo eiti iš rankų į rankas. Vieną vienintelę vokų gaminimo mašiną iš karto atlieka visas šias operacijas ir per valandą pagamina 3 000 ir daugiau vokų. Londono 1862 metų pramonės parodoje eksponuota amerikinė popierinių maišelių gaminimo mašina piausto popierių, užtepa kljus, lanksto ir išbaigia 300 maišelių per minutę. Visą

---

pramonės miestų motina» (A. Redgreivas leidinyje «Reports of the Insp. of Fact. for 30th April 1866», 36 psl.).

¹⁰⁰ Darbo manufaktūrinio pasidalijimo požūriu audimas buvo anaipol ne paprastas, bet, priešingai, sudėtingas amatinis darbas, ir dėl to mechaninės audimo staklės yra mašina, atliekanti labai sudėtingas operacijas. Aplamai klaidinga yra ta pažiūra, kad, esą, šiuolaikinės mašinos iš pradžių įvaldė tokias operacijas, kurias manufaktūrinis darbo pasidalijimas buvo supaprastinęs. Vėrpimas ir audimas manufaktūrinio laikotarpiu atsiskyrė kaip naujos rūšys, atitinkami įrankiai buvo patobulinti ir pakeisti, bet pats darbo procesas, nė kiek nepadalytas, pasiliko amatinis. Mašinos išėities taškas yra ne darbas, o darbo priemonė.

procesą, kuris manufaktūroje yra padalytas ir pagal tam tikrą eilę atliekamas, čia vykdo viena darbo mašina, kuri veikia su įvairių įrankių kombinacijos pagalba. Ar tokia darbo mašina būtų tik mechaninis sudėtingo amatinio įrankio atkūrimas ar įvairiarūšių, manufaktūros specializuotų paprastų įrankių kombinacija, vis vien fabrike, t. y. mašinine gamyba besiremiančioje dirbtuvėje, nuolat vėl pasirodo paprastoji kooperacija, ir, be to, pirmiausia kaip vienaarūšių ir vienu metu kartu veikiančių darbo mašinų (darbininką mes čia paliekame nuošalyje) erdiškas susitelkimas. Antai, audimo fabriką sudaro daugelio mechaninių audimo staklių išdėstymas greta, o siuvimo fabriką — daugelio siuvamųjų mašinų išdėstymas greta toje pačioje dirbtuvėje. Bet čia yra techninė vienybė, kadangi daugelis vienaarūšių darbo mašinų vienu metu ir tolyginai gauna impulsą iš bendro pirminio variklio širdies plakimo, o tą impulsą joms perteikia perduodamas mechanizmas, kuris iš dalies joms visoms taip pat yra bendras, nes nuo jo šakojasi tik atskiros atšakos kiekvienai atskirai darbo mašinai. Panašiai kaip daugelis įrankių sudaro tik vienos darbo mašinos organus, taip daugelis darbo mašinų dabar sudaro tik vienaarūšius to paties varomojo mechanizmo organus.

Bet mašinų sistema tikrąja to žodžio prasme užima atskiros savarankiškos mašinos vietą tik tuo atveju, kai darbo objektas išeina nuo seklių eilę tarpusavyje susijusių dalinių procesų, kuriuos atlieka įvairiarūšių, bet tarpusavyje viena kitą papildančių darbo mašinų grandinė. Čia vėl pasireiškia manufaktūrai būdinga darbo pasidalinimu besiremianti kooperacija, bet dabar ji jau yra dalinių darbo mašinų kombinacija. Specifiniai įvairių dalinių darbininkų įrankiai — pvz., vilnos manufaktūroje vilnos kedentojų, vilnos karšėjų, vilnos šiaušėjų, vilnos verpėjų ir t. t. įrankiai — dabar pavirsta įrankiais specifikuotų darbo mašinų, iš kurių kiekviena yra atskiras organas, atliekantis atskirą funkciją kombinuoto vykdomojo mechanizmo sistemoje. Tose šakose, kur mašinų sistema įvedama pirmą kartą, pati manufaktūra, apamai ir ištiesai imant, teikia jai natūralinį gamybos proceso padalinimo pagrindą, vadinasi, ir to proceso organizacijos pagrindą¹⁰¹. Tačiau iš pat pradžių iškyla ir vienas esminis skirtumas

¹⁰¹ Iki stambiosios pramonės epochos vilnos manufaktūra buvo viešpataujanti Anglijos manufaktūra. Todėl pirmojoje XVIII šimtmečio pusėje joje buvo atlikta didesnė eksperimentų dalis. Kaip vilnos gamyboje įgytas patyrimas buvo naudingas gaminant medvilnę, kurios mechaninis perdirbimas nereikalauja tokio sunkaus paruošiamojo proceso, taip vėliau, atvirkščiai, mechaninė vilnos pramonė išsivystė mechaninio medvilnės verpimo ir audimo pagrindu. Atskirus vilnos manufaktūros elementus, pvz., vilnos karšimą, fabrikinė sistema apėmė tik paskutiniais dešimtmečiais. «Mechaninės jėgos panaudojimas vilnai karšti... plačiai paplitęs nuo to laiko, kai buvo įvesta «karšimo mašina», ypač Listerio mašina... neabejotinai buvo ta priežastis, dėl kurios labai didelis skaičius darbininkų neteko darbo. Anksčiau vilna buvo karšiama rankomis, daugiausia karšėjo namuose. Dabar ji paprastai karšiama fabrike, ir rankinis darbas pasidarė neberekalingas, išskyrus kai kurias specialias darbo rūšis, kurias atliekant vis dar teikiama

tarp manufaktūrinės ir mašininės gamybos. Manufaktūroje darbininkai, pavieniai arba sujungti į grupes, kiekvieną atskirą dalinį procesą turi atlikti savo rankiniais įrankiais. Jei darbininkas čia ir pritaikomas procesui, tai ir procesas, savo ruožtu, jau iš anksto yra pritaikytas darbininkui. Mašininėje gamyboje šis subjektyvus darbo pasidalijimo principas atkrinta. Visas procesas čia objektyviai, priklausomai nuo jo paties pobūdžio, suskaidomas į jo sudėtinės fazes, ir kiekvieno dalinio proceso atlikimo ir įvairių dalinių procesų sujungimo problema išsprendžiama techniškai panaudojant mechaniką, chemiją ir t. t.¹⁰², be to, žinoma, kiekviena teorinė koncepcija, kaip ir anksčiau, turi būti tobulinama pasiremiant gausiai sukauptu praktiniu patyrimu. Kiekviena dalinė mašina teikia kitai, betarpiškai paskui ją sekančiai mašinai žaliavą, ir kadangi visos jos veikia vienu metu, tai produktas nuolatos yra ir įvairiose savo susidarymo proceso pakopose ir be paliovos pereina iš vienos gamybos fazės į kitą. Kaip manufaktūroje betarpiška dalinių darbininkų kooperacija sukuria tam tikrus kiekybinius santykius tarp atskirų darbininkų grupių, taip ir suskaidytoje mašinų sistemoje vienos dalinės mašinos nenutrūkstamas aptarnavimas kitos dalinės mašinos sukuria tam tikrą santykį tarp jų skaičiaus, dydžio ir greičio. Kombinuota darbo mašina, kuri dabar yra suskaidyta įvairiarūšių atskirų darbo mašinų ir jų grupių sistema, yra tuo tobulesnė, kuo labiau nenutrūkstamas yra visas jos atliekamas procesas, t. y. kuo mažiau yra pertraukų žaliavai išeinant nuo pirmosios iki paskutinės proceso fazės, vadinasi, kuo daugiau ją iš vienos gamybos fazės į kitą perkelia ne žmogaus ranka, bet pats mechanizmas. Tad jei manufaktūroje atskirų procesų izoliavimas yra iš paties darbo pasidalijimo išplaukiantis principas, tai, priešingai, išsivysčiusiame fabrike viešpatuoja kitoks principas: nenutrūkstamas atskirų procesų sąryšis.

Mašinų sistema, ar ji remiasi paprastąja vienaarūšių darbo mašinų kooperacija, kaip audimo srityje, ar įvairiarūšių mašinų deriniu, kaip verpimo srityje, pati savaime yra didelis automatas, jeigu ją varo vienas pirminis variklis, pats sukeliantis savo judėjimą. Tačiau sistema kaip visuma gali būti varoma, pvz., garo mašinos, tuo tarpu kai atskiros darbo mašinos tam tikriems judesiams atlikti vis dar tebėra reikalingos darbininkų pagalbos, kaip, pvz., iki įvedant selfaktorius jos reikėjo dirbant prie miulių, o verpiant plonuosius verpalus reikia dar ir dabar; arba vėl tam tikros mašinų dalys, kad galėtų atlikti savo operacijas, turi būti kaip įrankis darbininko vairuojama-

pirmenybė ranka iškarštai vilnai. Daugelis rankinių karšėjų surado darbą fabrikuose, bet, palyginti su mašinos produktu, rankinio karšėjo produktas yra toks mažas, kad labai didelis skaičius karšėjų taip ir liko be darbo» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», 16 psl.).

¹⁰² «Vadinasi, fabrikinės sistemos principą sudaro... darbo proceso suskaidymas į jo esmines sudėtines dalis vietoj darbo padalijimo arba suskaidymo tarp atskirų amatininkų» (*Ure: «Philosophy of Manufactures», 20 psl.*).

mos, kaip kad buvo mašinų gamyboje iki slide rest (sukamajam suportui) pavirstant selffaktorium. Kai darbo mašina visus žaliavai apdirbti reikalingus judesius atlieka be žmogaus pagalbos ir kai ji yra reikalinga tik darbininko vykdomos kontrolės, mes turime automatinę mašinų sistemą, kurios detalės betgi gali būti toliau tobulinamos. Šio tobulinimo pavyzdys gali būti tokie šiuolaikiniai išradimai kaip aparatas, automatiškai stabdantis verpimo mašiną, kai tik nutrūksta bent vienas siūlas, ir selfacting stop [automatinis jungiklis], stabdantis patobulintas garines audimo stakles, kai tik audimo šaudyklėje pasibaigia visas ataudų siūlas. Tiek gamybos nenutrūkstamumo, tiek ir automatinio principo įgyvendinimo pavyzdys gali būti šiuolaikinis popieriaus fabrikas. Iš popieriaus gamybos aplamai būtų galima kuodeliausiai iširti tiek skirtumą tarp įvairių gamybos būdų, besiremiančių įvairių gamybos priemonių baze, tiek ir visuomeninių-gamybinių santykių sąryšį su tais įvairiais gamybos būdais; šioje pramonės šakoje senovinė vokiečių popieriaus gamyba teikia amatinės gamybos pavyzdį, XVII amžiaus Olandija ir XVIII amžiaus Prancūzija — manufaktūros tikrąja to žodžio prasme pavyzdį, o šiuolaikinė Anglija — automatinės gamybos pavyzdį, be to, Kinijoje ir Indijoje iki šiol egzistuoja dar dvi skirtingos senovinės azijinės šios pramonės formos.

Suskaidytoje sistemoje darbo mašinų, kurios perduodamojo mechanizmo varomos iš vieno centrinio automato, mašininė gamyba įgauna savo labiausiai išvystytą pavidalą. Į atskiros mašinos vietą čia stoja mechaninė pabaisa, kurios kūnas užima ištiesus fabriku pastatus ir kurios demoniška jėga, iš pradžių paslėpta beveik iškilmingai ritminguose jos milžiniškų narių judesiuose, išsiveržia nesuskaitomų darbo organų tikrąja to žodžio prasme karštingai padūkusiam šokyje.

Miulės, garo mašinos ir t. t. atsirado anksčiau, negu atsirado darbininkas, kurio vienintelis darbas yra gaminti garo mašinas, miulės ir t. t., lygiai taip pat kaip žmogus nešiojo drabužius anksčiau, negu atsirado siuvėjai. Bet Vokansonas, Arkraitas, Uatas ir t. t. išradimai galėjo būti įgyvendinti tik dėka to, kad šie išradėjai rado žymų skaičių įgudusių mechaninių darbininkų, kuriuos jau buvo paruošęs manufaktūrinis laikotarpis. Dalį šių darbininkų sudarė savarankiški įvairių profesijų amatininkai, kita dalis buvo suvienyta į manufaktūras, kur, kaip anksčiau buvo minėta, viešpatavo ypatingai griežtas darbo pasidalijimas. Didėjant išradimų skaičiui ir augant naujai išrastų mašinų paklausai, vis labiau vystėsi, iš vienos pusės, mašinų gamybos suskilimas į daugelį savarankiškų šakų, iš antros pusės — darbo pasidalijimas mašinų gamybos manufaktūrų viduje. Tuo būdu mes čia manufaktūroje atrandame betarpišką techninį stambiosios pramonės pagrindą. Ji gamina mašinas, su kurių pagalba stambioji pramonė šalino amatinę ir manufaktūrinę gamybą tose gamybos šakose, kurias ji pirmiausia įvaldydavo. Vadinasi, mašininė gamyba

savaimingai atsirado jos neatitinkančioje materialinėje bazėje. Tam tikroje išsivystymo pakopoje ji turėjo padaryti perversmą pačiam tamė pagrinde, kuri ji pirma rado gatavą, o paskui toliau vystė, išlaikydama jo senąją formą, ir sukurti sau naują bazę, atitinkančią jos pačios gamybos būdą. Kaip atskira mašina pasilieka nykštukinė mašina, kol ji tik žmogaus yra varoma, kaip mašinų sistema negalėjo laisvai vystytis, kol anksčiau naudojamų varomųjų jėgų — gyvulių, vėjo ir net vandens — vietos neužėmė garo mašina, taip ir visas stambiosios pramonės vystymasis buvo paraližuojamas tol, kol jos būdinga gamybos priemonė — pati mašina — galėjo egzistuoti tik asmeninės jėgos, asmeninio įgūdimo dėka, t. y. priklausė nuo raumenų jėgos, akies tikslumo ir rankų virtuoziškumo, kuriais dalinis darbininkas manufaktūros viduje arba amatininkas už jos ribų valdė savo nykštukinį įrankį. Jei paliksime nuošalyje mašinų brangumą kaip tokio jų atsiradimo pasekmę, — aplinkybė, kuria kapitalas vadovaujasi kaip sąmoningu motyvu, — tai tolesnis jau mašininio pobūdžio pramonės šakų plėtimas ir mašinų skverbimasis į naujas gamybos šakas ištaisai priklausė nuo didėjimo tokios darbininkų kategorijos, kuri, turint galvoje, kad jai priklausantieji darbininkai savo darbe yra pusiau menininkai, gali augti ne šuoliais, o tik palaipsniui. Bet tam tikroje išsivystymo pakopoje tarp stambiosios pramonės ir jos amatinės ir manufaktūrinės bazės kyla techninis prieštaravimas [Widerstreit]. Mašinų-variklių, perduodamojo mechanizmo ir darbo mašinų apimties didinimas; darbo mašinos sudėtinių dalių sudėtingumo ir įvairumo, taip pat jų griežto taisyklingumo didinimas tuo mastu, kuriuo darbo mašina atitrūksta nuo amatinio savo modelio, kuris iš pradžių ištaisai apspėsdavo jos konstrukciją, ir įgauna laisvą formą, kurią apspėndžia vien tik mechaninis jos uždavinys; automatinės sistemos vystymas ir vis labiau neišvengiamas naudojimas sunkiai apdirbamų medžiagų, pvz., geležies vietoj medžio¹⁰³, — visų šių natūraliai išaugusių uždavinių išsprendimas visur susidurdavo su rėmais, kuriuos sąlygoja darbų priklausomybė nuo darbininko asmens ir kuriuos net kombinuotas darbininkų personalas manufaktūroje galėjo tik šiek tiek praplėsti, bet ne panaikinti iš esmės. Manufaktūra negalėtų sukurti tokių mašinų, kaip, pvz., šiuolaikinė spaustuvi-

¹⁰³ Mechaninės audimo staklės pirmine savo forma padarytos daugiausia iš medžio, o patobulintos, šiuolaikinės — iš geležies. Ligi kokie laipsnio senoji gamybos priemonės forma iš pradžių viešpatauja naujajai jos formai, parodo, tarp kita ko, net visiškai paviršutiniškas šiuolaikinių garinių audimo staklių palyginimas su senosiomis, šiuolaikinių dumplių ketaus liejyklose palyginimas su pirminiu bejėgiu mechaniniu paprastų kalvės dumplių atkūrimu. Gal būt, dar įtikinamesnis pavyzdys negu visa kita yra pirmas mėginimas pagaminti garvežį, padarytas iki išrandant dabartinius garvežius: jis iš esmės turėjo dvi kojas, kurias pakaitomis keldavo, kaip arklys. Tik toliau besivystant mechanikai ir besikaupiant praktiniam patyrimui, mašinos formą ištaisai pradeda apspėti mechanikos principai ir dėl to ji visiškai emancipuojaš nuo senovinės materialinės formos to įrankio, kuris dabar išsivysto į mašiną.

nė mašina, šiuolaikinės garinės audimo staklės ir šiuolaikinė karšimo mašina.

Vienoje pramonės sferoje įvykęs gamybos būdo perversmas sąlygoja tokį pat perversmą kitose sferose. Tai pirmiausia liečia tokias pramonės šakas, kurios tarpusavyje susipina kaip vieno bendro proceso fazės, nors visuomeninis darbas pasidalijimas yra jas taip izoliavęs, kad kiekviena iš jų gamina savarankišką prekę. Antai, mašininis verpimas padarė būtiną mašininį audimą, o abu kartu — mechaninės-cheminės revoliucijos būtinumą balinimo, kartūnų marginimo ir dažymo procesuose. Tokiu pat būdu, iš antros pusės, medvilnės verpimo revoliucija nulėmė džino mašinos, skirtos medvilnės pluoštui atskirti nuo sėklos, išradimą, ir to dėka pasidarė galima gaminti medvilnę dabar reikalingu stambiu mastu¹⁰⁴. Bet kaip tik pramonės ir žemės ūkio gamybos būdo revoliucija padarė būtiną ir bendrųjų visuomeninio-gamybinio proceso sąlygų, t. y. susisiekimo ir transporto priemonių, revoliuciją. Susisiekimo ir transporto priemonės tokios visuomenės, kurios plovė [pagrindinė ašis], anot Furjės, buvo smulkioji žemdirbystė su jos pagalbine namine pramone ir miestų amatai, jau toli gražu neapatenkino gamybos poreikių manufaktūriniu laikotarpiu su jo išsiplėtusi visuomeninio darbo pasidalijimu, su jo darbo priemonių ir darbininkų koncentracija, su jo kolonijinėmis rinkomis, ir dėl to jose iš tikrųjų ir įvyko perversmas. Lygiai taip pat transporto ir susisiekimo priemonės, paveldėtos iš manufaktūrinio laikotarpio, greitai pavirto nepakenčiamais pančiais stambiajai pramonei su jos karštingišku gamybos tempu, jos masiniu mastu, su jos vykdomu kapitalo ir darbininkų masių nuolatiniu permetinėjimu iš vienos gamybos sferos į kitą ir su jos sukurtais pasauliniais rinkos ryšiais. Todėl, jau nekalbant apie visišką perversmą burinių laivų statyboje, susisiekimo ir transporto priemonės, įvedus ištisą upių garlaivių, geležinkelių, okeaninių garlaivių ir telegrafų sistemą, pamažu buvo pritaikytos stambiosios pramonės gamybos būdai. Bet didžiulės geležies masės, kurias dabar reikėjo kalti, suvirinti, piaustyti, gręžti ir formuoti, savo ruožtu, reikalavo tokių ciklopiinių mašinų, kurių manufaktūrinė mašinų gamyba sukurti nepajėgė.

Taigi, stambioji pramonė turėjo įvaldyti būdingą jai gamybos priemonę, pačią mašiną, turėjo mašinomis gaminti mašinas. Tik tuo būdu ji galėjo susikurti adekvatinę sau techninę bazę ir atsistoti ant savo kojų. Tuo mastu, kuriuo pirmaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais augo mašininė gamyba, mašina iš tikrųjų palaipsniui įvaldė darbo

¹⁰⁴ Jankio Elio Uitnio išrastas cotton-gin [medvilnės džinas] iki pastarojo laiko iš esmės mažiau buvo keičiamas negu bet kuri kita XVIII amžiaus mašina. Tik pastaraisiais dešimtmečiais (iki 1867 metų) kitas amerikietis, p. Emeris iš Olbanio, Niujorko valstijos, labai paprastu ir tikslingu patobulinimu Uitnio mašiną išstūmė iš vartojimo.

mašinių gamybą. Tačiau tik pastarajame dešimtmetyje milžiniška geležinkelių statyba ir okeaninė laivininkystė sukėlė atsiradimą tų cikloplinių mašinų, kurios naudojamos statant pirminius variklius.

Mašininės mašinų gamybos esmingiausia gamybinė sąlyga buvo mašina-variklis, kuri gali išvystyti bet kurio laipsnio jėgą ir kuri tu pačiu metu ištiesai leidžiasi kontroliuojama. Ji jau egzistavo garo mašinos pavidalu. Bet kartu dar reikėjo mašininiu būdu gaminti atskiriems mašinų dalims būtinas griežtai geometrines formas: linijas, plokštumas, skritulius, cilindrus, konusus ir rutulius. Pirmajame XIX šimtmečio dešimtmetyje Henris Modslėjus išsprendė šią problemą, išrasdamas slide rest [sukamąjį suportą], kuris greitai buvo paverstas automatinio mechanizmo ir modifikuota forma perkeltas iš tekinimo staklių, kurioms jis iš pradžių buvo skiriamas, į kitas mašinų gamybos mašinas. Šis mechaninis prietaisas pavaduoja ne kokį nors specialų įrankį, bet pačią žmogaus ranką, kuri sukuria tam tikrą formą, atitinkamais būdais priartindama, pridėdama piaunamojo įrankio ašmenis prie darbo medžiagos arba nukreipdama jį į darbo medžiagą, pvz., į geležį. Tuo būdu pavyko gaminti geometrines atskirų mašinų dalių formas «taip lengvai, tiksliai ir greitai, kaip negalėtų gaminti ir didžiausią patyrimą turinčio labiausiai įgudusio darbininko ranka»¹⁰⁵.

Jei mes dabar išnagrinėsime tą mašinų gamyboje naudojamų mašinų dalį, kuri sudaro mašiną-įrankį tikrąja to žodžio prasme, tai mes vėl turėsime prieš akis amatinį įrankį, tik ciklopinio dydžio. Pavyzdžiui, gręžimo mašinos vykdomasis mechanizmas — tai didžiulis gražtas, kurį suka garo mašina ir be kurio, savo ruožtu, negalėtų būti pagaminami didelių garo mašinų ir hidraulinių presų cilindrai. Mechaninės tekinimo staklės yra ciklopinis paprastų kojomis sukamų tekinimo staklių atkūrimas; drožimo mašina yra geležinis dailidė, apdirbantis geležį tokiu pat įrankiu, koku dailidė apdirba medį; įrankis, kuris Londono laivų statyklose piauna fanerą, — tai milžiniškas skustuvus; mechaninės žirkklės, piaunančios geležį, kaip siuvėjo žirkklės piauna gelumbę, tai — milžiniško dydžio žirkklės, o garinis kūjis veikia paprasto plaktuko galvute, bet tokio svorio, kad juo negalėtų užsimoti pats Toras¹⁰⁶. Pavyzdžiui, vienas iš tokių garinių kūjų, kurie yra Nesmiso išrasti, sveria daugiau kaip 6 tonas ir statmeniškai krinta iš 7 pėdų aukščio ant 36 tonų svorio priekalo. Jis žaidamas pa-

¹⁰⁵ «The Industry of Nations». London 1855, II d., 239 psl. Čia pat sakoma: «Kad ir koks paprastas ir iš pirmo žvilgsnio nežymus atrodytų šis tekinimo staklių priedėlis, mes manome, kad neperdedant galima pasakyti, jog jo įtaka mašinų tobulinimui ir jų paplitimui buvo tokia pat didelė, kaip pačioje garo mašinoje Uato atliktų patobulinimų įtaka. Je įvedimas iš karto patobulino ir atpigino visokias mašinas ir paskatino naujus išradimus bei patobulinimus».

¹⁰⁶ Londone viena iš tokių mašinų paddle-wheel shafts [laivaračių velenams] kalti vadinasi «Tor». Ji 16½ tonos svorio veleną nukala taip pat lengvai, kaip kalvis pasagą.

verčia dulkėmis granito luitą ir nemažiau tinka tam, kad eile lengvų metalinių įkaltų vinį į minkštą medį¹⁰⁷.

Kaip mašina, darbo priemonė įgauna tokią materialinio egzistavimo formą, kuri sąlygoja žmogaus jėgos pakeitimą gamtos jėgomis ir empirinių rutininių metodų — sąmoningu gamtos mokslo pritaikymu. Manufaktūroje darbo visuomeninio proceso suskaidymas yra grynai subjektyvus, — tiesiog yra dalinių darbininkų kombinacija; mašinų sistemoje stambioji pramonė turi visiškai objektyvų gamybinį organizmą, kurį darbininkas randa jau kaip gatavą materialinę gamybos sąlygą. Paprastojoje kooperacijoje ir net dėl darbo pasidalijimo specifikuotoje kooperacijoje suvisuomeninto darbininko vykdomas izoliuoto darbininko išstūmimas vis dar tebėra daugiau ar mažiau atsitiktinis. O mašinos, išskyrus kai kurias išimtis, kurios bus vėliau minimos, funkcionuoja tik betarpiškai suvisuomeninto arba bendro darbo rankose. Vadinasi, kooperatinis darbo proceso pobūdis dabar pasidaro techninė būtinybė, kurią diktuoja pačios darbo priemonės prigimtis.

2. MASINŲ VERTĖS PERKĖLIMAS Į PRODUKTĄ

Mes esame matę, kad iš kooperacijos ir darbo pasidalijimo atsirandančios gamybinės jėgos kapitalui nieko nekainuoja. Jos yra visuomeninio darbo prigimtinės jėgos. Gamtos jėgos, kaip garas, vanduo ir t. t., kurios įjungiamos į gamybinius procesus, taip pat nieko nekainuoja. Bet lygiai kaip žmogui kvėpuoti yra reikalingi plaučiai, taip jis yra reikalingas «žmogaus rankos kūrinio», kad galėtų gamybiškai vartoti gamtos jėgas. Vandens varomajai jėgai eksploatuoti yra reikalingas vandens ratas, garo stangrumui eksploatuoti — garo mašina. Su mokslu yra taip pat, kaip ir su gamtos jėgomis. Kai tik dėsnis apie magneto rodyklės nukrypimą elektros srovės veikimo sferoje arba dėsnis apie geležies įsismagnetinimą veikiant elektros srovei, tekančiai aplink geležį, yra atrasti, jie jau ne skatiko nekainuoja¹⁰⁸. Bet šiems dėsniams eksploatuoti telegrafijoje ir t. t. reikalingas labai brangus ir sudėtingas aparatas. Įrankis, kaip mes matėme, mašinos nėra išstumiamas. Iš žmogaus organizmo nykštukinio įrankio jis savo dydžiu ir kiekiu išauga į žmogaus sukurto mechanizmo įrankį. Kapitalas dabar verčia darbininką dirbti ne rankiniu įrankiu, o mašina, kuri pati operuoja savo įrankiais. Bet jei tuo būdu iš pat

¹⁰⁷ Medžio apdirbimo mašinos, kurios tinka ir mažu mastu naudoti, yra daugiausia amerikiečių išrastos.

¹⁰⁸ Mokslas aplamai «nieko» nekainuoja kapitalistui, bet tai jam netrukdo jį eksploatuoti. Kapitalas pasigrobia «svetimą» mokslą taip pat, kaip jis pasigrobia svetimą darbą. Bet «kapitalistinis» pasisavinimas ir «asmeninis» pasisavinimas ar tai mokslo, ar materialinio turto yra visiškai skirtingi dalykai. Pats dr. Juras nusiskundė tuo, kad jo mylimieji mašinas eksploatuojantieji fabrikantai visiškai nenusimano apie mechaniką, o Libichas galėtų papasakoti apie pasibaisėtiną Anglijos chemijos fabrikantų nemokšiskumą chemijos srityje.

pirmo žvilgsnio yra aišku, kad stambioji pramonė, įjungusi į gamybos procesą milžiniškas gamtos jėgas ir gamtos mokslą, turėjo nepaprastai pakelti darbo produktyvumą, tai toli gražu ne taip jau aišku, ar šis gamybinio pajėgumo padidėjimas, iš antros pusės, nėra igyjamas didesnio darbo sunaudojimo dėka. Panašiai kaip bet kuri kita pastoviojo kapitalo sudėtinė dalis, mašinos nesukuria jokios vertės, bet savo pačių vertę perkelia į produktą, kuriam pagaminti jos tarnauja. Kadangi jos turi vertę ir dėl to perkelia vertę į produktą, jos sudaro pastarojo vertės sudėtinę dalį. Užtuot jį atpiginusios, jos jį pabrangina sutinkamai su savo pačių verte. Juk netenka abejojti, kad mašina ir išvystyta mašinų sistema [systematisch entwickelte Maschinenrie], ši būdinga stambiosios pramonės darbo priemonė, sudaro nepalyginti didesnę vertę negu darbo priemonės amatinėje ir manufaktūrinėje gamyboje.

Pirmiausia reikia pažymėti, kad mašinos visada ištiesai dalyvauja darbo procese ir visada tik iš dalies vertės kūrimo procese. Jos niekad neprijungia daugiau vertės, negu vidutiniškai praranda dėl savo nusidėvėjimo. Tuo būdu yra didelis skirtumas tarp mašinos vertės ir tos vertės dalies, kuri yra periodiškai perkeliama iš jos į produktą. Yra didelis skirtumas tarp mašinos kaip vertės kūrimo elemento ir mašinos kaip produkto kūrimo elemento. Kuo didesnis yra laikotarpis, per kurį tos pačios mašinos nenutrūkstamai tarnauja tame pačiame darbo procese, tuo didesnis yra šis skirtumas. Tiesa, mes esame matę, kad bet kuri darbo priemonė arba gamybos įrankis tikrąja to žodžio prasme visada ištiesai dalyvauja darbo procese ir visada tik dalimis, proporcingai vidutiniam kasdieniniam jo nusidėvėjimui,—vertės kūrimo procese. Tačiau šis skirtumas tarp naudojimo ir nusidėvėjimo yra žymiai didesnis mašinos negu įrankyje, nes mašinos, pagamintos iš tvirtesnės medžiagos, gyvena ilgiau, o jų naudojimas, griežtai reguliuojamas mokslo dėsnų, daro galimą didesnę ekonomiką sunaudojant jų sudėtines dalis ir jų suvartojamas medžiagas, ir pagaliau jos turi nepalyginti platesnę gamybos areną negu įrankis. Jei mes nuo mašinos ir įrankio atimsime vidutinius jų vienos dienos kaštus, arba tą vertės sudėtinę dalį, kurią jie kasdieniniu vidutiniu nusidėvėjimu ir pagalbinių medžiagų, pvz., tepalo, anglies ir t. t., sunaudojimu prijungia produktui, tai pasirodys, kad jie veikia veltui, visiškai taip pat kaip gamtos jėgos, egzistuojančios be žmogaus darbo pagalbos. Kuo didesnis yra gamybinio mašinų veikimo mastas palyginti su gamybinio įrankio veikimu, tuo didesnis yra neatlyginamo jų tarnavimo mastas palyginti su tokiu pat įrankio tarnavimu. Tik stambiojoje pramonėje žmogus išmoksta priversti savo ankstesniojo, jau su daiktinto darbo produktą stambiu mastu veikti veltui, panašiai kaip gamtos jėgos¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Rikardo kartais tokį nepaprastą dėmesį skiria šiam mašinų veikimui,—beje, jo taip pat mažai išaiškintam, kaip ir bendras skirtumas tarp darbo proceso ir vertės kūrimo proceso,—kad jis kartais net užmiršta tą vertės sudė-

Nagrinėdami kooperaciją ir manufaktūrą, mes matėme, kad tam tikros bendros gamybos sąlygos, pvz., pastatai ir t. t., bendrai jas naudojant teikia ekonomiją palyginti su tuo, kaip izoliuoti darbininkai naudoja suskaidytas gamybos sąlygas, vadinasi, santykinai mažiau pabrangina produktus. Mašininės gamybos sąlygomis ne tik darbo mašinos korpusas yra daugelio jos įrankių bendrai naudojamas, bet ir tą pačią mašiną-variklį kartu su perduodamojo mechanizmo dalimi bendrai naudoja daugelis darbo mašinų.

Esant tam tikram skirtumui tarp mašinų vertės ir tos vertės dalies, kurią jos kasdien perkelia į savo produktą, tas laipsnis, kuriuo ši vertės dalis pabrangina produktą, pirmiausia priklauso nuo produkto dydžio, tarytum nuo jo paviršiaus. Vienoje paskaitoje, paskelbtoje 1857 metais, p. Beinsas iš Blekberno apskaičiuoja, kad «kiekviena reali mechaninė arklio jėga^{109a} varo 450 selfaktorinių miulijų verpsčių su atitinkamais paruošiamaisiais įrengimais, arba 200 vaterinių verpsčių, arba 15 audimo staklių 40-ties colių audiniui kartu su mes-tuvais, šliktavimo ir t. t. įrengimais». Vienos garinės arklio jėgos dienos kaštai ir tos arklio jėgos varomų mašinų nusidėvėjimas pirmuoju atveju pasiskirsto dieniame 450 miulinių verpsčių produkte, antruoju — 200 vaterinių verpsčių produkte, trečiuoju — 15 mechani-nių audimo staklių produkte, tuo būdu į verpalų unciją arba į uolektį

tinę dalį, kurią mašinos perkelia į produktą, ir visiškai sutapatina mašinas su gamtos jėgomis. Pvz.: «Adomas Smitas visur pripažįsta patarnavimus, kuriuos mums teikia gamtos jėgos ir mašinos. Bet jis labai teisingai skiria prigimtį vertės, kurią jos prijungia prekėms... kadangi jos savo darbą (work) atlieka veltui, tai jų pagalba, kurią jos mums teikia, nieko neprideda prie mainomosios vertės» (*Ricardo: «Principles of Political Economy», 3-sis leid., London 1821, 336, 337 psl.*). [*Pig. Д. Пугардо: «Начала политической экономии». Союзкнз, 1935, XX sk., 180 psl.*] Žinoma, Rikardo pastaba yra teisinga, kiek ji liečia Ž. B. Sėjų, kuris plepa, kad, esą, mašinos teikia tą «patarnavimą», jog jos sukuria vertę, sudarančią dalį «pelno».

^{109a} *13-jo leid. pastaba.* Viena «arklio jėga» yra lygi 33 000 pėdų-svarų jėgai per minutę, t. y. jėgai, kuri per 1 minutę 33 000 svarų pakelia per 1 pėdą (angliškąją) arba 1 svarą per 33 000 pėdų. Tai ir yra toji arklio jėga, apie kurią kalbama aukščiau. Bet paprastoje komercinėje kalboje, taip pat kai kur ir šios knygos citatose skiriamos tos pačios mašinos «nominalios» ir «komercinės», arba «indikatorinės», arklio jėgos. Senovinė, arba nominali, arklio jėga apskaičiuojama vien tik pagal stūmoklio eigą ir cilindro diametrą, visiškai neatsižvelgiant į garo slėgimą ir stūmoklio greitį. Faktiškai tai reiškia štai ką: ši mašina turi, pvz., 50 arklio jėgų, jeigu ji varoma tokiu pat silpnu garo slėgimu ir tokiu pat nedideliu stūmoklio greičiu, kaip Boltono ir Uato epochoje. Bet pastarieji abu veiksniai nuo to laiko nepaprastai išaugo. Išmatuoti tai mechaninei jėgai, kurią dabar iš tikrųjų duoda mašina, buvo išrastas indikatorius, kuris rodo garo slėgimą. O stūmoklio eigos greitį nustatyti nesunku. Tuo būdu matavimo vienetas, kuris yra «indikatorinė», arba «komercinė», arklio jėga, yra matematinė formulė, kurioje kartu atsižvelgiama į cilindro diametrą, į stūmoklio pakilimo aukštį, į stūmoklio greitį ir garo slėgimą ir kuri parodo, kiek kartų po 33 000 pėdų-svarų ta mašina iš tikrųjų išvysto per minutę. Todėl viena nominali arklio jėga iš tikrųjų gali duoti tris, keturias ir net penktas indikatorines, arba tikrasias, arklio jėgas. Ši pastaba — įvairioms vėlesnėms citatoms paaiškinti. — F. E. J.

audinio perkeliama tik menkūtė vertės dalis. Tas pat yra aukščiau pateiktame pavyzdyje su gariniu kūju. Kadangi dienis jo nusidėvimas, anglies suvartojimas ir t. t. pasiskirsto milžiniškoje jo kasdien nukalamos geležies masėje, tai kiekvienam centneriui geležies tenka tik labai nedidelė vertės dalis; bet ji būtų labai didelė, jei šiuo ciklopinu įrankiu būtų įkalamos smulkios viny.

Esant tam tikroms darbo mašinos veikimo riboms, t. y. esant tam tikram kiekiui jos įrankių arba, jei kalbama apie jėgą, esant tam tikrai jų apimčiai, produkto masė priklauso nuo greičio, kuriuo ji veikia, t. y., pvz., nuo verpsčių sukimosi greičio arba nuo skaičiaus smūgių, kuriuos kūjis daro per vieną minutę. Kai kurie iš tų milžiniškų kūjų daro 70 smūgių per minutę, o patentuota Raiderio kalvės mašina, kuri kalant verpstes veikia mažo dydžio gariniais kūjais, daro 700 smūgių per minutę.

Jei duota ta proporcija, kuria mašinų vertė perkeliama į produktą, tai šios vertės dalies dydis priklauso nuo pačių mašinų vertės dydžio¹¹⁰. Kuo mažiau jose pačiose yra darbo, tuo mažiau vertės jos prijungia produktui. Kuo mažiau vertės jos perteikia produktui, tuo jos produktyvesnės ir tuo labiau jos savo tarnavimu priartėja prie gamtos jėgų. O mašinų gaminimas mašinomis mažina jų vertę palyginti su jų dydžiu ir jų veikimu.

Rankiniu būdu pagamintų arba manufaktūrinių prekių ir mašinomis pagamintų tų pačių prekių kainų palyginamoji analizė, bendrai paėmus, duoda tą rezultatą, kad mašininiame produkte vertės sudėtinė dalis, pereinanti iš darbo priemonių, santykinai išauga, bet absoliučiai sumažėja. Tai yra, absoliutinis jos dydis sumažėja, bet jos dydis visos produkto, pvz., svaro verpalų, vertės atžvilgiu padidėja¹¹¹.

¹¹⁰ Kapitalistinių pažiūrų valdžioje esantis skaitytojas, žinoma, pasakys, kad čia nieko nėra apie «palūkanas», kurias mašina pro rata [proporcingai] savo kapitalinei vertei prijungia produktui. Tačiau lengva įsitikinti, kad mašina, panašiai kaip bet kuri kita pastoviojo kapitalo sudėtinė dalis, negaminama naujos vertės, negali jos ir prijungti «palūkanų» pavadinimu. Toliau aišku, kad čia, kur kalbama apie pridėdamosios vertės gaminimą, negalima nė vienai jos daliai taikyti a priori «palūkanų» pavadinimo. Kapitalistinis skaičiavimo būdas, kuris prima facie [iš pirmo žvilgsnio] atrodo esąs absurdiškas ir prieštaraujantis vertės susidarymo dėsniams, bus išaiškintas šio veikalio trečiojoje knygoje.

¹¹¹ Ši mašinos prijungiamą vertės sudėtinę dalis absoliučiai ir santykinai sumažėja tais atvejais, kai mašina išstumia arklius, aplamai darbinus gyvulius, kurie naudojami tik kaip varomoji jėga, o ne kaip medžiagų apykaitos mašina. Tarp kita ko, Dekartas, apibrėždamas gyvulius kaip paprastas mašinas, į dalyką žiūri manufaktūrinio laikotarpio akimis skirtingai nuo vidurinių amžių, kuriems gyvulys atrodė esąs žmogaus pagalbininkas, kaip vėliau atrodė ir p. fon Haleriuo jo veikle «Restauration der Staatswissenschaften». Kad Dekartas, kaip ir Bekonas, pasikeitusį gamybos būdą ir praktinį žmogaus viešpatavimą gantai laikė pasikeitusio mąstymo metodo rezultatu, parodo jo «Discours de la Méthode», kur tarp kita ko sakoma: «Galima (su pagalba metodo, jo įvesto į filosofiją) įgyti žinių, labai naudingų gyvenime, ir vietoj tos spekuliatyvinės filosofijos, kuri dės-

Aišku, kad jei tam tikrai mašinai pagaminti reikia tiek pat darbo, kiek jo sutaupoma ją panaudojant, tai tiesiog įvyksta darbo persikėlimas, t. y. bendroji prekei pagaminti reikalingo darbo suma nesumažėja, arba darbo gamybinis pajėgumas nepadidėja. Tačiau skirtumas tarp darbo, sunaudojamo mašinai pagaminti, ir darbo, kurį ji sutaupo, arba jos produktyvumo laipsnis, aišku, nepriklauso nuo skirtumo tarp jos pačios vertės ir jos pavaduojamo įrankio vertės. Pirmasis skirtumas pasilieka tol, kol mašinai pagaminti reikalingi darbo kaštai, dėl to ir toji vertės dalis, kuri perkeliama nuo jos į produktą, tebėra mažesni už tą vertę, kurią darbininkas savo įrankiu būtų prijungęs darbo objektui. Todėl mašinos produktyvumas matuojamas tuo laipsniu, kuriuo ji pavaduoja žmogaus darbo jėgą. Anot p. Beinso, 450-čiai miulinių verpsčių su atitinkamais paruošiamaisiais įrengimais, kuriuos varo viena garinė arklio jėga, tenka $2\frac{1}{2}$ darbininko¹¹²; tuo būdu čia kiekvienas selfacting mule spindle [selfaktorinė verpstė], esant dešimties valandų darbo dienai, suverpia 13 uncijų verpalų (vidutinių numerių), vadinasi, $2\frac{1}{2}$ darbininko per savaitę suverpia $365\frac{5}{8}$ sv. verpalų. Taigi, pavirsdami verpalais, apytikriai 366 sv. medvilnės (paprastumo dėlei mes nuobiras paliekame nuošalyje) iš viso absorbuoja tik 150 darbo valandų, arba 15 dešimties valandų darbo dienų, tuo tarpu naudojant rankinį ratelį, kai verpėjas per 60 valandų pagamina 13 uncijų verpalų, tas pats medvilnės kiekis absorbuotų 2 700 dešimties valandų darbo dienų, arba 27 000 darbo valandų¹¹³. Ten, kur senasis blockprinting, arba kartūno rankinio marginimo, metodas yra pakeistas mašininio marginimu, viena

---

toma mokyklose, rasti praktinį tų žinių pritaikymą, su kurio pagalba, taip gerai žinodami ugnies, vandens, oro, žvaigždžių ir visų kitų mus supančių kūnų jėgą ir veikimą, kaip kad žinome įvairius mūsų amatininkų verslus, mes lygiai taip pat galėtume panaudoti savo žinias įvairių įvairiausių, joms būdingam pritaikymui ir tuo pačiu pasidaryti gamtos šeiminkais ir valdovais», o kartu «prisidėti tobulinant žmogaus gyvenimą». Sero Dedlio Norso «Discourses upon Trade» (1691) pratarmėje sakoma, kad Dekarto metodas, būdamas betgi pritaikytas politinei ekonomijai, pradėjo ją atpalaiduoti nuo senovės pasakų ir prietarinių įsivaizdavimų apie pinigų, prekybą ir t. t. Aplamai paėmus, ankstesniųjų laikų anglų ekonomistai prisideda prie Bekono ir Hobso filosofijos, tuo tarpu kai vėliau Anglijai, Prancūzijai ir Italijai politinės ekonomijos «filosofu» κατ'ἔξοχῆν [daugiausia] tapo Lokas.

¹¹² Pagal Eseno prekybos rūmų metinę ataskaitą (1863 m. spalio) Krupo plieno liejykla, turėdama 161 lydymo, kaitinimo ir cementavimo krosnių, 32 garo mašinas (1800 metais buvo apytikriai toks bendras Mančesteryje naudojamų garo mašinų skaičius) ir 14 garinių kūjų,— kurie visi bendrai sudarė 1 236 arklio jėgas,— 49 kalvės žaidrus, 203 mašinas-įrankius ir apytikriai 2 400 darbininkų, 1862 metais pagamino 13 mil. svarų lietišio plieno. Vienai arklio jėgai čia tenka net mažiau kaip 2 darbininkai.

¹¹³ Bebedžas apskaičiuoja, kad Javoje beveik vien tik verpimo darbu medvilnės vertė padidinama 117%. Tuo pačiu metu (1832 m.) Anglijoje bendra vertė, kurią mašinos ir darbas verpiant plonuosius verpalus prijungia medvilnei, sudaro apie 33% žaliavos vertės («On the Economy of Machinery». London 1832, 214 psl.).

mašina, vleno suaugusio darbininko arba paauglio aptarnaujama, per valandą margina tiek pat keturspalvio kartūno, kiek anksčiau margindavo 200 suaugusių darbininkų¹¹⁴. Kol Elis Uitnis 1793 metais neišrado cotton-gin [medvilnės džino], vienam svarui medvilnės atskirti nuo sėklos vidutiniškai reikėjo vienos darbo dienos. Jo išradimo dėka viena negrė per dieną gali išvalyti 100 sv. medvilnės, o nuo to laiko cotton-gin produktyvumas yra dar labiau padidintas. Medvilnės pluošto svaras, kurį pagaminti anksčiau kainavo 50 centų, vėliau buvo parduodamas po 10 centų, ir, be to, su didesniu pelnu, t. y. jame buvo įjungtas didesnis neapmokėto darbo kiekis. Indijoje pluoštul nuo sėklos atskirti naudojamas pusiau mašininis įrankis, čurka, su kuria vienas vyras ir viena moteris per dieną išvalo 28 sv. Su čurka, kurią prieš keletą metų išrado dr. Forbsas, 1 vyras ir 1 paauglys per dieną išvalo 250 sv.; o panaudojant kaip varomąją jėgą jaučius, garą arba vandenį, tereikia kelių paauglių ir mergaičių, atliekančių feeders (t. y. medžiagos dėjiku į mašiną) darbą. Šešiolika tokių, jaučių varomų, mašinų kasdien atlieka darbą, kuriam atlikti anksčiau reikėjo vidutiniškai 750 žmonių¹¹⁵.

Kaip jau buvo minėta, garo mašina su gariniu plūgu per 1 valandą atlieka už 3 pensus, arba už $\frac{1}{4}$ šil., tiek darbo, kiek per valandą 66 žmonės atlieka už 15 šil. Nenorėdamas būti klaidingai supras-tas, grįžtu prie šio pavyzdžio. Būtent: šie 15 šil. anaipol neišreiškia 66 darbininkų per 1 valandą prijungto darbo. Jei pridedamojo darbo santykis su būtinuoju darbu sudarė 100%, tai šie 66 darbininkai per valandą gamino 30 šil. vertę, nors jų gaunamame ekvivalente, t. y. jų 15-kos šil. darbo užmokestyje, yra tik 33 iš bendro 66 valandų kiekio. Vadinasi, jei mes tarsime, kad mašina kainuoja lygiai tiek, kiek su-daro jos ištumtų 150 darbininkų metinis užmokestis, sakysim, 3 000 sv. st., tai šie 3 000 sv. st. yra piniginė išraiška anaipol ne viso darbo, kurį šie 150 darbininkų atliko ir prijungė prie darbo objekto, bet tik tos jų metinio darbo dalies, kuriai jiems atstovauja darbo už-mokestis. Priešingai, piniginė mašinos vertė, 3 000 sv. st., išreiškia visą jai pagaminti sunaudotą darbą, nežiūrint kokiu santykiu šis dar-bas besudarytų darbininko darbo užmokestį ir kapitalisto pridėdama-ją vertę. Vadinasi, nors mašina ir kainuotų tiek pat, kiek jos pava-duojama darbo jėga, vis dėlto joje sudaiktintas darbas visuomet yra kur kas mažesnis už jos pavaduojamą gyvųjų darbą¹¹⁶.

Laikant mašinas vien tik priemone produktui atpiginti, jų panaudojimo ribą apsprendžia tai, kad darbas, kurio reikia joms pagaminti,

¹¹⁴ Be to, marginant mašininiu būdu sutauptama dažų.

¹¹⁵ Pig. Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17 April 1860.

¹¹⁶ «Šie nebyliai agentai (mašinos) visuomet yra produktas žymiai mažesnio darbo negu tas, kurį jie pavaduoja, nors jie ir turėtų visiškai tokią pat piniginių vertę» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3-sis leid. London 1821, 40 psl.). [Pig. Рикардо: «Начала политической экономии», Соцэкиз, 1935, I sk., 26 psl.]

yra mažesnis už tą darbą, kuris pavaduojamas jas naudojant. Tučliau kapitalui ši riba yra siauresnė. Kadangi jis apmoka ne panaudojamą darbą, bet panaudojamos darbo jėgos vertę, tai jam mašinos panaudojimas yra tikslingas tik skirtumo tarp mašinos vertės ir jos pavaduojamos darbo jėgos vertės ribose. Kadangi darbo dienos pasiskirstymas į būtinąjį darbą ir pridedamąjį darbą įvairiose šalyse yra skirtingas, lygiai kaip jis yra skirtingas toje pačioje šalyje, bet įvairiais laikotarpiais arba tuo pačiu laikotarpiu, bet įvairiose gamybos šakose; toliau, kadangi tikrasis darbininko darbo užmokestis čia krinta žemiau, čia pakyla aukščiau jo darbo jėgos vertės, tai šis skirtumas tarp mašinos kainos ir jos pavaduojamos darbo jėgos kainos gali labai svyruoti, nors skirtumas tarp mašinai pagaminti būtino darbo kiekio ir jos pavaduojamo darbo bendro kiekio ir liktų nepasikeitęs^{116a}. Bet pačiam kapitalistui tik pirmasis skirtumas ir apsprendžia prekės gamybos kaštus ir daro jam įtakos veikiant priverstiniam konkurencijos dėsniams. Todėl Anglijoje dabartiniu metu išrandamos mašinos, kurios panaudojamos tik Šiaurės Amerikoje, kaip kad Vokietija XVI ir XVII amžiais išrasdavo mašinas, kurios buvo naudojamos tik Olandijoje, ir kaip prancūzų kai kurie XVIII amžiaus išradimai buvo eksploatuojami tik Anglijoje. Seniau išsivysčiusiose šalyse pati mašina, panaudota kai kuriose pramonės šakose, kitose šakose sukelia tokį darbo perteklių (redundancy of labour, sako Rikardo), kad darbo užmokesčio sumažėjimas jose žemiau darbo jėgos vertės trukdo panaudoti mašinas ir požiūriu kapitalo, kuriam pelnas juk išplaukia ne iš aplamai naudojamo darbo sumažinimo, bet iš apmokamo darbo sumažinimo, tą mašinų panaudojimą daro nereikalingą, dažnai tiesiog negalimą. Kai kuriose Anglijos vilnos manufaktūros šakose pastaraisiais metais vaikų darbas smarkiai sumažėjo, vietomis jis beveik visiškai yra išstumtas. Kodėl? Fabrikų įstatymas priverė įvesti dvi vaikų paiminas, iš kurių viena pakaitomis dirba 6 valandas, kita 4 valandas, arba kiekviena tik po 5 valandas. Bet tėvai nenorėjo parduoti half-timers (darbininkų, dirbančių pusę laiko) pigiau, negu anksčiau pardavinėjo full-timers (darbininkus, dirbančius pilną laiką). Todėl half-timers ir buvo pakeisti mašinomis¹¹⁷. Iki uždraudžiant moterų ir vaikų (jaunesnių kaip 10 metų) darbą rūdymuose, kapitalas, versdamas nuogas moteris ir merginas, dažnai kartu su vyrais, dirbti anglies ir kitose kasyklose, laikė tai tokiu jo moralinį kodeksą, o ypač jo didžiąją buhalterijos knygą atitinkančiu dalyku, jog jis tik po to uždraudimo griebėsi mašinų. Jankiai išrado

^{116a} 2-jo leid. pastaba. Todėl komunistinėje visuomenėje mašinos rastų visiškai kitokią areną, negu buržuazinėje visuomenėje.

¹¹⁷ „Išmonininkai be reikalo nelaikys dviejų iki 13 metų amžiaus vaikų paiminų... Iš tikrųjų, dalis fabrikantų, vilnos verpėjai, dabar retai tenaudoja jaunesnių kaip 13 metų vaikų, t. y. half-timers, darbą. Jie įvedė patobulintas įvairių rūšių naujas mašinas, kurios beveik pašalina vaikų (t. y. vaikų iki 13 metų) darbą. Kaip pavyzdį tokiam vaikų skaičiaus sumažėjimui pailiustruoti aš nurodysiu

mašinas akmenims skaldyti. Anglai jų nenaudoja, nes ši darbą atliekantieji «nelaimingieji» («wretch» — nelaimingas — techninis terminas, kurį anglų politinė ekonomija vartoja žemės ūkio darbininkams žymėti) gauna užmokestį tik už tokią menkumą savo darbo dalį, kad mašinos kapitalistams pabrangintų gamybą¹¹⁸. Anglijoje baidokams kanalais traukti ir t. t. vietoj arklių kartais vis dar tebe-naudojamos moterys¹¹⁹, nes arkliams ir mašinoms gaminti būtinas darbas yra matematiškai apibrėžtas dydis, tuo tarpu kai darbas išlaikyti moterims iš perteklinių gyventojų tarpo yra žemesnis už bet kurį apskaičiavimą. Todėl niekur begėdiškiau neekvojamos žmogaus jėgos visokiausiems niekams, kaip būtent Anglijoje, mašinių šalyje.

3. ARTIMIAUSI MAŠININĖS GAMYBOS POVEIKIAI DARBININKUI

Kaip mes esame matę, stambiosios pramonės išėities taškas buvo darbo priemonės revoliucija, o perversmą patyrusi darbo priemonė savo labiausiai išvystytą pavidalą įgauna suskaidytoje mašinių sistemoje fabrike. Prieš pradėdami nagrinėti, kaip prie šio objektyvaus organizmo prijungiama žmonių medžiaga, susipažinkime su kai kuriais bendraisiais šios revoliucijos poveikiais pačiam darbininkui.

a) Kapitalo vykdomas papildomų darbo jėgų pasisavinimas. Moterų ir vaikų darbas

Kadangi mašinos daro raumenų jėgą nereikalingą, jos pasidaro priemone tam, kad būtų galima panaudoti darbininkus, neturinčius raumenų jėgos arba fiziškai nepakankamai išsivysčiusius, bet turinčius lankstesnius kūno narius. Todėl moterų ir vaikų darbas buvo pirmasis kapitalistinio mašinių panaudojimo žodis! Tuo būdu ši galinga darbo ir darbininkų pavadinimo priemonė tuojau pavirto priemone samdomųjų darbininkų skaičiui didinti, pajungiant betarpiškam kapitalo viešpatavimui visus darbininko šeimos narius be lyties ir amžiaus skirtumo. Priverstinis darbas kapitalistui uzurpavo ne tik vaikų žaidimų laiką, bet taip pat laisvo darbo laiką

---

vieną darbo procesą, kuriame dėka to, kad prie esamų mašinių buvo prijungtas vienas aparatas, vadinamoji piecing machine [prisukimo mašina], šešių arba keturių half-timers darbą, priklausomai nuo kiekvienos mašinos ypatybių, gali atlikti vienas paauglys (vyresnis kaip 13 metų)... Half-time system [pusinio laiko sistema] buvo akstinas «piecing machine [prisukimo mašinai] išrasti» («Reports of Insp. of Fact for 31st October 1858»).

¹¹⁸ «Mašinos... dažnai negali būti panaudotos tol, kol nepakils darbas (jis turi galvoje darbo užmokestį)» (*Ricardo: «Principles of Political Economy», 3-sis leid., London 1821, 479 psl.*) [Plg. *Д. Рикардо: «Начала политической экономии»*. Соцэкономиз, 1935, XXXI sk., 256 psl.]

¹¹⁹ Žr. «Report of the Social Science Congress at Edinburgh, October 1863».

namų aplinkoje, papročių nustatytose ribose, pačios šeimos reikalams¹²⁰.

Darbo jėgos vertę mums apspėsdavo darbo laikas, būtinas ne tik atskiram suaugusiam darbininkui, bet ir darbininko šeimai išlaikyti. Išmesdamos visus darbininko šeimos narius į darbo rinką, mašinos vyro darbo jėgos vertę paskirsto tarp visų jo šeimos narių. Todėl jos sumažina jo darbo jėgos vertę. Galimas dalykas, kad į 4 darbo jėgas suskaidytos šeimos pirkimas kainuoja brangiau, negu anksčiau kainavo šeimos galvos darbo jėgos pirkimas, bet užtat dabar 4 darbo dienos užima vienos darbo dienos vietą, ir jų kaina sumažėja ta proporcija, kuria keturių pridedamasis darbas viršija vieno pridedamąjį darbą. Kad galėtų pragyventi viena šeima, turi dabar keturi tiekti kapitalui ne tik darbą, bet ir pridedamąjį darbą. Tuo būdu mašinos, didindamos žmogiškąją išnaudojimo medžiagą, šią tikrąją kapitalistinio išnaudojimo areną¹²¹, jau iš pat pradžių didina ir išnaudojimo laipsnį.

Mašinos taip pat iš pagrindų revoliucionizuoja formalią kapitalistinio santykio išraišką, sutartį tarp darbininko ir kapitalisto. Prekių mainų pagrindą pirmiausia buvo laikomasi prielaidos, kad kapitalistas ir darbininkas stovi vienas priešais kitą kaip laisvi asmenys, kaip nepriklausomi prekių savininkai: vienas — kaip pinigų ir gamybos priemonių savininkas, kitas — kaip darbo jėgos savininkas.

¹²⁰ Amerikos pilietinį karą lydėjusios medvilnės krizės metu dr. Eduardas Smitas buvo Anglijos vyriausybės pasiūstas į Lankaširą, Ceširą ir t. t. medvilnės pramonės darbininkų sveikatos būklės iširti. Jis tarp kita ko praneša: higienos atžvilgiu krizė, jau nekalbant apie tai, kad ji išstūmė darbininkus iš fabriko atmosferos, turėjo ir daugelį kitų teigiamų pasekmių. Darbininkų žmonos dabar turi reikalingą laisvalaikį, kad pamaitintų vaikus krūtimi, užuot nuodijusios juos Godfrėjaus cordial'iu (opijaus preparatu). Joms dabar atsirado laiko išmokyti varti. Tik nelaimėi, šio virimo meno jos turėjo mokytis tokiu metu, kai neturėjo ko valgyti. Bet iš to matyti, ligi kokio laipsnio kapitalas savo vertės savaiminiam augimui uzurpavo darbą, būtiną šeimos poreikiams. Lygiai taip pat krizė buvo panaudota tam, kad darbininkų dukterys specialiose mokyklose būtų išmokytos siūti. Reikėjo Amerikos revoliucijos ir pasaulinės krizės, kad darbininkų mergaitės, kurios verpia visam pasauliui, išmokytų siūti!

¹²¹ «Darbininkų skaičius smarkiai išaugo dėl to, kad vis labiau didėjo vyrų darbo pakeitimas moterų darbu ir ypač suaugusiųjų darbo pakeitimas vaikų darbu. Trys 13 metų amžiaus mergaitės, kurių darbo užmokestis yra nuo 6 iki 8 šil. per savaitę, išstūmė suaugusį vyrą, kurio užmokestis svyruoja tarp 18 ir 45 šil.» (*Th. de Quincey: «The Logic of Political Economy»*. London 1844, 147 psl. pastaba). Kadangi be kai kurių šeimoje būtinų funkcijų, pvz., vaikų priežiūros ir jų maitinimo, negalima visiškai apsieiti, tai kapitalo atimtoms motinoms, šiaip ar taip, tenka samdyti pavaduotojas. Darbus, kurių reikalauja šeimos poreikiai, pvz., siuvimas, lopymas ir t. t., tenka pakeisti gatavų prekių pirkimu. Vadinasi, naminio darbo sunaudojimo sumažėjimą atitinka piniginių išlaidų padidėjimas. Todėl darbininko šeimos gamybos kaštai išauga ir išlygina pajamų padidėjimą. Prie to prisideda dar ta aplinkybė, kad darosi negalimi taupymas ir tikslingumas vartojant pragyvenimo reikmenis ir juos paruošiant. Gausią medžiagą apie šiuos faktus, kuriuos nuslepia oficialioji politinė ekonomija, galima rasti fabriku inspektorius «Report use», «Children's Employment Commission» ataskaitose, o ypač leidinyje «Reports on Public Health».

Bet dabar kapitalas perkasi nepilnamečius arba pusiau pilnamečius. Anksčiau darbininkas parduodavo savąją darbo jėgą, kuria jis disponavo kaip formaliai laisvas asmuo. Dabar jis parduoda žmoną ir vaikus. Jis pasidaro vergų prekiautojas¹²². Vaikų darbo paklausa dažnai ir savo forma primena vergų-negrų paklausą, kurios pavyzdžių paprastai buvo galima rasti Amerikos laikraščių skelbimuose. «Mano dėmesį,— pasakoja, pvz., vienas anglų fabriky inspektorius,— patraukė skelbimas, išspausdintas vieno iš stambiausiųjų mano apygardos manufaktūrinių miestų vietiniame laikraštyje. Skelbime sakoma: «Reikalingi 12—20 berniukų tokio amžiaus, kad jie galėtų būti laikomi trylikamečiais. Užmokestis 4 šil. per savaitę. Kreiptis» ir t. t.»¹²³. Frazė «kad jie galėtų būti laikomi trylikamečiais» paaiškinama tuo, kad pagal Factory Act [fabrikų aktą] jaunesni kaip 13 metų vaikai gali dirbti tik 6 valandas. Oficialus gydytojas (certifying surgeon) turi paliudyti amžių. Todėl fabrikantas reikalauja tokių berniukų, kurie atrodo taip, tarytum jiems jau yra sukakę 13 metų. Fabrikantų samdomų jaunesnių kaip 13 metų vaikų skaičiaus mažėjimas, vykstantis dažnai šuoliais ir keliantis tokį nusistebėjimą Anglijos pastarųjų 20 metų statistikoje, pačių fabriky inspektorių žodžiais, žymia dalimi priklausė nuo šių certifying surgeons, kurie vaikų amžių keitė sutinkamai su išnaudotojišku kapitalistų gobšumu ir vertelgiškais tėvų poreikiais. Betnel Grine, liūdnai pagarsėjusiame Londono rajone, kiekvieno pirmadienio ir antradienio rytą vyksta atviras turgus, kuriame abiejų lyčių vaikai nuo 9 metų amžiaus patys parsisamdo Londono šilko manufaktūroms. «Įprastinės sąlygos — 1 šil. 8 pensai per savaitę (tai priklauso tėvams), 2 pensai man pačiam ir arbata». Sutartys sudaromos tik savaitei. Scenos ir kalba šiame turguje yra tikrai baurios¹²⁴. Anglijoje dar iki šiol atsitinka, kad moterys «ima berniukus iš darbo namų ir juos parsamdo bet

¹²² Priešingai tam reikšmingam faktui, kad moterų ir vaikų darbo apribojimas Anglijos fabrikuose buvo iš kapitalo iškovotas suaugusiųjų darbininkų vyrų, dar visiškai neseniai «Children's Employment Commission» ataskaitos yra pažymėjusios tikrai pasipiktinimą keliančius ir visiškai vergų prekiautojams būdingus darbininkų-tėvų broožus jiems pelnininkaujant vaikais. O kapitalistiniai fariziejai, kaip galima matyti iš tų pačių «Reports», pliekia šį jų pačių sukurtą, jamžintą ir išnaudojamą žvėriškumą, kurį jie paprastai vadina «darbo laisve». «Vaikų darbas buvo pasitelktas... net jų pačių duonai kasdieninei uždirbti. Be jėgų reikalingų tokiam nepaprastai sunkiam darbui pakelti, be nurodymų, kuriais turėtų vadovautis tolesniame savo gyvenime, jie buvo įstumti į tokią padėtį, kuri griaua fiziškai ir doroviškai. Zydų istorikas dėl Tito įvykdyto Jeruzalės sugriovimo yra pastebėjęs, jog nėra nieko nuostabaus, kad sugriovimo metu ji buvo taip nepaprastai nusiaubta, jei viena nežmoniška motina baisaus bado kančioms numalšinti daukojo savąjį vaiką» («Public Economy Concentrated». Carlisle 1833, 66 psl.).

¹²³ A Redgreivas leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», 40, 41 psl.

¹²⁴ «Children's Employment Commission. 5th Report». London 1866, 81 psl., Nr. 31. {4-jam leidimui. Šilko pramonė Betnel Grine dabartinju metu beveik visiškai panaikinta.— F. E.}

kuriam pirkėjui už 2 šil. 6 pensus per savaitę»¹²⁵. Nepaisydami įstatymų, Didžiojoje Britanijoje patys tėvai vis dar parduoda mažiausiai 2 000 berniukų kaip gyvas kaminų krėtimo mašinas (nors yra tikros mašinos, galinčios juos pakeisti)¹²⁶. Mašinų sukelta revoliucija juridiniame santykiyje tarp darbo jėgos pirkėjo ir jos pardavėjo, atimdama visam šiam santoriui net regimybę sutarties tarp laisvų asmenų, vėliau davė Anglijos parlamentui juridinį pagrindą, pateisinantį valstybės įsikišimą į fabričių reikalus. Kiekvieną kartą, kai fabričių įstatymas vaikų darbą iki to laiko nepaliestose pramonės šakose apriboja 6 valandomis, pasigirsta vis naujos fabrikantų aimanos: dalis tėvų,— sako jie,— atima savo vaikus iš reguliuotinės pramonės tiksliai tam, kad parduotų juos į tokias šakas, kuriose dar tebeviešpatauja «darbo laisvė», t. y. kuriose jaunesni kaip 13 metų vaikai yra priverčiami dirbti lygiomis su suaugusiais ir į kurias, vadinasi, juos galima parduoti brangiau. Bet kadangi kapitalas iš prigimties yra leveleris, t. y. reikalauja, kaip savo prigimtinės žmogaus teisės, darbo išnaudojimo sąlygų lygybės visose gamybos šakose, tai įstatyminis vaikų darbo apribojimas vienoje pramonės šakoje pasidaro priežastimi jam apriboti kitoje šakoje.

Mes jau anksčiau esame nurodę į vaikų ir paauglių, taip pat ir darbininkų žmonių fizinę degradaciją; visus juos mašina pajungia kapitalo vykdomam išnaudojimui iš pradžių tiesiogiai — fabrikuose, atsirandančiuose jos pagrindu,— o paskui netiesiogiai — visose kitose pramonės šakose. Todėl mes čia sustosime tiksliai ties vienu dalyku, ties milžinišku darbininkų vaikų mirtingumu pirmaisiais jų gyvenimo metais. Anglijoje yra 16 registracijos apygardų, kuriose 100-ui tūkstančių gimusių gyvų vaikų iki vienerių metų vidutiniškai tenka tik 9 000 mirties atsitikimų per metus (vienoje apygardoje tik 7 047); 24-se apygardose daugiau kaip 10 000, bet mažiau kaip 11 000; 39 apygardose daugiau kaip 11 000, bet mažiau kaip 12 000; 48 apygardose daugiau kaip 12 000, bet mažiau kaip 13 000; 22 apygardose daugiau kaip 20 000; 25 apygardose daugiau kaip 21 000; 17-oje — daugiau kaip 22 000; 11-oje — daugiau kaip 23 000; Hu, Vulveremtone, Ešton-ander-Laine ir Prestone daugiau kaip 24 000; Notingeme, Stokporte ir Bredforde daugiau kaip 25 000; Uizbiče 26 000 ir Mančesteryje 26 125¹²⁷. Kaip parodė 1861 metais įvykdytas oficialus sanitarinis ištyrimas, tokio didelio mirtingumo priežastis, paliekant nuošalyje vietines sąlygas, daugiausia yra motinų darbas ne namie ir iš to išplaukiantis nepakankamas rūpinimasis vaikais, blogas elgimasis su jais, tarp kita ko, netinkamas maistas, maisto stoka, maitinimas opijaus preparatais ir t. t.; prie to prisideda nenatūralus motinystės jausmo atbukimas savo vaikams, o paskui sąmoningas

¹²⁵ «Children's Employment Commission, 3rd Report». London 1864, 53 psl., Nr. 15.

¹²⁶ Ten pat, 5th Report, XXII psl., Nr. 137.

¹²⁷ «Sixth Report on Public Health». London 1864, 34 psl.

vaikų maringumas badu ir nuodijimas¹²⁸. Priešingai, tokiose žemdirbinėse apygardose, «kur moterys kuo mažiausiai parsisamdo darbu, ir mirtingumo procentas yra mažiausias»¹²⁹. Tačiau 1861 m. tyrimo komisija priėjo tą nelauktą išvadą, kad kai kuriose grynai žemdirbinėse apygardose, esančiose Siaurės jūros pakrantėje, iki vienerių metų vaikų mirtingumas beveik pasiekia šiuo atžvilgiu labiausiai pagarsėjusiose fabrikinėse apygardose esantį mirtingumą. Todėl dr. Julianui Hanteriui buvo pavesta ištirti šį reiškinį vietoje. Jo ataskaita pridėta prie «Sixth Report on Public Health»¹³⁰. Iki tol buvo manoma, kad vaikus žudanti maliarija bei kitos žemoms ir pelkėtoms vietoms būdingos ligos. Ištyrimas atvedė į visiškai priešingą išvadą, būtent, «kad ta pati priežastis, kuri panaikino maliariją, t. y. žemės, kuri žiemą būdavo pelkė ir vasarą menka ganykla, pavertimas derlinga ariama žeme, sukėlė nepaprastai didelį žindomų vaikų mirtingumą»¹³¹. 70 šioje apygardoje praktikuojančių gydytojų, kuriuos apklausė dr. Hanteris, šiuo klausimu buvo «nepaprastai vieningos nuomonės». Būtent, kartu su revoliucija žemdirbystės kultūroje čia buvo įvesta ir pramoninė sistema. «Ištekėjusios moteris, dirbančias kartu su merginomis ir paaugliais, už tam tikrą sumą pristato nuomininko žiniai ištisomis partijomis specialus asmuo, kuris vadinamas «gang-master» [«artelės seniūnas»] ir kuris samdo visą grupę. Tos artelės dažnai keliauja už daugelio mylių nuo savo kaimų; iš ryto ir vakare jas galima sutikti vieškeliuose; moterys būna apsiergusios trumpais apatinukais ir taip pat trumpais sijonais, apsiavusios batais, kartais su kelnėmis, iš pažiūros labai stiprios ir sveikos, bet sugadintos įpročiu pavirtusio paleistuvavimo ir nė kiek nesirūpinančios tais žalingais padariniais, kurie dėl jų tokio veiklaus ir nepriklausomo gyvenimo pamėgimo užgriūva namuose nykstančius jų vaikus»¹³². Čia kartojasi, be to, didesniu laipsniu, visi fabrikinų apygardų reiškiniai: užmaskuotas vaikų žudymas ir vaikų maitinimas opiatais¹³³. «Mano susipažinimas su blogybe, kurią sukelia

¹²⁸ «Jis (1861 m. ištyrimas)... be to dar parodė, kad aprašytomis aplinkybėmis vaikai miršta, iš vienos pusės, dėl nepakankamo rūpinimosi ir blogos priežiūros, kurią sąlygoja jų motinų darbas, iš antros pusės, dėl to, kad molinos ligi tokio laipsnio praranda natūralius jausmus savo vaikams, jog paprastai nesisieja dėl jų mirties, o kartais net... tiesiog imasi priemonių jai sukelti» (ten pat).

¹²⁹ «Sixth Report on Public Health». London 1864, 454 psl.

¹³⁰ Ten pat, 454—463 psl. «Report by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England».

¹³¹ «Sixth Report on Public Health». London 1864, 35, 455, 456 psl.

¹³² Ten pat, 456 psl.

¹³³ Tiek fabrikinėse, tiek ir žemdirbinėse Anglijos apygardose suaugusieji darbininkai ir darbininkės vis daugiau vartoja opijų. «Didinti opijaus pardavimą... yra svarbiausias kai kurių verslių prekyautojų didmenininkų tikslas. Medicininių prekių pardavėjai laiko opijų labiausiai perkama preke» (ten pat, 459 psl.). Žindomi vaikai, kuriems duodami opiatai, «susitraukia į mažus senelius arba susigūžia į beždžionėles» (ten pat, 460 psl.). Štai kaip Indija ir Kinija keršija Anglijai!

klekvlenas ilgai trunkantis suaugusių moterų pramoninis darbas, turi paleisinti mano pasišlykštėjimą juo»,— sako dr. Saimonas, Anglijos Privy Council [Slaptosios tarybos] gydytojas ir ataskaitų apie «Public Health» [tautos sveikatingumą] vyriausiasis redaktorius¹³⁴. «Iš tikrųjų,— sušunka fabriky inspektorius R. Bekeris vienoje oficialioje ataskaitoje,— manufaktūrinėms Anglijos apygardoms bus laimė, jei visoms ištekėjusioms moterims, turinčioms šeimą, bus uždrausta dirbti bet kuriame fabrike»¹³⁵.

Iš kapitalistinio moterų ir vaikų darbo išnaudojimo kylantis moralinis suluošinimas yra taip išsamiai aprašytas F. Engelso jo veikalė «Darbininkų klasės padėtis Anglijoje» ir kitų rašytojų, kad aš čia apsiribuoju vien primindamas apie tai. O intelektualinis sulaukėjimas, dirbtinai sukeliamas paverčiant nesubrendusius žmones paprastomis mašinomis pridedamajai vertei gaminti, kurį lengva atskirti nuo pirmykščio tamsumo, paliekančio protą visiškai nepaliestą, bet nedarančio žalos pačiam jo sugebėjimui vystytis, natūraliniam jo vaisingumui,— šis sulaukėjimas privertė, pagaliau, net Anglijos parlamentą paskelbti pradžios mokslą privaloma sąlyga «produktyviai» naudoti vaikams iki 14 metų amžiaus visose pramonės šakose, kuriose veikia fabriky įstatymai. Kapitalistinės gamybos dvasia aiškiai pasireiškia netvarkingu suredagavimu fabriky aktuose vadinamųjų punktų apie auklėjimą, nebuvimu to administracinio aparato, be kurio šis privalomas mokymas daugumoje atvejų ir vėl pasidaro iliuzinis, taip pat fabrikančių opozicija net prieš tokį mokymo įstatymą bei jų išsisukinėjimais ir gudrybėmis, kuriomis siekiama praktikoje jį apeiti. «Kaltinti tenka tik įstatymų leidžiamąją valdžią, nes ji išleido fiktyvinį įstatymą (delusive law), kuris, dėl akių rūpindamasis vaikų auklėjimu, neturi nė vieno nuostato, užtikrinančio šio tikslo įgyvendinimą. Jis nieko daugiau nenustato, išskyrus tai, kad vaikai tam tikrą valandų skaičių (3 valandas) per dieną turi būti uždaromi tarp keturių sienų patalpoje, vadinamoje mokykla, ir kad vaikų šeimnininkas kas savaitė turi gauti iš asmens, pasirašančio mokytojo arba mokytojos vardu, pažymėjimą, kad tai vykdoma»¹³⁶. Iki išleidžiant 1844 m. pataisytą fabriky aktą, neretai pasitaikydavo mokyklos lankymo pažymėjimų, kuriuos mokytojas arba mokytoja pasirašydavo kryželiu, nes patys nemokėjo rašyti. «Lankydamasis vienoje mokykloje, išduodančioje tokius pažymėjimus, aš taip buvau nustebintas mokytojo nemokšišškumo, kad paklausiau jį: «Pasakykite, prašau, ar jūs mokate skaityti?» — «Bendrai paėmus, taip (summat)»,— atsakė jis. Norėdamas pasiteisinti, jis pridūrė: «Šiaip ar taip, aš moku daugiau negu mano mokiniai».

¹³⁴ Ten pat. 37 psl.

¹³⁵ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», 59 psl. Šis fabriky inspektorius anksčiau buvo gydytojas.

¹³⁶ Leonardas Horneris leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 30th June [30th April] 1857», 17 psl.

Ruošiant 1844 m. aktą fabriky inspektoriai skundėsi dėl gėdingo būklės mokyklomis vadinamų įstaigų, kurių pažymėjimus jie pagal įstatymą turėjo pripažinti visiškai galiojančiais. Bet visa, ką jie pasiekė, buvo tai, kad nuo 1844 metų «mokytojas savo ranka turėjo įrašyti skaitmenis į mokyklos pažymėjimą, ditto [taip pat] savarankiškai jį pasirašyti savo vardu ir pavardę»¹³⁷. Seras Džonas Kinkeldas, Skotijos fabriky inspektorius, panašiai pasakoja iš savo larnybinio patyrimo. «Pirmoji mokykla, kurią mes aplankėme, buvo laikoma kažkokios ponios En Kilin. Man pasiūlius jai parašyti savo pavardę, ji iš karto padarė klaidą, pradėjusi ją C raide, bet tuojau pasitaisė, pareikšdama, kad jos pavardė prasideda K raide. Tačiau, žiūrėdamas jos parašus mokyklos pažymėjimų knygoje, aš pastebėjau, kad ji pasirašo įvairiai, tuo tarpu kai rašysena nepaliko jokios abejonės, kad ji nesugeba mokyti. Ji ir pati prisipažino, kad negali vesti žurnalo... Kitoje mokykloje aš pamačiau 15 pėdų ilgio ir 10 pėdų pločio mokyklinį kambarį ir šioje patalpoje suskaičiavau 75 vaikus, kurie murmėjo kažką nesuprantamo»¹³⁸. «Tačiau tokia praktika, kuriai esant vaikai gauna mokyklinius pažymėjimus, bet negauna mokyklinio apmokymo, esti ne tik tokiose pasigailėjimo vertose lindynėse,— yra daug mokyklų su pakankamai paruoštais mokytojais, bet pastarųjų beveik visos pastangos sužlunga dėl labai didelio susikimšimo įvairaus amžiaus vaikų, pradėdant nuo trejų metų. Materialinė mokytojo padėtis, geriausiu atveju elgetiška, visiškai priklauso nuo skaičiaus pensų, kuriuos pasiseka gauti iš vaikų, o jų gaunama tuo daugiau, kuo daugiau vaikų pavyksta prigrūsti į mokyklos kambarį. Prie to prisideda skurdus mokyklinis inventorius, knygų bei kitų mokslo priemonių trūkumas ir slegiantis tvankaus ir biaueraus oro poveikis patiems vargšams vaikams. Aš buvau daugelyje tokių mokyklų ir mačiau daugybę vaikų, kurie absoliučiai nieko neveikė; ir tai paliudijama kaip mokyklos lankymas, ir tokie vaikai oficialioje statistikoje figūruoja kaip išėjusieji mokslą (educated)»¹³⁹. Skotijoje fabrikantai kiek galėdami stengiasi atleisti vaikus, privalančius lankyti mokyklą. «To pakanka, norint įrodyti didelį fabrikantų nepalankumą nuostatams dėl vaikų mokymo»¹⁴⁰. Pasibaisėtinai biauuriomis formomis tai pasireiškia kartūno ir kitokių audinių marginimo įmonėse, kuriose veikia specialus fabriky įstatymas. Pagal pastarojo nuostatus «kiekvienas vaikas, prieš stodamas dirbti į tokią marginimo įmonę, turi bent 30 dienų ir ne mažiau kaip 150 valandų lankyti mokyklą per 6 mėnesius, betarpiškai ligi tos dienos, kurią jis

¹³⁷ Leonardas Horneris leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855», 18, 19 psl.

¹³⁸ Seras Džonas Kinkeldas leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», 31, 32 psl.

¹³⁹ Leonardas Horneris leidinyje «Reports etc. for 31st October 1857», 17, 18 psl.

¹⁴⁰ Seras Dž. Kinkeldas leidinyje «Reports of Insp. etc. for 31st October 1856», 66 psl.

aloja į fabriką. Dirbdamas marginimo įmonėje, jis taip pat turi kiekvieną pusmetį 30 dienų arba 150 valandų lankyti mokyklą. . . Mokykla turi būti lankoma tarp 8 valandos ryto ir 6 valandos vakaro. Joks lankymas, trunkantis mažiau kaip 2½ valandos, arba lankymas virš 5 valandų per dieną, neturi būti įskaitomas į minėtąsias 150 valandų. Normaliomis aplinkybėmis vaikui lanko mokyklą iš ryto ir vakare 30 dienų, po 5 valandas per dieną, ir, prasilinkus 30 dienų, pasiekę įstatymo nustatytą 150 valandų sumą, tariant jų žodžiais, pabaigę su savo knyga, jie vėl grįžta į įmonę, kur vėl pasilieka 6 mėnesius, kol nesueina naujas mokėjimo terminas,— mokyklos lankymo terminas; po to jie vėl pasilieka mokykloje, kol nepabaigs su savo knyga. . . Daugelis vaikų, lankusių mokyklą įstatymo nustatytas 150 valandų, grįždami į ją, išbuvę šešis mėnesius marginimo įmonėje, turi viską pradėti iš naujo. Jie, žinoma, būna užmiršę visa, ką buvo išmokę anksčiau lankydami mokyklą. . . Kitose kartūno marginimo įmonėse mokyklos lankymas padarytas visiškai priklausomu nuo padėties fabrike, nuo jo reikalų. Reikalaujamas valandų skaičius per kiekvieną šešių mėnesių laikotarpį užpildomas iš karto įskaitant 3—5 valandų lankymus, kurie paskirstomi, gal būt, 6 mėnesiams. Pavyzdžiui, vieną dieną mokykla lankoma nuo 8 iki 11 valandos ryto, kitą dieną nuo 1 iki 4 valandos po pietų, ir po to vaikas, keletą dienų iš viso neateidamas, vėl staiga ateina nuo 3 iki 6 valandos vakaro; paskui jis, gal būt, 3 ar 4 dienas arba ištisą savaitę ateina iš eilės, paskui vėl dingsta kokioms 3 savaitėms arba visam mėnesiui ir grįžta kelioms valandoms tuščiomis dienomis, kai įmonininkui jis atsitiktinai nėra reikalingas; tokiu būdu vaiką, taip sakant, mēto (buffet) tai šen, tai ten, iš mokyklos į fabriką, iš fabriko į mokyklą, kol susidarys 150 valandų suma»¹⁴¹. Prijungdamą didelį skaičių vaikų ir moterų prie kombinuoto darbininkų personalo, mašina pagaliau palaužia pasipriešinimą, kurį darbininkas vyras manufaktūroje dar rodė kapitalo despotizmui¹⁴².

¹⁴¹ A. Redgreivas leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857», 41, 42 psl. Tose Anglijos pramonės šakose, kuriose jau seniau veikia tikrasis fabriky aktaš (ne Print Works Act [įstatymas dėl kartūno marginimo fabriky], apie kurį dabar buvo kalbama tekste), pastaraisiais metais iki tam tikro laipsnio buvo įveiktos nuostatams dėl mokyimo daromos kliūtys. O tose pramonės šakose, kuriose fabriky aktaš neveikia, dar iki šiol tebėra plačiai paplitusios pažiūros, kurias išdėstė stiklo fabrikantas Dž. Gedsas; pastarasis tyrimo komisijos narį Uaitą yra štai kaip pamokęs: «Kiek aš suprantu, didesnis mokslas, kurį pastaraisiais metais gauna tam tikra darbininkų klasės dalis, yra blogybė. Jis pavojingas, nes darbininkus daro per daug nepriklausomus» («Children's Employment Commission. 4th Report». London 1865, 253 psl.).

¹⁴² «Ponas E., fabrikantas, man pranešė, kad savo mechaninėms audimo staklėms jis samdo vien tik moteris; jis verčiau samdo ištekėjusias moteris, ypač moteris, turinčias namie jų pačių išlaikomą šeimą; jos yra žymiai atidesnės ir paklusnesnės negu neištekėjusios, jos priverstos nepaprastai įtempti savo jėgas, kad gautų pragyvenimui būtinų lėšų. Tuo būdu dorybės, moterims būdingos dorybės, pasidaro joms žalingos,— dorovinga ir švelni jų prigimties savybė paverčiama

b) Darbo dienos ilginimas

Jei mašina yra galingiausia priemonė darbo našumui padidinti, t. y. tam tikrai prekei pagaminti būtinam darbo laikui sutrumpinti, tai kaip kapitalo atstovas ji, pirmiausia betarpiškai jos užvaldylose pramonės šakose, pasidaro galingiausia priemone darbo dieną prailginti už visų natūralių ribų. Iš vienos pusės, ji sukuria naujas sąlygas, leidžiančias kapitalui visiškai nežabotai plėsti šią savo nuolatinę tendenciją; iš antros pusės — sukuria naujus motyvus, didinančius jo nepasotinamą svertimo darbo troškimą.

Pirmiausia darbo priemonės judėjimas ir gamybinis veikimas įgauna mašinoje savarankišką pobūdį darbininko atžvilgiu. Darbo priemonė pati savaime pasidaro pramoniniu perpetuum mobile [tolydžio veikiančiu mechanizmu] ir ji galėtų gaminti nenutrūkstamai, jei nesudurtų su tam tikromis natūraliomis ribomis, kurios atslenda dėl jos padėjų-žmonių kūno silpnumo ir savavališkumo. Kaip kapitalas, automatas turi kapitalisto asmenyje sąmonę ir valią ir todėl yra įkvėptas siekimo jam nepaklusnios, bet lanksčios žmogaus prigimties pasipriešinimą sumažinti iki minimumo¹⁴³. O tas pasipriešinimas jau ir šiaip yra susilpnėjęs dėl darbo prie mašinos tariamo lengvumo, taip pat dėl didesnio moterų ir vaikų nuolaidumo bei nuolankumo¹⁴⁴.

Mašinų produktyvumas, kaip mes esame matę, yra atvirksčiai proporcingas dydžiui tos vertės sudėtinės dalies, kurią jos perkelia į produktą. Kuo ilgesnis yra laikotarpis, kurį funkcionuoja mašina, tuo didesnė yra produkto masė, kurioje pasiskirsto mašinos prijungiamo vertė, ir tuo mažesnė yra toji vertės dalis, kurią ji prijungia prekės vienetui. O aktyvųjį mašinos gyvenimo laikotarpį apsprendžia, aišku,

---

priemone joms pavergti, paverčiama jų kančių šaltiniu» («Ten Hours' Factory Bill, The Speech of Lord Ashley, 15th March». London 1844, 20 psl.).

¹⁴³ «Nuo to laiko, kai brangios mašinos visuotinai paplito, žmogus buvo priverstas dirbti virš jo vidutinių jėgų» (*Robert Owen*: «Observations on the Effects of the Manufacturing System», 2-sis leid. London 1817 [16 psl.]).

¹⁴⁴ Anglai, kurie yra linę pirmą pasitaikiusią išorinę bet kurio dalyko pasireiškimo formą laikyti jo priežastimi, ilgo darbo laiko fabrikuose priežastimi dažnai laiko tą didžiulį erodišką vaikų naikinimą, kurį kapitalas, tik ką atsiradus fabrikiniai sistemai, vykdė nelurtėlių ir našlaičių prieglaudose ir kurio dėka jis įsigijo visiškai nuolankią žmonių medžiagą. Antai, Fildenas, pats būdamas Anglijos fabrikantas, sako: «Aišku, jog darbo laiko ilginimą sukėlė ta aplinkybė, kad skaičius beglobių vaikų, kurie buvo pristatomi iš įvairių šalies dalių, buvo toks didelis, jog įmoninėškai pasidarė nepriklausomi nuo darbininkų ir po to, kai su pagalba šiuo būdu gautų nelaimingų vaikų ilgą darbą pasidarė įpročiu, jiems nebuvo sunku primesti jį ir savo kaimynams» (*J. Fielden*: «The Curse of the Factory System». London 1836, 11 psl.). Dėl moterų darbo fabriky inspektorius Sondersas 1844 metų fabriky ataskaitoje sako: «Darbininkų tarpe esama moterų, kurios daugelį savaičių iš eilės, išskyrus tik nedaugelį dienų, dirba nuo 6 valandos ryto iki 12 valandos nakties, su mažesne kaip 2 valandų pietų pertrauka, tad 5 dienas per savaitę joms kas parą pasilieka tik 6 valandos nueiti į darbą ir atgal ir pailsėti lovoje».

darbo dienos ilgumas arba kasdieninio darbo proceso trukmė, paduoginta iš skaičiaus dienų, per kurias šis procesas pasikartoja.

Mašinų nusidėvėjimas anaipol ne matematinu tikslumu atitinku jų naudojimo laiką. Bet ir darant prielaidą, kad toks atitikimas yra, mašina, kuri kasdien tarnauja po 16 valandų per $7\frac{1}{2}$ metų, aplma lygiai tokio pat didumo gamybos laikotarpį ir prijungia visuminiam produktui tokią pat vertę, kaip ir ta mašina, kuri tarnauja 15 metų kasdien tik po 8 valandas. Bet pirmuoju atveju mašinos vertė būtų atgaminta dvigubai greičiau negu antruoju, ir kapitalistas pirmuoju atveju su tos mašinos pagalba tiek pat pridedamojo darbo surytų per $7\frac{1}{2}$ metų, kiek antruoju atveju — per 15 metų.

Materialinis mašinos nusidėvėjimas yra dvejobas. Vienas atsiranda nuo jos vartojimo,— kaip monetos nusidėvi nuo cirkuliavimo,— kitas nuo nevartojimo,— kaip kardas neveikdamas rūdija makštyse. Pastaruoju atveju ją sugriauna stichijos. Pirmojo pobūdžio nusidėvėjimas didesniu ar mažesniu mastu yra tiesiog proporcingas mašinos naudojimui, antrojo pobūdžio nusidėvėjimas — ligi tam tikro laipsnio yra atvirkščiai proporcingas jos naudojimui¹⁴⁵.

Tačiau be materialinio nusidėvėjimo mašina, taip sakant, ir morališkai nusidėvi. Ji praranda mainomąją vertę tuo mastu, kuriuo lokios pat konstrukcijos mašinas pradedama atgaminti pigiau arba geresnės mašinos pradeda su ja konkuruoti¹⁴⁶. Abiem atvejais, kad ir kokia dar nauja ir gvybinga būtų mašina, jos vertę apsprendžia jau nebe tas darbo laikas, kuris faktiškai yra joje sudaiktintas, o tas, kuris dabar yra būtinas jai pačiai atgaminti arba geresnei mašinai atgaminti. Todėl ji daugiau ar mažiau praranda savo vertę. Kuo trumpesnis yra laikotarpis, per kurį atgaminama visa jos vertė, tuo mažesnis yra moralinio nusidėvėjimo pavojus, o kuo ilgesnė darbo diena, tuo trumpesnis yra šis laikotarpis. Kai tik mašinos pirmą kartą įvedamos į kurią nors gamybos šaką, tai vienas paskui kitą seka vis nauji jų atpiginto atgaminimo metodai¹⁴⁷ bei nauji patobulinimai, apimantieji ne tik atskiras mašinos dalis arba aparatus, bet ir visą jos konstrukciją. Todėl pirmuoju mašinos gyvavimo laikotarpiu šis ypatingas motyvas darbo dienai prailginti veikia kuo smarkiausiai¹⁴⁸.

¹⁴⁵ «Zala... padaroma plonomis judamoms metalinio mechanizmo dalims pastaruoju neveikimu» (*Ure: «Philosophy of Manufactures»*, London 1835, 281 psl.).

¹⁴⁶ Jau anksčiau minėtasis «Manchester Spinner» [«Mančesterio verpėjas»] («Times», 26 November 1862) prie mašinos kaštų priskiria «tai (kalbama apie «nurašymą mašinų nusidėvėjimui»), kas skirta padengti nuostoliams, kurie nuolat atsiranda dėl vienu mašinų pakeitimo kitomis, naujomis ir geresnės konstrukcijos, prieš pirmosioms nusidėvint».

¹⁴⁷ «Aplamai imant, manoma, kad pagaminti pirmąjį naujai išrastos mašinos egzempliorių kainuoja beveik penkis kartus brangiau negu pagaminti antrąjį» (*Babbage: «On the Economy of Machinery»*, London 1832, 349 psl.).

¹⁴⁸ «Per pastaruosius keletą metų tiulio gamyboje taip gausiai buvo padaryta rimtų patobulinimų, kad gerai išsilaikiusi mašina, iš pradžių kainavusi

Kitoms sąlygoms esant lygioms ir esant tam tikram darbo dienos ilgumui, padvigubinto skaičiaus darbininkų išnaudojimas reikalauja padvigubinti tiek tą pastoviojo kapitalo dalį, kuri sunaudojama mašinoms ir pastatams, tiek ir tą jo dalį, kuri sunaudojama žaliavai, pagalbinėms medžiagoms ir t. t. Prailginus darbo dieną, gamybos mastas padidėja, tuo tarpu kai kapitalo dalis, sunaudota mašinoms ir pastatams, lieka nepasikeitusi¹⁴⁹. Dėl to ne tik padidėja pridėdami vertė, bet ir sumažėja sąnaudos, būtinos jai gauti. Žinoma, šis reiškinys didesniu ar mažesniu mastu ir šiaip pastebimas esant bet kuriam darbo dienos prailginimui, bet šiuo atveju jis yra visiškai lemiamas, nes kapitalo dalis, kuri paverčiama darbo priemonėmis, čia aplamai vaidina didesnį vaidmenį¹⁵⁰. Iš tikrųjų, mašininės gamybos vystymasis suriša nuolat didėjančią kapitalo dalį tokia forma, kuria ši dalis, iš vienos pusės, gali būti nuolat naudojama savaiminiam jos vertės augimui, o iš antros pusės, kuria ji praranda savo vartojamąją ir mainomąją vertę, kai tik nutrūksta jos kontaktas su gyvuoju darbu. «Kai žemdirbys,— pamokė p. Ešvortas, Anglijos medvilnės magnatas, profesorių Nasau V. Seniorą,— kai žemdirbys meta savo kastuvą, jis tam laikui 18 pensų kapitalą padaro nenaudingą. Kai vienas iš mūsų žmonių (t. y. iš fabriky darbininkų) pasitraukia iš fabriko, jis padaro nenaudingą kapitalą, kuris kainavo 100 000 sv. st.»¹⁵¹. Tik pagalvokite! Padaryti «nenaudingą», kad ir vienai akimirkai, kapitalą, kuris kainavo 100 000 sv. st.! Tai iš tikrųjų yra pasipiktinimą keliantis dalykas, jei kuris nors iš mūsų žmonių aplamai kai kada pasitraukia iš fabriko! Nuolatinis mašininis įrengimų apimtis didėjimas daro «pageidaujama dalyku»,—mano Ešvorto pamokytas Senioras,—kad darbo dienos ilginimas nuolat progresuotų¹⁵².

1 200 sv. st., po kelių metų buvo parduodama už 60 sv. st. . . Patobū'nimai buvo daromi vienas po kito taip sparčiai, kad mašinos likdavo pas mašinų gamintojas nebaigtos, nes dėl sėkmingesnių išradimų jos jau suėdavo pasenti». Šiuo audros ir veržimosi laikotarpiu tiulio fabrikantai kaip tik dėl to pradingę 8 valandų darbo dieną, dirbant dviem pama.nomis, padidino iki 24 valandų (ten pat, 233 psl.).

¹⁴⁹ «Savaime aišku, kad, esant potvyniams bei atoslūgiams rinkoje ir pakaitomis išsiplėčiant ir vėl sumažėjant paklausai, nuolat bus atveji, kai fabrikantas galės panaudoti papildomą apyvartinį (floating) kapitalą, nedidindamas įmonėje esančio pagrindinio kapitalo. . . jei papildomas žaliavos kiekis galės būti apdirbtas be papildomų sąnaudų pastatams ir mašinoms» (*R. Torrens: «On Wages and Combination»*. London 1834, 64 psl.).

¹⁵⁰ Tekste minėtoji aplinkybė pateikiama tik pilnumo dėlei, nes pelno norma, t. y. pridėamosios vertės santykį su visu avansuotuoju kapitalu, aš nagrinėjau tik trečiojoje knygoje.

¹⁵¹ «When a labourer», said Mr. Ashworth, «lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100 000 pounds» (*Senior: «Letters on the Factory Act»*. London 1837, 13, 14 psl.).

¹⁵² «Tai, kad pagrindinis kapitalas žymiai vyrauja prieš apyvartinį. . . daro pageidaujama dalyku ilgą darbo dieną». Didėjant mašininis įrengimų apimčiai

Mašina gamina santykinę pridedamąją vertę ne tik tuo, kad ji ilgiau mažina darbo jėgos vertę ir atpigina ją netiesiogiai, atpigindama jai atgaminti būtinas prekes, bet ir tuo, kad, būdama pirmą kartą sporadiškai įvesta, ji mašinos savininko naudojamą darbą paverčia potencijuotu darbu, pakelia visuomeninę mašininio produkto vertę aukščiau individualinės jo vertės ir tuo būdu duoda kapitalistui galimybę dieninę darbo jėgos vertę padengti palyginti mažesne dienos produkto vertės dalimi. Todėl tokiu pereinamuoju laikotarpiu, kai mašininė gamyba dar tebėra savo rūšies monopolis, pelnas yra paprastai didelis, ir kapitalistas, kiek tik galima ilgindamas darbo dieną, stengiasi kuo pilniausiai išnaudoti tą «erste Zeit der jungen Lebe» [«meilės medaus mėnesį»]. Didelis pelnas aštrina nepasotinimą dar didesnio pelno troškimą.

Kai tam tikroje gamybos šakoje mašina visuotinai paplinta, visuomeninė mašininio produkto vertė sumažėja iki individualinės jo vertės, ir tada pradeda veikti tas dėsnis, kad pridedamoji vertė kyla ne iš tų darbo jėgų, kurias kapitalistas pavadavo savo mašina, bet, atvirkščiai, iš tų darbo jėgų, kurias jis prie jos naudoja. Priedamosios vertės šaltinis yra tik kintamoji kapitalo dalis, o mes jau matėme, kad pridedamosios vertės masę apsprendžia du veiksniai: pridedamosios vertės norma ir vienu metu dirbančių darbininkų skaičius. Esant tam tikram darbo dienos ilgumui, pridedamosios vertės normą apsprendžia tas santykis, kuriuo darbo diena suskyla į būtinąjį darbą ir pridedamąjį darbą. O vienu metu dirbančių darbininkų skaičius, savo ruožtu, priklauso nuo kintamosios kapitalo dalies santykio su pastoviąja jo dalimi. Dabar yra aišku, kad mašininė gamyba, kad ir kaip ji, pasinaudodama darbo gamybinio pajėgumo didėjimu, plėstų pridedamąjį darbą būtinojo darbo sąskaita, šį rezultatą pasiekia tik mažindama to kapitalo naudojamų darbininkų skaičių. Ji paverčia mašinomis, t. y. pastoviuoju kapitalu, negaminančiomis jokios pridedamosios vertės, tam tikrą dalį kapitalo, kuris anksčiau buvo kintamasis, t. y. pavirsdavo gyvąja darbo jėga. Pvz., iš dviejų darbininkų neįmanoma išspausti tiek pridedamosios vertės, kiek iš 24. Jei kiekvienas iš 24 darbininkų per kiekvienas dvylika darbo valandų duoda tik vieną valandą pridedamojo darbo, tai kartu jie duoda 24 valandas pridedamojo darbo, tuo tarpu kai visas dviejų darbininkų darbas sudaro tik 24 valandas. Vadinas, mašinių naudojime pridedamajai vertei gaminti glūdi tas imanentinis

---

ir t. t., «motyvai darbo dienai ilginti sustiprėja, nes tai — vienintelė priemonė tam, kad didžiulė pagrindinio kapitalo masė galėtų duoti pelno» (ten pat, 11—13 psl.). «Kiekviename fabrike yra įvairių išlaidų, kurios lieka pastovios nepriklausomai nuo to, ar darbo laikas fabrike yra ilgesnis ar trumpesnis, pvz., pastatų nuomos mokesčiai, vietiniai ir valstybiniai mokesčiai, draudimas nuo ugnies, įvairių nuolatinių darbininkų darbo užmokestis, mašinių gedimas ir eilė kitų išlaidų, kurių santykis su pelnu tuo labiau mažėja, kuo labiau auga gamybos dydis» («Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862», 19 psl.).

prieštaravimas, kad iš dviejų tam tikro dydžio kapitalo duodamos pridedamosios vertės veiksmų mašinos didina vieną veiksmą, pridedamosios vertės normą, tik mažindamos kitą veiksmą, darbininkų skaičių. Šis imanentinis prieštaravimas išskyla aikštėn, kai kartu su visuotiniu mašinos paplitimu tam tikroje pramonės šakoje mašininiu būdu gaminamos prekės vertė pasidaro reguliuojančia visų šios rūšies prekių visuomenine verte; ir kaip tik šis prieštaravimas, nežūrint to, kad kapitalistas jo nesuvokia¹⁵³, vėl skatina kapitalą iki kraštutinumų ilginti darbo dieną, kad santykinį išnaudojamųjų darbininkų skaičiaus sumažėjimą būtų galima kompensuoti ne tik santykinio, bet ir absoliutinio pridedamojo darbo padidėjimu.

Taigi, kapitalistinis mašinų naudojimas sukuria, iš vienos pusės, naujus galingus motyvus neribotai ilginti darbo dieną ir revoliucionizuoja tiek patį darbo būdą, tiek ir visuomeninio darbo organizmo charakterį tokiu būdu, kad palaužia bet kokį pasipriešinimą šiai tendencijai; iš antros pusės, jis gamina,— iš dalies pajungdamas kapitalui anksčiau jam neprieinamus darbininkų klases sluoksnius, iš dalies palikdamas be darbo mašinų išstumtus darbininkus,— perteklinius gyventojus darbininkus¹⁵⁴, kurie priversti klausyti kapitalo jiems diktuojamų įstatymų. Iš to kyla tas nuostabus šiuolaikinės pramonės istorijos reiškinys, kad mašina sugriauna visas moralines ir natūralines darbo dienos ribas. Iš to kyla tas ekonominis paradoksas, kad visų galingiausia priemonė darbo dienai trumpinti pavirsta patikimiausia priemone tam, kad visas darbininko ir jo šeimos gyvenimo laikas būtų paverstas darbo laiku, suteikiamu kapitalui jo vertei didinti. «Jei,— svajoto Aristotelis, didžiausias senovės mąstytojas,— jei kiekvienas įrankis pagal įsakymą arba pagal numatymą galėtų jam tenkantį darbą atlikti savaime arba savo valia, kaip Dedalo kūriniai judėjo savaime arba kaip Hefesto trikojai savo valia stodavo dirbti šventą darbą, jei, tuo būdu, audimo šaudyklės pačios austų, tai nereikėtų nei meistrui padėjėjų, nei ponui vergų»¹⁵⁵. Ir Antipatras, Cicerono laikų graikų poetas, sveikino išradimą vandens malūno grūdams malti, šią elementarią visų gamybinių mašinų formą, kaip vergių išvaduotoją ir aukso amžiaus atkūrėją!¹⁵⁶ «Pago-

¹⁵³ Kodėl šio imanentinio prieštaravimo nesuvokia atskiras kapitalistas, taip pat ir jo pažiūrų valdžioje esanti politinė ekonomija, tai mes pamatysime iš pirmųjų trečiosios knygos skyrių.

¹⁵⁴ Vieną iš didžiųjų Rikardo nuopelnų sudaro tai, kad jis mašinas laikė ne tik priemone prekėms gaminti, bet ir priemone «redundant population» [pertekliniams gyventojams] gaminti.

¹⁵⁵ F. Biese: «Die Philosophie des Aristoteles». Berlin 1842, II t., 408 psl.

¹⁵⁶ Pateikiu čia šias Stolbergo išverstas eiles, nes jos, kaip ir anksčiau pateiktos citatos apie darbo pasidalijimą, apibūdina priešingumą tarp antikinių ir šiuolaikinių pažiūrų:

«Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und itzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,

nys! O šie pagonysl» Jie, kaip atrado įžvalgusis Bastija, o iki jo dar šimtingesnis Mak-Kuločas, nieko nenusimanė apie politinę ekonomiką ir krikščionybę. Jie, tarp kita ko, nesuprato, kad mašina yra patikimiausia priemonė darbo dienai ilginti. Ir jeigu jie teisinio vergovę vieny, tai tik kaip priemonę kitiems kaip žmonėms pilnutinai išsivystyti. Bet tam, kad galėtų skelbti masių vergovę kaip priemonę nedaugeliui storžievių ir psumokslų praturtėjų paversti «eminent spinners» [«įžymiais audėjais»], «extensive sausage makers» [«stambiais dešrininkais»] ir «influential shoe black dealers» [«įtakingais prekiautojais batų tepalu»],— tam jiems trūko specifinių krikščioniškų jausmų.

c) Darbo intensifikavimas

Neribotas darbo dienos ilginimas, kurį vykdo kapitalo rankose esančios mašinos, vėliau, kaip mes matėme, sukelia reakciją tos visuomenės, kurios gyvybinėms šaknims gresia pavojus, o kartu ir įstatyminį ribotos normalios darbo dienos nustatymą. Pastarojo pagrindu įgauna lemiamą reikšmę reiškinys, su kuriuo mes jau esame unksčiau susidūrę, būtent, darbo intensifikavimas. Analizuojant absoliutinę pridėjamąją vertę, pirmiausia buvo kalbama apie ekstensyvų darbą dydį ir buvo tariama, kad jo intensyvumo laipsnis yra duoto dydžio. Dabar mes turime išnagrinėti ekstensyviojo dydžio pavirtimą į intensyvų arba į laipsniu išreikštą dydį.

Savaime suprantama, kad, besivystant mašinoms ir besikaupiant specialios mašininių darbininkų klasės patyrimui, natūraliai didėja darbo spartumas, o kartu ir jo intensyvumas. Antai, Anglijoje darbo dienos ilginimas pusę šimtmečio vyksta kartu su fabrikinio darbo intensyvumo didėjimu. Tačiau suprantama, kad esant tokiam darbui, kuris neturi karštligiškos veiklos laikinų paroksizmų pobūdžio, o vyksta diena iš dienos su besikartojančiu reguliarium vienodumu, neišvengiamai turi ateiti posūkio momentas, kada darbo dienos ilginimas ir darbo intensyvumas tarpusavyje pašalina vienas kitą, ir tokiu atveju darbo dienos ilginimas tėra suderinamas tik su darbo intensyvumo laipsnio sumažėjimu ir, atvirkščiai, intensyvumo laipsnio pakilimas — tik su darbo dienos sutrumpinimu. Kai palaipsniui

Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt».

(«Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg. Hamburg 1782» [312 psl.]).

[«Leiskite pailsėti savo rankoms, o malėjos, ir miegokite ramiai! Veltui praneš jums gaidys rytą ateinantį Deo merginų darbą pavedė nimfoms, ir jos dabar lengvai šokinėja ratais, tad sukrėstos ašys sukasi kartu su savo stipiniais ir verčia sunkias sunkias gernas. Tad gyvenkime tėvų gyvenimu ir be darbo džiukimės dovanomis, kurias mums dovanojo deivė».]

stiprėjantis darbininkų klasės pasipiktinimas privertė valstybę priversta sutrumpinti darbo laiką ir padiktuoti — pirmiausia fabrike tikrąja to žodžio prasme — normalią darbo dieną, t. y. nuo to momento, kai kartą visam laikui pasidarė nebegalima didinti pridedamosios vertės gaminimą ilginant darbo dieną, kapitalas su visa energija ir visiškai sąmoningai griebėsi gaminti santykinę pridedamąją vertę sparčiai vystydamas mašininę sistemą. Kartu pasikeičia santykinės pridedamosios vertės pobūdis. Aplamai imant, santykinės pridedamosios vertės gaminimo metodą sudaro tai, kad darbininkas, pakilus darbo gamybiniam pajėgumui, gauna galimybę, per tokį pat laiką sunaudodamas tiek pat darbo, pagaminti daugiau. Toks pat darbo laikas produktui kaip visumai prijungia vis tokią pat vertę, kaip ir anksčiau, nors ši nepasikeitusi mainomoji vertė dabar reiškiasi didesniu vartojamųjų verčių kiekiu, ir todėl prekės vieneto vertė sumažėja. Tačiau visai kitaip yra tuo atveju, kai priverstinis darbo dienos sutrumpinimas, duodantis galingą postūmį vystyti darbo gamybinį pajėgumą ir gauti ekonomijos naudojant gamybos sąlygas, kartu verčia darbininką per tą patį laiką sunaudoti daugiau darbo, labiau įtempti darbo jėgą, glaudžiau užpildyti darbo laiko poras, t. y. kondensuoti darbą ligi tokio laipsnio, kuris yra pasiekiamas tik sutrumpintos darbo dienos rėmuose. Ši didesnė darbo masė, suspausta tam tikro laiko tarpo ribose, dabar skaičiuojama kaip didesnis darbo kiekis, kuo ji iš tikrųjų ir yra. Greta darbo laiko kaip «tįsaus dydžio» matavimo dabar iškyla jo suglaudavimo laipsnio matavimas¹⁵⁷. Intensyvesnėje dešimties valandų darbo dienos valandoje dabar yra tiek pat arba daugiau darbo, t. y. sunaudotos darbo jėgos, kaip mažiau suglaudintoje dvylikos valandų darbo dienos valandoje. Todėl jos produktas turi tokią pat arba didesnę vertę kaip mažiau suglaudintos $1\frac{1}{5}$ valandos produktas. Jau nekalbant apie tai, kad dėl darbo gamybinio pajėgumo pakilimo didėja santykinė pridedamoji vertė, dabar, pvz., $3\frac{1}{3}$ valandos pridedamojo darbo, esant $6\frac{2}{3}$ valandos būtinojo darbo, duoda kapitalistui tokią pat vertės masę, kaip anksčiau 4 valandos pridedamojo darbo, esant 8 valandoms būtinojo darbo.

Dabar kyla klausimas, koku būdu darbas intensifikuojamas?

Pirmoji darbo dienos sutrumpinimo pasekmė remiasi tuo saivaime suprantamu dėsniu, kad darbo jėgos sugebėjimas dirbti yra atvirkščiai proporcingas jos veikimo laikui. Todėl tam tikrose ribose tai, kas prarandama ilgo jėgos veikimo atžvilgiu, laimima jos intensyvumo atžvilgiu. O kad darbininkas iš tikrųjų daugiau darbo jėgos

¹⁵⁷ Suprantama, įvairiose gamybos šakose aplamai pastebima darbo intensyvumo skirtumų. Juos, kaip jau yra parodęs A. Smitas, iš dalies išlygina šalutinės aplinkybės, būdingos kiekvienai specialiai darbo rūšiai. Bet ir šie skirtumai darbo laikui kaip vertės matui tik tiek tedaro įtakos, kiek intensyvieji ir ekstenyvieji dydžiai yra priešingos ir tarpusavyje viena kitą pašalinančios to paties darbo kiekio išraiškos.

perverstų darbu, tuo kapitalas rūpinasi, taikydamas apmokėjimo metodą¹⁵⁸. Manufaktūrose, pvz., puodų dirbtuvėse, kuriose mašinos nevaidina jokio vaidmens arba vaidina tik nežymų vaidmenį, fabriku įstatymo įvedimas visiškai įtikinamai parodė, kad paprastas darbo dienos sutrumpinimas nuostabiai padidina darbo taisyklingumą, vlenodumą, tvarką, nenutrūkstumą ir energiją¹⁵⁹. Tačiau atrode abejotina, kad toks pat rezultatas bus gautas ir tikrajame fabrike, nes darbininko priklausomumas nuo nenutrūkstamo ir vienodo mašinos judesio labai seniai čia sukūrė kuo griežčiausią drausmę. Todėl, kai 1844 metais buvo svarstomas klausimas dėl darbo dienos sutrumpinimo žemiau 12 valandų, fabrikantai beveik vienbalsiai pareiškė, kad «jų prižiūrėtojai įvairiose darbo patalpose žiūri, kad rankos negaištų nė minutės laiko», kad «darbininkų budrumo ir atidumo laipsnis («the extent of vigilance and attention on the part of the workmen») vargu ar gali būti padidintas» ir jei visos kitos sąlygos, kaip, pvz., mašinų greitis ir t. t., liktų nepasikeitusios, tai «būtų beprasmiška gerai sutvarkytuose fabrikuose laukti bent kiek žymesnio rezultato iš darbininkų atidumo ir t. t. padidinimo»¹⁶⁰. Šis teigimas buvo bandymais paneigtas. Ponas R. Gardneris dviejuose savo dideliuose fabrikuose Prestone nuo 1844 m. balandžio 20 d. vietoj 12 valandų įvedė 11 valandų darbo dieną. Praslinkus beveik metams, paaiškėjo rezultatas, kad «esant pirmesniems kaštams buvo gautas pirmesnis produkto kiekis ir kad visi darbininkai per 11 valandų uždirdavo lygiai tiek pat, kiek anksčiau per 12 valandų»¹⁶¹. Aš čia neliečiu vėrimo ir karšimo skyriuose atliktų eksperimentų, nes jie buvo susiję su mašinų greičio padidėjimu (2%). Priešingai, audimo skyriuje, kur, be to, buvo gaminamos nepaprastai įvairios lengvų raštuotų medžiagų rūšys, neįvyko jokių objektyviųjų gamybos sąlygų pasikeitimų. Rezultatas buvo toks: «Nuo 1844 m. sausio 6 d. iki balandžio 20 d., esant 12 valandų darbo dienai, vidutinis kiekvieno darbininko darbo užmokestis sudarė 10 šil. 1½ penso per savaitę, nuo 1844 m. balandžio 20 d. iki birželio 29 d., esant 11 valandų darbo dienai, vidutinis darbo užmokestis — 10 šil. 3½ penso per savaitę»¹⁶². Šiuo atveju per 11 valandų buvo pagaminama daugiau negu anksčiau per 12 valandų vien tik dėl darbininkų didesnio ir tolygiau paskirstomo darbingumo ir dėl jų laiko tausojimo. Tuo metu, kai jie gaudavo tą patį darbo užmokestį ir laimėdavo valandą laisvalaikio, kapitalistas gaudavo pirmesnę masę produktų

¹⁵⁸ Ypač vienetinio užmokesčio forma, kuri nagrinėjama šeštajame skyriuje.

¹⁵⁹ Žr. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865».

¹⁶⁰ «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», 20, 21 psl.

¹⁶¹ Ten pat, 19 psl. Kadangi vienetinis užmokestis liko nepasikeitęs, tai savaitinio uždarbio dydis priklausė nuo produkto kiekio.

¹⁶² «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», 22 psl.

ir sutaupydavo anglies, dujų ir t. t. vienos valandos sąnaudas. Tokle pat eksperimentai ir su tokiu pat rezultatu buvo atlikti ponų Horoksu ir Džeksono fabrikuose¹⁶³.

Kai darbo dienos trumpinimas, kuris iš pradžių sukuria subjektyvią sąlygą darbui kondensuoti, t. y. duoda darbininkui galimybę sunaudoti daugiau jėgos per tam tikrą laiką, vykdomas priverstinal, t. y. įstatymine tvarka, mašina kapitalo rankose pasidaro objektyvia ir sistemingai naudojama priemone tam, kad būtų galima per tam tikrą laiką išspausti daugiau darbo. Tai pasiekama dvejopu būdu: didinant mašinų greitį ir didinant to paties darbininko prižiūrimų mašinų kiekį, t. y. didinant jo darbo areną. Mašinų konstrukcijos patobulinimai iš dalies yra reikalingi tam, kad būtų galima padidinti spaudimą darbininkui, iš dalies jie patys savaime atsiranda dėl darbo intensifikavimo, nes darbo dienos apribojimas skatina kapitalistą kuo griežčiausiai taupyti gamybos kaštus. Garo mašinos tobulinimas didina jos stūmoklio smūgių skaičių per minutę ir tuo pačiu metu, didesnio jėgos sutaupymo dėka, duoda galimybę ankstesnio dydžio motoru varyti didesnės apimties mechanizmą, be to, anglies suvartojimas lieka nepasikeitęs arba net sumažėja. Perduodamojo mechanizmo tobulinimas mažina trintį ir, — kas taip nuostabiai skiria šiuolaikines mašinas nuo senųjų, — didžiųjų ir mažųjų velenų skersmenį ir svorį redukuoja iki nuolat mažėjančio minimumo. Pagaliau, darbo mašinos patobulinimai, didindami jos greitį ir plėsdami jos veikimą, mažina jos tūrį, — kaip rodo šiuolaikinių garinių audimo staklių pavyzdys, — arba kartu su korpusu didina jos valdomų įrankių tūrį ir skaičių, — kaip verpimo mašinoje, — arba beveik nepastebimi detalių pakeitimai didina šių įrankių judrumą, — kaip, pvz., penkiasdešimtųjų metų viduryje tuo būdu buvo 1/5 padidintas verpsčių greitis selfacting mule [selfaktoriuje].

Anglijoje darbo diena buvo sutrumpinta iki 12 valandų 1832 metais. Jau 1836 metais vienas Anglijos fabrikantas buvo pareiškęs: «Palyginti su ankstesniu laiku darbas fabrikuose smarkiai padidėjo dėl to, kad žymiai padidėjęs mašinų greitis reikalauja iš darbininko didesnio atidumo ir veiklumo»¹⁶⁴. 1844 metais lordas Ešlis, šiuo metu Seftsberio grafas, pateikė bendruomenių rūmuose šiuos dokumentais paremtus duomenis:

«Fabrikiniuose procesuose dirbančių asmenų darbas šiuo metu yra trigubai didesnis, negu buvo įvedant šias operacijas. Nėra abejonės, kad mašinos atlieka darbą, kuris pavaduoja milijonų žmonių

¹⁶³ Ten pat, 21 psl. Moralinis elementas vaidino aukščiau minėtuose eksperimentuose žymų vaidmenį. «Mes, — pareiškė darbininkai fabrikuose inspektoriumi, — mes dirbame su didesniu pakilimu, mes nuolat turime galvoje atlyginimą: galimybę anksčiau išeiti namo vakare; veiklus ir džiugus ūpas persunkia visą fabriką, nuo jauniausio padėjėjo iki seniausio darbininko, ir mes dabar daugiau padedame vienas kitam» (ten pat).

¹⁶⁴ John Fielden: «The Curse of the Factory System». London 1836, 32 psl.

gyvas ir raumenis, bet jos taip pat nuostabiai (prodigiously) padidina darbą žmonių, kuriuos jos pajungė savo baisiam judėjimui. . . Darbas verpiant verpalus Nr. 40 dviem miulėmis per 12 valandų 1825 metais reikalavo nueiti ten ir atgal, prižiūrint miules, 8 mylių kelią. 1832 metais, verpiant tą patį numerį, atstumas, kurį per 12 valandų tekdavo nueiti prižiūrint dvi miules, sudarė 20 mylių, o dažnai ir daugiau. 1825 metais verpėjui per 12 valandų tekdavo kiekvienoje miulėje atlikti 820 ištempimų, o tai sudaro bendrą 1 640 ištempimų sumą per 12 valandų. 1832 metais verpėjas per savo dvylikos valandų darbo dieną kiekvienoje miulėje turėjo padaryti 2 200 ištempimų, iš viso 4 400; 1844 metais kiekvienoje miulėje 2 400, iš viso 4 800; o kai kuriais atvejais buvo reikalinga dar didesnė darbo masė (amount of labour). . . Cia aš savo rankose turiu kitą 1842 m. dokumentą, parodantį, kad darbas progresyviai didėja ne tik dėl to, kad reikia nueiti didesnį atstumą, bet ir dėl to, kad pagaminamų prekių kiekis didėja, tuo tarpu kai rankų skaičius atitinkamai mažėja; ir, toliau, dėl to, kad dabar dažnai verpiama blogesnė medvilnė, kuri reikalauja daugiau darbo. . . Karšimo skyriuje darbas taip pat žymiai padidėjo. Dabar vienas žmogus atlieka tokį darbą, kuris anksčiau buvo paskirstomas tarp dviejų. . . Audimo skyriuje, kuriame dirba didžiulis žmonių skaičius, daugiausia moterys, dėl mašinų greičio padidėjimo darbas per pastaruosius kelerius metus padidėjo visais 10%. 1838 metais per savaitę buvo suverpiama 18 000 hanks [verpalų sruogų], o 1843 metais šis skaičius pakilo iki 21 000. 1819 metais pinks [šaudyklės dūžių] skaičius garinėse audimo staklėse buvo 60 per minutę, 1842 metais — 140; tai rodo milžinišką darbo padidėjimą»¹⁶⁵.

Matant tokį nuostabų intensyvumą, kurį darbas, viešpataujant įstatymui dėl 12 valandų darbo dienos, jau buvo pasiekęs 1844 metais, atrodė, jog Anglijos fabrikantai turi pagrindo teigti, kad tolesnė pažanga šia kryptimi yra neįmanoma ir kad bet kuris tolesnis darbo laiko trumpinimas tolygus gamybos mažinimui. Kad jų samprotavimai buvo tik iš pažiūros teisingi, tai visų geriausiai įrodo šis tuo pačiu metu pasirodęs nenuilstamo fabrikantų cenzoriaus, fabričių inspektoriaus Leonardo Hornerio pareiškimas:

«Kadangi gaminamų produktų kiekį daugiausia reguliuoja mašinų greitis, tai fabrikantas turi būti suinteresuotas vartyti jas maksimaliu greičiu, kiek tai yra suderinama su šiomis sąlygomis: mašinų išsaugojimas nuo per greito sugedimo, gaminamųjų prekių geros kokybės išlaikymas, darbininko sugebėjimas neatsilikti nuo mašinos, be to, darbininko įtempimas neturi viršyti to laipsnio, kurį jis gali vystyti nenutrūkstamai. Dažnai esti taip, kad fabrikantas, beskužėdamas, per daug paspartina judėjimą. Tuomet lūžimai ir

¹⁶⁵ Lord Ashley: «The Ten Hours' Factory Bill. Speech of the 15th March». London 1844, 6—9 psl., įvairiose vietose.

bloga produkto kokybė nusveria greičio naudą, ir fabrikantas yra priverstas sulėtinti masinių eigą. Kadangi veiklus ir protingas fabrikantas tikrai suras maksimumą to, kas pasiekama, tai aš padariau išvadą, kad negalima per 11 valandų pagaminti tiek pat, kiek per 12. Aš, be to, laikiausi prielaidos, kad vienetinį darbo užmokestį gaunantis darbininkas įtempia savo jėgas iki tokio kraštutinio intensyvumo laipsnio, kurį jis gali nuolat išlaikyti»¹⁶⁶. Todėl Horneris, priešingai Gardnerio ir t. t. bandymams, priėjo tą išvadą, kad tolesnis 12 valandų darbo dienos sutrumpinimas būtinai sumažins produkto kiekį¹⁶⁷. Jis pats, praslinkus 10 metų, cituoja abejones, jo pareikštas 1845 metais, norėdamas įrodyti, kaip jis tuomet nebuvo supratęs lankstumo masinių ir žmogaus darbo jėgos, kurios dėl priverstinio darbo dienos sutrumpinimo lygiu mastu įsitempia iki aukščiausio laipsnio.

Pereisime dabar prie laikotarpio po 1847 metų, kai įstatymiškai buvo įvesta 10 valandų darbo diena Anglijos medvilnės, vilnos, šilko ir linų fabrikuose.

«Verpsčių greitis vateriuose padidėjo 500, miulėse 1 000 apsisukimų per minutę, t. y. vaterinių verpsčių greitis, 1839 metais pasiekęs 4 500 apsisukimų per minutę, dabar (1862 m.) sudaro 5 000, o miulinių verpsčių greitis, pasiekęs 5 000, dabar sudaro 6 000 per minutę; tai pirmuoju atveju duoda greičio padidėjimą $\frac{1}{10}$ -iu, o antruoju — $\frac{1}{5}$ -iu»¹⁶⁸. Džemsas Nesmisas, garsusis civilinis inžinierius iš Petrikrofto ties Mančesteriu, 1852 metais viename laiške Leonardui Horneriui išdėstė 1848—1852 metų laikotarpiu padarytus garo mašinos patobulinimus. Pažymėjęs, kad garinė arklio jėga, kuri oficialioje fabriky statistikoje vis dar apibūdinama pagal jos veikimą 1828 metais¹⁶⁹, yra grynai nominali ir gali būti tik sąlyginis tikrosios jėgos rodiklis, jis tarp kita ko rašo: «Nėra jokios abejonės, kad ankstesnio svorio garo mašinos, dažnai net visiškai identiškos mašinos, tik su tuo skirtumu, kad jose padaryti šiuolaikiniai patobulinimai, vidutiniškai atlieka 50% daugiau darbo negu anksčiau ir kad daugeliu atvejų tos pačios mašinos, kurios tuo metu, kai kraštutinis greitis buvo 220 pėdų per minutę, išvystydavo 50 arklio jėgų, šiuo metu,

¹⁶⁶ «Reports of Insp. of Fact. [for quarter ending 30th September 1844, and from 1st October 1844] to 30th April 1845», 20 psl.

¹⁶⁷ Ten pat, 22 psl.

¹⁶⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», 62 psl.

¹⁶⁹ Tai pasikeitė nuo 1862 m. «Parliamentary Return» [«Parlamentinės ataskaitos»] laikų. Čia nominalios garinės arklio jėgos vietą užima jau tikroji šiuolaikinių garo mašinių ir vandens ratų garinė arklio jėga {žr. 109a past., 347 psl.}. Lygiai taip pat ir dvejinimo verpstės jau nebesuplakamos su tikrosiomis verpmo verpstėmis (kaip kad buvo 1839, 1850 ir 1856 metų «Returns» [«Ataskaitose»]); toliau, kalbant apie vilnos fabrikus, pateiktas «gigs» [šiaušimo mašinių] skaičius, skiriami džiuoto ir kanapių fabrikai, iš vienos pusės, ir linų fabrikai — iš antros; pagaliau, pirmą kartą į ataskaitą įtraukta kojinių mezgimo gamyba.

suartodamos mažiau anglies, išvysto daugiau kaip 100 arklio jėgų. . . Siuolaikinė garo mašina, turėdama tiek pat nominalių arklio jėgų, kiek ir anksčiau, patobulinus jos konstrukciją, sumažinus garo katilo tūrį ir pakeitus jo įrengimą ir t. t., veikia su didesne jėga negu anksčiau. . . Todėl, nors dabar palyginti su nominalia arklio jėga dirba toks pat rankų skaičius, kaip ir anksčiau, rankų skaičius palyginti su darbo mašinomis dabar sumažėjo»¹⁷⁰. 1850 metais Jungtinės karalystės fabrikuose buvo naudojama 134 217 nominalių arklio jėgų, variusių 25 638 716 verpsčių ir 301 495 audimo stakles. 1856 metais verpsčių ir audimo staklių skaičius buvo atitinkamai 33 503 580 ir 369 205. Jei reikalinga arklio jėga būtų pasilikusi tokia pat, kaip 1850 metais, tai 1856 metais būtų reikėję 175 000 arklio jėgų. Bet oficialiais duomenimis, jų skaičius sudarė tik 161 435, t. y. 10 000 su viršum arklio jėgų mažiau, negu būtų reikėję remiantis 1850 m. apskaičiavimais¹⁷¹. «Paskutinė 1856 m. ataskaita (oficiali statistika) nustato tą faktą, kad fabrikinė sistema plinta nepaprastai greitai, rankų skaičius palyginti su mašinomis sumažėjo, garo mašina dėl jėgos taupymo ir kitų patobulinimų varo didesnio svorio mašinas ir kad pagaminamas didesnis produkto kiekis dėl darbo mašinų patobulinimo, gaminimo metodų pakeitimo, mašinų greičio padidinimo ir daugelio kitų priežasčių»¹⁷². «Visokios rūšies mašinose padaryti stambūs patobulinimai žymiai pakėlė jų gamybinį pajėgumą. Nėra jokios abejonės, kad darbo dienos sutrumpinimas buvo. . . akstinas šiems patobulinimams. Šių patobulinimų ir darbininko jėgų intensyvesnio įtempimo padarinius buvo tas, kad per sutrumpintą (2 valandomis, arba 1/6-iu) darbo dieną mažiausia buvo pagaminama tiek pat produkto, kiek anksčiau buvo pagaminama per ilgesnę dieną»¹⁷³.

Kaip padidėjo fabrikantų turtėjimas ryšium su intensyvesniu darbo jėgos išnaudojimu, parodo jau vien ta aplinkybė, kad vidutinis kasmetinis Anglijos medvilnės ir t. t. fabriky skaičiaus padidėjimas nuo 1838 iki 1850 metų buvo 32, o nuo 1850 iki 1856 metų — 86.

Kad ir kokia didelė buvo Anglijos pramonės pažanga per 8 metus nuo 1848 iki 1856 metų, viešpataujant 10 valandų darbo dienai, sekantių šešerių metų nuo 1856 iki 1862 metų laikotarpiu ji buvo vėl toli pralenkta. Pavyzdžiui, šilko fabrikuose 1856 metais verpsčių buvo 1 093 799, 1862 metais — 1 388 544; audimo staklių 1856 metais buvo 9 260, 1862 metais — 10 709. Priešingai, darbininkų skaičius 1856 metais buvo 56 137, 1862 metais — 52 429. Tuo būdu verpsčių skaičius padidėjo 26,9% ir audimo staklių skaičius — 15,6%, kai tuo pačiu metu darbininkų skaičius sumažėjo 7%. 1850 metais

¹⁷⁰ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», 14—20 psl.

¹⁷¹ Ten pat, 14, 15 psl.

¹⁷² Ten pat, 20 psl.

¹⁷³ «Reports etc. for 31st October 1858», 9, 10 psl. Plg. «Reports etc. for 30th April 1860», 30 ir sek. psl.

šukuotinės vilnos fabrikuose veikė 875 830 verpsčių, 1856 metais — 1 324 549 (padidėjo 51,2%), o 1862 metais — 1 289 172 (sumažėjo 2,7%). Bet jei turėsime galvoje, kad dvejinimo verpstės įeina į 1856 m. apskaičiavimą, bet neįeina į 1862 m. apskaičiavimą, tai pasirodys, kad verpsčių skaičius nuo 1856 metų beveik nesikeitė. Priešingai, verpsčių ir audimo staklių greitis nuo 1850 metų daugeliu atvejų padvigubėjo. Garinių audimo staklių skaičius šukuotinės vilnos fabrikuose 1850 metais sudarė 32 617, 1856 metais — 38 958 ir 1862 metais — 43 048. Prie jų dirbo 1850 metais 79 737 žmonės, 1856 metais — 87 794 ir 1862 metais — 86 063, bet jų tarpe vaikų iki 14 metų amžiaus buvo 1850 metais 9 956, 1856 metais — 11 228 ir 1862 metais — 13 178. Taigi, nepaisant to, kad audimo staklių skaičius 1862 metais žymiai padidėjo palyginti su 1856 metais, bendras dirbančiųjų darbininkų skaičius sumažėjo, o išnaudojamųjų vaikų skaičius padidėjo¹⁷⁴.

1863 m. balandžio 27 d. parlamento narys Ferendas padarė žemuosiuose rūmuose šį pareiškimą: «Lankaširo ir Češiro 16 apygardų darbininkų delegatai, kurių pavestas aš kalbu, man pranešė, kad dėl mašinų tobulinimo darbas fabrikuose vis didėja. Anksčiau vienas darbininkas su padėjėjais aptarnaudavo dvi stakles, dabar vienas darbininkas be padėjėjų aptarnauja trejas stakles ir nebūna nieko nepaprasto, kai vienas darbininkas aptarnauja net ketverias stakles ir t. t. Kaip matyti iš praneštų faktų, dvylikos valandų darbas dabar įspraustas į mažiau kaip 10 darbo valandų tarpą. Todėl savaime suprantama, kokiu didžiuliu mastu pastaraisiais metais padidėjo fabriky darbininkų darbas»¹⁷⁵.

Todėl, nors fabriky inspektoriai nenuilstamai ir visiškai teisėtai aukština palankius 1844 ir 1850 metų fabriky įstatymų rezultatus, vis dėlto jie pripažįsta, kad darbo dienos sutrumpinimas jau sukėlė tokį darbo intensyvumą, kuris sudaro pavojų darbininkų sveikatai ir, vadinasi, griaunamai veikia pačią darbo jėgą. «Daugumoje medvilnės, šukuotinės vilnos ir šilko fabriky išsekinantis įjaušinimas, neišvengiamas dirbant prie mašinų, kurių judėjimas pastaraisiais metais taip nepaprastai paspartėjo, buvo, matyti, viena iš priežasčių to padidėjusio mirtingumo nuo plaučių ligų, kurį atskleidė

¹⁷⁴ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», 100 ir 130 psl.

¹⁷⁵ Naudojant šiuolaikines garines audimo stakles, vienas audėjas 2 staklėmis dabar per 60 savaitinių valandų pagamina 26 gabalus tam tikros nustatyto ilgio ir pločio audinių rūšies, o anksčiau, kai buvo naudojamos senos garinės audimo staklės, jis galėjo pagaminti tik 4 gabalus. Audimo kaštai vienam tokiam gabalui jau 1850 m. pradžioje sumažėjo nuo 2 šil. 9 pensų iki 5 1/8 penso.

2-jo leid. priedas. «Prieš 30 metų (1841 metais) iš medvilnės verpėjo su 3 padėjėjais buvo reikalaujama prižiūrėti tik vieną porą miulių su 300—324 verps-tėmis. Dabar (1871 m. pabaiga) jis su 5 padėjėjais turi prižiūrėti miules, kurių verpsčių skaičius sudaro 2 200, ir gamina mažiausia septynis kartus daugiau ver-palų, negu gamino 1841 metais» (Aleksandras Redgreivas, fabriky inspektorius, leidinyje «Journal of the Society of Arts», January 5, 1872).

Jr. Grinhau savo paskutinėje puikiojoje ataskaitoje¹⁷⁶. Nėra jokios abejonės, kad, įstatymui kartą visiems laikams atėmus kapitalui galimybę ilginti darbo dieną, kapitalo tendencija kompensuoti save už tai sistemingu darbo intensyvumo laipsnio kėlimu ir bet kurį mašinų patobulinimą paversti priemone darbo jėgai vis labiau išsiurbti — ši tendencija greitai vėl turi atvesti į tą posūkio tašką, kai darosi neišvengiamas naujas darbo laiko sutrumpinimas¹⁷⁷. Iš antros pusės, audringas Anglijos pramonės vystymasis nuo 1848 metų iki dabartinio laiko, t. y. dešimties valandų darbo dienos laikotarpiu, kur kas labiau pralenkia 1833—1847 metų epochą, t. y. dvylikos valandų darbo dienos laikotarpį, negu pramonės vystymasis šiuo pastaruoju laikotarpiu savo spartumu buvo pralenkęs jos vystymąsi per pirmąją šimtmečio pusę, įvedus fabrikinę sistemą, t. y. neribotos darbo dienos laikotarpį¹⁷⁸.

¹⁷⁶ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1861», 25, 26 psl.

¹⁷⁷ Šiuo metu (1867 m.) Lankašire fabriky darbininkų tarpe prasidėjo agitacija už aštuonių valandų darbo dieną.

¹⁷⁸ Šie negausūs skaičiai parodo Didžiosios Britanijos ir Airijos «factories» [fabrikų] tikrąja to žodžio prasme pažangą nuo 1848 metų:

	Eksporto kiekis			
	1848	1851	1860	1865
MEDVILNĖS FABRIKAI				
Medvilnės verpalai	135 831 162 sv.	143 966 106 sv.	197 345 655 sv.	103 751 455 sv.
Verpalai siūlams		4 392 176 sv.	6 297 554 sv.	4 648 611 sv.
Medvilnės audiniai	1 091 373 930 jrd.	1 543 161 789 jrd.	2 776 218 427 jrd.	2 015 237 851 jrd.
LINŲ IR KANAPIŲ FABRIKAI				
Verpalai	11 722 182 sv.	18 841 326 sv.	31 210 612 sv.	36 777 334 sv.
Audiniai	88 901 519 jrd.	129 106 753 jrd.	143 996 773 jrd.	247 012 329 jrd.
SILKO FABRIKAI				
Silko žaliava ir suktas šilkas	[1846 m.] 466 825 sv.	462 513 sv.	897 402 sv.	812 589 sv.
Audiniai		1 181 455 jrd.	1 307 293 jrd.	{ 2 869 837 jrd. [146 879 gab.] [102 773 sv.]
VILNOS FABRIKAI				
Kočetiniai ir šukuotiniai vilniniai verpalai		14 670 880 sv.	27 533 968 sv.	31 669 267 sv.
Audiniai		151 231 153 jrd.	190 037 537 jrd.	278 837 418 jrd.

4. FABRIKAS

Šio skirsnio pradžioje mes nagrinėjome fabriko kūną, suskaldytą mašinų sistemą. Paskui mes matėme, kaip mašinos, pasisavindamos moterų ir vaikų darbą, didina kapitalo išnaudojamą žmonių medžiagą, kaip jos, neribotai ilgindamos darbo dieną, pagrobia visų darbininko gyvenimą ir kaip, pagaliau, jų vystymasis, igalinantis milžiniškai didėjančią produktų masę gaminti vis per trumpesnę laiką, yra sisteminga priemonė tam, kad per kiekvieną laiko tarpą būtų paleidžiama veikti kaskart daugiau darbo, t. y. kad vis intensyviau būtų išnaudojama darbo jėga. Dabar pereisime prie fabriko kaip visumos, be to, labiausiai išvystyta jo forma.

Dr. Juras, automatinio fabriko Pindaras, aprašo jį, iš vienos pusės, kaip «kooperaciją įvairių kategorijų darbininkų, suaugusių ir nepilnamečių, igudusiai ir stropiai prižiūrincijų gamybinių mašinų sistemą, kuri nepaliaujamai varoma centrinės jėgos (pirminio varik-

	Eksporto vertė (svarais sterlingų)			
	1818	1851	1860	1865
MEDVILNĖS FABRIKAI				
Medvilnės verpalai	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Medvilnės audiniai	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
LINŲ IR KANAPIŲ FABRIKAI				
Verpalai	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Audiniai	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
SILKO FABRIKAI				
Silko žaliava ir suktas šilkas	77 789	196 380	826 107	768 064
Audiniai	—	1 130 398	1 587 303	1 409 221
VILNOS FABRIKAI				
Kočetiniai ir šukuotiniai vilnoniai verpalai	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Audiniai	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Zr. Mėlynąsias knygas «Statistical Abstract for the United Kingdom», Nr. 8 ir 13. London 1861 ir 1866).

Lankašire 1839—1850 metų laikotarpiu fabričių skaičius iš viso padidėjo tik 4%, 1850—1856 metų laikotarpiu — 19%, 1856—1862 metų laikotarpiu — 33%, tuo tarpu kai dirbančių asmenų skaičius per abu vienuolikos metų laikotarpius absoliučiai padidėjo, o santykinai sumažėjo. Zr. «Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862», 63 psl. Lankašire vyrauja medvilnės fabričiai. O kokį didžiulį vaidmenį jie apimai vaidina verpalų ir audinių gamyboje, matome iš to, kad iš bendro Anglijos, Uelso, Skotijos ir Airijos šios rūšies fabričių skaičiaus jiems tenka 45,2%, iš bendro verpsčių skaičiaus — 83,3%, iš bendro garinių audimo staklių skaičiaus — 81,4%, iš bendro tekstilės fabričių varančių garinių arklio jėgų skaičiaus — 72,6%, iš bendro dirbančių asmenų skaičiaus — 58,2% (ten pat, 62, 63 psl.).

ll0)», iš antros pusės — kaip «didžiulį automata, sudarytą iš daugelio mechaninių ir sąmoningų organų, kurie suderintai ir nenutrūkstamai veikia gamindami tą patį daiktą, vadinasi, visi šie organai pajungti vienai varomajai jėgai, kuri pati save varo». Šie du apibrėžimai anaip tol nėra tolygūs. Viename kombinuotas visuminis darbininkas, arba visuomeninis darbo organizmas, yra aktyviai veikiantis subjektas, o mechaninis automatas — objektas; antrame pats automatas yra subjektas, o darbininkai tėra prijungti kaip sąmoningi organai prie sąmonės neturinčių jo organų ir kartu su pastaraisiais pajungti centrinei varomajai jėgai. Pirmasis apibrėžimas galioja visais galimais atvejais, kai mašinos panaudojamos stambiu mastu; antrasis apibūdina kapitalistinių jų panaudojimą ir, vadinasi, šiuolaikinę fabrikinę sistemą. Todėl Juras ir yra pamėgęs vaizduoti centrinę mašiną, iš kurios kyla judėjimas, ne tiktai kaip automata, bet ir kaip autokrata. «Siose didžiulėse dirbtuvėse geradariška garo jėga surenka apie save miriadus savo pavaldinių»¹⁷⁹.

Kartu su darbo įrankiu ir jo valdymo virtuoziskumas pereina iš darbininko mašinai. Įrankio sugebėjimas dirbti atsipalaiduoja nuo tų apribojimų, kuriuos jam uždeda žmogaus darbo jėgos ryšys su darbininko asmeniu. Tuo būdu pašalinama ta techninė bazė, kuria remiasi darbo pasidalijimas manufaktūroje. Todėl vietoj jai būdingos specializuotų darbininkų hierarchijos automatiniame fabrike pasireiškia tendencija išlyginti arba niveliuoti tuos darbus, kuriuos turi atlikti mašinų padėjėjai¹⁸⁰, vietoj dirbtinai sukeltų skirtumų tarp dalinių darbininkų įgauna persvarą natūralūs amžiaus ir lyties skirtumai.

Kadangi automatiniame fabrike atkuriamas darbo pasidalijimas, jis pirmiausia yra darbininkų paskirstymas pagal specializuotąsias mašinas ir darbininkų masių, — nesudarančių betgi iš vidaus organizuotų grupių, — paskirstymas pagal įvairius fabriko skyrius, kur jos dirba prie viena šalia kitos esančių vienodų darbo mašinų, t. y. sudarydamos tik paprastąją kooperaciją. Suskaidyta manufaktūros grupė čia pakeičiama pagrindinio darbininko ir nedaugelio padėjėjų deriniu. Esminis skirtumas yra tarp darbininkų, kurie iš tikrųjų dirba prie darbo mašinų (prie jų priklauso kai kurie darbininkai, kurie prižiūri mašiną-variklį arba jos maitinimą), ir paprastų šių mašinių darbininkų parankinių (beveik išimtinai vaikų). Prie parankinių daugiau ar mažiau taip pat priklauso ir visi feeders [maitintojai] (kurie tik deda į mašiną darbo medžiagą). Greta šių pagrindinių kategorijų dirba kiekybiškai negausus personalas, kuris prižiūri visas mašinas ir nuolat rūpinasi jų taisymu, pvz., inžinieriai, mechanikai, staliai ir t. t. Tai — aukštesnis, iš dalies

¹⁷⁹ *Ure*: «Philosophy of Manufactures», 18 psl.

¹⁸⁰ Ten pat, 31 psl. Plg. *Karl Marx*: «Misère de la philosophie». Paris 1847, 140, 141 psl. [*K. Маркс*: «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 4 t., 1955, 160 psl.]

mokliškai išsilavinęs, iš dalies amatinio pobūdžio darbininkų sluoksniu, kuris neįeina į fabriky darbininkų personalą, bet tiesiog prie jo yra prijungtas¹⁸¹. Šis darbo pasidalijimas yra grynai techninio pobūdžio.

Kiekvienas darbas prie mašinos reikalauja darbininko paruošimo nuo jaunų dienų tam, kad jis išmokyty derinti savo judesius su vienodais nepalaujamais automato judesiais. Kadangi mašinų visuma pati sudaro įvairių, vienu metu veikiančių ir kombinuotų mašinų sistemą, tai ir ja besiremianti kooperacija reikalauja, kad įvairios darbininkų grupės būtų paskirstytos tarp įvairių mašinų. Bet mašininė gamyba panaikina būtinumą manufaktūriškai įtvirtinti šį paskirstymą tuos pačius darbininkus visam laikui pritvirtinant prie tų pačių funkcijų¹⁸². Kadangi fabriko judėjimas, paimtas kaip visuma, priklauso ne nuo darbininko, bet nuo mašinos, tai nuolatinė personalo kaita gali vykti nesukeldama darbo proceso pertraukų. Visų įtikinamiausiai tai įrodo Relaisystem, kuri buvo pritaikyta Anglijos fabrikantų 1848—1850 metų maišto metu. Pagaliau tai, kad žmogus jaunystėje labai greitai išmoksta dirbti prie mašinos, savo ruožtu šalina reikalą ugdyti specialią išimtinai mašininių darbininkų kategoriją¹⁸³. O paprasto parankinio darbas fabrike iš dalies gali būti pakeičiamas mašina¹⁸⁴, iš dalies dėl visiško savo elementarumo jis leidžia greitai ir nuolat keisti jį dirbančius asmenis.

¹⁸¹ Sąmoningai statistinei apgaulėi.—o ją būtų galima atskleisti iki pat smulkmenų,— yra būdinga tai, kad, iš vienos pusės, Anglijos fabriky įstatymai kategoriškai pašalina iš savo veikimo sferos teksto pabaigoje paminėtus darbininkus, nepripažindami jų fabriky darbininkais, o iš antros pusės, parlamento skelbiamas «Ataskaitos» į fabriky darbininkų kategoriją lygiai taip pat įsakinia įtraukia ne tik inžinierius, mechanikus ir t. t., bet ir fabriky valdytojus, tarnautojus, pasiuntinius, sandėlių prižiūrėtojus, pakuotojus ir t. t.— trumpai tariant, visus, išskyrus patį fabriko savininką.

¹⁸² Juras tai pripažįsta. Jis sako, kad darbininkai «esant reikalui» valdytojo noru gali būti perkeliama nuo vienos mašinos prie kitos, ir triumfuodamas sušunka: «Toks perkėlimas atvirai prieštarauja senajai rutinai, kuri dalija darbą ir vieną įpareigoja gaminti segtukų galvutes, kitą — nusmailinti jų galą» [«Philosophy of Manufactures», 22 psl.]. Jis veikiau turėtų iškelti klausimą, kodėl ši «senoji rutina» automatiniame fabrike metama į šalį tik «esant reikalui».

¹⁸³ Vargui slepiant, kaip, pvz., Amerikos pilietinio karo metu, buržua panaudoja fabriky darbininkus, kaip išimtį, grubiausiems darbams, kaip kad gatvių grindimas ir t. t. Anglijos 1862 ir sekančių metų «ateliers nationaux» [nacionalinės dirbtuvės] bedarbiams medvilnės darbininkams tuo skyrėsi nuo Prancūzijos 1848 m. nacionalinių dirbtuvių, kad pastarosiose darbininkai turėdavo valstybės sąskaita atlikti neproduktyvius darbus, o pirmosiose — produktyvius miestų darbus buržua naudai, be to, pigiau už reguliarius darbininkus, su kuriais tuo būdu jte buvo priversti konkuruoti. «Medvilnės fabriky darbininkų išvaizda fiziškai atžvilgiu neabejotinai pagerėjo. Aš tai priskiriu, ... kalbant apie vyrus, tam, kad viešieji darbai dirbami tyrame ore». (Čia kalbama apie Prestono fabriky darbininkus, kurie buvo panaudoti «Prestono pelkėms» nusausti.) («Reports of Insp. of Fact. October 1865», 59 psl.)

¹⁸⁴ Pavyzdys: įvairius mechaninius aparatus, kurie, 1844 m. įstatymui įsigaliojus, buvo įvesti vilnos fabrikuose vaikų darbui pavaduoti. Kai pačių poūy fabrikantų vaikai turės išeiti «savo mokyklą» kaip paprasti padėjėjai fabrike, ši

Nors mašina tuo būdu techniškai iš pašaknyų pakerta senąją darbo pasidalijimo sistemą, vis dėlto pastaroji tebesilaiko fabrike iš pradžių dėl įpročio, kaip manufaktūros tradicija, o paskui ji kapitalo sistemingai atkuriamą ir įtvirtinamą dar šlykštesne forma kaip priemonė darbo jėgai išnaudoti. Specialybė iki gyvos galvos — valdyti dalinį įrankį pavirsta specialybe iki gyvos galvos — tarnauti dalinei mašinai. Mašina piktnaudžiaujama tam, kad darbininkas jau nuo pat vaikystės būtų paverstas dalinės mašinos dalimi¹⁸⁵. Tuo būdu ne tik žymiai sumažėja jam pačiam atgaminti būtini kaštai, bet kartu įgauna išbaigtą pavidalą ir jo bejėgiškas priklausomumas nuo fabriko kaip visumos, vadinasi, nuo kapitalisto. Čia, kaip ir visur, reikia skirti produktyvumo didėjimą, išplaukiantį iš visuomeninio gamybos proceso vystymosi, nuo produktyvumo didėjimo, išplaukiančio iš šio proceso kapitalistinio išnaudojimo.

Manufaktūroje ir amatuose darbininkas verčia įrankį tarnauti sau, fabrike jis tarnauja mašinai. Tenai darbo įrankio judesys kyla iš jo, čia jis turi sekti paskui darbo įrankio judesį. Manufaktūroje darbininkai sudaro vieno gyvo mechanizmo narius. Fabrike negyvas mechanizmas egzistuoja nepriklausomai nuo jų ir jie yra prijungti prie jo kaip gyvi priedėliai. «Niūrus nuolat tą patį mechaninį procesą atliekančio darbo begalinės kančios vienodumas yra panašus į Sizifo darbą; darbo sunkumas, kaip uola, nuolat vėl užgriūva iškamtuos darbininkus»¹⁸⁶. Mašininis darbas, nepaprastai įtempdamas nervų sistemą, slopina daugiapusią raumenų veikimą ir atima žmogui bet kurią galimybę fiziškai ir dvasiškai laisvai veikti¹⁸⁷. Net

beveik dar nepaliesta mechanikos sritis sparčiai padarys puikią pažangą. «Vargu ar atsiras kokia nors kita tokia pavojinga mašina, kaip selfacting mules [selfactoriai]. Daugiausia nelaimingų atsitikimų įvyksta su mažais vaikais, ir kaip tik dėl to, kad jie grindų šluoti palenda po veikiančiomis miulėmis. Daugelis «minders» (darbininkų prie miulių) už tokius prasižengimus buvo (fabrikų inspektorių) patraukti teismo atsakomybėn ir jiems buvo uždėtos piniginės pabaudos, bet be jokių žymesnių bendrų rezultatų. Jei mašinų gamintojai išrastų šlavimo mašiną, kuri pašalintų reikalą šitiems mažiems vaikams lįsti po mašinomis, tatai būtų labai vertingas mūsų apsauginių priemonių papildymas» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866», 63 psl.).

¹⁸⁵ Todėl galima įvertinti neįtikimą sumanymą Prudono, kuris «konstruoja» mašinas ne kaip darbo priemonių sintezę, o kaip dalinių darbų patiems darbininkams sintezę.

¹⁸⁶ F. Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, 217 psl. [Plg. Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 т., 1955, 405 psl.] Net visiškai ordinarinis optimistinis fritrederis p. Molinaris pažymi: «Zmogus, kasdien 15 valandų prižiūradamas monotonišką mechanizmo eigą, išsenka kur kas greičiau negu tuo atveju, jeigu jis per tokį pat laiką būtų įtempęs savo fizinę jėgą. Sis priežiūros darbas, kuris, gal būt, galėtų būti naudinga proto mankšta, jeigu jis nebūtų per ilgas, savo besaikiškumu galų gale sugriauna ir protą ir patį kūną» (G. de Molinari: «Études économiques». Paris 1846 [49 psl.]).

¹⁸⁷ F. Engels: «Die Lage» ir t. t., 216 psl. [Plg. Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 т., 1955, 404 psl.].

darbo palengvėjimas pasidaro kankinimo priemone, nes mašina ne darbininką atpalaiduoja nuo darbo, o jo darbą nuo bet kokio turinlo. Kiekvienai kapitalistinei gamybai, kadangi ji yra ne tik darbo procesas, bet kartu ir kapitalo vertės augimo procesas, yra bendra ta aplinkybė, kad ne darbininkas panaudoja darbo sąlygą, bet, atvirkščiai, darbo sąlyga panaudoja darbininką; bet tik panaudojus mašinų sistemą šis iškreiptas santykis įgauna techniškai apčiuopiamą realumą. Pavirtusi automatu, darbo priemonė paties darbo proceso metu stovi priešais darbininką kaip kapitalas, kaip negyvasis darbas, kuris pajungia sau gyvąją darbo jėgą ir ją išsiurbia. Intelektualinių gamybos proceso galių atsiskyrimas nuo rankinio darbo ir jų pavirtimas kapitalo vaidžia darbui įgauna savo išbaigtą pavidalą, kaip mes jau anksčiau esame nurodę, mašinų pagrindu sukurtoje stambiojoje pramonėje. Atskiro išsekinto mašininio darbininko dalinis įgudimas išnyksta kaip menkutė ir jokios reikšmės neturinti detalė akivaizdoje mokslo, akivaizdoje milžiniškų gamtos jėgų ir akivaizdoje visuomeninio masinio darbo, kurie yra įkūnyti mašinų sistemose ir kartu su pastarąja sudaro «šeimininko» (master) valdžią. Kaip tik todėl šis šeimininkas, kurio smegenyse mašinos yra neišardomai suaugusios su jo monopoliumi joms, susidūrimų su «rankomis» atvejais su panieka sušunka jų adresu: «Teneužmiršta fabriky darbininkai, kad jų darbas iš tikrųjų yra labai žemo įgudimo darbas; kad joks kitas darbas nėra lengviau įsisavinamas ir, turint galvoje jo kokybę, nėra geriau apmokamas; kad, išėjus tokį trumpą apmokymą, jokio kito darbo negalima gauti per tokį trumpą laiką ir tokiu gausiu kiekiu. Šeimininko mašinos gamyboje faktiškai vaidina žymiai svarbesnį vaidmenį negu darbininko darbas ir įgudimas, kurio galima išmokyti per 6 mėnesius ir kurio gali išmokti kiekvienas kaimo bernas»¹⁸⁸.

Techninis darbininko pajungimas monotoniškai darbo priemonės eigai ir savotiška darbo organizmo sandara iš abiejų lyčių ir įvairių įvairiausio amžiaus individų sukuria kareivinių drausmę, kuri pavirsta išbaigtu fabriky režimu ir pilnutinai išvysto jau aukščiau paminėtą priežiūros darbą, vadinasi, kartu ir darbininkų padalijimą į rankinio darbo darbininkus ir darbo prižiūrėtojus, į pramonės eilinius ir pramonės puskarininkius. «Didžiausią sunkumą automati-niame fabrike... sudarė... drausmė, kuri buvo reikalinga tam, kad

¹⁸⁸ «The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired, or of its quality more amply remunerated, or which by a short training of the least expert can be more quickly, as well as abundantly, acquired... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn» (The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee, Manchester 1854, 17 psl.). Vėliau mes pamatysime, kad «šeimininkas» ima visai kitai p giedoti, kai jam gresia pavojus netekti savo «gyvų» automatų.

būtų galima priversti žmones atsisakyti nuo jų įprasto netvarkingumo darbe ir padaryti, kad jie veiktų su nekintamu stambaus automato reguliarumu. Bet išrasti ir sėkmingai pritaikyti automatinės sistemos poreikius ir greitį atitinkantį drausmės kodeksą — tai buvo Herkuleso vertas žygis, kilnus Arkraito žygis! Dargi dabartiniu metu, kai ši sistema yra pilnutinai organizuota, beveik nebegalima subrendusio amžiaus darbininkų tarpe rasti naudingų padėjų automatinei sistemai»¹⁸⁹. Fabriky kodeksas, kuriame kapitalas, nesilaikydamas buržuazijos kadaise taip mėgiamo valdžių suskirstymo principo ir dar labiau mėgiamos atstovavimo sistemos, privatinės teisės galia ir savavališkai formuluoja savo absoliutinę valdžią darbininkams,— šis kodeksas yra tik kapitalistinė karikatūra to darbo proceso visuomeninio reguliavimo, kuris darosi būtinas esant stambaus masto kooperacijai ir bendrai naudojant darbo priemones, ypač mašinas. Vergų varovo botagas pakeičiamas prižiūrėtojo pabaudų knyga. Visos bausmės, savaime suprantama, suvedamos į pinigines pabaudas ir išskaitymus iš darbo užmokesčio, ir fabriky Likurgy įstatymų leidybos išvalgumo dėka jų įstatymų pažeidimas, gal būt, jiems yra dar pelningesnis negu jų laikymasis¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Ure: «Philosophie of Manufactures», 15 psl. Kas yra susipažinęs su Arkraito biografija, tas šio genialaus kirpėjo niekad nepavadinis «kilniu». Iš visų didžiųjų XVIII amžiaus išradėjų jis buvo neabejotinai didžiausias svetimų išradimų vagis ir niekiškiausias subjektas.

¹⁹⁰ «Vergovės grandinės, kuriomis buržuazija supančiojo proletariatą, niekur neiškyla taip aiškiai, kaip fabrikinėje sistemoje. Čia ir teisiškai ir faktiškai išnyksta bet kokia laisvė. Pusę šeštos ryto darbininkas turi būti fabrike. Jeigu jis pasivėluoja kelias minutes, jo laukia pabauda, o jeigu jis pasivėluoja dešimt minučių, jis visai nebeįleidžiamas, kol pasibaigs pusryčių pertrauka, ir jis netenka darbo užmokesčio už ketvirtį dienos... Jis pagal komandą turi valgyti, gerti ir miegoti... Despotiškas varpas atitraukia jį nuo miego, nuo pusryčių, nuo pietų. O kas dedasi pačiame fabrike! Čia fabrikantas — absoliutinis įstatymų leidėjas. Jis leidžia fabriko taisykles, kaip jam patinka. Jis keičia ir papildo savo kodeksą, kaip jam ateina į galvą, ir nors jis į šitą kodeksą įtrauktų visišką nesąmonę, teismai sako darbininkui: Kadangi jūs laisvu noru sutikote su šia sutartimi, jūs dabar turite ją ir vykdyti... Sie darbininkai yra pasmerkti nuo devynių metų amžiaus iki pat mirties fiziškai ir dvasiškai gyventi po lazda» (F. Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, 217 ir sek. psl.). [Plg. Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 т., 1955, 405 ir 406 psl.] Ką «sako teismai», aš paaiškinsiu pora pavyzdžių. Vienas atsitikimas buvo Seilde 1866 metų pabaigoje. Tenai vienas darbininkas dvejiems metams parsisamdė į metalo fabriką. Dėl ginčo su fabrikantu jis pasitraukė iš fabriko ir pareiškė, kad jokių būdu daugiau nedirbsiąs šito fabrikanto įmoneje. Pripažintas kaltu sulaužęs sutartį, jis buvo nuteistas 2 mėnesius kalėti. (Jei fabrikantas sulaužo sutartį, jis gali būti patrauktas tik civilinės atsakomybės ir rizikuoja tik pinigine pabauda.) Jam iškalėjus tuos du mėnesius, tas pats fabrikantas ragina jį pagal senąją sutartį sugrįžti į fabriką. Darbininkas atsisako. Jis jau atliko bausmę už sutarties sulaužymą. Fabrikantas vėl jį patraukia atsakomybės, teismai vėl jį nuteisia, nors vienas iš teisėjų, misteris Si, atvirai pripažįsta, kad juridškai yra pasibaisėtina tokia tvarka, kai žmogus visą savo gyvenimą gali būti periodiškai vėl ir vėl baudžiamas už tą patį prasižengimą arba nusikaltimą. Šį nuosprendį padarė ne koks nors «Great Unpaid» [«didysis neatlyginamas»] — kaimo taikos teisėjas], provincialus Dogberis,

Mes čia tepažymime materialines sąlygas, kuriomis vyksta fabriku darbas. Visi jutimo organai vienodai kenčia nuo dirbtinai pakeltos temperatūros, nuo žaliavos dalelytėmis užteršto oro, nuo kurtinančio triukšmo ir t. t., jau nekalbant apie gyvybei gresiantį pavojų tarp ankštai pastatytų mašinų, kurios metų laikų kaitos taisyklingumu pateikia savo pramoninius užmuštųjų ir sužeistųjų biuletenius^{190a}. Visuomeninių gamybos priemonių ekonomija, tik

ji padarė Londone viena iš aukščiausiųjų teismo instancijų. {4-jam leidimui. Dabar tai panaikinta. Siuo metu Anglijoje, išskyrus kai kuriuos negausius atvejus,—pvz., viešosiose dujų gamyklose,—darbininkas sutarties sulaužymo pasekmių atžvilgiu sulygintas su įmonininku ir gali būti traukiamas tik civilinėm atsakomybėn.—F. E.} Antras atsitikimas buvo Uiltšire 1863 m. lapkričio pabaigoje. Apie 30 darbininkių, dirbančių prie garinių audimo staklių pas kažkokį Herepą, gelumbės fabrikantą Leoers Milyje, Uestberi Li, susireikavo, nes šis Herepas turėjo malonų įprotį daryti joms išskaitymus iš darbo užmokesčio už pavėlavimą iš ryto: 6 pensus už 2 minutes, 1 šil. už 3 minutes ir 1 šil. 6 pensus už 10 minučių. Tai sudaro 9 šil. per valandą, arba 4 sv. st. 10 šil. per dieną, tuo tarpu kai vidutinis jų darbo užmokestis ištisus metus niekad neviršija 10—12 šil. per savaitę. Be to, Herepas pavedė vienam paaugliui trimitu skelbti fabriko valandas, ką tas kartais darė anksčiau kaip 6 val. ryto, ir jei rankos tuo metu, kai jis baigdavo trimituoti, dar nebūdavo vietoje, vartus užrakindavo ir pasiukusiomis už jų būdavo uždedamos pabaudos; o kadangi fabrike nebuvo laikrodžio, tai nelaimingosios rankos buvo visiškoje Herepo inspiruoto jauno budėtojo valdžioje. Streikuojančios rankos, šeimų motinos ir merginos, pareiškė, kad jos vėl stosiandios dirbti, jei budėtojas bus pakeistas laikrodžiu ir jei bus įvestas protingesnis pabaudų tarifas. Herepas patraukė į teismą 19 moterų ir merginų už sutarties sulaužymą. Publikai garsiai reiškiant savo pasipiktinimą, jos buvo nuteisios kiekviena sumokėti 6 pensų pabaudą ir 2 šil. 6 pensus teismo išlaidų. Zmonių minia Herepą iš teismo palydėjo švilpimu.—Vienas iš fabrikantų pamėgtųjų metodų yra išskaitymais iš darbo užmokesčio bausti darbininkus už blogą jiems išduodamas medžiagos kokybę. Šis metodas 1866 metais sukėlė visuotinį streiką Anglijos puodininkystės apygardose. «Children's Employment Commission» (1863—1866) ataskaitos pateikia atsitikimų, kai darbininkai, užuot gavę darbo užmokestį, savo darbo išdavėje dėl pabaudų reglamento net padavo savo šaunaus «šeimininko» skolininkais. Pamokomus fabriku patvaldžių išradingumo bruožus darant išskaitymus iš darbo užmokesčio taip pat atskleidė paskutinė medvilnės krizė. «Man pačiam,—sako fabriku inspektorius R. Bekeris,—neseniai teko patraukti teismo atsakomybėn vieną medvilnės fabrikantą, kuris šiuo sunkiu ir kankinamu metu iš kai kurių pas jį dirbančių «paauglių» (t. y. vyresnių kaip 13 metų) išskaitė po 10 pensų už gydytojo liudijimą dėl amžiaus, kuris jam teikainuoja tik 6 pensus ir už kurį įstatymas leidžia išskaityti tik 3 pensus, o paprotys neleidžia daryti jokių išskaitymų... Kitas fabrikantas, norėdamas pasiekti tą patį tikslą nesudiriant su įstatymu, kiekvienam iš dirbančių pas jį varginųjų vaikų uždeda 1 šil. mokesčių už apmokymą verpimo specialybės ir verpimo paslapčių; mokesstis imamas, kai tik gydytojo liudijimas patvirtina pakankamą jų subrendimą tam darbu. Vadinas, yra povandeninių srovių, kurių nežinant negalima suprasti tokių nepaprastų reiškinų, kaip streikai tokiu metu kaip dabartinis» (kalbama apie mechaninių audėjų streiką Darvene esančiame fabrike, 1863 m. birželio mėn.). «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», 50, 51 psl. (Fabriku ataskaitos visuomet apima didesnius laikotarpius, negu numato jų oficialios datos.)

^{190a} Įstatymai dėl apsaugojimo nuo pavojingų mašinų turėjo teigiamos įtakos. «Bet... šiuo metu yra naujos nelaimingų atsitikimų priežastys, kurių nebuvo prieš 20 metų, būtent, padidėjęs mašinų greitis. Ratai, velenai, verpstės ir audi-

fabrikų sistemoje prinokusi pirmą kartą lyg šiltadaržyje, tuo pačiu metu kapitalo rankose pavirsta sistemingu plėšimu visų darbo metu darbininko gyvenimui būtinų sąlygų: erdvės, oro, šviesos, taip pat visų priemonių, ginančių darbininką nuo gyvybei pavojingų arba sveikatai žalingų gamybos proceso sąlygų, jau nekalbant apie prielaisius darbininko patogumui¹⁹¹. Ar neteisus yra Furjė, vadindamas fabrikus «sušvelninta katorga»?¹⁹²

mo staklės dabar varomi padidėjusia ir nuolat didėjančia jėga; pirštai turi greičiau ir tvirtiau nutverti nutrūkusį siūlą, nes delsimas ir netvirtumas juos prazūdys... Didelis skaičius nelaimingų atsitikimų įvyksta dėl darbininkų siekimo greičiau atlikti savo darbą. Reikia prisiminti, jog fabrikantams yra nepaprastai svarbu, kad mašinos nenutrūkstamai veiktų, t. y. kad nenutrūkstamai būtų gaminami verpalai ir audiniai. Bet kuris vienos minutės sustojimas yra ne tik varomosios jėgos, bet ir produkto nuostolis. Todėl prižiūrėtojai, suinteresuoti produkto kiekiu, ragina darbininkus laikyti mašinas veikiančias be pertraukos; o tai ne mažiau svarbu ir darbininkams, jeigu jiems mokama pagal svorį arba vienetus. Todėl, nors daugumoje fabrikų formaliai draudžiama valyti mašinas joms veikiant, praktikoje taip visuomet daroma. Vien dėl šios priežasties per pastaruosius 6 mėnesius buvo 906 nelaimingi atsitikimai... Nors valymas atliekamas kasdien, tačiau šeštadieniais paprastai turi būti atliekamas nuodugnus mašinų valymas. Ir daugiausia mašinoms veikiant... Ši operacija neapmokama, ir dėl to darbininkai stengiasi kiek galint greičiau ją užbaigti. Todėl penktadienį, o ypač šeštadienį, nelaimingų atsitikimų skaičius yra žymiai didesnis negu kitomis savaitės dienomis. Palyginti su pirmųjų 4 savaitės dienų vidurkiu penktadieniui tenkantis nelaimingų atsitikimų perviršis sudaro apie 12%, šeštadieniui tenkantis nelaimingų atsitikimų perviršis palyginti su pirmesniųjų 5 dienų vidurkiu — 25%; o turint galvoje, kad fabriko diena šeštadieniais sudaro iš viso 7½ valandos, o kitomis darbo dienomis 10½ valandos, tai perviršis sudarys daugiau kaip 65%» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866». London 1867, 9, 15, 16, 17 psl.).

¹⁹¹ Pirmajame trečiosios knygos skyriuje aš papasakosiu apie Anglijos fabrikantų dabartinių laikų žygį prieš tuos fabrikų akto straipsnius, kurių tikslas yra apsaugoti «rankų» kūno narius nuo gyvybei pavojingų mašinų. Čia užteks pateikti vieną citatą iš oficialios fabrikų inspektorius Leonardo Hornerio ataskaitos: «Aš esu girdėjęs, kaip nedovanotinai lengvai fabrikantai atsiliepia apie kai kuriuos nelaimingus atsitikimus; pvz., piršto netekimas, jų nuomone, yra menkniekis. Iš tikrųjų darbininko gyvenimas ir visos jo ateities perspektyvos taip priklauso nuo jo pirštų, kad piršto netekimas jam yra nepaprastai rimtas atsitikimas. Girdėdamas tokius tuščius plepalus, aš klausdavau: «Tarkime, kad jums reikia dar vieno papildomo darbininko, o pas jus atėjo du darbininkai, abu visais kitais atžvilgiais vienodai geri, bet vienas neturi nykščio arba smiliaus; kurį jūs pasirinksite?» Jie, nė kiek nedvejodami, pasisakydavo už tą, kurio visi pirštai sveiki... Tie ponai fabrikantai turi klaidingų nusistatymų prieš tai, ką jie vadina pseudofilantropiniais įstatymais» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855»). Tie ponai yra «sumanūs žmonės», ir ne be reikalo jie simpatizavo vergvaldžių maištui

¹⁹² Fabrikuose, kuriuose jau seniai veikia fabrikų aktas su jo priverstiniu darbo laiko apribojimu ir kitais nuostatais, išnyko kai kurios iš anksčiau buvusių blogybių. Pats mašinų tobulinimas, pasiekęs tam tikrą tašką, reikalauja «patobulintos fabrikų pastatų konstrukcijos», o tai naudinga darbininkams (plg. «Reports etc. for 31st October 1863», 109 psl.).

5. KOVA TARP DARBININKO IR MAŠINOS

Kova tarp kapitalisto ir samdomojo darbininko prasideda nuo pat kapitalistinio santykio atsiradimo. Ji siaučia per visą manufaktūrinį laikotarpį¹⁹³. Tačiau tik įvedus mašinas darbininkas pradeda kovoti prieš pačią darbo priemonę, šią materialinę kapitalo buvimo formą. Jis sukyla prieš šią konkrečią gamybos priemonių formą kaip prieš materialinį kapitalistinio gamybos būdo pagrindą.

Beveik visoje Europoje XVII amžiuje vyko darbininkų maištai prieš vadinamąją Bandmühle ([kaspininę mašiną], kuri taip pat buvo vadinama Schnurmühle arba Mühlenstuhl) — mašiną kaspliams ir pozumentams austi¹⁹⁴. XVII amžiaus pirmojo trečdaliao pabaigoje vėjo lentpiūvė, vieno olando pastatyta netoli Londono, buvo per prastuomenės maištą sugriauta. Dar XVIII amžiaus pradžioje vandens varomos lentpiūvių mašinos tik su dideliais sunkumais įveikdavo Anglijoje parlamento remiamą liaudies pasipriešinimą. Kai 1758 metais Everetas pagamino pirmąją vandens varomą vilnos

¹⁹³ Zr., tarp kita ko, *John Houghton*: «Husbandry and Trade improved», London 1727. «The Advantages of the East India Trade, 1720». *John Bellers*: «Proposals for Raising a College of Industry». London 1696. «Deja, įmonininkai (masters) ir jų darbininkai nuolat kovoja tarp savęs. Pirmųjų nuolatinis tikslas — mokėti už atliekamą darbą kiek galint pigiau; ir jie, siekdami šio tikslo, nesivaržo panaudoti bet kokias gudrybes, tuo tarpu kai antrieji su tokiu pat atkaklumu naudojami kiekviena proga, kad pateiktų savo šeiminiškams didesnius reikalavimus». «An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», 1767, 61, 62 psl. (Autorius — kunigas Natenielis Forsteris — yra visiškai darbininkų pusėje.)

¹⁹⁴ «Bandmühle buvo išrasta Vokietijoje. Italijos abatas Lančelotis veikale, pasirodžiusiame Venecijoje 1636 metais, pasakoja: «Antonas Miuleris iš Dancigo beveik prieš 50 metų (Lančelotis rašė 1579 metais) matė Dancige labai puikią mašiną, kuri iš karto gamino nuo 4 iki 6 gabalų audinio; bet kadangi miesto taryba bijojo, kad šis išradimas nepaverstų daugybės darbininkų elgetomis, ji uždraudė naudoti mašiną, o jos išradėją įsakė slapta pasmaugti arba paskandinti». Leidene tokia pat mašina pirmą kartą buvo panaudota 1629 metais. Pozumentininkų maištai iš pradžių privertė magistratą ją uždrausti; Generaliniai Štatal 1623, 1639 metų ir t. t. nutarimais turėjo apriboti jos naudojimą; pagaliau, 1661 m. gruodžio 15 d. nutarimu ją tam tikromis sąlygomis buvo leista naudoti. «Siame mieste,— sako Bokshornas («Institutiones Politicæ», Leyden 1663) apie kaspininį mašinų įvedimą Leidene,— maždaug prieš 20 metų buvo išrastas audimo prietaisas, su kuriuo vienas darbininkas galėjo pagaminti daugiau audinių ir lengviau, negu keli žmonės per tokį pat laiką galėtų pagaminti be jo. Bet tai sukėlė audėjų skundų ir nepasitenkinimą, kol magistratas galų gale uždraudė šio prietaiso naudojimą». Ta pati mašina 1676 metais buvo uždrausta Kelne, o tuo pačiu metu jos įvedimas Anglijoje sukėlė darbininkų neramumų. Imperatorius 1685 m. vasario 19 d. ediktu jos naudojimas buvo uždraustas visoje Vokietijoje. Hamburge ji, magistratui įsakius, buvo viešai sudeginta. 1719 m. vasario 9 d. Karolis VI atnaujino 1685 m. ediktą, o Saksonijos kurfiurstystėje tik 1765 metais buvo leista visiems ją naudoti. Ši mašina, kuri pasaulyje sukėlė tiek triukšmo, iš tikrųjų buvo verpimo ir audimo mašinų, vadinasi, XVIII amžiaus pramonės revoliucijos, pirmtakė. Naudojamasis ja, audimo darbe visiškai neįgudęs paauglys, stumdýdamas ten ir atgal virbalą, galėjo varyti visas stakles su visais jų priklausiniais; savo patobulinta forma ši mašina iš karto gamino 40—50 gabalų.

klrplmo mašiną, ją sudegino keli šimtai žmonių, kurie buvo pasilikę be darbo. Prieš scribbling mills [kočiojamąsias pusverpes] ir Arkraito karšimo mašinas 50 000 darbininkų, kurie iki tol gyveno iš vilnos karšimo, kreipėsi su peticija į parlamentą. Masinis mašinų naikinimas manufaktūrinėse Anglijos apygardose per XIX amžiaus pirmuosius 15 metų, ypač nukreiptas prieš garinių audimo staklių panaudojimą ir žinomas ludyto judėjimo pavadinimu, buvo pagrindas antijakobininei Sidmauso, Kestrio ir t. t. vyriausybei imtis kuo reacingiausių prievartos priemonių. Reikia tam tikro laiko ir patyrimo, kad darbininkas išmokytų atskirti mašiną nuo kapitalistinio jos panaudojimo ir kartu nukreiptų savo puolimus ne prieš materialines gamybos priemones, o prieš visuomeninę jų eksploataavimo formą¹⁹⁵.

Kovojant manufaktūroje dėl darbo užmokesčio dydžio, į manufaktūrą buvo žiūrima kaip į faktą ir dėl to toji kova nebuvo nukreipta prieš patį manufaktūros egzistavimą. Prieš manufaktūrų steigimą kovoja ne samdomieji darbininkai, o cechų meistrai ir privilegijuotieji miestai. Todėl manufaktūrinio laikotarpio rašytojų tarpe viešpatauja pažiūra į darbo pasidalijimą kaip į priemonę potencialiems darbininkams pakeisti, o ne tikriesiems išstumti. Šis skirtumas yra visiškai aiškus. Kai, pvz., sakoma, kad Anglijoje reikėtų 100 milijonų žmonių tam, kad senuoju verpimo rateliu būtų galima suverpti tą medvilnę, kurią dabar mašinomis suverpia 500 000 žmonių, tai, žinoma, visiškai nereiškia, kad mašina užėmė vietą šių milijonų, kurių iš tikrųjų niekad nė nebuvo. Tai tereiškia, kad verpimo mašinoms pavaduoti reikėtų daugelio milijonų darbininkų. Priešingai, kai sakoma, kad garinės audimo staklės Anglijoje išmetė 800 000 audėjų į gatvę, tai čia kalbama ne apie esamas mašinas, kurias turėtų pakeisti tam tikras darbininkų skaičius, bet apie buvimą tam tikro skaičiaus darbininkų, kurie faktiškai buvo mašinų pavaduoti arba jų išstumti. Manufaktūriniu laikotarpiu pagrindas tebebuvo amatinis gamybos būdas, nors ir suskaidytas į atskiras operacijas. Esant palyginti mažam iš vidurinių amžių paveldėtam miestų darbininkų skaičiui, naujų kolonijinių rinkų poreikiai negalėjo būti patenkinti, ir tikrosios manufaktūros atidengė tuomet kaimo gyventojams, kurie feodalizmui irstant buvo nuvaromi nuo žemės, naujas gamybos sritis. Todėl darbo pasidalijimas ir kooperacija dirbtuvėje tuomet daugiau išryškino savo teigiamą pusę — dirbančiųjų darbininkų darbo našumo kilimą¹⁹⁶. Tiesa,

¹⁹⁵ Senoviškose manufaktūrose dar ir dabar retkarčiais pasikartoja grubios darbininkų maištavimo prieš mašinas formos. Pvz., Sefildo dildžių gamyboje 1865 metais.

¹⁹⁶ Seras Džemsas Stiuartas net ir mašinų veikimą vertina dar visiškai šia prasme. «Taigi, į mašinas aš žiūriu tarytum į priemonę padidinti (potencialiai) skaičiui darbininkų, kurių nereikia maitinti (qu'on n'est pas obligé de nourrir)... Kuo mašinos poveikis skiriasi nuo poveikio, kurį sukelia naujų gyventojų atsiradimas?» («Principes d'Economie Politique», prancūziškasis vertimas, I t., 1-ji

žemdirbystėje panaudota kooperacija ir darbo priemonių kombinacija nedaugelio rankose sukėlė,— daugelyje šalių seniai prieš stambiosios pramonės laikotarpį,— gilius, staigius ir prievartinius perversmus gamybos būde, dėl to ir kaimo gyventojų gyvenimo sąlygose ir uždarbiavimo priemonėse. Bet ta kova iš pradžių vyksta daugiau tarp stambiųjų ir smulkiųjų žemės savininkų negu tarp kapitalo ir samdomojo darbo; iš antros pusės, kadangi darbininkus išstumia darbo priemonės — avys, arkliai ir t. t.,— betarpiškos prievartos aktai čia sudaro pirmą pramonės revoliucijos prielaidą. Iš pradžių darbininkai nuvaromi nuo žemės, o tik paskui ateina avys. Ir lik žemės išgrobstymas stambiu mastu, kaip, pvz., Anglijoje, sudaro areną stambiam žemės ūkiui^{196a}. Todėl šis žemdirbystės perversmas pradžioje daugiau atrodė kaip politinio pobūdžio revoliucija.

Kai darbo priemonė įgauna mašinos formą, ji tuojuo pat pasidaro paties darbininko konkurentu¹⁹⁷. Savaiminis kapitalo vertės augimas naudojant mašinas yra tiesiog proporcingas skaičiui darbininkų, kurių egzistavimo sąlygas jos sugriauna. Visa kapitalistinė gamybos sistema remiasi tuo, kad darbininkas perduoda savo darbo jėgą kaip prekę. Darbo pasidalijimas šią darbo jėgą daro vienpusišką, paversdamas ją visiškai daliniu įgudimu valdyti atskirą dalinį įrankį. Kai tik įrankio valdymas atitenka mašinai, kartu su darbo jėgos vartojama verte išnyksta ir jos mainomoji vertė. Darbininkas nesuranda sau pirkėjų, kaip kad iš apyvartos išėję popieriniai pinigai. Toji darbininkų klasės dalis, kurią mašina tuo būdu paverčia pertekliniais gyventojais, t. y. tokiais, kurie savaiminiam kapitalo augimui jau betarpiškai nėra reikalingi, iš vienos pusės, žūva nelygioje senosios amatinės ir manufaktūrinės gamybos kovoje prieš mašininę gamybą, o iš antros — užtvindo visas lengviau prieinamas pramonės šakas, užtvindo darbo rinką ir dėl to sumažina darbo jėgos kainą žemiau jos vertės. Sakoma, kad didelė paguoda

kn., XIX sk.). Kur kas naivesnis yra Petis, kuris sako, kad ji pavaduoja «poligamiją». Šis požiūris geriausiu atveju tinka Jungtinių Valstybių kai kurių dalių atžvilgiu. Priešingai: «Retai tegalima sėkmingai pasinaudoti mašinomis atskiro darbininko darbui sumažinti; joms pagaminti reikia daugiau laiko, negu galima sutaupyti pasinaudojant jomis. Jos gali būti tikrai naudingai panaudotos tiksliai tuo atveju, jeigu jos veikia stambiu mastu, jeigu viena mašina gali padėti tūkstančių darbui. Todėl mašinos dažniausiai panaudojamos tankiausiai apgyventose šalyse, kur visų daugiausia bedarbių... Jų panaudojimą sukelia ne darbininkų trūkumas, bet tai, kad darbininkų mases lengvai galima pritraukti prie darbo» (*Piery Ravenstone*: «Thoughts on the Funding System and its Effects». London 1824, 45 psl.).

^{196a} {4-jam leidimui. Tai liečia ir Vokietiją. Ten, kur mes turime stambią žemdirbystę, vadinasi, ypač rytuose, ji pasidarė galima tik dėl «Bauernlegen» [valstiečių eksproprijavimas, jų nuvarymas nuo žemės], kuris buvo vykdomas pradėdant nuo XVI amžiaus, o ypač po 1648 metų.— F. E. }

¹⁹⁷ «Mašinos ir darbas nuolat konkuruoja» (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3rd ed. London 1821, 479 psl.). [*Д. Пикардо*: «Начала политической экономии». Соцэкиз, 1935, 256 psl.]

pauperizuotiems darbininkams turinti būti iš dalies ta aplinkybė, kad jų kančios yra tik «laikinos» («a temporary inconvenience»), iš dalies ta, kad mašina tik palaipsniui įvaldo visą gamybos sferą, ir dėl to sumažėja jos griaunamojo poveikio užmojis ir intensyvumas. Tačiau šios dvi paguodos pašalina viena kitą. Kai mašina palaipsniui įvaldo tam tikrą gamybos sferą, ji sukelia chronišką skurdą konkuruojančiuose su ja darbininkų sluoksniuose. Kai perėjimas įvyksta greitai, jos poveikis yra masinio ir aštraus pobūdžio. Pasaulinė istorija neteikia baisesnio vaizdo, kaip lėtas, dešimtmečius užtrukęs ir, pagaliau, 1838 metais užsibaigęs Anglijos medvilnės rankinių audėjų žuvimas. Daugelis iš jų mirė bado mirtimi, daugelis ilgai skurdo su savo šeimomis už 2¹/₂ penso per dieną¹⁹⁸. Priešingai, Anglijos medvilnės mašinos aštriai paveikė Ost-Indiją, kurios generalgubernatorius 1834—1835 metais konstatavo: «Prekybos istorijoje vargu ar atsiras analogija šiai nelaimėi. Indijos lygumos yra nuklotos medvilnės audėjų kaulais». Žinoma, kadangi šie audėjai atsiskyrė nuo šio laikino gyvenimo, tai mašina atnešė jiems tik «laikinas kančias». Beje, «laikinas» mašinų poveikis pasirodo esąs nuolatinis, nes jos užkariauja vis naujas ir naujas gamybos sferas. Tuo būdu tas savarakiškumo ir atskirumo pobūdis, kurį kapitalistinis gamybos būdas aplamai suteikia darbo sąlygoms ir darbo produktui darbininkų atžvilgiu, pasirodžius mašinoms, išsivysto į visišką priešingumą tarp darbininkų, iš vienos pusės, ir darbo sąlygų bei darbo produkto — iš antros¹⁹⁹. Todėl kartu su mašinomis pirmą

¹⁹⁸ Iki įvedant 1833 m. įstatymą dėl beturčių, konkurencija tarp rankinio audimo ir mašininio audimo Anglijoje buvo užtrukusi dėl to, kad gerokai žemiau minimumo nukritęs darbo užmokestis buvo papildomas parapijų pašalpomis. «1827 metais kunigas Terneris buvo rektorius Uilmslove, pramoninėje Češiro apygardoje. Komiteto emigracijai tirti klausimai ir p. Ternerio atsakymai parodo, koku būdu buvo palaikoma rankinio darbo konkurencija prieš mašinas. Klausimas: «Ar mechaninių staklių naudojimas neištūmė rankinių staklių naudojimą?» Atsakymas: «Be abejonės; jis būtų buvęs išstumtas dar labiau, negu tai įvyko tikrovėje, jei rankiniai audėjai nebūtų turėję galimybės sutikti su darbo užmokesčio sumažinimu». Klausimas: «Bet juk rankiniai audėjai, su tuo sutikdami, parrisamdo už mokesį, nepakankamą jų egzistavimui, tikėdamiesi parapijos paramos padengti pragyvenimo reikmenų deficitui?» Atsakymas: «Taip, konkurencija tarp rankinių staklių ir mechaninių staklių faktiškai palaikoma mokesčiu beturčiams». Taigi, žeminantis pauperizmas arba emigracija — štai ta nauda, kurią mašinų įvedimas davė darbo žmonėms; iš gerbiamų ir iki tam tikro laipsnio nepriklausomų amatininkų jie nustumdomi ligi būklės keliaklupsčiaujančių nuskurdėlių, valgančių žeminančią labdarybės duoną. Štai ką jie vadina laikina kančia» («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation». London 1834, 29 psl.).

¹⁹⁹ «Ta pati priežastis, kuri gali padidinti šalies pajamas (t. y., kaip čia pat paaiškina Rikardo, pajamas lendlordų ir kapitalistų, kurių turtas ekonominiu požiūriu = Wealth of the Nation [nacijų turtui]), tuo pačiu metu gali sukelti gyventojų perteklių ir pabloginti darbininko būklę» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3-sis leid., London 1821, 469 psl.). [Д. Рикардо: «Начала политической экономии», Соцэконгиз, 1935, 251 psl.] «Bet kurio mechanizmo patobulinimo nuolatinis tikslas ir tendencija faktiškai yra visiškai atskiratyti nuo žmogaus darbo arba sumažinti jo kainą pakeičiant suaugusiųjų darbininkų vyrų

kartą pasirodo stichinis darbininko maištavimas prieš darbo priemones.

Darbo priemonė žudo darbininką. Žinoma, visų apčiuopiamiausiai šis tiesioginis priešingumas pasireiškia tais atvejais, kai naujai įvedamos mašinos pradeda konkuruoti su tradicine amatine arba manufaktūrine gamyba. Bet ir pačios stambiosios pramonės ribose nuolatinis mašinų tobulinimas ir automatinės sistemos vystymas veikia analogiškai. «Nuolatinis mašinų tobulinimo tikslas yra mažinti rankinį darbą arba tobulinti atskiras gamybos proceso grandis fabrike, pakeičiant jose žmonių aparatus geležiniais aparatais»²⁰⁰. «Garo arba vandens jėgos panaudojimas mašinoms, kurios iki tol buvo varomos ranka, įvyksta kasdien... Nuolat daromi vis nauji palyginti smulkūs mašinų patobulinimai, kurių tikslas yra taupyti varomąją jėgą, gerinti produkto kokybę, didinti per tą patį laiką išleidžiamą produkciją arba išstumti vaiką, moterį ar vyrą, ir nors iš pirmo žvilgsnio jie neturi didelės reikšmės, jie vis dėlto duoda svarbių rezultatų»²⁰¹. «Visais atvejais, kai tam tikra operacija reikalauja didelio įgudimo ir tvirtos rankos, ją stengiamasi kiek galint greičiau paimti iš per daug įgudusio ir dažnai į visokį netvarkingumą linkusio darbininko rankų ir perduoti specialiam mechanizmui, kuris veikia taip reguliariai, jog jį prižiūrėti gali vaikas»²⁰². «Automatinėje sistemoje darbininko talentas progresyviai išstumiamas»²⁰³. «Mašinų tobulinimas leidžia ne tik mažinti skaičių dirbančių suaugusiųjų darbininkų, reikalingų tam tikram rezultatui pasiekti, bet ir pakeisti vieną dirbančiųjų kategoriją kita kategorija: labiau įgudusius — mažiau įgudusiais, suaugusius — vaikais, vyrus — moterimis. Visi šie pakitimai sukelia nuolatinis darbo užmokesčio lygio svyravimus»²⁰⁴. «Mašinos be paliovos išmeta suaugusius iš fabriko»²⁰⁵.

darbą moterų ir vaikų darbu arba apmokytų darbininkų darbą — juodadarbių darbu» (*Ure*: [«Philosophy of Manufactures», 23 psl.]).

²⁰⁰ «Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858», 43 psl.

²⁰¹ «Reports etc. for 31st October 1856», 15 psl.

²⁰² *Ure*: «Philosophy of Manufactures», 19 psl. «Didžiulį plytlinėse naudojamų mašinų pranašumą sudaro tai, kad jos daro savininkus visiškai nepriklausomus nuo įgudusių darbininkų» («Children's Employment Commission. 5th Report». London 1866, 130 psl., Nr. 46).

²-jo leid. priedas. Ponas A. Sterokas, «Great Northern Railway» mašinų skyriaus vyriausiasis vedėjas, dėl mašinų (garvežių ir t. t.) gamybos pareiškia: «Brangių (expensive) Anglijos darbininkų reikia kasdien vis mažiau. Gamyba didinama panaudojant patobulintus įrankius, o tuos įrankius savo ruožtu aptarnauja žemesnioji darbininkų kategorija (a low class of labour)... Anksčiau visas garo mašinos dalis gamino būtinai kvalifikuotas darbas. Tas pačias dalis dabartiniu metu gamina mažiau kvalifikuotas darbas, bet naudodamas gerus įrankius... Įrankiais aš laikau mašinas, naudojamas mašinų gamyboje» («Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence, Nr. 17862 ir 17863». London 1867).

²⁰³ *Ure*: «Philosophy of Manufactures», 20 psl.

²⁰⁴ Ten pat, 321 psl.

²⁰⁵ Ten pat, 23 psl.

Darbo dienos sutrumpinimo sukeltas audringas mašininės sistemos vystymasis pademonstravo mums nepaprastą šios sistemos lankstumą, kuris yra pasiektas kaip sukaupto praktinio patyrimo rezultatas, kaip jau csamo mechaninių priemonių kiekio ir technikos nuolatinės pažangos rezultatas. Bet kas būtų galėjęs 1860 metais, kai Anglijos medvilnės pramonė buvo pasiekusi zenitą, numatyti tuos šuoliškai vienas kitą pakeitusius mašinų patobulinimus ir juos atitinkantį rankinio darbo išstūmimą, kuriuos sekančių trejų metų laikotarpyje sukėlė toks akstinas, kaip Amerikos pilietinis karas? Čia pakaks poros pavyzdžių iš Anglijos fabričių inspektorių oficialių duomenų šiuo klausimu. Vienas Mančesterio fabrikantas pareiškia: «Vietoj 7li karšimo mašinų mums dabar reikia tik 12, kurios duoda ankstesnį kiekį tokios pat, jei ne geresnės kokybės. . . Darbo užmokesčio ekonomija sudaro 10 sv. st. per savaitę, medvilnės nuobirų ekonomija — 10%». Vienoje Mančesterio plonųjų verpalų verpykloje, «spartinant judėjimą ir įvedant įvairius automatinius procesus, viename skyriuje pašalintas ketvirtadalis, kitame daugiau kaip pusė darbininkų personalo, tuo tarpu kai šukavimo mašina, pakeitusi antrąją karšimo mašiną, smarkiai sumažino skaičių rankų, kurios anksčiau dirbo karšimo skyriuje». Kitas verpimo fabrikas savo bendrą «rankų» ekonomiją įvertina 10%. Ponai Džilmeriai, verpimo fabričių savininkai Mančesteryje, pareiškia: «Mūsų blowing departement [kedenimo skyriuje] rankų ir darbo užmokesčio ekonomiją, kuri yra pasiekta naujųjų mašinų dėka, mes įvertiname visu trečdaliu. . . jack frame room [knatelinių mašinų skyriuje] ir drawing frame room [sluoksniū mašinų skyriuje] kaštų ir rankų ekonomija sudaro apie trečdalį; verpimo skyriuje kaštų ekonomija sudaro apie trečdalį. Bet ir tai ne viskas: mūsų verpalai, kuriuos perduodame audėjams, naujųjų mašinų dėka yra tiek pagerinti, kad audėjai pagamina iš jų daugiau audinio ir geresnės kokybės, negu naudojant ankstesnius mašininis verpalus»²⁰⁶. Fabričių inspektorius A. Redgreivas ta proga pažymi: «Darbininkų skaičiaus mažėjimas didėjant gamybai sparčiai progresuoja; vilnos fabrikuose neseniai prasidėjo naujas rankų skaičiaus mažinimas, kuris ir dabar tebevyksta; prieš keletą dienų vienas mokyklos mokytojas, gyvenantis netoli Ročdelio, man pasakė, kad didžiulis mokyklose besimokančių mergaičių skaičiaus sumažėjimas paaiškinamas ne tik slėgiamu krizės poveikiu, bet ir vilnos fabričių mašinų pakitimais, ir dėl to atleista, apvaliais skaičiais imant, 70 short-timers [vaikų, dirbančių dalį darbo dienos]»²⁰⁷.

²⁰⁶ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», 108 ir sek. psl.

²⁰⁷ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», 109 psl. Spartus mašinų tobulinimas medvilnės krizės metu leido Anglijos fabrikantams, vos tik pasibaigus Amerikos pilietiniam karui, greitai vėl perpildyti pasaulinę rinką. Jau 1866 m. per paskutinius 6 mėnesius beveik nebuvo galima parduoti audinių. Tuomet prasidėjo prekių gabenimas konsignacijai į Kiniją ir Indiją, o tai, suprantama, sukėlė dar didesnį rinkos perpildymą [glut]. 1867 m. pradžioje fabrikantai griebėsi įprastinės savo gelbėjimosi priemonės — 5% sumažino darbo

Dedama lentelė parodo bendrą rezultatą mechaninių palobulinių, kurie Anglijos medvilnės pramonėje buvo padaryti Amerikos piliecinio karo dėka.

FABRIKŲ SKAIČIUS

	1858 m.	1861 m.	1868 m.
Anglija ir Uelsas	2 046	2 715	2 405
Skotija	152	163	131
Airija	12	9	13
Jungtinė karalystė	2 210	2 887	2 549

GARINIŲ AUDIMO STAKLIŲ SKAIČIUS

	1858 m.	1861 m.	1868 m.
Anglija ir Uelsas	275 590	368 125	344 719
Skotija	21 624	30 110	31 864
Airija	1 633	1 757	2 746
Jungtinė karalystė	298 847	399 992	379 329

VERPŠČIŲ SKAIČIUS

	1858 m.	1861 m.	1868 m.
Anglija ir Uelsas	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Skotija	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Airija	150 512	119 944	124 240
Jungtinė karalystė	28 010 217	30 387 467	32 000 014

DIRBANČIŲ DARBININKŲ SKAIČIUS

	1858 m.	1861 m.	1868 m.
Anglija ir Uelsas	341 170	407 598	357 052
Skotija	34 698	41 237	39 809
Airija	3 345	2 734	4 203
Jungtinė karalystė	379 213	451 569	401 064

Taigi, nuo 1861 iki 1868 metų išnyko 338 medvilnės fabrikai, t. y. mašinos, kurios pasidarė našesnės ir stambesnės, susitelkė mažesnio kapitalistų skaičiaus rankose. Garinių audimo staklių skaičius sumažėjo 20 663 vienetais; bet jų produktas tuo pačiu metu

užmokestį. Darbininkai pasipriešino ir pareiškė,— teoriškai tai buvo visiškai teisinga,— kad vienintelė išeitis iš padėties yra dirbti trumpesnį laiką, 4 dienas per savaitę. Po ilgo priešinimosi ponai, vadinantieji save pramonės kapitonais, turėjo su tuo sutikti, bet kartu kai kuriose vietose užmokestis buvo 5% sumažintas, o kitose liko nepakeistas.

padidėjo, vadinasi, patobulintos audimo staklės dabar duoda daugiau negu senosios. Pagaliau, verpsčių skaičius padidėjo 1 612 547 vlenetais, tuo tarpu kai dirbančių darbininkų skaičius sumažėjo 80 505 žmonėmis. Taigi, tą «laikiną» skurdą, kuriuo medvilnės krizė slėgė darbininkus, padidino ir įtvirtino spartus ir nenutrūkstamas mašinų tobulinimas.

Tačiau mašina veikia ne tik kaip nenugalimas konkurentas, nuolat pasiruošęs samdomąjį darbininką padaryti «pertekliniu». Kapitalas garsiai ir turėdamas apgalvotą tikslą skelbia apie ją kaip apie darbininkui priešišką jėgą ir naudojami ja kaip tokia. Ji pasidaro galingiausia kovos priemone slopinti periodiniams darbininkų maištams, streikams ir t. t., nukreiptiems prieš kapitalo autokratiją²⁰⁸. Pasak Gaskelio, garo mašina iš pat pradžių pasidarė «žmogaus jėgos» antagonistu ir davė kapitalistams galimybę triuškindi augančias darbininkų pretenzijas, kurios grėsė sukelti dar tik gimstančios fabrikinės sistemos krizę²⁰⁹. Būtų galima parašyti, pradedant nuo 1830 metų, ištisą istoriją tokių išradimų, kurie atsirado vien tik kaip kapitalo kovos prieš darbininkų maištus priemonės. Visų pirma mes priminsime apie selfacting mule [selfaktorių], nes jis pradeda naują automatinės sistemos epochą²¹⁰.

Savo parodymuose Trades' Unions Commission [tredjunijų komisijai] Nesmizas, garinio kūjo išradėjas, štai ką praneša apie tuos mašinų patobulimus, kuriuos jis įvedė dėl didelio ir ilgai trukusio mašinų gamybos darbininkų streiko 1851 metais: «Būdingas mūsų šiuolaikinių mechaninių patobulimų bruožas yra automatinų darbo mašinų įvedimas. Dabar mechaniniam darbininkui ne pačiam tenka dirbti, bet tik prižiūrėti puikų mašinos darbą, o tai prieinama kiekvienam paaugliui. Šiuo metu yra pašalinta visa klasė darbininkų, kurie priklauso vien tik nuo savo įgudimo. Anksčiau mano įmonėje vienam mechanikui tekdavo keturi paaugliai. Šių naujų mechaninių patobulimų dėka aš suaugusių vyrų skaičių sumažinau nuo 1 500 iki 750. Rezultatas buvo tas, kad mano pelnas žymiai padidėjo».

Apie vieną spalvoto marginimo mašiną kartūno marginimo įmonėse Juras sako: «Pagaliau kapitalistai pasistengė išsivaduoti iš šios nepakenčiamos vergovės (t. y. iš juos apsunkinančių sutarčių

²⁰⁸ «Santykiai tarp šeimininkų ir rankų flintglasto ir butelių fabrikuose — tai chroniškas streikas». Todėl sparčiai vystosi presuoto stiklo gamyba, kurioje svarbiausios operacijos atliekamos mašinomis. Viena Niukestlio firma, kuri anksčiau gamino 350 000 sv. pūsto flintglasto per metus, dabar vietoj to gamina 3 000 500 sv. presuoto stiklo («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», 262, 263 psl.).

²⁰⁹ Gaskell: «The Manufacturing Population of England». London 1833, 3, 4 psl.

²¹⁰ Kai kuriuos labai svarbius mašinų pritaikymus mašinų gamyboje p. Ferbernas išrado verčiamas streikų, kurie vyko jo paties mašinų gamykloje.

su darbininkais sąlygų) ir, pasinaudodami mokslo pagalba, jie greitai susigrąžino savo įstatymines teises,— galvos teises kitoms kūno dalims». Apie vieną išradimą metmenims šliktuoti, kurį betarpiškai sukėlė streikas, jis sako: «Nepatenkintųjų gauja, kuri už senųjų darbo pasidalijimo įtvirtinimų įsivaizdavo esanti nenugalima, pamalio, kad, naudojantis šiuolaikine mechanine taktika, ji buvo užpulta iš flango ir kad jos gynybinės priemonės buvo sunaikintos. Ji turėjo pasiduoti nugalėtojų malonei ir nemalonei». Apie selfacting mūlo [selfactoriaus] išradimą jis sako: «Jis turėjo vėl atstatyti tvarką tarp pramoninių klasių... Šis išradimas patvirtina mūsų jau išdėstytą doktriną, kad kapitalas, priversdamas mokslą jam tarnauti, visuomet priverčia maištingąsias darbo rankas būti paklusnias»²¹¹. Nors Juro veikalas pasirodė 1835 metais, vadinasi, tuo metu, kai fabrikinė sistema dar buvo palyginti silpnai išsivysčiusi, jis ne tik savo atviru cinizmu, bet ir tuo naivumu, su kuriuo jis išplepa absurdiškais kapitalistinių smegenų prieštaravimus, iki šiol tebėra klasikinė fabriko dvasios išraiška. Pavyzdžiui, išdėstęs tą «doktriną», kad kapitalas su jo pasisamdyto mokslo pagalba «nuolat verčia maištingąsias darbo rankas būti paklusnias», jis paskui reiškia savo pasipiktinimą tuo, «kad tam tikri sluoksniai mechanikos ir fizikos mokslą kaltina už jo pasisamdymą turtingųjų kapitalistų despotizmui ir už tai, kad jis yra vargingųjų klasių engimo priemonė». Po plačių ir ilgų pamokslų apie tai, koks naudingas yra darbininkams spartus mašinų vystymasis, jis juos įspėja, kad savo nepaklusnumu, streikais ir t. t. jie tik spartina mašinų vystymąsi. «Toks smurtas ir maištai,— sako jis,— atskleidžia visų niekingiausių žmogaus trumparegiškumą, tokį trumparegiškumą, kuris žmogų daro savo paties budeliu». Atvirškčiai, keliais puslapiais anksčiau sakoma: «Be šių stiprių susidūrimų pertraukų, kurias sukelia klaidingos darbininkų pažiūros, fabrikinė sistema vystytųsi žymiai sparčiau ir su dar didesne nauda visoms suinteresuotosioms pusėms». Paskui jis vėl sušunka: «Fabrikinų Didžiosios Britanijos apygardų gyventojų laimei patobulinimai mechanikoje tik palaiapsniui tevykdomi». «Neteisinga,— sako jis,— kaltinti mašinas tuo, kad jos, esą, sukeliančios suaugusiųjų darbo užmokesčio mažėjimą, išstumdamos tam tikrą dalį pastarųjų, ir dėl to jų skaičius pradeda viršyti esamą darbo pareikalavimą. Bet juk jos didina vaikų darbo paklausą ir tuo būdu kelia jų uždarbius». Tačiau, iš antros pusės, tas pats ramintojas žemą vaikų darbo užmokestį gina, sakydamas, «kad tai sulaiko tėvus nuo savo vaikų siuntimo į fabrikius perdaug jauname amžiuje». Visa jo knyga yra neribotos darbo dienos apologija, ir įstatymai, draudžiantieji 13 metų vaikus kankinti daugiau kaip 12 valandų per parą, jo liberalinei dvasiai primena niūriausius viduramžių laikus.

²¹¹ Ure: «Philosophy of Manufactures», 367—370 psl.

Tai nekliaud jam raginti fabriky darbininkus kalbėti padėkos maldas apvaizdai, kuri mašiny dėka «suteikė jiems laisvalaikį nuo nemirtingiems interesams apmąstyti»²¹².

6. KOMPENSACIJOS TEORIJA RYSIUM SU MAŠINŲ ISTUMIAMAIS DARBININKAIS

Visa eilė buržuazinių ekonomistų, kaip Džemsas Milis, Mak-Kuločas, Torensas, Senioras, Džonas Stiuartas Milis ir t. t., teigia, kad visos mašinos, kurios išstumia darbininkus, tuo pačiu metu visuomet ir būtinai išlaisvina atitinkamą kapitalą, kuris duoda darbo lėms patiems išstumtiems darbininkams²¹³.

Tarkime, kad kapitalistas naudoja 100 darbininkų, pvz., apmušaly manufaktūroje, mokėdamas kiekvienam po 30 sv. st. per metus. Vadinasi, kapitalisto kasmet sunaudojamas kintamasis kapitalas sudaro 3 000 sv. st. Tarkime, kad 50 darbininkų jis atleidžia, o kitus 50 palieka dirbti prie mašiny, kurios jam kainuoja 1 500 sv. st. Paprastumo dėlei mes paliekame nuošalyje pastatus, anglį ir t. t. Tarkime toliau, kad kasmet suvartojama žaliava, kaip ir anksčiau, kainuoja 3 000 sv. st.²¹⁴. Ar dėl šio pakitimo «išsilaisvino» koks nors kapitalas? Esant senajam gaminimo būdai, visa sunaudotoji 6 000 sv. st. suma susidėjo pusiau iš pastoviojo ir pusiau iš kintamojo kapitalo. Dabar ji susideda iš 4 500 sv. st. (3 000 sv. st. vertės žaliavos ir 1 500 sv. st. vertės mašiny) pastoviojo ir 1 500 sv. st. kintamojo kapitalo. Kintamoji, arba gyvąja darbo jėga paverstoji, kapitalo dalis sudaro jau ne pusę, o tik $\frac{1}{4}$ viso kapitalo. Vietoj išlaisvinimo čia įvyksta kapitalo surišimas tokia forma, kuria jis nustoja buvęs mainomas į darbo jėgą, t. y. kintamasis kapitalas pavirsta pastoviuoju kapitalu. Dabar 6 000 sv. st. kapitalas, kitoms sąlygoms nesikeičiant, negali duoti darbo daugiau kaip 50-iai darbininkų. Po kiekvieno mašiny patobulinimo jis samdo vis mažiau ir mažiau darbininkų. Jei naujai įvedamos mašinos kainuotų mažiau negu jų išstumiamų darbo jėgos ir darbo įrankių vertės suma, pvz., vietoj 1 500 tik 1 000 sv. st., tai 1 000 sv. st. kintamasis kapitalas pavirstų pastoviuoju kapitalu, t. y. būtų surištas, o 500 sv. st. kapitalas išsilaisvintų. Laikantis prielaidos, kad metinis darbo užmokestis pasilieka toks pat, kaip ir anksčiau, šis kapitalas sudarytų fondą, įgalinantį pasamdyti beveik 16 darbininkų,— tuo tarpu kai buvo atleista 50,—ir net žymiai mažiau kaip 16 darbininkų, nes, norint šiuos

²¹² Ure: «Philosophy of Manufactures», 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475 psl.

²¹³ Rikardo iš pradžių laikėsi šios pažiūros, bet vėliau su jam būdingu moksliniu objektyvumu ir tiesos meile nuo jos aiškiai atsisakė. Zr. *David Ricardo*: «Principles of Political Economy», XXXI sk. «On Machinery» [Д. Рикардо: «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935, XXXI sk.].

²¹⁴ NB Aš pateikiu iliustraciją, kuri visiškai atitinka aukščiau minėtų ekonomistų skoni.

500 sv. st. paversti kapitalu, dalį jų tektų paversti pastoviuoju kapitalu ir, vadinas, tik likusiąją dalį būtų galima paversti darbo jėga.

Bet tarkime net, kad naujų mašinų gaminimas duos darbu didesniai skaičiui mechanikų; ar gali tai būti kompensacija į galvų išmestiems apmušalininkams? Geriausiu atveju mašinų gaminimu pareikalaus mažiau darbininkų, negu išstumtama mašinų panaudojimu. 1 500 sv. st. suma, kuri anksčiau tebuvo tik atleistųjų apmušalininkų darbo užmokestis, dabar, įgavusi mašinų formą, yra: 1) mašinoms gaminti reikalingų gamybos priemonių vertė; 2) jas gaminančių mechanikų darbo užmokestis; 3) jų «šeimininkui» atitenkanti pridedamoji vertė. Toliau: jei mašina jau pagaminta, jos netenka atkurti iki pat jos mirties. Vadinas, kad papildomas mechanikų skaičius galėtų nuolat turėti darbo, apmušalų fabrikantai vienas po kito mašinomis nuolat turi išstumti darbininkus.

Beje, iš tikrųjų minėtieji apologetai ir neturi galvoje tokio kapitalo išlaisvinimo būdo. Jie turi galvoje atleistųjų darbininkų pragyvenimo reikmenis. Pvz., negalima neigti, kad aukščiau pateiktuojų atveju mašinos ne tik išlaisvina 50 darbininkų ir tuo pačiu paverčia juos «disponuojamais», bet kartu nutraukia jų ryšį su 1 500 sv. st. vertės pragyvenimo reikmenimis ir tuo būdu «išlaisvina» šiuos pragyvenimo reikmenis. Taigi, tas paprastas ir anaipol ne naujas faktas, kad mašinos išlaisvina darbininką nuo pragyvenimo reikmenų, kalbant ekonomistų kalba, reiškia, kad mašinos išlaisvina pragyvenimo reikmenis darbininkui, arba paverčia juos kapitalu, kuris panaudoja darbininką. Kaip matome, viskas priklauso nuo išsireiškimo būdo. Nominibus mollire licet mala. [Blogybę dera dailinti žodžiais.]

Pagal šią teoriją 1 500 sv. st. vertės pragyvenimo reikmenys buvo kapitalas, kuris didino savo vertę, naudodamas penkiasdešimties atleistųjų apmušalininkų darbą. Vadinas, šis kapitalas netenka savo užsiėmimo, jei penkiasdešimt žmonių atleidžiama, ir negali nusiraminti tol, kol nesuras naujo «pritaikymo», kuriam esant šie penkiasdešimt darbininkų vėl gauna galimybę gamybiškai jį naudoti. Taigi, išeina, kad anksčiau ar vėliau kapitalas ir darbininkai vėl susijungs, ir tada įvyks kompensacija. Vadinas, mašinų išstumiamų darbininkų kančios yra tokios pat laikinos, kaip ir šio pasaulio turtai.

1 500 sv. st. vertės pragyvenimo reikmenys atleistųjų darbininkų atžvilgiu niekad nebuvo kapitalas. Jų atžvilgiu kaip kapitalas buvo 1 500 sv. st., kurie dabar paversti mašinomis. Smulkiau nagrinėjant pasirodo, kad šie 1 500 sv. st. atstovauja tik tai penkiasdešimties atleistųjų darbininkų kasmet pagamintų apmušalų daliai, kurią jie gaudavo iš savo samdytojo kaip darbo užmokestį — ne in natura [natūra], bet pinigine forma. Už šiuos apmušalus, paverstus 1 500 sv. st., jie tai pačiai sumai pirkdavo pragyvenimo reikmenų. Todėl pastarieji jiems egzistavo ne kaip kapitalas, bet kaip prekės,

Ir patys jie šių prekių atžvilgiu buvo ne samdomieji darbininkai, bet pirkėjai. Ta aplinkybė, kad mašinos «išlaisvino» juos nuo perkamųjų prekių, paverčia juos iš pirkėjų nepirkėjais. Iš to kyla atitinkamų prekių paklausos sumažėjimas. Voilà tout. [Štai ir viskas.] Jei šio paklausos sumažėjimo nekompensuoja jos padidėjimas iš kur nors kitur, tai sumažėja rinkos kaina tų prekių, kurių paklausa krito. Jei tai trunka palyginti ilgai ir žymiu mastu, tai atleidinėjami tam tikrų prekių gamyboje dirbantieji darbininkai. Dalis kapitalo, kuris anksčiau gamino būtinus pragyvenimo reikmenis, dabar bus atgaminama kita forma. Rinkos kainų kritimo ir kapitalo kilnojimosi metu darbininkai, dirbantieji būtinų pragyvenimo reikmenų gamyboje, taip pat «išlaisvinami» nuo kai kurios savo darbo užmokesčio dalies. Tuo būdu, užuot įrodę, kad mašinos, išlaisvindamos darbininkus nuo pragyvenimo reikmenų, tuo pačiu metu pastaruosius paverčia kapitalu, panaudojančiu šiuos darbininkus, ponas apologetas savo išmėgintuoju paklausos ir pasiūlos dėsnio įrodo, atvirkščiai, kad mašinos išmeta darbininkus į gatvę ne tik toje gamybos šakoje, kurioje jos yra įvestos, bet ir tose gamybos šakose, kuriose jos nėra įvestos.

Ekonominio optimizmo visiškai iškreipti tikrieji faktai yra šie: mašinų išstumiami darbininkai išmetami iš dirbtuvės į darbo rinką ir ten didina skaičių darbo jėgų, kuriomis jau disponuoja kapitalistinis išnaudojimas. Septintajame skyriuje mes pamatysime, kad šis mašinų poveikis, kuris čia mums vaizduojamas kaip kompensacija darbininkų klasei, iš tikrųjų yra jai baisiausia rykštė. Čia tepažymėsime štai ką: žinoma, iš vienos pramonės šakos išmesti darbininkai gali ieškoti darbo kurioje nors kitoje šakoje. Jeigu jie darbą suranda ir jei tuo būdu vėl atkuriamas ryšys tarp jų ir pragyvenimo reikmenų, kurie buvo išlaisvinti kartu su jais, tai tai įvyksta tarpininkaujant naujam, papildomam kapitalui, kuris ieško pritaikymo, o anaiptol ne tam kapitalui, kuris funkcionavo jau anksčiau ir dabar yra paverstas mašinomis. Bet jei ir taip būtų,— kaip maža jie turi vilties rasti naują darbą! Darbo pasidalijimo suluošinti, šie vargšai už savo senojo darbo sferos turi tokią mažą vertę, kad jiems gali būti prieinamos tik nedaugelis žemiausių, nuolat perpildytų ir blogai apmokamų darbo šakų²¹⁵. Toliau, kiekviena pramonės šaka kasmet pritraukia naują žmonių srautą, kuris jai teikia būtiną kontingentą reguliariam papildymui ir augimui. O kai mašinos išlaisvina dalį darbininkų,

²¹⁵ Vienas rikardininkas, pasisakydamas prieš Z. B. Sėjaus banalybes, ta proga pastebi: «Esant išsivysčiusiam darbo pasidalijimui, darbininko įgudimas gali būti pritaikytas tik toje specialioje šakoje, kurioje jis buvo apmokytas; pats darbininkas yra tam tikros rūšies mašina. Todėl absoliučiai nieko nepadeda papūgiški plepalai, kad visiems dalykams yra būdinga tendencija surasti savo lygį. Bereikia apsidairyti, ir mes pamatysime, kad jie ilgą laiką negali surasti savo lygio, o jeigu ir suranda jį, tai jis pasirodo esąs žemesnis, negu buvo proceso pradžioje» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.». London 1821, 72 psl.).

kurie iki tol dirbo tam tikroje pramonės šakoje, tai ir pavaduotojų kontingentas iš naujo paskirstomas ir absorbuojamas kitose darbo šakose, tuo tarpu kai pirminės aukos dažniausiai nusigyvena ir žūva pereinamuoju laikotarpiu.

Negali būti jokios abejonės, kad mašinos kaip tokios nėra kaltos dėl to, kad jos «išlaisvina» darbininkus nuo pragyvenimo reikmenų. Jos atpigina ir padidina produktą toje šakoje, kurią jos įvaldo, ir iš pradžių palieka be pakeitimų kitose pramonės šakose gaminamą pragyvenimo reikmenų masę. Vadinas, įvedus mašinas, kaip ir prieš tai, visuomenės žinioje yra vis toks pat arba net didesnis pragyvenimo reikmenų atleistiems darbininkams kiekis, visiškai paliekant nuošalyje didžiulę metinio produkto dalį, kurią išieškoja nedarbininkai. Ir čia — ekonominės apologetikos pointe [esmė]! Prieštaravimų ir antagonizmų, kurie yra neatskiriami nuo kapitalistinio mašinų naudojimo, nėra, nes jie kyla ne iš pačių mašinų, o iš kapitalistinio jų naudojimo! O kadangi mašinos kaip tokios trumpina darbo laiką, tuo tarpu kai kapitalistiniu būdu naudojamos jos ilgina darbo dieną; kadangi kaip tokios jos lengvina darbą, o kapitalistiniu būdu naudojamos jos didina jo intensyvumą; kadangi kaip tokios jos reiškia žmogaus pergalę prieš gamtos jėgas, o kapitalistiniu būdu naudojamos jos pavergia žmogų su gamtos jėgų pagalba; kadangi kaip tokios jos didina gamintojo turtą, o kapitalistiniu būdu naudojamos jos paverčia jį pauperiu ir t. t., tai buržuazinis ekonomistas tiesiog pareiškia, kad mašinų kaip tokių nagrinėjimas kuo įtikinamiausiai įrodo, jog visi šie akivaizdūs prieštaravimai tiesiog yra vulgarios tikrovės išorinė regimybė, o patys kaip tokie, vadinas, ir teorijoje jie visiškai neegzistuoja. Tuo būdu jis atsikrato nuo bet kurio tolesnio galvos sukimo ir, be to, priskiria savo priešininkui tokią kvailystę, kad, esą, jis kovoja ne prieš kapitalistinį mašinų naudojimą, o prieš pačias mašinas.

Žinoma, buržuazinis ekonomistas visiškai neneigia, kad kartu čia iškyla ir laikinų nemalonumų; bet juk kiekvienas medalis turi savo atvirkščiąją pusę! Jam neįmanomas kitoks mašinų naudojimo būdas, išskyrus kapitalistinį. Vadinas, darbininko eksploatavimas su mašinos pagalba jam yra tolygus darbininko vykdomam mašinos eksploatavimui. Todėl tas, kas atskleidžia, prie ko iš tikrųjų veda mašinų naudojimas kapitalistiniu būdu, tas aplamai nenorįs, kad jos būtų naudojamos, tas esąs socialinės pažangos priešininkas!²¹⁶ Tai visiškai atitinka garsiojo galvažudžio Bilio Saikso skonį: «Ponai

²¹⁶ Vienas iš virtuozų šio įžūlaus kretinizmo yra, tarp kita ko, Mak-Kulochas. «Jei yra naudinga,—sako, pvz., jis su afektuotu 8 metų vaiko naivumu,—vis labiau ir labiau vystyti darbininko įgudimą, kad tuo būdu jis įgytų sugebėjimą gaminti vis didėjančių prekių kiekį, panaudodamas ankstesnį arba mažesnį darbo kiekį, tai turi būti ne mažiau naudinga, kad jis naudotųsi pagalba tokių mašinų, kurios kuo veiksmingiausiai padeda jam pasiekti šį rezultatą» (*Mac-Culloch*: «Principles of Political Economy». London 1830, 166. psl.).

prisieksieji, šiems komivojažeriams gerklė, žinoma, buvo perpiauta. Bet tai ne mano kaltė, o peilio kaltė. Nejaugi dėl tokių laikinų nemalonumų mes uždrausime peilio naudojimą? Pagalvokite patys! Kas būtų su žemdirbyste ir amatais be peilio? Ar neišgelbsti jis chirurgijoje, ar jis nėra mokslo įrankis anatomo rankose? O pasikui — ar jis ne mielas padėjėjas linksmoste puotose? Pašalindami iš vartojimo peilį, jūs nublokšite mus atgal, į giliausią barbarybę»^{216a}.

Nors mašinos neišvengiamai išstumia darbininkus iš tų darbo šakų, kuriose jos įvestos, vis dėlto jos gali sukelti darbo pagausėjimą kitose darbo šakose. Bet šis rezultatas nieko bendro neturi su vadinamąja kompensacijos teorija. Kadangi bet kuris mašininis produktas, pvz., viena uolektis mašininio audinio, yra pigesnis negu jo išstumtas toks pat rankinio darbo produktas, tai gaunamas šis absoliutinis dėsnis: jei bendras mašininis būdu pagamintų prekių kiekis pasilieka lygus bendram kiekiui jų pavaduotų prekių, kurios buvo gaminamos amatinio arba manufaktūriniu būdu, tai bendra sunaudojamo darbo suma sumažėja. Tas darbo padidėjimas, kurį sąlygoja pačių darbo priemonių, — mašinų, anglies ir t. t., — pagaminimas, turi būti mažesnis už tą darbą, kuris sutaupomas naudojant mašinas. Kitaip mašininis produktas būtų ne pigesnis arba net brangesnis už rankinį produktą. Tačiau bendra masė prekių, kurias sumažėjęs darbininkų skaičius pagamina su mašinų pagalba, ne tik nesumažėja, bet, priešingai, padidėja, toli pralenkdama bendrą išstumtų amatinių prekių masę. Tarkime, kad pagaminti 400 000 uolekčių mašininio audinio reikia mažesnio skaičiaus darbininkų, negu pagaminti 100 000 uolekčių rankinio audinio. Keturgubai padidintame produkte yra ir keturis kartus daugiau žaliavos. Vadinasi, žaliavos gamyba turi keturgubai padidėti. Kai dėl sunaudotų darbo priemonių, pvz., pastatų, anglies, mašinų ir t. t., tai ribos, kuriose gali padidėti joms pagaminti reikalingas papildomas darbas, kinta sutinkamai su skirtumu tarp tų produkto masių, kurias tas pats darbininkų skaičius gali pagaminti mašininis būdu, iš vienos pusės, ir rankiniu būdu — iš antros.

Todėl, besiplečiant mašininei gamybai vienoje pramonės šakoje, pirmiausia gamyba padidėja ir kitose šakose, kurios tiekia pirmajai jos gamybos priemones. Kiek dėl to padidėja dirbančių darbininkų masė, esant tam tikram darbo dienos ilgumui ir darbo intensyvumui, priklauso nuo naudojamų kapitalų sudėties, t. y. nuo santykio tarp jų pastoviųjų ir kintamųjų sudėtinių dalių. Šis santykis, savo ruožtu, labai kinta priklausomai nuo to, koku mastu mašinos jau įvaldė arba įvaldo tas pramonės šakas. Skaičius darbininkų, kurie yra pasmerkti

^{216a} «Vergimo mašinos išradėjas nuskurdino Indiją, kas, beje, mus mažai tejaudina» (*A. Thiers: «De la propriété»* [Paris 1848, 275 psl.]). [*Plg. A. Тьер: «О собственности»*. S. Peterburgas, 1872, 225 psl.] Ponas Tjeras čia painioja vergimo mašiną su mechaninėmis audimo staklėmis, «kas, beje, mus mažai tejaudina».

dirbti anglies kasyklose ir rūdynuose, milžiniškai padidėjo kartu su mašinų naudojimo paplitimu Anglijoje, nors dėl naujų mašinų panaudojimo kalnakasybai šis didėjimas pastaraisiais dešimtmečiais lėtėja²¹⁷. Kartu su mašina atsiranda nauja darbininkų rūšis — mašinų gamintojai. Mes jau žinome, kad mašininė gamyba vis didesniu mastu įvaldo ir šią gamybos šaką²¹⁸. Toliau, kai dėl žaliavos²¹⁹, tai negali būti, pvz., jokios abejonės, kad audringas medvilnės verpimo vystymasis ne tik forsavo medvilnės auginimą Jungtinėse Valstybėse, o kartu ir Afrikos vergų prekybą, bet ir negrą auginimą padarė vadinamųjų pasienio vergovinių valstijų svarbiausiu verslu. 1790 metais, kai Jungtinėse Valstybėse buvo įvykdytas pirmasis vergų surašymas, jų skaičius sudarė 697 000, o 1861 metais jau beveik keturis milijonus. Iš antros pusės, ne mažiau teisinga ir tai, kad mechaninių vilnos fabričių suklestėjimas kartu su progresuojančiu ariamosios žemės pavertimu avių ganyklomis sukėlė masinį žemdirbystės darbininkų išvijimą ir jų pavertimą «pertekliniais». Airijoje dar ir dabar tebevyksta šis procesas, kuris Airijos gyventojų skaičių, sumažėjusį po 1845 metų beveik pusiau, ir toliau mažina iki masto, tiksliai atitinkančio jos lenklordų ir ponų Anglijos vilnos fabrikantų poreikius.

Jei mašina įvaldo parengiamąsias arba tarpines pakopas, kurias turi išeiti darbo objektas, kol jis įgaus galutinę savo formą, tai kartu su darbo medžiaga padidėja ir darbo paklausa tose darbo šakose, kurios dar tebetvarkomos amatiniu arba manufaktūriniu būdu ir į kurias patenka mašininis fabrikatas. Pavyzdžiui, mašininis verpimas taip pigiai ir taip gausiai tiekė verpalus, kad rankiniai audėjai, nė kiek nedidindami sąnaudų, iš pradžių galėjo dirbti pilną laiką. Tuo būdu jų pajamos padidėjo²²⁰. Dėl to kilo darbininkų atplūdis į medvilnės audimo pramonę, kol, pagaliau, 800 000 audėjų,

²¹⁷ Pagal 1861 m. surašymą (Londonas 1863, II t.) Anglijos ir Uelso anglies kasyklose dirbančių darbininkų skaičius sudarė 246 613, jų tarpe 73 546 iki 20 metų ir 173 067 vyresni kaip 20 metų amžiaus. Pirmajai rubrikai priklauso 835 mažamečiai nuo 5 iki 10 metų, 30 701 — nuo 10 iki 15 metų, 42 010 — nuo 15 iki 19 metų. Dirbančių geležies, vario, švino, alavo bei kitų metalų kasyklose skaičius yra 319 222.

²¹⁸ Anglijoje ir Uelse 1861 metais mašinų gamyboje dirbo 60 807 žmonės, įskaitant čia ir fabrikantus kartu su jų tarnautojais ir t. t., ditto [taip pat] visus šios šakos agentus ir prekybininkus. Priešingai, čia neįskaityti smulkesnių mašinų, pvz., siuvamųjų ir t. t., gamintojai, o taip pat įrankių darbo mašinoms, pvz., verpsčių ir t. t., gamintojai. Visų civilinių inžinierių skaičius buvo 3 329.

²¹⁹ Kadangi geležis yra viena iš svarbiausių žaliavų, tai čia reikėtų pažymėti, kad 1861 metais Anglijoje ir Uelse buvo 125 771 geležies liejikas, jų tarpe 123 430 vyrų, 2 341 moteris. Pirmųjų tarpe 30 810 iki 20 metų ir 92 620 vyresnių kaip 20 metų.

²²⁰ «Seima iš 4 suaugusių žmonių (medvilnės audėjų) su dviem vaikais kaip winders [ričiutojais] praėjusio šimtmečio pabaigoje ir šio šimtmečio pradžioje uždirbdavo 4 sv. st. per savaitę esant 10 valandų darbo dienai; jei darbas būdavo labai skubus, jie galėdavo uždirbti daugiau... Anksčiau jie nuolat kentėjo

kurie buvo atsiradę Anglijoje įvedus mašinas Jenny [Dženi], Throstle [vateris] ir Mule [miulmašina], pražudę garinės audimo staklės. Lygiai taip pat kartu su mašininio būdu gaminamų medžiagų drabužiams gausumu auga siuvėjų, moteriškų rūbų siuvėjų, baltinių siuvėjų ir t. t. skaičius, kol atsiranda siuvamoji mašina.

Sutinkamai su didėjančia mase žaliavų, pusfabrikačių, darbo įrankių ir t. t., kuriuos mašininė gamyba tiekia, naudodama santykinai mažesni skaičių darbininkų, šių žaliavų ir pusfabrikačių apdirbimas pasiskirsto į daugelį porūšių, ir todėl auga visuomeninės gamybos šakų įvairumas. Mašininė gamyba nuveda visuomeninį darbo pasidalijimą nepalyginamai toliau negu manufaktūra, nes ji nepalyginamai didesniu laipsniu padidina jos apimtų pramonės šakų gamybinį pajėgumą.

Artimiausias mašinų įvedimo rezultatas yra tas, kad jos padidina pridėdamąją vertę ir kartu produktų masę, kurioje ji įsikūnija; vadinasi, kartu su ta substancija, kurią suvartoja kapitalistų klasė ir jos bendrininkai, jos padidina ir pačius šiuos visuomeninius sluoksnius. Pastarųjų turto didėjimas ir nuolatinis santykinis mažėjimas skaičiaus darbininkų, reikalingų būtinoms pragyvenimo reikmenims gaminti, kartu su naujais prabangos poreikiais pagimdo ir naujas jų patenkinimo priemones. Vis didesnė visuomeninio produkto dalis pavirsta pridėdamuoju produktu ir vis didesnė pridėdamojo produkto dalis atgaminama ir suvartojama kaskart tobulesnėmis ir įvairesnėmis formomis. Kitaip tariant: prabangos dalykų gamyba didėja²²¹. Didėjantis produktų išstobulinimas ir įvairumas taip pat išplaukia iš naujų pasaulinės rinkos sąlygų, kurias sukuria stambioji pramonė. Dalykas ne tik tas, kad vis didesnis užsieninių vartojimo reikmenų kiekis mainomas į vietinį produktą, bet ir tas, kad į vietinę pramonę įeina kaip gamybos priemonės kaskart didesnė masė užsieninių žaliavų, sudėtinųjų medžiagų, pusfabrikačių ir t. t. Kartu su šių pasaulinės rinkos santykių vystymusi didėja darbo paklausa transporto pramonėje, ir pastaroji suskyla į daugybę naujų porūšių²²².

Gamybos priemonių ir pragyvenimo reikmenų didėjimas, santykinai mažėjant darbininkų skaičiui, duoda akstiną plėsti darbą tokiose gamybos šakose, kurių produktai, pvz., kanalai, prekių sandėliai, tuneliai, tiltai ir t. t., duoda vaisius tik palyginti tolimoje ateityje. Tiesiog mašininės gamybos pagrindu arba ją atitinkančio

---

dėl nepakankamos verpalų pasiūlos» (*Gaskell: «The Manufacturing Population of England». London 1833, 25—27 psl.*).

²²¹ *F Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» [Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 t., 1955]* parodo kaip tik šių prabangos dalykų gamintojų didesnės dalies vargingą būklę. Gausius naujus šio fakto patvirtinimus žr. «Children's Employment Commission» ataskaitose.

²²² 1861 metais Anglijos ir Uelso prekybos laivyne dirbo 94 665 jūreiviai.

bendro pramonės perversmo pagrindu susidaro visiškai nauja gamybos šakos, vadinasi, ir naujos darbo sritys. Tačiau santykinai jų vaidmuo bendroje gamyboje nėra žymus nei ir labiausiai išsivysčiusiose šalyse. Jose dirbančių darbininkų skaičius didėja tokiu pat laipsniu, kuriuo atgaminamas grubiausio rankinio darbo poreiklis. Svarbiausiomis šios rūšies pramonės šakomis dabartiniu metu galima laikyti dujų gamyklas, telegrafiją, fotografiją, garinę laivininkystę ir geležinkelius. 1861 m. surašymas (Anglijoje ir Uelse) parodė, kad dujų pramonėje (dujų gamyklos, mechaninių aparatų gamyba, dujų kompanijų agentai ir t. t.) dirbo 15 211 žmonių, telegrafijoje — 2 399, fotografijos pramonėje — 2 366, garinėje laivininkystėje — 3 570 ir geležinkeliuose — 70 599, jų tarpe buvo apie 28 000 daugiau ar mažiau pastoviai dirbančių «ne kvalifikuotų» žemkasių ar administracinio bei komercinio personalo darbuotojų. Vadinasi, bendras skaičius žmonių, dirbusių šiose penkiose naujose pramonės šakose, buvo 94 145.

Pagaliau, nepaprastai padidėjęs gamybinis pajėgumas stambiosios pramonės srityse, kurį, be to, lydi intensyvus ir ekstensyvus darbo jėgos išnaudojimo didėjimas visose kitose gamybos šakose, duoda galimybę negamybiškai naudoti vis didėjančią darbininkų klasės dalį ir tuo būdu vis didesnėmis masėmis atkurti «tarnų klasės» pavadinimu senovinius naminius vergus, kaip, pvz., tarnus, tarnaites, liokajus ir t. t. Pagal 1861 m. surašymą Anglijoje ir Uelse iš viso gyventojų buvo 20 066 224 žmonės, jų tarpe 9 776 259 vyrų ir 10 289 965 moterys. Jei iš šio skaičiaus atimsime visus dėl senatvės arba jaunumo nepajėgiančius dirbti, visas «negamybines» moteris, paauglius ir vaikus, paskui «ideologinius» luomus, kaip vyriausybę, kunigai, teisininkai, kariuomenė ir t. t., paskui visus tuos, kurių vienintelis užsiėmimas yra sunaudoti svetimą darbą žemės rentos, palūkanų ir t. t. forma, pagaliau pauperius, valkatas, nusikaltėlius ir t. t., tai, apvaliais skaičiais skaičiuojant, liks 8 milijonai abiejų lyčių ir įvairiausio amžiaus žmonių, įskaitant ir visus kapitalistus, vienaip ar kitaip funkcionuojančius gamyboje, prekyboje, finansuose ir t. t. Iš šių 8 milijonų yra:

Zemės ūkio darbininkų (įskaitant piemenis ir pas nuomininkus gyvenančius bernus ir mergas)	1 098 261	žm.
Visų asmenų, dirbančių medvilnės, kočiotinės vilnos, šukuotinės vilnos, linų, kanapių, šilko, džiuoto fabrikuose, taip pat mechaninio mezgimo ir nėrinių gamyboje	642 607 ²²³	„
Visų asmenų, dirbančių anglies kasyklose ir rūdynuose	565 835	„

²²³ Jų tarpe vyresnių kaip 13 metų vyrų tik 177 593.

Dirbančių visose metalurgijos gamyklose
(aukštakrosnės, valcavimo įmonės ir t. t.)
ir įvairių rūšių metalo apdirbimo manu-
faktūrose . . . . . 396 998²²⁴ žm.
Tarnų klasė . . . . . 1 208 648²²⁵ „

Jei mes dirbančius visuose tekstilės fabrikuose sudėsime su anglies kasyklų ir rūdinių personalu, tai mes gausime 1 208 442; o jei mes pirmųjų skaičių sudėsime su visų metalurgijos gamyklų ir manufaktūrų personalu, tai iš viso gausime 1 039 605 — abiem atvejais mažiau už šiuolaikinių naminių vergų skaičių. Štai koks puikus kapitalistinio mašinų eksploatavimo rezultatas!

7. DARBININKŲ ATSTOMIMAS IR PRITRAUKIMAS RYSIUM SU MASININĖS GAMYBOS VYSTYMUSI. KRIZĖS MEDVILNĖS PRAMONĖJE

Visi politinės ekonomijos sveiko proto atstovai pripažįsta, kad naujas mašinos įvedimas kaip maras veikia darbininkus tų tradicinių amatų ir manufaktūrų, su kuriomis ji pirmiausia pradeda konkuruoti. Beveik visi jie apverčia fabriko darbininko vergovę. Bet koks yra tas svarbiausias koziris, kurį visi jie panaudoja? Tai samprotavimas, kad po visų baisenybių, susijusių su mašinų įvedimu ir vystymosi laikotarpiu, jos galų gale ne sumažina, o padidina darbo vergų skaičių! Taip, politinė ekonomija gėrėsi šlykščia teorema,— šlykščia kiekvienam «filantropui», kuris tiki kapitalistinio gamybos būdo amžinumu ir natūraliu būtinumu,— teorema, pagal kurią net mašininė gamyba pagrįstas fabrikas, praėjus tam tikram augimo laikotarpiui ir trumpesniai ar ilgesniai «pereinamajam laikotarpiui», pradeda kankinti didesnę darbininkų skaičių negu tas, kurį jis iš pradžių buvo išmetęs į gatvę!²²⁶

²²⁴ Jų tarpe moterų 30 501.

²²⁵ Jų tarpe vyrų 137 447. Į šį skaičių — 1 208 648 — neįskaitytas visas personalas, tarnaujantis neprivatiems asmenims.

²-jo leid. priedas. Nuo 1861 iki 1870 metų vyrų tarnų skaičius padidėjo beveik dvigubai — iki 267 671. 1847 metais laukinių žvėrių ir paukščių sargų (aristokratų medžioklės parkuose) buvo 2 694, o 1869 metais — 4 921.— Jaunos mergaitės, tarnaujančios pas Londono smulkiuosius buržua, liaudiškai vadinamos «little slaves», mažosios vergės.

²²⁶ Priešingai, Ganilis galutiniu mašininės gamybos rezultatu laiko absoliutų sumažėjimą skaičiaus darbo vergų, kurių sąskaita paskui minta kaskart didėjantie skaičius «gens honnêtes» [«padorių žmonių»], vystančių savo žinomą «perfectibilité perfectible» [«tobulėti sugebantį sugebėjimą tobulėti»]. Kad ir kaip blogai Ganilis supranta gamybos judėjimą, vis dėlto jis jaučia, kad mašinos yra labai pragaištingas institutas, jeigu jų įvedimas dirbančius darbininkus paverčia pauperiais, o jų vystymasis sukelia atsiradimą didesnio skaičiaus darbo vergų, negu jos yra nužudžiusios. Jo paties požiūrio kretinizmą tegalima išreikšti tik jo paties žodžiais: «Klasės, kurios yra pasmerktos gaminti ir vartoti, mažėja, o klasės, kurios valdo darbą, remia, guodžia ir šviečia visą liaudį, didėja... ir

Tiesa, kai kurie pavyzdžiai,—kad ir Anglijos šukuotinės vilnos ir šilko fabrių pavyzdžiai,—parodo, kad tam tikroje išsivystymo pakopoje nepaprastą tam tikrų fabrikinės pramonės šakų išsiplėtimą gali lydėti ne tik santykinis, bet ir absoliutinis dirbančiųjų darbininkų skaičiaus sumažėjimas. 1860 metais, kai parlamento palieplimu buvo įvykdytas specialus visų Jungtinės karalystės fabrių surašymas, toje Lankaširo, Češiro ir Jorkširo fabrikinių apygardų dalyje, kuri buvo pavesta fabrių inspektoriumi R. Bekeriumi, buvo 652 fabriai; iš jų 570-yje buvo: garinių audimo staklių 85 622, verpsčių (išskyrus dvejinimo verpstes) 6 819 146, arklio jėgų garo mašinose 27 439, vandens ratuose 1 390, žmonių dirbo šiuose fabrikuose 94 119. Priešingai, 1865 metais tuose pačiuose fabrikuose buvo: audimo staklių 95 163, verpsčių 7 025 031, arklio jėgų garo mašinose 28 925, vandens ratuose 1 445, žmonių dirbo 88 913. Vadinasi, nuo 1860 iki 1865 metų šiuose fabrikuose padidėjo: garinių audimo staklių 11%, verpsčių 3%, garinių arklio jėgų 5%, tuo tarpu kai per tą patį laikotarpį dirbančiųjų žmonių skaičius sumažėjo 5,5%²²⁷. Tarp 1852 ir 1862 metų žymiai padidėjo Anglijos vilnos gamyba, tuo tarpu kai dirbančiųjų darbininkų skaičius beveik nepasikeitė. «Tai parodo, koku dideliu mastu naujai įvestos mašinos išstūmė anksčiau laikotarpių darbą»²²⁸. Konkrečiais atvejais fabrikuose dirbančių darbininkų skaičiaus padidėjimas dažnai esti tik tariamas, t. y. jis yra susidaręs ne dėl išplėtimo fabrių, kurių pagrindą jau sudaro mašininė gamyba, o dėl laipsniško prijungimo prie jų šalutinių šakų. Pavyzdžiui, «mechaninių audimo staklių ir prie jų dirbančių fabrių darbininkų skaičiaus padidėjimą 1838—1856 metų laikotarpiu (Anglijos) medvilnės pramonėje sukėlė tiesiog šios

pasivaina visas gėrybes, išplaukiančias iš darbo kaštų mažėjimo, produktų gausumo ir vartojimo reikmenų atpigimo. Šiuo būdu žmonių giminė pakyla ligi aukščiausių genijaus kūrinių, prasiskverbia į slėpingas religijos gelmes, sukuria išganinguosius moralės principus (pagal kuriuos būtų galima «pasivaini visas gėrybes» ir t. t.), įstatymus laisvei («gaminti pasmerktų klasių laisvei?») ir valdžiai, klusnumui ir teisingumui, pareigai ir humaniškumui ginti». Šis žodžių raizginys yra knygoje *M. Ch. Gailth: «Des Systèmes de l'Economie politique etc.»*, 2-sis leid., Paris 1821, I t., 224 psl. Plg. ten pat, 212 psl.

²²⁷ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 58 ir sek. psl. Bet tuo pačiu metu jau buvo sukurta materialinė bazė ir tam, kad dirbtų didėjantis darbininkų skaičius: įsteigta 110 naujų fabrių su 11 625 garinėmis audimo staklėmis, 628 576 verpstėmis, 2 695 garinėmis ir vandens arklio jėgomis (ten pat).

²²⁸ «Reports etc. for 31st October 1862», 79 psl.

2-jo leid. priedas. 1871 metų gruodžio pabaigoje fabrių inspektorius A. Redgreivas viename pranešime, padarytame Bredfordo «New Mechanic's Institution», pareiškė: «Nuo kai kurio laiko mane pradėjo nepaprastai stebinti ta aplinkybė, kaip žymiai pasikeitė vilnos fabrių išvaizda. Anksčiau juose buvo pilna moterų ir vaikų, dabar atrodo, tarytum mašina atlieka visus darbus. Atsakydamas į mano klausimą, vienas fabrikantas man paaiškino šitaip: esant senajai sistemai, aš samdydavau 63 žmones; įvedus patobulintas mašinas, aš savo rankų skaičių sumažinau iki 33, o neseniai, įvedus naujus stambius patobulinimus, aš galėjau jas sumažinti nuo 33 iki 13».

šakos įmonių išplėtimas; priešingai, kituose fabrikuose padidėjimą sukėlė tai, kad garo jėgą buvo pradėta naudoti audimo staklėms, kuriomis gaminami kilimai, kaspiniai, drobė ir t. t. ir kurios iki tol buvo žmogaus raumenų jėgos varomos»²²⁹. Taigi, šių fabriky darbininkų skaičiaus padidėjimas buvo tik bendro dirbančiųjų darbininkų skaičiaus sumažėjimo išraiška. Pagaliau, mes čia visiškai paliekame nuošalyje tai, kad visur, išskyrus metalo apdirbimo fabrikus, paaugliai (iki 18 metų), moterys ir vaikai sudaro neabejotinai vyraujančią fabriky personalo dalį.

Tačiau suprantama, kad, nepaisant darbininkų masės, kurią mašinos faktiškai išstumia arba potencialiai pavaduoja, fabriky darbininkų skaičius dėl pačios mašininės gamybos augimo, kuris pasireiškia vienarūšių fabriky skaičiaus didėjimu arba jau esančių fabriky masto didėjimu, gali pagaliau pasirodyti esąs didesnis už išstumtų manufaktūrinių darbininkų arba amatininkų skaičių. Tarkime, kad, esant senajam gaminimo būdai, kas savaitė sunaudojamo kapitalo, pvz., 500 sv. st., $\frac{2}{5}$ sudarydavo pastovioji ir $\frac{3}{5}$ kintamoji sudėtinės dalys, t. y. 200 sv. st. buvo sunaudojama gamybos priemonėms, 300 sv. st.— darbo jėgai, sakysime, po 1 sv. st. darbininkui. Atsiradus mašininei gamybai, viso kapitalo sudėtis pasikeičia. Pvz., dabar jis suskyla į $\frac{4}{5}$ pastoviojo ir $\frac{1}{5}$ kintamojo kapitalo, kitaip tariant — darbo jėgai sunaudojama iš viso tik 100 sv. st. Vadinasi, du trečdaliai anksčiau dirbusių darbininkų atleidžiami. Jei ši fabrikinė įmonė išspiečia ir visas įdėtasis kapitalas, kitoms gamybinėms sąlygoms nesikeičiant, padidėja nuo 500 iki 1 500 sv. st., tai dabar bus pasamdyta 300 darbininkų — kaip tik toks skaičius, koks buvo ir iki pramonės revoliucijos. Jei panaudojamas kapitalas padidėja dar labiau, iki 2 000 sv. st., tai bus pasamdyta 400 darbininkų, t. y. $\frac{1}{3}$ daugiau negu esant senajam gaminimo būdai. Dirbančiųjų darbininkų skaičius absoliučiai padidėjo visu 100, o santykinai, t. y. palyginti su viso avansuoto kapitalo dydžiu, jis sumažėjo 800-ais, nes, esant senajam gaminimo būdai, 2 000 sv. st. kapitalas būtų panaudojęs ne 400, bet 1 200 darbininkų. Vadinasi, santykinis dirbančiųjų darbininkų skaičiaus sumažėjimas suderinamas su absoliučiu jo padidėjimu. Aukščiau mes darėme prielaidą, kad, didėjant visam kapitalui, jo sudėtis nesikeičia, nes nesikeičia gamybos sąlygos. Bet mes jau žinome, kad su kiekvienu mašininės gamybos vystymosi žingsniu pastovioji kapitalo dalis, susidedanti iš mašinų, žaliavos ir t. t., didėja, tuo tarpu kai kintamoji dalis, kuri sunaudojama darbo jėgai, mažėja; mes tuo pačiu metu žinome, kad joksio kito gaminimo būdo sąlygomis patobulinimai nėra toks nuolatinis reiškinys ir todėl viso kapitalo sudėtis nėra tokia kintanti, kaip esant mašininei gamybai. Bet šiuos nuolatinis kitimus taip pat nuolat nutraukia pertraukos ir grynai kiekybinis gamybos

²²⁹ «Reports etc. for 31st October 1856», 16 psl.

išplėlimas esamu technikos pagrindu. Todėl dirbančiųjų darbininkų skaičius auga. Antai, Jungtinės karalystės medvilnės, kočiotinės vilnos, šukuotinės vilnos, linų ir šilko fabrikuose visų darbininkų skaičius 1835 metais sudarė tik 354 684, tuo tarpu kai 1861 metais vien tik prie garinių staklių dirbančių audėjų (abiejų lyčių ir įvairauslo amžiaus, pradedant nuo 8 metų) skaičius buvo 230 654. Žinoma, šis padidėjimas atrodo ne toks jau didelis, jei turėsime galvoje, kad dar 1838 metais Anglijoje buvo 800 000 rankinių medvilnės audėjų, įskaitant ir šeimos narius, dirbančius kartu su jais²³⁰; mes jau visai nekalbame apie tuos rankinius audėjus, kurie buvo išstumti Azijoje ir Europos kontinente.

Nedaugelyje pastabų, kurias mums dar tenka padaryti šiuo klausimu, mes iš dalies paliesime grynai iš faktinės pusės tuos santykius, prie kurių savo teoriniu dėstymu mes dar nesame priėję.

Kol mašininė gamyba tam tikroje pramonės šakoje plečiasi tradicinio amato arba manufaktūros sąskaita, jos laimėjimas yra toks pat tikras, kaip, pvz., armijos, apginkluotos graižtviniais šautuvais, laimėjimas prieš armiją, apginkluotą lankais. Sis pirmasis laikotarpis, kai mašina dar tik išsikovoja veikimo sferą, turi lemiamą reikšmę dėl to nepaprasto pelno, kuris gaminamas su mašinos pagalba. Sis pelnas jau ne tik pats savaime yra spartaus kapitalo kaupimo šaltinis, bet jis pritraukia į šią gamybos šaką, kuri atsidūrė ypatingai palankioje padėtyje, žymią dalį papildomo visuomeninio kapitalo, kuris nuolat iš naujo susidaro ir ieško naujų pritaikymo sferų. Su pirmuoju audros ir veržimosi laikotarpiu susijusi ypatinga nauda nuolat vis pasikartoja tose gamybos šakose, kuriose mašinos įvedamos pirmą kartą. Bet kai fabrikinė pramonė pakankamai paplinta ir pasiekia tam tikrą subrendimo laipsnį, ypač kai jos pačios techninis pagrindas, mašinos, savo ruožtu, pradedamas gaminti taip pat mašinomis, kai įvyksta revoliucija tiek anglies ir geležies gavyboje, tiek ir metalų apdirbime bei transporto srityje, trumpai tariant, kai susidaro stambiają pramonę atitinkančios bendros gamybos sąlygos, tada nagrinėjamas gamtinio būdas įgauna lankstumą ir sugebėjimą sparčiai, šuoliškai plėstis, o ribas tam plėtimuisi stato tik žaliava ir realizavimo rinka. Mašinos, iš vienos pusės, tiesiog sąlygoja žaliavos kiekio didinimą, kaip, pvz., cotton-gin [medvilnės džinas] padidino medvilnės gamybą²³¹. Iš antros pusės, mašininio produkto pigumas ir perversmas transporto bei ryšių priemonių srityje yra

²³⁰ «Rankinių audėjų (medvilnės audėjų ir su medvilne maišytų audinių audėjų) kančios buvo karališkosios komisijos tyrinėjimo objektas, bet nors jų vargai buvo pripažinti ir dėl jų gailėtasi, vis dėlto jų būklės pagerinimas (!) buvo paliktas atsitiktinumui ir laikui; galima tikėtis, kad šios kančios dabar (po 20 metų!) beveik (nearly) išnyko; prie to veikiausiai prisidėjo šiuolaikinis milžiniškas garinių audimo staklių paplitimas» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», 15 psl.).

²³¹ Kiti metodai, kuriais mašinos veikia žaliavos gamybą, bus paminėti trečiojoje knygoje.

ginklas svetimoms rinkoms užkariauti. Griaudama pastarosiose amalinę gamybą, mašininė gamyba prievarta paverčia tas rinkas atitinkamos žaliavos gaminimo vietomis. Antai, Ost-Indija buvo priversta gaminti Didžiąjai Britanijai medvilnę, vilną, kanapes, džiuatą, indigą ir t. t.²³². Stambiosios pramonės šalyse nuolat vykstantis darbininkų pavirtimas «pertekliniais» sukelia smarkią emigraciją ir veda į kolonizavimą svetimų šalių, kurios pavirsta žaliavos plantacijomis metropolijai, kaip kad, pvz., Australija pavirto vilnos plantacija²³³. Susidaro naujas, svarbiausiųjų mašininės gamybos centrų išsidėstymą atitinkantis tarptautinis darbo pasidalijimas, kuris paverčia dalį žemės rutulio daugiausia žemdirbinės gamybos sritimi, tarnaujančia kitiems daugiausia pramoninės gamybos sričiai. Ši revoliucija yra glaudžiai susijusi su perversmais žemdirbystėje, kurių čia tuo tarpu plačiau nenagrinėsime²³⁴.

²³² Medvilnės išvežimas iš Ost-Indijos į Didžiąją Britaniją:

1846 m. 34 540 143 sv., 1860 m. 204 141 168 sv., 1865 m. 445 947 600 sv.

Vilnos išvežimas iš Ost-Indijos į Didžiąją Britaniją:

1846 m. 4 570 581 sv., 1860 m. 20 214 173 sv., 1865 m. 20 679 111 sv.

²³³ Vilnos išvežimas iš Gerosios Vilties iškyšulio į Didžiąją Britaniją:

1846 m. 2 958 457 sv., 1860 m. 16 574 345 sv., 1865 m. 29 920 623 sv.

Vilnos išvežimas iš Australijos į Didžiąją Britaniją:

1846 m. 21 789 346 sv., 1860 m. 59 166 616 sv., 1865 m. 109 734 261 sv.

²³⁴ Pats ekonominis Jungtinių Valstybių išsivystymas yra Europos, ypač Anglijos, stambiosios pramonės produktas. Į Jungtines Valstybes šiuolaikinių jų pavidalu (1866 m.) vis dar tebereikia žiūrėti kaip į Europos koloniją. {4-jam leidimui. «Nuo to laiko jos išsivystė, užimdamos antrosios pramoninės pasaulio šalies padėtį, nors dar ne visiškai prarado savo kolonijinį pobūdį.— F. E.}

Medvilnės išvežimas iš Jungtinių Valstybių į Didžiąją Britaniją (svarais):

1846 m. 401 949 393   1852 m. 767 630 544

1859 m. 961 707 264   1860 m. 1 115 890 608

Grūdų ir t. t. išvežimas iš Jungtinių Valstybių į Didžiąją Britaniją (1850 ir 1862 metais) (angliškais centneriais):

Kviečiai	1850 m.	16 202 312	1862 m.	41 033 503
Miežiai	1850 „	3 669 653	1862 „	6 624 800
Avižos	1850 „	3 174 801	1862 „	4 426 994
Rugiai	1850 „	388 749	1862 „	7 108
Kvietiniai miltai	1850 „	3 819 440	1862 „	7 207 113
Grikiiai	1850 „	1 054	1862 „	19 571
Kukurūzai	1850 „	5 473 161	1862 „	11 694 818
Bere, arba Bigg (speciali miežių veislė)	1850 „	2 039	1862 „	7 675
Zirniai	1850 „	811 620	1862 „	1 024 722
Pupos	1850 „	1 822 972	1862 „	2 037 137
Bendras išvežimas	1850 m.	35 365 801	1862 m.	74 083 441

Pono Gladstono iniciatyva bendruomenių rūmai 1867 m. vasario 17 d. paliepė surinkti statistinius duomenis apie grūdinių javų—visokių grūdų ir miltų — įvežimą į Jungtinę karalystę ir išvežimą iš jos 1831—1866 metų laikotarpiu. Žemiau aš pateikiu šių statistinių duomenų santrauką. Miltai pervesti į grūdų kvarterius (žr. lentelę 405 puslapyje).

Tai, kad fabrikinė gamyba gali milžinišku mastu ir šuoliškai plėstis ir kad ji priklauso nuo pasaulinės rinkos, neišvengiamai sukelia karštingą gamybą ir po jos sekantį perpildymą rinkų, kurioms susiaurėjus, prasideda paralyžius. Pramonės gyvenimas pavirsta nuoseklia vidutinio pagyvėjimo, klestėjimo, perprodukcijos, krizės ir sustingimo laikotarpių eile. Netikrumas ir nepastovumas, kuriam mašininė gamyba pasmerkia darbininko darbą, vadinasi, ir jo egzistavimą, pasidaro normaliu reiškiniu, kai įsigali tokia pramoninio ciklo laikotarpių kaita. Išskyrus klestėjimo laikotarpius, tarp kapitalistų siaučia įnirtinga kova už jų individualinę vietą rinkoje. Ši jų vieta rinkoje yra tiesiog proporcinga produktų pigumui. Be šito reiškinio sukeliama varžybų naudojant patobulintas mašinas, pavauduojančias darbo jėgą, ir naujus gamybos metodus, kiekvieną kartą pasireiškia tam tikrame taške siekimas atpiginti prekes prievarta sumažinant darbo užmokestį, nusmukdant jį žemiau darbo jėgos vertės²³⁵.

Vadinasi, fabričių darbininkų skaičiaus augimą sąlygoja santykinai kur kas spartesnis viso į fabričius įdėto kapitalo augimas. Bet

²³⁵ Lesterio batų fabrikantų «lokauto» išmestų į gatvę darbininkų atsišaukime, kuriuo jie 1866 m. liepos mėnesį kreipėsi į «Trade Societies of England» [«Anglijos profesines draugijas»], tarp kita ko, sakoma: «Maždaug prieš 20 metų Lesterio batų gamyboje įvyko perversmas dėl to, kad vietoj siuvimo buvo įvestas sutvirtinimas vinimis. Tuomet buvo galima gerai uždirbti. Netrukus ši naujoji gamyba smarkiai išsiplėtė. Tarp įvairių firmų prasidėjo smarki konkurencija dėl to, kuri iš jų pagamins dailiausias prekes. Bet netrukus po to atsirado blogesnės rūšies konkurencija, būtent — siekimas nugalėti vienas kitą rinkoje pigia kaina (undersell). Žalingi padariniai greitai pasireiškė darbo užmokesčio sumažinimu, ir darbo kainos kritimas buvo toks staigus, jog daugelis firmų dabar iš viso temoka tik pusę pirmiau mokėto darbo užmokesčio. Ir vis dėlto, nors darbo užmokestis krinta vis žemiau ir žemiau, pelnas kiekvieną kartą, kai kinta darbo tarifai, matyti, didėja». — Net nepalankiais pramonės laikotarpiais fabrikantai, be saiko mažindami darbo užmokestį, t. y. tiesiog vogdami būtinus darbininko pragyvenimo reikmenis, gauna nepaprastą pelną. Štai pavyzdys. Kalbama apie Koventrio šilko audimo krizę. «Iš parodymų, kuriuos aš esu gavęs tiek iš fabrikantų, tiek ir iš darbininkų, neabejotinai išplaukia, kad darbo užmokestis sumažintas daugiau, negu tai vertė daryti užsienio gamintojų konkurencija bei kitos aplinkybės. Dauguma audėjų dirba už užmokesį, sumažintą 30—40%. Kaspino gabalas, už kurį audėjas prieš penkerius metus gaudavo 6—7 šil., dabar jam teduoda tik 3 šil. 3 pensus arba 3 šil. 6 pensus; kitas darbas, už kurį anksčiau mokėdavo 4 šil. ir 4 šil. 3 pensus, dabar teduoda tik 2 šil. arba 2 šil. 3 pensus. Darbo užmokestis sumažintas daugiau, negu reikėjo paklausai pagyvinti. Iš tikrųjų daugelio kaspinų rūšių gamyboje sumažinus darbo užmokestį, prekės kaina visiškai nebuvo mažinama» (Komisijos nario F. D. Londono ataskaita leidinyje «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», 114 psl., Nr. 1).

PENKMETINIAI LAIKOTARPIAI IR 1866-JI METAI

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
VIDUTINISKAI PER METUS								
Importas (kvarteriais)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
VIDUTINISKAI PER METUS								
Eksportas (kvarteriais)	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Importo perviršis palyginti su eksportu vidutiniškai per metus	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
GYVENTOJAI								
Vidutiniškai per metus kiekvienam laikotarpiui	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Vidutinis grūdų ir t. t. kiekis kvarteriais, kasmet suvartojamas kiekvieno gyventojų, esant tolygiam paskirstymui tarp visų gyventojų, ir sudarantis vietinės gamybos priedą	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

šis procesas vyksta tik pramoninio ciklo potvynio ir atoslūgio laikotarpiais. Be to, jį nuolat nutraukia technikos pažanga, kuri čia pavaduoja darbininkus potencialiai, čia išstumia juos faktiškai. Tokie kokybiniai pakitimai mašininėje gamyboje nuolat šalina darbininkus iš fabriko arba užrakina fabriko duris naujam naujokų srautui, tuo tarpu kai grynai kiekybinis fabričių plėtimas, be išmestųjų, įsiurbia ir naują darbininkų kontingentą. Tuo būdu darbininkai nepaliaujamai pritraukiami ir atstumiami, mėtomi šen ir ten, ir tai yra susiję su nuolatiniais verbuojamųjų darbininkų lyties, amžiaus ir įgudimo kitimais.

Fabričių darbininko likimą geriausiai galima pavaizduoti bent prabėgomis pažvelgiant į Anglijos medvilnės pramonės likimą.

Nuo 1770 iki 1815 metų medvilnės pramonėje buvo penkeri prislėgto stovio, arba sustingimo, metai. Per šį pirmąjį 45 metų laikotarpį Anglijos fabrikantai turėjo mašinių monopolį ir pasaulinės rinkos monopolį. Nuo 1815 iki 1821 metų — prislėgtas stovis. 1822 ir 1823 metai — klestėjimas. 1824 metai — įstatymų prieš koalicijas panaikinimas, visuotinis stambus fabričių plėtimas. 1825 metai — krizė. 1826 metai — didžiulis medvilnės darbininkų skurdas ir jų sukilimai. 1827 metai — mažas pagerėjimas. 1828 metai — didelis garinių audimo staklių kiekio ir išvežimo augimas. 1829 metais išvežimas, ypač į Indiją, pralenkia visus ankstesnius metus. 1830 metai — perpildytos rinkos, didžiulis skurdas. Nuo 1831 iki 1833 metų — nesiliaujantis prislėgtas stovis; iš Ost-Indijos kompanijos atimamas prekybos su Rytų Azija (Indija ir Kinija) monopolis. 1834 metai — stambus fabričių augimas ir mašininės gamybos paplitimas, darbo rankų stoka; naujas beturčių įstatymas skatina kaimo darbininkų kėlimąsi į fabričines apygardas; iš kaimišųjų grafysčių vaikai masiškai išvaromi į pramonę; baltųjų vergų prekyba. 1835 metai — smarkus klestėjimas; tuo pačiu metu rankinių medvilnės audėjų badmiriavimas. 1836 metai — smarkus klestėjimas. 1837 ir 1838 metai — prislėgtas stovis ir krizė. 1839 metai — pagyvėjimas. 1840 metai — smarki depresija, sukilimai, kariuomenės įsikišimas. 1841 ir 1842 metai — baisios fabričių darbininkų kančios. 1842 metai — fabrikantai atleidžia darbininkus iš fabričių, kad priverstų panaikinti grūdų įstatymus; daugiatūkstantinės darbininkų minios žygiuoja į Jorkširą, iš kur kariuomenė nuvaro jas atgal, o jų vadai atiduodami Lankasterio teismui. 1843 metai — didelis skurdas. 1844 metai — vėl pagyvėjimas. 1845 metai — smarkus klestėjimas. 1846 metai — iš pradžių tebesitęsia pakilimas, paskui reakcijos simptomai; grūdų įstatymų panaikinimas. 1847 metai — krizė; bendras darbo užmokesčio sumažinimas 10 ir daugiau procentų «big loaf» [«di'žiojo kepalas»] garbei. 1848 metai — prislėgtas stovis tebesitęsia; Mančesteris karinėje apsaugoje. 1849 metais — vėl pagyvėjimas. 1850 metai — klestėjimas. 1851 metai — prekių kainų kritimas, žemas darbo užmokestis, dažni streikai. 1852 metai — prasideda

pagrėjimas, streikai tebesitęsia, fabrikantai grasina įvežti darbininkų iš užsienio. 1853 metai — didėjantis išvežimas; aštuonių mėnesių streikas ir didelis skurdas Prestone. 1854 metais — klestėjimas, perpildytos rinkos. 1855 metai — iš Jungtinių Valstybių, Kanados, iš Rytų Azijos rinkų ateina žinios apie bankrutavimus. 1856 metai — smarkus klestėjimas. 1857 metai — krizė. 1858 metai — pagerėjimas. 1859 metai — smarkus klestėjimas, fabrikų augimas. 1860 metai — Anglijos medvilnės pramonė pasiekia apogėjų; Indijos, Australijos ir kitos rinkos yra tiek perpildytos, kad jos iki 1863 metų vos vos absorbavo senąsias atsargas; prekybos sutartis su Prancūzija; didžiulis fabrikų ir mašininės gamybos augimas. 1861 metai — pakilimas kurį laiką tebesitęsia, paskui reakcija, Amerikos pilietinis karas, medvilnės badas. Nuo 1862 iki 1863 metų visiškas krachas.

Medvilnės bado istorija yra tiek būdinga, kad negalima ties jai bent kiek nesustoti. Iš trumpų nurodymų apie pasaulinės rinkos būklę 1860—1861 metais matyti, kad medvilnės badas buvo parankus fabrikantams ir iš dalies buvo jiems naudingas: šis faktas pripažintas Mančesterio prekybos rūmų ataskaitose, Palmerstono ir Derby paskelbtas parlamente ir patvirtintas įvykių²³⁶. Žinoma, 1861 metais Jungtinės karalystės 2 887 medvilnės fabrikų tarpe buvo daug smulkių fabrikų. Kaip nurodo savo ataskaitoje fabrikų inspektorius A. Redgreivas, kurio apygardai iš šių 2 887 fabrikų priklauso 2 109, iš pastarojo skaičiaus 392, arba 19%, kiekvienas naudojo mažiau kaip 10 garinių arklio jėgų; 345, arba 16%, — nuo 10 iki 20 ir 1 372 fabrikai — 20 ir daugiau arklio jėgų²³⁷. Dauguma smulkiųjų fabrikų buvo audyklos, įsteigtos klestėjimo laikotarpiu po 1858 metų; jas daugiausia buvo įsteigę spekuliantai, kurių vienas pristatydavo verpalus, kitas mašinas, trečias parūpindavo pastatą; šiuos fabrikus tvarkė buvusieji overlookers [fabrikų prižiūrėtojai] arba kiti nepasiturintieji žmonės. Dauguma šių smulkiųjų fabrikantų nusigyveno. Tam pačiam likimui būtų juos pasmerkusi ir prekybos krizė, kurią sulaukė medvilnės badas. Nors jie sudarė 1/3 bendro fabrikantų skaičiaus, tačiau jų fabrikai absorbavo nepalyginti mažesnę dalį viso medvilnės pramonę įdėto kapitalo. Kai dėl sustingimo masto, tai pagal patikimą įvertinimą 1862 metų spalio mėnesį neveikė 60,3% verpsčių ir 58% audimo staklių. Šie skaičiai liečia visą šią pramonės šaką ir, suprantama, žymiai skiriasi atskirose apygardose. Tik labai nedaug fabrikų dirbo pilną laiką (60 valandų per savaitę), kiti fabrikai dirbo su pertraukomis. Net tiems negausiems darbininkams, kurie dirbo pilną laiką ir pagal įprastinį vienetinį užmokestį, savaitinis uždarbis neišvengiamai mažėjo dėl to, kad geresnės medvilnės rūšys buvo pakeičiamos blogesnėmis, medvilnė Sea Island — Egipto

²³⁶ P. g. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», 30 psl.

²³⁷ Ten pat, 10 psl.

medvilne (verpiant plonuosius verpalus), Amerikos ir Egipto medvilnė — Surato medvilne (Ost-Indijos) ir gryoji medvilnė — medvilnės nuobirų ir Surato medvilnės mišiniais. Trumpesnis Surato medvilnės pluoštas, jos užterštumas, didesnis siūlų trūkimas, miltų metmenims šliktuoti pakeitimas įvairiais sunkesniais ingredientais ir t. t.—visa tai vertė mažinti mašinų greitį arba skaičių audimo staklių, kurias prižiūrėjo vienas audėjas, didino mašinų veikimo trūkumams šalinti reikalingą darbą, o kartu su produktu kiekiu mažino ir vienetinį uždarbį. Vartojant Surato medvilnę, darbininkui net pilną laiką dirbant, jo nuostoliai siekdavo 20, 30 ir daugiau procentų. Bet dauguma fabrikantų ir vienetinio užmokesčio normą sumažino 5, 7½ ir 10 procentų. Todėl galima įsivaizduoti padėtį tų, kurie dirbo tik 3, 3½, 4 dienas per savaitę arba tik 6 valandas per dieną. 1863 metais, kai jau prasidėjo santykinis pagerėjimas, audėjų, verpėjų ir t. t. darbo užmokestis sudarė 3 šil. 4 pensų, 3 šil. 10 pensų, 4 šil. 6 pensų, 5 šil. 1 pensą ir t. t. per savaitę²³⁸. Net esant tokiai kančių persunktai padėčiai, fabrikantų išradingumas darant išskaitymus iš darbo užmokesčio nesibaigdavo. Iš dalies tie išskaitymai buvo daromi uždedant pabaudas už produkto trūkumus, kurie atsirasdavo dėl blogos medvilnės, dėl netinkamų mašinų ir t. t. O kai fabrikantas būdavo ir darbininkų kotedžų savininkas, jis pats sumokėdavo sau buto nuomą, darydamas išskaitymus iš nominaliojo darbo užmokesčio. Fabrikų inspektorius A. Redgreivas pasakoja apie selfacting minders [miulininkus, dirbančius prie selfaktorių] (jie prižiūrėjo kiekvienas po du selfaktorius), kurie «14 dienų pilno darbo pabaigoje gaudavo 8 šil. 11 pensų; iš šios sumos buvo atskaitoma buto nuoma, kurios pusę fabrikantas, vis dėlto, grąžindavo kaip dovaną; tuo būdu miulininkai parnešdavo į namus visus 6 šil. 11 pensų. Savaitinis audėjų užmokestis paskutiniiais 1862 metų mėnesiais prasidėdavo nuo 2 šil. 6 pensų»²³⁹. Buto nuoma neretai buvo atskaitoma iš darbo užmokesčio net tais atvejais, kai rankos dirbo tik trumpą laiką²⁴⁰. Ne nuostabu, kad kai kuriose Lankaširo vietose prasidėjo kažkas panašaus į bado marą! Tačiau visų būdingiausia buvo ta aplinkybė, kad gamybos proceso revoliucionizavimas vyko darbininko sąskaita. Tai buvo tikri experimenta in corpore vili [bandymai su beverčiu gyvu kūnu], panašūs į anatomo eksperimentus su varlėmis. «Nors aš,—sako fabrikų inspektorius Redgreivas,—pateikiau tikruosius darbininkų uždarbius daugelyje fabrikų, bet nereikia manyti, kad jie kiekvieną savaitę gauna šią sumą. Darbininkų padėtis nepaprastai svyruoja dėl nuolatinio fabrikantų eksperimentavimo («experimentalizing»)... jų uždarbiai kyla ir smunka priklausomai nuo medvilnės mišinio kokybės: čia jie nukrypsta nuo jų ankstesnių uždarbių 15%, čia jie

²³⁸ «Reports etc. for 31st October 1865», 41—45 ir 51 psl.

²³⁹ «Reports etc. for 31st October 1863», 41, 42 psl.

²⁴⁰ Ten pat, 57 psl.

kiltų arba po jos sekančią savaitę smunka 50—60%»²⁴¹. Šie eksperimentai buvo daromi ne tik darbininkų pragyvenimo reikmenų sąskaitin. Darbininkai turėjo atsilyginti visais savo penkiaais jutimo organais. «Prie medvilnės gniutulų atidarymo dirbantieji žmonės pranešdavo man, kad nepakenčiamas kvapas juos alpina. . . Rūšiavimo, kėdėnimo ir karšimo skyriuose dirbantiems žmonėms išsiskiriančios dulkės ir purvas užkemša burną, nosį, akis ir ausis, sukelia kosulį ir dusulį. Kadangi pluoštas būna trumpas, tai šliktuojant prie verpalų prijungiama daugybė įvairių medžiagų, būtent visokių surogatų, viešoj anksčiau naudotų miltų. Nuo to kyla šleikštumas ir audėjų virškinimo organų susirgimai. Bronchitas — paplitusi dulkių sukeliama liga, kaip ir gerklės uždegimas; toliau, odos ligos, atsirandančios nuo jos suerzinimo Surato medvilnėje esančiais nešvarumais». Iš antros pusės, miltus pakeičiantieji surogatai buvo puikus ponų fabrikančių pasipelnymo šaltinis, nes jie didino verpalų svorį. Jų naudojimo rezultatas buvo tas, kad «15 sv. žaliavos, pavertus verpalais, svėrė 26 sv.»²⁴². Fabrikų inspektorių 1864 m. balandžio 30 d. ataskaitoje mes skaitome: «Pramonė dabar tikrai nepadoriu mastu naudojasi šiuo pagalbiniu resursu. Iš autoritetingo asmens aš žinau, kad 8 svarų audinys pagaminamas iš 5¼ sv. medvilnės ir 2¾ sv. šlikto. Kitame 5¼ svaro audinyje yra du svarai šlikto. Tai — paprasti šertingai [marškinių audinys] eksportui. Į kitas rūšis kartais pridedama 50% šlikto; tuo būdu fabrikantai galėtų pasigirti ir tikrai giriasi, kad jie turtėja, parduodami audinius pigiau, negu kainuoja juose nominaliai esantieji verpalai»²⁴³. Bet darbininkams teko kentėti ne tik nuo fabrikančių eksperimentų fabrikuose ir municipalitetų eksperimentų už fabriku ribų, ne tik nuo darbo užmokesčio mažinimo ir nedarbo, nuo skurdo ir išmaldų, nuo lordų ir bendruomenių rūmų narių giriamųjų kalbų. «Nelaimingosios moterys, netekusios darbo dėl medvilnės bado, pasidarė visuomenės atmatomis ir tokios liko. . . Jaunų prostitučių skaičius mieste dabar padidėjo labiau negu bet kada per pastaruosius 25 metus»²⁴⁴.

Taigi, per pirmuosius Anglijos medvilnės pramonės 45 metus, nuo 1770 iki 1815 metų, mes matome tik 5 krizės ir sustingimo metus, bet tai buvo jos pasaulinio monopolio laikotarpis. Antrajame 48 metų laikotarpyje, nuo 1815 iki 1863 metų, tėra tik 20 pagyvėjimo ir klesėjimo metų 28-iems prislėgto stovio ir sustingimo metams. 1815—1830 metais prasideda konkurencija su kontinentine Europa ir Jungtinėmis Valstybėmis. Nuo 1833 metų prievarta išplečiamos Azijos rinkos «sunaikinant žmonių giminę». Panaikinus grūdų įstatymus,

²⁴¹ «Reports etc. for 31st October 1863», 50, 51 psl.

²⁴² Ten pat, 62, 63 psl.

²⁴³ «Reports etc. for 30th April 1864», 27 psl.

²⁴⁴ Iš Boltono Chief Constable [policijos viršininko] Hariso laiško leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 61, 62 psl.

nuo 1846 iki 1863 metų, aštuoneriems pusėto pagyvėjimo ir klestėjimo metams tenka 9 prislėgto stovio ir sustingimo metai. Apie suaugusiųjų medvilnės darbininkų vyrų padėtį, net klestėjimo laikotarpiu, galima spręsti iš žemiau pateikiamos pastabos²⁴⁵.

8. STAMBIOSIOS PRAMONĖS ĮVYKDYTAS MANUFAKTŪROS, AMATŲ IR DARBO NAMIE REVOLIUCIONIZAVIMAS

a) Amatais ir darbo pasidalijimu besiremiančios kooperacijos panaikinimas

Mes esame matę, kaip mašinos panaikina kooperaciją, kuri remiasi amatais, ir manufaktūrą, kuri remiasi amatinį pobūdį išlaikančio darbo pasidalijimu. Pirmojo reiškinio pavyzdys gali būti javapiūvė, kuri atstoja piovėjų kooperaciją. Ryškus antrojo reiškinio pavyzdys yra mašina siuvamosioms adatoms gaminti. Pasak Adomo Smito, 10 vyrų darbo pasidalijimo pagrindu jo laikais pagamindavo 48 000 adatų per dieną. Priešingai, viena mašina per 11 valandų darbo dieną pagamina 145 000 adatų. Viena moteris arba mergina prižiūri vidutiniškai 4 tokias mašinas ir, vadinasi, naudojasi jomis, pagamina iki 600 000 adatų per dieną, arba daugiau kaip 3 000 000 per savaitę²⁴⁶. Kai atskira darbo mašina užima kooperacijos arba manufaktūros vietą, ji, savo ruožtu, gali pasidaryti naujos amatinės gamybos pagrindu. Tačiau šis amatinės gamybos atkūrimas mašinų pagrindu

²⁴⁵ Viena medvilnės darbininkų atsišaukime 1863 m. pavasarį, kuriame buvo raginama įkurti emigracijos bendrovę, tarp kita ko sakoma: «Mažai kas neigs, kad dabartiniu metu yra absoliučiai reikalingas didelio fabriku darbininkų skaičiaus emigravimas. Kad visais laikais buvo reikalingas nuolatinis emigracijos srautas ir kad be jo mes įprastinėmis sąlygomis negalime išlaikyti savo padėties, tai įrodo šie faktai: 1814 metais išvežtų medvilnės prekių oficiali vertė (tesanti vien kiekybės rodiklis) sudarė 17 665 378 sv. st., o jų tikroji rinkos vertė — 20 070 824 sv. st. 1858 metais išvežtų medvilnės prekių oficiali vertė sudarė 182 221 681 sv. st., o jų tikroji rinkos vertė — tik 43 001 312 sv. st.; tuo būdu dešimterio pasikeičimas sukėlė šiek tiek daugiau kaip kainos padvigubėjimą. Šį rezultatą, tokį pragaištingą aplamai visai šaliai ir ypatingai fabriku darbininkams, sąlygojo įvairios susidėjusios aplinkybės. Viena iš labiausiai krįstančių į akis yra nuolatinis perteklius darbo, būtino tam tikrai pramonės šakai, kuri, kad išvengtų sunaikinimo, yra reikalinga nuolatinio rinkos plėtimo. Pasitaiko, kad mūsų medvilnės fabrikai nutraukia darbą dėl tų periodinių prekybos sustingimų, kurie, esant dabartinei santvarkai, yra tokie pat neišvengiami, kaip pati mirtis. Bet tai nesustabdo žmogaus išradingumo. Nors, net labai žemai vertinant, šią šalį per pastaruosius 25 metus paliko 6 milijonai, vis dėlto net aukščiausio klestėjimo epochose didžiulis suaugusiųjų vyrų procentas negali surasti fabrikuose bet kokio darbo ir bet kokiomis sąlygomis; tai — pasekmė to, kad darbas nuolat išstumiamas, siekiant atpiginti produktą» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», 51, 52 psl.). Viena iš sekančių skirsnių mes pamatysime, kaip medvilnės katastrofos metu ponai fabrikantai įvairių įvairiausiomis priemonėmis, net valstybinės valdžios padedami, stengėsi sutrukdyti fabriku darbininkų emigraciją.

²⁴⁶ «Children's Employment Commission. 4th Report 1864», 108 psl., Nr. 447.

Čia tik perėjimas į fabrikinę gamybą, kuri, kaip taisyklė, kiekvieną kartą prasideda tuomet, kai žmogaus raumenys, varant mašiną, pakeliamai kuria nors mechanine varomąja jėga — garu arba vandeniu. Sporadiškai ir tik trumpam laikui smulkioji gamyba gali save susieti su mechanine varomąja jėga, išsinuomodama garą, kaip kad esti kai kuriose Birminghamo manufaktūrose, panaudodama smulkias kaloringas mašinas, kaip kad esti kai kuriose audimo šakose ir t. t.²⁴⁷ Kovenčio šilko audyklose stichiškai išsivystė eksperimentas su «fabrikais-kotedžais». Kotedžų, sudarančių kvadratą, eilių centre statomas vadinamasis engine house [mašinių pastatas] garo mašinos, kuri vėlonais sujungiama su audimo staklėmis kotedžuose. Visi jie išsinuomodavo garą, pvz., po 2 $\frac{1}{2}$ šil. vienoms audimo staklėms. Ši renta už garą buvo sumokama kas savaitę nepriklausomai nuo to, ar staklės dirbo ar nedirbo. Kiekviename kotedže buvo 2—6 audimo staklės, kurios priklausė darbininkams arba buvo pirktos kreditan arba išsinuomotos tam tikram laikui. Kova tarp fabriko-kotedžo ir tikrojo fabriko truko daugiau kaip 12 metų. Ji pasibaigė 300 fabriku-kotedžų visišku sužlugimu²⁴⁸. Tais atvejais, kai proceso prigimtis iš pat pradžių nesąlygoja stambaus masto gamybos, tokios pramonės šakos, susikūrusios per pastaruosius dešimtmečius, kaip, pvz., vokų, plieninių plunksnų ir t. t. gamyba, paprastai išeina iš pradžių amatinę, o paskui manufaktūrinę gamybą kaip trumpas pereinamasis fazes į fabrikinę gamybą. Ši metamorfozė sunkiausiai vyksta tais atvejais, kai manufaktūrinė produkto gamyba yra ne nuosekli tarpusavyje susijusių procesų eilė, o daugybė įvairių procesų. Tai buvo, pvz., stambi kliūtis plieninių plunksnų fabrikams vystytis. Tačiau jau beveik prieš keliolika metų buvo išrastas automatas, kuris iš karto atlieka 6 įvairius procesus. 1820 metais pirmosios plieninės plunksnos buvo amatinio būdu gaminamos po 7 sv. st. 4 šil. už grosą [12 tuzinų]; 1830 metais manufaktūra jas gamino po 8 šil., o dabartiniu metu fabrikas tiekia jas didmeninei prekybai po 2—6 pensus²⁴⁹.

b) Grįžtamas fabriko poveikis manufaktūrai ir darbui namie

Kartu su fabriko vystymusi ir jį lydintiu žemdirbystės perversmu ne tik plečiasi gamybos dydis visose kitose pramonės šakose, bet

²⁴⁷ Jungtinėse Valstybėse toks amatų atkūrimas mašinių pagrindu pasitaiko neretai. Ir kaip tik dėl šios priežasties koncentracija, susijusi su neišvengiamu perėjimu į fabrikinę gamybą, ten vyks septynmyliais žingsniais palyginti su Europa ir net Anglija.

²⁴⁸ Plg. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 64 psl.

²⁴⁹ Ponas Džilotas Birminghame įsteigė pirmąją plieninių plunksnų stambaus masto manufaktūrą. Jau 1851 metais ji gamino daugiau kaip 180 milijonų plunksnų ir per metus sunaudodavo 120 tonų plieno lakštų. Birminghamas, kuris Jungtinėje karalystėje monopolizavo šią pramonės šaką, dabar per metus gamina milijardus plieninių plunksnų. Dirbančiųjų žmonių skaičius pagal 1861 m. surašymą sudarė 1 428, tame tarpe 1 268 darbininkės, pradėdant nuo 5 metų amžiaus.

kartu kinta ir jų pobūdis. Visur įgauna lemiamą reikšmę mašininė gamybos principas, pagal kurį gamybos procesas turi būti skaidomas į jo sudėtines fazes ir tuo būdu kylantieji uždaviniai turi būti sprendžiami panaudojant mechaniką, chemiją ir t. t.,— trumpai tariant, panaudojant gamtos mokslus. Todėl mašinos prasiskverbia į manufaktūras, kur jos panaudojamos čia vienam, čia kitam daliniam procesui. Tuo būdu tvirta, susikristalizavusi manufaktūros santvarka, atsiradusi iš senojo darbo pasidalijimo, suyra ir atveria kelią nepalaujamiems kitimams. Ir šalia šio reiškinio visuminio darbininko arba kombinuoto darbo personalo sudėtyje įvyksta esminis perversmas. Priešingai manufaktūriniam laikotarpiui, darbo pasidalijimo planas dabar remiasi moterų darbo, įvairiausio amžiaus vaikų darbo, neapmokytų darbininkų darbo panaudojimu visur, kur tik yra galima,— trumpai tariant, «cheap labour», pigaus darbo, anot būdingo anglų posakio, panaudojimu. Tai liečia ne tik stambiu mastu kombinuotą visokios rūšies gamybą, vis vien, ar ji naudoja mašinas, ar ne, bet ir vadinamąją naminę pramonę, nepriklausomai nuo to, ar darbininkai ją verčiasi savo privačiuose butuose ar smulkiose dirbtuvėse. Ši vadinamoji šiuolaikinė naminė pramonė, išskyrus pavadinimą, nieko bendro neturi su senovine namine pramone, kuri numato nepriklausomą miestinį amatą, savarankišką valstiečių ūkį ir pirmiausia darbininko šeimos turimą namą. Dabar ji pavirto už fabriko, manufaktūros arba už prekybos įmonės ribų esančiu skyriumi. Be fabriku darbininkų, manufaktūrų darbininkų ir amatininkų, kuriuos kapitalas erdviškai koncentruoja didžiulėmis masėmis ir kuriems jis betarpiškai komanduoja, jis su nematomų gijų pagalba paleidžia veikti ištisą armiją naminių darbininkų, kurie išsklaidyti dideliuose miestuose ir kaime. Pavyzdys: ponų Tilių marškinių fabrikas Londonderyje, Airijoje, kuriam dirba 1 000 fabriku darbininkų ir 9 000 kaime išsklaidytų naminių darbininkų²⁶⁰.

Pigių ir nesubrendusių darbo jėgų išnaudojimas šiuolaikinėje manufaktūroje įgauna dar begėdiškesnį pobūdį, nes to techninio pagrindo, kuris yra tikrajame fabrike, raumenų jėgos pakeitimo mašinomis ir darbo lengvumo, manufaktūroje paprastai nėra; be to, manufaktūroje moterų organizmas arba dar nesustiprėjęs mažamečių organizmas begėdiškiausiu būdu pasmerkiamas nuodingųjų medžiagų ir t. t. veikimui. Esant vadinamajam darbui namie, išnaudojimas įgauna dar begėdiškesnį pobūdį negu manufaktūroje dėl to, kad darbininkų pasipriešinimo galia sumažėja dėl jų susiskaidymo, kad tarp tikrojo darbdavio ir darbininko įsiskverbia visa eilė grobuoniškų parazitų, kad darbas namie visur kovoja su tos pačios šakos mašinine arba bent manufaktūrine gamyba, kad neturtas atima iš darbininko būtinausias darbo sąlygas — erdvią patalpą, šviesą, ventiliaciją ir t. t.,— kad didėja darbo nereguliarumas ir, pagaliau, kad

²⁶⁰ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», LXVIII psl., Nr. 415.

Mituose paskutiniuose prieglobsčiuose visiems, kuriuos stambioji pramonė ir žemės ūkis padarė «pertekliniais», konkurencija darbininkų tarpe neišvengiamai pasiekia savo maksimumą. Su mašininės gamybos pagalba pirmą kartą sistemingai gaunama ekonomija naudojant gamybos priemones, kurią iš pat pradžių lydi negailestingusias darbo jėgos eikvojimas ir normalių darbo funkcionavimo sąlygų atėmimas, dabar tuo smarkiau parodo šią savo antagonistinę ir žmogžudišką pusę, kuo mažiau toje pramonės šakoje yra išvystytas visuomeninis darbo gamybinis pajėgumas ir techninis kombinuotų darbo procesų pagrįndas.

c) Šiuolaikinė manufaktūra

Keliais pavyzdžiais aš paaiškinsiu aukščiau pateiktus teiginius. Iš tikrųjų skaitytojas žino jau daug iliustracijų iš skirsnio apie darbo dieną. Birmingamo ir apylinkių metalo apdirbimo manufaktūros naudoja daugiausia labai sunkiems darbams 30 000 vaikų bei paauglių ir 10 000 moterų. Mes čia juos randame sveikatai kenksmingose vario liejyklose, sagų fabrikuose, glazūravimo, galvanoplastikos ir lankavimo įmonėse²⁵¹. Besaikis suaugusiųjų ir mažamečių darbas užtikrina įvairioms Londono laikraščių ir knygų spaustuovėms garbingą «skerdyklų» pavadinimą^{251a}. Knygrišyklose — toks pat besaikis darbas, kurio aukos čia yra moterys, merginos ir vaikai. Sunkus mažamečių darbas virvų gamyklose; naktinis darbas druskos gamyklose, žvakių bei kitose cheminėse manufaktūrose; pragaištingas paauglių darbas sukant audimo stakles šilko audimo įmonėse, kurios nesinaudoja mechanine varomąja jėga²⁵². Vienas iš šlykščiausių, nešvariausių ir blogiausiai apmokamų darbų, kuriems daugiausia panaudojamos jaunos merginos ir moterys, yra skudurų rūšiavimas. Kaip yra žinoma, Didžioji Britanija, jau nekalbant apie didžiulę jos nuosavų skudurų masę, yra viso pasaulio skudurų prekybos susitelkimo vieta. Skudurai čia atvežami iš Japonijos, tolimiausių Pietų Amerikos valstybių ir iš Kanarų salų. Bet svarbiausieji į Didžiąją Britaniją atvežamų skudurų šaltiniai yra Vokietija, Prancūzija, Rusija, Italija, Egiptas, Turkija, Belgija ir Olandija. Skudurai naudojami trašai, nuošukoms gaminti (matracams ir čiužiniams), shoddy (dirbtinei vilnai) ir kaip žaliava popieriui gaminti. Sios moterys, skudurų rūšiotojos, išnešioja raupus bei kitas užkrečiamas ligas, kurių pirmosios aukos yra jos pačios²⁵³. Klasikinis pavyzdys, rodantis besaikį, sunkų ir

²⁵¹ Ir net šlifuojant dildes Sefilde dirba vaikai!

^{251a} «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», 3 psl., Nr. 24; 6 psl., Nr. 55, 56; 7 psl., Nr. 59, 60.

²⁵² Ten pat, 114, 115 psl., Nr. 6—7. Komisijos narys teisingai pastebi, kad jei mašina aplamai pavaduoja žmogų, tai čia paauglys pilna to žodžio prasme pavaduoja mašiną.

²⁵³ Zr. ataskaitą apie skudurų prekybą ir gausias iliustracijas leidinyje: «Public Health. 8th Report». London 1866, priedas, 196—208 psl.

netinkamą darbą ir su juo susijusį darbininkų, kurie naudojami nuo pat mažų dienų, sušiuurkštėjimą, gali būti, šalia rūdinių ir anglies kasyklų, čerpių gamyklos ir plytinės, kuriose naujai išrastoji mašina tenaudojama Anglijoje (1866 m.) tik retais atvejais. Nuo gegužės iki rugsėjo mėnesio darbas trunka nuo 5 valandos ryto iki 8 valandos vakaro ir, jei džiovinimas vyksta atvira ore, dažnai nuo 4 valandos ryto iki 9 valandos vakaro. Darbo diena nuo 5 valandos ryto iki 7 valandos vakaro laikoma «sutrumpinta», «saikinga». Priimami į darbą abiejų lyčių vaikai nuo 6 ir net nuo 4 metų amžiaus. Jie dirba tiek pat valandų, kiek ir suaugusieji, o dažnai net daugiau už suaugusius. Darbas sunkus, o vasaros karštis dar labiau išsekina jėgas. Pavyzdžiui, Moslyje esančioje plytinėje viena 24 metų mergina per dieną pagaminavo 2 000 plytų, jai padėdavo dvi mažametės mergaitės, kurios nešiodavo molį ir sudėdavo plytas. Šios mergaitės kasdien šlidžiais duobės kraštais išvilkdavo 10 tonų molio iš 30 pėdų gilumos ir nunešdavo jį 210 pėdų atstumu. «Vaikas negali pereiti plytinės skaisytklos, doroviškai nenusmukdamas... Nešvankybės, kurių jiems tenka girdėti nuo pat švelniausio amžiaus, biaurūs, nepadorūs ir begėdiški įpročiai, tarp kurių jie išauga tamsūs ir sulaukėję, juos visam tolesniam gyvenimui paverčia lengvapėdžiais, paniekintais, ištvirkusiais žmonėmis... Būto sąlygos yra baisingas demoralizacijos šaltinis. Kiekvienas moulder (formuotojas) (tai yra įgudęs darbininkas ir darbininkų grupės vadovas) savo 7 žmonių artelei duoda butą ir maistą savo pirkioje ar kotedže. Šioje pirkioje miega vyrai, paaugliai ir merginos, nepaisant to, ar jie priklauso formuotojo šeimai ar ne. Pirkioje paprastai yra 2 ir tik išimtiniais atvejais 3 kambariai, visi sulig žemės paviršium, nepakankamai ventiliuojami. Kūnas žiaurais darbo per dieną būna tiek išsekintas, jog nėra nė ko galvoti apie kurių nors higienos, švaros ir padorumo taisyklių laikymąsi. Daugelis šių pirklių gali būti tikras netvarkos, nešvaros ir dulkių pavyzdys... Didžiausia blogybė tos sistemos, kuri naudoja jaunas merginas tokios rūšies darbams, yra ta, kad ji, kaip taisyklė, nuo pat vaikystės visam gyvenimui suriša jas su paskutinėmis visuomenės atmatomis. Anksčiau, negu gamta joms pasako, kad jos — moterys, jos pavirsta grubiais, blevyzgojančiais vaikėzais («rough, foul-mouthed boys»). Apsivilkusios menkais, nešvariais skarmalais, apsinuoginusios kojas žymiai aukščiau kelių, purvinais plaukais ir veidu, jos įpranta žiūrėti su panieka į bet kurį padorumo ir gėdos jausmą. Pietų metu jos guli išsitiesusios pievose arba žvilgčioja į vaikus, kurie maudosi šalia esančiame kanale. Baigusios savo sunkių dienos darbą, jos apsirengia kiek geresnėmis suknelėmis ir eina su vyrais į smukles ir aludes». Todėl visiškai natūralu, kad visoje šioje klasėje nuo pat vaikystės viešpatauja baisus girtavimas. «Blogiausia yra tai, kad plytininkai nusivilia patys savimi. Jūs, serai, pasakė vienas iš geriausiųjų tarp jų kapelionui Sausolfilde, vienodai sėkmingai galėtumėte pamėginti pakelti ir pataisyti velnią, kaip ir plytininką!»

(«You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»)²⁵⁴.

Apie kapitalistinį ekonomijos gavimą naudojant darbo sąlygas tuometinėje manufaktūroje (kuria čia reikia laikyti visas stambiausias dirbtuves, išskyrus tikruosius fabrikus) oficialios ir nepaprastai gausios medžiagos galima rasti ketvirtojoje (1861 m.) ir šeštojoje (1864 m.) «Public Health Reports» ataskaitose. Workshops (darbo patalpy), ypač Londono spaustuvininkų ir siuvėjų, aprašymas šlykšlumu pralenkia visa, ką galėjo duoti mūsų romanistų fantazija. Savime suprantama, kaip tai veikia darbininkų sveikatą. Dr. Saimonas, Privy Council [Slaptosios tarybos] vyresnysis medicinos valdininkas ir «Public Health Reports» oficialusis redaktorius, tarp kita ko sako: «Savo ketvirtojoje (1861 m.) ataskaitoje aš esu nurodęs, kaip darbininkams praktiškai yra neįmanoma apginti tai, kas sudaro pirmąją jų teisę — teisę į sveikatą, būtent iškovoti, kad šeimnininkas, nežiūrint to, kokiems darbams jis juos būtų surinkęs, pašalintų darbe, kiek tai nuo jo priklauso, visas sveikatai kenksmingas ir pašalinti galimas aplinkybes. Aš esu taip pat parodęs, kad tuo metu, kai darbininkai praktiškai savo jėgomis neįstengia pasiekti, kad ši teisė į sveikatą būtų užtikrinta, jie ir iš specialių sanitarinės policijos pareigūnų negali sulaukti veiksmingos pagalbos. . . Dešimčių tūkstančių darbininkų ir darbininkių gyvenimas dabartiniu metu be reikalo žalojamas ir trumpinamas begalinėmis fizinėmis kančiomis, kurias sukelia tas paprastas faktas, kad jie dirba»²⁵⁵. Norėdamas pailustruoti darbo patalpų įtaką darbininkų sveikatai, dr. Saimonas pateikia šią mirtingumo lentelę:

Atitinkamuose versluose dirbančių įvairaus amžiaus žmonių skaičius	Verslai pagal sveikatingumą	Mirtingumo norma 100 000 žmonių atitinkamuose versluose (pagal amžių)		
		25—35 metų	35—45 metų	45—55 metų
958 265	Žemdirbystė			
22 301 vyras	Anglijoje ir			
12 377 moterys	Uelse	743	805	1 145
13 803	Londono siuvėjai	958	1 262	2 093
	Londono spaustuvininkai . .	894	1 747	2 367 ²⁵⁶

²⁵⁴ «Children's Employment Commission, 5th Report 1866», XVI psl., Nr. 96, 97 ir 130 psl., Nr. 39, 61. Taip pat plg. ten pat, 3rd Report 1864, 48, 56 psl.

²⁵⁵ «Public Health, 6th Report». London 1864, 31 psl.

²⁵⁶ Ten pat, 30 psl. Dr. Saimonas pažymi, kad Londono 25—35 metų amžiaus siuvėjų ir spaustuvininkų mirtingumas iš tikrųjų yra žymiai didesnis, nes Londono įmonininkai gauna iš kaimo didelį skaičių jaunų žmonių iki 30 metų amžiaus kaip «mokinčius» ir «improvers» (norinčius pasitobulinti savo specialybėje). Figūruodami surašymuose kaip londoniečiai, jie padidina tą žmonių

d) Šiuolaikinis darbas namie

Dabar aš pereinu prie vadinamojo darbo namie. Norint susidaryti vaizdą apie šią išnaudojimo sferą, išnaudojimo, kurį kapitalas vykdo stambiosios pramonės užkiemiuose, ir apie šio išnaudojimo balsingumą, būtų galima išnagrinėti, pvz., iš pažiūros visiškai idilišką vinių verslą, kuriuo verčiamasi kai kuriuose tolimuose Anglijos kaimuose²⁵⁷. Čia pakaks sustoti ties kai kuriais pavyzdžiais tokių šakų, kaip nérinių gamyba ir šiaudų pyrimas, kuriuose dar visai nenaudojamos mašinos arba kurios konkuruoja su mašinine ir manufaktūrine gamyba.

Iš 150 000 žmonių, kurie dirba Anglijos nérinių gamyboje, beveik 10 000 žmonių liečia 1861 metų fabričių aktas. Didelė likusiųjų 140 000 dauguma yra moterys, abiejų lyčių paaugliai ir vaikai, o vyrai tik labai silpnai teatstovaujami. Apie šios «pigios» išnaudojimo medžiagos sveikatos būklę galima spręsti iš šios dr. Trumeno, Notin-hemo General Dispensary [viešosios poliklinikos] gydytojo, santraukos. Iš 686 pacienčių, nérinių mezgėjų, daugiausia 17—24 metų amžiaus, džiovininkių buvo:

1852 metais	1 iš 45	1857 metais	1 iš 13
1853 „	1 „ 28	1858 „	1 „ 15
1854 „	1 „ 17	1859 „	1 „ 9
1855 „	1 „ 18	1860 „	1 „ 8
1856 „	1 „ 15	1861 „	1 „ 8 ²⁵⁸

Sis progresuojantis džiovininkių procento augimas turi patenkinėti ir optimistiškiausius progresistus, ir melagingus vokiškuosius laisvosios prekybos teorijos skleidėjus.

1861 m. fabričių aktas reguliuoja tikrąją nérinių gamybą, kiek ji atliekama mašinomis, o tai Anglijai yra bendra taisyklė. Sakos, ties kuriomis mes čia trumpai sustojame,— ir, be to, paliesdami tik vadinamuosius naminius darbininkus, o ne tuos, kurie koncentruojami manufaktūrose, parduotuvėse ir t. t.,— suskyla: 1) į lace finishing (galutinis mašininis būdu gaminamų nérinių apdailinimas; ši kategorija, savo ruožtu, apima daugybę padalinių), 2) į nérinių nérimą.

Lace finishing [galutinis nérinių apdailinimas] atliekamas darbo namie forma, arba vadinamuosiuose «mistresses houses» [šeimininkų, meistrių namuose], arba privačiuose butuose moterų, kurios dirba vienos arba su savo vaikais. Moterys, kurios laiko «mistresses

skaičių, kuriam apskaičiuojamas mirtingumas Londone, tuo būdu proporcingai sumažindami mirties atsitikimų skaičių Londone. Zymi jų dalis, ypač sunkių susirgimų atveju, sugrįžta į kaimą (ten pat).

²⁵⁷ Čia kalbama apie kaltines vinis, o ne apie mašininis būdu gaminamas piautines vinis. Zr. «Children's Employment Commission. 3rd Report», XI, XIX psl., Nr. 125—130; 53 psl., Nr. 11; 114 psl., Nr. 487; 137 psl., Nr. 674.

²⁵⁸ «Children's Employment Commission. 2nd Report», XXII psl., Nr. 166.

houses», pačios yra nefurtingos. Dirbtuvė yra dalis jų pačių buto. Jos priima užsakymus iš fabrikantų, parduotuvių savininkų ir t. t. ir samdo lokį moterų, merginų ir mažų vaikų skaičių, kuris atitinka jų kambario dydį ir paklauso svyravimus toje pramonės šakoje. Dirbančiųjų darbininkų skaičius svyruoja vienoje iš šių dirbtuvių nuo 20 iki 40, o kitose nuo 10 iki 20. Vidutinis minimalus amžius, nuo kurio vaikai pradeda dirbti, yra 6 metai, bet kai kurie pradeda dirbti būdami jaunesni kaip 5 metų. Darbo laikas paprastai trunka nuo 8 valandos ryto iki 8 valandos vakaro, valgymui skiriant 1½ valandos; valgoma nereguliariai, dažnai tenka valgyti tose pačiose dvokiančiose darbo lindynėse. Reikalams gerai klojantis, darbas dažnai trunka nuo 8 (kartais nuo 6) valandos ryto iki 10, 11 arba 12 valandos nakties. Anglijos kareivinėse kiekvienam kareiviui turi būti 500—600 kubinių pėdų erdvės, karinėse ligoninėse — 1 200. O šiuose darbo urvuose vienam žmogui tenka 67—100 kubinių pėdų. Tuo pačiu metu dujinis apšvietimas sunaudoja ore esantį deguonį. Kad nesuteptų nėrinių, vaikai dažnai turi nusiauti batus, net ir žiemą, nors grindys padarytos iš akmeninių plokštelių arba plytų. «Notinheme neretai galima pamatyti, kaip 14—20 vaikų, sugrūstų viename mažame kambarėlyje, gal būt, ne didesniame kaip 12×12 pėdų, dirba po 45 valandų per parą tokį darbą, kuris ne tik pats savaime nukamuoja savo nuobodumu ir monotoniškumu, bet dar yra vykdomas tokiomis antihigieniškoms sąlygomis, kurių tiesiog negalima įsivaizduoti. . . Net visai maži vaikai dirba su įtemptu dėmesiu ir nuostabiu spartumu, beveik niekad neleiddami savo pirštams pailsėti arba judėti lėčiau. Kai į juos kreipiamasi su klausimu, jie nepakelia akių nuo darbo, bijodami prarasti kad ir vieną akimirką». Kuo labiau prailginamas darbo laikas, tuo dažniau «mistresses» [šeimininkų] yra naudojama «ilga lazda» kaip priemonė vaikams raginti. «Vaikai pamažu pavargsta, o baigiantis tam ilgam laikui, per kurį jie būna pririšti prie savo darbo, monotoniško, kenksmingo akims, varginančio dėl to, kad kūnas yra vienodoje padėtyje, jie darosi neramūs kaip paukščiai. Tai — tikras vergų darbas» («Their work is like slavery») ²⁵⁹. Ten, kur moterys dirba kartu su savais vaikais savo namuose, t. y. šiuolaikine šio žodžio prasme — išnuomotame kambarėje, dažnai palėpėje, padėtis, tikriausiai, yra dar blogesnė. Šios rūšies darbas išduodamas į namus iki 80 mylių atstumu aplink Notinhemą. Kai vaikas, dirbantis parduotuvėje, iš jos išeina 9 arba 10 valandą vakaro, jam dažnai dar duodamas su savim visas ryšulys dirbti namie. Kapitalistinis fariziejus, vieno iš savo samdomų pakalikų asmenyje, žinoma, tai palydi saldžia fraze: «tai motinai», nors labai gerai žino, kad vargšui vaikui taip pat teks atsisėsti ir padėti motinai ²⁶⁰.

²⁵⁹ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», XIX, XX, XXI psl.

²⁶⁰ Ten pat, XXI, XXVI psl.

Nėrinių pramonė daugiausia yra paplitusi dviejose žemdirbinėse Anglijos apygardose — Honitono nėrinių apygardoje, apimančioje 20—30 mylių ruožą išilgai pietinės Devonširo pakrantės ir kai kurias Šiaurės Devono vietas, ir kitoje apygardoje, kuri apima žymią Bekinhemo, Bedfordo, Northemptono grafysčių dalį ir kaimynines Oksfordširo ir Hentingdonširo dalis. Žemės ūkio samdinių kotedžai paprastai kartu yra ir dirbtuvės. Kai kurie manufaktūrų savininkai naudoja daugiau kaip 3 000 tokių naminių darbininkų, daugiausia vaikų ir paauglių, vien tik moteriškos lyties. Čia vėl sutinkamos tos sąlygos, kurios buvo aprašytos ryšium su lace finishing [galutiniu nėrinių apdailinimu]. Skirtumas tėra tas, kad «mistresses houses» [šeimininkų, meistrių namų] vietas čia užima vadinamosios «lace schools [nėrinių mokyklos], kurias savo pirkiose laiko vargingos moterys. Nuo 5 metų amžiaus, kartais net anksčiau, ir iki 12—15 metų amžiaus dirba vaikai šiose mokyklose — pirmaisiais metais visų mažiausieji po 4—8 valandas, vėliau nuo 6 valandos ryto iki 8—10 valandos vakaro. «Kaip taisyklė, mokyklų kambariai yra paprastos mažųjų kotedžų gyvenamosios kamarėlės, dūmtraukis užkištas, kad nebūtų skersvėjo, gyventojai kartais ir žiemą sušildo save vien tik savo gyvūniška šiluma. Kitais atvejais šių vadinamųjų mokyklų kambariai yra patalpos, panašios į mažus sandėliukus, nepritaikytos apšildymui... Tokios lindynės dažnai yra nepaprastai perpildytos ir dėl to jose būna nepaprastai blogas oras. Prie to prisideda savo kenksmingu poveikiu nutekamieji grioviai, išvietės, pūvančios medžiagos ir kitokie nešvarumai — įprastinis reiškinys prie įėjimų į smulkius kotedžus». Dėl patalpų: «Vienoje nėrinių mokykloje 18 merginų ir meistrė, 35 kubinės pėdos kiekvienam žmogui; kitoje, kur smarvė nepakenčiama, 18 žmonių, po 24½ kubinės pėdos žmogui. Kartais šioje pramonės šakoje verčiami dirbti 2—2½ metų vaikai»²⁶¹.

Ten, kur kaimiškos Bekinhemo ir Bedfordo grafystės baigiasi nėrinių nėrimas, prasideda šiaudų pynimas. Jis apima žymią Herfordširo dalį ir vakarines bei šiaurines Esekso dalis. 1861 metais šiaudų pynimo ir šiaudinių skrybėlių gaminimo srityje dirbo 40 043 žmonės, iš jų 3 815 visokio amžiaus vyrų, kiti — moterys, iš kurių 14 913 iki 20 metų, jų tarpe apie 7 000 vaikų. Vietoj nėrinių mokyklų čia atsiranda «straw plait schools» («šiaudų pynimo mokyklos»). Vaikai jose pradeda mokytis šiaudų pynimo paprastai nuo 4 metų, kartais nuo 3—4 metų amžiaus. Auklėjimo jie, žinoma, negauna jokio. Pradines mokyklas patys vaikai vadina «natural schools» («tikrosios mokyklos») skirtingai nuo tų kraugeriškų įstaigų, kuriose jie verčiami dirbti tiesiog tam, kad atliktų jų pusiau alkanų motinų duodamą užduotį, paprastai sudarančią 30 jardų per dieną. Tos pačios motinos paskui dažnai dar verčia vaikus dirbti namie iki 10, 11, 12 valandos nakties. Šiaudai supiausto jiems pirštus ir burną, kuria jie

²⁶¹ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», XXIX, XXX psl.

nuolat pavilgo juos. Pagal bendrą Londono medicinos valdininkų nuomonę, kurią reziūmavo dr. Belardas, 300 kubinių pėdų vienam žmogui yra erdvės minimumas miegamiesiems ir dirbtuvėms. Tuo tarpu šiaudų pynimo mokyklose patalpos yra dar ankštesnės negu vokiečių mokyklose: $12\frac{2}{3}$, 17, $18\frac{1}{2}$ ir mažiau kaip 22 kubinės pėdos erdvės vienam žmogui. «Mažesnieji iš šių skaičių,—sako komisijos narys Uaitas,—rodo mažesnę patalpą, negu pusė tos erdvės, kurią užimtų vaikas, įpakuotas į dėžę, turinčią po 3 pėdas visais trimis matavimais». Tokį gyvenimo džiaugsmą patiria vaikai iki 12—14 metų amžiaus. Vargingi, susmukę tėvai tik ir tegalvoja apie tai, kaip kiek galint daugiau išspausiti iš vaikų. Suprantama, kad išaugę vaikai tėvų nėra kiek nevertina ir juos apleidžia. «Nenuostabu, kad tamsumas ir ydos yra būdingi šiems gyventojams, auklėjamiems šitokiu būdu... Jų dorovė yra visų žemiausioje pakopoje... Žymus moterų skaičius turi nesantuokinių vaikų, o daugelis tampa motinomis tokiaime nesubrendusiame amžiuje, jog tuo būna nustebinti net kriminalinės statistikos žinovai»²⁶². Ir šių pavyzdinių šeimų tėvynė — pavyzdinga krikščioniškoji Europos šalis, kaip sako grafas Montalambertas, neabejotinai kompetentingas krikščionybėje!

Darbo užmokestis, kuris ką tik aprašytose pramonės šakose yra aplamai visiškai menkas (išimtį sudarantis maksimalus vaikų užmokestis šiaudų pynimo mokyklose yra 3 šil.), sumažėja dar žemiau savo nominalaus dydžio dėl truck-system [sistemos, kai atsilyginama prekėmis, kurios duodamos darbininkui kreditan], visuotinai paplitusios ypač neriųjų gamybos apygardose²⁶³.

**e) Šiuolaikinės manufaktūros ir šiuolaikinio darbo namie perėjimas į stambiąją pramonę.
Slos revoliucijos paspartinimas fabrių įstatymų pritaikymu tiems gaminimo būdams**

Darbo jėgos atpiginimas vien tik piktnaudžiaujant moterų ir mažamečių darbo jėga, vien tik atimant visas normalias darbo ir gyvenimo sąlygas, vien tik panaudojant besaikio ir naktinio darbo žiaurumus, galų gale susiduria su tam tikromis natūralinėmis ribomis, kurių nebegalima peržengti; kartu su šiomis ribomis susiduria prekių atpiginimas ir aplamai kapitalistinis išnaudojimas, kuris remiasi tokiais pagrindais. Kai tik šis taškas pagaliau pasiekiamas,—o tai labai ilgai užtrunka,—ateina laikas mašinoms įvesti ir suskaidytam darbui namie (taip pat manufaktūrai) sparčiai paversti fabrikuine gamyba.

Visų ryškiausių šio judėjimo pavyzdį teikia «wearing apparel» [apsirengimo reikmenų] gamyba. Pagal «Children's Employment

²⁶² «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», XL, XLI psl.

²⁶³ «Children's Employment Commission. 1st Report 1863», 185 psl.

Commission» klasifikaciją ši pramonės šaka apima šiaudinių ir moteriškų skrybėlių bei kepuraičių gamintojus, siuvėjus, milliners ir dressmakers²⁶⁴, baltinių siuvėjas ir drabužių siuvėjas, gorsetininkes, pirštinių dirbėjus, batsiuvius ir, be to, daugelį smulkių šakų, kaip, pvz., kaklaraiščių, apykaklių ir t. t. gaminimą. Šiose Anglijos ir Uelso pramonės šakose dirbantį moterų personalą 1861 metais sudarė 586 298 žmonės, jų tarpe ne mažiau kaip 115 242 jaunesnės kaip 20 metų, 16 650 jaunesnių kaip 15 metų. Jungtinėje karalystėje šių darbininkų skaičius (1861 m.) buvo 750 334. Skaičius darbininkų-vyrų, dirbusių tais pačiais metais Anglijos ir Uelso skrybėlių, batų, pirštinių gamyboje ir siuvėjų versle, buvo 437 969, jų tarpe 14 964 jaunesni kaip 15 metų, 89 285 nuo 15 iki 20 metų, 333 117 vyresnių kaip 20 metų. Šie duomenys neapima daugelio prie jų priklausančių palyginti smulkių šakų. Bet paimsime skaičius net tokius, kaip jie yra pateikti; tokiu atveju vien tik Anglijai ir Uelsui pagal 1861 m. surašymą gausime bendrą 1 024 267 žmonių sumą, t. y. beveik tiek pat, kiek dirba žemdirbystėje ir gyvulininkystėje. Mes pradedame suprasti, kokiam tikslui mašinos gamina tokią milžinišką produktų masę ir tuo būdu padeda «išlaisvinti» tokias didžiules darbininkų mases.

«Wearing apparel» [apsirengimo reikmenis] gamina manufaktūros, teatkuriančios pas save tik tą darbo pasidalijimą, kurio membrą disjuncta [išskaidytus narius] jos jau randa gatavus; gamina smulkūs amatininkai, kurie betgi dirba jau ne individualiniams vartotojams, kaip anksčiau, o manufaktūroms ir parduotuvėms, tad dažnai ištisi miestai ir vietovės kaip savo atskira specialybe verčiasi tokiomis gamybos šakomis, kaip, pvz., batų siuvimas ir t. t.; pagaliau, gamina, ir visų daugiausia, vadinamieji naminiai darbininkai, kurie sudaro manufaktūrų, parduotuvių ir net palyginti smulkių meistrų kitur esančius skyrius²⁶⁵. Darbo medžiagos, žaliavos, pusfabrikačių ir t. t. mases tiekia stambioji pramonė, o pigios žmonių medžiagos (taillable à merci et miséricorde [atiduotos malonei ir nemalonei]) masė susideda iš stambiosios pramonės ir žemės ūkio «išlaisvintųjų». Šios pramonės šakos manufaktūros daugiausia atsirado dėl to, kad kapitalistams buvo reikalinga turėti pas save po ranka gatavą armiją, kuri galėtų prisitaikyti prie bet kurio paklausos judėjimo²⁶⁶. Tačiau šios manufaktūros leido greta savęs egzistuoti ir toliau suskaidytai amatinei gamybai ir naminei gamybai kaip savo plačiam pagrindui. Di-

²⁶⁴ Millinery iš tikrųjų yra tik skrybėlių, taip pat moteriškų apsiaustų ir mantilijų gamyba, tuo tarpu kai dressmakers yra tas pat, kas ir mūsų modistės.

²⁶⁵ Anglijos millinery ir dressmaking darbas paprastai vyksta įmonininkų patalpose ir iš dalies jį dirba ten gyvenančios ir samdomos darbininkės, iš dalies kitur gyvenančios padienės darbininkės.

²⁶⁶ Komisijos narys Uaitas apėmė vieną kariškų rūbų manufaktūrą, kurioje dirbo 1 000—1 200 žmonių, beveik vien moterys, vieną batų manufaktūrą su 1 300 darbininkų, iš kurių beveik pusė vaikai ir paaugliai, ir t. t. («Children's Employment Commission. 2nd Report», XVII psl., Nr. 319).

dėlulį pridedamosios vertės gaminimą šiose darbo šakose ir kartu progresuojanti jų gaminamų prekių atpigimą daugiausia sąlygojo ir dabar tebesąlygoja minimalus darbo užmokesčio dydis, kurio vos pakanka skurdžiam gyvenimui ir kuris yra susijęs su žmogui vargiai žinanomu darbo laiko maksimumu. Kaip tik pigumas žmogaus praktiko ir žmogaus kraujo, kurie paverčiami prekėmis,— štai kas nuolat plėtė ir kasdien plečia realizavimo rinką, o Anglijai taip pat kolonijinių rinką, kurioje ir šiaip viešpatauja anglų įpročiai ir skonis. Pagal naują atėjo posūkiu taškas. Senojo metodo pagrindas, vien brutalus darbininkų medžiagos išnaudojimas, kurį didesniu ar mažesniu mastu lydėjo sistemingai išvystytas darbo pasidalijimas, pasirodė esąs jau nebeapakankamas didėjant rinkai ir dar sparčiau didėjant konkurencijai tarp kapitalistų. Išmušė mašinos valanda. Ir mašina, kuri suvaidino lemiamą revoliucinį vaidmenį, mašina, kuri vienodu mastu apėmė visas nesuskaičiuojamas šios gamybos sferos šakas, kaip modisčių, siuvėjų, batsiuvių, siuvimo, skrybėlių gaminimo verslus ir t. t.,— buvo siuvamoji mašina.

Betarpiškas jos poveikis darbininkams yra maždaug toks pat, kaip aplamai visų mašinų, kurios stambiosios pramonės laikotarpiu pirmą kartą įvaldė naujas gamybos šakas. Jauniausio amžiaus vaikai pašalinami. Mašininių darbininkų darbo užmokestis padidėja palyginti su naminiiais darbininkais, iš kurių daugelis priklauso prie «vargingiausiųjų iš vargingųjų» («the poorest of the poor»). Uždarbis geresnėje padėtyje buvusių amatininkų, su kuriais pradeda konkuruoti mašina, sumažėja. Naujieji mašininiai darbininkai — vien tik merginos ir jaunos moterys. Mechaninės jėgos padedamos, jos panaikina vyrų darbo monopolį sunkesniuose darbuose ir išstumia masę senų moterų ir mažamečių vaikų iš lengvesnių darbų. Nenumaldoma konkurencija žudo silpniausius darbininkus, dirbančius rankomis. Pasibaisėtinas bado mirties (death from starvation) atsitikimų skaičiaus augimas Londone per paskutinį dešimtmetį eina lygiagrečiai su mašininio siuvimo plitimu²⁶⁷. Naujosios darbininkės, dirbančios prie siuvamosios mašinos, kurią jos varo ranka ir koja arba tik ranka, sėdėdamos ar stovėdamos, priklausomai nuo mašinos svorio, dydžio ir paskirties, turi sunaudoti daug darbo jėgos. Dėl proceso ilgumo jų darbas darosi kenksmingas sveikatai, nors paprastai jis trumpesnis negu esant senajai sistemai. Visur, kur siuvamoji mašina, pvz., gaminant batus, gorsetus, skrybėles ir t. t., įsiveržia į ankštas ir šiaip jau perpildytas dirbtuves, jū didina sveikatai kenksmingą įtaką. «Įspūdis,— sako komisijos narys Lordas,— kurį patiri įeidamas į žemas dirbtuves, kuriose prie mašinų vienu metu dirba po 30—40 žmonių, nepakenčiamas... Karštis, kurį iš dalies sukelia dujinės

²⁶⁷ Štai pavyzdys: 1864 m. vasario 26 d. savaitinė mirtingumo ataskaita «Registrar General» nurodo 5 bado mirties atsitikimus. Tą pačią dieną «Times» praneša apie naują bado mirties atsitikimą. Seši bado mirties atsitikimai per vieną savaitę!

krosnys laidynėms įšildyti, baisus... Net tais atvejais, kai tokiose dirbtuvėse nustatytas vadinamasis saikingas darbo laikas, t. y. nuo 8 valandos ryto iki 6 valandos vakaro, kasdien paprastai 3—4 žmonių nualpsta²⁶⁸.

Visuomeninio gaminimo būdo perversmas, šis būtinas gamybos priemonės pertvarkymo produktas, vyksta esant margam pereinamųjų formų chaosui. Šios formos kinta priklausomai nuo to, kokiu mastu ir kaip seniai siuvamoji mašina jau yra įvaldžiusi vieną arba kitą pramonės šaką, kinta priklausomai nuo padėties, kurioje prieš tai buvo darbininkai, nuo to, ar vyravo manufaktūrinė, amatinė ar naminė gamyba, nuo dirbtuvių nuomos mokesčio ir t. t.²⁶⁹ Pavyzdžiui, modišių versle, kur darbas didesne dalimi jau buvo organizuotas daugiausia paprastosios kooperacijos forma, siuvamoji mašina iš pradžių tėra tik naujas manufaktūrinės gamybos veiksnys. Siuvėjų versle, marškinių, batų ir t. t. gamyboje susikryžiuoja visos formos. Čia yra tikra fabrikinė gamyba. Ten — tarpininkai gauna iš kapitalisto en chef [kapitalisto-įmonininko] žaliavą ir «kamarėlėse» bei «mansardose» grupuoja prie siuvamųjų mašinų po 10—50 ir daugiau samdomųjų darbininkų. Pagaliau, kaip tai apleičiamai esti su visomis mašinomis, kai jos nesudaro suskaidytos sistemos, o gali būti taikomos nykštukiniu mastu, amatininkai arba naminiai darbininkai, su savo šeimos arba nedaugelio darbininkų iš šalies pagalba, naudoja jiems patiems priklausančias siuvamasias mašinas²⁷⁰. Anglijoje faktiškai dabar vyrauja tokia sistema, kuriai esant kapitalistas savo patalpose koncentruoja palyginti žymų siuvamųjų mašinų skaičių, o paskui paskirsto mašininį produktą tolesniam jo apdirbimui tarp ištisos naminių darbininkų armijos²⁷¹. Tačiau pereinamųjų formų margumas nenuslepia tendencijos pavirsti tikrąja fabrikinė gamyba. Šią tendenciją skatina pats siuvamosios mašinos pobūdis — jos naudojimo būdų įvairumas skatina sujungti anksčiau padalytas gamybos šakas vienoje patalpoje, vienam kapitalui komanduojuant; skatina, toliau, ta aplinkybė, kad parengiamąjį susiuvimą ir kai kurias kitas operacijas visų tikslingiausia atlikti ten, kur yra mašina; pagaliau, ta pačia kryptimi veikia neišvengiamas eksproprijavimas amatininkų ir naminių darbininkų, kurie gamina nuosavomis mašinomis. Šio likimo jie jau iš dalies susilaukė dabartiniu metu. Nuolatinis į siuvamasias mašinas

²⁶⁸ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», LXVII psl., Nr. 406 — 9; 84 psl., Nr. 124; LXXIII psl., Nr. 441; 66 psl., Nr. 6; 84 psl., Nr. 126; 78 psl., Nr. 85; 76 psl., Nr. 69; LXXII psl., Nr. 438.

²⁶⁹ «Dirbtuvių nuomos mokesčiai, matyti, yra aplinkybė, kuri gali gale turėti lemiamą reikšmę. Kaip tik dėl šios priežasties sostinėje ilgiausiai išsilaikė senoji sistema, pagal kurią darbai buvo išduodami į namus smulkiesiems įmonininkams ir šelmoms, ir ten pirmiausia buvo sugrįžta prie tos sistemos» (ten pat, 83 psl., Nr. 123). Pastarasis sakinytis liečia vien tik batsiuvystės verslą.

²⁷⁰ To nėra pirštinių ir pan. gamybose, kuriose darbininkų padėtis beveik nesiskiria nuo pauperių padėties.

²⁷¹ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», 2 psl., Nr. 122.

dėlo kapitalo masės didėjimas²⁷² yra akstinas plėsti gamybą ir su-
kelti rinkoje sustingimą, kuris verčia naminius darbininkus parduoti
nuovo siuvamąsias mašinas. Pačių siuvamųjų mašinų perprodukcija
skatina jų gamintojus, kuriems reikalinga mašinas realizuoti, išnuo-
moli jas už kas savaitė mokamą mokesį ir tuo būdu sudaro pražūtin-
gą konkurenciją smulkiesiems mašinų savininkams²⁷³. Vis dar nesil-
lūniantieji mašinų konstrukcijos kitiškai ir jų atpigimas taip pat
nuolat nuvertina senuosius jų egzempliorius, ir dėl to pastaruosius
pelningai naudoti gali tik stambiaji kapitalistai, kurie masiškai juos
perka pasakiškai žemomis kainomis. Pagaliau, ir čia, kaip ir visuo-
me tokiuose perversmo procesuose, lemiamą reikšmę turi žmogaus
pakeitimas garo mašina. Garo jėgos naudojimas iš pradžių susiduria
su tokiomis grynai techninėmis kliūtimis, kaip mašinų siūbavimas,
jų greičio reguliavimo sunkumai, greitas lengvesniųjų mašinų gedi-
mas ir t. t.,— vis kliūtys, kurias praktika greitai moko nugalėti²⁷⁴.
Jei, iš vienos pusės, daugelio darbo mašinų koncentracija palyginti
stambiose manufaktūrose skatina naudoti garo jėgą, tai, iš antros
pusės, garo konkurencija su žmogaus raumenimis spartina darbinin-
kų personalo ir darbo mašinų koncentraciją dideliuose fabrikuose.
Pvz., Anglijoje milžiniškos «wearing apparel» [apsirengimo reikme-
nų] gamybos sferos, lygiai kaip ir didesnė dalis kitų gamybos šakų,
šiuo metu gyvena manufaktūros, amatų ir darbo namie perėjimo į
fabrikinę gamybą revoliuciją. Bet dar prieš šį perėjimą visos minė-
tosios formos, stambiosios pramonės veikiamos, visiškai pasikeitė,
iširo, iškrypo ir labai seniai atkūrė ir net pralenkė visus fabrikinės
sistemos baismus, net neįsisavinusios teigiamų jos vystymosi mo-
mentų²⁷⁵.

Šią stichiškai vykstančią pramonės revoliuciją dirbtinai spartina
fabrikų įstatymų taikymas visoms pramonės šakoms, kuriose dirba
moterys, paaugliai ir vaikai. Priverstinis darbo dienos reguliavimas
nustatant jos ilgumą, pertraukas, pradžios ir pabaigos laiką, pamainų
sistema vaikams, visų vaikų iki tam tikro amžiaus pašalinimas ir t. t.

²⁷² Lesteryje, vienoje batų ir kurpių gaminimo įmonėje, dirbančioje didme-
niniam pardavimui, jau 1864 metais buvo naudojama 800 siuvamųjų mašinų.

²⁷³ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», 84 psl., Nr. 124.

²⁷⁴ Pavyzdžiui, Pimlike (Londonas) esančiame kariškos aprangos depe, Ti-
lio ir Hendersono marškinių fabrike Londonderyje, Teito firmos rūbų fabrike Li-
merike, kuriame dirba iki 1 200 «rankų».

²⁷⁵ «Tendencija į fabrikinę sistemą» («Children's Employment Commission.
2nd Report 1864», LXVII psl.). «Visa gamyba dabartiniu metu yra pereinamojoje
būklėje ir joje vyksta tokie pat pakitimai, kokie įvyko nėrinių gamyboje, audi-
me ir t. t.» (ten pat, Nr. 405). «Visiška revoliucija» (ten pat, XLVI psl., Nr. 318).
1840 m. «Children's Employment Commission» veikimo metu kojinių mezgimo
gamyba dar tebebuvo rankinis darbas. Nuo 1846 metų įvedamos įvairios maši-
nos, kurios dabar yra varomos garo. Anglijos kojinių mezgimo gamyboje 1862
metais dirbusių abiejų lyčių ir įvairiausio, pradedant nuo 3 metų, amžiaus žmo-
nių bendras skaičius buvo apie 129 000. Iš šio skaičiaus, pagal 1862 m. vasario
11 d. Parliamentary Return [parlamentinę ataskaitą], fabrikų akto veikimas
apėmė iš viso tik 4 063 žmones.

skatina, iš vienos pusės, kuo daugiau naudoti mašinas²⁷⁶ ir raumenis, kaip varomąją jėgą, pakeisti garu²⁷⁷. Iš antros pusės, siekiant laimėti iš patalpos tai, kas prarandama laiko atžvilgiu, yra plečiamas bendrai naudojamų gamybos priemonių — krosnių, pastatų ir t. t. — kiekis, trumpai tariant, didėja gamybos priemonių koncentracija ir sutinkamai su tuo darbininkų sutelkimas. Kiekviena manufaktūra, kuriai gresia fabriku įstatymo taikymas, aistringai kartoja iš esmės tą patį svarbiausią prieštaravimą: reikės įdėti didesnę kapitalą tam, kad, klausant fabriku įstatymo, būtų galima tęsti gamybą senuoju mastu. Kai dėl tarpinių formų tarp manufaktūros ir darbo namie ir paties darbo namie, tai, apribojus darbo dieną ir vaikų darbą, jos netenka pagrindo. Neribotas pigios darbo jėgos išnaudojimas sudaro vienintelį jų konkurencijos pajėgumo pagrindą.

Esminė fabrikinės gamybos sąlyga, ypač nuo to laiko, kai jau taikomas darbo dienos reguliavimas, yra normalaus rezultato tikrumas, t. y. tikrumas tuo, kad per tam tikrą laiko tarpą bus pagamintas tam tikras prekių kiekis arba pasiektas pageidaujamas naudingas efektas. Toliau, sureguliuotos darbo dienos įstatyminės pertraukos remiasi ta prielaida, kad staigūs ir periodiniai darbo sustabdymai yra galimi nedarant žalos gamybos procese esančiam produktui. Šis rezultato tikrumas ir galimumas nutraukti darbą, suprantamą, yra lengviau pasiekiami grynai mechaninėse gamybose negu tokiose, kuriose tam tikrą vaidmenį vaidina cheminiai ir fiziniai procesai, kaip, pvz., puodininkystėje, balinimo, dažymo, kepėjų versluose, daugumoje metalo apdirbimo manufaktūrų. Ten, kur viešpatuoja neribotos darbo dienos, naktinio darbo ir žmogaus jėgų laisvo eikvojimo rutina, kiekvieną stichinę kliūtį greitai pradedama laikyti amžina gamybos «natūraline riba». Jokie nuodai nenaikina vabzdžių greičiau negu fabriku įstatymas tokias «natūralines ribas». Niekas garsiau už ponus iš puodininkystės verslo nešaukė apie «negalimumus». 1864 metais jiems buvo pritaikytas fabriku įstatymas, ir jau po 16 mėnesių išnyko visi negalimumai. Fabriku įstatymo sukelti «patobulinti puodininkystės gaminių masės (slip) paruošimo metodai, presavimu pakeičiant džiovinimą, nauja krosnių konstrukcija nedegintai prekei džiovinti ir t. t. — visa tai puodininkystės versle yra didžios reikšmės įvykiai, reiškiantieji tokią pažangą, kuriai lygios negalima nurodyti per paskutinį šimtmetį. . . Krosnių temperatūra yra žymiai sumažinta,

²⁷⁶ Antai, dėl puodininkystės Kokreno firma «Britain Pottery, Glasgow» praneša: «Kad galėtume išlaikyti ankstesnę gamybos mastą, mes dabar pradėjome plačiai naudoti mašinas, prie kurių dirba nekvalifikuoti darbininkai, ir kasdien mes įsitikiname, kad galime gaminti didesnę produkto kiekį negu naudojantis senuoju metodu» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 13 psl.). «Fabriku aktas savo veikimu skatina ir toliau įvesti mašinas» (ten pat, 13, 14 psl.).

²⁷⁷ Antai, pradėjus taikyti fabriku aktą puodininkystei, smarkiai pagausėjo power jiggers [mechaninių puodų žiedimo staklių] vietoj handmoved jiggers [rankinių puodų žiedimo staklių].

žymiai mažiau suvartojama anglies ir pasiektas greitesnis šios temperatūros poveikis į prekę»²⁷⁸. Nepaisant visų pranašavimų, pakilo ne puodininkystės prekių gamybos kaštai, o produkto masė, ir per 12 mėnesių, nuo 1864 m. gruodžio iki 1865 m. gruodžio, išvežimas davė 138 628 sv. st. vertės perteklių palyginti su vidutiniu išvežimo dydžiu per trejus ankstesnius metus. Degtukų gamyboje buvo laikoma gamtos dėsniumi, kad paaugliai, net tuo metu, kai jie paskubomis valgydavo pietus, turėdavo kaišioti degtukus į šiltą fosforo junginį, kurio nuodingieji garai kildavo jiems į veidą. Fabričių aktas (1864 m.), priversdamas taupyti laiką, kartu privertė įvesti «dipping machine» (mirkymo mašiną), kurios garai negali pasiekti darbininko²⁷⁹. Lygiai taip pat dėl tų nėrinių manufaktūros šakų, kuriose dar neveikia fabričių įstatymas, dabartiniu metu teigiama, kad, esą, valgyimo laikas čia negali būti reguliarus, nes įvairioms nėrinių medžiagoms džiovinti reikia nevienodo laiko, kuris svyruoja nuo 3 minučių iki vienos valandos ir daugiau. Į tai «Children's Employment Commission» nariai atsako: «Sąlygos tokios pat, kaip ir marginant apmušalus. Kai kurie svarbiausieji šios šakos fabrikantai primygtinai teigė, kad naudojamų medžiagų pobūdis ir įvairumas procesų, kuriuos iš-eina šios medžiagos, neleidžia, be pavojaus turėti didelį nuostolį, daryti staigių darbo pertraukų valgymui. . . Pagal Factory Acts Extension Act [papildomo įstatymo dėl fabričių akto taikymo naujai pramonės šakai] (1864 m.) šeštojo skyriaus šeštąjį punktą jiems, išleidus šį įstatymą, buvo suteikiamas 18 mėnesių terminas, kuriam pasibaigus turėjo būti įvestos fabričių akto nustatytos poilsio pertraukos»²⁸⁰. Vos tik įstatymas buvo parlamento sankcionuotas, ponai fabrikantai jau atrado: «Nepatogumų, kurių mes laukėme iš fabričių įstatymo įgyvendinimo, nebuvo. Mes nemanome, kad gamyba bent kiek būtų susilpninta. Iš tikrųjų, mes per tą patį laiką gaminame daugiau»²⁸¹. Tuo būdu Anglijos parlamentas, kuriam tikrai niekas nedarys priekaištų dėl genialumo, iš patyrimo įsitikino, kad priverstinis įstatymas paprastu paliepimu gali pašalinti visas vadinamąsias natūralines kliūtis, kurias gamyba tariamai stato darbo dienos apribojimui ir reguliavimui. Todėl, įgyvendinant fabričių aktą tam tikroje pramonės šakoje, yra skiriamas terminas nuo 6 iki 18 mėnesių, ir jau fabrikantų reikalas pasirūpinti, kad per tą laiką būtų pašalintos techninės kliūtys. Mirabo žodžiai: «Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!» [«Neįmanoma? Niekad nesakykite man šito kvailo žodžio!】 įgauna ypatingą reikšmę šiuolaikinei technologijai. Bet jei fabričių

²⁷⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 96 ir 127 psl.

²⁷⁹ Ryšium su šios ir kitų mašinų įvedimu degtukų fabrike, viename jo skyriuje 230 paauglių buvo pakeisti 32 paaugliais ir merginomis 14—17 metų. Ši ekonomija mažinant darbininkų skaičių buvo ir toliau vykdoma 1865 metais ryšium su garo jėgos panaudojimu.

²⁸⁰ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», IX psl., Nr. 50.

²⁸¹ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 22 psl.

įstatymas sparčiai, kaip šiltadaržyje, išugdo materialinius elementus, būtinus manufaktūrinei gamybai paversti fabrikinė, tai, sudarydamas būtinumą didinti kapitalo įdėjimus, jis kartu spartina smulkesnių meistrų žlugimą ir kapitalo koncentraciją²⁸².

Jau nekalbant apie grynai technines ir techniškai pašalinamas kliūtis, darbo dienos reguliavimas susiduria su netvarkingais pačių darbininkų įpročiais, ypač ten, kur viešpatauja vienetinis užmokestis ir kur tam tikros dienos arba savaitės dalies pravaikšta gali būti išlyginta vėliau dirbant viršvalandinį arba naktinį darbą — metodas, kuris atbukina suaugusį darbininką ir griauamai veikia jo nepilnamečius draugus ir moteris²⁸³. Nors šis netvarkingumas sunaudojant darbo jėgą yra natūrali grubi reakcija prieš nuobodų pražūtingo darbo monotoniškumą, bet nepalyginti daugiau jis išplaukia iš pačios gamybos anarchijos, kuri savo ruožtu atsiranda dėl to, kad kapitalas nežabotai išnaudoja darbo jėgą. Greta bendros periodinės pramoninio ciklo fazių kaitos ir atskirų rinkos svyravimų kiekvienoje gamybos šakoje, iškyla ypač vadinamasis sezonas, — kurį sąlygoja vis vien ar laivybai palankaus metų laiko periodiškumas, ar moda, — ir staigumas didelių užsakyimų, kuriuos reikia įvykdyti kuo trumpiausiu laiku. Staigūs užsakymai tuo labiau darosi įprastiniai, kuo labiau paplinta geležinkeliai ir telegrafas. «Geležinkelių sistemos paplitimas visoje šalyje, — sako, pvz., vienas Londono fabrikantas, — buvo labai palankus trumpalaikių užsakyimų įpročiui; pirkėjai iš Glazgovo, Mančesterio ir Edinburgo dabar atvažiuoja vieną kartą per 2 savaites didmeniniams užpirkimams į stambiąsias Siti parduotuves, kurioms mes tiekiamo prekes. Užuot pirkę iš sandėlio, kaip tai anksčiau buvo įprasta, jie duoda užsakymus, kurie turi būti nedelsiant įvykdyti. Ankstesniais metais mes silpnos paklausos metu visuomet galėjome dirbti į priekį, sekančio sezono paklausai patenkinti, bet dabar niekas negalėtų iš anksto spėti, kurioms prekėms tuomet bus paklausa»²⁸⁴.

²⁸² «Būtinai patobulinimai... negali būti įgyvendinti daugelyje senųjų manufaktūrų, jei nebus įvykdyti kapitalo įdėjimai, viršijantieji daugelio dabartinių savininkų išteklius... Fabrikų akto įgyvendinimas būtina sukelti laikiną dezorganizaciją. Šios dezorganizacijos mastas yra tiesiog proporcingas mastui tų blogybių, kurias turi pašalinti fabrikų įstatymas» (ten pat, 96, 97 psl.).

²⁸³ Pvz., aukštakrosnėse «savaitės pabaigoje darbo ilgumas paprastai labai padidėja dėl darbininkų įpročio pirmadieniais, o kartais, iš dalies arba visiškai, net ir antradieniais nedirbti» («Children's Employment Commission. 3rd Report», VI psl.). «Smulkiųjų meistrų darbo valandos paprastai labai nereguliarios. Jie praranda 2—3 dienas, o paskui, norėdami atsigriebti, dirba visą naktį... Jie visada verčia dirbti savo vaikus, jeigu jų turi» (ten pat, VII psl.). «Reguliarumo nebuvimą darbo pradžioje skatina galimumas, — kuris įgyvendinamas ir praktikoje, — atsigriebti didinant darbo valandų skaičių» (ten pat, XVIII psl.). «Didžiulis laiko gaišimas Birmingame... dykinėjimas per vieną laiko dalį, katorginis darbas iki išsenkant jėgoms — per kitą» (ten pat, XI psl.).

²⁸⁴ «Children's Employment Commission. 4th Report», XXXII psl. «Geležinkelių sistemos paplitimas, sakoma, smarkiai paskatino šį staigių užsakyimų įproį ir rezultatas buvo tas, kad darbininkai buvo verčiami skubėti, nepaisyti valgymui skirtų valandų ir dirbti iki vėlyvo laiko» (ten pat, XXXI psl.).

Tuose fabrikuose ir manufaktūrose, kur fabričių įstatymas dar neveikia, viešpatauja pasibaisėtinas besaikis darbas, periodiškai — vadinamųjų sezonų metu, ir atskirais momentais — dėl staigių užsakymų. Už fabriko, manufaktūros ir parduotuvės ribų esančioje sferoje, apimančioje darbą namie, kuris ir šiaip yra visiškai nereguliarus ir žaliavos bei užsakymų atžvilgiu visiškai priklauso nuo savivalės kapitalisto, kurio čia nevaržo jokie sumetimai dėl patalpų, mašinų ir t. t. naudojimo ir kuris nieku nerizikuoja, išskyrus pačių darbininkų kailį, — šioje už įmonių ribų esančioje sferoje tuo būdu sistemingai auginama rezervinė pramonės armija, kuri visuomet yra pasiruošusi tarnauti kapitalistui; ši armija vieną metų dalį sumazdėja dėl nežmoniškiausio katorginio darbo, o kitą metų dalį nuskurdinama ligi valkatų būklės ryšium su darbo stoka. «Įmonininkai, — sako «Children's Employment Commission», — išnaudoja įpročiu virtusį darbo namie nereguliarumą, kad tuo laiku, kai reikalingi skubūs darbai, darbą namie būtų galima tęsti iki 11, 12, 2 valandos nakties, arba kaip tai išreiškiama paplitusia fraze, iki bet kurios valandos, ir tai — patalpose, «kur jau vien smarvė gali jus parblokšti» (the stench is enough to knock you down). Gal būt, jūs nueisite iki durų ir atidarysite jas, bet nesiryšite eiti toliau»²⁸⁵. «Na ir keistuoliai mūsų įmonininkai, — sako vienas iš apklaustų liudytojų, batsiuovys, — jie mano, kad paaugliui nedaroma jokios žalos, jei vieną pusę metų jis kankinamas pražūtingu darbu, o kitą pusę metų verčiamas slankioti beveik be jokio darbo»²⁸⁶.

Tiek apie technines kliūtis, tiek ir apie šiuos vadinamuosius «prekybos įpročius» («usages which have grown with the growth of trade») suinteresuotieji kapitalistai kalbėjo ir tebekalba kaip apie gamybos «natūralines ribas», — tokios buvo medvilnės lordų mėgstamos aimanos tuo metu, kai jiems pirmą kartą ėmė gręsti fabričių įstatymas. Nors jų pramonė daugiau negu bet kuri kita remiasi pasauline rinka, vadinasi, ir laivininkyste, vis dėlto patyrimas demaskavo jų melą. Nuo to laiko Anglijos fabričių inspektoriai į «prekybos kliūtis» žiūri kaip į tuščią atsikalbinėjimą²⁸⁷. Iš tikrųjų, nuodugnūs ir sąžiningi «Children's Employment Commission» tyrinėjimai įrodo, kad kai kuriose pramonės šakose darbo dienos reguliavimas tik labiau vienodai paskirstytų visiems metams tą darbo masę, kuri jose jau

²⁸⁵ «Children's Employment Commission. 4th Report», XXXV psl., Nr. 235 ir 237.

²⁸⁶ Ten pat, 127 psl., Nr. 56.

²⁸⁷ «Kai dėl nuostolių, kuriuos prekyba patiria ryšium su tuo, kad užsakymai jūrų pervežimams neįvykdomi laiku, tai aš prisimenu, kad tai buvo mėgstamas fabričių savininkų argumentas 1832 ir 1833 metais. Visa, ką dabar galima pasakyti šiuo reikalu, neturi tokios galios, kokią turėjo tuo metu, kai garas dar nebuvo dvigubai sutrumpinęs visų atstumų ir nebuvo sukūręs naujų pervežimo įrengimų. Ir tuo metu šis argumentas praktinio patyrimo akivaizdoje pasirodydavo esąs nepagrįstas, o dabar jis ir visiškai neišlaikys išmėginimo» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», 54, 55 psl.).

naudojama²⁸⁸; kad jis būtų pirmas racionalus pažabojimas žmogul pražūtingu, beprasmišku ir su stambiosios pramonės sistema iš esmės nesiderinančiu vėjavaiškių mados užgaidų²⁸⁹; kad okeaninės laivininkystės ir aplamai susisiekiimo priemonių išsivystymas pašalino tikrąjį techninį sezoninio darbo pagrindą²⁹⁰; kad visas kitas tariamai nesileidžiančias kontroliuoti sąlygas pašalina patalpų plėtimas, papildomos mašinos, vienu metu dirbančių darbininkų skaičiaus didinimas²⁹¹ ir iš to kylanti grįžtamoji įtaka didmeninės prekybos sistemai²⁹². Tačiau kapitalas, kaip jis ne kartą savo atstovų lūpomis yra pareiškęs, sutinka su tokiu perversmu «tik spaudžiamas bendrojo parlamentinio akto»²⁹³, kuris reguliuoja darbo dieną įstatyminės prievartos tvarka.

9. FABRIKŲ ĮSTATYMAI (SVEIKATOS APSAUGOS IR AUKLEJIMO NUOSTATAI). VISUOTINIS JŲ TAIKYMAS ANGLIJOJE

Fabrikų įstatymai, šis pirmasis sąmoningas ir planingas visuomenės poveikis stichiškai susiformavusiai jos gamybos proceso formai, yra, kaip mes esame matę, toks pat būtinas stambiosios pramonės produktas, kaip medvilnės verpalai, selfaktorai ir elektrinis telegrafas. Prieš pradėdant kalbėti apie visuotinį fabrikų įstatymų

²⁸⁸ «Children's Employment Commission. 4th Report», XVIII psl., Nr. 118.

²⁸⁹ Jau 1699 metais Džonas Belersas pažymi: «Madų nepastovumas būtinai didina vargingųjų skaičių. Jame glūdi dvi didelės blygybės: 1) darbininkai vargsta žiemą dėl darbo stokos, nes medžiagų prekybininkai ir įmonininkai-audėjai nerizikuoja įdėti savo kapitalų darbininkams samdyti, kol ateis pavasaris ir paaiškės, kokia yra mada; 2) pavasarį darbininkų skaičius pasirodo esąs nepakankamas, ir įmonininkai-audėjai turi gausiai pritraukti mokinių, kad aprūpintų karalystės prekybą ketvirčiui arba pusei metų; tai atitraukia rankas nuo žemdirbystės, atima kaimui darbininkus ir didžiuliu mastu užpildo miestus elgetomis; žiemą tie, kuriems gėda elgetauti, miršta badu» («Essays about the Poor, Manufactures etc.», 9 psl.).

²⁹⁰ «Children's Employment Commission. 5th Report», 171 psl., Nr. 34.

²⁹¹ Antai, Bredfordo eksporto prekybininkų parodymuose sakoma: «Esant tokioms aplinkybėms, yra aišku, kad nėra reikalo versti vaikus dirbti parduotuvėse ilgiau negu nuo 8 valandos ryto iki 7 arba 7½ valandos vakaro. Tai — vien tik papildomų įdėjimų ir papildomų rankų klausimas. (Vaikams netektų dirbti iki tokios vėlyvos nakties, jei kai kurie įmonininkai nebūtų tokie godūs pelnui; papildoma mašina kainuoja tik 16—18 sv. st.) ...Visi sunkumai kyla dėl to, kad nepakanka prietaisų ir patalpų» (ten pat, 171 psl., Nr. 31, 36 ir 38).

²⁹² Ten pat. Štai parodymas vieno Londono fabrikančio, kuris priverstinį darbo dienos reguliavimą laiko priemone darbininkams apginti nuo fabrikantų ir patiems fabrikantams — nuo didmeninės prekybos. «Mūsų šaką spaudžia eksportininkai, kurie ketina, pvz., išsiųsti prekes buriniu laivu, kad prieš prasidedant tam tikram sezonui būtų vietoje ir tuo pačiu metu įsidėtų į savo kišenes skirtumą tarp važtapinigųjų gabenant buriniais laivais ir garlaiviais; arba iš dviejų garlaivių jie pasirenka anksčiau išplaukiantį, kad užsienio rinkoje pasirodytų anksčiau už savo konkurentus».

²⁹³ «To būtų galima išvengti,—sako vienas fabrikantas,—jei, spaudžiant bendrajam parlamentiniam aktui, būtų išplėsta gamyba» (ten pat, X psl., Nr. 38).

talkymą Anglijoje, reikia trumpai paminėti kai kuriuos jų nuostatus, nollečiančius darbo dienos valandų skaičius.

Sveikatos apsaugos nuostatai, jau nekalbant apie jų redakciją, pailgvinančią kapitalistui juos apeiti, yra nepaprastai menki ir faktiškai apsiriboja taisyklėmis dėl sienų baltinimo ir kai kuriomis kitomis taisyklėmis dėl priemonių švarai palaikyti, dėl ventiliacijos ir dėl apsaugos nuo pavojingų mašinų. Trečiojoje knygoje mes sugrįšime prie fanatiškos fabrikantų kovos prieš nuostatus, kuriais jiems buvo uždedamos nedidelės išlaidos, siekiant apsaugoti jų «rankų» kūno narius. Čia vėl puikiai pasitvirtino ta fritrederių dogma, kad visuomenėje su antagonistiniais interesais kiekvienas, siekdamas savosios naudos, tuo pačiu prisideda prie bendrosios gerovės. Pakaks vieno pavyzdžio. Yra žinoma, kad per pastaruosius dvidešimt metų Airijoje labai išsiplėtė linų pramonė, o kartu su ja ir scutching mills (linų brukimo fabrikai). 1864 metais ten buvo iki 1 800 tokių mills. Su mašinomis visiškai nesusipažinę žmonės, daugiausia paaugliai ir moterys, kaimyninių smulkiųjų nuomininkų sūnūs, dukterys ir žmonos, rudenį ir žiemą periodiškai atitraukiami nuo lauko darbų linams į scutching mills valcavimo mašinas dėti. Čia įvykstančių nelaimingų atsitikimų skaičius ir intensyvumas neturi pavyzdžio mašinų istorijoje. Viename tik scutching mill Kildinene (netoli Korko) nuo 1852 iki 1856 metų buvo 6 mirties atsitikimai ir 60 sunkių sužalojimų; visų jų būtų buvę galima išvengti pastačius paprasčiausius, kelių šilinių vertės prietaisus. Dr. W. Uaitas, Daunpetriko fabriky certifying surgeon [oficialus gydytojas], oficialioje 1865 m. gruodžio 15 d. ataskaitoje pareiškia: «Nelaimingi atsitikimai linų brukimo fabrikuose (scutching mills) yra baisaus pobūdžio. Daugeliu atvejų ketvirtadalis kūno atplėšiamas nuo liemens. Mirtis arba skurdo ir kančių ateitis,— štai įprastiniai sužalojimų padariniai. Šalies fabriky skaičiaus didėjimas, žinoma, sukels tokių baisių rezultatų skaičiaus augimą. Esu įsitikinęs, kad, valstybei tinkamai kontroliuojant scutching mills, būtų išvengta didelių sveikatos ir gyvybės aukų»²⁹⁴. Kas galėtų kapitalistinį gamybos būdą geriau apibūdinti negu šis būtinumas privalomu valstybės įstatymu priversti jį laikytis elementariausių higienos ir sveikatos apsaugos taisyklių? «1864 m. fabriky aktas puodininkystėje išbaltino ir išvalė daugiau kaip 200 dirbtuvių, po to, kai jos per 20 metų arba net visiškai susilaikydavo nuo tokių operacijų (štai jis, kapitalo «susilaikymas»!). Šiose įmonėse dirba 27 800 darbininkų, kurie iki tol besaikio dieninio, o dažnai ir naktinio darbo metu kvėpavo bauriu oru, dėl kurio ši, aplamai imant, palyginti nekenksminga gamyba pasidarė susirgimų ir mirties priežastimi. Fabriky aktas privertė smarkiai išplėsti ventiliacijos prietaisus»²⁹⁵. Tuo pačiu metu šios fabriky akto dalies taikymas ryškiai parodo, kad

²⁹⁴ «Children's Employment Commission. 5th Report», XV psl., Nr. 72 ir sek.

²⁹⁵ «Reports of Insp. of Fact for 31st October 1865», 127 psl.

kapitalistinis gamybos būdas pačia savo esme už tam tikros ribos padaro negalimą bet kurį racionalų pagerinimą. Mes jau keletą kartų esame pažymėję, kad Anglijos gydytojai vienbalsiai pripažįsta, jog nuolatinio darbo sąlygomis 500 kubinių pėdų oro vienam žmogul tėra vos pakankamas minimumas. Gerai! Jei fabriky aktas visomis priverčiamosiomis savo priemonėmis netiesiogiai spartina smulkiųjų dirbtuvių pavirtimą fabrikais ir todėl neliesiogiai kėsina į smulkiųjų kapitalistų nuosavybės teisę ir užtikrina stambiesiems monopolį, tai, užtikrinęs dirbtuvėse kiekvienam darbininkui reikalingą oro kiekį, įstatymas vienu smūgiu tiesiog eksproprijuotų tūkstančius smulkiųjų kapitalistų! Tai iš pašakny pakirstų kapitalistinį gamybos būdą, t. y. tiek stambaus, tiek ir smulkaus kapitalo savaiminį augimą, vykstantį «laisvai» perkant ir suvartojant darbo jėgą. Štai kodėl šių 500 kubinių pėdų oro akivaizdoje fabriky įstatymams užima kvapą. Sveikatos apsaugos įstaigos, komisijos pramonei tirti, fabriky inspektoriai vėl nuolat kartoja, kad šie 500 kubinių pėdų yra būtini ir kad jų negalima išgauti iš kapitalo. Tuo būdu jie faktiškai pareiškia, kad džiova ir kitos darbininkų plaučių ligos yra kapitalo egzistavimo sąlyga²⁹⁶.

Nors fabriky akto nuostatai dėl auklėjimo aplamai yra menki, vis dėlto pradžios mokslą jie paskelbė privaloma darbo sąlyga²⁹⁷. Teigiami šių nuostatų rezultatai pirmą kartą įrodė galimumą jungti mokymą ir gimnastiką²⁹⁸ su fiziniu darbu, vadinasi, ir fizinį darbą su mokymu ir gimnastika. Fabriky inspektoriai, išklausydami mokytojų parodymus, greitai atrado, kad fabrikuose dirbantieji vaikai, nors jie mokomi ir dvigubai mažiau, negu moksleiviai, kurie reguliariai lanko mokyklą dienos metu, vis dėlto suspėja išėiti tiek pat, o dažnai ir daugiau. «Dalykas yra paprastas. Tie, kurie mokykloje praleidžia tik pusę dienos, nuolat yra guvūs ir beveik visada sugeba

²⁹⁶ Empiriškai nustatyta, kad vidutinis sveikas individas kiekvieną kartą, kvėpuodamas vidutiniu intensyvumu, suvartoja apie 25 kubinius colius oro ir daro apie 20 įkvėpimų per minutę. Tuo būdu per parą žmogus turėtų suvartoti apie 720 000 kubinių colių, arba 416 kubinių pėdų, oro. Bet yra žinoma, kad kvėpavimui panaudotas oras jau nebetinka šiam procesui, kol jis neišvalomas didžiojoje gamtos dirbtuvėje. Pagal Valentino ir Brunerio bandymus sveikas žmogus iškvėpuoja, matyti, apie 1 300 kubinių colių anglies dv. deginio per valandą; tai sudarytų maždaug 8 uncijas kietos anglies, kurią plaučiai išskiria iš savęs per parą. «Kiekvienam žmogui turi tekti ne mažiau kaip 800 kubinių pėdų» (Hekslis). [«Lessons in Elementary Physiology». London 1866. 105 psl.]

²⁹⁷ Pagal Anglijos fabriky aktą tėvai negali savo vaikų iki 14 metų siųsti į «kontroliuojamus» fabrikus, jeigu jie kartu neužtikrina jiems pradžios mokslo. Fabrikantas atsako už įstatymo laikymąsi. «Fabrikinis mokymas yra privalomas, jis — darbo sąlyga» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», 111 psl.).

²⁹⁸ Apie labai puikius rezultatus, pasiektus sujungiant gimnastiką (o jaunuoliams ir karines pratybas) su privalomu vaikų mokymu fabrikuose ir beturčių mokyklose. žr. N. V. Senioro kalbą «National Association for the Promotion of Social Science» septintajame met niame kongrese leidinyje «Report of Proceedings etc». London 1863, 63, 64 psl.; taip pat fabriky inspektorių 1865 m. spalio 31 d. ataskaitą, 118, 119, 120, 126 ir sek. psl.

ir yra pasiryžę mokyti. Sistema, kai darbas dirbamas pakaitomis su mokyklos lankymu, kiekvieną iš šių dviejų užsiėmimų vieną po kito paverčia poilsiu ir atsigaivinimu ir, vadinasi, ji kur kas labiau tinka vaikui negu nenutrūkstamas vienas iš šių dviejų užsiėmimų. Vaikas, kuris nuo ankstyvo ryto sėdi mokykloje, ypač esant karštam orui, negali lygintis su tuo vaiku, kuris guvus ir su pakilia nuotaika ateina iš savo darbo²⁹⁹. Tolesnių įrodymų galima rasti Seniero kalboje, pasakytoje 1863 metais sociologų kongrese Edinburge. Jis čia tarp kita ko nurodo ir tą aplinkybę, kad vienpusiška neproduktyvi ir ilga vaikų mokyklinė diena aukštesnėse ir vidurinėse klasėse be naudos padidina mokytojų darbą «ir tuo pačiu metu ne tik tuščiai, bet ir darant tiesioginę žalą verčia vaikus eikvoti laiką, sveikatą ir energiją»³⁰⁰. Iš fabrikinės sistemos, kaip galima detalai nustatyti iš Roberto Oueno raštu, atsirado užuomazga ateities auklėjimo, kai visiems vaikams, pasiekusiems tam tikrą amžių, gamybinis darbas bus jungiamas su mokymu ir gimnastika ne tik kaip viena iš priemonių visuomeninei gamybai padidinti, bet ir kaip vienintelė priemonė visapusiškai išsilavinusiems žmonėms išugdyti.

Mes esame matę, kad stambioji pramonė techniškai panaikina manufaktūrinį darbo pasidalijimą, kuris visą žmogų ligi gyvos galvos pritvirtina prie tam tikros dalinės operacijos; priešingai, kapitalinė stambiosios pramonės forma šį darbo pasidalijimą atkuria dar baisingesniu pavidalu: tikrajame fabrike — paversdama darbininką sąmonę turinčiu dalinės mašinos priedėliu, visur kitur — iš dalies sporadiškai naudodama mašinas ir mašininį darbą³⁰¹, iš

²⁹⁹ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 118 psl. Vienas naivus šilko fabrikantas «Children's Employment Commission» nariams pareiškia: «Aš visiškai esu įsitikinęs, kad paslaptis, kaip išugdyti gerus darbininkus, surasta sujungiant darbą su mokymu nuo pat vaikystės. Žinoma, darbas neturi būti nei per daug įtemptas, nei atstumiantis, nei kenksmingas sveikatai. Aš norėčiau, kad mano paties vaikams darbas ir žaidimai būtų pakaita po mokyklos» («Children's Employment Commission. 5th Report», 82 psl., Nr. 36).

³⁰⁰ Senioras «National Association for the Promotion of Social Science» septintojo metinio kongreso leidinyje «Report of Proceedings etc.», 66 psl. Ligi kokio laipsnio stambioji pramonė, pasiekusi tam tikrą išsivystymo lygį, materialinės gamybos būdo ir visuomeninių gamybos santykių perversmu padaro perversmą ir galvose, — tai ryškiai parodo N. V. Seniero 1863 metais pasakytos kalbos palyginimas su jo filipika prieš 1833 metų fabriku įstatymą arba minėtojo kongreso pažiūrų sugretinimas su tuo faktu, kad kai kuriose Anglijos kaimo vietovėse neturtingiems tėvams vis dar tebedraudžiama, grasinant bado mirtimi, mokyti savo vaikus. Antai, p. Snelis praneša, kad jei kas nors Somersetshire dėl neturto kreipiasi pagalbos į parapiją, tai pagal nusistovėjusią praktiką jis yra verčiamas atsiimti savo vaikus iš mokyklos. Stai, p. Uolestonas, Felthemo kunigas, pasakoja apie tokius atvejus, kai buvo atsisakoma kai kurioms šeimoms teikti bet kurią paramą, «kadangi jos siunčia savo vaikus į mokyklą».

³⁰¹ Tais atvejais, kai žmogaus jėga varomos amatinės mašinos tiesiogiai ar netiesiogiai konkuruoja su išvystytomis mašinomis, kurių prielaida yra mechaninė varomoji jėga, smarkiai pasikeičia mašiną varančio darbininko vaidmuo. Iš pradžių garo mašina pakeisdavo šį darbininką, dabar jis turi pakeisti garo mašiną. Todėl jo darbo jėgos įtempimas ir sunaudojimas pasidaro pasibaisėtini,

dalis įvesdama moterų, vaikų ir nekvalifikuotą darbą kaip naują darbo pasidalijimo pagrindą. Prieštaravimas tarp darbo manufaktūrinio pasidalijimo ir stambiosios pramonės esmės prievarta skinasi sau kelią. Jis, tarp kita ko, reiškiasi tuo baisiu faktu, kad didžiulė dalis vaikų, dirbančių šiuolaikiniuose fabrikuose ir manufaktūrose ir nuo pat švelniausio amžiaus pririštų prie elementariausių manipuliacijų, ištisą metų eilę yra išnaudojami, nesuteikiant jiems galimybės išmokti kokio nors darbo, kuris vėliau padarytų juos naudingus kad ir toje pačioje manufaktūroje arba fabrike. Pavyzdžiui, Anglijos spaustuvėse anksčiau buvo įprastas senosios manufaktūros ir amatų sistemą atitinkantis mokinių perėjimas nuo palyginti lengvų prie sudėtingesnių darbų. Mokiniai ėjo mokymo kursą, kol tapdavo apmokytais spaustuvininkais. Mokėjimas skaityti ir rašyti visiems buvo būtina sąlyga verstis šiuo amatu. Visa tai pasikeitė, pasirodžius spausdinimo mašinos. Ji reikalauja dviejų rūšių darbininkų: suaugusio darbininko, mašinų prižiūrėtojo, ir mažamečių, paprastai 11—17 metų berniukų, kurių darbas tėra vien įdėti į mašiną lapą popieriaus arba išimti iš jos atspausdintą lapą. Jie, ypač Londone, šį varginantį darbą kai kuriomis savaitės dienomis dirba 14, 15, 16 valandų be pertraukos, o dažnai 36 valandas iš eilės tiktai su dviejų valandų pertrauka valgymui ir miegui!³⁰² Didžiulė jų dalis nemoka skaityti, jie, kaip taisyklė, yra visiškai sulaukėjusios, nenormalios būtybės. «Norint juos padaryti sugebančius dirbti savo darbą, visiškai nereikia kokio nors intelektualinio auklėjimo; jie turi maža galimybių ugdyti savo meistriškumą darbe ir dar mažiau — lavintis; jų darbo užmokestis, nors jis, palyginti, yra aukštas berniukams, proporcingai nekyla jiems beaugant, ir didžiulė jų dauguma neturi jokios vilties užimti geriau apmokamą ir atsakingesnę mašinos prižiūrėtojo vietą, nes kiekvienai mašinai tenka tik vienas prižiūrėtojas, mažiausia 2, o dažnai 4 paaugliai»³⁰³. Kai tik jie perauga savo vaikišką darbą, būtent pasiekia daugiausia 17 metų, jie atleidžiami iš spaustuvės. Jie tampa kandidatais į nusikaltėlius. Kai kurie mėginimai parūpinti jiems kokį nors kitą darbą sužlugdavo dėl jų tamsumo, šiurkštumo, fizinio ir intelektualinio atsilikimo.

Tai, kas pasakyta apie manufaktūrinį darbo pasidalijimą dirbtuvės viduje, tinka ir darbo pasidalijimui visuomenės viduje. Kol amatai ir manufaktūra sudaro visuotinį visuomeninės gamybos pa-

---

ir ypač tai liečia šioms kančioms pasmerktus paauglius! Štai, komisijos narys Londžas matė, kaip Koventryje ir apylinkėse 10—15 metų berniukai naudojami kaspinių audimo staklėms sukkti, jau nekalbant apie dar jaunesnius vaikus, kurie turi sukkti mažesnes stakles. «Tai nepaprastai sunkus darbas. The boy is a mere substitute for steam power. [Berniukai tiesiog pakeičia garo jėgą]» («Children's Employment Commission. 5th Report 1866», 114 psl., Nr. 6). Apie pražūtingus «šios vergovės sistemos», kaip ją vadina oficiali ataskaita, padarinius žr. ten pat ir sek. psl.

³⁰² «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», 3 psl., Nr. 24.

³⁰³ Ten pat, 7 psl., Nr. 60.

grindą, gamintojo pajungimas tam tikrai vienai gamybos šakai arba jo darbo pirminio įvairumo sugriovimas³⁰⁴ yra būtinas vystymosi momentas. Šiuo pagrindu kiekviena atskira gamybos šaka empiriškai suranda ją atitinkančią techninę formą, pamažų ją tobulina ir sparčiai ją kristalizuoja, kai tik yra pasiektas tam tikras subrendimo laipsnis. Laikas nuo laiko įvyksta pakitimai, kuriuos sukelia, neskaitant prekybos tiekiamos naujos darbo medžiagos, laipsniškas darbo įrankio kitimas. Bet jei atitinkama įrankio forma empiriškai surasta, sustingsta ir darbo įrankis, kaip tai rodo jo perėjimas kartais per ištikus tūkstančius metų iš vienos kartos rankų į kitos kartos rankas. Būdinga, kad iki XVIII amžiaus atskiri amatai buvo vadinami *mysteries* (*mystères*) [paslaptimis], į kurių gelmes galėjo prasiskverbti tik empiriškai ir profesiskai apmokytieji³⁰⁵. Stambioji pramonė nuplėšė uždangą, kuri slėpė nuo žmonių jų pačių visuomeninį gamybos procesą ir kiekvieną stichiškai atsiskyrusią gamybos šaką paversdavo mįsle kitų šakų atžvilgiu ir net pažįstamam tą šaką. Stambiosios pramonės principas: kiekvieną gamybos procesą, paimtą kaip tokį ir pirmiausia nepriklausomai nuo žmogaus rankos, skaidyti į jo sudėtinius elementus, sukūrė visiškai šiuolaikinę technologijos mokslą. Margi, tariamai neturintieji vidinio sąryšio ir sustingę visuomeninio gamybos proceso pavidalai susiskaidė į sąmoningai planingas, sistemingai sugrupuotas — priklausomai nuo siekiamo naudingo efekto — gamtos mokslo taikymo sritis. Technologija taip pat atrado tą nedaugelį didžiųjų pagrindinių judėjimo formų, kuriomis nuolat vyksta visas gamybinis žmogaus kūno veikimas, kad ir kokie įvairūs būtų naudojamieji įrankiai; lygiai taip pat ir mechanika, kuri, nepaisant didžiausio mašinų sudėtingumo, neklaidina mūsų tuo, kad visos mašinos tėra nuolatinis elementarių mechaninių jėgų pasikartojimas. Šiuolaikinė pramonė į esamą gamybinio proceso formą niekad nežiūri kaip į galutinę ir niekad jos taip netraktuoja. Todėl jos techninė bazė yra revoliucinga, tuo tarpu kai visų ankstesnių gamybos būdų bazė iš esmės buvo konservatyvi³⁰⁶. Mašinomis, cheminiais procesais ir kitais metodais ji nuolat

³⁰⁴ «Kai kuriose kalnų Škotijos dalyse... pagal Statistical Account [statistines ataskaitas] daugelis aviganių ir cotters [bežemių valstiečių] su žmonomis ir vaikais dėvėdavo batus, kuriuos jie patys siūdavo iš jų pačių išdirbtos odos, drabužiais, prie kurių nebuvo prisilietusi jokia kita ranka, išskyrus jų pačių, kuriems vilną jie patys kirpdavo nuo avių ir kuriems linus jie patys augindavo. Gaminant drabužius vargu ar buvo naudojami kurie nors pirktiniai daiktai, išskyrus ylą, adatą, pirščiuką ir labai nedaugelį kitų audžiant vartojamų įrankių geležinių dalių. Dažus pačios moterys gaudavo iš medžių, krūmų, žolių ir t. t.» (*Dugald Stewart: «Works», Hamilton leid., VIII t., 327—328 psl.*)

³⁰⁵ Garsiajame Etjeno Bualio veikale «*Livre des métiers*» tarp kita ko įsakoma, kad pameistrs, jį priimant į meistrus, prisiektų «broliškai mylėti savo amato brolius, remti juos, savo noru neišduoti amato paslapčių ir, net viso cecho interesais, nekreipti pirkėjo dėmesio į kitų pagamintų produktų trūkumus siekiant rekomenduoti savąją prekę».

³⁰⁶ «Buržuazija negali egzistuoti, nerevoliucindama nuolat gamybos įrankių, vadinasi, nerevoliucindama gamybinių santykių, taigi — ir visos visuomeninių

daro perversmus techninėje gamybos bazėje, o kartu ir darbininkų funkcijose ir visuomeninėse darbo proceso kombinacijose. Tuo ji tiek pat nuolat revoliucionizuoja darbo pasidalijimą visuomenės viduje ir nenutrūkstamai permeta kapitalo mases ir darbininkų mases iš vienos gamybos šakos į kitą. Todėl stambiosios pramonės prigimtis sąlygoja darbo keitimą, funkcijų judėjimą, visapusišką darbininko judrumą. Iš antros pusės, ji savo kapitalistine forma atkuria senąjį darbo pasidalijimą su jo sustingusiomis specialybėmis. Mes matėme, kaip šis absoliutus prieštaravimas panaikina bet kurį darbininko gyvenimo ramumą, pastovumą, tvirtumą, nuolat gresia kartu su darbo priemonėmis išmušti jam iš rankų pragyvenimo reikmenis³⁰⁷ ir kartu su jo daline funkcija padaryti nereikalingą ir jį patį; kaip šis prieštaravimas audringai pasireiškia nenutrūkstamomis darbininkų klasės hekatombomis, besaikiu darbo jėgų eikvojimu ir nuniokejimais, susijusiais su visuomenine anarchija. Tai — neigiamoji pusė. Bet jei darbo keitimas dabar skiniasi sau keičią tik kaip nenugalimas gamtos dėsnis ir su akla griaujamąja jėga, būdinga gamtos dėsniui, kuris visur susiduria su kliūtimis³⁰⁸, tai, iš antros pusės, pati stambioji pramonė savo katastrofomis darbo keitimo, vadinasi, ir kiek galint didesnio darbininkų daugiapusiškumo pripažinimą daro gyvybės ar mirties klausimu, visuotiniu visuomeninės gamybos

santykių visumos. Priešingai, pirmoji visų ankstyvesniųjų pramoninių klasių gyvavimo sąlyga buvo išsaugoti nepakeistą senąjį gamybos būdą. Nuolatiniai gamybos perversmai, nenutrūkstamas visų visuomeninių santykių sukrėtimas, amžinas netikrumas ir judėjimas skiria buržuazijos epochą nuo visų ankstyvesniųjų. Visi nusistovėję, aprūdiję santykiai su visa eile juos lydinių, amžių pašventintų sąvokų ir pažiūrų — suardomi, visi naujai atsirandantieji santykiai pasensta, nespėję sukaulėti. Visa, kas luomiška ir sustingę, išnyksta, visa, kas šventa, išniekinama, ir žmonės pagaliau yra priversti pažvelgti blaiviomis akimis į savo gyvenimo padėtį, į savo savitarpio santykius» (*F. Engels und Karl Marx: «Manifest der Kommunistischen Partei»*. London 1848, 5 psl.). [Plg. *K. Marksas ir F. Engelsas: «Komunistų Partijos Manifestas»*. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, I t., Vilnius, 1949, 11—12 psl.]

307

«You take my life,

When you do take the means whereby I live».

[«Išplėsdami man tai, kuo gyvenu,
Išplėšiate ir manąją gyvybę».]

(*Sekspyras*. [«Venecijos pirklys», J. Talmanto liet. vertimas, Kaunas, 1928, 128 psl.]

³⁰⁸ Vienas Prancūzijos darbininkas, grįžęs iš San-Francisko, rašo: «Aš niekad nė negalvoju, kad sugebėčiau dirbti visus darbus, kuriuos iš tikrųjų esu dirbęs Kalifornijoje. Aš buvau giliai įsitikinęs, kad netinku niekam, išskyrus knygų spausdinimą... Atsidūręs šiame pasaulyje avantiūristų, kurie lengviau keičia savo amatą negu jūs marškinius, — patikėkitel — aš veikiu kaip kiti. Kadangi kalnakasio darbas pasirodė esąs nelabai pajamingas, tai aš jį mečiau ir nuvykau į miestą, kur aš iš eilės buvau spaustuvininkas, stogdengys, švino liejikas ir t. t. Kadangi patyrimas man parodė, kad aš tinku visokiems darbams, aš jaučiuosi esąs mažiau moliuskas ir daugiau žmogus» (*A. Corbon: «De l'enseignement professionnel»*, 2-sis leid., 50 psl.).

dėsniu, kurio normaliam veikimui turi būti pritaikyti santykiai. Kaip gyvybės ar mirties klausimą ji kelia tai, kad baisi padėtis nelaimingų rezervinių gyventojų darbininkų, kurie laikomi atsargai kintantiems išnaudotojiškiems kapitalo poreikiams, būtų pakeista absoliučiu žmogaus tinkamumu kintantiems darbo poreikiams; kad dalinis darbininkas, paprastas tam tikros dalinės visuomeninės funkcijos vykdytojas, būtų pakeistas visapusiškai išsilavinusiu individu, kuriam įvairios visuomeninės funkcijos tėra vienas kitą pakeičiantieji veikimo būdai. Vienas iš šio perversmo proceso momentų, stichiškai išsivystęs stambiosios pramonės pagrindū, yra politechninės ir žemės ūkio mokyklos, kitas — «*écoles d'enseignement professionnel*» [profesinės mokyklos], kuriose darbininkų vaikai kiek susipažįsta su technologija ir praktiniu įvairių gamybos įrankių panaudojimu. Jei fabriku įstatymai, kaip pirmoji menka iš kapitalo išplėsta nuolaida, su darbu fabrike jungia tik elementarų apmokymą, tai visiškai netenka abejoti, kad, darbininkų klasei neišvengiamai iškovojus politinę valdžią, bus iškovota darbininkų mokyklose tinkama vieta ir technologiniam mokymui, tiek teoriniam, tiek ir praktiniam. Bet lygiai taip pat visiškai netenka abejoti, kad kapitalistinė gamybos forma ir ją atitinkantieji ekonominiai darbininkų santykiai visiškai prieštarauja tokiems perversmo fermentams ir jų tikslui — senojo darbo pasidalijimo panaikinimui. Tačiau tam tikros istorinės gamybos formos prieštaravimų vystymasis yra vienintelis istorinis jos irimo ir naujos susidarymo kelias. «*Ne sutor ultra crepidam!*» [«Batsiuvy, žinok savo korpalius!»] Šis amatinės išminties nec plus ultra pavirto baisia kvailyste nuo to momento, kai laikrodininkas Uatas išrado garo mašiną, kirpėjas Arkraitas — verpimo mašiną, juvelyrinis darbininkas Fultonas — garlaivį³⁰⁹.

Reguluodami darbą fabrikuose, manufaktūrose ir t. t., fabriku įstatymai iš pradžių atrodo tik kaip įsikišimas į išnaudotojiškąsias kapitalo teises. Priešingai, bet koks vadinamojo darbo namie³¹⁰ reguliavimas iš pat pradžių pasireiškia kaip tiesioginis įsiveržimas

³⁰⁹ Džonas Belersas, tikras fenomenas politinės ekonomijos istorijoje, jau XVII amžiaus pabaigoje visiškai aiškiai buvo supratęs būtinumą panaikinti dabartinį auklėjimą ir darbo pasidalijimą, sukeliančius hipertrofiją ir atrofiją abiejuose visuomenės poliuose, nors ir priešinga kryptimi. Jis tarp kita ko puikiai pažymi: «Dykas mokymas ne ką geresnis už mokymą dykinėti... Fizinis darbas — pirmasis dievo nuostatas... Darbas taip reikalingas kūno sveikatai, kaip maistas jo gyvybei, nes tie nemalonumai, nuo kurių žmogus išsigelbsti dykinėdamas, jį ištiks ligos pavidalu... Darbas įlieja alyvos į gyvybės lempą, o mintis uždega ją... Tuščias vaikų darbas (tai — pranašiški prieštaravimai Bazedovui ir šiuolaikiniams jo pakalikams) palieka vaikų protą tuščią» («Proposals for Raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry». London 1696, 12, 14; 18 psl.).

³¹⁰ Beje, toks reguliavimas daugiausia vyksta ir smulkiosiose dirbtuvėse, kaip mes tai esame matę neriinių manufaktūroje ir šiaudų pynimo versle ir kaip būtų galima plačiau parodyti ypač imant pavyzdžiu Sefildo, Birmingamo ir t. t. metalo apdirbimo manufaktūras.

į patria potestas [į tėvo valdžią], t. y., šiuolaikine kalba tariant, į tėvų autoritetą — žingsnis, kurio švelnusi Anglijos parlamentas, afektuotai krūpčiodamas, ilgą laiką vengė. Tačiau faktų jėga privertė pagaliau pripažinti, kad stambioji pramonė kartu su ekonominio senosios šeimos pagrindu ir jį atitinkančiu šeimos darbu griauja ir senuosius šeimos santykius. Turėjo būti paskelbta vaikų teisė. «Nelaimė, — sakoma 1866 m. baigiamojoje «Children's Employment Commission» ataskaitoje, — iš visų liudytojų parodymų yra aišku, kad nuo nieko abiejų lyčių vaikai nėra reikalingi tiek apgynimo, kaip nuo savo tėvų». Vaikų darbo aplamai ir ypač jų darbo namie neriboto išnaudojimo sistema «palaikoma tuo, kad tėvai visiškai nesuvaldomai ir be jokios kontrolės naudojami neaprežta ir pražūtinga valdžia jauniems ir švelniems savo vaikams. . . Tėvams nederėtų turėti absoliutinės valdžios paversti savo vaikus tiesiog mašinomis tam tikram savaitiniam uždarbiui išspausti. . . Vaikai ir paaugliai turi teisę į tai, kad įstatymai juos gintų nuo piktnaudžiavimo tėvų valdžia, kuriuo prieš laiką pakertamos jų fizinės jėgos ir žeminama jų moralinė ir intelektualinė esybė»³¹¹. Tačiau ne piktnaudžiavimas tėvų valdžia sukūrė tiesioginį arba netiesioginį kapitalo vykdomą nesubrendusių darbo jėgų išnaudojimą, bet, atvirkščiai, kapitalistinis išnaudojimo būdas, panaikinęs tėvų valdžią atitinkantį ekonominį pagrindą, paverė tą valdžią piktnaudžiavimu. Tačiau koks bausis ir šlykštus bebūtų senosios šeimos irimas esant kapitalistinei sistemai, vis dėlto stambioji pramonė, skirdama lemiamą vaidmenį visuomeniškai organizuotame gamybos procese, už namų židinio sferos, moterims, abiejų lyčių paaugliams ir vaikams, surkia naują ekonominį pagrindą aukštesnei šeimos ir santykių tarp abiejų lyčių formai. Suprantama, vienoda nesąmonė būtų laikyti absoliutine krikščioniškąją germanų šeimos formą, kaip ir senovės romėnų arba senovės graikų arba rytų formą, kurios, tarp kita ko, tarpusavio sąryšyje sudaro vieningą istorinę išsivystymo eilę. Taip pat yra aišku, kad kombinuoto darbininkų personalo sudarymas iš abiejų lyčių ir įvairaus amžiaus individų, nors jis savo slichine, šiurkščia, kapitalistine forma — kada darbininkas egzistuoja gamybos procesui, o ne gamybos procesas darbininkui — yra maru užkrėstas pražūties ir vergovės šaltinis, atitinkamomis sąlygomis, atvirkščiai, turi neišvengiamai pavirsti humaniško vystymosi šaltiniu³¹².

Būtinumas paversti fabrikų įstatymą iš įstatymo išimtinai verpimo ir audimo fabrikams, šiems pirminiams mašininės gamybos dariniams, bendru visos visuomeninės gamybos įstatymu išplaukia,

³¹¹ «Children's Employment Commission, 5th Report», XXV psl., Nr. 162, ir 2nd Report, XXXVIII psl., Nr. 285, 289; XXV, XXVI psl., Nr. 191.

³¹² «Darbas fabrike galėtų būti toks pat švarus ir malonus. . . kaip ir darbas namie, o, gal būt, dar švaresnis ir malonesnis» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 127 psl.).

kaip mes esame matę, iš istorinio stambiosios pramonės vystymosi eigos,— stambiosios pramonės, kurios užnugaryje visišką revoliucijų patiria tradicinė manufaktūros, amatų ir darbo namie santvarka: manufaktūra nuolat pavirsta fabriku, amatai manufaktūra ir, pagallau, amatų ir darbo namie steros per nuostabiai trumpą laiką pavirsta apgailėtinais urvais, kuriuose kapitalistinis išnaudojimas laisvai kelia baisingas, pašėlusias savo orgijas. Dvi aplinkybės galų gale vaidina lemiamą vaidmenį: pirma, nuolat naujai pasikartojantis patyrimas, kad kapitalas, patekęs į valstybės kontrolę tik kai kuriuose visuomeninės periferijos punktuose, tuo besaikiškiai atlygina sau kituose punktuose³¹³; antra, pačių kapitalistų šauksmai apie konkurencijos sąlygų lygybę, t. y. apie lygias darbo išnaudojimo ribas³¹⁴. Išklauskime keletą gilių aimanavimų šiuo klausimu. Ponai V. Kuksliai (vinių, grandinių ir t. t. fabrikantai Bristolyje) savo noru apribojo savo įmonėje darbo dieną. «Kadangi senoji nereguluojama sistema tebeegzistuoja kaimyninėse įmonėse, tai jiems daroma skriauda dėl to, kad jų darbininkai-paaugliai suviliojami (enticed) dirbti po 6 valandos vakaro kurioje nors kitoje vietoje». «Tai,— žinoma, pareiškia jie,— mūsų atžvilgiu yra neteisingumas ir mums yra nuostolis, nes tuo būdu išaikvojama dalis paauglių jėgos, kurios teikiamas pelnas ištaisai turi priklausyti mums»³¹⁵. Ponas Dž. Simpsonas (Paper-Box Bag maker [popierinių maišelių ir popierinių dėžučių fabrikantas] London) «Children's Employment Commission» nariams pareiškia: «Jis pasiruošęs pasirašyti bet kurią peticiją už fabriku aktų įvedimą. Esant dabartinei padėčiai, uždaręs dirbtuvę, jis nuolat nerimauja naktimis («he always felt restless at night»), galvodamas, kad kiti verčia dirbti ilgiau ir paveržia jam iš panosės užsakymus»³¹⁶. «Būtų neteisinga stambiųjų įmonininkų atžvilgiu,— reziumuodama sako «Children's Employment Commission»,— jų fabrikuose reguliuoti darbą, kai jų pačių gamybos šakoje smulkiosioms įmonėms netaikomas joks įstatyminis darbo laiko apribojimas. Prie nelygių konkurencijos sąlygų neteisingumo, išplaukiančio iš to, kad smulkiosioms dirbtuvėms netaikomas darbo valandų skaičiaus apribojimas, stambesniems fabrikantams dar prisideda ta blogybė, kad paauglių ir moterų darbo pasiūla nukrypsta nuo jų į fabriku įstatymų nepaliestas dirbtuves. Pagaliau, tai būtų akstinas didinti skaičių smulkiųjų dirbtuvių, kurios beveik be išimties yra mažiau palankios sveikatos, patogumo, auklėjimo ir bendro tautos būklės gerinimo atžvilgiu»³¹⁷.

³¹³ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», 27, 32 psl.

³¹⁴ Gausios iliustracijos apie tai yra leidinyje «Reports of Insp. of Fact.»

³¹⁵ «Children's Employment Commission. 5th Report», X psl., Nr. 35.

³¹⁶ Ten pat, IX psl., Nr. 28.

³¹⁷ Ten pat, XXV psl., Nr. 165—167. Apie stambiosios gamybos pranašumus palyginti su nykštukine žr. «Children's Employment Commission. 3rd Report», 13 psl., Nr. 144; 25 psl., Nr. 121; 26 psl., Nr. 125; 27 psl., Nr. 140 ir t. t.

Savo baigiamojame ataskaitoje «Children's Employment Commission» siūlo pritaikyti fabriky aktą daugiau kaip 1 400 000 vaikų, paauglių ir moterų, iš kurių beveik pusę išnaudoja smulkiosios gamybos ir darbo namie sistemos³¹⁸. «Jei,—sako komisija,—parlamentas mūsų pasiūlymą priimtų pilnutinai, tai nėra abejonės, kad tokie įstatymai kuo palankiausiai paveiktų ne tik nepilnamečius ir silpnuosius, kuriuos jie pirmiausia liečia, bet ir didžiulę masę suaugusių darbininkų, kurie tiesiogiai (moterys) arba netiesiogiai (vyrai) pateks į jų veikimo sferą. Įstatymai priverstų juos laikytis sureguliuoto ir sutrumpinto darbo laiko; jie taupytų ir kauptų tą fizinę jėgą atsargą, nuo kurios didžiu mastu priklauso darbininkų gerovė ir šalies gerovė; jie apgintų priaugančiąją kartą nuo besaikio jėgų ankstyvame amžiuje įtempimo, kuris pakerta jų organizmą ir sukelia per ankstyvą sunykimą; jie, pagaliau, vaikams, bent iki 13 metų, duotų galimybę išeiti pradžios mokslą ir tuo būdu padarytų galą nepaprastam tamsumui, kuris taip teisingai atvaizduotas komisijos ataskaitose ir į kurį tegalima žiūrėti tik su kankinamu skausmu ir giliu nacionalinio pažeminimo jausmu»³¹⁹. Torių vyriausybė 1867 m. vasario 5 d. sosto kalboje pranešė, kad «biliuose» ji suformulavusi pramonės tyrimo komisijos pasiūlymus^{319a}. Tam jai prireikė naujo dvidešimties metų experimentum in corpore vili [eksperimento su beverčium gyvu kūnu]. Jau 1840 metais buvo paskirta parlamento komisija vaikų darbui tirti. Jos 1842 m. ataskaita, N. V. Senioro žodžiais tariant, atskleidė «tokį pasibaisėtiną kapitalistų ir tėvų gobšumo, egoizmo ir žiaurumo, vaikų ir paauglių skurdo, nusmukimo ir

³¹⁸ Pramonės šakos, kurioms turi būti taikomi fabriky įstatymai, yra šios: nėrinų manufaktūra, kojinių mezgimas, šiaudų pynimas, apsirėngimo reikmenų manufaktūra su jų gausiomis rūšimis, dirbtinių gėlių gamyba, batų, skrybėlių ir pirštinių gamyba, siuvėjų verslas, visi metalo fabrikai — nuo aukštakrosnių iki pat adatų fabriky ir t. t., popieriaus fabrikai, stiklo manufaktūros, tabako manufaktūros, gumos gamyba, skietų (audimui) gamyba, rankinis kilimų audimas, skėčių manufaktūra, verpsčių ir ričių gamyba, knygų spausdinimas, knygriškyklos, rašomųjų reikmenų prekyba (Stationery, be to, prie jos taip pat priklauso popierinių dėžučių, kortų, popierinių dažų ir t. t. gaminimas), virvių gamyba, agato papuošalų manufaktūra, plytinės, šilko manufaktūros; naudojančios rankinį darbą, šilkinį kaspinį gamyba [Coventry weaving], druskos, žvakių ir cemento gamyklos, cukraus rafinado gamyba, biskvitų gamyba, įvairūs medžio apdirbimo ir kiti mišrūs darbai.

³¹⁹ Ten pat, XXV psl., Nr. 169.

^{319a} Factory Acts Extension Act [Papildomas įstatymas dėl fabriky akto taikymo naujoms pramonės šakoms] buvo priimtas 1867 m. rugpjūčio 12 d. Jis reguliuoja visas metalo liejyklas, kalves ir metalo apdirbimo manufaktūras, įskaitant mašinų gamyklas, toliau stiklo, popieriaus, gutaperčios, kaučiuko, tabako manufaktūras, knygų spaustuves, knygrišyklas, pagaliau, visas dirbtuves, kuriose dirba daugiau kaip 50 žmonių.—1867 m. rugpjūčio 17 d. priimtas Hours of Labour Regulation Act [Darbo valandas reguliuojantis aktas] reguliuoja smulkesnes dirbtuves ir vadinamąjį darbą namie.

Prie šių įstatymų, prie naujojo 1872 m. Mining Act [Kasyklų akto] ir t. t. aš grįšiu II tome.

Jų organizmo irimo vaizdą, kokį vargu ar kada nors pasaulis yra matęs... Būtų galima pasiguosti, jei ataskaita aprašintų praeities baisenybes. Bet, deja, mes matome pranešimą apie tai, kad tos baisenybės tebesitęsia su tokiu pat intensyvumu, kaip ir bet kada anksčiau. Harduiko prieš dvejus metus išleista brošiūra pareiškia, kad liūdni 1842 m. piktnaudžiavimai pilnutinai siaučia ir dabartiniu metu (1863 m.)... Ši ataskaita (1842 metų), nesusilaukusi dėmesio, išgulėjo ištisus dvidešimt metų, per kuriuos vaikams, išaugusiems neturint nė mažiausio supratimo nei apie tai, ką mes vadiname morale, nei apie mokyklinį išsilavinimą, religiją, natūralią šeimos meilę,— šiems vaikams buvo leista tapti dabartinės kartos tėvais»³²⁰.

Tuo tarpu visuomeninė padėtis pasikeitė. Parlamentas nesiryžo atmesti komisijos 1863 m. reikalavimų, kaip kitados jis atmetė 1842 m. reikalavimus. Todėl jau 1864 metais, kai komisija paskelbė tik dalį savo ataskaitų, molio dirbinių pramonėje (įskaitant ir puodininkystę), apmušalų, degtukų, šovinių ir pistonų gamyboje, lygiai kaip ir aksomo kirpimo versle, buvo įvesti įstatymai, kurie iki to laiko buvo taikomi tekstilės pramonėje. 1867 m. vasario 5 d. sosto kalboje tuometinis torių kabinetas pranešė apie tolesnius bilius, besiremiančius baigiamaisiais pasiūlymais komisijos, kuri tuo tarpu 1866 metais baigė savo darbą.

1867 metų rugpjūčio 15 dieną Factory Acts Extension Act [Papildomas įstatymas dėl fabriku akto taikymo naujoms pramonės šakoms] ir tų pačių metų rugpjūčio 21 dieną Workshops' Regulation Act [Aktas dėl dirbtuvių darbo reguliavimo] buvo karaliaus patvirtinti; pirmasis įstatymas reguliuoja darbą stambiosiose, pastarasis — smulkiosiose įmonėse.

Factory Acts Extension Act taiko fabriku įstatymą šioms šakoms: aukštakrosnės, geležies ir vario gamyklos, liejyklos, mašinu fabrikai, metalo apdirbimo dirbtuvės, gutaperčios, popieriaus, stiklo, tabako fabrikai, toliau spaustuvės ir knygrišyklos ir aplanai visos šios rūšies pramonės dirbtuvės, kuriose 50 arba daugiau žmonių vienu metu dirba ne mažiau kaip 100 dienų per metus.

Norėdami duoti supratimą apie šio įstatymo veikimo srities padidėjimą, pateiksime kai kuriuos iš jame nustatytų apibrėžimų:

«*Amatas* turi (šiam įstatyme) reikšti: bet kurį rankinį darbą, kuris dirbamas kaip profesija arba verslas nuolat arba atskirais atvejais gaminant, keičiant, dailinant, taisant arba galutinai išbaigiant kurį nors pardavimui skirtą daiktą arba daikto dalį».

«*Dirbtuvė* turi reikšti: bet kurį kambarį arba vietą, dengtą arba po atviru dangumi, kurioje tam tikrą «amatą» dirba vaikas, paauglys arba moteris ir kurių atžvilgiu asmuo, samdantis tokį vaiką, paauglį arba moterį, turi įėjimo ir kontrolės teisę».

³²⁰ Senior: «Social Science Congress». [Edinburgh 1863], 55—58 psl.

«*Turintis darbą* turi reikšti: dirbantis tam tikrame «amate», už užmokestį arba be užmokesčio, pas meistrą arba pas vieną iš tėvų, kaip yra žemiau plačiau nusakyta».

«*Tėvai* turi reikšti: tėvas, motina, globėjas arba kitas asmuo, kuriam priklauso kurio nors... vaiko ar paauglio globa arba priežiūra».

7 straipsnis, kuris kalba apie bausmes už vaikų, paauglių ir moterų samdymą priešingai šio įstatymo nuostatams, uždeda pinigines pabaudas ne tik dirbtuvės savininkui, ar tai būtų vienas iš tėvų ar ne, bet ir «tėvams ir kitiems asmenims, kurių globoje yra vaikas, paauglys arba moteris arba kurie gauna tiesioginę naudą iš jų darbo».

Factory Acts Extension Act, apimantis stambiąsias įmones, žymiai atsilieka nuo pagrindinio fabriku akto dėl daugybės niekingų išimčių ir bailių kompromisų su kapitalistais.

Workshops' Regulation Act, niekingas visomis savo detalėmis, liko negyva raidė rankose miestų ir vietinių valdžios organų, kuriems buvo pavesta jį vykdyti. Kai 1871 metais parlamentas atleido juos nuo šių pareigų ir perdavė jas fabriku inspektoriams, kurių kontrolės sfera dėl to iš karto padidėjo daugiau kaip 100 000 dirbtuvių ir 300 vien tik plytinių, tai inspektorių personalas didžiadvasiškai buvo padidintas iš viso tik aštuoniais subinspektoriais, nors jis ir iki tol buvo nepaprastai mažas³²¹.

Tuo būdu šiuose Anglijos 1867 m. įstatymuose krinta į akis; iš vienos pusės, tas faktas, kad viešpataujančiųjų klasių parlamentas buvo priverstas būtinai iš principo pripažinti tokias nepaprastas ir plačias priemones prieš kapitalistinio išnaudojimo kraštutinumus, o iš antros pusės, parlamento pusinumas, nenoras ir mala fides [nesąžiningumas], kurie iškilo paskui, vykdant jam tuos įstatymus.

1862 m. tyrimo komisija taip pat pasiūlė naujai sureguliuoti darbą kalnų pramonėje,— pramonėje, kuri nuo visų kitų skiriasi tuo, kad joje žemvaldžių ir pramonės kapitalistų interesai sutampa. Šių dviejų grupių interesų priešingumas buvo palankus fabriku įstatymams; šio priešingumo nebuvimo pakanka tam, kad būtų galima paaiškinti vilkinimus ir gudrybes kalnų pramonės įstatymų srityje.

1840 m. tyrimo komisija atskleidė tokius baisius ir pasipiktinimą keliančius faktus ir sukėlė tokį skandalą visoje Europoje, jog parlamentas turėjo nuraminti savo sąžinę 1842 metų Mining Act [Kasyklų aktu], kuris apsiribojo uždraudimu moterims ir vaikams iki 10 metų dirbti po žeme.

Paskui 1860 metais pasirodė Mines' Inspection Act [Kasyklų inspekcijos aktas], pagal kurį šachtos pajungiamos specialiai tam skirtų valstybinių valdininkų inspekcijai ir pagal kurį draudžiama

³²¹ Fabriku inspekcijos personalą sudarė 2 inspektorai, 2 padėjėjai ir 41 subinspektorius. Nauji 8 subinspektorai buvo paskirti 1871 metais. Bendra išlaidų suma fabriku įstatymams Anglijoje, Skotijoje ir Airijoje įgyvendinti 1871—1872 metais iš viso sudarė iki 25 347 sv. st., įskaitant į šią sumą ir teismo išlaidas procesams prieš įstatymo pažeidimus.

namdyti 10—12 metų berniukus, jeigu jie neturi mokyklos liudijimo arba jeigu jie tam tikrą valandų skaičių nelankys mokyklos. Šis aktas liko visiškai negyva raidė dėl kurioziškai mažo paskirtųjų inspektorių skaičiaus, dėl jų įgaliojimų menkumo ir kitų priežasčių, kurios smulkiau bus paašikintos tolesnio dėstymo eigoje.

Viena iš naujausių Mėlynųjų knygų apie kalnų pramonę yra «Report from the Select Committee on Mines, together with. . . Evidence, 23 July 1866». Šį veikalą parašė komitetas, sudarytas iš žemųjų rūmų narių ir įgaliotas kviesti ir išklausti liudytojus; tai storas tomas in folio, kuriame pati «Report» [ataskaita] užima tik penkias tokio turinio eilutes: komitetas nieko negali pasakyti ir turi apklausti dar daugiau liudytojų!

Liudytojų apklausimo būdas primena cross examinations [kryžminį apklausimą] Anglijos teismuose, kur advokatas begėdiškais, painiojančiais, visomis kryptimis statomais klausimais stengiasi liudytoją supainioti ir iškreipti jo žodžius. O čia advokatai patys yra parlamentinės tyrimo komisijos nariai, jų tarpe rūdinių savininkai ir eksploatuotojai; liudytojai yra kalnakasiai, daugiausia iš akmens anglies kasyklų. Visas farsas yra toks būdingas kapitalo dvasiai, kad negalima čia nepateikti kai kurių ištraukų. Apžvalgai palengvinti tyrimo rezultatus ir pan. aš pateikiu pagal rubrikas. Priminsiu, kad klausimai ir privalomi atsakymai Anglijos Mėlynosiose knygose yra numeruoti ir kad liudytojai, kurių parodymai čia cituojami, yra akmens anglies kasyklų darbininkai.

1) Nepilnamečių nuo 10 metų amžiaus darbas kasyklose. Darbas, įskaitant kelią į kasyklas ir atgal, paprastai trunka 14—15 valandų, išimtiniais atvejais ilgiau, nuo 3, 4, 5 valandos ryto iki 4—5 valandos vakaro (Nr. 6, 452, 83). Suaugusieji darbininkai dirba dviejose pamainose, po 8 valandas, bet nepilnamečiams, siekiant sumažinti kaštus, tokių pamainų visiškai nėra (Nr. 80, 203, 204). Jaunesni vaikai daugiausia naudojami ventilacijos drelėms įvairiuose kasyklų skyriuose atidarinėti ir uždarinėti, kiek vyresni vaikai — sunkiems darbams, anglies pervežimui ir t. t. (Nr. 122, 739, 1747). Jie dirba tas ilgas valandas po žeme, kol sulaukia 18—22 metų amžiaus, kada jie praeđa dirbti tikrąjį kalnakasybos darbą (Nr. 161). Dabar vaikai ir paaugliai kur kas žiauriau kankinami, negu kuriuo nors ankstesniu laikotarpiu (Nr. 1663—1667). Kalnakasiai beveik vienasbalsiai reikalauja parlamentinio akto, kuris vaikams, nesukakusiems 14 metų amžiaus, uždraustų dirbti kasyklose. Ir štai čia Hesis Vivienas (pats kasyklų eksploatatorius) pastato klausimą: «Ar šis reikalavimas nepriklauso nuo didesnio ar mažesnio tėvų skurdo?» — Ir paskui misteris Briusas: «Ar nebūtų žiauru, tuo atveju, kai tėvas yra miręs ar suluošintas ir t. t., atimti šeimai šį pajamų šaltinį? O juk reikia manyti, kad uždraudimas bus visuotinis. . . Ar jūs norite visais atvejais uždrausti vaikams iki 14 metų amžiaus dirbti požeminius darbus?» Atsakymas: «Visais atvejais» (Nr. 107 iki 110). Vivienas:

«Jei darbas iki 14 metų bus uždraustas kasyklose, ar tėvai neslyjo vaikų į fabrikus ir t. t.? — Kaip taisyklė, ne» (Nr. 174). Darbininkas: «Durelių atidarėjimas ir uždarėjimas atrodo lengvas. Bet tai yra labai kankinamas darbas. Jau nekalbant apie nuolatinę oro trauką, vaikai tarytum pasodinti į kalėjimą, į kažkokių tamsų karcerių». Buržuas Vivienas: «Ar negali vaikas, budėdamas prie durelių, skaityti, kal yra šviesa? — Pirmiausia, jam tektų pirkti žvakes. O, be to, niekas jam to ir neleistų. Jis tenai yra pastatytas tam, kad žiūrėtų savo darbo, jis turi vykdyti tam tikrą pareigą. Aš niekad ncsu matęs, kad kuris nors vaikas skaitytų kasykloje» (Nr. 139, 141, 143, 158, 160).

2) Auklėjimas. Kalnakasiai reikalauja įstatymo dėl privalomojo vaikų mokymo, kaip tai įvesta fabrikuose. Jie pareiškia, kad 1830 metų akto straipsnis, kuriuo reikalaujama mokyklos liudijimo, kad būtų galima 10—12 metų berniukus priimti į darbą, yra visiškai iliuzinis. «Baudžiamasis» apklausimas, kurį vykdo kapitalistiniai tyrimo teisėjai, čia darosi tikrai kurioziškas. «Prieš ką labiau reikalingas aktas — prieš įmonininkus ar prieš tėvus? — Prieš vienus ir kitus» (Nr. 115). «Bet daugiau prieš vienus, ar prieš kitus? — Ką man į tai atsakyti?» (Nr. 116). «Ar įmonininkai rodo koją nors siekimą suderinti darbo valandas su mokyklos lankymu? — Niekados» (Nr. 137). «Ar kalnakasiai paskui nepapildė savo išsilavinimo? — Aplamai imant, jie darosi blogesni; jie įsisavina blogus įpročius; jie įgauna palinkimą girtauti, lošti kortomis ir pan. ir visiškai nusmunka» (Nr. 211). «Kodėl vaikai nesiunčiami į vakarines mokyklas? — Daugumoje akmens anglies kasyklų apygardų jų visai nėra. O svarbiausia — vaikai nepaprastai ilgo darbo yra tiek iškamuoti, kad jiems iš nuovargio akys merkiiasi» (Nr. 454). «Vadinasi, — daro išvadą buržuas, — jūs prieš mokslą? — Visai ne, bet», ir t. t. (Nr. 443). «Ar 1860 m. aktas neįpareigoja kasyklų ir t. t. savininkų reikalauti mokyklos liudijimų, jeigu jie samdo vaikus nuo 10 iki 12 metų amžiaus? — Įstatymas — taip, bet įmonininkai to nedaro». «Jūs manote, kad šis įstatymo punktas ne visuomet vykdomas? — Jis visai nevykdomas» (Nr. 443, 444). «Ar kalnakasiai labai domisi auklėjimo klausimu? — Didžiulė dauguma» (Nr. 717). «Ar jie susirūpinę šio įstatymo vykdymu? — Didžiulė dauguma» (Nr. 718). «Tad kodėl jie primygtinai nereikalauja jo vykdyti? — Kai kas iš darbininkų nenorėtų leisti berniukų be mokyklos liudijimo dirbti, bet bijo už tai būti įsidėmėtas (a marked man)» (Nr. 720). «Kieno įsidėmėtas? — Savo samdytojo» (Nr. 721). «Bet negi jūs manote, kad įmonininkai persekios žmogų už įstatymo klausymą? — Aš manau, jie taip pasielgtų» (Nr. 722). «Kodėl darbininkai neatsisako panaudoti tokių berniukų darbo? — Tai nepriklauso nuo jų pasirinkimo» (Nr. 123). «Jūs reikalaujate parlamento įsikišimo? — Norint kalnakasių vaikų auklėjimui pasiekti ką nors veiksmingo, reikia tai įvykdyti priverčiamai, parlamentiniu aktu» (Nr. 1634). «Ar tai turi liesti visų Didžiosios Britanijos darbininkų vaikus ar tik kalnakasių vaikus? — Aš atėjau čia, kad

kalbėčiau kalnakasių vardu» (Nr. 1636). «Kodėl kalnakasių vaikus turime skirti nuo kitų? — Kadangi jie — išimtis iš bendros taisyklės» (Nr. 1638). «Kurio atžvilgiu? — Fiziniu» (Nr. 1639). «Kodėl auklėjimas jiems turėtų turėti didesnę vertę negu kitų klasių berniukams? — Aš nesakau, kad jis jiems vertingesnis, bet dėl besaikio darbo kasyklose jie turi mažiau galimybių naudotis dieninėmis ir sekmadieninėmis mokyklomis» (Nr. 1640). «Ar ne tiesa, juk tokių klausimų negalima traktuoti absoliučiai?» (Nr. 1644). «Ar pakanka mokyklų apygardose? — Ne» (Nr. 1646). «Jei valstybė pareikalautų, kad visi vaikai būtų siunčiami į mokyklą, iš kurgi imtume mokyklų visiems vaikams? — Aš manau, kad, jei aplinkybės to pareikalautų, mokyklos savaime atsirastų» (Nr. 1647). «Didžiulė dauguma ne tik vaikų, bet ir suaugusių kalnakasių nemoka nei rašyti, nei skaityti» (Nr. 705, 725).

3) Moterų darbas. Nors nuo 1842 metų darbininkėms jau nebeleidžiama dirbti po žeme, bet jos dirba paviršiuje, kraudamos anglį ir l. t., nešiodamos kibirus su anglimi prie kanalų ir geležinkelių vagonų, rūšiudamos anglį ir t. t. Moterų darbo naudojimas smarkiai padidėjo per pastaruosius 3—4 metus (Nr. 1727). Darbininkės — daugiausia kalnakasių žmonos, dukterys ir našlės, nuo 12 iki 50 ir 60 metų amžiaus (Nr. 645, 1779). «Ką galvoja kalnakasiai apie moterų darbą prie kasyklų? — Visi jie prieš jį» (Nr. 648). «Kodėl? — Jie laiko jį žeminančiu moteris» (Nr. 649). «Jos dėvi kažkuo panašiu į vyriškus drabužius. Daugeliu atvejų tuo nustelbiamas bet koks gėdos jausmas. Kai kurios moterys rūko. Darbas toks pat nešvarus, kaip ir pačiose kasyklose. Jų tarpe yra daug ištekėjusių moterų, kurios negali atlikti savo naminių pareigų» (Nr. 650—654, 701). «Ar galėtų našlės surasti kurį nors kitą darbą, duodantį tiek pat pajamų (8—10 šil. per savaitę)? — Aš nieko negaliu pasakyti šiuo klausimu» (Nr. 709). «Ir vis dėlto jūs ryžtatės (beširdis!) atimti joms šį pragyvenimo šaltinį? — Be jokios abejonės» (Nr. 710). «Iš kur tokia nuotaika? — Mes, kalnakasiai, per daug gerbiame gražiąją lytį, kad galėtume matyti ją pasmerktą dirbti anglies kasyklose. . . Šis darbas paprastai yra labai sunkus. Daugelis iš šių merginų pakelia iki 10 tonų per dieną» (Nr. 1715, 1717). «Ar jūs manote, kad kasyklose dirbančios darbininkės yra labiau ištvirkusios už tas, kurios dirba fabrikuose? — Pasileidusių procentas didesnis negu fabrike dirbančių merginų tarpe» (Nr. 1737). «Bet juk jūs nepatenkintas dorovės būkle ir fabrikuose? — Ne» (Nr. 1733). «Ar jūs norite, kad moterų darbas būtų uždraustas ir fabrikuose? — Ne, aš to nenoriu» (Nr. 1734). «Kodėl ne? — Jis padoresnis ir labiau tinka moterims» (Nr. 1735). «Tačiau jis žalingas jų dorovei, ar ne taip? — Ne, toli gražu ne tokiu mastu, kaip kasyklose. Beje, aš taip pasisakau ne tik moraliniais, bet taip pat ir fiziniiais bei socialiniais sumetimais. Socialinis merginų nusmukimas baisus, nepaprastas. Kai šios merginos tampa kalnakasių žmonomis, vyrai dar labiau kenčia dėl šio nusmukimo, jis juos

varo iš namų ir į smuklę» (Nr. 1736). «Bet ar nereikia tą patį pasakyti apie moteris, dirbančias geležies gamyklose? — Aš negaliu kalbėti apie kitas gamybos šakas» (Nr. 1737). «Bet koks gi skirtumas tarp moterų, dirbančių geležies gamyklose ir kasyklose? — Aš šiuo klausimu nesidomėjau» (Nr. 1740). «Ar jūs galite rasti kokį nors skirtumą tarp šių dviejų kategorijų? — Šiuo klausimu aš nieko tikro negaliu pasakyti, bet, aplankydamas namą po namo, susipažinau su gėdinga padėtimi mūsų apygardoje» (Nr. 1741). «Ar jūs neturėtumėte didelio noro panaikinti moterų darbą visur, kur tik jis daro žeminantį poveikį? — Taip... vaikams geriausius jausmus išugdo tik motinos auklėjimas» (Nr. 1750). «Bet juk tai liečia ir žemdirbinį moterų darbą? — Jis tetrunka tik du metų laikus, o pas mus jos dirba visus keturis metų laikus» (Nr. 1751). «Jos dažnai dirba dieną ir naktį, peršlapusios ligi kaulų, jų organizmas nusilpsta, jų sveikata pašlyja». «Jūs šio klausimo (būtent moterų darbo) bendrai netyrinėjote? — Aš stebėjau, kas darosi aplink mane, ir tiek tegaliu pasakyti, kad niekur neradau ko nors panašaus į moterų darbą prie kasyklų. Tai yra vyrų darbas, be to, stiprių vyrų darbas» (Nr. 1753, 1793, 1794). «Geriausiams kalnakasiams, kurie nori pakilti ir apsišviesti, jų žmonos nėra jokia atrama, bet, priešingai, dėl jų jie nusmunka» (Nr. 1808). Po to, kai buržua dar pakamantinėjo savo painiais ir suktais klausimais, pagaliau paaiškėjo jų «užuojautos» našlėms, vargingoms šeimoms ir t. t. paslaptis. «Kasyklų savininkas vyriausiąją priežiūrą paveda tam tikriems džentelmenams; pastarieji, norėdami susilaukti pritarimo, laikosi tokios politikos, kad viską stengiasi tvarkyti kiek galint ekonomiškiau, ir darbininkės merginos gauna nuo 1 šil. iki 1 šil. 6 pensų per dieną už tokį darbą, už kurį vyrui tektų mokėti 2 šil. 6 pensus» (Nr. 1816).

4) Prisiekusieji lavonams apžiūrėti. «Ar jūsų apygardose coroner's inquests [prisiekusiųjų lavonams apžiūrėti atliekamų tyrimų] atžvilgiu darbininkai patenkinti teismine praktika, kai įvyksta nelaimingi atsitikimai? — Ne, jie nepatenkinti» (Nr. 306). «Kodėl ne? — Ypač todėl, kad prisiekusiais skiriami žmonės, kurie ničnieko nenusimano apie kasyklas. Darbininkai niekad nepritraukiami kitaip, kaip tik liudytojais. Aplamai imant, kviečiami kaimyniniai krautuvininkai, kurie yra kasyklų savininkų, jų pirkėjų, įtakoje ir net nesupranta liudytojų techninių išsireiškimų. Mes reikalaujame, kad dalį prisiekusiųjų sudarytų kalnakasiai. Paprastai nuosprendžiai prieštarauja liudytojų parodymams» (Nr. 361, 364, 366, 368, 371, 375). «Ar prisiekusieji turi būti bešališki? — Taip». «Bet ar darbininkai bus tokie? — Aš nematau jokio pagrindo, dėl ko jiems nebūti bešališkiems. Siaip ar taip, jie daugiau nusimano apie reikalą». «Bet ar jie nebus linkę daryti neteisėtai griežtus nuosprendžius darbininkų interesais? — Ne, aš to nemanau» (Nr. 378, 379, 380).

5) Neteisingas matas, svoris ir t. t. Darbininkai reikalauja, kad būtų atsiskaitoma kas savaitę, o ne kas dvi savaitės, kad būtų ma-

tuojama pagal svorį, o ne pagal kibirų talpumą, kad jie būtų apginti nuo neatsakingų svarstyklių naudojimo ir t. t. (Nr. 1071). «Jei kibirai apgaulės būdu padidinami, tai juk darbininkas, iš anksto pranešęs prieš 14 dienų, gali pasitraukti iš kasyklos? — Bet jeigu jis stosi dirbti kitur, jis ir tenai susidurs su tuo pačiu dalyku» (Nr. 1071). «Bet jis vis dėlto gali pasitraukti iš tos vietos, kur neatsakingai pasielgta? — Visur yra tas pat» (Nr. 1072). «Bet darbininkas kiekvieno atveju gali pasitraukti iš savo vietos, įspėjęs prieš 14 dienų? — Taip» (Nr. 1073). Baigtas dalykas!

6) Kasyklų inspekcija. Darbininkai kenčia ne tik nuo nelaimingų atsitikimų sprogstant dujomis. «Mums ne mažiau tenka skųstis bloga anglies kasyklų ventiliacija, dėl ko darbininkai jose vos begali kvėpuoti; dėl to jie darosi nepajėgūs dirbti bet kurį darbą. Antai, kaip tik šiuo metu toje kasyklos dalyje, kur aš dirbu, biaurus oras daugelį darbininkų susargdino ištisoms savaitėms. Pagrindinėse požeminėse galerijose oro paprastai pakanka, bet kaip tik nepakanka tose vietose, kur mes dirbame. Jei darbininkas nusiųs inspektoriui skundą dėl ventiliacijos, jis bus atleistas ir taps «įsidėmėtinu» žmogumi, kuris jokiose kitose vietose darbo neras. 1860 metų «Mining inspection Act» [Kasyklų inspekcijos aktas] yra tiesiog popiergalis. Inspektorius — o jų skaičius yra nepaprastai mažas — formaliai lankosi, gal būt, vieną kartą per septynerius metus. Mūsų inspektorius yra visiškai nedarbingas septyniadešimties metų senis, kurio žinioje yra daugiau kaip 130 akmens anglies kasyklų. Be didesnio inspektorių skaičiaus, mums reikia subinspektorių» (Nr. 234 ir kt.). «Tokiu atveju vyriausybė turi laikyti tokią armiją inspektorių, kad jie patys, darbininkų nenurodomi, galėtų daryti visa, ko jums reikia? — Tai neįmanoma, bet, norėdami gauti nurodymų, jie turi ateiti į pačias kasyklas» (Nr. 280, 277). «Ar jūs nemanote, kad pasekmė būtų ta, jog atsakomybė (!) už ventiliaciją ir t. t. nuo kasyklų savininkų būtų užkrauta vyriausybiniam valdininkams? — Anaipol ne; jų pareiga turi būti priversti laikytis jau esamų įstatymų» (Nr. 285). «Kalbėdami apie subinspektorius, ar jūs neturite galvoje žmonių, kurie gautų mažesnę atlyginimą ir būtų žemesnės kvalifikacijos palyginti su dabartiniais inspektoriais? — Aš visai ne už prastesnius, jei jūs duosite geresnių» (Nr. 294). «Ar jūs norite didesnio skaičiaus inspektorių ar žemesnės kategorijos žmonių palyginti su inspektoriais? — Mums reikia žmonių, kurie patys vaikščiotų po kasyklas, kurie nedrebėtų dėl savo kailio» (Nr. 295). «Jei jūsų noras turėti blogesnės rūšies inspektorius būtų patenkintas, ar nesukels pavojaus nepakankamas jų įgudimas ir t. t.? — Ne, vyriausybės dalykas paskirti tinkamus žmones» (Nr. 297). Toks apklausimo būdas pagaliau ir pačiam tyrimo komisijos prezidentui pasirodė per daug beprasmiškas. «Jūs norite, — įsikiša jis, — žmonių-praktikų, kurie apžiūrintų pačias kasyklas ir pranešintų inspektoriui, kuris tuomet gali panaudoti savo platesnes žinias» (Nr. 298, 299). «Ar visų šių senųjų

kasyklų ventiliacija nepareikalaus perdaug didelių išlaidų? — Taip, išlaidos, veikiausiai, padidės, bet žmonių gyvybė bus apsaugota» (Nr. 531). Vienas angliakasyks protestuoja prieš 1860 metų akto 17 straipsnį: «Dabartiniu metu, jei kasyklų inspektorius nustato, kad kuri nors kasyklos dalis netinka darbui, jis apie tai turi pranešti kasyklos savininkui ir vidaus reikalų ministrui. Po to kasyklos savininkui duodama 20 dienų apsispręsti; praslinkus šioms 20 dienų, jis gali atsisakyti nuo bet kurių pakeitimų. Bet jeigu jis šitaip pasielgia, jis turi parašyti vidaus reikalų ministrui ir jam pasiūlyti 5 kalnų pramonės inžinierius, iš kurių ministras turi išsirinkti trečiųjų teismo teisėjus. Mes tvirtiname, kad šiuo atveju kasyklų savininkas faktiškai skiria teisėjus savo paties byloje» (Nr. 581). Apklausinėjantis buržuas pats yra kasyklų savininkas: «Tai — grynai spekuliatyvinis priekaištas» (Nr. 586). «Vadinasi, jūs labai neaukštos nuomonės apie kalnų pramonės inžinierių sąžiningumą? — Aš sakau, kad tai yra labai neteisinga ir neteisėta» (Nr. 588). «Ar kalnų pramonės inžinieriai neužima tam tikra prasme tokios oficialios padėties, kuri pašalina jūsų bijomą šališkumą? — Aš atsisakau atsakyti į klausimus dėl asmeninio šių žmonių būdo. Esu tikras, kad daugeliu atvejų jie veikia labai šališkai ir kad jiems reikia atimti tokią galią ten, kur ant kortos statoma žmogaus gyvybė» (Nr. 589). Tas pats buržuas turi begėdiškumo paklausti: «Ar jūs nemanote, kad ir kasyklų savininkai turi nuostolių nuo sproginimų?» Pagaliau: «Ar jūs, darbininkai, patys negalite apginti savo interesų, neprašydami vyriausybės pagalbos? — Ne» (Nr. 1042). 1855 metais Didžiojoje Britanijoje buvo 3 217 akmens anglies kasyklų ir — 12 inspektorių. Vienas kasyklų savininkas Jorkšire («Times», 1867 m. sausio 26 d.) pats apskaičiuoja, kad inspektoriai, jau nekalbant apie jų grynai biurokratinės pareigas, kurias atima visą jų laiką, galėtų aplankyti kiekvieną kasyklą tik vieną kartą per 10 metų. Nenuostabu, kad pastaraisiais metais (ypač 1866 ir 1867 metais) katastrofų skaičius ir mastas vis didėjo (kartais aukų skaičius siekia 200—300 darbininkų). Tokios yra «laisvosios» kapitalistinės gamybos grožybės!

Siaip ar taip, 1872 metų aktas, kad ir kokių trūkumų jis turėtų, yra pirmas, kuris reguliuoja kasyklose dirbančių vaikų darbo valandą ir ligi tam tikro laipsnio kasyklų eksploatuotojams ir savininkams uždeda atsakomybę už vadinamuosius nelaimingus atsitikimus.

1867 metų karališkoji komisija vaikų, paauglių bei moterų darbui žemės ūkyje tirti paskelbė keletą labai svarbių ataskaitų. Įvairiai buvo mėginta pritaikyti žemės ūkiui fabriku įstatymų principus, nors ir modifikuota forma, bet visa tai lig šiol baigdavosi visiškai nesėkmingai. Bet vieną dalyką aš čia turiu pažymėti: yra nenugalima tendencija visuotinai taikyti šiuos principus.

Jei, iš vienos pusės, fabriku įstatymų, kaip fizinio ir intelektualinio darbininkų klasės gynimo priemonės, visuotinis taikymas pasi-

darė neišvengiamas, tai, iš antros pusės, kaip jau buvo nurodyta, nykštukiniu mastu vykdomų suskaidytų darbo procesų pavertimą kombinuotais darbo procesais stambiu, visuomeniniu mastu jis daro visuotinį ir spartina jį, t. y. jis daro visuotines kapitalo koncentracijų ir fabrikinio režimo vienvaldystę ir jas spartina. Jis griaua visas senovines ir pereinamąsias formas, po kuriomis iš dalies dar slepiasi kapitalo viešpatavimas, ir jas pakeičia tiesioginiu, nepridingtu kapitalo viešpatavimu. Tuo būdu jis suteikia visuotinį pobūdį ir tiesioginei kovai prieš šį viešpatavimą. Versdamas individualinėse dirbtuvėse laikytis vienodumo, reguliarumo, tvarkos ir ekonomijos, jis tuo galingu postūmiu, kurį darbo dienos apribojimas ir reguliavimas duoda technikai, didina kapitalistinės gamybos, paimtos kaip visuma, anarchiją ir katastrofas, didina darbo intensyvumą ir mašinų konkurenciją su darbininku. Kartu su smulkiosios gamybos ir darbo namiešeromis jis panaikina paskutinius «perteklinių» darbininkų prieglobsčius ir, vadinasi, iki tol egzistavusį viso visuomeninio mechanizmo apsauginį vožtuvą. Kartu su materialinėmis gamybos proceso sąlygomis ir visuomenine jo kombinacija jis brandina to gamybos proceso kapitalistinės formos prieštaravimus ir antagonizmus, vadinasi, tuo pačiu metu ir naujos visuomenės kūrimo elementus ir senos visuomenės perversmo momentus³²².

³²² Robertas Ouenas, kooperatinių fabričių ir kooperatinių krautuvų tėvas, kuris vis dėlto, kaip aukščiau pažymėta, visai nepritarė savo pasekėjų iliuzijoms dėl šių izoliuotų pertvarkymo elementų reikšmės (Tragweite),— ne tiktai faktiškai savo bandymuose rėmėsi fabrikinė sistema, bet ir teoriškai skelbė ją «socialinio perversmo» išeities tašku. Ponas Viseringas, Leideno universiteto politinės ekonomijos profesorius lyg nujaučia kažką panašaus ir savo veikle «Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde», [Amsterdam] 1860—1862, kuris tinkamiausia forma pateikia visas vulgariosios ekonomijos banalybes, karštai pasisako už amatinę gamybą prieš stambiają pramonę {4-jam leid. «Naujos juridinės sukybės» (264 psl.) [šio tomo 269 psl.], kurias Anglijos įstatymų leidyba sukūrė, išleisdama vienas kitam prieštaraujančius Factory Acts, Factory Acts Extension Act ir Workshops' Act, pagaliau pasidarė neapkenčiamos ir dėl to 1878 metų Factory and Workshop Act [įstatyme dėl fabričių ir dirbtuvių] buvo įvykdyta visų šių sričių liečiančių įstatymų kodifikacija. Žinoma, čia negalima pateikti šio ir iki šiol tebegaliojančio Anglijos pramonės kodekso smulkios kritikos. Apsiribosime tokiomis pastabomis. Aktas apima: 1) Tekstilės fabričkus. Čia, aplamai imant, viskas pasilieka po senovei: vaikams nuo 10 metų leistas darbo laikas yra 5½ valandos per dieną arba 6 valandos, bet tokiu atveju šeštadienis laisvas; paaugliams ir moterims — penkos dienos po 10 valandų, šeštadienį daugiausia 6½ valandos — 2) Ne tekstilės fabričkus. Čia nuostatai labiau, negu tai buvo anksčiau, priartinti prie nuostatų, pažymėtų Nr. 1, bet dar vis tebeišlieka kai kurios kapitalistams palankios išimty, kurios tam tikrais atvejais, specialiu vidaus reikalų ministro leidimu, gali būti dar daugiau išplėtos.— 3) Workshops [dirbtuves], kurios apibrėžiamos apytikriai taip pat, kaip ankstesniame akte; jeigu jose dirba vaikai, paaugliai arba moterys, Workshops beveik prilygintos ne tekstilės fabričkams tačiau ir vėl su atskirais palengvinimais.— 4) Workshops, kuriose nėra vaikų ir paauglių, o dirba tik abiejų lyčių asmenys nuo 18 metų amžiaus; šiai kategorijai nustatomi papildomi palengvinimai.— 5) Domestic Workshops [naminės dirbtuves], kuriose dirba tiktai šeimos nariai nuosavame bute; čia taisyklės dar lankstesnės ir, be to, yra toks apribojimas, kad inspektorius be specialaus

10. STAMBIOJI PRAMONĖ IR ŽEMDIRBYSTĖ

Revoliucija, kurią stambioji pramonė sukelia žemdirbystėje ir visuomeniniuose žemdirbystės gamybos agentų santykiuose, galės būti išdėstyta tik vėliau. Čia užteks, užbėgant už akių tolesniam dėstymui, nurodyti kai kuriuos jos rezultatus. Jei mašinų naudojimas žemdirbystėje dažniausiai nėra susijęs su žalingais fiziniais padariniais, kuriuos jis sukelia fabrikų darbininkui³²³, tai užtat mašinos čia veikia dar intensyviau ir, kaip mes vėliau tai smulkiau parodysime, nesutikdamos pasipriešinimo, daro įtakos darbininkų pavirtimui «pertekliniais». Pvz., Kembridžo ir Safolko grafystėse dirbamos žemės plotas per pastaruosius dvidešimt metų žymiai padidėjo, tuo tarpu kai kaimo gyventojų skaičius per tą patį laikotarpį sumažėjo ne tik santykinai, bet ir absoliučiai. Jungtinėse Šiaurės Amerikos Valstybėse žemdirbystės mašinos tuo tarpu pavadoja tik potencinius darbininkus, t. y. jos įgalina gamintoją įdirbti didesnį plotą, bet nenuvaro faktiškai dirbančių darbininkų. Anglijoje ir Uelse žemdirbystės mašinų gamyboje dalyvavusių žmonių skaičius 1861 metais buvo 1 034, tuo tarpu kai dirbančių prie garo ir darbo mašinų žemės ūkio darbininkų skaičius buvo tik 1 205.

Žemdirbystės sferoje stambioji pramonė veikia nepaprastai revoliucingai ta prasme, kad ji panaikina senosios visuomenės ramstį, «valstietį», ir į jo vietą iškelia samdomąjį darbininką. Tuo būdu socialinio perversmo reikalingumas ir socialiniai priešingumai kaime pasidaro tokie pat kaip ir mieste. Į labiausiai rutiniško ir labiausiai neracionalaus gamybos tvarkymo vietą stoji sąmoningas technologinis mokslo pritaikymas. Kapitalistinis gamybos būdas baigia nutraukti tą pirmąją žemdirbystės ir pramonės šeiminingą sąjungą, kuri jungė vieną su kita abiejų vaikiškai neišsivysčiusias formas. Bet tuo pačiu metu jis sukuria materialines prielaidas naujai, aukštesnei sintezei — žemdirbystės ir pramonės sąjungai jų į priešybes išsivysčiusių formų pagrindu. Kartu su nuolat augančia persvara miestų gyventojų, kuriuos kapitalistinė gamyba suburia stambiuose centruose,

ministro ar teisėjo leidimo tegali lankyti tik tokias patalpas, kurios kartu nėra ir gyvenamosios patalpos; pagaliau, visiška šiaudų pynimo, nėriinių nėrimo, pirštinių dirbimo laisvė šeimoje. Nepaisant visų savo trūkumų, šis aktas greta Šveicarijos 1877 m. kovo 23 dienos federalinio fabrikų įstatymo vis dar tebėlieka geriausias įstatymas šioje srityje. Jo palyginimas su ką tik minėtu Šveicarijos federaliniu įstatymu turi ypatingą svarbą dėl to, kad jis labai akivaizdžiai parodo teigiamybes ir trūkumus dviejų įstatymų leidybos metodų — angliškojo, «istorinio», atskirais atvejais įsikišančio, ir kontinentinio metodo, kuris remiasi Prancūzijos revoliucijos tradicijomis ir yra labiau apibendrinantis. Deja, Anglijos kodeksas, sprendžiant iš to, kaip jis taikomas Workshops [dirbtuvėms], dėl nepakankamo inspektorių personalo vis dar tebėra negyva raidė.— F. E. }

³²³ Smulkų Anglijos žemdirbystėje naudojamų mašinų aprašymą pateikia dr. W. Hamm: «Die landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands», 2-sis leidimas [Braunschweig], 1856. Savo apybraižoje apie Anglijos žemdirbystės vystymąsi p. Hamas per daug nekritiškai seka p. Leonsu de Laverniu. {4-jam leid. Žinoma, šis veikalas dabar yra pasenęs.— F. E. }

II, iš vienos pusės, sukaupia istorinę visuomenės judėjimo į priekį jėgą (die geschichtliche Bewegungskraft der Gesellschaft), o iš antros pusės, griaua medžiagų apykaitą tarp žmogaus ir žemės, t. y. nuogrąžina dirvai jos sudėtinių dalių, žmogaus panaudotų maisto ir apsirengimo reikmenų forma, t. y. pažeidžia amžiną natūralinę nuolatinio dirvos derlingumo sąlygą. Kartu ji tuo pačiu griaua fizinę miesto darbininkų sveikatą ir intelektualinį kaimo darbininkų gyvenimą³²⁴. Bet, griaudama grynai stichiškai susidariusias šios medžiagų apykaitos sąlygas, kapitalistinė gamyba verčia ją atkurti jau atitinkamai, kaip dėsni, reguliuojantį visuomeninę gamybą, ir tokia forma, kuri atitinka visišką žmogaus išsivystymą. Žemdirbystėje, kulp ir pramonėje, kapitalistinis gamybos proceso pertvarkymas kartu yra gamintojų martirologas, darbo priemonė — priemonė darbininkui pavergti, priemonė jam išnaudoti ir pauperizuoti, visuomeninė darbo procesų kombinacija — organizuotas jo individualinio gyvybingumo, laisvės ir savarankiškumo slopinimas. Kaimo darbininkų klaidymas dideliuose plotuose palaužia jų pasipriešinimo jėgą, tuo tarpu kai miesto darbininkų susikongregavimas didina šią jėgą. Šiuolaikinėje, kapitalistinėje žemdirbystėje, kaip ir šiuolaikinėje pramonėje, darbo gamybinio pajėgumo pakėlimas ir didesnis jo judrumas perkami pačios darbo jėgos griovimo ir išsekimo kaina. Be to, kiekviena kapitalistinės žemdirbystės pažanga yra ne tik pažanga mokėjime plėsti darbininką, bet ir mokėjime plėsti dirvą, kiekviena pažanga keliant tam tikram laikui dirvos derlingumą tuo pačiu metu yra pažanga griauiant nuolatinius šio derlingumo šaltinius. Kuo labiau tam tikra šalis, kaip, pvz., Jungtinės Šiaurės Amerikos Valstybės, remiasi stambiaja pramone kaip savo vystymosi baze, tuo spartesnis yra šis griovimo procesas³²⁵.

³²⁴ «Jūs skirstote tautą į dvi priešiškas stovyklas: į storžievius kaimiečius ir išleptintus nykštukus. Dangiškas tėvel Nacija, pasiskirstanti pagal žemdirbystės ir prekybos interesų skirtingumą, laiko save sveika ir dargi vadina save apsišvietusia ir civilizuota ne priešingai šiam baisingam ir nenatūraliam pasiskirstymui, bet kaip tik dėl jo» (*David Urquhart*: «Familiar Words». London 1855, 119 psl.). Ši vieta kartu parodo jėgą ir silpnumą tos kritikos, kuri moka svarstyti ir smerkti dabartį, bet nemoka jos suprasti.

³²⁵ Plg. *Liebig*: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7-sis leidimas, 1862, ypač «Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues» pirmajame tome. [Plg. *Ю. Либих*: «Химия в приложении к земледелию и физиологии растений». Москва 1870. Įvadas.] Gamtos mokslo pažūriū išaiškindamas neigiamą šiuolaikinės žemdirbystės pusę, *Libichas* užsitaravo vieną iš nemirtingų savo nuopelnų. Jo istoriniai ekskursai į žemdirbystės istoriją, nors juose ir yra grubių klaidų, taip pat nušviečia kai kuriuos klausimus. Galima tik apgailestauti, kad jis išdrįsta spėlojimais reikšti tokias nuomones, kaip šios: «Atliktas tolesnis smulkinimas ir dažnas arimas didina oro apykaitą poringųjų žemės dalelių viduje, didina ir atnaujina tą jų paviršių, kurį turi veikti oras: bet lengva suprasti, kad derliaus didėjimas negali būti proporcingas lauke sunaudotam darbui, kad, priešingai, derlius dideja žymiai mažesne proporcija» «Šį dėsni,— priduria *Libichas*,— Dž. St. Millis savo veikale «Principles of Political Economy», I t., 17 psl., pirmą kartą išdėsto štai kaip: «Kad žemės

Vadinasi, kapitalistinė gamyba išvysto visuomeninio gamybos proceso techniką ir kombinaciją tik tokiu būdu, kad ji tuo pačiu metu pakerta visokio turto šaltinius: žemę ir darbininką.

produktas caeteris paribus [kitoms sąlygoms esant lygioms] didėja mažėjančia proporcija palyginti su dirbančiųjų darbininkų skaičiaus didėjimu (p. Milis nel visiems žinomą Rikardo mokyklos dėsnį čia kartoja, neteisingai jį formuluodamas, nes «the decrease of the labourers employed» [«dirbančiųjų darbininkų skaičiaus mažėjimas»] nuolat lydėjo Anglijoje žemdirbystės pažangą, ir dėl to Anglijai ir Anglijoje išrastas dėsnis pasirodė esąs visiškai nepritaikomas bent Anglijoje) — tai — universalus žemdirbystės dėsnis». Tai kelia nusistebėjimą, nes Miliiui nebuvo žinoma priežastis, sudaranti šio dėsnio pagrindą» (Libichas, cituotajame veikle, I tomas, 143 psl. [rus. leid. 100 psl.] ir pastaba). Jau nekalbant apie neteisingą aiškinimą žodžio «darbas», kuriuo Libichas supranta kažką kita negu politinę ekonomiją, šiaip ar taip, «kelia nusistebėjimą» tai, kad jis p. Dž. St. Milį daro pirmuoju pranašautoju teorijos, kurią Džemsas Andersonas pirmą kartą paskelbė A. Smito laikais ir paskui kartojo įvairiuose veikaluose iki XIX amžiaus pradžios, kurią 1815 metais pasisavino Maltus, aplamai meistras plagijuoti (visa jo gyventojų skaičiaus teorija yra begėdiškas plagiatas), kurią Uestas tuo pačiu metu išvystė nepriklausomai nuo Andersono, kurią Rikardo 1817 metais susiejo su bendrąja vertės teorija, kuri nuo to laiko Rikardo vardu pasidarė žinoma visame pasaulyje, kuri 1820 metais Džemsą Milio (Dž. St. Milio tėvo) buvo vulgarizuota ir kurią pagaliau ir p. Dž. St. Milis pakartojo kaip mokyklinę dogmą, pavirtusią bendra fraze. Neabejotina, kad Dž. St. Milio, šiaip ar taip, «nusistebėjimą keliantis» autoritetas yra kilęs beveik vien tik tokių qui pro quo dėka.

PENKTASIS SKYRIUS

ABSOLIUTINĖS IR SANTYKINĖS
PRIDEDAMOSIOS VERTĖS
GAMINIMAS

KETURIOLIKTASIS SKIRSNIS

ABSOLIUTINĖ IR SANTYKINĖ PRIDEDAMOJI VERTĖ

Aukščiau (žr. penktąjį skirsnį) mes darbo procesą nagrinėjome abstrakčiai, nepriklausomai nuo jo istorinių formų, kaip procesą tarp žmogaus ir gamtos. Mes ten sakėme: «Jei žiūrėsime į visą procesą jo rezultato požiūriu, tai ir darbo priemonė ir darbo objektas abu pasirodo kaip gamybos priemonės, o pats darbas — kaip gamybinis darbas». 7-je pastaboje tai papildėme: «Šis gamybinio darbo apibrėžimas, gaunamas paprastojo darbo proceso požiūriu, yra visiškai nepakankamas kapitalistiniame gamybos procesui». Tai, kas nurodyta, turime čia toliau išvystyti.

Kol darbo procesas yra grynai individualinis, tas pats darbininkas jungia visas funkcijas, kurios vėliau atsiskiria. Individualiai pasisavindamas gamtos daiktus savo gyvenimo reikalams, jis pats save kontroliuoja. Vėliau jis yra kontroliuojamas. Atskiras žmogus negali veikti gamtos, nepaleisdamas veikti savo paties raumenų, jo paties smegenims kontroliuojant. Kaip pačioje gamtoje galva ir ranka priklauso tam pačiam organizmui, taip ir darbo procese jungiasi protinis ir fizinis darbas. Vėliau jie atsiskiria ir pasidaro priešiška priešingai. Produktas iš individualinio gamintojo betarpiško produkto aplamai pavirsta visuomeniniu, bendru visuminio darbininko produktu, t. y. produktu kombinuoto darbo personalo, kurio atskiri nariai daro daugiau ar mažiau betarpišką poveikį darbo objektui. Todėl jau pats kooperatinis darbo proceso pobūdis neišvengiamai išplečia gamybinio darbo ir jo atstovo, gamybinio darbininko, sąvoką. Dabar, norint dirbti gamybinį darbą, nėra reikalo pačiam pridėti savo ranką; užtenka būti visuminio darbininko organu, atlikti vieną iš jo pafunkcijų. Aukščiau pateiktasis pirminis gamybinio darbo apibrėžimas, kuris yra išvestas iš pačios materialinės gamybos prigimties,

visada lieka teisingas, taikant jį visuminiam darbininkui, nagrinėjimam kaip viena visuma. Bet jis daugiau nebetinka kiekvienam iš jo narių, atskirai paimtam.

Tačiau, iš antros pusės, gamybinio darbo sąvoka susiaurėja. Kapitalistinė gamyba yra ne tiktai prekių gaminimas, bet pačia savo esme yra pridedamosios vertės gaminimas. Darbininkas gamina ne sau, bet kapitalui. Todėl jau neužtenka to, kad jis aplamai gamina. Jis turi gaminti pridedamąją vertę. Tik tas darbininkas yra gamybinis, kuris gamina kapitalistui pridedamąją vertę arba tarnauja savalminiam kapitalo vertės augimui. Antai, mokytojas, — jei leista pasirinkti pavyzdį ne iš materialinės gamybos sferos, — yra gamybinis darbininkas, jeigu jis ne tik apdoroja vaikų galvas, bet ir pats nusikamuoja dirbdamas įmonininkui praturtinti. Ar šis pastarasis įdės savo kapitalą į mokyimo fabriką ar į dešrų fabriką, nuo to nagrinėjamasis santykis nė kiek nepasikeičia. Todėl gamybinio darbininko sąvoka apima anaipol ne vien tik santykį tarp veiklos ir jos naudingo efekto, tarp darbininko ir darbo produkto: jį taip pat apima specifiskai visuomeninį, istoriskai atsiradusį gamybinį santykį, darantį darbininką betarpiška priemone kapitalo vertei didinti. Vadinasi, būti gamybinio darbininku anaipol nėra laimė, o tik prakeikimas. Ketvirtojoje šio veikalo knygoje, kurioje traktuojama teorijos istorija, bus plačiau parodyta, kad klasikinė politinė ekonomija pridedamosios vertės gaminimą jau seniai laikė būdingu gamybinio darbininko požymiu. Todėl, kintant jos pažiūroms į pridedamosios vertės prigimtį, kinta ir jos duodamas gamybinio darbininko apibrėžimas. Antai, fiziokratų pareiškimu, gamybinis esąs tik žemės ūkio darbas, nes tik jis duodąs pridedamąją vertę. Fiziokratams pridedamoji vertė egzistuoja vien tik žemės rentos forma.

Darbo dienos ilginimas už tų ribų, kuriose darbininkas įstengtų pagaminti tik savo darbo jėgos vertės ekvivalentą, ir kapitalo vykdomas šio pridedamojo darbo pasisavinimas — štai kas yra absoliutinės pridedamosios vertės gaminimas. Absoliutinės pridedamosios vertės gaminimas sudaro visuotinį kapitalistinės sistemos pagrindą ir santykinės pridedamosios vertės gaminimo išėities tašką. Gaminant santykinę pridedamąją vertę, darbo diena jau iš anksto yra suskirstyta į dvi dalis: būtinąjį darbą ir pridedamąjį darbą. Siekiant prailginti pridedamąjį darbą, būtinasis darbas mažinamas tokiomis metodais, kurie leidžia darbo užmokesčio ekvivalentą pagaminti per trumpesnį laiką. Absoliutinės pridedamosios vertės gaminimas yra susijęs tiktai su darbo dienos ilgumu; santykinės pridedamosios vertės gaminimas revoliucionizuoja iš pašaknų tiek techninius darbo procesus, tiek ir visuomenines gruputes.

Vadinasi, santykinės pridedamosios vertės gaminimo prielaida yra specifiskai kapitalistinis gamybos būdas; pastarasis su jam būdingais metodais, priemonėmis ir sąlygomis pats stichiškai atsiranda

Ir vystosi tik darbo formalaus pajungimo kapitalui pagrindu. Kar-
tu formalus darbo pajungimas kapitalui užleidžia vietą realiam
pajungimui.

Cia užtenka vien nurodyti į hibridines formas, kurioms esant
pridedamasis darbas jau nebeišspaudžiamas iš gamintojo tiesioginės
prievaratos būdu ir, iš antros pusės, dar nėra formalus jo pajungimo
kapitalui. Cia kapitalas dar nėra betarpiškai įvaldęs darbo proceso.
Greta savarankiškų gamintojų, kurie verčiasi amatu arba žemdir-
byste, naudodamiesi tradiciniais senoviniais gaminimo būdais, pasi-
rodo lupikautojas arba pirklys, lupikiškasis arba prekybinis kapitalas,
kuris, kaip parazitas, juos siurbia. Sios išnaudojimo formos vyravi-
mas visuomenėje daro negalimą kapitalistinį gamybos būdą, nors,
iš antros pusės, kaip tik ji gali sudaryti pereinamąją pakopą į šį pas-
turąjį, kaip tai buvo vidurinių amžių pabaigoje. Pagaliau, kaip paro-
do šiuolaikinio darbo namie pavyzdys, tam tikros hibridinės formos
iš dalies yra atkuriamos ir stambiosios pramonės pagrindu, nors
jos čia įgauna visiškai kitokį pavidalą.

Jei, iš vienos pusės, absoliutinei pridedamajai vertei gaminti
visiškai pakanka darbo formalaus pajungimo kapitalui, pvz., pakan-
ka, kad amatininkas, anksčiau dirbęs savarankiškai, sau, arba cecho
meistro pameistriui, pavirstų kapitalisto betarpiškai kontroliuojamu
namdomuoju darbininku, — tai, iš antros pusės, santykinės prideda-
mosios vertės gaminimo metodai tuo pačiu metu yra, kaip mes matė-
me, absoliutinės pridedamosios vertės gaminimo metodai. Juk neribo-
tas darbo dienos ilginimas pasireiškia kaip būdingiausias stambio-
sios pramonės produktas. Specifiškai kapitalistinis gamybos būdas
aplamai nustoja buvęs paprasta priemone santykinę pridedamąją
vertę gaminti, jeigu jis yra įvaldęs ištiesą gamybos šaką arba, dar
daugiau, visas lemiamąsias gamybos šakas. Jis tuomet pasidaro
visuotinė, visuomeniškai viešpataujančia gamybinio proceso forma.
Kaip ypatingas santykinės pridedamosios vertės gaminimo metodas,
jis dar veikia tik tiek, kiek, pirma, apima pramonės šakas, kurios iki
tol tik formaliai buvo pajungtos kapitalui, vadinasi, kiek jis vis la-
biau tebeplinta. Antra, kiek pramonės šakos, jau patekusios jo val-
džion, nenutrūkstamai revoliucionizuojamos dėl gamybos metodų
keitimo.

Tam tikru požiūriu skirtumas tarp absoliutinės ir santykinės
pridedamosios vertės aplamai yra iliuzinis. Santykinę pridedamoji
vertė yra absoliutinė, nes jos prielaida yra absoliutus darbo dienos
ilginimas už pačiam darbininkui egzistuoti būtino darbo laiko ribų.
Absoliutinę pridedamoji vertė yra santykinė, nes jos prielaida yra
darbo našumo vystymasis, leidžiantis apriboti būtinąjį darbo laiką
darbo dienos dalimi. Bet jei įsižiūrėsime į pridedamosios vertės ju-
dėjimą, ši tariamoji tapatybė išnyksta. Jei tik kapitalistinis gamybos
būdas atsirado ir pasidarė visuotiniu gamybos būdu, skirtumas tarp
absoliutinės ir santykinės pridedamosios vertės iškyla aikštėn, kai

dalykas aplamai liečia pridedamosios vertės normos pakėlimą. Lal-kydamiesi prielaidos, kad darbo jėga apmokama pagal jos vertę, mes atsiduriame prieš tokią alternatyvą: jei yra duotas darbo gamybinis pajėgumas ir normalus jo intensyvumo laipsnis, tai pridedamosios vertės norma gali būti pakelta tik absoliučiai prailginant darbo dieną; iš antros pusės, esant tam tikroms darbo dienos riboms, pridedamosios vertės norma gali būti pakelta tiktai keičiant darbo dienos sudėtinių dalių, t. y. būtinojo ir pridedamojo darbo, santykinį dydį, o tai savo ruožtu numato darbo našumo arba intensyvumo pakitimą, nes darbo užmokestis neturi kristi žemiau darbo jėgos vertės.

Jei darbininkas visą savo laiką yra priverstas sunaudoti sau ir savo šeimai būtiniesiems pragyvenimo reikmenims pagaminti, tai jam, žinoma, visiškai nelieka laiko neatlyginamai dirbti tretiesiems asmenims. Tuo būdu, kol darbo našumas nėra pasiekęs tam tikro lygio, darbininkas savo žinioje neturi to perteklinio laiko, be kurio negalimas pridedamasis darbas, vadinasi, negalimi ir kapitalistai, bet kartu negalimi ir vergvaldžiai, feodaliniai baronai, žodžiu tariant — jokia stambiųjų savininkų klasė¹.

Tuo būdu galima kalbėti apie gamtinę pridedamosios vertės bazę, bet tiktai ta visiškai bendra prasme, kad gamtoje nėra jokios absoliučios kliūtys, kuri trukdytų vienam žmogui atsikratyti jo paties egzistavimui būtinu darbu ir uždėti jį kitam žmogui. Su tokia pat teise galima teigti, pvz., jog gamtoje nėra absoliučių kliūčių, trukdančių vienam žmogui vartoti maistui kito žmogaus mėsą^{1a}. Anaipol nereikia, kaip tai kartais buvo daroma, su šiuo natūraliai išaugančiu darbo našumu sieti mistines pažiūras. Tik tada, kai žmonės išaugo iš savo pirmykštės gyvulių būklės, kai tuo būdu jų darbas ligi tam tikro laipsnio jau yra suvisuomenintas,— tik tada atsiranda sąlygos, kuriomis vieno žmogaus pridedamasis darbas pasidaro kito žmogaus egzistavimo sąlyga. Užnuomazginėse kultūros pakopose pasiektas darbo gamybinis pajėgumas yra visiškai menkas, bet tokie yra ir poreikiai, kurie vystosi kartu su jų patenkinimo priemonėmis, betarpiškai priklausydami nuo šių pastarųjų vystymosi. Toliau, nurodytose pirmosiose pakopose santykinis dydis tų visuomenės dalių, kurios gyvena svetimu darbu, yra nepaprastai mažas palyginti su betarpiškų gamintojų mase. Kylant visuomeniniam darbo gamybiniam pajėgumui, šios dalys didėja absoliučiai ir santykinai². Beje,

¹ «Jau pats atskiro kapitalistų klasės buvimas priklauso nuo darbo našumo» (*Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth»*. London 1821, 206 psl.). «Jei kiekvieno žmogaus darbo užtektų vien tik jo paties išmaitinimui užtikrinti, tai negalėtų būti nuosavybės» (*Ravenstone: «Thoughts on the Funding System»*. London 1824, 14 psl.).

^{1a} Neseniai atliktu apskaičiavimu, vien tik jau ištirtose šalyse gyvena mažiausia 4 000 000 žmogėdų.

² «Amerikos laukinių indėnų tarpe beveik viskas priklauso dirbančiajam, 99 procentus produkto tenka priskirti darbu; Anglijoje darbininkas, gal būt,

kapitalas, kaip visuomeninis santykis, atsiranda ekonominiu pagrindu, kuris yra ilgo vystymosi proceso produktas. Esamas darbo naštumas, kuriuo jis remiasi kaip savo pagrindu, yra ne gamtos dovana, bet dovana istorijos, apimančios tūkstančius amžių.

Jei paliksime nuošalyje didesnę ar mažesnę visuomeninės gamybos išsivystymą, tai darbo našumas pasirodys esąs susijęs su gamtinėmis sąlygomis. Jos visos gali būti suvedamos į paties žmogaus prigimtį, į jo rasę ir pan. ir į žmogų supančią gamtą. Išorinės gamtinės sąlygos ekonomiškai suskyla į dvi dideles klases: gamtiniai pragyvenimo reikmenų turtai, vadinasi, dirvos derlingumas, žuvų gausumas vandenyse ir pan., ir gamtiniai darbo priemonių turtai, kaip antai: veikiantieji kriokliai, laivuojamos upės, medis, metalai, anglis ir t. t. Kai kultūra yra užuomazginėje būklėje, lemiamą reikšmę turi pirmoji, aukštesnė išsivystymo pakopose — antroji gamtinių turtų rūšis. Palyginkite, pvz., Angliją su Indija arba — antikiniame pasaulyje — Atenus ir Korintą su Juodosios jūros pakrantės salimis.

Kuo mažesnis yra skaičius gamtinių poreikių, kuriuos būtinai reikia patenkinti, kuo didesnis gamtinis dirvos derlingumas ir kuo palankesnis klimatas, tuo mažesnis yra darbo laikas, būtinas gamintojui išlaikyti ir jam atgaminti. Vadinasi, tuo didesnis gali būti jo darbo perteklius, tenkantis kitiems, palyginti su darbu sau. Antai, jau Diodoras dėl senovės egiptiečių pažymi: «Visiškai neįtikima, kaip mažai triūso ir kaštų iš jų pareikalauja vaikų auginimas. Jie verda jiems pirmą pasitaikiusį paprastą maistą; taip pat duoda jiems valgyti žemutinę papiruso dalį, kurią galima pakepti ugnyje, be to, pelkių augalų šaknis ir stiebus, iš dalies žalius, iš dalies virtus ir keptus. Dauguma vaikų vaikščioja be apavo ir be drabužių, nes klimatas labai švelnus. Todėl išauginti vaiką tėvams tekainuoja iš viso ne daugiau kaip dvidešimt drachmų. Tuo daugiausia galima paaiškinti Egipto gyventojų gausumą, kuris davė galimybę pastatyti tiek daug grandiozinių įrenginių»³. Tačiau iš tikrųjų grandioziniai senovės Egipto įrenginiai atsirado ne tiek dėl Egipto gyventojų gausumo, kiek dėl tos aplinkybės, kad žymi jų dalis galėjo būti panaudota tiems darbams. Individualinis darbininkas tuo daugiau gali duoti pridedamojo darbo, kuo mažesnis yra jo būtinasis darbo laikas; tas pat liečia ir gyventojus darbininkus: kuo mažesnė jų dalis reikalinga būtiniesiems pragyvenimo reikmenims pagaminti, tuo didesnė yra likusi jų dalis, kurią galima panaudoti kokiam nors kitam darbui.

Jei tarsime esant kapitalistinę gamybą, tai, kitoms sąlygoms esant lygioms ir esant tam tikram darbo dienos ilgumui, pridedamojo darbo dydis kinta priklausomai nuo gamtinių darbo sąlygų ir ypač

negausna nė ²/₃» («The Advantages of the East India Trade etc.». London 1720, 73 psl.).

³ «Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek». 1 kn., 80 sk. [126 psl.]

nuo dirvos derlingumo. Tačiau iš to anaipol neišplaukia priešingas teiginys, kad derlingiausia dirva esanti tinkamiausia kapitalistiniam gamybos būdai augti. Pastarąjį sąlygoja žmogaus viešpatavimas gamtai. Perdaug išlaidi gamta «vedžioja žmogų kaip vaiką už perjuostės». Jo paties vystymosi ji nedaro gamtine būtinybe⁴. Ne tropinis klimatas su savo vešlia augmenija, o vidutinė juosta yra kapitalo tėvynė. Ne absoliutus dirvos derlingumas, o jos diferencijuotumas, jos gamtinių produktų įvairumas sudaro natūralų darbo visuomeninio pasidalijimo pagrindą, ir besikeičiant toms gamtinėms sąlygoms, kuriomis žmogui tenka ūkininkauti, šis įvairumas skatina jį gausinti savo poreikius, sugebėjimus, darbo priemones ir darbo būdus. Būtinumas visuomeniškai kontroliuoti kurią nors gamtos jėgą ūkio interesais, būtinumas stambiu mastu panaudoti arba pajungti ją žmogaus rankos sukurtais įrenginiais vaidina lemiamą vaidmenį pramonės istorijoje. Pavyzdys gali būti vandens reguliavimas Egipte⁵, Lombardijoje, Olandijoje ir t. t. arba Indijoje, Persijoje ir t. t., kur drėkinimas dirbtiniais kanalais ne tiktai teikia dirvai būtiną augalams vandenį, bet ir tuo pačiu metu atneša nuo kalnų kartu su dumblu mineralinių trašų. Ispanijos ir Sicilijos ūkinio suklestėjimo paslaptis arabų viešpatavimo metu buvo dirbtinis drėkinimas⁶.

Palankios gamtinės sąlygos visuomet teikia tik pridedamojo darbo galimumą, bet pačios savaime anaipol nesukuria tikrojo pridedamojo darbo, vadinasi, ir pridedamosios vertės arba pridedamojo produkto. Skirtingos gamtinės darbo sąlygos veda į tai, kad tas pats

⁴ «Pirmieji (gamtiniai turtai), būdami palankesni ir naudingesni, tautą daro nerūpestingą, išdidžią ir linkstančią į visokius nesaikingumus, tuo tarpu kai antrieji padeda vystytis budrumui, mokslui, menui ir politinėms įstaigoms» («England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun». London 1669, 181, 182 psl.). «Aš taip pat negaliu įsivaizduoti didesnio prakeikimo tautai, negu būti jai mestai į sklypelį žemės, kur pati gamta gausiai gamina gyvenimo reikmenis ir maistą, o klimatas nereikalauja arba neleidžia rimtai rūpintis drabužiais ir pastogė... Galimas ir priešingas kraštutinis. Dirva, nepajėgianti gaminti ir įdėjus į ją darbo, yra visiškai tokia pat bloga, kaip ir dirva, gausiai gaminanti, neįdėjus jokio darbo» («An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London 1767, 10 psl.).

⁵ Būtinumas apskaičiuoti Nilo patvinimo laikotarpius sukūrė Egipto astronomiją, o kartu ir šventikų kaip žemdirbystės vadovų kastos viešpatavimą. «Saulėgrąža yra tas metų momentas, kai Nilo vanduo pradeda kilti, ir todėl egiptiečiai turėjo ją stebėti ypatingai atidžiai... Jiems buvo svarbu nustatyti šį metų laikotarpį, kad galėtų reguliuoti pagal jį savo žemės ūkio darbus. Todėl jie turėjo ieškoti danguje ženklų, nurodančio jo sugrįžimą» («Discours sur les révolutions du globe», Hoefer leid. Paris 1863, 141 psl.).

⁶ Vandens tiekimo reguliavimas buvo vienas iš tų materialinių pagrindų, kurtais laikėsi valstybinė valdžia ant tarpusavyje nesusijusių smulkių Indijos gamybinių organizmų. Mahometoniškieji Indijos valdovai tai suprato geriau negu jų angliškieji įpėdiniai. Mes priminsime tik 1866 m. badą, kuris kainavo gyvybę daugiau kaip milijonui Bengalijos prezidentystės Orisos apygardos indų.

darbo kiekis įvairiose šalyse patenkina nevienodas poreikių mases⁷, vadnasi, į tai, kad, kitoms sąlygoms esant panašioms, būtinasis darbo laikas pasirodo esąs skirtingas. Pridedamąjį darbą jos teveikia tik kaip natūralinė riba, t. y. apsprendžia tą tašką, kur gali būti pradėtas darbas kitiems. Si natūralinė riba traukiasi atgal tuo mastu, kurluo progresuoja pramonė. Vakary Europos visuomenėje, kur darbininkas tik pridedamuoju darbu tegali nusipirkti leidimą dirbti savo paties egzistavimui palaikyti, lengvai atsiranda iliuzija, jog teikti pridedamąjį produktą esanti įgimta žmogaus darbo savybė⁸. Bet paimekime, pvz., žmones, gyvenančius rytinėse Azijos archipelago sallose, kur sago medis auga miške laukinis. «Ciabuviai, pragrėžę medyje skylę ir įsitikinę, kad šerdis prinokusi, nukerta medį, padalija jį į kelis gabalus, išgrando šerdį, sumaišo ją su vandeniu ir, laukošę vandenį, gauna visiškai tinkamus vartoti saginius miltus. Vienas medis paprastai duoda 300 svarų ir gali duoti nuo 500 iki 600 svarų. Tuo būdu tenai vykstama į mišką prisikirsti maisto taip pat, kaip pas mus vykstama į mišką malkų»⁹. Tarkime, kad tokiam Rytų Azijos maistkirčiui reikia 12 darbo valandų per savaitę, kad galėtų patenkinti visus savo poreikius. Palankios gamtinės sąlygos jam betarpiškai teduoda tik viena — daug laisvo laiko. Kad jis galėtų panašiai jį sunaudoti sau pačiam, tam reikalinga visa eilė istorinių sąlygų; kad jis galėtų sunaudoti jį pridedamojo darbo kitiems asmenims pavidalu, tam reikalinga išorinė prievarta. Jei ten būtų įvesta kapitalistinė gamyba, tai tam vyrui tektų, gal būt, dirbti šešias dienas per savaitę, kad galėtų sunaudoti sau pačiam vienos darbo dienos produktą. Gamtos dosnumas anaip tol neišaiškina, kodėl jis darba dirba šešias dienas per savaitę arba kodėl duoda 5 pridedamojo darbo dienas. Jis tik išaiškina, kodėl jo būtinasis darbo laikas apribotas viena diena per savaitę. Šiaip ar taip, jo pridedamasis produktas jokiū būdu negalėjo atsirasti iš kažkokios žmogaus darbui įgimtos slėpiningos savybės.

⁷ «Nėra dviejų šalių, kurios teiktų vienodą kiekį būtinų pragyvenimo reikmenų vienodu gausumu ir sunaudojant vienodą darbo kiekį; žmonių poreikiai didėja arba mažėja priklausomai nuo to, ar jų gyvenamos vietos klimatas yra atšiaurus ar švelnus; vadinasi, tas mastas, kuriuo įvairių šalių gyventojai yra priversti vykdyti savo gamybą (proportion of trade), negali būti vienodas, ir nėra galimybės nustatyti skirtingumo laipsnį kitaip, kaip tik pagal šilumos ir šalčio laipsnius; iš to gali būti padaryta ta bendra išvada, kad tam tikro skalesaus gyventojų gyvybei palaikyti būtino darbo kiekis yra visų didžiausias šal-tame klimate, visų mažiausias — karštame, nes pirmuoju atveju ne tiktai žmonės daugiau reikalingi drabužių, bet ir žemė daugiau reikalinga įdirbimo negu ant-roju atveju» («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest». London 1750. 60 psl.). Šio epochą sudariusio anoniminio veikalo autorius yra Dž. Mesis. Jumas iš jo paėmė savo palūkanų teoriją.

⁸ «Kiekvienas darbas turi (reikia manyti, jog tai priklauso ir prie drošs et devoirs du citoyen [piliečio teisių ir pareigų]) duoti perteklių» (Prudonas).

⁹ F. Schouw: «Die Erde, die Pflanzen und der Mensch», 2-sis leid., Leipzig 1854, 148 psl.

Darbo gamybinės jėgos,— tiek istoriškai išsivysčiusios, visuomeninės, tiek ir pačios gamtos sąlygojamos,— atrodo esančios darbą įsijungusio kapitalo gamybinės jėgos.

Rikardo niekad nerūpėjo pridemosios vertės kilmė. Jis nagrinėja ją kaip kažką iš vidaus savybingą kapitalistiniam gamybos būdai, kuris, jo akimis žiūrint, yra natūrali visuomeninės gamybos forma. Ten, kur jis kalba apie darbo našumą, jis jame ieško ne pridemosios vertės buvimo priežasties, o tik priežasties, apsprendžiančios tos vertės dydį. Tuo tarpu jo mokykla garsiai paskelbė, kad pelno (skaityk: pridemosios vertės) atsiradimo priežastis yra darbo gamybinis pajėgumas. Tai, šiaip ar taip, yra pažanga palyginti su merkantilistais, kurie, iš savo pusės, produkto kainos perteklių palyginti su jo gamybos kaštais išveda iš mainų, iš produktų pardavimo aukščiau jų vertės. Tačiau ir Rikardo mokykla tik apėjo problemą, bet neišsprendė jos. Ir tai suprantama: instinktas visiškai teisingai padiktavo šiems buržuaziniams ekonomistams, kad labai pavojinga per daug giliai tirti opų pridemosios vertės kilmės klausimą. Bet ką pasakysit, kai praėjus pusei šimtmečio po Rikardo ponas Džonas Stiuartas Milis kartoja pablogintu pavidalu netikusius pirmųjų Rikardo vulgarizatorių išsisukinėjimus ir šiuo pagrindu išdidžiai konstatuoja savo pranašumą prieš merkantilistus?

Milis sako: «Pelno priežastis yra ta, kad darbas gamina daugiau, negu reikia jam išlaikyti». Tuo tarpu tai tėra tik seni atkartojimai; bet Milis prie to nori prijungti ir šį tą savo. «Arba, kitaip tariant, priežastis, dėl kurios kapitalas duoda pelno, yra ta, kad maistas, drabužiai, žaliavos ir darbo priemonės egzistuoja ilgesnį laiką, negu jo reikia jiems pagaminti». Milis čia supainioja darbo laiko ilgumą su darbo produktų egzistavimo laiko ilgumu. Šiuo požiūriu kepyklos savininkas, kurio produktai egzistuoja tik vieną dieną, niekad negalėtų gauti iš savo samdomųjų darbininkų tiek pat pelno, kiek gauna mašinų gamyklos savininkas, kurio produktai egzistuoja dvidešimt ir daugiau metų. Šiaip ar taip, yra neabejotina, kad jei paukščių lizdai išsilaikytų tik tiek laiko, kiek jo reikia jiems įrengti, paukščiai turėtų išsiversti be lizdų.

Nustatęs šią pagrindinę tiesą, Milis parodo savo pranašumą prieš merkantilistus: «Tuo būdu mes matome, kad pelnas atsiranda ne iš šalutinio mainų fakto, bet iš darbo gamybinio pajėgumo; tam tikros šalies visuminį pelną visuomet apsprendžia darbo gamybinis pajėgumas nepriklausomai nuo to, ar mainai vyksta ar ne. Jei nebūtų darbo pasidalijimo, nebūtų nei pirkimo, nei pardavimo, o pelnas vis tiek liktų». Taigi, čia mainai, pirkimas ir pardavimas — šios bendrosios kapitalistinės gamybos sąlygos — skelbiami visiškai šalutine aplinkybe; pelnas pasilieka net ir tuo atveju, kai nėra nei darbo jėgos pirkimo, nei pardavimo!

Toliau: «Jei tam tikros šalies darbininkų visuma pagamina 20% daugiau už jų darbo užmokesčių sumą, tai pelnas bus 20%, kad ir

koks būtų prekių kainų lygis». — Tai, iš vienos pusės, nepaprastai vykusį tautologiją, nes, jei darbininkai pagamina savo kapitalistams 20% pridedamosios vertės, tai, savaime suprantama, kapitalistų pelnas santykiškai su visuminiu darbininkų darbo užmokesčiu kaip 20 : 100. Iš antros pusės, visiškai neteisinga, kad pelnas «bus 20%». Jis neišvengiamai bus mažesnis, nes pelnas skaičiuojamas nuo visos avansuotojo kapitalo sumos. Tarkime, pvz., kad kapitalistas avansavo 500 sv. st., tame tarpe 400 sv. st. gamybos priemonių forma, 100 sv. st. darbo užmokesčio forma. Tarkime, kad pridedamosios vertės norma, kaip aukščiau buvo numatyta, yra 20%. Tada pelno norma bus 20 : 500, t. y. 4%, o ne 20%.

Toliau seka puikus pavyzdys, kaip Milis elgiasi su įvairiomis istorinėmis visuomeninės gamybos formomis: «Aš visur tariau esant šiuolaikinę padėtį, kuri, išskyrus nedaugelį išimčių, viešpatauja visur, t. y. kad kapitalistas padaro visas parengiamąsias išlaidas, įskaitant į jas ir darbininko apmokėjimą». Nuostabi optinė paklaida — matyti visur tokią padėtį, kuri iki šiol egzistavo žemės rutulyje tikrai kaip išimtis. Bet eikime toliau. Milis teikiasi sutikti, jog «nėra absoliučiai būtina, kad taip būtų»*. Priešingai. «Darbininkas galėtų palaukti viso savo uždarbčio apmokėjimo, kol pilnutinai užbaigs darbą, jeigu jis tuo laikotarpiu turėtų reikalingų pragyvenimo reikmenų. Bet tuo atveju jis ligi tam tikro laipsnio būtų kapitalistas, kuris įdėjo kapitalą į įmonę ir pateikė dalį fondo, kuris yra būtinas tolesniam įmonės veikimui». Su tokia pat teise Milis galėtų pasakyti, kad darbininkas, skolinantis sau pačiam ne tik pragyvenimo reikmenis, bet ir darbo priemones, iš tikrųjų esąs savo paties samdomasis darbininkas. Arba kad Amerikos valstietis pasirodo esąs savo paties vergas, kuris nuo paprasto vergo skiriasi tik tuo, kad jis eina lažą sau pačiam, o ne ponui.

Tuo būdu visiškai aiškiai parodęs, kad net jei ir nebūtų kapitalistinės gamybos, ji vis dėlto būtų, Milis paskui taip pat nuosekliai įrodo, kad kapitalistinės gamybos nėra net tuo atveju, kai ji yra. «Bet ir pastaruoju atveju (t. y. kai kapitalistas avansuoja samdomajam darbininkui visus jo pragyvenimo reikmenis) į darbininką galima žiūrėti tuo pačiu požiūriu (t. y. kaip į kapitalistą). Nes, atiduodamas savo darbą žemiau jo rinkos kainos (!), jis tarytum

* Pasiremiant Markso nurodymu, padarytu N. F. Danielsonui (N.-onui) 1878.XI.28 d. laiške, šios pastraipos pradžią reikia ištaisyti šitaip:

«Toliau seka puikus pavyzdys, kaip Milis elgiasi su įvairiomis istorinėmis visuomeninės gamybos formomis: «Aš visur tariau esant,— sako jis,— šiuolaikinę padėtį, kuri, išskyrus nedaugelį išimčių, viešpatauja visur, kur darbininkai ir kapitalistai sudaro atskiras klases». Milis norėtų tikėti, jog «nėra absoliučiai būtina, kad taip būtų, net esant tokiai ekonominei sistemai, kurioje darbininkai ir kapitalistai sudaro atskiras klases». Plg. Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XXVII т., 1935, 18 psl. *Red.*

avansuoja skirtumą (?) savo įmonininkui ir t. t.»^{9a}. Iš tikrųjų darbininkas per savaitę ir t. t. nemokamai avansuoja kapitalistui savo darbą, kad savaitės ir t. t. pabaigoje gautų jo rinkos kainą; pasak Milio, tai daro jį kapitalistul! Plokščioje lygumoje kiekvienas kupstas atrodo esąs kalva; šiuolaikinės buržuazinės minties lėkštumas visų geriausiai išmatuojamas jos «didžiųjų mąstytojų» kalibru.

---

^{9a} *J. St. Mill: «Principles of Political Economy».* London 1868, 252—253 psl., įvairiose vietose. [Pig. *Цж. Ст. Милль: «Основания политической экономии».* Cernyševskio redaguotas rus. vert., 1909, II kn., 14 sk., 395 psl.] {Cituotos vietos paimtos iš «Kapitalo» prancūziškojo leidimo.—*F. E.*}

PENKIOLIKTASIS SKIRSNIS
**DARBO JĖGOS KAINOS IR PRIDEDAMOSIOS VERTĖS
 DYDŽIO KITIMAS**

Darbo jėgos vertę apsprendžia vidutiniam darbininkui įprastai būtinų pragyvenimo reikmenų vertė. Šių pragyvenimo reikmenų masė, nepaisant galimų jų formos kitimų, tam tikrai epochai ir tam tikrai visuomenei yra duota ir todėl turi būti laikoma pastoviu dydžiu. Kinta tiktai šios masės vertė. Dar du veiksniai įeina į darbo jėgos vertės apibrėžimą. Iš vienos pusės, jos apmokymo kaštai, kurie kinta besikeičiant gamybos būdai, iš antros pusės — natūraliniai skirtumai tarp vyrų ir moterų, suaugusių darbininkų ir paauglių darbo jėgos. Šių skirtingų darbo jėgų naudojimas, kurį taip pat sąlygoja gamybos būdas, sudaro didžiulį skirtumą tarp darbininko šeimos atgaminimo kaštų ir suaugusio vyro darbininko vertės. Tačiau toliau dėstant į abu šiuos veiksnius neatsižvelgtama^{9b}.

Mes darome prielaidą. 1) kad prekės parduodamos pagal jų vertę; 2) kad darbo jėgos kaina kartais gali pakilti aukščiau jos vertės, bet niekad nekrinta žemiau jos.

Esant tokiai prielaidai, santykinius darbo jėgos kainos ir pridamosios vertės dydžius apsprendžia trys aplinkybės: 1) darbo intensyvumas, arba ekstensyvusis darbo dydis; 2) normalus darbo intensyvumas, arba jo intensyvusis dydis, — kai tam tikras darbo kiekis sunaudojamas per tam tikrą laiką; 3) pagaliau, darbo gamybinis pajėgumas, — kai priklausomai nuo gamybos sąlygų išsivystymo laipsnio tas pats darbo kiekis per tą patį laiką gali duoti didesnę ar mažesnę produkto kiekį. Aišku, kad čia galimos įvairių įvairiausių kombinacijos, jei vienas iš šių trijų veiksnių yra pastovus, o du kinta, arba du yra pastovūs, o vienas kinta, arba pagaliau visi trys kinta tuo pačiu metu. Kombinacijų skaičius didėja dar dėl tos aplinkybės, kad, įvairiems veiksniams vienu metu kintant, kitimų dydis ir kryptis gali būti skirtingi. Toliau yra išnagrinėtos tik svarbiausios kombinacijos.

---

^{9b} 281 psl. išdėstytas atvejis [šio tomo 284—285 psl.] čia, suprantama, taip pat nenagrinėjamas. {3-jo leid. pastaba.— F. E.}

I. DARBO DIENOS DYDIS IR DARBO INTENSIVUMAS PASTOVOS (DUOTI), DARBO GAMYBINIS PAJĖGUMAS KINTA

Esant šiai prielaidai, darbo jėgos vertę ir pridedamąją vertę apsprendžia trys dėsniai:

Pirma: Duoto dydžio darbo diena visada reiškiasi ta pačia naujai pagaminta verte, kad ir kaip besikeistų darbo našumas ir kartu su juo produktų masė, vadinasi, ir prekės vieneto kaina.

Per dvylikos valandų darbo dieną naujai pagaminama vertė yra lygi, pvz., 6 šil., nors pagamintų vartojamųjų verčių kiekis kinta kartu su darbo gamybinio pajėgumu ir, vadinasi, 6 šil. vertė pasiskirsto didesniam ar mažesniam prekių kiekiui.

Antra: Darbo jėgos vertė ir pridedamoji vertė kinta priešingai kryptimi. Darbo gamybinio pajėgumo kitimas, jo didėjimas ar mažėjimas, veikia darbo jėgos vertę atvirkščia kryptimi, o pridedamąją vertę — tiesiogine kryptimi.

Per dvylikos valandų darbo dieną naujai pagaminta vertė yra pastovus dydis, pvz., 6 šil. Šis pastovus dydis yra lygus pridedamosios vertės sumai plius darbo jėgos vertė, kurią darbininkas pakeičia ekvivalentu. Savaime suprantama, kad iš dviejų pastovaus dydžio dėmenų nė vienas negali didėti, nemažėjant kitam. Darbo jėgos vertė negali padidėti nuo 3 šil. iki 4 šil., nesukeldama pridedamosios vertės sumažėjimo nuo 3 šil. iki 2 šil., ir, atvirkščiai, pridedamoji vertė negali pakilti nuo 3 šil. iki 4, darbo jėgos vertei nesumažėjus nuo 3 šil. iki 2. Vadinasi, šiomis sąlygomis absoliutus darbo jėgos vertės arba pridedamosios vertės dydis negali kitėti, tuo pačiu metu rekintant jų santykiniams arba palyginamiesiems dydžiams. Jie negali vienu metu mažėti arba didėti.

Toliau, darbo jėgos vertė negali sumažėti, ir, vadinasi, pridedamoji vertė negali padidėti, jei nepadidėja darbo gamybinis pajėgumas; antai, aukščiau pateiktajame pavyzdyje darbo jėgos vertė gali sumažėti nuo 3 šil. iki 2 tik tuo atveju, jei pakilęs darbo gamybinis pajėgumas leidžia per 4 valandas pagaminti tą pačią pragyvenimo reikmenų masę, kuriai pagaminti anksčiau reikėjo 6 valandų. Atvirkščiai, darbo jėgos vertė negali padidėti nuo 3 šil. iki 4 šil., jei darbo gamybinis pajėgumas nekris, vadinasi, reikės 8 valandų pagaminti tai pačią pragyvenimo reikmenų masę, kuriai anksčiau užlekdavo 6 valandų. Iš to išplaukia, kad darbo našumo didėjimas mažina darbo jėgos vertę ir, vadinasi, didina pridedamąją vertę, ir, atvirkščiai, darbo našumo mažėjimas didina darbo jėgos vertę ir mažina pridedamąją vertę.

Formuluodamas šį dėsnį, Rikardo išleido iš akių vieną aplinkybę: nors pridedamosios vertės, arba pridedamojo darbo, dydžio kitimas sąlygoja atvirkščią darbo jėgos vertės, arba būtinojo darbo, dydžio kitimą, vis dėlto iš to anaipol neišplaukia, kad šie dydžiai

kinta ta pačia proporcija. Jie padidėja arba sumažėja tuo pačiu dydžiu. Bet ta proporcija, kuria padidėja arba sumažėja kiekviena iš naujai pagamintos vertės arba darbo dienos sudėtinių dalių, priklauso nuo pirminio pasiskirstymo, kuris buvo iki darbo gamybinio pajėgumo pakitimo. Tarkime, kad darbo jėgos vertė yra 4 šil., arba būtinasis darbo laikas yra 8 valandos, pridedamoji vertė yra 2 šil., arba pridedamasis darbas yra 4 valandos; jei, pakilus darbo gamybiniam pajėgumui, darbo jėgos vertė sumažės iki 3 šil., arba būtinasis darbo laikas iki 6 valandų, tai pridedamoji vertė padidės iki 3 šil., arba pridedamasis darbas iki 6 valandų. Tas pats 2 valandų, arba 1 šil., dydis vienu atveju pridedamas, kitu atveju — atimamas. Bet santykinis dydžių pakitimas yra abiem atvejais skirtingas. Tuo metu, kai darbo jėgos vertė sumažėja nuo 4 šil. iki 3, vadinasi, $\frac{1}{4}$, arba 25%, pridedamoji vertė padidėja nuo 2 šil. iki 3, t. y. perpus, arba 50%. Iš to išplaukia, kad ta proporcija, kuria pridedamoji vertė padidėja ar sumažėja dėl duoto darbo gamybinio pajėgumo pakitimo, yra tuo didesnė, kuo mažesnė, ir tuo mažesnė, kuo didesnė iš pradžių buvo darbo dienos dalis, kuri reiškiasi pridedamąja verte.

Trečia: Pridedamosios vertės padidėjimas arba sumažėjimas visada yra atitinkamo darbo jėgos vertės sumažėjimo ar padidėjimo pasekmė, bet niekada nėra šio sumažėjimo arba padidėjimo priežastis¹⁰.

Kadangi darbo diena yra pastovus dydis ir reiškiasi pastoviu vertės dydžiu, kadangi kiekvieną pridedamosios vertės dydžio pakitimą atitinka priešingas darbo jėgos vertės dydžio pakitimas ir kadangi darbo jėgos vertė gali kitėti tik tai kintant darbo gamybiniam pajėgumui, tai iš to, aišku, išplaukia, kad nurodytomis sąlygomis bet kuris pridedamosios vertės dydžio pakitimas atsiranda dėl darbo jėgos vertės dydžio atvirkščio pakitimo. Anksčiau mes matėme, kad joks absoliutinių darbo jėgos vertės ir pridedamosios vertės dydžių pakitimas negalimas nepakitus jų santykiniams dydžiams. Iš to dabar išplaukia, kad joks jų vertės santykinų dydžių pakitimas negalimas nepakitus absoliutiniam darbo jėgos vertės dydžiui.

Sutinkamai su trečiuoju dėsniu pridedamosios vertės dydžio pakitimas numato darbo jėgos vertės pakitimą, kurį sukėlė darbo

¹⁰ Šį trečiąjį dėsni Mak-Kuločas, tarp kita ko, papildė absurdišku priedu, kad pridedamoji vertė galinti didėti ir nemažėjant darbo jėgos vertei, jei panaikinti mokesčiai, kuriuos kapitalistas anksčiau mokėdavo. Tokių mokesčių panaikinimas absoliučiai nekeičia kiekio tos pridedamosios vertės, kurią pramoninis kapitalistas betarpiškai išsiurbia iš darbininko. Jis keičia tik tą proporciją, kuria kapitalistas turi paskirstyti pridedamąją vertę tarp savo kišenės ir trečiųjų asmenų. Tuo būdu jis palieka visiškai nepakeistą santykį tarp darbo jėgos vertės ir pridedamosios vertės. Vadinasi, Mak-Kulocho išimtis tik parodo, kad jis nesupranta bendros taisyklės — tai nelaimė, kuri jį taip pat dažnai ištinka vulgarizuojant Rikardo, kaip Z. B. Sejų — vulgarizuojant A. Smitą.

gamybinio pajėgumo pakitimas. Pirmojo pakitimo ribą apsprendžia naujas darbo jėgos vertės lygis. Tačiau net jeigu aplinkybės leidžia nagrinėjamaam dėsniai veikti, yra galimi tarpiniai kitimai. Pvz., jei dėl darbo gamybinio pajėgumo pakilimo darbo jėgos vertė krinta nuo 4 šil. iki 3, arba būtinasis darbo laikas — nuo 8 valandų iki 6, tai darbo jėgos kaina iš viso gali kristi iki 3 šil. 8 pensų, 3 šil. 6 pensų, 3 šil. 2 pensų ir t. t., ir, vadinasi, pridedamoji vertė padidės tik iki 3 šil. 4 pensų, 3 šil. 6 pensų, 3 šil. 10 pensų ir t. t. Kritimo, kurio minimali riba yra 3 šil., laipsnis priklauso nuo lyginamojo svorio, kurį turi kapitalo spaudimas, iš vienos pusės, darbininkų pasipriešinimas — iš antros.

Darbo jėgos vertę apsprendžia tam tikro pragyvenimo reikmenų kiekio vertė. Kintant darbo gamybiniam pajėgumui, kinta šių pragyvenimo reikmenų vertė, bet ne jų masė. Kylant darbo gamybiniam pajėgumui, tiek darbininko, tiek ir kapitalisto pragyvenimo reikmenų masė gali didėti tuo pačiu metu ir ta pačia proporcija, nesukeldama jokio pakitimo santykyje tarp darbo jėgos kainos ir pridedamosios vertės dydžių. Jei pirminė darbo jėgos vertė yra 3 šil., o būtinasis darbo laikas lygus 6 valandoms ir jei pridedamoji vertė taip pat yra 3 šil., t. y. pridedamasis darbas taip pat lygus 6 valandoms, tai darbo gamybinio pajėgumo padvigubėjimas, esant ankstesniam darbo dienos pasiskirstymui, darbo jėgos kainą ir pridedamąją vertę paliks nepasikeitusias. Tarkime dabar, kad kiekviena iš jų reiškiasi dvigubu, bet atitinkamai atpigintų, vartojamųjų verčių kiekiu. Nors darbo jėgos kaina liko nepasikeitusi, ji vis dėlto dabar yra didesnė už jos vertę. Jei darbo jėgos kaina kristų, bet ne ligi minimalios $1\frac{1}{2}$ šil. ribos, kurią apsprendžia naujoji jos vertė, bet ligi 2 šil. 10 pensų, 2 šil. 6 pensų ir t. t., tai net ši kritusi kaina vis dėlto atstovautų padidėjusiai pragyvenimo reikmenų masei. Tuo būdu, kylant darbo gamybiniam pajėgumui, darbo jėgos kaina galėtų nenutrūkstamai kristi greta taip pat nenutrūkstamo darbininko pragyvenimo reikmenų masės didėjimo. Bet santykinai, t. y. palyginti su pridedamąja verte, darbo jėgos vertė visą laiką mažėtų, ir, vadinasi, vis gilesnė darytųsi praraja tarp darbininko ir kapitalisto pragyvenimo lygių¹¹.

Rikardo pirmas griežtai formulavo tris aukščiau nustatytus dėsnius. Jo išdėstymo trūkumai yra šie: 1) tas ypatingas sąlygas, kurio mis galioja šie dėsniai, jis laiko savaime suprantamomis, visuotinėmis ir išimtinėmis kapitalistinės gamybos sąlygomis. Jam neegzistuoja nei darbo dienos ilgumo, nei darbo intensyvumo kitimai, tad jam pats darbo gamybinis pajėgumas yra vienintelis kintamas

¹¹ Kai pakinta pramonės našumas ir tam tikru darbo ir kapitalo kiekiu pagaminama daugiau ar mažiau produkto, santykinis darbo užmokesčio dydis gali žymiai kitėti, tuo tarpu kai produktų kiekis, kurį išreiškia šis santykinis dydis, pasilieka tas pats; arba gali kitėti produktų kiekis, tuo tarpu kai santykinis dydis lieka nepasikeitęs («Outlines of Political Economy etc.». London 1832, 67 psl.).

veiksny. 2) Panašiai kaip ir kiti ekonomistai, Rikardo niekad nėra tyrinėjęs pridėdamosios vertės kaip tokios, t. y. nepriklausomai nuo atskirų jos formų, kaip kad: pelnas, žemės renta ir t. t. Ir šis antras trūkumas sukėlė jo analizėje kur kas didesnių klaidų negu pirmasis. Pridėdamosios vertės normos dėsnius jis tiesiog suplaka su pelno normos dėsniais. Tuo tarpu, kaip jau buvo pasakyta, pelno norma yra pridėdamosios vertės santykis su visu avansuotuoju kapitalu, o pridėdamosios vertės norma yra pridėdamosios vertės santykis vien tik su kintamąja šio kapitalo dalimi. Tarkime, kad 500 sv. st. kapitalas (K) pasiskirsto į žaliavas, darbo priemones ir t. t., sudarančias kartu 400 sv. st. (c), ir į 100 sv. st. darbo užmokesčio (v); tarkime toliau, kad pridėdamoji vertė = 100 sv. st. (m). Tada pridėdamosios

vertės norma $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ sv. st.}}{100 \text{ sv. st.}} = 100\%$. Tuo tarpu pelno norma

$\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ sv. st.}}{500 \text{ sv. st.}} = 20\%$. Be to, aišku, kad pelno norma gali pri-

klausyti nuo aplinkybių, nedarančių jokios įtakos pridėdamosios vertės normai. Vėliau, trečiojoje šio veikalo knygoje, aš parodysiu, kad tam tikromis aplinkybėmis ta pati pridėdamosios vertės norma gali pasireikšti įvairiausiomis pelno normomis ir įvairios pridėdamosios vertės normos — ta pačia pelno norma.

II. DARBO DIENA PASTOVI, DARBO GAMYBINIS PAJĖGUMAS PASTOVUS, DARBO INTENSYVUMAS KINTA

Didėjantis darbo intensyvumas numato didesnę darbo sunaudojimą per tą patį laiko tarpą. Todėl intensyvesnė darbo diena įsikūnija didesniame produktų kiekyje negu mažiau intensyvi to paties ilgumo darbo diena. Tiesa, ir pakilus gamybiniam pajėgumui, ta pati darbo diena tiekia daugiau produktų. Bet pastaruoju atveju sumažėja produkto vieneto vertė, nes produktui pagaminti dabar reikia mažiau darbo negu anksčiau; atvirkščiai, pirmuoju atveju vertė lieka nepasikeitusi, nes produktui pagaminti reikia tiek pat darbo, kaip ir anksčiau. Produktų kiekis čia padidėja, nesukeldamas jų kainos kritimo. Kartu su jų kiekiu didėja ir jų kainų suma, tuo tarpu kai, pakilus darbo gamybiniam pajėgumui, ta pati vertės suma reiškiasi padidėjusia produktų mase. Tuo būdu, nepasikeičiant darbo valandų skaičiui, intensyvesnė darbo diena įsikūnija didesnėje naujai sukurtoje vertėje, vadinasi, jei pinigų vertė nekinta, — didesniame pinigų kiekyje. Per darbo dieną naujai sukurta vertė kinta, darbo dienos intensyvumui nukrypstant nuo normalaus visuomeninio lygio. Ta pati darbo diena dabar reiškiasi jau nebe pastoviaja, kaip anksčiau, bet kintamąja naujai pagaminta verte, kaip, pvz., dvylikos valandų didesnio intensyvumo darbo diena reiškiasi 7 šil., 8 šil. ir t. t.

vietoj 6 šil., kuriais reiškiasi įprastinio intensyvumo dvylikos valandų darbo diena. Aišku, kad jeigu vertė, kuri naujai sukuriama per darbo dieną, kinta, pvz., nuo 6 iki 8 šil., tai abi šios naujai sukurtos vertės sudėtinės dalys — darbo jėgos kaina ir pridedamoji vertė — gali didėti tuo pačiu metu ir ta pačia arba skirtinga proporcija. Darbo jėgos kaina ir pridedamoji vertė gali tuo pačiu metu padidėti nuo 3 šil. iki 4, jei naujai sukurta vertė padidėja nuo 6 šil. iki 8. Šiuo atveju darbo jėgos kainos padidėjimas nebūtinai turi būti susijęs su šios kainos padidėjimu aukščiau jos vertės. Atvirkščiai, jį gali lydėti darbo jėgos vertės kritimas. Tai pasireiškia visais tais atvejais, kai darbo jėgos kainos padidėjimas nekompensuoja jos spartaus nusidėvėjimo.

Mums yra žinoma, kad, išskyrus laikinas išimtis, darbo gamybinio pajėgumo pakilimas sukelia darbo jėgos vertės dydžio, vadinasi, ir pridedamosios vertės dydžio pakitimą tik tuo atveju, kai nagrinėjamosios pramonės šakos produktai įeina į įprastinį darbininko vartojimą. Čia šis apribojimas atkrinta. Ar sunaudojamo darbo kiekis kinta ekstensyviai ar intensyviai, jo kiekio pakitimą, šiaip ar taip, atitinka naujai sukuriamos vertės dydžio pakilimas, nepaisant prigimtios tų daiktų, kuriuose ši vertė įsikūnija.

Jei darbo intensyvumas padidėtų vienu metu ir tolygiai visose pramonės šakose, tai naujasis aukštesnis intensyvumo laipsnis pasidarytų įprastiniu visuomeniškai normaliu lygiu ir, vadinasi, daugiau jau nebebūtų laikomas ekstensyviu dydžiu. Tačiau ir šiuo atveju vidutiniai darbo intensyvumo laipsniai įvairiose nacijose liktų skirtingi ir dėl to modifikuotų vertės dėsnio taikymą įvairių nacijų darbo dienoms. Intensyvesnė vienos nacijos darbo diena reiškiasi stambesne pinigų suma negu mažiau intensyvi kitos nacijos darbo diena¹².

III. DARBO GAMYBINIS PAJĖGUMAS IR INTENSIVUMAS PASTOVOS, DARBO DIENA KINTA

Darbo diena gali kitėti dviem kryptimis. Ji gali būti trumpinama arba ilginama.

1) Darbo dienos trumpinimas duotomis sąlygomis, t. y. nesikeičiant darbo gamybiniam pajėgumui ir intensyvumui, palieka nepasikeitusią darbo jėgos vertę, vadinasi, ir būtinąjį darbo laiką. Jis sumažina pridedamąjį darbą ir pridedamąją vertę. Mažėjant absoliu-

¹² «Kitoms sąlygoms esant lygioms, Anglijos fabrikantas gali per tam tikrą laiką tarpą pateikti žymiai didesnį darbo (work) kiekį negu užsienio fabrikantas, ir būtent tiek didesnį, kad išlygintų skirtumą tarp 60 valandų darbo savaitės pas mus ir 72 arba net 80 valandų darbo savaitės užsienyje» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855», 65 psl.). Žymesnis įstatyminis darbo dienos sutrumpinimas kontinento fabrikuose būtų veiksmingusia priemonė šiam skirtumui tarp kontinento ir Anglijos darbo valandos sumažinti.

tuomet pastarosios dydžiui, mažėja ir jos santykinis dydis, t. y. jos dydis palyginti su nekintamu darbo jėgos vertės dydžiu. Tik sumažindamas jos kainą žemiau jos vertės, kapitalistas šiuo atveju galėtų išvengti nuostolių.

Visi įprastiniai argumentai prieš darbo dienos sutrumpinimą remiasi ta prielaida, kad reiškinys vyksta čia numatytais sąlygomis, tuo tarpu kai iš tikrųjų yra atvirkščiai: darbo našumo ir intensyvumo kitimas vyksta arba prieš darbo dienos trumpinimą arba betarpiškai po jo¹³.

2) Darbo dienos ilginimas: Tarkime, kad būtinasis darbo laikas yra 6 valandos, arba darbo jėgos vertė — 3 šil., pridedamasis darbas taip pat 6 valandos ir pridedamoji vertė 3 šil. Visa darbo diena tuomet sudaro 12 valandų ir reiškiasi 6 šil. vertės produktu. Jei darbo diena prailginama 2 valandomis ir darbo jėgos kaina lieka nepasikeitusi, tai kartu su absoliutiniu pridedamosios vertės dydžiu auga ir jos santykinis dydis. Nors darbo jėgos vertė savo absoliutiniu dydžiu nekinta, ji santykinai mažėja. Į punkte numatytais sąlygomis santykinis darbo jėgos vertės dydis negalėtų kitėti, nekintant jos absoliutiniam dydžiui. Čia, priešingai, darbo jėgos vertės santykinio dydžio pakitimas yra pridedamosios vertės absoliutinio dydžio pakitimo rezultatas.

Kadangi naujai sukurtoji vertė, kuria reiškiasi darbo diena, didėja kartu su darbo dienos ilginimu, tai darbo jėgos kaina ir pridedamoji vertė gali vienu metu padidėti tuo pačiu arba skirtingais dydžiais. Vadinasi, šis vienalaikis padidėjimas yra galimas dviem atvejais: absoliučiai ilginant darbo dieną ir, be tokio ilginimo, keliant darbo intensyvumą.

Ilginant darbo dieną, darbo jėgos kaina gali kristi žemiau jos vertės, nors nominaliai ji liktų nepasikeitusi arba net padidėtų. Juk dieniinę darbo jėgos vertę apsprendžia, kaip mes atmename, normalus vidutinis darbo jėgos veikimo ilgumas, arba normalus darbininko gyvenimo laikotarpis, ir atitinkamas, normalus, žmogaus prigimčiai savybingas gyvosios substancijos pavertimas judėjimu¹⁴. Didesnis darbo jėgos nusidėvėjimas, neatskiriama susijęs su darbo dienos ilginimu, gali būti iki tam tikro taško išlygintas didesniu jo kompensavimu. Virš to taško nusidėvėjimas didėja geometrine progresija ir tuo pačiu metu sugriaunamos visos normalios sąlygos darbo jėgai atgaminti ir jai funkcionuoti. Nuo to momento darbo jėgos kaina ir jos išnaudojimo laipsnis nustoja buvę bendramačiai dydžiai.

¹³ «Esama kompensuojančių aplinkybių... kaip tai parodė Ten Hours Act [Akto dėl dešimties valandų darbo dienos] veikimas» («Reports of Insp. of Fact. for 1st December 1848», 7 psl.).

¹⁴ «Žmogaus sunaudoto per 24 valandas darbo kiekis gali būti apytikriai nustatytas ištiriant cheminius pakitimus, įvykusius jo kūne, nes materijos pakitėjusios formos parodo prieš tai vykusį judinamosios jėgos sunaudojimą» (*Grove: «On the Correlation of Physical Forces»*. [London 1846]).

IV. VIENALAIKIAI DARBO ILGUMO, GAMYBINIO PAJĖGUMO IR INTENSIVUMO KITIMAI

Čia, aišku, galimas didelis kombinacijų skaičius. Gali kitėti arba bet kurie du veiksniai, esant trečiam nekintamam, arba visi trys veiksniai gali kitėti vienu metu. Jie gali kitėti vienodu arba skirtingu laipsniu, ta pačia arba priešingomis kryptimis, be to, pastaruoju atveju kitimai kompensuojami iš dalies arba pilnai. Beje, po išvadų, kurias mes esame padarę I, II ir III punktuose, visų galimų atvejų analizė nesudaro sunkumų. Galime labai lengvai surasti bet kurios kombinacijos rezultatą, jei iš eilės į kiekvieną veiksnį žiūrėsime kaip į kintamą, o kitus laikysime pastoviais. Todėl mes čia trumpai tepažymėsime tik du svarbius atvejus.

1) Mažėjantis darbo gamybinis pajėgumas, tuo pačiu metu ilginant darbo dieną.

Kalbėdami čia apie mažėjantį darbo gamybinį pajėgumą, mes turime galvoje tas darbo šakas, kurių produktai apsprendžia darbo jėgos vertę, pvz., darbo gamybinio pajėgumo sumažėjimą dėl didėjančio dirvos nederlingumo ir atitinkamo žemdirbystės produktų pabrangimo. Tarkime, kad darbo diena trunka 12 valandų, o per ją pagaminta naujoji vertė sudaro 6 šil., iš kurių pusė padengia darbo jėgos vertę, o kita pusė sudaro pridedamąją vertę. Vadinasi, darbo diena suskyla į 6 būtinojo darbo valandas ir 6 pridedamojo darbo valandas. Tarkime, kad dėl žemdirbystės produktų pabrangimo darbo jėgos vertė padidėja nuo 3 iki 4 šil., vadinasi, būtinasis darbo laikas — nuo 6 iki 8 valandų. Jei darbo diena lieka nepasikeitusi, tai pridedamasis darbas sumažėja nuo 6 iki 4 valandų, pridedamoji vertė nuo 3 iki 2 šil. Jei darbo diena prailginama dviem valandomis, t. y. nuo 12 iki 14 valandų, tai pridedamasis darbas lieka lygus 6 valandoms, pridedamoji vertė — 3 šilingams. Bet palyginti su darbo jėgos verte, kuri matuojama būtinuoju darbu, pridedamosios vertės dydis sumažėja. Jei darbo diena prailginama 4 valandomis, nuo 12 iki 16 valandų, tai pridedamosios vertės santykis su darbo jėgos verte, pridedamojo darbo su būtinuoju, lieka nepasikeitęs, bet absoliutinis pridedamosios vertės dydis išauga nuo 3 iki 4 šil., absoliutinis pridedamojo darbo dydis — nuo 6 iki 8 valandų, vadinasi, $\frac{1}{3}$, arba 33 $\frac{1}{3}$ %. Tuo būdu, mažėjant darbo gamybiniam pajėgumui ir tuo pačiu metu ilginant darbo dieną, absoliutinis pridedamosios vertės dydis gali likti nepasikeitęs, nepaisant to, kad santykinis jos dydis sumažėja; santykinis jos dydis gali likti nepasikeitęs, tuo tarpu kai absoliutinis dydis auga, ir, pagaliau, ligi tam tikro laipsnio prailginus darbo dieną, tuo pačiu metu gali didėti ir santykinis ir absoliutinis pridedamosios vertės dydis.

Laikotarpiu nuo 1799 iki 1815 metų pragyvenimo reikmenų kainų augimas sukėlė Anglijoje nominalų darbo užmokesčio padidėjimą, nors tikrasis, pragyvenimo reikmenimis išreikštas darbo užmo-

klasė kritė. Uostas ir Rikardo iš to padarė išvadą, kad darbo na-
 Aumo sumažėjimas žemdirbystėje sukėlęs pridedamosios vertės nor-
 mos kritimą, ir šį tik jų fantazijoje esantį spėjimą jie padarė išeities
 lašku svarbiai darbo užmokesčio, pelno ir žemės rentos dydžių
 mntykio analizei. Bet iš tikrųjų, dėl padidėjusio darbo intensyvumo
 ir darbo dienos priverstinio prailginimo pridedamoji vertė tuomet
 padidėjo ir absoliučiai ir santykinai. Tai buvo laikotarpis, kai neribotas
 darbo dienos ilginimas įgavo pilietybės teisę¹⁵, laikotarpis,
 kuriam ypač būdingi vienoje pusėje spartus kapitalo augimas, kito-
 je — pauperizmo didėjimas¹⁶.

2) Didėjantis darbo intensyvumas ir gamybinis pajėgumas, tuo
 pačiu metu trumpinant darbo dieną.

Darbo gamybinio pajėgumo augimas ir jo intensyvumo didėji-
 mas vienu atžvilgiu veikia vienodai. Ir vienas ir kitas didina pro-
 duktų masę, pagaminamą per tam tikrą laiko tarpą. Vadinasi, ir
 vienas ir kitas trumpina tą darbo dienos dalį, kurią darbininkas su-
 naudoja savo pragyvenimo reikmenims arba jų ekvivalentui paga-
 minti. Absoliutinę minimalią darbo dienos ribą aplamai apsprendžia
 ši jos būtina, nors ir galinti būti trumpinama sudėtinė dalis. Jei
 ši šią būtinąją dalį būtų suvesta visa darbo diena, tai išnyktų
 pridedamasis darbas, o tai, esant kapitalo režimui, yra negalima.

¹⁵ «Grūdai ir darbas retai žengia vienodame lygyje. Bet yra aiški riba, už
 kurios jie negali būti atskirti. Kai dėl tų nepaprastų pastangų, kurias dirbančio-
 sios klasės dėjo per brangymetį, sukėlusį darbo užmokesčio kritimą, nu-
 statytą liudytojų parodymais (ir būtent parodymais, kurie buvo duoti 1814—
 1815 metų parlamentiniams tyrimo komitetams), tai jos, žinoma, daro gar-
 bės atskiriems asmenims ir padeda kapitalo augimui. Bet nė vienas humaniškas
 žmogus nepanorės, kad tos nepaprastos pastangos nuolat ir toliau būtų dedamos.
 Jos yra labai girtinos kaip laikina pagalba sunkioje būklėje; bet jeigu jos pasi-
 darytų nuolatinės, tai mes susilauktume tokių pasekmių, kaip ir tuo atveju, jei
 taautos dauginimasis prieitų ligi kraštutinių ribų, kurias nustato jos pragyvenimo
 reikmenys» (*Malthus*: «Inquiry into the Nature and Progress of Rent». London
 1815, 48 psl., pastaba). Maltus čia pabrėžia darbo dienos ilginimą, į kurį jis tie-
 siog nurodo ir kitoje savo pamfletu vietoje, tuo tarpu kai Rikardo ir kiti, nepai-
 sant baisingų šios rūšies faktų, visuose tyrinėjimuose darbo dieną laiko
 pastoviu dydžiu. Tai, žinoma, daro garbės Maltui. Bet konservatyvūs interesai,
 kuriems tarnavo Maltus, trukdė jam matyti, kad neribotas darbo dienos ilgini-
 mas kartu su nepaprastu mašinų paplitimu ir moterų bei vaikų darbo išna-
 dojimu turėjo padaryti «perteklinę» žymią darbininkų klasės dalį, ypač nutrūkus
 karo sukeltai paklausai ir Anglijai netekus pasaulinės rinkos monopolio. Savai-
 me suprantama, kad buvo kur kas patogiau, ir tai kur kas labiau atitiko interesus
 viešpataujančiųjų klasių, kurias Maltus garbino grynai kunigišku uolumu, aiškin-
 ti šį «gyventojų perteklių» amžiniais gamtos dėsniais, o ne vien istoriniais natū-
 raliniais kapitalistinės gamybos dėsniais.

¹⁶ «Svarbiausia kapitalo didėjimo karo metu priežastis buvo didžiulės pa-
 stangos ir, gal būt, dar didesnį vargą dirbančiųjų klasių, kurios kiekvienoje vi-
 suomenėje yra gausingiausios. Dėl susidėjusių aplinkybių didesnis moterų ir vaikų
 skaičius buvo priverstas imtis darbo pramonėje; ir tie, kurie jau anksčiau buvo
 darbininkai, dėl tos pačios priežasties didesnę savo laiko dalį turėjo skirti gamy-
 bos didinimui» («Essays on Political Economy in which are illustrated the Prin-
 cipal Causes of the Present National Distress». London 1830, 248 psl.).

Gamybos kapitalistinės formos pašalinimas leis apriboti darbo dienų būtinuoju darbu. Tačiau, kitoms sąlygoms esant lygioms, būtinas darbas išplėstų savo rėmus. Iš vienos pusės, dėl to, kad darbininko gyvenimo sąlygos pasidarytų turtingesnės, jo gyvenimo poreikiai padidėtų. Iš antros pusės, tektų prie būtinojo darbo priskirti dalį dabartinio pridedamojo darbo, būtent tą darbą, kuris reikalingas visuomeniniam atsargos fondui ir kaupimo fondui sudaryti.

Kuo labiau auga darbo gamybinis pajėgumas, tuo labiau gali būti trumpinama darbo diena, o kuo trumpesnė yra darbo diena, tuo labiau gali augti darbo intensyvumas. Visuomeniniu požiūriu darbo našumas taip pat didėja kartu su jo ekonomija. Pastaroji apima ne tik tai gamybos priemonių ekonomiją, bet ir visokio nenaudingo darbo pašalinimą. Nors kapitalistinis gamybos būdas verčia laikytis ekonomijos kiekvienoje įmonėje, vis dėlto jo anarchinė konkurencijos sistema sukelia neribotą visuomeninių gamybos priemonių ir darbo jėgų eikvojimą, taip pat daugybę funkcijų, kurios šiuo metu yra nepašalinamos, nors, iš esmės imant, yra nereikalingos.

Esant tam tikram darbo intensyvumui ir gamybiniam pajėgumui, materialinei gamybai būtina visuomeninės darbo dienos dalis yra tuo trumpesnė, vadinasi, laisvai protinei ir visuomeninei individo veiklai pasiliekanči laiko dalis yra tuo didesnė, kuo lygiau yra paskirstytas darbas tarp visų darbingų visuomenės narių, kuo mažiau vienas visuomenės sluoksnis gali nusimesti ir uždėti kitam visuomenės sluoksniui natūralinį darbo būtinumą. Šiuo atžvilgiu absoliutinė darbo dienos trumpinimo riba yra darbo visuotinumas. Kapitalistinėje visuomenėje vienos klasės laisvalaikis sukuriamas paverčiant visą masių gyvenimą darbo laiku.

SEŠIOLIKTASIS SKIRSNIS
**PRIDEDAMOSIOS VERTĖS NORMOS
 ĮVAIRIOS FORMULĖS**

Mes esame matę, kad pridamosios vertės norma išreiškiama šiomis formulėmis:

I)

$$\frac{\text{pridedamoji vertė}}{\text{kintamasis kapitalas}} \left(\frac{m}{v} \right) = \frac{\text{pridedamoji vertė}}{\text{darbo jėgos vertė}} = \frac{\text{pridedamasis darbas}}{\text{būtinasis darbas}}.$$

Dvi pirmosios formulės verčių santykiu išreiškia tą patį, ką trečioji formulė išreiškia santykiu laiko tarpų, per kuriuos šios vertės pagaminamos. Šios viena kitą tarpusavyje atstojančios formulės yra logiškai visiškai griežtos. Todėl mes randame jas jau klasikinėje politinėje ekonomijoje, tiesa, ne sąmoningai išvystytu pavidalu, o tik iš esmės. Bet užtat mes randame joje šias išvestines formules:

II)

$$\frac{\text{pridedamasis darbas}}{\text{darbo diena}} = \frac{\text{pridedamoji vertė}}{\text{produkto vertė}} = \frac{\text{pridedamasis produktas}}{\text{visuminis produktas}}.$$

Tas pats santykis čia pakaitomis išreikštas darbo laiku forma, verčių, kuriose jie įsikūnija, forma, produktų, kuriuose yra šios vertės, forma. Savaiame suprantama, kad produkto vertė čia reikia laikyti tik vertę, naujai sukurtą per darbo dieną, o pastovioji produkto vertės dalis yra pašalinta.

Visose šiose formulėse tikrasis darbo išnaudojimo laipsnis, arba pridamosios vertės norma, išreikštas neteisingai. Tarkime, kad darbo diena lygi 12 valandų. Išlaikę visas kitas mūsų ankstesniojo pavyzdžio prielaidas, mes tuo atveju darbo tikrojo išnaudojimo laipsnį išreikšime šiais santykiais:

$$\frac{6 \text{ pridedamojo darbo valandos}}{6 \text{ būtinąjo darbo valandos}} = \frac{3 \text{ šil. pridedamoji vertė}}{3 \text{ šil. kintamasis kapitalas}} = 100\%.$$

Tuo tarpu, taikydami II) formules, mes gausime:

$$\frac{6 \text{ pridedamojo darbo valandos}}{12 \text{ valandų darbo diena}} = \frac{3 \text{ šil. pridedamoji vertė}}{\text{naujai pagaminta 6 šil. vertė}} = 50\%.$$

Šios išvestinės formulės iš tikrųjų išreiškia tą santykį, kuriuo darbo diena arba jos naujai pagaminta vertė pasiskirsto tarp kapitalisto ir darbininko. Bet jeigu jos laikomos betarpiška kapitalo savaiminio augimo laipsnio išraiška, tai tuo pačiu nustatomas neteisingas dėsniis: pridedamas darbas, arba pridedamoji vertė, niekad negali pasiekti 100%¹⁷. Kadangi pridedamasis darbas visada gali sudaryti tik dalį darbo dienos, arba pridedamoji vertė — tik dalį visos naujai sukurtos vertės, tai pridedamasis darbas visada būtinai turi būti mažesnis už visą darbo dieną, arba pridedamoji vertė visada mažesnė už visą naujai sukurtą vertę. Bet kad santykiAUTŲ viena su kita kaip $\frac{100}{100}$, jos turi būti tarpusavyje lygios. Kad pridedamasis darbas galėtų absorbuoti visą darbo dieną (čia kalbama apie darbo savaitės, darbo metų ir t. t. vidutinę dieną), būtinas darbas turi sumažėti iki nulio. Bet jeigu išnyksta būtinas darbas, išnyksta ir pridedamasis darbas, nes pastarasis tėra tik pirmojo funkcija. Todėl santykis

$$\frac{\text{pridedamasis darbas}}{\text{darbo diena}} = \frac{\text{pridedamoji vertė}}{\text{visa naujai pagaminta vertė}}$$

niekad negali pasiekti ribos $\frac{100}{100}$ ir juo labiau negali pakilti iki $\frac{100+x}{100}$. Bet tai yra visiškai galima pridedamosios vertės normai arba tikrajam darbo išnaudojimo laipsniui. Pavyzdžiu paimkime pono L. de Lavernio apskaičiavimą, pagal kurį Anglijos žemės ūkio darbininkas gauna tik $\frac{1}{4}$, tuo tarpu kai kapitalistas (nuomininkas) $\frac{3}{4}$

¹⁷ Plg., pvz., «Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rente theorie». Berlin 1851 [K. Rodbertus: «Экономические сочинения. Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье». Соцэктиз, 1936, 226—426 psl.]. Vėliau aš dar grįšiu prie šio veikalo, kuris, nepaisant klaidingos žemės rentos teorijos, teisingai pagauna kapitalistinės gamybos esmę. {3-jo leid. priedas. Skaitytojas mato, kaip palankiai Marksas žiūrėjo į savo pirmtakus, kai jis jų veikaluose rasdavo tikrąjį žingsnį į priekį, kurią nors teisingą naują mintį. Tuo tarpu paskutiniu metu paskelbtieji Rodbertaus laišakai Rud. Majeriui verčia ligi tam tikro laipsnio apriboti aukščiau pateiktąjį Markso įvertinimą. Juose mes skaitome: «Reikia išgelbėti kapitalą ne tiktai nuo darbo, bet ir nuo paties savęs, o tai faktiškai geriausiai pasiekama tuo, kad įmonininko-kapitalisto veikla laikoma liaudies ūkio arba valstybės ūkio funkcijomis, kurias jam uždeda kapitalistinė nuosavybė, o jo pajamos — specialia algos forma, nes jokios kitos socialinės organizacijos mes dar nežinome. Bet algos turi būti sureguliuotos ir sumažintos, jeigu jos per daug atima iš darbo užmokesčio. Tokiu pat būdu reikia atremti Markso ataką prieš visuomenę,— taip aš pavadinau jo knygą... Aplamai Markso knyga yra ne tiek kapitalo tyrinėjimas, kiek polemika prieš šiūolai-kinę kapitalo formą, kurią jis painioja su pačia kapitalo sąvoka, ir iš to kyla jo klaidos» («Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer». Berlin 1881, I tomas, 111 psl., 48-sis Rodbertaus laiškas).— Tokiose ideologinėse bendrose frazėse visiškai sumenkėja tikrai drąsios idėjų užuomazgos, kurios yra Rodbertaus «Socialiniuose laiškuose».— F. E.†

produkto¹⁸ arba jo vertės, nepriklausomai nuo to, kuriuo būdu šis lūmikas paskui paskirstomas tarp kapitalisto, žemės savininko ir t. t. Sulinkamai su tuo Anglijos žemės ūkio darbininko pridėdamasis darbas santykiauja su jo būtinuoju darbu kaip 3 : 1, procentinė išnaudojimo norma yra 300%.

Klasikinės ekonomijos metodas — laikyti darbo dieną pastoviu dydžiu — buvo įtvirtintas dėl II) formulių taikymo, nes čia pridėdamasis darbas visuomet lyginamas su tam tikro ilgumo darbo diena. Tas pats rezultatas gaunamas, jei kreipiamas dėmesys vien tik į naujai sukurtos vertės pasiskirstymą. Darbo diena, jau įsikūnijusi naujai pagamintoje vertėje, visuomet yra tam tikro ilgumo darbo diena.

Tai, kad pridėdamoji vertė ir darbo jėgos vertė reiškiasi kaip naujai sukurtos vertės dalys, — beje, toks reikšimosi būdas, suprantama, kyla iš paties kapitalistinio gamybos būdo, ir mes vėliau išnūškinsime jo reikšmę, — nuslepia specifinį kapitalistinio santykio pobūdį, būtent tą faktą, kad kintamasis kapitalas mainomas į gyvąją darbo jėgą ir, vadinasi, darbininkas nušalinamas nuo produkto. Vietoj to susidaro klaidinga regimybė asociacijos santykio, kurio dalyviai — kapitalistas ir darbininkas — tarpusavyje dalijasi produktą pagal tai, kiek kiekvienas iš jų yra dalyvavęs jį pagaminant¹⁹.

Beje, II) formulės visada gali būti atgal paverstos I) formulėmis. Jei, pvz., mes turime:

$$\frac{6 \text{ val. pridėdamasis darbas}}{12 \text{ val. darbo diena}}$$

tai būtinasis darbo laikas = dvylikos valandų darbo dienai minus šešių valandų pridėdamasis darbas. Vadinasi, gauname:

$$\frac{6 \text{ val. pridėdamasis darbas}}{6 \text{ val. būtinasis darbas}} = \frac{100}{100}$$

Trečia formulė, kurią aš kartais, užbėgdamas už akių, pateikdavau, yra ši:

III)

$$\frac{\text{pridėdamoji vertė}}{\text{darbo jėgos vertė}} = \frac{\text{pridėdamasis darbas}}{\text{būtinasis darbas}} = \frac{\text{neapmokėtas darbas}}{\text{apmokėtas darbas}}$$

¹⁸ Savaiame suprantama, kad šitaip skaičiuojant atimama ta produkto dalis, kuri tik padengia įdėtą pastovųjį kapitalą. — Ponas L. de Lavėnis, akla Anglijos garbintojas, šį santykį veikiau per daug sumažina, negu per daug padidina.

¹⁹ Kadangi visos išsivysčiusios kapitalistinio gamybos proceso formos yra kooperacijos formos, tai, žinoma, nėra nieko lengvesnio, kaip abstrahuotis nuo jų specifinio antagonistinio pobūdžio ir atvaizduoti jas laisvos asociacijos formų pavidalu. Tai padarė, pvz., grafas A. de Labordas veikale «De l'esprit de l'Association dans tous les intérêts de la Communauté». Paris 1818. Jankis H. Keris šį fokusą kartais su tokiu pat pasisekimu atlieka net vergovės sistemos santykių atžvilgiu.

Formulė $\frac{\text{neapmokėtas darbas}}{\text{apmokėtas darbas}}$ galėtų duoti pagrindo manyti, kad kapitalistas apmoka darbą, o ne darbo jėgą, bet ankstesnis dėstymas pašalina tokio nesusipratimo galimumą. $\frac{\text{Neapmokėtas darbas}}{\text{apmokėtas darbas}}$ yra tik

populiarus formulės $\frac{\text{pridedamasis darbas}}{\text{būtinasis darbas}}$ išreiškimas. Kapitalistas apmoka darbo jėgos vertę arba nuo jos nukrypstančią darbo jėgos kainą ir mainais gauna savo žinion pačią gyvąją darbo jėgą. Jo vykdomas šios darbo jėgos naudojimas suskyla į du laiko tarpus. Per vieną laiko tarpą darbininkas pagamina tik vertę, lygią savo darbo jėgos vertei, vadinasi, tik jos ekvivalentą. Tuo būdu už avansuotąją darbo jėgos kainą kapitalistas gauna tokios pat kainos produktą. Atrodo taip, tarytum kapitalistas būtų pirkęs rinkoje gatavą produktą. Atvirkščiai, per pridedamojo darbo laiko tarpą darbo jėgos vartojimas sukuria kapitalistui vertę, kuriai padengti jis nesunaudoja jokios vertės²⁰. Čia darbo jėga jam funkcionuoja veltui. Šia prasme pridedamasis darbas gali būti pavadintas neapmokėtu darbu.

Taigi, kapitalas yra ne tiktai komandavimas darbui, kaip sako A. Smitas. Jis, iš esmės imant, yra komandavimas neapmokėtam darbui. Kiekviena pridedamoji vertė, kad ir kokia ypatinga pelno, palūkanų, rentos ir pan. forma ji vėliau besikristalizuotų, pačia savo substancija yra neapmokėto darbo laiko materializacija. Kapitalo savaiminio augimo paslaptį atskleidžia tai, kad kapitalas turi savo žinioje tam tikrą neapmokėto svetimų darbo kiekį.

²⁰ Nors fizikškai neatskleidė pridedamosios vertės paslapties, jiems vis dėlto bent buvo aišku, kad pridedamoji vertė yra «nepriklausomas ir visiškoje savininko žinioje esantis turtas, kurio jis nepirko, bet kurį jis parduoda» (*Turgot: «Réflexions sur la formation et la distribution des richesses», 11 psl.*).

SEŠTASIS SKYRIUS
 DARBO UŽMOKESTIS

SEPTYNIOLIKTASIS SKIRSNIS

**DARBO JĖGOS VERTĖS, ATITINKAMAI IR JOS KAINOS,
 VIRTIMAS DARBO UŽMOKESČIU**

Buržuazinės visuomenės paviršiuje darbininko užmokestis pasirodo kaip darbo kaina, kaip tam tikras kiekis pinigų, sumokamų už tam tikrą kiekį darbo. Kartu čia kalbama apie darbo vertę ir pinigine jos išraiška vadinama būtina arba natūraline darbo kaina. Iš antros pusės, kalbama apie rinkos darbo kainas, t. y. apie kainas, svyruojančias aukščiau ar žemiau jo būtinos kainos.

Bet kas yra prekės vertė? Prekę gaminant sunaudoto visuomeninio darbo daiktinė forma. O kuo mes matuojame prekės vertės dydį? Joje esančio darbo dydžiu. Taigi, kas galėtų apspręsti, pvz., dvylikos valandų darbo dienos vertę? Aišku, 12 valandų darbo dienoje esančios dvylika darbo valandų; bet tai lėkšta tautologija²¹.

Kad galėtų būti parduotas rinkoje kaip prekė, darbas, žinoma, turi egzistuoti iki jo pardavimo. Bet jei darbininkas turėtų galimybę

²¹ «Ponas Rikardo gana sumaniai išvengia keblumo, kuris, iš pirmo žvilgsnio žiūrint, atrodo sugriausias jo teoriją, kad vertė priklausanči nuo gamybai sunaudoto darbo kiekio. Jei mes griežtai laikysimės šio principo, tai iš jo išplaukia, kad darbo vertė priklauso nuo jam pagaminti sunaudoto darbo kiekio, o tai, aišku, yra nesąmonė. Todėl Rikardo vikriu minties pasukimu darbo vertę daro priklausomą nuo darbo kiekio, būtino darbo užmokesčiui pagaminti, arba, jo paties žodžiais tariant, jis teigia, kad darbo vertę apsprendžia darbo kiekis, būtinas darbo užmokesčiui pagaminti; čia jis turi galvoje darbo kiekį, kuris yra reikalingas darbininko gaunamiems pinigams arba prekėms pagaminti. Lygiai taip pat būtų galima pasakyti, kad gelumbės vertę apsprendžia ne jai pagaminti sunaudotas darbo kiekis, o darbo kiekis, sunaudotas pagaminti tam sidabru, į kurį gelumbė mainoma» («A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», 50, 51 psl.).

suteikti savo darbui savarankišką egzistavimą, jis parduotų darbu sukurtą prekę, o ne darbą²².

Tačiau ir nepriklausomai nuo šių prieštaravimų tiesioginis pinigų, t. y. sudaiktinto darbo, mainymas į gyvąjį darbą panaikintų arba vertės dėsnį, kuris laisvai vystosi kaip tik kapitalistinės gamybos pagrindū, arba pačią kapitalistinę gamybą, kuri remiasi kaip tik samdomuoju darbu. Tarkime, pvz., kad 12 valandų darbo diena reiškiasi pinigine 6 šil. verte. Jei mainomi ekvivalentai, darbininkas už savo dvylikos valandų darbą gauna 6 šil. Jo darbo kaina būtų lygi jo darbo produkto kainai. Šiuo atveju jis nepagamintų jokios pridamosios vertės savo darbo pirkėjui, tie 6 šil. nepavirstų kapitalu ir kartu išnyktų pats kapitalistinės gamybos pagrindas; bet kaip tik šiuo pagrindu darbininkas parduoda savo darbą, kaip tik šiuo pagrindu jo darbas yra samdomasis darbas. Arba darbininkas už 12 valandų darbo gauna mažiau kaip 6 šil., t. y. mažiau kaip 12 valandų darbo. 12 valandų darbo išmainoma į 10, 6 ir t. t. valandų darbo. Šis nelygių dydžių prilyginimas ne tiktai daro negalimą vertės apibrėžimą. Toks pats save naikinantis prieštaravimas net aplamai negali būti keliamas ar formuluojamas kaip dėsnis²³.

Taip pat nepadės mėginimas didesnio darbo kiekio mainymą į mažesnį išvesti iš formos skirtingumo — iš to, kad vienu atveju yra sudaiktintas, kitu — gyvasis darbas²⁴. Tai tuo labiau absurdiška, nes prekės vertę apsprendžia ne darbo kiekis, kuris iš tikrųjų yra toje prekeyje sudaiktintas, bet jai pagaminti būtino gyvojo darbo kiekis. Tarkime, kad prekeyje yra 6 darbo valandos. Jei padarytų išradimų dėka prekę galima pagaminti per 3 valandas, tai jau pagamintos prekės vertė taip pat sumažėja perpus. Dabar šioje prekeyje jau yra tik 3 būtinojo visuomeninio darbo valandos vietoj anksčiau buvusių šešių. Tuo būdu prekės vertės dydį apsprendžia ne daiktinė darbo forma, bet prekei pagaminti būtinas darbo kiekis.

²² «Jeigu jūs ir vadinate darbą preke, tai jis, šiaip ar taip, nepanašus į tą prekę, kuri iš pradžių pagaminama mainams, o paskui atgabenama į rinką, kur ji tam tikru santykiu turi būti išmainyta į kitas prekes, tuo pačiu metu esančias rinkoje; darbas sukuriama tik tuo momentu, kai jis atgabenamas į rinką, arba, tiksliau sakant, jis atgabenamas į rinką prieš jį sukuriant» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», 75, 76 psl.).

²³ «Jei darbą laikysime preke, o kapitalą, darbo produktą, kita preke, ir jei šių dviejų prekių vertes apsprendžia vienodi darbo kiekiai, tai duotas darbo kiekis... bus išmainytas į tokį kapitalo kiekį, kurį pagamino toks pat darbo kiekis; ankstesnysis darbas bus... išmainytas į tokį pat dabartinio darbo kiekį. Bet darbo vertę apsprendžia... ne toks pat darbo kiekis, kuris apsprendžia kitų prekių vertę» (E. G. Ueikfildas jo išleistame A. Smito veikalė «Wealth of Nations». London 1836, I t., 231 psl., pastaba).

²⁴ «Reikėjo susitarti (dar viena «contrat social» [visuomenės sutarties] atmaina), kad kiekvieną kartą, kai bus mainomas ankstesnysis darbas į būsimąjį darbą, pastarasis (kapitalistas) gaus aukštesnę vertę, negu pirmasis (darbininkas)» (*Simonde de Sismondi*: «De la richesse commerciale», Genève 1803, I t., 37 psl.).

Faktiškai prekių rinkoje priešais pinigų savininką betarpiškai stovi ne darbas, bet darbininkas. Tai, ką pastarasis parduoda, yra jo darbo jėga. Kai jo darbas iš tikrųjų prasideda, jis nustoja priklausęs darbininkui ir, vadinasi, jis negali jo daugiau parduoti. Darbas yra vertių substancija ir jų imanentinis matas, bet pats jis neturi vertės²⁵.

Išsireiškime «darbo vertė» vertės sąvoka ne tiktai visiškai išnyksta, bet ir pavirsta savo priešybe. Tai toks pat menamasis išsireiškimas, kaip, pvz., žemės vertė. Bet tokie menamieji išsireiškimai kyla iš pačių gamybinių santykių. Tai — kategorijos, taikomos tikrovinių santykių pasireiškimo formoms. Kad daiktai pasireikšdami dažnai gali atrodyti iškreiptu pavidalu, — tai yra pripažinta visuose moksluose, išskyrus politinę ekonomiją²⁶.

Klasikinė politinė ekonomija be jokios tolesnės kritikos paėmė iš kasdienio gyvenimo «darbo kainos» kategoriją, kad po to iškeltų klausimą: kaip apsprendžiama ši kaina? Ji greitai įsitikino, kad paklauskos ir pasiūlos santykio kitimas nieko negali išaiškinti darbo kainoje, kaip ir bet kurios kitos prekės kainoje, išskyrus jos kitimą, t. y. rinkos kainų svyravimą žemiau ar aukščiau tam tikro dydžio. Jei paklausa ir pasiūla padengia viena kitą, tai, kitoms sąlygoms esant lygioms, kainos nustoja svyravusios. Bet tada ir paklausa bei pasiūla nustoja ką nors išaiškinusios. Kai paklausa ir pasiūla viena kitą padengia, darbo kaina yra jo kaina, apsprendžiama nepriklausomai nuo paklauskos ir pasiūlos santykio, — ji yra jo natūralinė kaina; kaip tik tokiu būdu ir prieita prie darbo «natūralinės» kainos kaip prie dalyko, kuris iš tikrųjų ir turi būti išnagrinėtas. Arba buvo tyrinėjami rinkos kainos svyravimai per ilgesnį

²⁵ «Darbas, vienintelis vertės matas... bet kurio turto kūrėjas, pats nėra prekė» (*Th. Hodgskin: «Popular Political Economy», 186 psl.*).

²⁶ Priešingai, mėginimai tokius išsireiškimus išaiškinti kaip paprastas *licentia poetica* [poetines laisves] parodo tik analizės bejėgiškumą. Dėl Prudono frazės: «Darbui priskiriama vertė ne dėl to, kad jis pats yra prekė, o dėl to, kad, kaip spėjama, jame potencialiai yra vertė. Darbo vertė yra figūralinis išsireiškimas ir t. t.» — aš darau pastabą: «Darbe-prekėje, kuris yra pritenkiantis realybė, jis temato tiktai gramatinę elipsę. Taigi, skelbiama, kad šiuolaikinė visuomenė, kuri remiasi darbu-preke, nuo šiol yra pagrįsta poetine laisve, figūraliniu išsireiškimu. Ir, jei ši visuomenė panorės «panaikinti visą netvarką», kuri ją kankina, — ką gi? nieko nėra lengvesniol tegu ji panaikina visus nevykusius išsireiškimus, tegu ji pakeičia kalbą, o tam pakanka kreiptis tiktai į akademią prašant išleisti naują jos žodyno leidimą» (*Karl Marx: «Misère de la philosophie», 34, 35 psl.*). [Plg. *K. Marks: «Нищета философии». Сов. К. Маркса и Ф. Энгельса, 4 т., 1955, 92 psl.*] Žinoma, dar patogiau yra terminu «vertė» visiškai nieko apibrėžto nesuprasti. Tokiu atveju galima nesivaržant šią kategoriją taikyti kur tik norima. Taip elgiasi, pvz., Z. B. Sėjus. Kas yra «vertė» (valeur)? Atsakymas: «Tai, ko tam tikras daiktas yra vertas». O kas yra «kaina»? Atsakymas: «Tam tikro daikto vertė, išreikšta pinigais». O kodėl turi vertė... žemės darbas? «Todėl, kad už jį duodama tam tikra kaina». Taigi, vertė yra tai, ko daiktas yra vertas, o žemė turi «vertę» dėl to, kad jos vertė «išreikiama pinigais». Šiaip ar taip, tai labai paprastas būdas klausimams dėl daiktų priežasties ir jų kilmės išaiškinti.

laikotarpį, pvz., per vienerius metus, ir buvo nustatoma, kad jos nukrypimai į vieną arba į kitą pusę tarpusavyje išsilygina į tam tikrą vidutinį, pastovų dydį. Žinoma, šis vidutinis dydis turėjo būti nusakomas kitaip negu tarpusavyje vienas kitą kompensuojantieji nukrypimai nuo jo paties. Ši darbo kaina, viešpataujanti atsitiktinėms rinkos darbo kainoms ir reguliuojanti šias pastarąsias, vadinamoji darbo «būtina kaina» (fiziokratai) arba «natūralinė kaina» (A. Smitas), gali būti, kaip ir kalbant apie kitas prekes, tik jo vertė, išreikšta pinigais. Tuo būdu politinė ekonomija tikėjosi prasimušti pro atsitiktines darbo kainas ir pasiekti jo vertę. Kaip ir kalbant apie kitas prekes, ši vertė paskui buvo nusakoma gamybos kaštais. Bet kas yra — darbininko gamybos kaštai, t. y. kaštai, sunaudojami tam, kad būtų pagamintas arba atgamintas pats darbininkas? Šiuo klausimu politinė ekonomija nejučiomis pakeitė pirmutinį klausimą, nes, operuodama darbo, kaip tokio, gamybos kaštais, ji sukosi užburtame rate, nepajudėdama iš vietos. Vadinasi, tai, ką ji vadina darbo verte (value of labour), iš tikrųjų yra vertė darbo jėgos, kuri realiai egzistuoja darbininko asmenyje ir tiek pat skiriasi nuo savo funkcijos, darbo, kaip mašina skiriasi nuo savo operacijų. Domėdamiesi skirtumu tarp rinkos darbo kainų ir jo vadinamosios vertės, šios vertės santykiu su pelno norma, su darbo pagalba gaminamomis prekių vertėmis ir t. t., ekonomistai niekad nebuvo pastebėję, kad analizės eiga ne tiksliai veda nuo rinkos darbo kainų prie menamosios jo «vertės», bet ir verčia pačią tą darbo vertę, savo ruožtu, suvesti į darbo jėgos vertę. Nesuvokdama šių savosios analizės rezultatų, nekritiškai taikydama «darbo vertės», «natūralinės darbo kainos» ir t. t. kategorijas kaip paskutinę adekvatinę nagrinėjamojo vertės santykio išraišką, klasikinė politinė ekonomija susipainiojo, kaip mes vėliau pamatysime, neišsprendžiamuose prieštaravimuose, tuo pačiu metu suteikdama tvirtą veikimo bazę banalybėms vulgariosios ekonomijos, kuri iš principo pripažįsta vien išorinę reiškinų regimybę.

Pirmiausia pažiūrėkime, koku būdu darbo jėgos vertė ir kaina savo pakeistine forma reiškiasi darbo užmokesčio pavidalu.

Kaip mes žinome, dieninė darbo jėgos vertė apskaičiuojama pagal tam tikrą darbininko gyvenimo ilgumą, kurį atitinka tam tikras darbo dienos ilgumas. Tarkime, kad įprastinė darbo diena trunka 12 valandų ir kad dieninė darbo jėgos vertė yra 3 šil., kurie yra piniginė išraiška vertės, įkūnijančios savyje 6 darbo valandas. Jei darbininkas gauna 3 šil., jis gauna vertę savo darbo jėgos, funkcionuojančios 12 valandų. Išreikšdami dabar šią dieninę darbo jėgos vertę kaip dienos darbo vertę, gausime formulę: dvylikos valandų darbo vertė yra 3 šil. Tuo būdu darbo jėgos vertė apsprendžia darbo vertę, arba — išreiškiant pinigais — jo būtiną kainą. O jei darbo jėgos kaina

nukrypsta nuo jos vertės, tai ir darbo kaina nukrypsta nuo jo vadinamosios vertės.

Kadangi darbo vertė tėra tik iracionali darbo jėgos vertės išraiška, tai savaime suprantama, kad darbo vertė visuomet turi būti mažesnė negu darbo naujai sukurta vertė, nes kapitalistas visuomet verčia darbo jėgą funkcionuoti ilgiau, negu tai būtina jos vertei atgaminti. Aukščiau pateiktame pavyzdyje 12 valandų funkcionuojančios darbo jėgos vertė yra 3 šil., — vertė, kuriai atgaminti darbo jėga turi funkcionuoti 6 valandas. Tuo tarpu naujai sukurta vertė yra 6 šil., nes faktiškai darbo jėga funkcionavo 12 valandų, ir jos naujai pagaminta vertė priklauso ne nuo jos pačios vertės, o nuo jos funkcionavimo ilgumo. Tuo būdu mes gauname tą iš pirmo žvilgsnio absurdišką rezultatą, kad darbas, kuris sukuria 6 šil. vertę, pats turi 3 šil. vertę²⁷.

Toliau mes matome, kad 3 šil. vertė, kuria reiškiasi apmokėta darbo dienos dalis, t. y. šešių valandų darbas, atrodo kaip vertė, arba kaina, visos dvylikos valandų darbo dienos, kurios šešios darbo valandos yra neapmokėtos. Taigi, darbo užmokesčio forma panaikina bet kurias žymes to, kad dienos darbas pasiskirsto į būtinąjį ir pridedamąjį, į apmokėtą ir neapmokėtą darbą. Visas darbas atrodo kaip apmokėtas darbas. Esant lažiniam darbui, baudžiauninko darbas sau ir priverstinis jo darbas dvarininkui tarpusavyje skiriasi kuo apčiuopiamiausiai erdvės ir laiko atžvilgiu. Esant vergoviniam darbui, net ta darbo dienos dalis, per kurią vergas padengia tik savo paties pragyvenimo reikmenų vertę, vadinasi, per kurią jis iš tikrųjų dirba tik pačiam sau, atrodo esanti darbas jo šeimininkui. Visas jo darbas atrodo esąs neapmokėtas darbas²⁸. Atvirkščiai, esant samdomajam darbui, net pridedamasis arba neapmokėtas darbas atrodo kaip apmokėtas. Ten nuosavybės santykis slepia vergo darbą sau, čia piniginis santykis slepia neapmokamą samdomojo darbininko darbą.

Todėl suprantama, kokią lemiamą reikšmę turi darbo jėgos vertės ir kainos virtimas darbo užmokesčio forma, t. y. paties darbo vertė ir kaina. Šia pasireiškimo forma, nuslepiančia tikrąjį santykį ir sudarančia tiesiog priešingo santykio regimybę, remiasi visos tiek darbininko, tiek ir kapitalisto teisinės pažiūros, visos kapitalistinio

²⁷ Plg. «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, 40 psl., kur aš pareiškiu, kad kapitalo tyrinėjimas turi išspręsti šią problemą: «Kuriuo būdu gamyba, besiremianti mainomąja verte, kurią apsprendžia vien tik darbo laikas, duoda tą rezultatą, kad darbo mainomoji vertė yra mažesnė negu jo produkto mainomoji vertė?» [Plg. K. Marks: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., 1 д., 1935, 49 psl.]

²⁸ «Morning Star», ligi kvailumo naivus Londono fritrederių organas, Amerikos pilietinio karo metu su visu žmogui įmanomu moralinio pasipiktinimo įkarščiu nesiliovė smerkęs tą faktą, kad negrai «Confederate States» [Jungtinių Šiaurės Amerikos Valstybių pietinėse valstijose] dirba visai veltui. Gaila, kad jis nepasistengė palyginti tokio negro dienos išlaidų su laisvo, pvz., Londono Ist-Endo darbininko dienos išlaidomis.

gamybos būdo mistifikacijos, visos jo sukeltos laisvės iliuzijos, visi apologetiniai vulgariosios ekonomijos išsisukinėjimai.

Jei pasaulinei istorijai reikėjo daug laiko, kad atskleistų darbo užmokesčio paslaptį, tai, priešingai, nėra nieko lengvesnio, kaip suprasti šios pasireiškimo formos būtinumą, jos *raison de l'être*.

Mainai tarp kapitalo ir darbo iš pradžių suvokiami visiškai taip pat, kaip bet kurios kitos prekės pirkimas ir pardavimas. Pirkėjas duoda tam tikrą pinigų sumą, pardavėjas — daiktą, skirtingą nuo pinigų. Teisinė sąmonė čia geriausiu atveju temato tik medžiaginį skirtumą, kuris reiškiasi juridškai ekvivalentinėmis formulėmis: «Do ut des», «do ut facias», «facio ut des» ir «facio ut facias» [«duodu, kad tu duotum», «duodu, kad tu padarytum», «darau, kad tu duotum» ir «darau, kad tu padarytum»].

Toliau: kadangi mainomoji vertė ir vartojamoji vertė pačios savaime nėra bendramačiai dydžiai, tai išsireiškimai «darbo vertė», «darbo kaina» atrodo esą ne daugiau iracionalūs, kaip išsireiškimai «medvilnės vertė», «medvilnės kaina». Prie to dar prisideda ta aplinkybė, kad darbininkas apmokamas po to, kai jis yra pateikęs savo darbą. Funkcionuodami kaip mokėjimo priemonė, pinigai atgaline data realizuoja pateikto produkto vertę, arba kainą, vadinasi, šiuo atveju pateikto darbo vertę, arba kainą. Pagaliau ta «vartojamoji vertė», kurią darbininkas pateikia kapitalistui, iš tikrųjų yra ne jo darbo jėga, bet jos funkcija, tam tikras naudingas darbas, siuvėjo, batsiuvio, verpėjo ir t. t. darbas. Kad tas pats darbas, iš antros pusės, yra visuotinis vertę kuriantis elementas,— savybė, kuria jis skiriasi nuo visų kitų prekių,— ši aplinkybė paprastos sąmonės lieka nepastebėta.

Jei mes laikysimės požiūrio darbininko, kuris už savo dvylikos valandų darbą, pvz., gauna šešių valandų darbu pagamintą vertę, sakysime 3 šil., tai jo dvylikos valandų darbas iš tikrųjų jam yra tik priemonė 3 šilingams pirkti. Jo darbo jėgos vertė gali kitėti kartu su jam įprastų pragyvenimo reikmenų verte: pakilti nuo 3 šil. iki 4 arba kristi nuo 3 šil. iki 2, arba, nekintant darbo jėgos vertei, jos kaina dėl paklausos ir pasiūlos santykio svyravimų gali pakilti iki 4 šil. arba kristi iki 2 šil.,— visais šiais atvejais darbininkas duoda 12 darbo valandų. Todėl kiekvienas jo gaunamo ekvivalento dydžio pakitimas neišvengiamai jam atrodo esąs jo 12 darbo valandų vertės, arba kainos, pakitimas. Ši aplinkybė privedė A. Smitą, laikiusį darbo dieną pastoviu dydžiu²⁹, prie atvirkščios klaidos: prie teigimo, kad darbo vertė esanti pastovi, nepaisant to, kad pragyvenimo reikmenų vertė kinta, ir todėl ta pati darbo diena darbininkui galinti reikštis didesniu ar mažesniu pinigų kiekiu.

²⁹ Tik atsitiktinai, kalbėdamas apie vienetinį užmokestį, A. Smitas daro užuominą į darbo dienos kitimą.

Paimkime, iš antros pusės, kapitalistą. Jis pirmiausia nori gauti kiek galint daugiau darbo už kiek galint mažesnę pinigų kiekį. Todėl praktiškai jį domina tik skirtumas tarp darbo jėgos kainos ir tos vertės, kurią sukuria jos funkcionavimas. Bet jis stengiasi visas prekes pirkti kiek galint pigiau ir savo pelno šaltiniu visuomet laiko paprastą apgaulę — pirkti žemiau vertės ir parduoti aukščiau vertės. Vadinas, jis visiškai nesupranta to, kad jei toks daiktas, kaip darbo vertė, iš tikrųjų egzistuoja ir jis iš tikrųjų apmokėtų šią vertę, tai negalėtų egzistuoti joks kapitalas, jo pinigai negalėtų pavirsti kapitalu.

Be to, tikrajame darbo užmokesčio judėjime pasirodo reiškiniai, kurie tarytum įrodo, jog apmokama ne darbo jėgos vertė, o jos funkcijos, t. y. paties darbo, vertė. Šiuos reiškinius mes galime suvesti į dvi stambias klases: Pirma. Darbo užmokesčio kitimas kartu su darbo dienos ilgumo kitimu. Su tokia pat teise būtų galima padaryti išvadą, kad apmokama ne mašinos vertė, o jos operacijų vertė, nes daugiau kainuoja išsinuomoti mašiną savaitei negu vienai dienai. Antra. Tą pačią funkciją atliekančių įvairių darbininkų individualiniai darbo užmokesčių skirtumai. Bet tokius pat individualinius skirtumus mes randame vergovinio darbo sistemoje, kur jau nebelieka vietos jokioms iliuzijoms, kur pati darbo jėga parduodama visiškai atvirai, be jokios priedangos. Skirtumą tesudaro tai, kad, esant vergovinei sistemai, nauda iš darbo jėgos aukščiau vidutinės kokybės ir nuostolis iš darbo jėgos žemiau vidutinės kokybės tenka vergvaldžiui, o esant sandomojo darbo sistemai — pačiam darbininkui, nes pastaruju atveju darbo jėgą parduoda pats darbininkas, o pirmuoju atveju — tretysis asmuo.

Beje, apie tokias pasireiškimo formas, kaip «darbo vertė ir kaina» arba «darbo užmokestis», skirtingai nuo to tikrovinio santykio, kuris jomis pasireiškia,— skirtingai nuo darbo jėgos vertės ir kainos,— galima pasakyti tą patį, ką aplamai apie visas pasireiškimo formas ir apie už jų slypintį pagrindą. Pirmosios betarpiškai pasireiškia pačios savaime, kaip paplitusios mąstymo formos, antrąją gali atskleisti tik mokslinis tyrinėjimas. Klasikinė politinė ekonomija labai priartėja prie tikrosios padėties, bet vis dėlto neformuluoja jos sąmoningai. Sito ji ir negali padaryti, nenusimesdama savo buržuazinio kailio.

AŠTUONIOLIKTASIS SKIRSNIS

LAIKINIS DARBO UŽMOKESTIS

Pats darbo užmokestis, savo ruožtu, įgauna labai įvairias formas, bet apie tai nėra jokių žinių politinės ekonomijos vadovėliuose, kurie, domėdamiesi vien medžiagine dalyko puse, nepaiso jokių formos skirtumų. Tačiau visų šių formų tyrinėjimas yra specialus mokslas apie samdomąjį darbą ir, vadinasi, nėra šio veikalo uždavinys. Čia bus pravartu trumpai išnagrinėti tik dvi viešpataujancias pagrindines formas.

Kaip mes prisimename, darbo jėga visada parduodama tam tikriems laiko tarpams. Vadinasi, toji pakeistinė forma, kuria betarpiškai reiškiasi dieninė darbo jėgos vertė, savaitinė jos vertė ir t. t., yra «laikinio užmokesčio» forma, pvz., dienos darbo užmokestis ir t. t.

Pirmiausia čia turime pastebėti, kad penkioliktajame skirsnyje išdėstyti darbo jėgos kainos ir pridėamosios vertės dydžio kitimo dėsniai, vykstant paprastam formos kitimui, pavirsta darbo užmokesčio dėsniais. Lygiai taip pat skirtumas tarp darbo jėgos mainomosios vertės ir masės pragyvenimo reikmenų, kuriais ta vertė pavirsta, dabar pasireiškia kaip skirtumas tarp nominaliojo ir realiojo darbo užmokesčio. Būtų bereikalinga kartoti pasireiškimo formos atžvilgiu visa tai, kas jau buvo išdėstyta tikrovinės formos atžvilgiu. Todėl mes apsiribosime kai kuriais laikiną darbo užmokestį apibūdinančiais momentais.

Ta pinigų suma³⁰, kurią darbininkas gauna už savo dienos, savaitės ir t. t. darbą, sudaro jo nominaliojo darbo užmokesčio sumą, t. y. vertę išreikšto darbo užmokesčio sumą. Tačiau yra aišku, kad priklausomai nuo darbo dienos ilgumo, t. y. priklausomai nuo darbininko kasdien pateikiamo darbo kiekio, tas pats dienos, savaitės ir t. t. darbo užmokestis gali reikšti labai įvairias darbo kainas, t. y. labai įvairias pinigų sumas už tą patį darbo kiekį³¹. Tad, esant lai-

³⁰ Pačių pinigų vertė čia visur laikoma pastovia.

³¹ «Darbo kaina yra suma, kuri sumokama už tam tikrą darbo kiekį» (*Sir Edward West: «Price of Corn and Wages of Labour»*. London 1826, 67 psl.). Uostas yra autorius anonimino veikalo, sudariusio epochą politinės ekonomijos istorijoje: «*Essay on the Application of Capital to Land*. By a Fellow of the University College of Oxford». London 1815.

klniam darbo užmokesčiui, būtina, toliau, skirti dienas, savaitės ir t. t. darbo užmokesčio bendrą sumą ir darbo kainą. Bet kaip surasti šią kainą, t. y. tam tikro darbo kiekio pinigine vertę? Vidutinę darbo kainą mes gausime, jei vidutinę dieninę darbo jėgos vertę padalysime iš vidutinės darbo dienos valandų skaičiaus. Tarkime, pvz., kad dieninė darbo jėgos vertė lygi 3 šil., arba per 6 darbo valandas naujai sukurtai vertei, ir tarkime, kad darbo diena trunka 12 valandų; tada vienos darbo valandos kaina = $\frac{3 \text{ šil.}}{12} = 3 \text{ pensams}$. Tokiu

būdu surasta darbo valandos kaina yra darbo kainos matavimo vienetas.

Iš to išplaukia, kad dienos, savaitės ir t. t. darbo užmokestis gali likti nepasikeitęs, nepaisant darbo kainos nuolatinio kritimo. Pavyzdžiui, jei įprastinė darbo diena trunka 10 valandų, o dieninė darbo jėgos vertė yra 3 šil., tai darbo valandos kaina — $3\frac{3}{5}$ penso; pastaroji kris iki 3 pensų, jei darbo diena pailgės iki 12 valandų, ir iki $2\frac{2}{5}$ penso, jei darbo diena pailgės iki 15 valandų. Vis dėlto dienos ar savaitės darbo užmokestis liks nepasikeitęs. Atvirkščiai, dienos arba savaitės darbo užmokestis gali didėti, nepaisant to, kad darbo kaina lieka nepasikeitusi arba net krinta. Pavyzdžiui, esant dešimties valandų darbo dienai ir dieninei 3 šil. darbo jėgos vertei, darbo valandos kaina bus $3\frac{3}{5}$ penso. Jei darbininkas dėl darbo padaugėjimo, esant tai pačiai darbo kainai, pradės dirbti 12 valandų per dieną, tai jo dienos darbo užmokestis padidės iki 3 šil. $7\frac{1}{5}$ penso, darbo kainai nė kiek nepasikeičiant. Tą patį rezultatą gautume, jei padidėtų ne ekstensyvusis darbo dydis, o intensyvusis jo dydis³². Todėl nominaliojo dienos arba savaitės darbo užmokesčio didėjimą gali lydėti nekinantama ir net krintanti darbo kaina. Tą patį galima pasakyti dėl darbininko šeimos pajamų, kadangi darbo kiekis, kurį pateikia šeimos galva, didėja kitų šeimos narių darbo dėka. Tuo būdu yra darbo kainos mažinimo metodų, kurie nepriklauso nuo nominaliojo dienos arba savaitės darbo užmokesčio mažėjimo³³.

³² «Darbo užmokestis priklauso nuo darbo kainos ir nuo atlikto darbo kiekio... Darbo užmokesčio didinimas nėra būtina susijęs su darbo kainos augimu. Ilginant darbo laiką ir didinant jo įtampą, darbo užmokestis gali žymiai pakilti, tuo tarpu kai darbo kaina gali likti ta pati» (*West: «Price of Corn and Wages of Labour»*. London 1826, 67, 68 ir 112 psl.). Beje, nuo svarbiausio klausimo — kas apsprendžia «darbo kainą» — Uostas atsikrato banaliomis frazėmis.

³³ Tai jaučia fanatiškas XVIII šimtmečio pramoninės buržuazijos atstovas, mūsų dažnai cituotasis «*Essay on Trade and Commerce*» autorius, nors jis klausimą išdėsto nepaprastai painiai: «Darbo kiekį, o ne jo kainą (pastarąja jis laiko nominalųjį dienos arba savaitės darbo užmokestį) apsprendžia pragyvenimo reikmenų ir kitų vartojimui labiausiai reikalingų daiktų kaina. Jei vartojimui labiausiai reikalingų daiktų kaina smarkiai sumažės, tai atitinkamai sumažės ir darbo kiekis. Fabrikantai žino, kad, ir nekeičiant darbo kainos nominalaus dydžio, yra būdų darbo kainai didinti arba mažinti» (nurodyto veikalo 48 ir 61 psl.). N. V. Senioras savo veikalė «*Three Lectures on the Rate of*

Tačiau bendras dėsnis yra toks: jei dienos, savaitės ir t. t. darbo kiekis yra duotas, tai dienos arba savaitės darbo užmokesčio dydis priklauso nuo darbo kainos, kuri savo ruožtu kinta arba kartu su darbo jėgos verte kitimu, arba su jos kainos nukrypimais nuo vertės. Atvirkščiai, jei darbo kaina duota, tai dienos arba savaitės darbo užmokestis priklauso nuo dienos arba savaitės darbo kiekio.

Laikinio užmokesčio mato vienetą, arba darbo valandos kainą, yra dalmuo, gaunamas padalijus dieninę darbo jėgos vertę iš įprastinės darbo dienos valandų skaičiaus. Tarkime, kad darbo diena turi 12 darbo valandų, o dieninė darbo jėgos vertė yra lygi 3 šil., arba vertei, kuri yra 6 darbo valandų produktas. Siomis sąlygomis darbo valandos kaina yra 3 pensai, jos naujai sukurta vertė — 6 pensai. Jei darbininkas dirba mažiau kaip 12 valandų per dieną (arba mažiau kaip 6 dienas per savaitę), pvz., tik 6 arba 8 valandas, tai, esant tai pačiai darbo kainai, jis gauna tik 2 arba 1½ šil. dienos darbo užmokesčių³⁴. Kadangi pagal mūsų prielaidą jis vidutiniškai turi dirbti 6 valandas per dieną, kad pagamintų savo darbo jėgos vertę atitinkantį dienos darbo užmokesčių, kadangi pagal tą pačią prielaidą jis sau sunaudoja tik pusę kiekvienos darbo valandos, o kitą pusę dirba kapitalistui, tai aišku, kad jis šešių valandų darbu sukurta vertę gali uždirbti tik tuo atveju, jei dirbs ne mažiau kaip 12 valandų. Jei anksčiau mes matėme griaunamuosius besaikio darbo padarinius, tai čia mums atsiskleidžia šaltinis tų kančių, kurias sukelia darbininkui nepilnas jo apkrovimas.

Jei valandinis darbo užmokestis fiksuojamas tuo būdu, kad kapitalistas neįsipareigoja mokėti tam tikro dienos ar savaitės darbo užmokesčio, bet tik įsipareigoja apmokėti tas darbo valandas, kuriomis jis teikiasi duoti darbininkui darbo, tai kapitalistas gali sutrumpinti darbininko darbo laiką palyginti su tuo darbo dienos dydžiu, kuris iš pradžių buvo pagrindas valandiniam darbo užmokesčiui, arba darbo kainos matavimo vienetui, nustatyti. Kadangi šį matavimo vienetą apsprendžia santykis $\frac{\text{dieninė darbo jėgos vertė}}{\text{tam tikro skaičiaus valandų darbo diena}}$, tai, suprantama, jis netenka bet kurios prasmės, jei darbo diena nustoja turėjusi tam tikrą skaičių valandų. Ryšys tarp apmokėto ir

Wages». London 1830, kur jis daug ką paėmė iš Uesto, visai jo neminėdamas, tarp kita ko, sako: «Darbininkas ypač yra suinteresuotas darbo užmokesčio dydžiu» (15 psl.). Taigi, darbininką daugiausia domina tai, ką jis gauna, nominali darbo užmokesčio suma, o ne tai, ką jis atiduoda, ne darbo kiekis.

³⁴ Tokio nenormalaus nepilno apkrovimo įtaka yra visiškai skirtinga nuo visuotinio, priverstinio, įstatymo nustatyto darbo dienos sumažinimo įtakos. Pirmasis visiškai nepaliečia absoliutaus darbo dienos ilgumo ir vienodai lengvai gali būti ir esant 15 valandų ir esant 6 valandų darbo dienai. Pirmuoju atveju normali darbo kaina apskaičiuojama remiantis prielaida, kad vidutiniškai darbininkas dirba 15 valandų, antruoju atveju — kad jis vidutiniškai dirba 6 valandas per dieną. Todėl rezultatas bus tas pats, jei pirmuoju atveju darbininkas dirbs tik 7½, antruoju — tik 3 valandas per dieną.

neapmokėto darbo panaikinamas. Kapitalistas dabar gali išspausti iš darbininko tam tikrą pridedamojo darbo kiekį, net neleisdamas jam dirbti tokį darbo laiką, kuris darbininkui yra būtinas savo egzistavimui palaikyti. Jis gali panaikinti bet kokią darbo reguliarumą ir, valdovaudamasis vien tik savo patogumu, užgaida ir trumpalaikiu interesu, keisti pasibaisėtinais besaikį darbą santykinu arba net visiškai nedarbu. Prisidengdamas «normalios darbo kainos» apmokėjimu, jis gali ilginti darbo dieną už bet kurios normos ribų, nesuteikdamas bent kiek atitinkančios kompensacijos darbininkui. Todėl Londono valtybos darbininkai pasielgė visiškai racionaliai, sukildami (1860 metais) prieš kapitalistų mėginimą primesti jiems tokį valandinį darbo užmokestį. Įstatyminis darbo dienos apribojimas padaro galą toklems biauuriems dalykams, nors, žinoma, anaipol nepanaikina darbininko nepilno apkrovimo, kuris išplaukia iš mašinų konkurencijos, iš naudojamų darbininkų kvalifikacijos kitimo, iš dalinių ir visuotinių krizių.

Didėjant dienos arba savaitės užmokesčiui, darbo kaina nominaliai gali likti nepasikeitusi ir, nepaisant to, kristi žemiau savo normalaus lygio. Tai atsitinka kiekvieną kartą, kai, esant darbo, t. y. darbo valandos, pastoviai kainai, darbo diena ilginama už jos įprastinio ilgumo ribų. Jei trupmenoje $\frac{\text{dieninė darbo jėgos vertė}}{\text{darbo diena}}$ vardiklis didėja, tai skaitiklis dar sparčiau didėja. Darbo jėgos nusidėvėjimas, vadinasi, ir darbo jėgos vertė didėja, jei didėja jos funkcionavimo ilgumas, ir, be to, dieninė jos vertė didėja greitesne proporcija negu jos funkcionavimo ilgumas. Todėl daugelyje gamybos šakų, kur viešpatauja laikinis darbo užmokestis nesant darbo laiko įstatyminio apribojimo, savaime susidarė įprotis laikyti darbo dieną normalia («normal working day» [normali darbo diena], «the day's work» [dienos darbas] arba «the regular hours of work» [reguliaros darbo valandos]) tik iki tam tikros ribos, pvz., iki pasibaigiant dešimtai darbo valandai. Už šios ribos nusitęsiantis darbo laikas sudaro viršvalandžius (overtime) ir apmokamas, imant valandą mato vienetu, pagal padidintą įkainojimą (extra pay), nors dažnai tas įkainojimas padidinamas juokingai maža proporcija³⁵. Normali darbo diena čia yra tam tikra trupmeninė dalis tikrosios darbo dienos, o pastaroji dažnai per visus metus yra ilgesnė už pirmąją³⁶. Darbo kainos didėjimas,

³⁵ «Viršvalandžių apmokėjimo norma (nėrinių gamyboje) yra fokia mažą — 1/2 ir t. t. penso už valandą, — kad ji sudaro griežtą kontrastą tai didžiulei žalai, kurią viršvalandinis darbas daro darbininko sveikatai ir gyvybinei jėgai... Be to, nedidelį tokiu būdu gautą darbo užmokesčio perteklių dažnai tenka išleisti papildomiems stimuliuojantiems dalykams» («Children's Employment Commission. 2nd Report», XVI psl., Nr. 117).

³⁶ Pavyzdžiui, apmušalų gamyboje iki neseniai įgyvendinto fabriko akto. «Mes dirbame be pertraukos valgymui, tad mūsų 10 1/2 valandos darbo diena pasibaigia 4 1/2 valandos popiet, o visas tolesnis darbas yra viršvalandžiai, kurie

prailginant darbo dieną už tam tikros normalios ribos, turį įvairiose Britanijos pramonės šakose tokį pobūdį, kad žema darbo kaina vadinamuoju normaliu laiku verčia darbininką, jeigu jis apamai nori gauti pakankamą darbo užmokestį, dirbti viršvalandžius, kurie geriau apmokami³⁷. Įstatyminis darbo dienos sutrumpinimas daro galą šiam malonumui³⁸.

Visiems yra žinomas faktas, kad kuo ilgesnė yra darbo diena tam tikroje pramonės šakoje, tuo mažesnis yra darbo užmokestis³⁹. Fabrikų inspektorius A. Redgreivas tai iliustruoja palyginamąja apžvalga, apimančia 1839—1859 metų dvidešimtmetį, ir pasirodo, kad fabrikuose, kuriuose veikia dešimties valandų įstatymas, darbo užmokestis pakilo, tuo tarpu kai fabrikuose, kuriuose dirbama 14—15 valandų per dieną, jis sumažėjo⁴⁰.

Iš dėsnio: «jei darbo kaina yra duota, tai dienos arba savaitės darbo užmokestis priklauso nuo pateikto darbo kiekio» pirmiausia iš-

retai kada pasibaigia anksčiau kaip 6 valandą vakaro; tuo būdu mes iš tikrųjų išstisus metus dirbame viršvalandžius» (Misterio Smito parodymai leidinyje «Children's Employment Commission. 1st Report», 125 psl.).

³⁷ Pavyzdžiui, Skotijos balinimo įmonėse: «Kai kuriose Skotijos dalyse šl pramonė (iki įvedant 1862 metais fabrikų aktą) praktikavo viršvalandžių sistemą, t. y. 10 darbo valandų buvo laikoma normalia darbo diena. Už tą laiką darbininkas gaudavo 1 šil. 2 pensus. Bet prie to kasdien prisidėdavo nuo 3 iki 4 valandų viršvalandžių, kurie buvo apmokami po 3 pensus už valandą. Šios sistemos rezultatas: darbininkas, dirbantis tik normalų laiką, negalėjo uždirbti daugiau kaip 8 šil. per savaitę... Be viršvalandžių jo darbo užmokestis būdavo nepakankamas» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», 10 psl.). «Padidintas viršvalandžių apmokėjimas yra pagunda, kuriai darbininkas nepajėgia atsispirti» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848», 5 psl.). Knygrišykla Londono Siti rajone naudoja labai daug jaunų, pradedant nuo 14—15 metų amžiaus, merginų, ir, be to, pagal mokinystės sutartį, kuri nustato tam tikrą darbo valandų skaičių. Vis dėlto paskutinę kiekvieno mėnesio savaitę jos dirba iki 10, 11, 12 ir net iki 1 valandos nakties, kartu su vyresnio amžiaus darbininkais, labai mišrioje kompanijoje. «Scimininkai sugundo (tempt) jas padidintu apmokėjimu ir pinigais gerai vakarienei», kurią merginos ima mažose gretimose smuklėse. Didelį pasileidimą, kuris tuo būdu skleidžiamas šių «young immortals» [jauną nemirtingųjų] tarpe («Children's Employment Commission. 5th Report», 44 psl., Nr. 191), kompensuoja tai, kad tos merginos šalia kitų knygų taip pat įriša daug biblijų bei įvairių sielą išganančių knygų.

³⁸ Zr. «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», ten pat. Visiškai teisingai įvertino aplinkybes Londono statybos darbininkai, didelio 1860 m. streiko ir lokauto metu pareikšdami sutinką priimti valandinį darbo užmokestį tik šiomis dviem sąlygomis: 1) greta darbo valandos kainos turi būti nustatyta 9 ir 10 valandų darbo dienos norma, be to, 10 valandų darbo dienos valanda turi būti įkainojama aukščiau negu 9 valandų darbo dienos valanda; 2) kiekviena valanda virš normalios dienos turi būti apmokama kaip viršvalandžiai, pagal padidintą įkainojimą.

³⁹ «Labai įsidėmėtinas faktas, kad ten, kur, kaip taisyklė, yra ilga darbo diena, yra žemas ir darbo užmokestis» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», 9 psl.). «Darbas, už kurį gaunamas menkas pragyvenimo reikmenų kiekis (the scanty pittance), paprastai yra labai ilgas» («Public Health. 6th Report 1864», 15 psl.).

⁴⁰ «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», 31, 32 psl.

plaukia, kad kuo žemesnė yra darbo kaina, tuo didesnis turi būti darbo kiekis arba tuo ilgesnė turi būti darbo diena, kad darbininkui būtų užtikrintas nors ir visiškai menkas vidutinis darbo užmokestis. Žemas darbo kainos lygis skatina ilginti darbo laiką⁴¹.

Bet ir, atvirkščiai, darbo laiko ilginimas, savo ruožtu, sukelia darbo kainos mažėjimą, o kartu dienos arba savaitės darbo užmokesčio mažėjimą.

Iš darbo kainos apibrėžimo trupmenos

dieninė darbo jėgos vertė

tam tikro valandų skaičiaus darbo diena

Išplaukia, kad darbo dienos ilginimas savaime mažina darbo kainą, jei neįvyksta jokios kompensacijos. Tačiau tos pačios aplinkybės, kurios leidžia kapitalistui ilgam laikui prailginti darbo dieną, iš pradžių leidžia jam, o galų gale priverčia jį ir nominaliai mažinti darbo kainą tol, kol sumažės padidėjusio darbo valandų skaičiaus visuminė kaina, t. y. dienos arba savaitės darbo užmokestis. Čia pakanka nurodyti dvi aplinkybes. Jei vienas žmogus pradeda dirbti 1¹/₂ arba 2 žmonių darbą, tai auga darbo pasiūla, nors rinkoje esanti darbo jėgos pasiūla ir liktų nepasikeitusi. Tuo būdu darbininkų tarpe sukelta konkurencija leidžia kapitalistui sumažinti darbo kainą, o krintanti darbo kaina, savo ruožtu, leidžia jam dar labiau padidinti darbo laiką⁴². Tačiau netrukus galimybė turėti šį nenormalų, t. y. viršijantį vidutinį visuomeninį lygį, neapmokėto darbo kiekį darosi konkurencijos įrankiu pačių kapitalistų tarpe. Dalis prekės kainos susideda iš darbo kainos. Bet neapmokėta darbo kainos dalis gali ir nebūti įskaitoma į prekės kainą. Ją galima padovanoti pirkėjui. Toks yra pirmas žingsnis, kurį žengti verčia konkurencija. Antrasis žingsnis, kurį žengti verčia ta pati konkurencija, yra iš prekės pardavimo kainos pašalinti bent dalį tos nenormalios pridėamosios vertės, kuri pagaminama ilginant darbo dieną. Tuo būdu susidaro nenormaliai žema prekės pardavimo kaina, kuri iš pradžių atsiranda sporadiškai, o paskui pamažėliais fiksuojama ir darosi pastovus pagrindas visiškai menko darbo užmokesčio ir nepaprastai ilgo darbo laiko, kurių

⁴¹ Pavyzdžiui, Anglijos vinių gamybos rankiniai darbininkai dėl žemos darbo kainos buvo priversti dirbti 15 valandų per dieną, kad galėtų gauti visiškai menką savaitinį darbo užmokestį. «Ilgas ilgas valandas turi jis kasdien atkakliai dirbti, kad uždirbtų 11 pensų arba 1 šil., be to, iš šios sumos 2¹/₂—3 pensai eina įrankių nusidėvėjimui padengti, kurui, geležies atliekoms» («Children's Employment Commission. 3rd Report», 136 psl., Nr. 671). Dirbdamos tokį pat laiką, moterys uždirba tik 5 šil. per savaitę (ten pat, 137 psl., Nr. 674).

⁴² Jei, pvz., fabriku darbininkas atsisakytų dirbti įprastinį didelį valandų skaičių, «jis greitai būtų pakeistas kuriuo nors kitu, pasiruošusiu dirbti bet kurį laiką, ir tuo būdu būtų išmestas į gatvę» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848». Parodymai, 39 psl., Nr. 58). «Jei... vienas žmogus atlieka dviejų darbą... pelno norma aplamai didėja... dėl to, kad papildoma darbo pasiūla mažina jo kainą» (*Senior*: «Three Lectures on the Rate of Wages». London 1830, 15 psl.).

padarinys ji iš pradžių buvo. Mes čia tik pažymime šį judėjimą, nes konkurencijos analizė tuo tarpu nėra mūsų uždavinys. Vis dėlto mes valandėlei suteiksime žodį pačiam kapitalistui. «Birtingame konkurencija įmonininkų tarpe yra tokia didelė, kad kai kurie iš mūsų yra priversti kaip samdytojai ryžtis tokiems veiksams, kurių kitomis aplinkybėmis mes patys gėdytumės; ir vis dėlto tai neduoda daugiau pinigų (ant yet no more money is made), ir tik publika gauna iš to naudos»⁴³. Prisiminkime dvi kategorijas Londono duonos kepėjų, iš kurių vieni parduoda duoną pilna kaina (the «fullpriced» bakers), o kiti žemiau jos normalios kainos («the underpriced», «the undersellers»). «Fullpriced» šitokiais žodžiais demaskuoja savo konkurētus parlamentinei tyrimo komisijai: «Jie egzistuoja tik dėl to, kad, pirma, apgaudinėja publiką (falsifikuodami prekę), ir, antra, dėl to, kad išspaudžia iš savo žmonių 18 valandų darbo už dvylikos valandų darbo užmokestį. . . Neapmokėtas darbininkų darbas (the unpaid labour) — štai įrankis, kuriuo jie kovoja su konkurentais. . . Konkurencija šeimininkų-kepėjų tarpe yra ta priežastis, kuri apsunkina naktinio darbo panaikinimą. Underseller, parduodantis savo duoną žemiau gamybos kaštų, kurie kinta kartu su miltų kainos kitimu, padengia savo nuostolius tuo, kad išspaudžia iš savo darbininkų didesnę darbo kiekį. Jei aš išspaudžiu iš savo darbininkų tik 12 valandų darbo, o mano kaimynas 18 arba 20, tai, žinoma, jis mane nukonkuruos prekės pardavimo kaina. Jei darbininkai galėtų išreikalauti, kad viršvalandžiai būtų apmokami, tam manevrui greitai būtų padarytas galas. . . Žymų skaičių darbininkų, dirbančių pas underseller'ius, sudaro svetimšaliai, mažamečiai ir kiti, kurie yra priversti pasitenkinti kuone bet koku darbo užmokesčiu, kurį jiems pavyksta gauti»⁴⁴.

Si jeremiada yra tarp kita ko įdomi ir tuo atžvilgiu, kad ji parodo, kaip kapitalisto smegenyse atsispindi tik išorinė gamybinių santykių regimybė. Kapitalistas nežino, kad ir normalioje darbo kaipoje yra tam tikras neapmokėto darbo kiekis ir kad kaip tik šis neapmokėtas darbas sudaro normalų jo pelno šaltinį. Pridedamojo darbo laiko kategorija jam apamai neegzistuoja, nes pridėdamasis darbo laikas įjungtas į normalią darbo dieną, kurią kapitalistas, jo nuomone, pilnutinai apmoka dienos darbo užmokesčiu. Bet jam egzistuoja viršvalandžiai, darbo dienos prailginimas už tų ribų, kurios atitinka įprastinę darbo kainą. Jis net primygtinai reikalauja, kad šie viršvalandžiai būtų papildomai apmokami (extra pay), kai reikalas liečia

⁴³ «Children's Employment Commission. 3rd Report». Parodymai, 66 psl., Nr. 22.

⁴⁴ «Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers». London 1862, LII psl., ir ten pat Parodymai Nr. 479, 359, 27. Beje, ir fullpriced, kaip mes aukščiau minėjome ir kaip pats jų gynėjas Benetas tai pripažįsta, verčia savo darbininkus «pradėti darbą 11 valandą vakaro arba anksčiau ir dažnai tęsia jį iki 7 valandos sekančio vakaro» (ten pat, 22 psl.).

Jo konkurentus, sumažinančius prekės pardavimo kainą žemiau įprastinio lygio. Bet jis ir vėl nežino, kad šis papildomas apmokėjimas yra lygiai taip pat susijęs su neapmokėtu darbu, kaip paprastos darbo valandos kaina. Pavyzdžiui, tarkime, kad dvylikos valandų darbo dienos vienos valandos kaina yra 3 pensai, t. y. lygi vertei, kurią sudaro per $\frac{1}{2}$ darbo valandos pagamintas produktas, o viršvalandžio kaina yra 4 pensai, t. y. lygi vertei, kurią sudaro per $\frac{2}{3}$ darbo valandos pagamintas produktas. Tuomet kapitalistas pirmuoju atveju nemokamai pasisavina pusę darbo valandos, antruoju atveju — vieną trečdalį valandos.

DEVYNIOLIKTASIS SKIRSNIS

VIENETINIS DARBO UŽMOKESTIS

Vienetinis darbo užmokestis yra ne kas kita, kaip pakeistinė laikinio darbo užmokesčio forma, lygiai taip pat kaip laikinis darbo užmokestis yra darbo jėgos vertė, arba kainos, pakeistinė forma.

Esant vienetiniam darbo užmokesčiui, dalykas iš pirmo žvilgsnio atrodo taip, lyg darbininko parduodama vartojamoji vertė esanti ne jo darbo jėgos funkcija, ne gyvasis darbas, bet produkte jau sudaktintas darbas, ir lyg šio darbo kainą apsprendžianti ne trupmena dieninė darbo jėgos vertė tam tikro skaičiaus valandų darbo diena⁴⁵ kaip kad esant laikiniam darbo užmokesčiui, o gamintojo pajėgumas dirbti⁴⁵.

Įsitikinimas tokios pažiūros teisingumu turėtų smarkiai susvyruoti jau vien dėl to fakto, kad abi darbo užmokesčio formos egzistuoja tuo pačiu metu ir greta tose pačiose pramonės šakose. Pavyzdžiui, «Londono raidžių rinkėjai paprastai gauna vienetinį darbo užmokestį, laikinįs darbo užmokestis jiems yra išimtis. Atvirkščiai, provincijos raidžių rinkėjams laikinįs darbo užmokestis yra taisyklė, vienetinis — išimtis. Londono uosto laivų dailidės gauna vienetinį darbo užmokestį, visuose kituose Anglijos uostuose laivų dailidės gauna laikinį darbo užmokestį»⁴⁶. Londone tose pačiose odinių pakinklų dirbtuvėse pranciūzų darbas dažnai apmokamas pagal vienetinį darbo užmokestį, anglų darbas — pagal laikinį darbo užmokestį. Fabrikuose tikrąja šio žodžio prasme, kur aplamai viešpatauja viene-

⁴⁵ «Vienetinio darbo sistema reiškia tam tikrą epochą darbininko istorijoje: ji stovi pusiaukelėje tarp padėties paprasto padicinio darbininko, kuris priklauso nuo kapitalisto savivalės, ir padėties kooperatinio darbininko (artizan), kuris netolimoje ateityje žada sujungti savo asmenyje darbininką ir kapitalistą. Vienetiniai darbininkai faktiškai yra patys sau šeimininkai, net ir dirbdami savo įmonininko kapitalu» (*John Watts: «Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies»*. Manchester 1865, 52, 53 psl.). Aš cituoju šį veikaliukštį, nes jis yra tikras nuleidžiamasis vamzdis visoms jau seniai supuvusioms apologetikos banalybėms. Tas pats p. Uotsas anksčiau veikė kaip Oueno šalininkas ir 1842 metais paskelbė kitą veikaliukštį: «Facts and Fictions of Political Economy», kur jis, tarp kita ko, property [nuosavybę] skelbia robbery [plėšimu]. Bet tai jau seniai yra praėjęs.

⁴⁶ *T. J. Dunning: «Trades' Unions and Strikes»*. London 1860, 22 psl.

llnis darbo užmokestis, atskiros darbo funkcijos techniniais sumetiniais išimamos iš šio įkainojimo ir apmokamos pagal laikinį darbo užmokestį⁴⁷. Vis dėlto savaime yra aišku, kad darbo užmokesčio mokėjimo formų skirtumai nė kiek nekeičia jo esmės, nors viena iš šių formų kapitalistinės gamybos vystymuisi ir būtų labiau palanki negu kita.

Tarkime, kad įprastinę darbo dieną sudaro 12 valandų, iš kurių 6 yra apmokėtos ir 6 neapmokėtos. Tarkime, kad per šią dieną pagaminta vertė bus lygi 6 šil., vadinasi, per vieną darbo valandą pagaminta vertė bus lygi 6 pensams. Tarkime, toliau, kad patyrimas parodė, jog darbininkas, dirbantis vidutiniu intensyvumu ir įgudimo laipsniu, vadinasi, produktui pagaminti sunaudojantis tiktai visuomeniškai būtiną darbo laiką, per 12 valandų tiekia 24 produkto vienetus, be to, šiuo atveju yra tas pat, ar šie pastarieji yra atskiri egzemplioriai ar nedalomo produkto matuojamosios dalys. Tokiomis sąlygomis šių 24 vienetų vertė — atėmus juose esančią kapitalo pavloviąją dalį — bus 6 šil., kiekvieno atskiro vieneto vertė — 3 pensai. Darbininkas gauna 1½ penso už vienetą ir, vadinasi, per 12 valandų uždirba 3 šil. Panašiai kaip laikinio darbo užmokesčio sąlygomis yra tas pat, ar mes tarsime, kad darbininkas 6 valandas dirba sau ir 6 kapitalistui, ar tarsime, kad jis pusę kiekvienos valandos dirba sau, o kitą pusę kapitalistui, — lygiai taip pat ir čia mes su vienoda teise galime sakyti, kad kiekvienas atskiras vienetas yra pusiau apmokėtas, pusiau neapmokėtas, arba kad 12 vienetų kaina atstoja tik darbo jėgos vertę, tuo tarpu kai kitų 12 vienetų kainoje įsikūnija pridėdamoji vertė.

Vienetinio darbo užmokesčio forma yra lygiai taip pat iracionali, kaip ir laikinio darbo užmokesčio forma. Pvz., du prekės vienetai, atėmus jiems sunaudotų gamybos priemonių vertę, kaip vienos darbo valandos produktas turi 6 pensų vertę, tuo tarpu kai darbininkas už juos tegaus tik 3 pensus. Iš tikrųjų vienetinis darbo užmokestis betarpiškai neišreiškia jokio vertės santykio. Čia ne prekės vieneto vertė matuojama joje įkūnytu darbo laiku, o, atvirkščiai, darbininko sunaudotas darbas matuojamas jo pagamintų prekės vienetų

⁴⁷ Štai pavyzdys, kaip šių dviejų darbo užmokesčio formų vienalaikis buvimas skatina fabrikantus sukčiauti: «Fabrike dirba 400 žmonių, kurių pusė dirba už vienetinį darbo užmokestį ir yra betarpiškai suinteresuota viršvalandiniu darbu. Kiti 200 dirba už padienį darbo užmokestį, dirba tiek pat ilgai ir nieko negaus už viršvalandžius... Šių 200 žmonių darbas po ½ valandos per dieną yra lygus vieno žmogaus darbui per 50 valandų, arba vieno žmogaus ⅙ savaitinio darbo, ir yra aiškus įmonininko laimėjimas» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860», 9 psl.). «Darbas virš įstatymo nustatytos normos vis dar tebeviešpatauja plačiu mastu; be to, daugumoje atvejų pats įstatymas neleidžia atskleisti šį piktnaudžiavimą ir nubausti jo kaltininkus. Savo ankstesnėse ataskaitose aš jau ne kartą esu parodęs... kokia skriauda padaroma visiems tiems darbininkams, kurie gauna ne vienetinį, o savaitinį darbo užmokestį» (Leonardas Horneris leidinyje «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1859», 8, 9 psl.).

skaičiumi. Esant laikiniam darbo užmokesčiui, darbas betarpiškai matuojamas jo ilgumu, esant vienetiniam darbo užmokesčiui — kliekiu to produkto, kuriame sukondensuotas tam tikro ilgumo darbas⁴⁸. Paties darbo laiko kainą galų gale apsprendžia lygtis: dieninio darbo vertė = dieninei darbo jėgos vertei. Tuo būdu vienetinis darbo užmokestis tėra tik modifikuota laikinio darbo užmokesčio forma.

Išnagrinėkime kiek smulkiau būdingas vienetinio darbo užmokesčio ypatybes.

Darbo kokybę čia kontroliuoja pats produktas, nes vienetinis darbo užmokestis pilnai išmokamas tik tuo atveju, jei produktas yra vadinamosios kokybės. Dėl to vienetinis darbo užmokestis virsta nepaprastai gausiu išskaitymų iš darbo užmokesčio ir kapitalistinio sukčiavimo šaltiniu.

Jis teikia kapitalistui visiškai aiškų darbo intensyvumo matą. Tiktai tas darbo laikas, kuris įsikūnija iš anksto fiksuotame, patyrimo nustatyta prekių kiekyje, laikomas visuomeniškai būtinu darbo laiku ir kaip toks yra apmokamas. Stambesnėse Londono siuivyklose tant tikras darbo produktas, pvz., liemenė ir pan., vadinamas viena valanda, pusvalandžiu ir t. t., ir už kiekvieną valandą priklauso po 6 pensus. Praktika yra nustačiusi vidutinio vienos valandos produkto dydį. Atsirandant naujoms madoms, esant reikalui daryti taisymus ir t. t., tarp įmonininko ir darbininko kyla ginčas, ar tam tikras darbo produktas yra lygus vienai darbo valandai ir t. t., kol patyrimas ir čia išsprendžia dalyką. Tas pat esti Londono baldų dirbtuvėse ir t. t. Jei darbininkas neturi vidutinio pajėgumo dirbti, jeigu jis nepajėgia duoti tam tikro minimumo dienos darbo, tai jis atleidžiamas⁴⁹.

Kadangi darbo kokybę ir intensyvumą čia kontroliuoja pati darbo užmokesčio forma, tai ji darbo priežiūrą žymia dalimi daro nereikalingą. Todėl vienetinis darbo užmokestis sudaro pagrindą tiek aukščiau aprašyto šiuolaikinio darbo namie, tiek ir hierarchiškai suskaidytos išnaudojimo ir engimo sistemos. Pastaroji turi dvi pagrindines formas. Iš vienos pusės, vienetinis darbo užmokestis palengvina skverbtis parazitams tarp kapitalisto ir samdomojo darbininko, palengvina tarpininkams perpardavinėti darbą (subletting of labour). Tarpininkų pelnas susidaro vien tik iš skirtumo tarp kapitalisto mokamos darbo kainos ir tos šios kainos dalies, kurią tarpininkai iš tik-

⁴⁸ «Darbo užmokestis gali būti matuojamas dviem būdais: arba darbo ilgumu arba jo produktu» («Abrégé élémentaire des principes de l'Économie politique», Paris 1796. 32 psl.). Šio anonimino veikalo autorius yra Z. Garnjė.

⁴⁹ «Jam (verpėjui) išduodamas tam tikras kiekis medvilnės ir, praėjus tam tikram laikui, jis turi vietoj to gražinti tam tikrą kiekį siūlų arba verpalų tam tikro plonumo, ir už kiekvieną jo pateiktą produkto svarą jis gauna tam tikrą užmokestį. Jeigu produktas yra blogos kokybės, jam uždedama pabauda; jeigu jo kiekis yra mažesnis už tam laikui nustatytą minimumą, jis atleidžiamas ir pakeičiamas labiau įgudusiu darbininku» (Ure: «Philosophy of Manufactures», 316, 317 psl.).

rijų palieka darbininkui⁵⁰. Anglijoje ši sistema turi būdingą pavadinimą «Sweating system» (prakaito varomoji sistema). Iš antros pusės, vienetinis darbo užmokestis leidžia kapitalistui sudaryti su vyresniuoju darbininku — manufaktūroje su grupės vadovu, šachtone — su angliakasiu ir pan., fabrike — su tikruoju mašininu darbininku — sutartį tam tikram produktų vienetų skaičiui tokia kaina, kuri duoda vyresniajam darbininkui galimybę savarankiškai verbuoti ir apmokėti savo padėjėjus. Kapitalas čia darbininkus išnaudoja tuo, kad vienas darbininkas išnaudoja kitą darbininką⁵¹.

Esant vienetiniam darbo užmokesčiui, asmeninis darbininko interesas verčia jį, žinoma, kiek galint intensyviau įtempti savo darbo jėgą, o tai savo ruožtu palengvina kapitalistui didinti normalų intensyvumo lygį^{51a}. Lygiai taip pat asmeninis darbininko interesas skatina jį ilginti savo darbo dieną, nes tuo pačiu didėja jo dienos arba savaitės darbo užmokestis⁵². Tai sukelia reakciją, kuri jau buvo aprašyta nagrinėjant laikinį darbo užmokestį, nekalbant apie tai, kad

⁵⁰ «Kai darbas eina per rankas daugelio žmonių, kurių kiekvienas gauna dalį pelno, bet tik paskutinis iš tikrųjų atlieka tą darbą, tai uždarbis, kurį pagaliau gauna darbininkė, yra nepaprastai menkas» («Children's Employment Commission. 2nd Report», LXX psl., Nr. 424).

⁵¹ Net apologetas Uotsas pastebi: «Būtų esminis vienetinio darbo užmokesčio sistemos pagerinimas, jei visi tam tikrą darbą dirbantieji darbininkai būtų, sutinkamai su savo sugebėjimais, betarpiški sutarties dalyviai ir jei vienas darbininkas nebūtų suinteresuotas per dideliu savo draugų darbu asmeninės naudos tikslais». Apie šios sistemos niekšybes žr. «Children's Employment Commission. 3rd Report», 66 psl., Nr. 22; 11 psl., Nr. 124; XI psl., Nr. 13, 53, 60 ir t. t.

^{51a} Prie šio natūralaus rezultato dažnai prisidedama dirbtinėmis priemonėmis. Pavyzdžiui, Londono Engineering Trade [mašinų gamyboje] yra įprastas toks triukas: «Kapitalistas išrenka fizine jėga ir miklumu išsiskiriantį žmogų ir skiria jį tam tikro skaičiaus darbininkų vadovu. Kas ketvirtis metų arba kitais laiko tarpais jis jam moka papildomą užmokestį ta sąlyga, kad jis dės visas pastangas, siekdamas paskatinti savo darbo draugus, gaunančius paprastą darbo užmokestį, kuo karščiau siai lenktyniauti... Tai be jokių tolesnių komentarų paaiškina, dėl ko kyla kapitalistų nusiskundimai tredjunionais, kurie tariamai «paralizuoja aktyvumą, didesnę įgudimą ir darbo jėgą» («stinting the action, superior skill and working power») (Dunning: «Trades' Unions and Strikes». London 1860, 22, 23 psl.). Kadangi autorius pats yra darbininkas ir tredjuniono sekretorius, tai gali atrodyti, kad jo žodžiai yra perdėti. Bet žvilgtelėkite, pvz., į «highly respectable» [aukštos pagarbos vertą] Dž. C. Mortono agronomijos enciklopediją, — ir jūs pamatysite, kad straipsnyje «Labourer» [«Darbininkas»] tas pats metodas rekomenduojamas žemės ūomininkams kaip išbandytas metodas.

⁵² «Visiems, kurie gauna vienetinį darbo užmokestį, ... yra naudingas darbo laiko prailginimas už įstatymo nustatytą ribą. Toks pasiryžimas dirbti viršvalandžius ypač yra pastebimas moterų audėjų ir vyniotųjų tarpe» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858», 9 psl.). «Ši vienetinio darbo užmokesčio sistema, kuri yra tokia naudinga kapitalistui, ... betarpiškai siekia paskatinti jauną puodžių dirbti nepaprastai ilgą laiką per tuos 4 ar 5 metus; per kuriuos jis gauna vienetinį darbo užmokestį, bet pagal žemą įkainį. Tai viena iš svaiblausių priežasčių, sukeliančių fizinių puodžių išsigimimą» («Children's Employment Commission. 1st Report», XIII psl.).

darbo dienos ilginimas, net ir esant pastoviam vienetiniam darbo užmokesčiui, pats savaime reiškia darbo kainos kritimą.

Esant laikiniam užmokesčiui, viešpatauja, išskyrus nedaugelį išimčių, lygus darbo užmokestis už tas pačias funkcijas, tuo tarpu esant vienetiniam užmokesčiui, nors darbo laiko kaina matuojama tam tikru produkto kiekiu, dienos ar savaitės darbo užmokestis kintu priklausomai nuo individualinių skirtumų tarp darbininkų, iš kurių vienas per tam tikrą laiką pagamina tik produkto minimumą, kitas — vidutinę normą, trečias — daugiau kaip vidutinę normą. Taigi, šiuo atveju tikrųjų darbininko pajamų dydis labai svyruoja, priklausomai nuo individualinių darbininkų įgudimo, jėgos, energijos, ištvermingumo ir pan. lygio⁵³. Žinoma, tai nėra keičia bendro santykio tarp kapitalo ir sandomojo darbo. Pirma, individualiniai skirtumai visos dirbtuvės mastu išsilygina tuo būdu, kad ji per tam tikrą darbo laiką pagamina vidutinį produkto kiekį, ir visuminis darbo užmokestis, išmokėtas dirbtuvės darbininkams, yra tos gamybos šakos vidutinis darbo užmokestis. Antra, santykis tarp darbo užmokesčio ir pridėamosios vertės lieka nepasikeitęs, nes atskiro darbininko individualinį užmokestį atitinka jo individualiai pagaminta pridėamosios vertės masė. Vienetinis darbo užmokestis, plėsdamas individualinės veiklos sferą, tuo pačiu, iš vienos pusės, vysto darbininkų tarpe individualybę, o kartu ir laisvės dvasią, savarankiškumą ir sugebėjimą save kontroliuoti, bet, iš antros pusės, sukelia tarpusavio konkurenciją tarp jų. Todėl jis turi tendenciją, didindamas individualinį darbo užmokestį aukščiau vidutinio lygio, tuo pačiu metu mažinti tą patį lygį. Tačiau ten, kur tam tikras vienetinis darbo užmokestis ilgos tradicijos dėka yra tvirtai įsigalėjęs ir dėl to jį sumažinti yra ypatingai sunku, šeiminkai išimtiniais atvejais griebiasi prievartos vienetiniam darbo užmokesčiui paversti laikiniu. Tai, pvz., 1860 metais sukėlė didelį streiką Koventrio kaspinių audėjų tarpe⁵⁴. Pagaliau vienetinis darbo

⁵³ «Jei kurioje nors gamyboje darbas apmokamas pavienėčiumi, t. y. akordiniu būdu, tai... įvairių darbininkų darbo užmokesčio dydis gali žymiai skirtis vienas nuo kito... O jei darbas apmokamas padieniui, tai darbo užmokestis paprastai yra vienodo lygio... kuris ir įmonininko ir darbininko yra pripažintamas kaip darbo užmokesčio norma tam tikros gamybos vidutiniams darbininkams» (*Dunning: «Trades' Unions and Strikes»*. London 1860, 17 psl.).

⁵⁴ «Amatininkų-pameistrių darbas reguliuojamas arba padieniui, arba pavienėčiumi (à la journée ou à la pièce)... Šeiminkai maždaug žino, kiek dirbtinių kasdien gali padirbti tam tikro métier [amato] darbininkai, ir dėl to dažnai juos apmoka proporcingai pagamintam produktui; be to, pačių pameistrių interesas skatina juos dirbti kiek galint daugiau be jokios tolesnės priežiūros» (*Cantillon: «Essai sur la nature du commerce en général»*, Amsterdamo leid., 1756, 185 ir 202 psl. Pirmasis leidimas išėjo 1755 metais). Tuo būdu Kantiljonas, iš kurio daug ką semėsi Kenė, seras Džemsas Stiuartas ir A. Smitas, čia jau vaizduoja vienetinį darbo užmokestį tiesiog kaip modifikuotą laikinio darbo užmokesčio formą. Kantiljono prancūziškojo leidimo antraštiniame puslapyje pažymėta, kad tai esąs vertimas iš anglų kalbos, tuo tarpu angliškas leidimas «*The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant*» ne tikrai išėjo po prancūziškojo (1759 metais), bet ir pačiu

užmokestis yra svarbiausia aukščiau aprašytosios valandinės sistemos atrama⁵⁵.

Iš viso, kas aukščiau pasakyta, išplaukia, kad vienetinis užmokestis yra darbo užmokesčio forma, kuri labiausiai atitinka kapitalistinių gamybos būdą. Anaipol nebūdamas kažkas naujo, — vienetinis darbo užmokestis greta laikinio darbo užmokesčio oficialiai figūruoja, tarp kita ko, Prancūzijos ir Anglijos XIV amžiaus darbininkų statuluose, — jis vis dėlto platesnę pritaikymo sferą įgauna tikrai tikruoju manufaktūriniu laikotarpiu. 1797—1815 metais, kai stambioji pramonė gyveno audros ir veržimosi laikotarpį, vienetinis darbo užmokestis buvo svertas darbo laikui ilginti ir darbo užmokesčiui mažinti. Labai svarbią medžiagą apie ano meto darbo užmokesčio judėjimą mes randame Mėlynosiose knygos: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (parlamento 1813—1814 metų sesija) ir «Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto» (1814—1815 metų sesija). Čia mes randame dokumentinių įrodymų, kad darbo kaina tolydžio mažėja nuo to laiko, kai prasidėjo antijakobininis karas. Pavyzdžiui, audimo srityje vienetinis darbo užmokestis tiek krito, kad, nepaisant didelio darbo dienos prailginimo, dienos darbo užmokestis pasirodė esąs žemesnis, negu buvo anksčiau. «Realiosios audėjo pajamos šiuo metu yra žymiai mažesnės, negu buvo anksčiau: jo pirmenybės palyginti su juodadarbiu, kurios kadais buvo labai žymios, dabar beveik visiškai išnyko. Iš tikrųjų, skirtumas tarp darbo užmokesčio, gaunamo už kvalifikuotą ir nekvalifikuotą darbą, dabar yra kur kas mažesnis negu bet kuriuo iš ankstesnių laikotarpių»⁵⁶. Kiek maža naudos gavo kaimo proletariatas iš darbo intensyvumo ir ilgumo padidėjimo veikiant vienetiniam darbo užmokesčiui, parodo ši vieta, paimta iš partinio veikalo, ginančio lendlordų ir nuomininkų interesus.

savo turiniu neabejotinai yra vėlesnis perdirbimas. Pvz., prancūziškajame leidime Jumas dar nėra minimas, atvirkščiai, angliška jame Petis beveik jau nebefigūruoja. Angliškasis leidimas teoriniu atžvilgiu yra mažiau reikšmingas, bet užtat jame yra visokių specialių nurodymų dėl Anglijos prekybos, tauriųjų metalų prekybos ir t. t., o to nėra prancūziškajame leidime. Todėl, atrodo, reikia laikyti vien įprastu tais laikais prasimanymu angliškojo leidimo antraštės frazė, kuri sako, kad šis veikalas «taken chiefly from the manuscript of a very ingenious gentleman, deceased, and adapted etc.» [«daugiausia yra paimtas iš vieno, jau mirusio, labai talentingo džentelmeno rankraščio ir t. t.»].

⁵⁵ «Kiek kartų mums teko matyti, kad tam tikrose dirbtuvėse sutelkta daugiau darbininkų, negu jų tikrai reikia darbui atlikti. Dažnai atsargniai darbininkai telkiami laukiant kokio nors nenumatyto, kartais tik įsivaizduojamo darbo; kadangi darbininkams mokama pavienėčiui, tai šeiminkas nieku nerizikuoja, nes tokiu atveju visas su laiko praradimu susijęs nuostolis tenka vien tik be darbo pasiliekančioms darbininkams» (*H. Grégoir*: «Les typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles». Bruxelles 1865, 9 psl.).

⁵⁶ «Remarks on the Commercial Policy of Great Britain». London 1815, 48 psl.

«Didelę žemdirbystės operacijų dalį atlieka žmonės, kurie apmokami padieniui arba pavienėčiui. Jų savaitinis darbo užmokestis yra maž. daug 12 šil., ir nors iš anksto galima pasakyti, kad, esant vienietiniam darbo užmokesčiui, kuris skatina dirbti labiau įtemptai, darbininkas uždirbs 1 arba, gal būt, 2 šil. daugiau negu esant savaitiniam užmokesčiui, vis dėlto, apskaičiuodami visas jo pajamas, pamatysime, jog šiam pertekliui prilygsta nuostolis, kylantis iš to, kad tam tikrais metų laikotarpiais darbininkas neturi darbo. . . Mes toliau ap- lamai pamatysime, kad šių žmonių darbo užmokestis yra tam tikrame santykiyje su būtinų pragyvenimo reikmenų kaina, tad žmogus, turintis du vaikus, įstengia uždirbti kaip tik tiek, kiek jam reikia savo šeimai išlaikyti, nesinaudojant parapijos teikiama labdarybe»⁵⁷. Ryšium su parlamento paskelbtais faktais Maltus tada pastebėjo: «Prisipažįstu, aš nepalankiai žiūriu į platų vienetinio darbo užmokesčio praktikos paplitimą. Sunkus darbas po 12—14 valandų į dieną per ilgesnį laikotarpį — tai žmogui iš tikrųjų yra per daug»⁵⁸.

Dirbluvėse, kurioms taikomas fabriku įstatymas, vienetinis darbo užmokestis darosi bendra taisykle, nes čia kapitalas gali išplėsti darbo dieną tik intensyvindamas darbą⁵⁹.

Kintant darbo našumui, kinta darbo laikas, esantis tame pačiame produkto kiekyje. Vadinasi, taip pat kinta ir vienetinis darbo užmokestis, nes jis yra tam tikro darbo laiko kainos išraiška. Mūsų aukščiau pateiktajame pavyzdyje per 12 valandų buvo pagaminti 24 produkto vienetai, o per 12 valandų naujai pagaminta vertė buvo 6 šil., dieninė darbo jėgos vertė — 3 šil., darbo valandos kaina — 3 pensai ir darbo užmokestis — $1\frac{1}{2}$ penso už vienetą. Kiekvienas prekės vienetas sugėrė $\frac{1}{2}$ darbo valandos. Jei ta pati darbo diena, pvz., darbo našumui dvigubai padidėjus, pradės duoti 48 produkto vienetų vietoj 24 ir jei visos kitos aplinkybės nepasikeis, tai vienetinis darbo užmokestis kris nuo $1\frac{1}{2}$ penso iki $\frac{3}{4}$ penso, nes kiekvienas vienetas dabar išreikš ne $\frac{1}{2}$ darbo valandos, o tik $\frac{1}{4}$ jos. $24 \times 1\frac{1}{2}$ penso = 3 šil. ir $48 \times \frac{3}{4}$ penso = 3 šil. Kitaip tariant, vienetinis darbo užmokestis sumažėja tuo pačiu santykiu, kuriuo padidėja per tą patį laiką pagamintos prekės vienetų skaičius⁶⁰, ir, vadinasi, tuo pačiu santykiu,

⁵⁷ «A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain». London 1814, 4, 5 psl.

⁵⁸ *Malthus*: «Inquiry into the Nature etc. of Rents». London 1815.

⁵⁹ «Vienetinį užmokestį gaunantieji darbininkai sudaro, tur būt, $\frac{1}{6}$ visų fabriku darbininkų» («Rep. of Insp. of Fact. for 30th April 1858», 9 psl.).

⁶⁰ «Jo verpimo mašinos gamybinis pajėgumas yra tiksliai išmatuotas, ir su jos pagalba atliekamo darbo užmokesčio dydis mažėja, didėjant jos gamybiniam pajėgumui, nors ir ne ta pačia proporcija» (*Ure*: «Philosophy of Manufactures», 317 psl.). Šią apologetinę pastabą pats Juras paneigia tolesniame dėstyje. Jis mano, pvz., kad, pailginus miulę, papildomą darbą sukelia pats tas pailginimas. Vadinasi, darbas mažėja ne tuo laipsniu, kuriuo didėja jo gamybinis pajėgumas. Toliau: «Šitai padidinus mašiną, jos gamybinis pajėgumas pakyla $\frac{1}{6}$ -ąja. Jeigu tai iš tikrųjų įvyks, verpėjas už tam tikrą darbo kiekį jau nebe-

kuriuo sumažėja tam pačiam vienetui pagaminti sunaudotas darbo laikas. Nors šis vienetinio darbo užmokesčio kitimas čia yra grynai nominalus, jis sukelia nuolatinę kovą tarp kapitalisto ir darbininko: arba dėl to, kad kapitalistas pasinaudoja proga darbo kainai tikrai sumažinti,— arba dėl to, kad darbo gamybinio pajėgumo didėjimą lydi jo intensyvumo didėjimas,— arba dėl to, kad darbininkas rimtai žiūri į išorinę vienetinio darbo užmokesčio formą, įsivaizduodamas, kad tokiu atveju apmokamas jo darbo produktas, o ne jo darbo jėga, ir todėl priešinasi bet kuriam darbo užmokesčio sumažinimui, jei kartu atitinkamai nesumažinama prekės pardavimo kaina. «Darbininkai atidžiai seka žaliavos kainą ir gaminių kainą ir visuomet gali tiksliai nustatyti savo šeiminių pelną»⁶¹. Tokias pretenzijas kapitalas teisingai atmeta kaip besiremiančias visišku samdomojo darbo prigimties nesupratimu⁶². Jis piktinasi darbininkų pretenzija apdėti savo naudai mokesčiu pramonės pažangą ir kategoriškai pareiškia, kad darbininkams aplamai nė kiek neturi rūpėti jų pačių darbo našumas⁶³.

gaus to užmokesčio, kurį jis anksčiau gaudavo; bet kadangi jo užmokestis nesumažės ištisa 1/3-ąja, tai šis patobulinimas padidins jo piniginį uždarbį per tam tikrą darbo valandų skaičių,— bet... bet «tai, kas aukščiau pasakyta, reikalauja tam tikros pataisos... verpėjas iš savo papildomų šešių pensų turi kai ką sumokėti už išlaikymą mažamečių padėjėjų, ... kurie išstumia dalį suaugusių darbininkų» (ten pat, 320, 321 psl.), o tai anaipol nerodo darbo užmokesčio didėjimo tendencijos.

⁶¹ H. Fawcett: «The Economic Position of the British Labourer». Cambridge and London 1865, 178 psl.

⁶² Londono laikraštyje «Standard», 1861 m. spalio 26 d. numeryje, mes randame atskaitą apie firmos Džonas Braitas ir Ko iškeltą Ročdelio magistratė (taikos teisme) bylą, kurioje «kilimų audėjų tredjuniono atstovai kaltinami bauginimu. Firma Braitas įvedė naujas mašinas, kurios 240 jardų kilimo pagamina per tokį pat laiką ir sunaudojant tiek pat darbo (1), kiek anksčiau reikėjo 160 jardų pagaminti. Darbininkai neturi pagrindo pretenduoti į dalį to pelno, kuris susidaro dėl to, kad jų įmonininkų kapitalas panaudojamas techniniams patobulinimams. Tuo remdamiesi, ponai Braitai pasiūlė sumažinti darbo užmokestį nuo 1 1/2 penso iki 1 penso už jardą, kartu bendras darbininkų užmokestis už tam tikrą darbo kiekį pasilikty visiškai toks pat, kaip ir anksčiau. Bet čia buvo tik nominalus užmokesčio sumažinimas, dėl kurio, kaip teigiama, darbininkai nebuvo iš anksto įspėti».

⁶³ «Tredjunionai, siekdami palaikyti tam tikrą darbo užmokesčio lygį, stengiasi iškovoti dalyvavimą pelne, kuris atsiranda dėl mašinų pagerinimo!» (Baisul...) «Jie reikalauja padidinti darbo užmokestį tuo pagrindu, kad darbas sutrumpinamas... kitaip tariant: jie siekia apdėti mokesčiu pramoninius patobulinimus» («On Combination of Trades». Naujas leid. London 1834, 42 psl.).

DVIDESIMTASIS SKIRSNIS

NACIONALINIAI DARBO UŽMOKESČIO SKIRTUMAI

Penkioliktajame skirsnyje mes išnagrinėjome įvairias kombinacijas, kurias gali sukelti darbo jėgos vertės absoliutinio arba santykinio (t. y. palyginti su pridedamąja verte) dydžio kitimas, ir pasirodė, kad tame kiekyje pragyvenimo reikmenų, kuriais realizuojama darbo jėgos kaina, gali įvykti pakitimų, nepriklausomų⁶⁴ arba skirtingų nuo šios kainos svyravimų. Kaip jau buvo pažymėta, darbo jėgos vertei — atitinkamai ir jos kainai — tiesiog pereinant į ekzoterinę [iš-orinę, esančią paviršiuje] darbo užmokesčio formą, visi tenai nurodytieji dėsniškai pavirsta darbo užmokesčio judėjimo dėsniais. Tai, kas šio judėjimo ribose atrodo kaip viena kitą pakeičiančios kombinacijos, įvairių šalių atžvilgiu gali atrodyti kaip tuo pačiu metu esantieji atskirų šalių darbo užmokesčių skirtumai. Vadinasi, lyginant įvairių šalių darbo užmokesčius, reikia turėti galvoje visus darbo jėgos vertės dydžio kitimą apsprendžiančius momentus: natūralių ir istoriškai išsivysčiusių būtinausių gyvenimo poreikių piniginę išraišką ir jų apimtį, darbininko apmokymo kaštus, moterų ir vaikų darbo vaidmenį, darbo našumą, jo ekstensyvumą ir intensyvumą dydį. Net visiškai paviršutiniškas palyginimas pirmiausia reikalauja vidutinį dienos darbo užmokestį, esantį tam tikroje įvairių šalių gamyboje, suvesti į vienodo ilgumo darbo dieną. Po tokio dienos darbo užmokesčių išlyginimo laikinis darbo užmokestis vėl turi būti pervedamas į vietinį, nes tik šis pastarasis duoda ir darbo našumo ir jo intensyvumo matą.

Kiekvienoje šalyje yra tam tikras vidutinis darbo intensyvumas; šio vidutinio intensyvumo laipsnio nepasiekiantis darbas sunaudoja tam tikrai prekei pagaminti daugiau laiko, negu visuomeniškai būtinai šioje šalyje, ir todėl nėra normalios kokybės darbas. Tiktai tas

⁶⁴ «Netiksliu būtų pasakyti, kad darbo užmokestis padidėjo (kalbama apie jo piniginę išraišką), tik todėl, kad jis duoda galimybę pirkti didesnę kiekį produkto pigesne kaina» (Dovydas Biukenenas jo išleistame A. Smito veikalė «Wealth of Nations» 1814, I t., 417 psl., pastaba).

Intensyvumo laipsnis, kuris pakyla aukščiau nacionalinio vidurkio, keičia toje šalyje vertės matavimą paprastu darbo laiko ilgumu. Kitaip yra pasaulinėje rinkoje, kurios integralinės dalys yra atskiros šalys. Vidutinis darbo intensyvumas yra nevienodas atskirose šalyse; vienur jis yra didesnis, kitur mažesnis. Tuo būdu šie nacionaliniai vidurkiai sudaro skalę, kurios matavimo vienetas yra vidutinis viso pasaulio darbo vienetas. Vadinasi, intensyvesnis nacionalinis darbas palyginti su mažiau intensyviu pagamina per lygų laiką didesnę vertę, kuri reiškiasi didesne pinigų suma.

Bet vertės dėsnis, veikdamas internacionaliniu mastu, dar labiau modifikuojasi dėl to, kad pasaulinėje rinkoje našesnis nacionalinis darbas taip pat laikomas intensyvesniu darbu, kol konkurencija privers našesnę naciją sumažinti savo prekės pardavimo kainą ligi jos vertės.

Nacionalinis darbo intensyvumas ir našumas tam tikroje šalyje pakyla aukščiau internacionalinio lygio tuo pačiu mastu, kuriuo yra išsivysčiusi tos šalies kapitalistinė gamyba^{64a}. Vadinasi, įvairūs tos pačios rūšies prekių kiekiai, gaminami įvairiose šalyse per tą patį darbo laiką, turi nevienodas internacionalines vertes, kurios reiškiasi skirtingomis kainomis, t. y. internacionalinių verčių atžvilgiu skirtingomis pinigų sumomis. Tuo būdu santykinė pinigų vertė bus mažesnė nacijoje, kurioje kapitalistinis gamybos būdas yra labiau išsivystęs, negu nacijoje, kurioje tas gamybos būdas yra mažiau išsivystęs. Iš to išplaukia, kad nominalusis darbo užmokestis, t. y. pinigais išreikštas darbo jėgos ekvivalentas, pirmojoje nacijoje lygiai taip pat bus aukštesnis negu antrojoje; bet tai anaipitol dar nereikia, kad ten bus didesnis ir tikrasis darbo užmokestis, t. y. darbininko žinioje esančių pragyvenimo reikmenų kiekis.

Tačiau net ir paliekant nuošalyje šį santykinį įvairių šalių pinigų vertės skirtumą, vis dėlto dažnai pasirodys, kad dienos, savaitės ir t. t. darbo užmokestis pirmojoje nacijoje yra didesnis negu antrojoje, tuo tarpu kai santykinė darbo kaina, t. y. darbo kaina palyginti su pridėjamąja verte ir su produkto verte, antrojoje nacijoje yra didesnė negu pirmojoje⁶⁵.

---

^{64a} Kitoje vietoje mes ištiršime, kokios aplinkybės, kalbant apie darbo našumą, gali keisti šio dėsnio veikimą atskirų pramonės šakų atžvilgiu.

⁶⁵ Polemizuodamas su A. Smitu, Džemsas Andersonas pažymi: «Reikia taip pat pastebėti, kad, nors tariamoji darbo kaina paprastai yra žemesnė neturtingose šalyse, kur žemdirbystės produktai ir ypač grūdai yra pigesni, bet iš tikrųjų darbo kaina paprastai ten yra tikrai aukštesnė negu kitose šalyse. Nes ne darbo užmokestis, kurį darbininkas gauna už darbo dieną, sudaro tikrąją darbo kainą, nors jis ir yra jo tariamoji kaina. Tikroji kaina yra tai, kiek iš tikrųjų įmonininkui kainuoja tam tikras atlikto darbo kiekis, ir šiuo požiūriu nagrinėjamas darbas beveik visais atvejais pasirodo esąs pigesnis turtingose šalyse negu neturtingesnėse, nepaisant to, kad grūdų ir kitų pragyvenimo reikmenų kaina pastarosiose paprastai yra daug žemesnė negu pirmosiose... Darbas, apmokamas

Dž. V. Kaelis, 1833 m. fabrių komisijos narys, kruopščiai ištyręs padėtį verpyklose, priėjo išvadą, kad, «iš esmės imant, Anglijoje darbo užmokestis fabrikantų požiūriu yra žemesnis negu kontinente, nors darbininkų požiūriu jis gali būti ir aukštesnis» (Ure: «Philosophy of Manufactures», 314 psl.). Anglijos fabrių inspektorius Aleksandras Redgreivas 1866 m. spalio 31 d. fabrių ataskaitoje palyginamąją Anglijos ir kontinentinių šalių statistika įrodo, kad kontinentinis darbas, nepaisant žemesnio darbo užmokesčio ir žymiai ilgesnės darbo dienos, palyginti su produktu yra brangesnis negu Anglijos darbas. Vieno Anglijos medvilnės fabriko, esančio Oldenburge, direktorius (manager) pareiškia, kad ten darbo laikas, neišskiriant nė šeštadienio, tęsiasi nuo 5 valandos 30 minučių ryto iki 8 valandos vakaro ir kad tenyškščiai darbininkai, prižiūrėtojų anglų prižiūrimi, per tą laiką pagamina kiek mažiau produktų negu Anglijos darbininkai per 10 valandų, o prižiūrėtojų vokiečių prižiūrimi — žymiai mažiau. Darbo užmokestis ten kur kas žemesnis negu Anglijoje, daugeliu atvejų išsiais 50%, bet tam tikram kiekiui mašinų tenkantis rankų skaičius yra žymiai didesnis; kai kuriuose skyriuose jis santykiauja palyginti su angliškuoju kaip 5 : 3. Ponas Redgreivas pateikia labai smulkius duomenis apie Rusijos medvilnės fabrikus. Šiuos duomenis jam pranešė vienas anglas manager [direktorius], kuris dar visai neseniai yra ten dirbęs. Toje Rusijos žemėje, kurioje taip gausu visokių biurių dalykų, pilnutinai klesti senosios baisybės, kurias yra patyrusi Anglijos fabrių sistema savo kūdikystės laikotarpiu. Valdytojai, žinoma, yra anglai, nes vietinis Rusijos kapitalistas visiškai netinka fabrikinei gamybai. Nepaisant besaikio darbo, nepaliaujamo dieninio ir naktinio darbo ir skurdaus darbininkų apmokėjimo, Rusijos gamyba šiaip taip vegetuoja tik dėka tų kliūčių, kurios sudaromos užsienio konkurencijai.— Baigdamas aš dar pateiksiu p. Redgreivo padarytą palyginamąją apžvalgą, parodančią, koks yra vidurkis verpsčių, tenkančių įvairiose Europos šalyse vienam fabrikui ir vienam verpėjui. Ponas Redgreivas pats pažymi, kad tie skaičiai jo surinkti prieš kelerius metus ir kad nuo to laiko išaugo ir Anglijos fabrių dydis ir verpsčių skaičius, tenkantis kiekvienam darbininkui. Bet jis mano, kad jo išvardytų kontinentinių šalių pažanga vyko tokiu pat tempu, tad jo pateikiami duomenys išlaiko savo santykinę reikšmę.

---

padieniui, yra žymiai pigesnis Skotijoje negu Anglijoje.. O darbas, apmokamas pavienėiui, apilai yra pigesnis Anglijoje» (*James Anderson: «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.»*. Edinburgh 1777. 350, 351 psl.).— Atvirkščiai, žemas darbo užmokestis, savo ruožtu, sukelia darbo pabrangimą. «Darbas brangesnis Airijoje negu Anglijoje.. kaip tik dėl to, kad darbo užmokestis ten atitinkamai mažesnis» («Royal Commission on Railways, Minutes», 1867, Nr. 2074).

VERPSCIŲ VIDURKIS FABRIKUI

Anglijoje	verpsčių vidurkis kiekvienam fabriku buvo	12 600
Sveicarijoje	„ „ „ „ „	8 000
Austrijoje	„ „ „ „ „	7 000
Saksonijoje	„ „ „ „ „	4 500
Belgijoje	„ „ „ „ „	4 000
Prancūzijoje	„ „ „ „ „	1 500
Prūsijoje	„ „ „ „ „	1 500

VERPSCIŲ VIDURKIS DARBININKUI

Prancūzijoje	vienas žmogus	14-ai verpsčių
Rusijoje	„ „	28-ioms verpstėms
Prūsijoje	„ „	37- „ „
Bavarijoje	„ „	46- „ „
Austrijoje	„ „	49- „ „
Belgijoje	„ „	50-iai verpsčių
Saksonijoje	„ „	50- „ „
Mažosiose Vokietijos valstybėse	„ „	55-ioms verpstėms
Sveicarijoje	„ „	55- „ „
Didžiojoje Britanijoje	„ „	74- „ „

«Šis sugretinimas,— sako p. Redgreivas,— nepalankus Didžiajai Britanijai, jau nekalbant apie kitas aplinkybes, ypač dar dėl to, kad ten yra labai daug fabriku, kuriuose mašininis audimas sujungtas su verpimu, o tuo tarpu iš skaičiavimo nepašalintas nė vienas žmogus, dirbantis prie audimo staklių. Priešingai, užsienio fabriku — paprastai tik verpyklos. Jei mes būtume galėję rasti visiškai palyginamų duomenų, aš būčiau galėjęs paminėti daug mano apygardos medvilnės verpyklų, kur miulę su 2 200 verpsčių valdo vienas darbininkas (minder) su dviem padėjėjomis, kasdien pagamindami 220 svarų verpalų 400 mylių (anglų) ilgumo» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», 31—37 psl., įvairiose vietose).

Yra žinoma, kad Anglijos kompanijos apsiėmė tiesti Rytų Europoje ir Azijoje geležinkelius ir jos greta vietinių naudoja tam tikrą skaičių darbininkų anglų. Tuo būdu praktinė būtinybė privertė jas skaitytis su nacionaliniais darbo intensyvumo skirtumais, ir tai joms anaipol nebuvo nuostolinga. Jų patyrimas moko, kad jei darbo užmokesčio dydis daugiau ar mažiau ir atitinka vidutinį darbo intensyvumą, tai santykinė darbo kaina (palyginti su produktu) paprastai kinta priešinga kryptimi.

Knygoje «Tyrinėjimas apie darbo užmokesčio lygį»⁶⁶ — viename iš savo ankstyviausių ekonominių veikalų — H. Keris stengiasi įrodyti, kad įvairūs nacionaliniai darbo užmokesčiai yra tiesiog proporcingi nacionalinės darbo dienos našumo lygiui. Iš šio internacionalinio santykio jis daro išvadą, kad aplamai darbo užmokestis kyla ir krinta proporcingai darbo našumui. Visa mūsų pridedamosios vertės gaminimo analizė parodo, kad ši išvada būtų absurdiška net ir tuo atveju, jei Keris iš tikrųjų pagrįstų savo prielaidas, o ne iš paprasto suverstų į bendrą krūvą atsitiktinę, nekritišką ir paskubomis iš visur surankiotą statistinę medžiagą. Bet geriausia yra tai, kad, jo paties pripažinimu, iš tikrųjų dalykai neatrodo taip, kaip jie turėtų atrodyti pagal teoriją. Ir būtent valstybės įsikišimas iškreipia šį natūralinį ekonominį santykį. Todėl būtina nacionalinius darbo užmokesčius apskaičiuoti taip, tarytum jų dalis, tenkanti valstybei mokesčių forma, atitektų patiems darbininkams. Labai pravartu būtų p. Kerui pagalvoti apie tai, ar šie «valstybiniai kaštai» taip pat nėra kapitalistinio vystymosi «natūraliniai vaisiai». Aukščiau pateiktasis samprotavimas visiškai yra vertas žmogaus, kuris iš pradžių paskelbė, kad kapitalistiniai gamybiniai santykiai esą amžini gamtos ir proto dėsniai, o valstybės įsikišimas galys tik sugriauti jų laisvą darnų veikimą, kad tuo būdu atrastų, jog velniška Anglijos įtaka pasaulinėje rinkoje, — įtaka, atrodo, neišplaukianti iš natūralinių kapitalistinės gamybos dėsnių, — sukelianti valstybės įsikišimo, būtent šių «gamtos ir proto dėsnių» valstybinio gynimo būtinumą, alias [kitaip tariant] — protekcionizmo sistemos būtinumą. Jis atrado toliau, kad ne Rikardo ir kitų teoremos, kuriose suformuluoti esami visuomeniniai priešingumai ir prieštaravimai, yra idealinis tikrojo ekonominio vystymosi produktas, bet, atvirkščiai, tikrieji Anglijos ir kitų šalių kapitalistinės gamybos prieštaravimai esą Rikardo ir kitų teorijos rezultatas! Jis atrado, pagaliau, kad prigimtines kapitalistinio gamybos būdo grožybes bei harmonijas galų gale griaunanti prekyba. Dar vienas žingsnis šia kryptimi ir, ko gero, jis atras, kad vienintelė kapitalistinės gamybos blogybė yra pats kapitalas. Tiktai žmogus, pasižymintis tokiu bausiu nekritiškumu ir tokiu netikru mokslingumu, nusipelnė to, kad, nepaisant savo protekcionistinės erezijos, taptų slaptu darnios išminties šaltiniu kuriam nors Bastijai ir visiems kitiems šiuolaikinės fritrederystės optimistams.

⁶⁶ «Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World», Philadelphia 1835.

SEPTINTASIS SKYRIUS

KAPITALO KAUPIMO PROCESAS

Tam tikros pinigų sumos virtimas gamybos priemonėmis ir darbo jėga yra pirmas judėjimas, kurį atlieka vertė, turinti funkcionuoti kaip kapitalas. Jis įvyksta rinkoje, cirkuliacijos sferoje. Antroji šio judėjimo fazė, gamybos procesas, pasibaigia, kai tik gamybos priemonės paverčiamos prekėmis, kurių vertė viršija jų sudėtinių dalių vertę, t. y. turi savyje pradžioje avansuotąjį kapitalą plus pridamoji vertė. Šios prekės paskui vėl turi būti paleistos į cirkuliacijos sferą. Reikia jas parduoti, jų vertę paversti pinigais, tuos pinigus vėl paversti kapitalu ir taip toliau, vėl iš naujo. Ši tas pačias fazes vieną po kitos nuolat išeinanti apytaka sudaro kapitalo cirkuliaciją.

Pirmoji kaupimo sąlyga yra ta, kad kapitalistui pavyktų parduoti savo prekes ir vėl paversti kapitalu didesnę už jas gautų pinigų dalį. Toliau daroma prielaida, kad kapitalas normaliai atlieka savo cirkuliacijos procesą. Nuodugniau šis procesas bus analizuojamas antroje knygoje.

Kapitalistas, kuris gamina pridamąją vertę, t. y. siurbia neapmokėtą darbą betarpiškai iš darbininkų ir fiksuoja jį prekėse, tiesa, yra pirmasis šios pridamosios vertės pasisavintojas, bet anaipol nėra paskutinis jos savininkas. Vėliau jis turi pasidalyti ja su kitais kapitalistais, kurie visuomeninėje gamyboje, imant ją kaip visumą, atlieka kitokias funkcijas, su žemės savininku ir t. t. Vadinasi, pridamoji vertė suskyla į įvairias dalis. Įvairios jos dalys tenka įvairioms žmonių kategorijoms ir įgauna skirtingas, viena nuo kitos nepriklausomas formas, kaip kad: pelnas, palūkanos, prėkybinis pelnas, žemės renta ir t. t. Šios pridamosios vertės pakeistinės formos gali būti išnagrinėtos tik trečiojoje knygoje.

Taigi, iš vienos pusės, mes čia darome prielaidą, kad kapitalistas, kuris gamina prekes, jas parduoda pagal jų vertę, ir mes čia toliau nenagrinėsime jo sugrįžimo į prekių rinką: nei tų naujų formų, kurias kapitalas įgauna cirkuliacijos sferoje, nei jose slypinčių konkrečių reprodukcijos sąlygų. Iš antros pusės, kapitalistinis gamintojas mums galioja kaip visos pridedamosios vertės savininkas arba, jei norite, kaip visų jos dalybose dalyvaujančiųjų atstovas. Tuo būdu mes iš pradžių nagrinėsime kaupimą abstrakčiai, t. y. tiesiog kaip betarpiško gamybos proceso momentą.

Beje, kadangi kaupimas vyksta, tai aišku, kad kapitalistui pavyksta parduoti pagamintą prekę ir už ją gautus pinigus atgal paverti kapitalu. Toliau: pridedamosios vertės suskilimas į įvairias dalis nė kiek nekeičia jos prigimties ir tų būtinų sąlygų, kuriomis ji darosi kaupimo elementas. Nepriklausomai nuo to, kurią pridedamosios vertės dalį kapitalistinis gamintojas pasilieka sau ir kurią jos dalį jis atiduoda kitiems, šiaip ar taip, jis pirmasis ją pasisavina. Vadinasi, tai, ką mes, vaizduodami kaupimo procesą, tariame vykstant, tai vyksta ir tikrovėje. Iš antros pusės, pridedamosios vertės suskilimas ir tarpininkaujamas cirkuliacijos judėjimas užtemdo paprastą pagrindinę kaupimo proceso formą. Todėl kaupimo proceso jo grynuoju pavidalu analizė reikalauja laikinai palikti nuošalyje visus reiškinius, slepiančius vidinį jo mechanizmo veikimą.

DVIDESIMT PIRMASIS SKIRSNIS PAPRASTOJI REPRODUKCIJA

Gamybos procesas, kokia bebūtų jo visuomeninė forma, turi būti nenutrūkstamas, t. y. periodiškai turi vis iš naujo išeiti tas pačias stadijas. Kaip visuomenė negali nustoti vartojusi, lygiai taip pat ji negali nustoti ir gaminusi. Todėl kiekvienas visuomeninis gamybos procesas, nagrinėjamas nuolatiniame sąryšyje ir nenutrūkstamoje savo atsinaujinimo eigoje, tuo pačiu metu yra reprodukcijos procesas.

Gamybos sąlygos kartu yra ir reprodukcijos sąlygos. Nė viena visuomenė negali nepaliaujamai gaminti, t. y. atgaminti, nepaliaujamai vėl nepaversdama tam tikros savo produkto dalies gamybos priemonėmis arba naujos gamybos elementais. Kitoms sąlygoms esant lygioms, ji gali atgaminti savo turtą arba išlaikyti jį nekintamame lygyje tik tuo atveju, jei gamybos priemonės, t. y. darbo priemonės, žaliavos ir pagalbines medžiagas, suvartotos, pvz., per metus, yra pakeičiamos in natura [natūrine išraiška] tokiu pat naujų egzempliorių kiekiu; tuo būdu šis pastarasis turi atsiskirti nuo metinės produktų masės ir vėl įeiti į gamybos procesą. Taigi, tam tikras metinio produkto kiekis priklauso gamybai. Iš pat pradžių skirta gamybiniam vartojimui, ši dalis paprastai egzistuoja tokiomis natūralinėmis formomis, kurios jau pačios savaime pašalina individualinį vartojimą.

Jei gamyba turi kapitalistinę formą, tai ir atgaminimas turi tokią pat formą. Panašiai kaip darbo procesas, esant kapitalistiniam gamybos būdai, pasireiškia tik kaip vertės didinimo proceso priemonė, lygiai taip pat atgaminimas pasireiškia tik kaip priemonė avansuotajai vertei kaip kapitalui, t. y. kaip didėjančiai vertei, atgaminti. Būdingas ekonominis kapitalisto vaidmuo priskiriamas tam tikram žmogui tik dėl to, kad jo pinigai nepaliaujamai funkcionuoja kaip kapitalas. Pvz., jei avansuotoji 100 sv. st. pinigų suma šiais metais pavirto kapitalu ir pagamino 20 sv. st. pridėjamąją vertę, tai ji tą pačią operaciją turi pakartoti sekančiais metais ir t. t. Kaip periodinis kapitalo vertės prieauglis, arba periodinis funkcionuojančio

kapitalo vaisius, pridedamoji vertė įgauna iš kapitalo kylančių pajamų formą¹.

Jeigu šios pajamos kapitalistui tėra tik vartojimo fondas, jeigu jos taip pat periodiškai suvartojamos, kaip ir gaunamos, tai, kitoms sąlygoms esant lygioms, čia vyksta paprastoji reprodukcija. Ir nors pastaroji yra paprastas gamybos proceso kartojimasis nekintamu mastu, vis dėlto šis paprastas kartojimasis arba nenutrūkstamumas suteikia procesui naujų bruožų, arba, veikiau, pašalina kai kuriuos bruožus, kurie atrodo esą jam būdingi tik kaip atskiram aktui.

Gamybos proceso išeities taškas yra darbo jėgos pirkimas tam tikram laikui, ir šis išeities taškas nuolat atsinaujina, kai tik pasibaigia laikas, kuriam darbas buvo pirktas, o kartu ir tam tikras gamybos laikotarpis, pvz., savaitė, mėnuo ir t. t. Tačiau darbininkas apmokamas tik po to, kai jo darbo jėga atliko savo veikimą ir realizavo prekėse tiek savo vertę, tiek ir pridedamąją vertę. Vadinasi, darbininkas pagamino tiek pridedamąją vertę, kurią mes tuo tarpu nagrinėjame tik kaip kapitalisto vartojimo fondą, tiek ir fondą jam pačiam apmokėti, t. y. kintamąjį kapitalą,— pagamino anksčiau, negu šis pastarasis įplauks jam atgal darbo užmokesčio pavidalu, ir tiktai tol, kol jis nenutrūkstamai jį atgamina, jis turi darbo. Iš to kyla šešioliktajame skirsnyje minėtoji ekonomistų formulė, pažymėta skaitmeniu «II», vaizduojanti darbo užmokesį kaip paties produkto dalį². Tai yra toji paties darbininko nepalaujamai atgaminamo produkto dalis, kuri nenutrūkstamai įplaukia jam atgal darbo užmokesčio forma. Žinoma, kapitalistas jam šią prekės vertę sumoka pinigais. Bet šie pinigai tėra tik pakeistinė darbo produkto arba veikiau darbo produkto dalies forma. Tuo metu, kai darbininkas dalį gamybos priemonių paverčia produktu, dalis jo ankstesnio produkto pavirsta atgal į pinigus. Jo darbas per praeitą savaitę arba paskutinį pusmetį — štai iš kurio šaltinio apmokamas jo šios dienos darbas arba ateinančio pusmečio darbas. Iliuzija, kurią sukuria piniginė forma, tuoju pat išnyksta, kai tik mes vietoj atskiro kapitalisto ir

¹ «Turtingieji, suvartojantieji svetimo darbo produktus, juos gauna tik per mainų aktą (prekių pirkimą)... Vadinasi, jų atsargos fondas, matyti, turi greitai išsekti... Bet visuomeninėje santvarkoje turtas įgavo galią reprodukuotis panaudojant svetimą darbą... Panašiai kaip darbas, turtas, panaudodamas darbą, kasmet duoda vaisių, kuris kasmet gali būti panaikinamas, turtingam nuo to nepasidarant neturtingesniu. Šis vaisius yra pajamos, kylančios iš kapitalo» (*Sismondis*: «Nouveaux Principes d'Économie Politique», Paris leid., I t., 81, 82 psl.). [Plg. *C. de Sismondu*: «Новые начала политической экономии». Соцэкиз, 1936, I t., 181, 182 psl.]

² «Darbo užmokesį... lygiai taip pat, kaip ir pelną, galima laikyti gatavo produkto dalimi» (*G. Ramsay*: «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, 142 psl.). «Produkto dalis, atitenkanti darbininkui darbo užmokesčio forma» (*James Mill*: «Elements d'économie politique», prancūziškasis Parissot vertimas, Paris 1823, 34 psl.).

atskiro darbininko imsimė nagrinėti kapitalistų klasę ir darbininkų klasę. Pinigine forma kapitalistų klasė nuolat išduoda darbininkų klasei čekius gauti tam tikrai daliai produkto, kurį darbininkai yra pagaminę ir kurį kapitalistai yra pasisavinę. Šiuos čekius darbininkas taip pat reguliariai atiduoda atgal kapitalistų klasei, gaudamas už juos atitenkančią jam dalį jo paties produkto. Prekinė produkto forma ir pinigine prekės forma maskuoja tikrąjį šio proceso pobūdį.

Taigi, kintamasis kapitalas tėra tik ypatinga istorinė forma, kuria pasireiškia pragyvenimo reikmenų fondas, arba darbo fondas, kuris būtinas darbininkui savo egzistavimui palaikyti ir save atgaminti ir kurį visose visuomeninės gamybos sistemose visuomet jis pats turi gaminti ir atgaminti. Darbo fondas darbininkui nuolat įplaukia mokėjimo priemonių už jo darbą forma tik todėl, kad nuosavas darbininko produktas nuolat nuo jo tolsta kapitalo forma. Tačiau ši darbo fondo pasireiškimo forma nė kiek nekeičia to fakto, kad kapitalistas avansuoja darbininkui sudaiktintą paties darbininko darbą³. Paimkime baudžiauninką, einantį lažą. Jis savosiomis gamybos priemonėmis savo lauke dirba, sakysime, 3 dienas per savaitę. Kitas 3 savaitės dienas jis eina lažą pono dvare. Jis nuolat atgamina savo paties darbo fondą, ir šis pastarasis jo atžvilgiu niekad neįgauna formos mokėjimo priemonės, kurią tretysis asmuo avansuoja už jo darbą. Užtat ir neapmokėtas priverstinis jo darbas niekad neįgauna savanoriško ir apmokėto darbo formos. Bet jei vieną gražią dieną dvarininkas pasisavins baudžiauninko lauką, darbinius gyvulius, sėklą, žodžiu tariant — jo gamybos priemones, tai nuo šiol tas baudžiauninkas turės pardavinėti savo darbo jėgą dvarininkui. Kitoms sąlygoms esant lygioms, jis, kaip ir anksčiau, dirbs 6 dienas per savaitę — 3 dienas sau, 3 dienas dvarininkui, kuris dabar pavirto samdytoju. Kaip ir anksčiau, jis gamybos priemones vartos kaip gamybos priemones, perkeldamas jų vertę į produktą. Kaip ir anksčiau, tam tikra produkto dalis eis į reprodukcijos procesą. Bet panašiai kaip lažinis darbas čia įgauna samdomojo darbo formą, lygiai taip pat ir darbo fondas, kurį, kaip ir anksčiau, gamina ir atgamina pats baudžiauninkas, įgauna formą kapitalo, kurį dvarininkas avansuoja baudžiauninkui. Buržuazinis ekonomistas, kurio ribotos smegenys neįstengia atskirti pasireiškimo formos nuo to, kas ja pasireiškia, užmerkia akis prieš tą faktą, kad net šiuo metu visame žemės rutulyje darbo fondas tik kaip išimtis tepasireiškia kapitalo forma⁴.

³ «Kai kapitalas naudojamas darbininkų darbo užmokesčiui avansuoti, jis nieko neprideda prie to fondo, kuris skirtas darbu palaikyti» (Keiznavos pastaboje jo išleistame Maltaus veikalė «Definitions in Political Economy». London 1853, 22 psl.).

⁴ «Darbininkų pragyvenimo reikmenys yra kapitalistų jiems avansuojami mažiau kaip viename ketvirtadalyje žemės rutulio» (Richard Jones: «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations» Herford 1852, 16 psl.). [Pig. Ричард Джонс: «Экономические сочинения». Соцэгни, 1937, 313 psl.]

Šiaip ar taip, kintamasis kapitalas praranda iš kapitalisto nuosavo fondo avansuotos vertės pobūdį^{4a} tik tuo atveju, jei mes kapitalistinį gamybos procesą nagrinėsime jo nenutrūkstamo atsinaujinimo eigoje. Bet kur nors ir kada nors jis turėjo prasidėti. Vadinasi, remiantis tuo požiūriu, kurio mes laikėmės iki šiol, atrodo įtikima, kad kapitalistas tam tikru momentu tapo pinigų savininku dėka tam tikro pradinio kaupimo, nepriklausomo nuo svetimo neapmokėto darbo, ir dėl to galėjo stoti rinkoje kaip darbo jėgos pirkėjas. Tuo tarpu jau vien kapitalistinio gamybos proceso nenutrūkstamumas, arba paprastoji reprodukcija, sukelia ir kitų savotiškų pakitimų, liečiančių ne tik kintamąją kapitalo dalį, bet kapitalą kaip visumą.

Jei pridedamoji vertė, kurią periodiškai, pvz., kasmet, sukuria 1 000 sv. st. kapitalas, yra lygi 200 sv. st. ir jei ši pridedamoji vertė visa suvartojama per metus, tai aišku, kad, šį procesą kartojant per penkerius metus, suvartotos pridedamosios vertės suma bus lygi 5×200 , arba iš pradžių avansuotajai 1 000 sv. st. kapitalo vertei. Jei metinė pridedamoji vertė būtų suvartojama tik iš dalies, pvz., tik perpus, tai nurodytasis rezultatas būtų gautas kartojant gamybinį procesą per dešimt metų, nes $10 \times 100 = 1\,000$. Aplamai imant, avansuotoji kapitalo vertė, padalyta iš kasmet suvartojamos pridedamosios vertės, duoda skaičių metų, arba skaičių reprodukcijos periodų, kuriems pasibaigus, iš pradžių avansuotasis kapitalas yra kapitalisto suvartojamas ir, vadinasi, išnyksta. Kapitalisto įsivaizdavimas, jog jis tesuvartojaš tik svetimo neapmokėto darbo produktą, pridedamąją vertę, palikdamas nepaliestą pradinę kapitalo vertę, absoliučiai negali pakeisti šio fakto. Praėjus tam tikram metų skaičiui, jam priklausanti kapitalo vertė prilygsta sumai pridedamosios vertės, kurią jis be ekvivalento yra pasisavinęs per tą patį metų skaičių, o jo suvartotoji vertės suma prilygsta pradinei kapitalo vertei. Tiesa, jo rankose išlieka kapitalas, kurio dydis nėra pasikeitęs, ir dalis šio kapitalo, pastatai, mašinos ir t. t., jau buvo, kai jis pradėjo savo gamybą. Bet čia kalbama apie kapitalo vertę, o ne apie materialines jo sudėtines dalis. Jei kas nors yra išėikvojęs visą savo turtą, įsiskolinądamas tokiai sumai, kuri yra lygi to turto vertei, tai visas jo turtas kaip tik atstovauja tik bendrai jo skolų sumai. Lygiai taip pat, jei kapitalistas yra suvartojęs savo avansuotojo kapitalo ekvivalentą, tai šio kapitalo vertė atstovauja tik bendrajai jo nemokamai pasisavintos pridedamosios vertės sumai. Nė atomo jo senojo kapitalo vertės jau nebėra.

^{4a} «Nors šeimininkas avansuoja manufaktūriniam darbininkui jo darbo užmokestį, jis jam iš tikrųjų nieko nekainuoja, nes šio darbo užmokesčio vertė paprastai jam sugrįžta kartu su pelnu tuo būdu, kad padidėja vertė objekto, kuriam buvo panaudotas darbininko darbas» (A. Smith: «Wealth of Nations», II kn., III sk., 311 psl.). [A. Смит: «Исследование о природе и причинах богатства народов», I т., II kn., III ск., 278 псл. Соцэгниз, 1935.]

Taigi, visiškai nepriklausomai nuo bet kurio kaupimo, jau paprastas gamybinio proceso kartojimasis, arba paprastoji reprodukcija, pralinkus trumpesniam ar ilgesniam laikotarpiui, neišvengiamai klekvienu kapitalą paverčia sukauptu kapitalu, arba kapitalizuota pridėdama verte. Net jei kapitalas, jam stojant į gamybos procesą, buvo jį panaudojančio žmogaus asmeniškai užsidirbta nuosavybė, vis dėlto anksčiau ar vėliau jis pasidaro verte, pasisavinta be jokio ekvivalento, arba svetimo neapmokėto darbo materializacija — pinigine ar kitokia forma.

Kaip mes matėme ketvirtajame skirsnyje, pinigams paversti kapitalu nepakanka prekinės gamybos ir prekinės cirkuliacijos buvimo. Tam pirmausia būtina, kad kaip pirkėjas ir pardavėjas vienas priešais kitą stovėtų, iš vienos pusės, verčių arba pinigų savininkas, iš antros pusės — vertę kuriančios substancijos savininkas, čia — gamybos priemonių ir pragyvenimo reikmenų savininkas, ten — vien tik darbo jėgos savininkas. Vadinasi, darbo produkto atsiskyrimas nuo paties darbo, objektyvių darbo sąlygų atsiskyrimas nuo subjektyvaus veiksnio — darbo jėgos — buvo faktiškai duotas kapitalistinio gamybos proceso pagrindas, jo išeities taškas.

Bet tai, kas pradžioje buvo tik išeities taškas, tai vėliau, vien proceso nenutrūkstamumo dėka, paprastosios reprodukcijos dėka, yra gaminama vis iš naujo ir įamžinama kaip absoliutus kapitalistinės gamybos rezultatas. Iš vienos pusės, gamybos procesas nuolat paverčia medžiaginį turtą kapitalu, vertės didinimo priemonėmis ir vartojimo reikmenimis kapitalistui. Iš antros pusės, darbininkas nuolat išeina iš šio proceso toks, koks jis buvo stodamas į jį: kaip asmeninis turto šaltinis, bet neturintis jokių priemonių tam, kad šį turtą galėtų realizuoti sau. Kadangi prieš jam stojant į procesą jo nuosavas darbas buvo iš jo nusavintas, kapitalisto pasisavintas ir įjungtas į kapitalo sudėtį, tai proceso eigoje šis darbas nuolat sudaiktinamas svetimame produkte. Kadangi gamybos procesas tuo pačiu metu yra kapitalisto vykdomo darbo jėgos vartojimo procesas, tai darbininko produktas nepaliaujamai virsta ne tik preke, bet ir kapitalu, virsta verte, kuri susiurbia vertę kuriančią jėgą, virsta pragyvenimo reikmenimis, kurie perka žmones, virsta gamybos priemonėmis, kurios naudoja gamintojus⁵. Tuo būdu darbininkas pats nuolat gamina objektyvų turtą kaip kapitalą, kaip jam svetimą, jam viešpataujantią ir jį išnaudojančią jėgą, o kapitalistas taip pat nuolat gamina darbo jėgą kaip subjektyvų, nuo jos pačios sudaiktinimo ir realizavimo priemonių atskirtą, abstraktų, tik pačiame darbininko organizme esantį turto šaltinį, — trumpai tariant, gamina darbininką

⁵ «Tai yra ypatingai nuostabi gamybinio vartojimo savybė. Tai, kas gamybiškai vartojama, yra kapitalas ir darosi kapitalu per vartojimą» (*James Mill: Eléments d'économie politique*. Prancūziškasis Parissot vertimas, Paris 1823, 242 psl.). Bet Džemsas Milis taip ir neišaiškino, kas yra ta «ypatingai nuostabi savybė».

kaip samdomąjį darbininką⁶. Šis nuolatinis darbininko atgaminimas arba įamžinimas yra kapitalistinės gamybos *conditio sine qua non* [būtina sąlyga].

Darbininko vartojimas yra dvejopas. Pačioje gamyboje jis savo darbu vartoja gamybos priemones ir paverčia jas aukštesnės vertės produktais negu avansuotojo kapitalo vertė. Tai yra jo gamybinis vartojimas. Tuo pačiu metu tai yra jo darbo jėgos vartojimas, kurį vykdo ją pirkęs kapitalistas. Iš antros pusės, darbininkas išleidžia pinigų, kurie buvo jam sumokėti perkant jo darbo jėgą, pragyvenimo reikmenims įsigyti. Tai yra jo individualinis vartojimas. Vadinasi, darbininko gamybinis ir individualinis vartojimas yra visiškai skirtingi. Pirmajame jis funkcionuoja kaip kapitalo varomoji jėga ir priklauso kapitalistui; antrajame jis priklauso pačiam sau ir atlieka gyvybines funkcijas už gamybinio proceso ribų. Pirmojo rezultatas yra kapitalisto egzistavimas, antrojo rezultatas — paties darbininko egzistavimas.

Nagrinęjant darbo dieną ir kt. tarp kita ko paaiškėjo, kad darbininkas dažnai yra priverstas savo individualinį vartojimą paversti grynai atsitiktiniu gamybinio proceso epizodu. Šiuo atveju jis suvartoja pragyvenimo reikmenis tik tam, kad palaikytų veikiančią savo darbo jėgą, kaip garo mašina — anglį ir vandenį, kaip ratas — tepalą. Tokiu atveju jo vartojimo reikmenys tiesiog yra vienos iš gamybos priemonių vartojimo reikmenys, jo individualinis vartojimas yra betarpiškai gamybinis vartojimas. Tačiau tai atrodo kaip pikt-naudžiavimas, nesusijęs su kapitalistinio gamybos proceso esme⁷.

Kitaip atrodo dalykas, kai tik mes nagrinėjame ne atskirą kapitalistą ir ne atskirą darbininką, bet kapitalistų klasę ir darbininkų klasę, ne pavienius prekių gaminimo procesus, bet visą kapitalistinį procesą jo eigoje ir visuomeniniu jo mastu. Kai kapitalistas dalį savo kapitalo paverčia darbo jėga, jis tuo pačiu padidina viso savo kapitalo vertę. Jis vienu švėniu nušauna du zuikius. Jis turi pelno ne tik iš to, ką jis gauna iš darbininko, bet ir iš to, ką jis duoda pastarajam. Mainais už darbo jėgą perleistas kapitalas pavirsta pragyvenimo reikmenimis, kurie suvartojami jau esamų darbininkų raumenims, nervams, kaulams, smegenims atgaminti ir naujiems darbininkams pagaminti. Vadinasi, individualinis darbininkų klasės vartojimas absoliučiai būtinose jo ribose yra tik mainais už darbo jėgą kapitalo

⁶ «Zinoma, tai tiesa, kad naujai įsteigta manufaktūra duoda darbo daugeliui beturčių; bet pastarieji nenustoja buvę beturčiai, o tolesnis manufaktūrinių įmonių steigimas didina jų skaičių» («Reasons for a limited Exportation of Wool». London 1677, 19 psl.). «Absurdiškas yra nuomininko (farmer) tvirtinimas, kad jis išlaikęs beturčius. Iš tikrųjų beturčiai laikomi skurde» («Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions». London 1777, 31 psl.).

⁷ Rosis taip pompastiškai nedeklamuotų šiuo klausimu, jeigu jis iš tikrųjų būtų įspėjęs «gamybinio vartojimo» paslaptį.

perleistų pragyvenimo reikmenų pavertimas atgal į darbo jėgą, kurią kapitalas vėl galėtų išnaudoti. Tai yra kapitalistui būtiniausios gamybos priemonės — paties darbininko — gaminimas ir atgaminimas. Tuo būdu individualinis darbininko vartojimas sudaro kapitalo gaminimo ir atgaminimo momentą nepriklausomai nuo to, ar jis vyksta dirbtuvės, fabriko ir t. t. viduje ar už jų ribų, pačiame darbo procese ar už jo ribų, panašiai kaip mašinos valymas yra gamybos sudėtinė dalis nepriklausomai nuo to, ar jis atliekamas darbo proceso metu ar tam tikrų pastarojo pertraukų metu. Dalykas nėra kiek nesi-keičia nuo to, kad darbininkas savo individualinį vartojimą vykdo sau pačiam, o ne kapitalistui. Juk ir darbinų gyvulių vartojimas nenustoja buvęs būtinas gamybos proceso momentas dėl to, kad gyvuliai patys suvartoja tai, ką jie ēda. Nenutrūkstamas darbininkų klasės išsilaikymas ir atgaminimas visuomet pasilieka būtina kapitalo atgaminimo sąlyga. Kapitalistas ramiai gali palikti patiens darbininkams vykdyti šią sąlygą, pasikliaudamas jų savisaugos ir dauginimosi instinktu. Jam terūpi tai, kad jų individualinis vartojimas kiek galint apsiribotų tuo, kas būtiniausia, ir kaip dangus nuo žemės jam yra tolimas pietų amerikiečių šiurkštumas, su kuriuo darbininkai verste verčiami valgyti maistingesnę maistą vietoj mažiau maistingo⁸.

Todėl kapitalistas ir jo ideologas, politekonomas, gamybinio vartojimu laiko tik tą darbininko individualinio vartojimo dalį, kuri būtina darbininkų klasei įamžinti, kurią darbininkas iš tikrųjų turi suvartoti, kad kapitalistas galėtų vartoti darbo jėgą; o visa tai, ką darbininkas vartoja virš to, savo asmeniniam malonumui, yra negamybinis vartojimas⁹. Jei kapitalo kaupimas sukeltų darbo užmokesčio padidėjimą ir, vadinasi, darbininko vartojimo reikmenų kiekio padidėjimą, nepadidindamas kapitalo vykdomo darbo jėgos vartojimo, tai papildomas kapitalas būtų sunaudojamas negamybiškai¹⁰. Iš tikrųjų, individualinis darbininko vartojimas yra negamybinis jam

⁸ «Pietų Amerikos rūdinių darbininkai, kurių kasdieninis darbas (gal būt, sunkiausias pasaulyje) yra ant savo pečių ištempti į žemės paviršių 180—200 svarų rūdos krūvį iš 450 pėdų gilumos, maitinasi tik duona ir pupomis; jie verčiau norėtų maitintis vien duona, bet jų ponai, pastebėję, kad, valgydami vien duoną, darbininkai negali dirbti taip intensyviai, elgiasi su jais kaip su arkliais ir verčia juos valgyti pupas: pupos turi žymiai daugiau fosforo negu duona» (*Liebig: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7-sis leid., 1862, I dalis, 194 psl., pastaba*). [Plg. *Ю. Либих: «Химия в приложении к земледелию и физиологии растений», Москва 1870, 132 psl.*]

⁹ *James Mill: «Éléments d'économie politique».* Prancūziškasis Parissot vertimas, Paris 1823 238 ir sek. psl.

¹⁰ «Jei darbo kaina pakiltų tiek, kad, nepaisant kapitalo padidėjimo, nebūtų galima naudoti daugiau darbo, tai aš pasakyčiau, kad toks kapitalo padidėjimas bus sunaudotas negamybiškai» (*Ricardo: «Principles of Political Economy», 3-sis leid., London 1821, 163 psl.*). [Plg. *Д. Рикардо: «Начала политической экономии».* Соцэкиз, 1935, 87 psl.]

pačiam, nes jis tik atgamina individą, reikalingą vartojimo reikmenų; jis yra gamybinis kapitalistui ir valstybei, nes jis yra gaminių jėgos, kuriančios svetimą turta¹¹.

Taigi, visuomeniniu požiūriu darbininkų klasė — net už betarpiško darbo proceso ribų — yra toks pat kapitalo priklausinys, kaip ir negyvasis darbo įrankis. Net individualinis darbininkų vartojimas tam tikrose ribose yra tik kapitalo reprodukcijos proceso momentas. Bet jau pats šis procesas, nuolat atitolindamas darbininkų darbo produktą nuo jų poliaus į priešingą kapitalo polių, rūpinasi tuo, kad šie sąmonę turintieji gamybos įrankiai nepabėgtų. Individualinis darbininkų vartojimas, iš vienos pusės, užtikrina jų išlikimą ir atgaminimą, iš antros pusės, naikindamas pragyvenimo reikmenis, sukelia nuolatinio naujo jų pasirodymo darbo rinkoje būtinumą. Romos vergas buvo prikaustytas grandinėmis, samdomasis darbininkas yra pririštas prie savo savininko nematomomis gijomis. Jo nepriklausomumo iliuziją palaiko tai, kad individualiniai šeimininkai-samdytojai nuolat keičiasi, taip pat ir tai, kad egzistuoja sutarties fictio juris [juridinė fikcija].

Anksčiau kapitalas ten, kur jam atrodė reikalinga, savo nuosavybės teisę į laisvą darbininką vykdė per priverčiamąjį įstatymą. Pavyzdžiui, iki 1815 metų Anglijos mašinų gamybos darbininkams buvo uždrausta emigruoti, grasinant jiems sunkia bausme.

Darbininkų klasės atgaminimas taip pat apima įgudimo kaupimą ir perteikimą iš kartos į kartą¹². Kaip labai kapitalistas yra linkęs tokios įgudusios darbininkų klasės buvimą priskirti prie jam priklausančių gamybos sąlygų ir tikrovėje laikyti ją realiu savo kintamojo kapitalo buvimu, ypačiai išryškėja, kai krizė ima sudaryti pavojų prarasti šią gamybos sąlygą. Kaip yra žinoma, Amerikos pilietinio karo ir jį lydėjusio medvilnės bado įtakoje dauguma Lancaširo bei kitų vietų medvilnės pramonės darbininkų buvo išmesti į gatvę. Iš pačios darbininkų klasės gelmių ir iš kitų visuomenės sluoksnių pasigirdo raginimas su valstybės arba laisvanoriškų nacionalinių rinkliavų pagalba organizuoti «perteklinių» darbininkų emigravimą į Anglijos kolonijas arba į Jungtines Valstybes. Laikraštis «Times» tuomet (1863 m. kovo 24 d.) paskelbė Edmundo Poterio, buvusio Mančesterio prekybos rūmų prezidento, laišką. Žemuosiuose rūmuose jo laiškas teisingai buvo pavadintas «fabri-

¹¹ «Vienintelis gamybinis vartojimas tikrąja to žodžio prasme yra tik kapitalisto vykdomas turto vartojimas arba griovimas (jis turi galvoje gamybos priemonių vartojimą) atgaminimo tikslais... Darbininkas... yra gamybinis vartotojas jį naudojančiam asmeniui ir valstybei, bet, griežtai sakant, ne sau pačiam» (*Malthus*: «Definitions in Political Economy». London 1853, 30 psl.).

¹² «Vienintelis dalykas, apie kurį galima pasakyti, kad jis kaupiamas ir iš anksto ruošiamas, yra darbininko įgudimas... Įgudusio darbo kaupimas ir išsaugojimas, ši svarbiausioji operacija, didelės darbininkų masės atžvilgiu vykdoma be jokio kapitalo įdėjimo» (*Hodgskins*: «Labour Defended etc.», 12, 13 psl.).

kančių manifestu»¹³. Iš šio laiško mes čia pateiksime keletą būdingų vėly, kuriose pažiūra į darbo jėgą kaip į kapitalo nuosavybę yra išdėstyta visiškai atvirai.

«Medvilnės pramonės darbininkams teigiama, kad jų darbo patsiūla esanti per didelė... kad ją reikia sumažinti, gal būt, visu trečdaliu, ir tuomet galėtų susidaryti sveika likusiųjų dviejų trečdalių paklausa... Viešoji nuomonė primygtinai reikalauja emigracijos... Seimininkas (t. y. medvilnės fabrikantas) negali laisvanoriškai sutikti su tuo, kad jo darbo rankų pasiūla būtų sumažinta; jis lulkosi tos pažiūros, kad tai būtų tiek pat neteisinga, kiek ir neteisinga... Jei emigracija palaikoma visuomeninio fondo sąskaita, jis turi teisę reikalauti, kad ji išklaudytų, ir, gal būt, protestuotų». Tas pats Poteris toliau pasakoja, kokia naudinga yra medvilnės pramonė, kaip «ji neabejotinai atitraukė gyventojus iš Airijos ir žemdirbinių Anglijos apygardų», koks didžiulis yra jos mastas, kaip ji 1860 metais yra davusi ⁵/₁₃ viso Anglijos eksporto ir kaip po nedaugelio metų ji vėl padidėsianti besiplečiant rinkai, ypač Indijos, ir prievartos būdu pakankamai «įsivežant medvilnės po 6 pensus už svarą». Jis toliau sako: «Laikas — vieneri, dveji, gal būt, treji metai — sukurs reikalingą kiekį... Norėčiau todėl iškelti klausimą, ar ši pramonė neverta būti palaikoma? Ar neverta nesigailėti darbo ir tvarkingai užlaikyti mašinas (būtent gyvąsias darbo mašinas) ir ar nėra didžiausia kvailystė mintis išmesti jas lauk? Aš manau, kad taip. Aš galiu sutikti, kad darbininkai nėra nuosavybė («I allow that the workers are not a property»), ne Lankaširo ir šeimininkų nuosavybė, bet jie yra jų abiejų jėga; jie — intelektualinė ir apmokyta jėga, kurios negalima pakeisti per vienos kartos gyvenimo laiką; priešingai, žymią dalį kitų mašinų, — tų, prie kurių jie dirba («the mere machinery which they work»), galima sėkmingai pakeisti ir dargi pagerinti per dvylika mėnesių¹⁴. Jei darbo jėgos emigravimas bus skatinamas arba net vien leidžiamas (!), tai kas bus su kapitalistais? («Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?») Šis širdies šauksmas primena hofmaršalą Kalbą)... Nugriebkite darbininkų grietinėlę, — ir pagrindinis

¹³ «Šį laišką galima laikyti fabrikantų manifestu» (Ferendas, pasiūlymas ryšium su medvilnės badu, bendruomenių rūmų 1863 m. balandžio 27 d. posėdis).

¹⁴ Skaitytojas atsimena, kad tas pats kapitalas gieda visiškai kitokią giesmelę, esant įprastinėms aplinkybėms, kai kalbama apie darbo užmokesčio sumažinimą. Čia «šeimininkai» vienbalsiai pareiškia (žr. ketvirtąjį skyrių, 378 psl.): «Teneužmiršta fabrikų darbininkai, kad jų darbas iš tikrųjų yra labai žemo įgudimo darbas; kad joks kitas darbas nėra lengviau įsisavinamas ir, turint galvoje jo kokybę, nėra geriau apmokamas; kad, išėjus tokį trumpą apmokymą, jokio kito darbo negalima gauti per tokį trumpą laiką ir tokiu gausiu kiekiu. Seimininko mašinos (kurias, kaip mums dabar sakoma, galima sėkmingai pakeisti geresnėmis per 12 mėnesių) gamyboje faktiškai vaidina žymiai svarbesnį vaidmenį negu darbininko darbas ir įgudimas (mums dabar sakoma, kad pastarasis negali būti atkurtas net per 30 metų), kurio galima išmokyti per 6 mėnesius ir kurio gali išmokti kiekvienas kaimo bernas».

kapitalas bus nepaprastai nuvertintas, o apyvartinis kapitalas neišlaikys kovos su nepakankama prastesnės rūšies darbo pasiūla... Mums sakoma, kad darbininkai patys nori emigruoti. Tai labai natūralu iš jų pusės... Sumažinkite, pasmaukite medvilnės pramonę, atimdami jai jos darbo jėgą (by taking away its working power), sumažindami, sakysime, $\frac{1}{3}$, arba 5 milijonais, išmokamų darbo užmokesčių sumą, ir kas tuomet bus su betarpiškai viršum darbininkų esančia klase, su smulkiaisiais krautuvininkais? Kas bus su žemės renta, su nuompinigiais už kotedžus? ... Su smulkiuoju žemės nuomininku, geresnių namų savininku ir žemės savininku? Taigi, pasakykite, ar begali būti koks nors labiau savižudiškas planas visoms šalies klasėms negu šis projektas susilpninti naciją eksportuojant jos geriausius fabriky darbininkus ir nuvertinant dalį jos našiausio kapitalo ir turto?» «Aš rekomenduoju 5—6 milijonų paskolą, išdėstyta dvejiems ar trejiems metams; pinigai turi būti sunaudojami prižiūrint specialioms komisarams, kurie turi būti pavaldūs medvilnės pramonės apygardose esančios beturčių globos administracijai; ši dalyką reikia reguliuoti specialiu įstatymu, nustatant tam tikrą priverstinį darbą išmaldas gaunančių darbininkų moraliniam vertingumui palaikyti... Ar begali būti kas nors blogesnio žemės savininkams arba šeimnininkams («can anything be worse for landowners or masters») kaip netekti savo geriausių darbininkų ir sukelti demoralizaciją ir nepasitenkinimą kitų tarpe, leidžiant organizuoti plačią nusiaubiančią emigraciją ir kapitalo nuvertinimą ištisoje provincijoje?»

Poteris, šis neprilygstamas medvilnės fabrikantų atstovas, skiria dvi rūšis «mašinų», vienodai priklausančių kapitalistui: vienos nuolat yra jo fabrike, kitos naktimis ir sekmadieniais persikelia į kotedžus. Pirmosios yra negyvos, antrosios gyvos. Negyvosios ne tiktai diena iš dienos darosi blogesnės ir nuvertėja, bet dėl nuolatinės technikos pažangos žymi jų esamos masės dalis yra tiek pasenusi, kad su nauda galėtų būti per keletą mėnesių pakeista naujomis mašinomis. Atvirkščiai, gyvosios mašinos yra tuo geresnės, kuo ilgiau jos tarnauja, kuo daugiau sukaupia iš kartos į kartą pertekiamo įgudimo. «Times» savo atsakyme šiam fabriky magnatui tarp kita ko rašė:

«Ponas E. Poteris yra tiek įsitikinęs medvilnės įmonių savininkų nepaprastu ir absoliučiu svarbumu, kad šiai klasei palaikyti ir jos verslui įamžinti yra pasiryžęs prievarta uždaryti pusę milijono darbininkų į didžiulius moralinius darbo namus. Ar ši pramonė neverta būti palaikoma? — klausia p. Poteris. Žinoma, verta, — atsakome mes, — visomis doromis priemonėmis. Ar neverta nesigailėti darbo ir tvarkingai užlaikyti mašinas? — vėl klausia p. Poteris. Čia mes nustembame. Mašinomis p. Poteris laiko mašinas-žmones; jis prisiekia jų nelaikąs absoliučia savininko nuosavybe. Mes turime prisipažinti, kad esame tos nuomonės, jog «neverta nesigailėti darbo» ir net

negalima tvarkingai užlaikyti mašinas-žmones, t. y. jas uždaryti ir lepti, kol jos pasidarys reikalingos. Mašinos-žmonės turi savybę neveikdamos rūdyti, kad ir kiek jas teptum ir valytum. Be to, mašinos-žmonės, kaip mus moko patyrimas, gali spontaniškai paleisti garą ir sprogti arba siautėti mūsų didmiesčių gatvėse padūkusiame Vito šokyje. Gal būt, p. Poteris ir teisus teigdamas, kad darbininkams atgaminti reikia ilgesnio laiko, bet, turėdami po ranka įgudusių mašinistų ir pinigų, mes visuomet rasime pakankamai uolių, atkaklių, darbščių žmonių, iš kurių galima paruošti daugiau fabriky meistrų, negu gali prireikti. . . Ponas Poteris plepa apie naują pramonės pagyvėjimą po 1, 2, 3 metų ir reikalauja iš mūsų neskatinti darbo jėgos emigravimo ar net jo neleisti! Kad darbininkai nori emigruoti, tai, jo nuomone, yra natūralu; bet jis mano, kad nacija turi uždaryti pusę milijono šitų darbininkų ir 700 000 žmonių, priklausančių jų šeimoms, prieš jų norą, medvilnės pramonės apygardose ir,— neišvengiama pasekmė,— jėga slopinant jų nepasitenkinimą, palaikyti jų egzistavimą išmaldomis,— visa tai daryti turint galvoje, kad gali ateiti diena, kai jie vėl bus reikalingi medvilnės fabrikantams. . . Atėjo laikas, kai didžioji šių salų viešoji nuomonė turi ką nors padaryti, kad išgelbėtų šią «darbo jėgą» nuo tų, kurie nori su ja elgtis taip, kaip jie elgiasi su anglimi, geležimi ir medvilne» («to save this «working power» from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton») ¹⁵.

Laikraščio «Times» straipsnis buvo tik jeu d'esprit [tuščias proto žaismas]. «Didžioji viešoji nuomonė» iš tikrųjų pritarė p. Poterio nuomonei, kad fabriky darbininkas esąs tik kilnojamas fabriko priėdėlis. Darbininkams neleido emigruoti ¹⁶. Jie buvo uždaryti medvilnės pramonės apygardų «moraliniuose darbo namuose» ir, kaip ir anksčiau, jie yra «Lankaširo medvilnės fabrikantų jėga (the strength)».

Taigi, kapitalistinis gamybos procesas pačia savo eiga atgamina darbo jėgos atsiskyrimą nuo darbo sąlygų. Tuo pačiu jis atgamina ir įamžina darbininko išnaudojimo sąlygas. Jis nuolat verčia darbininką pardavinėti savo darbo jėgą, kad gyventų, ir nuolat duoda kapitalistui galimybę ją pirkti, kad turtėtų ¹⁷. Dabar jau nebe

¹⁵ «Times», 1863 m. kovo 24 d.

¹⁶ Parlamentas emigracijai nevotavo nė vieno fatingo, bet tik išleido įstatymus, kurie įgaliojo municipalitetus laikyti darbininkus tarp gyvenimo ir mirties, arba juos išnaudoti, nesumokant normalaus darbo užmokesčio. Kai paskui, praslinkus trejems metams, prasidėjo gyvulių maras, parlamentas, net nepaisydamas grubaus parlamentinio etiketo pažeidimo, tuojau pat votavo milijonus milijonierių lendlordų nuostoliams padengti, nors tų lendlordų nuomininkai dėl mėsos kainų pakilimo ir šiaip neturėjo jokių nuostolių. Žvėriškas žemės savininkų staugimas atidarant 1866 m. parlamentą įrodė, kad nereikia būti indu, norint garbinti karvę Sabalą, ir — Jupiteriu, norint pavirsti jaučiu.

¹⁷ «Darbininkas reikalavo pragyvenimo reikmenų, kad gyventų, savininkas reikalavo darbo, kad uždirbtų (pour gagner)» (Sismond: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», Paris leid., I t., 91 psl.). [Plg. C. de Sismondi: «Новые начала политической экономики». Соцэкиз, 1936, I t., 2 kn., 186 psl.]

paprastas atsitikimas priešpastato prekių rinkoje kapitalistą ir darbininką kaip pirkėją ir pardavėją. Geležinė paties proceso eiga nuolat nubloškia pastarąjį kaip savo darbo jėgos pardavėją atgal į prekių rinką ir nuolat paverčia jo paties produktą pirkimo priemone pirmojo rankose. Iš tikrųjų darbininkas priklauso kapitalui dar anksčiau, negu jis pardavė save kapitalistui. Jo ekonominį priklausomumą¹⁸ tuo pačiu metu ir sąlygoja ir dangsto tai, kad jis perlo diškai save iš naujo pardavinėja, kad jo individualiniai šeiminingai samdytojai keičiasi ir kad jo darbo rinkos kainos svyruoja¹⁹.

Vadinasi, kapitalistinis gamybos procesas, nagrinėjamas kaip visuma, arba kaip reprodukcijos procesas, gamina ne tik prekes, ne tik pridedamąją vertę, jis gamina ir atgamina patį kapitalistinį santykį,— kapitalistą vienoje pusėje, samdomąjį darbininką — kitoje²⁰,

¹⁸ Siurkšti valstietiška šio priklausomumo forma yra Derhemo grafystėje. Tai — viena iš tų nedaugelio grafysčių, kuriose vietinės sąlygos neužtikrina nuomininkui neginčijamos nuosavybės teisės į padenius žemės ūkio darbininkus. Kainų pramonė leidžia pastariesiems pasirinkti. Todėl čia, priešingai bendrajai taisyklei, nuomininkas nuomoja tik tas žemes, kuriose yra darbininkų kotedžai. Kotedžo nuomos mokestis sudaro dalį darbo užmokesčio. Šie kotedžai vadinami «hind's houses» [*žemės ūkio darbininkų namai*]. Jie išnuomojami darbininkams su sąlyga, kad jie atliks tam tikras feodales prievoles, pagal sutartį, kuri vadinama «bondage» (baudžiavinis priklausomumas) ir kuri, tarp kita ko, įpareigoja darbininką tam laikui, kai jis dirba kitoje vietoje, atsiųsti į darbą vietoj savęs dukterį ir t. t. Pats darbininkas vadinamas bondsman, t. y. baudžiauninku. Šis santykis iš visiškai kitos pusės parodo mums individualinį darbininko vartojimą kaip vartojimą kapitalui, arba gamybinį vartojimą. «[domu pažymėti, kad net šio bondsman išmatas jo apdairusis valdovas priskiria prie savo pajamų... Nuomininkas kaimynystėje neleidžia įrengti jokių išviečių, išskyrus tas, kurios jo paties yra įrengtos, ir nepakenčia nė mažiausio savo suzereninių teisių pažeidimo šioje srityje]» («Public Health, 7th Report 1864», 188 psl.).

¹⁹ Priminsime, kad vaikų ir kt. darbo atžvilgiu išnyksta net savęs pardavimo formalumas.

²⁰ «Kapitalo prielaida yra samdomasis darbas, o samdomojo darbo prielaida yra kapitalas. Jie sąlygoja ir sukuria vienas kitą. Ar darbininkas medvilnės fabrike gamina tik medvilninę medžiagą? Ne, jis gamina kapitalą. Jis gamina vertes, kurias ir vėl panaudojamos tam, kad būtų galima viešpatauti jo darbui ir šiuo jo darbu kurti naujas vertes» (*Karl Marx: «Lohnarbeit und Kapital»*, laikraščio «Neue Rheinische Zeitung» Nr. 266, 1849 m. balandžio 7 d.). [*K. Marksas: «Samdomasis darbas ir kapitalas»*, K. Marksas ir F. Engelsas. Rinktiniai raštai, I t., Vilnius, 1949, 63—64 psl.] Straipsniai, paskelbti šia antrašte laikraštyje «Neue Rheinische Zeitung», yra ištraukos iš paskaitų, kurias aš 1847 metais skaičiau šia tema Briuselio vokiečių darbininkų sąjungoje ir kurių spausdinimą nutraukė Vasario revoliucija.

DVIDESIMT ANTRASIS SKIRSNIS

PRIDEDAMOSIOS VERTĖS VIRTIMAS KAPITALU

1. KAPITALISTINIS GAMYBOS PROCESAS ISPLĖSTINIU MASTU. PREKINĖS GAMYBOS NUOSAVYBĖS DĖSNIŲ VIRTIMAS KAPITALISTINIO PASISAVINIMO DĖSNIAIS

Anksčiau mes ištyrėme, koku būdu pridedamoji vertė atsiranda iš kapitalo, o dabar pažiūrėkime, koku būdu kapitalas atsiranda iš pridedamosios vertės. Panaudojimas pridedamosios vertės kaip kapitalo, arba pridedamosios vertės pavertimas atgal kapitalu, vadinamas kapitalo kaupimu²¹.

Iš pradžių panagrinėkime šį procesą atskiro kapitalisto požiūriu. Tarkime, pvz., kad verpyklos savininkas avansuoja 10 000 sv. st. kapitalą, tame tarpe $\frac{4}{5}$ medvilnės, mašinų ir t. t. pavidalu ir $\frac{1}{5}$ darbo užmokesčio pavidalu. Tarkime, kad kasmet jis pagamina 240 000 sv. verpalų 12 000 sv. st. vertės. Esant 100% pridedamosios vertės normai, pridedamoji vertė yra pridedamajame, arba gryname, produkte, sudarančiame 40 000 sv. verpalų, arba vieną šeštą dalį bendrojo produkto; jos vertė yra 2 000 sv. st. ir ji bus realizuota parduodant. 2 000 sv. st. vertės suma yra 2 000 sv. st. vertės suma ir nieko daugiau. Nei iš jų išvaizdos, nei iš jų kvapo negalima pažinti, kad šie pinigai yra pridedamoji vertė. Tas faktas, kad tam tikra vertė yra pridedamoji vertė, tik nurodo, koku būdu ji pateko į jos savininko rankas, bet nė kiek nekeičia vertės arba pinigų prigimties.

Tuo būdu verpyklos savininkas, norėdamas paversti kapitalu šią jam iš naujo įplaukusią 2 000 sv. st. sumą, turi, kitoms sąlygoms esant lygioms, $\frac{4}{5}$ tos sumos avansuoti medvilnei ir t. t. pirkti ir $\frac{1}{5}$ naujiems darbininkams-verpėjams pirkti, be to, pastarieji rinkoje turi rasti tų pragyvenimo reikmenų, kurių vertę jis jiems avansavo. Tada šis naujas 2 000 sv. st. kapitalas funkcionuos verpykloje ir, iš savo pusės, duos 400 sv. st. pridedamąją vertę.

Kapitalo vertė pradžioje buvo avansuota pinigine forma; priešingai, pridedamoji vertė jau iš pat pradžių egzistuoja kaip tam tikros bendrojo produkto dalies vertė. Jei šis produktas parduodamas, paverčiamas pinigais, tai kapitalo vertė vėl įgauna savo pradinę formą, o pridedamoji vertė pakeičia savo pradinį egzistavimo

²¹ «Kapitalo kaupimas: dalis pajamų sunaudojama kaip kapitalas» (*Malthus*: «Definitions etc.», Cazenove leid., 11 psl.). «Pajamų pavertimas kapitalu» (*Malthus*: «Principles of Political Economy», 2-sis leid., London 1836, 320 psl.).

būdą. Tačiau, pradėdant nuo šio momento, abi jos, ir kapitalo vertė ir pridėdamoji vertė, yra pinigų sumos, ir jų virtimas atgal kapitalu vyksta visiškai vienodai. Ir vieną ir kitą vertę kapitalistas sunaudoja pirkti prekęms, kurių dėka jis gali iš naujo pradėti savo produkto gaminimą ir šį kartą jau išplėstiniu mastu. Bet, norėdamas pirkti šias prekes, jis turi jas rasti rinkoje.

Jo paties verpalai cirkuliuoja tik todėl, kad jis savo metinį produktą atgabena į rinką, kaip kad daro su savo prekėmis ir visi kiti kapitalistai. Bet, prieš patekdamas į rinką, šios prekės jau buvo metinės gamybos fonde, t. y. bendroje masėje visokios rūšies daiktų, kuriais per metus pavirsta atskirų kapitalų bendra suma, arba visuminis visuomeninis kapitalas, kurio tik tam tikra dalis yra kiekvieno atskiro kapitalisto rankose. Rinkoje vykstantieji procesai tik realizuoja šių atskirų metinės gamybos sudėtinių dalių cirkuliaciją, siunčia jas iš rankų į rankas, bet jie negali nei padidinti visos metinės gamybos, nei pakeisti pagamintųjų daiktų prigimties. Kaip gali būti sunaudotas visuminis metinis produktas, tai priklauso nuo jo paties sudėties, bet anaipol ne nuo jo cirkuliacijos.

Metinė gamyba turi pirmiausia pateikti visus tuos daiktus (vartojamąsias vertes), kuriais gali būti padengtos per metus sunaudotos daiktinės kapitalo sudėtinės dalys. Atėmus šią dalį, pasilieka grynasis, arba pridėdamasis, produktas, kuriame yra pridėdamoji vertė. Bet iš ko susideda šis pridėdamasis produktas? Gal būt, iš daiktų, skirtų kapitalistų klasės poreikiams ir užgaidoms patenkinti,— daiktų, įeinančių tuo būdu į jų vartojimo fondą? Jei taip būtų, tai pridėdamoji vertė būtų pralėbauta iki paskutinio skaliko, ir vyktų tik paprastoji reprodukcija.

Norint kaupiti, reikia dalį pridėdamojo produkto paversti kapitalu. Bet, nedarant stebuklų, galima paversti kapitalu tik tokius daiktus, kurie gali būti panaudoti darbo procese, t. y. gamybos priemonės, ir, toliau, tokius daiktus, kurie gali palaikyti darbininko egzistavimą, t. y. pragyvenimo reikmenis. Vadinasi, dalis metinio pridėdamojo darbo turi būti sunaudota pagaminti papildomoms gamybos priemonėms ir pragyvenimo reikmenims, viršijantiems tą jų kiekį, kuris yra būtinas avansuotajam kapitalui padengti. Žodžiu tariant, pridėdamoji vertė tik todėl gali būti paversta kapitalu, kad pridėdamajame produkte, kurio vertė ji yra, jau glūdi daiktinės naujo kapitalo sudėtinės dalys^{21a}.

Tačiau siekdama priversti, kad šios sudėtinės dalys faktiškai funkcionuotų kaip kapitalas, kapitalistų klasė yra reikalinga papil-

^{21a} Mes čia neliečiame užsienio prekybos, su kurios pagalba nacija gali prabangos dalykus paversti gamybos priemonėmis arba pragyvenimo reikmenimis ir atvirkščiai. Norėdami tyrinėjimo objektą išnagrinėti visiškai grynu pavidalu, nepriklausomai nuo dalyką užtemdančių šalutinių aplinkybių, mes turime visą prekiaujantį pasaulį laikyti viena nacija ir remtis prielaida, kad kapitalistinė gamyba esanti visur įsitvirtinusi ir įvaldžiusi visas gamybos šakas.

domo darbo kiekio. Jeigu jau dirbančių darbininkų išnaudojimas negali būti padidintas ekstensyviai arba intensyviai, tai, aišku, turi būti panaudotos papildomos darbo jėgos. Tuo taip pat jau pasirūpinò kapitalistinės gamybos mechanizmas: jis atgamina darbininkų klasę kaip klasę, priklausančią nuo darbo užmokesčio, kurio įprastinis lygis yra pakankamas ne tik jos išlikimui, bet ir jos dauginimuisi užtikrinti. Šias įvairaus amžiaus papildomas darbo jėgas kasmet kapitalui tiekia pati darbininkų klasė, tad belieka jas sujungti su papildomomis gamybos priemonėmis, jau esančiomis metinės gamybos produkte, ir pridedamosios vertės pavertimas kapitalu yra užbaigtas. Taigi, kapitalo kaupimas, nagrinėjamas konkrečiai, yra jo atgaminimas besiplečiančiu mastu. Paprastosios reprodukcijos apytikra pasikeičia ir, anot Sismondžio pasakymo, pavirsta spirale^{21b}.

Grįžkime dabar vėl prie mūsų pavyzdžio. Tai — sena istorija: Abraomas pagimdė Izaoką, Izaokas pagimdė Jokūbą ir t. t. Pradinis 10 000 sv. st. kapitalas duoda 2 000 sv. st. pridedamąją vertę, kuri kapitalizuojama. Naujasis 2 000 sv. st. kapitalas duoda 400 sv. st. pridedamąją vertę; ši pridedamoji vertė, savo ruožtu, kapitalizuojama, t. y. paverčiama antruoju papildomu kapitalu, kuris ir vėl duoda naują 80 sv. st. pridedamąją vertę, ir t. t.

Mes čia paliekame nuošalyje tą pridedamosios vertės dalį, kurią suvartoja pats kapitalistas. Tiek pat mažai mus šiuo metu domina klausimas, ar papildomi kapitalai prijungiami prie pradinio kapitalo, ar atskiriami nuo jo, kad savarankiškai didintų savo vertę; ar juos panaudoja tas pats kapitalistas, kuris juos yra sukaukęs, ar jie pereina į kitas rankas. Mes tik neturime užmiršti, kad greta naujai sudarytų kapitalų pradinis kapitalas ir toliau tebeatgamina save ir tebegamina pridedamąją vertę ir kad tą patį galima pasakyti apie kiekvieną sukauptą kapitalą jo sukurto papildomo kapitalo atžvilgiu.

Pradinis kapitalas susidarė avansavus 10 000 sv. st. Iš kur juos paėmė jų savininkas? Jie sukurti jo paties darbu ir jo protėvių darbu — vieningai atsako mums politinės ekonomijos atstovai^{21c}, ir šis jų spėjimas iš tikrųjų atrodo esąs vienintelis, kuris suderinamas su prekinės gamybos dėsniais.

Visai kitaip yra su papildomu 2 000 sv. st. kapitalu. Jo atsiradimo procesas yra mums visiškai gerai žinomas. Tai — kapitalizuota pridedamoji vertė. Nuo pat jo atsiradimo jame nebuvo nė atomo vertės, kuris nebūtų atsiradęs iš svetimo neapmokėto darbo. Gamybos priemonės, prie kurių prijungiama papildoma darbo jėga, kaip ir

^{21b} Stambus Sismondžio padarytos kaupimo analizės trūkumas yra tas, kad autorius per greitai pasitenkina fraze: «pajamų pavertimas kapitalu» ir netyrinėja materialinių šios operacijos sąlygų.

^{21c} «Pradinis darbas, kurio dėka atsirado jo kapitalas» (Sismondži: «Nouveaux Principes d'Économie Politique», Paris leid., I t., 109 psl.). [Plg. C de Cucmondži: «Новые начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936, I t., 195 psl.]

pragyvenimo reikmenys, kuriais ji save palaiko, tėra tik sudėtinės dalys pridedamojo produkto,— tos duoklės, kurią kapitalistų klasė kasmet išplėšia iš darbininkų klasės. Jei kapitalistų klasė už dalį šios duoklės perka papildomą darbo jėgą, net pilna kaina, vadinasi, ekvivalentas mainomas į ekvivalentą, tai ir šiuo atveju ji veikia pagal senąjį metodą užkariautojo, kuris perka nugalėtųjų prekes už jų pinigų, kuriuos jis prisiplėšė iš jų.

Jei papildomas kapitalas samdo tą patį darbininką, kuris jį yra pagaminęs, tai šis darbininkas turi pirmiausia ir toliau didinti pradinio kapitalo vertę ir, be to, savo ankstesniojo darbo produktą turi atpirkti didesniu darbu, negu jis jam pačiam yra kainavęs. Jei mes tai laikome santoriu tarp kapitalistų klasės ir darbininkų klasės, tai dalyko esmė nė kiek nesikeis nuo to, kad iki tol dirbusių darbininkų neapmokėto darbo sąskaita bus pasamdyti nauji papildomi darbininkai. Juk taip pat yra galima, kad kapitalistas papildomą kapitalą pavers mašina, kuri šio papildomo kapitalo gamintoją išmes į gatvę ir pakeis jį keliais vaikais. Šiaip ar taip, darbininkų klasė savo pridėdamoju darbu per šiuos metus sukūrė kapitalą, kuris sekančiais metais leis panaudoti papildomą darbo kiekį²². Štai kur esmė to, kas yra vadinama: «kapitalą kurti kapitalu».

Pirmojo papildomo 2 000 sv. st. kapitalo sukaupti prielaida buvo 10 000 sv. st. vertės suma, kurią kapitalistas avansavo ir kuri jam priklausė dėl jo «pradinio darbo». Priešingai, antrojo papildomo 400 sv. st. kapitalo prielaida yra ne kas kita, kaip ankstesnis sukauptas pirmojo papildomo kapitalo, tų 2 000 sv. st., kurių kapitalizuota pridedamoji vertė ir yra šie 400 sv. st. Ankstesniojo neapmokėto darbo nuosavybė dabar pasirodo esanti vienintelė sąlyga gyvojo neapmokėto darbo dabartiniam pasisavinimui vis didėjančiu mastu. Kuo daugiau kapitalistas yra sukauptęs, tuo daugiau jis gali kaupti.

Kadangi pridedamoji vertė, iš kurios susideda papildomas kapitalas Nr. I, yra rezultatas darbo jėgos pirkimo už dalį pradinio kapitalo,— pirkimo, kuris visiškai atitiko prekių mainų dėsnius ir juridiniu požiūriu remiasi vien prielaida, kad darbininkas laisvai disponuoja savo paties sugebėjimais, o pinigų arba prekių savininkas — jam priklausančiomis vertėmis; kadangi papildomas kapitalas Nr. II ir t. t. yra vien tik papildomo kapitalo Nr. I rezultatas, vadinasi, to pirmojo santykio pasekmė; kadangi kiekvienas atskiras santoris čia nuolat vykdomas visiškai pagal prekių mainų dėsnį, t. y. kadangi kapitalistas visuomet perka darbo jėgą, o darbininkas visuomet ją parduoda, ir, tarkime net, pagal tikrąją jos vertę,— tai aišku, kad pasisavinimo dėsnis arba privatinės nuosavybės dėsnis, kuris remiasi prekių gamyba ir prekių cirkuliacija, savos, vidinės, nepašalinamos dialektikos dėka pavirsta tiesiogine savo priešybe. Ekviva-

²² «Darbas kuria kapitalą anksčiau, negu kapitalas panaudoja darbą» («Labour creates capital, before capital employs labour»). (E. G. Wakefield: «England and America». London 1833, II t., 110 psl.).

lentų mainai, kurie buvo pirminė operacija, taip pasikeitė, kad jie pasirodo esą tik regimybė; iš tikrųjų, į darbo jėgą išmainyta kapitalo dalis, pirma, pati yra tik dalis be ekvivalento pasisavinto svetimo darbo produkto; antra, ją sukūręs darbininkas turi ją ne tik padengti, bet padengti su nauju perteklium. Tuo būdu mainų santykis tarp kapitalisto ir darbininko darosi tik regimybė, priklausanti cirkuliacijos procesui, tuščia forma, kuriai yra svetimas jos pačios turinys ir kuri tik mistifikuoja jį. Nuolatinis darbo jėgos pirkimas ir pardavimas yra forma. O turinį sudaro tai, kad kapitalistas dalį jau sudaiktinto svetimo darbo, kurį jis nuolat pasisavina be ekvivalento, vėl iš naujo maino į didesnį gyvojo svetimo darbo kiekį. Iš pradžių nuosavybės teisė mums atrodė esanti paremta savu darbu. Šiaip ar taip, ši prielaida turėjo būti teisinga, nes rinkoje vienas priešais kitą stovi tik lygiateisiai prekių savininkai, be to, priemonė svetimam prekei pasisavinti yra vien tik perleidimas savosios prekės, o ši pastaroji gali būti sukurta vien tik darbu. O dabar pasirodo, kad nuosavybė kapitalistui yra teisė pasisavinti svetimą neapmokėtą darbą arba jo produktą, o darbininkui — negalimumas pasisavinti savo paties produktą. Nuosavybės atsiskyrimas nuo darbo pasidaro būtina pasekmė to dėsnio, kurio išeities taškas, atrodė, buvo jų tapatybė²³.

Tuo būdu, kad ir kaip atrodytų, jog kapitalistinis pasisavinimo būdas prieštarauja pirminiams prekinės gamybos dėsniams, jį sukelia anaiptol ne šių dėsnių pažeidimas, bet, priešingai, jų taikymas. Trumpai pažvelgdami į nuoseklias judėjimo fazes, kurių baigiamasis momentas yra kapitalistinis kaupimas, mes tai dar kartą aiškiai pamatysime.

Iš pradžių mes matėme, kad pirminis vertės sumos pavirtimas kapitalu neabejotinai vyko pagal mainų dėsnius. Vienas iš kontrahentų parduoda savo darbo jėgą, antras perka ją. Pirmasis gauna vertę savo prekės, kurios vartojamąją vertę, t. y. darbą, jis tuo pačiu perleidžia kitam. Tada antrasis jam jau priklausančias gamybos priemones taip pat jam priklausančiu darbu paverčia nauju produktu, kuris lygiai taip pat jam teisėtai priklauso.

Šio produkto vertėje yra, pirma, suvartotų gamybos priemonių vertė. Naudingas darbas negali suvartoti šių gamybos priemonių, tuo pačiu metu neperkeldamas jų vertės į naują produktą; bet darbo jėga tik tuo atveju gali būti pardavimo objektas, jeigu ji gali pateikti naudingą darbą tai pramonės šakai, kurioje ją galvojama panaudoti.

Toliau, naujo produkto vertėje yra darbo jėgos vertės ekvivalentas ir pridedomoji vertė. Ir tai kaip tik todėl, kad tam tikram

²³ Kapitalisto nuosavybė svetimo darbo produktui «yra būtina pasekmė pasisavinimo dėsnio, kurio pagrindinis principas buvo, atvirkščiai, išimtinė kiekvieno darbininko nuosavybės teisė į savo paties darbo produktą» (*Cherbuliez: «Riche ou pauvre»*. Paris 1841, 58 psl. Beje, šis dialektinis pasikeitimas šiame veikalė nėra teisingai išaiškintas).

laikui — dienai, savaitei ir t. t. — parduota darbo jėga turi mažesnę vertę negu ta vertė, kurią sukuria jos vartojimas per tą laiką. Bet darbininkui apmokėta jo darbo jėgos mainomoji vertė, ir tuo pačiu jis perleido jos vartojamąją vertę, — kaip tai esti kiekvieno pirkimo ir pardavimo atveju.

Bendro prekinės gamybos dėsniui nėra nieko nepaliečia ta aplinkybė, kad ši ypatinga prekė — darbo jėga — turi savotišką vartojamąją vertę, kurią sudaro jos sugebėjimas tiekti darbą ir, vadinasi, kurti vertę. Taigi, jei darbo užmokestyje avansuotoji vertės suma ne tikrai tiesiog naujai atsiranda produkte, bet padidėja tam tikra pridėjamąja verte, tai tatau įvyksta anaipol ne dėl to, kad pardavėjas apgaunamas, — jis juk gauna savo prekės vertę, — o tik dėl to, kad pirkėjas suvartoja tą prekę.

Mainų dėsnis sąlygoja mainomųjų verčių lygybę tik tų prekių, kurios mainomos viena į kitą. Jis net nuo pat pradžios sąlygoja jų vartojamųjų verčių skirtingumą ir absoliučiai nieko bendro neturi su pačiu jų vartojimo procesu, kuris prasideda tik tada, kai prekybos aktas yra sudarytas ir įvykęs.

Vadinasi, pradinis pinigų pavirtimas kapitalu įvyksta visiškai sutinkamai su ekonominiais prekinės gamybos dėsniais ir iš jų išplaukiančia nuosavybės teise. Tačiau, nepaisant to, rezultatas yra tas:

- 1) kad produktas priklauso kapitalistui, o ne darbininkui;
- 2) kad šio produkto vertėje, be avansuotojo kapitalo vertės, dar yra pridėamoji vertė, kuri darbininkui kainavo darbą, o kapitalistui nieko nekainavo ir vis dėlto pasidaro teisėta pastarojo nuosavybe;
- 3) kad darbininkas išlaikė savo darbo jėgą ir gali vėl ją parduoti, jei suras pirkėją.

Paprastoji reprodukcija tėra tik periodinis tos pirmosios operacijos kartojimas; ir kiekvieną kartą iš naujo pinigai paverčiami kapitalu. Tuo būdu dėsnis čia anaipol nėra pažeidžiamas, — priešingai, tik susidaro galimumas jam nuolat reikštis. «Keletas vienas po kito vykstančių mainų aktų iš pastarojo padaro tik pirmojo atstovą» (Sismondi: «Nouveaux Principes d'Économie Politique»; I t., 70 psl.). [Plg. С. де Сисмонди: «Новые начала политической экономии». Соцэкиз, 1936, I t., 2 kn., 175 psl.]

Ir vis dėlto, kaip mes esame matę, paprastosios reprodukcijos pakanka tam, kad būtų galima šiai pirmajai operacijai, — kiek mes ją nagrinėjome kaip izoliuotą procesą, — suteikti visiškai kitokį pobūdį. «Iš žmonių, kurių tarpe pasiskirsto nacionalinės pajamos, vieni (darbininkai) kasmet nauju darbu įgyja į jas naują teisę; kiti (kapitalistai) jau anksčiau pradiniu darbu įgijo į jas nuolatinę teisę» (ten pat, 111 psl. [rus. leid., 196 psl.]). Kaip yra žinoma, darbas nėra vienintelė sritis, kur pirmagimystė daro stebuklus.

Dalykas nė kiek nepasikeis, jei paprastoji reprodukcija bus pakelsta reprodukcija išplėstiniu mastu, arba kaupimu. Pirmuoju atveju kapitalistas pralėbauja visą pridėjamąją vertę, antruoju jis parodo savo pilietinę dorybę tuo, kad sunaudoja tik dalį pridėamosios vertės, likusią paversdamas pinigais.

Pridėamoji vertė yra jo nuosavybė, ji niekad nepriklausė kam nors kitam. Jeigu jis ją avansuoja gamybai, tai jis šį avansavimą atlieka iš nuosavo fondo visiškai taip pat, kaip tą dieną, kai jis pirmą kartą stojo į rinką. Kad šį kartą tas fondas atsiranda iš neapmokėto jo darbininkų darbo, tai neturi absoliučiai jokios reikšmės. Jei darbininkas *B* samdomas apmokant iš tos pridėamosios vertės, kurią pagamino darbininkas *A*, tai, pirma, *A* sukūrė šią pridėjamąją vertę, gaudamas iki paskutinės kapeikos visą teisingą kainą už savo prekę, ir, antra, tai iš viso neliečia darbininko *B*. Vienintelis dalykas, kurio *B* reikalauja ir turi teisę reikalauti, yra tai, kad kapitalistas jam sumokėtų jo darbo jėgos vertę. «Abu dar laimėjo: darbininkas dėl to, kad jam buvo avansuoti jo darbo (reikėjo pasakyti: neapmokėto kitų darbininkų darbo) vaisiai anksčiau, negu pastarasis buvo atliktas (reikėjo pasakyti: anksčiau, negu jo darbas davė savo vaisių); įmonininkas (le maître) dėl to, kad šio darbininko darbas buvo vertas daugiau negu jo darbo užmokestis» (reikėjo pasakyti: pagamino daugiau vertės negu darbo užmokesčio vertė). (Sismond: «Nouveaux Principes d'Économie Politique», I t., 135 psl.) [C. де Сисмонди: «Новые начала политической экономии». Соцэкиз, 1936, I t., 206 psl.]

Tiesa, dalykas atrodo visai kitaip, kai mes kapitalistinę gamybą nagrinėjame nenutrūkstamoje jos atsinaujinimo eigoje ir vietoj atskiro kapitalisto ir atskiro darbininko imame jų visumą, kapitalistų klasę ir darbininkų klasę. Bet tuo pačiu mes pritaikytume kriterijų, visiškai svetimą prekinėi gamybai.

Prekinėje gamyboje vienas priešais kitą stovi tik pardavėjas ir pirkėjas, būdami vienas nuo kito nepriklausomi. Visi santykiai tarp jų nutrūksta, jų sudarytos sutarties terminui pasibaigus. Jei santoris kartojamas, tai jau remiantis nauja sutartimi, kuri nieko bendro neturi su pirmesniąja ir tik atsitiktinai vėl gali suvesti tą patį pirkėją su tuo pačiu pardavėju.

Taigi, jei prekinę gamybą arba kokią nors su ja susijusį reiškinį nagrinėsime sutinkamai su jų pačių ekonominiiais dėsniais, tai kiekvieną mainų aktą teks imti atskirai, be jokio sąryšio su pirmesniais ir būsima mainų aktais. O kadangi pirkimo ir pardavimo aktai sudaromi tik tarp atskirų individų, tai neleistina juose ieškoti santykių tarp išties visuomenės klasių.

Kad ir kokią ilgą periodinių reprodukcijų ir prieš jas buvusių kaupimų eilę atliktų šiuo metu funkcionuojantis kapitalas, jis visuo-
met išlaiko savo pirmąją skaitybę. Kol, vykdant kiekvieną mainų

aktą, atskirai paimtą, laikomasi mainų dėsnų, pasisavinimo būdas gali iš pagrindų pasikeisti, nė kiek nepaliesdamas prekinę gamybą atitinkančios nuosavybės teisės. Ta pati nuosavybės teisė išlaiko savo galią tiek pradžioje, kai produktas priklauso gamintojui ir kai pasitarasis, mainydamas ekvivalentą į ekvivalentą, gali turtėti tik savo paties darbu, tiek ir kapitalistiniu laikotarpiu, kai visuomenės turtas vis didėjančiu mastu darosi nuosavybė tų, kurie įstengia nuolat vis iš naujo pasisavinti neapmokėtą kitų darbą.

Sis rezultatas darosi neišvengiamas nuo to momento, kai pats darbininkas laisvai parduoda darbo jėgą kaip prekę. Bet taip pat tik nuo to momento prekinė gamyba įgauna visuotinį pobūdį ir pasidaro tipiška gamybos forma; tik nuo to momento kiekvienas produktas iš pat pradžių gaminamas parduoti, ir visas gaminamas turtas eina per cirkuliacijos sferą. Tik tada, kai samdomasis darbas pasidaro prekinės gamybos bazė, ši gamyba ima vyrauti visoje visuomenėje; bet taip pat tik tada ji gali išvystyti visas joje slypinčias potencijas. Pasakyti, kad samdomojo darbo atsiradimas iškreipia prekinę gamybą — yra lygiai tas pat, kaip pasakyti: jei norima, kad prekinė gamyba liktų neiškreipta, ji neturi vystytis. Tuo pačiu mastu, kuriuo prekinė gamyba, besivystydama pagal savo imanentinius dėsnius, pavirsta kapitalistine gamyba, tuo pačiu mastu prekinės gamybos nuosavybės dėsniai pavirsta kapitalistinio pasisavinimo dėsniais²⁴.

Mes esame matę, kad, net esant paprastajai reprodukcijai, visas avansuotasis kapitalas, kad ir kokių būdu jis iš pradžių būtų įsigytas, pavirsta sukauptu kapitalu, arba kapitalizuota pridedamąja verte. Tačiau bendrame gamybos sraute visas pradžioje avansuotasis kapitalas yra be galo mažas dydis (magnitudo evanescens matematinėje prasme) palyginti su betarpiškai sukauptu kapitalu, t. y. su pridedamąja verte, arba pridedamuoju produktu, iš naujo paverstu kapitalu, be to, yra vis vien, ar jis funkcionuoja jį sukaupto asmens rankose, ar svetimose rankose. Todėl politinė ekonomija aplamai vaizduoja kapitalą kaip «sukauptą turtą» (kaip pakeistinę pridedamąją vertę, arba pajamas), «kuris iš naujo naudojamas pridedamai vertei gaminti»²⁵, o kapitalistą — kaip «pridedamojo produkto

²⁴ Todėl reikia nusistebėti gudragalviškumu Prudono, kuris nori panaikinti kapitalistinę nuosavybę, priešpastatydamas jai... amžinuosius prekinės gamybos nuosavybės dėsnius!

²⁵ «Kapitalas yra sukauptas turtas, naudojamas turint tikslą gauti pelno» (*Malthus*. «Principles of Political Economy» [262 psl.]). «Kapitalas... susideda iš turto, sutaupto iš pajamų ir naudojamo turint tikslą gauti pelno» (*R. Jones*: «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations». Hertford 1852, 16 psl.). [P]g. Ричард Джонс: «Экономические сочинения». Соцэгни, 1937, 295 psl.]

„savininką“²⁶. Ta pati pažiūra, bet tik kitokia forma, išreiškiama sakant, kad visas esamas kapitalas yra sukauptos arba kapitalizuotos palūkanos, nes palūkanos sudaro tik dalį pridedamosios vertės²⁷.

2. POLITINĖS EKONOMIJOS KLAIDINGAS IŠPLĖSTINIO MASTO REPRODUKCIJOS SUPRATIMAS

Prieš pradėdami plačiau nagrinėti kaupimo, arba pridedamosios vertės pavirtimo atgal kapitalu, apibrėžimą, turime pašalinti klasiškinės politinės ekonomijos įvestą dviprasmybę.

Panašiai kaip prekės, kurias kapitalistas perka savam vartojimui už dalį pridedamosios vertės, jam negali būti gamybos ir vertės didinimo priemonės, taip ir darbas, kurį jis perka savo natūraliniams ir socialiniams poreikiams tenkinti, nėra gamybinis darbas. Pirkdamas tokias prekes ir tokį darbą, kapitalistas nepaverčia pridėdamosios vertės kapitalu, bet, atvirkščiai, suvartoja ją arba išleidžia ją kaip pajamas. Priešingai senajam bajorų principui, kuris, kaip teisingai pastebi Hegelis, «yra suvartojimas to, ko turima», ir ypač aiškiai pasireiškia asmeninių patarnavimų prabanga, buržuazinė politinė ekonomija laikė nepaprastai svarbiu dalyku kapitalo kaupimą proklamuoti pirmąja piliečio pareiga ir nenuilstamai skelbti: negali kaupti tas, kas pravalgo visas savo pajamas, užuot žymią jų dalį sunaudojęs samdyti papildomiems gamybiniais darbininkams, duodantiems daugiau, negu jie kainuoja. Iš antros pusės, politinei ekonomijai teko kovoti su žmonių prietaru, kuris kapitalistinę gamybą painioja su lobių kaupimu²⁸ ir todėl mano, kad sukauptas turtas esąs turtas, apsaugotas nuo sunaikinimo jo natūraline forma, vadinasi, išimtas iš vartojimo sferos ir net iš cirkuliacijos sferos. Iš tikrųjų pinigų išėmimas iš cirkuliacijos sferos būtų tiesioginė jų kaip kapitalo didinimo priešybė, o prekių kaupimas lobių sudarymo prasme būtų gryniausia nesąmonė^{28a}. Didelių prekių masių sukauptas yra cirkuliacijos nutrūkimo rezultatas arba perprodukcijos

²⁶ «Pridedamojo produkto (surplus produce), arba kapitalo, savininkai» («The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell». London 1821).

²⁷ «Kapitalas su procentų procentais kiekvienai sutaupyto kapitalo daliai yra tiek išaugęs, kad visas pasaulio turtas, duodąs pajamų, jau seniai pasidarė tiesiog palūkanomis iš kapitalo» (Londono «Economist», 1859 m. liepos 19 d.).

²⁸ «Nė vienas mūsų laikų ekonomistas negali taupymu laikyti paprastą lobių kaupimą; bet, paliekant nuošalyje šią ribotą ir nepakankamą operaciją, šiam terminui, taikant jį liaudies turtui, galima priskirti tik vieną reikšmę, būtent tą, kuri kyla iš skirtingo suvartojimo to, kas sutaupyta, ir remiasi realiu skirtumu tarp įvairių rūšių darbo, apmokamo iš santaupų» (*Malthus: «Principles of Political Economy»*, 38—39 psl.).

^{28a} Antai, Balzakas, kuris nuodugniai yra išstudijavęs visus šykštumo atspalvius, seną lupikautoją Gobseką vaizduoja jau suvaikėjusį tuo laikotarpiu, kai jis pradėda krauti lobių, užsiversdamas prekėmis.

rezultatas²⁹. Šiaip ar taip, žmonių vaizduotėje iškyla, iš vienos pusės, turtuolių vartojimo fonde sukrautų, lėtai suvartojamų gėrybių vaizdas, iš antros pusės, atsargų sudarymas — reiškinys, kuris yra sąvabingas visiems gamybos būdams ir ties kuriuo mes dar sustosime, analizuodami cirkuliacijos procesą.

Vadinasi, šiose ribose klasikinė politinė ekonomija yra visiškai teisi, pabrėždama, kaip būdingą kaupimo proceso momentą, tą aplinkybę, kad pridėdamąjį produktą suvartoja gamybiniai darbininkai, o ne negamybiniai darbininkai. Bet čia pat prasideda ir jos klaida. A. Smitas įvedė madą vaizduoti kaupimą tik kaip gamybinio darbininko vykdomą pridėdamojo produkto suvartojimą, t. y. vaizduoti pridėdamosios vertės kapitalizavimą tik kaip jos pavertimą darbo jėga. Pasiklausykime, pvz., Rikardo: «Reikia suprasti, kad visi šalies produktai suvartojami; bet didžiausias skirtumas, kokį begalima tik įsivaizduoti, yra tas, ar juos suvartoja tie, kurie atgamina naują vertę, ar tie, kurie jos neatgamina. Jei mes sakome, kad pajamos taupomos ir prijungiamos prie kapitalo, tai tuo mes suprantame, kad tą pajamų dalį, apie kurią kalbama, jog ji pavirto kapitalu, suvartoja gamybiniai, o ne negamybiniai darbininkai. Nėra didesnės klaidos, kaip manyti, jog kapitalas gali būti padidintas tuo, kad nevartojama»³⁰. Nėra didesnės klaidos, kaip šis A. Smito iškeltas ir Rikardo bei visų vėlesnių jų šalininkų kartojamas teigimas, kad, esą, «tą pajamų dalį, apie kurią kalbama, jog ji pavirto kapitalu, suvartoja gamybiniai darbininkai». Pagal šią pažiūrą visa pridėdamoji vertė, kuri paverčiama kapitalu, turi pasidaryti kintamuoju kapitalu. Iš tikrųjų ji, kaip ir pradžioje avansuotoji vertė, pasiskirsto į pastovųjį kapitalą ir kintamąjį kapitalą, į gamybos priemones ir darbo jėgą. Darbo jėga yra ta forma, kuria kintamasis kapitalas egzistuoja gamybos procese. Siame procese ji pati yra kapitalisto suvartojama. Darbo jėga suvartoja gamybos priemones vykdydama savo funkciją — darbą. Be to, perkant darbo jėgą sumokėti pinigai pavirsta pragyvenimo reikmenimis, kuriuos suvartoja ne «gamybinis darbas», o «gamybinis darbininkas». Remdamasis pačiu savo pagrindu klaidinga analize, A. Smitas prieina tą absurdišką rezultatą, kad jei kiekvienas individualinis kapitalas ir pasiskirsto į pastoviąją ir kintamąją sudėtines dalis, tai visuomeninis kapitalas ištiesai susideda vien tik iš kintamojo kapitalo, t. y. visas sunaudojamas darbo užmokesčiui sumokėti. Pavyzdžiui, gelumbės fabrikantas 2 000 sv. st. paverčia kapitalu. Vieną šių pinigų dalį jis sunaudoja audėjams samdyti, kitą dalį vilnoniams verpalams, mašinoms ir t. t. pirkti. Bet

²⁹ «Atsargų kaupimas... mainų nutrūkimas... perprodukcija» (*Th. Corbet: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals».* London 1841, 104 psl.).

³⁰ *Ricardo: «Principles of Political Economy»*, 3-sis leid., London 1821, 163 psl., pastaba. [Pig. Д. Рикардо: «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935, 86—87 psl., pastaba.]

žmonės, iš kurių jis pirkė verpalus ir mašinas, dalį jų gautų pinigų taip pat sunaudoja darbui ir t. t., kol pagaliau visi 2 000 sv. st. sunaudojami darbo užmokesčiui, arba visas produktas, kuriam atstovauja šie 2 000 sv. st., suvartojamas gamybinių darbininkų. Kaip matome, visą šio argumento jėgą sudaro žodžiai «ir t. t.», kurie siunčia mus nuo Pontijaus pas Pilotą. Iš tikrųjų A. Smitas savo tyrinėjimą nutraukia kaip tik ten, kur prasideda jo sunkumas³¹.

Kol mes nagrinėjame tik visuminės metinės produkcijos fondus, kasmetinis reprodukcijos procesas yra lengvai suprantamas. Bet metinės produkcijos visos sudėtinės dalys turi būti atgabentos į prekių rinką, ir štai čia prasideda sunkumai. Atskirų kapitalų ir asmeninių pajamų judėjimai susikryžiuoja, susimaišo, pasimeta visuotiniame kilnojimesi,—cirkuliacijoje visuomeninio turto, kuris apgauna žvilgsnį ir iškelia tyrinėtojiui labai painius uždavinius. Antrosios knygos trečiajame skyriuje aš pateiksiu tikrųjų ryšių ir priklausomumų analizę. Didelį fiziokratų nuopelną sudaro tai, kad jie savo «Tableau économique» pirmą kartą mėgino pavaizduoti metinę produkciją tokią, kokia ji išeina iš cirkuliacijos³².

Beje, savaime suprantama, kad politinė ekonomija neužmiršo panaudoti kapitalistų klasės interesais A. Smito teiginio, kad visą kapitalu pavirtusią grynojo produkto dalį suvartoja darbininkų klasė.

3. PRIDEDAMOSIOS VERTĖS DALIJIMAS Į KAPITALĄ IR PAJAMAS. SUSILAIKYMO TEORIJA

Praeitame skirsnyje mes nagrinėjome pridedamąją vertę, atitinkamai pridedamąjį produktą, tik kaip individualinį kapitalisto vartojimo fondą, šiame skirsnyje mes ją iki šiol nagrinėjome tik kaip

³¹ Nepaisydamas savo «Logikos», p. Džonas Stiuartas Milis niekur neatranda klaidų savo pirmtakų analizėje; jis nepastebi ir tokių paklaidų, kurios net buržuazinio akiračio ribose ir tiesiog specialisto požiūriu šaukte šaukiasi ištaisomos. Jis su moksleivišku dogmatizmu visuomet tik registruoja savo mokytojų minčių painiavą. Taip jis elgiasi ir šiuo atveju: «Pats kapitalas, išeidamas ilgą procesą, galų gale visas sunaudojamas darbo užmokesčiui, ir net kai jis padengiamas parduodant produktą, jis paskui iš naujo pavirsta darbo užmokesčiu».

³² A. Smitas, vaizduodamas reprodukcijos, vadinasi, ir kaupimo, procesą, daugeliu atžvilgių ne tikrai nežengė žingsnio į priekį, bet dargi žengė lemiamą žingsnį atgal palyginti su savo pirmtakais, ypač su fiziokratais. Su jo iliuzija, kuri pamineta tekste, yra susijusi viena iš tikrųjų pasakiška dogma, kurią iš jo paveldėjo politinė ekonomija; ją sudaro tai, kad, esą, prekių kaina susideda iš darbo užmokesčio, pelno (palūkanų) ir žemės rentos, t. y. tikrai iš darbo užmokesčio ir pridedamosios vertės. Remdamasis šitokia baze, Storchas su visišku naivumu bent prisipažįsta: «Negalima suskaidyti būtinosios kainos į jos paprasčiausius elementus» (Storch: «Cours d'économie politique», Petersbourg 1815 m. leid., II t., 140 psl., pastaba). Gražus yra ekonomikos mokslas, kuris skelbia, kad negalima suskaidyti prekių kainos į jos paprasčiausius elementus! Smulkiau apie tai kalbėsime antrosios knygos trečiajame skyriuje ir trečiosios knygos septintajame skyriuje.

kaupimo fondą. Iš tikrųjų pridedomoji vertė yra ne tik pirmasis ir ne tik antrasis fondas, bet viena ir antra kartu. Dalį pridedamosios vertės kapitalistas suvartoja kaip pajamas³³, kitą jos dalį panaudoja kaip kapitalą, arba ją kaupia.

Esant tam tikrai pridedamosios vertės masei, viena iš šių dalių bus tuo didesnė, kuo mažesnė yra antra dalis. Kitoms sąlygoms esant lygioms, santykis, kuriuo vyksta šis padalijimas, apsprendžia kaupimo dydį. Bet šį padalijimą vykdo kaip tik pridedamosios vertės savininkas, kapitalistas. Vadinasi, jis yra jo valios aktas. Apie tą jo surinktos duoklės dalį, kurią jis kaupia, sakoma, kad jis ją sutaupo, nes jis jos nepravalgo, t. y. nes jis čia vykdo savo kaip kapitalisto funkciją, būtent, savęs turtinimo funkciją.

Tiktai tiek, kiek kapitalistas yra personifikuotas kapitalas, jis turi istorinę reikšmę ir tą istorinę teisę egzistuoti, kuri, kaip sąmojingasis Lichnovskis sako, «keinen Datum nicht hat» [«neturi datos»]. Ir tiktai tiek laikinas jo paties egzistavimo būtinumas glūdi laikiname kapitalistinio gamybos būdo būtinume. Bet šiose ribose pagrindinis jo veiklos motyvas yra ne vartojamoji vertė ir vartojimas, o mainomoji vertė ir jos didinimas. Kaip vertės didinimo fanatikas, jis beatodairiškai verčia žmoniją gaminti gaminimo dėlei, vadinasi, vystyti visuomenines gamybines jėgas ir kurti tas materialines gamybos sąlygas, kurios vienos tegali sudaryti realią bazę aukštesnės visuomeninės formos, kurios pagrindinis principas yra pilnutinis ir laisvas kiekvieno individo vystymasis. Kapitalistas yra gerbiamas tiktai kaip kapitalo personifikacija. Šiame savo vaidmenyje jis, kaip ir lobių sudarytojas, turi absoliutinę turtėjimo aistrą. Bet tai, kas lobių sudarytojo veikloje reiškėsi kaip individualinė manija, kapitalisto veikloje reiškiasi kaip veikimas visuomeninio mechanizmo, kurio tik vienas iš sraigtelių jis yra. Be to, kapitalistinės gamybos vystymasis nuolatini į pramonės įmonę įdėto kapitalo didinimą daro būtinybe, o konkurencija kiekvienam individualiniam kapitalistui primeta imanentinius kapitalistinio gamybos būdo dėsnius kaip išorinius priverstinius įstatymus. Ji verčia jį nuolat plėsti savo kapitalą, kad būtų galima jį išsaugoti, o plėsti savo kapitalą jis gali tik progresuojančio kaupimo būdu.

Kadangi visas kapitalisto elgesys tėra tik funkcija kapitalo, turinčio jo asmenyje valią ir sąmonę, tai net jo paties asmeninis vartojimas jam atrodo esąs plėšikiškas kėsinimasis į jo kapitalo kaupimą; taip itališkojoje buhalterijoje privačios išlaidos įrašomos kapitalisto debeto pusėje jo kapitalo atžvilgiu. Kaupimas yra visuo-

³³ Skaitytojas pastebės, kad žodis revenue [pajamos] vartojamas dvejopa prasme: pirma, pažymėti pridedamajai vertei kaip produktui, periodiškai atsirančiam iš kapitalo, antra, pažymėti šio produkto daliai, kurią kapitalistas periodiškai suvartoja arba prijungia prie savo vartojimo fondo. Aš palieku šią dvejopą prasmę, nes ji atitinka įprastinę anglų ir prancūzų ekonomistų terminologiją.

meninio turto pasaulio užkariavimas. Kartu su išnaudojamosios žmonių medžiagos mase jis plečia tiesioginį ir netiesioginį kapitalisto viešpatavimą³⁴.

Bet pirmoji nuodėmė veikia visur. Besivystant kapitalistiniam gamybos būdai, kaupimui ir turtams, kapitalistas nustoja buvęs paprastas kapitalo įkūnijimas. Jo paties kūno senasis Adomas veikia jo «žmogaus jausmą», be to, jis pakankamai išsimokslinęs, kad pačiapiai atmestų asketizmą kaip senoviško lobių sudarytojo prietarą. Tuo metu, kai klasikinis kapitalistas smerkia individualinį vartojimą kaip nuodėmę prieš savo funkciją ir kaip «susilaikymą» nuo kaupimo, modernizuotas kapitalistas pakilo iki tokio požiūrio, pagal kurį kaupimas atrodo esąs vartojimo «išsižadėjimas». «Zwei Seelen wohnen, ach! in seiner Brust, die eine will sich von der andren trennen!» [«Ak, dvi sielos gyvena jo krūtinėje, ir viena trokšta atskirti nuo kitos!» Gėtė, «Faustas».]

Istorinėse kapitalistinio gamybos būdo užuomazgose,— o kiekvienas kapitalistinis parvenu [praturtėjęs] individualiai išeina šią

³⁴ Lupikautojo — šios nors ir senoviškos, bet nuolat atsinaujinančios kapitalisto formos — pavyzdžiu Liuteris labai gerai parodo, kad valdžios troškimas yra vienas iš turtejimo aistros elementų. «Pagonys protu galėjo spręsti, kad lupikautojas yra keturgubai vagis ir žudikas. O mes krikščionys taip juos gerbiame, kad kone garbiname dėl jų pinigų. . . Kas plėšia ir vagia iš kito jo maista, tas padaro tokį pat didį nužudymą (kiek tai nuo jo priklauso), kaip ir tas, kuris marina kitą badu, ligi visiškai jį nužudo. Kaip tik taip elgiasi lupikautojas ir ramiai sėdi savo kėdėje, tuo tarpu kai jis, iš tikrųjų, turėtų kaboti kartuvėse, kad jį būtų toks pat skaičius varnų, kiek jis pavogė guldenų, jei tik jis turėtų tiek mėsos, kad visi varnai, jį pasidaliję, galėtų gauti savo dalį. O smulkūs vagis karia. . . Smulkūs vagys sukaustomi grandinėmis, o stambūs vagys vaikšto išspuošę auksu ir pasidabinę šilkais. . . Todėl žmogui nėra žemėje didesnio priešo (po velnio) kaip šykštuolis ir lupikautojas, nes jis nori būti dievas ant visų žmonių. Turakai, kariautojai, tironai — visi taip pat yra pikti žmonės, bet vis dėlto jie turi leisti žmonėms gyventi ir turi prisipažinti esą pikti žmonės ir priešai; jie gali, net turi, kartais kai kurių pasigailėti. O lupikautojas ir šykštuolis nori, kad visas pasaulis jam ėdautų ir trokštų, žūtų liūdesyje ir skurde, kad jis, ir tik jis vienas, viską turėtų, ir kad kiekvienas gautų iš jo, kaip iš dievo, ir visam amžiui taptų jo baudžiauninku. . . Jis nešioja mantiją, aukso grandinėles, žiedus, plauna snukį, dedasi esąs doras, pamaldus žmogus, giriasi. . . Lupikautojas — tai didžiulė, bauri pabaisa, pabaisa, kuri suėda viską blogiau negu Kakasas, Gerionas arba Antėjus. Ir vis dėlto dabinas, dedasi esąs dievobaimingas, kad niekas negalėtų matyti, kur yra jaučiai, kuriuos jis atatupstomis įtempia į savo urvą. Bet Herkulesas turi išgirsti jaučių riaumojimą ir belaisvių riksmus ir surasti Kakusą net tarp uolų ir akmenų, kad vėl išvaduotų jaučius iš piktadario. Nes Kaku su vadinamas piktadarys, pamaldus lupikautojas, kuris viską vagia, plėšia ir suėda. Ir vis dėlto jis lyg nieko blogo nėra daręs; ir mano, kad net niekas negali jo apkaltinti, nes jis tempė jaučius atatupstomis į savo urvą, dėl ko iš jų pėdsakų atrodė, tarytum jie buvo išleisti. Tokiu pat būdu lupikautojas norėtų apgauti visą pasaulį, tarytum jis duoda naudą ir pasauliui duoda jaučių, tuo tarpu kai jis tik sau juos pasigriebia ir suėda. . . Ir jei nugaluojami ratu ir nugalabijami plėšikai ir žudikai, tai kiek kartų labiau turėtų būti nugaluojami ratu ir ketvirčiuojami. . . ujami, keikiami ir nugalabijami visi lupikautojai» (*Martin Luther*: «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540).

istorinę stadiją,— turtėjimo troškimas ir šykštumas viešpatauja kaip absoliučios aistros. Bet kapitalistinės gamybos pažanga sukuria ne tik naują malonumų pasaulį; besivystant spekuliacijai ir kreditui, ji atranda tūkstančius staigaus praturtėjimo šaltinių. Tam tikroje išsivystymo pakopoje tam tikras sąlyginis išlaidumo lygis, būdamas turto paroda ir, vadinasi, priemonė kreditui gauti, «nelaimingam» kapitalistui pasidaro net komercinė būtinybė. Prabanga įeina į kapitalo reprezentavimo kaštus. Be to, kapitalistas turtėja ne proporcingai savo asmeniniam darbui arba savo asmeninio vartojimo apribojimui, kaip kad lobių sudarytojas, bet proporcingai kiekviui tos svetimos darbo jėgos, kurią jis siurbia, ir tam visų gyvenimo gėrybių išsižadėjimui, kurį jis primeta darbininkui. Tiesa, kapitalisto išlaidumas niekad neįgauna to bona fide [atviro] pobūdžio, kaip lėbaujančio feodalo išlaidumas, atvirkščiai, jo pagrinde visuomet slypi nešvariausias šykštumas ir smulkmeniškasis apskaičiavimas; vis dėlto kapitalisto išlaidumas auga bedidėjant jo kaupimui, anaipol netrukdydamas pastarajam. Kartu taurioje kapitalisto krutinėje išsivysto faustiškasis konfliktas tarp kaupimo aistros ir malonumų troškimo.

«Mančesterio pramonę», sakoma viename veikalė, kurį 1795 metais paskelbė dr. Eikinas, «galima suskirstyti į keturis laikotarpius. Pirmuoju laikotarpiu fabrikantai buvo priversti sunkiai dirbti savo egzistavimui palaikyti». Ypač smarkiai jie pasipelnėdavo apgaudinėdami tėvus, kurie jiems atiduodavo savo vaikus kaip apprentice' (mokinius) ir turėjo brangiai mokėti už mokymą, tuo tarpu kai tie mokiniai buvo marinami badu. Iš antros pusės, vidutinis pelnas buvo žemas, ir kaupimas reikalavo didelio taupumo. Jie gyveno kaip šykštuoliai, lobių sudarytojai, ir toli gražu nesuvertodavo net savo kapitalo palūkanų. «Antruoju laikotarpiu jie pradėjo krauti sau nedidelius turtus, bet dirbo taip pat sunkiai, kaip ir anksčiau»,— nes betarpiškasis darbo išnaudojimas pats reikalauja darbo, kaip tai yra žinoma kiekvienam vergų prižiūrėtojui,— «ir gyveno tuo pačiu kukliu stiliumi, kaip ir anksčiau. . . Trečiuoju laikotarpiu prasidėjo prabanga, ir įmonės pradėta plėsti siunčiant į visus prekybinius karalystės miestus raitelius (raitus komivojažerius) užsakymų gauti. Reikia manyti, kad iki 1690 metų buvo labai nedaug arba net visai nebuvo kapitalų, įsigytų pramonėje, kurių dydis būtų 3 000—4 000 sv. st. Bet maždaug tuo metu arba kiek vėliau pramonininkai jau buvo sukaukę pinigų ir pradėjo statydintis sau mūrinius namus vietoj medinių ar molinių. . . Mančesteryje dar pirmaisiais XVIII amžiaus dešimtmečiais fabrikantas, pavaišinęs savo svečius puodeliu užsienio vyno, sukeldavo šnekų ir paskalų visų savo kaimynų tarpe». Iki pasirodant mašininėi gamybai, fabrikantai, vakarais sueidami smulkėse, niekad neužsisakydavo daugiau kaip stiklinę puošo už 6 pensus ir pokelį tabako už 1 pensą. Tiktai 1758 metais pirmą kartą pasirodė — ir tai sudarė epochą — «pramone besiverčiantis žmogus nuosavame ekipažel!» «Ketvirtasis laikotarpis» — paskutinis XVIII

šimtmečio trečdalis — «pasizymi didele prabanga ir išlaidumu, besiverčiančių jmonių plėtimu»³⁵. Ką pasakytų gerasis dr. Eikinas, jeigu jis prisikeltų iš numirusių ir pažvelgtų į dabartinį Mančesterį!

Kaupkite, kaupkite! Tai yra Mozė ir pranašai! «Pramonė teikia toš medžiagos, kuri kaupia taupumą»³⁶. Taigi, taupykite, taupykite, t. y. kiek galint didesnę pridedamosios vertės, arba pridedamojo produkto, dalį paverskite vėl kapitalul! Kaupimas kaupimo dėlei, gamyba gamybos dėlei — šia formule klasikinė politinė ekonomija išreiškė istorinį buržuazinio laikotarpio pašaukimą. Ji ne valandėlės neužmiršdavo, kad turto gimdymo kančios yra labai didelės³⁷; tačiau kokią prasmę turi visi nusiskundimai istorinės būtinybės akivaizdoje? Jei proletaras klasikinės politinės ekonomijos akysse tėra tik mašina pridedamajai vertei gaminti, tai ir kapitalistas jos akysse tėra tik mašina šiai pridedamajai vertei paversti pridedamuju kapitalu. Į jo istorinę funkciją ji žiūri visu rimtumu. Norėdamas išvaduoti kapitalisto širdį iš nelaimingo konflikto tarp malonumų troškimo ir turtėjimo aistros, Maltus šio šimtmečio dvidešimtųjų metų pradžioje gynė tokio pobūdžio darbo pasidalijimą, kada kaupimo darbas pavedamas tikrai gamyba besiverčiančiam kapitalistui, o eikvojimo darbas — kitiems pridedamosios vertės pasidalijimo dalyviams: žemės aristokratijai, žmonėms, kuriuos išlaiko valstybė ir bažnyčia ir t. t. Nepaprastai svarbu, — sako jis, — «atskirti išlaidumo aistrą nuo kaupimo aistros» (the passion for expenditure and the passion for accumulation)³⁸. Ponai kapitalistai, jau seniai pavirtę lėbautojais ir aukštuomenės žmonėmis, ėmė klykti. Kaip, — šaukė vienas rikardininkas, stojęs jų advokatu, — ponas Maltus propaguoja aukštas žemės rentas, aukštus mokesčius ir t. t., kad tuo būdu paragintų pramonininkus, padidindamas negamybinių vartotojų jiems daromą spaudimą! Žinoma, gamyba, gamyba nuolat besiplečiančiu mastu — toks yra lozungas, tačiau «tuo būdu galima greičiau gamybą sustabdyti negu ją išvystyti. Taip pat ne visai teisinga (nor is it quite fair) laikyti dykinėjančią grupę žmonių tik tam, kad būtų galima raginti kitus, iš kurių būdo galima spręsti (who are likely, from their characters), kad jie sugebėtų sėkmingai veikti, jeigu tik būtų tam verčiami»³⁹. Nors jis mano, kad neteisinga

³⁵ Dr. Aikin: «Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester». London 1795. 182 ir sek. psl.

³⁶ A. Smith: «Wealth of Nations», III kn., III sk. [Plg. A. Смур: «Богатство народов» Соцэкиз, 1935, 284—285 psl.]

³⁷ Net Z. B. Séjus sako: «Turtingųjų santaupos sudaromos beturčių sąskaita». «Romas proletaras beveik ištisai gyveno visuomenės sąskaita... Galima beveik pasakyti, kad šiuolaikinė visuomenė gyvena proletarų sąskaita, sąskaita tos dalies, kurią ji iš jų atima apmokėdama darbą» (Sismondī: «Études etc.», I t., 24 psl.).

³⁸ Malthus: «Principles of Political Economy», 319, 320 psl.

³⁹ «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.» [London 1821], 67 psl.

skalinti pramonės kapitalistą kaupti, nugriebiant taukus nuo jo srubos, vis dėlto jam atrodo, kad yra būtina sumažinti darbininko darbo užmokestį iki galimo minimumo, «siekiant palaikyti darbininko darbštumą». Jis taip pat visiškai neslepia, kad pelno gavimo paslaptį sudaro neapmokėto darbo pasisavinimas. «Paklausos iš darbininkų pusės padidėjimas reiškia tik jų pasiryžimą imti sau mažesnę savo pačių produkto dalį ir didesnę jo dalį palikti įmonininkams; ir jei sakoma, kad tokiu atveju dėl vartojimo (darbininkų) sumažėjimo įvyksta «glūt» (rinkos perpildymas, perprodukcija), tai aš galiu tik atsakyti, jog «glūt» yra aukšto pelno sinonimas»⁴⁰.

Moksliniai vaidai dėl to, kaip kaupimui kuo naudingiausiu būdu paskirstyti iš darbininkų išplėstą grobį tarp pramonės kapitalisto ir dykinėjančio žemvaldžio ir t. t., nutilo liepos revoliucijos akivaizdoje. Netrukus po to aliarmo varpu suskambino Lijono miesto proletariatas ir paleido raudoną gaidį Anglijos kaimo proletariatas. Siapus kanalo augo ouenizmas, anapus jo — sensimonizmas ir furjerizmas. Išmušė vulgariosios politinės ekonomijos valanda. Lygiai metai prieš tai, kaip Nasau V. Senioras atrado Mančesteryje, kad kapitalo pelnas (įskaitant palūkanas) yra neapmokėtos «paskutinės dvyliktosios darbo valandos» produktas, jis pranešė pasauliui apie kitą savo atradimą. «Aš,— iškilmingai tarė jis,— žodį kapitalas, laikomą gamybos priemone, pakeičiu žodžiu susilaikymas»⁴¹. Tikrai nepra-lenkiamas vulgariosios ekonomijos «atradimų» pavyzdys! Tam tikrą ekonominę kategoriją ji pakeičia sikofantine fraze. Voilà tout [Štai ir viskas]. «Jei laukinis žmogus,— pamoko Senioras,— gaminasi lanką, tai jis verčiasi pramone, bet nepraktikuoja susilaikymo». Tai mums paaiškina, kaip ir kodėl ankstesnėse visuomeninėse santvarkose darbo priemonės buvo gaminamos kapitalistui «nesusilaikant». «Kuo labiau visuomenė daro pažangą, tuo daugiau ji reikalauja su-

⁴⁰ Ten pat, 50 psl.

⁴¹ Senior: «Principes fondamentaux de l'Économie Politique». Arrivabene vertimas. Paris 1836, 308 psl. Senosios klasikinės mokyklos šalininkams tai buvo šiek tiek perdaug kvaila. «Ponas Senioras išsireiškimus darbas ir kapitalas pakeičia išsireiškimais darbas ir susilaikymas... Susilaikymas yra paprastas neigimas. Pelno šaltinis yra ne susilaikymas, bet gamybiškai naudojamo kapitalo vartojimas» (Džonas Keiznovas jo išleistame Maltaus veikal: «Definitions in Political Economy». London 1853, 130 psl., pastaba). Priešingai, p. Džonas St. Milis viename puslapyje nurašo Rikardo pelno teoriją, o kitame — priima Senioro «remuneration of abstinence» [atlyginimą už susilaikymą]. Jam tiek pat savi yra lėkšti prieštaravimai, kiek svetimas yra Hegelio «prieštaravimas», bet kurios dialektikos šaltinis.

2-jo leid. priedas. Vulgariajam ekonomistui neateina į galvą ta paprasta mintis, kad kiekvieną žmogaus veiksmą galima laikyti «susilaikymu» nuo priešingo veiksmo. Valgymas yra susilaikymas nuo pasninko. vaikščiojimas — susilaikymas nuo stovėjimo vietoje, darbas — susilaikymas nuo dykinėjimo, dykinėjimas — susilaikymas nuo darbo ir pan. Šie ponai turėtų pagalvoti apie Spinozos žodžius: Determinatio est negatio [Apibrėžimas yra neigimas].

„Išlaikymo“⁴², ir kaip tik iš tų, kurie verčiasi tuo, kad pasisavina sau savetimą darbą ir jo produktą. Visos darbo proceso sąlygos nuo šiol pavirsta atitinkamu kapitalisto susilaikymo aktų kiekiu. Jei grūdai ne tik valgomi, bet ir sėjami, tai kapitalisto susilaikymo dėka! Jei vynas laikomas tam tikrą laiką, kad jis surūgtų, tai ir vėl tik kapitalisto susilaikymo dėka!⁴³ Kapitalistas apiplėšia savo paties kūną, kai jis «skolina (l) darbininkui darbo įrankius»,— t. y., sujungęs juos su darbo jėga, vartoja kaip kapitalą,— užuot suėdęs garo mašinas, medvilnę, geležinkelius, trąšas, darbinius arklius ir t. t. arba, kaip dalyką naiviai vaizduoja vulgarusis ekonomistas, užuot iššvaistęs «jų vertę», paversdamas ją prabangos dalykais bei kitais vartojimo reikmenimis⁴⁴. Kokiū būdu kapitalistų klasė įstengia tai įvykdyti, yra paslaptis, kurią vulgarioji politinė ekonomija iki šiol griežtai saugoja. Kaip ten bebūtų, pasaulis gyvuoja tik dėka to, kad kapitalistas, šis šiuolaikinis Višnu garbintojas, pats save kankina. Ne tik kaupimas, bet ir paprastas «kapitalo išlaikymas reikalauja nuolatinio jėgų įtempimo tam, kad būtų galima atsispirti pagundai jį suvartoti»⁴⁵. Taigi, jau paprastas humaniškumas, matyti, reikalauja, kad kapitalistas būtų nuo šių kančių ir pagundų išvaduotas tuo pačiu būdu, kuriuo vergovės panaikinimas neseniai išvadavo Georgijos vergvaldį nuo sunkios dilemos: ar pralėbauti geriant šampaną visą iš negrų-vergų išspaustą pridėdamąjį produktą, ar dalį jo iš naujo paversti papildomu negrų ir žemės kiekiu.

Įvairių įvairiausiose visuomeninėse-ekonominėse formacijose vyksta ne tik paprastoji reprodukcija, bet ir reprodukcija išplėstiniu mastu, nors ir nevienodu dydžiu. Laikui bėgant, vis daugiau gaminama ir daugiau vartojama, vadinasi, ir daugiau produkto paverčiama gamybos priemonėmis. Tačiau šis procesas nėra kapitalo kaupimas, vadinasi, nėra ir kapitalisto funkcija tol, kol darbininko gamybos priemonės, vadinasi, jo produktas ir jo pragyvenimo reikmenys dar

⁴² Senior: «Principes fondamentaux de l'Économie Politique». Arrivabene vertimas. Paris 1836, 342 psl.

⁴³ «Niekas... nesėtų, pvz., savo kviečių, mesdamas juos dvylikai mėnesių į žemę, arba ištisiems metams nepalikų savo vyno rūsyje, užuot pats suvartojęs šiuos daiktus arba jų ekvivalentą iš karto... jei tik nesitiktų gauti papildomos vertės ir t. t.» (Scrope: «Political Economy», A. Potter leid., New York 1841, 133, 134 psl.).

⁴⁴ «Nepriteklius, kurį kapitalistas prisiima, skolindamas savo gamybos įrankius darbininkui, užuot pavertęs jų vertę vartojimo reikmenimis arba prabangos dalykais savo asmeniniam vartojimui» (G. de Molinari: «Études économiques», Paris 1846, 36 psl.) (švelninantis išsireiškimas «skolinti» panaudotas tam, kad, sutinkamai su išrėginta vulgarųjų ekonomistų maniera, samdomąjį darbininką, kurį išnaudoja pramonės kapitalistas, būtų galima sutapatinti su pačiu pramonės kapitalistu, kuris naudojasi kito kapitalisto skolinamais pinigais).

⁴⁵ «La conservation d'un capital exige... un effort... constant pour résister à la tentation de le consommer» (Courcelle-Seneuil: «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2-sis leid., Paris 1857, 57 psl.).

nestovi priešais jį kapitalo forma⁴⁶. Prieš keletą metų miręs Ričardas Džonsas, Maltaus įpėdinis Heiliberio Ost-Indijos koledžo politinės ekonomijos katedroje, dviem stambiais faktais vykusiai tai iliustruoja. Kadangi indų tautos daugumą sudaro savarankiškai ūkininkaujantieji valstiečiai, tai jų produktas, jų darbo priemonės ir jų pragyvenimo reikmenys niekad neįgauna «iš svetimų pajamų sutaupyto («saved from revenue») fondo formos («the shape») ir, vadinasi, visiškai neišcina kaupimo parengtinio proceso» («a previous process of accumulation»)⁴⁷. Iš antros pusės, tose provincijose, kur Anglijos viešpatavimas kuo mažiausiai suardė senąją sistemą, nežemdirbystės darbininkai gauna darbo betarpiškai iš stambiųjų feodalų, kuriems dalis žemės ūkio pridedomojo produkto atitenka duoklės arba žemės rentos forma. Dalį šio pridedomojo produkto stambieji feodalai suvartoja natūraliniu pavidalu, kilą dalį darbininkai jiems paverčia prabangos dalykais ir kitais vartojimo reikmenimis, o likutis sudaro darbo užmokestį darbininkams, kurie yra savo darbo įrankių savininkai. Gamyba ir reprodukcija išplėstinu mastu čia vyksta sekmingai, visiškai nesikišant šiam įstabiam šventajam, šiam liūdnojo veido riteriui, «susilaikančiam» kapitalistui.

**4. APLINKYBĖS, APSPRENDŽIANČIOS KAUPIMO MASTĄ
NEPRIKLAUSOMAI NUO TOS PROPORCIJOS.
KURIA PRIDEDAMOJI VERTĖ SUSKYLA Į KAPITALĄ IR PAJAMAS.
DARBO JĖGOS ISNAUDOJIMO LAIPSNIS.
DARBO GAMYBINIS PAJĖGUMAS.
DIDĖJANTIS SKIRTUMAS TARP PANAUDOJAMOJO KAPITALO
IR SUVARTOJAMOJO KAPITALO.
AVANSUOTOJO KAPITALO DYDIS**

Jei santykis, kuriuo pridedomoji vertė suskyla į kapitalą ir pajamas, yra duotas, tai sukaupto kapitalo dydis, aišku, priklauso nuo absoliutaus pridemosios vertės dydžio. Tarkime, kad 80% kapitalizuojama ir 20% pravalgoma; tada sukauptas kapitalas bus 2 400 sv. st. arba 1 200 sv. st., priklausomai nuo to, ar bendra pridemosios vertės suma yra 3 000 ar tik 1 500 sv. st. Tuo būdu apsprendžiant kaupimo dydį veikia visos tos aplinkybės, kurios apsprendžia pridemosios vertės masę. Mes čia dar kartą jas peržvelgsime, bet tik tiek, kiek jos teikia naujų požiūrių į kaupimą.

⁴⁶ «Atskiros pajamų klasės, kurios labiausiai palaiko nacionalinio kapitalo pažangą, kinta įvairiose savo vystymosi stadijose ir dėl to yra visiškai skirtingos nacijsose, esančiose įvairiose išsivystymo pakopose. . . Pelnas. . . yra nežymus kaupimo šaltinis palyginti su darbo užmokesčiu ir renta ankstyvosiose visuomenės vystymosi stadijose. . . Kai nacionalinio darbo jėgų vystymasis iš tikrųjų daro žymų žingsnį į priekį, santykinis pelno kaip kaupimo šaltinio vaidmuo padidėja» (*Richard Jones: «Text-book etc.»*, 16, 21 psl.). [Plg. *Ричард Джонс: «Экономические сочинения»*. Соцэґниз, 1937, 295, 299, 300 psl.]

⁴⁷ Ten pat, 37 psl. [Plg. *Ричард Джонс: «Экономические сочинения»*. Соцэґниз, 1937, 314 psl.]

Kaip mes prisimename, pridedamosios vertės norma pirmiausia priklauso nuo darbo jėgos išnaudojimo laipsnio. Politinė ekonomija taip aukštai vertina šią aplinkybę, kad dažnai painioja spartų kaupimo augimą, kuris kyla iš darbo gamybinio pajėgumo didėjimo, su sparčiu jo augimu, kuris kyla dėl didesnio darbininko išnaudojimo⁴⁸. Skyriuose apie pridedamosios vertės gaminimą mes nuolat laikėmės prielaidos, kad darbo užmokestis bent yra lygus darbo jėgos vertei. Tačiau praktikoje priverstinis darbo užmokesčio sumažinimas žemiau šios vertės vaidina per daug svarbų vaidmenį, kad mes nors trumpai ties juo nesustotume. Tam tikrose ribose jis būtinajam darbininko vartojimo fondą faktiškai paverčia kapitalo kaupimo fondu.

«Darbo užmokestis,—sako Dž. St. Milis,—neturi gamybinės jėgos; jis yra tam tikros gamybinės jėgos kaina; darbo užmokestis, kaip ir mašinų kaina, anaipol nedalyvauja greta paties darbo gaminant prekes. Jei darbą būtų galima turėti ju neperkant, tai darbo užmokestis būtų nereikalingas»⁴⁹. Bet jei darbininkai galėtų maitintis oru, jų nebūtų galima pasamdyti už jokią kainą. Vadinas, nieko nekainuojantis darbas yra riba matematine šio žodžio prasme: j ją visada galima artėti, bet niekad jos nepasiekiant. Nuolatinė kapitalo tendencija yra numakdyti darbininkus ligi šio nihilistinio lygio. Dažnai mano cituojamas XVIII amžiaus rašytojas, «Essay on Trade and Commerce» autorius, tik atskleidė slaptą Anglijos kapitalo svajonę, pareikšdamas, kad istorinis gyvybinis Anglijos uždavinys yra sumažinti Anglijos darbininkų darbo užmokestį ligi Prancūzijos ir Olandijos darbininkų darbo užmokesčio lygio⁵⁰. Jis, tarp kita ko, naiviai sako: «Jei mūsų beturčiai (simboliškas terminas darbininkams pažymėti) nori gyventi prabangoje... tai, žinoma, jų darbas

⁴⁸ «Rikardo sako: «Įvairiose visuomenės išsivystymo pakopose kapitalo, arba priemonių darbai panaudoti (t. y. išnaudoti), kaupimas gali būti daugiau ar mažiau spartus ir, šiaip ar taip, turi priklausyti nuo darbo gamybinio pajėgumo. Aplamai kalbant, darbo gamybinis pajėgumas yra visų didžiausias ten, kur yra derlingos dirvos perteklius». Jei šiame sakinyje darbo gamybinio pajėgumu suprantamas menkas dydis tos kiekvieno produkto dalies, kuri atitenka žmonėms, gaminantiems jį savo rankų darbu, tai Rikardo teigimas yra tiesiog tautologija, nes kita fondo dalis gali žinoma, būti panaudota kaupti kapitalui, jei to nori savininkas («if the owner pleases»). Bet paprastai to nėra kaip tik ten, kur šalis visų derlingiausia» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», 74 psl.).

⁴⁹ *J. St. Mill: «Essays on some unsettled Questions of Political Economy».* London 1844, 90 psl.

⁵⁰ «An Essay on Trade and Commerce». London 1770, 44 psl. Lygiai taip pat laikraštis «Times» 1866 m. gruodžio mėnesį ir 1867 m. sausio mėnesį įdėjo atvirus Anglijos kasyklų savininkų pasisakymus, kuriuose buvo aprašomas laimingas gyvenimas Belgijos kalnakasių, nereikalaujančių ir negaunančių nieko daugiau, negu reikia savo egzistavimui «šeimininkų» naudai palaikyti. Belgijos darbininkai daug kenčia, bet figūruoti pavyzdiniais darbininkais «Times» laikraštyje—tai jau per daug! Atsakymas buvo Belgijos kalnakasių 1867 m. vasario pradžioje įvykęs streikas (netoli Maršjeno), kuris švinu ir paraku buvo nuslopinamas.

turi būti brangus... Juk plaukai šiaušiasi pagalvojus apie tuos didžiulius nesaikingumus («heap of superfluities»), kuriais pasižymi mūsų manufaktūrinių darbininkų vartojimas: čia ir degtinė, ir džinas, ir arbata, ir cukrus, užsieniniai vaisiai, stiprus alus, kartūnai, uostomasis ir rūkomasis tabakas ir t. t.»⁵¹. Toliau autorius cituoja veikalą vieno Northamptonširo fabrikanto, kuris, dievobaimingai pakėlęs akis į dangų, šaukia: «Darbas yra visu trečdaliu pigesnis Prancūzijoje negu Anglijoje, nes Prancūzijos beturčiai sunkiai dirba, saikingai valgo ir rengiasi, ir svarbiausieji jų vartojimo produktai yra duona, vaisiai, daržovės, prieskoninės šaknys ir džiovinta žuvis; jie labai retai valgo mėsą ir, kai kviečiai yra brangūs, labai mažai valgo duonos»⁵². «Be to,— tęsia toliau šis eseistas,— jų gėrimas yra vanduo ir panašūs silpnieji gėrimai, tad jie iš tikrųjų išleidžia nepaprastai mažai pinigų... Tokią padėtį, žinoma, pas mus sunku pasiekti, bet ją galima pasiekti, kaip tat įrodo tas faktas, jog ji yra Prancūzijoje ir Olandijoje»⁵³. Dviem dešimtmečiais vėliau vienas Amerikos šarlatanų, pakeltas baronu jankis Bendžaminas Tompsonas (alias [kitaip] Rumfordo grafas), vystė tokius pat filantropinius planus, nusipelnėdamas kuo didžiausią dievo ir žmonių palankumą. Jo «Essays» yra virėjos knyga, kurioje pilna visokių receptų, nurodančių, kaip brangiai kainuojančius normalius darbininkų maisto produktus pakeisti pigiais surogatais. Štai nepaprastai vykęs šio nuostabaus «filosofo» receptas: «5 sv. miežių, 5 sv. kukurūzų, už 3 pensus silkių, už 1 pensą druskos, už 1 pensą acto, už 2 pensus pipirų ir daržovių, iš viso už 20³/₄ penso sumą gaunama sriuba 64 žmonėms, be to, esant vidutinėms grūdų kainoms, išlaidos šiam maistui dar gali būti sumažintos iki 1/4 penso vienam žmogui»⁵⁴. Besivystant ka-

⁵¹ «An Essay on Trade and Commerce». London 1770, 44, 46 psl.

⁵² Northamptonširo fabrikantas padaro čia dievobaimingą apgaulę, visiškai dovanotiną, turint galvoje jo širdies kančias. Jis tariamai lygina Prancūzijos ir Anglijos manufaktūrinių darbininkų gyvenimą, o tuo tarpu cituotoje vietoje aprašo, kaip jis vėliau ir pats prisipažįsta, Prancūzijos žemės ūkio darbininkų gyvenimą!

⁵³ «An Essay on Trade and Commerce». London 1770, 70, 71 psl.

^{3-jo leid. pastaba.} Šiuo metu dėl konkurencijos pasaulinėje rinkoje, kilusios po to, kai buvo parašytos cituotosios eilutės, mes šiuo klausimu žymiai pažengėme į priekį. «Jei Kinija,— sakė savo rinkėjams parlamento narys Steipltonas,— pasidarys didžiąja pramonine šalimi, tai aš nematau, koku būdu Europos gyventojai darbininkai galės išlaikyti kovą su ja, nenusmukdami ligi savo konkurentų lygio» («Times», 1873 m. rugsėjo 3 d.).— Dabar jau nebe kontinentinis,— ne, Kinijos darbininkų darbo užmokestis yra išsvajotas Anglijos kapitalo tikslas.

⁵⁴ Benjamin Thompson: «Essays, Political, Economical and Philosophical etc.». 3 tomai. London 1796—1802, I t., 294 psl. Savo veikale «The State of the Poor. or an History of the Labouring Classes in England etc.» seras F. M. Idenas ypatingai rekomenduoja darbo namų viršininkams Rumfordo elgetų sriubą ir priekaištaudamas nurodo Anglijos darbininkams, kad «Škotijoje daugelis šeimų išstisus mėnesius maitinasi vien tik avižinėmis kruopomis ir miežiniais miltais, sumaišytais su vandeniu ir druska, nevartodamos nei kviečių, nei rugių, nei

pitalistinei gamybai, prekių falsifikavimas tiek paplito, jog Tompsono idealai pasidarė nebereikalingi⁵⁵.

XVIII šimtmečio pabaigoje ir pirmaisiais XIX šimtmečio dešimtmečiais Anglijos žemės nuomininkai ir lendlordai prievarta sumažino darbininkų uždarbį iki kraštutinės žemiausios ribos, išmokėdami padieniams žemės ūkio darbininkams darbo užmokesčio forma mažiau už pragyvenimui būtina minimumą, o likusią dalį pridėdami parapijos teikiamų labdarybės pašalpų forma. Štai pavyzdys, kaip apsuksčiai tadą veikė Anglijos Dogberiai, «įstatymiškai» nustatydami darbo užmokesčio tarifus: «Kai Spinhemlendo skvairai 1795 metais nustatinėjo darbo užmokestį, jie kaip tik buvo papietavę, bet, matyti, manė, kad darbininkai nieko panašaus nėra reikalingi... Jie nutarė, kad savaitinis užmokestis turi būti 3 šil. vienam žmogui, kai 8 sv. 11 uncių duonos kepalas kainuoja 1 šil.; tas savaitinis darbo užmokestis turi reguliariai didėti, kol kepalas kainą pasieks 1 šil. 5 pensus. Duonos kainai dar labiau pakilus, darbo užmokestis turi santykinai mažėti, kol kepalas kainą padidės ligi 2 šil.; darbininko vartojimas tuomet turėtų penktadaliu sumažėti palyginti su anksčiau buvusiu vartojimu»⁵⁶. 1814 metais lordų rūmų tyrimo komisijai davė parodymą kažkoks A. Benetas, stambus žemės nuomininkas, taikos teisėjas, beturčių namų valdytojas ir darbo užmokesčio reguliuotojas. Į klausimą: «Ar žiūrima, kad būtų kokia nors proporcija tarp dienos darbo vertės ir darbininkams parapijos teikiamos pašalpos dydžio?» — jis atsakė: «Taip. Kiekvienos šeimos savaitinės pajamos papildomos virš jos nominaliojo uždarbio iki galoninio duonos kepalas (8 sv. 11 uncių) vertės ir 3 pensų vienam žmogui... Mes manome, kad galoninio kepalas užtenka kiekvieno šeimos nario gyvybei palaikyti per savaitę; 3 pensai duodami drabužiams; o jei parapija vėliau nori pati duoti drabužius, šie 3 pensai išskaitomi iš pašalpos. Ši praktika viešpatauja

mėsos, ir, nepaisant to, gyvena net labai ištaigingai» («and that very comfortably too»). (Minėslasis veikalas, I t., II kn., II sk., 503 psl.). Analoginiai «nurodymai» buvo daromi ir XIX amžiuje. «Anglijos žemės ūkio darbininkai, — skaitome mes, pvz., — nenori valgyti duonos su blogesnių miltų priemaisomis. Škotijoje, kur auklėjimas yra geresnis, šio prietaro, matyti, nėra» (*Charles H. Parry, M. D.*: «The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered». London 1816, 69 psl.). Tačiau tas pats Paris skundžiasi, kad Anglijos darbininkas šiuo metu (1815 m.) smarkiai nusmuko palyginti su Ideno laikais (1797 m.).

⁵⁵ Iš ataskaitų, kurias paskelbė paskutinė parlamentinė tyrimo komisija pragyvenimo reikmenų falsifikavimo klausimu, matyti, kad net vaistų falsifikavimas Anglijoje yra ne išimtis, o taisyklė. Pavyzdžiui, ištyrus 34 bandomuosius opijaus pavyzdžius, pirtus 34 Londono vaistinėse, pasirodė, kad 31 atveju produktas buvo falsifikuotas primaišant aguonų galvučių, kvietinių miltų, kamedės, molio, smėlio ir t. t. Daugelyje bandomųjų pavyzdžių nebuvo rasta nė atomo morfijaus.

⁵⁶ *G. L. Newnham* (barrister-at-law [advokatas]): «A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Corn Laws». London 1815, 20 psl., pastaba.

ne tiktai visoje vakarinėje Uiltširo grafystės dalyje, bet, mano manymu, ir visoje šalyje»⁵⁷. «Tuo būdu,—sušunka vienas buržuazinis ano meto rašytojas,—žemės nuomininkai eilę metų skatino pagarbos vertos savo tėvynainių klasės išsigimimą, versdami juos susirasti prieglobstį darbo namuose. . . Nuomininkas padidino savo paties pajamas, sukliudydamas darbininkams kaupti net patį būtiniausią vartojimo fondą»⁵⁸. Kokį vaidmenį, kuriant pridedamąją vertę, vadinasi, ir kuriant kapitalo kaupimo fondą, mūsų laikais vaidina tiesioginis plėšimas iš darbininko būtino vartojimo fondo, tai mes matėme, pvz., nagrinėdami vadinamąjį darbą namie (žr. XIII sk., 8, d). Tolesni šios rūšies faktai bus pateikti žemiau šiame skyriuje.

Nors visose pramonės šakose dalis pastoviojo kapitalo, susidedanti iš darbo priemonių, turi būti pakankama tam, kad būtų galima pasamdyti tam tikrą darbininkų skaičių, kurį apsprendžia šio kapitalo įdėjimo dydis, vis dėlto nebūtina, kad toji kapitalo dalis didėtų tuo pačiu santykiu, kaip ir dirbančiųjų darbininkų skaičius. Tarkime, kad tam tikrame fabrike 100 darbininkų, dirbdami po aštuonias valandas, tiekia 800 darbo valandų. Jei kapitalistas nori šią sumą dvigubai padidinti, jis gali pasamdyti 50 naujų darbininkų; tuomet jis turi avansuoti naują kapitalą ne tiktai darbo užmokesčiui, bet ir darbo priemonėms. Tačiau jis taip pat gali ir tuos nuo anksčiau dirbančius 100 darbininkų priversti dirbti 12 valandų vietoj 8, ir tada jis galės išsiversti turimomis darbo priemonėmis, kurios tik greičiau nusidėvės. Tuo būdu papildomas darbas, kurį yra sukūręs didesnis darbo jėgos įtempimas, gali padidinti kaupimo substanciją, t. y. pridedamąjį produktą ir pridedamąją vertę, atitinkamai nepadidinant pastoviosios kapitalo dalies.

Gavybinėje pramonėje, pvz., kalnakasyboje, žaliavos nėra avansuojamojo kapitalo sudėtinė dalis. Čia darbo objektas nėra pirmesnio darbo produktas, bet yra neatlygintinė gamtos dovana. Kaip ančiau: rūda, mineralai, akmenis anglis, akmenys ir t. t. Pastovusis kapitalas čia susideda beveik vien tik iš tokių darbo priemonių, kurioms labai lengva panaudoti padidintą darbo kiekį (pvz., įvedant dienes ir naktines darbininkų pamainas). Tačiau, kitoms sąlygoms esant lygioms, produkto masė ir vertė didėja tiesiog proporcingai panaudotam darbo kiekiui. Kaip ir pirmąją gamybos dieną, čia žengia kartu abu pirminiai veiksniai, kuriantieji produktą, o lygia greta kuriantieji ir medžiaginius kapitalo elementus: žmogus ir gamta. Darbo

⁵⁷ Ten pat, 19, 20 psl.

⁵⁸ *Ch. H. Parry*: «The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered». London 1816, 77, 69 psl. Ponai lendlordai, iš savo pusės, ne tik «atlygino» sau už nuostolius, turėtus antijakobininiame kare, kurį jie vedė Anglijos vardu, bet ir milžiniškai pralobo. «Per 18 metų jų rentos padidėjo dvigubai, trigubai, keturgubai, o išimtiniais atvejais padidėjo šešis kartus» (ten pat, 100, 101 psl.).

jėgos lankstumo dėka kaupimo sritis išplečiama, prieš tai nepadidinant pastoviojo kapitalo.

Žemdirbystėje negalima išplėsti dirbamo ploto, papildomai neavansuojant sėklų ir trąšų. Bet jeigu jos avansuotos, tai net grynai mechaninis žemės įdirbimas nuostabiai padidina produkto kiekį. Didesnis darbo kiekis, kurį atliko ankstesnis darbininkų skaičius, pakeičia dirvos derlingumą, nereikalaujamas jokių naujų avansavimų darbo priemonėmis. Tai ir vėl yra tiesioginis žmogaus poveikis gamtai, kuris pasidaro betarpišku padidinto kaupimo šaltiniu, naujam kapitalui visiškai nedalyvaujant.

Pagaliau pramonėje tikrąja šio žodžio prasme kiekvienos papildomos darbo sąnaudos prielaida yra atitinkamos papildomos sąnaudos žaliavoms, bet visiškai nebūtinai darbo priemonėms. Bet kadangi gavybinė pramonė ir žemdirbystė tiekia apdirbamajai pramonei jos pačios žaliavą ir žaliavą jos darbo priemonėms, tai apdirbamosios pramonės naudai eina ir tas papildomas produktų kiekis, kurį gavybinė pramonė ir žemdirbystė sukūrė be papildomų kapitalo įdėjimų.

Bendras rezultatas yra toks: įvaldydamas du pirminius turto kūrimo veiksnius, darbo jėgą ir žemę, kapitalas įgauna sugebėjimą plėstis, o tai leidžia jam išvesti savo kaupimo elementus už ribų, kurias, atrodytu, apsprendžia jo paties dydis, t. y. vertė ir masė tų jau pagamintų gamybos priemonių, kuriose realizuojasi kapitalo buvimas.

Kitas svarbus kapitalo kaupimo veiksnys yra visuomeninio darbo našumo lygis.

Augant darbo gamybiniam pajėgumui, auga ir ta produktų masė, kuria reiškiasi tam tikra vertė, vadinasi, ir tam tikro dydžio pridėdamoji vertė. Esant nekintamai ir net krintančiai pridėdamosios vertės normai, jei tik pastaroji krinta lėčiau, negu didėja darbo gamybinis pajėgumas, pridėdamojo produkto masė auga. Todėl, jei pridėdamojo produkto padalijimas į pajamas ir papildomą kapitalą nekinta, tai kapitalisto vartojimas gali didėti, nemažindamas kaupimo fondo. Santykinis kaupimo fondo dydis gali augti net vartojimo fondo sąskaita, tuo metu kai prekių atpigimas atiduoda kapitalisto žinion tiek pat arba net daugiau vartojimo reikmenų negu anksčiau. Bet, didėjant darbo našumui, lygia greita vyksta, kaip mes matėme, darbininko atpigimas, vadinasi, pridėdamosios vertės normos didėjimas, net ir tuo atveju, kai realusis darbo užmokestis kyla. Pastarasis niekad nekyla tokiu pat santykiu, kaip darbo našumas. Taigi, ta pati kintamojo kapitalo vertė paleidžia veikti daugiau darbo jėgos, vadinasi, ir daugiau darbo. Ta pati pastoviojo kapitalo vertė reiškiasi didesniu gamybos priemonių kiekiu, t. y. didesniu darbo priemonių, darbo medžiagų ir pagalbinių medžiagų kiekiu, ir, vadinasi, tiekia daugiau elementų, kuriančių tiek produktą, tiek ir vertę, arba elementų, įsiurbiančių darbą. Todėl spartus kaupimas vyksta ir esant nekintamai ir net mažėjančiai papildomo kapitalo vertei. Ne tik tai

medžiagiškai išsiplėčia reprodukcijos mastas, bet ir pridamosios vertės gaminimas didėja sparčiau negu papildomo kapitalo vertė.

Darbo gamybinio pajėgumo vystymasis taip pat veikia ir pirmąjį kapitalą, t. y. kapitalą, jau esantį gamybos procese. Dalis funkcionuojančio pastoviojo kapitalo susideda iš darbo priemonių, kaip kad mašinos ir t. t., kurios gali būti suvartotos, vadinasi, atgamtos arba pakeistos naujais tos pačios rūšies egzemplioriais tik per ilgesnius laikotarpius. Bet kasmet dalis šių darbo priemonių atmiršta, t. y. pasiekia galutinį savo gamybinės funkcijos tikslą. Vadinasi, ši dalis kasmet yra savo periodinio atgaminimo arba savo pakeitimo naujais tos pačios rūšies egzemplioriais stadijoje. Jei darbo gamybinis pajėgumas vystosi tose šakose, kur gaminamos šios darbo priemonės,— o jis vystosi nepaliaujamai kartu su nenutrūkstama mokslo ir technikos pažanga,— tai senąsias mašinas, įrankius, aparatus ir t. t. pakeičia naujos, efektyvesnės ir palyginti su savo darbo apimtimi pigesnės darbo priemonės. Senasis kapitalas atgaminamas produktyvesne forma, jau nekalbant apie nuolatinį esamų darbo priemonių atskirų detalių keitimą. Kita pastoviojo kapitalo dalis, žaliavos ir pagalbines medžiagas, nenutrūkstamai atgaminama ištisus metus, o iš žemdirbystės gaunama medžiaga — paprastai kartą per metus. Vadinasi, kiekvienas metodų ir t. t. pagerinimas čia beveik tuo pačiu metu veikia ir papildomą kapitalą ir jau funkcionuojantį kapitalą. Kiekviena pažanga chemijos srityje ne tik padidina naudingųjų medžiagų skaičių ir jau žinomų medžiagų naudingų panaudojimų skaičių, tuo būdu kartu su kapitalo augimu išplėsdama ir jo įdėjimo sferą. Chemijos pažanga taip pat išmoko gamybos ir vartojimo proceso išmatas įvesti atgal į reprodukcijos proceso apytaką ir tuo būdu sukuria naują kapitalo medžiagą, prieš tai neįdedant kapitalo. Panašiai kaip didesnis gamtos turtų eksploatavimas pasiekiamas vien didinant darbo jėgos įtempimą, lygiai taip pat mokslas ir technika suteikia funkcionuojančiam kapitalui sugebėjimą plėstis, nepriklausomai nuo duoto jo dydžio. Jie taip pat daro įtakos tai pirminio kapitalo daliai, kuri stojo į savo atsinaujinimo stadiją. Naująja savo forma kapitalas veltui įsisavina visuomeninę pažangą, kuri vyko senajai jo formai neprisidedant. Tiesa, ši gamybinio pajėgumo vystymąsi tuo pačiu metu lydi dalinis funkcionuojančių kapitalų nuvertėjimas. Kadangi šis nuvertėjimas dėl konkurencijos yra aštriai juntamas, jo didžiausia našta užgriūva darbininką, kurį dar labiau išnaudodamas, kapitalistas stengiasi padengti savo nuostolius.

Darbas perkelią į produktą jo suvartotų gamybos priemonių vertę. Iš antros pusės, vertė ir masė tų gamybos priemonių, kurias paleidžia veikti tam tikras darbo kiekis, didėja proporcingai darbo našumo augimui. Vadinasi, jei tam tikras darbo kiekis ir prijangia savo produktui visada tą pačią naujos vertės sumą, tai, didėjant darbo našumui, auga ta senoji kapitalo vertė, kuri tuo būdu perkeliama į produktą.

Pavyzdžiui, jei Anglijos ir Kinijos verpėjai dirba vienodą valandų skaičių ir vienodai intensyviai, tai per savaitę jie sukurs lygias vertes. Tačiau, nepaisant šios lygybės, yra didžiulis skirtumas tarp vertės savaitinio produkto, kurį pagamina anglas, dirbdamas galinčiu automatu, ir vertės savaitinio produkto, kurį pagamina kinas, turėdamas vien tik ratelį. Per tą patį laiką, per kurį kinas suverpia vieną svarą medvilnės, anglas suverpia daug šimtų svarų. Simtus kartų didesnė senųjų verčių suma prijungiama anglo produkto vertei, produkto, kuriame šios senosios vertės išlieka nauja naudinga forma ir tuo būdu gali iš naujo funkcionuoti kaip kapitalas. «1782 metais,— praneša F. Engelsas,— visa per pirmesnius trejus metus surinkta vilna (Anglijoje) gulėjo dar neperdirbta dėl darbininkų trūkumo; ji būtų ir toliau gulėjusi, jei į pagalbą nebūtų atėjusios naujai išrastos mašinos, kurios ją suverpė»⁵⁹. Mašinių forma sudaiktintas darbas, žinoma, nesukūrė nė vieno naujo darbininko, bet jis davė galimybę nedideliame skaičiu darbininkų, sunaudojant palyginti nedaug gyvojo darbo, ne tik gamybiškai suvartoti vilną ir prijungti jai naują vertę, bet ir išlaikyti jos senąją vertę verpalų ir t. t. forma. Tuo pačiu jis sukūrė priemonę ir akstiną vilnos išplėstinei reprodukcijai. Gyvojo darbo įgimtas sugebėjimas yra, kuriant naują vertę, išlaikyti senąją. Todėl, augant gamybos priemonių efektyvumui, apimčiai ir vertei, t. y. augant darbo gamybinio pajėgumo vystymąsi lydinčiam kaupimui, darbas vis naujomis formomis išlaiko ir įamžina nuolat didėjančią kapitalo vertę⁶⁰. Si natūralinė darbo galia pasireiškia kaip

⁵⁹ F. Engels: «Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, 20 psl. [Ф. Энгельс: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 2 т., 1955, 250 psl.]

⁶⁰ Klasikinė politinė ekonomija dėl savo nepatenkinamos darbo proceso ir vertės didinimo proceso analizės niekad kaip reikiant nebuvo supratusi šio svarbaus reprodukcijos momento. Pavyzdys gali būti Rikardo. Pvz., jis sako: Kaip besikeistų gamybinis pajėgumas, «milijonas žmonių fabrikuose visuomet pagamins tą pačią vertę». Tai teisinga, jei yra duotas jų darbo dydis ir jo intensyvumo laipsnis. Bet tai nė kiek nekliudo tam, kad, esant skirtingam jų darbo gamybiniam pajėgumui, vienas milijonas žmonių paverčia produktu labai skirtingas gamybos priemonių mases, išlaiko savo produkte labai skirtingus ankstesnės vertės kiekius ir, vadinasi, tiekia labai skirtingos vertės produktus. Ir kaip tik šią aplinkybę Rikardo išleidžia iš akių kai kuriose savo išvadose. Tarp kita ko pastebėsime, kad šiuo pavyzdžiu Rikardo veltui mėgino išaiškinti Z. B. Sėjui skirtumą tarp vartojamosios vertės (kuria jis čia vadina wealth, medžiaginiu turtu) ir mainomosios vertės. Sėjus atsako: «Kai dėl to sunkumo, į kurį nurodo Rikardo, sakydamas, kad milijonas žmonių, esant tobulesniems gamybos metodams, gali pagaminti dukart, triskart daugiau turto, nepagamindami betgi didesnės vertės, tai šis sunkumas išnyksta, jei mes, kaip tai ir reikia, žiūrėsime į gamybą kaip į mainus, kuriuose atiduodami gamybiniai darbo, žemės, kapitalų patarnavimai, siekiant mainais gauti produktų. Su šių gamybinių patarnavimų pagalba mes įsigyjame visus pasaulyje esančius produktus. Vadinasi... mes esame tuo labiau turtingi, mūsų gamybiniai patarnavimai turi tuo daugiau vertės, kuo daugiau naudingų daiktų mes už juos gauname per mainus, vadinamus gamyba» (J. B. Say: «Lettres à M. Malthus». Paris 1820, 168, 169 psl.). «Sunkumas», kurį nori pašalinti Sėjus,— jis egzistuoja tik jam, bet anaipol ne

savisaugos galia, savybinga tam kapitalui, kuris įvaldo darbą, visiškai taip pat, kaip visuomeninis darbo gamybinis pajėgumas pasireiškia kaip kapitalo savybė, o kapitalisto vykdomas nuolatinis pridėdamojo darbo pasisavinimas — kaip kapitalo nuolatinis savaiminis augimas. Visos darbo galios pasireiškia kaip kapitalo galios, taip pat, kaip visos prekės vertės formos — kaip pinigų formos.

Augant kapitalui, didėja skirtumas tarp panaudojamojo kapitalo ir suvartojamojo kapitalo. Kitaip tariant: didėja vertės ir medžiagos masė darbo priemonių, kaip antai: pastatų, mašinų, drenavimo vamzdžių, darbinių gyvulių, visokių aparatų, kurie per ilgesnį ar trumpesnį laikotarpį nuolat atsinaujinančiuose gamybos procesuose funkcionuoja, t. y. tarnauja tam tikram naudingam efektui pasiekti, pilnu savo mastu, tuo tarpu kai nusidėvi tik palaipsniui, vadinasi, praranda savo vertę tik dalimis, ir tuo būdu taip pat tik dalimis ją perkelia į produktą. Kiek šios darbo priemonės, dalyvaudamos sukuriant produktą, jam neprijungia naujos vertės, t. y. kiek jos yra naudojamos ištiesai, o suvartojamos tik dalimis, tiek jos, kaip mes jau aukščiau esame minėję, teikia neapmokamų patarnavimų panašiai kaip gamtos jėgos: vanduo, garas, oras, elektra ir t. t. Šie neapmokami patar-

Rikardo,— yra štai koks. Kodėl nepadidėja vartojamųjų verčių vertė, jei dėl padidėjusio darbo gamybinio pajėgumo auga jų kiekis? Atsakymas: sunkumas bus pašalintas, jei mes teiksimės vartojamąją vertę pavadinti mainomąja verte. Mainomoji vertė yra daiktas, kuris vienaip ar kitaip yra susijęs su mainais. Taigi, pavadinkime gamybą darbo ir gamybos priemonių «mainymu» į produktą,— ir tada aiškių aiškiausiai pamatysime, kad mainomosios vertės mes gausime tuo daugiau, kuo daugiau vartojamųjų verčių bus sukurta gamyboje. Kitaip tariant: kuo daugiau vartojamųjų verčių, pvz., kojinių, duoda kojinių fabrikantui darbo diena, tuo daugiau jis turi kojinių. Bet čia Sėjui staiga kyla mintis, kad, kojinių «kiekiui didėjant», jų «kaina» (neturinti, žinoma, nieko bendro su mainomąja verte) krinta, «nes konkurencija verčia gamintojus atiduoti produktus už tiek, kiek jie jiems kainuoja». Bet iš kurgi atsiranda pelnas, jei kapitalistas parduoda savo prekes už tokią kainą, kurią jos jam kainuoja? Tačiau never mind [ar verta jaudintis dėl tokio niekniekio!] Sėjus pareiškia, kad, padidėjus našumui, kiekvienas dabar mainais į tą patį ekvivalentą gauna dvi poras kojinių vietoj vienos poros, kaip tai buvo anksčiau, ir t. t. Rezultatas, kurį jis tuo būdu priėjo, yra kaip tik tas pats Rikardo teiginys, kurį jis norėjo paneigti. Po tokio didžiulio minties įtempimo jis triumfuodamas kreipiasi į Maltų šiais žodžiais: «Tokia, gerbiamasis pone, yra ši tvirtai pagrįsta teorija; be jos,— aš tai pareiškiu,— neįmanoma išaiškinti sunkiausių politinės ekonomijos klausimų ir ypač klausimo, kokių būdu, nepaisant to, kad turtas susideda iš verčių, nacija gali pasidaryti turtingesnė, kai jos produktų vertė krinta» (ten pat, 170 psl.). Dėl tokių fokusų Sėjus veikale «Lettres» vienas anglų ekonomistas pažymi: «Si afektuota plepėjimo maniera («those affected ways of talking») ir sudaro tai, ką p. Sėjus nori vadinti savo doktrina ir ką jis rekomenduoja Maltui dėstyti Hartforde, kaip tai jau daroma «daugelyje Europos vietų». Jis sako: «Jeigu jums visi šie teiginiai pasirodys paradoksalūs, įsižiūrėkite į tuos daiktus, kuriuos jie išreiškia, ir aš drįstu manyti, kad jie jums pasirodys esą be galo paprasti ir suprantami». Be abejonės,— tai, ką mes pamatysime kaip šio proceso rezultatą, mums pasirodys kuo tik norite, bet tik ne originaliu ar žymiu dalyku» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», 110 psl.).

navimai ankstesniojo darbo, kurį pagauna ir įdvasina gyvasis darbas, kaupiasi didėjant kaupimo mastui.

Kadangi ankstesnysis darbas visuomet pasirodo kapitalo drabužiais, t. y. darbininkų *A, B, C* ir t. t. darbo pasyvas pavirsta nedirbančiojo asmens *X* aktyvu, tai buržia ir ekonomistai neranda žodžių ankstesniojo darbo nuopelnams išgirti; škotų genijus Mak-Kulochas net mano, kad ankstesniajam darbui turi priklausyti tam tikras atlyginimas (palūkanos, pelnas ir t. t.)⁶¹. Taigi, nenutrūkstamai didėjanti reikšmė ankstesniojo darbo, dalyvaujančio gamybos priemonių forma gyvajame darbo procese, priskiriama ne pačiam darbininkui, kurio ankstesnysis ir neapmokėtas darbas čia funkcionuoja, bet iš darbininko nusavintam šio darbo pavidalui, kapitalui. Praktiniai kapitalistinės gamybos veikėjai bei jų ideologai-niekatauškiai visiškai nesugeba įsivaizduoti gamybos priemonių atskirai nuo tos savotiškos antagonistinės visuomeninės kaukės, kuri joms šiuo metu yra suskūta į panašiai kaip vergvaldys nesugeba įsivaizduoti darbininko, kaip toki, atskirai nuo jo atliekamo vergo vaidmens.

Esant tam tikram darbo jėgos išnaudojimo laipsniui, pridedamosios vertės masę apsprendžia tuo pačiu metu išnaudojamų darbininkų skaičius, o šis pastarasis atitinka, nors ir kintančia proporcija, kapitalo dydį. Vadinasi, kuo daugiau auga kapitalas progresuojančio kaupimo dėka, tuo smarkiau auga ir ta vertės suma, kuri suskyla į vartojimo fondą ir kaupimo fondą. Todėl kapitalistas gali ištaigingiau gyventi ir tuo pačiu metu daugiau «susilaikyti». Ir galų gale visos gamybos varomosios jėgos veikia tuo energingiau, kuo smarkiau kartu su avansuotojo kapitalo mase plečiasi gamybos mastas.

5. VADINAMASIS DARBO FONDAS

Mūsų tyrinėjimo eigoje paaiškėjo, kad kapitalas yra ne pastovus dydis, bet lanksti visuomeninio turto dalis, kuri nuolat kinta priklausomai nuo vienokio ar kitokio pridedamosios vertės dalijimo į pajamas ir papildomą kapitalą. Mes matėme toliau, kad, net esant duotam funkcionuojančio kapitalo dydžiui, kapitalo įsijungta darbo jėga, mokslas ir žemė (pastarąja ekonominiu požiūriu reikia laikyti visus darbo objektus, kuriuos teikia gamta, žmogui neprisidedant) sudaro jo lanksčias potencijas, kurios tam tikrose ribose išplečia jo veikimo areną nepriklausomai nuo jo paties dydžio. Be to, mes buvome palikę visiškai nuošalyje visas cirkuliacijos proceso sąlygas, kurių dėka ta pati kapitalo masė gali veikti labai nevienodu laipsniu. Kadangi mes turėjome galvoje kapitalistinės gamybos rėmus, vadinasi, turėjome galvoje grynai gaivališkai išaugusią visuomeninio

⁶¹ Mak-Kulochas paėmė patentą «wages of past labour» [«atlyginimui už ankstesnįjį darbą»] kur kas anksčiau, negu Senioras paėmė savo patentą «wages of abstinence» [«atlyginimui už susilaikymą»].

gamybos proceso formą, tai mes visiškai nesiskaitėme su galimybe betarpiškai ir planingai įvykdyti kokią nors racionalią kombinaciją, remiantis esamomis gamybos priemonėmis ir darbo jėgomis. Klasikinė politinė ekonomija nuo seniai mėgo žiūrėti į visuomeninį kapitalą kaip į pastovaus veikimo laipsnio pastovų dydį. Bet ši prietarą pavertė neginčijama dogma tik filisterių pradininkas Jeremijas Bentamas — šis blaiviai pedantiškas, nuobodžiai plepus XIX amžiaus vulgaraus buržuazinio proto orakulas⁶². Bentamas filosofų tarpe yra las pat, kas Martynas Teperis poetų tarpe. Abu jie galėjo būti sufabrikuoti tik Anglijoje⁶³. Jo dogmos požiūriu yra visiškai nesu-prantami paprasčiausi gamybos proceso reiškiniai, pvz., jo staigus išsiplėtimai ir sumažėjimai ir net pats kaupimo faktas⁶⁴. Tiek pats Bentamas, tiek ir Malūs, Džemsas Milis, Mak-Kulochas ir t. t. šią dogmą taikė apologetiniais tikslais, būtent, siekdami kapitalo dalį, kintamąjį kapitalą, t. y. kapitalą, paverčiamą darbo jėga, atvaizduoti kaip pastovų dydį. Buvo sukurta pasaka, kad medžiaginis kintamojo kapitalo buvimas, t. y. ta pragyvenimo reikmenų masė, kuriai jis atstovauja darbininkams, arba vadinamasis darbo fondas, esąs vi-

⁶² Plg., tarp kita ko, *J. Bentham: «Théorie des peines et des récompenses»*, Ed. Dumont vertimas, 3-sis leid., Paris 1826, II t., IV kn., 2 sk.

⁶³ Jeremijas Bentamas yra grynai angliškas reiškinys. Jokioje epochoje, jokioje šalyje dar nebuvo filosofo — neišskiriant net mūsų Christiano Volfo, — kuris taip pompastiškai skelbtų paprasčiausias banalybes. Utilitarinis principas nebuvo Bentamo išradimas. Jis tik netalentingai kartojo tai, ką talentingai dėstė Helvecijus ir kiti XVIII amžiaus prancūzai. Jei mes norime sužinoti, kas naudinga, pvz., šuniui, tai mes iš pradžių turime iširti šuns prigimtį. O pati ši prigintis negali būti sukonstruota, remiantis «utilitariniu principu». Jei mes šį principą norime pritaikyti žmogui, norime utilitarinio principo požiūriu vertinti visus žmonių veiksmus, judesius, santykius ir t. l., tai mes pirmiausia turime žinoti, kokia aplamai yra žmogaus prigintis ir, be to, kaip ji modifikuojausi kiekvienoje istoriškai duotoje epochoje. Tačiau Bentamui šie klausimai neegzistuoja. Kuo naiviausiu bukaproliškumu jis sutapatina šiuolaikinį filisterį — ir, atskirai imant, Anglijos filisterį — su aplamai normaliu žmogumi. Visa tai, kas šiai normalaus žmogaus atmainai ir jį supančiam pasauliui yra naudinga, laikoma savaime naudingų dalyku. Šį kriterijų jis paskui taiko vertindamas praeitį, dabartį ir ateitį. Pavyzdžiui, krikščionių religija yra «naudinga», nes ji religiška smerkia tuos pačius nusikaltimus, kuriuos baudžiamasis kodeksas smerkia juriškai. Meno kritika yra «žalinga», nes ji trukdo gerbiams žmonėms žavėtis Martyno Teperio kūriniais ir t. t. Šitokiu šlamštu šis vikrusis ponas, kurio devizas yra «nulla dies sine linea» [«nors eilutė per dieną»], pripildė kalnus knygų. Jei aš turėčiau savo draugo H. Heinės drąsumą, aš poną Jeremiją pavadinčiau buržuazinio kvaillumo genijum.

⁶⁴ «Economistai per daug yra linkę tam tikrą kapitalo kiekį ir tam tikrą darbininkų skaičių laikyti tam tikro vienodo pajėgumo gamybos įrankiais, veikiančiais tam tikru vienodu intensyvumu... Tie, kurie sako, kad prėkės yra vieninteliai gamybos veiksniai, tuo pačiu teigia, jog gamyba aplamai negali būti išplėsta, nes tokiame išplėtimui turi būti iš anksto padidintas pragyvenimo reikmenų, žaliavų ir įrankių kiekis; faktiškai tai tolygu teigimui, kad negali būti jokio gamybos augimo be išankstinio jos augimo arba, kitaip tariant, kad joks jos augimas yra negalimas» (*S. Bailey: «Money and its Vicissitudes»*, 58 ir 70 psl.). Beilis kritikuoja dogmą daugiausia cirkuliacijos proceso požiūriu.

siškai atskira visuomeninio turto dalis, kurią apsprendžia neįveikiamos pačios gamtos jėgos. Kad būtų galima paleisti veikti tą visuomeninio turto dalį, kuri turi funkcionuoti kaip pastovusis kapitalas, arba — medžiagiškai — kaip gamybos priemonė, yra reikalinga tam tikra gyvojo darbo masė. Pastarąją apsprendžia gamybos technika. Bet nėra duotas nei darbininkų skaičius, kuris yra reikalingas, kad ši darbo masė pradėtų funkcionuoti,— nes tas skaičius kinta kartu su individualinės darbo jėgos išnaudojimo laipsnio kitimu,— nei šios darbo jėgos kaina; tėra žinoma tik kainos minimali ir, be to, labai lanksti riba. Nagrinėjamos dogmos pagrindą sudarantieji faktai yra šie: iš vienos pusės, darbininkas neturi balso paskirstant visuomeninį turtą į nedarbininkų vartojimo reikmenis ir į gamybos priemones. Iš antros pusės, darbininkas tik palankiais ir išimtiniais atvejais gali išplėsti vadinamąjį «darbo fondą» turtingųjų «pajamų» sąskaita⁶⁵.

Prie kokių banalių tautologijų priveda mėginimas kapitalistines darbo fondo ribas paversti ribomis, kurias apsprendžia visuomenės, kaip tokios, prigimtis, parodo, tarp kita ko, profesoriaus Fauseto pavyzdys. «Šalies apyvartinis kapitalas⁶⁶,— sako jis,— yra jos darbo fondas. Vadinasi, norint sužinoti vidutinį piniginių darbo užmokesčių, kurį gauna kiekvienas darbininkas, reikia šį kapitalą tiesiog padalyti iš gyventojų darbininkų skaičiaus»⁶⁷. Taigi, iš pradžių mes apskaičiuojame visų tikrai sumokėtų individualinių darbo užmokesčių sumą, paskui skelbiame, kad šios sudėties rezultatas yra dievo ir gamtos nustatyto «darbo fondo» vertė. Pagaliau tuo būdu gautą sumą mes dalijame iš darbininkų skaičiaus, kad vėl atrastume, kiek vidutiniškai tenka kiekvienam atskiram darbininkui. Procedūra nepaprastai gudri. Ji netrukdo p. Fausetui pareikšti neatsikvėpiant: «Anglijoje kasmet sukaupiamas visuminis turtas paskirstomas į dvi

⁶⁵ Dž. St. Milis savo veikale «Principles of Political Economy» [II kn., 1 sk., 3 §. Plg. Д. С. Милль: «Основания политической экономии», Н. Г. Сернышевского vert., S. Peterburgas, 1909, 622 psl.] sako: «Darbo produktas dabartiniu metu skirstomas atvirkščiai proporcingai darbui: didžiausią jo dalį gauna tie, kurie niekad nedirba, sekančią pagal didumą dalį — tie, kurių darbas yra beveik vien tik nominalus, ir toliau, žemyn einančia skale, atlyginimas darosi vis mažesnis ir mažesnis, darbui darantis vis sunkesniams ir nemalonesniam. Dirbdamas sunkiausią ir labiausiai varginantį fizinį darbą, žmogus net negali tvirtai tikėtis gauti pačių būtinausių pragyvenimo reikmenų». Norėdamas pašalinti nesusipratimą, pastebėsiu, kad tokie žmonės, kaip Dž. St. Milis ir į jį panašūs, turi būti, žinoma, visaip peikiami už jų atgyvenusią ekonominių dogmų prieštaravimą jų šiuolaikinėms tendencijoms, bet būtų didžiai neteisinga suprakti juos į vieną krūvą su vulgariaisiais ekonomistais-apologetais.

⁶⁶ Aš čia primenu skaitytojui, kad kintamojo kapitalo ir pastoviojo kapitalo kategorijas pirmą kartą vartoti esu pradėjęs aš. Politinė ekonomija nuo A. Smito laikų nuolat suplaka jose glūdinčius apibrėžimus su pagrindinio ir apyvartinio kapitalo formų skirtingumu, kuris kyla iš cirkuliacijos proceso. Smulkiau apie tai žr. antrosios knygos antrajame skyriuje.

⁶⁷ H. Fawcett, Kembridžo politinės ekonomijos profesorius: «The Economic Position of the British Labourer». London 1865, 120 psl.

dalį. Viena dalis panaudojama pačioje Anglijoje mūsų pačių pramonei palaikyti. Kita dalis išvežama į užsienį. . . Dalis, kuri panaudojama mūsų pramonėje, sudaro nežymią kasmet šioje šalyje sukaupto turto dalį⁶⁸. Taigi, didesnė dalis kasmet priaugančio pridedamojo produkto, kuris iš Anglijos darbininkų atimamas be ekvivalento, kapitalizuojama ne Anglijoje, bet kitose šalyse. Bet kartu su papildomu kapitalu, kuris tuo būdu išvežamas į užsienį, išvežama ir dalis «darbo fondo», kurį yra išradę dievas ir Bentamas⁶⁹.

⁶⁸ Ten pat, 122, 123 psl.

⁶⁹ Būtų galima pasakyti, kad ne tik kapitalas, bet ir darbininkai kasmet emigracijos forma išvežami iš Anglijos. Tačiau tekste visai nekalbama apie persikėlėlių turtą; žymi dalis persikėlėlių nepriklauso darbininkų klasei. Didelę jų dalį sudaro žemės nuomininkų sūnūs. Anglijos papildomas kapitalas, kuris kasmet išvežamas į užsienį, siekiant gauti iš jo pelno, yra kur kas didesnis palyginti su kasmetiniu kaupimu negu kasmetinė emigracija palyginti su kasmetiniu gyventojų prieaugliu.

DVIDEŠIMT TREČIASIS SKIRSNIS

VISUOTINIS KAPITALISTINIO KAUPIMO DĖSNIS

1. DARBO JĖGOS PAKLAUSOS DIDĖJIMAS LYGIAGREČIAI KAUPIMUI, ESANT NEKINTAMAI KAPITALO SUDĖČIAI

Šiame skirsnyje mes nagrinėjame tą įtaką, kurią kapitalo augimas daro darbininkų klasės likimui. Svarbiausieji šio tyrinėjimo veiksniai yra kapitalo sudėtis ir tie pakitimai, kurie joje įvyksta kaupimo proceso eigoje.

Kapitalo sudėtį galima nagrinėti dviem požiūriais. Vertės požiūriu, jo sudėtį apsprendžia tas santykis, kuriuo kapitalas suskyla į pastovųjį kapitalą, arba gamybos priemonių vertę, ir kintamąjį kapitalą, arba darbo jėgos vertę, bendrą darbo užmokesčio sumą. Gamybos procese funkcionuojančios medžiagos požiūriu, kiekvienas kapitalas suskyla į gamybos priemones ir gyvąją darbo jėgą; šia prasme kapitalo sudėtį apsprendžia santykis tarp panaudojamųjų gamybos priemonių masės, iš vienos pusės, ir darbo kiekio, reikalingo joms panaudoti,— iš antros. Kapitalo sudėtį pirmuoju požiūriu aš vadinu kapitalo sudėtimi pagal vertę, antruoju — jo technine sudėtimi. Tarp vienos ir kitos yra glaudus tarpusavio priklausomumas. Norėdamas išreikšti šį tarpusavio priklausomumą, aš vadinu kapitalo organinę sudėtimi jo sudėtį pagal vertę, kiek šią sudėtį apsprendžia jo techninė sudėtis ir kiek ji atspindi techninės sudėties kitimus. Tais atvejais, kai kalbama tiesiog apie kapitalo sudėtį, visada reikia turėti galvoje jo organinę sudėtį.

Gausūs individualiniai kapitalai, įdėti į tam tikrą gamybos šaką, savo sudėtimi daugiau ar mažiau skiriasi vienas nuo kito. Jų individualinių sudėčių vidurkis duoda mums viso tos gamybos šakos kapitalo sudėtį. Pagaliau visų gamybos šakų vidutinių sudėčių bendras vidurkis duoda mums tam tikros šalies visuomeninio kapitalo sudėtį, ir galų gale tik apie ją bus kalbama tolesniame dėstyme.

Kapitalo augimas apima jo kintamosios, arba darbo jėga paverčiamos, sudėtinės dalies augimą. Dalis pridedamosios vertės, kuri paverčiama papildomu kapitalu, nuolat turi atgal pavirsti kintamuoju kapitalu, arba papildomu darbo fondu. Tarkime, kad kitų nekintamų sąlygų tarpe lieka nepasikeitusi ir kapitalo sudėtis, t. y. kad, kaip ir anksčiau, reikalinga vis ta pati darbo jėgos masė, kad

būtų galima paleisti veikti tam tikrą gamybos priemonių, arba pastoviojo kapitalo, masę; tokiu atveju darbo paklausa ir darbininkų egzistavimo fondas, aišku, didėja proporcingai kapitalo augimui ir didėja tuo sparčiau, kuo sparčiau auga kapitalas. Kadangi kapitalas kasmet pagamina pridėdamąją vertę, kurios dalis kasmet prijungiamą prie pirminio kapitalo; kadangi pats tas prieauglis kasmet didėja, augant jau funkcionuojančio kapitalo dydžiui, ir kadangi, pagaliau, skatinamas ypatingai smarkaus siekimo turtėti, pvz., atrandant naujas rinkas, naujas kapitalo panaudojimo sferas ryšium su naujai išsivysčiusiais visuomeniniais poreikiais ir t. t., kaupimo mastas gali būti staiga plečiamas jau vien dėl to, kad kinta pridėamosios vertės, arba pridėamojo produkto, dalijimas į kapitalą ir pajamas, tai kapitalo kaupimo sukeliama poreikiai gali pralenkti darbo jėgos, arba darbininkų skaičiaus, didėjimą, darbininkų paklausa — pralenkti jų pasiūlą, ir tuo būdu gali kilti darbo užmokestis. Tai pagaliau ir turi įvykti, jei aukščiau nurodytos sąlygos lieka nepasikeitusios. Kadangi kasmet panaudojama daugiau darbininkų negu ankstesniais metais, tai anksčiau ar vėliau turi ateiti momentas, kai kaupimo poreikiai ima peraugti įprastinę darbo pasiūlą, kai, vadinasi, pakyla darbo užmokestis. Anglijoje tuo buvo skundžiamasi per visą XV amžių ir pirmąją XVIII amžiaus pusę. Tačiau daugiau ar mažiau palankios sąlygos, kuriomis samdomieji darbininkai išlieka ir dauginasi, nė kiek nekeičia pagrindinio kapitalistinės gamybos pobūdžio. Kaip paprasčiau reprodukcija nepaliaujamai atgamina patį kapitalistinį santykį, — kapitalistų vienoje pusėje, samdomuosius darbininkus kitoje, — taip reprodukcija išplėstiniu mastu, arba kaupimas, atgamina kapitalistinį santykį išplėstiniu mastu: daugiau kapitalistų arba stambesnius kapitalistus viename poliuje, daugiau samdomųjų darbininkų kitame. Atgaminimas darbo jėgos, kuri nenutrūkstamai turi įeiti į kapitalo sudėtį kaip jo vertės didinimo priemonė ir negali iš jo išsivaduoti ir kurios pajungimą kapitalui temaskuoja vien tai, kad keičiasi individualiniai kapitalistai, kuriems ji save parduoda, — šis atgaminimas iš tikrųjų yra paties kapitalo atgaminimo momentas. Taigi, kapitalo kaupimas yra proletariato didinimas⁷⁰.

⁷⁰ *Karl Marx*: «Lohnarbeit und Kapital». [Plg. *K. Marksas*: «Samdomasis darbas ir kapitalas». K. Marksas ir F. Engelsas, Rinkiniai raštai dviem tomis, I t., Vilnius, 1949.] «Esant vienodam masių engimo laipsniui, kuo daugiau šalyje proletarų, tuo ji turtingesnė» (*Colins*: «L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes». Paris 1857, III t., 331 psl.). «Proletaru» ekonomine prasme reikia suprasti vien tik samdomąjį darbininką, kuris gamina «kapitalą», didina jo vertę ir yra išmetamas į gatvę, kai tik jis darosi neberekalingas «pono kapitalo», kaip šią personą vadina Pekeras, vertės didėjimo poreikiams. «Besveikatis pirmykščio miško proletaras» — tai maloni Rošerio fantazija. Pirmykščio miško gyventojas yra to miško savininkas ir elgiasi su pirmykščiu mišku kaip su savo nuosavybe, taip pat beatodairiškai kaip orangutangas. Vadinasi, jis ne proletaras. Jis būtų proletaras tik tuo atveju, jei pirmykštis miškas išnaudotų jį, o ne jis šį mišką. Kai dėl jo sveikatos būklės,

Klasikinė politinė ekonomija taip gerai supranta šį teiginį, kad A. Smitas, Rikardo ir t. t., kaip anksčiau minėta, kaupimą net klaidingai sutapatina su gamybinių darbininkų tariamu visos kapitalizuojamos pridėdamojo produkto dalies suvartojimu, arba su jos pavertimu papildomais samdomaisiais darbininkais. Jau 1696 metais Džonas Belersas sakė: «Jei kas nors turėtų 100 000 akry žemės, tiek pat svarų sterlingų pinigų ir tiek pat gyvulių, tai kuo gi būtų tas turtingas žmogus be darbininkų, jei ne darbininku? Ir kadangi darbininkai turtina žmones, tai kuo daugiau darbininkų, tuo daugiau turtingų. . . Beturčio darbas yra turtuolio kasykla»⁷¹. Lygiai taip pat sakė Bernaras de Mandevilis XVIII šimtmečio pradžioje: «Ten, kur nuosavybė yra pakankamai ginama, būtų lengviau gyventi be pinigų negu be beturčių, nes kas gi dirbtų? . . . Nors reikia apsaugoti darbininkus nuo bado mirties, bet tai reikia daryti taip, kad jie negautų nieko, kas būtų tolygu taupymui. Jei kartais kas nors iš žemutinės klasės nepaprasto darbštumo ir neprivalgymo dėka išskyla viršum tos padėties, kurioje jis yra išaugęs, tai niekas jam čia neturi daryti kokių nors kliūčių: juk niekas neims ginčyti, kad gyventi taupiai yra protingiausias dalykas kiekvienam atskiram žmogui, kiekvienai atskirai šeimai visuomenėje; tačiau visos turtingos nacijos yra suinteresuotos tuo, kad didesnė beturčių dalis niekad nedykinėtų ir kad jie nuolat išleistų visa, ką jie gauna. . . Tuos, kurie palaiko egzistavimą kasdieniniu darbu, skatina dirbti vien tik jų vargai, kuriuos protinga švelninti, bet kuriuos būtų kvaila gydyti. Vienintelis dalykas, kuris dirbantįjį žmogų tik ir tegali padaryti stropų, yra saikingas darbo užmokestis. Perdaug žemas darbo užmokestis daro jį, priklausomai nuo jo temperamento, bailų arba nusiminusį, perdaug didelis — daro jį įžūlų ir tingų. . . Iš viso to, kas iki šiol buvo pasakyta, išplaukia, kad laisvai nacijai, kurioje vergovė nėra leidžiama, tikriausią turtą sudaro darbščių beturčių masė. Jau nekalbant apie tai, kad jie yra neišsenkamas šaltinis laivynui ir kariuomenei komplektuoti, be jų nebūtų jokių malonumų ir šalies gaminių nebūtų galima panaudoti pajamoms gauti. Norint visuomenę (kuri, žinoma, susideda iš nedarbininkų) padaryti laimingą, o liaudį patenkintą net savo varginga padėtimi, reikia, kad didžiulė dauguma liktų tamsi ir skurdi. Žinojimas išplečia ir gausina mūsų norus, o kuo mažiau žmogus nori, tuo lengviau gali būti patenkinti jo poreikiai»⁷². Mandevilis,

tai jis šiuo atžvilgiu pasirodė siveikesnis ne tik už šiuolaikinį proletarą, bet ir už sifilitinius bei skrofuliozinius «garbingus žmones». Tačiau p. Vilhelmas Rošeris pirmą kartą mišku veikiausiai supranta savo gimtinės Lüneburger Heide.

⁷¹ «As the labourers make men rich, so the more labourers, there will be the more rich men. . . the labour of the poor being the mines of the rich» (*John Bellers: «Proposals for raising a College of Industry». London 1696, 2 psl.*).

⁷² B. de Mandeville («The Fable of the Bees», 5-sis leid., London 1728, pastabos, 212, 213, 328 psl.). «Saikingas gyvenimas ir nuolatinis darbas

doras ir šviesaus proto žmogus, dar nesupranta to, kad pats kaupimo proceso mechanizmas kartu su kapitalu didina ir masę «darbščių be-turčių», t. y. samdomųjų darbininkų, kurie priversti savo darbo jėgą paversti didėjančia jėga augančio kapitalo vertei didinti ir kaip tik, tuo įamžinti savo priklausomumą nuo savo pačių produkto, kuris yra personifikuotas kapitaliste. Apie šį priklausomumo santykį seras F. M. Idenas savo veikalė «Beturčių padėtis, arba Anglijos darbininkų klasės istorija» pastebi: «Mūsų geografinėje juostoje poreikiams patenkinti yra reikalingas darbas, ir dėl to bent dalis visuomenės turi nenuilstamai dirbti. . . Nedaugelis, nors ir nedirba, vis dėlto turi savo žinioje stropumo produktus. Bet šie savininkai turi tai civilizacijos ir tvarkos dėka; jie ištaisai yra civilinių institutų kūriniai⁷³. Nes tie institutai pripažįsta, kad darbo vaisius galima pasisavinti ir kitokiu būdu negu darbu. Nepriklausomą turtą turintieji žmonės turi jį beveik vien tik kitų darbo dėka, o ne dėl savo pačių sugebėjimų, kurie anaipol nėra geresni už kitų sugebėjimus; ne žemės ir pinigų turėjimas, o komandavimas darbui («the command of labour») — štai kas skiria turtinguosius nuo beturčių. . . Beturčiai pritinka ne pažeminta arba vergiška padėtis, bet patogaus ir liberalaus priklausomumo padėtis (a state of easy and liberal dependence), o nuosavybę turintiems žmonėms pritinka reikiama įtaka ir autoritetas tarp tų, kurie jiems dirba. . . Tokio priklausomumo padėtis, kaip tai žino kiekvienas žmogiškosios prigimties žinovas, yra būtina pačių darbininkų gerovei⁷⁴. Ta proga pasakytina, kad seras F. M. Idenas yra vienintelis Adomo Smito mokinys, kuris XVIII amžiuje atliko kai ką žy-maus⁷⁵.

yra beturčiams kelias į materialinę laimę (kuria čia suprantama kiek galint ilgesnė darbo diena ir kiek galint mažesnis pragyvenimo reikmenų kiekis) ir valstybei kelias į turtą» (valstybei, t. y. žemės savininkams, kapitalistams ir jų aukštesiems politiniams pareigūnams bei agentams) («An Essay on Trade and Commerce». London 1770, 54 psl.).

⁷³ Idenas turėtų iškelti klausimą: o kieno gi kūriny yra «civiliniai institutai»? Laikydamasis juridinių iliuzijų požiūrio, jis ne įstatymą laiko materialinių gamybinių santykių produktu, bet, atvirkščiai, gamybinius santykius laiko įstatymo produktu. Lengė vienu tik žodžiu sugriovė iliuzinę Monteskjės «Esprit des lois» [«statymų dvasią»]: «L'esprit des lois, c'est la propriété» [«Nuosavybė — štai įstatymų dvasia»].

⁷⁴ *Eden*: «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England», I t., I kn., I sk., 1, 2 psl. ir pratarinė, XX psl.

⁷⁵ Jei skaitytojas prisimins Maltų, kurio «Essay on Population» pasirodė 1798 metais, tai aš priminsiu, kad šis veikalas pirmine savo forma yra ne kas kita, kaip mokiniškai paviršutiniškas ir kunigiškai pompastiškas Defo, sero Džemso Stiuarto, Taunsendo, Franklino, Uoleso ir t. t. veikalų plagiatas ir jame nėra nė vieno savarankiškai sugalvoto teiginio. Didelis triukšmas, kurį sukėlė šis pamfletas, paaškinamas vien tiktais partiniais interesais. Prancūzijos revoliucija rado Britanijos karalystėje aistringų gynėjų: «gyventojų skaičiaus principas», iš lėto išvystytas XVIII amžiuje, paskui trimito ir būgo garsais paskelbtas didžiosios socialinės krizės metu kaip neprilygstamas priešnuodis Kondorsės ir kitų teorijoms, buvo džiūgaujant sutiktas Anglijos oligarchijos kaip

Tomis darbininkams palankiausiomis kaupymo sąlygomis, kurios šiandien buvo turimos galvoje, darbininkų priklausomumo nuo kapitalo santykis įgauna pakenčiamas arba, kaip Idenas sako, «patogias ir liberalias» formas. Užtuot, augant kapitalui, darėsis intensyvesnis, jis darosi tik ekstensyvesnis, t. y. kapitalo vykdomo išnaudojimo

didysis visų tolesnio žmonijos vystymosi siekimų naikintojas. Maltus, savo pasiskaidymo nepaprastai nustebintas, griebėsi tada darbo, siekdamas senąją schemą užpildyti paviršutiniškai kompiliuota medžiaga ir prijungti prie jos naują, kuri betgi Maltus nebuvo atrasta, o tiesiog pasisavinta.— Ta proga pasakytina, kad nors Maltus buvo aukštosios anglikonų bažnyčios kunigas, jis vis dėlto padarė vienuolišką celibato įžadą. Tai — viena iš fellowship [narystės] sąlygų protestantiškame Kembridžo universitete. «Mes neleidžiame, kad vedusieji taptų kolegijos nariais. Priešingai, jei kas nors apsigveda, jis tuojau turi pasitraukti iš kolegijos narių tarpo» («Reports of Cambridge University Commission», 172 psl.). Si aplinkybė teigiamai išskiria Maltų iš kitų protestantų kunigų, kurie, nusimėtę katalikiškąją dvasininkų celibato prisakymą, įsisavino prisakymą «veiskitės ir dauginkitės» kaip savo specifinę biblinę misiją, ir tai tokiu mastu, kad jie visur tikrai nepadoriu laipsniu prisideda prie gyventojų daugėjimo ir tuo pačiu metu skelbia darbininkams «gyventojų skaičiaus principą». Būdinga, kad ekonominė nusidėjimo parodija, Adomo obuolys, «urgent appetite» [snejeiškiamas noras], «the checks which tend to blunt the shafts of Cupid» [«kliūtys, kurios siekia atšpinti Kupidono strėles»], kaip linksmai sako kunigas Taunsendas, kad šis keblus momentas buvo ponų protestantų teologijos arba, tikriau sakant, bažnyčios atšovų monopolizuotas ir dabar tebėra monopolizuojamas. Išskyrus Venecijos vienuolį Ortesą, originalų ir sąmojingą rašytoją, dauguma «gyventojų skaičiaus principo» skelbėjų yra protestantų kunigai. Kaip antai: *Bruckner*: «Théorie du svstème animal», Leyde 1767, kurioje iš pagrindų išnagrinėta visa šiuolaikinė gyventojų skaičiaus teorija ir kuriai idėjų davė laikinas ginčas šia tema tarp Kenės ir jo mokinio Mirabo vyresniojo; paskui kunigas Uolesas, kunigas Taunsendas, kunigas Maltus ir jo mokinys arkikunigas T. Calmersas, įau nekalbant apie smulkesnius in this line [tos pačios rūšies] kunigus-rašeivus. Iš pradžių politinę ekonomiją nagrinėjo filosofai, kaip kad Hobsas, Lokas, Jumas, komerciniai ir valstybiniai žmonės, kaip kad Tomas Moras, Templis, Siulis, de Vitas, Norsas, Lo, Vanderlintas, Kantiljonas, Franklinas, ir ypač jos teoriją, ir be to, labai sėkmingai, medikai, kaip kad Petis, Barbonas, Mandevilis, Kenė. Dar XVIII šimtmečio viduryje kunigas p. Tekeris, žymus savo meto ekonomistas, atsiprašo dėl to, kad jis nagrinėjo mamoną. Vėliau, būtent pasirodžius «gyventojų skaičiaus principui», išmušė protestantų kunigų valanda. Lyg nujausdamas šių žynių pasirodymą, Petis, kuris laiko gyventojus turto pagrindu ir, panašiai kaip Adomas Smitas, yra nesutaikinamas kunigų priešas, sako: «Religija labiausiai klesti ten, kur dvasininkai labiausiai marina savo kūną, kaip teisė — ten, kur advokatai badmiriau»^a Todėl protestantų dvasininkams, jeigu jie nenori sekti apaštalu Povilu ir «marinti kūną» celibatu, jis pataria «bent nedaryti, kad atsirastų kunigų daugiau («not to breed more Churchmen»), negu galėtų jų paimti esamos parapijos (benefices); t. y. jei Anglijoje ir Uelse iš viso yra 12 000 parapijų, tai būtų neprotinga daryti, kad atsirastų 24 000 kunigų («it will not be safe to breed 24 000 ministers»), nes 12 000 neaprupintųjų nuolat turėtų ieškoti pragyvenimo išteklių, ir kaipgi galėtų jie rasti šių išteklių lengviau, jei ne eidami į liaudį ir ją įtikinėdami, kad tie parapijas turintieji 12 000 nuodi a sielas, marina tas sielas badu ir nurodo joms slidų kelią, kuriuo jos nepasieks dangaus?» (*Petty*: «A Treatise on Taxes and Contributions». London 1667, 57 psl.) Adomo Smito pažiūrą į jo meto protestantų kunigus apibūdina štai kas. Veikale «A Letter to A. Smith, L. L. D On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume By One of the People called Christians,

ir jo viešpatavimo sfera plečiasi tiktai kartu su jo paties dydžiu ir jo pavaldinių skaičiumi. Vis didesnė dalis jų pačių pridedamojo produkto, kuris nuolat didėja ir augančių mastu paverčiamas papildomu kapitalu, įplaukia jiems atgal mokėjimu priemonių forma; to dėka jie gali plėsti savo poreikių kompleksą, geriau aprūpinti savo vartojimo fondą, susidedantį iš drabužių, baldų ir t. t., ir net sudaryti nedidelius atsarginius pinigų fondus. Bet kaip geresnis drabužis, maistas, geresnis elgimasis ir kiek žymesnis peculium [turtas, kuris buvo suteikiamas vergams naudotis] nepanaikina vergui priklausomumo santykio ir išnaudojimo, lygiai taip pat tatai nepanaikina ir samdomajam darbininkui priklausomumo santykio ir išnaudojimo. Darbo kainos pakilimas dėl kapitalo kaupimo iš tikrųjų reiškia tik tai, kad dydis ir sunkumas aukso grandinės, kurią pats samdomasis darbininkas jau yra nukalęs sau, leidžia susilpninti jos veržimą. Ginčuose šiuo klausimu paprastai buvo išleidžiamas iš akių svarbiausias dalykas, būtent kapitalistinės gamybos differentia specifica [skiriamasis bruožas]. Darbo jėga čia perkama ne tam, kad jos veikimu arba jos produktais pirkėjas galėtų patenkinti savo asmeninius poreikius. Pirkėjo tikslas yra padidinti savo kapitalo vertę, gaminti prekes, kuriose būtų daugiau darbo, negu jis apmokėjo, vadinasi, kad tose prekėse būtų tokia vertės dalis, kuri jam nieko nekainavo ir kuri vis dėlto realizuojama parduodant prekę. Pridedamosios vertės gami-

4-sis leid., Oxford 1784, Norvičo anglikonų vyskupas, dr. Hornas, užsipuola A. Smitą už tai, kad tas viename atvirame laiške p. Strenui «balzamuoja savo draugą Dovydą» (t. y. Jumą), kad jis pasakoja publikai, kaip «Jumas savo mirties patalę smaginosi Lukianu ir vistu», ir kad jis net turėjo įžūlumo parašyti: «Aš visada laikiau Jumą, tiek jam gyvam esant, tiek ir jam mirus, taip artimu tobulam išmintingo ir dorovingo žmogaus idealui, kiek tai leidžia žmogaus prigimties silpnumas». Vyskupas su pasipiktinimu sušunka: «Ar tai pridera jums, gerbiamasis pone, vaizduoti mums kaip išmintingumo ir dorovingumo pavyzdį charakterį ir gyvenimo būdą žmogaus, kuris buvo pagautas nesutaiknamos anti-patijos visam, kas vadinama religija, ir buvo įtempęs visus nervus tam, kad, kiek tai nuo jo priklauso, išdildytų iš žmonių atminties net patį religijos pavadinimą?» (ten pat, 8 psl.). «Bet nenusiminkite, tiesos draugai, ateizmas neilgamžis» (ten pat, 17 psl.). Adomas Smitas yra tiek «niekšišškai nuodėmingas («the atrocious wickedness»), kad propaguoja šalyje ateizmą (kaip tik sava «Theory of moral sentiments»)». Mes žinome jūsų užmačius, ponas daktarėl Jūs gerai sugalvojote, bet šį kartą jūs apsigavote. Pateikdami pavyzdį apie Dovydą Jumą, jūs norėjote parodyti, kad ateizmas yra vienintelis nusiminusiojo pasistiprinimas («cordial») ir vicintelis priešnuodis mirties baimei... Tad juokitės iš Babilono griuvėsių ir sveikinkite užkietėjusį piktadarį Faraoną!» (ten pat, 21, 22 psl.). A. Smitui mirus, vienas iš ortodoksalių jo klausytojų rašo: «Smito draugystė su Jumu... sutrukdė jam būti krikščioniu... Viskuo jis tikėjo Jumi be įrodymų. Jeigu Jumas jam pasakytų, kad mėnulis yra žaliasis sūris, jis jam patikėtų. Todėl jis taip pat jam tikėjo, kad nėra dievo ir stebuklių... Savo politiniais principais jis buvo artimas respublikonizmui» («The Bee». By James Anderson. 18 tomų. Edinburgh 1791—1793, III t., 166, 165 psl.). Kunigas T. Calmersas įtaria A. Smitą, kad jis «negamybinių darbininkų» kategoriją sugalvojęs tiesiog iš pykčio, specialiai turėdamas galvoje protestantų kunigus, nepaisant jų palaimintųjų darbų dievo vynuogyne.

nlmas arba pasipelnymas — toks yra absoliutinis šio gamybos būdo dėsnis. Darbo jėga tik tiek tegali būti pardavimo objektas, kiek ji išlaiko gamybos priemones kaip kapitalą, atgamina savo pačios vertę kaip kapitalą ir neapmokėto darbo pavidalu teikia papildomo kapitalo šaltinį⁷⁶. Vadinasi, prielaida jos pardavimo sąlygų, ar jos darbininkams bus daugiau ar mažiau palankios, yra būtinas nuolatinis darbo jėgos pardavimo kartojimas ir nuolatinė turto kaip kapitalo išplėstinė reprodukcija. Kaip mes esame matę, pačios darbo užmokesčio prigimties prielaida yra tai, kad darbininkas nuolat tiekia tam tikrą neapmokėto darbo kiekį. Jei net paliksime nuošalyje darbo užmokesčio didėjimą, krintant darbo kainai ir t. t., tai jos didėjimas net geriausiu atveju reiškia tiktai kiekybinį sumažėjimą to neapmokėto darbo, kurį darbininkas turi atlikti. Šis sumažėjimas niekad negali pasiekti tokio taško, kuriame jis grėstų pačiam kapitalistinės sistemos egzistavimui. Paliekant nuošalyje jėga išsprendžiamus konfliktus dėl darbo užmokesčio lygio,— o jau Adomas Smitas yra parodęs, kad aplamai tokiuose konfliktuose savininkas visada lieka savininkas,— iš kapitalo kaupimo išplaukiantis darbo kainos pakilimas numato šią alternatyvą.

Arba darbo kaina ir toliau tebekyla, nes jos kilimas nekliudo kaupimo procesui; čia nėra nieko nuostabaus, nes, kaip sako A. Smitas, «net mažėjant pelnui, kapitalai ne tiktai tebeauga, bet jie auga net žymiai sparčiau... Didelis kapitalas, net esant nedideliame pelnui, aplamai imant, auga sparčiau negu mažas kapitalas, esant dideliame pelnui» («Wealth of Nations», I [prancūziškasis Garnjės vert.], 189 psl. [Plg. «Богатство народов». Соцэкономиз, 1935, 84 psl.]). Šiuo atveju yra aišku, kad neapmokėto darbo sumažėjimas nėra kiek nekliudo plisti kapitalo viešpatavimui. Arba,— ir tai antra alternatyvos pusė,— kaupimas dėl kylančios darbo kainos sulėtėja, nes tuo susilpninamas stimuliuojantis pelno veikimas. Kaupimas sumažėja. Bet kartu su jo sumažėjimu išnyksta jo sumažėjimo priežastis, būtent disproporcija tarp kapitalo ir tos darbo jėgos, kuri gali būti išnaudojama. Vadinasi, kapitalistinio gamybos proceso mechanizmas pats pašalina tas kliūtis, kurias jis laikinai sukuria. Darbo kaina vėl sumažėja iki tokio lygio, kuris atitinka kapitalo didėjimo poreikius, nepaisant to, ar šis lygis bus žemesnis, aukštesnis ar lygus tam lygiui, kuris iki prasidedant darbo užmokesčio kilimui buvo laikomas normaliu. Taigi, pirmuoju atveju ne darbo jėgos arba gyventojų darbininkų skaičiaus absoliutinio ar santykinio augimo sulėtėjimas daro kapitalą perteklinį, bet, atvirksčiai, kapitalo padidėjimas daro

⁷⁶ 2-jo leid. pastaba. «Tačiau tiek pramonės, tiek ir žemės ūkio darbininkų darbo riba yra ta pati, būtent — verslovininko galimybė gauti pelno iš jų darbo produkto... Jei darbo užmokesčio lygis pakyla tiek, kad savininko pelnas krinta žemiau vidutinio pelno, tai jis nustoja juos samdęs arba samdo tiktai ta sąlyga, jeigu jie sutinka su darbo užmokesčio sumažinimu» (John Wade: «History of the Middle and Working Classes», 3-sis leid., London 1835, 240 psl.).

nepakankamą tą darbo jėgą, kuri gali būti išnaudojama. Antruoju atveju ne darbo jėgos arba gyventojų darbininkų skaičiaus absoliutinis ar santykinis padidėjimas daro kapitalą nepakankamą, bet, atvirkščiai, kapitalo sumažėjimas daro perteklinę tą darbo jėgą, kuri gali būti išnaudojama, arba, veikiau, padaro per aukštą jos kainą. Kaip tik šie absoliutiniai kapitalo kaupimo judėjimai ir atsispindi išnaudojimui tinkamos darbo jėgos masės santykinių judėjimų pavidalu, ir dėl to atrodo, kad juos sukelia pačios darbo jėgos judėjimas. Matematiškai išsireiškiant, kaupimo dydis yra nepriklausomas kintamasis dydis, darbo užmokesčio dydis — priklausomas, bet ne atvirkščiai. Tokiu pat būdu, kai pramonė savo cikle išeina krizės fazę, bendras prekių kainų kritimas reiškiasi kaip santykinės pinigų vertės kilimas, o kai ji išeina klestėjimo fazę, bendras prekių kainų didėjimas įgauna tokią išraišką, tarytum vyktų santykinės pinigų vertės kritimas. Vadinamoji *currency school* [kiekybinė mokykla] iš šito daro tą išvadą, kad esant aukštomis kainoms cirkuliacijoje būna per mažai pinigų, o esant žemoms kainoms — per daug. Jos nemokšiškumas ir visiškai ignoravimas⁷⁷ turi savęs vertą atilikmenį ekonomistuose, kurie šiuos kaupimo reiškinius aiškina tuo būdu, kad vienu atveju esą per mažai samdomųjų darbininkų, o kitu — per daug.

Kapitalistinės gamybos dėsnis, kuris sudaro tariamojo «gyventojų skaičiaus natūralinio dėsnio» pagrindą, tiesiog suvedamas į štai ką: santykis tarp kapitalo, kaupimo ir darbo užmokesčio lygio yra ne kas kita, kaip santykis tarp neapmokėto, kapitalu paversto darbo ir papildomo darbo, būtino tam, kad būtų galima paleisti veikti papildomą kapitalą. Vadinasi, tai — anaiplo! ne santykis tarp dviejų vienas nuo kito nepriklausomų dydžių, tarp kapitalo dydžio, iš vienos pusės, ir gyventojų darbininkų skaičiaus — iš antros; priešingai, tai gali gale yra tik santykis tarp neapmokėto ir apmokėto tų pačių gyventojų darbininkų darbo. Jei kiekis neapmokėto darbo, kurį tiekia darbininkų klasė ir kaupia kapitalistų klasė, didėja taip sparčiai, kad pavirsti kapitalu jis gali tik nepaprastai didėjant papildomam apmokėtam darbui, tai darbo užmokesčio pakyla ir, kiloms sąlygoms esant lygioms, neapmokėtas darbas santykinai sumažėja. Bet kai tik šis sumažėjimas pasiekia tašką, kada pridedamasis darbas, kuriuo minta kapitalas, jau nebesiūdomas normaliu kiekiu, prasideda reakcija: toji pajamų dalis, kuri kapitalizuojama, mažėja, kaupimas silpnėja ir kylantį darbo užmokesčio judėjimą pakeičia atvirkščias judėjimas. Tuo būdu darbo kainos kilimas lieka tokiose ribose, kuriose ne tik nepaliečiami kapitalistinės sistemos pagrindai, bet ir užtikrinama pastarosios reprodukcija besiplečiančiu mastu. Vadinasi, kapitalistinio kaupimo dėsnis, kuris įgauna mistinį gamtos dėsnio pavidalą,

⁷⁷ Plg. *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Ökonomie», 165 ir sek. psl. [*К. Маркс*: «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XII т., I д., 1935, 165 ir sek. psl.].

Iš tikrųjų teisreiškia tą apiinkybę, kad kaupimo prigimtis daro negalimą bet koki darbo išnaudojimo laipsnio sumažėjimą arba bet koki darbo kainos pakilimą, kuris galėtų sudaryti rimtą pavojų nuolatiniam kapitalistinio santykio atgaminimui, ir, be to, jo atgaminimui nuolat besipleičiančiu mastu. Kitaip ir negali būti esant tokiam gamybos būdai, kurio sąlygomis darbininkas egzistuoja jau esamų verčių didinimo poreikiams, vietoj to, kad, atvirkščiai, materialinis turtas egzistuoję darbininko vystymosi poreikiams. Kaip religijoje žmogui viešpatauja jo paties galvos produktas, taip kapitalistinės gamybos sąlygomis jam viešpatauja jo paties rankų produktas^{77a}.

2. SANTYKINIS KINTAMOSIOS KAPITALO DALIES MAŽĖJIMAS KAUPIMO IR JŲ LYDINCIOS KONCENTRACIJOS EIGOJE

Pačių ekonomistų nuomone, darbo užmokesčio pakilimą sukelia ne jau esamo visuomeninio turto apimtis ir ne jau įgyto kapitalo dydis, bet vien tik nenutrūkstamas kaupimo augimas ir šio augimo greičio laipsnis (A. Smitas [«Tautų turtas»], I kn., 8 sk.). Iki šiol mes nagrinėjome tik vieną atskirą šio proceso fazę, būtent tą, kurioje kapitalas didėja nesikeičiant kapitalo techninei sudėčiai. Bet procesas išeina už šios fazės ribų.

Jei yra duoti bendri kapitalistinės sistemos pagrindai, tai kaupimo eigoje visuomet ateina toks momentas, kai visuomeninio darbo našumo vystymasis pasidaro galingiausiu kaupimo svertu. «Ta pati priežastis,— sako A. Smitas,— kuri sukelia darbo užmokesčio kilimą, būtent kapitalo didėjimas, skatina gamybinių darbo galių kilimą ir įgalina mažesnę darbo kiekį gaminti didesnį produktų kiekį». [Plg. A. Смит: «Богатство народов». Соцэкиз, 1935, 79 psl.]

Paliekant nuošalyje gamtines sąlygas, kaip dirvos derlingumas ir t. t., ir nepriklausomų, izoliuotai dirbančių gamintojų įgudimą, kuris, be to, daugiau pasireiškia kokybiškai, produktų gerumu, negu kiekybiškai, jų mase, visuomeninis darbo našumo lygis pasireiškia santykiniu dydžiu gamybos priemonių, kurias darbininkas, dirbdamas vienodu darbo jėgos įtempimu, per tam tikrą laiką paverčia produktu. Masė gamybos priemonių, su kurių pagalba jis funkcionuoja, auga kartu su jo darbo našumu. Šios gamybos priemonės čia vaidina dvejopą vaidmenį. Vienu augimas yra darbo našumo didėjimo pasekmė, kitų augimas yra to našumo didėjimo sąlyga. Pavyzdžiui, esant

---

^{77a} «Bet jei mes sugrįšime prie mūsų pirmojo tyrinėjimo, kur buvo parodyta... kad pats kapitalas yra tik žmogaus darbo kūrinys... tai atrodytų visiškai nesuprantama, kaip galėjo žmogus atsidurti savo paties produkto — kapitalo — valdžioje ir būti jo pajungtas; o kadangi tikrovėje dalykas yra kaip tik toks, tai nenoromis išskyla klausimas: kaip darbininkas iš kapitalo valdovo — kaip kapitalo kūrėjas — galėjo pasidaryti kapitalo vergas?» (*Von Thünen: «Der isolierte Staat»*. II dalis, II sk. Rostock 1863, 5, 6 psl.). Tiuneno nuopelnas yra tas, kad jis iškėlė klausimą. Bet jo atsakymas yra tiesiog vaikiškas.

manufaktūriniam darbo pasidalijimui ir mašinų panaudojimui, per tą patį laiką tarpą perdirbama daugiau žaliavų, vadinasi, didesnė žaliavų ir pagalbinų medžiagų masė stoja į darbo procesą. Tai yra darbo našumo augimo pasekmė. Iš antros pusės, masė panaudojamųjų mašinų, darbinių gyvulių, mineralinių trąšų, drenavimo vamzdžių ir t. t. yra darbo našumo augimo sąlyga. Tą patį reikia pasakyti ir apie masę gamybos priemonių, kurios yra sukoncentruotos pastatų, aukštakrosnių, transporto priemonių ir t. t. pavidalu. Bet ar gamybos priemonių dydžio augimas palyginti su prie jų prijungiama darbo jėga bus sąlyga ar pasekmė,— tas augimas ir vienu ir kitu atveju yra darbo našumo augimo išraiška. Vadinasi, darbo našumo didėjimas pasireiškia darbo masės mažėjimu palyginti su gamybos priemonių mase, kurią šis darbas paleidžia veikti, arba darbo proceso subjektyvaus veiksnio dydžio mažėjimu palyginti su objektyviais jo veiksniais.

Šis kapitalo techninės sudėties kitimas, šis gamybos priemonių masės augimas palyginti su joms gyvybę įkvepiančios darbo jėgos mase savo ruožtu atsispindi ir kapitalo sudėtyje pagal vertę, kapitalo vertės pastoviosios sudėtinės dalies didėjime jos kintamosios sudėtinės dalies sąskaita. Pavyzdžiui, tarkime, kad iš pradžių 50% kurio nors kapitalo buvo sunaudojama gamybos priemonėms ir 50% darbo jėgai; vėliau, besivystant darbo našumo laipsniui, 80% buvo sunaudojama gamybos priemonėms ir 20% darbo jėgai ir t. t. Šį pastoviosios kapitalo dalies didėjančio augimo palyginti su kintamąja dalimi dėsni patvirtina kiekviename žingsnyje (kaip jau aukščiau buvo parodyta) palyginamoji prekių kainų analizė nepriklausomai nuo to, ar mes lyginsime įvairias tos pačios nacijos ekonomines epochas ar įvairias nacijas toje pačioje epochoje. Santykinis dydis to kainos elemento, kuris atstovauja tik suvartotų gamybos priemonių vertei, arba pastoviajai kapitalo daliai, bus tiesiog proporcingas kaupimo pažangai, o santykinis dydis kito kainos elemento, apmokančio darbą, arba atstovaujančio kintamajai kapitalo daliai, bus, aplamai imant, atvirkščiai proporcingas kaupimo pažangai.

Tačiau kintamosios kapitalo dalies mažėjimas palyginti su pastoviaja dalimi, arba kapitalo sudėties pagal vertę kitimas, yra tik apytikris medžiaginių kapitalo sudėtinų dalių sudėties kitimo rodiklis. Pavyzdžiui, jeigu šiuo metu į verpyklas įdėtos kapitalo vertės $\frac{7}{8}$ -osios susideda iš pastoviojo ir $\frac{1}{8}$ -oji iš kintamojo kapitalo, o XVIII amžiaus pradžioje susidėjo iš $\frac{1}{2}$ pastoviojo ir $\frac{1}{2}$ kintamojo kapitalo, tai, priešingai, toji žaliavų, darbo priemonių ir t. t. masė, kurią šiuo metu gamybiškai suvartoja tam tikras verpimo darbo kiekis, yra daugeliu šimtų kartų didesnė už atitinkamą masę XVIII šimtmečio pradžioje. Priežastį sudaro tiesiog tai, kad kartu su darbo našumu auga ne tik jo suvartojamų gamybos priemonių apimtis, bet ir mažėja jų vertė palyginti su jų apimtimi. Tuo būdu jų vertė kyla absoliučiai, bet ne proporcingai jų dydžiui. Todėl skirtumas tarp pastoviojo ir kintamojo kapitalo didėja kur kas lėčiau negu skirtumas

tarp tos gamybos priemonių masės, kuria pavirsta pastovusis kapitalas, ir tos darbo jėgos masės, kuria pavirsta kintamasis kapitalas. Pirmasis skirtumas didėja kartu su pastaruoju, bet mažesniu laipsniu negu pastarasis.

Beje, jei kaupimo pažanga mažina kintamosios kapitalo dalies santykinį dydį, tai tuo ji jokiū būdu nepašalina jos absoliutinio dydžio augimo. Tarkime, kad kapitalo vertė pradžioje buvo suskilusi į 50% pastoviojo ir 50% kintamojo kapitalo, vėliau — į 80% pastoviojo ir 20% kintamojo kapitalo. Jei per tą laiką pirminis kapitalas, sudaręs, sakysime, 6 000 sv. st., padidėjo iki 18 000 sv. st., tai ir jo kintamoji sudėtinė dalis padidėjo $\frac{1}{5}$ -ąja. Anksčiau ji sudarė 3 000 sv. st., dabar sudaro 3 600 sv. st. Bet jei anksčiau užteko kapitalo padidėjimo 20%, kad darbo paklausą būtų galima padidinti 20%, tai dabar tam reikia pirminį kapitalą pritrūginti.

Ketvirtajame skyriuje buvo parodyta, kad darbo visuomeninio gamybinio pajėgumo vystymosi prielaida yra stambaus masto kooperacija, kad tik esant šiai prielaidai gali būti organizuotas darbo pasidalijimas ir jo kombinavimas, masine koncentracija gali būti gaunama ekonomijos naudojant gamybos priemones, gali atsirasti tokios darbo priemonės, kurios jau dėl savo materialinės prigimties leidžia tik bendrą jų panaudojimą, — pvz., mašinų sistema ir t. t., — gali būti priverstos tarnauti gamybai milžiniškos gamtos jėgos ir gamybos procesas gali būti paverstas technologiniu mokslo taikymu. Prekinės gamybos pagrindu, kai gamybos priemonės yra privačių asmenų nuosavybė, kai dėl to rankinis darbininkas arba izoliuotai ir savarankiškai gamina prekes, arba, neturėdamas priemonių savarankiškai gamybai, parduoda savo darbo jėgą kaip prekę, nurodytoji kooperacijos prielaida realizuojasi tik augant individualiniams kapitalams, arba tuo mastu, kuriuo visuomeninės gamybos priemonės ir pragyvenimo reikmenys pavirsta private kapitalistų nuosavybe. Prekinės gamybos pagrindu stambaus masto gamyba gali vystytis tik kapitalistine forma. Todėl tam tikras kapitalo sukaupimas individualinių prekių gamintojų rankose yra specifiskai kapitalistinio gamybos būdo prielaida. Tuo būdu tokio sukaupimo buvimą mes turime laikyti perėjimo iš amatų į kapitalistinę gamybą prielaida. Jį galima pavadinti pradiniu kaupimu, nes jis nėra specifiskai kapitalistinės gamybos istorinis rezultatas, bet jos istorinis pagrindas. Mums čia dar nėra reikalo tyrinėti, kokiū būdu jis pats atsiranda. Užtenka to, kad jis sudaro išeities tašką. Bet visi darbo visuomeninio gamybinio pajėgumo didinimo metodai, kurie vystosi šiuo pagrindu, tuo pačiu metu yra pridedamosios vertės arba pridedamojo produkto gamybos didinimo metodai, pridedamojo produkto, kuris savo ruožtu yra kaupimą sudarantis elementas. Tuo būdu jie tuo pačiu metu yra metodai kapitalui gaminti kapitalu, arba spartaus jo kaupimo metodai. Nenutrūkstamas pridedamosios vertės pavirtimas atgal kapitalu reiškiasi tuo, kad auga į gamybos procesą įeinančio kapitalo dydis.

Savo ruožtu, kapitalo dydžio augimas darosi gamybos masto plėtimu, jį lydinčių darbo gamybinio pajėgumo kėlimo ir pridedamosios vertės gamybos spartinimo metodų pagrindas. Vadinasi, jei tam tikras kapitalo sukaupimo laipsnis yra specifiškai kapitalistinio gamybos būdo sąlyga, tai pastarasis, grįžtamai veikdamas, sąlygoja spartų kapitalo kaupimą. Todėl kartu su kapitalo kaupimu vystosi specifiškai kapitalistinis gamybos būdas, o kartu su specifiškai kapitalistiniu gamybos būdu — kapitalo kaupimas. Šie du ekonominiai veiksniai, dėl to sudėtingo tarpusavio santykio, kurio dėka jie perduoda postūmį vienas kitam, sukelia tą kapitalo techninės sudėties kitimą, dėl kurio kintamoji sudėtinė dalis darosi vis mažesnė ir mažesnė palyginti su pastoviąja dalimi.

Kiekvienas individualinis kapitalas yra didesnė ar mažesnė gamybos priemonių ir atitinkamo komandavimo didesnei ar mažesnei darbininkų armijai koncentracija. Kiekvienas kaupimas pasidaro priemone naujam kaupimui. Didindamas funkcionuojančio kaip kapitalas turto masę, jis kartu didina turto koncentraciją individualinių kapitalistų rankose ir tuo būdu plečia gamybos stambiu mastu ir specifiškai kapitalistinių gamybos metodų pagrindą. Visuomeninio kapitalo augimas vyksta augant daugeliui individualinių kapitalų. Kitoms sąlygoms esant lygioms, individualiniai kapitalai, o kartu su jais gamybos priemonių koncentracija auga proporcija, atitinkančia tą dalį, kurią kiekvienas iš jų sudaro visame visuomeniniame kapitale. Kartu nuo pirminių kapitalų atsiskiria atžalos ir pradeda funkcionuoti kaip nauji savarankiški kapitalai. Čia tarp kitko stambių vaidmenį vaidina turtų pasidalijimas kapitalistų šeimose. Todėl kartu su kapitalo kaupimu daugiau ar mažiau auga ir kapitalistų skaičius. Dvi aplinkybės yra būdingos šios rūšies koncentracijai, kuri betarpiškai remiasi kaupimu arba net yra jam tapatinga. Pirmą: visuomeninių gamybos priemonių koncentracijos individualinių kapitalistų rankose augimas, kitoms sąlygoms esant lygioms, yra apribotas visuomeninio turto augimo laipsnio. Antra: į kiekvieną atskirą gamybos sferą įdėta visuomeninio kapitalo dalis yra suskirstyta tarp daugelio kapitalistų, kurie vienas kito atžvilgiu yra nepriklausomi ir vienas su kitu konkuruojantieji prekių gamintojai. Vadinasi, kaupimas ir jį lydinti koncentracija ne tik tai yra susiskaidę daugelyje punktų, bet funkcionuojančiųjų kapitalų augimas taip pat susikryžiuoja su naujųjų kapitalų susidarymu ir senųjų kapitalų susiskaldymu. Todėl, jei, iš vienos pusės, kaupimas atrodo kaip auganti gamybos priemonių ir komandavimo darbui koncentracija, tai, iš antros pusės, jis iškyla kaip daugelio individualinių kapitalų tarpusavio atstūmimas.

Siam viso visuomeninio kapitalo skaidymuisi į daugelį individualinių kapitalų arba jo dalių viena nuo kitos atstūmimui priešinasi jų trauka. Tai jau nebe paprasta, kaupimui tolygi gamybos priemonių ir komandavimo darbui koncentracija. Tai — jau susida-

riusių kapitalų koncentracija, jų individualinio savarankiškumo naikinimas, kapitalisto vykdomas kito kapitalisto eksproprijavimas, daugelio smulkiųjų kapitalų virtimas nedaugeliu stambių kapitalų. Šis procesas skiriasi nuo pirmojo tuo, kad jis atsiranda tik kintant jau esamų ir funkcionuojančių kapitalų pasiskirstymui, vadinasi, jo veikimo arena nėra apribota absoliučiu visuomeninio turto augimu arba absoliučiomis kaupimo ribomis. Čia, vienoje rankose, kapitalas telkiasi didžiulėmis masėmis dėl to, kad ten jis išnyksta iš daugelio kitų rankų. Tai yra tikroji centralizacija, skirtingai nuo kaupimo ir koncentracijos.

Sios kapitalų centralizacijos, arba kapitalų tarpusavio traukos, dėsniai čia negali būti išdėstyti. Užteks trumpų faktinių nurodymų. Konkurencijos kova vedama atpiginant prekes. Prekių pigumas caeteris paribus [kitoms sąlygoms esant lygioms] priklauso nuo darbo našumo, o pastarasis — nuo gamybos masto. Todėl stambesnieji kapitalai įveikia smulkesnius. Prisiminkime toliau, kad, besivystant kapitalistiniam gamybos būdai, auga minimalus individualinio kapitalo dydis, kuris yra reikalingas gamybai vykdyti normaliomis sąlygomis. Todėl smulkesnieji kapitalai skverbiasi į tokias gamybos sferas, kurias stambioji pramonė yra įvaldžiusi tik sporadiškai arba ne ištiesai. Konkurencija čia siaučia tiesiog proporcingai besivaržančių kapitalų skaičiui ir atvirkščiai proporcingai jų dydžiui. Ji visuomet baigiasi žlugimu daugelio smulkesnių kapitalistų, kurių kapitalai iš dalies pereina į nugalėtojo rankas, iš dalies žūva. Be to, kartu su kapitalistine gamyba vystosi visiškai nauja jėga — kreditas; iš pradžių jis slapčiomis įsėlina kaip kuklus kaupimo padėjėjas, sutraukia nematomomis gijomis į individualinių arba asocijuotų kapitalistų rankas pinigines lėšas, kurios didesnėmis ar mažesnėmis masėmis esti išskaidytos visuomenės paviršiuje; bet greitai jis pasidaro naujas ir baisus konkurencinės kovos įrankis ir galų gale pavirsta milžinišku socialiniu mechanizmu kapitalams centralizuoti.

Tuo mastu, kuriuo vystosi kapitalistinė gamyba ir kaupimas, taip pat vystosi konkurencija ir kreditas — šie du galingiausiai centralizacijos svertai. Greta to kaupimo pažanga didina centralizacijos medžiagą, t. y. individualinius kapitalus, tuo tarpu kai kapitalistinės gamybos plėtimas sukelia visuomeninį poreikį steigti tas didžiules pramonės įmones, kurių steigimas yra susijęs su ankstesne kapitalo centralizacija, ir sukuria technines priemones toms įmonėms. To dėka šiuo metu individualinių kapitalų tarpusavio trauka ir centralizacijos tendencija yra stipresnės negu bet kada anksčiau. Bet nors centralizacijos judėjimo santykinį platumą ir energiją ligi tam tikro laipsnio apsprendžia jau pasiektas kapitalistinio turto dydis ir ekonominio mechanizmo pranašumas, vis dėlto centralizacijos pažanga jokiū būdu nepriklauso nuo visuomeninio kapitalo pozityvaus augimo. Ir tai ypatingai skiria

centralizaciją nuo koncentracijos, kuri yra tiktai kitokia reprodukcijos išplėstiniu mastu išraiška. Centralizacija gali įvykti esant paprastam jau esamų kapitalų pasiskirstymo pakitimui, paprastam visuomeninio kapitalo sudėtinių dalių kiekybinio susigrupavimo pakitimui. Kapitalas čia, vienosė rankose, gali išaugti iki milžiniško dydžio dėl to, kad ten, kitoje vietoje, jis pasitraukė iš daugybės atskirų rankų. Kiekvienoje tam tikroje pramonės šakoje centralizacija pasiektų savo kraštutinę ribą, jei visi į ją įdėti kapitalai susilietų į vieną vienintelį kapitalą^{77b}. Kiekvienoje tam tikroje visuomenėje ši riba būtų pasiekta tik tuo momentu, kai visas visuomeninis kapitalas pasirodytų esąs sujungtas vieno vienintelio kapitalisto arba vienos vienintelės kapitalistų bendrovės rankose.

Centralizacija papildo kaupimo procesą, suteikdama pramoniniams kapitalistams galimybę plėsti savo operacijų mastą. Ar šis pastarasis rezultatas bus kaupimo ar centralizacijos pasekmė, ar centralizacija vyksta priverstiniu prijungimo būdu, kai tam tikri kapitalai pasidaro tokios neįveikiamos traukos kitų atžvilgiu centrai, kad sugriauna jų individualinę sankabą ir paskui pritraukia prie savęs suskaidytus gabalus, ar jau susikūrusių arba kūrimosi procese esančių kapitalų tam tikros masės susilieėjimas vyksta sklandesniu būdu, susikuriant akcinėms bendrovėms,— ekonominis poveikis pasilieka tas pats. Pramonės įmonių dydžio augimas visur yra išeities taškas bendram daugelio žmonių darbui plačiau organizuoti, jo materialinėms varomosioms jėgoms plačiau išvystyti, t. y. suskaidytiems bei rutiniams gamybos procesams progresuojančiai paversti visuomeniškai kombinuotais ir moksliskai tvarkomais gamybos procesais.

Tačiau yra aišku, kad kaupimas, laipsniškas kapitalo didinimas vykdant reprodukciją, pereinančią iš apskritiminės judėjimo formos į spiralinę, yra nepaprastai lėtas procesas palyginti su centralizacija, kuri tik reikalauja, kad kitėlių atskirų tarpusavyje viena kitą papildančių visuomeninio kapitalo sudėtinių dalių kiekybinis susigrupavimas. Pasaulis iki šiol būtų likęs be geležinkelių, jei būtų reikėję laukti, kol kaupimas kai kuriuos individualinius kapitalus padidins ligi tokio masto, kokio reikalauja geležinkelių tiesimas. Priešingai, centralizacija steigiant akcines bendroves tai pasiekė tarytum vienu rankos mostelėjimu. O stiprindama ir spartindama kaupimo veikimą, centralizacija tuo pačiu metu plečia ir spartina tos kapitalo techninės sudėties perversmus, kurie didina jo pastoviąją dalį jo kintamosios dalies sąskaita ir, vadinasi, santykinai mažina darbo paklausą.

^{77b} {4-jam leid. Naujausieji Anglijos ir Amerikos «trestai» jau siekia šio tikslo, stengdamiesi bent visas stambiausias vienos arba kitos pramonės šakos įmones sujungti į vieną stambią akcinę bendrovę, turinčią faktinį monopolį.— F. E.}

Centralizacijos proceso sparčiai telkiamos kapitalo masės re-produkuojasi ir didėja taip pat, kaip ir kiti kapitalai, tik sparčiau, ir tuo būdu savo ruožtu darosi naujais galingais visuomeninio kaupimo svertais. Vadinasi, kai kalbama apie visuomeninio kaupimo pažangą, tai — dabartiniu metu — ja patylomis suprantamas ir centralizacijos veikimas.

Normalaus kaupimo eigoje sudaryti papildomi kapitalai (žr. XXII skirsnį, 1 poskyrį) daugiausia yra pagalbinė priemonė naujiems išradimams, atradimams ir aplamai pramonės patobulinimams eksploatuoti. Bet ir senasis kapitalas ilgainiui pasiekia momentą, kai jis atnaujinamas nuo galvos ligi kojų, kai jis keičia savo kailį ir taip pat atgimsta techniškai patobulintu pavidalu, kuriam esant pakanka mažesnės darbo masės, kad būtų galima paleisti veikti didesnę mašinų ir žaliavų masę. Savaiame suprantama, kad iš to neišvengiamai išplaukiantis absoliutus darbo paklausos mažėjimas pasirodo esąs tuo didesnis, kuo labiau kapitalai, kurie išeina šį atsinaujinimo procesą, dėl centralizuojančio judėjimo jau yra sutelkti į mases.

Taigi, iš vienos pusės, kaupimo eigoje sudarytas papildomas kapitalas palyginti su jo dydžiu pritraukia vis mažiau ir mažiau darbininkų. Iš antros pusės, periodiškai atgaminamas nauja sudėtimi senasis kapitalas vis daugiau ir daugiau atstumia darbininkus, kurie anksčiau buvo jo pasamdyti.

3. DIDĖJANTIS SANTYKINIO GYVENTOJŲ PERTEKLIUS, ARBA PRAMONINĖS REZERVINĖS ARMIJOS, GAMINIMAS

Kapitalo kaupimas, kuris pradžioje atrodė esąs tik jo kiekybinis plėtimas, vyksta, kaip mes matėme, nenutrūkstamai kokybiškai kintant jo sudėčiai, nuolat didėjant jo pastoviajai sudėtinei daliai kintamosios dalies sąskaita^{77c}.

Specifinis kapitalistinis gamybos būdas, jį atitinkantis darbo gamybinio pajėgumo vystymasis, jo sukliamas kapitalo organinės sudėties kitimas ne tik žengia kartu su kaupimo pažanga arba su visuomeninio turto augimu: jie žengia nepalyginti sparčiau dėl to, kad paprastą kaupimą, arba absoliutų visuminio kapitalo didėjimą, lydi jo individualinių elementų centralizacija, o papildomo kapitalo techninį perversmą — pirminio kapitalo techninis perversmas. Vykstant kaupimo pažangai, pastoviosios kapitalo dalies santykis su kintamąja dalimi kinta tuo būdu, kad jei pradžioje jis buvo 1:1, tai paskui jis pavirsta 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 ir t. t., vadinasi, beaugant

^{77c} {3-jo leid. pastaba. Markso egzemplioriuje šioje vietoje parašėte padarytas užrašas: «Vėlesniam pasinaudojimui čia reikia pažymėti: jei plėtimas yra vien tik kiekybinis, tai didesniems ir mažesniems tos pačios gamybos šakos kapitalams pelnas santykinai kaip avansuotųjų kapitalų dydžiai. Jei kiekybinis plėtimas sukelia kokybinį kitimą, tai kartu pakyla pelno norma didesniai kapitalui». — F. E. }

kapitalui, į darbo jėgą iš eilės paverčiama ne $\frac{1}{2}$ jo bendros vertės, bet tik $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ ir t. t., o į gamybos priemones — $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ ir t. t. Kadangi darbo paklausą apsprendžia ne viso kapitalo dydis, o kintamosios jo sudėtinės dalies dydis, tai toji paklausa progresyviai mažėja beaugant visam kapitalui, užuot, kaip mes anksčiau esame spėję, didėjusi proporcingai tam augimui. Ji mažėja santykinai, palyginti su viso kapitalo dydžiu, ir mažėja progresija, spartėjančia beaugant šiam dydžiui. Nors kartu su viso kapitalo augimu auga ir kintamoji jo sudėtinė dalis, t. y. jo absorbuojama darbo jėga, bet ji auga nuolat mažėjančia proporcija. Tarpai, kuriuose kaupimas veikia kaip paprastas gamybos plėtimas esamu techniniu pagrindu, vis trumpėja. Augančia progresija spartėjantis viso kapitalo kaupimas darosi reikalingas ne tik tam, kad būtų galima absorbuoti tam tikrą papildomą darbininkų skaičių, ir net ne tik tam, kad, nepaisant nuolatinių senojo kapitalo metamorfozių, jau funkcionuojantieji darbininkai ir toliau dirbtų. Šis didėjantis kaupimas ir centralizacija savo ruožtu patys pavirsta kapitalo sudėties naujo pakitimo arba naujo spartaus kintamosios jo sudėtinės dalies sumažėjimo palyginti su pastoviaja dalimi šaltiniu. Šis santykinis kintamosios kapitalo sudėtinės dalies mažėjimas, kuris spartėja augant visam kapitalui ir kuris, be to, spartėja greičiau už viso kapitalo augimą, iš antros pusės, atrodo taip, tarytum, atvirkščiai, absoliutus gyventojų darbininkų skaičiaus augimas vyksta sparčiau negu kintamojo kapitalo, arba priemonių šiems gyventojams pasamdyti, augimas. Maža to, kapitalistinis kaupimas nuolat, ir, be to, proporcingai savo energijai ir savo mastui, gamina santykinai perteklinius, t. y. perteklinius palyginti su vidutiniais kapitalo savaiminio augimo poreikiais, ir todėl bereikalingus arba papildomus gyventojus darbininkus.

Nagrinėdami visą visuomeninį kapitalą, mes matome, kad jo kaupimo procesas čia sukelia periodinius pakitimus, čia atskiri šio proceso momentai tuo pačiu metu pasiskirsto tarp įvairių gamybos sferų. Kai kuriose sferose kapitalo sudėties kitimas vyksta neaugant absoliučiam jo dydžiui, vien tik dėl koncentracijos; kitose absoliutus kapitalo augimas yra susijęs su absoliučiu kintamosios jo sudėtinės dalies, arba jo absorbuojamos darbo jėgos, mažėjimu; dar kitose kapitalas čia didėja esamu jo techniniu pagrindu ir pritraukia proporcingai savo augimui papildomą darbo jėgą, čia įvyksta organinis kapitalo pakitimas ir sumažėja jo kintamoji sudėtinė dalis; visose sferose kintamosios kapitalo dalies, todėl ir dirbančiųjų darbininkų skaičiaus augimas visuomet yra susijęs su smarkiais svyravimais ir laikino gyventojų pertekliaus sukūrimu, nepaisant to, ar tas perteklius įgauna labiau matomą jau dirbančių darbininkų atstūmimo formą, ar ne tokią matomą, bet nemažiau veiksmingą formą, kuriai esant papildomus gyventojus darbininkus jų įprastiniai

nuvedamieji kanalai sunkiau absorbuoja⁷⁸. Kartu su jau funkcionuojančio visuomeninio kapitalo dydžiu ir to kapitalo augimo laipsniu, su gamybos masto ir funkcionuojančių darbininkų masės plėtimu, su jų darbo gamybinio pajėgumo vystymu, su visų turto šaltinių gausumo plėtimu ir didinimu — plečiasi ir mastas to reiškinio, kad didesnis kapitalo vykdomas darbininkų pritraukimas yra susijęs su didesniu jų atstūmimu, spartėja kapitalo organinės sudėties ir jo techninės formos kitimas ir plečiasi skaičius tų gamybos sferų, kurias čia vienu metu, čia vieną po kitos apima šis kitimas. Vadinasi, gyventojai darbininkai, gamindami kapitalo kaupimą, vis didėjančiu mastu patys gamina priemones, kurios juos daro santykinai pertekliniais gyventojais⁷⁹. Tai yra kapitalistinį gamybos būdą

⁷⁸ Anglijoje ir Uelse surašymas tarp kita ko parodo:

Iš viso žemės ūkyje dirbančių žmonių (įskaitant savininkus, nuomininkus, daržininkus, piemenis ir t. t.) 1851 metais buvo 2 011 447, 1861 metais — 1 924 110, sumažėjo 87 337. Sukuotinės vilnos pramonėje: 1851 metais — 102 714, 1861 metais — 79 242; šilko fabrikuose: 1851 metais — 111 940, 1861 metais — 101 678; kartūno margintojų: 1851 metais — 12 098, 1861 metais — 12 556, — šis menkas padidėjimas, nepaisant milžiniško gamybos išplėtimo, reiškia didžiulį santykinį dirbančiųjų darbininkų skaičiaus sumažėjimą; skrybėlių dirbėjų: 1851 metais — 15 957, 1861 metais — 13 814; šiaudinių skrybėlių ir moteriškų skrybėlaičių gamyboje: 1851 metais — 20 393, 1861 metais — 18 176; salyklininkų: 1851 metais — 10 566, 1861 metais — 10 677; žvakių pramonėje: 1851 metais — 4 949, 1861 metais — 4 686, — šio sumažėjimo priežastis tarp kita ko yra dujinio apšvietimo paplitimas; šukų gamintojų: 1851 metais — 2 038, 1861 metais — 1 478; medžių plovejų: 1851 metais — 30 552, 1861 metais — 31 647, menkas padidėjimas dėl piovimo mašinų paplitimo; vinininkų: 1851 metais — 26 940, 1861 metais — 26 130, sumažėjimas dėl mašinų konkurencijos; darbininkų alavo ir vario kasyklose: 1851 metais — 31 360, 1861 metais — 32 041. Priešingai, medvilnės verpimo ir medvilnės audimo įmonės: 1851 metais — 371 777, 1861 metais — 456 646; akmens anglės kasyklose: 1851 metais — 183 389, 1861 metais — 246 613. «Aplamai imant, darbininkų skaičius po 1851 metų labiausiai padidėjo tokiose šakose, kuriose iki šiol mašinos dar nebuvo sėkmingai naudojamos» («Census of England and Wales for 1861», III t. London 1863, 35—39 psl.).

⁷⁹ Kai kurie įžymūs klasikinės mokyklos ekonomistai veikiau įspėjo, negu suprato kintamojo kapitalo santykinio dydžio progresyvaus mažėjimo dėsnį ir jo įtaką samdomųjų darbininkų klasės padėčiai. Šiuo atžvilgiu didžiausias nuopelnas priklauso Džonui Bartonui, nors jis, kaip ir visi kiti, painioja pastovųjį kapitalą su pagrindiniu, kintamąjį kapitalą — su apyvartiniu. Jis sako: «Darbo paklausa priklauso nuo apyvartinio, bet ne nuo pagrindinio kapitalo augimo. Jei būtų teisinga, kad santykis tarp šių dviejų kapitalo rūšių yra vienodas visais laikais ir visose šalyse, tai iš to iš tikrųjų išplauktų, kad dirbančiųjų darbininkų skaičius yra proporcingas šalies turtui. Bet tokia prielaida absoliučiai nėra įtikima Tobulėjant verslams ir plintant civilizacijai, pagrindinis kapitalas sudaro vis didesnę ir didesnę dalį palyginti su apyvartiniu kapitalu. Pagrindinio kapitalo suma, panaudojama angliškojo muslino gabalui pagaminti, yra mažiausia šimta, o, gal būt, ir tūkstantį kartų didesnė negu pagrindinis kapitalas, kuris panaudojamas tokiam pat Indijos muslino gabalui. O apyvartinio kapitalo dalis yra šimta arba tūkstantį kartų mažesnė... Jei visa metinių santaupų suma būtų prijungta prie pagrindinio kapitalo, tai nesukeltų jokio darbo paklausos padidėjimo» (John Barton: «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society». London 1817, 16, 17 psl.). «Ta

atitinkantis gyventojų skaičiaus dėsnis, nes kiekvieną istoriškai skirtingą gamybos būdą iš tikrųjų atitinka savi, istorinį pobūdį turintieji gyventojų skaičiaus dėsniai. Abstraktus dauginimosi dėsnis egzistuoja tik augalams ir gyvuliams, kol į šią sritį istoriškai neįsiveržia žmogus.

Bet jei pertekliniai gyventojai darbininkai yra būtinas kaupimo, arba turto vystymosi kapitalistiniu pagrindu, produktas, tai šis gyventojų perteklius savo ruožtu darosi kapitalistinio kaupimo svirtu ir net kapitalistinio gamybos būdo buvimo sąlyga. Jis sudaro pramoninę rezervinę armiją, kuria gali disponuoti kapitalas ir kuri taip absoliučiai priklauso jam, tarytum jis būtų ją išauginęs savo lėšomis. Kintantiems kapitalo savaiminio augimo poreikiams ji teikia nuolat paruoštą, išnaudoti prieinamą žmonių medžiagą, nepriklausančią nuo tikrojo gyventojų priauglio ribų. Vykstant kaupimui ir kartu vystantis darbo gamybiniam pajėgumui, didėja kapitalo staiga išsiplėtimo jėga,— ne tik dėl to, kad auga funkcionuojančio kapitalo lankstumas ir tas absoliutus turmas, kurio tik tam tikrą lankščią dalį sudaro kapitalas, ne tik dėl to, kad kreditas, esant bet kuriam ypatingam sužadanimui, iš karto atiduoda gamybos žinion neįprastinę šio turto dalį kaip papildomą kapitalą. Paties gamybos proceso techninės sąlygos, mašinos, transporto priemonės ir t. t., didžiausiu mastu įgalina kuo sparčiausiai paversti pridėdamąjį produktą papildomomis gamybos priemonėmis. Visuomeninio turto masė, auganti kartu su kaupimo pažanga ir subganti pavirsti papildomu kapitalu, pašėlusiai veržiasi į senąsias gamybos šakas, kurių rinka staiga išsiplėčia, arba į naujai įkuriamas, kaip kad geležinkeliai ir t. t., kurių reikalingumas atsiranda iš senųjų gamybos šakų vystymosi. Visais tokiais atvejais yra būtina, kad iš karto ir nemažinant gamybos masto kitose sferose būtų galima mesti į lemiamus punktus didžiules žmonių mases. Jas teikia gyventojų perteklius. Būdingas šiuolaikinės pramonės gyvenimo kelias, sudaręs formą dešimties metų ciklo, kuris apima vidutinio pagyvėjimo, esant aukš-

---

pati priežastis, kuri gali padidinti šalies grynąsias pajamas, tuo pačiu metu gali gyventojus padaryti perteklinius ir pabloginti darbininkų padėtį» (*Ricardo: Principles of Political Economy*, 3-sis leid., London 1821, 469 psl.). [*Д. Рикардо: «Начала политической экономии»*, Соцэжгиз, 1935, 251 psl.] Didėjant kapitalui, «(darbo) paklausa santykinai sumažės» (ten pat, 480 psl., pastaba). [*Плг* rus. leid., 256 psl.] «Darbui išlaikyti skirta kapitalo suma gali kitėti nepriklausomai nuo bet kurių bendros kapitalo sumos kitimų... Dideli panaudojamo darbo kiekio svyravimai ir dideli vargai gali padažnėti priklausomai nuo to, kaip pats kapitalas gausėja» (*Richard Jones: «An Introductory Lecture on Political Economy»* London 1833. [Priedas «*Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor*», 12 psl.]. «(Darbo) paklausa nedidėja... proporcingai viso kapitalo kaupimui... Todėl bet kuris reprodukcijai skirtas nacionalinio kapitalo padidėjimas, vykstant visuomenės pažangai, daro vis mažesnę įtaką darbininkų pačėčiai» (*G. Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth»* Edinburgh 1836, 90, 91 psl.).

tam spaudimui vykstančios gamybos, krizės ir sustingimo laikotarpius ir kurį nutraukia nedideli svyravimai, remiasi tuo, kad vyksta nuolatinis pramoninės rezervinės armijos, arba gyventojų pertekliaus, susidarymas, didesnis ar mažesnis jos absorbavimas ir naujas jos susidarymas. Pramoninio ciklo fazių kaita savo ruožtu didina gyventojų perteklių ir darosi vienu iš energingiausių jo atgamini- mo veiksnių.

Šis savotiškas šiuolaikinės pramonės gyvenimo kelias, kurio mes nematome jokioje ankstesnėje žmonijos epochoje, nebuvo galimas ir kapitalistinės gamybos vaikystės laikotarpiu. Kapitalo sudėtis kito tik labai laipsniškai. Vadinas, jo kaupimą atitiko, aplamai imant, proporcingas darbo paklausos didėjimas. Kad ir kokia lėta buvo kapitalo kaupimo pažanga palyginti su šiuolaikine epocha, bet ir ji susidurdavo su natūralinėmis išnaudojimui tinkamų gyventojų darbininkų ribomis; šias ribas buvo galima panaikinti tik prievartos priemonėmis, kurios bus paminėtos vėliau. Staigus ir šuoliškas gamybos masto išsiplėtimas yra jo staigaus sumažėjimo prielaida; pastarasis savo ruožtu sukelia pirmąjį, bet pirmasis nėra įmanomas be išnaudojimui tinkamos žmonių medžiagos, be darbininkų skaičiaus padidėjimo, nepriklausomo nuo gyventojų skaičiaus absoliutaus augimo. Tą padidėjimą sukuria paprastas procesas, kuris nuolat «išlaisvina» dalį darbininkų, tokiais metodais, kurie mažina dirbančiųjų darbininkų skaičių palyginti su augančia gamyba. Vadinas, visa šiuolaikinei pramonei būdinga judėjimo forma atsiranda iš to, kad tam tikra gyventojų darbininkų dalis nuolat paverčiama nedirbančiomis ar pusiau dirbančiomis rankomis. Politinės ekonomijos paviršutiniškumas tarp kita ko pasireiškia tuo, kad kredito išsiplėtimą ir sumažėjimą, paprastus vienas kitą pakeičiančių pramoninio ciklo laikotarpių simptomus, ji laiko tų laikotarpių priežastimi. Kaip dangaus kūnai, kartą pradėję tam tikru būdu judėti, nuolat kartoja tą judėjimą, visiškai taip pat ir visuomeninė gamyba, kartą mesta į šį pakaitomis vykstančio plėtimosi ir mažėjimo judėjimą, nuolat jį atkuria. Pasekmės savo ruožtu darosi priežastimis, ir viena kitą pakeičiančios fazės viso proceso, kuris nuolat atgamina savo paties sąlygas, įgauna periodiškumo formą. Jei šis periodiškumas įsigalėjo, tai net politinė ekonomija pradeda suprasti santykinio gyventojų pertekliaus, t. y. gyventojų pertekliaus palyginti su vidutiniu kapitalo savaiminio augimo poreikiu, gaminimą kaip šiuolaikinės pramonės egzistavimo sąlygą.

«Tarkime,—sako H. Meriveilis, anksčiau buvęs Oksfordo politinės ekonomijos profesorius, o vėliau—Anglijos kolonijų ministerijos valdininkas,—tarkime, kad nacija krizės sąlygomis įtampa visas savo jėgas, kad su emigracijos pagalba atsipalaiduotų nuo kelių šimtų tūkstančių perteklinių beturčių,—kokia būtų to pasekmė? Tai, kad, vos tik atgijus darbininkų poreikavimui, pasireikštų jų trūkumas. Kad ir kaip sparčiai vyktų žmonių atgamimas, suaugusiems

darbininkams pavaduoti, šiaip ar taip, reikalingas vienos kartos laiko tarpas. Bet mūsų fabrikantų pelnas daugiausia priklauso nuo galimumo išnaudoti palankų didelės paklausos momentą ir tuo būdu kompensuoti sau už jos susilpnėjimo laikotarpį. Šį galimumą jiems užtikrina tik komandavimas mašinoms ir rankiniam darbui. Jie turi susirasti laisvų rankų, jie turi sugebėti pagal reikalą, priklausomai nuo rinkos būklės, didinti savo operacijų aktyvumą arba jį mažinti, kitaip jie aiškiai negalės pašėlusioje konkurencijoje išlaikyti tą vyvavimą, kuriuo yra pagrįstas tos šalies turtas⁸⁰. Net Maltus gyventojų perteklių,— kurį jis su jam būdingu ribotumu aiškina tuo, kad gyventojų darbininkų prieauglis yra absoliučiai perteklinis, o ne tuo, kad jis darosi santykinai perteklinis,— pripažįsta kaip šiuolaikinės pramonės būtinybę. Jis sako: «Protingi įpročiai, liečiantieji santuoką, jeigu jie ligi tam tikro lygio paplistų darbininkų klaseje tos šalies, kuri daugiausia priklauso nuo manufaktūros ir prekybos, gali pasidaryti jai žalingi... Dėl pačios gyventojų prigimties darbininkų prieauglis, kurį sukelia ypatinga paklausa, negali būti atgabentas į rinką anksčiau kaip po 16—18 metų, o pajamų pavertimas kapitalu taupant gali vykti nepalyginti sparčiau; šaliai nuolat gresia pavojus, kad jos darbo fondas augs sparčiau negu gyventojų skaičius⁸¹. Taigi, paskelbusi nuolatinį santykinio gyventojų darbininkų pertekliaus gaminimą esant būtiną kapitalistinio kaupimo sąlygą, politinė ekonomija, stodama senmergės vaidmenyje, deda į savo «beau idéal» [«idealo»]— kapitalisto—lūpas šiuos žodžius, nukreiptus į «perteklinius» darbininkus, kuriuos išmetė į gatvę papildomas kapitalas, jų pačių kūriny: «Mes, fabrikantai, didindami kapitalą, kuriuo jūs turite egzistuoti, darome jums visą, ką tik galime, o jūs turite padaryti visa kita, derindami savo skaičių su pragyvenimo reikmenimis⁸².

⁸⁰ *H. Merivale*: «Lectures on Colonization and Colonies». London 1841 and 1842, I t., 146 psl.

⁸¹ «Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market in consequence of a particular demand till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population» (*Malthus*: «Principles of Political Economy», 215, 319, 320 psl.). Šiame veikalė Maltus su Sismondžio pagalba pagaliau atranda puikią kapitalistinės gamybos trejybę: perprodukciją, gyventojų perteklių, per didelį vartojimą, šias three very delicate monsters, indeed! [iš tikrųjų, tris švelniausias pabaisas!] Plg. *F. Engels*: «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie» Arnoldo Rugės ir Karlo Markso leistuose «Deutsch-Französische Jahrbücher». Paris 1844, 107 ir sek. psl. [Plg. *Ф. Энгельс*: «Очерки критики политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, II т., 1931, 312—316 psl.]

⁸² *Harriet Martineau*: «The Manchester Strike». London 1842, 101 psl.

Kapitalistinei gamybai jokiū būdu nepakanka to laisvos darbo jėgos kiekio, kurį tiekia natūralinis gyventojų prieauglis. Savo laisvam vystymuisi ji reikalinga pramoninės rezervinės armijos, nepriklausomos nuo šios natūralinės ribos.

Iki šiol mes laikėmės prielaidos, kad kintamojo kapitalo didėjimas arba mažėjimas tiksliai atitinka dirbančiųjų darbininkų skaičiaus didėjimą arba mažėjimą.

Tačiau ir esant nekintamam arba net mažėjančiam jo komanduojamų darbininkų skaičiui, kintamasis kapitalas auga, jei tiksliai individualinis darbininkas pradeda teikti daugiau darbo ir dėl to auga jo darbo užmokestis, nors darbo kaina lieka nepasikeitusi arba net krinta, bet krinta lėčiau, negu didėja darbo masė. Tokiu atveju kintamojo kapitalo didėjimas darosi didesnio darbo kiekio, o ne didesnio dirbančiųjų darbininkų skaičiaus rodiklis. Absoliutų kiekvieno kapitalisto interesą sudaro tai, kad tam tikrą darbo kiekį būtų galima išspausti iš mažesnio, o ne iš didesnio darbininkų skaičiaus, nors pastarasis kainuotų tiek pat pigiai arba net pigiau. Pastaruoju atveju sąnaudos pastoviam kapitalui padidėja proporcingai veikti paleidžiamo darbo masei, pirmuoju atveju — kur kas lėčiau. Kuo stambesnis yra gamybos mastas, tuo labiau lemiamą reikšmę įgauna šis motyvas. Jo svarbumas didėja kartu su kapitalo kaupimu.

Mes esame matę, kad kapitalistinio gamybos būdo ir darbo gamybinio pajėgumo vystymasis — tuo pačiu metu kaupimo priežastis ir pasekmė — leidžia kapitalistui, ekstensyviai ar intensyviai didinant individualinių darbo jėgų išnaudojimą, sunaudojant tokį pat, kaip ir anksčiau, kintamąjį kapitalą, paleisti veikti didesnį darbo kiekį. Mes esame toliau matę, kad už tą pačią kapitalo vertę jis perka didesnį darbo jėgų kiekį, progresyviai išstumdamas labiau apmokytus darbininkus mažiau apmokytais, subrendusius nesubrendusiais, vyrus moterimis, suaugusius paaugliais arba vaikais.

Taigi, kaupimui darant pažangą, iš vienos pusės, didesnis kintamasis kapitalas paleidžia veikti didesnį darbo kiekį, nedidindamas darbininkų skaičiaus; iš antros pusės, tokio pat dydžio kintamasis kapitalas paleidžia veikti didesnį darbo kiekį, naudodamas tokią pat darbo jėgos masę, ir, pagaliau, išstumdamas aukštesnės kokybės darbo jėgas, paleidžia veikti didesnį žemesnės kokybės darbo jėgų kiekį.

Todėl santykinio gyventojų pertekliaus gaminimas arba darbininkų atpalaidavimas vyksta dar sparčiau negu gamybinio proceso techninis perversmas, kurį ir šiaip spartina kaupimo pažanga, — dar sparčiau negu ši perversmą atitinkantis santykinis kintamosios kapitalo dalies mažėjimas palyginti su pastoviaja dalimi. Jei gamybos priemonės, didėdamos pagal mastą ir veikimo jėgą, vis mažėjančiu laipsniu darosi priemone darbininkams samdyti, tai patį šį santykį dar modifikuoja ir tai, kad, didėjant darbo gamybiniam

pajėgumui, kapitalas sparčiau didina darbo pasiūlą negu savo paklausą darbininkams. Darbininkų klasės dirbančiosios dalies besaikis darbas didina jos rezervų eiles, o smarkus spaudimas, tų rezervų konkurencijos vykdomas dirbantiems darbininkams, atvirksčiai, verčia juos nepaprastai daug dirbti ir paklusti kapitalo paliepiams. Viena darbininkų klasės dalis pasmerkiama priverstinai dykinėti dėl to, kad nepaprastai daug dirba kita jos dalis, ir atvirksčiai; tai darosi atskirų kapitalistų turtėjimo priemone⁸³ ir kartu spartina pramoninės rezervinės armijos gaminimą tokiu mastu, kuris atitinka visuomeninio kaupimo pažangą. Koks svarbus yra šis momentas susidarant santykiniam gyventojų pertekliui, įrodo, pvz., Anglija. Jos techninės priemonės darbai «taupyti» yra milžiniškos. Tačiau jei rytoj darbas būtų visur apribotas ligi racionalaus masto ir įvairiems darbininkų klasės sluoksniams būtų įvestos gradacijos pagal amžių ir lytį, tai esamų gyventojų darbininkų absoliučiai nepakaktų tam, kad būtų galima tęsti nacionalinę gamybą jos dabartiniu mastu. Didžiulė dabartiniu metu «negamybinių» darbininkų dauguma turėtų pavirsti «gamybiniais».

Aplamai ir ištisai imant, visuotinius darbo užmokesčio kitimus reguliuoja vien tik pramoninės rezervinės armijos didėjimas ir mažėjimas, kurie atilinka pramoninio ciklo laikotarpių kaitą. Vadinasi, juos apsprendžia ne absoliutus gyventojų darbininkų skaičiaus judėjimas, o tas kintantis santykis, kuriuo darbininkų klasė suskyla į aktyviają armiją ir rezervinę armiją, gyventojų pertekliaus san-

⁸³ Net 1863 m. medvilnės bado metu viename Blekberno medvilnės verpėjų pamflete mes randame smarkių nusiskundimų besaikiu darbu, kuris, išleidus fabriku įstatymą, licetė, žinoma, tik suaugusius darbininkus vyrus. «Iš suaugusių to fabriko darbininkų buvo reikalaujama, kad jie dirbtų 12—13 valandų per dieną, tuo tarpu kai šimtai dykinėti priverstų darbininkų mielu noru sutiktų dirbti nepilną laiką kad tik galėtų išlaikyti savo šeimas ir išgelbėti savo draugus nuo per ankstyvos mirties dėl besaikio darbo». «Mes,— sakoma toliau,— norėtume paklausti, ar ši viršvalandinių darbų praktika palieka kokią nors galimybę, kad santykiškai tarp šeiminių ir «larnų» būtų pakenčiami? Besaikio darbo aukos taip pat jaučia neteislingumą, kaip ir tie, kurie besaikio darbo yra pasmerkiami priverstiniam dykinėjimui (condemned to forced idleness). Jei darbas būtų teisingai paskirstomas, jo šioje apygardoje užtektų tam, kad dalinio darbo būtų galima duoti visiems Mes reikalaujame tik savo teisės, siūlydami šeiminiams aplamai įvesti nepilną darbo laiką, bent tol, kol yra dabartinė padėtis; dabar viena dalis turi dirbti besaikį darbą, o kita, necturedama darbo, yra priversta skursti labdarybės sąskaita» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», 8 psl.).— «Essay on Trade and Commerce» autorius savo įprastiniu neklaidingu buržuaziniu instinktu supranta santykinio gyventojų pertekliaus įtaką dirbantiems darbininkams. «Kita šioje karalystėje esančio tingėjimo (idleness) priežastis yra darbo rankų skaičiaus trūkumas. Kai tik darbo masė dėl nepaprastos kurių savo gaminių paklausos darosi nepakankama, darbininkai pradeda jausti savo reikšmę ir nori duoti ją pajusti taip pat savo šeiminiams; tai nuostabu; bet tų žmonių galvos yra tiek sugadintos, jog tokiais atvejais darbininkų grupės susitaria pastatyti savo šeiminius į keblią padėtį tuo, kad jos visą dieną slankios be darbo» («An Essay on Trade and Commerce». London 1770, 27, 28 psl.). Šie žmonės kaip tik reikalavo, kad būtų pakeltas darbo užmokestis.

tykinio dydžio augimas ir mažėjimas, laipsnis, kuriuo tas gyventojų perteklius čia absorbuojamas, čia iš naujo atpalaiduojamas. Siuolaikinei pramonei yra būdingas dešimties metų ciklas ir jam savybingos periodinės fazės, kurias, be to, kaupimo eigoje nutraukia vis dažniau vienas po kito sekantieji nereguliarūs svyravimai. Iš tikrųjų, gražus būtų tokiai pramonei dėsnis, kuris darbo paklausą ir jo pasiūlą reguliuotų ne kapitalo plėtimusi ir mažėjimu,— vadinasi, ne sutinkamai su eiliniaisiais kapitalo savaiminio augimo poreikiais ir ne taip, kad darbo rinka pasirodytų esanti čia santykinai nepakankamai pilna dėl kapitalo išsiplėtimo, čia vėl perpildyta dėl jo sumažėjimo,— bet kuris, atvirksčiai, kapitalo judėjimą darytų priklausomą nuo absoliutaus gyventojų masės judėjimo. Tačiau tai yra politinės ekonomijos dogma. Pagal ją darbo užmokestis kyla dėl kapitalo kaupimo. Padidintas darbo užmokestis yra akstinas gyventojams darbininkams sparčiau daugintis, ir tai trunka tol, kol darbo rinka nebus perpildyta, t. y. kol kapitalas nepasidarys santykinai nepakankamas palyginti su darbininkų pasiūla. Tuomet darbo užmokestis krinta, ir mes matome atvirksčiąją medalio pusę. Dėl darbo užmokesčio mažėjimo gyventojų darbininkų skaičius palaipsniui mažėja, tad jo atžvilgiu kapitalas vėl darosi perteklinis, arba, kaip kiti tai aiškina, darbo užmokesčio mažėjimas ir jį atitinkantis darbininkų išnaudojimo didėjimas vėl spartina kaupimą, tuo tarpu kai žemas darbo užmokesčio lygis stabdo darbininkų klasės gausėjimą. Tuo būdu vėl susidaro sąlygos, kuriomis darbo pasiūla yra žemesnė už darbo paklausą, darbo užmokestis kyla ir t. t. Koks puikus judėjimo metodas išsivysčiusiai kapitalistinei gamybai! Anksčiau, negu dėl darbo užmokesčio pakilimo galėtų įvykti koks nors pozityvus tikrai darbingų gyventojų skaičiaus padidėjimas, šiomis sąlygomis keletą kartų suspėtų praeiti tas laikas, per kurį būtina įvykdyti pramoninę kampaniją, stoti į lemiamas kautynes ir jas laimėti.

Tarp 1849 ir 1859 metų, vienu laiku su grūdų kainų sumažėjimu, žemdirbinėse Anglijos apygardose įvyko praktiškai grynai nominalus darbo užmokesčio pakilimas; pvz., Uiltšire savaitinis darbo užmokestis pakilo nuo 7 iki 8 šil., o Dorsetšire nuo 7 arba 8 iki 9 šil. ir t. t. Tai buvo pasekmė to, kad dėl karo poreikių, dėl didžiulio geležinkelių statybos, fabričių, kalnakasybos ir t. t. išsiplėtimo nepaprastai atslūgo žemdirbystės gyventojų perteklius. Kuo mažesnis yra darbo užmokestis, tuo didesni yra procentiniai skaičiai, kuriais reiškiasi bet kuris jo pakilimas, kad ir koks mažas jis būtų. Pavyzdžiui, jei darbo užmokestis buvo 20 šil. per savaitę ir pakilo iki 22, tai padidėjimas sudaro 10%; jei, priešingai, jis buvo tik 7 šil. ir pakyla iki 9, tai padidėjimas sudaro $28\frac{4}{7}\%$ ir jis skamba labai įspūdingai. Šiaip ar taip, žemės nuomininkai pradėjo dejuoti, ir net Londono «Economist» dėl šių alkanų darbo užmokesčių visai rimtai

pradėjo plepėti apie «a general and substantial advance»⁸⁴ [«aple bendrą ir esminį darbo užmokesčio pakilimą»]. Ko gi griežėsi žemės nuomininkai? Ar jie laukė, kol dėl tokio puikaus užmokesčio taip pagausės kaimo darbininkų, kad jų darbo užmokestis vėl sumažės, kaip kad tą dalyką įsivaizduoja dogmatinės ekonomistų smegcnyš? Jie įvedė daugiau mašinų, ir darbininkai greitai vėl pasidarė «pertekliniais» tokiu mastu, kuris patenkino net žemės nuomininkus. Dabar į žemdirbystę buvo įdėta «daugiau kapitalo» negu anksčiau, ir įdėta produktyvesne forma. Kartu darbo paklausa sumažėjo ne tik santykinai, bet ir absoliučiai.

Ši ekonominė fikcija painioja dėsnius, reguliuojančius bendrą darbo užmokesčio judėjimą, arba santykį tarp darbininkų klasės, t. y. visuminės darbo jėgos, ir visuminio visuomeninio kapitalo, su dėsniais, reguliuojančiais gyventojų darbininkų pasiskirstymą tarp atskirų gamybos sferų. Jeigu, pvz., dėl palankios konjunktūros kaupimas tam tikroje gamybos sferoje yra nepaprastai gyvas, pilnas aukštesnis už vidutinį pelną ir dėl to ten plaukia papildomas kapitalas, tai, suprantama, padidėja darbo paklausa ir darbo užmokestis. Aukštesnis darbo užmokestis pritraukia daugiau gyventojų darbininkų į šią palankių sąlygų sferą, kol ji bus pilnai prisotinta darbo jėgos; čia darbo užmokestis ilgam laikui vėl krinta iki savo ankstesnio vidutinio lygio arba net žemiau jo, jei darbininkų plaukimas į tą sferą buvo per daug didelis. Tada darbininkų ėjimas į tą gamybos šaką ne tik sustoja, bet jie dargi pradeda trauktis iš tos šakos. Tokiais atvejais ekonomistas tikisi pamatyti, «kur ir koku būdu», didėjant darbo užmokesčiui, vyksta absoliutus darbininkų skaičiaus didėjimas, o absoliučiai didėjant darbininkų skaičiui — darbo užmokesčio mažėjimas; bet iš tikrųjų jis mato tik vienos atskiros gamybos sferos vietinį darbo rinkos svyravimą, jis mato tik tam tikrus reiškinius, būtent, kad gyventojai darbininkai pasiskirsto tarp įvairių kapitalo panaudojimo sferų priklausomai nuo kintančių kapitalo poreikių.

Pramoninė rezervinė armija daro spaudimą aktyviajai darbininkų armijai sustingimo ir vidutinio pagyvėjimo laikotarpiais ir pažaboja jos pretenzijas perprodukcijos bei paroksizmų laikotarpiu. Vadinas, santykinis gyventojų perteklius yra tas fonas, kuriame juda darbo paklausos ir pasiūlos dėsnis. Jis šio dėsnio veikimo sferą įspraudžia į tokias ribas, kurios absoliučiai atitinka kapitalui būdingą išnaudojimo troškimą ir viešpatavimo siekimą. Čia pravartu sugrįžti prie vieno iš didžiųjų ekonominės apologetikos žygių. Pirminsime, kad jei naujų mašinų įvedimo arba senųjų paplitimo dėka dalis kintamojo kapitalo pavirsta pastoviuoju kapitalu, tai šią operaciją, «surišančią» kapitalą ir tuo pačiu «išlaisvinančią» darbininkus, ekonomistas-apologetas išaiškina taip, tarytum ji, atvirksčiai,

⁸⁴ «Economist», January 21, 1860.

Išlaisvina kapitalą darbininkams. Tik dabar mes pilnutinai galime įvertinti apologeto begėdiškumą. Iš tikrųjų išlaisvinami ne tik mašinos betarpiškai išstumiami darbininkai, bet ir jų pavaduotojų kontingentas ir tas papildomas kontingentas, kuris reguliariai būtų absorbuojamas, vykstant įprastiniam įmonės plėtimui jos senąja baze. Visi jie dabar «išlaisvinti», ir kiekvienas naujas funkcionuoti siekiantis kapitalas gali jais disponuoti. Ar jis pritrauks kaip tik šiuos darbininkus ar kitus, poveikis bendrai darbo paklausai bus lygus nuliui, kol šio naujo kapitalo pakaks tik tam, kad būtų galima išlaisvinti rinką kaip tik nuo tokio darbininkų skaičiaus, kokį mašinos yra išmetusios į ją. Jeigu jis pritraukia mažesnį darbininkų skaičių, tai perteklinių skaičius didėja; jei pasamdo didesnį darbininkų skaičių, tai bendra darbo paklausa išauga tik tokiu dydžiu, kurį sudaro skirtumas tarp dirbančiųjų ir «išlaisvintųjų» skaičiaus. Tuo būdu tas bendros darbo paklausos padidėjimas, kurį aplamai galėtų sukelti panaudojimo ieškantieji papildomi kapitalai, šiaip ar taip, neutralizuojamas tuo mastu, kuriuo jį padengia mašinos išmesti į gatvę darbininkai. Vadinasi, kapitalistinės gamybos mechanizmas rūpinasi tuo, kad kapitalo absoliutaus didėjimo nelydėtų atitinkamas bendros darbo paklausos didėjimas. Ir tai apologetas vadina kompensacija už išstumtųjų darbininkų skurdą, kančias ir už galimą jų žuvimą tais pereinamaisiais laikotarpiais, kurie meta juos į pramoninės rezervinės armijos eiles! Darbo paklausa nėra tolygi kapitalo augimui, darbo pasiūla nėra tolygi darbininkų klasės augimui, taigi čia nėra dviejų, viena nuo kitos nepriklausomų jėgų tarpusavio poveikio. Les dés sont pipés [kauliukai suklastoti]. Kapitalas vienu metu veikia abi puses. Jeigu jo kaupimas, iš vienos pusės, didina darbo paklausą, tai, iš antros pusės, jis didina darbininkų pasiūlą juos «išlaisvindamas», o nedirbančių darbininkų spaudimas tuo pačiu metu verčia dirbančiuosius duoti daugiau darbo ir tuo būdu pastarojo pasiūlą daro ligi tam tikro laipsnio nepriklausomą nuo darbininkų pasiūlos. Darbo paklausos ir pasiūlos dėsnio judėjimas šia baze daro kapitalo despotiją išbaigtą. Todėl kai darbininkai atskleidžia paslaptį, kokiū būdu galėjo atsitikti, kad kuo daugiau jie dirba, kuo daugiau gamina svetimo turto ir kuo labiau auga jų darbo gamybinis pajėgumas, tuo labiau jų atžvilgiu darosi netikras net galimumas jiems funkcionuoti kaip kapitalo savaiminio augimo priemonei; kai jie atranda, kad konkurencijos tarp jų pačių intensyvumo laipsnis ištiesai priklauso nuo santykinio gyventojų pertekliaus spaudimo; kai jie dėl to stengiasi per tredjunionus ir t. t. organizuoti planingą bendradarbiavimą tarp dirbančiųjų ir nedirbančiųjų darbininkų, kad panaikintų arba sušvelnintų griaunamuosius šio natūralinio kapitalistinės gamybos dėsnio padarinius jų klasei,— tada kapitalas ir jo sikofantas, politekonomas, ima dejuoti dėl «amžino» ir, taip sakant, «švento» paklausos ir pasiūlos dėsnio pažeidimo. Bet kuris ryšys tarp dirbančiųjų ir nedirbančiųjų

darbininkų pažeidžias «gryną» šio dėsno veikimą. O iš antros pusės, kadangi, pvz., kolonijose, nepalankios aplinkybės trukdo susidaryti pramonei rezervinei armijai, o kartu ir absoliučiam darbininkų klasės priklausomumui nuo kapitalistų klasės, tai kapitalas drauge su savo trivialiu Sančo-Pansa maištauja prieš «šventą» paklauskos ir pasiūlos dėsno ir stengiasi su juo susidoroti prievartos priemonėmis.

4. ĮVAIRIOS SANTYKINIO GYVENTOJŲ PERTEKLIUS BUVIMO FORMOS. VISUOTINIS KAPITALISTINIO KAUPIMO DĖSNIS

Santykinis gyventojų perteklius būna įvairiausių atspalvių. Prie jo priklauso kiekvienas darbininkas, kai jis pusiau dirba arba visai neturi darbo. Jei paliksimė nuošalyje tas stambias, periodiškai besikartojančias formas, kurias gyventojų pertekliui suteikia pramoninio ciklo fazių kaita, būtent, kai jis esti aštrus krizių metu, o chroniškas — kai reikalai nekaip klojasi, — tai gyventojų perteklius visuomet turi tris formas: tekamąją, paslėptinę ir sustingusią.

Siuolaikinės pramonės centruose — fabrikuose, manufaktūrose, metalurgijos gamyklose, kasyklose ir t. t. — darbininkai čia atstumiami, čia didesniu kiekiu pritraukiami, tad, apamai ir ištiesai imant, dirbančiųjų darbininkų skaičius didėja, nors ir nuolat mažėjančia proporcija palyginti su gamybos mastu. Čia gyventojų perteklius egzistuoja tekamąja forma.

Tiek tikruosiuose fabrikuose, tiek ir visose stambiosiose dirbtuvėse, kur panaudojamos mašinos arba bent yra įgyvendintas siuolaikinis darbo pasidalijimas, masiškai reikalingi jauno amžiaus darbininkai vyrai. Kai šis amžius praeina, tiktai labai nedaugelis iš jų ir toliau panaudojami tose pačiose gamybos šakose, o dauguma reguliariai atleidžiami. Jie sudaro tokį tekamojo gyventojų pertekliaus elementą, kuris didėja pramonei beaugant. Dalis jų emigruoja, t. y. iš tikrųjų tiesiog vyksta paskui emigruojantį kapitalą. Vienas šio reiškinių padarinių yra spartesnis gyventojų moterų skaičiaus augimas palyginti su gyventojų vyrų skaičiumi, ir to pavyzdį teikia Anglija. Tas faktas, kad natūralinis darbininkų masės prieauglis nepatenkina kapitalo kaupimo poreikių ir kartu vis dėlto juos pralenkia, yra paties kapitalo judėjimo prieštaravimas. Kapitalui reikia daugiau jaunesnio amžiaus darbininkų, mažiau — vyresnio amžiaus. Šis prieštaravimas yra ne didesnis už kitą prieštaravimą, kurį sudaro tai, kad tuo pačiu metu, kai daugelis tūkstančių išmetami į gatvę, nes darbo pasidalijimas juos pririšo prie vienos tam tikros gamybos šakos, nusiskundžiama darbo rankų stoka⁸⁵. Be to, kapitalas taip sparčiai suvartoja darbo jėgą, kad jau

⁸⁵ Tuo metu, kai 1866 metų antroje pusėje Londone buvo nuo 80 iki 90 tūkstančių bedarbių, to paties pusmečio fabrių ataskaitoje sakoma: «Neatrodo, kad būtų absoliučiai teisingas tas teigimas, jog paklausa beveik tuo pačiu

vidutinio amžiaus darbininkas pasirodo esąs daugiau ar mažiau mūsenęs. Jis patenka į perteklinių eiles arba nustumiamas iš aukštesnės pakopos į žemesnę. Kaip tik stambiosios pramonės darbininkų larpe mes aptinkame trumpiausią žmogaus amžių. «Dr. Li, Mančesterio sanitarinis gydytojas, nustatė, kad šiame mieste turtingųjų klasei vidutinis gyvenimo amžius yra 38 metai, darbininkų klasei — tik 17 metų. Liverpulyje jis yra 35 metai pirmajai, 15 metų antrajai klasei. Iš to išplaukia, kad privilegijuotoji klasė iš gyvenimo gavo dvigubai didesnę asignuotę (had a lease of life) negu klasę jų tėvynainių, kurių sąlygos yra mažiau palankios»^{85a}. Tokiomis aplinkybėmis absoliutus šios proletariato dalies augimas turi vykti tokia forma, kuriai esant, nepaisant spartaus jos elementų nusidėvėjimo, ji kiekybiškai didėja. Tuo būdu reikalinga sparti darbininkų kartų kaita. (Šis dėsnis negailoja kitų gyventojų klasių atžvilgiu.) Šis visuomeninis poreikis patenkinamas ankstyvomis santuokomis, — visuotiniu padariniu tų sąlygų, kuriose gyvena stambiosios pramonės darbininkai, — ir ta premija už darbininkų vaikų gaminimą, kurią duoda vaikų išnaudojimas.

Kai tiktai kapitalistinė gamyba įvaldo žemės ūkį arba tuo mastu, kuriuo kapitalistinė gamyba įvaldo jį, — kaimo darbininkų paklausa absoliučiai mažėja, vykstant funkcionuojančio šioje srityje kapitalo kaupimui, ir čia darbininkų išstūmimo nelydi, kaip nežemdirbinėje gamyboje, didesnis jų pritraukimas. Todėl dalis kaimo gyventojų visuomet yra pasirengusi pereiti į miesto ar manufaktūros proletariato eiles ir laukia palankių tam pavirtimui į proletariatą sąlygų. (Manufaktūra čia vartojama kiekvienos nežemdirbinės gamybos prasme.)⁸⁶ Taigi, šis santykinio gyventojų pertekliaus šaltinis teka be paliovos, bet nuolatinis jo tekėjimas į miestus jau numato kaimo nuolatinį paslėptinį gyventojų perteklių, kurio dydis matyti tiktai tada, kai nuvedamieji kanalai nepaprastai plačiai atsidarė. Dėl to kaimo darbininkas priverstas apsiriboti kuo žemiausiu darbo užmokesčio lygiu ir jis viena koja nuolat stovi pauperizmo baloje.

momentu, kai tai reikalinga, sukelianti pasiūlą. Darbo atžvilgiu dalykai atrodo kitaip, nes praeitais metais dėl darbo rankų stokos daugelis mašinų neveikė» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», 81 psl.).

^{85a} Dž. Čemberleno — tuo metu Birmingamo miesto mero šo dabar (1883) prekybos ministro — kalba, pasakyta 1875 m. sausio 15 d., atidarant sanitarinę konferenciją Birmingame.

⁸⁶ Pagal 1861 m. surašymą Anglijoje ir Uelse buvo «781 miestas su 10 960 998 gyventojais, tuo tarpu kai kaimuose ir kaimiškose parapijose buvo tik 9 105 226... 1851 m. surašyme figūravo 580 miestų, kurių gyventojų skaičius buvo beveik lygus šalia jų esančių kaimiškų apygardų gyventojų skaičiui. Bet tuo metu, kai kaimiškose apygardose gyventojų skaičius per sekantį dešimtmetį padidėjo tik puse milijono, 580-yje miestų jis padidėjo 1 554 067 žmonėmis. Gyventojų prieauglis kaimiškose parapijose sudaro 6,5%, miestuose — 17,3%. Prieauglio normos skirtumą sąlygoja kėlimasis iš kaimo į miestą. Trys ketvirtadaliai bendro gyventojų prieauglio tenka miestams» («Census etc.», III t., 11, 12 psl.).

Trečia santykinio gyventojų pertekliaus kategorija, sustingęs gyventojų perteklius, sudaro dalį aktyviosios darbininkų armijos, kuriai būdingas nepaprastas darbo nereguliarumas. Tuo būdu ji kapitalui sudaro neišsenkamą laisvos darbo jėgos rezervuarą. Jos gyvenimo lygis nustumka žemiau vidutinio normalaus darbininkų klasės lygio, ir kaip tik tai padaro, kad ji kapitalui tampa plačiu pagrindu tose šakose, kuriose yra ypatingai didelis išnaudojimas. Jai yra būdingas maksimumas darbo laiko ir minimumas darbo užmokesčio. Darbo namie rubrikoje mes jau susipažinome su jos svarbiausiąja forma. Ji nuolat rekrutuojasi iš perteklinių stambiosios pramonės ir žemės ūkio darbininkų, o ypač iš darbininkų, dirbančių žlungančiose pramonės šakose, kuriose amatinę gamybą nugali manufaktūrinė, manufaktūrinę — mašininę gamybą. Jos apimtis plečiasi pagal tai, kaip kartu su kaupimo mastu ir energija progresuoja darbininkų pavertimas «pertekliniais». Bet kartu ji sudaro save atgaminantį ir save įamžinantį darbininkų klasės elementą, kuris santykinai daugiau dalyvauja bendrame darbininkų klasės augime negu visi kiti elementai. Iš tikrųjų, ne tik gimimų ir mirimų skaičius, bet ir absoliutus šeimų dydis yra atvirkščiai proporcingi darbo užmokesčio dydžiui, t. y. tai pragyvenimo reikmenų masei, kurią turi įvairios darbininkų kategorijos. Šis kapitalistinės visuomenės dėsnis skambėtų kaip nesąmonė, jei mes jį priskirtume laukiniams arba net civilizuotiems kolonistams. Jis primena masišką dauginimąsi kai kurių gyvūnų rūšių, kurios individualiai yra silpnos ir yra žiauriai persekiojamos⁸⁷.

Pagaliau žemiausias santykinio gyventojų pertekliaus sluoksnis gyvena pauperizmo sferoje. Paliekant nuošalyje valkatas, nusikaltėlius ir prostitutės, trumpai tariant, visą liumpenproletariatą tikrąja to žodžio prasme, šis visuomenės sluoksnis susideda iš trijų kategorijų. Pirmą: darbingieji. Bereikia tik žvilgtelti į Anglijos pauperizmo statistiką, ir mes pamatysime, kad pauperių skaičius didėja kiekvienos krizės metu ir mažėja kiekvieno gamybos pagyvėjimo metu. Antra: našlaičiai ir pauperių vaikai. Tai — pramoninės rezervinės armijos kandidatai; didelio pramonės pakilimo laikotarpiais, kaip, pvz., 1860 metais, jie greitai ir masiškai stoja į aktyviosios

⁸⁷ «Neturtas, atrodo, yra palankus dauginimuisi» (*A. Smith: «Wealth of Nations», I kn., 8 sk. [A. Смит: «Богатство народов». Соцэкиз, 1935, 72 psl.]*). Galantiško ir sąmojingo abato Galiano nuomone, tai net esąs labai išmintingas dievo nustatymas: «Dievas taip sutvarkė, kad žmonės, atliekantieji naudingiausias darbus, gimsta kuo gausiausiai» (*Galani: «Della Morte», Custodi rinkinio: «Scrittori Classici italiani di Economia Politica» III t., Parte Moderna, Milano 1801, 78 psl.*). «Skurdas, nepaprastas badas ir didžiausios epidemijos nesulaiko gyventojų daugėjimo, bet turi tendenciją didinti jų skaičiaus augimą» (*S. Laing: «National Distress», 1844, 69 psl.*). Pateikęs statistinių šio teiginio iliustracijų, Lengas toliau rašo: «Jei visi gyventų palankiomis sąlygomis, tai pasaulis greitai liktų be žmonių». («If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated».)

darbininkų armijos eiles. Trečia: nuskurdusieji, nuskurdusieji, nedarbingieji. Tai kaip tik tie žmonės, kurie žūva dėl darbo pasidalijimo nukelto jų nesugebėjimo dirbti kitą darbą, arba tie, kurie yra peržengę normalų darbininko gyvenimo amžių; tai pagaliau pramonės nukos, kurių skaičius vis didėja kartu su pavojingų mašinų, kalnakasybos, cheminių fabričių ir t. t. gausėjimu, luošiai, lignoniai, našlės ir t. t. Pauperizmas yra aktyviosios darbininkų armijos invalidų namai ir pramoninės rezervinės armijos negyvoji našta. Pauperizmo gaminimo prielaida yra santykinio gyventojų pertekliaus gaminimas, pirmojo būtinumo prielaida yra antrojo būtinumas; kartu su santykiniu gyventojų pertekliumi jis yra kapitalistinės gamybos buvimo ir turto vystymosi sąlyga. Jis priklauso prie kapitalistinės gamybos faux frais [negamybinių kaštų], kurių didesnę dalį kapitalas vis dėlto moka nusimesti nuo savęs ir užkrauti darbininkų klasei ir smulkiajai buržuazijai.

Kuo didesni yra visuomeninis turtas, funkcionuojantis kapitalas, jo augimo mastas ir energija, vadinasi, kuo didesni yra absoliutus proletariato dydis ir jo darbo gamybinis pajėgumas, tuo didesnė pramoninė rezervinė armija. Laisva darbo jėga vystosi dėl tų pačių priežasčių, kaip ir kapitalo plėtimosi jėga. Vadinasi, santykinis pramoninės rezervinės armijos dydis auga kartu su turto galių augimu. Bet kuo didesnė yra ši rezervinė armija palyginti su aktyviaja darbininkų armija, tuo masiškesnis yra nuolatinis gyventojų perteklius, kurio skurdas yra atvirkščiai proporcingas jo darbo kančioms. Pagaliau kuo didesni yra darbininkų klasės elgetų sluoksniai ir pramoninė rezervinė armija, tuo didesnis yra oficialusis pauperizmas. *Tai — absoliutus, visuotinis kapitalistinio kaupimo dėsnis.* Panašiai kaip visų kitų dėsnų, jo veikimą modifikuoja įvairios aplinkybės, kurių čia neanalizuosime.

Galima suprasti, kokia kvaila yra ta ekonominė išmintis, kuri skelbia darbininkams, kad jie savo skaičių turi derinti su kapitalo savaiminio augimo poreikiais. Kapitalistinės gamybos ir kaupimo mechanizmas visuomet suderina tą skaičių su kapitalo savaiminio augimo poreikiais. Pirmas šio suderinimo žodis yra santykinio gyventojų pertekliaus arba pramoninės rezervinės armijos sukūrimas, paskutinis žodis — vis didėjančių aktyviosios darbininkų armijos sluoksnių skurdas ir pauperizmo negyvoji našta.

Dėsnis, pagal kurį vis didėjanti gamybos priemonių masė, visuomeninio darbo našumo pažangos dėka, gali būti paleista veikti panaudojant vis mažiau ir mažiau žmogaus jėgos,— šis dėsnis kapitalistiniu pagrindu, kur ne darbininkas panaudoja darbo priemones, bet darbo priemonės panaudoja darbininką, reiškiasi tuo, kad kuo didesnis yra darbo gamybinis pajėgumas, tuo didesnis yra darbininkų spaudimas jų uždarbiavimo priemonėms, vadinasi, tuo netvirtesnė yra būtina jų egzistavimo sąlyga: savo jėgos pardavimas svetimo turto didinimui, arba kapitalo savaiminiam augimui. Tas

faktas, kad gamybos priemonės ir darbo našumas auga sparčiau negu gamybinių gyventojų skaičius, atvirkščiai, įgauna kapitalistinė išraišką tuo, kad gyventojų darbininkų skaičius nuolat auga sparčiau negu kapitalo savaiminio augimo poreikis.

Ketvirtajame skyriuje, analizuodami santykinės pridėtosios vertės gaminimą, mes esame matę, kad kapitalistinėje sistemoje visl darbo visuomeninio gamybinio pajėgumo kėlimo metodai realizuojasi individualinio darbininko sąskaita; visos gamybos vystymo priemonės pavirsta priemonėmis gamintojui pajungti ir išnaudoti, luošina darbininką, darydamos iš jo nepilną žmogų, sumenkina jį ligl mašinos priedėlio vaidmens, didindamos darbo sunkumą, atima darbui jo turinį, atima darbininkui dvasines darbo proceso galias tuo mastu, kuriuo mokslas įeina į darbo procesą kaip savarankiška jėga; jos iškraipo sąlygas, kuriomis darbininkas dirba, pajungia jį darbo proceso metu kuo smulkmeniškiausiam, šlykščiam despotizmui, visą jo gyvenimo laiką paverčia darbo laiku, meta jo žmoną ir vaikus po kapitalo Džagernauto vežimu. Bet visi pridėtosios vertės gaminimo metodai tuo pačiu metu yra kaupimo metodai, ir kiekvienas kaupimo išplėtimas, atvirkščiai, darosi priemone šiems metodams vystyti. Iš to išplaukia, kad, vykstant kapitalo kaupimui, darbininko padėtis turi blogėti, kad ir koks būtų, aukštas ar žemas, jo apmokėjimas. Pagaliau dėsnis, kuris palaiko pusiausvyrą tarp santykinio gyventojų pertekliaus, arba pramoninės rezervinės armijos, ir kaupimo masto bei energijos, prikla da darbininką prie kapitalo stipriau, negu Hefesto kūjis prikalė Prometėjų prie uolos. Jis sąlygoja skurdo kaupimąsi, atitinkantį kapitalo kaupimą. Vadinasi, turto kaupimas viename poliuje tuo pačiu metu yra skurdo, darbo kančios, vergovės, tamsumo, subarbarėjimo ir moralinio nusmukimo kaupimasis priešingame poliuje, t. y. toje klasėje, kuri savąjį produktą gamina kaip kapitalą.

Sis antagonistinis kapitalistinio kaupimo pobūdis⁸⁸ yra ekonomistų įvairiomis formomis pripažintas, nors jie suplaka į vieną krūvą su juo iš dalies analoginius, bet vis dėlto iš esmės skirtingus ikikapitalistinių gamybos būdų reiškinius.

Venecijos vienuolis Ortesas, vienas iš didžiausiųjų XVIII šimtmečio rašytojų-ekonomistų, kapitalistinės gamybos antagonizmą laiko visuotiniu natūraliniu visuomeninio turto dėsniu. «Tai, kas ekonomiškai gera, ir tai, kas ekonomiškai bloga, kiekvienoje nacijoje nuolat tarpusavyje išsilygina (il bene ed il male economico in una

⁸⁸ «Kasdien darosi aiškiau, kad gamybiniai santykiai, kuriuose juda buržuazija, yra ne vientiso, paprasto, o dvilypio pobūdžio; kad tuo pačiu mastu, kuriuo gaminamas turtas, gaminamas ir skurdas; kad tuo pačiu mastu, kuriuo vystosi gamybinės jėgos, vystosi ir engimo galia; kad šie santykiai kuria buržuazinį turtą, t. y. buržuazijos klasės turtą, tik nuolat naikindami atskirų tos klasės narių turtą ir kurdami vis augantį proletariatą» (*Karl Marx: «Misère de la philosophie», 116 psl.*). [*K. Маркс: «Нишета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, 4 т., 1955, 144 psl.*]

nazione sempre all'istessa misura), gėrybių gausumas vieniems yra visuomet tolygus jų stokai kitiems (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Didelį nedaugelio turtą visuomet lydi absoliutus plėšimas iš nepalyginti didesnio skaičiaus kitų to, kas jiems būtina. Nacijos turtas atitinka jos gyventojus, o jos skurdas atitinka jos turtą. Vienių darbštumas priverstinai sukelia kitų dykinėjimą. Beturčiai ir dykinėtojai yra būtinas turtingųjų ir veikliųjų vaisius» ir t. t.⁸⁹. Praėjus maždaug 10 metų po Orteso, anglikonų protestantų kunigas Taunsendas nepaprastai grubiai aukštino neturtą kaip būtiną turto sąlygą. «Įstatyminis vertimas dirbti yra susijęs su per dideliais sunkumais, prievarta ir triukšmu, tuo tarpu kai badas yra ne tik taikus, ramus, nesiliaujantis spaudimas, bet ir,— būdamas natūraliausias stropumo ir darbo motyvas,— sukelia kuo smarkiausią įtempimą». Vadinasi, visas reikalas yra tas, kad badas būtų padarytas nuolatiniu darbininkų klasei, ir, Taunsendo nuomone, tuo rūpinasi gyventojų skaičiaus principas, kuris ypač veiksmingai pasireiškia beturčių tarpe. «Atrodo, toks yra gamtos dėsnis, kad beturčiai yra gerokai neapdairūs (improvident) (t. y. tiek neapdairūs, kad gimsta be aukšnio šaukšto burnoje) ir todėl nuolat yra žmonių (that there always may be some) grubiausioms, nešvariausioms ir žemiausioms visuomenės funkcijoms atlikti. To dėka žmonių laimės suma (the stock of human happiness) smarkiai didėja, delikatesni žmonės (the more delicate) atpalaiduojami nuo vargų ir netrukdomi gali vykdyti aukštesnį savo pašaukimą ir t. t. . . . Beturčių įstatymas turi tendenciją sugriauti šios sistemos darnumą ir grožį, jos simetriją ir tvarką, sistemos, kurią pasaulyje sukūrė dievas ir gamta»⁹⁰. Jei Venecijos vienuolis skurdą įamžinantį likimą laikė

⁸⁹ G. Ortes: «Della Economia Nazionale libri sei 1777», *Custodi*, Parte Moderna, XXI t., 6—9, 22, 25 ir t. t. psl. Ortesas ten pat, 32 psl., sako: «Užuot sugalvojęs tuščias sistemas, kaip tautas padaryti laimingas, aš apsiribosiu jų nelaimių priežasčių tyrinėjimu».

⁹⁰ «A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-wisher to Mankind (kunigas p. Dž. Taunsendas), 1786», pakartotinai išleista London 1817, 15, 39, 41 psl. Šis «delikatus» kunigas,— iš kurio, tiek iš tikrą paminėto veikalo, tiek ir iš jo kelionės po Ispaniją, Maltos dažnai nusirašo ištus puslapius,— didesnę savo teorijos dalį paėmė iš sero Dž. Stiuarto, kurį betgi jis iškraipo. Pavyzdžiui, kai Stiuartas sako: «Cia, esant vergovei, būdas žmonėms versti dirbti (tiems, kurie nedirba) buvo prievarta. . . Tada žmonės buvo verčiami dirbti (t. y. nemokamai dirbti kitiems). nes jie buvo kitų vergai; dabar žmonės verčiami dirbti (t. y. nemokamai dirbti tiems, kurie nedirba) tuo, kad jie yra savo pačių poreikių vergai»,— šitaip sakydamas, jis anaipol nedaro, kaip nutukęs klebonas, tos išvados, jog samdomieji darbininkai visuomet turi badauti. Atvirksčiai, jis nori išplėsti jų poreikius ir kartu jų poreikių gausėjimą padaryti akstinu dirbti «delikatesniesiems».

krikščioniškosios labdarybės, celibato, vienuolynų ir prieglaudų buvimu pateisinimu, tai protestantų klebonas, priešingai, laiko tai pagrindu smerkti Anglijos beturčių įstatymus, pagal kuriuos beturtis turėjo teisę į menką visuomeninę pašalpą. «Visuomeninio turto pažanga,— sako Storčas,— sukuria tą naudingą visuomenės klasę... kuri atlieka nuobodžiausius, žemiausius bei šlykščiausius darbus, žodžiu tariant — užkrauna sau visa, kas tik pasaulyje yra nemalonaus ir pavergiamo, ir tuo pačiu užtikrina kitoms klasėms laisvalaikį, linksimą nuotaiką ir sąlyginį (c'est bon!) [puikul] būdo taurumą ir t. t.»⁹¹. Storchas kelia sau klausimą, kas gi iš tikrųjų sudaro šios kapitalistinės civilizacijos su jos masių skurdu ir nusmukimu pranašumą palyginti su barbarybe? Jis randa tik vieną atsakymą: saugumas! «Pramonės ir mokslo pažangos dėka,— sako Sismondis,— kiekvienas darbininkas gali kasdien pagaminti kur kas daugiau, negu jam reikia savam vartojimui. Bet, nors jo darbas gamina turtą, tas pats turtas, jeigu jis pats turėtų jį suvartoti, padarytų jį mažai sugebantį dirbti». Jo nuomone, «žmonės (t. y. nedarbininkai) veikiausiai atsisakytų nuo bet kurio meno tobulinimo, lygiai kaip ir nuo visų pramonės jiems teikiamų malonumų, jeigu jiems tai tektų pirkti tokiu pat atkakliu darbu, koks yra darbininko darbas... Dabartiniu metu pastangos yra atskirtos nuo jų atlyginimo; taip nėra, kad tas pats žmogus iš pradžių dirba, o paskui ilsisi; priešingai, kaip tik dėl to, kad vienas dirba, kitas turi ilsėtis... Vadinasi, darbo gamybinių jėgų begalinio gausinimo rezultatas negali būti joks kitas, kaip tik dykinėjančių turtuolių prabangos ir malonumų didinimas»⁹².— Pagaliau Destiut-de-Trasi, šaltas buržuazinis doktrinierius, šurkščiai pareiškia: «Neturtingos nacijos yra tos, kur liaudis gerai gyvena, o turtingos nacijos yra tos, kur liaudis paprastai yra neturtinga»⁹³.

5. VISUOTINIO KAPITALISTINIO KAUPIMO DĖSNIO ILIUSTRAVIMAS

a) Anglija 1846—1866 m.

Joks šiuolaikinės visuomenės vystymosi laikotarpis nėra toks palankus kapitalistiniam kaupimui tyrinėti, kaip pastarųjų 20 metų laikotarpis. Jis daro tokį įspūdį, tarytum jis būtų radęs Fortunato

⁹¹ *Storch*: «Cours d'économie politique», Petersbourg 1815 leid., III t., 223 psl.

⁹² *Sismondis*: «Nouveaux Principes d'Économie Politique», I t., 79, 80, 85 psl. [Plg. *Сисмонди*: «Новые начала политической экономии». Соцэгниз, 1936, I t., 179, 183, 184 psl.]

⁹³ *Destutt de Tracy*: «Traité de la Volonté et de ses effets». Paris 1826, 231 psl. «Les nations pauvres, s'est là où le peuple est à son aise, et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre».

plniginę. Bet iš visų šalių klasikinis pavyzdys ir vėl yra Anglija, nes ji užima pirmą vietą pasaulinėje rinkoje, tik čia yra pilnulinai išsivystęs kapitalistinis gamybos būdas ir, pagaliau, laisvosios prekybos tūkstantmečio karalystės įkūrimas nuo 1846 metų atėmė vulgariajai politinei ekonomijai paskutinį jos prieglobstį. Milžiniška gamybos pažanga, kurios dėka antroji dvidešimties metų laikotarpio pusė ir vėl toli pralenkia pirmąją, buvo jau pakankamai pažymėta ketvirtajame skyriuje.

Nors absoliutinis Anglijos gyventojų skaičiaus augimas per pastarąjį pusę šimtmečio buvo labai didelis, tačiau santykinis augimas, arba prieauglio norma, visą laiką mažėjo, kaip parodo ši iš oficialaus surašymo paimta lentelė.

Kasmetinis procentinis Anglijos ir Uelso gyventojų prieauglis dešimtmečiais yra toks:

1811—1821	1,533 %
1821—1831	1,446 %
1831—1841	1,326 %
1841—1851	1,216 %
1851—1861	1,141 %

Išnagrinėkime dabar, iš antros pusės, turto augimą. Čia patikimiausią atramos tašką teikia pajamų mokesčiu apdėto pelno, žemės rentos ir t. t. judėjimas. Apmokestinamo pelno prieauglis (neįskaitant žemės nuomininkų ir kai kurių kitų mokesčių mokėtojų kategorijų) nuo 1853 iki 1864 metų Didžiajai Britanijai buvo 50,47% (arba vidutiniškai 4,58% per metus)⁹⁴, gyventojų prieauglis per tą patį laikotarpį — apytikriai 12%. Apmokestinta žemės renta (įskaitant namus, geležinkelius, kasyklas, žvejybos versloves ir t. t.) padidėjo nuo 1853 iki 1864 metų 38%, arba $3\frac{5}{12}\%$ per metus; be to, labiausiai padidėjo šiose rubrikose:

	Kasmetiniu pajamų didėjimas nuo 1853 iki 1864 m.	Padidėjimas per metus
Iš namų	38,60%	3,50%
„ akmens skaldyklų	84,76%	7,70%
„ kasyklų	68,85%	6,26%
„ ketaus liejyklų	39,92%	3,63%
„ žvejybos verslovių	57,37%	5,21%
„ dujų gamyklų	126,02%	11,45%
„ geležinkelių	83,29%	7,57% ⁹⁵

⁹⁴ «Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s. Inland Revenue». London 1866, 38 psl.

⁹⁵ Ten pat:

Jei mes 1853—1864 metų laikotarpio ribose padarysime palyginimą pagal ketverių metų tarpus, tai pamatysime, kad pajamų augimo laipsnis vis didėja. Pavyzdžiui, iš pelno kylančioms pajamoms šis augimas sudaro 1853—1857 metais 1,73% per metus, 1857—1861 metais 2,74% per metus ir 1861—1864 metais 9,30% per metus. Bendra pajamų mokesčiu apdėtų pajamų suma Jungtinėje karalystėje sudarė 1856 metais — 307 068 898 sv. st., 1859 metais — 328 127 416 sv. st., 1862 metais — 351 745 241 sv. st., 1863 metais — 359 142 897 sv. st., 1864 metais — 362 462 279 sv. st., 1865 metais — 385 530 020 sv. st.⁹⁶.

Kapitalo kaupimą tuo pačiu metu lydėjo jo koncentracija ir centralizacija. Nors Anglijoje nėra oficialios žemės ūkio statistikos (Airijoje ji yra), bet 10 grafysčių ją pateikė savo iniciatyva. Čia pasirodė toks rezultatas: nuo 1851 iki 1861 metų skaičius nuomų, mažesnių kaip 100 akrų kiekviena, sumažėjo nuo 31 583 iki 26 567, t. y. 5 016 nuomų buvo sujungta su stambesnėmis⁹⁷. Laikotarpiu nuo 1815 iki 1825 metų pasirodė, kad tarp kilnojamųjų turtų, apdėtų palikimo mokesčiu, nebuvo nė vieno didesnio kaip 1 milijonas sv. st.; priešingai, nuo 1825 iki 1855 metų tokių buvo 8, nuo 1855 iki 1859 m. birželio, t. y. per 4½ metų, 4⁹⁸. Tačiau geriausiai centralizacija išryškėja trumpai analizuojant 1864 ir 1865 metų pajamų mokesčių rubrikoje D (pelnas, išskyrus tą, kurį gauna žemės nuomininkai, ir t. t.). Pirmiausia pastebėsiu, kad iš šio šaltinio gaunamos pajamos tik pradėdant nuo 60 sv. st. moka income tax [pajamų mokesčių]. Šios apmokestinamos pajamos Anglijoje, Uelse ir Skotijoje sudarė 1864 metais 95 844 222 sv. st. ir 1865 metais — 105 435 787 sv. st.⁹⁹, apmokestintų skaičius buvo 1864 metais 308 416 žmonių, bendram gyventojų skaičiui esant 23 891 009, 1865 metais — 332 431 žmogus,

⁹⁶ Palyginimui šie skaičiai pakankami, bet, kaip absoliutūs, jie neteisingi, nes kasmet «nuslepiama», tur būt, iki 100 milijonų sv. st. pajamų. Vidaus pajamų apmokestinimą tvarkančių valdininkų nusiskundimai sistemingu apgaudinėjimu, ypač iš pirklių ir pramonininkų pusės, kartojasi kiekvienoje jų ataskaitoje. Pavyzdžiui, «Viena akcinė bendrovė nurodė, kad jos pelnas, kuris turi būti apmokestinamas, esąs 6 000 sv. st. dydžio, įkainotojas nustatė, kad jis yra 88 000 sv. st. dydžio, ir galų gale mokeskis buvo sumokėtas nuo šios sumos. Kita bendrovė nurodė 190 000 sv. st. dydžio pelną, bet buvo priversta prisipažinti, kad tikroji pelno suma yra 250 000 sv. st.» (ten pat, 42 psl.).

⁹⁷ «Census etc.», III t., 29 psl. Džono Braitto teigimas, kad 150-iai lendlordų priklauso pusė Anglijos žemės ir 12-ai lendlordų — pusė Skotijos žemės, iki šiol nepaneigtas.

⁹⁸ «Fourth Report etc. of Inland Revenue». London 1860, 17 psl.

⁹⁹ Tai — grynosios pajamos, vadinasi, atėmus tam tikrus įstatymo leistus atskaitymus.

bendram gyventojų skaičiui esant 24 127 003. Abiejų šių metų pajamų pasiskirstymo vaizdą duoda ši lentelė:

	Metal, pasibaigia 1864 m. balandžio 5 d.		Metal, pasibaigia 1865 m. balandžio 5 d.	
	Pelno pajamos	Zmonių skaičius	Pelno pajamos	Zmonių skaičius
Bendra pajamų suma	95 844 222 sv. st.	308 416	105 435 787 sv. st.	332 431
Tame tarpe	57 028 290 sv. st.	22 334	64 554 297 sv. st.	24 075
Tame tarpe	36 415 225 sv. st.	3 619	42 535 576 sv. st.	4 021
Tame tarpe	22 809 781 sv. st.	822	27 555 313 sv. st.	973
Tame tarpe	8 744 762 sv. st.	91	11 077 238 sv. st.	107

1855 metais Jungtinėje karalystėje buvo iškasta 61 453 079 tonos akmens anglies 16 113 267 sv. st. vertės; 1864 metais — 92 787 873 tonos 23 197 968 sv. st. vertės; 1855 metais buvo pagaminta 3 218 154 tonos ketaus 8 045 385 sv. st. vertės; 1864 metais — 4 767 951 tona 11 919 877 sv. st. vertės. 1854 metais eksploatuojamųjų Jungtinės karalystės geležinkelių ilgis sudarė 8 054 mylias, į juos įdėtas kapitalas — 286 068 794 sv. st.; 1864 metais ilgis — 12 789 mylias, įdėtas kapitalas — 425 719 613 sv. st. 1854 metais bendra Jungtinės karalystės eksporto ir importo suma sudarė 268 210 145 ir 1865 metais — 489 923 285 sv. st. Dedama lentelė parodo eksporto judėjimą:

1847 metais	58 842 377 sv. st.
1849 „	63 596 052 „ „
1856 „	115 826 948 „ „
1860 „	135 842 817 „ „
1865 „	165 862 402 „ „
1866 „	188 917 563 „ „ ¹⁰⁰

Pateikus šiuos nedaugelį duomenų, bus suprantamas generalinio britų tautos registratoriaus triumfuojantis rikšmas: «Kad ir kaip sparčiai augo gyventojų skaičius, jis atsilikdavo nuo pramonės ir turto pažangos»¹⁰¹. Pereikime dabar prie betarpiškų šios pramonės agentų, arba šio turto gamintojų, prie darbininkų klasės. «Vienas iš liūdniausiųjų šalies socialinės padėties bruožų,— sako Gladstonas,— yra tas, kad dabartiniu metu vyksta visiškai neabejotinas tautos

¹⁰⁰ Šiuo metu, 1867 m. kovo mėn., Indijos—Kinijos rinka jau vėl visiškai perpildyta prekių, kurias Anglijos medvilnės fabrikantai išvežė konsignacijai. 1866 metais prasidėjo medvilnės fabrikų darbininkų darbo užmokesčio mažinimas 5%, 1867 metais dėl tokios pat operacijos įvyko 20 000 Prestono darbininkų streikas. {Tai buvo netrukus po to prasidėjusios krizės prologas.— F. E.}

¹⁰¹ «Census etc.», III t., II psl.

vartojimo galios mažėjimas ir darbininkų klasės vargo ir skurdo didėjimas. Ir tuo pačiu metu vyksta nuolatinis turto kaupimas aukštesnėse klasėse ir nenutrūkstamas kapitalo augimas¹⁰². Taip kalbėjo šis saldžiai malonus ministras bendruomenių rūmuose 1843 m. vasario 13 d. Praėjus dvidešimčiai metų, 1863 m. balandžio 16 d., pateikdamas savo biudžetą, jis sakė: «Nuo 1842 iki 1852 metų šios šalies apmokestinamos pajamos padidėjo 6%... Per 8 metus, nuo 1853 iki 1861 metų, jos pakilo, imant pagrindu 1853 m. pajamas, 20%. Šis faktas yra toks nuostabus, kad jis atrodo beveik neįtikimas... Šis svaiginantis turto ir galios didėjimas... visiškai apsiri boja nuosavybę turinčiomis klasėmis, bet... bet jis turi duoti netiesioginės naudos ir gyventojams darbininkams, nes jis atpigina visuotinio vartojimo reikmenis,— tuo metu, kai turtingieji pasidarė turtingesni, beturčiai, šiaip ar taip, pasidarė mažiau neturtingi. Aš nesiryšiu teigti, kad neturto kraštutinumai sumažėjo»¹⁰³. Kokia silpna yra paguodžiamoji kalbos dalis! Jeigu darbininkų klasė liko «neturtinga», tik «mažiau neturtinga» palyginti su «svaiganančiu turto ir galios didėjimu», kurį ji sukūrė savininkų klasei, tai tas reiškia, kad santykinai ji, kaip ir anksčiau, liko neturtinga. Jeigu neturto kraštutinumai nesumažėjo, tai jie padidėjo, nes padidėjo turto kraštutinumai. Kai dėl pragyvenimo reikmenų atpigimo, tai oficialioji statistika, pvz., Londono Orphan Asylum [našlaičių prieglaudos] duomenys, parodo, kad per trimetį nuo 1860 iki 1862 metų jie pabrango 20% palyginti su trimėčiu nuo 1851 iki 1853 metų. Per sekančius trejus metus, nuo 1863 iki 1865 metų, progresyviai brango mėsa, sviestas, pienas, cukrus, druska, anglis ir daugybė kitų būtinų pragyvenimo reikmenų¹⁰⁴. Sekanti Gladstono biudžetinė

¹⁰² Gladstonas bendruomenių rūmuose, 1843 m. vasario 13 d.: «It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase of the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment». («Times» February 14th, 1843.—«Hansard», February 13th).

¹⁰³ «From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861 it had increased from the basis taken in 1853 by 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption. While the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor. At any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say». Gladstonas bendruomenių rūmuose, 1863 m. balandžio 16 d. («Morning Star», April 17th).

¹⁰⁴ Zr. Mėlynosios knygos oficialius duomenis: «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». VI dalis. London 1866, 260—273 psl., įvairiose vietose. Vietoj našlaičių prieglaudų ir t. t. statistikos, įrodymu taip pat galėtų būti deklamacijos vyriausybinių laikraščių, kai jie pasisako už tai, kad karališkosios šeimos vaikams būtų duodamas kraitis. Čia jie niekad neužmiršta pragyvenimo reikmenų brangumo.

kalba, pasakyta 1864 m. balandžio 7 d., yra pindariškas ditirambas pasipelnymo laimėjimams ir tautos laimei, kurią «neturtas» daro saikingą. Jis kalba apie mases, esančias «ant pauperizmo ribos», apie gamybos šakas, «kuriose darbo užmokestis nėra pakilęs», ir baigdamas darbininkų klasės laimę reziuumuoja šiais žodžiais: «Žmogaus gyvenimas devyniais atvejais iš dešimties yra vien kova už būvį»¹⁰⁵. Profesorius Fausetas, nebūdamas suvaržytas kaip Gladstonas oficialių sumetimų, pareiškia be jokių išsisukinėjimų: «Suprantama, aš neneigiu, kad piniginis darbo užmokestis pakilo kartu su šiuo kapitalo padidėjimu (per pastaruosius dešimtmečius), bet šį tariamą laimėjimą žymia dalimi panaikina tai, kad daugelis būtinų pragyvenimo reikmenų vis brangsta (jo nuomone, dėl tauriųjų metalų vertės kritimo)... Turtingieji sparčiai dar labiau turėja (the rich grow rapidly richer), tuo tarpu kai dirbančiųjų klasių gyvenime nepastebima jokio pagerėjimo... Darbininkai pavirsta beveik vergais krautuvininkų, kuriems jie yra įsiskolinę»¹⁰⁶.

Skirsnuose apie darbo dieną ir mašinas mums atsiskleidė tos sąlygos, kuriomis Britanijos darbininkų klasė kūrė «svaiginantį turto ir galios didėjimą» nuosavybę turinčioms klasėms. Tačiau tada darbininkas mus tedomino daugiausia jo visuomeninės funkcijos atlikimo metu. Norint pilnutinai nušviesti kaupimo dėsnius, reikia turėti galvoje ir darbininko padėtį už dirbtuvės ribų, jo maitinimosi ir buto sąlygas. Šios knygos rėmai čia verčia mus pirmiausia pereiti prie blogiausiai apmokamos pramoninio proletariato ir žemės ūkio darbininkų dalies, t. y. prie didesnės darbininkų klasės dalies.

Bet pirmučiausia dar keletas žodžių apie oficialų pauperizmą, arba apie tą darbininkų klasės dalį, kuri prarado savo egzistavimo

¹⁰⁵ «Think of those who are on the border of that region (pauperism)», «wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence» (Gladstonas bendruomenių rūmuose, 1864 m. balandžio 7 d.). «Hansardo» versija yra ši: «Again, and yet more at large, what is human life, but, in the majority of cases, a struggle for existence». [«Kalbant dar bendriau,—kas daugumoje atvejų yra žmogaus gyvenimas, jei ne kova už būvį?】—Nepaprastai ryškius prieštaravimus, kurie pasikartoja Gladstono 1863 ir 1864 m. biudžetinėse kalbose, vienas anglų rašytojas apibūdina šia citata iš Moljero [«Oeuvres», I t., Londras 1780, 53 psl.]:

«Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode».

[«Štai koks žmogus iš tikrųjų. Jis svyruoja tarp balto ir juodo. Iš ryto jis smerkia tai, kam buvo pritaręs vakare. Nepakenčiamas visiems kitiems, našta sau pačiam, jis kas minutė keičia nuotaiką, kaip madą.»]

(«The Theory of the Exchanges etc.». London 1864, 135 psl.).

¹⁰⁶ H. Fawcett: «The Economic Position of the British Labourer». London 1865, 67, 82 psl. Kai dėl didėjančio darbininkų priklausomumo nuo krautuvininkų, tai jis yra darbininkų darbo dažnėjančių svyravimų ir pertraukų padarinys.

sąlygą, galimumą pardavinėti darbo jėgą, ir vegetuoja viešosios išmaldos sąskaita. Oficialiais duomenimis, Anglijoje¹⁰⁷ pauperių buvo 1855 metais — 851 369, 1856 metais — 877 767, 1865 metais — 971 433. Dėl medvilnės bado šis skaičius 1863 ir 1864 metais išaugo iki 1 079 382 ir 1 014 978. 1866 m. krizė, visų sunkiausiai palietusi Londoną, sukėlė tai, kad šiame pasaulinės rinkos centre, turinčiame daugiau gyventojų negu Skotijos karalystė, pauperių skaičius 1866 metais padidėjo 19,5%, palyginti su 1865 metais, ir 24,4%, palyginti su 1864 metais, ir jų padidėjimas pirmaisiais 1867 m. mėnesiais buvo dar žymesnis negu 1866 metais. Analizuojant pauperizmo statistiką, reikia atkreipti dėmesį į du momentus. Iš vienos pusės, pauperių skaičiaus mažėjimas ir didėjimas yra periodinės pramoninio ciklo fazių kaitos atspindys. Iš antros pusės, oficialioji statistika vis labiau falsifikuoja tikrąjį pauperizmo dydžio rodiklį tuo mastu, kuriuo, vykstant kapitalo kaupimui, vystosi klasių kova, vadinasi, ir darbininkų sąmoningumas. Pavyzdžiui, barbariškus pauperių atžvilgiu, apie ką per pastaruosius dvejus metus taip garsiai šaukė Anglijos spauda («Times», «Pall Mall Gazette» ir t. t.), yra senas reiškinys. 1844 metais F. Engelsas konstatuoja visiškai tokius pat baisumus ir tokį pat laikiną, veidmainišką «sensacinės literatūros» pasipiktinimą. Bet baisingas bado mirties («deaths by starvation») atsitikimų gausėjimas Londone per pastarąjį dešimtmetį neabejotinai įrodo, kad darbininkai vis labiau šlykštisi vergove, esančia darbo namuose¹⁰⁸, šiose baudžiamosiose varguomenės įstaigose.

b) Blogai apmokami Britanijos pramonės darbininkų klasės sluoksniai

Pažiūrėkime dabar į blogai apmokamus pramonės darbininkų klasės sluoksnius. Medvilnės bado metu, 1862 metais, Privy Council [Slaptoji taryba] pavedė dr. Smitui ištirti, kokia yra skurstančių Lankaširo ir Česiro medvilnės fabrių darbininkų maitinimosi būklė. Remdamasis daugiamečiais ankstesniais stebėjimais, jis priėjo išvadą, kad, «norint užkirsti kelią bado sukeliams ligoms» (starvation diseases), vidutiniškai imant, kasdieniniame darbininkės maisto kiekyje turi būti mažiausia 3 900 granų grynanglio ir 180 granų azoto, kasdieniniame darbininko maiste — mažiausia 4 300 granų gryn-

¹⁰⁷ Prie Anglijos visuomet priskiriamas Uelsas, prie Didžiosios Britanijos — Anglija, Uelsas ir Skotija, prie Jungtinės karalystės — šios trys šalys ir Airija.

¹⁰⁸ Pažangą, kuri įvyko nuo A. Smito laikų, savotiškai nušviečia ta aplinkybė, kad jam žodis workhouse [darbo namai] kartais dar reiškia tą patį, ką ir žodis manufactory [manufaktūra]. Pavyzdžiui, skirsnio apie darbo pasidalijimą pradžioje: «Tuose pačiuose darbo namuose (workhouse) dažnai gali būti surinkti žmonės, dirbantieji įvairiose darbo šakose». [Plg. «Богатство народов». Соц.экиз, 1935, 9 psl.]

anglio ir 200 granų azoto, t. y. moteriai apytikriai tiek maistinių medžiagų, kiek jų yra dviejuose svaruose geros kvietinės duonos, vyrui — $\frac{1}{9}$ daugiau; vidutiniškai suaugusiems vyrams ir moterims ne mažiau kaip 28 600 granų grynanglio ir 1 330 granų azoto per savaitę. Jo apskaičiavimas nuostabiai pasitvirtino praktikoje, pardušiojoje jo sutapimą su tuo menku maisto kiekiu, ligi kurio skurdas sumažino medvilnės fabriku darbininkų vartojimą. 1862 m. gruodžio mėnesį jie gaudavo 29 211 granų grynanglio ir 1 295 granus azoto per savaitę.

1863 metais Privy Council nutarė ištirti Anglijos darbininkų klasės blogiausiai besimaitinančios dalies vargingą būklę. Dr. Saimonas, Privy Council oficialusis gydytojas, tam darbui pasirinko aukščiausiai minėtąjį dr. Smitą. Jo tyrinėjimas apima, iš vienos pusės, žemės ūkio darbininkus, iš antros pusės — šilko audėjus, siuvėjas, odinių pirštinių gamintojus, kojinių bei pirštinių mezgėjus ir batsiuvius. Pastarąsias kategorijas, išskyrus kojinių mezgėjus, sudaro vien tik miesto darbininkai. Tyrinėjant buvo laikomasi taisyklės — kiekvienoje kategorijoje parinkti sveikiausias ir palyginti geriau gyvenančias šeimas.

Bendra išvada buvo ta, kad «tik vienoje iš ištirtų miesto darbininkų kategorijų suvartojamo azoto kiekis šiek tiek viršijo tą absoliutų minimumą, kuriam sumažėjus kyla ligos dėl bado; kad dviejose kategorijose yra tiek azotinio, tiek ir grynanglinio maisto trūkumas — vienoje iš jų labai didelis abiejų maisto rūšių trūkumas; kad daugiau kaip vienas penktadalis ištirtų žemdirbinių šeimų gauna mažesnę grynanglinio maisto kiekį, negu yra būtina, daugiau kaip vienas trečdalis gauna mažesnę azotinio maisto kiekį, negu yra būtina, ir kad trijose grafystėse (Berkširo, Oksfordširo ir Somersetširo) bendras reiškinys buvo net minimalaus azotinio maisto kiekio trūkumas»¹⁰⁹. Žemės ūkio darbininkų tarpe Anglijos, Jungtinės karalystės turtingiausios dalies, žemės ūkio darbininkai priklausė prie tų, kurie blogiausiai maitinasi¹¹⁰. Žemės ūkio darbininkų tarpe nepakankamas maitinimasis aplamai tenka daugiausia moterims ir vaikams, nes «vyras turi valgyti, kad galėtų atlikti savo darbą». Dar didesnis vargas siautė tarp ištirtų miesto darbininkų kategorijų. «Jie taip blogai maitinasi, kad daugelyje atvejų yra neišvengiamas slegiantis ir sveikatą griaunantis skurdas» (visa tai — kapitalisto «išsižadėjimas»! t. y. išsižadėjimas apmokėti pragyvenimo reikmenis, kurie yra būtini jo darbo rankoms vien tik vegetuoti!)¹¹¹.

Dedama lentelė palygina aukščiausiai minėtųjų grynai miesto darbininkų kategorijų maitinimosi sąlygas su tuo kiekiu, kurį

¹⁰⁹ «Public Health. 6th Report etc for 1863». London 1864, 13 psl.

¹¹⁰ Ten pat, 17 psl.

¹¹¹ Ten pat, 13 psl.

dr. Smitas pripažįsta minimaliu, ir su medvilnės fabriky darbininkų maitinimosi sąlygomis jų didžiausio skurdo metu.

Abi lytys	Vidutinis savaitinis grynaniglio kiekis	Vidutinis savaitinis azoto kiekis
Penkios miesto pramonės šakos	28 876 granai	1192 granai
Darbo neturintieji Lankaširo fabriky darbininkai	29 211 granų	1295 „
Minimalus kiekis, pasiūlytas Lankaširo darbininkams vidutiniškai vyrams ir moterims	28 600 „	1330 granų ¹¹²

Pusė, $\frac{60}{125}$, ištirtų pramonės darbininkų kategorijų skaičiaus visiškai nevarlojo alaus, 28% — pieno. Vidutinis savaitinis skystųjų maisto medžiagų kiekis svyravo nuo 7 uncijų vienai šeimai siuvėjų tarpe iki $24\frac{3}{4}$ uncijos kojinių mezgėjų tarpe. Didesnę dalį tų, kurie visiškai nevarlojo pieno, sudarė Londono siuvėjos. Kas savaitė suvartojamos duonos kiekis svyravo nuo $7\frac{3}{4}$ sv. siuvėjų tarpe iki $11\frac{1}{4}$ sv. batsiuvių tarpe ir vidutiniškai vienam suaugusiajam sudarė 9,9 sv. per savaitę. Cukraus (sirupo ir t. t.) kiekis svyravo nuo 4 uncijų per savaitę odinių pirštinių gamintojų tarpe iki 11 uncijų kojinių mezgėjų tarpe; vidutinis savaitinis kiekis visoms kategorijoms — 8 uncijos kiekvienam suaugusiajam. Bendras kas savaitė suvartojamo sviesto (taukų ir t. t.) vidurkis buvo 5 uncijos vienam suaugusiajam. Vidutinis savaitinis mėsos (lašinių ir t. t.) kiekis svyravo, skaičiuojant vienam suaugusiajam, nuo $7\frac{1}{4}$ uncijos šilko audėjų tarpe iki $18\frac{1}{4}$ uncijos odinių pirštinių gamintojų tarpe; vidutiniškai įvairioms kategorijoms — 13,6 uncijos. Savaitinės vidutinės išlaidos maistui vienam suaugusiajam buvo: šilko audėjų — 2 šil. $2\frac{1}{2}$ penso, siuvėjų — 2 šil. 7 pensai, odinių pirštinių gamintojų — 2 šil. $9\frac{1}{2}$ penso, batsiuvių — 2 šil. $7\frac{3}{4}$ penso, kojinių mezgėjų — 2 šil. $6\frac{1}{4}$ penso. Meklsfildo šilko audėjų išlaidų vidurkis buvo tik 1 šil. $8\frac{1}{2}$ penso per savaitę. Blogiausiai maitinosi šios kategorijos: siuvėjos, šilko audėjai ir odinių pirštinių gamintojai¹¹³.

Bendroje savo sanitarinėje ataskaitoje dr. Saimonas apie šias maitinimosi sąlygas sako štai ką: «Kiekvienas, kuris yra susipažinęs su medicinos praktika beturčių tarpe arba su ligoninių pacientais, stacionariniais arba ambulatoriniais, patvirtins, kad daugelyje atvejų nepakankamas maitinimasis sukelia arba paaštrina ligas... Bet sanitariniu požiūriu prie to prisideda dar viena labai svarbi aplinkybė... Reikia atsiminti, kad maisto reikmenų vartojimas ima ma-

¹¹² Ten pat, priedas, 232 psl.

¹¹³ Ten pat, 232, 233 psl.

Žėli tik po atkaklių mėginimų priešintis ir kad, kaip taisyklė, didžiulė maisto stoka seka tik paskui kitus ankstesnius nepriteklus. Daug anksčiau, negu nepakankamas maitinimasis paveikia sveikatą, daug anksčiau, negu fiziologas pradeda sverti tuos azoto ir grynanglio granus, tarp kurių svyruoja gyvenimas ir bado mirtis,— daug anksčiau naminiam ūkiui atimami visi materialiniai patogumai. Drabužiai ir apšildymas darosi dar menkesni negu maistas. Nėra pakankamos apsaugos nuo atšiauraus oro; butas taip sumažėja, kad jis darosi ligų arba jų paaštrėjimo priežastimi; menki naminių rakandų ir baldų likučiai; net švaros palaikymas darosi labai brangus arba apsunkinantis dalykas. Jei dėl savigarbos jausmo ir daromi mėginimai palaikyti ją, tai kiekvienas toks mėginimas sukelia naujų bado kančių. Prisiglaudžiama ten, kur visų pigiausiai galima išsiuomoti pastogę; tokiuose kvartaluose, kur sanitarinės policijos priemonės duoda kuo mažiausia rezultatų, kur yra šlykščiausi nutekamieji grioviai, blogiausias susisiekimas, visų daugiausia nešvarumų gatvėse, menkiausias ar blogiausias vandens tiekimas ir, kalbant apie miestus, didžiausias šviesos ir oro trūkumas. Tokie yra pavojai sveikatai, kuriems neišvengiamai pasmerkiama varguomenė, kada jos skurdas yra susijęs su nepakankamu maitinimusi. Jei šių blygbių suma daro baisų poveikį gyvybei, tai vien jau nepakankamas maitinimasis yra baisus pats savaime. . . Tai — kankinamos mintys, ypač prisiminus, kad čia kalbama ne apie tokį skurdą, kurį sukelia dykinėjimas ir, vadinasi, kuris pats yra kaltas dėl savo atsiradimo. Tai — darbininkų skurdas. Juk darbas, kuriuo miesto darbininkai perkasi šį skurdų maisto kiekį, daugumoje atvejų prailginamas už bet kurios ribos, ir vis dėlto tik labai sąlygine prasme galima pasakyti, kad šis darbas duoda darbininkui galimybę palaikyti savo egzistavimą. . . Milžiniškoje daugumoje atvejų šis nominalus savo egzistavimo palaikymas yra tik trumpesnis arba ilgesnis aplinkinis kelias į pauperizmą»¹¹⁴.

Tik ekonominių dėsnių supratimas atskleidžia vidinį sąryšį tarp darbščiausiųjų darbininkų sluoksnių bado kančių ir šiurkštaus arba rafinuoto turtingųjų išlaidumo, kuris remiasi kapitalistiniu kaupimu. Visai kitaip yra su butų sąlygomis. Čia kiekvienas bešališkas stebėtojas mato, kad kuo masiškesnė yra gamybos priemonių centralizacija, tuo didesnis yra atitinkamas darbininkų susigrūdimas tame pačiame plote, ir kad, vadinasi, kuo spartesnis yra kapitalistinis kaupimas, tuo blogesni yra darbininkų butai. Turto pažangą lydintieji miestų «pagerinimai» (improvements), nugriaunant blogai užstatytus kvartalus, statant rūmus bankams, universalinėms parduotuvėms ir t. t., tiesiant gatves komerciniams ryšiams ir ištaigintiems ekipažams, įrengiant tramvajų linijas ir t. t., sparčiai išstumia

¹¹⁴ «Public Health. 6 th Report etc. for 1863». London 1864, 14, 15 psl.

varguomenę į vis blogesnes ir blogesnes, į vis labiau perpildytas lindynes. Iš antros pusės, kiekvienam yra žinoma, kad gyvenamųjų patalpų brangumas yra atvirksčiai proporcingas jų kokybei ir kad sąlytojai-spekuliantai skurdo kasyklas eksploatuoja su didesniu pelnu ir mažesniais kaštais, negu bet kada buvo eksploatuojamos Potozio sidabro kasyklos. Kapitalistinio kaupimo, vadnasi, ir aplamai kapitalistinės nuosavybės santykių antagonistinis pobūdis¹¹⁵ čia yra toks akivaizdus, kad net Anglijos oficialiose ataskaitose šiuo klausimu yra nepaprastai gausu ereliškų «nuosavybės ir jos teisės» puolimų. Blygė taip plinta vystantis pramonei, vykstant kapitalo kaupimui, augant miestams ir juos «puošiant», kad vien užkrečiamųjų ligų, kurios nesigaili nė «švariosios publikos», baimė buvo priežastis to, kad nuo 1847 iki 1864 metų atsirado ne mažiau kaip 10 sanitarinių-policinių parlamentinių aktų, o išsigandusi kai kurių miestų, kaip Liverpulio, Glazgovas ir t. t., buržuazija įsikišo į šią sritį per savo municipalitetus. Tačiau dr. Saimonas savo 1865 m. ataskaitoje sušunka: «Aplamai kalbant, ši blygė Anglijoje pasilieka visiškai nekontroliuojama». Pagal Privy Council potvarkį 1864 metais buvo atliktas kaimo darbininkų, 1865 metais — miesto vargingųjų klasių butų sąlygų tyrinėjimas. Pūkūs dr. Juliano Hanterio darbai išspausdinli «Public Health» septintojoje ir aštuntojoje (1865 m.) ataskaitoje. Apie kaimo darbininkus aš kalbesiu vėliau. Prieš pradėdamas aprašyti miestų butų sąlygas, aš išdėstysiu šią bendrą dr. Saimono pastabą: «Nors mano oficialus požiūris,—sako jis,—yra vien tik medicininis, vis dėlto paprasčiausias humaniško jausmas neleidžia ignoruoti ir kitos šios blygės pusės. Pasiekusi aukštą laipsnį, ji beveik neišvengiamai sąlygoja tokį bet kurių padorumų neigimą, tokį baurų kūnų ir fizinių funkcijų susimaišymą, tokį lyčių nuogumą, kad visa tai turi žvėrišką, o ne žmogišką pobūdį. Būti tokių įtakų veikiamam, tai — nužeminimas, kuris yra tuo gilesnis, kuo ilgiau jis trunka. Vaikams, gimusiems šiame praeikime, jis yra krikštas gėdai (baptism into infamy). Ir visiškai beviltiškas yra noras, kad žmonės, gyvenantieji tokiomis sąlygomis, kitais atžvilgiais siektų atmosferos tos civilizacijos, kurios esmę sudaro fizinis ir moralinis švarumas»¹¹⁶.

Gyvenamųjų patalpų perpildymo arba net absoliutaus jų netinamumo žmonėms gyventi atžvilgiu pirmąją vietą užima Londonas. «Neabejotinos yra dvi aplinkybės,—sako dr. Hanteris,—pirma, Londone yra apie 20 didelių gyvenviečių, kiekvienoje apytikriai

¹¹⁵ «Der niekur asmens teisės taip atvirai ir taip begėdiškai nebuvo aukojamos nuosavybės teisei, kaip darbininkų klasės butų sąlygose. Kiekvienas didmiestis, tai — žmonių aukojimo vieta, altorius, ant kurio kasmet tūkstančiai žudomi Molecho gobšumui» (S. Laing: «National Distress», 1844, 150 psl.).

¹¹⁶ «Public Health. 8th Report». London 1866, 14 psl., pastaba.

yra po 10 000 žmonių, kurių varginga padėtis pralenkia visa, kas liko buvo Anglijoje matyta, ir ši padėtis beveik ištiesai yra blogo butų sutvarkymo rezultatas; antra, šių gyvenviečių namai dabar yra kur kas daugiau perpildyti ir pasenę negu prieš 20 metų¹¹⁷. «Nebus perdėta pasakius, kad daugelyje Londono ir Niukestlio dalių gyvenimas yra pragariškas»¹¹⁸.

Tačiau ir palyginti geresnėje padėtyje esanti darbininkų klasės dalis, taip pat ir smulkūs krautuvaininkai bei kiti smulkiosios buržuazijos elementai Londone vis labiau patenka į šias prakeiktas baurias butų sąlygas tuo mastu, kuriuo progresuoja «pagerinimai», o kartu su jais senų gatvių ir namų nugriovimas, kuriuo auga fabričių skaičius ir žmonių plaukimas į metropoliją,— pagaliau tuo mastu, kuriuo kartu su miestų žemės renta kyla ir buto nuoma. «Buto nuoma pasidarė tokia nepaprastai brangi, kad tik nedaugelis darbininkų įstengia apmokėti daugiau kaip vieną kambarį»¹¹⁹. Londone beveik nėra nė vienos namų valdos, kuri nebūtų apraizgyta didžiuliu «middlemen» [«tarpininkų»] skaičium. Žemės kaina Londone visuomet yra nepaprastai aukšta palyginti su metiniu jos pajamingumu, nes kiekvienas pirkėjas spekuliuoja tuo, jog anksčiau ar vėliau pavyks atsikratyti žeme pagal Jury Price (pagal taksą, kurią, ekspropriuojant, nustato prisiekusieji) arba pavyks laimėti iš nepaprasto jos vertės padidėjimo dėl kaimynystės su kokia nors stambia įmone. Pasekmė yra ta, kad nuolat supirkinėjamos nuomos sutartys, kurių galiojimo terminas greitai turi sueiti. «Iš džentelmenų, kurie verčiasi šia komercija, galima laukti, kad jie veiks taip, kaip jie veikia, išspaus iš butų nuomininkų visa, kas įmanoma, ir savo įpėdiniams perduos namus tokiaame skurdžiame stovyje, koks tik yra įmanomas»¹²⁰. Buto nuoma yra savaitinė, ir šie ponai nieku nerizikuoja. Dėl geležinkelių tiesimo miesto ribose «neseniai vieną šeštadienio vakarą rytinėje Londono dalyje buvo galima matyti daugybę šeimų, išvarytų iš jų senųjų butų; jos klajojo su savo skurdžia manta ant pečių ir niekur negalėjo rasti pastogės, kaip tik darbo namuose»¹²¹. Darbo namai jau buvo perpildyti, o «pagerinimai», kuriuos parlamentas jau buvo patvirtinęs, buvo dar tik pradėti įgyvendinti. Jei darbininkai išvaromi dėl jų senųjų namų nugriovimo, tai jie

¹¹⁷ Ten pat, 89 psl. Dėl šių gyvenviečių vaikų dr. Hanteris sako: «Mes nežinome, kaip buvo tvarkomasi su vaikais iki šios vargingųjų ankšto susigrūdimo epochos, bet nereikia būti drąsiu pranašu, norint išpranašauti visa, ko galima laukti iš vaikų, kurie, gyvendami tokiomis sąlygomis, kurioms lygių nėra šioje šalyje, dabar ruošiami tam, kad pasidarytų pavojingųjų klasių nariais, kurie auklėjasi iki vidunakčio leisdami laiką su įvairaus amžiaus žmonėmis, girtais, nepadoriais ir vaidingais» (ten pat, 56 psl.).

¹¹⁸ Ten pat, 62 psl.

¹¹⁹ «Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields». 1865.

¹²⁰ «Public Health. 8th Report». London 1866, 91 psl.

¹²¹ Ten pat, 88 psl.

nepasitraukia iš savo parapijos arba geriausiu atveju apsigyvena jos pasienyje, artimiausioje parapijoje. «Suprantama, jie stengiasi apsigyventi kiek galint arčiau savo darbavietės. Rezultatas yra tas, kad vietoj dviejų kambarių šeima priversta apsigyventi viename. Net esant aukštesnei buto nuomai, gyvenamoji patalpa pasirodo esanti blogesnė negu ta blogoji, iš kurios šeima buvo išvaryta. Jau pusė Strendė gyvenančių darbininkų turi vaikščioti dvi mylias iki darbavietės». Šis Strendas, kurio svarbiausioji gatvė stebina užsieniečių Londono turtingumu, gali būti žmonių susigrūdimo Londone pavyzdys. Vienoje Strendo parapijoje sanitarinis valdininkas suskaičiavo 581 žmogų vienam akruvi, nors prie šio ploto priskirta ir pusė Temzės pločio. Savaiame suprantama, kad bet kuri sanitarinės policijos priemonė, kuri, kaip kad buvo iki šiol Londone, griaudama netikusius namus, išvaro darbininkus iš vieno kvartalo, praktikoje turi tik tą rezultatą, kad darbininkai dar labiau sugrūdami kitame kvartale. «Arba,— sako dr. Hanteris,— visa ši procedūra, kaip visiškai beprasmiška, turi būti nutraukta, arba turi pabusti visuomenės simpatijos (1) tam, ką dabar galima neperdedant pavadinti nacionaline pareiga, būtent — suteikimui pastogės žmonėms, kurie dėl kapitalo trūkumo patys negali jos įsigyti, bet galėtų periodiniais mokėjimais apmokėti jos nuomą»¹²². Koks nuostabus dalykas kapitalistinis teisingumas! Žemvaldys, namų savininkas, komersantas, jeigu jis eksproprijuojamas ryšium su «pagerinimais», pvz., tiesiant geležinkelius, naujas gatves ir t. t., ne tik gauna pilną atlyginimą. Už savo priverstinį «išsižadėjimą» jis pagal dievo ir žmonių įstatymus, be to, dar turi būti paguostas gana dideliu pelnu. O štai darbininkai su žmonomis, vaikais ir visu turtu išmetami į gatvę, ir jeigu jie masiškai vyksta į tuos miesto kvartalus, kuriuose municipalitetas ypatingai žiūri padorumo, tai juos persekioja sanitarinė policija!

Išskyrus Londoną, XIX šimtmečio pradžioje Anglijoje nebuvo nė vieno miesto, kuriame būtų 100 000 gyventojų. Tik penkiuose buvo daugiau kaip 50 000. Dabar yra 28 miestai su daugiau kaip 50 000 gyventojų kiekvienas. «Šio pakitimo rezultatas buvo ne tik didžiulis miestų gyventojų padidėjimas, bet ir tai, kad senieji susikimšę smulkūs miestai dabar pasidarė centrais, kurie taip užstatyti iš visų pusių, kad tyras oras visiškai negali ten patekti. Kadangi jie dabar jau nebeteikia malonumo turtingiesiems, tai pastarieji persikėlė iš jų į linksmesnius priemiesčius. Žmonės, ateinantieji vietoj šių turtuolių, apsigyvena dideliuose namuose, po šeimą viename kambaryje, ir dažnai dar įsileidžia nuomininkų. Tuo būdu gyventojai sugrūdami į namus, skirtus ne jiems, visiškai jiems nepritaikytus, ir gyvena ten tokiomis sąlygomis, kurios iš tikrųjų yra žeminančios suaugusiems ir pražūtingos vaikams»¹²³. Kuo sparčiau tam tikrame pra-

¹²² «Public Health. 8th Report». London 1866, 89 psl.

¹²³ Ten pat, 56 psl.

moniniame arba prekybiniame mieste vyksta kapitalo kaupimas, tuo sparčiau plaukia išnaudojimui tinkama žmonių medžiaga, tuo blogesni yra improvizuoti darbininkų butai. Todėl Niukestl-epon-Tainas, kaip nepalaujamai besivystančios akmens anglies ir kalnakasybos apygardos centras, užima po Londono antrąją vietą butų pragare. Atskiruose kambarėliuose ten gyvena ne mažiau kaip 34 000 žmonių. Dėl absoliutaus pavojaus visuomenės sveikatingumui, Niukestlyje ir Geitshede neseniai, policijai įsakius; buvo nugriauta daug namų. Naujų namų statyba vyksta labai lėtai, pramonė vystosi labai sparčiai. Todėl 1865 metais miestas buvo daugiau perpildytas negu anksčiau. Vargu ar bent vienas kambarėlis galėjo būti išnuomotas. Dr. Embltonas, Niukestlio šiltine sergančiųjų ligoninės gydytojas, sako: «Be jokios abejonės, šiltinės buvimo ir plitimo priežastis yra per didelis žmonių susikimšimas ir jų butų nešvarumas. Namai, kuriuose paprastai gyvena darbininkai, yra ankštuose skersgatviuose ir kiemuose. Šviesos, oro, erdvės ir švarumo atžvilgiu — tai tikri nepakankamumo ir nehygieniško pavyzdžiai, gėda bet kuriai civilizuoti šaliai. Naktimis vyrai, moterys ir vaikai guli sumišai. Kai dėl vyrų, tai naktinė pamaina nenutrūkstamu srautu seka paskui dieninę ir dieninę paskui naktinę, todėl guoliai vos suspėja atvesti. Namai blogai aprūpinti vandeniu, dar blogiau išvietėmis, nešvarūs, nevėdinami, jie yra infekcijų židiniai»¹²⁴. Savaitinis mokestis už tokias lindynes yra nuo 8 pensų iki 3 šil. «Niukestl-epon-Tainas,— sako dr. Hanteris,— yra pavyzdys to, kaip viena iš gražiausių mūsų tėvynainių genčių dėl tokių išorinių sąlygų, kaip gyvenamosios patalpos ir gatvės, dažnai nusmunka beveik iki barbarybės»¹²⁵.

Dėl kapitalo ir darbo plaukimo ir atslūgimo pramoninio miesto butų sąlygos šiandien gali būti pakenčiamos, o rytoj pasidarys biaurios. Kartais miesto valdžios organai pagaliau pradeda šalinti ryškiausias blogybes. Bet rytoj, kaip skėrių debesys, pasirodo Airijos driskiai arba nusmukę Anglijos žemės ūkio darbininkai. Jie suvaromi į rūsius ir sandėlius arba iki to laiko gana geras darbininkų namas paverčiamas nakvynės namais, kuriuose gyventojai keičiasi taip pat greitai, kaip kareivių postoviai Trisdešimties metų karo metu. Pavyzdys — Bredfordas. Ten municipaliniai filisteriai kaip tik ėmėsi miesto reformos. Be to, ten 1861 metais dar buvo 1751 neapgyventas namas. Bet staiga reikalai pagerėjo; apie tai neseniai taip gražiai papasakojo saldžiai liberalinis p. Forsteris, negrų draugas. Gerėjant reikalams, yra neišvengiamas užtvindymas nuolat banguojančios «rezervinės armijos» arba «santykinio gyventojų pertekliaus» srautais. Biaurios rūsio patalpos ir kambarėliai, užregistruoti

¹²⁴ «Public Health. 8th Report». London 1866, 149 psl.

¹²⁵ Ten pat, 50 psl.

sąrašė¹²⁶, kurį dr. Hanteris gavo iš vieno draudimo bendrovės agento, daugiausia buvo užimti gerai apmokamų darbininkų. Jie pareiškė, kad sutiktų mokėti už geresnes patalpas, jei galėtų tokių rasti. . . Jie su savo šeimomis vis labiau nuskursta ir nuolat serga, tuo tarpu kai saldžiai liberalinis Forsteris, parlamento narys, lieja gailias ašaras, matydamas prekybos laisvės teigiamybės ir pelną, kurį įžymios Bredfordo galvos gauna iš vilnos įmonių. 1865 m. rugsėjo 5 d. ataskaitoje dr. Belas, vienas iš Bredfordo beturčių gydytojų, baisingą mirtingumą nuo šiltinės jo apygardoje aiškina butų sąlygomis: «Viename 1 500 kubinių pėdų rūsyje gyvena 10 žmonių. . . Vinsentstrite, Grin Eir Pleise ir Lise sugrūsti 223 namai su 1450 gyventojų, 435 guoliais ir 36 išvietėmis. . . Kiekvienam guoliui, o guoliu aš laikau kiekvieną krūvą nešvarių skudurų arba krūvą drožlių, vidutiniškai tenka 3,3 žmogaus, kartais 5 ir 6 žmonės. Daugelis nenusirengdami miega be paklodo ant plikų grindų,— jauni vyrai ir moterys, vedę ir nevedę, susigrūdę vienoje krūvoje. Ar bereikia dar pridurti, kad šios patalpos daugumoje atvejų yra tamsios, drėgnos, nešvarios ir dvo-

¹²⁶ Sąrašas, sudarytas vienos Bredfordo darbininkų draudimo bendrovės agento:

Valkanstritas Nr. 122	1 kambarys	16 žmonių
Lamlistritas Nr. 13	1 kambarys	11 žmonių
Bauerstritas Nr. 41	1 kambarys	11 žmonių
Portlandstritas Nr. 112	1 kambarys	10 žmonių
Hardistritas Nr. 17	1 kambarys	10 žmonių
Norsstritas Nr. 18	1 kambarys	16 žmonių
Ten pat Nr. 17	1 kambarys	13 žmonių
Vaimerstritas Nr. 19	1 kambarys	8 suaugusieji
Džouetstritas Nr. 56	1 kambarys	12 žmonių
Džordžstritas Nr. 150	1 kambarys	3 šeimos
Raifl-Kortas, Merigeitas Nr. 11	1 kambarys	11 žmonių
Maršalstritas Nr. 28	1 kambarys	10 žmonių
Ten pat Nr. 49	3 kambariai	3 šeimos
Džordžstritas Nr. 128	1 kambarys	18 žmonių
Ten pat Nr. 130	1 kambarys	16 žmonių
Edvardstritas Nr. 4	1 kambarys	17 žmonių
Džordžstritas Nr. 49	1 kambarys	2 šeimos
Jorkstritas Nr. 34	1 kambarys	2 šeimos
Solt Paistritas (apačia)	2 kambariai	26 žmonės
R ū s i a i		
Redžent Skueras	1 rūsys	8 žmonės
Eikrstritas	1 rūsys	7 žmonės
Roberts Kortas Nr. 33	1 rūsys	7 žmonės
Bek Pretstritas, patalpa naudojama kaip varininkų dirbtuvė	1 rūsys	7 žmonės
Ebenizerstritas Nr. 27	1 rūsys	6 žmonės (nė vieno vyro, vyresnio kaip 18 metų)

(«Public Health. 8th Report». London 1866, 111 psl.)

kiančios lindynės, visiškai netinkamos žmonėms gyventi? Tai centrai, iš kurių plinta ligos ir mirtis, raunančios savo aukas ir iš pasiturinčiųjų (of good circumstances), kurie leido, kad tokios maro votys pūliuotų mūsų tarpe»¹²⁷.

Butų trūkumo atžvilgiu trečiąją vietą po Londono užima Bristolis. «Čia, viename iš turtingiausiųjų Europos miestų, yra didžiausias nepridengtas skurdas («blankest poverty») ir butų trūkumas»¹²⁸.

c) Gyventojai klajokliai

Dabar pereisime prie gyventojų sluoksnių, kuris savo kilme yra kaimiškas, bet savo darbu daugiausia pramoninis. Tatai — lengvoji kapitalo infanterija, permetama iš vietos į vietą, pagal jo poreikį. Kai ji ne žygyje, ji «stovyklauja». Klajokliai darbininkai naudojami įvairiems statybos darbams, drenavimui, plytų gamybai, kalkių degimui, geležinkelių darbams ir t. t. Kaip keliaujanti epidemijų kolona, šie darbininkai skleidžia raupus, šiltinę, cholera, škarlatiną ir t. t. visose vietose, kurių kaimynystėje jie sustoja stovyklauti¹²⁹. Verslovėse su žymiais kapitalo įdėjimais, kaip kad geležinkelių tiesimas ir t. t., verslovininkas paprastai pats pastato savo armijai mediniam barakui ir pan.—improvizuotus kaimus be jokių sanitarinių įrengimų, be vietinių valdžios organų kontrolės, bet labai pelningus ponui rangovui, kuris dvigubai išnaudoja darbininkus: ir kaip pramonės kareivius ir kaip butų nuomininkus. Priklausomai nuo to, kiek kambarėlių yra mediniame pastate, viena, dvi ar trys, nuomininkas, t. y. žemkasys ir pan., turi už jį mokėti 2, 3, 4 šil. per savaitę¹³⁰. Užteks vieno pavyzdžio. 1864 m. rugsėjo mėnesį,—praneša dr. Saimonas,—vidaus reikalų ministras seras Džordžas Grėjus gavo iš Sevenokso parapijos Nuisance Removal Committee [Komitetas kovai su antisanitarinėmis sąlygomis] atstovo šį pranešimą: «Dar prieš 12 mėnesių raupai mūsų parapijoje buvo visiškai nežinomi. Neseniai buvo pradėti darbai geležinkeliui nutiesti nuo Liuišemo iki Tenbridžo. Jau nekalbant apie tai, kad svarbiausieji darbai buvo vykdomi betarpiškoje šio miesto kaimynystėje, jame taip pat buvo įrengtas svarbiausias visos statybos depas. Todėl čia dirbo didelis skaičius darbininkų. Kadangi visų jų negalima buvo patalpinti kotedžuose, tai rangovas, p. Džėjus, paliepė išilgai kelio įvairiose vietose pastatyti barakus darbininkams apgyvendinti. Šiuose barakuose nebuvo nei ventiliacijos, nei nutekamųjų įrengimų ir, be to, jie neišvengiamai buvo perpildyti, nes kiekvienam nuomininkui teko priimti kitus gyventojus, kad ir kokia gausi būtų jo paties šeima ir nepaisant to, kad kiekviename barake iš viso tebuvo du kambariai. Pagal mūsų gautą medicininę

¹²⁷ «Public Health. 8th Report». London 1866, 114 psl.

¹²⁸ Ten pat, 50 psl.

¹²⁹ «Public Health. 7th Report». London 1865, 18 psl.

¹³⁰ Ten pat, 165 psl.

ataskaitą šiems nelaimingiesiems dėl viso to naktimis tekdavo pakelti visas uždusimo kančias, norint apsaugoti nuo baisios smarvelės, kylančios iš tiesiog palangėse esančių purvo klanų ir išviečių. Pagaliau mūsų komitetui įteikė skundą vienas gydytojas, kuris turėjo progos apsilankyti tuose barakuose. Jis su didžiausiu kartėliu kalbėjo apie vadinamųjų gyvenamųjų patalpų būklę ir bijojo labai rimtų pasekmių tuo atveju, jei nebūtų imtasi tam tikrų sanitarinių priemonių. Beveik prieš metus minėtasis Džėjus įsipareigojo pastatyti namus, kuriuose nedelsiant turėtų būti izoliuojami dirbantieji pas jį darbininkai, jiems susirgus užkrečiamosiomis ligomis. Praeito liepos mėn. pabaigoje jis pakartojo šį pažadą, bet jam tesėti jis nesinėmė jokių priemonių, nors nuo to laiko buvo keletas susirgimo raupais atsitikimų ir du mirties nuo jų atsitikimai. Rugsėjo 9 d. gydytojas Kelsonas pranešė man apie naujus susirgimus raupais tuose barakuose, kuriuose padėtis, pasak jo aprašymo, yra baisi. Jūsų (ministro) žinia aiščiau turiu pridurti, kad mūsų parapijoje yra izoliuoti namai, vadinamieji užkrečiamųjų ligų namai, kuriuose gydomi parapijiečiai, susirgę užkrečiamosiomis ligomis. Štai jau keli mėnesiai, kaip šis namas nuolat yra perpildytas ligonių. Vienoje šeimoje penki vaikai mirė nuo raupų ir drugio. Nuo šių metų balandžio 1 d. iki rugsėjo 1 d. buvo ne mažiau kaip 10 mirties nuo raupų atsitikimų, tame tarpe 4 minėtuose barakuose, infekcijų židiniuose. Susirgimų skaičiaus nustatyti negalima, nes šeimos, kuriose tai įvyksta, kiek galėdamos stengiasi juos nuslėpti¹³¹.

Akmens anglies ir kitų šachtų darbininkai priklauso prie geriausiai apmokamų Britanijos proletariato kategorijų. Kokia kaina jie perkasi savo darbo užmokesį, jau buvo parodyta kitoje vietoje¹³². Aš čia prabėgomis peržvelgsiu jų butų sąlygas. Šachtų eksploatuotojas, ar jis yra savininkas ar nuomininkas, paprastai stato tam tikrą skaičių kotedžų savo rankoms. Darbininkai kotedžus ir anglį jiems apkūrenti gauna «veltui», t. y. tatau sudaro darbo užmokesčio sudėtinę dalį, mokamą in natura (natūra). Jei kai kurie taip negali būti apgyvendinti, jie vietoj to gauna 4 sv. st. per metus. Kalnakasybos apygardos sparčiai pritraukia daug gyventojų, susidedančių iš pačių kalnakasių ir apie juos besigrupuojančių amatininkų, krautuvininkų ir t. t. Kaip ir visur, kur gyventojų tankumas yra didelis, žemės ren-

¹³¹ «Public Health. 7th Report». London 1865, 18 psl., pastaba. Čep! an le Frito Juniono beturčių rūpintojas praneša Registrar-General [generaliniam registratoriui]: «Davholze didelėje kalkinės gargožės kalvoje padaryta daug mažų urvų. Šie urvai yra butai žemkasiams bei kitiems darbininkams, dirbantiems geležinkelio tiesimo darbus. Urvai ankšti, drėgni, be nutekamųjų griovių nešvarumams ir be išviečių. Juose nėra jokių ventilacijos įrengimų, išskyrus angą skliaute, kuri kartu yra ir dūmtraukis. Raupai siaučia ir jau sukėlė kelis mirties atsitikimus» (trogloditų tarpe) (ten pat, 2 pastaba).

¹³² 440-me ir sek. psl. pateiktos smulkmenos daugiausia liečia akmens anglies šachtų darbininkus. Apie padėtį rūdynuose, kuri yra dar blogesnė, žr. sąžiningą Royal Commission [Karališkosios komisijos] 1864 m. ataskaitą.

ta čia yra aukšta. Todėl kalnų pramonininkas stengiasi kad ir labai ankštame statybiniame sklype prie įėjimo į kasyklą pastatyti tiek kotedžų, kiek reikia tam, kad būtų galima sugrūsti juose visas savo darbo rankas kartu su jų šeimomis. Jei netoliese pradeda veikti naujon kasyklos arba iš naujo pradedama eksploatuoti senąsias, tai ankštumas didėja. Statant kotedžus, lemiamą reikšmę turi tik vienas požūris: kapitalisto «išsižadėjimas» bet kuriu ne absoliučiai neišvenglamų išlaidų grynaisiais. «Butai, kuriuose gyvena šachtininkai ir kiti darbininkai, surišti su Nortemberlendo ir Derhemo kasyklomis,— sako dr. Julianas Hanteris,— aplamai imant, yra, gal būt, blogiausiai ir brangiausiai iš visų, kuriuos šiuo atžvilgiu stambiu mastu pateikia Anglija, tačiau išskyrus tokias pat Monmautširo apygardas. Nepaprastai blogą jų būklę sąlygoja didelis skaičius žmonių, perpildančių kiekvieną kambarį, ankštumas statybinio sklypo, kuriame išmėtyta daugybė namų, vandens trūkumas ir išviečių nebuvimas, dažnai naudojamas metodas statyti namus vienus ant kitų arba skirstyti juos į flats (tuo būdu įvairūs kotedžai sudaro vertikaliai vienas ant kito pastatytus aukštus)... Įmonininkas į visą koloniją žiūri taip, tarytum ji tiesiog stovyklauja, o ne gyvena pastoviai»¹³³. «Vykdymas mano gautas instrukcijas,— sako dr. Stivensas,— aš aplankiau didesnę dalį stambiųjų Derhemo Juniono kalnakasių gyvenviečių... Neskaitant labai mažų išimčių, reikia pasakyti, kad niekur nesiiimama kokių nors priemonių gyventojų sveikatai apsaugoti... Visi kalnakasiai 12-ai mėnesių pritvirtinti (bound—išsireikškimas, kaip ir bondage, priklausantis baudžiamos epochai) prie kasyklų nuomininko («lessee») arba savininko. Jeigu jie rodo savo nepasitenkinimą arba kitu būdu įpykina prižiūrėtoją («viewer»), tai jis ties jų pavardėmis savo knygoje daro ženklelį arba pastabą ir juos atleidžia sudarant naują metinę sutartį... Aš manau, kad nė viena iš truck-system [sistema, pagal kurią darbininkas apmokamas prekėmis] rūšių negali būti blogesnė už tą, kuri viešpatauja šiose tankiai apgyventose apygardose. Darbininkas yra priverstas kaip dalį savo darbo užmokesčio gauti namus, esančius užkrėstoje aplinkoje. Jis pats neįstengia sau padėti. Jis visais atžvilgiais yra baudžiauninkas (he is to all intents and purposes a serf). Ir aplamai tenka abejoti, kad kas nors galėtų jam padėti, išskyrus jo savininką, o šis savininkas pirmiausia orientuojasi į savo balansą, ir rezultatą nesunku nuspėti. Iš savininko darbininkas gauna ir vandenį. Ar jis yra geras ar blogas, ar jis jam pristatomas ar ne, jis, šiaip ar taip, turi už jį mokėti arba, tiksliau sakant, turi sutikti su tuo, kad iš jo darbo užmokesčio daromas atitinkamas išskaitymas»¹³⁴.

Konflikte su «viesąja nuomone» arba netgi su sanitarine policija kapitalas nė kiek nesivaržo «teisinti» iš dalies pavojingas, iš

¹³³ «Public Health. 7th Report». London 1865, 180, 182 psl.

¹³⁴ Ten pat, 515, 517 psl.

dalies žeminančias sąlygas, kurias jis sudaro darbui ir darbininkų gyvenimui namuose, motyvuodamas tuo, kad tai yra būtina priemonė geriamam darbininko išnaudojimui. Taip yra, kai jis atsisako įrengti prietaisus apsaugai nuo pavojingų mašinų fabrikuose, įrengti ventiliaciją ir imtis apsaugos priemonių kasyklose ir t. t. Tokios yra ir kalnakasių gyvenamosios patalpos. «Neprideramoms butų sąlygoms pakeičiantis,—sako savo oficialioje ataskaitoje dr. Saimonas, Privy Council medicinos valdininkas,—remiamasi tuo, kad kasyklos paprastai eksploatuojamos nuomos pagrindais; kad nuomos sutarties laikui (akmens anglies šachtose dažniausiai 21 metai) yra per trumpas tam, kad kasyklų nuomininkui apsimokėtų įrengti gerai įtaisytus butus darbininkams, amatininkams ir t. t., kuriuos pritraukia verslovi; jeigu jis ir panorėtų būti šiuo atžvilgiu dosnus, tai žemvaldys sugriautų jo planus. Jis nedelsiant pareikalautų nepaprastai aukštos papildomos rentos už tą privilegiją, kad paviršiuje pastatyta gana gera ir patogi gyvenvietė su gyvenamosiomis patalpomis darbininkams, kasantiems jo požeminę nuosavybę. Ši draudžiamoji kaina, jei ir ne tiesioginis uždraudimas, šiaip ar taip, įbaugintų tuos, kurie kitokiomis sąlygomis būtų linkę pradėti statyti gyvenvietes. . . Aš smulkiau nesustosiu ties klausimu, ar šis pasiteisinimas yra pagrįstas, taip pat ir ties tuo, kas galų gale turėtų pakelti papildomus kaštus statant padarias gyvenamąsias patalpas: žemvaldys, kasyklų nuomininkas, darbininkai ar visuomenė. . . Bet akivaizdoje tokių gėdingų faktų, kurie keliami aikštėn pridedamosiose (dr. Hanterio, Stivenso ir kt.) ataskaitose, yra būtina imtis priemonių jiems pašalinti. . . Žemės nuosavybės teisėmis čia naudojamosi tuo būdu, kad daroma didelė visuomeninė skriauda. Kaip kasyklų savininkas žemvaldys kviečia pramoninę koloniją dirbti jo valdose, o paskui, kaip paviršiaus savininkas, atima jo sutelktiems darbininkams galimybę susirasti patenkinamą patalpą, kuri yra būtina jiems apsigyventi. Kasyklų nuomininkas (kapitalistinis eksploatuotojas) finansiškai nė kiek nesuinteresuotas priešintis tokiai dvejojai operacijai, nes jis gerai žino, kad jei žemvaldžio pretenzijos yra per didelės, tai pasekmes turės pakelti ne jis, kad darbininkai, kurie turės jas pakelti, yra per daug tamsūs, kad žinotų savo teises į sveikatą, ir kad nei bauriausi butai, nei labiausiai dvokiantis vanduo niekad nepasidarys akstinu streikuoti»¹³⁵.

d) Krizių įtaka geriausiai apmokamai darbininkų klasės daliai

Prieš pereidamas prie tikrųjų žemės ūkio darbininkų, aš dar vienu pavyzdžiu parodysiu, kaip krizės veikia net geriausiai apmokamą darbininkų klasės dalį, jos aristokratiją. Priminsime, kad 1857 metais įvyko viena iš tų stambiųjų krizių, kuriomis kaskart

¹³⁵ «Public Health. 7th Report». London 1865; 16 psl.

uzslabgia pramoninis ciklas. Sekanti krizė įvyko 1866 metais. Ką dangi jau pirma tikrosiose fabrikinėse apygardose įvyko medvilnės bėdas, kuris daug kapitalo išvijo iš įprastinės idėjų sferos į stambiuosius pinigines rinkos centrus, tai krizė šį kartą įgavo daugiausia finansinį pobūdį. Apie jos pradžią 1866 m. gegužės mėn. signalizavo vieno iš didžiųjų Londono bankų krachas, po kurio greitai žlugo daugybė spekuliacinių finansinių bendrovių. Viena iš stambiųjų Londono gamybos šakų, kurias ištiko katastrofa, buvo geležinių laidų statyba. Šios pramonės šakos magnatai spekuliacijos laikotarpiu ne tik neribotai daug perproduko, bet ir prisieė didžiulius įsipareigojimus tiekti produkciją, spekuliuodami tuo, kad kredito šaltinis ir ateityje bus toks pat gausus, kaip ir anksčiau. O dabar atėjo baisi reakcija, kuri ir kitose Londono pramonės šakose¹³⁶ tebesitęsia iki dabartinio momento, t. y. 1867 m. kovo pabaigos. Noredami apibūdinti darbininkų padėtį, pateiksime šią vietą iš smulkaus pranešimo laikraščio «Morning Star» korespondento, kuris 1867 m. pradžioje aplankė svarbiausius nelaimės centrus. «Rytinėje Londono dalyje, Poplaro, Miluolo, Grinvičo, Detfordo, Laimhauzo ir Kening-Tauno apygardose ne mažiau kaip 15 000 darbininkų su šeimomis yra be galo vargingoje būklėje, jų tarpe daugiau kaip 3 000 kvalifikuotų mechanikų. Jų atsargų fondai išsemti dėl šešių-aštuonių mėnesių nedarbo. . . Su dideliu vargu man pavyko prasisprausti prie (Poplaro) darbo namų vartų, nes tuos namus buvo apgulusi išbadęsi minia. Ji laukė bilietų duonai gauti, bet jų dalijimo laikas dar nebuvo atėjęs. Kiemą sudaro didelis kvadratas su stogine, kuri tęsiasi palei jo sienas. Didelės sniego krūvos dengė grindinio akmenis kiemo viduryje. Čia nedidelės aikštės buvo aptvertos, kaip aptvarai avims, karklių pinučiais; jose, esant geresniam orui, dirba vyrai. Mano atsilankymo dieną aptvarai buvo taip užpustyti sniegu, kad niekas negalėjo juose sėdėti. Vis dėlto stogo iškyšulio priedangoje vyrai skaldė akmenis grindiniui. Kiekvienas, sėdėdamas ant didelio akmens, sunkiu kūju skaldė apledėjusį granitą tol, kol priskaldys 5 bušelius skaldos. Tada jo dienos darbas pasibaigdavo ir jis gaudavo 3 pensus, taip pat ir bilietą duonai gauti. Kitoje kiemo dalyje stovėjo menkas medinis namelis. Atidarę duris, mes pamatėme, kad

¹³⁶ «Masinis Londono beturčių badavimas! («Wholesale starvation of the London Poor!»). . . Pastarosiomis dienomis Londono namų sienose buvo išpldyti didžiuliai plakatai su šiais nuostabiais skelbimais: «Riebūs jaučiai, badaujantieji žmonės! Riebūs jaučiai pasitraukė iš savo krištolinių rūmų, kad penėtų turtuolius jų ištaigingose menėse, tuo tarpu kai badaujantieji žmonės žūva ir miršta savo skurdžiuose urvuose». Plakatai su šiuo grėsliu užrašu nuolat pasirodo iš naujo. Vos tik nuplėš ir užlipdys vieną partiją, kaip jau toje pačioje arba kitoje nemažiau matomoje vietoje pasirodo nauja . . . Tai primena grėsius ženklus, kurie ruošė prancūzų tautą 1789 m. įvykiams. . . Tuo pačiu metu, kai Anglijos darbininkai su savo žmonėmis ir vaikais miršta nuo šalčio ir bado, milijonai Anglijos pinigų, Anglijos darbo produktas, įdedami į Rusijos, Ispanijos, Italijos ir kitas užsienio paskolas» («Reynolds' Newspaper», January 20th, 1867).

jame pilna vyrų, prisiglaudusių vienas prie kito, kad galėtų sušilti. Jie pašė pakulas ir tarpusavyje ginčijosi, kas iš jų, gaudamas maisto minimumą, gali ilgiausiai dirbti, nes išvermė čia buvo point d'honneur [garbės dalykas]. Vien tik šiuose darbo namuose pašalpą gaudavo 7 000 žmonių, jų tarpe daugelis šimtų tokių, kurie prieš 6 ar 8 mėnesius gaudavo aukščiausią mūsų šalyje darbo užmokestį už kvalifikuotą darbą. Jų skaičius būtų dukart didesnis, jei ne ta aplinkybė, kad daugelis iš jų, net pasibaigus visoms jų piniginiams sutaupoms, vis dėlto vengia parapijos teikiamos paramos, kol jie dar tebeturi ką nors įkeisti. . . Išėjęs iš darbo namų, aš pasivaikščiojau gatvėmis daugiausia su vieno aukšto namais, kurių tiek daug Poplare. Mano palydovas buvo bedarbių komiteto narys. Pirmieji namai, į kuriuos mes įėjome, buvo geležies gamyklos darbininko namai; tas darbininkas jau 27 savaites neturėjo darbo. Aš radau jį su visa jo šeima besėdintį užpakaliniame kambaryje. Kambaryje dar buvo šiokie tokie baldai, jis dar buvo kūrenamas. Tai buvo būtina, norint apsaugoti plikas mažų vaikų kojas nuo šalčio,— diena buvo baisiai šalta. Lėkštėje priešais ugnį gulėjo pakulos, kurias žmona ir vaikai pašė, atsilygindami už duoną, gaunamą iš darbo namų. Vyras dirbo viename iš ką tik aprašytų kiemų ir gaudavo bilietą duonai ir 3 pensus per dieną. Dabar jis parėjo namo pietauti, labai alkanas, kaip pasakė jis mums su karčia šypsena, ir jo pietus sudarė kelios riekelės duonos su taukais ir puodelis arbatos be pieno. . . Sekančias dienas, į kurias mes pasibeldėme, atidarė vidutinio amžiaus moteris, kuri, netardama nė žodžio, nusivedė mus į užpakalinį kambarį, kur tylėdama sėdėjo visa jos šeima, įbedusi akis į blėstančią ugnį. Iš šių žmonių veidų ir iš jų mažojo kambario dvelkė toks sunykimas, toks beviltiškumas, kad aš nenorėčiau dar kartą pamatyti tokios scenos. «Jie nieko neuždirbo, pone,— pasakė moteris, rodydama į savo vaikus,— nieko per 26 savaites, ir visi mūsų pinigai pasibaigė, visi 20 sv. st., kuriuos aš ir tėvas sutaupėme geresniais laikais, svajodami su jais išsiversti blogais laikais. Štai pasižiūrėkite»,— beveik laukiniu balsu sušuko jinai, išimdama banko knygelę su visais jos reguliariais įdėtų ir atsiimtų pinigų įrašais; iš jos mes galėjome matyti, kaip mažas turtas prasidėjo nuo pirmojo 5 šil. indėlio, kaip jis pamažėliais išaugo ligi 20 sv. st., o paskui ėmė tirpti, nuo svarų sterlingų iki šilingų, kol galų gale po paskutinio įrašo knygelė dabar taip pat nebeturi jokios vertės, kaip ir baltas popiergalis. Ši šeima per dieną gauna vienerius skurdžius pietus iš darbo namų. . . Sekantis mūsų apsilankymas buvo pas vieno airio žmoną, kurios vyras dirbo laivų statykloje. Mes ją radome sergančią nuo maisto trūkumo; nenusirengusi ji gulėjo ant čiužinio, vos pridengta kilimo gabalu, nes visa patalynė buvo įkeista. Nelaimingi vaikai slaugė ją, bet buvo matyti, kad jie patys reikalingi motinos priežiūros. Devyniolika priverstinio dykinėjimo savaitių atvedė ją iki tokios būklės, ir, pasakodama mums savo karčios praeities istoriją, ji

dejava taip, tarytum būtų praradusi bet kokią geresnės ateities viltį. . . Kai išėjome iš namų, prie mūsų pribėgo kažkoks jaunas vyras ir prašė mus užėti į jo namus ir pasižiūrėti, ar negalima kuo nors jam padėti. Jauna žmona, du gražūs vaikai, lombardo kvitų krūva ir visiškai tuščias kambarys — štai viskas, ką jis galėjo mums parodyti».

Štai dar ištrauka iš vieno torių laikraščio apie nelaimes, kurios buvo 1866 m. krizės atgarsis. Nereikia užmiršti, kad rytinė Londono dalis, apie kurią čia kalbama, yra ne tik vieta, kur gyvena jau šio skirsnio tekste minėtieji geležinių laivų statybos darbininkai, bet ir centras vadinamojo «darbo namie», kuris visuomet apmokamas žemiau minimumo. «Baisus vaizdas vakar atsiskleidė vienoje sostinės dalyje. Nors tūkstančiai Istendo bedarbių masiškai ir nedemonstravo su juodomis vėliavomis, vis dėlto minia buvo gana įspūdinga. Prisiminkime, kaip kenčia šie gyventojai. Jie miršta badu. Tai — paprastas ir baisus faktas. Jų yra 40 tūkstančių. . . Mūsų laikais, viename šios nuostabios sostinės kvartale, vykstant didžiuliam turto kaupimui, kokį tik pasaulis yra matęs, 40 000 žmonių, neturėdami jokios paramos, miršta badu! Dabar šie tūkstančiai įsiveržia į kitus kvartalus; būdami visuomet pusiau alkani, jie rėkia mums į ausis apie savo kančias, jie šaukia apie jas dangui, jie pasakoja mums apie skurdo apimtus savo butus, apie tai, kad jiems neįmanoma susirasti darbo ir kad tuščia prašyti išmaldos. Vietiniai beturčių mokesčio mokėtojai savo ruožtu yra ant pauperizmo ribos dėl vis naujų ir naujų parapijų keliamų reikalavimų» («Standard», 5 April 1866).

Anglijos kapitalistų tarpe virto mada vaizduoti Belgiją kaip darbininkų rojų, nes «darbo laisvės» arba, kas yra tas pat, «kapitalo laisvės» ten nepažeidžia nei tredjunionų despotizmas, nei fabriku įstatymai; todėl keletą žodžių reikia pasakyti apie Belgijos darbininko «laimę». Tur būt, niekam nebuvo labiau atidengtos šios laimės paslaptys, kaip velioniui p. Diukpesjo, Belgijos kalėjimų ir labdarybės įstaigų vyriausiajam inspektoriui ir Belgijos centrinės statistikos komisijos nariui. Pažvelkime į jo veikalą: «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique». Bruxelles 1855. Čia mes, tarp kita ko, randame vidutinę Belgijos darbininko šeimą, kurios metinės išlaidos ir įplaukos apskaičiuotos remiantis labai tiksliais duomenimis ir kurios maitinimosi sąlygos paskui lyginamos su kareivio, laivyno jūreivio ir kalinio maitinimo sąlygomis. Šeima «susideda iš tėvo, motinos ir keturių vaikų». Iš šių šešių žmonių «keturi gali ištisus metus dirbti naudingą darbą»; daroma prielaida, «kad jų tarpe nėra nei ligonių, nei nedarbingų», kad nedaromos «išlaidos religiniams, doroviniams ir intelektualiniams poreikiams, išskyrus visiškai mažas išlaidas vietoms bažnyčioje apmokėti, nedaromi «įmokėjimai į taupomąsias kasas arba į aprūpinimo senatvėje kasas», nėra «išlaidų prabangos dalykams ir aplamai bet kokių bereikalingų išlaidų». Tačiau tėvas ir vyresnysis sūnus rūko tabaką ir

sekmadieniais eina į smuklę, o tam jie turi skirti visus 86 santimus per savaitę. «Iš bendros sumos darbo užmokesčio, kurį gauna įvairių gamybos šakų darbininkai, išplaukia... kad aukščiausias darbo užmokestis vidutiniškai yra: 1 frankas 56 santimai per dieną vyrams, 89 santimai moterims, 56 santimai berniukams ir 55 santimai mergaitėms. Šitaip skaičiuojant, šeimos pajamos sudarys daugiausia 1 068 frankus per metus... Seimoje, kurią mes paėmėme kaip tipišką, mes suskaičiavome bendrą visų galimų pajamų sumą. Bet jei mes darysime prielaidą, kad ir motina gauna darbo užmokestį, tai mes tuo pačiu atimsime namų ūkiui vadovę; kas tada rūpinsis namais, mažais vaikais? Kas virs, skalbs, adys? Šis klausimas kasdien išskyla darbininkams».

Tuo būdu gaunamas šitoks šeimos biudžetas:

Tėvas	300 darbo dienų po	1,56 fr.	468 fr.
Motina	„ „ „	0,89 „	267 „
Sūnus	„ „ „	0,56 „	168 „
Duktė	„ „ „	0,55 „	165 „

Iš viso 1 068 fr.

Metinės šeimos išlaidos ir jos deficitas sudarytų, jei darbininkas gautų maistą:

Laivyno jūreivio	1 828 fr.	Deficitas	760 fr.
Kareivio	1 473 „	„	405 „
Kalinio	1 112 „	„	44 „

«Iš to matyti, kad tik nedaugelis darbininkų šeimų gali maitintis bent taip, kaip kaliniai, jau nekalbant apie jūreivius arba kareivius. Vidutiniškai kiekvienas Belgijos kalinys 1847—1849 metais atsidavo 63 santimus per dieną, o tai palyginti su darbininko dienos išlaidomis maistui duoda 13 santimų skirtumą. Valdymo ir priežiūros išlaidas išlygina tai, kad kalinys nemoka už butą... Bet kuo paaiškinti, kad didelis skaičius,— mes galėtume pasakyti didžiulė dauguma,— darbininkų gyvena dar skurdesnėmis sąlygomis? Tikrai tuo, kad darbininkai griebiasi priemonių, kurių paslaptis jiems vieniems tėra žinoma; jie apkarpo savo kasdieninę porciją; valgo ruginę duoną vietoj kvietinės; mažiau valgo mėsos arba visai jos nevalgo; tas pat su sviestu ir daržovėmis; šeima yra susispaudusi viename arba dviejuose kambarėliuose, kuriuose kartu miega mergaitės ir berniukai, dažnai ant to paties šiaudinio čiužinio; jie taupo iš drabužių, baltinių, švaros palaikymo reikmenų; jie atsisako nuo šventinių pramogų, trumpai tariant — nepaprastai sunkiai vargsta. Jei darbininkas yra priėjęs šią kraštutinę ribą, tai menkiausias pragyvenimo reikmenų kainos pakilimas, bet kokia darbo pertrauka, liga didina darbininko vargus ir visiškai jį nuskurdina.

Skolos auga, kreditas baigiasi, drabužiai, būtiniausi baldai gabenami į lombardą, ir viskas baigiasi tuo, kad šeima prašo įtraukti ją į beturčių sąrašą»¹³⁷. Iš tikrųjų, šiame «kapitalistų rojuje» po mažiausio būliniausių pragyvenimo reikmenų kainos pakitimo seka mirties atsitikimų ir nusikaltimų skaičiaus pakitimas! (Zr. Maatschappij [draugijos] manifestą: «De Vlamingen Vooruit! Brussel 1860», 15, 16 psl.). Visoje Belgijoje yra 930 000 šeimų, iš jų pagal oficialią statistiką: 90 000 turtingųjų (rinkėjų) = 450 000 žmonių; 390 000 šeimų sudaro smulkioji, miesto ir kaimo, buržuazija, kurios žymi dalis nuolat pereina į proletariato eiles = 1 950 000 žmonių. Pagaliau 450 000 darbininkų šeimų = 2 250 000 žmonių, iš kurių tarpo pavyzdingos šeimos gyvena laimėje, kurią yra aprašęs Diukpesjo. Iš 450 000 darbininkų šeimų daugiau kaip 200 000 yra beturčių sąrašel

e) Britanijos žemės ūkio proletariatas

Antagonistinis kapitalistinės gamybos ir kaupimo pobūdis niekur nepasireiškia šiurkštesne forma, kaip Anglijos žemės ūkio (tame tarpe ir gyvulininkystės) progrese ir Anglijos žemės ūkio darbininko regrese. Prieš pradėdami nagrinėti jo šiuolaikinę būklę, trumpai pažvelkime į praeitį. Šiuolaikinis Anglijos žemės ūkis prasideda nuo XVIII amžiaus vidurio, nors žemės nuosavybės santykių perversmas, iš kurio, kaip iš savo pagrindo, kilo gamybos būdo kitimas, yra susijęs su kur kas ankstesniu laiku.

Jei mes panagrinėsime Arturo Jungo, tikslaus stebėtojo, bet paviršutiniško mąstytojo, duomenis apie 1771 m. žemės ūkio darbininkus, tai pasirodys, kad pastarieji vaidina labai menką vaidmenį palyginti su savo XIV amžiaus pabaigos pirmtakais, «kai jie galėjo gyventi visa ko pertekę ir kaupti turtą»¹³⁸; mes jau visiškai nekalbame apie XV šimtmetį, «Anglijos miesto ir kaimo darbininkų aukso amžių». Tačiau mums nėra reikalo grįžti taip toli atgal. Viename labai turiningame 1777 m. veikalame mes skaitome: «Stambusis žemės nuomininkas pakilo beveik ligi džentelmeno lygio, tuo tarpu kai vargingas kaimo darbininkas yra prilenktas beveik prie pat žemės... Nelaimingą jo būklę ryškiai parodo dabartinių ir prieš 40 metų buvusių jo gyvenimo sąlygų palyginimas... Žemės savininkas ir nuomininkas veikia visiškai sutartinai, siekdami engti darbininką»¹³⁹.

¹³⁷ *Ducpétiaux*: «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique». Bruxelles 1855, 151, 154, 155 psl.

¹³⁸ *James E. Th. Rogers* (Oksfordo universiteto politinės ekonomijos profesorius): «A History of Agriculture and Prices in England». Oxford 1866, I t., 690 psl. Šis kruopščiai parengtas veikalas dviejuose iki šiol pasirodžiusiuose tomuose kol kas apima tik 1259—1400 metų laikotarpį. Antrajame tome yra tik statistinė medžiaga. Tai pirmoji pirminiais šaltiniais paremta kainų istorija, kurią mes iki šiol turime.

¹³⁹ «Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or a comparative View of the Price of Labour and Provisions». London 1777, 5, 11 psl.

Paskui autorius nuodugnai parodo, kad kaime realusis darbo užmokestis laikotarpiu nuo 1737 iki 1777 metų sumažėjo beveik $\frac{1}{4}$ -u, arba 25%. «Siuolaikinė politika,— tuo pačiu metu sako dr. Richardas Praisas,— globoja aukštesniasias tautos klases; pasekmė bus ta, kad anksčiau ar vėliau visi karalystės gyventojai susidės tik iš džentelmenų ir elgetų, iš magnatų ir vergų»¹⁴⁰.

Vis dėlto Anglijos žemės ūkio darbininko padėtis 1770—1780 metais, ar tai jo maitinimosi ir buto sąlygų ar savivarbos jausmo išsivystymo, pramogų ir t. t. požiūriu, yra idealas, kurio vėliau niekad nebuvo pasiektas. Jo vidutinis darbo užmokestis, išreikštas kviečių pintomis, 1770—1771 metais sudarė 90 pintų, Ideno laikais (1797 m.) jau tik 65, 1808 metais iš viso 60¹⁴¹.

Mes jau anksčiau esame kalbėję apie žemės ūkio darbininkų padėtį baigiantis antijakobiniam karui, kurio metu taip nepaprastai turtėjo žemes aristokratai, nuomininkai, fabrikantai, pirkliai, hankininkai, biržos riteriai, kariuomenės tiekėjai ir t. t. Nominalusis darbo užmokestis pakilo iš dalies dėl banknotų nuvertėjimo, iš dalies dėl nuo jo nepriklausomo pirmojo lūtinumo reikmenų kainų pakilimo. Bet tikrąjį darbo užmokesčio judėjimą galima nustatyti labai paprastu būdu, nesigriebiant detalių, kurios čia būtų berakalingos. Beturčių įstatymas ir atitinkama administracija 1795 ir 1814 metais buvo tie patys. Prisiminkime, kaip šis įstatymas buvo taikomas kaime: pašalpos forma parapija papildydavo nominalųjį darbo užmokestį ligi tokios nominalios sumos, kuri reikalinga vien tik darbininko vegetavimui. Santykis tarp darbo užmokesčio, kurį mokėdavo žemės nuomininkas, ir to jo deficito, kurį padengdavo parapija, atskleidžia mums du dalykus: pirma, darbo užmokesčio sumažėjimą žemiau jo minimumo ir, antra, parodo, kuriuo mastu kaimo darbininkas yra ir samdomasis darbininkas ir pauperis arba kuriuo mastu jis buvo paverstas savo parapijos baudžiauninku. Mes paimsime grafystę, kuri yra tipiška visoms kitoms grafystėms. 1795 metais vidutinis savaitinis darbo užmokestis Northamptonshire buvo 7 šil. 6 pensai, bendra 6 žmonių šeimos metinių išlaidų suma buvo 36 sv. st. 12 šil. 5 pensai, bendra jos pajamų suma — 29 sv. st. 18 šil., parapijos padengiamas deficitas — 6 sv. st. 14 šil. 5 pensai. Toje pačioje grafystėje savaitinis darbo užmokestis 1814 metais

¹⁴⁰ Dr Richard Price: «Observations on Reversionary Payments». 6-sis leid. By W. Morgan. London 1803, II t., 158, 159 psl. 159 puslapyje Praisas pažymi: «Nominalioji darbo dienos kaina dabartiniu metu yra ne daugiau kaip keturis kartus arba, daugiausia, penkis kartus aukštesnė už nominaliąją jos kainą 1514 metais. O grūdų kaina dabar yra septynis kartus, mėsos ir drabužių — maždaug penkiolika kartų aukštesnė. Tuo būdu darbo kaina kilo taip neproporcingai pragyvenimo išlaidų augimui, kad dabar ji, gal būt, neduoda galimybės daryti ir pusės tų išlaidų, kurias anksčiau darė darbininkas».

¹⁴¹ Barton: «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society». London 1817, 26 psl. Dėl XVIII šimtmečio pabaigos plg. Eden: «The State of the Poor».

buvo 12 šil. 2 pensai, bendra 5 žmonių šeimos metinių išlaidų suma — 54 sv. st. 18 šil. 4 pensai, bendra jos pajamų suma — 36 sv. st. 2 šil., parapijos padengiamas deficitas — 18 sv. st. 16 šil. 4 pensai¹⁴²; vadinasi, 1795 metais deficitas sudarė mažiau kaip $\frac{1}{4}$ darbo užmokesčio, 1814 metais — daugiau kaip pusę. Savaiame suprantama, kad, esant tokioms aplinkybėms, 1814 metais išnyko ir tie nedideli patogumai, kuriuos Idenas dar buvo matęs žemės ūkio darbininko kotedže¹⁴³. Iš visų gyvulių, kuriuos laiko žemės nuomininkas, darbininkas, instrumentum vocale [turintis kalbą įrankis], nuo to laiko pasidarė toks gyvulys, kuris daugiausia kankinamas, blogiausiai šeriamas ir su kuriuo šiurkščiausiai elgiamasi.

Tokia padėtis ramiai tęsėsi tol, kol «audringi 1830 metų maištai neatskleidė mums (t. y. viešpataujančiosioms klasėms), šviečiant liepsnojančioms javų stirtoms, kad žemdirbinės Anglijos gelmėse slypi toks pat skurdas ir rusena toks pat prislopintas maištingas nepasitenkinimas, kaip ir pramoninės Anglijos gelmėse»¹⁴⁴. Sedleris tuomet žemuosiuose rūmuose kaimo darbininkus pakrikštijo «baltaisiais vergais» («white slaves»), vienas vyskupas šį epitetą pakartojo aukštuosiuose rūmuose. E. G. Ueikfildas, žymiausias to laikotarpio ekonomistas, sako: «Pietinės Anglijos žemės ūkio darbininkas yra ne vergas ir ne laisvas žmogus, jis — pauperis»¹⁴⁵.

Laikas prieš pat panaikinant grūdų įstatymus naujai nušvietė žemės ūkio darbininkų padėtį. Iš vienos pusės, buržuaziniai agitatoriai buvo suinteresuoti parodyti, kaip apsauginiai muitai mažai gina tikruosius grūdų gamintojus. Iš antros pusės, pramoninė buržuazija buvo baisiai pasipiktinusi tuo, kad žemės aristokratija iškelė aikštėn fabriky būklę, kad šie visiškai sugedę, beširdžiai ir kilmingi dykinėtojai apsimetę užjaučią fabriky darbininko kančioms ir rodė «diplomatinių uolumo» fabriky įstatymų atžvilgiu. Yra sena anglų patarlė, kad, dviem vagims susikibus už plaukų, visuomet iš to bus kokia nors nauda. Ir iš tikrųjų, triukšmingas, aistringas dviejų viešpataujančiosios klasės frakcijų ginčas klausimu, kuri iš jų begediškiausiai išnaudoja darbininkus, ir iš dešinės ir iš kairės padėjo išaiškinti tiesą. Seftšperio grafas, kitaip lordas Ešlis, vadovavo aristokratiniam-filantropiniam žygiui prieš fabrikus. Todėl jis 1844 ir 1845 metais pasidarė mėgstamasis objektas laikraščiu «Morning Chronicle», kai šis keldavo aikštėn žemės ūkio darbininkų padėtį. Šis laikraštis, tuo metu žymiausias liberalinis organas, pasiuntė į kaimo apygardas savus komisarus, kurie, nesitenkindami bendrais aprašymais ir statistika, skelbė pavardes tiek ištirtų darbininkų

¹⁴² Parry: «The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered». London 1816, 86 psl.

¹⁴³ Ten pat, 213 psl.

¹⁴⁴ S. Laing: «National Distress», 1844, 62 psl.

¹⁴⁵ «England and America». London 1833, I t., 47 psl.

šeimų, tiek ir atitinkamų žemvaldžių. Dedamojoje lentelėje pateiktas darbo užmokestis, kurį gaudavo Blenfordo, Uimborno ir Pulio miestų kaimynystėje esančių trijų kaimų gyventojai.

PIRMASIS KAIMAS

a) Vaikų skaičius	b) Šeimos narių skaičius	c) Savaitinis vyrų darbo užmokestis	d) Savaitinis vaikų darbo užmokestis	e) Savaitinės visos šeimos pajamos	f) Savaitinė buto nuoma	g) Visas savaitinis uždarbis, atskaicius buto nuomą	h) Savaitinis uždarbis vienam žmogui
2	4	š. p. 8 0	—	š. p. 8 0	š. p. 2 0	š. p. 6 0	š. p. 1 6
3	5	8 0	—	8 0	1 6	6 6	1 3½
2	4	8 0	—	8 0	1 0	7 0	1 9
2	4	8 0	—	8 0	1 0	7 0	1 9
6	8	7 0	1) 1 š. 6 p.; 2) 2 š.	10 6	2 0	8 6	1 0¾
3	5	7 0	—	7 0	1 4	5 8	1 1½

ANTRASIS KAIMAS

		š. p.		š. p.	š. p.	š. p.	š. p.
6	8	7 0	1) 1 š. 6 p.; 2) 1 š. 6 p.	10 0	1 6	8 6	1 0¾
6	8	7 0	—	7 0	1 3½	5 8½	0 8½
8	10	7 0	—	7 0	1 3½	5 8½	0 7
4	6	7 0	—	7 0	1 6½	5 5½	0 11
3	5	7 0	—	7 0	1 6½	5 5½	1 1

TREČIASIS KAIMAS

		š. p.		š. p.	š. p.	š. p.	š. p.
4	6	7 0	—	7 0	1 0	6 0	1 0
3	5	7 0	1) 2 š.; 2) 2 š. 6 p.	11 6	0 10	10 8	2 1½
0	2	5 0	—	5 0	1 0	4 0	2 0 ¹⁴⁶

Šie kaimai yra misterio Dž. Benksio ir Šeftsberio grafo nuosavybė. Tenka pažymėti, kad šis «low church» [žemosios bažnyčios] popiežius, šis Anglijos pietistų galva, lygiai kaip ir jo draugas Benksas, iš savo darbininkų elgetiškų uždarbių dar žymią dalį išskaitydavo kaip mokesť už patalpą.

¹⁴⁶ Londono «Economist», 1845 m. kovo 29 d., 290 psl.

Grūdų įstatymų panaikinimas didžiai pastūmėjo į priekį Anglijos žemės ūkį. Didžiausio masto drenavimo darbai¹⁴⁷, nauja tvarulio gyvulių laikymo ir dirbtinio pašarinių žolių auginimo sistema, mechaninių tręšimo aparatų panaudojimas, nauji molingos dirvos dirbimo būdai, didesnis mineralinių trąšų vartojimas, garo mašinos ir visokiausių naujų darbo mašinų ir t. t. panaudojimas, aplamai intensyvesnė žemės ūkio kultūra — štai kas būdinga šiai epochai. Ponas Piuzėjus, karališkosios žemės ūkio draugijos prezidentas, teigia, kad (santykiniai) ūkiniai kaštai naujųjų mašinų įvedimo dėka beveik per pusę sumažėjo. Iš antros pusės, absoliutus derlius sparčiai didėjo. Pagrindinė naujųjų metodų sąlyga buvo didesnio kapitalo sunaudojimas vienam akru žemės, vadinasi, ir sparti žemės nuomų koncentracija¹⁴⁸. Tuo pačiu metu dirbamas plotas nuo 1846 iki 1865 metų padidėjo 464 119 akry, jau nekalbant apie didžiulius rytinių grafysčių plotus, kurie tarytum burtais iš triušių aptvarų ir skurdžių ganyklų pavirto vešliais javų laukais. Mes jau žinome, kad kartu su tuo bendras žemės ūkyje dirbančių žmonių skaičius sumažėjo. Kai dėl abiejų lyčių ir įvairaus amžiaus tikrųjų žemdirbių, tai jų skaičius sumažėjo nuo 1 241 269 1851 metais iki 1 163 227 1861 metais¹⁴⁹. Todėl, jei Anglijos generalinis registratorius teisingai pažymi: «Žemės nuomininkų ir žemės ūkio darbininkų skaičiaus padidėjimas nuo 1801 metų visiškai neatitinka žemės ūkio produkto padidėjimo»¹⁵⁰, tai šis neatitikimas dar didesniu mastu pastebimas pastaruoju laikotarpiu, kai absoliutus kaimo gyventojų darbininkų skaičiaus mažėjimas vyko kartu su dirbamo ploto didėjimu, su žemės ūkio kultūros intensifikacija, su nematytu kaupimu kapitalo, įdedamo į žemę ir skiriamu jai įdirbti, su žemės ūkio produkto didėjimu, kuriam analogiško nėra Anglijos agronomijos istorijoje, su žemvaldžių rentos didėjimu, su kapitalistinių žemės nuomininkų turto augimu. Jei prie viso to dar pridėsime nenutrūkstamą spartų miestinių realizavimo rinkų didėjimą ir laisvosios prekybos

¹⁴⁷ Žemės aristokratija pati šiam tikslui skolino sau fondus iš valstybės kasos, žinoma, per parlamentą, už labai žemas palūkanas, kurias žemės nuomininkai turėjo jai sumokėti dvigubai.

¹⁴⁸ Vidutinių žemės nuomininkų skaičiaus sumažėjimą ypač galima pastebėti iš surašymo rubrikų: «Žemės nuomininkų sūnūs, anūakai, broliai, sūnėnai, dukterys, anūkės, seserys, dukterėčios», trumpaiariant — paties žemės nuomininko šeimos nariai, dirbantieji pas jį. Šiose rubrikose 1851 metais buvo 216 851 žmogus, 1861 metais — tik 176 151 žmogus. — Nuo 1851 iki 1871 metų skaičius nuomojamų sklypų, mažesnių kaip 20 akry, sumažėjo daugiau kaip 900, skaičius sklypų nuo 50 iki 75 akry sumažėjo nuo 8 253 iki 6 370; tas pat ir su visais nuomojamais sklypais, mažesniais kaip 100 akry. Priešingai, per tuos pačius 20 metų stambių nuomų skaičius padidėjo; skaičius nuomų nuo 300 iki 500 akry padidėjo nuo 7 771 iki 8 410, skaičius nuomų, didesnių kaip 500 akry — nuo 2 755 iki 3 914, skaičius nuomų, didesnių kaip 1 000 akry — nuo 492 iki 582.

¹⁴⁹ Avigonų skaičius padidėjo nuo 12 517 iki 25 559.

¹⁵⁰ «Census etc.», III t., 36 psl.

viešpatavimą, tai pasirodys, kad žemės ūkio darbininkui post tot discrimina rerum [po tiek daug nelaimių] pagaliau buvo sudarytos tokios sąlygos, kurios secundum artem [teoriškai] turėjo jį padaryti be galo laimingą.

Priešingai, profesorius Rodžersas prieina tą išvadą, kad mūsų laikų Anglijos žemės ūkio darbininko padėtis nepaprastai pablogėjo ne tik palyginti su jo pirmtakų padėtimi antroje XIV amžiaus pusėje ir XV amžiuje, bet ir su jo pirmtakų padėtimi 1770—1780 metų laikotarpiu, kad «jis vėl tapo baudžiauninku», ir būtent baudžiauninku, gaunančiu blogą maistą ir butą¹⁵¹. Dr. Julianas Hanteris savo įžymioje ataskaitoje apie žemės ūkio darbininkų butus sako: «Hind'ō (su baudžiaivos laikais susijęs žemės ūkio darbininko pavadinimas) pragyvenimo išlaidos fiksuotos pačia žemiausia suma, iš kurios jis tegali pragyventi... Jo darbo užmokestis ir butas visiškai neatitinka to pelno, kuris turi būti iš jo gautas. Jis — visiškai nulis žemės nuomininko apskaičiavimuose¹⁵². . . Jo pragyvenimo reikmenys visuomet laikomi pastoviu dydžiu»¹⁵³. «Kai dėl tolesnio jo pajamų sumažėjimo, tai jis gali pasakyti: nihil habeo, nihil curo [nieko neturiu, nieku nesirūpinu]. Jis nebijo dėl ateities, nes jis neturi nieko, išskyrus tai, kas absoliučiai būtina jo egzistavimui. Jis yra pasiekęs užšalimo tašką, ir visi žemės nuomininko apskaičiavimai remiasi šiuo faktu. Kas bus, kas nebus, laimė ar nelaimė jo neliečia»¹⁵⁴.

1863 metais buvo atliktas oficialus ištremimui ir priverčiamiesiems viešiesiems darbams nuteistų nusikaltėlių maitinimo ir darbo sąlygų ištyrimas. Jo rezultatai išdėstyti dviejose storose Mėlynosiose knygosė. «Kruopštus,— sakoma ten tarp kita ko,— įkalintų Anglijos nusikaltėlių maisto palyginimas su tos pačios šalies pauperių darbo namuose ir laisvųjų žemės ūkio darbininkų maistu nenuginčijamai įrodo, kad pirmieji maitinami žymiai geriau, negu bet kuri iš šių dviejų kitų kategorijų»¹⁵⁵, o «darbo kiekis, kurio reikalaujama iš nuteistųjų priverčiamiesiems viešiesiems darbams, yra apytikriai per

¹⁵¹ Rogers: «A History of Agriculture and Prices in England». Oxford 1866, I t., 693 psl. «The peasant has again become a serf», ten pat, 10 psl. Ponas Rodžersas priklauso prie liberaliosios mokyklės, jis asmeninis Kobdeno ir Braito draugas, vadinasi, anaipol ne laudator temporis acti [ne iš tų, kurie garbina senuosius geruosius laikus].

¹⁵² «Public Health. 7th Report». London 1865, 242 psl. «The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live... the supplies of wages and shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations». Todėl nėra nieko nepaprasto, kad arba namų savininkas kelia darbininko buto nuomą, sužinojęs, jog jis pradėjo uždirbti kiek daugiau, arba žemės nuomininkas mažina užmokestį darbininkui, remdamasis tuo, kad «jo žmona susirado darbo» (ten pat).

¹⁵³ Ten pat, 135 psl.

¹⁵⁴ Ten pat, 134 psl.

¹⁵⁵ «Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude». London 1863, 42, 50 psl.

pusę mažesnis už tą, kurį atlieka paprastas žemės ūkio darbininkas»¹⁵⁶. Pateiksime keletą būdingų liudytojų parodymų. Apklausiamas Džonas Smitas, Edinburgo kalėjimo direktorius: Nr. 5056: «Maistas Anglijos kalėjimuose yra žymiai geresnis negu paprastų žemės ūkio darbininkų maistas». Nr. 5057: «Faktas, kad Škotijos paprasti žemės ūkio darbininkai labai retai tegeauna kokią nors mėsą». Nr. 3047: «Ar jūs nežinote kokio nors pagrindo, dėl kurio nusikaltėlius reikia maitinti žymiai geriau (much better) negu paprastus žemės ūkio darbininkus? — Žinoma, ne». Nr. 3048: «Ar jūs nelaikote tikslingu ir toliau daryti eksperimentus siekiant priverčiamiesiems darbams nuteistų kalinių maistą priartinti prie laisvų žemės ūkio darbininkų maisto?»¹⁵⁷. «Žemės ūkio darbininkas, — sakoma ten, — galėtų pasakyti: Aš sunkiai dirbu ir negaliu pakankamai pavalgyti. Kai aš buvau kalėjime, darbas nebuvo toks sunkus, o maitinausi aš lig soties, ir todėl man geriau būti kalėjime negu laisvėje»¹⁵⁸. Iš lentelių, pridėtų prie pirmojo ataskaitos tomo, sudaryta ši palyginamoji santrauka.

SAVAITINIS MAISTO KIEKIS^{158a}

	Azotinės sudėt. dalys	Beazotinės sudėt. dalys	Mineralinės sudėt. dalys	Bendra suma
	Uncijų	Uncijų	Uncijų	Uncijų
Portlando kalėjimo kalinio	28,95	150,06	4,68	183,69
Karališkojo laivyno jūreivio	29,63	152,91	4,52	187,06
Kareivio	25,55	114,49	3,94	143,98
Karietininko (darbininko)	24,53	162,06	4,23	190,82
Raidžių rinkėjo	21,24	100,83	3,12	125,19
Žemės ūkio darbininko	17,73	118,06	3,29	139,08

Bendras rezultatas, kurį priėjo 1863 m. medicininė komisija, ištyrusi mažiausiai aprūpintų klasių maitinimosi būklę, skaitytojui jau yra žinomas. Skaitytojas atsimena, kad žymios žemės ūkio darbininkų šeimų dalies maitinimasis yra žemiau tos minimalios ribos, kuri yra būtina siekiant «užkirsti kelią nuo bado kylančioms ligoms». Taip yra ypač visose grynai žemdirbinėse Kornuolo, Devono, Somerseto, Uiltso, Stafordo, Oksfordo, Berkso ir Hertso apygardose. «Maisto kiekis, kurį gauna žemės ūkio darbininkas, — sako

¹⁵⁶ Ten pat, 77 psl. Memorandum by the Lord Chief Justice.

¹⁵⁷ Ten pat, II t., Parodymai [418, 239 psl.].

¹⁵⁸ Ten pat, I t., Priedas, 280 psl.

^{158a} Ten pat, 274, 275 psl.

dr. Smitas,— yra didesnis, negu galima spręsti iš vidurkio, nes patį darbininkas, kad galėtų dirbti, gauna žymiai didesnę pragyvenimo reikmenų dalį negu kiti jo šeimos nariai; vargingesnėse apygardose jam tenka beveik visa mėsa arba lašiniai. Tas maisto kiekis, kurį tenka žmonai, o taip pat vaikams jų greito augimo laikotarpiu, daugeliu atvejų ir beveik visose grafystėse yra nepakankamas, ypač turimo azoto atžvilgiu¹⁵⁹. Pas pačius žemės nuomininkus gyvenantieji bernai ir mergos maitinami gerai. Jų skaičius nuo 288 277 1851 metais sumažėjo iki 204 962 1861 metais. «Moterų darbas laukuose,— sako dr. Smitas,— kad ir su kokiais žalingais padariniais jis būtų susijęs, esamomis sąlygomis yra šeimai labai naudingas, nes jis teikia lešų avalynei, drabužiams, buto nuompinigiams ir tuo būdu duoda galimybę geriau maitintis»¹⁶⁰. Vienas iš nuostabiųjų šio tyrinėjimo rezultatų buvo atskleidimas to fakto, kad Anglijos žemės ūkio darbininkas maitinasi žymiai blogiau negu žemės ūkio darbininkas kitose Jungtinės karalystės dalyse («is considerably the worst fed»); tai parodo ši lentelė:

SAVAITINIS GRYNANGLIO IR AZOTO SUVARTOJIMAS
VIDUTINIŠKAI VIENAM ŽEMĖS ŪKIO DARBININKUI

	Grynanglio	Azoto
Anglija	40 673 granai	1 594 granai
Uelsas	48 354 „	2 031 granas
Skotija	48 980 granų	2 348 granai
Airija	43 366 granai	2 434 „ ¹⁶¹

¹⁵⁹ «Public Health. 6th Report 1863», 238, 249, 261, 262 psl.

¹⁶⁰ Ten pat, 262 psl.

¹⁶¹ Ten pat, 17 psl. Anglijos žemės ūkio darbininkas gauna tik 1/4 to pieno kiekio ir tik 1/2 to duonos kiekio, kurį gauna Airijos žemės ūkio darbininkas. Jau XIX šimtmečio pradžioje A. Jungas savo veikalė «Tour in Ireland» yra pažymėjęs, kad Airijos darbininko maitinimosi sąlygos yra geresnės. Priežastis tiesiog yra ta, kad neturtingas Airijos žemės nuomininkas yra žymiai humaniškesnis už turtingą Anglijos žemės nuomininką. Kai dėl Uelso, tai tekste pateiktieji duomenys neličia jo pietvakarių dalies. «Visi tenykščiai gydytojai vieningai pripažįsta, kad intensyvus mirtingumo nuo tuberkuliozės, skrofuliozės ir t. t. didėjimas yra susijęs su gyventojų fizinės būklės blogėjimu, ir visi šį blogėjimą priskiria neturtui. Žemės ūkio darbininko vienos dienos išlaikymas ten nustatomas 5 pensų dydžio, daugelyje apygardų žemės nuomininkas (kuris ir pats vargsta) moka dar mažiau. Gabalėlis sūdytos mėsos, sudžiūvęs ligi raudonmedžio kietumo ir vargu ar vertas sunkaus virškinimo proceso, arba gabalėlis lašinių yra uždaras dideliame kiekiu miltų ir svogūnėlių buzos arba avižienės, ir tai diena iš dienos sudaro žemės ūkio darbininko pietus. . . Pramonės pažanga jam dave tai, kad patvarų naminį mišą šio žiaurais ir drėgno klimato sąlygomis išstūmė pigūs medvilniniai audiniai, o stipresnius gėrimus — «nominali» arba ta. . . Po daugvalandinio darbo pučiant vėjui ir lyjant lietui žemdirbys grįžta

«Kiekvienas dr. Hanterio ataskaitos puslapis,— sako dr. Saimonas savo oficialioje sanitarinėje ataskaitoje,— liudija, kad mūsų žemės ūkio darbininkų butų kiekis yra nepakankamas, kad jų kokybė yra menka. Ir štai jau daug metų, kai darbininkų būklė šiuo atžvilgiu progresyviai blogėja. Dabar žemės ūkio darbininkams žymiai sunkiau susirasti gyvenamąją patalpą, o jei ir pavyksta susirasti, tai tos patalpos nepalyginti mažiau atitinka jų poreikius, negu tai buvo, gal būt, prieš kelis šimtmečius. Ši blogybė ypač sparčiai didėja per pastaruosius 30 arba 20 metų, ir šiuo metu kaimo gyventojų buto sąlygos yra nepaprastai vargingos. Šiuo atžvilgiu jis yra visiškai bejėgis; nebent tikrai tie, kuriuos turtina jo darbas, laikys naudingu elgiantis su juo rodyti tam tikrą užjaučiamą nuolaidumą. Ar darbininkas susiras gyvenamąją patalpą toje žemėje, kurią jis dirba, ar tai bus žmogui gyventi tinkama patalpa ar kiaulidė, ar prie jos bus darželis, kuris taip palengvina vargo našta,— visa tai priklauso ne nuo jo pasiryžimo ar pajėgumo mokėti atitinkamą buto nuomą, bet nuo to, kokiū būdu kiti teksis panaudoti «savo teisę disponuoti savo nuosavybe, kaip jie panorės». Koks didelis bebūtų

į savo trobą, kad prisėstų prie ugnies, kūrenamos durpėmis arba grumstais, suplaktais iš molio ir akmens anglies atmatų, kurie degdami duoda debesį anglies ir sieros rūgšties. Trobos sienos padarytos iš molio ir akmenų, asla — plika žemė, kuri čia buvo ir prieš pastatant trobą, stogas — išdraikytų, nieku nesutvirtintų šiaudų masė. Kiekvienas plyšys užkamšytas šilumai išsaugoti, ir šioje pragariškos smarvės atmosferoje, purvinoje žemėje, būdamas dažnai priverstas ant savo kūno džiiovinti savo vienintelį drabužį, jis vakarieniauja su žmona ir vaikais. Akušeriai, kurie turėjo dalį nakties išbūti tose trobose, aprašė, kaip jų kojos klimpo purvinoje asloje ir kaip jiems teko — dalykas nesunkus — grežti skylę sienoje, kad nors truputį galėtų pakvėpuoti tyru oru. Gausūs liudytojai, užimantieji įvairiausią visuomeninę padėtį, parodo, kad nepakankamai besimaitinantį (underfed) valstietį kasnakt veikia šios ir kitokios sveikatai žalingos įtakos, ir nestinga įrodymų, kad šito rezultatas yra silpni ir skrofulingi gyventojai... Karmartensiro ir Kardiganširo parapijų tarnautojų pranešimai įtikinamai liudija apie tokią pat padėtį. Prie to prisideda dar didesnė blogybė — idiotizmo plitimas. Dabar keletą žodžių apie klimatinę sąlygas. Smarkūs pietvakarių vėjai pučia visoje šalyje 8—9 mėnesius per metus, juos lydi liūtytys, kurios ypač siaučia vakariniuose kalvų šlaituose. Medžių reta, jie pasitaiko tik apsaugotose vietose; jeigu jie neapsaugoti, juos vėjas visaip naikina. Trobos glaudžiasi po kuria nors kalnų terasa, dažnai dauboje arba akmens skaldykloje, ganyklose gali gyventi tik visai smulkios avys ir vietiniai raguočiai... Jauni vyrai išvyksta į rytines Glamorgeno ir Monmauto kalnų pramonės apygardas... Karmartensiras yra kasyklų darbininkų daigynas ir jų invalidų namai... Tik vargais negalais išlieka tas pats gyventojų skaičius. Antai, Kardiganšire buvo:

	1851 m.	1861 m.
Vyrų	45 155	44 446
Moterų	52 459	52 955
	<u>97 614</u>	<u>97 401</u>

(Dr. Hanterio ataskaita, «Public Health, 7th Report 1864». London 1865, 498—502 psl., įvairiose vietose).

nuomojamas sklypas, nėra tokio įstatymo, kuris nustatytų, kad jame būtų tam tikras kiekis gyvenamųjų patalpų darbininkams,— apie tinkamus butus nėra ko nė kalbėti; įstatymas taip pat nesuteikia darbininkui jokios teisės į tą žemę, kuriai jo darbas yra taip pat būtinas, kaip lietus ir saulės šviesa. . . Dar viena papildoma aplinkybė meta į svarstyklių lėkštę sunkų svorį prieš jį. . . tai — poveikis beturčių įstatymo su jo nuostatais dėl teisės gyventi tam tikroje vietoje ir su mokesčiu beturčių naudai¹⁶². Jo poveikyje kiekviena parapija yra finansiškai suinteresuota, kad joje gyvenančių žemės ūkio darbininkų skaičius būtų sumažintas iki minimumo, nes žemės ūkio darbas, užuot užtikrinęs sunkiai dirbančiam žemės ūkio darbininkui ir jo šeimai tvirtą ir pastovią nepriklausomą būklę, deja, daugumoje atvejų anksčiau ar vėliau atveda jį į pauperizmą, prie kurio darbininkas visuomet yra taip arti, kad bet kuri liga arba net laikinas darbo trūkumas verčia jį tuojau pat kreiptis parapijos pagalbos; ir todėl žemės ūkio darbininkų apsigyvenimas tam tikroje parapijoje, aišku, reiškia jai mokesčio beturčių naudai padidėjimą. . . Bereikia tik stambiesiems žemės savininkams¹⁶³ nutarti, kad jų valdose neturi būti jokių butų darbininkams,— ir jie tuojau atsipalaiduoja nuo pusės savo atsakomybės už beturčius. Kiek Anglijos konstitucija ir įstatymai turėjo galvoje nustatyti tokios rūšies besąlyginę žemės nuosavybę, kuri duoda lendlordui galimybę «daryti su savo nuosavybe ką jis nori», elgtis su žemdirbiais kaip su svetimšaliais ir išvaryti juos iš savo teritorijos,— tai klausimas, kurį svarstyti nėra mano ataskaitos uždavinys. . . Ši galia išvaryti yra ne vien tik teorija. Ji vykdoma praktikoje kuo stambiausiu mastu. Tai — viena iš aplinkybių, darančių lemiamą įtaką žemės ūkio darbininko buto sąlygoms. . . Apie blogybės mastą galima spręsti iš paskutinio surašymo, kuris parodė, kad per pastaruosius 10 metų, nepaisant vietinės namų paklausos padidėjimo, pastarųjų nugriovimas progresavo 821 Anglijos apygardoje; tuo būdu 1861 metais gyventojų skaičius, padidėjęs palyginti su 1851 metais 5 $\frac{1}{3}$ %, buvo sugrūstas patalpose, sumažėjusiose 4 $\frac{1}{2}$ %,— mes čia paliekame visiškai nuosalyje žmones, kurie buvo priversti pasidaryti nesėsliais (būtent toje parapijoje, kurioje jie dirba). . . Kai gyventojų išvarymo procesas užsibaigia,— sako dr. Hanteris,— jo rezultatas yra parodomasis kaimas (show-village), kur kotedžių skaičius sumažintas iki nežymaus kiekio ir kur niekam neleidžiama gyventi, išskyrus avigonius, sodininkus ir medžiojamųjų žvėrių sargus — šiuos nuolatinius tarnus, su

¹⁶² 1865 metais šis įstatymas buvo šiek tiek pagerintas. Patyrimas greitai parodys, kad tokios rūšies lopymas nė kiek nepadeda.

¹⁶³ Kad būtų galima suprasti tolesnį dėstymą: close villages (uždarais kaimais) vadinami tokie, kurių žemės savininkai yra vienas arba du stambūs lendlordai; open villages (atvirais kaimais) — tokie, kurių žemė priklauso daugeliui smulkiųjų savininkų. Kaip tik pastarosiose vietose statybos spekuliantai ir gali statyti kotedžus ir nakvynės namus.

kuriais — kaip paprastai su šia žmonių kategorija — maloningieji ponai gerai elgiasi¹⁶⁴. Bet žemė yra reikalinga dirbimo, ir mes matome, kad ją dirbantieji darbininkai gyvena ne pas žemės savininką, bet ateina iš atviro kaimo, kuris yra, gal būt, už trijų mylių, iš kaimo, į kurį juos priėmė gausūs smulkieji namų savininkai po to, kai darbininkų kotedžai uždaruose kaimuose buvo sugriauti. Ten, kur viskas nukreipta šiam rezultatui pasiekti, kotedžai savo skurdžia išvaizda paprastai byloja apie likimą, kuriam jie yra pasmerkti. Jie yra įvairiose natūralinio griuvimo stadijose. Kol stogas tebesilaiko, darbininkui leidžiama mokėti buto nuomą, ir dažnai jis labai džiaugiasi, kad jam tai leidžiama, net jeigu jis yra priverstas mokėti tokią pat kainą, kaip ir už gerą butą. Bet kartu jokio remonto, jokių pataisymų, išskyrus tuos, kuriuos galės atlikti pats nė skatiko neturintis vargingas gyventojas. O kai pagaliau namas pasidarys visiškai netinkamas gyventi, tatai reikš, kad vienu sugriautu kotedžu pasidarys daugiau, o mokesčiai beturčių naudai ateičiai atitinkamai sumažėjo. Kai stambieji savininkai tokiu būdu atsikrato mokesčiu beturčių naudai, šalindami gyventojus nuo jiems priklausancios žemės, artimiausieji miesteliai arba atviros gyvenvietės priima išmestuosius darbininkus; aš sakau, artimiausieji, bet šie «artimiausieji» gali būti už 3—4 mylių nuo nuomojamos valdos, kurioje darbininkas kasdien turi dirbti. Tuo būdu prie jo dienos darbo, tarytum tai vieni niekai, dar prisideda būtinumas kasdien keliauti 6—8 mylias, kad būtų galima užsidirbti duoną kasdieninę. Visi žemės ūkio darbai, kuriuos dirba jo žmona ir vaikai, dabar dirbami tokiomis pat sunkiomis sąlygomis. Bet ir tai dar ne visa blogybė, kuri atsiranda dėl didelio atstumo nuo darbavietės. Atvirose gyvenvietėse statybos spekuliantai superka žemės sklypelius, kuriuos jie stengiasi kiek galint tankiau apstatyti kuo pigiausiomis lūšnomis. Ir štai tose vargingose pirkiose, kurioms, net jeigu jos išeina į atvirą lauką, yra būdingi blogiausiųjų miesto butų biauriausieji bruožai, lindi Anglijos žemės ūkio darbininkai...¹⁶⁵ Iš antros pusės, anaipol

¹⁶⁴ Toks parodomasis kaimas labai gražiai atrodo, bet jis yra toks pat nerealus, kaip ir kaimai, kuriuos stebėjo Jekaterina II savo kelionės į Krymą metu. Paskutiniu laiku ir avigonis neretai išvaromas iš šių show-villages [parodomųjų kaimų]. Pavyzdžiui, netoli Market Harboro yra beveik 500 akry užimanti avių ganykla; čia iš viso tereikia vieno žmogaus darbo. Kad būtų sumažinti ilgi žygiai per šias plčias lygumas, puikias Lesterio ir Northemptono ganyklas, piemeniui paprastai buvo duodamas kotedžas fermoje. Dabar jam duodamas tryliktas šilingas butui, kurio jis turi ieškotis kokiam nors toliau nuo ganyklos esančiame atviraime kaime.

¹⁶⁵ «Darbininkų namai (atvirose gyvenvietėse, kurios, žinoma, visuomet perpildytos) paprastai pastatyti eilėmis ir jų užpakalinė siena atsiremia į kraštutinę ribą to žemės sklypelio, kurį statybos spekuliantas vadina savu. Todėl šviesa ir oras juos tegali pasiekti tik iš fasado pusės» (dr Hanterio ataskaita, «Public Health 7th Report 1864». London 1865, 135 psl.) Labai dažnai kaimo smuklininkas arba krautuvininkas taip pat išnuomoja namus. Tokiais atvejais jis greta žemės nuomininko yra antras ponas žemės ūkio darbininkul. Kartu

nerieikia manyti, kad darbininkas, gyvenęs net ir jo dirbamoje žemėje, randa ten tokią butą, kokio yra vertas jo, kaip gamybinio darbininko, gyvenimas. Net turtingiausiose valdose darbininkų kotedžai dažnai yra be galo vargingi. Yra lendlordų, kurie mano, kad ir arklidė yra pakankamai gera jų darbininkams su šeimomis, ir kurie vis dėlto neslėgė išspausti kuo daugiau pinigų už tokių patalpų išnuomojimą¹⁰⁰. Tegu tai būna visiškai sugriuvusi lūšna su vienu miegamuoju kambarėliu, be židinio, be išvietės, be atidaromų langų, be vandens, neskaitant griovyje esančio, be daržo,— darbininkas yra bejėgis prieš tokią blogybę. O mūsų sanitariniai-policiniai įstatymai (The Nuisances Removal Acts) yra negyva raidė. Juos vykdyti pavesta tiems patiems savininkams, kurie išnuomuoja tokius urvus... Nerelieikia leisti, kad šviesesni vaizdai, kurie yra tik išimtis, klaidintų mus ir uždengtų nuo mūsų nuolatinius faktus, kurie yra gėdinga Anglijos civilizacijos dėmė. Iš tikrųjų, kokia šurpi turi būti padėtis, kai, nepaisant tiesiog pasibaisėtinos dabartinės butų būklės, kompetentingi stebėtojai vieningai prieina tą galutinę išvadą, kad net visuotinė bauri gyvenamųjų patalpų būklė yra nepalyginti mažiau slegianti blogybė negu grynai kiekybinis butų trūkumas. Štai jau daug metų, kaip žemės ūkio darbininkų butų perpildymas kelia gilų sielvartą ne tik žmonėms, kurie rūpinasi sveikata, bet aplamai vi-

darbininkas turi būti ir jo pirkėjas. «Gaudamas 10 šil. per savaitę, minus 4 sv. st. buto nuomos per metus, jis privalo pirkti tam tikrą kiekį arbatos, cukraus, miltų, muilo, žvakių ir alaus tokiomis kainomis, kokias nustatys krautuvininkas savo nuožūra» (ten pat, 132 psl.). Šie atviri kaimai iš tikrųjų yra Anglijos žemės ūkio proletariato «pataisos darbų kolonijos». Daugelis kotedžų yra tikri nakvynės namai, per kuriuos pereina visi apylinkės valkatos. Zemdirbys ir jo šeima, kurie bauriausiomis sąlygomis dažnai tikrai nuostabiai išsaugoja būdo tyrumą ir dorumą, čia neišvengiamai žūva. Kilmingųjų Seilokų tarpe pasidarė mada fariziejiškai gūžioti pečiais statybos spekuliantų, smulkiųjų savininkų ir atvirų gyvenviečių adresu. Suprantama, jiems yra puikiai žinoma, kad jų «uždari kaimai ir parodomieji kaimai» yra «atvirų gyvenviečių» gimtinė ir negalėtų be pastarųjų egzistuoti. «Jei nebūtų atvirų gyvenviečių smulkiųjų savininkų, tai didesnei žemės ūkio darbininkų daliai tektų miegoti po medžiais tų dvarų, kuriuose jie dirba» (ten pat, 135 psl.). «Atvirų» ir «uždaru» kaimų sistema viešpatauja visose vidurinės Anglijos grafystėse ir visoje rytinėje Anglijoje.

¹⁰⁰ «Asmuo, kuris išnuomuoja namus (žemės nuomininkas arba lendlordas), tiesiogiai ar netiesiogiai turtėja darbu žmogaus, kuriam jis moka 10 šil. per savaitę, o paskui vėl atima iš šio beturčio 4 ar 5 sv. st. metinės buto nuomos už namus, kurie laisvoje rinkoje neverti nė 20 sv. st., bet kurie tik dėl to išlaiko savo dirbtinę kainą, kad savininkui priklausio galia pasakyti: «Imk mano namus arba kraustykis su savo manta ir pamėgink be darbo liudijimo iš manęs susirasti kitą pastogę»... Jei žmogus nori pagerinti savo padėtį ir nuvyksta į geležinkelį dėti bėgių arba į akmens skaldyklą, ta pati galia nė žingsnio nesitraukia nuo jo: «Dirbk man už šį žemą darbo užmokestį arba kraustykis prieš savaitę įspėtas; pasiimk savo kiaulę, jei tokią turi, o paskui pažiūrėsim, ką tu gausi už bulves, kurios auga tavo darže». O jei interesas diktuoja savininkui imtis kitų priemonių, tai jis (atitinkamai žemės nuomininkas) tokiomis atvejais dažnai vėliau pakelia buto nuomą, tarytum baudamas darbininką už tai, kad jis, gal būt, pasitrauks iš darbo» (*Dr. Hanteris*, ten pat, 132 psl.).

Wlemis, kas vertina gerus įpročius ir dorovingą gyvenimą. Iš tikrųjų, visiškai vienodais, pavirtusiais stereotipiniais, ataskaitų apie epideminių ligų plitimą kaimiškose apygardose posakiais autoriai vėl ir vėl nurodo į namų perpildymą kaip į priežastį, kuri sugriauna visas pastangas sulaikyti kartą pasirodžiusios epidemijos plitimą. Vėl ir vėl taip pat pažymima ir ta aplinkybė, kad, nepaisant tos daugeliu atžvilgių palankios įtakos, kurią kaimo gyvenimas daro sveikatai, gyventojų susikimšimas, taip labai spartinantis užkrečiamųjų ligų plitimą, padeda atsirasti ir neužkrečiamosioms ligoms. Ir žmonės, atskleidę tokią padėtį, taip pat nenutylia ir apie tolesnes nelaimės. Net tais atvejais, kai jų pradinė tema buvo vien tik higiena, jie buvo beveik priversti nagrinėti dar vieną dalyko pusę. Nurodydamos į tai, kad labai dažnai atsitinka, jog abiejų lyčių suaugę žmonės, vedusieji ir nevedusieji, yra susikimšę (huddled) ankštuose miegamuosiuose, jų atskaitos turėjo sukelti įsitikinimą, kad aprašytomis aplinkybėmis gėdos ir padorumo jausmas yra kuo šiurkščiausiai pažeidžiamas ir kad beveik neišvengiamai griaunama moralė¹⁶⁷... Pavyzdžiui, mano paskutinės ataskaitos priede dr. Ordas savo pranešime apie šiltinės epidemijos kilimą Uinge ir Bekingemšire mini apie tai, kaip ten atėjo iš Uingreivo vienas jaunas vyras, sergąs šiltine. Pirmomis savo ligos dienomis jis miegojo viename kambaryje su 9 kitais žmonėmis. Per dvi savaites kai kurie iš jų taip pat susirgo, per keletą savaičių šiltine susirgo 5 iš 9 žmonių ir vienas mirė! Tuo pačiu metu dr. Harvėjus, Sent Džordžo ligoninės gydytojas, lankęsis Uinge epidemijos metu privačios praktikos reikalais, praneša tokį pat faktą: «Viena jauna moteris, serganti šiltine, naktimis miegojo tame pačiame kambaryje su tėvu, motina, savo nesantuokiniu vaiku, dviem jaunais vyrais, jos broliais, ir su dviem seserimis, iš kurių kiekviena turėjo po nesantuokinį vaiką, iš viso 10 žmonių. Kelios savaitės anksčiau tame pačiame kambaryje miegojo 13 vaikų»¹⁶⁸.

Dr. Hanteris ištyrė 5 375 žemės ūkio darbininkų kotedžus ne tik grynai žemdirbinėse apygardose, bet ir visose Anglijos grafystėse. Iš tų 5 375 kotedžų 2 195 kotedžai turėjo tik po vieną miegamąjį (dažnai

¹⁶⁷ «Jaunavedžiai neteikia nieko pamokomo suaugusiems broliams ir seserims, kurie miega tame pačiame kambaryje; ir nors šie pavyzdžiai negali būti suregistruoti, vis dėlto yra pakankamai duomenų, patvirtinančių teigimą, kad didelės kančios ir dažnai mirtis ištinka moteris, padariusias kraujomaišos nusikaltimą» (*Dr. Hanteris*, ten pat, 137 psl.). Vienas kaimo policijos valdininkas, kuris daugelį metų buvo seklys blogiausiuose Londono kvartaluose, apie savo kaimo merginas sakė štai ką: «Tokio biaraus ištvirkimo nuo ankstyvo amžiaus, tokio pasileidimo ir begėdiškumo aš niekad nesu matęs per visą savo policinį gyvenimą blogiausiose Londono dalyse... Jie gyvena, kaip kiaules, suaugę vaikinai ir merginos, motinos ir tėvai — visi miega kartu tame pačiame kambaryje» («*Children's Employment Commission. 6th Report*». London 1867. Priedas, 77 psl., Nr. 155).

¹⁶⁸ «*Public Health. 7th Report 1864*», 9—14 psl., įvairiose vietose.

tai kartu ir gyvenamasis kambarys), 2 930 kotedžų — tik po du ir 250 daugiau kaip po du miegamuosius. Aš čia pateikiu trumpą ištrauką iš 12 grafyusių padėties aprašymo.

1) *Bedfordširas.*

Reslinguortas: Miegamieji apie 12 pėdų ilgio ir 10 pėdų ploči nors daugelis mažesni. Maža vienaaukštė trobelė dažnai lentomis pertviriama į du miegamuosius, viena lova dažnai stovi 5 pėdų 6 colių aukščio virtuvėje. Nuompinigiai 3 sv. st. Nuomininkai patys turi įsirengti išvietes, namų savininkas duoda tik duobę. Dažnai esti taip, kad vos tik vienam pastačius išvietę, pastarąja pradeda naudotis visi kaimynai. Namai, kuriuose gyvena Ričardsonų šeima, buvo neapsakomai gražūs. «Jų kalkinės sienos šturpsio kaip moterišką suknelę darant reveransą. Viena stogo dalis išgaubta, kita įgaubta, ir pastarojoje, nelaimei, stovėjo kaminas — kreivas vamzdis iš molio ir medžio, primenantis dramblio straublį. Kad negriūtų, kaminas yra paremtas ilga kartimi; durys ir langai rombo formos». Iš 17 apžiūrėtų namų tik keturiuose yra daugiau kaip po vieną miegamąjį, ir tie keturi namai perpildyti. Vienuose iš namų su vienu miegamuoju gyvena 3 suaugusieji ir 3 vaikai, kituose sutuoktiniai ir 6 vaikai ir t. t.

Dentonas: Aukšta buto nuoma, nuo 4 iki 5 sv. st., savaitinis vyrų darbo užmokestis 10 šil. Jie tikisi buto nuomą padengti pajamomis iš šiaudų pynimo, kuriuo verčiasi šeima. Kuo aukštesnė buto nuoma, tuo didesnis žmonių skaičius turi susigrūsti vienoje patalpoje, kad būtų galima ją apmokėti. Seši suaugusieji, kurie miega viename kambaryje su 4 vaikais, už jį moka 3 sv. st. 10 šil. Pigiausi namai Dentone, iš išorinės pusės 15 pėdų ilgio, 10 pėdų pločio, išnuomojami už 3 sv. st. Tik vienuose iš 14 ištirtų namų buvo du miegamieji. Kiek atokiau nuo kaimo esančiame name, kuris iš oro pusės jo gyventojų apterštas, durys iš apačios per 9 colius išpuvo. Ši skylė vakarais iš vidaus sumaniai pridengiama, užverčiant kelias plytas, ir uždengiama demblio gabalu. Pusė lango kartu su stiklais ir rėmais visiškai išnyko. Čia be jokių baldų spietėsi 3 suaugusieji ir 5 vaikai. Dentonas nėra blogesnis už kitą Biglsueido Junijono dalį.

2) *Berkširas.*

Binhemas: 1864 m. birželio mėnesį viename cot (vienaaukščiame kotedže) gyveno vyras, žmona, 4 vaikai. Duktė atėjo iš darbo į namus susirgusi skarlatina. Ji mirė. Vienas vaikas susirgo ir mirė. Motina ir antras vaikas sirgo šiltine, kai pas juos buvo pakviestas dr. Hanteris. Tėvas ir trečias vaikas miegojo kieme, bet kaip sunku čia buvo užtikrinti izoliaciją, jau matyti iš to, kad kimšte prikimštoje nelaimingo kaimo rinkos aikštėje gulėjo šio užkrėsto namo

balliniai, kurie turėjo būti skalbiami. H. namo buto nuoma yra 1 šil. savaitei; jame tik vienas miegamasis sūtuoktiniams su 6 vaikais, Vienas namas, išnuomojamas už 8 pensus (savaitė), yra 14 pėdų 6 colių ilgio, 7 pėdų pločio; virtuvė 6 pėdų aukščio; miegamajame nėra nei lango, nei židinio, nei durų, nei jokios angos, išskyrus išėjimą; jokio darželio. Neseniai čia gyveno vienas žmogus su dviem suaugusiomis dukterimis ir su paaugliu sūnumi; tėvas ir sūnus miegojo lovoje, merginos priemenėje. Per tą laiką, kurį šeima čia gyveno, abi dukters pagimdė po vaiką, bet viena buvo nuvykusi gimdyti į darbo namus ir po to sugrįžo.

3) *Bekingemširas.*

30 kotedžų 1 000 akrų plote; čia gyvena apytikriai 130—140 žmonių. Bredenhemo parapija užima 1 000 akrų; 1851 metais joje buvo 36 namai, kuriuose gyveno 84 vyrai ir 54 moterys. Šis abiejų lyčių žmonių skaičiaus neatitikimas sušvelnėjo 1861 metais, kai čia gyveno 98 vyrai ir 87 moterys; per 10 metų prisidėjo 14 vyrų ir 33 moterys. Tuo pačiu metu namų skaičius vienais sumažėjo.

Uinslovas: Žymi šios gyvenvietės dalis naujai užstatyta geru stiliumi; matyti, namų paklausa yra didelė, nes labai skurdūs vienaaukščiai kotedžai išnuomojami už 1 šil. ir už 1 šil. 3 pensus savaitėi.

Uoter Itonas: Čia savininkai dėl gyventojų skaičiaus augimo sugriovė apie 20% buvusių namų. Vienas vargingas darbininkas, kuris buvo priverstas eiti į darbą beveik 4 mylias, į klausimą, ar jis negalėtų rasti kotedžo arčiau, atsakė: «Ne, jie labai vengtų priimti žmogų su tokia didele šeima, kaip mano».

Tinkers Endas, ties Uinslovu: Vienas miegamasis, kuriame miega 4 suaugusieji ir 4 vaikai, 11 pėdų ilgio, 9 pėdų pločio, 6 pėdų 5 colių aukščio aukščiausioje vietoje; kitame, 11 pėdų 3 colių ilgio, 9 pėdų pločio, 5 pėdų 10 colių aukščio, gyvena 6 žmonės. Kiekvienai iš šių šeimų tenka mažiau ploto negu vienam katargininkui. Ne vienas namas neturi daugiau kaip vieną miegamąjį, nė vienas neturi užpakalinio įėjimo, labai retas aprūpintas vandeniu. Buto nuoma nuo 1 šil. 4 pensų iki 2 šil. savaitėi. Iš ištirtųjų 16 namų gyventojų tik vienas vienintelis žmogus uždirba 10 šil. per savaitę. Oro kiekis, kuris minėtoju atvėju tenka kiekvienam žmogui, atitinka tokį oro kiekį, kuris tektų žmogui, jeigu jis nakčiai būtų uždarytas dėžėje, turinčioje po 4 pėdas visais trimis matavimais. Beje, senos trobelės turi gausią natūralinę ventiliaciją.

4) *Kembridžširas.*

Gemblingėjus priklauso įvairiems savininkams. Jis susideda iš labiausiai nuskurusių cots, kuriuos tik kur nors begalima aptikti. Daug kas verčiasi šiaudų pynimu. Begalinis nuovargis, beviltiškas

susitaikymas su gyvenimu purve viešpatauja Gemblingėje. Jo centre pastebimas apleistumas virsta tikra kankyne pakraščiuose, šiuurėje ir pietuose, kur namai gabalais supūva. Čia negyvenantieji lordai gausiai čiulpia syvus iš vargingo lizdo. Buto nuoma labai aukšta; viename miegamajame kambaryje yra susikimšę 8—9 žmonės; dviem atvejais mažame miegamajame spietėsi 6 suaugusieji, kiekvienas su vienu arba dviem vaikais.

5) *Eseksas.*

Daugelyje šios grafystės parapijų kotedžų skaičiaus mažėjimas vyksta lygia greta su gyventojų skaičiaus mažėjimu. Tačiau ne mažiau kaip 22 parapijose namų griovimas nesulaikė gyventojų skaičiaus didėjimo arba nesukėlė jų išvavimo, kuris vyksta visur «kėlimosi į miestus» pavadinimu. Fingringho parapijoje, užimančioje 3 443 akrus, 1851 metais buvo 145 namai, 1861 metais jau tik 110, bet gyventojai nenorėjo pasitraukti ir net šitomis butų sąlygomis jų skaičius tebedidėjo. Remzden Kreise 1851 metais 252 žmonės gyveno 61 name, o 1861 metais 262 žmonės jau buvo susispaudę 49 namuose. Bezildene 1851 metais 1 827 akry plote gyveno 157 žmonės 35 namuose, šio dešimtmečio pabaigoje — 180 žmonių 27 namuose. Fingringho, Pietinio Fembridžo, Uidfordo, Bezildeno ir Remzden Kreiso parapijose 1851 metais 8 449 akry plote gyveno 1 392 žmonės 316-oje namų, 1861 metais tame pačiame plote — 1 473 žmonės 249 namuose.

6) *Herfordširas.*

Ši maža Anglijos grafystė daugiau už bet kurią kitą nukentėjo nuo «nuvavimo dvasios». Nedbyje perpildyti kotedžai, paprastai su 2 miegamaisiais, daugiausia priklauso žemės nuomininkams. Pastarieji lengvai juos išnuomoja už 3 ar 4 sv. st. metams ir moka 9 šil. darbo užmokestį per savaitę.

7) *Hentingdonširas.*

Hartforde 1851 metais buvo 87 namai, netrukus po to šioje mažoje 1 720 akry ploto parapijoje buvo sugriauta 19 kotedžų; gyventojų buvo: 1831 metais — 452 žmonės, 1851 metais — 382 žmonės, 1861 metais — 341 žmogus. Iširta 14 cots, turinčių po vieną miegamąjį. Viename iš jų gyvena: viena sutuoktinių pora, 3 suaugę sūnūs, viena suaugusi mergina, 4 vaikai, iš viso 10 žmonių; kitame — 3 suaugusieji, 6 vaikai. Vienas iš tų kambarių, kuriame miegojo 8 žmonės, buvo 12 pėdų 10 colių ilgio, 12 pėdų 2 colių pločio, 6 pėdų 9 colių aukščio; vidutiniškai, neatskaitant iškyšulių ploto, kiekvienam teko apie 130 kub. pėdų. 14-oje miegamųjų miega 34 suaugusieji ir 33 vaikai. Aplink šiuos kotedžus retai kur yra darželis, bet daugelis

gyventojų gali nuomoti mažus žemės sklypelius po 10 ar 12 šil. už tood ($\frac{1}{4}$ akro). Šios parcelės yra toli nuo namų, prie kurių nėra kviečių. Todėl šeimos nariams tenka arba eiti į savo parcelę ir ten palikti savo ekskrementus, arba,— kaip tai, atsiprašant, čia daroma,— pripildyti jais spintos stalčių. Kai tik jis pasidaro pilnas, jį ištraukia ir ištuština ten, kur jo turinys yra reikalingas. Japonijoje gyvenimo apytaka vyksta švariau.

8) *Linkolnširas.*

Lengtoftas: Vienas žmogus čia gyvena Raito namuose su savo žmona, uošve ir 5 vaikais; namuose yra virtuvė-priemenė, sandėliukas, miegamasis viršum virtuvės; virtuvė ir miegamasis yra 12 pėdų 2 colių ilgio, 9 pėdų 5 colių pločio, visas namo plotas yra 21 pėdos 2 colių ilgio, 9 pėdų 5 colių pločio. Miegamasis — pastogė, sienos, panašiai kaip cukraus galva, lubose sueina, iš fasado atsidaro vėdinamasis langas. Dėl ko jis čia gyvena? Dėl daržo? Ne, daržas yra nepaprastai mažas. Dėl buto nuomos? Taip pat ne. Ji aukšta — 1 šil. 3 pensai savaitei. Dėl to, kad arti darbavietė? Ne, ji yra už 6 mylių, tad jam kasdien tenka į abu galus nueiti 12 mylių. Jis čia gyvena dėl to, kad šis cot buvo išnuomojamas, o jis norėjo susirasti visai atskirą cot'ą, kur jis bebūtų, už bet kurią kainą, bet kokiame stovyje. Dedamoje lentelėje pateikiami statistiniai duomenys apie 12 Lengtofto namų su 12 miegamųjų, 38 suaugusiais gyventojais ir 36 vaikais:

12 NAMŲ LENGTOFTE

Namo numeris	Miegamųjų skaičius	Suaugusiųjų skaičius	Vaičių skaičius	Bendras gyventojų skaičius	Namo numeris	Miegamųjų skaičius	Suaugusiųjų skaičius	Vaičių skaičius	Bendras gyventojų skaičius
1	1	3	5	8	7	1	3	3	6
2	1	4	3	7	8	1	3	2	5
3	1	4	4	8	9	1	2	0	2
4	1	5	4	9	10	1	2	3	5
5	1	2	2	4	11	1	3	3	6
6	1	5	3	8	12	1	2	4	6

9) *Kentas.*

Keningtonas buvo nepaprastai perpildytas 1859 metais, kai pasirodė difterija, ir parapijos gydytojas atliko oficialų vargingųjų gyventojų klasių būklės ištyrimą. Jis atrado, kad šioje vietovėje, kur

reikalingas didelis darbo kiekis, keletas cots buvo sugriauta, o jų vietoj naujų nepastatyta. Viename rajone buvo 4 namai, vadinti „birdcages“ (paukščių narveliai); kiekviename name buvo 4 šio dydžio kambariai, skaičiuojant pėdomis ir coliais:

Virtuvė	9,5×8,11×6,6
Sandėliukas	8,6×4,6 ×6,6
Miegamasis	8,5×5,10×6,3
Miegamasis	8,3×8,4 ×6,3

10) *Northamptonširas.*

Brinvortas, Pikfordas ir Fluras: šiuose kaimuose žiemą slankioja gatvėmis 20—30 darbininkų, kurie neranda darbo. Žemės nuomininkai ne visada pakankamai gerai įdirbdavo žemę javams ir šakniavaisiams, ir lendlordas rado tikslingu visus išnuomojamus sklypus sujungti į du ar tris. Todėl atsirado darbo trūkumas. Tuo metu, kai vienoje griovio pusėje nedirbami laukai reikalauja darbo, kitoje pusėje netekę darbo darbininkai godžiai žvelgia į juos. Visiškai nenuostabu, kad karštligiško besaikio darbo nukamuoti vasarą ir puslį alkani žiemą darbininkai savotišku savo dialektu sako, jog «the parson and gentlefolks seem frit to death at them»^{168a}.

Fluras teikia pavyzdžių, kai visiškai mažuose miegamuosiuose miega sutuoktiniai su 4, 5, 6 vaikais, arba 3 suaugusieji su 5 vaikais, arba sutuoktiniai su seneliu ir 6 vaikais, sergančiais skarlatina, ir t. t.; 2 namuose su 2 miegamaisiais gyvena 2 šeimos, kurių kiekviena susideda iš 8—9 suaugusiųjų.

11) *Uiltširas.*

Stretonas: Ištirta 31 namas, iš jų 8 turi tik po vieną miegamąjį. Pentilis toje pačioje parapijoje: vienas cots išnuomojamas už 1 šil. 3 pensus savaitei, jame gyvena 4 suaugusieji ir 4 vaikai; be gerų sienų, jame nėra nieko gero, pradedant grindimis iš blogai nutašytų akmenų ir baigiant supuvusiu šiaudiniu stogu.

12) *Usterširas.*

Čia namai nebuvo taip žiauriai griaujami; vis dėlto nuo 1851, iki 1861 metų gyventojų skaičius kiekvienam namui padidėjo nuo 4,2 iki 4,6.

Bedsis: Čia daug namų ir darželių. Kai kurie žemės nuomininkai pareiškia, kad cots — «a great nuisance here, because they bring

^{168a} «Kunigas ir bajoras yra tarytum susitarę juos mirtinai nukamuoti».

the poor» (cots — didelė blogybė, nes jie pritraukia beturčius). Vienas džentelmenas pareiškia: «Beturčiai iš to nė kiek nelaimi; jei būtų pastatyta 500 cots, jie būtų taip pat greitai išgraibstyti, kaip bulku- lės; iš tikrųjų, kuo daugiau jų statoma, tuo daugiau jų reikia», — vadinasi, jo nuomone, namai kuria gyventojus, kurie, suprantama, slepia «apgyvendinimo priemones». Atsakydamas į tai, dr. Hanteris pareiškia: «Bet juk šitie beturčiai turi iš kur nors atsirasti, o kadangi Bedsyje nėra nieko tokio, kas juos ypatingai čia trauktų, kaip, pvz., labdarybė, tai iš to išplaukia, jog čia juos varo tai, kad jie išstumi- miami iš kurios nors dar labiau nepatogios vietos. Jei kiekvienas galėtų netoli savo darbavietės rasti cot'ą ir sklypelį žemės, tai, be abejonės, jis verčiau pasirinktų tą vietą negu Bedsį, kuriame jis už savo gabaliuką žemės moka dukart brangiau negu žemės nuomi- ninkas».

Nuolatinis emigravimas į miestus, nuolatinis «perteklinių» kai- mo gyventojų susidarymas dėl žemės nuomų koncentracijos, laukų pavertimo ganyklomis, mašinų panaudojimo ir t. t. ir nuolatinis kai- mo gyventojų varymas dėl kotedžų griovimo vyksta lygia greta. Kuo rečiau yra apgyventa tam tikra apygarda, tuo didesnis yra joje «san- tykinis gyventojų perteklius», tuo didesnis yra jo spaudimas į už- darbiavimo priemones, tuo didesnis yra absoliutinis kaimo gyventojų perteklius palyginti su apgyvendinimo priemonėmis ir, vadinasi, tuo didesnis yra kaimuose vietinis gyventojų perteklius ir nuolatinės infekcijos pavojų sudarantis gyventojų susikimšimas. Daugybės žmonių susikimšimas išsimėčiusiuose smulkiuose kaimuose ir mies- teliuose atitinka prievartinį žmonių išvaramą iš žemės plotų. Nepa- liaujamas žemės ūkio darbininkų pavirtimas «pertekliniais», nepai- sant jų skaičiaus mažėjimo, kurį lydi jų produkto masės didėjimas, yra pauperizmo lopšys. Jiems gresiantis pauperizmas yra motyvas jiems išvaryti ir yra svarbiausias šaltinis jų butų stokos, kuri galutinai palaužia jų pasipriešinimo galią ir daro juos tikrais žemval- džiu¹⁶⁹ ir žemės nuomininkų vergais, todėl darbo užmokesčio mini- mumas jiems pasidaro gamtos dėsnis. Iš antros pusės, nepaisant

¹⁶⁹ «Dievo skirtas hind'o [žemės ūkio darbininko] užsiėmimas net jo padė- čiai suėikia orumo. Jis ne vergas, bet taikos kareivis ir vertas to, kad lendlordas aprūpintų jį butu, pritinkančiu vedusiam žmogui, nes lendlordas iš jo reikalauja tokio pat priverčiamojo darbo, kaip šalis iš kareivio. Jis, lygiai kaip ir kareivis, negauna rinkos kainos už savo darbą. Panašiai kaip kareivį, jį ima jauną, tamsų, težinantį tik savo amatą ir savo gyvenamąją vietą. Ankstyvos santuokos ir įvairių sėslumo įstatymų veikimas jam yra tas pat, kas naujokų ėmimas ir karinis baudžiamasis kodeksas kareiviui» (dr. Hanteris, Public Health. 7th Report 1864». London 1865, 132 psl.). Kartais koks nors, kaip išimtis, minkštaširdis lendlordas nugrimzta į liūdnuš apmąstymus, matydamas nusiaubimus, kuriuos jis pats padarė. «Labai liūdnas dalykas būti vienam savo valdose,— sakė Lesterio grafas; kai jį sveikino Holkhemo statybos užbaigimo proga.— Aš dairausi aplin- kui ir nematau nė vieno namo, išskyrus savąjį. Aš — milžinų bokšto milžinas ir suėdžiau visus savo kaimynus».

savo nuolatinio «santykinio gyventojų pertekliaus», kaimas tuo padūtu metu pasirodo esąs ir nepakankamai apgyventas. Tai iškyla ne tik tai kaip vietinis reiškinys tokiose vietose, iš kur gyventojai per daug sparčiai vyksta į miestus, kasyklas, geležinkelų statybas ir t. t., — tai iškyla visur tiek piūties metu, tiek ir pavasarį ir vasarą, tais gausiais momentais, kai labai rūpestinga ir intensyvi Anglijos žemdirbystė yra reikalinga papildomų rankų. Žemės ūkio darbininkų visada esti per daug vidutiniams žemės ūkio poreikiams ir per mažai išimtiniam ir laikiniems jo poreikiams¹⁷⁰. Kaip tik todėl oficialiuose dokumentuose ir pažymimi prieštaringi tų pačių sričių nusiskundimai kartu ir darbininkų trūkumu ir jų pertekliumi. Laikinas arba vietinis darbininkų trūkumas nesukelia darbo užmokesčio pakilimo, bet atveda tik į tai, kad žemės ūkyje verčiamos dirbti moterys ir vaikai ir kad samdomi vis jaunesni darbininkai. Kai moterų ir vaikų išnaudojimas įgauna stambų mastą, jis savo ruožtu pasidaro nauja priemonė suaugusiems žemės ūkio darbininkams vyrams paversti pertekliniais darbininkais ir priemonė jų darbo užmokesčiui sumažinti. Anglijos rytuose klesti puikus šio cercle vicieux [ydingojo rato] vaisius — vadinamoji gang-system (artelių arba grupių sistema), apie kurią aš čia tarsiu keletą žodžių¹⁷¹.

Artelių sistema pasitaiko beveik vien tik tai Linkolnšire, Hentingdonšire, Kembridžšire, Norfolke, Safolke, Notingemšire, sporadiškai — kaimyninėse Northemptono, Bedfordo, Retlendo grafystėse. Kaip pavyzdį mes čia paimsime Linkolnširą. Žymią šios grafystės dalį sudaro nauja žemė, būtent nusausintos anksčiau buvusios balos

¹⁷⁰ Panašus reiškinys pastaraisiais dešimtmečiais pastebimas ir Prancūzijoje tuo mastu, kuriuo kapitalistinė gamyba ten įvaldo žemės ūkį ir varo «perteklinius» kaimo gyventojus į miestus. Čia taip pat pastebimas butų ir kitų sąlygų pablogėjimas ties pačiu «perteklinių» susidarymo šaltiniu. Apie savotišką «prolétariat foncier» [«žemės ūkio proletariatą»], kurį yra sukūrusi parcelinė sistema, žr. tarp kita ko, anksčiau cituotąjį *Colins* veikalą: «L'Economie Politique» ir *Karl Marx*: «Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte». New York 1852, 56 ir sek. psl. [«Luii Bonaparto briumerio aštuonioliktoji». K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, I t., Vilnius, 1949, 276 ir sek. psl.]. 1846 metais Prancūzijos miesto gyventojai sudarė 24,42%, kaimo gyventojai — 75,58%; 1861 metais miesto gyventojai — 28,86%, kaimo gyventojai — 71,14%. Per pastaruosius 5 metus kaimo gyventojų procentinės dalies sumažėjimas yra dar didesnis. Jau 1846 metais Pjeras Diuonas dainuoja savo «Ouvriers»:

«Mal vėtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres».

[«Blogai apsirengę, mes gyvename lūšnose, pastogėse, griuvėsiuose kartu su pelėdomis ir vagimis, tamsos draugais.»]

¹⁷¹ Sešta ir baigiamoji «Report of Children's Employment Commission», paskelbta 1867 m. kovo pabaigoje, kalba apie gang-system [artelių sistemą] tik žemės ūkyje.

arba, kaip kitose išvardytose rytinėse grafystėse, žemė, atkariauta nuo jūros. Garo mašina padarė stebuklus atliekant nusausinimo darbus. Anksčiau buvusių liūnų ir smiltynų vietoje dabar matomi vešlūs arimai ir gaunamos kuo didžiausios rentos. Tą patį reikia pasakyti apie dirbtinių būdu gautą sąnašinę dirvą, kaip, pvz., Eksholmo saloje ir kitose Trento pakrantės parapijose. Atsirandant naujoms žemės nuomoms, ne tik nestatoma naujų kotedžų, bet ir senieji nugriaunami, o darbininkai pritraukiami iš atvirų kaimų, esančių už kelių mylių ir išsidėsčiusių išilgai lauko kelių, kurie vingiuojasi kalvų šlaitais. Anksčiau gyventojai tik ten ir susirasdavo prieglobstį nuo ilgai trunkančių žiemos potvynių. 400—1 000 akrų dydžio nuomojamose valdose nuolat gyvenantieji darbininkai (jie čia vadinami «confined labourers» [«pritvirtintieji darbininkai»]) naudojami vien tik nuolatiniams sunkiems lauko darbams, atliekamiems su arklių pagalba. Kiekvienam 100 akrų (1 akras = 40,49 aro arba 1,584 prūsioškojo mcrgeno) vidutiniškai tenka vos po vieną kotedžą. Pvz., vienas žemės nuomininkas, nuomojās anksčiau buvusį pelkėtą sklypą, tyrimo komisijai parodo: «Mano nuomojama valda apima daugiau kaip 320 akrų, visa tai ariama žemė. Kotedžų nėra. Dabar pas mane gyvena vienas darbininkas. Keturi darbininkai, kurie prižiūri mano arklius, gyvena apylinkėse. Lengvą darbą, kuriam reikia daug darbo rankų, atlieka artelės»¹⁷². Žemė reikalinga daugelio lengvų lauko darbų, kaip, pvz., piktžolių pašalinimas, kaupimas, kai kurios tręšimo operacijos, akmenų pašalinimas ir t. t. Visa tai atlieka artelės, arba organizuotos grupės, kurios gyvena atvirose gyvenvietėse.

Artelė susideda iš 10—40 arba 50 žmonių, būtent: iš moterų, abiejų lyčių paauglių (13—18 metų), nors berniukai, pasiekę 13 metų amžių, paprastai pasitraukia iš artelės, ir, pagaliau, abiejų lyčių vaikų (6—13 metų). Priešakyje yra gang-master (artelės seniūnas); tai visuomet paprastas žemės ūkio darbininkas, daugiausia vadina-masis šelmis, padauža, girtuoklis, bet turįs kai kurių verslumo ir vertelgiškumo sugebėjimų. Jis telkia artelę, kuri dirba ne žemės nuomininko, bet jo pasamdyta. Su žemės nuomininku jis daugiausia sudera, jog bus apmokama pavienėčiui, ir jo pajamos,— kurios vidutiniškai nedaug teviršija paprasto žemės ūkio darbininko uždarbį¹⁷³,— beveik visiškai priklauso nuo jo sugebėjimo išspausti iš savo artelės per kuo trumpiausią laiką kuo didžiausią darbo kiekį. Žemės nuomininkai atrado, kad moterys gerai dirba tik esant vyro dikta-tūrai, bet kad, iš antros pusės, moterys ir vaikai, jei jau kartą apsiėmė dirbti, be galo aktyviai eikvoja savo gyvybines jėgas,— tai

¹⁷² «Children's Employment Commission. 6th Report». Parodymas, 37 psl., Nr. 173.

¹⁷³ Tačiau kai kurie artelių seniūnai pavirsta žemės nuomininkais, nuom-jančiais iki 500 akrų žemės, arba ištisos eilės namų savininkais.

jau žinojo Furjė,— tuo tarpu kai suaugęs darbininkas yra tokiu klaidingas, kad stengiasi kiek galint taupyti savo jėgas. Artelės seniūnas pereina iš vieno dvaro į kitą ir taip dirba su savo artele 6—8 mėnesius per metus. Todėl dirbti jam yra darbininko šeimai kur kas naudingesnis ir tikresnis dalykas negu dirbti atskiram žemės nuomininkui, kuris vaikams teduoda tik laikiną darbą. Ši aplinkybė taip sustiprina jo įtaką atvirose gyvenvietėse, kad kartais vaikų neįmanoma pasamdyti kitaip, kaip tik jam tarpininkaujant. Vaikų atdavimas samdon pavieniui, atskirai nuo artelių, sudaro jo šalutinį uždarbį.

Sios sistemos «tamsiosios pusės» yra besaikis vaikų ir paauglių darbas, didžiuliai žygiai, kuriuos jiems kasdien tenka atlikti ten ir atgal į dvarus, esančius už 5, 6, kartais net 7 mylių, ir, pagaliau, artelės demoralizacija. Nors artelės seniūnas, kai kuriose vietovėse vadinamas «the driver» (varovas), yra apsiginklavęs ilga lazda, bet jis labai retai ją tepanaudoja, ir nusiskundimai žiauriu elgesiu yra išimtis. Jis yra demokratiškas imperatorius arba kažkas panašaus į Hamelno žiurkėgaidį. Vadinasi, jis yra reikalingas populiarumo savo pavaldinių tarpe ir pririša juos prie savęs jo globoje klestinčiais cigoniškais įpročiais. Siurkštus nesivaržymas, linksmas paladumas ir įžūliausias begėdiškumas viešpatauja artelėje. Artelės seniūnas paprastai atsiskaito smuklėje ir paskui grįžta savo artelės priešakyje namo, žinoma, svirduliuodamas, prilaikomas iš dešinės ir iš kairės dviejų stiprių boby; vaikai ir paaugliai seka iš paskos, biauriai dūkdami ir dainuodami humoristines ir nešvankias dainas. Jiems grįžtant, paprastas reiškinytis yra tai, ką Furjė vadina «fanerogamija» [viešai atliekamas lytinis aktas]. Neretai atsitinka, kad trylikametės ir keturiolikametės mergaitės pasidaro nėščios nuo savo vienmečių. Atviri kaimai, teikiantieji kontingentą artelėms, pavirsta Sodoma ir Gomora¹⁷⁴ ir duoda dukart didesnę nesantuokinių gimimų skaičių negu visa likusioji karalystė. Mes jau anksčiau esame nurodę, ką gali dorovės atžvilgiu duoti tokioje mokykloje išauklėtos merginos, kai jos tampa ištekėjusiomis moterimis. Jų vaikai, jei tik opijus jų neprazūdo, gimsta kandidatais į arteles.

Artelė savo ką tik aprašytąja klasikine forma vadinama viešąja; bendruomenine arba klajojančia artele (public, common or tramping gang). Be to, pasitaiko ir privačių artelių (private gangs). Jų sudėtis yra tokia pat, kaip ir viešųjų artelių, bet jų narių skaičius mažesnis, ir jie dirba vadovaujant ne artelės seniūnui, bet kokiam nors senam samdiniui, kurio žemės nuomininkas kitaip negali geriau panaudoti. Cigoniški įpročiai čia išnyksta, bet, pasak visų liudytojų parodymų, vaikų darbas yra blogiau apmokamas ir blogiau su jais elgiamasi.

¹⁷⁴ «Pusę Liudfordo merginų pražudė artelės» (ten pat, priedas, 6 psl., Nr. 32).

Artelių sistema, kuri pastaraisiais metais vis labiau plinta¹⁷⁵, egzistuoja, žinoma, ne artelės seniūnui. Ji egzistuoja tam, kad turėtų stambūs žemės nuomininkai¹⁷⁶ arba lendlordai¹⁷⁷. Žemės nuomininkas neturi gudresnio metodo savo darbininkų personalui sumąžinti žemiau normalaus lygio ir tuo pačiu metu papildomo darbo atveju turėti papildomų rankų, su kiek galint mažesne pinigų suma išspausti kiek galint daugiau darbo¹⁷⁸ ir suaugusiems darbininkams vyrams paversti «pertekliniais». Po viso šito lengva suprasti, kodėl, iš vienos pusės, pripažįstama, kad žemės ūkio darbininkas daugiau ar mažiau kenčia nuo nedarbo, ir, iš antros pusės, pareiškama, kad artelių sistema yra «būtina» dėl darbininkų vyrų trūkumo ir jų kėlimosi į miestus¹⁷⁹. Laukas be piktžolių ir Lankaširo ir t. t. žmonės-piktžolės — štai priešingi kapitalistinės gamybos poliai¹⁸⁰.

¹⁷⁵ «Ši sistema labai paplito pastaraisiais metais. Kai kuriose vietose ji tik ką įvesta, kitose, kur ji egzistuoja ilgiau, į arteles įtraukiama vis daugiau ir vis jaunesnių vaikų» (ten pat, 79 psl., Nr. 174).

¹⁷⁶ «Smulkūs žemės nuomininkai nenaudoja artelinio darbo». «Jis nenaudojamas blogoje žemėje, o naudojamas tokioje, kuri duoda rentos nuo 2 sv. st. iki 2 sv. st. 10 šil. iš akro» (ten pat, 17 ir 14 psl.).

¹⁷⁷ Vienam iš šių ponų jo rentos taip patinka, kad jis su pasipiktinimu pareiškė tyrimo komisijai, jog visas riksmas kilęs tik dėl sistemos pavadinimo. Jei artelės būtų vadinamos ne «gangs», o «pramoninėmis-žemdirbinėmis-kooperatinėmis jaunimo savarankiško užd darbo asociacijomis», tai viskas būtų kuo puikiausiai.

¹⁷⁸ «Artelinis darbas yra pigesnis už bet kurį kitą darbą, kaip tik dėl to jis ir naudojamas»,— sako vienas buvęs artelės seniūnas (ten pat, 17 psl., Nr. 14). «Artelių sistema neabejotinai yra visų pigiausia žemės nuomininkui ir taip pat neabejotinai yra visų pražūtingiausia vaikams»,— sako vienas žemės nuomininkas (ten pat, 16 psl., Nr. 3).

¹⁷⁹ «Be abejonės, daugelį darbų, kuriuos dabar artelėse atlieka vaikai, anksčiau atlikdavo vyrai ir moterys. Ten, kur naudojamas moterų ir vaikų darbas, bedarbių vyrų yra dabartiniu metu daugiau, negu buvo anksčiau (more men are out of work)» (ten pat, 43 psl., Nr. 202). Bet, iš antros pusės, tarp kitko: «Darbo klausimas (labour question) daugelyje žemdirbinių apygardų, ypač gaminančiose grūdus, įgauna tokį rimtą pobūdį dėl emigracijos ir dėl to kėlimosi į didelius miestus lengvumo, kurį užtikrina geležinkeliai, kad aš (tas «aš» yra vieno stambaus lendlordo kaimo agentas) vaikų darbą laikau absoliučiai būtinu» (ten pat, 80 psl., Nr. 180). The labour question (darbo klausimas) žemdirbinėse Anglijos apygardose, skirtingai nuo viso civilizuotojo pasaulio, yra the landlords' and farmers' question (lendlordų ir žemės nuomininkų klausimas), koku būdu, nepaisant kaimo gyventojų nuolat didėjančio atslūgimo, įamžinti kaime pakankamą «santykinį gyventojų perteklių» ir kartu žemės ūkio darbininko «darbo užmokesčio minimumą»?

¹⁸⁰ Anksčiau mano cituotoji «Public Health Report», kurioje ryšium su vaikų mirtingumu tarp kita ko kalbama apie artelių sistemą, liko nežinoma spaudai, vadinasi, ir Anglijos publikai. Priešingai, paskutinė «Children's Employment Commission» ataskaita davė spaudai pageidaujamo «sensingo» maisto. Tuo metu, kai liberalinė spauda klausė, koku būdu kilmingieji džentelmenai bei ledi ir valstybinės bažnyčios dvasininkai, kurių Linkolnšire knibždėte knibžda,

f) Airija

Baigdami šį skyrių, mes dar turime mesti žvilgsnį į Airiją. Pirmiausia pateiksime ją liečiančius faktus.

1841 metais Airijos gyventojų skaičius išaugo iki 8 222 664 žmonių, 1851 metais sumažėjo iki 6 623 985, 1861 metais — iki 5 850 309, 1866 metais — iki 5¹/₂ milijono, t. y. krito beveik iki 1801 m. lygio. Mažėjimas prasidėjo nuo 1846 bado metų ir vyko taip, kad mažiau kaip per 20 metų Airija neteko daugiau kaip ⁵/₁₆ savo gyventojų¹⁸¹. Bendras emigrantų skaičius nuo 1851 m. gegužės iki 1865 m. liepos mėnesio buvo 1 591 487 žmonės, per pastaruosius 5 metus, nuo 1861 iki 1865 metų, emigravo daugiau kaip pusė milijono žmonių. Apgyventų namų skaičius 1851—1861 metų laikotarpiu sumažėjo 52 990. Nuo 1851 iki 1861 metų 15—30 akrų dydžio nuomojamų valdų skaičius padidėjo 61 000, didesnių kaip 30 akrų nuomojamų valdų skaičius — 109 000, tuo tarpu kai bendras visų įvairaus dydžio nuomojamų valdų skaičius sumažėjo 120 000,— sumažėjimas, kurį sukėlė vien tik mažesnių kaip 15 akrų nuomojamų valdų panaikinimas, t. y. jų centralizacija.

Suprantama, gyventojų skaičiaus mažėjimą, aplamai ir ištisai imant, lydėjo produktų masės mažėjimas. Mūsų tikslui pakanką išnagrinėti 1861—1865 metų penkmetį, per kurį emigravo daugiau kaip pusė milijono žmonių ir absoliutus gyventojų skaičius sumažėjo daugiau kaip ¹/₃ milijono (žr. lentelę A).

koku būdu šie personažai, siuntę pas antipodus savo specialias «misijas Pietų vandenyno laukinių papročiams sušvelninti»,— galėjo leisti išsivystyti tokiai sistemai savo dvaruose, savo akivaizdoje,— tuo pačiu metu aristokratinė spauda samprotavo vien tik apie biauų sugedimą tų kaimo žmonių, kurie gali pardavinėti savo vaikus į tokią vergovę! Tačiau esant toms prakeiktoms sąlygoms, kurioms «kilmingieji» pasmerkė kaimo žmogų, būtų suprantama, net jeigu jis būtų savo paties vaikus. Jei kuo nors ir tenka stebėtis, tai tik tuo būdo taurumu, kurį jis yra daugiausia išsaugojęs. Oficialių ataskaitų autoriai nurodo, kad net tose apygardose, kur naudojama artelių sistema, tėvai žiūri į ją su pasibaurėjimu. «Mūsų surinktuose liudytojų parodymuose galima rasti gausių įrodymų, kad tėvai daugeliu atvejų būtų dėkingi už priverstinį įstatymą, kuris duotų jiems galimybę pasipriešinti toms pagundoms ir spaudimui, kuriuos jie dažnai patiria. Čia paprastos valdininkas, čia šeimininkas, grasindami jiems atleidimu, verčia juos siųsti vaikus uždarbauti, užuot siuntus į mokyklą. . . Kiekvienas bergždžias laiko ir jėgų eikvojimas, visos kančios, kurias žemdirbiui ir jo šeimai sukelia nepaprastas ir bereikalingas nuovargis, kiekvienas atvejis, kai tėvai savo vaiko dorovinio žlugimo kaltininku gali laikyti kotedžų perpildymą arba tvirkinamąją artelių sistemos įtaką,— visa tai vargingųjų darbo žmonių krūtinėje sukelia jausmus, kuriuos lengva suprasti ir kurių nėra reikalo smulkiau aprašinėti. Jie supranta, kad daug fizinių ir dvasinių kančių jiems sukelia tos sąlygos, už kurias jie jokiū būdu neatsako, kurioms jie, jei tai būtų jų galioje, niekad nepritartų ir prieš kurias kovoti jie yra bejėgiai» (ten pat, XX psl., Nr. 82; XXIII psl., Nr. 96).

¹⁸¹ Airijos gyventojų skaičius: 1801 metais — 5 319 867 žmonės, 1811 metais — 6 084 996, 1821 metais — 6 869 544, 1831 metais — 7 828 347, 1841 metais — 8 222 664.

LENTELĖ A
GYVULIŲ SKAICIUS

Metai	Arklių		Raguočių		
	Bendras skaičius	Sumažė- jimas	Bendras skaičius	Sumažė- jimas	Padidė- jimas
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

Metai	Avių			Kiaulių		
	Bendras skaičius	Sumažė- jimas	Padidė- jimas	Bendras skaičius	Sumažė- jimas	Padidė- jimas
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

Iš pateiktosios lentelės išeina:

Arklių	Raguočių	Avių	Kiaulių
Absoliutus sumažėjimas	Absoliutus sumažėjimas	Absoliutus padidėjimas	Absoliutus padidėjimas
71 944	112 960	146 662	28 821 ¹⁸²

Pažvelkime dabar į žemdirbystę, kuri teikia pragyvenimo reikmenis gyvuliams ir žmonėms. Sekančioje lentelėje apskaičiuotas

¹⁸² Rezultatas būtų dar nepalankesnis, jei mes grįžtume dar toliau atgal. Antai, avių 1865 metais — 3 688 742, o 1856 metais — 3 694 294; kiaulių 1865 metais — 1 299 893, o 1858 metais — 1 409 883.

sumažėjimas arba padidėjimas kiekvieniems atskiriems metams palyginti su pernykščiais metais: Prie grūdinių javų priskirti: kviečiai, avižos, miežiai, rugiai, pupos ir žirniai, prie daržovių — bulvės, ropės, cukriniai runkeliai, kopūstai, morkos, pastarnokai, vikiai ir t. t.

LENTELĖ B
ARIMŲ IR PIEVŲ (ARBA GANYKLŲ) PLOTO DIDĖJIMAS
ARBA MAŽĖJIMAS AKRAIS

Metai	Grūdiniai javai	Daržovės, šakniavaisiai bei gumbavaisiai ir žalieji pašarai		Pievos ir dobilai		Linai		Bendras žemdirbystei ir gyvulininkystei naudojamos žemės plotas	
	Sumažėjimas	Sumažėjimas	Padidėjimas	Sumažėjimas	Padidėjimas	Sumažėjimas	Padidėjimas	Sumažėjimas	Padidėjimas
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861—1865	428 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 600	—

Prie to 1865 metais «pievų» rubrikoje prisidėjo 127 470 akry, daugiausia dėl to, kad rubrikoje «nedirbamos dykvietės ir durpynai» plotas sumažėjo 101 543 akrais. Jei mes 1865 metus palyginsime su 1864 metais, tai grūdinių javų sumažėjo 246 667 kvarteriais, tame tarpe kviečių 48 999 kvarteriais, avižių 166 605 kvarteriais, miežių 29 892 kvarteriais ir t. t.; bulvių kiekis, nors 1865 metais jos buvo auginamos didesniame plote, sumažėjo 446 398 tonomis ir t. t. (žr. lentelę C, 627 psl.).

Nuo Airijos gyventojų ir žemės produktų gamybos judėjimo poreikime prie judėjimo jos lendlordų, stambiųjų žemės nuomininkų ir pramoninių kapitalistų piniginese. Jis atsispindi pajamų mokesčio mažėjime ir didėjime. Toliau pateikiamai lentelei D suprasti reikia pažymėti, kad rubrika D (pelnas, išskyrus žemės nuomininkų pelną), apima ir vadinamąjį «profesinį» pelną, t. y. advokatų, gydytojų ir t. t. pajamas, o čia atskirai neišvardijamos rubrikos C ir E apima valdininkų, karininkų, valstybinių sinekūrų gavėjų, valstybės kreditorių ir t. t. pajamas.

LENTELE C

DIRBAMOS ŽEMĖS PLOTO, PRODUKTO KIEKIO AKRUI IR PRODUKTO BENDRO KIEKIO
PADIDĖJIMAS ARBA SUMAZEJIMAS 1865 METAIS PALYGINTI SU 1864 METAIS

Produkto pavadinimas	Dirbamos žemės akrų kiekis		Padidėjimas arba sumažėjimas 1865 metais		Produkto kiekis vienam akrui		Bendrasis produkto kiekis					
	1864	1865	+	-	1864	1865	1864	1865	Sumaž.			
							Padidėjimas arba sumažėjimas 1865 metais					
Kviečiai	276 483	266 989	-	9 494	Kviečiai	cnt	13,3	13,0	- 0,3	875 782 kvart.	826 783	48 999 kvart.
Avižos	1 814 886	1 745 228	-	69 658	Avižos	"	12,1	12,3	0,2	7 826 332	7 659 727	166 605 "
Miežiai	172 700	177 102	4 402	-	Miežiai	"	15,9	14,9	- 1,0	761 909	732 017	29 892 "
Bere (miež.)	8 894	10 091	1 197	-	Bere (miež.)	"	16,4	14,8	- 1,6	15 160	13 989	1 171 "
Rugiai					Rugiai	"	8,5	10,4	1,9	12 683	18 364	5 684 kvart.
Bulvės	1 039 724	1 066 260	26 536	-	Bulvės	t	4,1	3,6	- 0,5	4 312 388 tonos	3 865 990	446 398 t
Ropės	337 355	334 212	-	3 143	Ropės	"	10,3	9,9	- 0,4	3 467 659	3 301 683	165 976 "
Cukr. runkeliai	14 073	14 369	316	-	Cukr. runkeliai	"	10,5	13,3	2,8	147 284	191 937	44 653 t
Kopūstai	31 821	33 622	1 801	-	Kopūstai	"	9,3	10,4	1,1	297 375	350 252	52 877 "
Linai	301 693	251 493	-	50 200	Linai (stonų po 14 svarų)	"	34,2	25,2	- 9,0	64 506	39 561	24 945 tms
Stenas	1 609 569	1 678 493	68 924	-	Stenas tonų	"	1,6	1,8	0,2	2 607 153	3 068 707	461 554 "

Šis Teksto duomenys sudaryti pagal šiu leidinių medžiagą: «Agricultural Statistics. Ireland. General Abstracts. Dublin». 1860 ir sek. metai ir «Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin. 1866». Yra žinoma, kad tai yra oficiali statistika, kuri kasmet pateikiama parlamentui.

27-o leid. prideda. Oficiali statistika 1872 metams parodo, kad dirbamos žemės plotas sumažėjo 134 915 akrų, palyginti su 1871 metais. «Padidėjimas įvyko šakniavaisių — ropių, cukrinių runkelių ir pan. — plotė; dirbamos žemės plotas «sumažėjimas»: kviečių pasėlių — 16 000 akrų, avižių — 14 000 akrų, miežių ir rugių — 4 000 akrų, bulvių — 66 632 akrus, linų — 34 667 akrus ir pievų, dobių, vikrių ir rapsų — 30 000 akrų. Kviečių pasėlių plotas per pastaruosius 5 metus mažėjo tokia eile: 1868 metais — 285 000 akrų, 1869 metais — 280 000 akrų, 1870 metais — 289 000 akrų, 1871 metais — 244 000 akrų, 1872 metais — 228 000 akrų. 1872 metais padidėjo apvaliais skarciais: arkliai — 2 600, raguočių — 80 000, avių — 68 609 ir sumažėjo — kiaulinių — 236 000.

LENTELE D
PAJAMŲ MOKESČIU APMOKESTINAMOS PAJAMOS AIRIJOJE
SVARAIŠ STERLINGŲ

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Rubrika A						
Zemės renta	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Rubrika B						
Zemės nuomininkų pelnas	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
Rubrika D						
Pramoninis ir pan. pelnas	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
Visų rubrikų nuo A iki E suma	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340 ¹⁸⁴

Rubrikoje D pajamų padidėjimas per 1853—1864 metus vidutiniškai sudarė tik 0,93%, tuo tarpu kai Didžiojoje Britanijoje jis per tą patį laikotarpį buvo 4,58%. Sekanti lentelė parodo pelno (išskyrus žemės nuomininkų pelną) pasiskirstymą 1864 ir 1865 metais:

LENTELE E
RUBRIKA D. PELNO PAJAMOS (DIDESNĖS KAIP 60 SV. ST.) AIRIJOJE

	1864		1865	
	sv. st.		sv. st.	
Bendros metinės pajamos	4 368 610 tenka 17 467 žm.		4 669 979 tenka 18 081 žm.	
Metinės pajamos didesnės kaip 60 sv. st. ir mažesnės kaip 100 sv. st.	238 726	5 015	222 676	4 703
Iš bendrų metinių pajamų	1 979 066	11 321	2 028 471	12 184
Bendrų metinių pajamų likutis	2 150 818	1 131	2 418 933	1 194
Tame tarpe	{ 1 073 906	1 010	1 098 027	1 044
	{ 1 076 912	121	1 320 906	150
	{ 923 397	75	1 034 881	72
Iš jų	{ 646 377	26	736 448	28
	{ 262 819	3	274 528	3 ¹⁸⁵

¹⁸⁴ «Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue». London 1866.

¹⁸⁵ Bendros metinės pajamos rubrikoje D čia nukrypsta nuo ankstesnės lentelės skaičių, nes įstatymas leidžia tam tikrus atskaitymus.

Anglija, išsivysčiusios kapitalistinės gamybos šalis ir daugiausia pramoninė, paplūstų kraujais nuo kraujolaidos, panašios į tą, kurią patyrė Airijos tauta. Bet dabartiniu metu Airija tėra tik žemdirbinė Anglijos apygarda, atskirta nuo jos plačiu kanalu ir teikianti jai grūdų, vilnos, gyvulių, pramoninių ir karinių rekrutų.

Gyventojų skaičiaus sumažėjimo rezultatas yra tas, kad daug žemės lieka dirvonuoti, žemdirbystės produktų kiekis smarkiai sumažėjo¹⁸⁶ ir, nepaisant to, kad gyvulininkystei skirtas plotas padidėjo, jos kai kurios šakos absoliučiai mažėja, o kitose pastebimas vos paminėti vertas vystymasis, kurį nuolat nutraukia atgaliniai žingsniai. Tačiau kartu su gyventojų skaičiaus mažėjimu visą laiką kilo žemės renta ir žemės nuomininkų pelnas; beje, pastarasis ne taip pastoviai, kaip pirmoji. Priežastis visiškai suprantama. Iš vienos pusės, vykstant žemės nuomų centralizacijai ir ariamos žemės pavertimui ganyklomis, vis didesnė visuminio produkto dalis pavirsdavo pridedamuoju produktu. Pridedamasis produktas didėjo, nors visuminis produktas, kurio dalį jis sudaro, vis mažėjo. Iš antros pusės, šio pridedamojo produkto piniginė vertė augo dar sparčiau negu jo masė, nes Anglijos rinkos kainos mėšai, vilnai ir t. t. per pastaruosius 20, o ypač per pastaruosius 10 metų vis kilo.

Išskaidytos gamybos priemonės, kurios pačiam gamintojui yra darbo turėjimo priemonės ir pragyvenimo priemonės, jeigu jų vertė nepadidėja prijungiant prie jų svetimą darbą, lygiai taip pat nėra kapitalas, kaip produktas, kurį suvartoja pats jo gamintojas, nėra prekė. Nors žemdirbystėje panaudojamų gamybos priemonių masė ir sumažėjo kartu su gyventojų skaičiaus sumažėjimu, vis dėlto žemdirbystėje panaudojamo kapitalo masė padidėjo, nes anksčiau suskaidytų gamybos priemonių dalis buvo paversta kapitalu.

Visas Airijos kapitalas, įdėtas ne į žemės ūkį, bet į pramonę ir prekybą, per pastaruosius du dešimtmečius buvo kaupiamas lėtai ir su nuolatiniais dideliais svyravimais. Priešingai, tuo sparčiau vystėsi jo individualinių sudėtinių dalių koncentracija. Pagaliau, kad ir koks mažas būtų jo absoliutus augimas,— santykinai, palyginti su mažėjančiu gyventojų skaičiumi, jis didėjo.

Tuo būdu čia, mūsų akivaizdoje, stambiu mastu vystosi procesas, už kurį geresnio ortodoksinė politinė ekonomija nė pageidauti negali, norėdama paremti savo dogmą, kad skurdas kyląs iš absoliutaus gyventojų pertekliaus ir kad pusiausvyrą vėl atkuriąs gyventojų sumažėjimas. Tai yra kur kas įspūdingesnis eksperimentas negu maltuzianistų taip išgarsintas XIV šimtmečio vidurio maras. Ta

¹⁸⁶ Jei produktų kiekis mažėja taip pat skaičiuojant vienam akruvi, tai nereikia užmiršti kad Anglija per 1½ amžiaus netiesiogiai išveždavo Airijos dirvą, nepalikdama Airijos žemdirbiams net priemonių dirvos sudedamosioms dalims kompensuoti.

proga pasakytina, kad XIX amžiaus gamybiniais santykiams ir atitinkamiems gyventojų skaičiaus santykiams taikyti XIV amžiaus matą savaime buvo pedantiškai naivu; bet tas naivumas išleisdavo iš akių dar ir tai, kad jei šiaupus kanalo, Anglijoje, po maro ir jį lydėjusio gyventojų sumažėjimo vyko kaimo gyventojų išsilaisvinimas ir turtėjimas, tai anapus kanalo, Prancūzijoje, po jo sekė dar didesnis pavergimas ir skurdo didėjimas^{186a}.

1846 m. badas Airijoje sunaikino daugiau kaip milijoną žmonių, bet tai buvo vien tik beturčiai. Jis nepadarė nė mažiausio nuostolio šalies turtui. Po to per dvidešimt metų vykęs ir vis didėjantis iškraustymas nesunaikino, priešingai Trisdešimties metų karui, kartu su žmonėmis ir jų gamybos priemonių. Airių genijus išrado visiškai naują metodą varguomenei tarytum burtais perkelti už tūkstančių mylių nuo jos skurdo vietos. Emigrantai, persikėlusieji į Jungtines Valstybes, kasmet siunčia namo pinigų — lėšų likusiems persikelti. Kiekviena partija, emigravusi šiais metais, sekančiais metais traukia paskui save naują partiją. Tuo būdu emigracija Airijai ne tik nieko nekainuoja, bet dar sudaro vieną iš pajamingiausių jos eksportinių operacijų straipsnių. Pagaliau ji yra sistemingas procesas, kuris ne vien sukelia laikiną tuštumą esamoje gyventojų masėje, bet kasmet atima daugiau gyventojų, negu kompensuoja kasmetinis prieauglis, ir tuo būdu veda į kasmetinį absoliutaus gyventojų skaičiaus mažėjimą^{186b}.

Kokios gi buvo pasekmės likusiems Airijos darbininkams, atpalaiduotiems nuo gyventojų pertekliaus? Pasekmės tokios, kad dabartiniu metu santykinis gyventojų perteklius yra toks pat didelis, koks jis buvo iki 1846 metų, kad darbo užmokestis yra toks pat žemas, kad darbo sunkumas padidėjo, kad kaimo skurdas sudaro naujos krizės grėsmę. Priežastys labai paprastos. Žemdirbystės revoliucija vyksta lygia greta su emigracija. Santykinio gyventojų pertekliaus susidarymas vyksta sparčiau negu absoliutus gyventojų mažėjimas. Pažvelgę į lentelę C matome, kad ariamos žemės pavertimas ganyklomis Airijoje turi sukelti dar aštresnį poveikį negu Anglijoje. Pastarojoje kartu su gyvulininkyste plinta pašarinių žolių sėjimas, Airijoje jis mažėja. Kai stambūs laukų plotai, kurie anksčiau buvo dirbami, paliekami dirvonuoti arba paverčiami nuolatinėmis pievomis, žymi dalis anksčiau nenaudojamų dykviečių ir durpy-

^{186a} Kadangi Airija yra laikoma «gyventojų skaičiaus principo» pažadėtąja žeme, tai T Sedleris, prieš paskelbdamas savo veikalą apie gyventojų skaičių, išleido savo garsiąją knygą: «Ireland, its Evils and their Remedies», 2-sis leid., London 1829. kurioje jis, sugretindamas atskirų provincijų statistinius duomenis, o kiekvienai provincijai atskirų grafysčių statistinius duomenis, parodo, kad ten skurdas ne tiesiog proporcingas, kaip to norėjo Maltus, bet atvirkščiai proporcingas gyventojų skaičiui.

^{186b} 1851—1874 metų laikotarpiu bendras emigrantų skaičius sudarė 2 325 922.

nų panaudojama gyvulininkystei plėsti. Smulkūs ir vidutiniai žemės nuomininkai,— prie jų aš priskiriu visus, kurie dirba ne daugiau kaip 100 akrų žemės,— dar vis tebesudaro beveik $\frac{8}{10}$ bendro jų skaičiaus^{186c}. Kapitalistinės žemdirbystės konkurencija juos slegia smarkiau negu kada nors anksčiau, ir todėl jie nuolat teikia samdomųjų darbininkų klasei vis naujų papildomų rekrutų. Vienintelė stambi Airijos pramonė, linų apdirbimo pramonė, palyginti mažai reikalinga suaugusių darbininkų vyrų ir, nepaisant jos išsiplėtimo 1861—1866 metais pabrangus medvilnei, aplamai duoda darbo tik palyginti nedidelei gyventojų daliai. Kaip ir kiekviena kita stambi pramonė, ji nuolatiniais svyravimais, vykstančiais jos pačios sferoje, visą laiką gamina santykinį gyventojų perteklių, net tuo atveju, kai jos absorbuojama darbininkų masė absoliučiai didėja. Kaimo gyventojų skurdas yra pjedestalas milžiniškiems baltinių ir t. t. fabrikams, kurių darbininkų armija daugiausia yra išsklaidyta po kaimus. Čia mes vėl susiduriame su anksčiau aprašytąja darbo namie sistema, kuri turi priemones — nepakankamą apmokėjimą ir besaikį darbą — «pertekliniams» darbininkams sistemingai gaminti. Pagaliau, nors gyventojų mažėjimas čia neturi tokių griaujamųjų padarinių, kaip išsivysčiusios kapitalistinės gamybos šalyje, vis dėlto ir čia jis nevyksta be nuolatinio grįžtamo poveikio į vidaus rinką. Tos spragos, kurios čia atsiranda dėl emigracijos, mažina ne tik vietinę darbo paklausą, bet ir smulkiųjų krautuvininkų, amatininkų, aplamai smulkiųjų verslovininkų pajamas. Čia glūdi priežastis, dėl kurios lentelėje E mažėja 60—100 sv. st. pajamos.

Gana ryškų Airijos padienių žemės ūkio darbininkų padėties pavaizdavimą mes randame Airijos beturčių globos valdybų inspektorijų ataskaitose (1870)^{186d}. Valdininkai tokios vyriausybės, kuri laikosi tiktai durtuvų ir čia atviros, čia pridengtos apgulos padėties pagalba, privalo laikytis tokio atsargumo posakiuose, kurio jų kolegų Anglijoje gali nepaisyti; ir vis dėlto jie neleidžia savo vyriausybei gyventi iliuzijomis. Pagal jų duomenis darbo užmokesčio lygis, ir iki šiol kaime vis dar labai žemas, per pastaruosius 20 metų vis dėlto pakilo 50—60% ir dabar vidutiniškai sudaro 6—9 šil. per savaitę. Bet po šiuo tariamuju pakilimu slepiasi tikrasis darbo užmokesčio sumažėjimas, nes jis dargi neišlygina per tą laiką įvykusio būtinų pragyvenimo reikmenų kainos pakilimo; įrodymas yra ši ištrauka iš vieno Airijos darbo namų pateiktų oficialių ataskaitų.

^{186c} 2-jo leid. pastaba. Pagal vieną lentelę, pateiktą *Murphy* veikale: «Ireland Industrial, Political and Social», 1870, 94,6% visos žemės užima nuomojamos valdos iki 100 akrų kiekviena ir 5,4% — didesnės kaip 100 akrų nuomojamos valdos.

^{186d} «Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland». Dublin 1870.—Plg. taip pat «Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.», 8th March 1861.

SAVAITINIS ISLAIDŲ VIENAM ŽMOGUI ISLAIKYTI VIDURKIS

Metai	Maistas	Drabužiai	Iš viso
1848 m. rugs. 29 d.—1849 m. rugs. 29 d.	1 š. 3¼ p.	0 š. 3 p.	1 š. 6¼ p.
1868 m. rugs. 29 d.—1869 m. rugs. 29 d.	2 „ 7¼ „	0 „ 6 „	3 „ 1¼ „

Taigi, būtinų pragyvenimo reikmenų kaina pakilo beveik dvigubai, o drabužių kaina — lygiai dvigubai palyginti su tuo, kas buvo prieš dvidešimt metų.

Tačiau net paliekant nuošalyje tokį neatitikimą, vien pinigais išreikšto darbo užmokesčio lygių palyginimas dar toli gražu neduoda teisingos išvados. Iki badmečio didžiulė darbo užmokesčio dalis kaime buvo išmokama: n natūra [natūra], pinigais buvo išmokama tik mažiausioji dalis; dabartiniu metu piniginius apmokėjimas yra bendra taisyklė. Jau iš to išplaukia, kad, koks bebūtų realiojo darbo užmokesčio judėjimas, jo pinigine išraiška turėjo pakilti. «Iki badmečio padienis žemės ūkio darbininkas turėjo sklypelį žemės, kuriam jis augino bulves ir laikė kiaules ir paukščius. Dabartiniu metu jis ne tik turi pirkti visus savo pragyvenimo reikmenis, bet jis taip pat netenka tų pajamų, kurias jis gaudavo parduodamas kiaules, paukščius ir kiaušinius»¹⁸⁷. Iš tikrųjų, anksčiau žemės ūkio darbininkai susiliedavo su smulkiaisiais nuomininkais ir paprastai su darydavo tik tarytum ariergardą tų vidutinių ir stambiųjų nuomajamų valdų, kuriose jie rasdavo darbo. Tik nuo 1846 m. katastrofos jie pradėjo sudaryti grynai samdomųjų darbininkų klases dalį, atskirą sluoksnį, kuris su savo samdytojais yra surištas vien tik piniginiiais santykiais.

Mes jau žinome, kokios buvo jų butų sąlygos iki 1846 metų. Nuo to laiko jos dar labiau pablogėjo. Tam tikra žemės ūkio padienininkų dalis, beje, diena iš dienos mažėjanti, dar tebegyvena nuomininkų žemėje, perpildytose lūšnelėse, kurių pasibiaurėtina būklė toli pralenkia visa, ką šiuo atžvilgiu blogiausio teikia žemdirbinės Anglijos apygardos. Ir tokia padėtis yra visur, išskyrus kai kurias Ulsterio vietoves; tokia ji pietuose, Korko, Limeriko, Kilkenio ir kt. grafystėse; rytuose, Uiklove, Uoksforde ir t. t.; Airijos centre, Kings ir Kuins Kauntyje, Dublino grafystėje ir t. t.; šiaurėje, Daune, Entri-me, Tirone ir t. t.; pagaliau vakaruose, Slaigo, Roskomone, Majo, Geluėjuje ir t. t. «Tai, — sušunka vienas iš inspektorių, — gėda krikščionybei ir mūsų šalies civilizacijai». Norint palengvinti padienininkų gyvenimą jų urvuose, iš jų sistemingai atimami žemės sklypeliai, kurie nuo neatmenamų laikų priklausė prie jų butų. «Įsisą-

¹⁸⁷ Ten pat, 29, 1 psl.

moninimas tos paniekos, kurią jie patiria iš lendlordų ir jų valdytojų, sukėlė atitinkamą žemės ūkio darbininkų antagonizmo ir neapykan-
tos jausmą tiems, kurie elgiasi su jais kaip su beteise rase»^{187a}.

Pirmasis žemės ūkio revoliucijos aktas buvo tas, kad milžinišku mastu ir tarytum pagal iš viršaus duotą lozungą buvo nugriautos darbų vietose esančios lūšnėlės. Tuo būdu daugelis darbininkų buvo priversti ieškoti prieglobsčio kaimuose ir miestuose. Ten juos, kaip kokį šlamštą, iškaišiojo blogiausiųjų kvartalų palėpėse, būdose, rūsiuose ir lindynėse. Tūkstančiai airių šeimų, kurioms, net kaip liudija nacionaliniais prietaisais persisunkę anglai, yra būdingas nepaprastas prisirišimas prie namų židinio, rūpesčių nežinantis linksmumas ir šeimos papročių taurumas, buvo staiga perkelti į nedorybės židinius. Vyrams dabar teko ieškoti darbo pas kaimyninius žemės nuomininkus, kurie samdo juos tik padieniu, t. y. visų netvirčiausios darbo užmokesčio formos pagrindu; tuo būdu «jie dabar priversti eiti tolimą kelią iki nuomininko ūkio ir atgal, dažnai peršlapti po lietum ligi kaulų ir patirti kitas kančias, kurios neretai sukelia nusilpimą, ligą ir, vadinasi, skurdą»^{187b}.

«Kasmet miestai turėdavo priimti tuos darbininkus, kurie pasirodydavo esą hereikalingi kaimiškose apygardose»^{187c}, ir po to dar stebimasi, «kad miestuose ir kaimuose pasireiškia darbininkų perteklius, o žemės ūkyje — darbininkų trūkumas!»^{187d}. Tiesa yra tai, kad šis trūkumas jaučiamas tik «skubių lauko darbų metu, pavasarį ir rudenį, o kitu metų laiku daugelis rankų lieka be darbo»^{187e}, kad «nuėmus derlių, nuo spalio mėn. iki pavasario, vargu ar atsiras jiems koks nors darbas»^{187f} ir kad jie net tuo metu, kai turi darbo, «dažnai praranda ištuos dienas, ir jų darbą trikdo visokios pertraukos»^{187g}.

Siuos žemės ūkio revoliucijos, t. y. ariamos žemės pavertimo ganyklomis, mašinų panaudojimo, griežtos darbo ekonomijos ir t. t., padarinius dar labiau aštrina tie pavyzdingi lendlordai, kurie, užuot sunaudoję savo rentas užsienyje, teikiasi gyventi Airijoje savo valdose. Siekdami, kad paklausus ir pasiūlos dėsnio veikimas liktų nepažeistas, šie ponai išspaudžia «dabar beveik visą jiems reikalingą darbą iš savo smulkiųjų nuomininkų, kurie tuo būdu yra priversti dirbti savo lendlordams, bet kuriuo metu jiems pareikalavus, už tokį darbo užmokestį, kuris aplamai yra žemesnis už paprastų padieniu darbininkų darbo užmokestį, ir visiškai neatsižvelgiant į nepatogumus ir nuostolius, kylančius dėl to, kad nuomininkas yra priverstas kritišku sėjos arba derliaus nuėmimo metu palikti savo laukus»^{187h}.

^{187a} Ten pat, 12 psl.

^{187b} Ten pat, 25 psl.

^{187c} Ten pat, 27 psl.

^{187d} Ten pat, 26 psl.

^{187e} Ten pat, 1 psl.

^{187f} Ten pat, 32 psl.

^{187g} Ten pat, 25 psl.

^{187h} Ten pat, 30 psl.

Tuo būdu darbo netikrumas ir nepastovumas, dažnai pasikartojantis ir ilgai trunkantis nedarbas — visi šie santykinio gyventojų pertekliaus simptomai figūruoja beturčių globos valdybų inspektorių ataskaitose kaip sunkumai, slėgiantieji Airijos žemės ūkio proletariatą. Mes prisimename, kad tokius pat reiškinius esame matę ir Anglijos žemės ūkio proletariato tarpe. Bet skirtumas yra tas, kad Anglijoje, pramoninėje šalyje, pramoninė rezervinė armija pasipildo iš kaimo, tuo tarpu Airijoje, žemdirbystės šalyje, rezervinė žemės ūkio armija pasipildo iš miestų, kurie yra išvartų žemės ūkio darbininkų prieglobstis. Anglijoje pertekliniai žemės ūkio darbininkai pavirsta fabrių darbininkais; Airijoje išvartieji į miestus, nors jie ir daro spaudimą darbo užmokesčiui miestuose, vis dėlto lieka žemės ūkio darbininkais ir, beieškodami darbo, nuolat grįžta į kaimą.

Oficialių ataskaitų autoriai savo išvadas dėl materialinės žemės ūkio padidėjusių padėties reziumuoja šitaip: «Nors jie gyvena nepaprastai taupiai, tačiau jų darbo užmokesčio vos pakanka jų pačių ir jų šeimų prasimaitinimui ir buto nuomai. Drabužiams pirkti jiems reikia papildomų pajamų... Jų butų atmosferą, drauge su kitais nepritekliais, padarė šią klasę ypatingai linkusią susirgti šiltine ir džiova»¹⁸⁷¹. Po to nė kiek nenuostabu, kad, vieningu ataskaitų autorių parodymu, niūrus nepasitenkinimas apima šios klasės gretas, kad ji nori grąžinti praeitį, neapkenčia dabarties, nusimena dėl ateities, «pasiduoda pragaištingoms demagogų įtakoms» ir turi tik vieną viltį — emigruoti į Ameriką. Štai kokia pasakiška šalimi pavertė žaliąjį Eriną didžioji maltuzianistinė panacėja, gyventojų sumažėjimas!

Kaip puikiai gyvena Airijos pramonės darbininkai, pakankamai parodys vienas pavyzdys.

«Man neseniai inspektuojant Airijos šiaurę,—sako Anglijos fabrių inspektorius Robertas Bekeris,—mane nustebino, kaip vienas įgudęs Airijos darbininkas, turėdamas nepaprastai skurdžius išteklius, stengėsi duoti savo vaikams mokslo. Aš pažodžiui pateikiu jo pasakojimą, kaip aš esu jį girdėjęs iš jo paties lūpų. Kad jis iš likusių yra įgudęs fabriko darbininkas, matyti iš to, jog jis naudojamas gaminti prekėms Mančesterio rinkai. Džonsonas: Iš profesijos esu beeller [kedentojas] ir dirbu nuo 6 valandos ryto iki 11 valandos nakties, nuo pirmadienio iki penktadienio; šeštadieniais mes baigiame 6 valandą vakaro ir turime 3 valandas pietums ir poilsiui. Turiu penkis vaikus. Už šį darbą aš gaunu 10 šil. 6 pensus per savaitę; mano žmona taip pat dirba ir uždirba 5 šil. per savaitę. Vyriausioji mergaitė, dvylikos metų, prižiūri namus. Ji yra mūsų virėja ir vientelė padėjėja. Ji išleidžia jaunesnius į mokyklą. Mano žmona keliai kartu su manim ir išeina kartu su manim. Viena mergina, einanti pro mūsų namą, žadina mane pusė šešių ryto. Prieš eidami

¹⁸⁷¹ Ten pat, 21, 13 psl.

į darbą, mes nieko nevalgome. Per visą dieną dvylikametė prižiūri jaunesnius vaikus. Mes pusryčiaujame 8 valandą ir tam pareiname namo. Arbatą mes geriame vieną kartą per savaitę; o paprastai pas mus būna putra (stirabout), kartais iš avižinių miltų, kartais iš kukurūzinių miltų, žiūrint, ką mes pajėgiame pirkti. Žiemą mes prie kukurūzinių miltų pridėdame truputį cukraus ir vandens. Vasarą mes nusikasame kiek bulvių, kurias patys sodiname žemės sklypelyje, o bulvėms pasibaigus, vėl grįžtame prie putros. Taip esti diena iš dienos, sekmadieniais ir šiokiadieniais, ištisus metus. Baigęs darbą, aš visuomet vakarais jaučiuosi labai pavargęs. Mėšos kąsnelį mes matome nepaprastais atvejais, labai retai. Trys mūsų vaikai eina į mokyklą, o už tai mes mokame po 1 pensą savaitei už kiekvieną. Mūsų buto nuoma yra 9 pensai savaitei, dūrpės kūrenimui kainuoja mažiausiai 1 šil. 6 pensus dviem savaitėms¹⁸⁸. Štai koks airių darbo užmokestis, štai koks Airijos gyvenimas!

Iš tikrųjų, Airijos skurdas vėl pasidarė aktuali tema Anglijoje. 1866 metų pabaigoje ir 1867 metų pradžioje vienas Airijos žemės magnatų, lordas Deferinas, ėmėsi «Times» puslapiuose spręsti šį klausimą. «Wie menschlich von solch' grossem Herrn!» [«Kaip humaniška iš tokio įžymaus pono pusės!»] Gėtė, «Faustas», Mefistofelio žodžiai.]

Iš lentelės E mes matėme, kad 1864 metais iš bendro 4 368 610 sv. st. pelno trys pasipelnymo riteriai gavo tik 262 819 sv. st., o 1865 metais tie patys trys «išsižadėjimo» virtuozai iš bendro 4 669 979 sv. st. pelno įdėjo į savo kišenę jau 274 528 sv. st.; 1864 metais 26 kapitalistai gavo 646 377 sv. st., 1865 metais 28 kapitalistai — 736 448 sv. st.; 1864 metais 121 kapitalistas — 1 076 912 sv. st., 1865 metais 150 kapitalistų — 1 320 906 sv. st.; 1864 metais 1 131 kapitalistas — 2 150 818 sv. st., beveik pusę bendro metinio pelno; 1865 metais 1 194 kapitalistai — 2 418 933 sv. st., daugiau kaip pusę bendro metinio pelno. Bet ta metinių nacionalinių pajamų liūto dalis, kurią praryja labai maža Anglijos, Skotijos ir Airijos žemės magnatų saujelė, yra tokia didžiulė, kad Anglijos valstybinė išmintis laiko tikslingu neduoti apie žemės rentos pasiskirstymą tokios statistinės medžiagos, kokią ji duoda apie pelno pasiskirstymą. Lordas Deferinas — vienas iš tokių žemės magnatų. Kad renta ir pelnas gali kada nors būti «pertekliniai» arba kad jų gausumas yra kuriuo nors būdu susijęs su liaudies skurdo gausumu, — tai pažiūra, suprantama, tiek pat «irrespectable» [«nepagarbi»], kiek ir «nesveika» (unsound). Lordas remiasi faktais. O faktas yra toks, kad, Airijos gyventojų skaičiui mažėjant, Airijos žemės rentos auga, kad gyventojų mažėjimas yra «palankus» žemės savininkui, vadinasi, ir žemei, todėl ir liaudžiai, kuri yra tik žemės priklausinys. Taigi, jis pareiškia, kad Airija dar vis tebesanti perdaug apgyventa ir kad emigracijos srautas vis dar tebeteka perdaug lėtai.

¹⁸⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», 96 psl.

Kad pasiektų visišką laimę, Airija turinti atsisveikinti mažiausiai dar su $\frac{1}{3}$ milijono darbininkų. Nepamanykite, kad šis, be viso kito dar ir poetiškas, lordas yra Sangrados mokyklos gydytojas, kuris, nematydamas savo ligonio gerėjant, skirdavo kraujo nuleidimą, po to vėl kraujo nuleidimą, kol pagaliau ligoniui kartu su jo krauju išnykdavo ir liga. Lordas Deferinas reikalauja naujo kraujo nuleidimo, atsieinančio iš viso tik $\frac{1}{3}$ milijono gyventojų, vietoj beveik 2 milijonų, kurių nepašalinus Erine tikrai neįsiviešpataus tūkstantmečio laimės karalystė. Įrodymą nesunku pateikti.

NUOMŲ SKAICIUS IR DYDIS AIRIJOJE 1864 METAIS

1 Nuomos iki 1 akro		2 Nuomos nuo 1 iki 5 akry		3 Nuomos nuo 6 iki 15 akry		4 Nuomos nuo 16 iki 30 akry	
Skaičius	Plotas	Skaičius	Plotas	Skaičius	Plotas	Skaičius	Plotas
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5 Nuomos nuo 31 iki 50 akry		6 Nuomos nuo 51 iki 100 akry		7 Nuomos didesnės kaip 100 akry		8 Bendrus plotas	
Skaičius	Plotas	Skaičius	Plotas	Skaičius	Plotas	20 319 924 akrai ^{189a}	
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807		

Centralizacija 1851—1861 metų laikotarpiu daugiausia panaikino pirmųjų trijų kategorijų nuomas, mažesnes kaip 1 ir ne didesnes kaip 15 akry. Jos pirmos turi išnykti. Tai duoda 307 058 «perteklinius» žemės nuomininkus ir, skaitant šeimai pagal žemą vidurkį 4 žmones, iš viso 1 228 232 žmones. Net laikantis neįtikimos prielaidos, kad, pasibaigus žemės ūkio revoliucijai, $\frac{1}{4}$ iš jų vėl bus absorbuotas, vis dėlto lieka 921 174 žmonės, kurie turi emigruoti. 4, 5 ir 6 kategorijos nuomos, didesnės kaip 15 ir ne didesnės kaip 100 akry, kaip labai seniai yra žinoma Anglijoje, kapitalistiniame grūdų ūkiui yra per daug smulkios, o avininkystei jos yra visiškai menki dydžiai. Vadinasi, laikantis ankstesnės prielaidos, turėtų emigruoti dar 788 761 žmogus, o iš viso 1 709 532 žmonės. Bet kadangi l'appétit vient en mangeant [apetitas atsiranda bevalgant], tai žemvaldžių akys netrukus atras, kad Airija, ir $3\frac{1}{2}$ milijono gyventojų turėdama, vis dar tebėra skurdi šalis, o skurdi ji dėl to, kad per-

^{189a} Į bendrą plotą taip pat įeina «durpynai ir nedirbamos dykvietės».

daug apgyventa, vadinasi, jos gyventojų skaičius turi mažėti dar kur kas daugiau, kad ji galėtų atlikti savo tikrąją paskirtį — būti Anglijai avių ir galvijų ganykla^{188b}.

Šis pelningas metodas, kaip ir visa, kas gera šiame pasaulyje, turi savo blogąją pusę. Kartu su žemės rentos kaupimu Airijoje vyksta avių kaupimasis Amerikoje. Avių ir jaučių išstumtas airis prisikelia anapus vandenyno kaip fenijas. Ir prieš senąją jūrų valdovę vis grėsmingiau išskyla milžiniška jauna respublika.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.

[Ziaurus likimas ir piktadariška brolių brolžudystė persekioja romėnus (Horacijus).]

^{188b} Trečiojoje šio veikalo knygoje, skyriuje apie žemės nuosavybę, aš smulkiau parodysiu, kaip atskiri žemės savininkai ir Anglijos įstatymai planingai panaudojo badą ir susijusias su juo aplinkybes, siekdami prievarta įvykdyti žemės ūkio revoliuciją ir sumažinti Airijos gyventojų skaičių ligi lendlordams naudingo dydžio. Ten aš taip pat sugrįšiu prie smulkiųjų žemės nuomininkų ir žemės ūkio darbininkų padėties. Čia pateiksiu tik vieną citatą. Nasau V. Senioras viename iš savo pomirtinių veikalų: «Journals, Conversations and Essays relating to Ireland», 2 tomai, London 1868, II t., 282 psl., tarp kita ko sako: «Dr. Dž yra teisingai pažymėjęs, kad mūsų beturčių įstatymas duoda mums stiprų įrankį tam, kad suteiktume pergalę lendlordams; kitas įrankis yra emigracija. Nė vienas Airijos bičiulis nepanorės, kad karas (tarp lendlordų ir smulkiųjų keltų žemės nuomininkų) užsitęstų,— ir tuo labiau nepanorės, kad jis pasibaigtų nuomininkų pergale... Kuo greičiau jis (šis karas) pasibaigs, kuo greičiau Airiją pavirs ganykla (grazing country) su palyginti nedideliu gyventojų skaičiumi, kurio reikia ganykloms,— tuo geriau visoms klasėms». Anglijos 1815 m. grūdų įstatymai užtikrino Airijai laisvo grūdų įvežimo į Didžiąją Britaniją monopoliją. Tuo būdu jie dirbtinai globojo grūdinių javų auginimą. 1846 metais, panaikinus grūdų įstatymus, šis monopolis staiga buvo likviduotas. Jau nekalbant apie visas kitas aplinkybes, vien šio įvykio užteko tam, kad būtų suteiktas galingas užmojis Airijos ariamos žemės pavertimui ganyklomis, nuomojamų valdų koncentracijai ir smulkiųjų valstiečių išvijimui. Po to, kai 1815—1846 metų laikotarpiu buvo išgarsintas Airijos dirvos derlingumas ir buvo viešai pareikšta, kad ji esanti pačios gamtos skirta vien tik kviečiams auginti,— dabar Anglijos agronomai, ekonomistai, politikai staiga atrado kad ji niekam kitam, išskyrus pašarinių žolių sėjimą, netinkanti! Ponas Leonsas de Lavernis paskubėjo tai pakartoti anapus kanalo. Tikslai toks «rimtas» žmogus, kaip Lavernis, gali leisti save apgauti tokiomis pasakomis.

DVIDESIMT KETVIRTASIS SKIRSNIS

VADINAMASIS PRADINIS KAUPIMAS

1. PRADINIO KAUPIMO PASLAPTIS

Mes esame matę, kaip pinigai pavirsta kapitalu, kaip kapitalas gamina pridėjamąją vertę ir kaip pridėamosios vertės dėka didėja kapitalas. Tačiau kapitalo kaupimo prielaida yra pridėamoji vertė, pridėamosios vertės prielaida — kapitalistinė gamyba, o šios pastarosios prielaida — žymių kapitalo ir darbo jėgos masių buvimas prekių gamintojų rankose. Tuo būdu visas šis judėjimas, matyti, sukasi ydingajame rate, iš kurio mes negalime ištrūkti kitaip, kaip tik laikydamiesi prielaidos, kad iki kapitalistinio kaupimo vyko «pradinis» kaupimas (A. Smito «previous accumulation»), — kaupimas, kuris yra ne kapitalistinio gamybos būdo rezultatas, bet jo išėities taškas.

Šis pradinis kaupimas politinėje ekonomijoje vaidina maždaug tokį pat vaidmenį, kaip nusidėjimas teologijoje: Adomas paragavo obuolio, ir kartu į žmonių giminę įėjo nuodėmė. Šio kaupimo atsiradimas aiškinamas, pasakojant apie jį kaip apie senovės anekdotą. Neatmenamais laikais vienoje pusėje buvo saujelė darbščių, protingų ir pirmiausia taupių išrinktųjų, o kitoje pusėje — daugybė tinginių, driskių, pralėbujančių visa, ką jie turėjo, ir net daugiau. Tiesa, teologinė nusidėjimo legenda pasakoja mums, kaip žmonės buvo pasmerkti valgyti duoną savo veido prakaitu; o ekonominio nusidėjimo istorija mums atskleidžia, kaip galėjo atsirasti žmonės, kuriems to visiškai nereikia. Bet tai nesvarbu. Taip atsitiko, kad pirmieji sukauptė turtą, o pastariesiems galų gale nieko daugiau neliko parduoti kaip tik savąjį kailį. Ir nuo šio nusidėjimo laikų prasideda skurdas plačiųjų masių, kurios, nepaisant viso jų darbo, vis dar nebeturi nieko parduoti kaip tik pačios save, ir nedaugelio turtas, kuris nuolat auga, nors jie labai seniai nustojo dirbę. Pavyzdžiui, tokias banalias pasakas pateikia, ir dar su iškilmingu valstybinio veikėjo rimtumu, ponas Tjeras kadaise buvusiems tokiems sąmojingiems prancūzams, siekdamas pateisinti propriété [nuosavybę]. Bet jei reikalas liečia nuosavybės klausimą, šventa pareiga liepia remti vaikų elementoriaus požiūrį kaip vienintelį teisingą bet kurio amžiaus žmonėms ir visoms išsivystymo pakopoms. Kaip yra žinoma, tikrojoje istorijoje didžiausią vaidmenį vaidina užkariavimas, paver-

gimas, plėšikavimas,— žodžiu tariant, prievarta. Bet ramiojoje politinėje ekonomijoje nuo senų senovės viešpatavo idilė. Teisė ir «darbas» nuo senų senovės buvo vienintelės turtėjimo priemonės,— suprantama, išimtį visuomet sudarydavo «šie metai». O iš tikrųjų pradinio kaupimo metodai yra visa, ką tik norite, bet tik ne idilė.

Pinigai ir prekės patys savaime lygiai taip pat nėra kapitalas, kaip ir gamybos priemonės ir pragyvenimo reikmenys. Jie turi būti paversti kapitalu. Bet šis pavertimas galimas tiktai tam tikromis aplinkybėmis, kurios suvedamos į štai ką: dvi labai skirtingos prekių savininkų rūšys turi tarpusavyje susitikti ir sueiti į kontaktą — iš vienos pusės, pinigų, gamybos priemonių ir pragyvenimo reikmenų savininkai, kuriems reikia pirkti darbo jėgą, kad ji toliau didintų jų pasisavintą vertės sumą; iš antros pusės, laisvi darbininkai, savo pačių darbo jėgos pardavėjai ir, vadinasi, darbo pardavėjai. Darbininkai turi būti laisvi dvejopa prasme: jie patys neturi betarpiškai priklausyti prie gamybos priemonių, kaip kad vergai, baudžiauninkai ir t. t., bet ir gamybos priemonės neturi priklausyti jiems, kaip jos priklauso savarankiškai ūkininkaujantiems valstiečiams ir t. t.; priešingai, jie turi būti laisvi nuo gamybos priemonių, išlaisvinti nuo jų, jų neturėti. Drauge su šia prekių rinkos poliarizacija susidaro kapitalistinės gamybos pagrindinės sąlygos. Kapitalistinio santykio prielaida yra ta, kad darbo realizavimo sąlygų nuosavybė atskirta nuo darbininkų. Ir kai tik kapitalistinė gamyba atsistoja ant savo kojų, ji ne tiktai išlaiko šį atskyrimą, bet ir atgamina jį nuolat augančiu mastu. Tuo būdu kapitalistinį santykį sukuriantis procesas negali būti niekas kita, kaip procesas, kuris atskiria darbininką nuo jo darbo sąlygų nuosavybės, procesas, kuris paverčia, iš vienos pusės, visuomeninius pragyvenimo reikmenis ir gamybos priemones kapitalu, iš antros pusės — betarpiškus gamintojus samdomaisiais darbininkais. Taigi, vadinamasis pradinis kaupimas yra ne kas kita, kaip istorinis gamintojo atskyrimo nuo gamybos priemonių procesas. Jis atrodo esąs «pradinis» todėl, kad sudaro kapitalo ir jį atitinkančio gamybos būdo priešistoriją.

Ekonominė kapitalistinės visuomenės struktūra išaugo iš feodalinės visuomenės ekonominės struktūros. Feodalinės visuomenės suirimas išlaisvino kapitalistinės visuomenės elementus.

Betarpiškas gamintojas, darbininkas, tik tada gali disponuoti savo asmeniu, kai jis nustoja buvęs pririštas prie žemės ir nutrūksta jo baudžiavinis arba feodalinis priklausomumas nuo kito asmens. Toliau, kad jis galėtų tapti laisvu darbo jėgos pardavėju, kuris neša savo prekę visur, kur tik yra jos paklausa, darbininkas turėjo nusi-kratyti cechų viešpatavimu, cechiniams mokinių ir pameistrių statutais ir kitomis varžančiomis darbo taisyklėmis. Taigi, istorinis procesas, kuris gamintojus paverčia samdomaisiais darbininkais, pasirodo, iš vienos pusės, kaip jų išvadavimas iš baudžiavinių prievolių ir cechinės prievartos; ir tik ši viena pusė teegzistuoja mūsų buržuaziniams

istorikams. Bet, iš antros pusės, tie išvaduotieji tik tuomet tampa pačių savęs pardavėjais, kai jiems atimamos visos jų gamybos priemonės ir visos jų egzistavimo garantijos, kurias anksčiau užtikrino senieji feodaliniai institutai. Ir šio jų eksproprijavimo istorija įrašyta į žmonijos metraščius liepsnojančia kraujo ir ugnies kalba.

Pramoniniai kapitalistai, šie naujieji valdovai, turėjo, iš savo pusės, išstumti ne tik cechinius meistrus, bet ir feodalus, kurie valdė turto šaltinius. Šia prasme pramoninių kapitalistų iškilimas atrodo kaip vaisius jų pergalingos kovos prieš feodalinę valdžią ir prieš jos pasipiktinimą keliančias privilegijas, lygiai kaip ir prieš cechus ir tuos pančius, kuriuos jie uždeda laisvam gamybos vystymuisi ir laisvam žmogaus išnaudojimui kito žmogaus. Tačiau pramonės riteriams pavyko išstumti kardo riterius tik dėl to, kad jie pasinaudojo įvykiais, kurie ne jų buvo sukelti. Jie iškilo naudodamiesi tomis pačiomis niekšiškomis priemonėmis, kurios kadaise Romos atleistiems davė galimybę tapti savo patronų ponais.

Tiek samdomąjį darbininką, tiek ir kapitalistą sukūrusio vystymosi išeities taškas buvo darbininko vergovė. Šį vystymąsi sudarė jo pavergimo formos pakitimas, feodalinio išnaudojimo pavirtimas kapitalistiniu išnaudojimu. Kad suprastume šio proceso eigą, mums nėra reikalo gilintis į per daug tolimą praeitį. Nors kapitalistinės gamybos pirmosios užuomazgos sporadiškai sutinkamos kai kuriuose Viduržemio jūros miestuose jau XIV ir XV amžiuje, vis dėlto kapitalistinė era yra prasidėjusi tik XVI amžiuje. Ten, kur ji prasideda, baudžiava jau seniai yra panaikinta ir jau žymiai yra nuvytusi skaisčiausia viduramžių gėlė — laisvieji miestai.

Pradinio kaupimo istorijoje epochą sudaro visi tie perversmai, kurie yra svertas besikuriančiai kapitalistų klasei, ir pirmiausia tie momentai, kada didžiulės žmonių masės staigiai ir prievartos būdu atplėšiamos nuo jų egzistavimo priemonių ir kaip įstatymo neginami proletarai išmetamos į darbo rinką. Žemės ūkio gamintojo eksproprijavimas, žemės atėmimas iš valstiečio sudaro viso proceso pagrindą. Jo istorija įvairiose šalyse įgavo skirtingą atspalvį, įvairias fazes ji išeina skirtinga tvarka ir skirtingose istorijos epochose. Klasikinę formą ji įgavo tik Anglijoje, kurią mes dėl to ir imame kaip pavyzdį¹⁸⁹.

¹⁸⁹ Italijoje, kur kapitalistinė gamyba išsivystė visų anksčiausiai, visų anksčiausiai suiro ir baudžiaviniai santykiai. Baudžiauninkas čia buvo išlaisvintas prieš suspėdamas užtikrinti sau kokią nors senaties teisę į žemę. Todėl išlaisvinimas tuojau paverčia jį įstatymo neginamu proletaru, kuris, be to, tuojau suranda naujų ponų miestuose, daugiausia išlikusiuose dar iš Romos epochos. Po to, kai pasaulinės rinkos revoliucija nuo XV šimtmečio pabaigos panaikino prekybinį Šiaurės Italijos vyravimą, prasidėjo judėjimas priešinga kryptimi. Miestų darbininkai buvo masiškai išstumiami į kaimą, ten padarydami pradžią iki tol nematytam sūklestėjimui smulkiosios žemdirbystės, organizuotos pagal daržininkystės tipą.

2. ŽEMĖS EKSPROPRIJAVIMAS IS KAIMO GYVENTOJŲ

Anglijoje baudžiava faktiškai išnyko XIV šimtmečio pabaigoje. Vyraujančią gyventojų daugumą¹⁹⁰ sudarė tuomet — ir dar daugiau XV amžiuje — laisvieji, savarankiškai ūkininkaujantieji valstiečiai, kad ir kokiomis feodalinėmis iškabomis būtų buvusi slepiama jų nuosavybė. Stambesniuosiuose ponų dvaruose bailiff [prievaizdą], kuris kadaise pats buvo baudžiauninkas, išstūmė laisvasis žemės nuomininkas. Samdomieji žemės ūkio darbininkai buvo iš dalies valstiečiai, kurie laisvu laiku dirbo pas stambuosius žemės savininkus, iš dalies atskira, santykinai ir absoliučiai negausi samdomųjų darbininkų klasė tikrąja to žodžio prasme. Bet ir jie faktiškai tuo pačiu metu buvo savarankiškai ūkininkaujantieji valstiečiai, nes, be darbo užmokesčio, jie gaudavo 4 ir daugiau akrų ariamosios žemės, taip pat kotedžą. Be to, drauge su tikrais valstiečiais jie naudojosi bendruomeninėmis žemėmis, kuriose ganė savo gyvulius ir gaudavo kuro: malkų, durpių ir pan.¹⁹¹. Visose Europos šalyse feodalinė gamybai buvo būdingas žemės padalijimas tarp kuo didesnio skaičiaus leninės priklausomybės valstiečių. Feodaliųjų ponų, kaip ir aplamai bet kokių suverenų, galybė rėmėsi ne jų rentos dydžiu, bet jų pavaldinių skaičiumi, o šis pastarasis priklausė nuo savarankiškai ūkininkaujančių valstiečių skaičiaus¹⁹². Todėl, nors Anglijos žemė, normanams tą šaiį užkariavus, buvo padalyta į milžiniškas baronystes, kurių kiekviena neretai apimdavo ligi 900 senųjų anglosaksų lordysčių, vis dėlto joje buvo pilna smulkiųjų valstiečių ūkių ir tik atskirose vietose tarp šių pastarųjų buvo įsiterpę stambesni

¹⁹⁰ «Smulkūs žemės savininkai, kurie savomis rankomis dirbo savus laukus ir kukliai gyveno, ... tuomet sudarė žymiai didesnę nacijos dalį negu dabar... Ne mažiau kaip 160 000 žemės savininkų, sudariusių kartu su šeimomis, tur būt, daugiau kaip vieną septintadalį visų gyventojų, gyveno dirbdami savo smulkius freehold sklypelius (freehold reiškia visiškai laisvą nuosavybę). Šių smulkiųjų žemės savininkų vidutinės pajamos... vertinamos 60—70 sv. st. Apskaičiuota, kad savą žemę dirbusių žmonių buvo daugiau negu svetimos žemės nuomininkų» (*Macaulay*: «History of England», 10-sis leid., London 1854, I t., 333, 334 psl.). Dar paskutiniame XVII šimtmečio trečdalyje 1/6 anglų tautos vertėsi žemės ūkiu (ten pat, 413 psl.).— Aš cituoju Makolėjų, nes jis, kaip sistemingas istorijos klastotojas, kiek galėdamas stengiasi įkurti tokios rūšies faktus.

¹⁹¹ Nereikia užmiršti, kad net baudžiauninkai buvo ne tiktai prie jų namų priklausančių nedidelių žemės sklypų savininkai,— tiesa, privalą mokėti duoklę,— bet ir bendruomeninės žemės bendrasavininkiai. «Valstietis ten (Silezijoje) — baudžiauninkas». Ir vis dėlto šie serfs [baudžiauninkai] valdo bendruomenines žemes. «Iki šiol nepavyko įkalbėti sileziečių, kad jie padalytų bendruomenines žemes, tuo tarpu kai Neumarke jau nebeliko kaimo, kur šis padalijimas nebūtų labai sėkmingai įvykdytas» (*Mirabeau*: «De la Monarchie prussienne». Londres 1788, II t., 125, 126 psl.).

¹⁹² Japonija su savo grynai feodalinė žemėvaldos organizacija ir su savo plačiai išsivysčiusiu smulkiųjų valstiečių ūkiu teikia kur kas teisingesnį Europos viduramžių vaizdą negu visos mūsų istorines knygos, kurios daugiausia yra persunktos buržuazinių prietarų. Būti «liberaliam» viduramžių sąskaita yra nepaprastai patogu.

ponų dvarai. Tokie santykiai, tuo pačiu metu klestint miestų gyvenimui, o tai buvo būdinga XV šimtmečiui, sudarė galimybę atsirasti tam tautos turtui, kurį taip iškalbingai aprašo kancleris Forteskju savo «Laudibus Legum Angliae», bet tie santykiai kapitalistinį turtą darė negalimą.

Kapitalistinio gamybos būdo pagrindą sudariusio perversmo prologas įvyko paskutiniame XV amžiaus trečdalyje ir pirmaisiais XVI amžiaus dešimtmečiais. Masė įstatymo neginamų proletarų buvo išmesta į darbo rinką dėl to, kad buvo paleisti feodaliniai ginkluotieji būriai, kurie, kaip teisingai pažymi seras Džemsas Stiuartas, «visur be jokios naudos buvo perpildę namus ir kiemus». Nors karaliaus valdžia, kuri pati buvo buržuazinio vystymosi produktas, siekdama absoliutizmo, prievarta spartino tų ginkluotųjų būrių paleidimą, bet ji anaipatol nebuvo vienintelė to paleidimo priežastis. Stambieji feodalai, kurie kuo antagonistiškesniai buvo nusistatę karaliaus valdžios ir parlamento atžvilgiu, sukūrė nepalyginti gausesnį proletariatą, uzurpuodami bendruomenines žemes ir išvartydami valstiečius iš jų užimamų sklypų, kuriems valstiečiai turėjo tokį pat feodalinį teisinį titulą, kaip ir patys feodalai. Anglijoje betarpišką tam postūmį davė Flandrijos vilnos manufaktūros suklestėjimas ir su juo susijęs vilnos kainų pakilimas. Senąją feodalinę diduomenę prarijo didieji feodaliniai karai, o naujoji buvo savo meto kūdikis, kuriam pinigai buvo visų galių galia. Arimų pavertimas avių ganyklomis pasidarė feodalų lozungu. Harisonas savo veikale «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» aprašo, kokią griaujamąją įtaką šaliai daro šis smulkiųjų valstiečių eksproprijavimas. Bet, rašo jis, «what care our great incroachers!» («tai nė kiek nerūpi mūsų didiesiems uzurpatoriams!»). Valstiečių namai ir darbininkų kotedžai buvo per prievartą griaujami arba paliekami likimo valiai. «Jeigu mes,— sako Harisonas,— dabartinę kiekvieno riterių dvaro būklę palyginsime su senosiomis inventoriacijomis, tai pamatysime, kad išnyko be galo daug namų ir smulkiųjų valstiečių ūkių; kad žemė maitina žymiai mažesnį žmonių skaičių; kad daugelis miestų yra nustumę, nors greta to suklestėjo keli nauji. . . Aš galėčiau kai ką papasakoti apie miestus ir kaimus, kurie buvo sugriauti ir paversti avių ganyklomis ir kuriuose išliko tiksliai dvarininkų namai». Tokių senųjų metraščių nusiskundimai visuomet yra šiek tiek perdėti, bet jie tiksliai vaizduoja tą įspūdį, kurį tuo metu vykusį gamybinių santykių revoliucija darė to laiko žmonėms. Lygindami kanclerio Forteskju ir Tomo Moro veikalus, mes aiškiai matome tą prarają, kuri skiria XV amžių nuo XVI amžiaus. Kaip teisingai pastebi Torntonas, Anglijos darbininkų klasė iš savo aukso amžiaus be jokių pereinamųjų pakopų pateko į geležies amžių.

Įstatymų leidyba buvo išgąsdinta šio perversmo. Ji dar nebuvo tame civilizacijos lygyje, kuriame «wealth of the nation» [«nacijos

turtas]], t. y. kapitalo kūrimas ir negailestingas liaudies masių išnaudojimas ir nuskurdinimas, laikomas bet kurios valstybinės išminties ultima Thule [paskutine riba]. Bekonas savo parašytoje Henriko VII istorijoje sako: «Apie tą laiką (1489 m.) pagausėjo nusiskundimų dėl ariamųjų žemių pavertimo ganyklomis (avių ganyklomis ir kt.), kurias lengvai gali prižiūrėti keli piemenys; žemės, išnuomojamos tam tikram laikui, iki gyvos galvos arba metams (taip gyveno didesnė «yeomen'ų» [laisvųjų žemdirbių] dalis), buvo paverstos ponų dvarais. Tai sukėlė liaudies nustumimą, vadinasi, ir miestų, bažnyčių, dešimtinų... nustumimą. Karalius ir parlamentas su nusistebėjimo verta išmintimi stengėsi gydyti šią negerovę. . . Jie ėmėsi priemonių prieš šį gyventojus naikinantį bendruomeninių žemių uzurpavimą (depopulating inclosures) ir prieš gyventojus naikinantį ganyklų ūkį (depopulating pasture) kaip betarpišką šio uzurpavimo išdavą». Henriko VII 1489 m. išleistas 19 aktas uždraudė griauti tuos valstiečių namus, prie kurių priklauso ne mažiau kaip 20 akrų žemės. 25-siais Henriko VIII viešpatavimo metais išleistas aktas atnaujina šį įstatymą. Ten tarp kita ko sakoma, kad «daugelis nuomojamųjų žemių ir didelės gyvulių, ypač avių, bandos susitelkė nedaugelio rankose, dėl to žemės rentos labai pakilo, o ariamos žemės (tillage) dirbimas labai sumenko, bažnyčios ir namai buvo sugriauti ir stebėtinai didelės žmonių masės neteko galimybės išlaikyti save ir savo šeimas». Todėl įstatymas liepia atkurti apleistus valstiečių kiemus, nustato ariamųjų plotų ir ganyklų santykį ir t. t. Vienas 1533 m. aktas pabrėžia tai, kad daugelis savininkų turi iki 24 000 avių, ir apriboja leidžiamą jų kiekį dviem tūkstančiais¹⁹³. Vienodai nevaisingi buvo ir liaudies nusiskundimai ir įstatymai prieš smulkiųjų žemės nuomininkų ir valstiečių eksproprijavimą, kurie buvo leidžiami per 150 metų, pradant nuo Henriko VII laikų. Jų nevaisingumo paslaptį netyčia atskleidė mums pats Bekonas. «Henriko VII akte,— rašo jis savo veikale «Essays, civil and moral», 29 skyrius [plg. Бэкон, Собр. соч., II d., S. Peterburgas, 1874, 410 psl.],— gilus ir nusistebėjimo vertas dalykas buvo tai, kad jis sukūrė tam tikro normalaus dydžio žemdirbystės ūkius ir kiemus, t. y. išlaikė jiems tokį žemės kiekį, kuriam esant jie galėjo teikti pavaldinių, pakankamai aprūpintų, vergiško priklausomumo nepažemintų, ir iš antros pusės, kuriam esant plūgą valdė paties savininko, o ne samdinio ranka» («to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings») ^{193a}. Bet kapitalistinė

¹⁹³ Savo «Utopijoje» Tomas Moras kalba apie nuostabią šalį, kur «avys suėda žmones» («Utopia», Robinson vert., Arber leid., London 1869, 41 psl.). [Томас Мор: «Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии». Academia leidimas, 1935, 59 psl.]

^{193a} Bekonas išaiškina ryšį tarp laisvos pasiturinčios valstietijos ir gerų pėstininkų. «Siekiant palaikyti karalystės galybę ir papročius, buvo nepaprastai

sistema, atvirksčiai, reikalavo, kad liaudies masių padėtis būtų kaitaliojama, tik vergiškai, kad jos pačios pavirstų samdiniais ir jų darbo priemonės pavirstų kapitalu. Šiuo pereinamuoju laikotarpiu įstatymų leidyba taip pat siekė užtvirtinti mažiausia 4 akrus žemės kiekvienam samdomojo žemės ūkio darbininko kotedžui ir draudė tam darbininkui priimti į savo kotedžą buto nuomininkus. Dar 1627 metais, Jokūbo I laikais, Rodžeris Krokeris iš Front-Milio buvo nuteistas už tai, kad savo Front-Milio manor [dvare] pastatė kotedžą, neišskirdamas prie jo visam laikui 4 akry žemės; dar 1638 metais, Karolio I laikais, buvo paskirta karališkoji komisija, turėjusi tikslą pasiekti, kad būtų laikomasi senųjų įstatymų, ypač įstatymo dėl 4 akry žemės; dar Kromvelis buvo uždraudęs toliau kaip 4 mylios nuo Londono statyti namus, prie kurių nebūtų 4 akry žemės. Dar pirmojoje XVIII amžiaus pusėje žemės ūkio darbininkas skųsdavosi teismui, jei prie jo kotedžo nebuvo išskiriamas nuo 1 iki 2 akry žemės. O dabar jis yra laimingas, jei prie kotedžo yra mažas darželis arba jei jis toli nuo jo gali išsinuomoti keletą seksnių žemės. «Zemvaldžiai ir nuomininkai čia veikia sutartinai,—sako dr. Hanteris.—Keli akrai prie kotedžo padarytų darbininkus perdaug nepriklausomus»¹⁹⁴.

Prievartinis liaudies masių eksproprijavimo procesas gavo naują baisingą postūmį XVI šimtmečiu dėl reformacijos ir ją lydėjusio milžiniško bažnyčių dvarų grobstymo. Prasidedant reformacijai, katalikų bažnyčia buvo feodalinė Anglijos žemės didžiulės dalies savininkė. Vienuolynų ir t. t. panaikinimas jų gyventojus pavertė proletariatu. Žymi pačių bažnytinių dvarų dalis buvo padovanota grobuoniškiems karaliaus favoritams arba pusdykiai parduota speku-

---

svarbu išsaugoti pakankamo dydžio nuomą, kad būtų galima užtikrinti pasiturintį gyvenimą darbšties šauniems žmonėms ir užtvirtinti didesnę karalystės žemės dalį valdyti yeomanry, t. y. žmonėms vidurinės padėties tarp kilmingųjų ir koterių (cottagers) ir bernų... Nes visi kompetentingiausi karo dalykų žinovai laikosi vienodos nuomonės... kad svarbiausiąją armijos jėgą sudaro infanterija, arba pėstininkai. Bet norint sukurti gerą infanteriją, yra reikalingi žmonės, išaugę ne vergiškame našėminime arba skurde, bet laisvėje ir tam tikroje gerovėje. Todėl jei valstybėje svarbiausią reikšmę turi bajorai ir aukštuomenė, o kaimo gyventojai ir artojai susideda tik iš darbininkų arba bernų, taip pat iš koterių, t. y. elgetų, turinčių lūšnas, tai tokiomis sąlygomis, gal būt, ir galima turėti gerų raitininkų, bet anaipol ne gerų, tvirtų pėstininkų... Mes tai matome Prancūzijoje ir Italijoje ir kai kuriose kitose svetimose žemėse, kur iš tikrųjų visi gyventojai susideda iš bajorijos ir skurdžių valstiečių... tokiu mastu, kad savo pėstininkų batalionams jos yra priverstos panaudoti šveicarų samdinių gaujas ir pan., iš to kyla taip pat ir tai, kad tos nacijos turi daug gyventojų, bet maža kareivių» («The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England», 1719 m. leid., London 1870, 308 psl.).

¹⁹⁴ Dr. Hanteris leidinyje «Public Health. 7th Report 1864». London 1865, 134 psl. «Žemės kiekis, kuris buvo nustatomas (senųjų įstatymų), dabar laikomas perdaug dideliu darbininkams, galinčiu juos paversti smulkiais žemės nuomininkais (farmers)» (George Roberts: «The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries». London 1856, 184, 185 psl.).

liuojantiems žemės nuomininkams ir miestiečiams, kurie masiškai nuvarydavo nuo dvarų žemių jų senuosius paveldimus nuomininkus ir sujungdavo draugėn pastarųjų ūkius. Įstatymo garantuota nuskurdusių žemdirbių teisė į tam tikrą bažnytinės dešimtinės dalį patylomis buvo iš jų atimta¹⁹⁵. «Pauper ubique jacet» [«visur beturčiai»],—sušuko karalienė Elžbieta po vienos kelionės po Angliją. 43-siais jos viešpatavimo metais vyriausybė pagaliau buvo priversta oficialiai pripažinti pauperizmą, įvesdama mokesčių beturčių naudai. «Šio įstatymo iniciatoriams buvo gėda atvirai išdėstyti jo motyvus, ir todėl jie, priešingai visiems papročiams, išleido jį be jokio «preamble» [įžanginio paaiškinimo]»¹⁹⁶. 16-jų Karolio I viešpatavimo metų 4-sis aktas paskelbė šį įstatymą pastoviu, ir tik 1834 metais jam buvo suteikta nauja griežtesnė forma¹⁹⁷. Tačiau šie betarpiški

¹⁹⁵. «Beturčių teisė į bažnytinės dešimtinės dalį tiesiog nustatyta senųjų statutų» (*J. D. Tuckett: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population»* London 1846, II t., 804, 805 psl.).

¹⁹⁶ *William Cobbett: «A History of the Protestant Reformation»*, 471 š.

¹⁹⁷ Kaip šiuo atveju reiškėsi protestantiškoji «dvasia», tarp kita ko matyti štai iš ko. Įvairūs Pietų Anglijos žemvaldžiai ir pasiturintieji žemės nuomininkai, kartu susirinkę, parengė dešimt klausimų apie tai, kaip visų teisingiausiai aiškinti Elžbietos beturčių įstatymą. Šiuos klausimus jie pateikė garsiajam ano meto teisininkui advokatui Snigitiui (vėliau Jokūbo I laikais — teisėjas), kad jis pareikštų savo nuomonę. Devintasis klausimas: «Kai kurie turtingi parapijos žemės nuomininkai sugalvojo išmintingą planą, pagal kurį galima būtų pašalinti visą painiavą vykdant aktą. Jie siūlo pastatyti parapijoje kalėjimą. Kiekvienam beužrūčiui, kuris nesutiks būti įkalintas nurodytajame kalėjime, turi būti atsisakoma teikti paramą. Toliau, kaimyniniams kaimams turi būti pranešta, kad jei ten atsiras koks nors žmogus, linkęs pasamdyti šios parapijos beturčius, tai tegu jis tam tikrą dieną atsiunčia užantspauduotą pasiūlymą, nurodydamas žemiausią kainą už kurią jis sutinka pasiimti ir išlaikyti mūsų beturčius. Šio plano autoriai mano, kad kaimyninėse grafystėse yra žmonių, norinčių dirbti ir neturinčių pakankamo turto arba kredito, kad galėtų išsinuomoti žemės arba laivą ir tuo būdu gyventi nedirbdami («so as to live without labour»). Tokie žmonės bus linkę pateikti parapijai labai naudingų pasiūlymų. O jei kartais ir atsitiks, kad tokio nuomininko globai atiduoti beturčiai žus, tai nuodėmė teks jam, nes parapija bus atlikusi savo pareigą šių beturčių atžvilgiu. Tačiau mes būkštaujame, kad šis aktas neleidžia tokios rūšies išmintingų priemonių (prudential measure); bet jūs turite žinoti, kad visi likusieji mūsų ir kaimyninių grafysčių freeholder'iai [laisvųjų smulkūs žemvaldžiai] prisidės prie mūsų ir paskatins savo atstovus bendruomenių rūmuose pateikti įstatymo projektą, leidžiantį beturčius įkalinti ir pasiūsti priverčiamiesiems darbams, kad tuo būdu nė vienas žmogus, kuris nesutinka būti įkalintas, neturėtų teisės į pašalpą. Tai, mes tikimės, atgrasins žmones, patekusius į skurdą, prašyti pašalpos» («will prevent persons in distress from wanting relief») (*R. Blakey: «The History of Political Literature from the Earliest Times»* London 1855, II t., 84, 85 psl.).—Škotijoje baudžiava buvo panaikinta keliais šimtmečiais vėliau negu Anglijoje. Dar 1698 metais Fletčeris iš Saluno pareiškė Škotijos parlamente: «Elgetų Škotijoje yra ne mažiau kaip 200 000. Vienintelė priemonė, kurią aš, respublikonas iš principo, galiu prieš tai pasiūlyti, yra atkurti senąją baudžiavą ir paversti vergais visus tuos, kurie nesugeba savarankiškai užtikrinti savo egzistavimo». Antai, Idenas veikale «The State of the Poor» I t., I sk., 60, 61 psl., sako: «Pauperizmas prasidėjo išlaisvinus valstietį... Manufaktūros ir prekyba — štai tikrieji mūsų beturčių tėvai».

reformacijos padariniai nebuvo svarbiausias jos rezultatas. Bažnyčių turtai buvo tradicinių žemės nuosavybės santykių religinė tvirtovė. Sugriuvus šiai tvirtovei, negalėjo išlikti ir šie santykiai¹⁹⁸.

Dar paskutiniaus XVII amžiaus dešimtmečiais yeomanry, nepriklausoma valstietija, buvo gausesnė už nuomininkų klasę. Ji buvo svarbiausioji Kromvelio jėga ir, paties Makolėjaus pripažinimu, sudarė teigiamą kontrastą palyginti su lėbautojais bajoreliais ir jų tarnais, kaimo kunigais, kurių pareiga buvo pridengti sutuoktuviniu vainiku ponų buvusių meilužių nuodėmes. Net ir samdomieji žemės ūkio darbininkai vis dar tebebuvo bendruomeninių žemių bendravaldžiai. Apie 1750 metus išnyksta yeomanry¹⁹⁹, o paskutiniaus XVIII amžiaus dešimtmečiais išnyksta paskutiniai bendruomeninės valstiečių nuosavybės pėdsakai. Mes čia paliekame nuošalyje grynai ekonomines žemės ūkio revoliucijos varomąsias jėgas. Mus tedomina jos prievartiniai svertai.

Stiuartų restauracijos metu žemės savininkai įstatymiškai įvykdė tą uzurpavimą, kuris kontinente visur vyko be jokių įstatyminių išsiskolinėjimų. Jie panaikino feodalinę agrarinių santykių santvarką, t. y. nusimetė bet kokias prievoles valstybės atžvilgiu, «atsilygino» valstybei užkraudami valstietijai ir likusiai liaudies masei mokesčius, pasisavino šiuolaikinę privatinės nuosavybės teisę į dvarus, kuriems jie turėjo tik feodalinį titulą, ir pagaliau oktroiravo Anglijos žemės ūkio darbininkams tuos sėslumo įstatymus («laws of settlement»), kurie, mutatis mutandis, padarė Anglijos žemdirbiams tokią pat įtaką, kaip totoriaus Boriso Godunovo įsakas Rusijos valstielijai.

«Glorious Revolution» (šlovingoji revoliucija) kartu su Vilhelmu III Oranicium²⁰⁰ iškėlė į valdžią pelnininkus iš žemvaldžių ir

---

Idenas, kaip ir aukščiau cituotasis Skotijos «respublikonas iš principo», klysta tik vienu atžvilgiu: žemdirbys pasidarė proletaru arba pauperiu ne dėl to, kad buvę panaikinta baudžiava, bet dėl to, kad buvo panaikinta jo žemės nuosavybė.— Prancūzijoje, kur eksproprijavimas įvyko kitokiu būdu, Anglijos beturčių įstatymą atliinka 1571 m. Muleno ordonansas ir 1656 m. ediktas.

¹⁹⁸ Ponas Rodžersas, nors jis tuo metu ir buvo politinės ekonomijos profesorius Oksfordo universitete, šiame protestantiškosios ortodoksijos centre, savo veikalo «History of Agriculture» pratarmėje pabrėžia reformacijos sukeltą liaudies masių pauperizavimą.

¹⁹⁹ «A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman» Ipswich 1795, 4 psl. Net fanatiškas stambiųjų žemių nuomininkų gynėjas, autorius veikalo «Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.». London 1773, 139 psl., sako: «Aš daugiausia sielojuosi... dėl išnykimo mūsų yeomanry [jomenų], šios grupės žmonių, kurie iš tikrųjų palaikė mūsų nacijos nepriklausomybę; man liūdna matyti, kad jų žemės dabar yra monopolistų-lordų rankose ir jos išnuojamos smulkiesiems nuomininkams, kurie savo sklypus gauna beveik tokioomis pat sunkiomis sąlygomis, kaip vasalai, ir kurie, ištikus pirmam nelaimingam atsitikimui, gali būti išvaryti».

²⁰⁰ Apie moralinį šio buržuazinio didvyrio veidą byloja štai kas: «Didžiuoliai Airijos žemės plotai, kurie 1695 metais buvo padovanoti ledi Orknei, yra

kapitalistų tarpo. Jie pašventino naująją erą, ligi milžiniško masto išplėsdami tą valstybinių žemių grobstymą, kuris iki tol tebuvo kukliai praktikuojamas. Valstybinės žemės buvo dovanojamos, parduodamos pusdykiai arba tiesiog uzurpuojant buvo prijungiamos prie privačių dvarų²⁰¹. Visa tai buvo daroma nė kiek nesilaikant teisinio etiketo. Tokiu apgavikišku būdu pasisavintos valstybinės žemės kartu su žemėmis, prisiplėštomis iš bažnyčios, kiek jos vėl nebuvo prarastos respublikoniškosios revoliucijos metu, ir sudaro šiuolaikinių didžiulių Anglijos oligarchijos valdų pagrindą²⁰². Kapitalistai-buržua pritarė šiai operacijai, tarp kita ko, turėdami tikslą paversti žemę paprastu prekybos objektu, išplėsti stambiosios žemdirbystės sritį, padidinti įstatymo neginamų proletarų plaukimą iš kaimo ir t. t. Be to, naujoji žemės aristokratija buvo natūrali sąjungininkė naujosios bankokratijos, šios ką tik išriedėjusios iš kiaušinio finansinės diduomenės, ir stambiųjų manufaktūrų savininkų, kurie tuo metu rėmėsi apsauginiais muitais. Anglijos buržuazija čia gynė tik savo pačios interesus ir šiuo požiūriu elgėsi taip pat teisingai, kaip ir Švedijos miestiečiai, kurie siekė priešingo uždavinio ir, susijungę su savo ekonominiu ramsčiu — valstietija, rėmė karalius, prievarta atiminėjusius iš oligarchijos jos prisiplėštas karūnos žemes (pradant nuo 1604 metų, o vėliau Karolio X ir Karolio XI laikais).

Bendruomeninė nuosavybė — visiškai skirtinga nuo valstybinės nuosavybės, apie kurią ką tik buvo kalbama, — buvo senovės germanų institutas, išlikęs feodalizmo priedangoje. Mes jau esame matę, kad prievartinis jos uzurpavimas, kurį paprastai lydėjo arimų pavertimas ganyklomis, prasidėjo XV amžiaus pabaigoje ir tęsėsi XVI amžiuje. Tačiau tais laikais tas procesas reikėsi individualiais smurto veiksmiais, prieš kuriuos įstatymai tuščiai kovojo 150 metų. XVIII šimtelyje pažanga pasireiškia tuo, kad pats įstatymas dabar darosi liaudies žemės plėšimo įrankiu, nors nepriklausomai nuo to stambieji nuomininkai neatsisako panaudoti ir savo smulkių

---

visuotinai žinomas pavyzdys, kuris rodo, kokia stipri buvo karaliaus meilė ir kokia didelė buvo ledi įtaka... Vertingi ledi Orknei patarnavimai veikiausiai buvo — foeda laborum ministeria [nešvarūs meilės patarnavimai]. (Rinkinyje Sloane Manuscript Collection, Britanijos muziejuje, Nr 4224. Manuskriptas pavadinamas: «The Charakter and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.» Jame gausu kuriozų.)

²⁰¹ «Neteisėtas karūnos žemių perleidimas, iš dalies parduodant, iš dalies dovanojant, sudaro skandalingą Anglijos istorijos skyrių... milžinišką tautos apgavimą (gigantic fraud on the nation)» (F. W. Newman: «Lectures on Political Economy» London 1851, 129, 130 psl.). {Smulkiau apie tai, kaip stambieji šiuolaikiniai Anglijos žemvaldžiai įsigijo savo nuosavybę, žr. leidinyje «Our old Nobility By Noblesse Oblige». London 1879.— F E.}

²⁰² Žr., pvz., E. Berko pamfletą apie Bedfordo hercogų namus, kurių palikuois yra lordas Džonas Raselis, «the tomtit of liberalism» [«liberalizmo žvirbliukas»].

nepriklausomų privačių metodų²⁰³. Parlamentinė šio plėšimo forma yra «Bills for Enclosures of Commons» (biliai dėl bendruomeninių žemių aptvėrimo), t. y. dekretai, kuriais lendlordai patys sau padovanojo liaudies žemę privatinės nuosavybės teisėmis,—dekretai, eksproprijuojantieji liaudį. Seras F. M. Idenas, mėgindamas vaizduoti bendruomeninę nuosavybę kaip feodalų vietą užėmusių stambiųjų žemvaldžių privatinę nuosavybę, pats paneigia savo gudriai sugalvotą advokatinę kalbą, reikalaujamas «bendro parlamentinio akto dėl bendruomeninių žemių aptvėrimo», vadinasi, pripažindamas, kad joms paversti private nuosavybe reikalingas parlamentinis valstybinis perversmas, ir, iš antros pusės, primygtinai reikalaujamas, kad eksproprijuotiems beturčiams būtų įstatymiškai «atlyginti nuostoliai»²⁰⁴.

Kai nepriklausomų jomenų vieton stoji tenants-at-will, smulkieji nuomininkai, nuomojantieji žemę pamečiui, minia žmonių, vergiškai pažemintų, visiškai priklausančių nuo lendlordo savivalės,—sistemingas bendruomeninės nuosavybės grobstymas greta valstybinių žemių plėšimo ypač padėjo susikurti toms stambioms nuomoms, kurios XVIII amžiuje buvo vadinamos capital farms [kapitalistinėmis nuomomis]²⁰⁵ arba merchant farms [pirklinėmis nuomomis]²⁰⁶; tos pačios priežastys padėjo kaimo gyventojus paversti proletariatu, juos «išlaisvinti» pramonei.

XVIII amžiui dar nebuvo taip aišku, kaip XIX amžiui, kad nacionalinis turtas tolygus liaudies skurdui. Todėl ekonominėje to meto literatūroje vyko nepaprastai smarki polemika dėl «enclosure of commons» [bendruomeninių žemių aptvėrimo]. Iš gausios medžiagos, esančios prieš mano akis, aš pateiksiu tik nedaugelį vietų, ypač ryškiai iliustruojančių ano meto padėtį.

«Daugelyje Hartfordširo parapijų,—rašo viena pasipiktinusi plunksna,—24 nuomos, turinčios kiekviena vidutiniškai po 50—150 akry, yra sujungtos į 3 nuomas»²⁰⁷. «Northamptonšire ir Lesteršire labai paplito bendruomeninių žemių aptvėrimas, ir dauguma naujų lordysčių, kurios atsirado dėl aptvėrimo, buvo paverstos ganyklomis;

²⁰³ «Nuomininkai draudžia koteriams laikyti kokias nors gyvas būtybes, išskyrus save ir savo vaikus, neva dėl to, kad, turėdami gyvulių ir paukščių, jie pradės vogti pašarus iš daržinių. Jie taip pat sako: jei nori, kad koteris būtų darbštus, laikyk jį skurde. Iš tikrųjų reikalas yra tas, kad nuomininkai tuo būdu uzurpuoja visas teises į bendruomenines žemes» («A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands». London 1785, 75 psl.).

²⁰⁴ *Edcn.*: «The State of the Poor», pratarmė.

²⁰⁵ «Capital Farms» («Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business»). London 1767, 19, 20 psl.).

²⁰⁶ «Merchant Farms» («An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London 1767, 11 psl., pastaba). Šio gero veikalo, išleisto anonimiškai, autorius yra dvasininkas Natenielis Forsteris.

²⁰⁷ *Thomas Wright*: «A short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms», 1779, 2, 3 psl.

todėl daugelyje lordysčių dabar neariama nė 50 akrų, nors anksčiau buvo ariama ligi 1 500 akrų. . . Kadaisė čia stovėjusių gyvenamųjų namų, daržinių, arklidžių ir t. t. griuvėsiai» yra vienintelės žymės, kurias paliko anksčiau buvusieji gyventojai. «Kai kuriose vietose iš šimto namų ir šeimų iš viso teliko. . . 8 arba 10. . . Daugumoje paprijų, kur aptvėrimas prasidėjo tik prieš 15 ar 20 metų, išliko labai nedaugelis iš tų žemės savininkų, kurie dirbo žemę anksčiau, kai laukai dar nebuvo aptverti. Labai nereti yra atvejai, kai 4 ar 5 turtingi gyvulių augintojai uzurpuoja dideles neseniai aptvertas lordystes, kurios anksčiau buvo 20—30 nuomininkų ir tiek pat smulkiųjų savininkų ir kitų gyventojų rankose. Visi šie žmonės su šeimomis yra išvaryti iš savo valdų, kartu su jais ir daug kitų šeimų, kurioms jie teikdavo darbo ir maisto»²⁰⁸. Prisidengdami aptvėrimu, lendlordai pasisavindavo ne tiktai dirvonuojančias kaimynines žemes, bet dažnai ir žemes, kurias dirbo arba patys bendruomenininkai, arba žmonės, kurie išsinuomodavo jas iš bendruomenės už tam tikrą mokesį. «Aš čia kalbu apie aptvėrimą iki to laiko neaptvertų laukų ir žemių, kurios jau yra dirbamos. Net rašytojai, ginantieji enclosures [aptvėrimus], sutinka, kad dėl jų stiprėja stambiųjų nuomojamų valdų monopolinė padėtis, kyla pragyvenimo reikmenų kainos ir retėja gyventojai. . . net dykvičių aptvėrimas tuo pavidalu, kuriuo jis praktikuojamas dabartiniu metu, atima iš beturčių dalį jų pragyvenimo reikmenų ir didina nuomojamas valdas, kurios ir šiaip jau yra per didelės»²⁰⁹. «Jei žemė,— rašo dr. Praisas,— patenka į nedaugelio stambiųjų nuomininkų rankas, tai smulkieji nuomininkai (kuriuos jis anksčiau apibūdino kaip «masę smulkiųjų savininkų ir nuomininkų, kartu su savo šeimomis gyvenančių iš jų dirbamos žemės produkto — avių, ganomų bendruomeninėje žemėje, paukščių, kiaulių ir t. t.,— ir tuo būdu jiems nedaug pragyvenimo reikmenų tenka pirtis rinkoje») pavirsta žmonėmis, kurie yra priversti gauti pragyvenimo išteklius dirbdami kitiems ir pirtis visa, ko jiems reikia, rinkoje. . . Atliekama, gal būt, daugiau darbo, nes labiau spiriama dirbti. . . Miestai ir manufaktūros augs, nes ten varoma vis daugiau žmonių, priverstų ieškoti sau darbo. Štai koku būdu savaimė vyksta nuomų koncentracija; šitaip ji iš tikrųjų vyko mūsų karalystėje jau daug metų»²¹⁰. Bendrus enclosures [aptvėrimų] padarinius jis reziumuoja šitaip: «Aplamai imant, žemesniųjų tautos klasių padėtis pablogėjo, beveik visais atžvilgiais, smulkieji

²⁰⁸ Dvasininkas *Addington*: «Inquiry into the Reasons for or against Enclosing Open Fields». London 1772, 37—43 psl., įvairiose vietose.

²⁰⁹ *Dr. R. Price*: «Observations on Reversionary Payments», 6-sis leid. By W. Morgan. London 1805, II t., 155 psl. Paskaitykite Forsterį, Edingtoną, Kentą. Praisą ir Džemsą Andersoną ir palyginkite su jais niekingą-sikofantinį Mak-Kulocho plepėjimą jo kataloge: «The Literature of Political Economy». London 1845.

²¹⁰ *Dr. R. Price*: «Observations etc.», 147 psl.

žemės savininkai ir nuomininkai nusmukdyti iki padienių darbininkų ir samdinių lygio, o tuo pačiu metu pragyvenimo išteklių gavimas esantiems šioje padėtyje pasunkėjo»²¹¹. Iš tikrųjų, bendruomeninės žemės užgrobimas ir jį lydėjusi žemės ūkio revoliucija taip smarkiai paveikė žemės ūkio darbininkų būklę, kad, anot paties Ideno, jų darbo užmokestis 1765—1780 metais pradėjo kristi žemiau minimumo, ir todėl jį teko papildyti iš oficialios labdarybės lėšų. Jų darbo užmokesčio, sako jis, «užtekdavo tik absoliučiai būtiniems gyvenimo poreikiams patenkinti».

Pasiklausykime dabar valandėlę vieno enclosures [aptvėrimų] gynėjo ir dr. Praiso priešininko. «Neteisinga yra išvada, jog šalis neteko gyventojų dėl to, kad gyventojai daugiau nebeekvoja savo darbo atviruose laukuose. . . Jei, pavertus smulkiuosius valstiečius žmonėmis, priverstais dirbti kitiems, yra paleistas veikti didesnis darbo kiekis, tai tas reikškinys tik naudingas ir pageidaujamas nacijai (kuriai samdomaisiais darbininkais paverstieji valstiečiai, suprantama, nepriklauso). . . Produkto gaunama daugiau, jeigu jų kombinuotas darbas panaudojamas vienoje nuomojamoje valdoje: tuo būdu sudaromas produkto perteklius manufaktūroms ir, vadinasi, manufaktūros — šie mūsų nacijos aukso klodai — kiekybiškai auga proporcingai gaminamųjų grūdų kiekiui»²¹².

Seras F. M. Idenas, torių krypties žmogus ir, be to, «filantropas», tarp kita ko teikia mums pavyzdį to stoischo dvasios ramumo, su kuriuo politekonomas nagrinėja jžūliausius «šventos nuosavybės teisės» pažeidimus ir šiuurksčiausią smurtą prieš asmenį, jeigu to

²¹¹ Ten pat, 159 psl. Tai primena senovės Romą. «Turtingieji užvaldė didesnę dalį nepadalytųjų žemių. Pasikliaudami palankiai jiems susidėjusiomis ano meto sąlygomis, jie nebijojo, kad tos žemės galėtų būti iš jų atgal atimtos, ir dėl to pirko kaimynystėje esančius beturčių sklypus, iš dalies jiems sutikus, o iš dalies imdavo juos jėga, tuo būdu dabar jie pradėjo arti labai didelius plotus vietoj atskirų laukų. Be to, lauko darbams ir gyvulininkystei jie naudojo vergus, nes laisvieji žmonės būtų buvę paimti karinei tarnybai ir, vadinasi, nebūtų galėję pas juos dirbti; vergų turėjimas dar duodavo jiems tą didelę naudą, kad vergai, būdami atleisti nuo karinės tarnybos, galėjo ramiai daugintis, teikdami šeiminkams daugybę vaikų. Tuo būdu galingieji sutelkė savo rankose visus turtus, ir visoje šalyje knibždėte knibždėjo vergų. Tuo tarpu italikų darėsi vis mažiau dėl siautusiai juo tarpe skurdo, dėl mokesčių ir karinės tarnybos. O taikos metui atėjus, jie buvo pasmerkami visiškai dykinėti, nes turtingieji turėjo visą žemę ir jai dirbti vietoj laisvųjų žmonių naudojo vergus» (*Appian: «Römische Bürgerkriege», I, 7*). [Plg. *Annuaire: «Гражданские войны», Огуз leid., 1935, 20 psl.*] Si vieta liečia epochą, buvusią prieš Licinijaus įstatymą. Karinė tarnyba, kuri taip smarkiai paspartino Romos plebėjų nuskurdimą, Karoliui Didžiajam buvo svarbiausia priemonė, kuria jis paspartino laisvųjų vokiečių valstiečių pavertimą feodališkai priklausomais ir baudžiauninkais.

²¹² «An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.», 124, 129 psl. Panašių samprotavimų, bet su priešinga tendencija, mes randame kito autoriaus veikale: «Darbininkai išvaryti iš savo kotedžų ir priversti vykti į miestus ieškoti darbo; — bet tokiu atveju gaunama daugiau papildomo produkto, ir tuo būdu kapitalas auga» («The Perils of the Nation», 2-sis leid., London 1843. XIV psl.).

reikia tam, kad būtų padėti kapitalistinio gamybos būdo pagrindai. Visa eilė plėsimų, žiaurumų ir tautos nelaimių, lydėjusių prievartinį liaudies eksproprijavimą nuo XV šimtmečio paskutinio trečdaliao iki XVIII šimtmečio pabaigos, jam tesukelia tik ši «labai patogų» baigiamąjį samprotavimą: «Reikėjo nustatyti prideramą (due) proporciją tarp ariamosios žemės ir ganyklų. Dar per visą XIV šimtmetį ir didesnę XV šimtmečio dalį vienas akras ganyklų tekdavo 2, 3 ir net 4 akrams arimo. XVI šimtmečio viduryje ši proporcija pasikeitė taip, kad 2 akrai ganyklos tekdavo 2, vėliau 1 akrai arimo, kol pagaliau buvo pasiekta reikiama proporcija: 3 akrai ganyklos vienam akrai arimo».

XIX amžiuje išnyko, žinoma, net patį prisiminimas apie ryšį tarp žemdirbio ir bendruomeninės nuosavybės. Ar kaimo gyventojai gavo bent kapeiką atlyginimo už tuos 3 511 770 akrų bendruomeninės žemės, kurie buvo iš jų pagrobti tarp 1801 ir 1831 metų, jau nekalbant apie vėlesnį laiką, ir parlamento, susidedančio iš lendlordų, padovanoti lendlordams?

Pagaliau paskutinis stambus žemės eksproprijavimo iš žemdirbių procesas yra vadinamasis «clearing of estates» («dvarų išvalymas» — iš tikrųjų jų išvalymas nuo žmonių). «Išvalymas» yra visų aukščiau išnagrinėtų angliškujų eksproprijavimo metodų kulminacinis taškas. Kaip mes matėme praeitame skyriuje, kur buvo nagrinėjami šiuolaikiniai santykiai, dabartiniu metu, kai jau nebeliko nepriklausomų valstiečių, kuriuos būtų galima iššluoti, imamasi žemės «išvalymo» nuo kotedžų ir todėl kaimo darbininkai jau nebesuranda sau reikalingos vietos apsigyventi jų dirbamoje žemėje. Bet kas yra «clearing of estates» tikrąja šio žodžio prasme, mes galime sužinoti tik šiuolaikinių romanų išsvajotoje šalyje, kalnų Škotijoje. Ten šis procesas pasižymi savo sistemingu pobūdžiu, masto, kuriuo jis iš karto vyksta, platumu (Airijoje lendlordai nugriauna po kelis kaimus iš karto; kalnų Škotijoje iš karto «išvalomi» žemės sklypai Vokietijos hercogysčių dydžio) ir, pagaliau, ypatinga eksproprijuojamos žemėvaldos forma.

Kalnų Škotijos keltai gyveno klanais, kurių kiekvienas buvo jo užimamos žemės savininkas. Klano atstovas, jo galva, arba «didysis žmogus», buvo tos žemės savininkas tik pagal jo turimą titulą visiškai taip pat, kaip Anglijos karalienė pagal jos turimą titulą yra visos nacionalinės teritorijos savininkė. Kai Anglijos vyriausybei pavyko nuslopinti vidinius karus tarp šių «didžiųjų žmonių» ir jų nuolatinis įsibrovimas į Škotijos lygumas, tada klanų galvos anaipol neatsisakė nuo savo senojo plėšikiško amato; jie tik pakeitė formą. Savo pačių valdžia jie savo titulinę nuosavybės teisę pavertė privatinės nuosavybės teise, ir kadangi jie susidūrė su eilinių klanu narių pasipriešinimu, tai nutarė nuvaryti juos nuo žemės atviru smurtu. «Su tokia pat teise Anglijos karalius galėtų pretenduoti išvaryti savo pavaldinius į jūrą»,— sako profesorius

Niumenas²¹³. Šią revoliuciją, prasidėjusią Škotijoje tuojuo po pretendento paskutinio sukilimo, galima pasekti jos pirmosiose fazėse iš sero Džemso Stiuarto²¹⁴ ir Džemso Andersono²¹⁵ veikalų. XVIII šimtmetyje nuo žemės nuvaromiems gelams buvo tuo pačiu metu draudžiama emigruoti, kad tuo būdu jie būtų prievarta suvaryti į Glazgovą ir į kitus fabrių miestus²¹⁶. Kaip XIX šimtmetyje viešpatavusio metodo pavyzdį²¹⁷ mes čia pateiksime «valymus», kuriuos įvykdė Seterlendo hercogienė. Kai tik valdžios vairas atiteko šiai politinės ekonomijos srityje apsišvietusiai asmenybei, ji nutarė tuojuo pat pradėti radikalų ekonominį gydymą ir paversti avių ganyklomis visą grafystę, kurios gyventojų skaičius ankstesnėmis analoginio pobūdžio priemonėmis jau buvo sumažintas ligi 15 000 žmonių. Nuo 1814 iki 1820 metų šie 15 000 gyventojų — apie 3 000 šeimų — buvo sistemingai išvaromi ir naikinami. Visi jų kaimai buvo sugriauti ir sudeginti, visi jų laukai paversti ganyklomis. Britų kareiviai buvo nusiųsti ekzekucijai, ir vyko tikros kautynės su vietiniais gyvento-

²¹³ «A king of England might as well claim to drive all his subjects into the sea» (F. W. Newman: «Lectures on Political Economy». London 1851, 132 psl.)

²¹⁴ Stiuartas sako: «Šių žemių rentos (prie šios ekonominės kategorijos jis klaidingai priskiria taskmen [vasalų] mokamas klanų galvai duokles) yra, be abejonės, nežymios palyginti su sklypų dydžiu; kai dėl skaičiaus žmonių, gyvenančių iš nuomos, tai, gal būt, pasirodys, kad žemės sklypelis kalnuotose Škotijos vietovėse išmaityna dešimt kartų daugiau žmonių negu tokios pat vertės žemė turtingiausiose provincijose» (Works etc., ed. by General Sir James Stuart, his son. London 1801, I t., XVI sk., 104 psl.).

²¹⁵ James Anderson: «Observations on the Means of exciting a Spirit of National Industry etc.» Edinburgh 1777.

²¹⁶ 1860 metais prievarta eksproprijuoti jie buvo melagingais pažadais suvilioti ir išvežti į Kanadą. Kai kurie iš jų pabėgo į kalnus ir į kaimynines salas. Jų vyčiai buvo pasiūti policininkai, nuo kurių pabėgusieji pasislėpė po grumtynių su jais.

²¹⁷ «Kalnų vietovėse,— rašo 1814 metais Biukenenas, A. Smito komentatorius,— senoji nuosavybės sistema kasdien prievarta parbloškiamą... Lendlordas, nekreipdamas dėmesio į paveldimus nuomininkus (šiuo atveju ši kategorija taip pat klaidingai vartojama), atiduoda žemę tam, kas už ją siūlo aukščiausią nuomos mokesį, ir jei šis pastarasis gerina dirbimą, jis tuojuo pat įveda naują žemės dirbimo sistemą. Žemė, kurioje anksčiau buvo gausu smulkiųjų valstiečių, buvo apgyventa sutinkamai su produkto kiekiu, kuris gaunamas iš jos; esant naujam pagerinto žemės dirbimo sistemai ir didesnei rentai, siekiama gauti kiek galint daugiau produkto kiek galint mažesniais kaštais ir tuo tikslu šalinamos visos nebereikalingomis pasidariusios rankos... Nuo gimtosios žemės nuvarytieji žmonės ieško pragyvenimo išteklų fabrių miestuose ir t. t.» (David Buchanan: «Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations». Edinburgh 1814, IV t., 144 psl.). «Škotijos diduomenė eksproprijavo valstiečių šeimas, išmesdama jas kaip piktžoles; ji elgiasi su kaimais ir jų gyventojais, kaip keršto pagauti indėnai su laukinių žvėrių urvais... Žmogus parduodamas už avikailį, už avies koją, net dar pigiau... Užpuolant šiaurines Kinijos provincijas, mongolų taryboje buvo pasiūlyta išnaikinti gyventojus ir paversti jų žemę ganyklomis. Daugelis kalnų Škotijos lendlordų įgyvendino šį projektą savo šalyje prieš savo tėvynainius» (George Ensor: «An Inquiry concerning the Population of Nations». London 1818, 215, 216 psl.).

jais. Viena senė buvo sudeginta kartu su savo troba, nes ji atsakė iš jos išeiti. Tuo būdu ši ponia pasisavino 794 000 akrų žemės, kurie nuo neatmenamų laikų priklausė klanui. Išvytiems vietiniams gyventojams ji paskyrė jūros pakraštyje apie 6 000 akrų žemės, po 2 akrus šeimai. Šie 6 000 akrų iki tol buvo dykvietė ir savininkams neduodavo jokių pajamų. Hercogienė pasirodė esanti tokių nepaprastai kilnių jausmų, kad išnuomojo žemę vidutiniškai po 2 šil. 6 pensus už akrą tiems patiems klando nariams, kurie šimtmečius liejo kraują už jos giminę. Visą iš klando prisiplėštą žemę ji padalijo į 29 stambius avininkystei skirtus nuomojamus ūkius, kurių kiekviename gyveno viena vienintelė šeima, daugiausia anglai žemės nuomininkų bernai. 1825 metais 15 000 gelų jau buvo pakeisti 131 000 avių. Dalis čiabuvių, išvarytų į jūros pakraštį, mėgino prasimaitinti žvejyba. Jie pavirto amfibijomis ir gyveno, pasak vieno anglų rašytojo, pusiau žemėje, pusiau vandenyje, bet ir žemė ir vanduo kartu tik pusiau teuztikrino jų egzistavimą²¹⁸.

Tačiau šaunių gelų laukė naujas ir dar sunkesnis išmėginimas už jų kalnietiška romantiską klando «didžiųjų žmonių» garbinimą. «Didieji žmonės» užuodė žuvų kvapą. Jie užuodė jame kažką pelningo ir išnuomojo jūros pakraštį stambiems Londono žuvų pirkliams. Gelai buvo antrą kartą išvyti²¹⁹.

Bet galų gale ir dalis avių ganyklų savo ruožtu paverčiama medžioklės parkais. Kaip yra žinoma, Anglijoje nėra tikrų miškų. Medžiojamieji žvėrys, gyvenantieji aristokratų parkuose, yra konstituciniai naminiai gyvuliai, jie riebus, kaip Londono aldermenai [miesto tarybos nariai]. Skotija yra paskutinis šios «taurios aistros» prieglobstis. «Kalnų srityse,— rašo Somersas 1848 metais,— sodinto miško plotas žymiai išsiplėtė. Čia, vienoje Geiko pusėje, jūs matote naująjį Glenfešio mišką, ten, kitoje jo pusėje, naująjį Ardverikos mišką. Ten pat prieš jūsų akis driekiasi Blek-Mauntas, didžiulė dykvietė, taip pat neseniai apšodinta. Iš rytų į vakarus, nuo

²¹⁸ Kai dabartinė Seterlendo hercogienė suruošė Londone puošnias sutiktuves misis Bičer-Stou, «Uncle Tom's Cabin» [«Dėdės Tomo trobelės»] autorei, siekdama pademonstruoti savo simpatiją Amerikos respublikos negrams vergams,— apie šią simpatiją ji kartu su kitomis aristokratėmis protingai užmiršo pilietinio karo metu, kai visos «kilniosios» anglų širdys užjautė vergvaldžius,— aš papasakojau laikraštyje «New York Tribune» apie tai, kaip gyvena pačios Seterlendo hercogienės vergai [Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, IX t., 80 psl.] (dalis mano straipsnio cituota *Kerio* veikale «The Slave Trade». London 1853, 202, 203 psl.). Mano straipsnis buvo persispausdintas vieno Skotijos laikraščio ir sukėlė energingą polemiką tarp to laikraščio ir Seterlendo hercogienės sikofantų.

²¹⁹ Įdomių duomenų apie šią žuvų prekybą mes randame p. Dovydo Urkarto veikale: «Portfolio. New Series». Nasau V. Senioras savo aukščiau cituotajame pomirtiniame veikale «Journals, Conversations and Essays relating to Ireland», London 1868, kvalifikuoja «Seterlendšire įvykdytas priemones kaip vieną iš labiausiai labdaringų «valymų» (clearings), kokius tik bežino žmonija» (ten pat).

Eberdino apylinkių iki Obeno uolų, dabartiniu metu tęsiasi ištisinė miško juosta, o kitose kalnų šalies dalyse nauji miškai yra Lok Arkeige, Glengaryje, Glenmoristone ir t. t. . . Jų žemės pavertimas avių ganyklomis. . . išvarė gelus į mažiau derlingas žemes. Dabar puikūs elniniai žvėrys pradeda išstumti avis, o tai varo gelus į dar labiau neišbrendamą skurdą. . . Medžioklės parkas^{219a} ir liaudis negali gretimai egzistuoti. Vienas arba kitas turi pasitraukti iš vietos. Jei per artimiausią amžiaus ketvirtį medžioklės vietos skaičiaus ir dydžio atžvilgiu augs tokiu pat laipsniu, kaip jos augo praeitame amžiaus ketvirtyje, tai nė vieno gelo daugiau nebeliks gimtojoje žemėje. Šį judėjimą kalnų vietovių žemvaldžių tarpe sukėlė iš dalies mada, aristokratinis įnoris, medžioklės aistra ir pan., o iš dalies prekyba medžiojamaisiais žvėrimis, turint galvoje vien tik pelną. Nes faktiškai kalnų žemės sklypas, skirtas medžioklei, daugeliu atvejų yra nepalyginti pelningesnis negu tas pats sklypas, paverstas avių ganykla. . . Mėgėjas, ieškąs vietos medžioklei, yra pasiryžęs pasiūlyti tokią kainą, kokią tik leidžia jo piniginės dydis. . . Kalnų Škotiją ištikusios nelaimės yra ne mažiau baisios už tas, kurias patyrė Anglija dėl normanų karalių politikos. Elniniai žvėrys gavo daugiau erdvės, bet užtat žmonės sugrūdami į vis ankštesnį ir ankštesnį plotą. . . Liaudžiai atimama viena laisvė po kitos. . . Ir priespauda kasdien didėja. Gyventojų «išvalymą» ir išvaramą savininkai praktikuoja kaip tvirtai nustatytą principą, kaip žemdirbystės būtinybę; panašiai kaip Amerikos ir Australijos dykvietėse iškertami medžiai bei krūmai, taip čia elgiamasi su žmonėmis, atliekant šią operaciją ramiu, komerciniu būdu»²²⁰.

^{219a} Škotijos «deer forests» [medžioklės parkuose] nėra nė vieno medžio. Avys išvaromos, o vietoj jų į plikus kalnus atvaromi elniai ir tai vadinama «deer forest». Tuo būdu čia nėra nei miško želdymo.

²²⁰ Robert Somers: «Letters from the Highlands; or the Famine of 1847». London 1848, 12—28 psl., įvairiose vietose. Šie laišakai iš pradžių pasirodė laikraštyje «Times». Anglijos ekonomistai, savaime suprantama, 1847 metais gelus ištikusį badą aiškino jų gyventojų pertekliumi. Šiaip ar taip, jie, matote, «slėgė» savo pragyvenimo reikmenis. Vokietijoje «clearing of estates» [dvarų išvalymas] arba, kaip jis čia buvo vadinamas, «Bauernlegen» [valstiečių ekspropriavimas] ypač smarkiai išsivystė po Trisdešimties metų karo ir dar 1790 metais dėl to prasidėjo valstiečių sukilimai Saksonijos kurfiurstystėje. Jis daugiausia vyko rytų Vokietijoje. Daugumoje Prūsijos provincijų tik Fridrichas II užtikrino valstiečiams nuosavybės teisę. Užkariavęs Sileziją, jis privertė žemvaldžius atstatyti valstiečių trobas, svirus ir pan. ir aprūpinti valstiečių ūkius gyvuliais bei padargais. Jam reikėjo kareivių savo armijai ir mokesčių mokėtojų savo valstybės išdui. Beje, koks malonus buvo valstiečio gyvenimas Fridricho II laikais dėl jo biaurios finansinės politikos ir jo valdymo sistemos, kurią sudarė despotizmo, biurokratizmo ir feodalizmo mišinys, rodo šie Mirabo, karšto Fridricho gerbėjo, žodžiai: «Tad linai sudaro vieną iš svarbiausiųjų šiaurės Vokietijos valstiečio turtų. Bet, žmonių giminės nelaimėi, tai yra tik priemonė išsigelbėti nuo skurdo, o ne gerovės šaltinis. Tiesioginiai mokesčiai, lažas ir kitos įvairiausios prievolės nuskurdina Vokietijos valstietį, kuris, be to, turi mokėti dar netiesioginius mokesčius už visa, ką jis perka, . . . ir šį jo skurdinimą dar papildo tai, kad jis neturi teisės parduoti savo produktus ten, kur nori, ir už kiek nori;

Bažnyčios turtų plėšimas, apgavikiškas valstybinių žemių perleidimas, bendruomeninės nuosavybės grobstymas, uzurpacinis ir su negailestingu terorizmu vykdomas feodalinės nuosavybės ir klanų nuosavybės pavertimas šiuolaikine private nuosavybe — tokie buvo įvairūs idiliški pradinio kaupimo metodai. Jie užkariavo lauką kapitalistiniam žemės ūkiui, atidavė žemę kapitalo valdžion ir sudarė sąlygas, kad į miesto pramonę ėmė plaukti įstatymo neginamas proletariatas.

3. KRUVINIEJI ĮSTATYMAI PRIES EKSPROPRIJUOTUOSIUS NUO XV AMZIAUS PABAIGOS. ĮSTATYMAI DĖL DARBO UZMOKESCIO SUMAZINIMO

Žmones, išvarytus dėl feodaliųjų ginkluotųjų būrių paleidimo ir dėl ūliuško, prievartinio jų žemių eksproprijavimo, šiuos įstatymo neginamus proletarus besivystanti manufaktūra absorbuodavo toli gražu ne taip sparčiai, kaip jie atsirasdavo. Iš antros pusės, žmonės, staiga išmesti iš įprastinių jų gyvenimo vėžių, negalėjo taip staigiai apsiprašti su savo naujos padėties drausme. Jie masiškai pavirsdavo elgetomis, plėšikais, valkatomis — iš dalies laisvanoriškai, o daugumoje atvejų aplinkybių verčiami. Todėl XV amžiaus pabaigoje ir per visą XVI amžių visoje Vakarų Europoje leidžiami kruvini įstatymai prieš valkatavimą. Dabartinės darbininkų klasės tėvai buvo pirmiausia nubausti už tai, kad jie prievarta buvo

jis taip pat neturi teisės pirkti sau reikalingus produktus iš tų pirklių, kurie sutinka juos parduoti už pigesnę kainą. Visos šios aplinkybės pamažu jį nuskurdina, ir jis negalėtų nustatyti laiku sumokėti tiesioginių mokesčių, jei neišversėtų verpimu; šis verslas teikia jam paramos šaltinį, duodamas galimybę panaudoti jo žmonos, jo vaikų, tarnaičių bei tarnų ir jo paties jėgas. Tačiau kokį vargingas gyvenimas net ir turint šį paramos šaltinį! Vasarą jis dirbė kaip katorgininkas laukų dirbimo ir derliaus nuėmimo darbus; jis gula 9 valandą ir kelia antrą, kad galėtų susidoroti su savo darbais; žiemą jis turėtų ilgesniu poilsiu atgaivinti savo jėgas; bet jam pritrūktų grūdų duonai ir sėklai, jeigu reiktų dalį derliaus parduoti mokesčiams sumokėti. Taigi, norėdamas užpildyti šią spragą, jis turi verpti... ir būtent nepaprastai įtemptai. Todėl valstietis žiemą gula vidunaktį arba pirmą valandą nakties ir kelia penktą ar šeštą valandą ryto arba gula devintą ir kelia antrą valandą,— ir taip kasdien visą gyvenimą, išskyrus sekmadienius... Šis didelis miego trūkumas ir besaikis darbas išsekina žmogaus organizmą; štai dėl ko kaime vyrai ir moterys sensta žymiai greičiau negu mieste» (*Mirabeau: «De la Monarchie prussienne»*. Londres 1788, III t., 212 ir sek. psl.).

2-jo leid. priedas. 1866 m. balandžio mėn., praėjus 18 metų po to, kai buvo išleista aukščiau cituota Roberto Somerso knyga, profesorius Leonas Levis padarė Society of Arts draugijoje pranešimą apie avių ganyklų pavertimą medžioklės parkais, kuriame jis pavaizdavo, kaip toli nužengė kalnų Škotijos pavertimas dykuma. Jis tarp kita ko pasakė: «Gyventojų išvaymas ir žemės pavertimas avių ganyklomis buvo patogiausia priemonė pajamoms gauti, nedarant išlaidų... Avių ganyklų pakeitimas deer forest [medžioklės parkais] kalnų Škotijoje pasidarė įprastinis dalykas. Avis išvaro laukiniai žvėrys, panašiai kaip anksčiau buvo išvaromi žmonės, kad būtų išlaisvinta vieta avims... Forfaršire jūs galite

paversti valkatomis ir pauperiais. Įstatymai laikė juos «laisvanoriškais» nusikaltėliais, vadovaudamiesi ta prielaida, kad esant geram norui jie ir toliau galėtų dirbti senomis, jau nebesančiomis sąlygomis.

Anglijoje šiuos įstatymus buvo pradėta leisti Henriko VII laikais.

Pagal Henriko VIII 1530 m. aktą seni ir nepajėgiantieji dirbti elgetos gauna leidimą elgetauti. Bet užtat darbingiems valkatoms gresia išplakimas ir įkalinimas. Įstatymas liepia pririšti juos prie karučio ir plakti tol, kol kraujas pradės sruventi kūnu, o paskui pareikalauti, kad jie prisiektų, jog sugrįš į tėviškę arba ten, kur jie yra praleidę paskutinius trejus metus, ir «imsis darbo» (to put himself to labour). Kokia žiauri ironija! 27-šiais Henriko VIII viešpatavimo metais išleistas aktas patvirtina šį įstatymą, bet pagriežtina jį naujais nuostatais. Pagavus antrą kartą valkataujant, išplakimas pakartojamas ir, be to, nupiaunama pusė ausies; o jei valkata įkliūva trečią kartą, jis baudžiamas mirties bausme kaip sunkus nusikaltėlis ir visuomenės priešas.

Eduardas VI 1547 metais — pirmaisiais savo viešpatavimo metais — išleidžia įstatymą, pagal kurį kiekvienas, vengiąs darbo, atiduodamas kaip vergas tam žmogui, kuris įskųs jį kaip dykinėjantį. Šeimininkas turi maitinti savo vergą duona ir vandeniu, duoti jam silpnų gėrimų ir mėsgalių savo nuožiūra. Jis turi teisę, plakdamas

nuėti nuo Delhusio grafo dvarų iki pat Džono o'Groto dvarų, neišeidamas iš miškų rajono.— Daugelyje (šių miškų) jau seniai gyvena lapės, laukinės katės, kiaunės, šeškai, žebenškštys ir Alpių zuikiai; o triušiai, voverės ir žiurkės ten tik paskutiniu metu tepasirodė. Didžiuliai žemės plotai, kurie Skotijos statistikoje dar neseniai figūravo kaip nepaprastai vešlios ir plačios pievos, dabartiniu metu visiškai nekultivuojami ir skirti vien tik nedaugelio žmonių medžioklinei pramogai, kuri trunka tik trumpą laikotarpį metuose».

Londono «Economist» 1866 m. birželio 2 d. numeryje rašo: «Vienas Skotijos laikraštis tarp kitų pastarosios savaitės naujienų praneša: «Vienas iš geriausiųjų Seterlendširo nuomojamų avininkystės ūkių, už kurį neseniai, pasibaigus nuomos sutarties terminui, buvo pasiūlyta 1 200 sv. st. metinės rentos, paverčiamas deer forest [medžioklės parku]». Feodaliniai instinktai pasireiškia taip pat, ... kaip normanų įvykdyto užkariavimo laikais, ... kai buvo sugriauti 36 kaimai, kad jų vietoje būtų galima įkurti New Forest [Naująjį mišką].. Du milijonai akrai, tame tarpe keli derlingiausi Skotijos plotai, paversti visiškai dykvieta. Glen Tillo pievose auganti žolė buvo laikoma maistingiausiu Perto grafystės pašaru; Ben Olderio medžioklės parkas buvo geriausia ganykla plačiojoje Badenoko apygardoje; Blek Maunto miško dalis buvo geriausia Skotijos juodųjų avių ganykla. Koks didelis žemės plotas buvo paverstas dykvieta medžioklės mėgėjams, galima susidaryti vaizdą iš to fakto, kad jis apima kur kas didesnę teritoriją negu visa Perto grafystė. Kiek daug gamybos šaltinių praranda šalis dėl šio prievartinio žemės pavertimo tyrlaukiais, matyti iš to, kad Ben Olderio miško žemė galėtų išmaitinti 15 000 avių ir kad šio miško plotas sudaro tik $\frac{1}{30}$ viso Skotijos medžioklės ploto.. Visa ši medžioklės žemė visiškai pražūva gamybai; ... rezultatas būtų lygiai toks pat, kaip ir tuo atveju, jeigu ji būtų nugrimzdusi į Siarės jūrą. Stipri įstatymų leidėjo ranka turėtų padaryti galą šiam savavališkam tyrlaukių ir dykviečių kūrimui».

ir surakindamas grandinėmis, priversti jį dirbti bet kokį, kad ir biau-riausią darbą. Jei vergas savavališkai pasitraukia 2 savaitėms, tai jis pasmerkiamas vergovei iki gyvos galvos ir jo kaktoje arba skruoste išdeginama raidė «S»; jei jis pabėga trečią kartą, jis baudžiamas mirties bausme kaip valstybinis nusikaltėlis. Šeimininkas gali jį parduoti, testamentu palikti, išnuomoti kaip vergą, kaip bet kurį kilnojamą turtą arba gyvulį. Jei vergai ko nors griebsis prieš savo ponus, tai jie taip pat baudžiami mirties bausme. Taikos teisėjai turi ponų pareiškimu ieškoti pabėgusių vergų. Jei pasirodys, kad pabėgęs valkata tris dienas slankiojo be darbo, tai jis nugabenamas į tėviškę, įkaitinta geležimi jo krūtinėje išdeginamas ženklas «V» ir, surakintas grandinėmis, jis panaudojamas ten kelių bei kitiems darbams. Jei valkata neteislingai nurodo savo gimimo vietą, tai už bausmę jis paverčiamas atitinkamos gyvenvietės, jos gyventojų arba korporacijos, vergu iki gyvos galvos ir jam išdeginamas ženklas «S». Kiekvienas turi teisę atimti iš valkatos jo vaikus ir laikyti juos pas save kaip mokinius — jaunuolius ligi 24 metų, merginas ligi 20 metų. Jeigu jie pabėga, tai iki sukakus nurodytam amžiui jie paverčiami vergais, priklausančiais jų šeimininkams-auklėtojams, kurie gauna teisę savo nuožiu ra juos surakinti grandinėmis, plakti rykštėmis ir pan. Kiekvienas šeimininkas gali uždėti geležinį žiedą ant savo vergo kaklo, rankų arba kojų, kad jis galėtų lengviau atskirti jį nuo kitų ir kad vergui būtų sunku pasislėpti²²¹. Paskutinė šio įstatymo dalis numato, kad tam tikri beturčiai turi dirbti tai apygardai arba tiems žmonėms, kurie apsiima juos maitinti, girdyti ir duoti jiems darbo. Tokie parapijų vergai Anglijoje buvo išlikę net XIX amžiuje roundsmen (parapininkų) pavadinimu.

Elžbietos 1572 m. įstatymas: vyresni kaip 14 metų elgetos, neturintieji leidimo elgetauti, yra žiauriai plakami ir kairioje ausyje jiems išdeginamas ženklas, jei niekas nesutinka imti jų tarnais dvejiems metams; pakartotinu atveju vyresni kaip 18 metų elgetos baudžiami mirties bausme, jei niekas nesutinka imti jų tarnais dvejiems metams; trečiojo recidyvo atveju jie be pasigailėjimo baudžiami mirties bausme kaip valstybiniai nusikaltėliai. Analoginių paliepimų yra 18-siais Elžbietos viešpatavimo metais išleistame 13-me įstatyme ir 1597 m. įstatyme^{221a}.

²²¹ «Essay on Trade etc.» autorius pažymi: «Viešpataujant Eduardui VI, anglai, matyti, visiškai rimtai pradėjo skatinti manufaktūras ir aprūpinti beturčius darbu. Tai matyti iš vieno įstabaus įstatymo, kuriame sakoma, kad visiems valkatoms turi būti išdeginamas ženklas» ir t. t. («An Essay on Trade and Commerce». London 1770, 5 psl.).

^{221a} Tomas Moras savo «Utopijoje» sako: «Taip ir atsitinka, kad gobšus ir nepasotinamas rijūnas, tikras savo tėvynės maras, suima į savo rankas tūkstančius akry žemės ir aptveria juos pinučiais arba tvora, arba smurtu ir priešpauda taip paveikia jų savininkus, kad jie yra priversti parduoti visą savo turtą. Vienaip ar kitaip, apgaulės ar prievartos būdu, jie — šie vargingi, paprasti, nelaimingi žmonės — pagaliau iškraustomil Vyrai ir moterys, vyrai ir žmonos,

Pagal Jokūbo I įstatymą dykinėjantis ir elgetaujantis žmogus laikomas valkata ir bastūnu. Petty Sessions [vietos teismo] taikos teisėjai įgalioti tokius valkatas bausti viešu išplakimu ir įkalinti įkliuvusius pirmą kartą — 6 mėnesiams, įkliuvusius antrą kartą — 2 metams. Įkalinimo metu jie plakami taip dažnai ir tiek, kiek taikos teisėjams atrodo reikalinga. . . Nepataisomus ir pavojingus valkatas įsakoma paženklinti, išdeginant kairiame petyje raidę «R», ir panaudoti juos priverčiamiesiems darbams; o jeigu jie dar kartą pagauti elgetaujant, jie be pasigailėjimo nubaudžiami mirties bausme. Šie įstatymo nuostatai galiojo iki pat XVIII amžiaus pradžios ir buvo panaikinti tik 12-siais Onos viešpatavimo metais išleistu 23 aktu.

Tokie pat įstatymai veikė ir Prancūzijoje, kur XVII amžiaus viduryje Paryžiaus valkatos įsteigė vadinamąją «valkatų karalystę» (royaume des truands). Dar Liudviko XVI viešpatavimo pradžioje buvo išleistas ordonansas (1777 m. liepos 13 d.), kuriuo buvo įsakoma kiekvieną sveiką žmogų nuo 16 iki 60 metų amžiaus, jeigu jis neturi pragyvenimo išteklių ir nedirba kurioje nors profesijoje, tremti į galeras. Analoginis yra Karolio V 1537 m. spalio mėn. įstatymas Niderlandams, pirmasis Olandijos štatų ir miestų 1614 m. kovo 19 d. ediktas, Jungtinių provincijų 1649 m. birželio 25 d. ediktas ir t. t.

Tuo būdu, remiantis pasibaisėtiniais teroristiniais įstatymais, prievarta eksproprijuotus, nuo žemės nuvarytus ir valkatomis pavers-

našlaičiai ir našlės, aimanuojančios motinos su žindomais vaikais, visas ūkis, stokojančios pragyvenimo išteklių, bet gausūs žmonijai, nes žemdirbystė reikalavo daug rankų. Jie traukiasi, aš sakau, iš jiems žinomų ir įprastų gimtųjų vietų, niekur nesusirasdami prieglaudos. Pardavimas visų jų naminių rakandų, kad ir neturinčių didelės vertės, kitokiomis sąlygomis galėtų suteikti jiems tam tikrą paramą, bet, būdami staiga išmesti į gatvę, jie yra priversti parduoti turimą pusdykiai. Ir kai šie nelaimingi klajūnai yra viską iki paskutinio skatiko išleisdę, tai sakykite, dėl dievo meilės, ką jiems belieka daryti, jei ne vogti? Bet tada jie kariaimi pagal visas įstatymo taisykles. Arba prašyti išmaldos? Bet ir tada jie įkalinami kaip valkatos, nes jie slampinėja ir nedirba;— jie, kurių joks žmogus nenori priimti į darbą, kad ir kaip uoliai jie to darbo siektų. [Plg. Томас Мор: «Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии», Academia leid., 1935, 60 psl.] Iš tų vargšų tremtinių tarpo, kurie, pasak Tomo Moro, buvo tiesiog verčiami vogti, «Henrikui VIII viešpataujant buvo nubauta mirties bausme 72 000 didelių ir smulkių vagių» (Holinshed: «Description of England», I t., 186 psl.). Elžbietos laikais «valkatos buvo kariaimi ištiesomis eilėmis, ir paprastai nepraedavo nė metai, kad vienoje arba kitoje vietoje jų nebūtų pakarta 300 arba 400 žmonių» (Strype: «Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign», 2-sis leid., 1725, II t.). Pasak to paties Straipo, Somersetshire tik per vienerius metus 40 žmonių buvo nubauti mirties bausme, 35-iems išdegininti ženklai, 37 buvo išplakti ir 183 «nepataisomi niekšai» buvo paleisti į laisvę. Vis dėlto, sako jis, «dėl taikos teisėjų nuolaidžiavimo ir kvailo liaudies gailėsčio šis žymus kaltinamųjų skaičius nesudaro nė 1/6 visų baustinių nusi-kaltėlių». Jis priduria: «Kitų Anglijos grafysčių padėtis buvo ne geresnė už Somersetshire, o daugelio net ir blogesnė».

tus kaimo gyventojus buvo siekiama plakimais, ženklinimais, kančiomis pripratinti prie būtinos samdomojo darbo drausmės.

Maža to, kad viename poliuje išskyla darbo sąlygos kaip kapitalas, antrame poliuje — žmonės, kurie, išskyrus savo pačių darbo jėgą, neturi ko parduoti. Taip pat nepakanka priversti šiuos žmones laisvanoriškai pardavinėti save. Augant toliau kapitalistinei gamybai, vystosi darbininkų klasė, kuri dėl savo auklėjimo, tradicijų, įpročių pripažįsta kapitalistinio gamybos būdo sąlygas savaime suprantamais natūraliniais dėsniais. Išsivysčiusio kapitalistinio gamybos proceso organizacija palaužia kiekvieną pasipriešinimą; nuolatinis santykinio gyventojų pertekliaus gaminimas darbo paklausos ir darbo pasiūlos dėsnį, vadinasi, ir darbo užmokestį laiko tokiose ribose, kurios atitinka kapitalo savaiminio augimo poreikius; akla ekonominių santykių priespauda stiprina kapitalistų viešpatavimą darbininkams. Tiesa, neekonominė, betarpiška prievarta dar tebetaikoma, bet tiktai kaip išimtis. Esant normaliai padėčiai, darbininką galima palikti «natūralinių gamybos dėsnų» valdžiai, t. y. priklausomybei nuo kapitalo, kurią pačios gamybos sąlygos sudaro, ją užtikrina ir įamžina. Ką kita mes matome istorinėje kapitalistinės gamybos atsiradimo epochoje. Atsirandantieji buržuazijai reikalinga valstybinė valdžia, ir ji panaudoja ją tam, kad galėtų «reguluoti» darbo užmokestį, t. y. priverstinai laikyti jį tokiose ribose, kurios yra palankios pridedamajai vertei išspausti, kad galėtų ilginti darbo dieną ir tuo būdu patį darbininką laikyti normalioje priklausomybėje nuo kapitalo. Tai sudaro esminį vadinamojo pradinio kaupimo momentą.

Samdomųjų darbininkų klasė, atsiradusi antroje XIV šimtmečio pusėje, tuo metu ir šėkančiame šimtmetyje sudarė tik labai menką tautos dalį; šios klasės padėtį tvirtai apsaugojo savarankiškas valstiečių ūkis kaime ir cechinė organizacija mieste. Kaime ir mieste šeiminingai ir darbininkai socialiniu atžvilgiu buvo vieni kitiems artimi. Darbo pajungimas kapitalui buvo tik formalus, t. y. pats gamybos būdas dar neturėjo specifinio kapitalistinio pobūdžio. Kintamasis kapitalo elementas smarkiai vyravo prieš pastovųjį jo elementą. Todėl samdomojo darbo paklausa sparčiai augo kiekvieną kartą, kai buvo kaupiamas kapitalas, o samdomojo darbo pasiūla tik lėtai sekė paskui jo paklausą. Žymi dalis nacionalinio produkto, vėliau pavirtusi kapitalo kaupimo fondu, tuo metu dar įėjo į darbininko vartojimo fondą.

Samdomojo darbo įstatymų leidimas, iš pat pradžių turėjęs galvoje darbininko išnaudojimą ir savo tolesniame vystymesi visada priešiškas darbininkų klasei²²², Anglijoje prasideda Eduardo III

²²² «Kiekvieną kartą, kai įstatymų leidyba mėgina reguliuoti ginčus tarp įmonininkų (masters) ir jų darbininkų, jos patarėjai yra įmonininkai», — sako A. Smitas. «L'esprit des lois, c'est la propriété» [«Nuosavybė — štai įstatymų dvasia»] — sako Lengė.

Statute of Labourers [Darbininkų statutu], išleistu 1349 metais. Prancūzijoje jį atitinka 1350 m. ordonansas, išleistas karaliaus Zano vardu. Anglijos ir Prancūzijos įstatymai vystosi lygiagrečiai ir savo turiniu yra identiški. Kiek darbininkų statutai siekia prailginti darbo dieną, aš jų neliesiu, nes šis momentas jau anksčiau buvo išnagrinėtas (aštuntasis skirsnis, 5 poskyris).

Statute of Labourers [Darbininkų statutas] buvo išleistas atkakliai reikalaujant bendruomenių rūmams. «Anksčiau,—naiviai sako vienas toris,—beturčiai reikalavo tokio aukšto darbo užmokesčio, kad tai sudarė pavojų pramonei ir turtui. Dabar jų darbo užmokestis yra toks žemas, kad jis taip pat sudaro pavojų pramonei ir turtui, bet kitokį, ir, gal būt, dar didesnį negu tada»²²³. Įstatymas nustatė darbo užmokesčio tarifą miestui ir kaimui, vienetiniam ir padieniam darbui. Žemės ūkio darbininkai turi parsisamdyti metams, o miesto darbininkai — «laisvoje rinkoje». Grasinant įkalinimu, draudžiama mokėti aukštesnį darbo užmokestį, negu nurodyta statute, bet asmenys, gavusieji tokį aukštesnį darbo užmokestį, baudžiami smarkiau negu jį sumokėjęsiejai. Antai, dar Elžbietos mokinių statuto 18 ir 19 straipsniai numato dešimties dienų įkalinimą tam, kuris sumokėjo didesnį darbo užmokestį, ir trijų savaitių įkalinimą tam, kuris jį priėmė. 1360 m. statutas nustatė dar griežtesnes bausmes ir net įgalino šeimininkus fizine prievarta versti darbininkus dirbti pagal įstatymo nustatytą darbo užmokesčio tarifą. Visos sąjungos, sutartys, priesaikos ir pan., kuriomis mūrininkai ir dailidės susirišdavo tarpusavyje, buvo paskelbtos negaliojančiomis. Darbininkų koalicijos buvo laikomos sunkiu nusikaltimu pradant nuo XIV amžiaus ir iki pat 1825 metų, kai buvo panaikinti įstatymai prieš koalicijas. 1349 m. Darbininkų statuto ir visų po jo sekusių įstatymų dvasia aiškiai pasireiškia tuo, kad valstybė nustato tik darbo užmokesčio maksimumą, bet anaipatol ne jo minimumą.

Kaip yra žinoma, XVI šimtmetyje darbininkų padėtis labai pablogėjo. Piniginis darbo užmokestis pakilo, bet toli gražu ne tuo santykiu, kuriuo krito pinigų vertė ir atitinkamai pakilo prekių kainos. Vadinasi, faktiškai darbo užmokestis krito. Vis dėlto įstatymai, kuriais buvo siekiama mažinti darbo užmokestį, ir toliau tebeveikė; vis taip pat buvo nupiaunamos ausys ir išdeginami ženklai tiems, «kurių niekas nenorėdavo priimti tarnauti». 5-siais Elžbietos viešpatavimo metais išleistas 3-sis aktas — mokinių statutas įgalioja taikos teisėjus nustatyti tam tikrus darbo užmokesčius ir keisti juos pagal metų laikus ir prekių kainas. Jokūbo I laikais šį darbo reguliavimą pradėta taikyti taip pat audėjams, verpėjams ir aplamai

²²³ «Sophisms of Free Trade by a Barrister» London 1850, 206 psl. Jis sarkastiškai priduria: «Mes visada buvome pasiruošę daryti žygius įmonininkų naudai; argi mes nieko negalime padaryti darbininkų naudai?» [236 psl.]

visoms darbininkų kategorijoms²²⁴. Jurgio II laikais įstatymus prieš darbininkų koalicijas pradėta taikyti visoms manufaktūroms.

Tikruoju manufaktūriniu laikotarpiu kapitalistinis gamybos būdas pakankamai sustiprėjo, kad įstatyminių darbo užmokesčio reguliavimą padarytų ir neįvykdomą ir nereikalingą, bet vis dėlto norėta kiekvienu atveju išlaikyti šį senojo arsenalo ginklą. Dar 8-siais Jurgio II viešpatavimo metais išleistas aktas draudė mokėti Londono ir apylinkių siuvėjų pameistriams daugiau kaip 2 šil. 7 $\frac{1}{2}$ penso dienai, išskyrus visos tautos gedulo atvejus; dar 13-siais Jurgio III viešpatavimo metais išleistas 68-sis aktas pavedė taikos teisėjams reguliuoti šilko audėjų darbo užmokestį; dar 1796 metais prireikė aukštesniųjų teismo instancijų dviejų sprendimų, kad būtų galima nustatyti, ar taikos teisėjų potvarkiai dėl darbo užmokesčio normos galioja ir nežemdirbystės darbininkų atžvilgiu; dar 1799 metais parlamento aktas patvirtino, kad Škotijos kalnakasių darbo užmokestį reguliuoja Elžbietos statusas ir du Škotijos 1661 ir 1671 metų aktai. Kaip radikalai per tą laiką pasikeitė sąlygos, parodo vienas Anglijos bendruomenių rūmuose negirdėtas atsitikimas. Čia, kur daugiau kaip per 400 metų buvo fabrikuojami įstatymai, nustatantieji vien tik tą maksimumą, kurio darbo užmokestis jokių atveju neturi viršyti, Uitbredas 1796 metais pasiūlė įstatymu nustatyti žemės ūkio padienių darbininkų darbo užmokesčio minimumą. Pitas tam pasipriešino, tačiau sutikdamas, kad «vargingųjų padėtis baisi (cruel)». Pagaliau 1813 metais darbo užmokesčio reguliavimo įstatymai buvo panaikinti. Jie pasidarė juokinga anomalija toje epochoje, kai kapitalistas darbą savo fabrike reguliavo savo privatiniais įstatymais ir mokesčiu beturčių naudai papildydavo ligi būtino minimumo žemės ūkio darbininkų užmokestį. Bet ir iki šiol išliko visiškai

²²⁴ Iš 2-siais Jokūbo I viešpatavimo metais išleisto 6-jo įstatymo vieno punkto matyti, kad kai kurie gelumbininkai, kurie tuo metu buvo taikos teisėjais, oficialiai nustatė darbo užmokesčio tarifą savo pačių dirbtuvėse.— Vokietijoje labai dažnai, ypač po Trisdešimties metų karo, buvo leidžiami statutai darbo užmokesčiui sumažinti. «Dvarininkams sukeldavo didelių sunkumų tarnų ir darbininkų trūkumas ištuštėjusiose vietose. Visiems kaimo gyventojams buvo draudžiama nuomoti kambarius nevedusiems vyrams ir netekėjusioms moterims; apie visus tokius kambarių nuomininkus buvo įsakyta pranešti vyresnybei, ir jie turėjo būti įkalinami, jei nepanorėtų patsisamdyti tarnais, net ir tuo atveju, kai jie vertėsi kitais verslais, pavyzdžiui, dirbo pas valstiečius už padienį užmokestį arba net prekiaavo pinigais ir grūdais» («Kaiserliche Privilegien und Sanctionen für Schlesien», I, 125). Per visą šimtmetį šalies valdovų potvarkiuose nesiliauja graudūs skundai dėl sugedusių ir pasileidusių tarnų, kurie nesilaiko griežto režimo, nenori tenkintis įstatymu nustatytu darbo užmokesčiu; atskiram dvarininkui draudžiama mokėti aukštesnį darbo užmokestį, negu nustato visai apylinkei parengta taksą. Ir vis dėlto po karo tarnų sąlygos buvo kartais geresnės negu praėjus šimtui metų; Silezijoje tarnai dar 1652 metais mėsos gaudavo du kartus per savaitę, tuo tarpu kai šiame šimtetyje toje pačioje Silezijoje esti vietų, kur tarnai mėsos gauna tik tris kartus per metus. Ir dienos darbo užmokestis po karo buvo aukštesnis negu vėlesniais šimtmečiais» (*G. Freitag*: [«Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes». Leipzig 1862, 34, 35 psl.]).

nepaliesti darbininkų statutų nuostatai, liečiantieji sutartis tarp šeiminko ir samdomųjų darbininkų, įspėjimo terminus ir t. t.,— nuostatai, kurie šeiminkui, sulaužiusiam sutartį, nustato tik civilinę atsakomybę, bet darbininką, sulaužiusį sutartį, leidžia traukti baudžiamojon atsakomybėn.

Ziaurūs įstatymai prieš koalicijas buvo panaikinti 1825 metais, kai proletariato elgesys pasidarė grėsmingas. Vis dėlto jie tik iš dalies tebuvo panaikinti. Kai kurios malonios senųjų statutų liekanos išnyko tik 1859 metais. Pagaliau 1871 m. birželio 29 d. buvo išleistas parlamento aktas, kuris, matyti, siekė panaikinti paskutinius šių klasinių įstatymų pėdsakus, įstatymiškai pripažindamas tredjunionus. Tačiau kitas parlamento aktas, išleistas tą pačią dieną (an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation) [aktas papildyti baudžiamiesiems įstatymams dėl prievartos, grasinimų ir apsunkinimų] faktiškai atkūrė senąją padėtį nauja forma. Tokiu parlamentiniu fokusu visos priemonės, kuriomis darbininkai galėtų pasinaudoti streiko arba lokauto (taip vadinamas streikas susivienijusių fabrikantų, kurie kartu uždaro savo fabrikus) metu, buvo išimtos iš bendrosios teisės ir joms pradėta taikyti ypatinguosius baudžiamuosius įstatymus, kurių aiškinimas priklausė nuo pačių fabrikantų kaip taikos teisėjų. Dvejais metais anksčiau tuose pačiuose žemuosiuose rūmuose ir tas pats ponas Gladstonas, rodydamas tam tikrą kilnumą, pateikė įstatymo projektą dėl panaikinimo visų ypatingųjų baudžiamųjų įstatymų, nukreiptų prieš darbininkų klasę. Bet šis įstatymo projektas tebuvo svarstomas tik iki antrojo skaitymo; reikalas buvo vilkinamas tol, kol pagaliau «didžioji liberalų partija», padariusi sąjungą su toriais, įsidrąsino ryžtingai stoti prieš tą patį proletariatą, kuris davė jai valdžią. Nesitenkindama šia išdavyste, «didžioji liberalų partija» leido Anglijos teisėjams, visada šliaužėjusiems prieš viešpataujančias klases, ištraukti galios netekusius įstatymus prieš «konspiracijas» [sąmokslus] ir pritaikyti juos darbininkų koalicijoms. Kaip mes matome, Anglijos parlamentas tik prieš savo norą ir tik masių spaudžiamas atsisakė nuo įstatymų prieš streikus ir tredjunionus, po to, kai jis pats su begėdišku egoizmu per ištisus penkis metus buvo užėmęs padėtį nuolatinio kapitalistų tredjuniono, nukreipto prieš darbininkus.

Lygiai taip pat Prancūzijos buržuazija pačioje revoliucinės audros pradžioje ryžosi atimti iš darbininkų ką tik išsikovotą asociacijų teisę. 1791 m. birželio 14 d. dekretu ji paskelbė visas darbininkų koalicijas «nusikaltimu prieš laisvę ir žmogaus teisių deklaraciją», baudžiamu 500 livrų pabauda ir aktyviųjų piliečio teisių atėmimu vieneriems metams²²⁵. Šis įstatymas, kuris valstybinėmis-policinėmis

²²⁵ Pirmasis šio įstatymo straipsnis sako: «Kadangi vienos padėties arba vienos profesijos asmenų bet kokios rūšies korporacijų panaikinimas yra vienas

priemonėmis įspraudžia konkurenciją tarp kapitalo ir darbo į kapitalui patogius rėmus, pergyveno revoliucijas ir dinastijų pasikeitimus. Net teroro vyriausybė paliko jį nepaliestą. Tik visiškai neseniai jis buvo išbrauktas iš Code Pénal [Baudžiamojo kodekso]. Nepaprastai būdingas yra šio buržuazinio valstybės perversmo motyvavimas. «Nors ir pageidaujama,— kalbėjo Šapeljė, darydamas pranešimą,— kad darbo užmokestis pakiltų aukščiau dabartinio lygio, kad tuo būdu tas, kas jį gauna, išsilaisvintų iš absoliučios, beveik vergovinės priklausomybės, sąlygojamos būtinų pragyvenimo išteklių trūkumo», vis dėlto darbininkai neturi tarpusavyje tartis dėl savo interesų, neturi veikti išvien, siekdami sušvelninti savo «absoliučią, beveik vergovinę priklausomybę», kadangi tuo «jie pažeistų savo ci-devant maîtres [buvusiųjų šeimininkų], dabartinių įmonininkų laisvę» (laisvę laikyti darbininkus vergovėje!) ir kadangi koalicija prieš buvusiųjų cechinių šeimininkų nepotiją yra — ką jūs manytumėt? — yra Prancūzijos konstitucijos panaikintų cechų atkūrimas²²⁶.

4. KAPITALISTINIŲ ŽEMĖS NUOMININKŲ GENEZĖ

Mes išnagrinėjome tuos smurto metodus, kuriais buvo sukurti įstatymo neginami proletarai, tą kruvinąjį režimą, kuris pavertė juos sandomaisiais darbininkais, tas šlykščias valstybinės valdžios priemones, kurios, didindamos darbo išnaudojimo laipsnį, policiniais būdais didino kapitalo kaupimą. Dabar kyla klausimas: iš kur atsirado pirmieji kapitalistai? Juk kaimo gyventojų ekspropriavimas betarpiškai sukuria tik stambiuosius žemės savininkus. Kai dėl žemės nuomininkų genezės, tai mes ją galime pasekti žingsnis po žingsnio, nes tai yra lėtas procesas, kuris vystėsi daugelį šimtmečių. Turtiniai santykiai tarp pačių baudžiauninkų, jau nekalbant apie greta jų egzistavusius laisvuosius smulkius žemės savininkus, buvo labai įvairūs, dėl to ir jų emancipacija įvyko labai skirtingomis ekonomiškėmis sąlygomis.

Anglijoje pirmoji žemės nuomininko forma buvo bailiff [dvaro prievaizdas], kuris pats likdavo baudžiauninku. Savo padėtimi jis primena senovės Romos villicus'ą, tik su siauresne veiklos sfera. Antrojoje XIV šimtmečio pusėje į bailiff'o vietą stoja žemės

iš svarbiausiųjų Prancūzijos konstitucijos pagrindų, tai draudžiama atkurti tokias korporacijas bet kuria priedanga ir bet kuria forma». IV straipsnis pareiškia, kad «jei piliečiai, kurie verčiasi ta pačia profesija, tuo pačiu verslu arba amatu, kartu apsvarstys ir sudarys susitarimą, kuriuo bus siekiama kartu atsakyti teikti patarnavimus savo versline veikla ir savo darbais arba teikti juos tik už tam tikrą užmokestį, tai aukščiau išvardytieji suokalbatai ir susitarimai turi būti paskelbti... prieškonstituciniais, pasikėsiniu į laisvę ir žmogaus teisių deklaraciją ir t. t.», t. y. valstybiniu nusikaltimu, visiškai taip pat, kaip ir senuosiose darbininkų statutuose («Révolutions de Paris». Paris 1791, III t., 523 psl.).

²²⁶ *Buche et Roux*: «Histoire Parlementaire», X t., 193—195 psl., įvairiose vietose.

nuomininkas, kurį lendlordas aprūpina sėkla, gyvuliais ir žemdirbystės padargais. Jo padėtis maža kuo tesiskiria nuo valstiečio padėties. Jis tik išnaudoja daugiau samdomojo darbo. Jis greitai pasidarė «métayer», nuomininkas iš pusės. Jis pateikia vieną žemdirbystei reikalingo kapitalo dalį, lendlordas — kitą. Visą produktą jie pasiskirsto sutarties nustatoma proporcija. Anglijoje ši nuomos forma greitai išnyksta, užleisdama vietą žemės nuomininkui tikrąja šio žodžio prasme, kuris įdėdavo nuosavą kapitalą, ūkininkauja naudodamas samdomuosius darbininkus ir atiduoda lendlordui pinigais ar natūra dalį pridedamojo produkto kaip žemės rentą.

XV amžiuje, kol nepriklausomi valstiečiai ir žemės ūkio darbininkai, kurie greta samdomojo darbo vertėsi taip pat ir savarankišku ūkiu, dirbo patys sau, žemės nuomininko gyvenimo lygis buvo toks pat kuklus, kaip ir jo gamybos sfera. Žemės ūkio revoliucija, prasidėjusi paskutiniame XV amžiaus trečdalyje ir trukusi beveik visą XVI šimtmetį (tiesa, išskyrus paskutinius jo dešimtmečius), turtino nuomininką taip pat sparčiai, kaip kad skurdino kaimo gyventojus²²⁷. Bendruomeninių ganyklų ir pan. uzurpavimas leidžia nuomininkui žymiai padidinti savo gyvulių skaičių beveik be jokių kaštų, tuo tarpu kai gyvuliai teikia daug trąšų jo žemei.

XVI šimtmetyje prie to prisideda dar vienas lemiamos svarbos momentas. Tais laikais nuomos sutartys buvo sudaromos ilgam laikui, dažnai 99 metams. Nenutrūkstamas tauriųjų metalų, vadinasi, ir pinigų vertės kritimas buvo nuomininkams labai naudingas. Jis, jau nekalbant apie visas kitas aukščiau išnagrinėtas aplinkybes, mažino darbo užmokestį. Dalis tos sumos, kuria sumažėdavo užmokes-tis, pavirsdavo nuomininko pelnu. Nenutrūkstamas grūdų, vilnos, mėsos,— žodžiu tariant, visų žemės ūkio produktų kainų kilimas, nuomininkui nė kiek neprisidedant, didino jo piniginį kapitalą, tuo tarpu kai žemės rentą jis mokėdavo pagal senąsias sutartis, sudarytas esant ankstesnei pinigų vertei²²⁸. Tuo būdu jis turtėjo kartu ir

²²⁷ «Žemės nuomininkai,—sako Harisonas savo veikale «Description of England»,— kuriems anksčiau buvo sunku mokėti 4 sv. st. rentą, dabar mokė 40, 50, 100 sv. st. ir vis dėlto laiko savo operaciją nepelninga, jci, nuomos terminui pasibaigus, jie nėra atldėję 6—7 metų rentos».

²²⁸ Apie pinigų nuvertėjimo XVI šimtmetyje įtaką įvairioms visuomenės klasėms žr. «A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman» (London 1581). Dialoginė šio veikalo forma prisidėjo prie to, kad jis ilgą laiką buvo priskiriamas Šekspyriui ir net 1751 metais jis iš naujo buvo išleistas jo vardu. Jo autorius yra Viljamas Stafordas. Vienoje vietoje riteris (knight) samprotauja šitaip:

Riteris: «Jūs, mano kaimyne, žemdirby, jūs, pone prekybininke, ir jūs, mano gerasis varininke, kaip ir kiti amatininkai, jūs labai gerai galite apginti savo interesus. Nes kuo didesnė darosi visų daiktų kaina palyginti su tuo, kiek jie kainavo anksčiau, tuo labiau jūs keliate kainas savo prekiems ir savo darbo produktams, kuriuos jūs parduodate. Bet mes neturime nieko, ką galėtume parduoti aukštesne kaina ir tuo būdu išlyginti tą nuostolį, kurį mes turime pirkdami

savo samdomųjų darbininkų ir savo lendlordo sąskaita. Todėl nėra nieko nuostabaus, kad Anglija į XVI šimtmečio pabaigą turėjo ainiems laikams turtingų «kapitalistinių žemės nuomininkų» klasę²²⁹.

5. ŽEMĖS ŪKIO REVOLIUCIJOS GRĮŽTAMA ĮTAKA PRAMONEI. VIDAUS RINKOS PRAMONINIAM KAPITALUI SUKŪRIMAS

Šuoliais vykdomas ir nuolat atnaujinamas kaimo gyventojų eksproprijavimas ir jų nuvarymas nuo žemės, kaip mes matėme, teikė miesto pramonei vis naujas ir naujas mases proletarų, kurie visiškai nebuvo saistomi jokių cechinių santykių,— aplinkybė, privertusi senį A. Andersoną (nepainioti su Džemsu Andersonu) jo prekybos istorijoje patikėti betarpišku apvaizdos įsikišimu. Mes dar valandėlę

produktus». Kitoje vietoje riteris klausia daktarą: «Sakykite, prašau, kokias grupes žmonių jūs turite galvoje? Ir, pirmiausia, kas, jūsų nuomone, tokiu atveju neturi jokių nuostolių?» — *Daktaras*: «Aš turiu galvoje visus tuos, kurie gyvena iš pirkimo ir pardavimo ir, jei brangiai perka, tai taip pat brangiai ir parduoda». — *Riteris*: «O kas sudaro tą žmonių kategoriją, kuri, pasak jūsų, iš to laimi?» — *Daktaras*: «Na, žinoma, tai vis nuomininkai arba fermeriai, kurie už jų dirbamą žemę moka senąją rentą, nes jie moka pagal senąją normą, o parduoda pagal naująją, t. y. moka už savo žemę labai pigiai, o visa, kas joje išauga, parduoda brangiai...» — *Riteris*: «Na, o kas yra tie, kurie, pasak jūsų, iš to pralaimi daugiau, negu laimi šie žmonės?» — *Daktaras*: «Tai visi bajorai, džen-telmanai ir aplamai visi žmonės, kurie gyvena iš tvirtai nustatytos rentos arba algos, arba ne patys dirba savo žemę, arba nesiverčia pirkimu ir pardavimu».

²²⁹ Prancūzijoje régisseur, viduramžių pradžioje buvęs valdytoju ir feodalinių duoklių rinkėju feodalui, greitai pavirsta homme d'affaires [verteiva], kuris prievartos, apgaulės ir pan. būdu išauga į kapitalistą. Šie régisseurs kartais patys priklausė kilmingųjų luomui. Pavyzdžiui: «Šią ataskaitą pateikia p. Zakas de Toresas. Bezansono riteris kaštelionas, savo patronui, atsiskaitančiam Džone ponui Burgundijos hercogui ir grafui, dėl rentų, priklausančių iš minėtos kaštelionystės nuo 1359 m. gruodžio 25 d. iki 1360 m. gruodžio 28 d.» (*Alexis Monteil*: «Traité des matériaux manuscrits etc.», 234 psl.). Jau čia matyti, kad visose visuomeninio gyvenimo srityse didžiausia dalis tenka tarpininkams. Antai, ekonominėje srityje grietinėlę nuo jmonių nugriebia finansistai, biržos spekuliantai, pirkliai, krautuvininkai; civilinės teisės srityje advokatas apraizgo besibylinįjančias puses; politikoje deputatas reiškia daugiau negu jo rinkėjai, ministras — daugiau negu valdovas; religijoje dievą nustumia į antraeilę vietą jo «vietininkas žemėje», o šį pastarąjį — kunigai, kurie savo ruožtu yra neišvengiami tarpininkai tarp «gerojo ganytojo» ir jo avelių. Kaip ir Anglijoje, Prancūzijoje stambios feodalinės teritorijos buvo suskirstytos į begalinę daugybę smulkių ūkių, bet žymiai mažiau palankiomis sąlygomis kaimo gyventojams. XIV amžiuje smarkiai išsivystė nuomos, fermos arba vadinamieji terriers. Jų skaičius nuolat augo ir žymiai prašoko 100 000. Jie žemės rentos pavidalu sumoka nuo $\frac{1}{12}$ iki $\frac{1}{6}$ produkto pinigais arba natūra. Terriers buvo vadinami lenais, paleniais (fiefs, arrière-fiefs) ir t. t., priklausomai nuo to, kokios vertės ir kokio didumo buvo tas plotas, kurį kartais sudarydavo vos keli arpanai [morganai]. Visi šie terriers turėjo vieno arba kito laipsnio teisminę valdžią savo sklypų gyventojų atžvilgiu; tokių laipsnių buvo keturi. Galima įsivaizduoti, kokią priespaudą patyrė kaimo gyventojai nuo visų šių smulkių tironų. Monteilis sako, kad tais laikais Prancūzijoje buvo 160 000 teismų ten, kur dabar iš viso yra tik 4 000 teismo įstaigų (kartu su taikos teismais).

turime sustoti ties šiuo pradinio kaupimo elementu. Nepriklausomų, savarankiškai ūkininkaujančių kaimo gyventojų praretėjimą atitiko ne tiktai pramoninio proletariato sutirštėjimas, panašiai kaip kosminės materijos sutirštėjimas pagal Žofrua Sent-Ilerą paaiškinamas jos praretėjimu kitoje vietoje²³⁰. Nepaisant ją dirbančių žmonių skaičiaus sumažėjimo, žemė dabar duodavo tiek pat arba net dar daugiau produkto negu anksčiau todėl, kad žemės nuosavybės santykių revoliuciją lydėjo pagerinti dirbimo metodai, platesnė kooperacija, gamybos priemonių koncentracija ir t. t. ir todėl, kad samdomieji žemės ūkio darbininkai ne tik buvo verčiami intensyviau dirbti²³¹, bet ir vis labiau ir labiau mažėjo ta gamybos sritis, kurioje jie dirbo patys sau. Tuo būdu, išlaisvinant dalį kaimo gyventojų, taip pat išlaisvinami ankstesnieji jų pragyvenimo reikmenys. Jie dabar pavirsta medžiaginiais kintamojo kapitalo elementais. Atsidūręs tarp dangaus ir žemės valstietis turi uždirbti jų vertę pas savo naują poną, pramoninį kapitalistą, darbo užmokesčio forma. Tėvyninę žaliavą, kurią pramonei teikia žemės ūkis, ištiko tas pats likimas, kaip ir pragyvenimo reikmenis. Ji pavirto pastoviojo kapitalo elementu.

Įsivaizduokime, pvz., kad dalis Vestfalijos valstiečių, kurie Fridricho II laikais visi vertėsi linų verpimu*, yra prievarta eksproprijuota ir nuvaryta nuo žemės, tuo tarpu kai likusioji jų dalis paversta stambųjų žemės nuomininkų samdiniais. Lygia greta auga stambios linų verpyklos ir audimo įmonės, kuriose «išlaisvintieji» dabar dirba kaip samdomieji darbininkai. Linai atrodo visiškai taip pat kaip anksčiau. Nė vienas jų pluoštelis nepasikeitė, bet į jų kūną dabar įsiskverbė nauja socialinė siela. Jie dabar sudaro manufaktūros savininko pastoviojo kapitalo dalį. Jei anksčiau jie buvo paskirstyti tarp daugybės smulkiųjų gamintojų, kurie patys juos augindavo ir suverpdavo mažomis porcijomis, dirbdami kartu su savo šeimomis, tai dabar jie sutelkti rankose vieno kapitalisto, kuris verčia kitus žmones jam verpti ir austi. Linų verpykloje sunaudojamas papildomas darbas anksčiau realizuodavosi nesuskaitomų valstiečių šeimų papildomų pajamų pavidalu, taip pat — Fridricho II laikais — pavidalu mokesčių, imamų pour le roi de Prusse [pažodžiui — «Prūsijos karaliui», perkeltine prasme — «tuščiai»]. Dabar jis realizuojasi nedaugelio kapitalistų pelno pavidalu. Verptuvai ir audimo staklės, kurios anksčiau buvo išmėtytos po kaimus, dabar yra sutelktos nedaugelyje didelių darbo kazarmių, panašiai kaip patys darbininkai ir žaliava. Ir verptuvai, ir audimo staklės, ir žaliava iš priemonių, užtikrinančių nepriklausomą verpėjų ir audėjų egzistavimą, yra paversti priemonė-

²³⁰ Zr. jo «Notions de Philosophie Naturelle». Paris 1838.

²³¹ Šį momentą pabrėžia seras Džemsas Stiuartas.

* Originale yra neišverčiamas žodžių žaismas: «Bauern, die... alle Flachs, wenn auch keine Seide spannen», — «valstiečiai, kurie... visi vertėsi linų, nors ir ne šilko verpimu»; «keine Seide spinnen» pažodžiui — «neverpti šilko», perkeltine prasme — «gyventi ne puikiai». Red.

mis, užfikrinančiomis komandavimą²³² verpėjams ir audėjams ir siurbimą iš jų neapmokėto darbo. Sprendžiant iš stambiųjų manufaktūrų, lygiai kaip ir iš stambiųjų nuomojamų valdų, išorinės išvaizdos, anaipol negalima pasakyti, kad jos susidarė iš daugelio smulkių gamybinių vienetų sujungimo eksproprijuojant daugelį smulkių nepriklausomų gamintojų. Tačiau bešališko stebėtojo ši išorinė išvaizda neapgaus. Mirabo, revoliucijos liūto, laikais stambiosios manufaktūros dar buvo vadinamos manufactures réunies, jungtinėmis dirbtuvėmis, panašiai kaip mes kalbame apie jungtinius laukus. «Dėmesys kreipiamas,— sako Mirabo,— tik į stambiąsias manufaktūras, kuriose šimtai žmonių dirba valdant vienam direktoriui ir kurios paprastai vadinamos jungtinėmis manufaktūromis (manufactures réunies). Priešingai, nė nepažvelgiama į tas dirbtuves, kuriose suskaidytai dirba didelis skaičius darbininkų, kiekvienas savo paties rizika. Jos visiškai nustumiamos į antraeilę vietą. Ir tai — didelė klaida, nes tik jos sudaro tikrai svarbią liaudies turto sudėtinę dalį. . . Jungtinis fabrikas (fabrique réunie) gali nepaprastai smarkiai praturtinti vieną arba du įmonininkus, bet darbininkai yra tik geriau ar blogiau apmokami padienininkai, ir jie nedalyvauja įmonininko gerovėje. Priešingai, suskaitytas fabrikas (fabrique séparée) nieko nepraturtina, bet užtat palaiko daugybės darbininkų gerovę. . . Stropių ir tautų darbininkų skaičius augs, nes protingą gyvenimo būdą, darbštumą jie laiko priemone savo padėčiai iš esmės pagerinti, užuot siekus darbo užmokesčio mažo pakėlimo, kuris niekad negali turėti svarbių padarinių ateičiai ir palankiausiu atveju leidžia darbininkams šiek tiek geriau gyventi šiuo metu. Atskiros individualinės manufaktūros, paprastai sujungtos su smulkiuoju žemės ūkiu, užtikrina laisvę»²³³. Dalies kaimo gyventojų eksproprijavimas ir išvijimas iš kaimo ne tik išlaisvina pramoniniam kapitalui darbininkus, jų pragyvenimo reikmenis, jų darbo medžiagą, bet ir sukuria vidaus rinką.

Iš tikrųjų, tie įvykiai, kurie smulkiuosius valstiečius paverčia samdomaisiais darbininkais, o pragyvenimo reikmenis ir darbo priemones daiktiniais kapitalo elementais, tuo pačiu metu pastarajam kuria jo vidaus rinką. Anksčiau valstiečio šeima pati gamindavo ir perdirbdavo pragyvenimo reikmenis ir žaliavas, kurias ji daugiausia pati ir suvartodavo. Dabar šios žaliavos ir pragyvenimo reikmenys pavirto prekėmis. Stambus žemės nuomininkas juos parduoda; manufaktūros yra jo rinka. Veralpai, drobė, šiurkštūs vilnoniai

²³² «Aš suteiksiu jums», sako kapitalistas, «garbę tarnauti man ta sąlyga; kad už mano prisiriamą darbą jums komanduoti jūs atiduosite man tą truputį, kurį jūs dar tebeturite» (*J. J. Rousseau: «Discours sur l'Économie Politique» [Genève 1756, 70 psl.]*).

²³³ *Mirabeau: «De la Monarchie prussienne»*. Londres 1788, III t., 20—109 psl., įvairiose vietose. Jei Mirabo išskaidytas dirbtuves laiko ekonomiškėmis ir našesnėmis už «jungtines» ir pastarosiose temato tik dirbtinius šiltdaržio augalus, išaugintus vyriausybės rūpinimusi, tai tokia pažiūra paaiškinama tuometine daugumos kontinentinių manufaktūrų būkle.

gaminiai — daiktai, kuriems žaliavų turėjo kiekviena valstiečio šelma ir kuriuos ji verpė ir audė savam vartojimui,— dabar pavirto manufaktūriniais gaminiais, kuriems realizuoti rinką sudaro kaip tik žemdirbystės apygardos. Gausūs išskaidyti vartotojai, kuriuos iki šiol aptarnaudavo daugybė smulkiųjų savo rizika dirbančių gamintojų, dabar koncentruojasi ir sudaro stambią, pramoninio kapitalo aprūpinamą rinką²³⁴. Taip lygia greta su anksčiau savarankiškai ūkininkavusių valstiečių eksproprijavimu ir jų atskyrimu nuo jiems priklausančių gamybos priemonių vyksta šalutinių kaimo verslų naikinimas, manufaktūros ir žemės ūkio atsiskyrimo procesas. Ir tiktau naminės kaimo gamybos panaikinimas tegali tam tikros šalies vidaus rinkai suteikti tą dydį ir tą pastovumą, kurie yra reikalingi kapitalistiniam gamybos būdai.

Tačiau manufaktūrų tikrąja šio žodžio prasme laikotarpis dar nesukelia radikalaus pertvarkymo. Priminsime, kad manufaktūra užvaldo nacionalinę gamybą tiktai labai palaipsniui, visada remdamasi miesto amatais ir naminiiais šalutiniais kaimo verslais, kaip plačia baze [Hintergrund]. Naikindama šiuos šalutinius verslus ir miesto amatus viena jų forma, tam tikrose pramonės šakose, tam tikruose punktuose, ji vėl atgaivina juos kituose, nes jie tam tikru laipsniu yra reikalingi jos žaliavoms apdirbti. Todėl ji sukuria naują klasę smulkiųjų žemdirbių, kuriems žemės dirbimas yra tik šalutinė šaka, o svarbiausias užsiėmimas yra pramoninis darbas, gaminimas produktų, kurie — betarpiškai ar tarpininkaujant pirkliui — parduodami manufaktūrai. Tai viena iš priežasčių, nors ir ne svarbiausioji, to reiškinio, kuris pirmiausia gali supainioti Anglijos istorijos tyrinėtoją. Nuo XV amžiaus paskutinio trečdaliai jis ten susiduria su nesiliaujančiais, tik retkarčiais pritilstančiais nusiskundimais tuo, kad kaime auga kapitalistinis ūkis ir progresuoja valstietijos naikinimas. Bet, iš antros pusės, tyrinėtojas mato, kad valstietija egzistuoja visą laiką, tiesa, ji mažėja ir jos sąlygos vis blogėja²³⁵. Svarbiausioji to priežastis yra štai kas: Anglijoje pakaitomis vyrauja čia grūdų ūkis, čia gyvulininkystė, ir priklausomai nuo to svyruoja valstiečių gamybos dydis. Tik stambioji pramonė su savo mašinomis teikia pastovų pagrindą kapitalistiniam žemės ūkiui, radikaliai eksproprijuoja di-

²³⁴ «Jei dvidešimt svarų vilnos pačios darbininko šeimos darbu, kuris atliekamas protarpiais tarp kitų jos darbų, pamažu paverčiama drabužiais, kuriais ta šeima dėvi ištisus metus, tai čia nėra nieko nepaprasto. Bet nugabenkite tą vilną į rinką, nusiūskite ją į fabriką, paskui fabriko produktą — makleriui, paskui pirkliui, ir jūs gausite stambias prekybines operacijas, kurių nominalusis kapitalas bus dvidešimt kartų didesnis už tos vilnos vertę... Tuo būdu darbininkų klasė išnaudojama tam, kad būtų galima palaikyti skurdžius fabriko žmones, parazitinę krautuvininkų klasę ir fiktyvią komercinę, piniginę ir finansinę sistemą» (David Urquhart: «Familiar Words». London 1855, 120 psl.).

²³⁵ Išimtį sudaro Kromvelio laikai. Kol laikėsi respublika, visi Anglijos liaudies masių sluoksniai atsigavo nuo to nustumimo, kurio auka jie buvo tapę valdant Tiudorams.

džiulę kaimo gyventojų daugumą ir užbaigia žemės ūkio atskyrimą nuo naminių kaimo verslų, išraudama jų šaknis — verpimą ir audimą²³⁶. Vadinasi, tiktai ji užkariauja pramoniniam kapitalui visą vidaus rinką²³⁷.

6. PRAMONINIO KAPITALISTO GENEZĖ

Pramoninio²³⁸ kapitalisto genezei nėra būdingas tas laipsniškumas, kuris yra būdingas žemės nuomininko genezei. Be abejonės, kai kurie smulkūs cechiniai meistrai ir dar daugiau savarankiškų smulkiųjų amatininkų arba net samdomųjų darbininkų iš pradžių pavirto smulkiais kapitalistais, o paskui, palaispniui plėsdami samdomojo darbo išnaudojimą ir atitinkamai didindami kapitalo kaupimą, pavirto kapitalistais sans phrase [be išlygų]. Kapitalistinės gamybos kūdikystės laikotarpiu, lygiai kaip ir viduramžių miestinio gyvenimo kūdikystės laikotarpiu, klausimas, kas iš bėglių baudžiauninkų turi būti šeimininkas ir kas tarnas, paprastai buvo sprendžiamas priklausomai nuo to, kas iš jų anksčiau buvo pabėgęs nuo savo ponų. Bet nepaprastas šio metodo lėtumas anaipolt neaititiko prekybinių poreikių tos naujosios pasaulinės rinkos, kurią sukūrė didieji XV amžiaus pabaigos atradimai. Iš viduramžių buvo paveldėtos dvi skirtingos kapitalo formos, kurios brendo įvairiausiose visuomeninėse-ekonominėse formacijose ir iki kapitalistinio gamybos būdo eros buvo laikomos kapitalu quand même [aplamai]: lupikiškasis kapitalas ir

²³⁶ Teketas žino, kad iš manufaktūrų tikrąja šio žodžio prasme ir iš kaimo arba naminių manufaktūrų suirimo atsirado, įvedus mašinas, stambioji vilnos pramonė (*Tuckett*: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population». London 1846, I t., 144 psl.). «Plūgas, jungas buvo dievų išradimas ir didvyrių užsiėmimas — argi audimo staklės, verpstė ir ratelis yra prastinės kilmės? Jūs atskiriate ratelį nuo plūgo, verpstę nuo jungo ir gaunate fabrikus ir prieglaudą, kreditą ir krizes, dvi priešiškas nacijas, žemdirbinę ir komercinę» (*David Urquhart*: «Familiar Words». London 1855, 122 psl.). Bet štai ateina Keris ir kaltina Angliją, žinoma, ne be pagrindo, tuo, kad ji siekia paversti visas kitas šalis išimtinai žemdirbinėmis ir pasidaryti jų fabrikantu. Jis teigia, kad šitaip yra nuniokota Turkija, nes ten «žemvaldžiams ir žemdirbiams niekad neleido (Anglija) patiems sutvirtėti, sudarant natūralią plūgo ir audimo staklių, kūjo ir akėčių sąjungą» («The Slave Trade», 125 psl.). Jo nuomone, Urkartas pats yra vienas iš svarbiausiųjų Turkijos nuniokojimo kaltininkų, nes, Anglijos interesais, jis ten propagavo prekybos laisvę. Bet geriausia yra tai, kad Keris — tarp kita ko, didelis Rusijos pakalikas — šį atskyrimo procesą nori sutrukdyti protekcionizmo sistema, kuri iš tikrųjų jį spartina.

²³⁷ Filantropiniai anglų ekonomistai, kaip Milis, Rodžersas, Goldvinas Smitas, Fausetas ir t. t., ir liberalieji fabrikantai, kaip Džonas Braitas ir Ko, klausia Anglijos žemės aristokratas, kaip dievas klausė Kainą apie jo brolių Abelį, — kur dingo tūkstančiai mūsų freeholders [valstiečių]? — Bet iš kurgi jūs esate kilę? Iš šitų valstiečių sunaikinimo. Ir kodėl jūs neklausiate, kur dingo savarankiški audėjai, verpėjai, amatininkai?

²³⁸ «Pramoninis» čia pavartotas priešingai «žemdirbiniam». Ekonominės «kategorijos» prasme žemės nuomininkas yra toks pat pramoninis kapitalistas, kaip ir fabrikantas.

pirklinis kapitalas. «Dabartiniu metu visas visuomenės turtas pirmiausia patenka į kapitalisto rankas. . . jis moka rentą žemės savininkui, darbo užmokestį — darbininkui, mokesčių ir dešimtinės rinkėjui — tai, kas jiems priklauso, ir didelę, iš tikrųjų didžiausią ir kiekvieną dieną vis augančią darbo metinio produkto dalį jis palieka sau. Dabartiniu metu kapitalistas gali būti laikomas savininku, į kurio rankas pirmiausia patenka visas visuomenės turtas, nors nė vienas įstatymas jam teisės į šią nuosavybę nėra suteikęs. . . Šį pasikeitimą nuosavybės sferoje sukėlė tai, kad buvo imamos palūkanos už kapitalą. . . ir nemažiau reikšminga, kad visos Europos įstatymų leidėjai siekė tai sutrukdyti įstatymais prieš lupikavimą. . . Kapitalistų valdžia visam šaliai turtui yra visiška nuosavybės teisės revoliucija, o kokio įstatymo arba eilės įstatymų pagrindu buvo įvykdyta ši revoliucija?»²³⁹. Autorius turėtų atminti, kad revoliucijos vykdomos ne įstatymų pagrindu.

Iš lupikavimo ir prekybos susikūrusiam piniginiam kapitalui pavirsti pramoniniu kapitalu trukdė feodalinė santvarka kaime, cechinė santvarka mieste²⁴⁰. Šie suvaržymai išnyko, kai buvo paleisti feodaliniai ginkluotieji būriai, kai kaimo gyventojai buvo eksproprijuoti ir iš dalies nuvaryti nuo žemės. Naujoji manufaktūra atsirado eksportiniuose jūros uostuose arba tokiose šalies kaimiškose vietose, kurių nesiekė senųjų miestų santvarkos ir jos cechinių nuostatų kontrolė. Todėl Anglijoje buvo kilusi įnirtinga corporate towns [senųjų miestų su cechine korporacine santvarka] kova prieš šiuos naujus pramonės daigynus.

Aukso ir sidabro telkinių atradimas Amerikoje, čiabuvių gyventojų naikinimas, pavergimas ir gyvųjų laidojimas rūdynuose, pirmieji žygiai Ost-Indijai užkariauti ir išgrobstyti, Afrikos pavertimas juodaodžių prekybinės medžicklės rezervatu — tokia buvo kapitalistinės gamybos eros aušra. Šie idiliški procesai sudaro svarbiausius pradinio kaupimo momentus. Po to seka Europos nacijų prekybinis karas, kurio arena buvo žemės rutulys. Šis karas prasideda Nderlandų atsisakyrimu nuo Ispanijos, įgauna milžinišką mastą Anglijos antijakobininiame kare ir dar tebevyksta opijaus karuose su Kinija ir t. t.

Įvairūs pradinio kaupimo momentai pasiskirsto, daugiau ar mažiau chronologine tvarka, tarp įvairių šalių, būtent: tarp Ispanijos, Portugalijos, Olandijos, Prancūzijos ir Anglijos. Anglijoje į XVII amžiaus pabaigą jie nuosekliai sujungiami į sistemą, apimančią kolonizavimą, valstybines skolas, šiuolaikinius mokesčius ir protekcionizmą. Šie metodai iš dalies remiasi brutaliausia prievarta, kaip,

²³⁹ «The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted». London 1832, 98, 99 psl. Šio anonimino veikalo autorius yra T. Hodskinas.

²⁴⁰ Dar 1794 metais smulkieji Lidso meistrai-gelumbininkai siuntė į parlamentą deputaciją su peticija išleisti įstatymą, kuris uždraustų pirkliais pasidaryti fabrikantais (*Dr. Aikin*: «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester». London 1795).

pvz., kolonijinė sistema. Bet visi jie naudojami valstybine valdžia, t. y. koncentruota ir organizuota visuomenine prievarta, kad paspartintų feodalinio gamybos būdo pavertimo kapitalistiniu procesą ir sutrumpintų jo pereinamąsias stadijas. Prievarta yra kiekvienos senosios visuomenės pribuvėja, kai ji yra nėščia nauja visuomene. Pati prievarta yra ekonominė potencialia.

Apie krikščioniškąją kolonijinę sistemą V. Hauitas, žmogus, kuris krikščionybę yra padaręs savo specialybe, sako: «Vadinamųjų krikščioniškųjų rasių barbariškumas ir begėdiški žiaurumai, įvykdyti visose pasaulio dalyse ir prieš visas tautas, kurias joms pavykdavo pavergti sau, pralenkia visus baisumus, kuriuos bet kurioje istorinėje epochoje vykdė bet kuri rasė, neišskiriant nė labiausiai laukinių ir tamsių, negailestingiausių ir begėdiškiausių»²⁴¹. Olandijos kolonijinio ūkio istorija — o Olandija buvo pavyzdinė XVII šimtmečio kapitalistinė šalis — «atskleidžia nepalyginamą išdavysčių, papirkimų, nužudymų ir niekšybių vaizdą»²⁴². Nėra nieko būdingesnio, kaip olandų praktikuota sistema — vogti žmones Celebese, siekiant papildyti vergų skaičių Javos saloje. Tuo tikslu buvo ruošiami specialūs žmonių vagys. Vagis, vertėjas ir pardavėjas buvo svarbiausieji šios prekybos agentai, čiabuvių princai — svarbiausieji pardavėjai. Pavogtasis jaunimas buvo uždaromas į slaptus Celebeso kalėjimus, kol pakankamai subręsdavo, kad galėtų būti išvežamas vergus gabenančiais laivais. Viena oficiali ataskaita sako: «Pavyzdžiui, šiame Makasaro mieste gausu slaptų kalėjimų, vienas už kitą baisesnių, kurie yra prikimšti nelaimingų gobšumo ir tironijos aukų, surakintų grandinėmis, prievarta išplėštų iš savo šeimų». Siekdami užvaldyti Malaką, olandai papirkė portugalų gubernatorių. 1641 metais jis juos įsileido į miestą. Jie tuojuo pat nuskubėjo į jo namus ir užmušė jį, kad galėtų «atsisakyti» sumokėti sutartą papirkimo sumą, 21 875 sv. st. Kur tik jie įkeldavo koją, visur prasidėdavo nusiaubimas ir gyventojų naikinimas. Banjuvangi, Javos provincija, 1750 metais turėjo daugiau kaip 80 000 gyventojų, o 1811 metais tikrai 8 000. Štai kas yra doux commerce [švelnioji prekyba]!

Kaip yra žinoma, Anglijos — Ost-Indijos kompanija, šalia politinės valdžios Ost-Indijoje, gavo išimtinį arbatos prekybos ir apamai prekybos su Kinija monopolį, ir, be to, jos rankose taip pat buvo sutelktas krovinių transportavimo iš Europos ir į Europą monopolis.

²⁴¹ *William Howitt*: «Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies». London 1838, 9 psl. Kaip buvo elgiamasi su vergais, gera duomenų santrauka duodama *Charles Comte* veikale: «Traité de la Législation», 3-sis leid., Bruxelles 1837. Reikia detaliai išstudijuoti šį veikalą, norint pamatyti, kuo pavirsta pats buržuas ir kuo jis paverčia savo darbininkus ten, kur jis nesivaržydamas gali pertvarkyti pasaulį pagal savo pavidalą.

²⁴² *Thomas Stamford Raffles*, buvęs Javos salos leitenantas-gubernatorius: «History of Java and its dependencies». London 1817 [II t., priedas, CXC—CXCI psl.].

Bet laivininkystė tarp Indijos pakrantės vietovių ir tarp salų, taip pat ir prekyba Indijos viduje pasidarė aukštųjų kompanijos pareigūnų monopoliumi. Druskos, opijaus, betelio ir kitų prekių monopolis buvo neišsenkami turto šaltiniai. Pareigūnai patys nustatydavo kainas ir pagal savo norą lupdavo iš nelaimingų indų. Generalgubernatorius dalyvavo šioje privačioje prekyboje. Jo favoritai sudarydavo sutartis tokiomis sąlygomis, kurios leido jiems, geriau negu alchemikams, daryti auksą iš nieko. Stambūs turtai dygo kaip grybai po lietaus ir pradinis kaupimas vyko iš anksto neįdedant nė vieno šilingo. Uoreno Heistingso bylos teisminiame tyrime gausu tokios rūšies pavyzdžių. Štai vienas iš jų. Viena sutartis opijui pristatyti buvo sudaryta su kažkokiu Salivenu tuo momentu, kai jis — tarnybiniu pavedimu — buvo beišvykstaš į Indijos vietovę, esančią gana toli nuo opijaus gamybos rajono. Salivenas parduoda savo sutartį už 40 000 sv. st. kažkokiam Binui, o Binas tą pačią dieną ją perparduoda už 60 000 sv. st. Paskutinis sutarties pirkėjas ir jos vykdytojas pareiškė dar gavęs iš jos nepaprastai didelį pelną. Pagal vieną dokumentą, kuris buvo pateiktas parlamentui, nuo 1757 iki 1766 metų kompanija ir jos pareigūnai privertė indus padovanoti jiems 6 milijonus sv. st. 1769—1770 metais anglai dirbtinai sukėlė badą, supirkdami visus ryžius ir atsikydami parduoti juos kitaip, kaip tik pasakiškai aukštomis kainomis²⁴³.

Zinoma, visų baisiausiai su čiabuviais buvo elgiamasi išimtinai eksportinei prekybai skirtose plantacijose, kaip, pvz., Vest-Indijoje, o taip pat plėšti ir grobti atiduotose turtingose ir tankiai apgyventose šalyse, kaip Meksika ir Ost-Indija. Tačiau ir tikrosiose kolonijose neišvengiamai pasireiškė krikščioniškasis pradinio kaupimo pobūdis. Naujosios Anglijos puritonai — šie blaiviojo protestantizmo virtuožai — 1703 metais nutarė savo Assembly [įstatymų leidžiamajame susirinkime] mokėti 40 sv. st. premiją už kiekvieną indėnų skalpą ir už kiekvieną raudonąjį belaisvį; 1720 metais premija už kiekvieną skalpą buvo padidinta iki 100 sv. st., 1744 metais, Masačuzets-Bėjui vieną gentį paskelbus maištinga, buvo nustatytos šios kainos: už 12 ir daugiau metų vyro skalpą 100 sv. st. naująja valiuta, už vyriškos lyties belaisvį 105 sv. st., už belaisvę moterį arba vaiką 55 sv. st., už moters arba vaiko skalpą 50 sv. st.! Keliais dešimtmečiais vėliau kolonijinė sistema atkeršijo šių dievobaimingų pilgrim fathers [tėvų piligrimų] palikuonims, kurie savo ruožtu tapo maištininkais. Anglų papirkimų ir kurstymo dėka jie buvo tomahawked [iššudyti tomahaukais]. Britanijos parlamentas paskelbė kruvynuosis šunis ir skalpavimą «dievo ir gamtos jam duotomis priemonėmis».

²⁴³ 1866 metais vien tik Orisos provincijoje daugiau kaip milijonas indų mirė bado mirtimi. Vis dėlto visomis priemonėmis buvo siekiama praturtinti Indijos valstybės iždą, parduodant badaujantiems pragyvenimo reikmenis padidintomis kainomis.

Kolonijinė sistema padėjo sparčiai augti prekybai ir laivininkystei. «Gesellschaften Monopolia» [«bendrovės-monopolijos»] (Liuteris) buvo galingi kapitalo koncentracijos svertai. Kolonijos užtikrino realizavimo rinką sparčiai besivystančioms manufaktūroms, o monopolinis šios rinkos valdymas užtikrino smarkų kaupimą. Lobiai, kurie už Europos ribų buvo įgyjami tiesiog plėšiant, pavergiant čiabuvius, žudant, plaukė į metropoliją ir čia pavirsdavo kapitalu. Olandija, kuri pirmutinė pilnutinai išvystė kolonijinę sistemą, jau 1648 metais pasiekė aukščiausią savo prekybinės galybės tašką. «Ji beveik nedalomai valdė Ost-Indijos prekybą ir prekybinius santykius tarp Europos pietvakarių ir šiaurės rytų. Jos žvejybos verslovės, laivininkystė, manufaktūros neturėjo sau lygių jokiaje kitoje šalyje. Šios respublikos kapitalai buvo, gal būt, didesni už visos likusios Europos kapitalus, kartu paėmus». [G. Gülich: «Geschichtliche Darstellung etc.». Jena 1830, I t., 371 psl.] Giulichas tik užmiršta pridurti: Olandijos liaudies masės jau 1648 metais daugiau kentėjo nuo besaikio darbo, labiau skurdo ir buvo engiamos žiauriau negu visos likusios Europos liaudies masės.

Dabartiniu laiku pramoninė hegemonija sukelia prekybinę hegemoniją. Priešingai, tikruoju manufaktūriniu laikotarpiu prekybinė hegemonija užtikrina pramoninį vyravimą. Iš to atsiranda tas nepaprastas vaidmuo, kurį anuo metu vaidino kolonijinė sistema. Tai buvo tas «svetimasis dievas», kuris sėdo į altorių greta senųjų Europos dievų ir vieną gražią dieną vienu pastūmėjimu visus juos išmetė iš šventovės. Kolonijinė sistema turtėjimą paskelbė paskutiniu ir vieninteliu žmonijos tikslu.

Viešojo kredito, t. y. valstybinių skolų, sistema, kurios užuomazgų mes dar viduramžiais randame Genujoje ir Venecijoje, manufaktūriniu laikotarpiu paplito visoje Europoje. Kolonijinė sistema su jos jūros prekyba ir prekybiniais karais buvo jai šiltadaržis. Taip ji pirmiausia įleido šaknis Olandijoje. Valstybinė skola, t. y. valstybės — despotinės, konstitucinės ar respublikinės — perleidimas, deda savo antspaudą kapitalistinei erai. Vienintelė vadinamojo nacionalinio turto dalis, kuri iš tikrųjų yra bendrame kiekvienos šiuolaikinės tautos valdyme, tai — jos valstybinė skola^{243a}. Todėl visiškai nuosekli yra šiuolaikinė doktrina, kad tauta esanti tuo turtingesnė, kuo didesnis yra jos įsiskolinimas. Viešasis kreditas pasidaro kapitalo tikėjimo simboliu. Ir, atsirandant valstybiniam įsiskolinimui, mirštama nuodėme, kuriai nėra atleidimo, pasidaro jau nebe šventosios dvasios niekinimas, o pasitikėjimo valstybine skola sulaužymas.

Valstybinė skola pasidaro vienu iš stipriausiųjų pradinio kaupimo svertų. Tartum burtų lazdelės prisilietimu ji apdovanoja neproduktyvius pinigų gamybine galia ir tuo būdu paverčia juos kapitalu,

^{243a} Viljamas Kobetas pažymi, kad Anglijoje visos viešosios įstaigos vadinamos «karališkomis», bet užtat ten esti «nacionalinė» skola (national debt).

o pinigams čia nėra reikalo įveikti sunkumus arba statyti save į pavojų, kuris yra neatskiriama susijęs su pinigų dėjimu į pramonę ir net į lupikiškas operacijas. Valstybės kreditoriai iš tikrųjų neduoda nieko, nes jų paskolintos sumos pavirsta valstybiniais lengvai perleidžiamais skoliniais pasižadėjimais, kurie funkcionuoja jų rankose visiškai taip pat, kaip ir tų pačių sumų grynieji pinigai. Bet šalia tuo būdu sukurtos dykaduonių rentininkų klasės ir improvizuoto turto finansistų, kurie vaidina tarpininkų tarp vyriausybės ir nacijos vaidmenį, šalia mokesčių atpirkėjų, pirklių ir privačių fabrikantų, į kurių rankas patenka geroka kiekvienos valstybinės paskolos dalis kaip iš dangaus nukritęs kapitalas, valstybinė skola sukūrė akcines bendroves, visokios rūšies vertybinių popierių prekybą, ažiotažą, žodžiu tariant — lošimą biržoje ir šiuolaikinę bankokratiją.

Nuo pat savo atsiradimo stambūs bankai, papuošti nacionaliniais titulai, buvo tik privačių spekuliantų bendrovės, kurios rėmė vyriausybes ir, gautų privilegijų dėka, galėjo skolinti joms pinigų. Todėl tikriausias valstybinės skolos augimo matas yra progresyvus kilimas akcijų tų bankų, kurių klestėjimas prasideda nuo Anglijos banko įsteigimo (1694 m.). Anglijos bankas pradėjo savo veiklą, skolindamas vyriausybei pinigų iš 8%; kartu jis buvo parlamento įgaliotas kalti pinigus iš to paties kapitalo, kurį jis tuo būdu dar kartą skolino publikai banknotų forma. Šiais banknotais jis galėjo diskontuoti vekselius, skolinti laiduojant prekėmis, supirkinėti tauriuosius metalus. Praėjo nedaug laiko, ir šie paties banko fabrikuojami kreditiniai pinigai pradėjo funkcionuoti kaip metaliniai pinigai, kuriais Anglijos bankas duodavo paskolų valstybei ir valstybės sąskaita sumokėdavo valstybinių paskolų palūkanas. Negana to, kad jis viena ranka duodavo, siekdamas kita ranka daugiau atsiimti; jis ir gaudamas likdavo amžinas nacijos kreditorius iki paskutinio duoto skatiko. Pamažu jis pasidarė būtina šalies metalinių lobių saugykla ir traukos centru visam prekybiniam kreditui. Tuo pačiu metu, kai anglai liovėsi deginę ant laužo raganas, jie pradėjo karti banknotų klas-totojus. Kokį įspūdį to meto žmonėms padarė staigus šios bankokra-tų, finansistų, rentininkų, maklerių, spekuliantų ir biržos vilkų gau-jos atsiradimas, parodo anų laikų literatūra, pvz., Bolinbroko veikalai^{243b}.

Kartu su valstybinėmis skolomis atsirado tarptautinio kredito sistema, kuri dažnai vienai arba kitai tautai yra vienas iš slaptų pradi-nio kaupimo šaltinių. Antai, Venecijos vykdytos plėšimo sistemos niekšybės sudarė tokį slaptą kapitalistinio turto pagrindą Olandijai, kuriai nusmukusi Venecija skolino stambias pinigų sumas. Tokie pat santykiai buvo tarp Olandijos ir Anglijos. Jau XVIII amžiaus pra-

^{243b} «Jei totoriai mūsų laikais užplūstų Europą, būtų labai sunku jiems išaiškinti tą reikšmę, kuri mūsų tarpe priklauso finansistui» (*Montesquieu: «Esprit des lois», išl. Londres 1769, IV t., 33 psl.*). [*Монтескье: «О духе законов», Kovalevskio red. vertimas, S. Peterburgas, 1900, 607 psl.*]

džioje Olandijos manufaktūras toli pralenkė angliškosios, ir olandai nustojo buvę viešpataujanti prekybinė ir pramoninė nacija. Todėl 1701—1776 metų laikotarpiu vienu iš svarbiausiųjų olandų verslų darosi didžiulių kapitalu skolinimas, ypač savo galingai konkurentei Anglijai. Panašūs yra dabartiniu metu santykiai tarp Anglijos ir Jungtinių Valstybių. Daugelis kapitalų, kurie, nežinodami savo kilmės, šiandien funkcionuoja Jungtinėse Valstybėse, yra dar tik vakar Anglijoje kapitalizuotas vaikų kraujas.

Kadangi valstybinės skolos remiasi valstybės pajamomis, iš kurių turi būti padengiamos metinės palūkanos ir panašūs mokėjimai, tai šiuolaikinė mokesčių sistema pasidarė būtinu valstybinių paskolų sistemos papildymu. Paskolos leidžia vyriausybei taip padengti nepaprastus išlaidas, kad mokesčių mokėtojas iš karto nepajunta visos pastarųjų naštos, bet vėliau tos pačios paskolos reikalauja pakelti mokesčius. Iš antros pusės, mokesčių pakėlimas, kurį sukelia viena po kitos užtraukiamos paskolos, verčia vyriausybę, atsiradus naujoms nepaprastoms išlaidoms, užtraukti vis naujas paskolas. Tuo būdu pačioje šiuolaikinėje fiskalinėje sistemoje, kurios ašį sudaro mokesčiai būtinausiems pragyvenimo reikmenims (vadinasi, jų pabrangimas), glūdi automatinio mokesčių augimo užuomazga. Per didelis apmokestinimas yra ne atsitiktinis nukrypimas, bet veikiau principas. Olandijoje, kur ši sistema buvo pirmiausia įsitvirtinusi, didysis patriotas de Vitas garbina ją savo «Maksimose» todėl, kad ji yra geriausias būdas išugdyti samdomojo darbininko nuolankumą, saikingumą, stropumą ir... pasiryžimą pakelti besaikį darbą. Tačiau griaunamoji įtaka, kurią šiuolaikinė fiskalinė sistema daro samdomųjų darbininkų būklei, mus čia domina mažiau negu jos sąlygotas valstiečių, amatininkų, žodžiu tariant, visų smulkiosios buržuazijos sudėtinių dalių prievartinis eksproprijavimas. Šiuo klausimu nėra dviejų nuomonių, net buržuazinių ekonomistų tarpe. Eksproprijuojamasis fiskalinės sistemos poveikis dar padidėja dėl protekcionizmo, kuris pats yra viena iš neatimamų fiskalinės sistemos sudėtinių dalių.

Tas stambus vaidmuo, kurį valstybinės skolos ir jas atitinkanti fiskalinė sistema vaidina kapitalizuojant turtą ir eksproprijuojant mases, suklaidino eilę rašytojų: Kobetą, Dabldėjų ir kitus, kuriems atrodo, kad svarbiausia šiuolaikinių tautų skurdo priežastis yra valstybinės skolos ir fiskalinė sistema.

Protekcionizmo sistema buvo dirbtinė priemonė fabrikuoti fabrikantams, eksproprijuoti nepriklausomiems darbininkams, kapitalizuoti nacionalinėms gamybos priemonėms ir pragyvenimo reikmenims; prievarta trumpinti perėjimą iš senojo gamybos būdo į šiuolaikinį. Europos valstybės pešėsi dėl patento šiam išradimui ir, kartą patekusios į tarnybą pasipelnymo riteriams, jau nebesitenkiino tuo, kad apkraudavo tuo tikslu duokle savo tautas, netiesiogiai — apsauginiais muitais, tiesiogiai — eksportinėmis premijomis ir pan. Jos prievarta naikino bet kurią pramonę nuo jų priklausomose antraeilėse šalyse,

kaip kad, pvz., anglai išnaikino vilnos manufaktūrą Airijoje, Europos kontinente Kolbero dėka šis procesas buvo dar labiau suaprasčintas. Pradinis kapitalas čia plaukia pramonininkams tam tikra dalimi tiesiog iš valstybės išdo. «Kam,— sušunka Mirabo,— taip toll ieškoti priežasčių, dėl kurių suklestėjo Saksonijos manufaktūros prieš Septynerių metų karą? Pakanka atkreipti dėmesį į 180 milijonų valstybinę skolą!»²⁴⁴.

Kolonijinė sistema, valstybinės skolos, mokesčių našta, protekcionizmas, prekybiniai karai ir t. t.— visos šios tikrojo manufaktūrinio laikotarpio atžalos milžiniškai išauga stambiosios pramonės kūdikystės laikotarpiu. Šios pramonės atsiradimas pažymėtas milžinišku erodišku kūdikių žudymu. Fabrikai rekrutuoja savo darbininkus, kaip ir karališkasis laivynas savo jūreivius,— smurtu. Kad ir kaip abejingai seras F. M. Idenas žiūri į tas baisybes, kurios lydėjo žemės eksproprijavimą iš kaimo gyventojų nuo XV šimtmečio paskutinio trečdalis ir iki pat jo laikų, iki XVIII šimtmečio pabaigos, kad ir su koku pasitenkinimu jis sveikina šį procesą, kuris yra «būtinasis kapitalistiniams žemės ūkiui sukurti ir «teisingam ariamosios žemės ir ganyklų santykiui nustatyti», bet ir jis neįrodo, kad ekonominiu atžvilgiu yra būtina grobti ir pavergti vaikus, siekiant manufaktūrinės įmonės paversti fabrikinėmis ir nustatyti teisingą kapitalo ir darbo jėgos santykį. Jis sako: «Gal būt, publikai vertėtų susidomėti, ar kokia nors manufaktūra, kuri gali sėkmingai funkcionuoti tik grobdama iš kotedžų ir darbo namų vargingus vaikus, siekdama, kad jie, keisdami grupėmis, dirbtų didesnę dalį nakties, atimant iš jų poilsį; ar tokia manufaktūra, kuri, be to, taip sumaišo į bendrą krivą abiejų lyčių, įvairaus amžiaus ir palinkimų asmenis, kad tai dėl blogo pavyzdžio neišvengiamai turi sukelti sugedimą ir ištvirkimą,— ar begali tokia manufaktūra didinti nacionalinės ir individualinės laimės sumą?»²⁴⁵. «Derbišire, Notingemšire ir ypač Lankašire,— rašo Fildenas,— neseniai išrastos mašinos buvo panaudotos stambiuosiuose fabrikuose, pastatytuose prie upių, kurios pajėgia sukli vandens ratą. Šiose vietose, esančiose toli nuo miestų, staiga prireikė tūkstančių darbo rankų; ir kaip tik Lankaširui, nederlingam ir iki to laiko palyginti retai apgyventam, dabar labai prireikė daugiau gyventojų. Labiausiai buvo reikalingi maži, vikrūs vaikų pirštai. Tuoju pat įsigalėjo įprotis rinkti mokinius (!) iš įvairių Londono, Birmingamo ir kitų parapijų darbo namų. Labai daug tūkstančių šių mažų bejėgių būtybių nuo 7 iki 13 arba 14 metų amžiaus buvo tada išgabenta į šiaurę. Šeiminių (t. y. vaikų vagių) įprotis buvo savo mokinius rengti, maitinti ir talpinti «mokinių na-

²⁴⁴ «Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre! Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!» *Mirabeau*: «De la Monarchie prussienne». Londres 1788, VI t., 101 psl.

²⁴⁵ *Eden*: «The State of the Poor», II kn., I sk., 421 psl.

muose», esančiuose netoli fabriky. Buvo pasamdyti prižiūrėtojai jų darbui prižiūrėti. Šie vergų prižiūrėtojai buvo suinteresuoti versti vaikus dirbti kiek galint daugiau, nes jų apmokėjimas priklausė nuo produkto kiekio, išspausito iš kiekvieno vaiko. Žiaurumas buvo natūralus padarinys. . . Daugelyje fabriky apygardų, ypač Lankašire, šios nekaltos bėjėgės būtybės, atiduotos fabrikantų valdžion, buvo nepaprastai žiauriai kankinamos. Jas mirtinai nukamuodavo besaikiu darbu. . . mušdavo, surakinavo grandinėmis, kuo žvėriškiausiai ir žiauriausiai kankindavo; leisgyves nuo bado, pavirtusias skeletais, jas dažnai rimbais versdavo dirbti. . . Kartais jas privesdavo iki savižudybės! . . Puikūs romantiški Derbiširo, Notingemširo ir Lankaširo slėniai, paslėpti nuo bet kurios viešosios kontrolės, pasidarė niūriu kankinimų ir dažnai nužudymų prieglobsčiu! . . Fabrikantų pelnas buvo didžiulis. Tai tik kurstė jų vilkišką gobšumą. Jie ėmė praktikuoti naktinį darbą, t. y. atėjus naktiai, kai grupė darbininkų, išvargintų dieninio darbo, eidavo gulti, jos vietą fabrike užimdavo kita naktinių darbininkų grupė; dieninė grupė guldavo į lovas, kurias tik ką paliko naktinė grupė, ir vice versa [atvirkščiai]. Liaudies padavimas Lankašire pasakoja, kad lovos niekad neatvėsdavo»²⁴⁶.

Besivystant kapitalistinei gamybai manufaktūriniu laikotarpiu, Europos viešoji nuomonė prarado paskutinius gėdos ir sąžinės likučius. Nacijos ciniškai gyrei kiekviena niekšybe, jei tik ji buvo priemonė kapitalui kaupti. Paskaitykite, pvz., naivų prekybos metrašį, kurį surašė filisteris A. Andersonas. Kaip angliškosios valstybinės išminties triumfas, čia liaupsinamas tas faktas, kad Anglija, sudarydama Utrechto taiką, priverčiamai išgavo iš Ispanijos pagal asiento sutartį [sutartis dėl vergų prekybos] privilegiją, leidžiančią jai ispanų

²⁴⁶ *John Fielden*: «The Curse of the Factory System». London 1836, 5, 6 psl. Apie biarius dalykus, kurie pradžioje buvo praktikuojami fabrikuose, plg. *Dr. Aikin*: «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester», London 1795, 219 psl., ir *Gisborne*: «Inquiry into the Duties of Men», 1795, II t.—Kai garo mašina perkėlė fabrikus nuo nuošalių kaimo krioklių į miestų centrus, vaikų darbininkų medžiaga atsidūrė po ranka į «susilaikymą» linkusiam kapitalistui, ir prievartinis vergų gabenimas iš darbo namų pasirodė esąs nebereikalingas.—Kai seras Robertas Pilis («plausibility [padarumo] ministro» tėvas) 1815 metais pateikė parlamentui vaikų gynimo bilį, Frensis Horneris (Bullion-Committee [Lydinių komiteto] korifėjus ir intymus Rikardo draugas) pareiškė žemuosiuose rūmuose: «Neabejotinai nustatyta, kad kartu su vieno bankrotininko vertybiniais popieriais buvo skirta parduoti iš viešų varžytynių ir iš tikrųjų parduota, kaip turto dalis, partija, jei leistina taip išsireikšti, fabrikinų vaikų. Prieš dvejus metus (1813 m.) King's Bench [karališkojo suolo teismas—aukščiausioji teismo įstaiga] nagrinėjo vieną skandalingą atsitikimą. Byloje figūravo grupė berniukų. Viena Londono parapija atidavė juos vienam fabrikantui, kuris savo ruožtu perleido juos kitam. Galų gale keli filantropai rado juos visiškai išbadėjusius (absolute famine). Su kitu atsitikimu, dar biuresniu, jis susipažino kaip parlamentinės tyrimo komisijos narys. Prieš kelerius metus viena Londono parapija sudarė sutartį su Lankaširo fabrikantu, kuris įsipareigojo su kiekviena jo perkama 20 sveikų vaikų partija paimti vieną idiotę».

Amerikoje prekiauti negrais, nupirktais Afrikoje, o ligi šiol preklauči negrais buvo leidžiama tik tarp Afrikos ir angliškosios Vest-Indijos, Anglija gavo teisę iki 1743 metų kasmet pristatyti į ispanų Ameriką 4 800 negrų. Kartu tai buvo oficiali priedanga Britanijos kontrabandai. Liverpulis išaugo vergų prekybos pagrindu. Ši prekyba yra Liverpulio pradinio kaupimo metodas. Ir ligi šiol Liverpulio aukštuomenė liko vergų prekybos Pindaru, prekybos, kuri — plg. anksčiau cituotąjį dr. Eikino 1795 metais išėjusį veikalą — «komercinio verslumo dvasią paverčia aistra, išugdo šaunius jūreivius ir duoda milžiniškus pinigus». 1730 metais vergų prekyba vertėsi 15 Liverpulio laivų, 1751 metais — 53 laivai, 1760 metais — 74, 1770 metais — 96 ir 1792 metais — 132 laivai.

Įvesdama Anglijoje vaikų vergovę, medvilnės pramonė tuo pačiu metu davė postūmį Jungtinių Valstybių vergoviniam ūkiui, kuris iki to laiko buvo daugiau ar mažiau patriarchalinis, paversti komercine išnaudojimo sistema. Aplamai imant, pridengtai Europos samdomųjų darbininkų vergovei kaip pagrindo reikėjo sans phrase [nepridengtos] vergovės Naujajame Pasaulyje²⁴⁷.

Tantae molis erat [štai kaip sunku buvo] atpalaiduoti kapitalistinio gamybos būdo «amžinuosius natūralinius dėsnius», įvykdyti darbininkų atskyrimo nuo darbo sąlygų procesą, viename poliuje visuomenines gamybos priemones ir pragyvenimo reikmenis paversti kapitalu, priešingame poliuje liaudies mases paversti samdomaisiais darbininkais, laisvais «dirbančiais beturčiais» — šiuolaikinės istorijos šedevru²⁴⁸. Jei pinigai, anot

²⁴⁷ 1790 metais anglų Vest-Indijoje 10 vergų teko I laisvajam, prancūzų Vest-Indijoje — 14 vienam, olandų Vest-Indijoje — 23 vienam laisvajam (*Henry Brougham: «An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers»*. Edinburgh 1803, II t., 74 psl.).

²⁴⁸ Išsireiškimas «labouring poor» [«dirbantis beturtis»] sutinkamas Anglijos įstatymuose nuo to laiko, kai samdomųjų darbininkų klasė žymiai išaugo. «Labouring poor» [«dirbantis beturtis»] priešpastatomas, iš vienos pusės, «idle poor» [«dykinėjantiems beturčiams»], elgetoms ir pan., iš antros pusės, tiems darbininkams, iš kurių dar ne visiškai atimta nuosavybė, kurie dar tebėra savo darbo priemonių savininkai. Išsireiškimas «labouring poor» perėjo iš įstatymų į politinę ekonomiką, kur jis vartojamas pradedant nuo Kelperio, D. Caildo ir t. t. iki pat A. Smito ir Ideno. Iš to galima spręsti, koks yra Edmundo Berko, šio «execrable political cantmonger» [«niekšiškos politinės veidmainystės skleidėjo»] *bonne foi* [sąžiningumas], kai jis išsireiškimą «labouring poor» [«dirbantis beturtis»] vadina «execrable political cant» [«niekšiška politinė veidmainyste»]. Šis Anglijos oligarchijos išlaikomas sikofantas dėjosi romantiku Prancūzijos revoliucijos atžvilgiu, o prasidėjus komplikacijoms Amerikoje, būdamas Siaurės Amerikos kolonijų išlaikomas, taip pat vaidino liberalą prieš Anglijos oligarchiją; iš tikrųjų jis buvo paprasčiausias buržuas: «Prekybos įstatymai yra gamtos dėsniai, vadinasi, paties dievo įstatymai» (*E. Burke: «Thoughts and Details on Scarcity»*, London 1800 leid., 31, 32 psl.). Nėra nieko nuostabaus, kad jis, ištikimas dievo ir gamtos įstatymams, visuomet parduodavo save pelningiausioje rinkoje! Labai gerą šito Edmundo Berko kaip liberalo charakteristiką galima rasti Tekerio veikaluose. Tekeris buvo kunigas ir toris, bet

Ožjės, «gimsta su kruvina dėme viename skruoste»²⁴⁰, tai iš naujgimio kapitalo trykšta kraujas ir purvas iš visų jo porų, nuo galvos ligi kojų²⁵⁰.

7. ISTORINĖ KAPITALISTINIO KAUPIMO TENDENCIJA

Taigi, į ką suvedamas pradinis kapitalo kaupimas, t. y. jo istorinė genėzė? Kiek jis nėra tiesioginis vergų ir baudžiauninkų pavertimas samdomaisiais darbininkais, vadinasi, nėra vien formos pakeitimas, jis reiškia tik betarpiškų gamintojų eksproprijavimą, t. y. panaikinimą privatinės nuosavybės, kuri remiasi savo darbu.

Privatinė nuosavybė, kaip visuomeninės, kolektyvinės nuosavybės priešybė, esti tik tenai, kur darbo priemonės ir išorinės darbo sąlygos priklauso privatiems žmonėms. Bet priklausomai nuo to, ar tie privatūs žmonės yra darbininkai ar nedarbininkai, kinta ir privatinės nuosavybės pobūdis. Nesuskaitomi privatinės nuosavybės atspalviai, kuriais ji iš pirmo žvilgsnio pasireiškia, atspindi tik tarp šių abiejų kraštutinių esančius tarpinius būvius.

Darbininko privatinė savų gamybos priemonių nuosavybė yra smulkiosios gamybos pagrindas, o smulkioji gamyba yra būtina visuomeninės gamybos ir laisvos paties darbininko individualybės vystymosi sąlyga. Tiesa, šis gamybos būdas egzistuoja ir vergovinėje, ir baudžiavinėje santvarkoje, ir esant kitiems asmeninio priklausomumo santykiams. Tačiau jis klesti, parodo visą savo energiją, įgauna adekvatinę klasikinę formą tik ten, kur darbininkas yra laisvas privatus savo paties panaudojamų darbo sąlygų savininkas, kur valstietis yra privatus savo dirbamo lauko savininkas, amatininkas — įrankių, kuriuos jis virtuoziskai valdo, savininkas.

Šio gamybos būdo prielaida yra žemės ir kitų gamybos priemonių suskaidymas. Jis daro negalimą tiek šių pastarųjų koncentraciją, tiek ir kooperaciją, darbo pasidalijimą to paties gamybos proceso

---

šiai jau padorus žmogus ir geras politekonomas. Atsižvelgiant į tą gėdingą beprincipiškumą, kuris viešpatauja mūsų laikais ir kuo nuolankiausiai tiki «prekybos įstatymais», yra būtina nuolat smerkti tokius pakeičius Berkus, kurie nuo savo pasekėjų skiriasi tik vienu dalyku — talentu!

²⁴⁹ *Marie Augier*: «Du Crédit Public».

²⁵⁰ «Kapitalas, — sako «Quarterly Reviewer», — vengia triukšmo ir barnių ir yra bailios prigimties. Tai labai teisinga, bet tai dar ne visa tiesa. Kapitalas bijo pelno nebuvimo ar labai mažo pelno, kaip kad gamta bijo tuštumos. Bet jei yra atitinkamas pelnas, kapitalas darosi drąsus. Užtikrinkite 10 procentų, ir kapitalas sutinka būti visai panaudojamas; esant 20 procentų, jis darosi judrus; esant 50 procentų, jis stačiai pasiryžęs nusisukti sau sprandą; esant 100 procentų, jis sutrypia po kojomis visus žmonių įstatymus; esant 300 procentų, nėra tokio nusikaltimo, kurio jis nerizikuotų padaryti, nors ir grėstų kartuvės. Jei triukšmas ir barniai duoda pelno, kapitalas prisidės ir prie vieno ir prie kito. Įrodymas: kontrabanda ir vergų prekyba» (*T. J. Dunning*: «Trades' Unions and Strikes». London 1860, 35, 36 psl.).

viduje, visuomeninį gamtos valdymą ir tvarkymą, laisvą visuomeninių gamybinių jėgų vystymąsi. Jis suderinamas tik su siauromis tradicinėmis gamybos ir visuomenės ribomis. Norėti jį įamžinti reikštų, kaip teisingai sako Pekeras, «dekreuoti visuotinį vidutinį likumą». Bet pasiekęs tam tikrą išsivystymo lygį, jis pats sukuria materialines priemones sau pačiam sunaikinti. Nuo to momento visuomenės gėlmėse sujuda jėgos ir aistros, kurios jaučiasi to gamybos būdo sukaustytos. Jis turi būti sunaikintas ir jis sunaikinamas. Jo sunaikinimas, individualinių ir suskaidytų gamybos priemonių pavertimas visuomeniškai koncentruotomis, vadinasi, nykštukinės daugelio nuosavybės pavertimas milžiniška nedaugelio nuosavybe, žemės, pragyvenimo reikmenų, darbo įrankių eksproprijavimas iš plačiųjų liaudies masių,— šis bausis ir sunkus liaudies masių eksproprijavimas sudaro kapitalo istorijos prologą. Jis apima ištisą eilę prievartos metodų, iš kurių mes peržvelgėme tik tuos kapitalo pradinio kaupimo metodus, kurie turėjo epochinę reikšmę. Betarpiškų gamintojų eksproprijavimas vykdomas su negailestingiausiu vandalizmu, skatinamas niekšiškesniais, bauriausiais, smulkmeniškiausiais ir pasiučiausiais aistrų. Savininko savo darbu užsidirbta, besiremianti, taip sakant, atskiro, nepriklausomo darbo žmogaus suaugimu su savo darbo įrankiais ir priemonėmis privatinė nuosavybė išstumia kapitalistinės privatinės nuosavybės, kuri remiasi svetimos, bet formaliai laisvos darbo jėgos išnaudojimu²⁵¹.

Kai šis daugelio nuosavybės pavertimo į nedaugelio nuosavybę procesas pakankamai suskaldė senąją visuomenę į gylį ir į plotį, kai darbininkai jau paversti proletarais, o jų darbo sąlygos — kapitalu, kai kapitalistinis gamybos būdas atsistoja ant savo kojų, tuomet tolesnis darbo suvisuomeninimas, tolesnis žemės ir kitų gamybos priemonių pavertimas visuomeniškai eksploatuojamomis ir, vadinasi, bendromis gamybos priemonėmis, o dėl to ir tolesnis privatinų savininkų eksproprijavimas įgauna naują formą. Dabar tenka eksproprijuoti jau ne savarankiškai šeiminkaujantį darbininką, bet daugelį darbininkų išnaudojantį kapitalistą.

Sis eksproprijavimas vyksta veikiant imanentiniams pačios kapitalistinės gamybos dėsniams, būtent kapitalų centralizacijos keliu. Vienas kapitalistas sunaikina daugelį. Lygia greta su šia centralizacija, arba nedaugelio kapitalistų vykdomu daugelio kapitalistų eksproprijavimu, vis didėjančiu mastu vystosi kooperatinė darbo proceso forma, vystosi sąmoningas mokslo panaudojimas technikoje, planingas žemės eksploatavimas, darbo priemonių pavertimas vien tik bendrai naudoti tinkamomis darbo priemonėmis, gavimas ekonomijos iš visų gamybos priemonių naudojant jas kaip kombinuoto, visuomeninio darbo gamybos priemones, visų tautų įpynimą į pasaulinės rin-

²⁵¹ «Mes įžengėme į visiškai naują visuomeninę santvarką... mes siekiame bet kurią nuosavybės rūšį atskirti nuo bet kurios darbo rūšies» (*Sismondit: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», II t., 434 psl.*).

kos tinklą, o tuo pačiu tarptautinis kapitalistinio režimo pobūdis. Kartu su nuolat mažėjančiu skaičiumi kapitalo magnatų, kurie uzurpuoja ir monopolizuoja visą šio kitimo proceso naudą, masiškai auga skurdas, priespauda, pavergimas, išsigimimas, išnaudojimas, bet kartu auga ir pasipiktinimas vis gausejančios darbininkų klasės, kurią moko, vienija ir organizuoja pats kapitalistinės gamybos proceso mechanizmas. Kapitalo monopolis virsta pančiais tam gamybos būdai, kuris suklestėjo kartu su juo ir jo prieglobstyje. Gamybos priemonių centralizacija ir darbo suvisuomeninimas pasiekia tokį tašką, kada jie pasidaro nebesuderinami su savo kapitalistiniu kevalu. Jis susprogdinamas. Išmuša paskutinė kapitalistinės privatinės nuosavybės valanda. Ekspropriatoriai eksproprijuojami.

Iš kapitalistinio gamybos būdo išplaukiantis kapitalistinis pasisavinimo būdas, taigi, ir kapitalistinė privatinė nuosavybė, yra pirmutinis individualinės, savo darbu pagrįstos privatinės nuosavybės neigimas. Bet kapitalistinė gamyba natūralaus-istorinio proceso būtinumu paneigia pati save. Tai yra neigimo neigimas. Jis iš naujo sukuria individualinę nuosavybę, bet besiremiančią kapitalistinės eros laimėjimais — laisvų darbo žmonių kooperacija ir jų bendru žemės ir jų pagamintų gamybos priemonių valdymu.

Savu darbu besiremiančios susiskaidžiusios privatinės atskirų asmenų nuosavybės pavertimas kapitalistine, žinoma, yra kur kas ilgesnis, sunkesnis ir vargingesnis procesas, negu kapitalistinės privatinės nuosavybės, faktiškai jau besiremiančios visuomeniniu gamybos procesu, pavertimas visuomenine nuosavybe. Ten nedaugelis uzurpatorių eksproprijavo liaudies masę, o čia liaudies masei tenka eksproprijuoti nedaugelį uzurpatorių²⁵².

²⁵² «Pramonės pažanga, kurios priverstinis atstovas yra nepajėgianti jai priešintis buržuazija, į vietą darbininkų susiskaldymo dėl konkurencijos stato jų revoliucinį susivienijimą su asociacijos pagalba. Tuo būdu, stambiajai pramonei besivystant, iš po buržuazijos kojų išmušamas pats pagrindas, kuriuo ji gamina ir pasisavina gaminius, Pirmiausia ji gamina savo pačios duobkasius. Jos žlugimas ir proletariato pergalė yra lygiai neišvengiami... Iš visų klasių, kurios šiandien stovi priešais buržuaziją, tik proletariatas tėra tikrai revoliucinė klasė. Visos kitos klasės smunka ir nyksta stambiajai pramonei besivystant, o proletariatas yra jos pačios produktas. Viduriniai luomai: smulkusis pramonininkas, smulkusis prekybininkas, amatininkas ir valstietis — visi jie kovoja prieš buržuaziją, norėdami išgelbėti nuo žlugimo savo, kaip vidurinių luomų, egzistavimą. Taigi, jie nėra revoliuciniai, bet konservatyvūs. Dar daugiau, jie yra reakciniai: jie stengiasi pasukti atgal istorijos ratą» (*K. Marx und F. Engels: «Manifest der Kommunistischen Partei».* London 1848, 11, 9 psl.). [Plg. *K. Marksas ir F. Engelsas: «Komunistų partijos manifestas».* Rinktiniai raštai, I t., Vilnius, 1949, 19, 17—18 psl.]

SIUOLAIKINĖ KOLONIZACIJOS TEORIJA²⁵³

Politinė ekonomija iš principo painioja dvi labai skirtingas privatinės nuosavybės rūšis, kurių viena remiasi savu gamintojo darbu, antra — svetimo darbo išnaudojimu. Ji užmiršta, kad antroji yra ne tik tiesioginė pirmosios priešybė, bet ji ir vystosi ant pirmosios kapo.

Europos vakaruose, politinės ekonomijos tėvynėje, pradinio kaupimo procesas yra daugiau ar mažiau užsibaigęs. Kapitalistinis režimas čia arba tiesiog pajungė sau visą nacionalinę gamybą, arba, kur santykiškai yra mažiau išsivystę, jis, bent netiesiogiai, kontroliuoja tuos greta jo dar tebeegzistuojančius ir nykstančius visuomenės sluoksnius, kurie priklauso pasenusiam gamybos būdai. Šiam gatavam kapitalo pasauliui politekonomas su tuo bailesniu uolumu ir su tuo didesniu susigraudinimu taiko ikikapitalistinio pasaulio pažiūras į teisę ir nuosavybę, kuo garsiau faktai šaukia prieš jo ideologiją.

Kitaip yra kolonijose. Kapitalistinis režimas ten visur susiduria su kliūtimis, kylančiomis iš gamintojo, kuris, pats būdamas savo darbo sąlygų savininkas, savo darbu turtina patį save, o ne kapitalistą. Šių dviejų diametraliai priešingų ekonominių sistemų prieštaravimas praktikoje čia pasireiškia jų kovoje. Jei kapitalistas už savo nugaros turi savo metropolijos jėgą, jis stengiasi prievarta pašalinti savo darbu besiremiantį gamybos ir pasisavinimo būdą. Tie patys interesai, kurie verčia politekonomą, kapitalo sikofantą, teoriškai pagrįsti metropolijoje kapitalistinio gamybos būdo ir jo paties priešybės tapatybę, — tie patys interesai čia skatina jį «to make a clean breast of it» [nuoširdžiai pasisakyti šiuo atžvilgiu] ir garsiai paskelbti abiejų gamybos būdų priešingumą. Tuo tikslu jis parodo, kad darbo visuomeninio gamybinio pajėgumo vystymasis — kooperacija, darbo pasidalijimas, mašinų naudojimas stambiu mastu ir t. t. — negalimas, jei darbininkai nėra eksproprijuoti ir jų gamybos prie-

²⁵³ Čia kalbama apie tikrąsias kolonijas, apie laisvą niekuomet nedirbtą žemę, kurią kolonizuoja laisvi imigrantai. Jungtinės Valstybės ekonomine prasme vis dar tebėra Europos kolonija. Beje, prie jų priklauso ir tokios senos gyvenamosios vietovės, kuriose vergovės panaikinimas iš pagrindų pakeitė visus santykius.

monės atitinkamai nėra paverstos kapitalu. Vadinamojo nacionalinio turto interesais jis ieško dirbtinių priemonių liaudies skurdui sukelti. Jo apologetinis šarvas čia subyra į gabalus kaip trapi pintis.

Didį E. G. Ueikfildo nuopelną sudaro ne tai, kad jis pasakė kažką naujo apie kolonijas²⁵⁴, bet tai, kad kolonijose jis atskleidė tiesą apie kapitalistinius santykius metropolijoje. Lygiai kaip protekcionizmo sistema atsirasdama²⁵⁵ siekia fabrikuoti kapitalistus metropolijoje, taip ir Ueikfildo kolonizacijos teorija, kurią Anglija tam tikrą laiką siekė įgyvendinti įstatyminiu keliu, siekia fabrikuoti samdomuosius darbininkus kolonijose. Tai jis vadina «systematic colonization» (sistemingu kolonizavimu).

Pirmiausia Ueikfildas atrado kolonijose, kad pinigų, pragyvenimo reikmenų, mašinų ir kitų gamybos priemonių nuosavybė dar nepadaro žmogaus kapitalistu, jei nėra papildymo, samdomojo darbininko, kito žmogaus, kuris būtų priverstas laisvanoriškai pats save pardavinėti. Jis atradė, kad kapitalas nėra daiktas, bet daiktų tarpininkaujamas visuomeninis santykis tarp žmonių²⁵⁶. Ponas Pilis, — skundžiasi jis, — pasiėmė su savimi iš Anglijos į Gulbių upės krantą Naujojoje Olandijoje pragyvenimo reikmenų ir gamybos priemonių 50 000 sv. st. sumai. Ponas Pilis buvo toks apdairus, kad, be to, atsivežė su savimi 3 000 žmonių iš darbininkų klasės — vyrų, moterų ir vaikų. Bet, atvykus į paskyrimo vietą, «ponui Pilii neliko net nė vieno tarno, kuris paklotų jam lovą arba pasemtų vandens iš upės»²⁵⁷. Nelaimingasis ponas Pilis! Jis viską numatė, bet tik užmiršo eksportuoti iš Anglijos gamybinius santykius į Gulbių upės krantą!

Kad būtų galima suprasti tolesnius Ueikfildo atradimus, reikia prieš tai padaryti dvi pastabas. Mes žinome, kad jei gamybos priemonės ir pragyvenimo reikmenys yra betarpiško gamintojo nuosavybė, tai jie nėra kapitalas. Jie virsta kapitalu tik tokiomis sąlygomis, kai jie tuo pačiu metu yra priemonės darbininkui išnaudoti ir viešpatauti jam. Bet politekonomo galvoje ši jų kapitalistinė siela yra taip giliai susijusi su jų medžiagine substancija, kad jis vadina

²⁵⁴ Nedaugelį teisingų Ueikfildo minčių apie pačių kolonijų esmę jau anksčiau pfinutinau išdėstė Mirabo-tėvas, fiziokratai ir dar žymiai anksčiau anglų ekonomistai.

²⁵⁵ Vėliau ji darosi laikina būtinybe tarptautinėje konkurencinėje kovoje. Tačiau kokie bebūtų jos motyvai, padariniai lieka tie patys.

²⁵⁶ «Negras yra negras Tik esant tam tikriems santykiams jis tampa vergu. Medvilnės verpimo mašina yra mašina medvilnei verpti. Ji pasidaro kapitalu tik esant tam tikriems santykiams. Iš tų santykių išplėsta, ji lygiai taip pat nėra kapitalas, kaip auksas pats savaime nėra pinigai arba cukrus nėra cukraus kaina. Kapitalas yra visuomeninis gamybinis santykis. Jis yra istorinis gamybinis santykis» (*Karl Marx: «Lohnarbeit und Kapital», laikraščio «Neue Rheinische Zeitung» Nr. 226, 1849 m. balandžio 7 d.*). [P]lg. *K. Marksas: «Samdomasis darbas ir kapitalas»*. K. Marksas ir F. Engelsas: Rinktiniai raštai, I t., Vilnius, 1949, 61 psl.]

²⁵⁷ *E. G. Wakefield: «England and America»*. London 1833, II t., 33 psl.

juos kapitalu net tokiomis aplinkybėmis, kai jie yra tiesioginė kapitalo priešybė. Taip daro ir Ueikfildas. Toliau: išskaidymą gamybos priemonių, sudarančių daugelio vienas nuo kito nepriklausomų, savarankiškai ūkininkaujančių darbininkų individualinę nuosavybę, jis vadina lygiu kapitalo pasiskirstymu. Tam politekonomui išleistas pat, kas feodaliniam teisininkui. Pastarasis net grynai piniginiams santykiams lipdė savo feodales juridines etiketes.

«Jeigu,— sako Ueikfildas,— kapitalas lygiomis dalimis būtų pasiskirstytas tarp visų visuomenės narių, tai nė vienas žmogus nebūtų suinteresuotas sukaupti kapitalo daugiau, negu jis gali panaudoti savo paties rankomis. Tai ligi tam tikro laipsnio ir pastebima naujose kolonijose Amerikoje, kur potraukis į žemės nuosavybę yra klūtišis samdomųjų darbininkų klasės egzistavimui»²⁵⁸. Vadinas, kol darbininkas gali kaupti sau pačiam,— tai jis gali daryti tol, kol jis lieka savo gamybos priemonių savininkas,— kapitalistinis kaupimas ir kapitalistinis gamybos būdas yra negalimi. Nėra tam būtinos samdomųjų darbininkų klasės. Bet tokiu atveju kaipgi senojoje Europoje iš darbininko buvo eksproprijuotos jo darbo sąlygos, kokių būdu buvo sukurtas kapitalas ir samdomasis darbas? Labai originalia *contrat social* [visuomenės sutartimi]. «Žmonija... įsisavino paprastą metodą skafinti kapitalo kaupimą», kuris, suprantama, nuo Adomo laikų jai atrodė kaip paskutinis ir vienintelis jos egzistavimo tikslas; «ji pasiskirstė į kapitalo savininkus ir darbo savininkus;... šis pasiskirstymas buvo laisvanoriško susitarimo ir santarvės rezultatas»²⁵⁹. Trumpai tariant: žmonijos masė pati save eksproprijavo «kapitalo kaupimo» garbei. Bet tokiu atveju reikėtų manyti, kad šis fanatiško savęs išsižadėjimo instinktas turėtų visu smarkumu pasireikšti kaip tik kolonijose, kur tikslai ir esama tokių žmonių ir tokių aplinkybių, kurie galėtų šį *contrat social* perkelti iš svajonių karalystės į tikrovę. Bet kam tuomet iš viso reikalingas «sistemingas kolonizavimas» priešingai natūraliniam kolonizavimui? Bet, bet: «abejotina, ar šiaurinėse Amerikos sąjungos valstijose nors dešimtoji dalis gyventojų priklauso samdomųjų darbininkų kategorijai... Anglijoje... didelę liaudies masę sudaro samdomieji darbininkai»²⁶⁰. Taip, dirbančiosios žmonijos siekimas eksproprijuoti save kapitalo garbei yra toks menkas, kad vergovė, net pasak Ueikfildo, yra vienintelis natūralinis kolonijinio turto pagrindas. Jo sistemingas kolonizavimas yra tiesiog pils aller [neišvengiama blogybė], kurią sąlygoja tai, kad jam tenka turėti reikalą su laisvais žmonėmis, o ne su vergais. «Pirmieji ispanai naujakuriai San-Dominge negavo nė vieno darbininko iš Ispanijos. Bet be darbininkų (t. y. be vergovės) kapitalas žūtų arba bent sumažėtų ligi tokio smulkaus dydžio, kurį

²⁵⁸ E. G. Wakefield: «England and America». London 1833, I t., 17, 18 psl.

²⁵⁹ Ten pat 18 psl.

²⁶⁰ Ten pat, 42, 43, 44 psl.

kiekvienas individas galėtų panaudoti savo paties rankomis. Taip iš tikrųjų ir atsitiko paskutinėje anglų įkurtoje kolonijoje, kur didelis kapitalas sėklų, gyvulių ir padargų pavidalu žuvo dėl samdomųjų darbininkų trūkumo ir kur nė vienas naujakurys neturi kapitalo daugiau, negu jis pats gali panaudoti savo rankomis»²⁶¹.

Mes esame matę, kad žemės eksproprijavimas iš liaudies masių yra kapitalistinio gamybos būdo pagrindas. Priešingai, laisvosios kolonijos esmę sudaro tai, kad didesnė dalis žemės tebėra liaudies nuosavybė, ir todėl kiekvienas naujakurys gali dalį jos paversti savo private nuosavybe ir savo individualine gamybos priemone, nedarėdamas kliūčių vėlesniam naujakuriui atlikti tokią pat operaciją²⁶². Čia ir glūdi tiek kolonijų klestėjimo, tiek ir jas edančios piktžaidės paslaptis — jų priešinimosi kapitalo įsikūrimui paslaptis. «Kur žemė labai pigi ir visi žmonės laisvi, kur kiekvienas gali pagal savo norą gauti sau žemės sklypą, ten darbas yra ne tikslai labai brangus, jei turėsime galvoje tą dalį, kurią darbininkas gauna iš savo produkto, bet ten ir iš viso sunku gauti kombinuotą darbą bet kuria kaina»²⁶³.

Kadangi kolonijose darbininkas dar nėra atskirtas nuo darbo sąlygų ir nuo žemės — pastarųjų pagrindo, arba toks atskyrimas pasitaiko tik kaip pavienės išimtys arba labai ribotoje teritorijoje, tai kolonijose ir žemės ūkis dar nėra atsiskyręs nuo pramonės, dar nėra panaikinta kaimo naminė pramonė. Iš kurgi ten gali atsirasti vidaus rinka kapitalui? «Amerikoje nėra nė vienos gyventojų dalies, kuri verstųsi vien tik žemės ūkiu, išskyrus vergus ir jų šeimininkus, kurie kombinuoja kapitalą ir darbą stambiosiose įmonėse. Laisvieji amerikiečiai, kurie patys dirba žemę, tuo pačiu metu verčiasi ir daugeliu kitų verslų. Paprastai jie patys gamina dalį jiems reikalingų baldų ir padargų. Jie patys dažnai statosi namus ir savos gamybos produktus gabena į tolimiausias rinkas. Jie kartu yra verpėjai ir audėjai, jie gamina muilą ir žvakes, avalynę ir drabužius savam vartojimui. Amerikoje žemės ūkis dažnai yra kalvio, malūnininko arba krautuvininko šalutinis verslas»²⁶⁴. Ir kurgi tokių keistuolių tarpe pasilieka kapitalistui «savęs išsižadėjimo dirva»?

Nepaprastą kapitalistinės gamybos žavumą sudaro tai, kad ji ne tikslai nuolat atgamina samdomuosius darbininkus kaip samdomuosius darbininkus, bet ir visuomet gamina santykinį samdomųjų darbininkų perteklių sutinkamai su kapitalo kaupimu. Tuo būdu darbo paklausos ir pasiūlos dėsnis laikomas reikiamose vėžėse, darbo užmokesčio svyravimai įvedami į kapitalistiniam išnaudojimui pageidaujamas ribas ir pagaliau užtikrinamas taip būtinas darbininko

²⁶¹ E. G. Wakefield: «England and America». London 1833, II t., 5 psl.

²⁶² «Kad žemė pasidarytų kolonizavimo elementu, ji ne tikslai turi būti nedirbama, bet dar turi būti visuomeninė nuosavybė, kuri gali būti paversta private nuosavybe» (ten pat, II t., 125 psl.).

²⁶³ E. G. Wakefield: «England and America». London 1833, I t., 247 psl.

²⁶⁴ Ten pat, 21, 22 psl.

socialinis priklausomumas nuo kapitalisto,—tas absoliutus priklausomumas, kurį politekonomas pas save namie, metropolijoje, gali melagingai vaizduoti taip, tarytum tai būtų laisvas sutartinis santykis tarp pirkėjo ir pardavėjo, tarp vienodai nepriklausomų prekių savininkų, prekės-kapitalo savininko ir prekės-darbo savininko. Bet kolonijose ši puiki iliuzija sugriūva. Absoliutus gyventojų daugėjimas čia žymiai spartesnis negu metropolijoje, nes čia daugelis darbininkų atvyksta jau suaugę, ir vis dėlto darbo rinka čia visada nepakankamai aprūpinta. Darbo paklausos ir pasiūlos dėsnis patiria katastrofą. Iš vienos pusės, Senasis pasaulis nuolat meta tenai išnaudojimo trokštantį kapitalą, kuris siekia savęs išsižadėjimo; iš antros pusės, reguliarus samdomųjų darbininkų kaip samdomųjų darbininkų atgaminimas susiduria su nemaloniausiomis ir iš dalies neįveikiamomis kliūtėmis. Ar galima čia kalbėti apie perteklinių samdomųjų darbininkų gaminimą sutinkamai su kapitalo kaupimu! Šiandieninis samdomasis darbininkas rytoj tampa nepriklausomu, savarankiškai ūkininkaujančiu valstiečiu arba amatininku. Jis išnyksta iš darbo rinkos, bet tik ne į darbo namus. Šis nuolatinis samdomųjų darbininkų virtimas nepriklausomais gamintojais, kurie, užuot dirbę kapitalui, dirba patys sau ir, užuot turtingą poną kapitalistą, turtina patys save, savo ruožtu nepaprastai žalingai veikia darbo rinkos būklę. Dalykas yra ne tik tas, kad samdomojo darbininko išnaudojimo laipsnis lieka nepadariai žemas. Darbininkas, be to, kartu su savo priklausomumu nuo savęs išsižadančio kapitalisto praranda ir priklausomumo nuo jo jausmą. Iš to kyla visi tie liūdni reiškiniai, kuriuos taip atvirai, taip iškalbingai ir taip graudingai aprašo mūsų E. G. Ueikfildas.

Samdomojo darbo pasiūla,— skundžiasi jis,— yra ir nepastovi, ir nereguliari, ir nepakankama. Ji «ne tiktai visada yra per maža, bet ir neužtikrinta»²⁶⁵. «Nors produktas, kuris turi būti padalytas tarp darbininko ir kapitalisto, yra didelis, bet darbininkas pasiima tokią didelę dalį, kad jis greitai pasidaro kapitalistu... Priešingai, tik nedaugelis, net ir nepaprastai ilgai gyvendami, gali sukaupti stambias turto mases»²⁶⁶. Darbininkai jokių būdu neeis kapitalistai atsakyti apmokėti didesnę jų darbo dalį. Jam nė kiek nepadės, jeigu jis bus toks apdairus, kad kartu su savo kapitalu importuos iš Europos ir savus samdomuosius darbininkus. «Jie greitai nustoja buvę samdomaisiais darbininkais, jie greitai pavirsta nepriklausomais valstiečiais arba net savo buvusiųjų šeimininkų konkurentais pačioje samdomojo darbo rinkoje»²⁶⁷. Įsivaizduokite, kaip baisul! Šaunusis kapitalistas už savus pinigus pats importavo iš Europos savo paties konkurentus! Juk tai pasaulio galas! Nenuostabu, kad Ueikfildas

²⁶⁵ E. G. Wakefield: «England and America». London 1833, II t., 116 psl.

²⁶⁶ Ten pat, 131 psl.

²⁶⁷ Ten pat, 5 psl.

skundžiasi kolonijų samdomųjų darbininkų nepakankamu priklausomumu ir nepakankamu jų priklausomumo jausmu. «Dėl aukšto darbo užmokesčio,—sako jo mokinys Meriveilis,—kolonijose aistringai siekiama gauti pigesnio ir paklusnesnio darbo, siekiama turėti tokią klasę, kuriai kapitalistas galėtų diktuoti savo sąlygas, vietoj to, kad, atvirkščiai, darbininkas diktėtų sąlygas kapitalistui. . . Nors senosios civilizacijos šalyse darbininkas ir yra laisvas, bet dėl natūralinių dėsnių jis priklauso nuo kapitalisto; kolonijose šis priklausomumas turi būti sukurtas dirbtinėmis priemonėmis»²⁶⁸.

Kokie gi, pasak Ueikfildo, yra tokios liūdnos kolonijų padėties padariniai? Gamintojų ir nacionalinio turto «išskaidymo barbariška sistema»²⁶⁹. Gamybės priemonių išskaidymas tarp gausių, savarankiškai ūkininkaujančių savininkų kartu su kapitalo centralizacija panaikina visus kombinuoto darbo pagrindus. Organizuojant kiekvieną įmonę, kuri apskaičiuota ilgam laikui, kuri apima daugelį metų ir reikalauja įdėti stambų pagrindinį kapitalą, susiduriama su kliūtimis. Europoje kapitalas nė valandėlės nedelsia, nes ten darbininkų klasė sudaro jo gyvąjį priedėlį, jos visuomet yra per daug, ja visuomet galima disponuoti. Bet kolonijinėse šalyse! Ueikfildas pasakoja nepaprastai liūdną anekdotą. Jis kalbėjosi su kai kuriais kapitalistais iš Kanados ir Niujorko valstijos, kur — reikia tai pažymėti — imigracijos bangos dažnai susilaiko ir palieka «perteklinių» darbininkų nuosėdas. «Mūsų kapitalas,—dūsauja vienas melodramos personažas,—mūsų kapitalas buvo parengtas daugeliui operacijų, kurioms

²⁶⁸ *Merivale*: «Lectures on Colonization and Colonies». London 1841 ir 1842, II t., 235—314 psl., įvairiose vietose. Net šleikštus, vulgarusis ekonomistas-fritrederis Molinaris sako: «Kolonijose, kur vergovė buvo panaikinta nepakeičiant priverčiamojo darbo atitinkamu laisvojo darbo kiekiu, mes matėme kažką priešingo tam, ką kiekvieną dieną stebime. Mes matėme, kaip paprastai darbininkai savo ruožtu išnaudojo pramonininkus, reikalaudami tokio darbo užmokesčio, kuris yra žymiai aukštesnis už jiems priklausančią, teisėtą produkto dalį [part légitime]. Kadangi plantatoriai neturėjo galimybės gauti už savo cukrų pakankamai aukštos kainos, kad galėtų padengti darbo užmokesčio padidėjimą, tai jie buvo priversti padengti deficitą pradžioje iš savo pelno, o paskui ir iš savų kapitalų. Tuo būdu daugelis plantatorių nusigyveno, kitiems teko likviduoti savo versloves, kad išvengtų gresiančio nusigyvenimo. . . Be abejonės, verčiau tegu žūva sukaupti kapitalai, negu išsisos žmonių kartos (koks kilnus yra ponas Molinaris!); bet ar nebūtų geriau, jei nežūtų nei vieni, nei kiti» (*Molinari*: «Etudes économiques». Paris 1846, 51, 52 psl.). Pone Molinari, pone Molinari! Kas bus su dešimt įsakymų, su Moze ir pranašais, su paklausos ir pasiūlos dėsniu, jei Europoje «entrepreneur» [įmonininkas] gali apkarpyti darbininko part légitime [teisėtą dalį], o Vest-Indijoje darbininkas — įmonininko part légitime! Ir pasakykite, prašome, kas tai yra «part légitime», kurios, jūsų pripažinimu, kapitalistas Europoje nesumoka darbininkui kiekvieną dieną! Ponui Molinariui smarkiai nagai niežti: ten, kolonijose, kur darbininkai tokie «simples» [neišprusę], kad «išnaudoja» kapitalistus, reikėtų policinėmis priemonėmis nustatyti tinkamą veikimą paklausos ir pasiūlos dėsnio, kuris kitais atvejais veikia automatiškai.

²⁶⁹ *Wakefield*: «England and America». London 1833, II t., 52 psl.

įvykdyti reikia ilgo laiko tarpo; bet ar mes galėjome pradėti tokias operacijas su darbininkais, kurie — mes tai žinojome — greitai būtų pasitraukę nuo mūsų? Jeigu mes būtume buvę tikri, kad galėsime pasilaikyti šių imigrantų darbą, mes mieliau tuoju pat būtume juos pasamdę, ir, be to, aukšta kaina. Dar daugiau, net būdami visiškai tikri, kad juos prarasime, mes vis dėlto būtume juos pasamdę, jeigu būtume buvę tikri naujų persikėlėlių plaukimu, atitinkančiu mūsų poreikius»²⁷⁰.

Puikiai pavaizdavęs kontrastą tarp kapitalistinio Anglijos žemės ūkio su jo «kombinuotu» darbu ir susiskaidžiusio Amerikos valstiečių ūkio, Ueikfildas nejučiomis parodė ir atvirkščiąją medalio pusę. Amerikos liaudies masė, jo vaizdavimu, yra pasiturinti, nepriklausoma, versli ir palyginti apsišvietusi, tuo tarpu kai «Anglijos žemės ūkio darbininkas yra vargingas driskius (a miserable wretch), pauperis... Kurioje kitoje šalyje, išskyrus Šiaurės Ameriką ir kai kurias naujas kolonijas, darbo užmokestis už laisvą darbą, panaudojamą žemės ūkyje, taip smarkiai viršija būtiniausių darbininko pragyvenimo reikmenis?.. Be abejonės, Anglijoje darbiniai arkliai žymiai geriau šeriami negu Anglijos žemdirbys, nes jie yra vertinga nuosavybė»²⁷¹. Bet never mind [kas čia blogo], juk nacionalinis turtas dabar iš prigimties yra tolygus liaudies skurdiui.

Tačiau koku gi būdu galima išgydyti kolonijas nuo antikapitalistinės piktžaidės? Jei visą žemę iš liaudies nuosavybės iš karto paverstume private nuosavybe, tai tatau nors ir panaikintų blogybės šaknis, bet kartu su tuo panaikintų ir kolonijas. Svarbu yra mokėti vienu šūviu nušauti du zuikius. Reikia, kad vyriausybė laisvai, niekuomet nedirbtai žemei nustatytų dirbtinę kainą, nepriklausomą nuo paklausos ir pasiūlos dėsnio, kuri priverstų imigrantą ilgesnį laiką dirbti samdomuoju darbininku, kol jis uždirbs tiek pinigų, kad galės nusipirkti žemės sklypą²⁷² ir pavirsti nepriklausomu valstiečiu. Tą fondą, kuris susidarys parduodant šias žemes samdomajam darbininkui palyginti neprieinama kaina, t. y. tą pinigų fondą, kuris bus išspauštas iš darbo užmokesčio, pažeidžiant šventąjį paklausos ir pasiūlos dėsnį, vyriausybė, iš kitos pusės,— tuo mastu, kuriuo jis augs — turi panaudoti tam, kad būtų įvežami beturčiai iš Europos į kolonijas ir kad tuo būdu ponui kapitalistui samdomojo darbo rinka

²⁷⁰ Wakefield: «England and America». London 1833, II t., 191, 192 psl.

²⁷¹ Ten pat, I t., 47, 246 psl.

²⁷² «Jūs sakote, kad žmogus, kuris neturi nieko, išskyrus savo rankas, žemės ir kapitalų pasisavinimo dėka suranda darbą ir sukuria sau pajamų... priešingai, tik individualinio žemės pasisavinimo dėka atsiranda žmonių, kurie neturi nieko, išskyrus savo rankas... Perkeldami žmogų į beorę erdvę, jūs jam atimate kvėpavimui būtiną orą. Lygiai taip pat jūs elgiatės pasisavindami žemę... Tai tas pat, kaip palikti jį visiškai be jokio turto, siekiant pajungti jo gyvenimą jūsų valiai» (*Colins: «L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes»*. Paris 1857, III t., 267—271 psl. įvairiose vietose).

būtų palaikoma pilna. Tokiomis sąlygomis «tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles» [«viskas bus kuo geriausiai šiame geriausiam iš pasaulių»]. Tokia yra didžioji «sisteminio kolonizavimo» paslaptis. «Pagal šį planą,— triumfuodamas sušunka Ueikfildas,— darbo pasiūla bus pastovi ir reguliari; pirma, dėl to, kad visi imigruojantieji darbininkai,— kadangi nė vienas iš jų nestengs nusipirkti žemės, tam tikro laiko nepadirbėjęs už pinigus,— bendrai dirbs samdos pagrindais ir tuo būdu gamins savo šeiminiui kapitalą dar didesniai darbo kiekiui panaudoti; antra, dėl to, kad kiekvienas, kuris mes samdomąjį darbą ir pasidarys žemės savininku, kaip tik žemės pirkimu užtikrins tam tikrą fondą naujam darbui į kolonijas pristatyti»²⁷³. Žinoma, valstybės nustatyta žemės kaina turi būti «pakankama» (sufficient price), t. y. tokia aukšta, «kad sukliudytų darbininkams pavirsti nepriklausomais valstiečiais, kol atsiras kitų darbininkų, pasirengusių užimti jų vietą samdomojo darbo rinkoje»²⁷⁴. Ši «pakankama žemės kaina» yra ne kas kita, kaip sušvelnintas pavadinimas išperkamosios sumos, kurią darbininkas turi sumokėti kapitalistui už leidimą pasitraukti iš samdomojo darbo rinkos ir įsitaisyti žemės ūkyje. Iš pradžių jis turi sukurti ponui kapitalistui «kapitalą» dar didesniai darbininkų skaičiui išnaudoti, o paskui turi pristatyti į darbo rinką «pavaduotoją», kurį vyriausybė jo sąskaita transportuoja iš užjūrio jo buvusiam šeiminiui-kapitalistui.

Nepaprastai būdinga, kad Anglijos vyriausybė ilgus metus naudojosi šiuo «pradinio kaupimo» metodu, kurį p. Ueikfildas rekomendavo naudoti specialiai kolonijose. Žinoma, nepasisekimas buvo toks pat gėdingas, kaip bankus liečiančio Pilio akto sužlugimas. Padarinys tebuvo tik tas, kad emigracijos srautas buvo nukreiptas nuo Anglijos kolonijų į Jungtines Valstybes. Tuo tarpu kapitalistinės gamybos pažanga Europoje ir kartu vykęs vyriausybės priespaudos didėjimas Ueikfildo receptą padarė bereikalingą. Iš vienos pusės, milžiniškas ir nesiliaujantis srautas žmonių, metai iš metų vykstančių į Ameriką, Jungtinių Valstybių rytuose palieka pastovias nuosėdas, nes emigracijos iš Europos banga sparčiau išmeta žmones į Jungtinių Valstybių rytų darbo rinką, negu kita banga suspėja nunešti juos į vakarus. Iš antros pusės, Amerikos pilietinio karo rezultatas buvo tas, kad atsirado milžiniška nacionalinė skola ir kartu su ja mokesčių našta, susidarė niekšiškiausia finansinė aristokratija, didžiulė visuomeninių žemių dalis buvo išdalyta spekuliantų bendrovėms, įsteigtoms geležinkelių, kasyklų ir t. t. eksploatavimo tikslu,— trumpai tariant, rezultatas buvo kuo sparčiausia kapitalo centralizacija. Tuo būdu didžioji respublika nustojo buvusi pažadėtoji žemė imigruojantiems darbininkams. Kapitalistinė gamyba ten vystosi

²⁷³ Wakefield: «England and America». London 1833, II t., 192 psl.

²⁷⁴ Ten pat, 45 psl.

milžiniškais žingsniais, nors darbo užmokesčio mažėjimas ir samdomo darbininko priklausomumas dar toli gražu nepasiekė europinio normalaus lygio. Paties Ueikfildo taip garsiai pasmerktas begėdiškas švaistymas nedirbtų kolonijinių žemių, kurias Anglijos vyriausybė išdalijo aristokratams ir kapitalistams, kartu su srautu žmonių, kuriuos vilioja aukso kasyklos, ir su konkurencija, kurią Anglijos prekių įvežimas sudaro net smulkiausiajam amatininkui,— visa tai sukūrė, ypač Australijoje²⁷⁵, pakankamą «santyrinį darbininkų perteklių», ir todėl beveik kiekvienas pašto laivas atneša liūdny žinių apie Australijos darbo rinkos perpildymą — «glut of the Australian labour-market»,— o prostitucija ten vietomis klesti taip pat vešliai, kaip Londono Heimarkte.

Tačiau čia mes nagrinėjame ne kolonijų padėtį. Mus čia domina tik ta paslaptis, kurią Senojo pasaulio politinė ekonomija atskleidė Naujajame pasaulyje ir garsiai paskelbė: kapitalistinis gamybos ir kaupimo būdas, vadinasi, ir kapitalistinė privatinė nuosavybė sąlygoja savu darbu besiremiančios privatinės nuosavybės panaikinimą, t. y. sąlygoja darbininko eksproprijavimą.

²⁷⁵ Kai tik Australija pati pasidarė savo įstatymų leidėja, ji, žinoma, pradėjo leisti naujakuriams palankius įstatymus, bet žemių iššvaistymas, kurį anglai jau yra įvykdę stovi skersai kelio. «Pirmutinis ir svarbiausias tikslas, kurio siekia naujasis 1862 m. žemės įstatymas, yra palengvinti liaudžiai įsikurti» («The Land Law of Victoria» by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands. London 1862 [3 psl.]).

«KAPITALO» I TOME MINIMŲ
SVARBIAUSIŲ PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

A

- Anacharsis* (Anacharsis) (VI amžius prieš mūsų erą) — 95.
Andersonas, Adomas (Anderson, Adam) (1692—1765) — 665, 677.
Andersonas, Džemas (Anderson, James) (1739—1808) — 450, 500, 552, 649, 652, 665.
Antipatras (Antipatros) iš Tesalijos (apytikriai II amžius prieš mūsų erą) — 364.
Apianas (Appian) (II amžius mūsų eros) — 650.
Archilochas (Archilochus) (gimė pirmojoje VII amžiaus pusėje prieš mūsų erą) — 328.
Archimedas (Archimedes) iš Sirakūzų (287—212 m. prieš mūsų erą) — 273.
Ariosto, Lodoviko (Ariosto, Lodovico) (1474—1533) — 34.
Aristotelis (Aristoteles) (384—322 m. prieš mūsų erą) — 59, 60, 79, 83, 141, 151, 293, 364.
Arkraitas, Ričardas (Arkwright, Richard) (1732—1792) — 331, 337, 341, 379, 383, 435.
Atenėjus (Athenaeus) iš Naukrato (apytikriai mūsų eros III amžiaus pradžia) — 95, 123.

B

- Balzakas, Onore de* (Balzac, Honoré de) (1799—1850) — 525.
Barbonas, Nikolesas (Barbon, Nicholas) (1640—1698) — 39, 40, 41, 115, 120, 133, 134, 551.
Bartonas, Džonas (Barton, John) (XVIII amžiaus pabaiga — XIX amžiaus pradžia) — 563, 602.
Bastija, Frederikas (Bastiat, Frédéric) (1801—1850) — 12, 61, 79, 175, 365, 502.
Bazedovas, Johanas Bernhardas (Basesdow, Johann Bernhard) (1723—1790) — 435.
Bebedžas, Carlzas (Babbage, Charles) (1792—1871) — 311, 314, 336, 349, 361.
Bebelis, Augustas (Bebel, August) (1840—1913) — 32.
Beilts, Semiuelis (Bailey, Samuel) (1791—1870) — 52, 57, 63, 80, 81, 544.
Beinsas, Džonas (Baynes, John) — 347, 349.
Bekarija, Čezare (Beccaria, Cesare) (1738—1794) — 328.
Bekonas, Frensis (Bacon, Francis) (1561—1626) — 348, 349, 643.
Belas, Carlzas (Bell, Charles) (1774—1842) — 251.

Belersas, Džonas (Bellers, John) (1654—1725) — 122, 128, 135, 292, 312, 382, 428, 435, 549.
Bentamas, Jeremija (Bentham, Jeremy) (1748—1832) — 161, 544, 546.
Berkas, Edmundas (Burke, Edmund) (1729—1797) — 187, 211, 290, 647, 678, 679.
Berklis, Džordžas (Berkeley, George) (1685—1753) — 301, 318.
Betleris, Semiuelis (Butler, Samuel) (1612—1680) — 40.
Bičer-Stou, Harietė Elžbieta (Beecher-Stowe, Harriet Elisabeth) (1811—1896) — 653.
Bido, Ž. N. (Bidaut, J. N.) (pirmoji XIX amžiaus pusė) — 287.
Biukenenas, Dovydas (Buchanan, David) (1779—1848) — 118, 498, 652.
Biušė, Filipas Zozefas Benžamenas (Buche, Philippe Joseph Benjamin) (1796—1866) — 663.
Bizė, Francas (Biese, Franz) (1803—1895) — 364.
Blanki, Zeromas Adolfas (Blanqui, Jérôme Adolphe) (1798—1854) — 249, 303.
Blekis, Robertas (Blakey, Robert) (1795—1878) — 645.
Blokas, Morisas (Block, Maurice) (1816—1901) — 13.
Boxhornas, Markus Suerlius (Boxhorn, Marcus Suerius) (1602—1653) — 382.
Bolinbrokas, Henris Sent-Džonas (Bolingbroke, Henry Saint-John) (1678—1751) — 674.
Boltonas, Metius (Boulton, Matthew) (1728—1809) — 338, 347.
Bonapartas, Luji (Bonaparte, Louis) (1808—1873) — 248, 620.
Braitas, Džonas (Bright, John) (1811—1889) — 11, 229, 254, 497, 580, 606, 669.
Brėjus, Džonas Frensis (Bray, John Francis) (1809—1895) — 68.
Brentano, Lujo (Brentano, Lujo) (1844—1931) — 33, 34, 35.
Brindlis, Džemsas (Brindley, James) (1716—1772) — 313.
Briukneris, Džonas (Bruckner, John) (1726—1804) — 551.
Brodherstas, Dž. (Broadhurst, J.) — 56.
Brodis, Bendžaminas Kolinzas (Brodie, Benjamin Collins) (1783—1862) — 251.

Brumas, Henris (Brougham, Henry) (1778—1868) — 678.
Bruneris (Brunner) — 430.
Buagilberas, Pjeras (Boisguillebert, Pierre) (1646—1714) — 121, 130.
Bualio, Etjenas (Boileau, Etienne) (1200—1270) — 433.

C

Chuaresas, Benito (Juarez, Benito) (1806—1872) — 154.
Ciceronas, Markas Tulijus (Cicero, Marcus Tullius) (106—43 prieš mūsų erą) — 364.
Cincinatas, Lucijus Kvincijus (Cincinnatus, Lucius Quincius) (450 prieš mūsų erą) — 168.

Č

Čaidas, Džozajus (Child, Josiah) (1630—1699) — 678.
Čalmersas, Tomas (Chalmers, Thomas) (1780—1847) — 142, 149, 551, 552.
Čemberlenas, Džozefas (Chamberlain, Joseph) (1836—1914) — 573.
Černyševskis, Nikolajus Gavrilovičius (Чернышевский, Николай Гаврилович) (1828—1889) — 12.

D

Dabldejus, Tomas (Doubleday, Thomas) (1790—1870) — 675.
Dantė, Aligieri (Dante, Alighieri) (1265—1321) — 8, 98, 221.
Darvinas, Čarlzas (Darwin, Charles) (1809—1882) — 306, 307, 333.
Daumeris, Georgas Fridrichas (Daumer, Georg Friedrich) (1800—1875) — 258.
Deferinas, Blekvudas Frederikas Tempelis, lordas (Dufferin, Blackwood Frederick Temple, Lord) (1826—1902) — 635, 636.
Defis, Čarlzas Gevenas (Duffy, Charles Gavan) (1816—1903) — 690.
Defo, Danielius (Defoe, Daniel) (1660—1731) — 550.
Dekartas, Renė (Descartes, René) (1596—1650) — 348, 349.
Deningas, T. Dž. (Dunning, T. J.) (1799—1873) — 490, 493, 494, 679.

Destiut-de-Trasi, Antuanas Luji Kloadas, grafas (Destutt de Tracy, Antoine Louis Claude, Comte) (1754—1836) — 77, 78, 145, 150, 292, 294, 578.

Dicgenas, Jozefas (Dietzgen, Joseph) (1828—1868) — 12.

Didro, Denis (Diderot, Denis) (1713—1784) — 124.

Diodoras iš Sicilijos (Diodorus Siculus — Diodor von Sicilien) (I amžius prieš mūsų erą) — 132, 211, 305, 330, 455.

Diukpesjo, Eduardas (Ducpétiaux Edouard) (1804—1868) — 599, 601.

Diuponas, Pjeras (Dupont, Pierre) (1821—1870) — 620.

Draidenas, Džonas (Dryden, John) (1631—1700) — 217.

Džekobas, Viljamas (Jacob, William) (1762—1851) — 43—44, 198.

Dženovezis, Antonio (Genovesi, Antonio) (1712—1769) — 142.

Džonsas, Ričardas (Jones, Richard) (1790—1855) — 31, 277, 287, 295, 300, 507, 524, 534, 564.

E

Edingtonas, Stivenas (Addington, Stephen) (1729—1796) — 649.

Eduardas III (1312—1377); karalius nuo 1327 m. — 92, 244, 659.

Eduardas VI (1537—1553), karalius nuo 1547 m. — 657.

Eikinas, Džonas (Aikin, John) (1747—1822) — 530, 531, 670, 677, 678.

Elžbieta (1533—1603), karalienė nuo 1558 m. — 244, 645, 657, 658, 660, 661.

Engelsas, Fridrichas (Engels, Friedrich) (1820—1895) — 25, 29, 35, 44, 50, 73, 133, 134, 141, 151, 195, 212, 215, 219, 228, 240, 262, 271, 277, 303, 315, 347, 354, 357, 377, 379, 380, 384, 397, 403, 434, 448, 460, 461, 472, 541, 560, 561, 566, 581, 584, 647, 681.

Ensoras, Džordžas (Ensor, George) (1769—1843) — 652.

Epikuras (Epikur) (341—271 m. prieš mūsų erą) — 77.

Ešlis, Antonis Kuperis, Seftsberio grafas (Ashley, Antony Cooper Earl of Shaftesbury) (1801—1885) — 368, 369, 603, 604.

Ešvegė, Vilhelmas Liudvigas (Eschwege, Wilhelm Ludwig) (1777—1855) — 44.

Evelingas, Eduardas (Aveling, Edward) (1851—1898) — 26.

Everetas (Everet) — 382.

F

Faulhaberis, Johanas (Faulhaber, Johann) (1580—1635) — 337.

Fausetas, Henris (Fawcett, Henry) (1833—1884) — 497, 545, 583, 669.

Fergiusonas, Adomas (Ferguson, Adam) (1723—1816) — 115, 318, 324, 325, 326.

Ferjė, Fransua Luji Ogiustas (Ferrier, François Louis Auguste) (1777—1861) — 61.

Fichtė, Johanas Gotlibas (Fichte, Johann Gottlieb) (1762—1814) — 54.

Fildenas, Džonas (Fielden, John) (1784—1849) — 360, 368, 676, 677.

Flitvudas, Viljamas (Fleetwood, William) (1656—1723) — 244.

Fonterė, Antuanas Luji (Fonteret, Antoine Louis) — 326.

Forbonė, Fransua (Forbonnais, François) (1722—1800) — 88.

Forsteris, Natanielis (Forster, Nathaniel) (apytikriai 1726—1790) — 246, 382, 648, 649.

Forteskju, Džonas (Fortescue, John) (apytikriai 1394—1476) — 642.

Franklinas, Bendžaminas (Franklin, Benjamin) (1706—1790) — 53, 151, 164, 293, 550, 551.

Freitagas, Gustavas (Freitag, Gustav) (1816—1895) — 661.

Fridrichas II (1712—1786), karalius nuo 1740 m. — 654, 666.

Fulartonas, Džonas (Fullarton, John) (1780—1849) — 119, 131, 134.

Fultonas Robertas (Fulton, Robert) (1765—1815) — 435.

Furjė, Šarlis (Fourier, Charles) (1772—1837) — 261, 343, 381, 622.

G

Galianis, Fernando (Galiani, Fernando) (1728—1787) — 72, 86, 87, 95, 142, 146, 282, 574.

Ganilis, Šarlis (Ganilh, Charles) (1758—1836) — 61, 78, 89, 159, 164, 399, 400.

Gaskelis, P. (Gaskell, P.) — 389, 397.
Gėtė, Johanas Volfgangas (Goethe, Johann Wolfgang) (1749—1832) — 68, 84, 177, 529, 635.
Gisbornas, Tomas (Gisborne, Thomas) (1758—1846) — 677.
Giulichas, Gustavas fon (Gulich, Gustav von) (1791—1847) — 10, 673.
Gladstonas, Viljamas (Gladstone, William) (1809—1898) — 31, 32, 33, 34, 404, 581, 582, 583, 662.
Godunovas, Borisas Fiodorovičius (1551—1605), caras nuo 1598 m. — 646.
Cotšedas, Johanas Christofas (Gottsched, Johann Christoph) (1700—1766) — 195.
Gregas, Robertas Haidas (Greg, Robert Hyde) (1795—1875) — 262.
Greguaras, H. (Grégoir, H.) — 495.
Grėjus, Džonas (Gray, John) (1799—1850) — 68.
Grėjus, Džordžas (Grey, George) (1799—1882) — 259, 593.
Grovas, Viljamas Robertas (Grove, William Robert) (1811—1896) — 467.

H

Haleris, Karlas Liudvigas fon (Haller, Karl Ludwig von) (1768—1854) — 348.
Hamas, Vilhelmas fon (Hamm, Wilhelm von) (1820—1880) — 448.
Hansenas, Georgas (Hanssen, Georg) (1809—1894) — 212.
Hantėris, Henris Julianas (Hunter, Henry Julian) — 356, 588, 589, 590, 591, 592, 595, 596, 606, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 619, 644.
Harisas, Džemsas, pirmasis Malmsberio grafas (Harris, James, first Earl of Malmesbury) (1746—1820) — 328.
Harisas, Džemsas (Harris, James) (1709—1780) — 328.
Harisonas, Viljamas (Harrison, William) (1534—1593) — 642, 664.
Hatonas, Čarlzas (Hutton, Charles) (1737—1823) — 332.
Hauitas, Viljamas (Howitt, William) (1792—1879) — 671.
Hautonas, Džonas (Houghton, John) (mirė 1705 m.) — 382.
Hegelus, Georgas Fridrichas Vilhelmas (Hegel, Georg Friedrich Wilhelm) (1770—1831) — 17, 47, 88, 154, 164, 236, 277, 326, 525, 532.

Heinė, Heintrichas (Heine, Heinrich) (1797—1856) — 271, 544.
Hekslis, Tomas Henris (Huxley, Thomas Henry) (1825—1895) — 430.
Helvecijus, Klodas Adrijenas (Helvétius, Claude Adrien) (1715—1771) — 544.
Henrikas III (1551—1589), karalius nuo 1574 m. — 122.
Henrikas VII (1457—1509), karalius nuo 1485 m. — 244, 643, 644, 656.
Henrikas VIII (1491—1547), karalius nuo 1509 m. — 643, 656, 658.
Heraklitas (Herakleitos) *Tamsusta* (apytikriai V amžius prieš mūsų erą) — 99.
Herėnšvandas, Žanas (Herrenschwand, Jean) (1728—1811) — 113.
Heselis, Arturas Hiltis (Hassall, Arthur Hill) (1817—1894) — 160, 223.
Hobsas, Tomas (Hobbes, Thomas) (1588—1679) — 156, 349, 551.
Hodskinas, Tomas (Hodgskin, Thomas) (1787—1869) — 305, 317, 319, 477, 512, 670.
Holinšedas, Rafaelis (Holinshed, Raphael) (mirė 1580 m.) — 658.
Homeras (Homer) (apytikriai IX, VII amžius prieš mūsų erą) — 62.
Hopkinsas, Tomas (Hopkins, Thomas) — 206.
Horacijus, Flakas Kvintas (Horatius, Flaccus Quintus) (65—8 m. prieš mūsų erą) — 637.
Horneris, Frensis (Horner, Francis) (1778—1817) — 677.
Horneris, Leonardas (Horner, Leonard) (1785—1864) — 202, 216, 249, 253, 255, 256, 259, 260, 265, 357, 358, 369, 370, 381, 491.

I

Idenas, Frederikas Mortonas (Eden, Frederic Morton) (1766—1809) — 218, 536, 537, 550, 551, 602, 603, 645, 646, 648, 650, 676, 678.
Izokratas (Isokrates) (436—338 m. prieš mūsų erą) — 330.

J

Jarentonas, Endrius (Yarrenton, Andrew) (1616—1684) — 312.
Jekaterina II (1729—1796), imperatorienė nuo 1762 m. — 611.

Jeronimas šventasis, Euzebijus Sofronijus I (Hieronymus, Eusebius Sophronius I) (apytikriai 340—420 m. mūsų eros) — 97.
Jokūbas I (1566—1625), karalius nuo 1603 m.— 644, 645, 658, 661.
Jumas, Dovydas (Hume, David) (1711—1776) — 114, 115, 457, 495, 551, 552.
Jungas, Arturas (Young, Arthur) (1741—1820) — 114, 206, 246, 601, 608.
Juras Endrius (Ure, Andrew) (1778—1857) — 31, 204, 236, 245, 269, 288, 313, 314, 315, 330, 331, 340, 345, 361, 374, 375, 376, 379, 386, 389, 390, 391, 492, 496, 500.
Jurgis II (1683—1760), karalius nuo 1727 m.— 43, 92, 661.
Jurgis III (1738—1820), karalius nuo 1760 m.— 661.

K

Kantiljonas, Filipas Ričardas (Cantillon, Philip Richard) (1680—1734) — 494, 551.
Karėlius, Tomas (Carlyle, Thomas) (1795—1881) — 229.
Karlis, Džianas Rinaldo (Carli, Gian Rinaldo) (1720—1795) — 296.
Karolis Didysis (742—814), karalius nuo 768 m., imperatorius nuo 800 m.— 650.
Karolis I (1600—1649), karalius nuo 1625 m.— 644, 645.
Karolis II (1630—1685), karalius nuo 1660 m.— 116.
Karolis V Habsburgas (1500—1558), imperatorius nuo 1519 m.— 658.
Karolis VI (1685—1740), imperatorius nuo 1711 m.— 382.
Karolis X Gustavas (1622—1660), karalius nuo 1654 m.— 647.
Karolis XI (1655—1697), karalius nuo 1660 m.— 647.
Karsas iš Karso — Viljamsas, Viljamas Fenvikas (Kars von Kars — Williams, William Fenwick, Baronet «of Kars») (1800—1883) — 116.
Kelpeperis, Tomas (Culpeper, Thomas) (1578—1662) — 678.
Kembelis, Džordžas (Campbell, George) (1824—1892) — 321.
Kenė, Fransua (Quesnay, François) (1694—1774) — 11, 102, 287, 494, 551.
Kenetas, Ualtas (Kennet, Wilthe) (1660—1728) — 644.
Kentas, Natanielis (Kent, Nathaniel) (1737—1810) — 649.
Keris, Henris Carlzas (Carey, Henry Charles) (1793—1879) — 196, 473, 502, 653, 669.
Kernsas, Džonas Eliotas (Cairnes, John Elliot) (1823—1875) — 178, 239, 298.
Kestrlis, Robertas Stiuartas (Castlereagh, Robert Stewart) (1769—1822) — 383.
Ketlė, Lamberas Adolfas Zakas (Quételet, Lambert Adolphe Jacques) (1796—1874) — 290.
Kiseliovas, Pavelas Dmitrijevičius, grafas (Киселев, Павел Дмитриевич, граф) (1788—1872) — 213.
Kiuvjė, Zoržas (Cuvier, Georges) (1769—1832) — 456.
Klaurenas, Heinrichas, jis taip pat Karijas Hoinas (Clauren, Heinrich, alias Karl Heun) (1771—1854) — 201.
Ko, Solomonas de (Caus, Salomon de) (1576—1626). 1688 — jo veikalo išėjimo metai — 337.
Kobdenas, Ričardas (Cobden, Richard) (1804—1865) — 11, 229, 254, 606.
Kobetas, Viljamas (Cobbett, William) (1762—1835) — 259, 645, 673, 675.
Kolberus, Zanas Batistas (Colbert, Jean Baptiste) (1619—1683) — 278, 676.
Kolenas, Zanas Gijomas Sėzaris Aleksandras Ipolitas (Collins, Jean Guillaume César Alexandre Hippolyte) (1783—1859) — 548, 620, 688.
Kolumbas, Kristofozas (Columbus, Christophorus) (apytikriai 1446—1506) — 122.
Kondiljakas, Etjenas Bono de (Condillac, Etienne Bonnot de) (1750—1780) — 146, 147.
Kondorsė, Maris Zanas, markizas de (Condorcet, Marie Jean, marquis de) (1743—1794) — 550.
Kontas, Fransua Sarlis Luji (Comte, François Charles Louis) (1782—1837) — 671.
Kontas, Ogiustas (Comte, Auguste) (1798—1857) — 298.
Kopas, Hermanas (Kopp, Herman) (1817—1892) — 277.
Korbetas, Tomas (Corbet, Thomas) — 139, 526.

Korbonas, Klodas Antimas (Corbon, Claude Anthime) (1808—1891) — 434.
Kromvelis, Oliveras (Cromwell, Oliver) (1599—1658) — 644, 646, 668.
Ksenofontas (apytikriai 430—354 m. prieš mūsų erą) — 329.
Kugelmanas, Liudvigas (Kugelmann, Ludwig) (1830—1902) — 9.
Kurselis-Seneilis, Zanas Giustavas (Courcelle-Seneuil, Jean Gustave) (1813—1892) — 209, 533.
Kuza, Aleksandras Johanas I (Kusa, Alexander Johann I) (1820—1873) — 154.
Kvinsis, Tomas de (Quincey, Thomas de) (1785—1859) — 353.

L

Labordas, Aleksandras, markizas de (Laborde, Alexandre, marquis de) (1774—1842) — 473.
Lančelotis (Lancelotti) (1575—1643) — 382.
Lasalis, Ferdinandas (Lassalle, Ferdinand) (1825—1864) — 3, 99.
Laskeris, Eduardas (Lasker, Eduard) (1829—1884) — 32.
Lašatras, Morisas (Lachâtre, Maurice) (1814—1900) — 21, 23, 27.
Lavernis, Luji Gabrielis Leonas de (Lavergne, Louis Gabriel Léonce de) (1809—1880) — 448, 472; 473, 637.
Lemontėjus, Pjeras Eduardas (Lemontey, Pierre Edouard) (1762—1826) — 325.
Lengas, Semiuelis (Laing, Samuel) (1780—1868) — 179, 574, 588, 603.
Lengė, Simonas Nikolas Anris (Linguet, Simon Nicolas Henri) (1736—1794) — 209, 258, 300, 550, 659.
Lesingas, Gotholdas Efraimas (Lesing, Gotthold Ephraim) (1729—1781) — 17.
Le Tronas, Gijomas Fransua (Le Trosne, Guillaume François) (1728—1780) — 40, 43, 88, 96, 105, 108, 111, 134, 145, 146, 147, 148, 150, 190.
Levis, Leonas (Levi, Leone) (1821—1888) — 655.
Libichas, Justus fon (Liebig, Justus von) (1803—1873) — 214, 294, 345, 449, 450, 511.

Lichnovskis, Feliksas, kunigalknis (1814—1848) — 528.
Licinijus, Gajus Licinijus Stolonas (Licinius, Gajus Licinius Stolo) (IV amžius prieš mūsų erą) — 650.
Likurgas (Lykurg) (apytikriai IX amžius prieš mūsų erą) — 379.
Liudvikas XIV (1638—1715), karalius nuo 1643 m. — 130.
Liudvigas XVI (1754—1793), karalius nuo 1774 m. — 658.
Liuteris, Martynas (Luther, Martin) (1483—1546) — 126, 175, 278, 529, 673.
Lo, Džonas (Law, John) (1671—1729) — 87, 551.
Loderdelis, Džemsas, grafas (Lauderdale, James, Earl of) (1759—1839) — 313.
Loidas — žr. *Overstonas*.
Lokas, Džonas (Locke, John) (1632—1704) — 39, 40, 87, 96, 116, 120, 139, 349 551.
Loranas, Ogiustas (Laurent, Auguste) (1807—1853) — 277.
Luji-Filipas (1773—1850), karalius nuo 1830 m. — 250.
Lukianas (125—180 m. mūsų eros) — 552.
Lukrecijus (Titus Lukrecijus Karas) (Titus Lucretius Carus) (98—55 m. prieš mūsų erą) — 194.

M

Maitcenas, Augustas (Meitzen, August) (1822—1910) — 212.
Majeris, Zigmundas (Mayer, Sigmund) — 10.
Makas Gregoras, Džonas (Mac Gregor, John) (1797—1857) — 246.
Mak-Kulochas, Džonas Ramsėjus (Mac Culloch, John Ramsey) (1789—1864) — 133, 139, 142, 174, 246, 288, 365 391, 394, 463, 543, 544, 649.
Maklarenas, Džemsas (Maclaren, James) — 93.
Makleodas, Henris Deningas (Macleod, Henry Dunning) (1821—1902) — 61, 142.
Makolėjus, Tomas Babingtonas (Macauley, Thomas Babington) (1800—1859) — 245, 249, 641, 646.
Maksimilianas (Austrijos erchercožas — vadinamasis Meksikos imperatorius) (1832—1867) — 154.

- Maltus, Tomas Robertas* (Malthus, Thomas Robert) (1766—1834) — 149, 192, 281, 316, 450, 469, 496, 507, 512, 517, 524, 525, 531, 532, 534, 541, 542, 544, 550, 551, 566, 577, 630.
- Manas, Tomas* (Mun, Thomas) (1571—1641) — 456.
- Mandevilis, Bernaras de* (Mandeville, Bernard de) (1670—1753) — 318, 549, 551.
- Marksas, Karlas* (Marx, Karl) (1818—1883) — 8, 13, 14, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 43, 44, 45, 73, 74, 76, 79, 86, 91, 92, 96, 128, 132, 141, 277, 303, 320, 323, 325, 375, 434, 472, 477, 516, 548, 554, 561, 566, 576, 620, 681, 683.
- Marks-Eveling, Eleonora* (Tusi) (Marx-Aveling, Eleanor (Tussy)) (1855—1898) — 26, 30, 34.
- Martino, Harietė* (Martineau, Harriet) (1802—1876) — 566.
- Maureris, Georgas Liudvigas fon* (Maurer, Georg Ludwig von) (1790—1872) — 70, 212.
- Mendelsonas, Mozė* (Mendelssohn, Moses) (1729—1786) — 17.
- Menenijus, Agripa Lanatus* (Menenius, Agrippa Lanatus) (mirė 493 metais prieš mūsų erą) — 323.
- Merėjus, Hju* (Murray, Hugh) (1779—1846) — 305.
- Merfjis, Džonas Nikolesas* (Murphy, John Nicholas) — 631.
- Merveilis, Hermanas* (Merivale, Herman) (1806—1874) — 565, 566, 687.
- Mersjė de la Rivjeras, Polis Pjeras* (Mercier de la Rivière, Paul Pierre) (1720—1793) — 103, 104, 121, 137, 139, 145, 148, 174.
- Mesis, Džozefas* (Massie, Joseph) (mirė 1784 m.) — 457.
- Millis Džemsas* (Mill, James) (1773—1836) — 107, 116, 142, 169, 180, 316, 391, 450, 506, 509, 511, 544.
- Millis, Džonas Stiuartas* (Mill, John Stuart) (1806—1873) — 12, 116, 125, 332, 391, 449, 450, 458, 459, 460, 527, 532, 535, 545, 669.
- Mirabo, Onore, grafas de* (Mirabeau, Honoré, comte de) (1749—1791) — 425, 641, 654, 655, 667, 676.
- Mirabo, Viktoras, markizas de* (Mirabeau, Victor, marquis de) (1715—1789) — 551, 683.
- Miuleris, Adomas Heinrichas* (Müller, Adam Heinrich) (1779—1829) — 116.
- Modslėjus, Henris* (Maudsley, Henry) (1771—1831) — 344.
- Molinaris, Glustavas de* (Mollnar, Gustave de) (1819—1912) — 377, 533, 687.
- Moljeras, Zanas Batistas* (Molière, Jean Baptiste) (1622—1673) — 583.
- Momzenas, Teodoras* (Mommssen, Theodor) (1817—1903) — 154, 157.
- Montalamberas, Šarlis, grafas de* (Montalembert, Charles, comte de) (1810—1870) — 419.
- Monteilis, Amanas Aleksis* (Monteil, Amans Alexis) (1769—1850) — 665.
- Monteskjė, Šarlis de* (Montesquieu, Charles de) (1689—1755) — 88, 115, 116, 550, 674.
- Moras, Tomas* (More, Thomas) (1478—1535) — 551, 642, 643, 657, 658.
- Mortonas, Džonas Čalmersas* (Morton, John Chalmers) (1821—1888) — 336, 493.
- Muras, Semiuelis* (Moore, Samuel) (1830—1912) — 26, 27.

N

- Nesmisas, Džemsas* (Nasmyth, James) (1808—1890) — 344, 370, 389.
- Niburas, Bartoldas Georgas* (Niebuhr, Barthold Georg) (1776—1831) — 211.
- Niumarčas, Viljamas* (Newmarch, William) (1820—1882) — 265.
- Niumenas, Frensis Viljamas* (Newman, Francis William) (1805—1897) — 647, 652.
- Niumenas, Semiuelis Filipisas* (Newman, Samuel Philipps) (1797—1842) — 147, 188.
- Niunhemas, Dž. L.* (Newnham, G. L.) — 537.
- Norsas Dedlis* (North, Dudley) (1641—1691) — 96, 113, 116, 125, 349, 551.

O

- Olmstedas, Frederikas Lo* (Olmsted, Frederick Law) (1882—1903) — 178.
- Onā* (1665—1714), karalienė nuo 1702 m. — 150, 658.
- Opdajikas, Džordžas* (Opdyke, George) (1805—1880) — 151.
- Ortesas, Džiamarija* (Ortes, Giammaria) (1713—1790) — 551, 576, 577.
- Ouenas, Robertas* (Owen, Robert) (1771—1858) — 74, 90, 269, 360, 431, 447, 490.

Overstonas lordas, Semiuelis Džonsas Loidas (Overstone Lord, Samuel Jones Loyd) (1796—1883) — 116, 133.
Ožjė, Maris (Augier, Marie) — 679.

P

Palmerstonas, Henris Džonas Templis, lordas (Palmerston, Henry John Temple, Lord) (1784—1865) — 407.
Panjinis, Džiovanis Frančesko (Pagnini, Giovanni Francesco) (1715—1789) — 88.
Paris, Carlzas Henris (Parry, Charles Henry) (1779—1860) — 537, 603.
Paris, Viljamas Eduardas (Parry, William Edward) (1790—1855) — 91.
Pekeras, Konstantenas (Pecqueur, Constantin) (1801—1887) — 548, 680.
Periklas (Perikles) (apytikriai 490—429 m. prieš mūsų erą) — 328.
Petis, Viljamas (Petty, William) (1623—1687) — 46, 53, 78, 89, 96, 114, 131, 135, 157, 244, 245, 281, 307, 312, 328, 348, 495, 551.
Pilis, Robertas (Peel, Robert) (1750—1830) — 677.
Pilis, Robertas (Peel, Robert) (1788—1850) — 12, 132, 208, 677, 689.
Pindaras (Pindar) (apytikriai 522—443 m. prieš mūsų erą) — 139, 374, 678.
Pinto, Izaokas (Pinto, Isaac) (1715—1787) — 139.
Pitas, Viljamas, jaunesnysis (Pitt, William, junior) (1759—1806) — 187, 661.
Platonas (Plato) (427—347 m. prieš mūsų erą) — 328, 329, 330.
Postlveitas, Melakis (Postlethwayt, Malachy) (1707—1767) — 246, 247.
Praisas, Ričardas (Price, Richard) (1723—1791) — 246, 602, 649, 650.
Protagoras (Protagoras) (apytikriai 485—415 m. prieš mūsų erą) — 223.
Prudonas, Pjeras Zozefas (Proudhon, Pierre Joseph) (1809—1865) — 79, 82, 377, 457, 477, 524.

R

Rafizas, Tomas Stemfordas (Raffles, Thomas Stamford) (1781—1826) — 322, 671.
Raichas, Eduardas (Reich, Eduard) (1836—1919) — 326.

Raitas, Tomas (Wright, Thomas) — 648.
Ramadzinis, Bernardino (Ramadzin, Bernardino) (1633—1714) — 326.
Ramsėjus, Džordžas (Ramsay, George) (1800—1871) — 149, 152, 283, 454, 506, 564.
Raselis, Džonas, lordas (Russel, John, Lord) (1792—1878) — 525, 647.
Redgreivas, Aleksandras (Redgrave, Alexander) — 240, 241, 338, 354, 359, 372, 387, 400, 407, 408, 486, 500, 501.
Renjo, Elias (Regnault, Elias) (1801—1868) — 214.
Revenstonas, Pirsis (Ravenstone, Piercy) (mirė 1830 m.) — 384, 454.
Ričardsonas, Bendžaminas Uordas (Richardson Benjamin Ward) (1828—1898) — 228, 230.
Ridas Džordžas (Read, George) — 225.
Rikardo, Dovydas (Ricardo, David) (1772—1823) — 11, 13, 56, 63, 74, 77, 78, 81, 116, 133, 153, 171, 185, 186, 187, 205, 206, 275, 346, 347, 350, 351, 352, 364, 384, 385, 391, 450, 458, 462, 463, 464, 465, 469, 472, 475, 502, 511, 526, 532, 535, 541, 542, 549, 564, 677.
Robertasas, Džordžas (Roberts, George) (mirė 1860 m.) — 644.
Rodbertus, Johanas Karlas (Rodbertus, Johann Karl) (1805—1875) — 472.
Rodžersas, Džemsas Edvinas Toroldas (Rogers, James Edwin Thorold) (1823—1890) — 601, 606, 646, 669.
Rosis, Pelegrino (Rossi, Pelegrino) (1787—1848) — 158, 510.
Rošeris, Vilhelmas (Roscher, Wilhelm) (1817—1894) — 89, 147, 186, 187, 195, 206, 236, 291, 327, 548, 549.
Rožjė, Sarlis (Rogier, Charles) (1800—1885) — 249.
Ru (*Ru-Lavernis*). *Pjeras Selestenas* (Roux-Lavergne, Pierre Célestin) (1802—1874) — 663.
Rua, Ž. (Roy, J.) — 22, 27.
Ruaras de Karas, Pi Mari (Rouard de Card, Pie Marie) — 223.
Rubensas, Peteris Paulius (Rubens, Peter Paul) (1577—1640) — 267.
Rugė, Arnoldas (Ruge Arnold) (1803—1880) — 73, 141, 566.
Rumfordas — žr. *Tompsonas, Bendžaminas*.
Ruso, Žanas Žakas (Rousseau, Jean Jacques) (1712—1778) — 667.

S

- Salmonas, Džonas* (Simon, John) (1816—1904) — 357, 415, 585, 586; 588, 593, 596, 609.
- Sėjus, Zanas Batistas* (Say, Jean Baptiste) (1767—1832) — 78, 107, 142, 150, 175, 186, 325, 347, 393, 463, 477, 531, 541, 542.
- Sekstas Empirikas* (Sextus Empirikus) (II amžiaus pabaiga mūsų eros) — 328.
- Senioras, Nasau Viljamas* (Senior, Nassau William) (1790—1864) — 201, 202, 204, 205, 236, 288, 362, 391, 430, 431, 438, 439, 483, 487, 532, 533, 543, 637, 653.
- Seterlend, Elžbieta, hercogienė* (Sutherland, Elisabeth, Duchess of) (XVIII amžiaus pabaiga — XIX amžiaus vidurys) — 653.
- Seterlend, Harletė Elžbieta, hercogienė* (Sutherland, Harriet Elisabeth, Duchess of) (1806—1868) — 653.
- Sidmausas, Henris Edingtonas* (Sidmouth, Henry Addington) (1757—1844) — 383.
- Sismondis, Zanas Sarlis Leonardas* *Simondas de* (Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de) (1773—1842) — 11, 143, 159, 211, 282, 476, 506, 515, 519, 522, 523, 531, 566, 578, 680.
- Siulis, Maksimilianas de Betiunas* (Sully, Maximilian de Bethune) (1560—1641) — 551.
- Skarbekas, Frederikas* (Skarbek, Fryderyk) (1792—1866) — 293, 315.
- Skrooas, Džordžas Julijus Puletas* (Scrope, George Julius Poulett) (1797—1876) — 533.
- Smitas, Adomas* (Smith, Adam) (1723—1790) — 13, 49, 78, 114, 115, 116, 153, 245, 313, 316, 318, 325, 326, 328, 347, 366, 410, 450, 463, 474, 476, 478, 480, 494, 498, 499, 508, 526, 527, 531, 545, 549, 550, 551, 552, 553, 555, 574, 584, 638, 652, 659, 678.
- Smitas, Goldvinas* (Smith, Goldwin) (1823—1910) — 669.
- Sofoklis* (Sophokles) (apytikriai 496—406 m. prieš mūsų erą) — 123.
- Somersas, Robertas* (Somers, Robert) (1822—1891) — 653, 654, 655.

- Sondersas, Robertas Dž.* (Saunders, Robert J.) — 261, 270, 360.
- Spinoza, Benediktas de* (Spinoza, Benedictus de) (1632—1677) — 17, 276, 532.
- Stafordas, Viljamas* (Stafford, William) (1554—1612) — 664.
- Stiuartai* — 646.
- Stiuartas, Dugaldas* (Stewart, Dugald) (1753—1828) — 287, 310, 323, 433.
- Stiuartas, Dž.* (Stuart, J.) — 259, 279.
- Stiuartas, Džemsas* (Steuart, James) (1712—1780) — 31, 114, 134, 138, 163, 298, 316, 383, 494, 550, 577, 642, 652, 666.
- Strapas, Džonas* (Strype, John) (1643—1737) — 658.

S

- Seftšberis* — žr. *ESlis*.
- Sekspyras, Viljamas* (Shakespeare, William) (1564—1616) — 81, 101, 123, 258, 434, 664.
- Serbiuljė, Antuanas Elizė* (Cherbuliez, Antoine Elisée) (1797—1869) — 166, 169, 521.
- Sevaljė, Zanas Batistas Alfonsas* (Chevalier, Jean Baptiste Alfonse) (1793—1879) — 223.
- Sorlemeris, Karlas* (Schorlemmer, Karl) (1834—1892) — 277.
- Sou, Joakimas Frederikas* (Schouw, Joakim Frederik) (1789—1852) — 457.
- Storchas, Heinrichas Fridrichas* (Storch, Heinrich Friedrich) (1766—1835) — 159, 166, 315, 323, 324, 527, 578.
- Sulcė-Delīšas, Hermanas* (Schulze-Delitsch, Hermann) (1808—1883) — 3.

T

- Taunsendas, Džozefas* (Townsend, Joseph) (1739—1816) — 316, 550, 551, 577.
- Telloras, Sedlis* (Taylor, Sedley) — 33, 34, 35.
- Tekeris, Džozajus* (Tucker, Josiah) (1712—1799) — 246, 551, 678.
- Teketas, Džonas Debelis* (Tuckett, John Debell) (mirė 1864 m.) — 325, 645, 669.
- Templis, Viljamas* (Temple, William) (1628—1699) — 551.

- Teperis, Martynas* (Tupper, Martin) (1810—1889) — 544.
- Titas, Flavijus Vespasianas* (Titus, Flavius Vespasianus) (39—81 m. mūsų eros) — 354
- Tiudorai* — 669.
- Tiunenai, Johanas Heinrichas fon* (Thünen, Johann Heinrich von) (1783—1850) — 555.
- Tiurgo, Anas Robertas* (Turgot, Anne Robert) (1727—1781) — 164, 281, 474.
- Tjeras, Luji Adolfas* (Thiers, Louis Adolphe) (1797—1877) — 395, 638.
- Tompsonas, Bendžaminas, Rumfordo grafas* (Thompson, Benjamin, Count of Rumford) (1753—1814) — 536, 537.
- Tompsonas, Viljamas* (Thompson, William) (1785—1833) — 324.
- Torensas, Robertas* (Torrens, Robert) (1780—1864) — 148, 149, 157, 168, 362, 391.
- Torntonas, Viljamas Tomas* (Thornton, William Thomas) (1813—1880) — 157, 242, 642.
- Tukas, Tomas* (Tooke, Thomas) (1774—1858) — 265.
- Tukididas* (Thukydides) (460—400 m. prieš mūsų erą) — 328, 329.

U

- Uaietas, Džonas* (Wyatt, John) (1700—1766) — 333.
- Uaitas, Dž. Ė* (White, J. E.) — 221, 231, 235, 236, 237, 359, 419, 420.
- Uatas, Džemsas* (Watt, James) (1736—1819) — 335, 337, 338, 341, 344, 347, 435.
- Uedžvudas, Džozajus* (Wedgwood, Josiah) (1730—1795) — 239, 242.
- Ueidai, Džonas* (Wade, John) (1788—1875) — 218, 244, 553.
- Ueilendas, Frensis* (Wayland, Francis) (1796—1865) — 150, 188.
- Uetkildas, Eduardas Gibonas* (Wakefield, Edward Gibbon) (1796—1862) — 241, 292, 476, 520, 603, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690.
- Uestas, Eduardas* (West, Edward) (1782—1828) — 450, 469, 482, 483, 484.
- Uitnis, Elis* (Whitney, Eli) (1765—1825) — 343, 350.
- Uolesas, Robertas* (Wallace, Robert) (1697—1771) — 316, 550, 551.
- Uordas, Džonas* (Ward, John) — 240.
- Uotsas, Džonas* (Watts, John) (1818—1887) — 490, 493.
- Uotsenas, Džonas Forbesas* (Watson John Forbes) (1827—1892) — 350.
- Urkartas, Dovydas* (Urquhart, David) (1805—1877) — 95, 326, 449, 653, 668, 669.

V

- Valentinas, Gabrielis Gustavas* (Valentin, Gabriel Gustav) (1810—1883) — 430.
- Valua, Filipas VI* (1293—1350), karalius nuo 1328 m. — 88.
- Vanderlintas, Džekobas* (Vanderlint, Jacob) (mirė 1740 m.) — 115, 121, 134, 246, 248, 281, 297, 312, 551.
- Velingtonas, Arturas Ueleslis* (Wellington, Arthur Wellesley) (1769—1852) — 116.
- Veris, Pjetro* (Verri, Pietro) (1728—1797) — 46, 87, 124, 296.
- Viko, Džiovanis Batista* (Vico, Giovanni Battista) (1668—1744) — 333.
- Vilhelmas III Oranietis* (1650—1702), karalius nuo 1689 m. — 646.
- Viljamas IV* (1765—1837), karalius nuo 1830 m. — 260.
- Vilksas, Markas* (Wilks, Mark) (1760—1831) — 321.
- Vilsonas, Džemsas* (Wilson, James) (1805—1860) — 206, 305.
- Virtas, Maksas* (Wirth, Max) (1822—1900) — 75, 206.
- Viseringas, S.* (Vissering, S.) (1818—1888) — 447.
- Vitas, Janas de* (Witt, Jan de) (1625—1672) — 551, 675.
- Vobanas, Sebastjanas le Prestras de* (Vauban, Sébastien le Prestre de) (1633—1707) — 130.
- Vokansonas, Žakas de* (Vaucanson, Jacques de) (1709—1782) — 341.
- Volfas, Kristianas* (Wolff, Christian) (1679—1754) — 544.
- Volfas Vilhelmas* (Wolff, Wilhelm) (1809—1864) — 1.

Z

Zetberis, Georgas Adolfas (Soetbeer, Georg Adolph) (1814—1892) — 24.

Ziberis Nikolajus Ivanovičius (Зибер, Николай Иванович) (1844—1888) — 13.

Zorgė, Fridrichas Albertas (Sorge, Friedrich Albert) (1828—1906) — 27.

Z

Zanas II (1319—1364), karalius nuo 1350 m.— 660.

Zerarus, Sarlis Frederikas (Gerhardt, Charles Frédéric) (1816—1856) — 277.

Zofrua Sent-Hleras, Etjenas (Geoffroy Saint-Hilaire, Etienne) (1772—1844) — 666.

LITERATŪRINIAI IR MITOLOGINIAI VARDAI

- Abelis* — 669.
Abraomas — 519.
Adomas — 97, 529, 551, 638, 684.
Antėjus — 529.
Buziris — 330.
Dedalas — 364.
Deo — 365.
Dogberis — 81, 379, 537.
Don Kichotas — 79.
Džagernautas — 252, 576.
Ekartas — 248.
Faustas — 84, 529, 635.
Gerionas — 529.
Gobsekas — 525.
Hamelno žiurkėgaudis — 622.
Hefestas — 364, 576.
Herkulesas — 379, 529.
Izaokas — 519.
Jehova — 324.
Jokūbas — 519.
Jupiteris — 515.
Jurgis šventasis — 33, 34.
Kainas — 669.
Kakusas — 529.
Kalbas — 513.
Krispinas — 222.
Kupidonas — 551.
Kvikii — 50.
Maritorna — 83.
Medūza — 7.
Mefistofelis — 635.
Molochas — 558.
Mozė iš Egipto — 335, 531, 687.
Odisėjas — 228.
Penktadienis — 260.
Persėjus — 7.
Petras — 98.
Plutonas — 123.
Polonijus — 246.
Pontijus Pilotas — 527.
Povilas — 551.
Prometėjus — 576.
Robinzonas Kruzas — 74, 75, 76.
Sabala (karvė Sabala) — 515.
Saiksas, Bilis — 394.
Sančo-Pansa — 572.
Sangrado — 636.
Sikolis — 81.
Sizifas — 377.
Šeilotas — 258, 612.
Toras — 344.
Višnu — 533.

T U R I N Y S

	<i>Psl.</i>
Nuo Marksizmo-leninizmo Instituto prie TSKP CK Lietuvos Filialo	III
Pirmojo leidimo pratarmė	3
Antrojo leidimo pabaigos žodis	9
Prancūziškojo leidimo pratarmė	21
Prancūziškojo leidimo pabaigos žodis	22
Trečiojo leidimo pratarmė	23
Angliškojo leidimo pratarmė	26
Ketvirtojo leidimo pratarmė	30

P I R M O J I K N Y G A K A P I T A L O G A M I N I M O P R O C E S A S

P I R M A S I S S K Y R I U S P R E K Ė I R P I N I G A I

Pirmasis skirsnis. PREKĖ	39
1. Du prekės veiksniai: vartojamcji vertė ir vertė (vertės substancija, vertės dydis)	39
2. Dvejopas prekėse esančio darbo pobūdis	44
3. Vertės forma, arba mainomoji vertė	50
A. Paprasta, atskira arba atsitiktinė vertės forma	50
1) Du vertės išraiškos poliai: santykinė vertės forma ir ekvivalentinė forma	51
2) Santykinė vertės forma	51
a) Vertės santykinės formos turinys	51
b) Kiekybinis vertės santykinės formos apibrėžtumas	54
3) Ekvivalentinė forma	56
4) Paprastoji vertės forma kaip visuma	61

B. Pilna, arba išplėstinė, vertės forma	62
1) Išplėstinė santykinė vertės forma	63
2) Ypatinga ekvivalentinė forma	64
3) Pilnos, arba išplėstinės, vertės formos trūkumai	64
C. Visuotinė vertės forma	65
1) Pakeistinis vertės formos pobūdis	65
2) Vertės santykinės formos ir ekvivalentinės formos išsivystymo santykis	67
3) Perėjimas iš vertės visuotinės formos į piniginę formą	68
D. Piniginė forma	69
4. Prekinis fetišizmas ir jo paslaptis	70
Antrasis skirsnis. MAINŲ PROCESAS	82
Trečiasis skirsnis. PINIGAI ARBA PREKIŲ CIRKULIACIJA	90
1. Verčių matas	90
(Kaina. Kainų mastas. Visuotinis kainų pakilimas arba visuotinis jų sumažėjimas. Skaičiuojamieji pinigų pavadinimai, skaičiuojamieji pinigai. Vertės ir kainos dydžio kiekybinis nesutapimas. Jų kokybinis nesutapimas. Kaina — tik ideali prekės vertės forma.)	
2. Cirkuliacijos priemonė	98
a) Prekių metamorfozė	98
(Apytaka $Pr - P - Pr$. Pardavimas: $Pr - P$. Pirkimas: $P - Pr$. Prekės metamorfozė kaip visuma. Prekinė cirkuliacija. Skirtumas tarp prekinės cirkuliacijos ir produktų mainų.)	
b) Pinigų cirkuliacija	107
(Prekės metamorfozė ir pinigų cirkuliacija. Dvikartinis pinigų pasikeitimas vietomis Cirkuliuojančių pinigų kiekis. Cirkuliacijos greitis Cirkuliacijos eiga ir sustojimai. Veiksniai, apsprendžiantieji cirkuliuojančių pinigų masę.)	
c) Moneta. Vertės ženklas	116
(Moneta ir lydiniai, monetos nusidėvėjimas. Vertės ženklas. Sidabriniai ir variniai ženklai. Popieriniai pinigai. Popierinių pinigų su priverstiniu kursu cirkuliacijos dėsnis.)	
3. Pinigai	120
a) Lobių sudarymas	121
b) Mokėjimo priemonė	125
c) Pasauliniai pinigai	132

ANTRASIS SKYRIUS

PINIGŲ VIRTIMAS KAPITALU

Ketvirtasis skirsnis. PINIGŲ VIRTIMAS KAPITALU	136
1. Bendroji kapitalo formulė	136
2. Bendrosios formulės prieštaravimai	144
3. Darbo jėgos pirkimas ir pardavimas	153
(«Laisvas darbininkas». Darbo jėgos vertė. Savotiška prekės «darbo jėga» prigimtis.)	

TREČIASIS SKYRIUS

ABSOLIUTINĖS PRIDEDAMOSIOS VERTĖS GAMINIMAS

Penktasis skirsnis. DARBO PROCESAS IR VERTĖS DIDINIMO PROCESAS	162
1. Darbo procesas	162
(Darbo procesas. Darbo objektas, žaliava darbo priemonė. Gamybos priemonė. Gamybinis vartojimas. Darbo procesas kaip kapitalisto vykdomas darbo jėgos vartojimo procesas.)	
2. Vertės didinimo procesas	169
(Vertės kūrimo procesas. Darbo jėgos vertė ir vertė, kurią ji sukūria darbo procese,— skirtingi dydžiai. Vertės didinimo procesas, kapitalo genėzė.)	
Seštasis skirsnis. PASTOVUSIS KAPITALAS IR KINTAMASIS KAPITALAS	181
Septintasis skirsnis. PRIDEDAMOSIOS VERTĖS NORMA	191
1. Darbo jėgos išnaudojimo laipsnis	191
2. Produkto vertės išreiškimas santykinėmis produkto dalimis	198
3. Senioro «paskutinė valanda»	201
4. Pridedamasis produktas	206
Aštuntasis skirsnis. DARBO DIENA	207
1. Darbo dienos ribos	207
2. Nenumalšinamas pridedamojo darbo troškimas. Fabrikantas ir bojarinas	210
3. Anglijos pramonės šakos be įstatyminių išnaudojimo ribų	218
(Nėriinių pramonė. Puodininkystė. Degtukų gamyba. Apmušalų gamyba. Kepyklos. Geležinkeliai. Siuvyklos. Kalviai.)	
4. Dieninis ir naktinis darbas. Pamainų sistema	230
(Metalurgija ir metalo apdirbimo pramonė.)	
5. Kova už normalią darbo dieną. Priverstiniai įstatymai dėl darbo dienos ilginimo nuo XIV šimtmečio vidurio iki XVII šimtmečio pabaigos	237
(Negailėstingas kapitalo elgimasis su darbininkų sveikata ir gyvybe. Anglijos darbininkų statutai. Darbo dienos ribos XVII amžiuje iki stambiosios pramonės epochos.)	
6. Kova už normalią darbo dieną. Priverstinis įstatyminis darbo laiko apribojimas. Anglijos 1833—1864 metų fabričių įstatymai	249
(1833 m., 1844 m., 1847 m., 1850 m. aktai. Silko fabrikai. Kartūno marginimo įmonės. Dažymo ir balinimo įmonės.)	
7. Kova už normalią darbo dieną. Anglijos fabričių įstatymų įtaka kitoms šalims	267
Devintasis skirsnis. PRIDEDAMOSIOS VERTĖS NORMA IR MASE	272

KETVIRTASIS SKYRIUS

SANTYKINĖS PRIDEDAMOSIOS VERTĖS GAMINIMAS

Dešimtas skirsnis. SANTYKINĖS PRIDEDAMOSIOS VERTĖS SAŲOKA	280
Vienoliktasis skirsnis. KOOPERACIJA	289
(Kapitalistinės gamybos išėities taškas, jos kiekybinis skirtumas nuo cehinės pramonės Visuomeninis vidutinis darbas. Ekonomija, gaunama naudojant gamybos priemones. Visuomeninės kooperatinio darbo gamybinės jėgos. Kooperacijos ankstesniosios formos. Jos kapitalistinė forma.)	

Dvyliktasis skirsnis. DARBO PASIDALIJIMAS IR MANUFAKTŪRA	302
1. Dvejopa manufaktūros kilmė	302
2. Dalinis darbininkas ir jo irankis	304
3. Dvi manufaktūros pagrindines formas: heterogeninė manufaktūra ir organinė manufaktūra	307
4. Darbo pasidalijimas manufaktūros viduje ir darbo pasidalijimas visuomenės viduje	315
5. Kapitalistinis manufaktūros pobūdis	322
Tryliktasis skirsnis. MASINOS IR STAMBIOJI PRAMONĖ	332
1. Mašinų vystymasis	332
2. Mašinų vertės perkėlimas į produktą	345
3. Artimiausi mašininės gamybos poveikiai darbininkui	352
a) Kapitalo vykdomas papildomų darbo jėgų pasisavinimas. Moterų ir vaikų darbas	352
b) Darbo dienos ilgimasis	360
c) Darbo intensifikavimas	365
4. Fabrikas	374
5. Kova tarp darbininko ir mašinos	382
6. Kompensacijos teorija ryšium su mašinų išstumiamais darbininkais	391
7. Darbininkų atstūmimas ir pritraukimas ryšium su mašininės gamybos vystymusi. Krizės medvilnės pramonėje	399
8. Stambiosios pramonės įvykdytas manufaktūros, amatų ir darbo namie revoliucionizavimas	410
a) Amatais ir darbo pasidalijimu besiremiančios kooperacijos panaikinimas	410
b) Grįžtamas fabriko poveikis manufaktūrai ir darbui namie	411
c) Siuolaikinė manufaktūra	413
d) Siuolaikinis darbas namie	416
(Nėriųjų fabrikas. Siaudų pynimas.)	
e) Siuolaikinės manufaktūros ir siuolaikinio darbo namie perėjimas į stambiąją pramonę. Šios revoliucijos paspartinimas fabriku įstatymų pritaikymu tiems gaminiui būdams	419
(Siuvamoji mašina.)	
9. Fabriku įstatymai (sveikatos apsaugos ir auklėjimo nuostatai). Vi- suotinis jų taikymas Anglijoje	428
(Kalnakasyba.)	
10. Stambioji pramonė ir žemdirbystė	448

PENKTASIS SKYRIUS

**ABSOLIUTINĖS IR SANTYKINĖS PRIDEDAMOSIOS VERTĖS
GAMINIMAS**

Keturliktasis skirsnis. ABSOLIUTINĖ IR SANTYKINĖ PRIDEDAMOJI VERTĖ	451
Penkioliktasis skirsnis. DARBO JĖGOS KAINOS IR PRIDEDAMOSIOS VERTĖS DY- DZIO KITIMAS	461
I. Darbo dienos dydis ir darbo intensyvumas pastovūs (duoti), dar- bo gamybinis pajėgumas kinta	462
II. Darbo diena pastovi, darbo gamybinis pajėgumas pastovus, dar- bo intensyvumas kinta	465
III. Darbo gamybinis pajėgumas ir intensyvumas pastovūs, darbo diena kinta	466
IV. Vienalaikiai darbo ilgumo, gamybinio pajėgumo ir intensyvumo kitimai	468
Sešioliktasis skirsnis. PRIDEDAMOSIOS VERTĖS NORMOS [VAIRIOS FORMULĖS	471

SEŠTASIS SKYRIUS

DARBO UŽMOKESTIS

Septynioliktasis skirsnis. DARBO JĖGOS VERTĖS, ATITINKAMAI IR JOS KAINOS, VIRTIMAS DARBO UŽMOKEŠCIU	475
Aštuonioliktasis skirsnis LAIKINIS DARBO UŽMOKESTIS	482
Devynioliktasis skirsnis VIENETINIS DARBO UŽMOKESTIS	490
Dvidešimtas skirsnis. NACIONALINIAI DARBO UŽMOKEŠCIO SKIRTUMAI	498

SEPTINTASIS SKYRIUS

KAPITALO KAUPIMO PROCESAS

[Įvadas]	503
Dvidešimt pirmasis skirsnis. PAPRASTOJI REPRODUKCIJA . . . . . (Darbininkų klasė kaip kapitalo priklausinys. Kapitalistinis gamybos procesas atgamina santykį tarp kapitalisto ir darbininko.)	505
Dvidešimt antrasis skirsnis. PRIDEDAMOSIOS VERTĖS VIRTIMAS KAPITALU	517
1. Kapitalistinis gamybos procesas išplėstiniu mastu. Prekinės gamybos nuosavybės dėsnių virtimas kapitalistinio pasisavinimo dėsniais	517
2. Politinės ekonomijos klaidingas išplėstinio masto reprodukcijos supratimas	525
3. Pridedamosios vertės dalijimas į kapitalą ir pajamas. Susilaikymo teorija	527
4. Aplinkybės, apsprendžiančios kaupimo mastą nepriklausomai nuo tos proporcijos, kuria pridedamoji vertė suskyla į kapitalą ir pajamas. Darbo jėgos išnaudojimo laipsnis. Darbo gamybinis pajėgumas. Didejantis skirtumas tarp panaudojamojo kapitalo ir suvartojamojo kapitalo. Avansuotojo kapitalo dydis	534
5. Vadinamasis darbo fondas	543
Dvidešimt trečiasis skirsnis. VISUOTINIS KAPITALISTINIO KAUPIMO DĖSNIS	547
1. Darbo jėgos paklausos didėjimas lygiagrečiai kaupimui, esant nekin-tamam kapitalo sudėčiai	547
2. Santykinis kintamosios kapitalo dalies mažėjimas kaupimo ir jį lydinčios koncentracijos eigoje	555
3. Didėjantis santykinio gyventojų pertekliaus, arba pramoninės rezervinės armijos, gaminimas	561
4. Įvairios santykinio gyventojų pertekliaus buvimo formos. Visuoti-nis kapitalistinio kaupimo dėsnis	572
5. Visuotinio kapitalistinio kaupimo dėsnio iliustravimas	578
a) Anglija 1846—1866 m.	578
b) Bloga: apmokami Britanijos pramonės darbininkų klasės sluoksniai (Maitinimosi sąlygos. Butų būklė. Londonas. Niukestl-epon-Tai-nas. Bredfordas. Bristolis.)	584
c) Gyventojai klajokliai	593
(Butų sąlygos. Geležinkelių darbininkai. Angliakasiai ir kiti kal-nų pramonės darbininkai.)	
d) Krizių įtaka geriausiai apmokamai darbininkų klasės daliai	596
(Geležinių laivų statybos darbininkai rytinėje Londono dalyje.)	
e) Britanijos žemės ūkio proletariatas	601
(Klajojančios artelės.)	
f) Airija	624

Dvidešimt ketvirtasis skirsnis. VADINAMASIS PRADINIS KAUPIMAS	638
1. Pradinio kaupimo paslaptis	638
2. Žemės eksproprijavimas iš Anglijos kaimo gyventojų	641
(Ariamosios žemės pavertimas ganyklomis paskutiniame XV amžiaus trečdalyje ir pirmaisiais XVI amžiaus dešimtmečiais Reformacija ir bažnytinių žemių išgrobstymas. Feodalinės nuosavybės pavertimas buržuazine nuosavybe. Restauracija ir «Glorious Revolution» [«Slovingoji revoliucija»]. Valstybinių žemių išgrobstymas. Bendruomeninė nuosavybė ir jos išplėsimas. Clearing of Estates [dvarų išvalymas], ariamosios žemės pavertimas avių ganyklomis ir avių ganyklų pavertimas medžioklės parkais kalnų Skotijoje.)	
3. Kruvinieji įstatymai prieš eksproprijuotuosius nuo XV amžiaus pabaigos. Įstatymai dėl darbo užmokesčio sumažinimo	655
4. Kapitalistinių žemės nuomininkų genėžė	663
5. Žemės ūkio revoliucijos grįžtama įtaka pramonei. Vidaus rinkos pramoniniam kapitalui sukūrimas	665
6. Pramoninio kapitalisto genėžė	669
(Kolonijinė sistema. Valstybės skolų sistema. Siuolaikinė mokesčių sistema ir protekcionizmo sistema. Vaikų naikinimas atsirandant stambiajai pramonei.)	
7. Istorinė kapitalistinio kaupimo tendencija	679
Dvidešimt penktasis skirsnis. SIUOLAIKINĖ KOLONIZACIJOS TEORIJA	682

RODYKLĖS

«Kapitalo» I tome minimų svarbiausių pavardžių rodyklė	691
Literatūriniai ir mitologiniai vardai	702

FOTOILIUSTRACIJOS

K. Markso portretas (1867 m.)	tarp II—III
Markso 1867 m. rugpiūčio 16 d. laiško Engelsui faksimilė	V
«Kapitalo» I tomo pirmojo vokiško leidimo viršelis	5
«Kapitalo» I tomo pirmojo rusiško leidimo viršelis	15
Markso laiško Lašatruvi — «Kapitalo» prancūziškojo vertimo leidėjui faksimilė	19

Vertė *B. FOGELVIČIUS*

Ruošė spaudai:

V. BRAŽAITYTĖ, N. KARPIS (atsak. redaktorius)
J. LEBEDYS, J. MIŠEVICIUS

К. МАРКС. КАПИТАЛ, т. I

На литовском языке

Госполитнаучиздат Литовской ССР

Techninis redaktorius *D. Gotleris*

Korektoriai

B. Rimkevičienė ir *A. Sližytė*

Leidinyo Nr. 4095. Tiražas 10 000 egz.
Duota rinkti 1956.XI.15.
Pasirašyta spausdinti 1957.VIII.15.
Popier. 60×92_{mm}—22,375 p. lp. — 44,75 sp. l. + 1 įklįja.
58,88 apsk. leid. lanko. 52 681 ženklas 1 sp. lanko.
Kaina Rb. 15,80.

Spaudė Valst. «Pergalės» sp. Vilniuje, Latako g. 6.
Užsakymo Nr. 2075.